Academia Română
Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan"

ENCICLOPEDIA limbii române

univers enciclopedic

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN”

ENCICLOPEDIA LIMBII ROMÂNE

Redactori: IOANA CRACĂ, IRINA POPA, ELISABETA SIMION
Tehnoredactor: LILIANA KIPPER

ISBN 973-8240-53-0

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN"

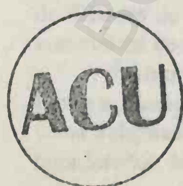
ENCICLOPEDIA LIMBII ROMÂNE

de

Mioara Avram
Jana Balacciu-Matei
I. Fischer
Ion Gheție
Liliana Ionescu-Ruxăndoiu
Aurora Pețan
Marius Sala
Camelia Stan
Andra Șerbănescu
Mirela Theodorescu
Ion Toma
Domnița Tomescu
Laura Vasiliu
Ioana Vintilă-Rădulescu
Rodica Zafiu

Coordonator: **MARIUS SALA**

univers enciclopedic
București, 2001

Proiectul acestei enciclopedii a fost sprijinit moral și material de Institutul Limbii Române al Ministerului Educației și Cercetării, receptiv la ideea unei lucrări care să contribuie la difuzarea mai ales în străinătate a informațiilor de bază despre limba română

Cartea a fost publicată cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor

CUVÂNT ÎNAINTE

Enciclopedia limbii române (ELR) este prima lucrare de acest fel din literatura de specialitate[1]. Ea răspunde nevoii — atât a publicului românesc, cât și a lingviștilor (în special a romaniștilor) străini — de a găsi într-o unică lucrare toate informațiile de bază privitoare la structura și la evoluția limbii române. Pentru cititorii care nu cunosc limba română, dar sunt interesați de ea preconizăm traducerea ELR într-o limbă de circulație internațională.

Lucrarea are în vedere limba română în ambele accepții ale termenului: atât în aceea restrânsă la dacoromână, devenită limbă literară și oficială, cât și în accepția ei largă, cuprinzând și dialectele sud-dunărene.

ELR se caracterizează prin organizarea alfabetică, permițând găsirea cu ușurință a informațiilor căutate. Punctul ei de plecare l-au constituit articolele consacrate limbii române, precum și informațiile cu privire la aceasta conținute în celelalte articole din *Enciclopedia limbilor romanice*[2] (ELIR), apărută în urmă cu zece ani. Cele două lucrări au în comun o parte dintre autori (Mioara Avram, Jana Balacciu-Matei, I. Fischer, Marius Sala, Ion Toma, Laura Vasiliu, Ioana Vintilă-Rădulescu) și același coordonator, precum și unele elemente de conținut și de concepție asemănătoare. Articolele din ELIR consacrate unor realități exclusiv românești și datorate colaboratorilor la ambele lucrări au fost preluate cu modificări minime, legate, când a fost cazul, de aducerea la zi a informației. Celelalte articole, chiar dacă au uneori aceiași autori, se deosebesc esențial de cele corespunzătoare din ELIR prin faptul că accentul este pus de data aceasta, în mod firesc, pe limba română, cadrul romanic, inclusiv rădăcinile în latină, fiind acum pe planul al doilea. Unii dintre romaniștii care au lucrat la ELIR nedorind

[1] Proiectul unei *Mici enciclopedii a limbii române*, inițiat cu câteva decenii în urmă de Catedra de limba română a actualei Facultăți de Litere a Universității București, nu s-a concretizat decât într-o serie de articole publicate în revista „Limbă și literatură".

[2] Autori: Mioara Avram, Jana Balacciu-Matei, Alexandra Cuniță, I. Fischer, Christian Ionescu, Coman Lupu, Sebastiana Popescu-Fischer, Sanda Reinheimer-Rîpeanu, Marius Sala, Oana Sălișteanu-Cristea, Ion Toma, Mariana Tuțescu, Laura Vasiliu, Ioana Vintilă-Rădulescu; coordonator: Marius Sala, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989.

să colaboreze și la ELR, autorilor menționați mai sus li s-au adăugat specialiști în diverse domenii ale limbii române (Ion Gheție, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Aurora Pețan, Camelia Stan, Andra Șerbănescu, Mirela Theodorescu, Domnița Tomescu, Rodica Zafiu), care au adus fapte și puncte de vedere noi în raport cu articolele parțial corespunzătoare din ELIR.

ELR se deosebește și de dicționarele de termeni lingvistici, inclusiv de excelentul *Dicționar general de științe. Științe ale limbii*[3], apărut la aproape un deceniu după ELIR, în care definirea termenilor este urmată, când este cazul, de aplicații la limba română. Afară de situațiile în care precizarea accepției cu care se folosește un termen era absolut necesară, în ELR nu se dau definițiile cuvintelor-titlu, iar tratarea faptelor de română este mult mai detaliată, reprezentând o sinteză a informațiilor cuprinse în întreaga bibliografie de specialitate. În plus, ELR cuprinde o serie de articole care nu au un corespondent în *Dicționarul* de terminologie citat, neincluzând, evident, acei termeni care nu au acoperire în fapte de limbă românești.

În ciuda spațiului relativ restrâns, care nu permitea dezvoltări și argumentări de felul celor existente în lucrările monografice consacrate câte unei probleme, am încercat să oferim în ELR informațiile esențiale privitoare la toate aspectele limbii române. Lucrarea cuprinde mai multe articole de sinteză, care tratează ansamblul problemelor diferitelor compartimente (fonetică, fonologie, morfologie, sintaxă, formarea cuvintelor, lexic) sau ale diverselor variante diatopice (dialecte, subdialecte, graiuri), diacronice (etapele istoriei limbii române) și diastratice (stiluri, argouri) ale limbii române, precum și caracteristicile generale ale limbii române (apartenența genealogică, romanitatea și poziția în clasificarea limbilor romanice, „rusticitatea“ ș.a.). Aceste articole se deosebesc de capitolele cuprinse în secțiunea consacrată limbii române în volumul al treilea din *Lexiconul lingvisticii romanice*[4] prin modul în care sunt concepute și structurate, precum și prin numeroase detalii.

ELR cuprinde și numeroase articole de detaliu, privind principalele elemente care alcătuiesc structura fonetică și fonologică (vocale, consoane etc.), gramaticală (categoriile gramaticale, părțile de vorbire și de propoziție, tipurile de propoziții etc.), lexicul (antonime, sinonime

---

[3] Autori: Angela Bidu-Vrânceanu, Cristina Călărașu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană-Dindelegan, Editura Științifică, București, 1997.

[4] *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, coordonat de G. Holtus, M. Metzeltin și Chr. Schmitt (vezi *Bibliografia*).

etc.). Un loc important a fost acordat problemelor de toponimie și de antroponimie și celor de ortografie. Nu lipsesc articolele consacrate rezultatului diferitelor influențe exercitate asupra limbii române, începând cu substratul și cu superstratul și până la cele mai recente.

Modul de descriere și terminologia folosite sunt cele curente în lingvistica românească actuală, ELR încercând să realizeze un echilibru între tratarea clasică și sugestiile oferite de unele abordări moderne. Lucrarea își propune să sintetizeze stadiul actual al cercetărilor, oferind și informații despre principalele opinii divergente, și nu să ofere soluții originale numeroaselor probleme în discuție. Unitatea generală a lucrării, spre care am tins, nu înseamnă însă o totală nivelare, fiind dublată de unele particularități în tratare, firești în cazul unui mare număr de colaboratori, de orientări diverse.

Structura articolelor este în general unitară, cu excepția acelora care, prin natura obiectului lor, impuneau un mod particular de tratare. Majoritatea articolelor au trei secțiuni: prima, cea mai dezvoltată, cuprinde elemente de descriere a limbii române literare actuale, cu unele referiri la diversele ei varietăți funcționale, cea de-a doua — informații despre situația din varietățile regionale ale dacoromânei și din dialectele sud-dunărene, iar ultima este consacrată istoriei fenomenului sau categoriei respective, precedată, când este cazul, de menționarea punctului de plecare din latină și a corespondentelor din alte limbi romanice.

Cuvântul-titlu reprezintă fie termenul unic sub care este cunoscut fenomenul tratat, fie una dintre denumirile folosite cel mai frecvent în diversele surse; între paranteze sunt indicate și sinonimele termenului pentru care s-a optat, care sunt menționate și la locul lor alfabetic, cu trimitere la cuvântul-titlu ales (**scitic**, vezi **iranic**). Pentru a evita reluarea unor informații de la un articol la altul, dar a permite totodată necesara recompunere a informațiilor care au atingere cu aceeași problemă, cuprinse în articole diferite, se fac trimiteri fie prin *vezi*, fie prin plasarea unui asterisc după termenul respectiv folosit în context.

Cuvintele-titlu formate dintr-o sintagmă au fost plasate fie la locul alfabetic al primului cuvânt (**vocabular reprezentativ** sub **vocabular**), fie sub cuvântul din sintagmă care poartă informația specifică maximă (**cauză, propoziție circumstanțială de ~**). În cuprinsul fiecărui articol, cuvântul-titlu este reprezentat prin litere mici aldine reluând, după caz, inițiala termenului simplu (**terminologie** prin **t.**) sau inițialele cuvintelor de bază, în ordinea lor firească (**cauză, propoziție circumstanțială de ~** prin **p.c.**). Celelalte abrevieri date în lista anexată sunt folosite cu

măsură, pentru a nu afecta cursivitatea textului. Articolele sunt semnate cu inițialele numelor autorilor. În prezentarea faptelor de fonetică s-a aplicat transcrierea, simplificată, din *Atlasul Lingvistic Român*.

Lucrarea se bazează pe o bibliografie bogată, cuprinzând cărți și articole apărute în țară și în străinătate. Dintre acestea, în *Bibliografia selectivă* de la sfârșitul cărții — care nu se putea transforma în bibliografia completă a limbii române — am reținut numai volumele mai importante privind direct limba română.

Contribuția celor 15 autori este următoarea: Mioara Avram (M.A.) 122 de articole tratând probleme sau caracteristici generale ale limbii române, probleme de dialectologie, referitoare la scriere și la diferitele argouri; Jana Balacciu-Matei (J.B.M.) 6 dintre articolele privitoare la lexic; I. Fischer (I.F.) cele 4 articole referitoare la limba latină; Ion Gheție (I.G.) cele 8 articole de istorie a limbii; Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (L.I.R.) cele 98 articole de fonetică și fonologie; Aurora Pețan (A.P.) 43 articole de morfologie, de lexic și articolele referitoare la influențele latină și greacă; Marius Sala (M.S.) 53 de articole de lexic și de lingvistică externă; Camelia Stan (C.S.) 29 de articole de gramatică; Andra Șerbănescu (A.Ș.) 101 articole de gramatică; Ion Toma (I.T.) cele 7 articole de toponimie; Domnița Tomescu (D.T.) cele 15 articole de antroponimie; Mirela Theodorescu (M.T.) 15 articole de morfologie și relative la stilurile funcționale; Laura Vasiliu (L.V.) cele 35 de articole privind formarea cuvintelor; Ioana Vintilă-Rădulescu (I.V.R.) 52 de articole de sintaxă și cele 2 articole legate de terminologie; Rodica Zafiu (R.Z.) 48 de articole de gramatică și altele consacrate unor variante diastratice. În total 638. În cazul unor articole din aceleași domenii datorate mai multor autori a existat, în mod firesc, o colaborare între aceștia. Idealul unei corelări perfecte, care ar fi presupus lectura integrală a volumului de către toți autorii nu s-a putut realiza din motive legate de necesitatea de a preda editurii manuscrisul într-un timp util publicării lui în acest an.

Coordonatorul lucrării a conceput planul general, a stabilit principiile de lucru și, pentru a asigura unitatea relativă a lucrării, a citit în întregime volumul împreună cu Liliana Ionescu-Ruxăndoiu și cu Aurora Pețan (care a îndeplinit și funcția de secretar). Coordonarea articolelor privind gramatica și formarea cuvintelor a fost asigurată de Mioara Avram, iar I. Fischer a citit secțiunile referitoare la situația din latină cuprinse în anumite articole. Andrei Avram, deși nu se află printre autorii lucrării, a binevoit să citească unele articole, în special de

fonetică și de fonologie. Pentru aceasta le adresăm tuturor mulțumirile noastre cordiale.

Sperăm că toate faptele și interpretările susceptibile de eventuale corecții vor putea fi revizuite o dată cu traducerea volumului. Autorii mulțumesc anticipat tuturor celor care le vor comunica sugestii care să contribuie la îmbunătățirea lucrării.

Publicarea în bune condiții și la timp a lucrării a fost posibilă datorită eforturilor Editurii Univers Enciclopedic, prin directorul ei, Vlad Popa, și prin colaboratorii săi devotați. Nu în ultimul rând, dorim să menționăm sponsorizarea în vederea tipăririi, oferită de Ministerul Culturii și Cultelor. Tuturor, instituții și persoane, le adresăm viile noastre mulțumiri.

Septembrie 2001

MARIUS SALA

ABREVIERI

abl. = ablativ
A. = acuzativ
adj. = adjectiv
adv. = adverb
alb. = albanez
antr. = antroponim
aprox. = aproximativ
ar. = aromân
arh. = arhaic
art. = articol, articulat
atr. = atribut
aux. = auxiliar
băn. = bănățean
bg. = bulgar
biz. = bizantin
card. = cardinal
cat. = catalan
cca = circa
cf. = *confer*
circ. = circumstanțial
compl. = complement
cond. = condițional
conj. = conjugare; conjunctiv; conjuncție
cont. = contemporan
cr. = croat
criș. = crișean
D. = dativ
d.Hr. = după Hristos
decl. = declinare
dem. = demonstrativ
dial. = dialect(al)
dr. = dacoromân
engl. = englez
et. nec. = etimologie necunoscută
ex. = exemplu
f. = feminin
fam. = familiar
fr. = francez
G. = genitiv
gal. = galician
germ. = german
gr. = grecesc
hot. = hotărât
i.-e. = indo-european
imp. = imperativ
impf. = imperfect
ind. = indicativ
inf. = infinitiv
interj. = interjecție
ir. = istroromân
it. = italian
î.Hr. = înainte de Hristos
înv. = învechit
lat. = latin
lat. clas. = latină clasică
lat. med. = latină medievală
lat. pop. = latină populară
lat. vulg. = latină vulgară
lit. = literar
livr. = livresc
loc. = locuțiune
m. = masculin
m.m. c.pf. = mai mult ca perfect
mac. = macedonean

magh. = maghiar
maram. = maramureșean
medit. = mediteranean
merid. = meridional
mgr. = mediogrec
mod. = modern
mr. = meglenoromân
ms. = manuscris
n. = neutru
N. = nominativ
nehot. = nehotărât
ngr. = neogrec
num. = numeral
oc. = occitan(ă)
ord. = ordinal
part. = participiu
pers. = persoană; personal
pf. = perfect
pf. c. = perfect compus
pf. s. = perfect simplu
pg. = portughez
pl. = plural
pol. = polon(ez)
pop. = popular
pos. = posesiv
pred. = predicat
prep. = prepoziție
prez. = prezent
pron. = pronume, pronominal
protorom. = protoromân
refl. = reflexiv
reg. = regional
rel. = relativ
ret. = retoroman
rom. = român(esc)
rus. = rus(esc)
săs. = săsesc
scr. = sârbocroat
sd. = sard
sec. = secol
sg. = singular
sic. = sicilian
sl. = slav
sp. = spaniol
subd. = subdialect
subst. = substantiv
surs. = sursilvan
șvăb. = șvăbesc
tc. = turc(esc)
top. = toponim
tosc. = toscan
ucr. = ucrainean
v. = vechi
V. = vocativ
vb. = verb
viit. = viitor
vorb. = vorbitori
vs. = *versus*

A

abreviere, compuse din ~. Cuvintele **c.a.** sunt de mai multe tipuri, după termenii care intră în compunere: litere sau fragmente inițiale de cuvinte (*A.S.E.*, *O.S.C.E.*, *Plafar*) sau litere inițiale ale unor elemente de compunere (*A.C.T.H.* = *adrenocorticotrophormon*); fragmente de cuvinte + cuvinte întregi (*Eurasia*, *Comaliment*); elemente de compunere + fragmente de cuvinte (*Centrocoop*, *Napolact*); fragmente de cuvinte + inițiale (*ROMPRES*, *ASCAR*). • **C.a.** sunt substantive comune și proprii (cele mai multe). Substantivele comune sunt: nume de organizații din domeniul social-economic (*C.A.P.*) și nume de substanțe, procedee etc. folosite în stilul tehnico-științific (*P.F.L.*, *P.A.L.*). Substantivele proprii sunt: nume de instituții și întreprinderi (*I.F.A.*, *Petrom*), nume de asociații și organizații naționale și internaționale (*P.N.L.*, *NATO*), nume de țări și ansambluri continentale (*S.U.A.*, *Eurafrica*), nume proprii de persoane (*Niger*, *Dere (Ioanițescu)*). • **C.a.** au caracter convențional. • Au ca punct de plecare substantive compuse sau grupuri sintactice al căror sens îl preiau. În general uneltele gramaticale (prepoziții și conjuncții) și articolul nu sunt introduse în compuse; foarte rar, se păstrează din rațiuni fonetice: *E.S.P.L.A.* = Editura de Stat *pentru* Literatură și Artă, *ApR* = Alianța *pentru* România. Ordinea termenilor abreviați în cuvintele compuse e cea din structura de bază. Rar, această ordine e schimbată (*CARTIMEX* = Întreprinderea de Stat pentru Importul și Exportul de Cărți). • Cuvintele **c.a.** au unitate semantică mai puternică decât compusele din cuvinte independente. • Formarea **c.a.** e un procedeu foarte productiv (mai ales prin compusele din inițiale), dar într-un grad inferior formării compuselor din cuvinte independente.

Compunerea din **a.** e un procedeu nou, cu caracter internațional, apărut în a doua jumătate a sec. 19. S-a extins în toate limbile moderne prin creații proprii fiecărei limbi și prin împrumuturi de la o limbă la alta. În română procedeul a fost împrumutat inițial din franceză; după al doilea război mondial a fost, o perioadă, puternic întărit de influența rusă și, ulterior, de cea anglo-americană. Cea mai veche formație românească pare a fi *ASTRA* (= Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român), 1861, urmată, spre sfârșitul secolului, de formații ca *C.F.R.*, *C.E.C.* Compusele împrumutate de limba română nu se deosebesc în principiu de cele create în interiorul limbii române. De aceea, ele pot părea uneori create în românește (*O.M.S.* = fr. *Organisation mondiale de la santé*, rom. *Organizația Mondială a Sănătății*, *O.N.U.*

= fr. *Organisation des Nations Unies*, rom. *Organizația Națiunilor Unite*). De cele mai multe ori însă împrumutul presupune transformări impuse de traducerea grupului sintactic: după fr. *T.S.F.* (= *Télégraphie sans fil*) s-a creat rom. *T.F.F.* (= *Telegrafie fără fir*). L.V.

absolut, superlativ ~. Grad de comparație* care apare la adjectiv și adverb. Are două valori: **s.a.** de superioritate și **s.a.** de inferioritate. Se formează prin mijloace gramaticalizate analitice și prin mijloace expresive (stilistice). Mijlocul gramaticalizat: adăugarea adverbului *foarte* (**s.a.** de superioritate: *foarte bun, foarte bine*) și a adverbelor *foarte puțin* (**s.a.** de inferioritate: *foarte puțin bun, foarte puțin bine*) înaintea formei de pozitiv a adjectivului / adverbului. Ca sinonime ale adverbului *foarte* pot apărea *tare* (fam., pop.) sau *mult* (arh.). Adverbul *prea* înaintea adjectivului / adverbului indică exagerarea (*prea mult*), uneori este echivalent cu **s.a.** (*prea frumoasă fată*). Câteva adjective / adverbe formează **s.a.** sintetic, în limbajul savant, după model latino-italian: *rarisim, simplisim*. Mijloacele expresive: a) morfologice: adverbe / locuțiuni adverbiale + *de* (*extraordinar de, extrem de, teribil de, grozav de, nemaipomenit de, nespus de, din cale afară de, peste măsură de*; unele dintre adverbele folosite în aceste sintagme, mai ales populare, pot avea sens dezagreabil: *groaznic de..., frumoasă foc*); adverbe provenite din substantive (*deșteaptă foc, gol pușcă*); b) mijloace sintactice: repetarea adverbului (*foarte foarte bun; grozav, grozav de bine*); repetarea formei de pozitiv a adjectivului / adverbului comparat (*bun bun, bine bine*); construcții exclamative cu sau fără inversiune (*Ce prăjitură bună!; Ce bine scrie!; Bună prăjitură!; Bine (mai) scrie!*); sintagme alcătuite din adjectivul substantivizat, repetat în nominativ și genitiv (*urâta urâtelor*); sintagme alcătuite din adjectivul substantivizat + *de* + substantivul căruia i se atribuie însușirea (*o frumusețe de fată*); c) mijloace lexico-gramaticale (prefixare: *ultranou, hipercorect, străvechi*); d) mijloace fonetice (repetarea sau lungirea unor vocale / consoane: *buuun / bineee, rrrău*). Unele adjective / adverbe au sens superlativ și formă de pozitiv (*excelent, extraordinar, superb*), altele sunt superlative etimologice (*extrem, infim, optim, suprem*).

S.a. se formează analog în toate subdialectele dacoromânei. În subdialectul muntean apare o structură specială pentru exprimarea **s.a.** cu adverb (*e prea rece rău, ierea săracă rău*). În subdialectul moldovean se folosește frecvent propoziția *cum / care nu se mai află*, echivalentă cu un **s.a.** • În dialectul aromân și în cel meglenoromân **s.a.** se formează cu adverbul *multu*. În istroromână se exprimă printr-o formă identică cu a comparativului de superioritate (*mai bur*), dar cu o diferență de accentuare: la **s.a.** accentul cade pe adverbul *mai*, la comparativ accentul cade pe adjectiv; **s.a.** se poate forma și cu adverbe de origine croată (*iaco, ćaro*).

În latina clasică **s.a.** se forma sintetic cu *-issimus,-a,-um* (adj.) / *-issime* (adv.), iar în latina târzie și în latina vulgară, analitic cu adverbul *maxime* (la care s-au adăugat în latina vulgară *bene, ualde, sane, multum, fortior* și prefixele *super, per, prae*) antepus adjectivului / adverbului comparat; în latina vulgară cu valoare de **s.a.** funcționa și superlativul relativ (în absența celui de al doilea termen al comparației), situație conservată în româna vorbită (*Îmi place să mănânc vara înghețată. E cea mai bună = E foarte bună*). • Limbile romanice formează **s.a.** analitic cu adverbe, descendenți ai lat. *multum* (it., sp., pg.), *forte* (rom.), *trans* (fr.), *bene* (fr.), repartizați

diferit în Romania; inventarul acestor adverbe s-a îmbogățit permanent în istoria limbilor pentru redarea unor valori afective. • Româna veche continuă din latină sistemul analitic de formare a **s.a.** cu adverbul *foarte* (lat. *forte*) și *multu* (lat. *multum*), alături de care apar și *vârtos*, *prea*, *tare*. Începând cu sec. 16 apar construcții echivalente cu **s.a.** (*mândră-n toate cele, fără seamă mulți*). Fenomene de dislocare și inversiune a componentelor **s.a.** (*și fără seamă tare podit face-voi*). Treptat, diversele modalități lexicale de formare a **s.a.** se restrâng în favoarea formei gramaticalizate cu *foarte*. *Foarte* apare și ca determinant al verbului cu sensul de „mult, foarte bine, foarte frumos" (*foarte se laudă*). În sec. 17–18 *foarte* apare postpus (*și adevărate foarte*). Româna are câteva forme supletive de **s.a.**, împrumuturi din latină (*optim*, *minim*, *maxim*). *A.Ș.*

absolute, construcții ~. Au drept centru un verb la gerunziu (*Acestea fiind zise, discuția se încheie*) sau la participiu (*O dată anunțată licitația, condițiile nu se mai pot schimba*) – echivalent cu gerunziul diatezei pasive; se deosebesc de un enunț sintactic complet prin dependența de un suport predicativ din afara lor; au însă o oarecare autonomie sintactică, având un centru propriu (reprezentat de verb), al cărui regim le determină organizarea internă: pot include determinanți de tip verbal, inclusiv subiect – identic cu subiectul verbului regent (*Băiet fiind, păduri cutreieram*. Eminescu) sau diferit de acesta (*Căci voi murind în sânge, ei pot să fie mari*. Eminescu); în sens restrâns, prin **c.a.** se înțeleg numai construcțiile cu subiect distinct. Constituie părți de propoziție (dezvoltate), având valoare de complement circumstanțial (de cauză: *Vecinii deranjându-l, s-a mutat*; condițional: al doilea exemplu din Eminescu; de timp: *Închizându-se* / *O dată închisă expoziția, cărțile au fost donate organizatorilor*). • Topica preferențială este la începutul enunțului, înainte de subiectul propoziției, situație în care **c.a.** sunt izolate prin pauză. Ele prezintă totuși o anumită libertate de topică, putând fi plasate și în alte poziții (*Va întârzia cu siguranță, drumul fiind greu*). În multe cazuri, **c.a.** – mai ales cele participiale – au caracter livresc (*Acestea zise, discuția se încheie*).

C.a. existau în latină și se regăsesc în alte limbi romanice. *I.V.R.*

abstracte nominale, vezi **numele calității și al stării, sufixe pentru ~.**

abstracte verbale, vezi **numele acțiunii și al rezultatului ei, sufixe pentru ~.**

accent. Ca și celelalte limbi romanice, româna posedă un **a.** dinamic (de intensitate). După poziție, **a.** este liber, cuvintele românești putând fi accentuate oxiton*, paroxiton*, proparoxiton* și chiar pe a patra sau a cincea silabă numărată de la sfârșitul cuvântului (*camerele*, *șaptesprezece*). Mai frecventă pare a fi totuși accentuarea paroxitonă. În cuvintele polisilabice, pe lângă **a.** principal, poate apărea și un **a.** secundar (*șáptesprèzece*, *sànătáte*). **A.** este stabil în flexiunea nominală (cu câteva excepții, reprezentate de substantive din fondul latin moștenit: *soră* – *surori*, *noră* – *nurori*, și de substantivele neologice terminate în *-o* aton: *zero* – *zerouri*, *radio* – *radiouri*) și mobil în flexiunea verbală (cf. *cấntă* – ind. prez. vs. *cântắ* – ind. pf. s. *cântá* – inf. etc.). **A.** poate avea rol fonologic (cf. *cópii* vs. *copíi*; *vésela* vs. *veséla*; *ắră* vs. *arắ* etc.). În afară de **a.** cuvântului există un **a.** sintactic, care îndeplinește o funcție expresivă, de reliefare a unei unități semnificative. Româna cunoaște variante accentuale libere, literare (*profésor* –

profesór, íntim – intím, suntém – súntem) sau regionale (*bolnáv* – în graiurile dacoromâne sudice vs. *bólnav* – în graiurile nordice; la fel pentru *dușmán – dúșman, jiláv – jílav, áripă – arípă, mirós – míros, gingáș – gíngaș* etc.).

Evoluția **a.** în trecerea de la latină la română nu diferă de aceea caracteristică celorlalte limbi romanice: intensitatea de rostire a anumitor silabe a trecut pe primul plan, înălțimea și durata devenind secundare; **a.** s-a fonologizat (cu excepția francezei); modificările accentuale produse în latina târzie s-au transmis și românei. Preferința pentru accentuarea paroxitonă reprezintă, de asemenea, un fapt de conservare din latină. Dezvoltarea tipului oxiton, necunoscut latinei, este legată atât de anumite schimbări fonetice (mai ales căderea consoanelor finale și amuțirea ulterioară a lui *u* final), cât și de procese analogice. Împrumuturile din alte limbi au suferit unele modificări accentuale, fiind adaptate tiparului romanic (de exemplu, cuvintele maghiare, accentuate obligatoriu pe prima silabă, și-au schimbat adesea **a.**; cf. *hotár, oráș, heleștéu* etc., precum și toate verbele împrumutate, trecute la conj. 4). *L.I.R.*

accentuate, vocale ~. Toate cele șapte vocale pot apărea sub accent (*casă, merge, cină, cărți, mână, frumos, pune*). În vorbirea populară și regională, apar fenomene de diftongare* a unor vocale sub accent; unele dintre acestea reprezintă revitalizarea, sub forma unor tendințe, a anumitor schimbări caracteristice evoluției de la latină la română (vezi **metafonie**). În unele graiuri dacoromâne vestice și în istroromână, *a* sub accent este labializat* (*câp, mâre*).

În trecerea de la latină la română, sistemul **v.a.** a avut o evoluție diferită de cel al vocalelor neaccentuate*. În latina dunăreană, în urma confuziei între anumite timbre vocalice asemănătoare, seria anterioară era asimetrică în raport cu cea posterioară, cuprinzând trei unități: *ę*, *ẹ* și *i*, față de numai două, din seria posterioară: *o*, *u*. Asimetria a fost eliminată în urma diftongării lui *ę* sub accent în *i̯e* (*pellem* > *piele*). Modificările **v.a.** specifice românei s-au produs în două direcții: metafonia, care a afectat vocalele *e* și *o* (*sera* > *seară*, *solem* > *soare*), și închiderea, condiționată de poziția nazală*, care a afectat vocalele *a*, *e*, *o* (*campus* > protorom. *cămpu* > dr. *câmp*, *plenus* > *plin*, *frontem* > *frunte*).

Spre deosebire de dialectele sud-dunărene, în care *e* accentuat se închide în *i* în poziție nazală, indiferent de alte caracteristici contextuale, în dacoromână fenomenul nu se produce când *e* este precedat de o labială și urmat de o silabă conținând o vocală nepalatală. În acest caz, *e* a devenit *ă*, indiferent dacă vocala se afla sau nu în poziție nazală (cf. *uendo* > v. dr. *vănd*, lat. *verus* > dr. *văr*). Modificarea în discuție, ca și modificarea lui *a* accentuat în poziție nazală, creează condițiile extinderii distribuției lui *ă*, ocurent la origine numai în poziție atonă. În sec. 16 și, în ariile nordice, chiar după acest secol, *ă* în poziție nazală (indiferent de sursă) a fost închis la *î* (v. dr. *vănd* > dr. *vând*, v. dr. *cămp* > dr. *câmp*). Vezi și **centrale, vocale ~.** *L.I.R.*

acord. În limba română există **a.** formal (numit și gramatical sau propriu-zis), **a.** după înțeles (numit și semantic sau logic), **a.** prin atracție (cu un cuvânt mai apropiat în context), **a.** mixt (prin atracție și după înțeles). **A.** în sens strict – dintre părțile de propoziție aflate în relație sintactică – se realizează între predicat* (verbul la mod predicativ, numele predicativ*) și subiect*, între atributul* adjectival, genitival, apoziția* atributivă sau elementul predicativ

suplimentar* adjectival și regentul lor nominal, între unele complemente exprimate printr-un (cuvânt cu comportament de) adjectiv și termenul nominal la care se referă. În sens larg, sunt situații de **a.** și unele concordanțe gramaticale dintre termenii cu același referent neaflați în relație sintactică. Norma actuală a dacoromânei literare cuprinde următoarele reguli de **a.**: 1) Verbul (predicativ cu formă activă / reflexiv-pasivă*, copulativ*, auxiliar* al diatezei pasive) la mod predicativ se acordă cu subiectul în persoană și număr – subiectul exprimat prin părți de vorbire lipsite de categoria persoanei impun verbului pers. 3 – *cartea apare / se publică / este publicată / este recentă*; sunt corecte **a.** la pers. 1 sau 2 cu subiectul exprimat prin pronumele relative* *care, ce, cel ce* (fără flexiune după persoană) având antecedent de pers. 1, respectiv 2 (*părerea mea, care cunosc bine situația*), **a.** la pers. 1 cu un subiect multiplu ce include cel puțin un termen de pers. 1 (*Eu și el citim*) și la pers. 2 când cel puțin un termen al subiectului multiplu este de pers. 2 (*Tu și el citiți*), **a.** la singular cu un subiect multiplu bazat pe o relație de coordonare adversativă* prin *ci* (*Nu Ion, ci Maria citește*), de coordonare disjunctivă* (*Îmi citește Ion sau Maria*), de coordonare copulativă* prin *și* când termenii alcătuiesc referențial o unitate (*Fiul și moștenitorul ei se întoarce*, cu referire la o singură persoană) ori cu un subiect multiplu alcătuit din substantive la singular nearticulate (*Iarbă și trifoi crește în toată curtea*), **a.** la plural cu un subiect multiplu, bazat pe o relație de coordonare copulativă prin *și* între termeni distincți referențial (*Ion și Maria citesc*) și **a.** semantic, la singular (*Nici Ion, nici Maria nu citesc / citește*), **a.** la plural cu un subiect multiplu alcătuit din forme verbale substituibile prin substantive echivalente nume de acțiune (*a citi / cititul, a scrie / scrisul și a socoti / socotitul sunt deprinderi necesare*), **a.** la plural după înțeles sau prin atracție cu un determinant al subiectului substantiv *jumătate* (*jumătate (dintre ei) rămân*); **a.** după înțeles la pers. 1 și 2 pl. sau prin atracție cu un determinant al subiectului pronume nehotărât *fiecare* (față de **a.** formal la pers. 3 sg., *Fiecare (dintre noi) citim / citește*). 2) Participiul* din alcătuirea formelor verbale pasive, adjectivul (sau altă parte de vorbire cu comportament adjectival) în funcția de nume predicativ se acordă cu subiectul în gen, număr și caz (*Cartea este publicată / recentă*); sunt corecte **a.** semantic în gen și număr când subiectul este un pronume de politețe de pers. 2 pl. cu sens de singular (*Dumneavoastră sunteți corect(ă)* m. / f. sg.) și **a.** semantic în gen când subiectul este o locuțiune pronominală de politețe (*Excelența voastră sunteți invitat(ă)* m. / f., alături de **a.** formal cu substantivul din locuțiune, *Excelența voastră e invitată* f., construcție livrescă), un nume propriu de persoană (*Gabi e bolnav(ă)* m. / f.) sau un pronume demonstrativ* / relativ cu formă feminină și cu valoare neutră (*asta, ceea ce e util*); **a.** în gen cu un subiect multiplu alcătuit din termeni de genuri diferite se face la masculin când termenii sunt nume de ființe dintre care unul masculin (*Ion și Maria erau plecați*), se orientează după genul numelui de ființă când termenii sunt nume de ființe și de lucruri (*Locuința și proprietarul erau asigurați*). 3) Substantivul, pronumele, numeralul în funcția de nume predicativ se acordă cu subiectul în caz nominativ*, genul și numărul pot să difere (*Ei sunt o familie / aceia / primii*); **a.** în gen și număr se realizează doar la substantivele individuale și / sau moționale (*El este student*). 4) Adjectivul în funcția de atribut se acordă în gen, număr și caz

cu substantivul determinat (*casă albă* f. sg. N.A.); adjectivul pronominal posesiv se acordă, de asemenea, în număr și persoană cu numele posesorului, pe care îl substituie (*casa noastră* f. sg. N.A. pers. 1 pl.), iar **a.** adjectivului posesiv se face totdeauna prin atracție cu termenul mai apropiat (*casa și pământul nostru*, n. sg.); adjectivul pronominal de întărire se acordă și în persoană cu pronumele determinat (*eu însămi* pers. 1. f. sg. N.); **a.** dintre adjectiv și un regent multiplu se face prin atracție cu termenul mai apropiat (regulă tradițională) sau formal, cu toți termenii (regulă nouă, după model în special romanic, preferată în stilurile științific, administrativ, publicistic) – *lungimea și lățimea măsurată / măsurate* –; **a.** se face la singular când termenii regentului multiplu se exclud (*nici lungimea, nici lățimea măsurată*) ori alcătuiesc referențial o unitate (*fiul și moștenitorul legitim*); **a.** în gen și număr cu un pronume de politețe de pers. 2 pl. având sens de singular, **a.** în gen cu un nume propriu de persoană, cu o locuțiune pronominală de politețe sau cu un regent multiplu alcătuit din termeni de genuri diferite se fac ca la numele predicativ – vezi 2) – (*dumneavoastră corect(ă)* etc.); nu se acordă în caz atributul adjectival multiplu cu un substantiv regent feminin la genitiv-dativ plural (*limbilor română și latină*). 5) Adjectivul pronominal posesiv introdus prin prepozițiile cazului genitiv* se acordă cu acestea în gen și număr (*împotriva sa* f. sg., *împrejurul său* m.-n. sg.). 6) Adjectivul (ori alt cuvânt cu comportament de adjectiv) în funcția de element predicativ suplimentar sau de complement, substantivul nume de persoană individual și / sau moțional element predicativ suplimentar ori apoziție artibutivă se acordă în gen și număr cu nominalul la care se raportează (*Soluția problemei considerate dificilă* f. sg.; *De mic, copilul a fost cuminte* m. sg.; *Copilul se visează aviator* m. sg.; *Băiatul, student la filologie...* m. sg.). 7) Articolul posesiv* care introduce un genitiv sau un adjectiv posesiv se acordă în gen și număr cu numele pe care îl determină sau îl substituie (*carte a lui / sa* f. sg.); **a.** cu un regent multiplu se face tradițional prin atracție cu termenul mai apropiat, iar recent, după model străin, se face cu toți termenii (*subiectul și predicatul verbal al / ale propoziției*). 8) Articolul demonstrativ* (inclusiv în structura superlativului relativ*) se acordă în gen, număr și caz cu numele determinat sau substituit (*al casei celei (mai) vechi* f. sg. G.), exceptând funcția de element predicativ suplimentar, la care nu se realizează **a.** în caz (*casei considerate cea mai veche* f. sg.). 9) Pronumele* se acordă cu antecedentul în gen, număr și persoană; pronumele cu antecedent substantiv are formă de pers. 3 (*Îl întreb pe Ion; el cunoaște răspunsul* m. sg. pers. 3); pronumele clitice* se acordă și în caz cu substantivul (pronumele, numeralul) pe care îl dublează (vezi **dublare**). 10) Substantivul cu atribut multiplu are tendința de a se utiliza la plural, pentru precizia exprimării și / sau după model străin, mai ales în stilul științific și în cel administrativ-juridic (*limbile română și latină*, tradițional *limba română și (cea) latină*). • Aspecte ale limbii actuale care ilustrează tendința de slăbire a flexiunii cazuale și de eliminare a redundanțelor: neglijarea **a.** în gen la substantivele feminine nume de profesii ori de funcții (*doamna director*, corect *directoare*), **a.** în caz (genitiv-dativ*) la articolele / adjectivele demonstrative masculine sau de plural (*omului acesta / cel bun, fetelor acestea / cele bune*, corect *acestuia / celui, acelora / celor*), la adjectivele posesive feminine de singular (*unei fete a mea*, corect

a mele), marcarea genitiv-dativului doar la adjectivul antepus (*celei de a doua zi*, corect *zile*), extinderea apoziției* în nominativ, neacordate în caz cu regentul (*O caut pe Maria, secretara facultății*).

Construcții neliterare ca *el au făcut*, *ei vede* ilustrează omonimia singular-plural la anumite forme verbale de pers. 3, potrivit unei norme vechi sau dialectale.

În limba veche se constată uneori (alături de **a.** formal) **a.** semantic și prin atracție al predicatului, ca tendință a limbii vorbite, iar în traduceri, ca influență a unui model străin, mai ales slavon (*Toată mulțimea jidovilor dodeiescu-mi*. Coresi). Absența **a.** în caz la genitiv-dativ feminin este relativ frecventă la articolul demonstrativ (*chipul râvnirei ceaia reaoa*. Coresi); mai rară la adjectivul atribut (*legiei creștinească*. Coresi); izolat lipsesc mărcile cazuale la substantivul postpus atributului său adjectival (*ceresției vedeare*. *Codicele Voronețean*) și la adjectivul postpus (*legiei creștinească*). Apoziția atributivă era de obicei acordată în caz; apare tendința de a construi apoziția neacordată, în nominativ (*lu Israil, împăratul nostru*. *Psaltirea Scheiană*), extinsă mai devreme în graiurile sudice. *C.S.*

actuală, limbă ~. Perioadă a istoriei limbii române (= dialectul dacoromân) considerată fie – în sens larg – aceeași cu cea contemporană*, fie – în sens strict – o subdiviziune a ei, limitată aproximativ la ultimul deceniu, deci în momentul de față cu începere din 1990, coincizând cu așa-numita perioadă de tranziție pe plan social-economic. În ultima accepție, perioada în cauză este prea scurtă pentru a se putea înregistra modificări semnificative; mai curând, se observă tendințe*. Schimbarea de regim politic din decembrie 1989 a antrenat unele schimbări evidente în lexic (reînvierea unor cuvinte, ieșirea din uz a altora, schimbări de conotații pozitive, respectiv negative; întărirea influențelor occidentale, în special a celei engleze) și în formarea cuvintelor (crearea explozivă de formații interne noi, înmulțirea celor deonomastice, productivitatea unor formanți); libertatea de exprimare a dus la o oarecare relaxare în respectarea normelor. Modificări în ortografie decise de Academia Română în 1993. Sincronizarea limbii române din Republica Moldova după perioada anterioară de stagnare; revenirea la alfabetul latin (1989). *M.A.*

acuzativ. În româna contemporană este regimul cazual (vezi **caz**) al verbelor tranzitive* (*a citi*), al unor prepoziții – cele primare (*de*), cu excepția prepozițiilor *asupra, contra* (ultima fiind construită cu **a.** numai în combinații cu numerale sau în expresii din limbajul comercial, juridic, sportiv, ca *doi contra trei, contra cost*), cele mai multe dintre compuse (*pe la*), locuțiunile prepoziționale terminate cu o prepoziție (*în loc de*) –, al unor adverbe – *ca (și), cât (și)* comparative, *decât* comparativ, cumulativ, exceptiv –, interjecții (*na*). • Îndeplinește următoarele funcții sintactice: a) fără prepoziție – complement (obiect) direct*, funcție specifică (*Citește o carte*); complement circumstanțial de loc* sau de timp* cu nuanță de măsură (*A alergat kilometri / ore*); complement circumstanțial de mod* (substantiv în curs de adverbializare, *Doarme covrig*); rareori, atribut* al unui nume de acțiune ori de stare redând complementul circumstanțial de timp / loc din construcția verbală corespunzătoare (*satisfacerea un timp a cererilor*); excepțional, subiect* exprimat prin pronume (substantiv + adjectiv) relativ / nehotărât ce introduce o completivă directă* și are forma cazuală impusă de regentul acesteia (*Îl felicită pe care / oricare câștigă, pe oricare concurent câștigă*); b) cu

prepoziție (locuțiune prepozițională) – atribut (*casă de lemn*); nume predicativ* (*Casa e de lemn*); element predicativ suplimentar* (*Lucrează ca ucenic*); complement indirect* (*Se teme de întuneric*), de agent* (*E felicitat de profesor*), circumstanțial (de cauză*, *Tremură de frig* etc.); excepțional, subiect, precedat de (*împreună / și*) *cu* ce exprimă coordonarea copulativă cu un subiect în nominativ (*Au venit mama și cu tata*) ori subiect precedat de elementul *la* cu statut intermediar între prepoziție și particulă cantitativă (*Au venit la oameni!* „mulți"); c) cu marca *pe* ori cu prepoziție, rareori, apoziție* acordată (vezi **acord**) în caz cu un **a.** (*O caut pe Maria, pe secretara facultății; Lucrează ca începător, ca ucenic*). • Omonim cu nominativul, exceptând formele distincte ale pronumelui personal* la singular pers. 1 (**A.** *mine, mă* – N. *eu*) și pers. 2 (**A.** *tine, te* – N. *tu*); identitatea formală cu celelalte cazuri este mai limitată. Se distinge de nominativ prin prezența prepozițiilor, prin funcțiile sintactice (exprimate fără prepoziție), iar în funcția de complement direct și prin mărcile: *pe*, dublarea cu pronume clitice* personale sau reflexive – *Pe Ion îl întreabă* –, forma nearticulată (*Dezavantaje au soluțiile*), topica (de regulă, postpus verbului, *Două secretare angajează un avocat*), intonația (*Învinge dorința teama*), sensul lexical (*Doi bolnavi tratează un medic*). Sunt ambigue (**a.** sau nominativ) apozițiile care determină nume în **a.** fără prepoziție sau fără marca *pe* (*Cumpăr fructe, adică mere și portocale*; sunt în această situație apozițiile raportate la un **a.** cu funcție de obiect secundar – *Îl învăț lecția, și anume poezia*). **A.** circumstanțial cu nuanță de măsură, echivalent al unui adverb (*A alergat ore / mult*), a fost interpretat ca un caz morfologic aparte, numit caz „general", „neutru" (Paula Diaconescu), „direct" (Vl. Hořejší).

Distincția **a.** / nominativ apare la formele pronumelui personal, de asemenea, în meglenoromână (sg. pers. 1 **A.** *mini, mi* – N. *i̯o, i̯eu̯, i̯uă*; pers. 2 **A.** *tini, ti* – N. *tu*) și în istroromână (sg. pers. 1 **A.** *mire, me* – N. *i̯o*; pers. 2 **A.** *tire, te* – N. *tu*). În aromână, identitatea formală dintre **a.** și nominativ la pronumele personal rezultă din extinderea nominativului (reg. *eu̯, i̯o*) sau a **a.** (reg. *mini*, general *tini*). **A.** complement direct construit cu prepoziția *pe* lipsește din dialectele sud-dunărene. **A.** neprepozițional al toponimelor exprimând „direcția, locul" (ca în latină) este o structură sintactică arhaică în aromână: *Mi ducu Hrúpiști*, dr. *Mă duc la Hrupiște*.

A. plural în *-s* al substantivelor și al adjectivelor latine nu s-a menținut în română. • Funcția sintactică specifică a **a.** românesc fără prepoziție, cea de complement direct, era exprimată de **a.** și în latină. Dintre mărcile **a.** complement direct topica (postpunerea față de verb) este generală, a apărut devreme, fiind apoi preferată în latină și în limbile romanice (gramaticalizată în franceză în condițiile pierderii distincțiilor flexionare dintre **a.** și nominativ). Dublarea prin pronume clitice este un fenomen izolat în latina târzie, popular în cele mai multe idiomuri romanice, gramaticalizat în română; lipsește deseori din traducerile vechi românești sub influența originalului slavon. Construcția cu *p(r)e* (< lat. *per*) individualizează limba română față de structurile cu **a.** complement direct neprepozițional (general romanice) ori cu prepoziția *a* (< lat. *ad*, în idiomuri iberoromanice și în sardă). A apărut pe baza unor structuri circumstanțiale cu valoare locală sau instrumentală (W. Meyer-Lübke, O. Densusianu ș.a.), în protoromână (I. Coteanu) sau ulterior – aproximativ în sec. 16 (W. Meyer-Lübke, St. Stinghe, S. Pușcariu ș.a.) ori

într-un interval mai larg, ce cuprinde perioada precedentă (Paula Diaconescu) și / sau începutul sec. 17 (C. Frâncu ș.a.) –, fiind limitată la dialectul dacoromân. Absența construcției din unele texte traduse în sec. 16 a fost explicată prin reproducerea servilă a originalului slavon (I.-A. Candrea, O. Densusianu, N. Drăganu, Al. Rosetti, L. Onu, C. Frâncu ș.a.), prin absența din anumite graiuri dacoromânești (S. Pușcariu) și prin caracterul de inovație pe care îl avea în epocă (Fl. Dimitrescu). *C.S.*

acuzativ de calificare / acuzativ interior / acuzativul conținutului / acuzativul figurii etimologice, vezi **intern, complement ~.**

adjectiv. Clase și subclase semantico-funcționale: a) **a.** propriu-zise, calificative (*carte nouă*), și relaționale (*material lemnos = material din lemn*); b) cuvinte care funcționează ca **a.**: **a.** pronominale* (*el însuși, acest om, dicționarul meu, alt dicționar, nici un dicționar, care dicționar, ce dicționar?*), **a.** participiale* (*dicționarul pierdut*), **a.** gerunziale* (*sticlă aburindă*), numerale* cu valoare adjectivală (*trei oameni, primul om*). Între **a.** din aceste clase și subclase apar diferențe de comportament gramatical. • După structură, **a.** sunt simple (*verde*) și compuse (*cuminte, social-politic, sociocultural, galben-auriu*). Există locuțiuni* adjectivale (*om de treabă, rea de gură*). • Din punct de vedere flexionar, **a.** sunt variabile și invariabile*. După numărul de forme la nominativ-acuzativ singular și numărul total de forme flexionare (la ambele genuri și numere, inclusiv formele oblice), **a.** variabile sunt: a) cu două forme la nominativ-acuzativ sg., în total cinci (m. sg. *mult*, f. sg. *multă*, m. pl. *mulți*, f. pl. *multe*, m.f., pl. G.D. *multor*), patru (m. sg. *bun*, f. sg. *bună*, m. pl. *buni*, f. pl. *bune*; *greu, grea, grei, grele*), trei (m. sg. *lung*, f. sg. *lungă*, m. f. pl. *lungi*; m. sg. *pătrunzător*, f. sg. *pătrunzătoare*, m. sg. *pătrunzători*, f. pl. *pătrunzătoare*), două (m. sg. *vechi*, f. sg. *veche*, m.f. pl. *vechi*); b) o formă la N.A. sg., în total două (m.f., sg. *feroce*, m. pl. *feroci*, f. pl. *feroce*; m.f. sg. *mare*, m.f. pl. *mari*). Există **a.** neregulate* (*rău, roșu, june*), precum și **a.** defective* de gen și / sau număr (*nătărău, clorhidric*). Numărul **a.** invariabile este relativ mic (*gri, maro, roz, lila* etc.). • Categoriile gramaticale specifice: genul, numărul, cazul, gradul de comparație. **A.** se acordă în gen, număr și caz cu substantivul determinat (*băiat frumos, fată frumoasă, băieți frumoși, fete frumoase*); pentru neutru, **a.** variabile au aceeași formă cu masculinul la singular (*apartament frumos*) și cu femininul la plural (*apartamente frumoase*). Acordul este marcat prin desinențe* specifice, solidare pentru exprimarea genului, numărului, cazului, însoțite sau nu de alternanțe* fonetice. Atât desinențele, cât și alternanțele fonetice sunt parțial comune cu cele din flexiunea substantivului (*frumos, frumoasă, frumoși, frumoase*); omonimiile de gen și număr depind de clasa flexionară în care se încadrează **a.**; omonimiile cazuale generale sunt N.sg. = A.sg., G.sg. = D.sg.; N.pl. = A.pl.; G.pl. = D.pl., la care se adaugă omonimiile specifice dependente de clasa flexionară a **a.** Puține **a.** au forme speciale pentru vocativ (*dragă băiete, stimate coleg*). Unele **a.** nu formează genitiv-dativul cu ajutorul desinențelor cazuale, ci cu ajutorul prepozițiilor: *a*, pentru genitiv (*răspunsurile a destui copii*) și *la*, pentru dativ (*a dat la destui copii*); câteva **a.** formează genitivul și dativul atât cu ajutorul desinențelor (*multor*), cât și cu ajutorul prepozițiilor (*a mulți copii, la mulți copii*). **A.** din fondul vechi prezintă un număr mare de alternanțe fonetice (*gol, goală, goi,*

goale), cele din fondul neologic nu sunt, în general, atinse de alternanțe fonetice (*fidel, fidelă, fideli, fidele*). Flexiunea **a.** compuse (marcată la ultimul termen sau la ambii termeni) depinde de gradul de sudură a componentelor (*copii cuminți, nou-născuți, goi-goluți*). Numai **a.** calificative, participiale, gerunziale (cu unele excepții) pot avea grade de comparație. • **A.** pot fi însoțite de articole: hotărâte enclitice, când **a.** precedă substantivul determinat (*frumosul parc – parcul frumos*); demonstrative, când **a.** postpus determină un substantiv articulat hotărât, pentru emfază (*cartea cea nouă*); numeralele cu valoare adjectivală pot fi însoțite de articol demonstrativ (*cei trei purceluși*). Articolul marchează flexiunea, reducând numărul omonimiilor. • Articolele hotărâte, nehotărâte, demonstrative se folosesc în conversiune (substantivizarea **a.**: *Frumosul este o categorie estetică; Concursul a fost câștigat de o urâtă; Cel înțelept va înțelege*). • Poziția standard a **a.** propriu-zise este după numele determinat, dar pentru emfază, **a.** pot apărea înaintea lui. Modificarea topicii nu este însoțită de modificări semantice, cu puține excepții (*o mașină nouă, o nouă mașină; un om mare, un mare om*); topica **a.** pronominale depinde de subclasa semantică din care fac parte acestea; numeralele cardinale cu valoare adjectivală apar, de obicei, înaintea numelui determinat (*trei cărți*), postpoziția fiind posibilă în stilul administrativ, juridic, științific (*cărți 3, caiete 2*), iar numeralele ordinale pot apărea atât înaintea numelui determinat, cât și după acesta (*al doilea copil, copilul al doilea*).

În unele graiuri dacoromâne, din cauze fonetice, se neutralizează opoziția de număr la unele **a.** masculine și opoziția de număr și caz la unele **a.** feminine. În subdialectul muntean, *drăgălaș* are forma *drăgălași* comună pentru singular și plural masculin, *drăgălașe* pentru singular și plural feminin. În subdialectul moldovean, **a.** *roșu* prezintă forme specifice, *roșîi, roș*. În subdialectul bănățean, *oacheșă* are forma *uakișă*, comună pentru singular și plural; alteori opoziția este marcată numai prin alternanțe fonetice (*criață, criețá*). • În dialectele sud-dunărene, există clase de **a.** variabile și invariabile (puține: ar. *dulți, hîzîri*), parțial reorganizate sub influența limbilor vecine, o dată cu împrumutul de **a.** din aceste limbi (de pildă, **a.** de origine adverbială împrumutate de aromână din turcă). În istroromână, sub influența limbii croate, **a.** neutre au desinență proprie (*-o*, câteva *-e*, *curato, mole*), iar alternanțele fonetice (mai ales cele vocalice) sunt mai puțin numeroase decât în celelalte dialecte. Diferențe semnificative față de dacoromână în dialectele sud-dunărene în ceea ce privește formarea gradelor de comparație.

În limba latină, **a.** se grupau în trei clase flexionare, în funcție de numărul terminațiilor (3, 2, 1) la nominativ singular: **a.** flexionau după declinarea întâi, a doua sau a treia pari- și imparisilabică a substantivelor, în funcție de genul **a.**, rezultat din acordul cu substantivul determinat. Flexiunea se marca sintetic, prin desinențe comune cu ale substantivului. Cele trei clase de **a.** existente marcau, în primul rând, opoziția de gen, căreia i se subordona opoziția de număr. • O dată cu dispariția neutrului, reducerea flexiunii nominale și modificarea fonetismului la finala cuvintelor, în limbile romanice se manifestă tendința simplificării flexiunii **a.**; are loc o reorganizare pe clase de flexiune și pe genuri, în mod particular în diferite zone ale Romaniei. Reorganizarea claselor de **a.** în limbile romanice a condus la apariția următoarelor tipuri: **a.** variabile după gen și număr, **a.** variabile după număr,

invariabile după gen, **a.** invariabile după număr, variabile după gen, **a.** invariabile după număr și gen. • După origine, **a.** din română sunt: primare moștenite (*bun*) sau împrumutate (*excelent, dârz, murdar*) și formate în limba română prin derivare cu sufixe (*românesc*) sau prefixe (*nebun*), compunere (*cuminte*), conversiune (*câini bărbați, om obosit*); folosirea adverbială a **a.** are o răspândire mult mai mare în română comparativ cu celelalte limbi romanice; folosirea participiului* ca **a.** este un fenomen generalizat; unele **a.** participiale s-au rupt semantic de verbul din care au provenit (*om bine legat să nu fugă – om solid, bine legat*). **A.** cu două forme la nominativ-acuzativ, cele mai numeroase în limba română, provin din **a.** latinești cu trei sau două terminații (*bun* < *bonus, trist* < *tristis*); cele cu o terminație din **a.** latinești cu trei sau două terminații (*repede* < *rapidus, limpede* < *limpidus*; *verde* < *uiridis*); cele invariabile sunt, de obicei, neologisme (*gri*). Sistemul flexiunii adjectivale este mult mai bogat în română comparativ cu celelalte limbi romanice, care au neutralizat, într-o măsură mai mare, opozițiile de gen și număr, complet, opoziția de caz; toate limbile romanice au neutralizat opoziția animat / inanimat, existentă în latină. Unele **a.** au suferit o evoluție proprie pe teren românesc. În româna veche unele **a.** prezintă deosebiri în flexiune comparativ cu situația actuală (*cuvinte mare, plângeri mare, goli, amari greșeale, groape adânce, haine noao*; unele transformări fonetice au dus la transformări morfologice). Asemănări mai mari între flexiunea substantivului și cea a **a.** în limba veche, comparativ cu limba actuală. *A.Ș.*

adjectival, articol ~, vezi **demonstrativ, articol ~.**

adjectivale, locuțiuni ~. Structură variată: prepoziție + substantiv (*de seamă, de frunte*); prepoziție + substantiv + determinant al substantivului (*la locul lui, în doi peri*); adverb de comparație + substantiv (*ca lumea, ca dracu*); substantiv + prepoziție + substantiv (*fel de fel, rea de gură*); pronume + conjuncție + pronume (*unul și unul*); fragmente ale unor foste enunțuri (*nu știu cum*). În funcție de vechimea în limbă și de gradul de sudură, sensul **l.a.** este mai apropiat sau mai depărtat de cel al elementelor componente (*om de geniu, bătaie în lege*); unele **l.a.** au sens intrinsec superlativ (*mai mare dragul, de milioane*); altele intră în structura superlativului absolut (*de groază, de speriat*). **L.a.** sunt, în general, invariabile; rareori prezintă potriviri formale cu numele determinat (*băiat la locul lui, fată la locul ei*); locuțiunile ale căror componente prezintă un grad avansat de sudură devin adjective compuse fie invariabile (*cumsecade*), fie variabile (*cuminte*, în limba veche invariabil), comportându-se ca un adjectiv. Acceptă categoria comparației în funcție de sensul intrinsec (*mai de seamă, foarte de treabă*). Au aceeași topică în raport cu substantivul determinat ca și adjectivele. *A.Ș.*

adjectivale, sufixe ~. Sufixe specializate pentru adjective: *-al* (*-ial, -ual -ional*) (*săptămânal, rasial, conflictual, educațional*), *-bil* (*lăudabil, plătibil, băubil*), *-cios* (*albicios*), *-ean* bisilabic (*mediteranean*), *-esc* (*popesc*), *-ian* bisilabic (*blagian*), *-ic* (*faptic*), *-icesc* (*actoricesc*), *-istic* (*amatoristic, ziaristic*), *-iu*, *-uliu*, *-uriu* (*aluniu, grijuliu, răbduriu*), *-iv* (*-liv*) (*drăgostiv, costeliv*), *-(at)iv* (*expresiv, reprobativ*), *-liu* (*chefliu*), *-nic* (*-elnic*) (*amarnic, părelnic*), *-oi* (*vioi*), *-os* (*-uros*) (*hazos, scandalos, grunzuros*), *-at, -it, -ut,* omonime cu sufixele participiale (*furajat, tăciunit, limbut*).

Sufixe substantivale care derivă și adjective: *-a / ent* (*absorbant, ofertant, abundent*), *-an* (*-olan, -ovan*) (*lungan, prostovan*), *-ar* (*-uar*) (*familiar, portuar*), *-ard* (*șablonard*), *-ăreț* (*vorbăreț*), *-aș* (*-ălaș*) (*golaș, drăgălaș*), *-atic* (*tomnatic*), *-ăreț* (*zâmbăreț*), *-ean* monosilabic (*pădurean, zeu ~*), *-el* (*-icel*) (*spălățel, măricel*), *-eș* (*trupeș*), *-eț* (*-uleț*) (*îndrăzneț, întreguleț*), *-giu* (*cusurgiu*), *-ier* (*bulevardier*), *-ior* (*-cior, -șor, -ișor*) (*gălbior, groscior, micșor, mărișor*), *-ist* (*-onist*) (*teribilist, decepționist*), *-tor* (*risipitor*), *-uș* (*-iuș*) (*cornuș, lunguiuș*), *-uț* (*bunuț*). • Ponderea **s.a.** în masa derivatelor adjectivale e foarte variată. • Considerate în ansamblul lor, **s.a.** se atașează la principalele baze posibile (substantivale, adjectivale, verbale și, foarte rar, adverbiale). Numeroase **s.a.** se atașează la câte două sau trei tipuri de baze: *-ard* (*lozincard, capitulard*), *-aș* (*buclucaș, zăcaș*), *-atic* (*îndemânatic, singuratic, sângeratic*), *-cios* (*bătrânicios, mâncăcios, lesnicios*), *-giu* (*declamagiu, fustangiu*), *-nic* (*trudnic, îndărătnic*), *-os* (*lăcomos, tânguios, anevoios*) etc. Foarte puține se atașează exclusiv la baze verbale: *-ăreț, -bil, -tor*, sau substantivale: *-at, -ut*. Derivatele cu valoare diminutivală*, augmentativă*, ca și cele care exprimă „apartenența locală" nu prezintă schimbări față de categoria morfologică a bazei. • Valorile caracteristice **s.a.** sunt: „natura obiectului determinat, apartenența, asemănarea" (*magistral, stelar, băiețesc, faptic, ziaristic; fruntaș, tomnatic, minier, mijlociu; catifelat, mălăieț, apos*), „posesia" (*gușat, ghebos*), „calitatea generată de îndeplinirea unei acțiuni" (*absorbant, neglijent, dezamăgitor, lunecos*), cu varianta „posibilității pasive" (*locuibil*), „aproximarea" (*albicios, albăstriu*), „originea locală" (*mediteranean, grecesc*). Valoarea diminutivală imprimă o notă afectivă derivatelor (*tinerel, bălăior, micuț* etc.), dar poate marca și o diminuare a trăsăturii denumite (*spălățel, bătrâior, grăsuț* etc.). Câteva sufixe imprimă derivatelor în mod frecvent o notă peiorativă care nu e justificată în nici un fel de bazele de derivare: *-ăreț* (*iubăreț*), *-cios* (*mâncăcios*), *-ist* (*individualist*). (Unele formații sunt sinonime cu bazele lor: *aleatoric / aleator, improvizatoric / improvizator*.)

În dialectele aromân și meglenoromân **s.a.** sunt foarte numeroase. Ocurente și în dacoromână: ar., mr. *-at* (*uricl'at*), mr. *-atic* (*tumnatic*), ar. *-esc* (*bărbătescu*), mr. *-es, -esc* (*bărbătes, dumnescu*), mr. *-eț* (*pidureț*), *-id* (productiv în aromână, *muhlid* < *muhlă* „mucegai"), ar., mr. *-os* (*fricos*), ar. *-îriu, -uriu* (*tumnăriu, h'erburiu* < *h'erbu*). Nonocurente în dacoromână: ar. *-arcu* (*vițearcu* „vițios"), mr. *-incă* (*ticfincă* „de dovleac"< *ticfă*), ar. *-iš* (*muntiš* „de munte"), ar. *-utos* (*stufutos*). În istroromână **s.a.** sunt foarte puține: *-ast* (*mutast* „mut"), *-liv* (*vintl'iv* „vântos").

Dintre **s.a.** latinești au fost moștenite prin formații analizabile: *-aticus* (> *-atic*), *-iuus* (> *-iu*), *-osus* (> *-os*), sufixul participial *-tus* și *-iscus* < tracă (> *-esc*); formații neanalizabile moștenite cu alte **s.a.**: *-bundus* (*palpabundus* > *plăpând*) și *-idus* (*putridus* > *putred*). Pentru sufixele augmentative, diminutivale, nume de agent moștenite folosite și ca derivative adjectivale (vezi **augmentative, diminutivale, nume de agent, sufixe ~**). Numeroase sufixe sunt împrumutate. Din vechea slavă și limbi slave moderne, împrumuturi vechi: *-an, -aș, -eț, -iv* (*-liv*), *-nic*; *-icesc* (cu etimologia controversată), împrumut relativ nou din rusă (intrat la mijlocul sec. 17 și dispărut aproape fără urmă în sec. 19). Din turcă: *-giu, -liu*. Numeroase împrumuturi neologice, mai ales latino-romanice: *-al, -a / -ent*, reprezentat, izolat, și prin forma latinizantă *-inte* (*președinte*),

-ard, *-bil*, *-ian*, *-ic*, *-ier*, *-ist*, *-istic*, *-iv* (*-ativ*) și *-ar*, *-atic*, *-tor*, care au întărit sufixele vechi omonime. Au apărut în interiorul limbii române: *-areț*, compus din *-ar* și *-eț*, *-cios*, format din *-os*, *-ios*, atașat la teme în *t* sau *ț*. De asemenea, pe teren românesc au apărut sufixe dezvoltate ca: *-ălaș*, *-uleț*, *-urîu*. Sufixele dialectale nonocurente în dacoromână sunt împrumuturi din greacă: ar. *-arcu* < *-άρικος*, *-itic* < *-ιτικος*, *-utos* < *-οτός*, și din slavă sau limbi slave moderne: ar. *-iš* < *-iš*, mr. *-incă* < bg. *-inka*, ir. *-ast* < cr. *-ast*. • Foarte productive au fost într-o perioadă mai veche *-esc*, *-or* și *-tor*. Au avut o productivitate slabă *-a / ent*, *-ard*, *-atic*, *-giu*, *-istic*, *-nic*, *-oi*. Celelalte au fost moderat productive. În perioada actuală majoritatea sunt slab productive. Au o productivitate relativ ridicată neologicele *-al*, *-ic*, *-ist*, *-tor* și *-at*. Sunt total neproductive: *-areț* (înlocuit cu *-ăreț*; *vorbareț–vorbăreț*), *-ean* bisilabic, *-icesc* (care a și dispărut prin majoritatea derivatelor sale), *-oi*, *-uc*. *L.V.*

administrativ (juridic-administrativ), stil ~. Reprezintă stilul comunicării în domeniul relațiilor economice, juridice, diplomatice, comerciale și administrative. Este denumit în unele studii (I. Gheție, Lidia Sfârlea) și *stil oficial*. Caracteristică acestui stil este o tendință accentuată de folosire a termenilor cu sensul propriu, o mai intensă subliniere a raporturilor sintactice prin anumite mijloace specifice, o tendință spre uniformitatea formelor verbale temporale (Paula Diaconescu). Din acest ultim punct de vedere, se poate constata cu ușurință frecvența mare a viitorului în textele administrative sau juridice în raport cu frecvența acestei forme verbale în alte stiluri literare. Semnificația viitorului este cu totul specială în textele aparținând **s.a.**, din cauza absenței unei anumite persoane la care se referă. Viitorul exprimă un ordin, o dispoziție oficială și, referindu-se la individul abstract, pus într-o anumită împrejurare, acționează în sensul depersonalizării (Lidia Sfârlea). Aceeași acțiune în direcția depersonalizării este de observat și în cazul diatezei pasive. Față de alte stiluri funcționale ale limbii literare, **s.a.** are cea mai mică libertate de exprimare.

S.a. este o categorie istorică, ceea ce obligă la constatarea existenței mai multor etape de dezvoltare. O primă etapă (1532–1640), etapa începuturilor, prezintă lucrări juridice și administrative care oferă elemente ale unui început de **s.a.** (I. Coteanu, G. Munteanu–V. Țâra, Gh. Chivu). Este vorba de pravile, de regulă bisericești (*Pravila* lui Coresi, *Pravila ritorului Lucaci*, *Pravila* lui Eustratie Logofătul etc.) și acte de cancelarie (redactate în cancelariile domnești din Țara Românească și Moldova sau în cancelaria mitropoliei din Bălgrad). Limba acestor texte prezintă câteva particularități specifice (Gh. Chivu). În domeniul morfologiei, se constată o frecvență ridicată a formelor verbale de indicativ viitor și conjunctiv, legate adesea în aceeași frază (*de să vor afla…*, *să se rumpă*). Infinitivul are, de asemenea, o pondere destul de mare în anumite texte. O frecvență ridicată este prezentată de reflexivul pasiv. Sunt curente și atestările anumitor adverbe (*anume*, *adecă*) și conjuncții (*deci / dece*). În sintaxă se poate remarca o structură simplă, cu puține subordonate, cu o folosire mai frecventă a subiectivelor. Textele aparținând acestui stil utilizează deja câteva serii terminologice bine precizate, care denumesc acțiuni cu caracter juridic, pedepse, structura instanțelor de judecată (Gh. Chivu). În epoca 1640–1780, ca urmare a creșterii numărului de lucrări cu caracter juridico-administrativ, se constată o mai precisă delimitare a **s.a.** față de celelalte stiluri

literare. Particularitățile lingvistice ale textelor juridice și administrative din această epocă sunt asemănătoare cu acelea semnalate în perioada anterioară. Menționăm, în plus, creșterea ponderii unor forme care subliniază caracterul impersonal al textelor: frecvența ridicată a pronumelor nehotărâte *cineși, cutare, neștine, oarecine* și a celor relative: *care, cela ce, cine* etc. În actele de cancelarie, în care continuă să fie utilizată adresarea directă, apar de regulă pronumele personale de pers. 1 și 2: *eu, noi, voi* etc. Aceeași structură simplă a frazelor este de remarcat, cu precizarea că frazele interogative, puțin numeroase, au caracter didactic sau retoric. Subiectivele sunt, de asemenea, frecvent întâlnite. Diferențe față de epoca anterioară se constată mai ales în vocabular, mai divers și mai bogat. În perioada modernă, începând cu sfârșitul sec. 18 și mai ales în sec. 19 și 20, ca urmare a modernizării românei literare și a creșterii considerabile a textelor cu caracter administrativ și juridic, se poate constata o modificare esențială în domeniul vocabularului: pătrund masiv elemente neologice, înlocuind multe dintre cuvintele fondului curent în epocile anterioare. Cea mai importantă caracteristică a **s.a.** în prima parte a sec. 19 este folosirea pe scară largă a perifrazelor (I. Coteanu). Începând cu mijlocul sec. 19, prin eliminarea perifrazelor în sintaxă, se constată aceeași tendință spre structuri simple, cu o frecvență scăzută a subordonatelor (cu excepția celor condiționale, de ex.). În genere, se poate spune că, spre deosebire de un text administrativ, un text juridic, din cauza prezenței în număr mare a unităților lexicale ce denumesc noțiuni specifice, este mai puțin accesibil și necesită, nu o dată, o „decodare" și o interpretare, efectuată de un specialist, de regulă un avocat (G. Munteanu, V. Țâra). *M.T.*

adverb. Se subclasifică în **a.** demonstrative* – de mod (*așa*), de loc (*aici*), de timp (*acum*), de cauză (*de aceea, pentru aceea*), de scop (*de aceea, pentru aceea*) –, **a.** relative* și interogative* cu forme omonime (*unde, când, cum, cât*), **a.** nehotărâte* (*undeva, oricând*), **a.** negative* (*nicăieri*). • Formal, există **a.** simple (*ieri*) și compuse (cu diferite grade de sudură: *târâș-grăpiș, alaltăieri*). Alături de **a.** există un număr relativ mare de locuțiuni adverbiale*. • Este o clasă eterogenă din punct de vedere semantic, sintactic, morfologic. Din punct de vedere semantic, exprimă circumstanțe în mod direct (*sus, dedesubt, ieri*) sau indirect, prin intermediul unor cuvinte care țin locul cuvintelor care exprimă direct circumstanțe (**a.** pronominale*: *aici, acum, așa*). Există **a.** polisemantice, care actualizează sensuri diferite în funcție de context (*aproape* – **a.** de loc / **a.** de mod de aproximare / **a.** de timp). Multe **a.** sunt deictice*. • Din punct de vedere sintactic **a.** apar în următoarele situații: a) independente, alcătuind singure o propoziție (*Da, Nu*) sau cu statut de cuvinte incidente* (*Vine, poate, mâine*); b) regente ale unor propoziții subiective* (subclasa **a.** predicative: *Sigur că vine; Poate că vine*); c) subordonate, dintre care unele cu funcție sintactică de parte de propoziție (*Scrie repede; Rămân acasă*), altele cu dublu rol element de relație în frază și parte de propoziție în propoziția pe care o introduc (**a.** relative*); d) fără funcție sintactică de parte de propoziție (semiadverbele*: *A mai venit o dată*; morfemele gradelor de comparație: *mai important, foarte important*). Unele **a.** impun restricții termenilor cu care se combină: **a.** predicative selectează anumite conjuncții (*firește că, posibil să*); altele apar obligatoriu înaintea regentului legate de acesta prin prepoziția *de* (*destul de bun, grozav de bun*); altele impun, în

calitate de regent, cazul dativ (*asemenea mie*); **a.** comparativ cu rol de prepoziție *decât / ca* fie impune acuzativul (*ca mine*), fie face legătura dintre regent și complementul de mod comparativ care copiază cazul primului termen al comparației (*mai util mie decât ție; Problema Mariei e mai grea decât a Ioanei*); **a.** restrictiv *decât* impune verbului forma negativă (*Nu este decât o amintire*). **A.** determină substantive și pronume (de care se leagă prin prepoziție: *cartea de acolo, acela de acolo*), adjective (*apă frumos curgătoare*), **a.** (*grozav de bine*), verbe (*scrie bine*), interjecții (*hai repede*). Se poate combina cu prepoziții (*de acolo, până aici*). • Din punct de vedere morfologic, **a.** este o parte de vorbire neflexibilă care se aseamănă cu adjectivul prin categoria gramaticală a comparației* (unele **a.** de mod, al căror sens se apropie de al adjectivelor și permite comparația, precum și unele **a.** de timp sau de loc ale căror grade de comparație exprimă poziția relativă în timp sau spațiu); gradele de comparație se formează ca la adjective, cu deosebirea că în structura superlativului relativ* articolul demonstrativ* adjectival *cel* este invariabil. Unele **a.** la diverse grade de comparație funcționează ca expresii / locuțiuni (*mai mult ca sigur, mai mult decât posibil, mai cu seamă, mai presus*). • Unele **a.** au variante formale: fără particulă deictică / cu particulă deictică (*-a, -și, -lea* etc.), dintre care unele sunt acceptate de normă (*acum / acuma*), altele, respinse (*colea, coloșa*).

Între subdialectele dacoromânei există deosebiri privind forma unor **a.**, frecvența unor lexeme adverbiale, topica. În subdialectul muntean se remarcă frecvența **a.** cu particulă deictică (*aciia, acoulea, acușa*); topica semiadverbelor este diferită de limba literară (în fața auxiliarului sau a cliticelor: *mai a venit, mai te duci*); *decât* cu sensul de „numai" este folosit în construcții afirmative (*mănâncă decât dulciuri* în loc de *nu mănâncă decât dulciuri*); frecvente sunt **a.** *neam, taman, ușure*. În subdialectul moldovean, unele **a.** au forme specifice: *amu, amuș, numa, vodată, cătinel*. În subdialectul bănățean se conservă **a.** cu forme și sensuri arhaice: *baș, înapoișilea, amânat, astară*; unele prefixe specifice subdialectului au tendința de a se transforma în **a.**: *do, pro / preo / preu*; frecventă asociere pleonastică de două adverbe (*din nou iar*). În subdialectul crișean unele **a.** au forme și sensuri diferite de limba literară: *altan, andire, atuncine* etc. În graiurile transilvănene sunt frecvente **a.** provenite prin conversiune din pronume (*altu*), prepoziții (*fără*); unele **a.** își îmbogățesc sensurile (*de acolo* capătă și sens temporal), sunt formate din elemente românești (*astară, amunte*), împrumuturi din maghiară (*acar, minteni, șohan*). • Dialectele românești sud-dunărene păstrează unele **a.** din protoromână, în timp ce altele au intrat ca rezultat al contactelor dintre aromână și greacă, turcă; dintre istroromână și croată (și **a.** provenite din adjective neutre în *-o*, după model slav), italiană; dintre meglenoromână și turcă, bulgară. În ciuda acestor influențe, baza sistemului adverbial îl reprezintă elementul romanic comun cu dacoromâna; diferențele sunt în special de natură lexicală. Aromâna a dezvoltat un sufix propriu de formare a **a.** (*-alui: afurișalui, ascumtalui*). Unele diferențe lexicale și structurale în sistemul gradelor de comparație.

În latină funcționau cu rol adverbial adjectivele neutre în acuzativ (terminate în *-e, -o*), adjectivele la ablativ sau instrumental; în latina târzie apare *-mente*, productiv în Romania Occidentală; frecvente compuse cu *ad, eccum, in, de*; de asemenea, existau multe locuțiuni adverbiale, mai ales în latina vulgară. Alături de acestea

se foloseau construcții prepoziționale pentru indicarea raporturilor spațiale și temporale, precum și **a.** derivate din adjective cu sufixe (cele mai frecvente: *-tus*, *-im*, *-(i)ter*). Comparația identică cu a adjectivului. • Limbile romanice formează **a.** în special cu sufixul *-mente* (< *mens*, *mentis*), mai puțin româna care a împrumutat târziu acest sufix din italiană, franceză (neproductiv pe teren românesc: *singularmente*). Tot din latină, limbile romanice au moștenit sistemul analitic al gradelor de comparație la **a.**, formate la fel cu gradele de comparație ale adjectivului; foarte puține **a.** formează gradele de comparație sintetic, situație păstrată, de asemenea, din latină. • Din punct de vedere etimologic, **a.** românești sunt primare (majoritatea moștenite din latină, *bine*, *chiar*, *jos*; unele împrumutate din slavă, *ba*, *iute*, *grozav*, maghiară *batăr*, neogreacă *agale*, *alandala*, turcă *abitir*, *bașca*; unele împrumuturi au circulație regională sau sunt marcate stilistic) sau formate în limba română prin derivare (principalele sufixe: *-âș*, *târâș*; *-ește*, *prietenește*), compunere (procesul a început în latina târzie și a continuat în română: **a.** + **a.**, *numai* < *non* + *magis*; **a.** + prepoziție *afară* < *ad* + *foras*, *înainte* < *in* + *ab* + *ante*; **a.** + particulă deictică, *acolo* < *eccum* + *illoc*, *acum* < *eccum modo*; **a.** + pronume, *cum* < *quo* + *modo*, *azi* < *hac* + *die*) sau conversiune din substantive (*Vara e cald*), adjective (*flori frumos mirositoare*), numerale (*Câștigă întreit*), prepoziții (*Pune-o deasupra*). Un mod de formare gramaticalizat este cu sufixul *-e(a)ște* (< *-escu* + *-e*). Îmbogățirea inventarului de **a.** prin mijloace interne a început în protoromână, când s-a manifestat tendința constituirii unui mijloc sistematic de formare a **a.** cu *-a* deictic (*abia*, *acuma*, *acușa*). • În româna veche, bogat inventar de **a.** și sensuri modificate în timp (*norea* „câteodată", *debiu* „destul", *mai vârtos* „mai ales"). O particularitate a limbii române în comparație cu alte limbi romanice o constituie omonimia foarte frecventă a unor **a.** de mod cu masculinul singular al adjectivelor (*frumos* – adjectiv, **a.**; forme de nominativ – acuzativ ale adjectivelor latinești transmise românei ca **a.**); sunt puține **a.** care au rădăcini diferite de ale adjectivelor echivalente semantic (*bun* – *bine*). *A.Ș.*

adverbial (iterativ), numeral ~. Subtip al numeralului cardinal*, respectiv ordinal* cu valori exclusiv adverbiale. **N.a.** cardinal este format de la numeralul cardinal propriu-zis (formă de feminin, unde există) + substantivul *dată (o dată)* / *ori* (de la 2 în sus, *de două ori*). **N.a.** ordinal, format de la numeralul ordinal propriu-zis + substantivul *dată* / *oară* (*prima oară* / *dată*, *a doua oară* / *dată*). Se realizează ca locuțiune numerală*. Alături de **n.a.** cardinale formate în limba română există și neologismele *bis*, *ter*. Au valoare adverbială.

În latina clasică existau formații sintetice cu sufixul *-ies*, iar în latina vulgară formații analitice (*una uice*, *septem uicibus*). • Formații analitice de tipul celor existente în română există în toate limbile romanice. • În română sunt formații interne cu elemente latinești; *ori*, formă de plural de la arh. *oară*. *A.Ș.*

adverbiale, locuțiuni ~. Eterogene din punctul de vedere al structurii. Principalele tipuri sunt: prepoziție + substantiv / pronume / numeral / verb la supin / adverb (*fără îndoială*, *din nou*, *pe din două*, *de ajuns*, *de asemenea*; unele au corelative: *de azi pe mâine*, *de bine de rău*); substantiv / pronume / adverb repetat + prepoziție (*zi de zi*, *an de an*); adverb repetat + conjuncție (*așa și așa*); formule rimate și / sau ritmate (*calea-valea*, *harcea-parcea*); un

fost enunț (*de când lumea și pământul*); unele **l.a.** au forme numai de comparativ (*mai cu seamă*). Unele au variante (*de fapt / în fapt*). Unele sunt la limita cu îmbinările libere (*de ajuns, așa și așa*). Multe au valoare expresivă, în comparație cu adverbul echivalent (*dintotdeauna – de când lumea și pământul*).

Ca și în cazul adverbelor, subdialectele dacoromânei prezintă unele unități lexicale proprii, diferite de limba literară. • Unități lexicale specifice dialectelor sud-dunărene (ar. *cu dalaga* „în goană", *ți cara* „ce dacă").

În latină existau multe îmbinări care funcționau ca adverbe. • Locuțiunile românești provin din foste îmbinări libere, numeroase în româna veche, în timp sudate semantic și formal. **L.a.** din limba veche, atunci cu circulație generală sau regională, azi dispărute: *cu lin* „blajin", *cu ogoadă* „plăcut", *de biu* „destul", *de năprasnă* „deodată". Unele aveau circulație limitată, iar azi sunt respinse de normă (*în loc* „imediat"; *în pildă* „sub pretext"). *A.Ș.*

adverbiale, sufixe ~. S.a. românești sunt patru: *-ește*, cu baze adjectivale (*vitej~*), substantivale (*mânz~*), (neobișnuit) adverbiale (*călăr~*); *-icește*, cu baze adjectivale (*material~*), substantivale (*papagal~*); *-iș (-îș)*, cu baze adjectivale (*morț~*), substantivale (*cruc~*), verbale (*tupiliș, târâș*); *-mente*, cu baze adjectivale (*material~*). • Derivatele adverbiale au sens modal, cu unele nuanțe determinate de conținutul bazelor.

Româna, ca și celelalte limbi romanice, n-a păstrat nici unul din **s.a.** latinești propriu-zise. O situație specială are lat. *-e*, păstrat în adverbul neanalizabil *bine* (< *bene*) și devenit, se pare, de timpuriu, productiv prin compunerea cu sufixul adjectival *-esc* în **s.a.** *-ește*: *bărbătesc* + *-e* > *bărbătește*. Sufixul *-ește* a mai fost însă explicat și printr-un lat. *-isce* (< adjective în *-iscus* și **s.a.** *-e*). Sufixul *-icește*, atestat de pe la începutul sec. 19, se detașează din derivate de la adjective în *-ic* cu sufixul *-ește* (*destoinic-ește*) sau / și de la derivate în *-icesc* cu sufixul *-e* (*apostolic – apostolicesc – apostolicește*). Deci aceste două **s.a.** au apărut în interiorul limbii române. Sufixul *-iș* e împrumut vechi din slavă (bg. *-iš*), iar *-mente*, cu prime atestări spre mijlocul sec. 19, din franceză *-ment* și italiană *-mente*, dezvoltate în aceste limbi din locuțiunile latinești cu substantivul *mente*. • Între **s.a.** singurul cu productivitate puternică a fost *-ește*, până în sec. 19. Celelalte n-au fost niciodată foarte productive (majoritatea derivatelor în *-mente* au baze neologice și aparțin exclusiv limbajului cult). În limba actuală, derivatele în *-ește* continuă să fie cele mai frecvente. Celelalte sufixe mai apar fiecare doar cu câteva derivate și acestea, în general, cu conotații stilistice. Procedeul de formare a adverbelor cel mai folosit în perioada contemporană este conversiunea*. *L.V.*

adversativă, coordonare ~. Tipuri de relații între două unități sintactice, reunite prin tradiție sub eticheta **c.a.**, dar cu trăsături semantice și pragmatice distincte (prezentate în unele descrieri ca trepte într-o gradualitate a opoziției): a) contrazicerea așteptărilor create de primul membru al raportului; b) corectarea, substituirea unei ipoteze negate explicit; c) contrastul tematic. Mijloace specifice de marcare a raportului pentru fiecare tip: conjuncțiile a) *dar* și *însă*; b) *ci*; c) *iar*. • Între conjuncțiile primului tip, *dar* și *însă*, conectori pentru ipostaza cea mai tipică a **c.a.**, diferențe de topică și de frecvență în uz: *dar* apare obligatoriu la începutul celui de-al doilea membru sintactic conectat (*L-am căutat, dar nu era acasă*), în vreme ce *însă* are poziție liberă în interiorul acestuia (*însă nu era acasă / nu era însă acasă / nu era acasă însă*) și poate contribui la reliefarea unor secvențe

de text. În româna actuală, conjuncția *dar* (în oralitatea populară și colocvială mai ales în forma apocopată *da'*) este mai frecventă decât *însă*. Al doilea tip de **c.a.** (cel considerat uneori ca reprezentând gradul cel mai înalt de opoziție) se realizează între un enunț negativ sau un component sintactic însoțit de negație și un enunț sau un component sintactic pozitiv, care aduce o corecție, explicitând alternativa la faptul sau obiectul negat (*Nu doarme, ci stă treaz; Mănâncă nu carne, ci brânză*). În româna actuală, conjuncția *ci* este folosită exclusiv în această construcție. Al treilea tip (considerat în genere ca o formă mai slabă de opoziție – „slab adversativă") se realizează prin conjuncția *iar* și pune de fapt în paralel două secvențe tematice diferite, cu respectivele reme (*Dan citește, iar Maria scrie; În casă e frig, iar afară plouă*). Fiind echivalentă cu locuțiunile *în timp ce, în vreme ce, pe când* (care introduc o subordonată opozițională), conjuncția *iar* are o distribuție diferită de a celorlalte adversative. • Pentru primele două tipuri de **c.a.**, ordinea elementelor conectate e ireversibilă, contrazicerea așteptărilor sau corectarea negației acționând într-o direcție unică; tipul reprezentat de *iar* permite însă, în lipsa unor constrângeri suplimentare de natură temporală (*iar apoi*...), inversarea termenilor. • Tipul bazat pe contrazicerea așteptărilor este în genere echivalent semantic cu un raport de subordonare concesivă (*Avea timp, dar nu s-a întors la hotel = Deși avea timp, nu s-a întors la hotel*), ceea ce se reflectă în construcții contaminate, neacceptate de normele limbii literare (*Deși era acasă, însă nu a răspuns la telefon*). Folosire pleonastică a mai multor conjuncții adversative, frecventă în vorbirea populară (*dar însă*). • Doar la nivel frastic și interfrastic sunt folosite conjuncția *or* (neologică, împrumutată din franceză), precum și locuțiunile conjuncționale cu sens limitativ *numai că, doar că, atât că*. În vorbirea populară se folosesc și adverbele devenite conjuncții *decât, numai* și locuțiunile conjuncționale *fără numai* și *numai cât*. Raporturile semantice adversative – de toate tipurile discutate – pot fi exprimate și prin juxtapunere sau prin coordonare formal copulativă (cu ajutorul conjuncției *și;* unii autori vorbesc, de aceea, chiar de un *și* adversativ). • Coordonare realizată preponderent la nivel intrafrastic, între propoziții de același fel (principale sau subordonate) sau interfrastic. În propoziție, **c.a.** se poate stabili între diferite părți de propoziție: complemente (*Merge nu la Iași, ci la Arad*) și atribute (*o persoană blândă, dar fermă*); coordonarea subiectelor sau a numelor predicative poate fi interpretată ca un fenomen de elipsă*. *Iar* nu poate apărea între elementele componente ale unor părți de propoziție, ci doar între propoziții, eventual eliptice (*Cartea e pe masă, iar creionul [e] sub masă*) sau între construcții absolute cu verbe la moduri nepredicative, dar cu structură propozițională (*El oprindu-se, iar ei mergând mai departe, drumurile li s-au despărțit*). Foarte des, conectorii adversativi funcționează interfrastic; legarea unor secvențe mari de text este utilizarea lor cea mai frecventă în anumite stiluri și tipuri textuale, mai ales în cel beletristic. Conjuncțiile adversative *dar* și *însă* au și un uz narativ, introducând o propoziție sau o frază care aduc în desfășurarea acțiunii un element nou, neașteptat.

În Banat, Crișana, Maramureș și Transilvania, elemente de relație frecvente *numa(i)* și *fără* (în Maramureș și apocopat: *fă*). • Dialectele sud-dunărene și-au format inventarul actual de conjuncții adversative mai ales prin împrumut: în aromână *ma* și *ama* (cu variantele *am, ami, mi, mea*

etc.), în meglenoromână *ama* „dar" (cu unele variante: *ămă, ămi, mi* etc.) provin din turcă și / sau din greacă (forma *ma* poate fi întărită și de o influență italiană). În cele două dialecte nu există un echivalent al lui *ci*; în meglenoromână există însă un corespondent pentru *iar: ără*. În istroromână, împrumuturi din croată – *áli* „dar", *négo (nogo)* „ci" – și din italiană: *ma* „dar".

Conjuncțiile adversative din latină nu s-au păstrat ca atare, fiind înlocuite de alte elemente care au căpătat funcția de conectori. Față de celelalte limbi romanice, care continuă lat. *magis* (fr. *mais*, it. *ma*, pg. *mas*) sau *per hoc* (it. *però*, sp. *pero*), româna și-a dezvoltat mijloace noi de realizare a **c.a.**, în majoritate de sursă internă. Existența unui element specializat (*ci*) pentru tipul de raport adversativ de corectare corespunde situației din latină (conj. *sed*) și din spaniolă (*sino*). Inventarul și distribuția conjuncțiilor adversative românești s-au modificat în timp. În textele vechi (din sec. 16–17), are o mai mare frecvență conectorul *ci* (mai ales în forma *ce*, provenind din pron. rel. *ce* < lat. *quid*), care putea fi utilizat nu numai după o negație, ci și în alte situații, inclusiv la început de frază. De asemenea, erau folosite *însă* (provenit din pron. pers. *îns,-ă* < lat. *ipse,-a*) și *iar* (în forma *iară*), de origine incertă, probabil dintr-un lat. pop. **era*. În aceeași perioadă apare cu folosiri adversative copulativul *e* (< lat. *et*), mai ales în zonele nordice. Cea mai frecventă conjuncție adversativă din limba actuală, *dar*, cu etimologie incertă, a apărut relativ târziu: în sec. 16 și în prima jumătate a sec. 17 e înregistrată, în forma *dară*, doar ca adverb sau conjuncție cu valoare conclusivă; din această valoare (păstrată în paralel până târziu: „Să mergem *dar*!") s-a dezvoltat cea adversativă. *R.Z.*

afereză. Fenomen prezent în limba vorbită. O frecvență deosebită are **a.** vocalei *î* atone, în fonetică sintactică, după cuvinte cu finală vocalică (*la-nceput, să-nvăț, nu-ncepe, se-ndură*), admisă de norma literară orală (vezi **sandhi**). În general însă, **a.** apare sporadic, formele rezultate aparținând exclusiv variantei populare. Mai numeroase sunt cazurile de **a.** vocalică, îndeosebi a lui *a* (*nafură* „anafură", *Lixandru* „Alexandru"), *e* (*Lisaveta* „Elisabeta"), *i* (*talian* „italian"), dar este notată și **a.** unor consoane: *s* (*fârși* „sfârși"), *z* (*ice* „zice"), *h* (*aină* „haină") sau a unor silabe (*mnezeu* „Dumnezeu", *tâlni* „întâlni").

În meglenoromână și istroromână, **a.** este o trăsătură caracteristică (cf. mr. *daug* „adaug", *flom* „aflăm"; ir. *flå* „afla", *prope* „aproape").

Ca și în alte limbi romanice (italiană, franceză, occitana septentrională, retoromană), și în română s-a produs **a.** lui *ĭ* latin în formele demonstrativului *ille* folosit neaccentuat în frază, rezultatul fiind articolul hotărât. Unii specialiști consideră generală în protoromână **a.** lui *ĭ* latin în poziție nazală, întemeindu-se pe situația din aromână (*interrogare* > ar. *ntribari, incipere* > ar. *nțeapiri*); ulterior, în dacoromână, meglenoromână și istroromână a apărut o proteză* vocalică. Anumite forme din română presupun **a.** lui *a* latin primar (*agnellus* > *miel*, **atumna* > *toamnă*) sau secundar (*eradicare* > *arădica* > *ridica*), dar și a lui *e* din prefixele *ex-* și *extra-* (*exponere* > *spune*, **extramutare* > *strămuta*). **A.** a determinat simplificarea unor grupuri* consonantice apărute în urma unor modificări fonetice în cuvinte de origine latină (*fossatum* > *fsat* – atestat în *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Scheiană* – > *sat* – în toate celelalte texte din sec. 16) sau prezente în unele împrumuturi (cf., de ex., împrumuturile din slavă: *bŭdĕnije* > *bdenie*

– atestat la Coresi > *denie, dvornikŭ* > *dvornic* – în *Documentele Hurmuzaki* > *vornic, xvala* > *hvală* – în *Psaltirea Hurmuzaki* > *fală*, formele cu **a.** fiind mai frecvente încă din sec. 16). În dacoromână, formele articolului *demonstrativ (*cel, cea, cei, cele*) sunt rezultat al generalizării **a.** din formele pronumelui demonstrativ de depărtare, în contextul substantiv + demonstrativ + adjectiv. *L.I.R.*

afirmaţie. Poate fi sigură (adverbul profrază *Da*; propoziţii construite cu modul indicativ sau optativ: *Aş veni dacă mă chemi şi pe mine*) sau nesigură (*Poate, Probabil*; propoziţii dubitative: *Aşa o fi*). **A.** sigură poate fi întărită (*Da, evident; Sigur că da; Da-da-da; O, da*); **a.** nesigură poate fi atenuată (*Ştiu eu…poate*); un mijloc gramaticalizat de întărire a adverbului de afirmaţie *da* este adverbul *ba* (*ba da*), folosit în enunţurile prin care vorbitorul contrazice o propoziţie anterioară negativă (*– Nu pleci? / – Ba da, dar mai târziu*). Se realizează prin mijloace verbale sau nonverbale. Mijloacele verbale sunt: lexicale (adverbul specializat pentru **a.** *da*; alte adverbe şi locuţiuni adverbiale ca *fireşte, cu siguranţă, fără îndoială, evident*; locuţiuni provenite prin elipsă din foste enunţuri *cum să nu?, nici nu încape vorbă, cum de nu?*), sintactice (repetarea enunţului interogativ sau a unei porţiuni din acesta: *– Vrei mâncare? / – Vreau mâncare, – A venit cu copilul sau fără copil? / – Fără*), fonetice (*îhî*). Mijlocul nonverbal cel mai frecvent (care de multe ori le însoţeşte pe cele verbale) este datul din cap în sus şi în jos (în unele subdialecte, alături de care apar clipitul din ochi, gestul corespunzător americanului „OK“). Există situaţii în care enunţuri cu formă negativă funcţionează cu sens pozitiv, afirmativ (*Cine nu ştie atâta lucru?; Mă tem să nu răcească*; *nu* este o negaţie expletivă*).

Diferenţe lexicale în subdialecte: *aşa* (aria de nord şi vest a dacoromânei), *ia* (< bg. *ja* în Transilvania, în special). Exprimarea nonverbală a **a.** se face în unele subdialecte prin datul din cap de la stânga la dreapta.

Latina clasică nu avea un adverb specializat pentru **a.**; folosea adverbul *ita*. Latina vulgară a folosit adverbul *sic*, care s-a transmis limbilor romanice (it., sp., pg., fr.; rom. *aşa* < lat. *eccum sic*). Acestea erau, de fapt, adverbe modale de întărire; se mai folosea cu valoare de **a.** şi repetarea afirmativă a întrebării. • Limba română veche folosea pentru redarea **a.** repetarea întrebării, adverbe precum *aşa, dar(ă), ia* (Transilvania), *bine, întocmai, fireşte, exact, negreşit, sigur, de bună seamă, fără îndoială*, gestul. Adverbul *da* a pătruns în română din slavă, la început în limba vorbită, apoi impus şi în scris, fiind atestat în sec.19, când se folosea în paralel particula adverbială *dară*, probabil intrat în limbă în a doua jumătate a sec. 18. *A.Ş.*

afixe. Pentru **a.** lexicale sau derivative (sufixe* şi prefixe*) şi pentru cele lexico-gramaticale (ex.: sufixele caracteristice conjugărilor, sufixul moţional *-ă*) vezi **formarea cuvintelor, derivare**; pentru **a.** pur gramaticale sau morfologice (desinenţe* şi sufixe modale şi temporale) vezi **flexiune.** *L.V.*

afonizare (devocalizare). Fenomen de limbă vorbită, favorizat de anumiţi factori, printre care: poziţia vocalei în cuvânt (**a.** este mai frecventă la finală decât în interiorul cuvântului), accent (**a.** vocalelor atone este mai frecventă), natura sunetului precedent (**a.** este mai frecventă după sunete surde), caracterul pauzei (**a.** este mai frecventă la finală absolută decât în interiorul frazei), tempoul vorbirii (tempoul allegro favorizează **a.**). Realizat în grade

diferite, fenomenul a fost notat în varianta standard orală a românei și în toate graiurile dacoromâne. O problemă specială o constituie **a.** vocalelor închise *i* și *u* în poziție finală postconsonantică; *i* final postconsonantic este în limba literară un sunet vocalic asilabic, funcționând ca marcă de plural, în flexiunea nominală, și ca marcă a pers. 2 sg. și pl., în flexiunea verbală. • În graiurile dacoromâne de tip nordic, în care anumite consoane (*s, z, ș, j, ț, ḑ, r*) au o pronunțare dură, *i* final postconsonantic a amuțit, fapt care a determinat, în multe cazuri, neutralizarea* opoziției de număr, respectiv, de persoană (*moș* – sg. și pl., *lucrez* – 1 și 2 sg.). • *i* final a amuțit după unele consoane și în anumite graiuri meglenoromâne și istroromâne (cf. mr. *cupilaș* – sg. și pl., *ar* – pers. 1 și 2 sg.; ir. *per* – sg. și pl., *aveț* – 2 pl., *ver* „vei" – 2 sg.). • Devocalizarea lui *i* latin în poziție finală postconsonantică constituie, probabil, o inovație produsă timpuriu în română, întrucât este comună tuturor dialectelor românești. • *u* final postconsonantic apare în limba literară numai după grupurile cu structura *muta cum liquida*, ca element vocalic silabic (*codru, acru, suplu*). • Este prezent, regional, în dacoromână, în graiurile din Crișana, vestul și sudul Transilvaniei, sud-estul Moldovei și jumătatea estică a Munteniei, afonizat în grade diferite, de obicei asilabic (*cap*^{u}, *om*^{u}, *surd*^{u}), sporadic însă (în Crișana) și silabic. • În meglenoromână și istroromână, *u* final apare în aceleași condiții ca și în limba literară. În aromână, *u* final postconsonantic apare sistematic, afonizat și asilabic după consoane simple (*lup*^{u}, *duc*^{u}) și silabic după grupuri consonantice (*țerbu, cunoscu*), în majoritatea graiurilor; în graiurile fărșerote, realizarea afonizată asilabică este generală, iar în graiul moscopolean *u* silabic apare numai după grupurile cu structura *muta cum liquida*.

Prezența lui *u* final postconsonantic constituie la origine un fapt de conservare în protoromână a lui *u* latin primar (*lupus* > *lupu*) sau secundar (*duco* > *ducu*). Aromâna și anumite graiuri dacoromâne au inovat numai în sensul devocalizării lui *u* final, în aproape toate contextele sau numai după consoană simplă. În celelalte dialecte și în majoritatea graiurilor dacoromâne, inclusiv în limba literară, devocalizarea lui *u* final, proces gradual, a fost urmată de amuțirea acestuia. Textele dacoromâne din sec. 16 înregistrează un *u* final, a cărui valoare silabică sau asilabică nu poate fi întotdeauna precizată; menținerea lui în scris până în prima parte a sec. 18 poate să reprezinte o simplă deprindere grafică, fără corespondent în realitatea fonetică. *L.I.R.*

africate, consoane ~. În româna literară, seria **a.** cuprinde consoanele prepalatale* *č, ğ* și dentala* *ț*; primele două unități se disting între ele după sonoritate*, cea de-a treia nu are pereche sonoră.

În subdialectul muntean, structura seriei **a.** nu diferă de aceea din limba literară. În subdialectul maramureșean, seria **a.** cuprinde patru unități: prepalatalele *č, ğ*, care au o pronunțare dură specifică, și dentalele *ț, ḑ*, distinse după sonoritate. În subdialectul moldovean apar numai dentalele *ț, ḑ*, **a.** prepalatale fiind fricativizate. În perioada actuală, este activă în toate subdialectele o tendință de fricativizare a lui *ḑ* la *z*, cele două sunete apărând frecvent în variație liberă. În subdialectul crișean, seria **a.** cuprinde numai consoanele surde *č* și *ț*; *ğ* s-a fricativizat la *j* (vezi **fricativizare**). În subdialectul bănățean, **a.** prepalatale sunt sunete secundare, rezultate în urma palatalizării* oclusivelor dentale. • În dialectele meglenoromân și istroromân,

seria **a.** cuprinde, ca și în limba literară, trei consoane: *č, ğ* și *ţ*. În dialectul aromân, această serie cuprinde patru consoane: *č, ğ, ţ, ḑ*.

În raport cu latina, **a.** reprezintă o inovație romanică. **A.** provin din oclusivele dentale și velare latine, prin palatalizare, precum și din iot latin, urmat de vocale nepalatale, relațiile de corespondență stabilindu-se astfel: pentru *č: c* sau k^w urmați de vocală palatală (*dulcem > dulce, quaero > cer*), *c* sau *t* urmați de vocală palatală în hiat cu *o, u* accentuați (*urceolus* – după schimbarea locului accentului în latina vulgară > *urcior, titionem > tăciune*); pentru *ğ: g* sau g^w urmați de vocală palatală (*legem > lege, stinguere > stinge*), *d* urmat de vocală palatală în hiat cu *o, u* accentuați (*deorsum > gios*), iot urmat de vocală posterioară (*iocum > gioc*); pentru *ţ*: *t* urmat de *ĕ* sau de *ī* (*texere > ţese, barbati > bărbaţi*) sau de o vocală palatală în hiat cu *a* (accentuat sau aton) ori cu *o, u* atoni (**inaltiare > înălţa*, **inuitio > învăţ*); pentru *ḑ*: *d* urmat de *ĕ* sau de *ī* (*decem > ḑe(a)ce, dico > ḑic*) sau de o vocală palatală în hiat cu *a* (accentuat sau aton) ori cu *o, u* atoni (*uiridia > v(e)arḑă, prandium > prânḑ*), iot urmat de *a* (*iacere > ḑăcea*). • Soluțiile privind cronologia relativă a modificărilor suferite de sunetele latine sunt diferite. Em. Vasiliu distinge două etape de palatalizare. Prima, situată în perioada romanică balcanică, se caracterizează prin palatalizarea oclusivelor velare și a oclusivelor dentale urmate de vocale palatale în hiat în stadiul de **a.** dentale (cu timbru palatal): *ts′, dz′*; a doua palatalizare, produsă în protoromână, a afectat **a.** rezultate din prima palatalizare, transformându-le în **a.** prepalatale (*č, ğ*), și oclusivele dentale (*t, d*) urmate de o vocală palatală (provenită din vocalele latine *ĕ* și *ī*), transformându-le în **a.** dentale cu timbru palatal (*ts′, dz′*). Acestea au suferit ulterior un proces de depalatalizare, devenind *ţ, ḑ*. M. Sala consideră că dezvoltarea **a.** în română s-a produs ca și în celelalte limbi romanice: în cazurile în care velarele și dentalele erau urmate de vocală palatală în hiat cu o vocală posterioară, rezultatul palatalizării a fost același: o **a.** prepalatală, indiferent dacă a doua vocală în hiat era accentuată sau nu. Apariția **a.** dentale nu este dependentă de accent, ci se explică prin analogie. • De remarcat faptul că **a.** prepalatale din dacoromână provenite din velarele latine urmate de vocale palatale le corespund în aromână **a.** dentale *ţ, ḑ*, în meglenoromână – **a.** *ţ*, respectiv, fricativa *z*, iar în istroromână există diferențe regionale: în unele graiuri situația este similară cu aceea din dacoromână, în altele – cu aceea din meglenoromână. Dentalele latine urmate de vocale palatale în hiat cu *o, u* accentuați au avut același rezultat: **a.** prepalatale, în toate cele patru dialecte. Ulterior, *ğ* provenit din *d* sau din iot latin s-a fricativizat regional la *j*. În dacoromână, această inovație este atestată încă din sec. 16, în textele din Muntenia și sudul Transilvaniei, și se impune treptat ca normă a limbii literare. Astăzi ea caracterizează atât subdialectul muntean, cât și subdialectele bănățean și crișean. Inovația s-a produs, independent, și în meglenoromână și istroromână. Fricativizarea lui *ḑ* la *z* este, de asemenea, o inovație regională, consemnată în sec. 16 în textele din aria sudică a teritoriului dacoromân și devenită normă a limbii literare. Ea a avut loc, în mod independent, și în meglenoromână și istroromână. *L.I.R.*

agent, complement de ~. Valoare: indică autorul acțiunii exprimate printr-un element cu sens pasiv; a fost desprins din complementul indirect*, care era conceput mai larg. • Elemente regente: verbe / locuțiuni

verbale (inclusiv la moduri nepredicative) la diateza pasivă – la forma canonică cu auxiliarul *a fi* (*Produsele sunt comercializate de către importatori; Fiind luată la trei păzește de tată, a izbucnit în plâns*) / (mai rar) la forma reflexiv-pasivă (*Produsele se comercializează de către importatori*); verbe tranzitive la supin cu sens pasiv (*produse de comercializat de către importatori*); adjective participiale / cu sufixul *-bil* (*produse comercializate / comercializabile de către importatori*). Spre deosebire de alte complemente, nu poate determina interjecții, deoarece acestea nu au posibilitatea de a exprima valoarea de pasiv. • Se exprimă numai prin substantive / substitute ale acestora (pronume, numerale) în cazul acuzativ, precedate de prepozițiile *de / de către* (ultima fiind specializată pentru **c.a.**). • Topica standard: după elementul regent; sunt posibile și intercalarea altui element între regent și **c.a.**, precum și antepunerea acestuia față de elementul regent, ducând la anumite efecte de stil.

În istroromână este atestat numai izolat, deoarece construcțiile pasive sunt extrem de rare.

În latină determina verbe la diateza pasivă, participiul perfect și adjective (în special derivate cu sufixul *-bilis*: *multis ille bonis flebilis occidit*) și se exprima prin substantive / pronume mai ales în dativ / ablativ, în latina târzie din ce în ce mai frecvent prin acuzativ cu prepozițiile *per* și *de*. Acestea sunt singurele care s-au moștenit cu această funcție în limbile romanice: lat. *de* > rom. *de*, it. *da*, lat. *per* > fr. *par*, sp. *por*. • Pentru româna literară veche este caracteristic numărul mare de **c.a.** pe lângă verbe la forma reflexiv-pasivă, datorită frecvenței acesteia. Încă din această perioadă, **c.a.** era construit, în marea majoritate a textelor, cu acuzativul precedat de prepozițiile *de* (cea mai frecventă) și *de către*, dar apărea, sub influență slavonă, în unele texte traduse din sec. 16 și de la începutul sec. 17, și cu prep. *cu*, traducând o construcție în cazul instrumental, și *de la*, traducând prepoziția *otŭ*; *de la* se menține și în sec. 18; sporadic, în traduceri din sec. 16, apar unele construcții cu dativul care au fost interpretate drept **c.a.** (*Nu faceți înaintea oamenilor să fiți văzuți lor*. Coresi) – construcție care nu se mai regăsește în textele din primele decenii ale sec. 17. *I.V.R.*

agent, propoziție completivă de ~. Valoare: indică autorul acțiunii exprimate printr-un element cu sens pasiv din regentă. A fost desprinsă din completiva indirectă*, care era concepută mai larg. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale (inclusiv la moduri nepredicative) la diateza pasivă – la forma canonică cu auxiliarul *a fi* (*Fiind comercializate de către cine le importă, produsele sunt mai ieftine; A fost luat la trei păzește de cine trebuia*) / forma reflexiv-pasivă (*Produsele se comercializează de către cine le importă*); verbe tranzitive la supin (*produse de comercializat de către cine le importă*); adjective participiale / cu sufixul *-bil* (*produse comercializate / comercializabile de către cine le importă*). Spre deosebire de alte subordonate, nu poate determina interjecții, deoarece acestea nu au posibilitatea de a exprima valoarea de pasiv. • Conective: pronume / adjective relative / nehotărâte compuse cu *ori(și)-*, precedate de prepozițiile *de / de către* (*Produsele sunt comercializate de către (ori(și))cine / (ori(și))ce persoană le importă*). • Modurile folosite: indicativ, prezumtiv, condițional-optativ. • Topica: **p.a.** sunt de obicei postpuse regentei; pot fi și antepuse, pentru reliefare (*Nu de către cine le-a importat, ci de către intermediari au*

fost comercializate aceste produse); **p.a.** care determină alt element decât predicatul pot fi intercalate în regentă.

P.a. se întâlnea extrem de rar în limba română literară veche și a rămas o construcție destul de rară și de greoaie până în limba actuală. *I.V.R.*

agent, vezi **nume de agent, sufixe pentru ~.**

aglutinare. În română, ca și în alte limbi romanice, se înregistrează cazuri sporadice de **a. A.** articolului cu substantivul următor explică forma românească *omidă* < gr. *o mídas*; după S. Pușcariu, toponimul *Avrig* a rezultat prin **a.** cuvântului săsesc *Freck* cu prepoziția *a* (< lat. *ad*). *L.I.R.*

albaneză, influență ~. S-a exercitat asupra lexicului. Contactul dintre albanezi și români a avut loc în evul mediu în Peninsula Balcanică (sunt discuții în legătură cu localizarea lui exactă), fiind foarte intens mai ales în cazul aromânilor care au continuat să trăiască în apropierea albanezilor (împreună cu care au luptat împotriva turcilor care ocupaseră Peninsula Balcanică). Originea albaneză a diverselor cuvinte românești este sigură în unele cazuri și mai puțin sigură în altele. Aparțin primei categorii cuvintele aromâne din terminologia păstoritului răspândite la toți aromânii (*bal'u* „despre cal cu o pată albă în frunte", *bucuvală* „mâncare din pâine, unt și brânză", *daș* „miel de casă, care umblă după copii", *k'ipru* „clopoțel", *l'ar* „(despre oi și câini) pestriț", *mușcă* „pestriț", *poĭu* „ulcior", *tălăgan* „mantie de lână cu glugă") și altele uzuale numai în dialectul fărșerot din Albania (*brecușe* „pantaloni negri și largi", *bărdușe* „frumușică", *maiaua* „vârf", *tepăr* „mai mult", *vălment* „război de țesut"). Aceste cuvinte sunt ușor de recunoscut pentru că nu au suferit modificări fonetice față de etimonul albanez. În subdialectul fărșerot există și expresii paralele cu albaneza (*me acats di pără* „mă prind de bani" = „câștig bani"; *leg zbor* „leg cuvânt" = „mă oblig") și calcuri semantice (*loc* „loc" și „țară", *luat* „luat" și „nebun"). Există un strat vechi de cuvinte albaneze în aromână: *aică* „smântână", *bană* „viață", *etă* „timp; viață", *fară* „neam", *guvă* „gaură", *minduesc* „gândesc, cred", *zvercă* „ceafă" (denumesc noțiuni importante sau sunt răspândite în graiuri). Nu există un criteriu sigur pe baza căruia să se poată stabili totdeauna dacă termenii români atribuiți de unii **i.a.** (*călbează, cioc, coacăză, gresie, pupăză*) sunt cuvinte împrumutate sau moștenite în română din substratul traco-dac. În unele cazuri particulare, s-au adus ca argument pentru statutul de împrumut al unui cuvânt fapte fonetice: *ghionoaie* și *ghiuj* ar fi împrumutate pentru că au consoana *ǵ* și nu *ğ*, ca în celelalte elemente de substrat (*jumătate*: alb. *gjymës*), la fel *gogă* pentru că nu are *o* accentuat diftongat. Nu există **i.a.** în meglenoromână (în Țărnareca este prin intermediul aromânei) și nici în istroromână. *M.S.*

alfabet, vezi **scriere.**

alofonă, vezi **vocalism, consonantism.**

alofoni (alolingvi). A. vorbitori de română sunt de două feluri principale: a) etnici minoritari de pe teritoriul celor două state românești (România și Republica Moldova) care își însușesc limba română în mediu românesc, precum și emigranți din această categorie care au plecat cu limba română însușită și continuă să o folosească (cazul evreilor românofoni din Israel și din alte părți); b) cetățeni străini din afara statelor românești care o învață – din diverse interese și pe diverse căi – de obicei în

medii aloglote, rareori în mediu românesc. Pe lângă natura și durata contactelor, calea / metoda de învățare, nivelul cultural și talentul lingvistic al **a.**, corectitudinea limbii române vorbite și scrise de ei este influențată de structura limbii lor materne. Caracteristicile curente ale românei din exprimarea **a.** sunt: în fonetică, lipsa de distincție între vocalele *ă* și *î* și uneori și dificultatea de pronunțare a ambelor sau a uneia dintre ele, dificultatea de pronunțare a diftongilor ascendenți *e̯a*, *o̯a* și a sunetului [^{i}] postconsonantic nesilabic, de obicei final, plasarea inadecvată a accentului; în gramatică, ezitări în folosirea articolelor și a alternanțelor fonetice din flexiune și derivare, folosirea inadecvată a timpurilor trecute ale indicativului, confuzii între prepoziții, dificultăți în construirea complementului direct cu sau fără *pe* și în dublarea complementului direct și indirect prin forme pronominale neaccentuate; în lexic, calcuri semantice și de structură, amestec de coduri. Pentru **a.** cu limbi materne care nu au gen (maghiara, turca) este caracteristică dificultatea de diferențiere a genurilor și de folosire a acordului în gen. • Diverse cercetări contrastive cu scopuri aplicativ-didactice, referitoare la româna ca limbă-țintă însușită de **a.**; limba română vorbită și scrisă de **a.** evrei din Israel, în mediu alogen*, a fost studiată de G. Meiseles.

Pentru **a.** care și-au abandonat limba maternă în favoarea limbii române vezi **băiași, coritari, rudari.** Pentru **a.** care folosesc limba română în argou vezi și **bucureica.** *M.A.*

alogen (aloglot), mediu ~. Este situația vorbitorilor de română care trăiesc în afara granițelor celor două state românești (România și Republica Moldova), deci în state cu alte limbi majoritare și oficiale (vezi **teritoriu** și **sociolingvistic, statut ~**). (Și pe teritoriul celor două state românești există unele localități în care limba română este minoritară, dar, dat fiind statutul ei de limbă oficială, folosită în administrație și în învățământ, nu se poate vorbi de un **m.a.** propriu-zis.) În funcție de locul în care se vorbește româna din aceste zone, **m.a.** poate fi ucrainean, bulgăresc, macedonean, sârbesc, grecesc, albanez, croat, maghiar pentru comunitățile tradiționale și englezesc, francez, german etc. pentru comunitățile recente de imigranți. Vorbitorii de română din **m.a.** se caracterizează prin bilingvism (uneori și plurilingvism) în diverse grade. Româna vorbită de ei are, pe de o parte, particularități arhaice și regionale, iar, pe de altă parte, influențe ale limbilor majoritare și oficiale din **m.a.** specific; aceste influențe se constată mai ales în lexic, prin împrumutarea unor cuvinte referitoare la realități moderne sau / și locale, mai puțin în fonetică și în detalii de regim gramatical (calcuri sintactice), fără a altera esența limbii.

Dintre cele patru dialecte românești, **m.a.** este caracteristica exclusivă a dialectului istroromân și caracteristica preponderentă a dialectului aromân și a celui meglenoromân; dialectul dacoromân este vorbit și el parțial în **m.a.**, fără ca aceasta să constituie o caracteristică a sa. Vitalitatea și perspectivele românei vorbite în **m.a.** sunt strâns legate de existența / inexistența unei vieți culturale desfășurate în limba maternă. • Cercetări asupra românei vorbite în **m.a.** s-au făcut îndeosebi cu privire la țările limitrofe (Ucraina, Bulgaria, F.R.I. Macedonia, Serbia, Ungaria) ale celor două state românești și cu privire la S.U.A. ALR a inclus anchete efectuate la vorbitori din Albania, Bulgaria, fosta Cehoslovacie (Ucraina subcarpatică), Grecia, fosta Iugoslavie (Serbia și Croația), Ungaria, fosta U.R.S.S. (Transnistria), iar

ALRM la vorbitori din Ucraina și din Rusia (Caucaz, Asia Centrală și Extremul Orient). Presiunea **m.a.** duce în multe locuri la restrângerea și abandonarea utilizării limbii române de generațiile tinere cultivate, care o cunosc cel mult pasiv; pentru situații din trecut vezi **deromânizare.** *M.A.*

aloglot, mediu ~, vezi **alogen, mediu ~.**

alolingvi, vezi **alofoni.**

alpin, substrat ~. S-a manifestat după unii, în română, ca și în alte limbi romanice (retoromană, italiană, poate și limbi galoromanice și chiar iberoromanice), dar rolul său este dificil de precizat din cauza faptului că limbile vorbite de populațiile alpine preromane sunt complet dispărute și nu sunt bine atestate. Sunt puse în legătură cu **s.a.** cuvinte ca *cioară, ciung, zimbru* care au corespondente în dialecte retoromane. *M.S.*

alternanță. Există un sistem complex de **a.** Clasificare: 1) după natura sunetelor modificate: a) **a.** vocalice, între vocale simple: *a / e* (*fată / fete*), *ă / e* (*măr / mere, apăr / apere*) *î / i* (*cuvânt / cuvinte, vând / vinde*), *a / ă* (*cale / căi, cad / cădem*), *i / e* (*vin / venim*), *o / u* (*soră / surori*), între o vocală și un diftong sau invers *e / ea* (*des / deasă, cred / creadă, seară / seri*), *o / oa* (*ușor / ușoară, cobor / coboară, floare / flori*), *î / îi* (*mână / mâini*), între diftongi: *ia / ie* (*băiat / băieți*), între o vocală și ø (*usuc / uscăm*); b) **a.** consonantice, între consoane simple: *c / č* (*porc / porci, urc / urci*), *g / ğ* (*rug / rugi, rog / rogi*), *t / ț* (*urât / urâți, bat / bați*), *d / z* (*brad / brazi, văd / vezi*), *s / ș* (*urs / urși, cos / coși*), *z / j* (*obraz / obraji, viteaz / viteji*), între grupuri consonantice bimembre: *st / șt* (*prost / proști, gust / guști*), *sc / șt* (*gâscă / gâște, cresc / crești*) sau trimembre: *str / ștr* (*ministru / miniștri, albastru / albaștri*), între o consoană și ø: *l / ø* (*cal / cai; gol / goi*), *n / ø* (*pun / pui*), *b / ø* (*fierb / fierse*); 2) după numărul de membri ai **a.** în cadrul unei paradigme: a) **a.** bipartite (vezi exemplele de sub 1); b) **a.** tripartite: *î / a / ă* (*rămân / rămase / rămăsei*), *o / oa / u* (*port / poartă / purtăm*), *ă / e / a* (*văd / vede / (să)vadă*), *ă / e / ea* (*rău rele / rea*), *c / č / ø* (*duc / duce / duse*); *g / ğ / ø* (*sparg / sparge / sparse*), *t / ț / ø* (*scot / scoți / scoase*), *d / z / ø* (*ard / arzi / arse*), *c / č / p* (*coc / coace / copsei*), *g / ğ / p* (*înfig / înfige / înfipse*). De remarcat că **a.** vocalice pot afecta o silabă accentuată (*stradă / străzi, vând / vinde*), o silabă atonă (*număr / numere, cumpăr / cumpere*) sau pot fi corelate cu schimbarea locului accentului (*soră / surori, cad / cădem, vin / venim*). **A.** vocalice se produc mai ales în interiorul radicalului, pe când cele consonantice – mai ales la finala radicalului, înaintea desinenței (cf. *port / poartă / purtăm, frumos / frumoasă* vs. *râd / râzi, fug / fugi, cald / calzi*). Există atât posibilitatea coexistenței în același cuvânt a unor **a.** vocalice (*tânăr / tineri*) sau a unor **a.** vocalice și consonantice (*carte / cărți, iartă / ierți*), cât și posibilitatea repetării unei **a.**, de obicei, vocalice (*capac / căpăcel*). • Orientarea **a.** nu poate fi determinată întotdeauna. Se poate distinge un termen de bază al **a.** numai în cazul sunetelor din morfemele care pot apărea neurmate de afixe, termenul sau termenii alternanți fiind sunetele care rezultă după adăugarea unor afixe sau ca urmare a modificării accentuării radicalului (de exemplu, în cazul **a.** *c / č* sau *o / u*, primul sunet este termenul de bază, iar cel de al doilea – termenul alternant). Dacă fiecare termen alternant este condiționat de alt regent, **a.** este neorientată (de exemplu, în cazul **a.** *a / e* sau *oa / o*). Condiționarea **a.** este, în primul rând, de natură fonetică

(de exemplu, adăugarea desinenței *i* determină modificarea consoanei finale a radicalului numelor sau al verbelor sau schimbarea locului accentului în flexiune determină modificări ale vocalismului radicalului). Intervin însă și restricții morfologice (anumite **a.** apar numai în flexiunea verbală, nu și în cea nominală; de exemplu, *n* / ∅ sau *b* / ∅; **a.** tripartite nu apar în flexiunea substantivului; **a.** *î* / *a* / *ă* apare numai la anumite forme temporale și de persoană), dar și restricții lexicale, multe legate îndeosebi de etimologia cuvintelor (numeroase **a.** nu se realizează sistematic în neologisme, dar și în cazul cuvintelor din vechiul fond, există situații în care o **a.** caracterizează numai câteva cuvinte sau chiar un singur cuvânt: de exemplu, **a.** *u* / ∅ se realizează numai în paradigma verbului *a usca*). **A.** fonetice constituie mijloace suplimentare de marcare a unor categorii gramaticale, atât în cadrul flexiunii nominale (număr, gen – pentru adjective), cât și în cadrul flexiunii verbale (persoană, număr, anumite timpuri și moduri); ele apar, de asemenea, în procesul derivării cu sufixe. Deși sunt predictabile, **a.** nu se produc în mod obligatoriu, chiar dacă anumite forme satisfac condițiile contextuale, de ordin fonetic și morfologic, de funcționare a acestora. În româna modernă, se manifestă tot mai activ o tendință de menținere nemodificată a radicalelor nominale și verbale, îndeosebi – dar nu exclusiv – în cazul neologismelor. Astfel, alături de forme ca *bancă* / *bănci*, *convoc* / *convoacă*, *neg* / *neagă*, care prezintă **a.**, apar forme ca: *stație* / *stații*, *suport* / *suportă*, *sper* / *speră*, fără **a.** Unele forme cu **a.** sunt specifice vorbirii populare: *stății*, *făbrici*, *coastă* „costă", *burgheji* etc. • Fonologic, **a.** au fost interpretate drept cazuri de neutralizare* a opoziției dintre două sau trei foneme, într-un anumit context morfematic, sau drept cazuri de distribuție defectivă, definită în termeni morfologici (de exemplu, înaintea desinenței *-i*, este admisă numai seria *ț*, *z*, *ș*, *č*, *ğ* și este exclusă seria *t*, *d*, *s*, *c*, *g*; în celelalte contexte, aceste unități fonematice se opun).

Bogăția sistemului **a.** individualizează româna în raport cu celelalte limbi romanice. Unii cercetători au pus pe seama influenței slave dezvoltarea acestui sistem, întrucât în limbile slave **a.** îndeplinesc funcții morfologice similare. De fapt, majoritatea **a.** din română sunt rezultat al acțiunii unor legi fonetice specifice, fiind explicabile prin diferențele de structură fonetică dintre diversele forme paradigmatice (diferențe privind vocala următoare sau vocala din silaba următoare). De altfel, cronologia **a.** urmează îndeaproape cronologia schimbărilor fonetice. Astfel, **a.** cum ar fi *ă* / *e* sau *a* / *e* (*păr* / *peri*, *masă* / *mese*) sunt, fără îndoială, posterioare epocii de comunitate a dialectelor românești. În aceste cazuri, este specifică pentru protoromână absența **a.** (**peru* / **peri*; **measă* / **mease*). Cum monoftongarea* lui *ẹa* la *a* după o labială și înaintea unei silabe care conținea o vocală nepalatală era încheiată în sec. 16, pe când monoftongarea lui *ẹa* în *e* era încă în curs, putem presupune că, după separarea dialectelor și înainte de sec. 16, se realiza, cel puțin regional, în dacoromână, **a.** *a* / *ẹa*, generalizarea **a.** *a* / *e* fiind posterioară sec. 16. **A.** *a* / *ă* în flexiunea nominală este singura mai dificil de explicat, întrucât implică modificarea în *ă* a unui *a* sub accent. Prezența ei în flexiunea nominală a primit totuși o explicație fonetică: **a.** ar fi apărut la un grup de substantive feminine în care este justificabilă prin anumite condiții contextuale și s-ar fi extins apoi, prin analogie, și la alte substantive feminine. Grupul de substantive care ar fi declanșat analogia a fost diferit

delimitat de diverși cercetători (substantive de tipul *pradă* – H. Tiktin; *cărare* – S. Pușcariu, *țară* – O. Densusianu, *jalbă* – G. Ivănescu). A. *a / ă* la substantive a fost datată diferit: înaintea separării aromânei de dacoromână (S. Pușcariu), întrucât în aromână este mai frecventă decât în dacoromână, în sec. 16 (O. Densusianu), întrucât textele vechi dacoromâne, mai ales cele rotacizante, înregistrează numeroase forme fără **a.** (*cărari, carți, cetați, parți*), după despărțirea dialectelor, dar înainte de sec. 16 (T. Papahagi). *L.I.R.*

alternativă, coordonare ~. Tratată în genere în cadrul coordonării disjunctive*, cu care are în comun o serie de conectori (*sau, ori, fie*). Trăsături de conținut specifice (elementele alternante sunt prezentate ca având efectiv loc și ca realizându-se în succesiune repetată), precum și o serie de conectori specializați. Actualizarea succesivă i-a determinat pe unii autori să considere **c.a.** ca apropiată de cea copulativă* (chiar ca o variantă emfatică a acesteia). • Conectorii specifici sunt adverbe repetate în structuri corelative*: *acum... acum, aici... aici, ba... ba, când... când* (*Ba râde, ba plânge; Când plouă, când iese soarele*). Popular, variante ale conectorilor (*aci... aci, acu... acu*) și, specific, *mai... mai* (*mai aleargă, mai stă*). • **C.a.** se realizează în genere atât în propoziție, între părți de propoziție, cât și în frază, între propoziții (principale sau secundare), nu însă la nivel interfrastic. Structura conectată e de obicei binară, dar poate avea și mai mulți termeni (*Aci tresare, aci privește în jur, aci clipește speriat*). Ordinea elementelor coordonate este reversibilă, cu unele limite impuse de logica desfășurării narative. Indiferent de conținutul semantic explicit al unităților conectate (care poate fi spațial – *Era ba în casă, ba afară* –, modal, instrumental etc.), rămâne implicită ideea de alternanță temporală. Ca și în cazul coordonării disjunctive cu elemente corelative, conectorii poartă în genere accent frastic, iar între membrii sintactici conectați apare de obicei o pauză suplimentară, marcată în scris prin virgulă. Rareori **c.a.** se poate realiza prin juxtapunere (dar în unele interpretări structurile corelative cu elemente adverbiale sunt considerate situații de juxtapunere). • Conjuncțiile *sau, ori* și *fie* rămân nespecifice alternanței propriu-zise, în măsura în care sunt orientate spre posibilitate și alegere. Folosite în **c.a.**, ele păstrează particularitățile de construcție și stilistice ale uzului lor disjunctiv, dar manifestă preferință pentru apariția înaintea fiecăruia dintre termenii conectați (*Se oprea sau la ușă, sau la fereastră*); *fie* este oricum obligatoriu corelativ. • **C.a.** e un tip de raport sintactic bine reprezentat în limba vorbită și în textele influențate de aceasta.

Diferențe regionale minime, produse de variantele conectorilor (de ex.: *amu* în graiurile dacoromâne de nord, *acu* în cele de sud). În Muntenia și nordul Dobrogei, înregistrată conjuncția în structură corelativă *iem... iem* (*hem... hem*) „când... când", de origine turcă (< tc. *hem*). Structuri corelative asemănătoare, formate tot cu ajutorul unor adverbe, și în celelalte dialecte românești (în aromână, de ex., *ba... ba* (*Ba va, ba nu va*), *cându... cându* (*Cându-arâdi, cându plânḑi*).

Și în celelalte limbi romanice acest tipar este bine reprezentat, ca rezultat al unor evoluții interne: fr. *tantôt... tantôt*, it. *ora... ora*, *talvolta... talvolta*, sp. *cuándo... cuándo*, pg. *ora... ora* etc. În română, conectorii specifici ai **c.a.** sunt în genere atestați din sec. 17–18; tot atunci, în texte moldovenești (la Varlaam, Dosoftei, D. Cantemir) e înregistrat și *tând... tând* (din lat. **tando* < *tantus*), ieșit ulterior din

uz. Conectorii sunt produși de specializarea unor adverbe de timp (*acum*, *când*), de loc (*aici*) sau de negație (*ba*). *R.Z.*

ambigen. Termen prin care unii cercetători (I. Pătruț, M. Gabinschi, A. Guillermou, V. Hořejší, A. Kovačec) desemnează genul neutru*, pe care îl înțeleg nu ca pe un gen cu individualitate proprie, ci ca pe o sumă de substantive care se comportă la singular ca masculinele, iar la plural ca femininele. Criteriul de bază este cel formal, nu cel semantic. Se argumentează că neutrul românesc e total diferit de cel vechi, indo-european, moștenit de latină, greacă, limbile slave etc., unde acesta posedă mărci proprii (morfologice: flexiunea; sintactice: acordul). În consecință, s-a propus detașarea unui neutru autentic, indo-european, de **a.** Contraargumente (Al. Graur, Iorgu Iordan): neutrul realizează două serii de opoziții, la singular cu femininul*, la plural cu masculinul*; posedă desinențele specifice de plural *-e* și *-uri*; este o categorie mai omogenă, distinctă de masculin și feminin prin incompatibilitatea sa cu animatele.

După I. Pătruț, **a.** își are originea în confuziile formale petrecute în latina vulgară: pentru singular vezi **neutru**; la plural, în Romania Orientală neutrul s-a confundat cu femininul, care se termina în *-e*, și nu cu masculinul, care avea desinența *-i*, prea deosebită de cea de neutru, *-a*. După V. Hořejší, originea **a.** presupune două stadii: a) dispariția genului neutru latinesc și trecerea neutrelor la masculine și feminine; b) sciziunea masculinelor la plural în două grupe – animate și inanimate – și fuzionarea inanimatelor cu femininele (proces similar în albaneză și în limbile slave de vest). O a treia ipoteză (M. Gabinschi) leagă **a.** românesc de cel albanez (unde e distinct de neutrul moștenit din indo-europeană), printr-o presupusă influență a substratului. *A.P.*

anacolut. Discontinuitatea structurală poate fi marcată prin: integrarea unei unități sintactice în două tipuri de relații, marcate diferit cazual (*Cine mult vorbește, lucrul nu-i sporește* – *cine*, subiect în prima propoziție, complement indirect în a doua propoziție), schimbarea funcției sintactice (*Eu, când îmi aduc aminte, mi se face rău* – subiect, complement indirect), folosirea unui relativ fără antecedent (*Noi suntem sănătoși, care sănătate vă dorim și dumneavoastră*), nelegarea unei subordonate de nici un regent (*Dacă văzui eu zoru așa, el ce să facă? s-a dus să-ncalece pe cal*), abandonarea unei propoziții și înlocuirea ei cu partea de propoziție corespunzătoare (*A mâncat prăjituri care, făcute de mine*), inconsecvența mărcilor de număr (*Invitați-l și pe dumnealui dacă vreți, dar să nu te aștepți să vorbesc cu el*). Forma extremă de dezorganizare a enunțului este totala lipsă de coeziune a diferitelor părți (*Este o criză, care, ascultă-mă pe mine, că dumneavoastră nu știți, care, mă-nțelegi, Statul cum a devenit acuma...*). Mai frecvent în textele orale, poate apărea însă și în cele scrise, redactate neglijent; stilistic, **a.** funcționează ca marcă a oralității, putând fi considerat, în această situație, o figură de construcție. În raport cu norma, structurile cu **a.** sunt considerate greșite.

Structurile cu **a.** apar în latină în discursurile oratorilor sau în diverse texte în proză; de obicei, la începutul construcției sunt puse elementele accentuate în comunicare, izolate în felul acesta de restul structurii; propoziția întreruptă este reluată adesea prin conjuncții, pronume demonstrative, verbe. În limbile romanice, inclusiv în română, **a.** apare în scris mai frecvent în perioada veche. *A.Ș.*

anaforic. Substitute exclusiv **a.**, precum și folosiri **a.** ale unor elemente care au și alte valori. Elemente exclusiv **a.**, pentru care relația cu antecedentul e determinată gramatical: pronumele reflexive* propriu-zise și reciproce de pers. 3, expresiile reciproce constituite din pronume nehotărâte (*unul pe altul, unul altuia, unul cu altul* etc.) și pronumele relative*. Elemente lingvistice cu folosire **a.** (când se decodează prin referire la o altă unitate lingvistică prezentă în mesaj), dar care pot fi și deictice* (când se decodează în raport cu un element din contextul exterior al comunicării): pronumele personale* de pers. 3, pronumele și adjectivele posesive* de pers. 3, pronumele demonstrative*, unele pronume nehotărâte* (*unul, altul*), unele numerale (*primul, a doua*), unele adverbe pronominale (demonstrative)* – *aici, atunci, așa*. Alte elemente funcționează ca indici **a.** de coreferențialitate, însoțind centre care reiau semnificația antecedentului: articolul hotărât* și adjectivele demonstrative*. **A.** cu comportament sintactic specific: pronumele semiindependente *cel* (care poate fi și deictic) și *al* (doar anaforic). Se vorbește – prin analogie – și de o funcție **a.** a timpurilor verbale de relație (care își au reperul în alte indicații temporale din text). • Inventarul de pronume conține atât **a.** stricte, care reiau direct referința antecedentului, acordându-se cu el în gen și număr, cât și **a.** indirecte, care presupun o relație partitivă cu antecedentul (*unul, altul, celălalt, câțiva* etc.); ultimului tip îi aparțin și numeralele ordinale (*primul, al doilea*). • Se face uneori diferența între **a.** (care reiau un element deja exprimat: *Dan$_i$ e trist. El$_i$ e vinovatul*) și cataforice (care anticipă un element care va fi exprimat ulterior: *Asta$_i$ s-a întâmplat: [s-a rupt podul]$_i$*); în alte interpretări, **a.** includ ambele tipuri de poziționare. • Posibilă clasificare după tipul semantic al antecedentului: a) elemente **a.** care preiau identitatea referențială a unui grup nominal, având ca referent o persoană sau un obiect individualizat (*el / ea, acela / aceea*: *Vă dau o cheie: cu ea se deschide ușa*); b) **a.** care preiau referința – spațială, temporală sau modală – a unui circumstanțial (adverb sau grup prepozițional: *Au ajuns la cabană. Acolo s-au oprit*); c) **a.** care preiau semnificația unui segment mai amplu de enunț sau chiar a unui enunț întreg, având deci referință abstractă, globală (*[...]. Acestea sunt problemele noastre*). Ultima categorie, apropiată de deicticele* textuale. • **A.** libere (cele nedeterminate de constrângeri strict gramaticale) se supun unor reguli textuale și pragmatice care depind de registrul stilistic și de tipul de text. Ca instrument principal al realizării coeziunii textuale, **a.** constituie în discurs „lanțuri **a.**"; în română, limbă care nu cere exprimarea subiectului, reluarea **a.** explicită e mai redusă, lanțurile fiind dominate de elementele subînțelese. • Substantivele neutre sunt reluate **a.** de formele pronominale masculine la singular, de cele feminine la plural. Semnificația globală a unui enunț (sensul neutru) e reluată la singular de o formă feminină cu valoare neutră (*o, asta, ceea ce*), iar la plural de un pronume cu formă comună femininului și neutrului (*le, astea, toate*). • Posibilitate de a alege, între echivalente, **a.** care marchează diferența de gen: genitivul pronumelui personal de pers. 3 *lui / ei*, preferat în limba actuală posesivului *său*. Tendință de folosire ca **a.** a demonstrativului de apropiere mai mult decât a celui de depărtare. • **A.** funcționează în text în asociere sau în concurență cu elipsa*. Reluarea anaforică a unui conținut global al enunțului anterior se face mai ales prin elipsa complementului (*Repet; Înțeleg*), mai

puțin prin pronominalizare (*O repet; Înțeleg asta*).

Diferențe regionale doar în privința inventarului de forme caracteristice. În graiurile dacoromâne de nord, *dânsul* e folosit ca substitut nediferențiat pentru persoane și obiecte, în vreme ce în Muntenia e rezervat persoanelor (de unde și evoluția înspre valoarea de pronume de politețe*). În Oltenia și în vestul Munteniei, sistemul deictic cu trei valori – *ăsta, ala, ăla*; vezi **demonstrativ, pronume ~** – se reflectă și în reluarea **a.** • În graiurile dacoromâne și în dialectele sud-dunărene, fenomene generale ale oralității populare: ambiguitate a **a.** (folosirea unor substitute cărora nu li se poate determina cu certitudine antecedentul), selecție empatică a elementelor reluate **a.**, în funcție de pregnanța lor pragmatică și nu neapărat de vecinătatea sau depărtarea în text (de obicei, *ăsta* nu reia conținutul referențial al ultimului element menționat, ci al elementului celui mai prezent în conștiința vorbitorului).

În evoluția de la latină la română, demonstrativele devin indici de coreferențialitate, în locul lor formându-se noi substitute. Inventare diferite în limbile romanice: pronumele adverbiale fr. *en, y*, it. *ne, ci* nu au corespondente în română. Frecvență mai mare a **a.** pronominale explicite în franceză, limbă cu subiect obligatoriu. Sens neutru al formelor pronominale de masculin (fr. *le*, it. *lo*), dar și al celei de feminin (fr. *ça*, it. *la*, rom. *o, asta*). Diacronic, **a.** au evoluat și prin abstractizare (prin trecere de la sens concret spațio-temporal la sens abstract), tinzând către transformarea în conectori sintactico-pragmatici. **A.** pronominale cu sens neutru – *ce*, probabil și *însă* – au stat la baza conjuncțiilor adversative* (*ci, însă*). **A.** adverbial *de aci* a produs conjuncția conclusivă *deci*. Procesele se continuă: adverbul *atunci* capătă rol de conector conclusiv, pronumele și adjectivul demonstrativ repetă evoluția de la latină a demonstrativelor care au devenit pronume personal, respectiv articol hotărât. *R.Z.*

analogist, curent ~ (ciunism, pumnism, purism românesc, școală fonetică bucovineană). Tendință puristă (vezi **purism**) care a luat naștere în Bucovina la mijlocul sec. 19, reprezentată de Aron Pumnul. Acesta susținea părerea lui P. Maior, adoptată și de T. Cipariu, că limba română, împreună cu toate celelalte limbi romanice, continuă latina populară, și de aici atitudinea critică față de cei ce voiau să relatinizeze limba (prin raportarea riguroasă la latina clasică – A.T. Laurian, vezi și **latinist, curent ~**) sau să o italienizeze (prin raportarea riguroasă la italiană, vezi **italienizant, curent ~**). El consideră că limba literară trebuie să fie „dezvoltată din sine după legile originalului ei", prin întoarcerea la fondul vechi latin al limbii. Ideea fundamentală a puriștilor stă și la baza concepțiilor pumniste despre limbă: cuvintele de origine nelatină trebuie înlăturate. În același timp, toate cuvintele din limbă trebuie să aibă caracter românesc. În aceasta stă noutatea concepției lingvistice a lui Aron Pumnul față de ceilalți puriști: modificările propuse nu au un caracter extern (prin apelul la altă limbă, fie ea latina sau italiana), ci intern, apelându-se la stadii anterioare și la legi fonetice ieșite din circulație de multe secole. • Preocupările lingvistice ale lui Pumnul au avut în vedere ortografia și îmbogățirea vocabularului. În ortografie, **c.a.** vizează neologismele romanice, care trebuie să ia forma pe care ar fi avut-o dacă s-ar fi moștenit din latină: *obiept, subiept, viptorie* (după *luptă* < *lucta*, în urma transformării *ct* > *pt*), *miraveră, căritate* pentru *mirabilă, calitate* (cu rotacizarea lui *l* intervocalic), *foarma*,

adreasa (cu diftongare), *perichiu* pentru *periculu* (după *ochiu* < *oculus*), *documânt*, *esâmplu* (după *pământ* < *pauimentum*) etc. Pentru „purificarea" vocabularului și îmbogățirea acestuia, creează cuvinte noi care să le înlocuiască pe cele de origine străină, urmând aceleași reguli fonetice: *limbământ* „gramatică", *sufletământ* „psihologie", *binescriință* „ortografie", *înainte-potopnic* „antediluvian" etc. Cel mai ridiculizat aspect al **c.a.** a fost întrebuințarea exagerată a sufixului *-ciune*: *năciune*, *ocupăciune*, *lepciune*, *redăpciune* etc. (de unde numele de „ciuniști" dat epigonilor lui Pumnul). • **C.a.** n-a avut reprezentanți în literatură; a fost cea mai nerealistă și mai ridiculizată dintre tendințele puriste ale sec. 19, aspru criticată chiar de latiniști, dar mai ales de reprezentanții curentului tradițional-istoric*. *A.P.*

anaptixă. Fenomen prezent în varietățile populare și regionale ale limbii actuale, fără să aibă o frecvență deosebită: *șicoală*, *hirean*, *hărană*, *rizic*, *optîsprezece*.

A. s-a produs mai frecvent în împrumuturile care conțineau grupuri consonantice rare sau absente din română. Unele dintre aceste forme au fost admise în limba literară: sl. *gnoj* > *gunoi*, tc. *filcan* > *felegean*, germ. *Kienruss* > *chinoroz*. *L.I.R.*

anterioare, vocale ~. Seria **v.a.** include, în româna literară, două unități: vocala de deschidere medie *e* și vocala închisă *i*; nu există vocale anterioare labializate, ca în franceză.

Regional, în dacoromână (în graiurile din Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, cu excepția ariei sudice), nord-vestul Olteniei și Bucovinei, sub accent, înaintea unei silabe care conține un *e*, este notat un *ę* (*fęte*, *męse*, *vęche* etc.). Există opinii conform cărora *ę* ar reprezenta, în acest caz, o fază mai veche în procesul de monoftongare a diftongului *ea* etimologic (*fetae* > *fęate* > *fęęte* > *fęte* > *fete*). În graiurile din Moldova și Maramureș, *ea* final accentuat este monoftongat sistematic în *ę* (*avę*, *spunę*); în Crișana *ę* apare și ca rezultat al monoftongării lui *ea* final neaccentuat (*mâncarę*, *lumę*). *ea* accentuat se monoftonghează la *ę* și în istroromână, indiferent de timbrul vocalic din silaba următoare (*fęta*, *sęra*); *ea* neaccentuat se monoftonghează la *a* (*luma*, *nopta*).

În latină, seria anterioară includea patru unități, distinse după cantitate: două de deschidere medie *ĕ* și *ē*; și două închise *ĭ* și *ī*. Substituirea în latina târzie a distincției cantitative prin aceea de timbru* (*ę*, *ẹ*, *į*, *ị*) a fost urmată de confuzia unor timbre asemănătoare: *į* confundă cu *ẹ* (*nigrum* > *negru*, *lignum* > *lemn*); *ę* sub accent a fost eliminat prin diftongare la *ie* (*ferrum* > *fier*, *pectus* > *piept*), *e* din diftong având tratamentul unui *ẹ*; *ẹ* sub accent, primar sau secundar, urmat de o silabă conținând vocalele *a* sau *e*, s-a diftongat la *ea* (*sera* > *seară*, *legem* > *leage*). În poziție atonă, opoziția dintre *ę* și *ẹ* este suprimată (cf. *septem* > *șapte* vs. *digitus* > *deget*). Chiar opoziția dintre *e* și *i* este suprimată în poziție atonă, înainte de *a* la inițială de silabă (cf. *uinea non uinia*, *alium non aleum* în *Appendix Probi*). *L.I.R.*

anticipare clitică. Tip de dublare clitică* realizat prin exprimarea anterioară, printr-un clitic pronominal coreferențial, a complementului direct* și a celui indirect* în dativ / echivalent cu dativul (mai rar a completivelor directă* și indirectă*) postpuse verbului regent. **A.c.** este actualmente mai puțin răspândită decât reluarea*, dar este în curs de extindere. Cliticul care precedă complementul / completiva este în același caz cu complementul (*Îl sancționează pe chiulangiu; Îi spun asta lui*) / cu pronumele / adjectivul care introduce

completiva (*Îl amendează pe care îl prinde / pe oricare contravenient îl prinde; Îi spun asta cui mă ascultă / oricărui om mă ascultă*). El precedă sau urmează verbul, în funcție de forma flexionară a pronumelui / verbului în cauză (*O apreciez pe Y; L-am apreciat pe X; Îi spun lui X,* dar *Am apreciat-o pe Y; apreciind-o pe Y; Iată-l pe el; apreciindu-l pe X; spunându-i lui X; Na-ți ție*).

1. A.c. a complementului direct este: a) obligatorie la complementele postpuse construite cu prep. *pe* și exprimate prin forme accentuate ale pronumelor personale și reflexive (*Îl văd pe el; Se admiră pe sine*), prin pronume posesive (*Îl susține pe al său*) sau demonstrative (*Îl susține pe acesta*); b) interzisă când complementul direct este exprimat prin pronumele *(alt)cineva, oricine, nimeni* (*Ajută pe oricine*) sau este construit fără prep. *pe* (*Caut elevul de serviciu*); c) facultativă la majoritatea complementelor directe introduse prin *pe* (cu excepția celor exprimate prin *(alt)cineva, oricine, nimeni*), româna vorbită actuală manifestând însă preferință pentru construcțiile cu **a.c.** (*(L)-am felicitat pe X*); când complementul direct este exprimat prin nume de lucru este posibilă, eventual, numai anticiparea stilistică (*Îl vei primi, răspunsul oficial*) (vezi **dublare stilistică**).

Pentru situația din dialectele sud-dunărene vezi **dublarea clitică**.

2. A.c. se produce și în cazul completivei directe: când aceasta este postpusă regentei, **a.c.** este, în unele situații, facultativă (*(Le)-am primit pe câte au venit*), iar în altele imposibilă (**L-am primit pe ori(și)cine a venit*).

3. A.c. a complementului indirect este: a) obligatorie numai în cazul complementelor indirecte exprimate prin forme accentuate ale pronumelor personale și reflexive (*Nu-mi spune mie; își șoptea sieși*), precum și în construcții de tipul *a-i fi somn / frig / greu* (*Le e greu tuturor / la toți*); b) interzisă când complementul indirect este exprimat prin substantive cu trăsătura [-Animat] (*S-a adresat comisiei*) – în acest caz fiind posibilă, eventual, numai anticiparea stilistică (*I s-a adresat, comisiei, dar degeaba*) –, precum și când ar conduce la succesiuni neadmise în limbă între pronumele în acuzativ și dativ (*Mă *vă adresez dumneavostră*); c) facultativă când complementul indirect este exprimat prin substantive cu trăsătura [+ Animat], prin alte feluri de pronume decât cele de sub a) (*(Le-)a scris alor lui / alor săi / celorlalți; Nu (i-)a scris nici unuia*) sau prin numerale (*(Le-)a scris celor doi*) – româna vorbită actuală manifestând însă preferință pentru construcțiile cu **a.c.** (*I-am spus lui X; Le-am spus eu copiilor!*).

4. A.c. se produce și în cazul completivei indirecte: când aceasta este postpusă regentei, **a.c.** este, în unele situații, facultativă (*(Le)-am dat la câți au cerut*), iar în altele imposibilă (**I-am dat ori(și)cui a cerut*).

În latină se vorbește despre anticipare în cazul unui acuzativ complement pe lângă un verb de care depinde o completivă (*Ego illum nescio qui fuerit*). În limbile romanice în care există clitice (portugheză, spaniolă), **a.c.** se produce în condiții asemănătoare celor din română. • În româna literară din perioada 1532–1640, **a.c.** a complementului direct și indirect era facultativă; ea devine normă în perioada 1640–1780, când se mențin însă și construcții fără **a.c.** Până la mijlocul sec. 19, **a.c.** a complementului direct și indirect nu se producea încă la fel ca în limba actuală. **A.c.** a complementului direct și indirect în meglenoromână a fost atribuită influenței limbii macedonene. Vezi și **dublare 1., 1.a., 1.b.**

I.V.R.

antonimice, prefixe ~. Prefixele ocurente în derivate care contractează relații de antonimie sunt 48, mai mult de jumătate din numărul total al prefixelor românești (86). Acest raport dovedește ponderea mare pe care randamentul opozițiilor antonimice o are în sistemul prefixal românesc. • Majoritatea opozițiilor antonimice antrenează câte doi termeni, ambii prefixați (*pre- / postfață, supra- / subalimenta*). Unul din termenii cuplului antonimic poate fi neprefixat (baza celui prefixat: *adevăr / ne~* (situația cea mai frecventă), *ferment / anti~*) sau poate conține un element de compunere (*mezo- / metatorax*). Sunt și cupluri cu ambii termeni prefixați, dar fără bază analizabilă (*con- / infirma, intro- / extravertit*). Foarte rar, în situații speciale, grupurile antonimice au, aparent, câte trei termeni, doi prefixați și unul neprefixat, baza celorlalți doi (*amoral / moral / imoral, subscris / scris / superscris*). De fapt, în aceste cazuri, opozițiile se stabilesc, pe de o parte între cei doi termeni prefixați (*a- / imoral, sub- / superscris*) și pe de altă parte între fiecare termen prefixat și baza lui (*amoral / moral* etc.). • Principalele opoziții antonimice realizate în sistemul prefixal românesc sunt: „caracterul pozitiv" / „~ negativ" (termenul pozitiv e neprefixat: *normal / a-, ab-, artă / anti-, nădejde / dez-, existență / in-, non-, plat / me-, romanic / ne-*; cu unul sau ambii termeni prefixați se realizează opozițiile subordonate: „realizarea..." / „anularea acțiunii, obiectului": *ordin / contra-, cupla / de-, popi / des-, răs-, încăleca / des-, împerechea / des-*; „dobândirea..." / „anularea însușirii": *amorți / dez-, confirma / in-*); „interioritatea" / „exterioritatea" (*cataseism / ana-, endoderm / ecto-, exo-, inculpa / dis-, intracelular / extra-, îmbarca / de-, înmatricula / ex-*); „interioritatea" / „poziția în jurul..." (*endocard / peri-, înscrie / circum-, intracarpatic / peri-*); „superioritatea" / „inferioritatea" (*epigastru / hipo-, hipertensiune / hipo-, superstrat / sub-, suprastructură / infra-*); „anterioritate" / „posterioritate" (*ante-, prepus / post-, cisdanubian / trans-, proclitic / en-, prolog / epi-, regres / pro-, retrospectiv / pro-, preceda / suc-*); „proximitatea" / „distanța" (*dedica / ab-, juxtaarticular / ab-, perisaturn / apo-*); „adeziunea" / „opoziția" (*aprecia / de-, asentiment / re-, profascist / anti-, simpatie / anti-*). Foarte rar, polisemantismul unor prefixe determină participarea lor la două opoziții antonimice: „în jurul..." / „interioritatea" (*perimontan / intra-*) și „proximitatea" / „distanța" (*perisaturn / apo-*); „superioritatea" / „inferioritatea" (*epigastru / hipo-*), „posterioritatea / „anterioritatea" (*epilog / pro-*). Relativ mai frecvent, sinonimia unor prefixe determină opoziții antonimice cu un termen dublu: *ante-, pre- / postpus, supra-, super / subpus, endo- / ecto-, exoderm* (vezi și mai sus).

Între **p.a.**, moștenite sunt foarte puține și rar ilustrate prin derivate moștenite ocurente în opoziții antonimice: *a-* „direcția", *des-, în-, pre-* și *su(b)-*. Cele mai multe dintre acestea, anume *des-, în-, pre-, sub-*, sunt întărite prin împrumuturi latino-romanice care au determinat apariția unor variante și chiar a unui dublet etimologic: *in-* „interioritatea". Marea majoritate a **p.a.** sunt împrumutate. Foarte puține din slavă: *ne-* < *ne-* și *răs-* < *raz- (ras-)* (explicat și prin lat. *re-* + *ex-*). Foarte multe cu etimologie multiplă. Aproximativ o treime din acestea se explică atât, direct sau indirect, prin greacă, cât și direct sau prin intermediul unei surse (latino-)romanice (foarte rar, prin intermediul slavonei): *a-* privativ, *anti-* (în sec. 16–17 prin slavonă, rar, prin latină, din sec. 18, direct din neogreacă și, mai ales, din latină și limbi romanice),

apo-, *cata-*, *ecto-*, *en-*, *endo-*, *epi-*, *exo-*, *hiper-*, *hipo-*, *para-*, *peri-*, *pro-* „adeziunea", *sin-*. Celelalte sunt împrumuturi latino-romanice, foarte frecvent din latină și franceză (*ab-*, *ante-*, *circum-*, *cis-*, *contra-*, *extra-*, *in-* privativ, *infra-*, *intra-*, *intro-*, *post-*, *re-* „opoziția", *retro-*, *super-*, *trans-*) sau din franceză (*me-*) și engleză (*non-*). Împrumuturile grecești și / sau latino-romanice, întărite adesea prin derivate de circulație internațională, au fost și sunt mult folosite în diversele terminologii speciale constituite programatic în mod sistematic. De aceea nu se poate face o legătură între caracterul sistematic al grupului **p.a.** românești și tendința spre sistematizare remarcată în limba latină. (Această tendință e manifestată, între altele, prin realizarea unor „opoziții binare (în felul antonimelor lexicale) cu trăsături clar definite". I. Fischer.) *L.V.*

antonimie. Distincția între **a.** în limbă și **a.** în vorbire duce la clasificarea antonimelor în perfecte (libere de context) și relative (condiționate contextual). Antonimele perfecte constituie perechi stabile, cunoscute de toți vorbitorii, consacrate prin frecvența ridicată: *deștept – prost*, *aproape – departe*, *mic – mare*; consacrarea unor perechi care nu corespund unei opoziții logice: *moarte – viață* (opoziția logică: *moarte – naștere*) sau nu denumesc obiecte contrare: *dimineață – seară*. Numeroase perechi neconsacrate, deși în relație de **a.**: *geros – torid*, *obez – slăbănog* etc. **A.** perfectă presupune apartenența termenilor la același stil: *a trăi – a muri* (uzuali), nu și *a trăi – a deceda* (științific, administrativ) / *a sucomba* (livresc) / *a o mierli* (argotic). Antonimele relative sunt create și, deci, valabile într-un context dat: *Fie slabi, fie puternici, fie genii ori neghiobi* (M. Eminescu), *Ei tot și voi nimica, ei cerul, voi dureri* (M. Eminescu). • Din punct de vedere formal, antonime cu radicali diferiți (primare): *bun – rău*, *mare – mic*, *frig – căldură*, *a veni – a pleca* și cu același radical (prefixale): *a importa – a exporta*, *fericire – nefericire*, *reversibil – ireversibil*. În cazul antonimelor prefixale opoziția este marcată cu ajutorul prefixelor antonimice* (*ante-* / *post-*, *ex-* / *in-*, *pro-* / *anti-*) sau al unui prefix privativ ori negativ (*ne-*, *in-*, *i-*). După unii, tipul al doilea se încadrează la **a.** morfologică, deoarece incompatibilitatea se exprimă numai prin intermediul prefixelor. Antonimele primare desemnează noțiuni contrare, constituie membrii extremi ai unei serii ce comportă, de regulă, verigi intermediare și afirmă o însușire negativă: *sănătos – bolnav*, *folositor – dăunător*; cele prefixale desemnează noțiuni incompatibile și neagă o însușire: *sănătos – nesănătos*, *folositor – nefolositor*. Sub aspect semantic-stilistic, antonimele primare sunt mai puternice, cele prefixale sunt eufemistice: *plăcere – neplăcere* / *suferință*, *legitim – nelegitim* / *bastard*. Din punct de vedere istoric, antonimele prefixale sunt mai noi și reprezintă un procedeu activ: *agreabil – dezagreabil*, *reverențios – ireverențios*, *concordanță – discordanță*. • De regulă sunt situați în afara **a.** termenii corelativi care se leagă și se opun printr-o trăsătură precum genul natural: *frate – soră*, *găină – cocoș*. • Cele mai predispuse de a contracta relații de **a.** sunt cuvintele care exprimă calități și însușiri, diverse aprecieri, relații calitative și cantitative și alte categorii estetice, morale, filozofice; nu au antonime substantivele concrete (*copac*, *masă*, *scaun*) și numele proprii. Distribuția pe părți de vorbire: categorie specifică adjectivelor, de la care se pot forma alte perechi antonimice: *acru – dulce* (*a înăcri – a îndulci*, *acreală – dulceață*), *bătrân – tânăr* (*tinerețe –*

bătrânețe, a întineri – a îmbătrâni), *bogat – sărac* (*bogăție – sărăcie, a (se) îmbogăți – a sărăci*); substantive concrete (mai rar, când reprezintă opoziții spațiale: *cer – pământ, deal – vale*, temporale: *noapte – zi, iarnă – vară*) și abstracte (mai frecvente: *adevăr – minciună, frică – curaj, rușine – cinste*); verbe, în special cele care exprimă acțiuni orientate în direcții diferite sau privite din unghiuri diferite: *a urca – a coborî, a ieși – a intra, a da – a primi, a cumpăra – a vinde* și cu valoare cauzativă sau eventivă (derivate de la substantive, adjective, adverbe): *a ferici – a nenoroci, a albi – a (se) înnegri, a acri – a îndulci*; adverbe de proveniență adjectivală (*bine – rău, iute – încet, pasiv – activ*), substantivală (*iarna – vara, ziua – noaptea*) și pronominală (*acolo – aici, acum – atunci, încolo – încoace*); pronume (câteva cupluri: *unul – toți, totul – nimic, toți – nimeni*); numerale (doar *primul*, adjectivizat, în opoziție cu adjectivul *ultimul*); prepoziții (încadrate mai degrabă la **a.** sintactică: *din – în, deasupra – dedesubt, pe – sub*). • Un termen poate comporta mai multe antonime aflate între ele în raport de sinonimie*: *înfrângere – biruință / izbândă / victorie*; un cuvânt polisemantic poate avea antonime pentru fiecare din sensurile sale: *drept – nedrept / strâmb / stâng, urât – frumos / drag*; unele antonime sunt limitate la anumite contexte: *înalt – scund / mic* (despre persoane), *grav* (depre sunete, voce), *scăzut* (despre preț, nivel), *jos* (despre tensiune, presiune). Rareori, sensurile aceluiași cuvânt pot fi antonime (**a.** internă), situație considerată în afara **a.** (caz special de polisemie*: *a împrumuta* „a da cu împrumut" și „a lua cu împrumut"). • În raport cu alte categorii lexicale, antonimele formează un sistem relativ închis și se pretează mai ușor analizei structurale, datorită raporturilor clare de opoziție pe care le contractează. Pentru a intra în relație de **a.**, sensurile termenilor trebuie să fie simetrice și să conțină atât seme comune cât și seme diametral opuse (Narcisa Forăscu): *cald* = adjectiv + „referitor la temperatură" + „mai mare (în raport cu un etalon)" + „în grad nepreciazat" / *frig* = adjectiv + „referitor la temperatură" + „mai mic (în raport cu un etalon)" + „în grad nepreciazat". Caracterul de sistem al **a.** se probează și prin atracțiile formale și semantice reciproce dintre membrii unui cuplu antonimic, prin paralelismul derivatelor și al compuselor: *bun – rău, bunătate – răutate, îmbunătăți – înrăutăți* etc.; când unul din termeni intră într-o locuțiune, îl atrage și pe celălat: *ce mai la deal, la vale; ori e laie, ori bălaie; de bine, de rău; vrând nevrând*. • În literatură, sursă a expresivității și a comicului verbal prin intermediul antitezei (M. Eminescu: *Înger și Demon*; *Venere și Madonă*) și a oximoronului (I.L. Caragiale: *curat murdar; să se revizuiască, dar să nu se schimbe nimic*).

În latină, alături de prefixare, procedee sintagmatice litotice: *male sanus, malefidus*, ulterior gramaticalizate și moștenite în unele limbi romanice (*male habitus* > it. *malato*, fr. *malade*, sp., pg. *malado* „bolnav"), dar nu și în română. • Perechi antonimice moștenite: *des – rar, a da – a lua, gros – subțire, a intra – a ieși*; cupluri în care ambii termeni sunt moșteniți, dar în latină nu se aflau în relație de **a.** (vezi și **semantice, evoluții ~ specifice**): *tânăr – bătrân, rece – cald, bun – rău*. Perechi în care un membru este moștenit, iar celălalt împrumutat: *a trăi* (< slavă) – *a muri, a iubi* (< slavă) – *a urî, gras – slab* (< slavă), *deștept – prost* (< slavă), *plin – gol* (< slavă), *bucuros* (< substrat) – *trist* sau în care ambii termeni sunt împrumutați: *sărac* (< slavă) – *bogat* (< slavă),

prieten (< slavă) – *dușman* (< turcă). • Unele antonime prefixale au pierdut legătura cu termenul – pereche: *tot – netot*, *bun – nebun*. A.P.

antroponime. Se clasifică din punct de vedere funcțional în **a.** individuale: prenume* (= nume de botez*), nume de familie*, supranume* (porecle*, pseudonime*) și **a.** colective (de grup familial, de grup social). Se distribuie în două sisteme de denominație: oficial și popular. Denominația oficială este reprezentată de numele mixt, alcătuit din prenume (unul sau mai multe) și din nume de familie: *Ion Popescu*, *Andrei-Radu-Petru Ionescu*. Cea mai obișnuită formă actuală a numelui mixt cuprinde două prenume (prenume dublu) și un nume de familie: *Mircea-Radu Vasilescu*. Denominația populară este reprezentată fie de numele unic, cel mai adesea supranume (poreclă) sau prenume, fie de un nume mixt care include prenumele și supranumele (porecla): *Mutu*; *Ion* zis *Mutu*. După semnificația formei, se împart în **a.** nemotivate (forma nu are înțeles pentru vorbitor) și **a.** motivate (forma provine de la un cuvânt comun cu semnificație). **A.** românești nemotivate sunt prenume: *Mircea*, *Răzvan*, *Amalia*, *Corina* sau nume de familie: *Bârlă*, *Șincan*, *Vinga* etc., de obicei împrumutate, mai vechi sau mai noi, a căror formă poate avea semnificație (motivație) în limba din care provin. **A.** motivate / delexicale sunt prenume masculine: *Bujor*, *Crin*, *Brăduț*, *Stejărel* și feminine: *Floarea*, *Brândușa*, *Crenguța*, *Domnița* etc., nume de familie: *Lupu*, *Surdu*, *Vulpe*, *Ploaie* etc. Prin funcția și prin semnificația lor socioculturală **a.** pot fi religioase sau laice (profane). **A.** religioase sunt biblice: *Avram*, *Moise*, *David* etc., hagiografice (nume de sfinți): *Ion*, *Petru*, *Vasile*, sau calendaristice (nume de sfinți, martiri, de sărbători), înscrise în calendarul religios: *Adrian*, *Alexie*, *Crăciun* etc. Ca formă, **a.** se distribuie în forme-bază și forme secundare (vezi **hipocoristice**). Ca structură, **a.** sunt forme simple, derivate și compuse. Formele derivate sunt frecvente: prin abundența derivatelor, prin varietatea sufixelor, prin specializarea onomastică exclusivă a unor sufixe, sistemul antroponimic românesc fiind preponderent de tip derivativ. **A.** compuse sunt mai rare decât derivatele sau formele simple: aproape inexistente în inventarul prenumelor, sunt relativ bine reprezentate în cel al numelor de familie și al supranumelor: *Mereacre*, *Țarălungă* etc. Alcătuiesc un sistem dinamic, condiționat socio-istoric, supus modei și imitației. Evoluția **a.** cuprinde mai multe etape: formarea **a.** în procesul de romanizare pe fondul creștinării populației autohtone, împrumuturile onomastice directe de la popoarele migratoare: slavi, cumani, unguri sau cele culte, pe cale bisericească, din limba greacă, fixarea și consolidarea sistemului onomastic medieval și modernizarea **a.**

Alcătuiesc straturi istorice omogene prin particularități și forme specifice: **a.** medievale, premoderne, moderne. Din perioada de formare, se păstrează câteva **a.** religioase, forme greco-latine moștenite, rezultate ale evoluției fonetice regulate: *Îndre*, *Îndrea*, *Undrea* < *Andreas*; *Îndon*, *Înton* < *Antonius*; *Barbura*, *Barbără*, *Barboră*, *Barbăr*, *Barbur*, *Barbu* < *Barbara*; *Medrea*, *Medru* < *Demetrius*; *Georz*, *Giorzu*, *Zorj* < *Georgius*; *Nicoară*, *Necora* < *Nicolaus*. La acestea se adaugă ulterior împrumuturi slave vechi, mai ales, forme compuse bitematice: *Branislav*, *Dragomir* / *Dragoslav*, *Negomir* / *Neagoslav*, *Radoslav* / *Radomir*, *Vladislav* etc., adesea simplificate: *Bran*, *Drag(u)*, *Neag(u)*, *Radu*, *Vlad* etc. și cumane: *Basarab(ă)*, *Talabă*, *Tocsabă*, *Coman* etc. Influența slavă asupra antroponimiei românești, similară celei germanice în

onomastica din Apusul Europei, are trei aspecte: preluarea formelor slave vechi, transmiterea numelor religioase grecești, importul de forme neoslave din limbile învecinate. • Primele **a.** purtate de români sunt înregistrate în documentele bizantine din sec. 11, privitoare la răscoala vlahilor sud-dunăreni (1066): *Verivoe Vlahul, Slavota* etc. **A.** medievale din Transilvania apar în sec. 12 în documentele maghiare (1138): *Iwanus, Sima, Sokol, Simeon, Wasil,* cele din Țara Românească, în sec. 13 (1247): *Ioan, Farcaș, Litovoi, Seneslau,* iar cele din Moldova, în sec. 14 (1384): *Petru, Mărgărita, Bârlă, Giulă.* **A.** medievale sunt nume unice, prenume sau supranume (porecle). Apariția numelor duble, având în structura lor un prenume și un nume complementar, atestată la românii sud-dunăreni în sec. 11, datează în Țara Românească din 1387: *Dimitrie Dăbăcescul* din *Dăbăcești,* iar în Moldova, din 1393: *Dragomir Albu.* Fixarea sistemului onomastic medieval românesc se realizează treptat pe parcursul a patru veacuri, din sec. 11 până la sfârșitul sec. 14. După această dată, sistemul onomastic stabil nu mai este supus modificărilor de structură, consolidându-se treptat până la sfârșitul sec.17. Structura inventarului onomastic se precizează în relație cu clasele sociale și în perspectiva distincției dintre un sistem denominativ popular și unul cult. Caracterul ereditar al supranumelui se precizează, impunându-se în denominație tuturor membrilor familiei. Relația dintre numele de locuri și numele de persoană se evidențiază, de asemenea, pe fondul raporturilor de proprietate. Sistemul onomastic medieval românesc se caracterizează prin unitate și coerență în toate ariile locuite de români. De-a lungul mai multor secole se constituie o tradiție onomastică în privința atribuirii și a perpetuării numelor de persoană, a creării unui fond de forme antroponimice religioase și laice stabile, a uzului unei tipologii denominative, care se vor dovedi partea rezistentă a sistemului denominativ, în funcțiune și astăzi. La sfârșitul sec.18, sistemul onomastic medieval suferă șocul modernizării, care îi marchează sfârșitul. Modernizarea a implicat oficializarea numelor de familie, reînnoirea inventarului prin forme neogrecești, latiniste și occidentale, dar nu a alterat fondul onomastic, transmis, prin tradiție, până astăzi. *D.T.*

apocopă. Fenomen prezent în limba vorbită, explicabil, de obicei, prin fonetică sintactică (vezi **sandhi**). Afectează silabele finale ale unor cuvinte: *tre* „trebuie", *poa* „poate", *ta(c)-tu(su)* „tatăl tău / său", *jumăta* „jumătate", *olea* „oleacă", *un* „unde", *ui* „uite", *fa* (interjecție) < *fată.*

Caracteristic, prin frecvența deosebită, pentru subdialectul maramureșean, unde apare îndeosebi la vocativul substantivelor (*Iua* „Ioane!", *mătu* „mătușă!") și în formele verbale (*tręe* „trece", *fa* „face", *mę* „merge", *fo* „fost").

Unele forme cu **a.** atestate în latina vulgară s-au transmis românei: adverbele românești *cum* și *acum,* provenite din compuse cu adverbul latin *modo* (*quomodo,* respectiv, *eccum modo*), continuă forma cu **a.** (*mo*) a acestui adverb. În dacoromână și istroromână s-au creat prin **a.** lui *-re* forme scurte de infinitiv* (*cantare* > dr. *cânta,* ir. *căntå, uenire* > dr. *veni,* ir. *veri*). Fenomenul este ulterior epocii protoromâne, aromâna și, cu câteva excepții (în blesteme), meglenoromâna necunoscând astfel de forme. *L.I.R.*

apostrof. În ortografia actuală a limbii române **a.** este un semn, rar folosit, care marchează absența accidentală în pronunțarea neliterară a unor elemente din

structura normală a unui cuvânt: a) omiterea unui sunet sau a mai multora de la începutul (*'nainte* < *înainte*, *'Neața!* < [bună] *dimineața!*), interiorul (*sal'tare!* < *salutare!*, *dom'le!* < *domnule!*) sau sfârșitul unui cuvânt (*făr'de* < *fără de*, *las'că vine* și *las'pe mine* < *lasă că / pe*, *pân'ce*, *pân'la* și *pân'să* < *până ce / la / să*, *scoal'* < *scoală!*; b) omiterea termenilor care exprimă miile și sutele din numeralele cardinale propriu-zise referitoare la ani (*'77 / șapte'șșapte* < *1877 /* o mie opt sute... / sau *1977* / o mie nouă sute... /). **A.** notează deci variante fonetice neliterare (colocviale, populare, regionale, unele specifice unui tempo rapid și folosite în poezie pentru necesități prozodice, și chiar variante individuale reflectând defecte de vorbire, permanente sau ocazionale). Cuvântul scris cu **a.** nu este conjunct; **a.** inițial este precedat de blanc, iar cel final este urmat de blanc. În unele situații **a.** inițial și cel final pot intra în conflict cu regulile de folosire a cratimei; după o vocală și înainte de vocală se dă prioritate cratimei (*vino-ncoace* < *vino încoace*, *c-un* < *cu un*, *c-o* < *cu o*, *d-ale* < *de ale*, *făr-a* < *fără a*), dar între consoane se preferă **a.** sau se folosesc ambele semne (*înșir'te* sau *înșir'-te* < *înșiră-te*).

În ortografia românească anterioară anului 1953, **a.** avea o sferă de întrebuințare mai mare, îndeplinind și funcții actuale ale cratimei* (*într'un*, *într'o* pentru *într-un / o* < *întru un / o*; *m'a* și *m'am*, *m'ai*... pentru *m-a*, *m-am*, *m-ai*... < *mă a*... *d'ale* pentru *d-ale*). • În ortografia limbii române scrise cu alfabetul chirilic de tip rusesc modern în fosta U.R.S.S., până în 1989 s-a folosit **a.** după regulile ortografiei românești anterioare reformei din 1953. *M.A.*

apozitivă (apozițională), propoziție ~. Se raportează la un substantiv, la un pronume, la un numeral substitut al substantivului (*Are un singur gând: să plece; Se gândește numai la asta: să plece; Dintre problemele de rezolvat, se gândește deocamdată, în ordinea priorităților, la prima: să-și ia examenul*) – **p.a.** atributivă – ori la un termen fără valoare substantivală (*Am lăsat-o învățând, ceea ce face aproape toată ziua*, verb; *Îl ajută, și anume îi împrumută cărți*, propoziție) – **p.a.** neatributivă. Este juxtapusă (*Are un singur gând: o să plece*) ori introdusă prin joncțiune*, a) cu conjuncții*, mai frecvent *că*, *să*, *ca... să* (*De altceva mă tem: că m-a mințit*); b) cu pronume relative*, mai ales *ce*, *ceea ce* (*inadaptarea, adică ce i se reproșa*); c) cu adjective pronominale relative, în special *care*, *cât* (*Se bucură de acest drum, cu care ocazie o să-și revadă prietenii*); d) cu adverbe relative* (*Merge la bibliotecă, adică unde lucrează toată săptămâna*). **P.a.** poate fi însoțită de adverbe explicative (*adică*, *anume*, gruparea *și anume*), de obicei antepuse; în mod excepțional, *adică* apare postpus (*inadaptarea, ce i se reproșa adică*). • Predicatul **p.a.** poate avea orice formă modală personală, cu excepția imperativului; după conjuncția *să* (inclusiv în conjuncții compuse și în locuțiuni conjuncționale) se utilizează numai conjunctivul, iar după celelalte elemente conjuncționale, orice mod personal în afară de conjunctiv. • **P.a.** stă, în general, imediat după termenul regent (ca în exemplele de mai sus); **p.a.** introdusă prin *ceea ce* poate fi antepusă (*Greșește și, ceea ce nu accept, ascunde adevărul*). Este totdeauna izolată prin punctuație de termenul la care se raportează.

Construcția **p.a.** în română ilustrează tipul romanic. În dacoromâna veche **p.a.** este introdusă mai frecvent de pronume relative: *ucidere, ce să dzice moarte de om* (*Carte românească de învățătură*, 1646). *C.S.*

apoziţie. Se raportează la un substantiv, la un pronume, la un numeral substitut al substantivului (*Maria / aceea / prima, secretara facultăţii*) – **a.** atributivă – ori la un termen fără valoare substantivală (verb, *lucrând, adică citind*; adverb, *atunci, adică ieri*; propoziţie, *Putea pierde totul, perspectivă care îl îngrijora* etc.) – **a.** neatributivă. **A.** atributivă se exprimă prin substantive (*Ionescu, poştaşul*), rareori prin pronume (*Mă aşteptam la refuz, adică la orice*) sau prin numerale substitute ale substantivului (*Mă tem de obstacole, şi anume de primele*), în nominativ*, acordate sau neacordate în caz cu regentul (*I-a telefonat Maria, secretara facultăţii; O caut pe Maria, secretara facultăţii*) sau în alt caz, prin acord* cu regentul (*Locuieşte în casa Mariei, a mamei lui* – genitiv, totdeauna însoţit de articolul genitival). **A.** neatributivă se exprimă prin diverse părţi de vorbire, ca substantive, în general în nominativ (*Putea pierde totul, perspectivă care îl îngrijora*), verbe (*lucrând, adică citind*), adverbe (*atunci, adică ieri*) etc. După structură, **a.** este simplă (nestructurată sintactic) sau dezvoltată (grupare ce cuprinde **a.** propriu-zisă şi determinantele acesteia – *Maria, secretara facultăţii*). **A.** poate fi însoţită de adverbe explicative (*adică, anume*, gruparea *şi anume*), de obicei antepuse; rareori *adică* apare postpus (*Ionescu, poştaşul adică*). • În general, este izolată, postpusă; **a.** raportate la o propoziţie sunt uneori antepuse (*Surpriză totală, cererea i-a fost respinsă*).

Acordul în caz al **a.** lipseşte de regulă în istroromână: *a sel'ę sóre t''åvke* „surorii mele, coţofana" (A. Kovačec).

Româna continuă tipul latin al **a.** atributive acordate în caz cu substantivul pe care îl reia referenţial. Preferinţa pentru **a.** neacordată, în nominativ, se subordonează tendinţei spre simplificare a flexiunii, spre evitarea redundanţei şi apropie româna modernă de tipul romanic (ce continuă o construcţie latină populară). **A.** cu rol de denumire este preferată construcţiei vechi, populare, cu genitivul denumirii: *cetatea Suceava / Sucevei*; concurenţa, apărută în latina vulgară la numele geografice (*urbs Roma / Romae*), s-a rezolvat prin impunerea grupărilor prepoziţionale echivalente ale genitivului, în limbile romanice. **A.** acordată în caz cu regentul este predominantă în primele texte dacoromâneşti (*Lu David, şerbului mieu. Psaltirea Scheiană*), unde se înregistrează şi tendinţa incipientă de eliminare a acordului în caz (*Lu Israil, împăratul nostru. Psaltirea Scheiană*) şi de marcare a **a.** prin adverbe explicative. **A.** neacordată, în nominativ, precedată adesea de un adverb explicativ, s-a răspândit mai devreme în graiurile sudice. **A.** atributivă a numelor proprii de persoană apare uneori nearticulată în dacoromâna veche şi populară: *Pavel apostol* (Varlaam). *C.S.*

apoziţională, propoziţie ~, vezi **apozitivă, propoziţie ~.**

argou. Nucleu specific constituit de limbajele cu caracter expresiv sau / şi secret ale unor grupuri sociale relativ închise, omogene şi marginale (lumea interlopă), care le folosesc pentru a-şi marca apartenenţa la grup şi (eventual) pentru a se ascunde de cei din afară. O sferă de circulaţie mai largă a **a.** înţeles ca limbaj neconvenţional (mai ales al tinerilor). Variantele familiare ale unor limbaje profesionale (ale frizerilor, avocaţilor, tipografilor etc.), numite uneori **a.**, intră mai curând în categoria jargoanelor*. Între diversele forme de manifestare ale **a.**, treceri permanente, treptata lărgire a circulaţiei conducând adesea la pătrunderea elementelor argotice în limbajul familiar general. • **A.** individualizat mai ales la nivel lexical, în rest având caracterele tipice oralităţii. O

sinonimie foarte bogată în câmpurile lexicale tradiționale ale a., constituite în jurul unor noțiuni de bază – „a bea“, „a fura“, „a bate“, „a întreține relații sexuale“, „a fugi“; „bani“, „închisoare“, „prostituată“ etc. În componenta de limbaj tehnic a **a.**, termeni desemnând diversele specializări interlope: *borfaș* „hoț de haine“, *găinar* „hoț de găini“, *caramangiu, șuț, panacotist* „hoț de buzunare“, *pisicar* („hoț de rufe, care folosește pisici“), *maimuțar* („hoț de valize“), *șmenar* („care înșală la schimbul valutar“), *șpringar* („spărgător de locuințe“); majoritatea au intrat în circulație cu sens extins. De asemenea, obiectul și instrumentele furtului (*coajă, mușamat, mort, panacot* „portofel“; *pontoarcă* „cheie universală“, *fartițier* „obiect cu care se maschează operația de sustragere“) etc. Sursa principală a lexicului e internă: cuvintele limbii comune cu evoluții semantice, prin procese metaforice (*cutiuță* „cap“) sau metonimice (*umblători* „pantofi“). Procesul extins prin așa-numita „derivare sinonimică“, constând în substituirea, mai ales în expresii, a termenului metaforic prin altul cu sens asemănător: alături de *a băga la bufet* („a mânca“), apar *a băga la burduf / ghiozdan / cufăr / ladă* etc. Substituția acționează și în așa-numita „deraiere lexicală“, când un cuvânt dintr-o expresie sau sintagmă e înlocuit cu altul pe baza asemănării formale (de obicei, a secvenței sonore inițiale): *vai de cozorocul lui*; *hai sifon*. Frecventă modificarea semantică prin eufemism ironic (*album* „cazier“, *obosit* „beat“). Afectivitatea manifestată printr-o tendință spre hiperbolă, ilustrată de cuvinte și locuțiuni ca: *mortal, bestial* pentru ideea de „foarte bun“, „foarte bine“; *în disperare, în demență* pentru „foarte mult“; superlativul expresiv redat de construcții consecutive sau de o structură (foarte recentă) bazată pe repetiție cu prepoziția *de*: *băiat de băiat, marfă de marfă*. Foarte bogată frazeologie argotică, cuprinzând numeroase expresii și locuțiuni verbale formate cu verbele *a da, a lua, a pune, a face, a băga* etc. (ex.: *a da buzunar* „a tăia, a înjunghia“, *a da colțul* „a muri“, *a da cu roiul* „a pleca“, *a da la stânga* „a fura“, *a da în gât* „a denunța“, *a da pe gură* „a spune“, *a se da rotund* „a-și da importanță“ etc.). În **a.** tinerilor, frazeologisme reprezentând citate (titluri de cărți, filme, sloganuri politice sau publicitare), de exemplu, *crimă și pedeapsă* „situație îngrozitoare; scandal, înghesuială“ – și în genere expresii ample, foarte elaborate (*frecție Diana la picior de lemn* „inutilitate, falsă soluție“, *venit cu pluta pe Dâmbovița* „naiv, ignorant“). O parte a lexicului argotic e alcătuită din împrumuturi, în primul rând din limba țigănească: *gagiu, a hali, mandea, mișto, șucar, șuriu, a ușchi* etc. Câteva din rusă (*blat, caraman, șest*), germană (*fraier, zexe*), idiș, italiană etc.; în ultima vreme (mai ales în limbajul tinerilor), și elemente din engleză (*groggy, cool*). **A.** contemporan preia și termeni din graiuri (*bulcă* „pâine“). • Derivarea în interiorul **a.** nu utilizează afixe absolut specifice, dar se manifestă preferința pentru anumite sufixe ale limbii comune: *-ar* (*miștocar, maimuțar*), *-os* (*haios, bengos*), *-eală* (*ciordeală, haleală*), *-ist* (*fomist, blatist*), *-an* (*Kentan, merțan*). Procedee specifice (dar cu o productivitate limitată): sufixarea cu valoare expresivă, care nu modifică sensul sau valoarea gramaticală, ca în *prietenar* (din *prieten*), *străinez* (din *străin*), precum și aplicarea la substantivele comune a unor sufixe antroponimice: *-oiu* (*terminoiu*), *-eanu* (*vinuleanu, goldeanu*), *-ache* (*șestache*). Destul de puternică derivare regresivă, producând mai ales substantive din verbe: *caft* (din *a cafti*), *potol* (din *a potoli*). Conversiunea, la fel de

frecventă ca în limba standard; compunerea, în schimb (ex.: *ia-mă, nene* „autostop"), chiar mai rară. Câteva cazuri de compunere prin abreviere (*AMR*-ul „numărul de zile până la sfârșitul serviciului militar, al detenției etc."; format din inițialele cuvintelor din formula *au mai rămas*). În limbajul tinerilor, probabil și sub influența francezei și a englezei, se răspândește procedeul trunchierii: *bac* (din *bacalaureat*), *dirig* (din *diriginte*). • La nivel fonetic, unele variații legate de circulația predominant orală a **a.**: *a juli / a zuli, hogeac / ogeac*. În morfosintaxă, puține procedee și tendințe specifice: folosirea singularului pentru plural (*Câștigă banu'*), a vocativului identic cu nominativul nearticulat (*Salut, moș!*), frecvența construcțiilor verbale în care pronumele *o* sau *le* au valoare neutră sau expletivă (*a o îmbulina, a o mierli; le vede, le soilește*), răspândirea unor construcții verbale (*te fac o tablă; se dă rănit*) sau prepoziționale (*la viața lui, are bani pe el*). La nivel pragmatic, numeroase mijloace pentru exprimarea neîncrederii (*sanchi!, vax!*), a negației și a dezacordului (*nexam!, sufletu'!*), formule de adresare (*nepoate, fată*), de respingere și alungare (*cărel!, ușcheala!*). • Vorbitorii de **a.** au conștiința lingvistică a diferenței față de limba standard, dar nu o indică printr-un glotonim (cele existente – limba cârâitorilor*, limba șmecherească*, miștocăreasca* – sunt datorate culegătorilor de material argotic), ci prin construcții modale: *a vorbi șmecherește, la mișto, la ușcheală, la derută* etc. • *Păsăreasca**, bazată de procedeul de modificare a cuvintelor prin introducerea repetată în corpul lor sonor de sunete și silabe convenționale, e practicată în prezent de copii, în joacă.

Variantele regionale ale **a.** sunt încă prea puțin studiate (există totuși date despre **a.** din Basarabia, despre gomoțasca* geamgiilor din Apuseni etc.). • În dialectele sud-dunărene, dat fiind statutul lor de limbaje rurale, în comunități omogene, e mai puțin probabilă apariția **a.**; există totuși atestări, în aromână și meglenoromână, ale unor procedee ludice de tipul limbii păsărești.

A. românești sunt mai recente și mult mai puțin variate și complexe decât cele ale francezei; sunt mult mai unitare decât cele ale italienei; au în comun cu cele spaniole și portugheze influența limbii țigănești. • Se pare că **a.** românești s-au dezvoltat destul de târziu, ca și viața orășenească propriu-zisă; prima atestare clară printr-o listă de cuvinte și expresii din **a.** interlop este publicată la 1860. **A.** are zone de stabilitate (termeni ca *gagiu, a pili, mardeală*, atestați la 1860, au și în prezent statut argotic), dar se și reînnoiește permanent. Unii termeni își pierd specificul pentru că își lărgesc circulația, intrând în vorbirea familiară (*șmecher, fraier, pilă, banc*); alții dispar, înlocuiți de inovațiile lexicale (între cele mai recente: *marfă* „foarte bun", *șmen* „înșelăciune la schimbul valutar ilegal"). • În literatură, **a.** a fost folosit pentru a conferi culoare locală în evocarea mediilor interlope sau nonconformiste, în proza realistă din sec. 19–20 (începând cu romanul de mistere al lui G. Baronzi, în 1862); în sec. 20 pătrunde și în poezie (la M.R. Paraschivescu, Nichita Stănescu, G. Astaloș). Un material argotic e cuprins și în textele memorialistice ale unor autori care provin din mediul interlop sau au contacte cu el (hoți, gardieni) și destul de mult în jurnalismul contemporan (cu rol de evocare sau exploatând resursele de pitoresc ale stilului familiar). *R.Z.*

argumentativă, propoziție ~, vezi **cauză, propoziție circumstanțială de ~.**

arhaism. Trăsături fonetice (și / sau grafice), morfosintactice și lexico-semantice (într-o accepție mai restrânsă, **a.** sunt limitate la lexic). Trăsăturile caracteristice unor stadii mai vechi din dezvoltarea limbii române, menținute izolat sau folosite cu intenție stilistică în faze ulterioare, în contrast cu uzul sau / și cu norma schimbate între timp, prezintă diferențe de grad: de la elemente complet ieșite din uz la cele încă folosite, dar cu conotația „învechit". • **A.** fonetice: în limba literară de după sec. 18, atât trăsături mai generale ale pronunției – de exemplu, conservarea africatei *dz* (*dzic*) –, cât și variante particulare mai apropiate de etimon ale unor unități lexicale (*a rumpe, înemă, a rădica*). Marcarea unui *-u* final (*omu, strigu*) chiar și în primele texte românești (sec. 16), interpretată adesea ca un **a.** grafic, poate fi și reflectarea unui **a.** fonetic. • **A.** morfosintactice: începând din sec. 17, articolul enclitic la numele proprii masculine (*Radului, Lucăi*), anumite forme de plural (pl. *mânu* – articulat *mânule*; desinența substantivelor neutre *-ure*: *lucrure*); din sec. 19, unele forme etimologice de perfect simplu, de exemplu ale verbelor *a da, a sta* (la pers. 3 sg.: *dede, stete*); formele de perfect simplu fără desinența *-ră-* la pers. 1 și 2 pl. (*aflăm, lăsat*). • **A.** lexicale: deja din sec. 17, unele cuvinte moștenite din latină, ieșite treptat din uzul limbii literare (*iuo* „unde" < lat. *hic + ubi*, *blem* „să mergem" < lat. *ambulemus*). În sec. 19, au devenit **a.** multe slavonisme culte, de obicei religioase (*blagocestiv, preobrajenie, tvoreț*) și chiar cuvinte slave populare (*ghizdav, zavistie*). Multe împrumuturi lexicale turcești și grecești din sec. 17 și 18, intrate în limbă datorită condițiilor istorice, devin **a.** în sec. 19–20: înlocuite rapid, au tocmai de aceea posibilitatea de a evoca epoca anterioară și ambianța ei (tc. *tulumbagibașa*, gr. *ighemonicon*). • Afixe arhaice: sufixul colectiv *-ame* (*voinicame*) după sec. 16, sufixe ca *-icesc* și *-isi* în sec. 20. • **A.** semantice: sensuri vechi, dispărute după sec. 18: *a (se) clăti* „a (se) mișca din loc", *ciudă* „minune". • **A.** conservate în expresii și locuțiuni: morfologice – forme de plural (*bețe-n roate*), infinitivul lung în condiționalul cu inversiune din imprecații (*fir-ar*) – și lexico-semantice: cuvinte care nu mai apar independent (*daiboj: a da pe daiboj; habar: a nu avea habar; hac: a veni de hac*). • În limba actuală, varietăți stilistice care au un caracter arhaic marcat (limbajul religios) și altele în care e posibil recursul voit la **a.** (limbajele literaturii). În limbajul religios, prin excelență conservator, numeroase **a.** gramaticale și mai ales lexico-semantice. Gramaticale: adverbul *foarte* ca determinant al unui verb (*s-au întristat foarte*), inversiuni de topică (*veseli-ne-vom*), folosire mai extinsă a infinitivului (*a început a face*). Lexicale: *a pogorî, nevoință, dihonie*. În proza istorică modernă, multe **a.** cu rol evocativ, imitând un „stil cronicăresc", mai ales lexicale, dar și gramaticale: forma de auxiliar pers. 3 *au* folosită și la singular (*domnul au fost*), inversiunea auxiliarului (*gândit-am*). În poezia tradiționalistă, cuvinte arhaice marcate „poetic" (*crug, glie, stihie*). **A.** asociate stilului înalt, ornat, pretențios: dativul posesiv ca determinant al unui substantiv (*gându-i*), cuvinte mai vechi „redescoperite" și repuse în uz (*tălmăcire* preferat lui *traducere*). Unele **a.** în limbajul familiar contemporan, folosite cu conotații ironice (*a firitisi* „a felicita"). Prezența în texte clasice și moderne asigură **a.** o cunoaștere pasivă din partea diverselor categorii de vorbitori (și în funcție de nivelul lor de cultură).

Prin formarea limbii literare unitare, anumite trăsături lingvistice neselecționate

ies din uzul general, dar se conservă în unele subdialecte, fiind simultan **a.** și regionalisme*. Unele subdialecte dacoromâne (bănățean, crișean) sau arii mai largi (graiurile de nord) sunt mai conservatoare decât altele, păstrând unele trăsături fonetice sau gramaticale, cuvinte sau sensuri ale limbii mai vechi. Tendința arhaică și cea inovatoare variază în timp și se pot chiar inversa. Unele subdialecte sunt mai conservatoare în fonetică, altele în morfosintaxă, altele în lexic. **A.** fonetice păstrate regional: elemente vocalice asilabice *-iu* și *-i* la finală de cuvânt, provenite din sufixele lat. *-arius, -erius, -(t)orius* – în Moldova, Banat, Crișana, Maramureș; africata sonoră dentală *dz* (care a evoluat în alte zone la *z*; *dzâc* = *zic*), bine conservată în Banat, parțial în Moldova și Maramureș. Africata sonoră *ğ*, păstrată în Moldova, Crișana, Maramureș (dar devenită *j* în graiurile din sud și în limba literară, *ğoc* = *joc*). Sonanta palatală *ń*, păstrată în Banat în cuvinte moștenite din latină (*cuń* = *cui*), evoluată în restul țării la *i*. **A.** morfologice: forme perifrastice de mai mult ca perfect (*a fost cântat* „cântase“) în Moldova, Banat, Crișana, Maramureș; imperativ negativ pers. 2 pl. format de la infinitivul lung (*nu cântareți*) în Banat și Crișana. **A.** lexicale: cuvinte moștenite din latină – *ai* „usturoi“, *im(ă)* „murdărie“ (Banat, Transilvania), *arină* „nisip“, *vipt* „aliment“, *a custa* „a trăi“ (Crișana) etc. • Multe trăsături arhaice în raport cu dialectul dacoromân în dialectele sud-dunărene, mai ales în aromână și meglenoromână. În fonetică: păstrarea lui *-u* final (asilabic sau silabic) în aromână; conservarea sonantelor palatale *l'* și *ń* în aromână, meglenoromână și istroromână. În morfologie: condițional prezent sintetic în aromână, arhaic față de forma analitică din dacoromână (*s-cântarimu* „dacă aș cânta“). În sintaxă: complementul direct cu referent personal fără prepoziția *pe* în toate dialectele sud-dunărene (mr. *nu-l ănțileg țista om*). În lexic: cuvinte moștenite din latină, dispărute în nordul Dunării: *dimându* „cer“ (< lat. *demando*) în aromână, *mesu* „lună“ (< lat. *mensis*) în aromână, *mes* în meglenoromână; *h'icu* „smochin“ (< lat. *ficus*) în aromână, *ic* în meglenoromână; *ii* „a merge“ (< lat. *ire*), *săr* „sănătos“ (< lat. *sanus*) în istroromână (în genere mai puțin conservatoare). **A.** semantice: *fumeal'i* „familie“ (aromână).

Unele trăsături arhaice (mai apropiate de latină) conservate în română și pierdute în alte limbi romanice: restul de flexiune cazuală reprezentat de forma de genitiv-dativ feminin singular, genul neutru, păstrarea diferențelor dintre conjugarea 2 și 3. Afirmațiile globale asupra caracterului mai arhaic al unei limbi față de altele sunt totuși riscate, parametrul fiind greu cuantificabil. Modernizarea românei literare în sec. 19 a avut ca efect o puternică ruptură stilistică: multe cuvinte, construcții, chiar trăsături gramaticale concurate și substituite de împrumuturile și calcurile mai recente au căpătat în scurt timp caracter arhaic (chiar dacă au continuat totuși să existe în graiuri). *R.Z.*

aromân (macedonean, macedoromân, macedovalah). Dialect românesc (grupul sud-dunărean; cel mai important dialect din acest grup, singurul în care s-a dezvoltat o literatură cultă); al doilea dialect românesc ca număr de vorbitori (cca 500 000). Grecia, Albania, F.R.I. Macedonia, Iugoslavia, Bulgaria, România; comunități izolate în alte țări europene, în Canada, S.U.A., America Latină, Australia. Statutul de dialect românesc – recunoscut de majoritatea specialiștilor români și străini – controversat: unii cercetători (A. Xenopol, G. Giuglea, Al. Graur, I. Coteanu – ultimii doi și-au retractat opinia –, C. Poghirc) se

referă numai la statutul actual, invocând evoluția separată din ultimul mileniu (Matilda Caragiu Marioțeanu consideră că este un dialect istoric al protoromânei, devenit „limbă funcțională"), în timp ce alții (A. Lazarou) neagă – împotriva evidenței – și legăturile originare, considerând **a.** și dacoromâna limbi formate independent, în împrejurări, la date și pe baze diferite (în speță, **a.** ar fi o limbă romanică, dar limba unor greci romanizați, deci cu substrat grecesc). • Sistem de șapte vocale în poziție accentuată negeneralizat (graiuri cu o singură vocală corespunzătoare lui *ă* și *î* sau și cu *ę*, *ǫ*); vocale mai puține în poziție neaccentuată (neutralizarea unor opoziții referitoare la gradul de deschidere); proteza vocalei *a-: ar(ă)mân* < lat. *Romanus*, *aspargu* < lat. *spargo*, *aungu* < lat. *ungo*; conservarea diftongului *ęa* în poziția *e: feate*. Închiderea lui *e* și *i* după *ș*, *ḑ*, *ţ*; absența preiotării lui *e-: el*^{u}, *eșt*^{i} / *eșțî*; conservarea lui *-u*, ca atare (după grupuri consonantice; cf. și *-i*) sau > ^{u}; sincopa foarte extinsă, mai ales în sud; aproape generală la formele articulate: *omlu*, *capitli*; consonantizarea lui *u̯* > *v* sau *f* înainte de consoane: *alavdu*, *caftu*, *preftu*; sistem consonantic bogat, mergând până la 30 de unități: conservarea lui *ḑ*, *ń*, *l′*, adăugarea – negeneralizată – a lui *δ*, *θ*, *γ* (< neogreacă sau / și albaneză) și a lui *h′*, *γ′* (prin evoluție internă); lat. *c* + *e*, *i* > *ţ*: *caelum* > *ţer*^{u} (dar *t* + *io*, *iu* > *č*: *fetiolus* > *fičor*^{u}); lat. *g* + *e*, *i* > *ḑ*: *gelum* > *ḑer*^{u} (dar *d* + *io* > *ǵ*: *deorsum* > *(n)ǵos*, iar *i* + *a*, *o*, *u* > *ğ*: *iocus* > *ğoc*^{u}); palatalizarea labialelor ca fenomen general și colectiv. Desinențe de plural din neogreacă specifice pentru împrumuturi relativ recente: *-aḑ* la substantive și adjective masculine cu finală vocalică accentuată (*cafigi* – *cafiğaḑ*^{i}; *aplo* „simplu, naiv" – *aplaḑ*) și *-ate* / *-ati* la unele substantive feminine (*gramă* – *gramate*); reducerea flexiunii cazuale la substantivele feminine: chiar la cele care au o formă nearticulată de genitiv-dativ singular deosebită de nominativ-acuzativ, articolul de genitiv-dativ singular (*-l′ei*) se atașează la forma nearticulară de nominativ-acuzativ: *vacî* – genitiv-dativul sg. (= pl.) nearticulat *văţ* – articulat *vacâl′ei*; genitiv-dativul cu articol proclitic la numele de persoane: *alu amiră* „(al) împăratului", *ali nveasti*; folosirea prepoziției *a* la cazurile genitiv și dativ: *fičorlu a viţinlui*, *l′u dau a viţinlui*; acuzativul complement de loc (direcție și stare) fără prepoziție: *Mi duc*^{u} *Sărunî* „Mă duc la Salonic"; comparativul de superioritate cu *ma* sau *cama*: *(ca)ma mari di noi*; superlativul relativ cu aceleași adverbe + adjectivul articulat: *(ca) ma marli di noi*, în unele graiuri (de nord) cu *nai* (< slavă) + adjectivul articulat la comparativ sau pozitiv: *nai ma marli* / *nai marli*; conservarea numeralului latin *uiginti* > *ýiýinţ* / *ýingiţ*; extinderea formațiilor cu unitate + *spre* + zece de la 21 la 29 (*doi̯sprîyingiţ*); construcția cu *di* începând de la 11: *unspriḑaţi di ḑîli*; articulare enclitică a numeralelor cardinale și declinarea lor: *doil′i*, *a doilor*; extinderea numeralelor colective cu *amân-*: *amântreil′i*; absența deosebirii formale între nominativ și acuzativ la pronumele personale 1 și 2 sg.: *eu* / *mine kl′em*^{u}; *i̯ine ku eu* / *mine*; număr redus de forme neaccentuate ale pronumelui personal: o singură serie de forme la dativ plural și neutralizarea opoziției dativ ~ acuzativ; vitalitatea pronumelui personal 3 *nîs*^{u} < lat. *ipse*; vitalitatea perfectului simplu; conservarea desinențelor *-m* 1 pl. și *-t* 2 pl. (fără *-ră*) și a tipului tare la conjugarea 3: 1 sg. *arș*^{u}, *feč*^{u}; participiul cu *-ă* / *-î* la timpurile trecute compuse: indicativ perfect compus (*am*^{u} *aflatî*), mai mult ca perfect (*aveam aflatî*), conjunctiv perfect și mai mult ca

perfect; viitorul cu *va* invariabil + conjunctivul prezent (cu sau fără *să*); existența unui viitor anterior incertă; mod conjunctiv – marcat de *să* – cu patru timpuri: prezent egal, în general, cu indicativul prezent, perfect egal cu indicativul perfect compus (*s-am aflatĭ*), imperfect egal cu indicativul imperfect (*s-aflamᵘ*), mai mult ca perfect (*s-aveam aflatĭ*); mod condițional – marcat tot prin *să* – cu trei timpuri: prezent, perfect și mai mult ca perfect; conservarea condiționalului prezent sintetic: (*s-cântarim*); condițional perfect de trei tipuri, formate cu *vrea* invariabil + condițional prezent (*vrea s-cântarim*), conjunctiv prezent (*vrea s-cântu*) sau conjunctiv imperfect (*vrea s-cântamᵘ*); prezumtiv (dubitativ), de asemenea, cu trei timpuri: prezent format cu *să* + indicativul perfect simplu (*s-fečᵘ*), mai mult ca perfect cu *va* + conjunctivul perfect (*va s-amᵘ făcutĭ*); imperativ negativ = pozitiv; absența infinitivului scurt; infinitivul lung folosit mai ales cu valoare substantivală; absența supinului; gerunziu cu *-ând* + *-alui* (*aflândalui*); prepoziții specifice: *stră / stri / sti* „peste“ < lat. *extra* și *tră / tri / ti* „pentru“ < lat. *intra* sau *trans; câti tu* „înspre“, *pân tu* „până în“; conjuncții specifice: *cara* „dacă“ (< *că* + *era*), *di care* „de vreme ce“, *t(r)a să* „ca să“; câteva conjuncții, în special coordonatoare, împrumutate. Sufixele colective *-ame*, *-iu*; abstracte *-atic*, *-izmă*. Cuvinte și sensuri specifice, moștenite din latină: *băşᵘ* „sărut“, *cusurin* „văr“, *dimândari* „poruncă“, *țeațiri* „năut“, *uin* „de oaie“; *ağun* „flămând“, *fumęal'e* „familie, copii“, *largu* „departe“, *vatăm* „ucid“; împrumuturi slave specifice: *celnic* „stăpân, proprietar“, *dobru* „bun“, *mutrescu* „privesc“; împrumuturi macedonene recente: *apugudescu* „nimeresc“; influență albaneză specifică: a) împrumuturi vechi (câteodată corespunzând unor elemente de substrat din dacoromână: *δallă*, *kęafă*): *bănedzᵘ* „trăiesc“, *etă* „timp, veac“, *minduiescᵘ* „gândesc, cred“, *zvercă* „ceafă“, semicalcuri ca formațiile nehotărâte (pronume și adverbe) cu *-do*; b) împrumuturi mai recente: *mușcă* „catâr“, *parmendă* „plug“; împrumuturi neogrecești: a) vechi și generale: *arisescu* „îmi place“, *asimi* „argint“, *caδi* „fiecare, oricare“, *călivă* „colibă“, *hoară* „sat“, *xen* „străin“; *lipseaște* „trebuie“, *nostim* „gustos“; b) recente și locale: *aftokinito* „automobil“, *tiliórasi* „televizor“; împrumuturi turcești specifice: *adeti* „obicei“, *bitisescu* „sfârșesc“, *câsâbă* „oraș“, *fileanᵘ* „cutare“, *miraki* „dorință“, *turlie* „fel, mod“; neologisme romanice prin limbile balcanice. Considerat dialectul românesc cel mai arhaic, apropiat de structura protoromânei. După unii cercetători (Matilda Caragiu Marioțeanu), punte de trecere între romanitatea occidentală și cea orientală: cf. flexiunea cazuală (nominală și pronominală), mai mult ca perfectul analitic; unele fenomene invocate – impersonalul *are* „există“, articularea prenumelor – interpretate și altfel (drept grecisme: J. Kramer). • Scriere actuală preponderent cu alfabet latin, de obicei cu particularitățile celui folosit pentru româna literară (*ă, â, î, ș, ț*, valoarea literelor *c, g* + *e, i*); particularități: *ĭ* [i̯] și *ŭ* [u̯], *l'* și *ń*; imixtiunea literelor grecești *θ, δ, γ*. Ortografie esențial fonetică, dar nereglementată, cu variante personale sau de grup (de exemplu, *ç* sau *ts* pentru *ț*; *dh* pentru *δ*; *l̦* pentru *l'*). În Grecia și scriere cu alfabet grecesc.

Configurație dialectală complexă și controversată, în mare parte datorită întrepătrunderii diverselor graiuri. Unitar în esență, dialectul **a.** are subdiviziuni reciproc inteligibile. Acestea sunt, în primul rând, graiuri corespunzătoare unor unități etnogeografice de diverse mărimi: fărșerot*, grămostean*, moscopolean*, pindean*, eventual și

muzăchear*, gopeșean-muloviștean*, olimpiot* și graiul localităților Beala de Sus și de Jos din F.R.I. Macedonia. După anumite particularități graiurile **a.** sunt clasificate în câte două grupuri (sau subdialecte), numai în parte aceleași în cele două clasificări propuse, în litigiu fiind repartizarea graiului grămostean. O clasificare (G. Weigand, Matilda Caragiu Marioțeanu, N. Saramandu, J. Kramer) distinge un grup de nord-vest sau de tip fărșerot, care cuprinde graiurile fărșerot, moscopolean, muzăchear, gopeșean-muloviștean și graiul din Beala, și un grup de sud-est sau de tip nefărșerot, care cuprinde graiurile pindean, olimpiot și grămostean; ea se bazează exclusiv pe particularități fonetice: în primul loc pe absența / prezența opoziției /ă/ ~ /î/ , eventual și pe menținerea ca atare sau monoftongarea diftongilor *ęa*, *ǫa*, menținerea vocalelor șoptite finale și numărul vocalelor în poziție neaccentuată. Altă clasificare (Th. Capidan, T. Papahagi) identifică un grup de nord în care, pe lângă toate graiurile de nord-est din clasificarea anterioară, este cuprins și graiul grămostean, și un grup de sud limitat la graiul pindean și olimpiot; ea se bazează pe un număr mai mare de particularități fonetice (ponderea cazurilor de sincopă, menținerea sau închiderea lui *u̯* posttonic, variantele pronumelor *țe / ți*, *aestu / aistu*, menținerea sau sonorizarea consoanelor surde din grupurile *mp*, *nc*, *nt*), gramaticale (viitorul cu sau fără *să*, indicativul prezent 1 și 2 sg. de la „a fi" *escu*, *esti* sau *h'iu*, *h'ii*, pronumele personal de 1 sg. nominativ *mine* sau *eu*, frecvența dativului posesiv adnominal, prezența sau absența reluării subiectului prin pronume personale neaccentuate în acuzativ) și lexicale (ponderea mai mare a influenței albaneze și macedonene sau a celei neogrecești). În afara grupurilor menționate, se constată existența unor deosebiri recente, în special din punct de vedere lexical, între varietățile **a.** după statele în care sunt vorbite, datorită influenței limbii oficiale: neogreaca, albaneza, bulgara, macedoneana, dacoromâna. • Unele grupuri de vorbitori ai dialectului **a.** au denumiri / porecle după câte o particularitate regională: fărșeroții sunt numiți *doteani* < adv. *dot* „deloc, complet" de origine albaneză, iar **a.** de pe râul Aspropotamos *amuneni* < adv. *amu* „acum" (folosit în locul lui *tora* de origine neogreacă).

Cel dintâi dialect românesc care s-a desprins de restul limbii protoromâne, cel mai târziu în sec. 10. Controverse referitoare la teritoriul de formare („patria originară" sau „primitivă"); dacă sudul Dunării este general admis astăzi (în trecut s-a susținut de unii cercetători nordul Dunării), se discută locul anumit din Peninsula Balcanică: nord-estul ei, între Dunăre și Munții Balcani (deci Moesia, de la care și denumirea de moesodaci dată vorbitorilor **a.**), de unde s-a produs ulterior migrația la sud de linia Jireček*, sau și măcar o parte din regiunile sudice (Pind, Tesalia, sudul Albaniei). Majoritatea cercetătorilor (G. Weigand, O. Densusianu, S. Pușcariu, Al. Rosetti) susțin prima ipoteză, nuanțată de alții cu susținerea autohtoniei parțiale în Pind (Th. Capidan, pe baza toponimelor *Băiasa* < *Vavissa*, *Lăsun* < *Elasona*, *Sărună* < *Salona*) sau în sudul Albaniei (T. Papahagi, mai ales cu argumente etnografice); autohtonia totală este susținută, pe de o parte, de C. Poghirc și, pe de alta, în legătură cu teza originii etnice grecești a vorbitorilor **a.** (de cercetători greci: M. Hrisohoou, A. Keramopoullos, A.M. Koltsidas, S. Liakos, A. Lazarou). Știri sigure despre existența unor vorbitori ai dialectului **a.** în sudul Peninsulei Balcanice (Macedonia) începând de la 976 – cronicarul bizantin Kedrenos. În sec. 11 istoricul bizantin Kekaumenos afirmă că locuitorii

a. din Pind provin din vecinătatea Dunării. Formații statale pe teritoriul Greciei actuale în sec. 12–13. În sec. 15 cronicarul Laonic Chalcocondilas le atestă prezența în provinciile Acarnania, Etolia, Tesalia, Epir, Macedonia, Tracia, Munții Rodopi și Balcani și remarcă înrudirea etnică și lingvistică a **a.** cu dacoromânii. În evul mediu semnalări pentru două zone principale: vestul Tesaliei cu Munții Pindului și sudul Albaniei cu Muntele Gramos; la sfârșitul sec. 18 migrații din sudul Albaniei spre nord-est, în vecinătatea altor vorbitori **a.** sau în alte zone lingvistice. Practica transhumanței* a menținut legătura între grupurile de vorbitori **a.** și a permis unele contacte chiar între dialectul **a.** și cel dacoromân.

Istoria dialectului **a.** după perioada protoromână cuprinde: 1) o perioadă preliterară, sec. 10 / 12–începutul sec. 18, practic necunoscută, cu numeroase aspecte controversate; singurele atestări sunt cuvinte (nume proprii, unele provenite din apelative) inserate în texte grecești, slave sau turcești, cea mai veche atestare considerându-se a fi numele propriu de persoană *Tzintzilukis*, citat de Niketas Acominatos Horiatul la 1156 și interpretat drept *tsintsi luḱ* „cinci lupi" (A. Philippide, Th. Capidan); 2) o perioadă veche, sec. 18, din care datează primele texte **a.** păstrate, toate cu scriere grecească: inscripția lui Nectarie Tărpu din 1731 (pe o icoană, cu text paralel în neogreacă, albaneză și latină) și inscripția nedatată de pe vasul Simota, *Liturghierul* manuscris nedatat și nelocalizat (probabil sfârșitul sec. 18), vocabularul grecesc – **a.** – albanez, din *Protopeiria* lui Th. A. Cavallioti (Veneția, 1770), lexiconul de conversație tetraglot – neogrec, albanez, **a.** și bulgar – al lui Daniil Moscopoleanul (Veneția, 1794/1802), abecedarul *Nea paidagogia* al lui Constantin Ucuta (Viena, 1797) și *Codex Dimonie*, culegere de traduceri religioase nedatate (cca 1800); 3) perioada modernă, de la 1800 până astăzi, al cărei început este marcat de primele scrieri **a.** cu alfabet latin, lucrările filologice ale lui Gh. C. Roja (Buda, 1809) și M.G. Boiagi (Viena, 1813), ambele influențate de dialectul dacoromân și latinizante; literatură cultă – didactică, artistică, publicistică; originală și tradusă, inclusiv din dialectul dacoromân – începând din 1864 (scriitori mai însemnați: Mihail Nicolescu, Tașcu Iliescu, Constantin Belimace, Nuși Tulliu, Zicu Araia, Nicolae Batzaria, George Murnu, toți mai mult sau mai puțin influențați de dacoromână); de la aceeași dată culegeri de folclor (în manuscris înainte de 1850), cele mai importante de după 1890 (G. Weigand, P. Papahagi). Grecizarea unor grupuri de **a.**: cupăceari*, pistichi*, sărăcăceani*. Limba de cult religios (ortodox) greaca, în general, cu perioade în care s-a folosit parțial și **a.** În perioada 1864–1945 existența unor forme de învățământ românesc – preponderent în limba română literară – pentru vorbitorii **a.** din țările balcanice (în special din Grecia). Modificări profunde în repartiția teritorială și modul de viață după cele două războaie mondiale din sec. 20. În perioada interbelică imigrări în România (mai ales în Dobrogea). În ultimele decenii ale sec. 20 redeșteptare a unei activități culturale **a.**, mai puternică în diaspora – România și Occident (Franța, Germania, S.U.A., Canada) –, mai slabă în țările balcanice: asociații, congrese, publicații (periodice și volume; traduceri și literatură artistică originală cu autori din toate generațiile, inclusiv tineri); încercări de unificare a ortografiei și de normare a variantei literare. *M.A.*

articol. Tipuri de **a.**: hotărât* propriu-zis (enclitic: *-l*, *-le*, *-a*; proclitic: *lui*), hotărât posesiv* (*al*, *a*, *ai*, *ale*), hotărât demonstrativ* (*cel*, *cea*, *cei*, *cele*), nehotărât* (*un*, *o*,

nişte). • Flexiune în raport cu categoriile gramaticale ale genului (m.n. *-l, -le,-a* / f. *-a*, m.n. *al* / f. *a*, m.n. *cel* / f. *cea*, m.n. *un* / f. *o*), numărului (sg. *-l* / pl. *-i*, sg. *al* / pl. *ai*, sg. *cel* / pl. *cei*, sg. *un* / pl. *nişte*), cazului (N.A. *-l* / G.D. *-lui*, N.A. *cel* / G.D. *celui*, N.A. *nişte* / G.D. *unor*). Preia informaţia gramaticală (de gen, număr, caz) de la substantivul pe care îl articulează (*băiatul, un băiat al vecinilor, băiatul cel simpatic; fata, o fată, o fată a vecinilor, fata cea simpatică*). Paradigma formelor flexionare este în unele puncte defectivă (**a.** posesiv are formă cazuală oblică numai la plural). **A.** prezintă omonimii (*nişte* – m. şi f.n. pl., N.A.; *unor* – m., n. f., pl. G.D.). • Însoţeşte substantive, fiind aşezat după acestea, conjunct (**a.** hotărât, *casa nouă*), înaintea lor, ca un cuvânt independent (**a.** hotărât *lui* la G.D. la substantivele masculine şi câteva feminine aparţinând subgenului personal*, *lui Ion, lui Lili*; **a.** nehotărât, *o casă*), între substantiv şi cuvântul determinant (**a.** posesiv, *o carte a elevului*, **a.** demonstrativ, *cartea cea nouă*); când adjectivul precedă substantivul articulat, **a.** hotărât propriu-zis apare înaintea adjectivului (*noua casă, o nouă casă*). • **A.** substantivizează orice parte de vorbire. • Din punct de vedere semantic, marchează gradul de cunoaştere a obiectului denumit de substantivul articulat, intrând în opoziţiile individualizat, cunoscut (articulat, *casa*) / neindividualizat (nearticulat, *casă*), individualizat în grad mare (articulat hotărât, *casa*) / individualizat în grad mic (articulat nehotărât, *o casă*). Opoziţia de determinare poate fi neutralizată în anumite contexte (*Elevul atent ia notiţe bune / Un elev atent ia notiţe bune*; în ambele exemple substantivul articulat are valoare generică). Uneori **a.** nu intră în opoziţia individualizat / neindividualizat, ci funcţionează ca indicator al unei clase gramaticale (substantivizarea adjectivelor: *noul, cel nou, un deştept*; adverbializarea substantivelor: *vara, toamna*; marcarea opoziţiei prepoziţie / adverb: *în faţa / în faţă*) sau ca formant al pronumelor posesive* (*al meu*), al superlativului relativ* (*cel mai bun*), al numeralului* (*cel dintâi*), al unor nume proprii (*Ioana, Craiova*). • Din punct de vedere morfologic marchează informaţia gramaticală de gen, număr, caz (*băiatul, fata, băieţii, fetele, băiatului, fetei, băieţilor, fetelor, un băiat, o fată, unui băiat, unei fete, unor băieţi, unor fete*), reducând numărul omonimiilor gramaticale din flexiunea substantivului. De aceea, limba română cunoaşte două declinări*: declinarea articulată şi declinarea nearticulată. • Din punct de vedere sintactic, este un element de legătură în cadrul grupului nominal, între regent şi determinant (*copilul cel cuminte, jucăria cea nouă a copilului, cărţile noi ale unor copii*). • Rolul important pe care îl are **a.** în limba română se poate susţine prin: crearea pe teren românesc a două specii de **a.** inexistente în celelalte limbi romanice (posesiv şi demonstrativ); cumulul de **a.** şi mărci ale individualizării (*L-am văzut pe elevul cel nou al profesorului Ionescu; prietenul cel de al doilea*). • Există (puţine) situaţii în care **a.** lipseşte: când substantivul se combină cu determinanţi din anumite clase: adjective pronominale* (*acest oraş, orice om, fiecare om*); adjective la superlativ-relativ antepuse (*cea mai veche casă*), numerale (*două cărţi*); când nu se restrânge referinţa numelui pentru a se exprima adevăruri universale (*Corb la corb nu scoate ochii*); în structuri fixe (*Mi-e foame; Mi-e sete*); când numele apare ca nume predicativ cu valoare de calificare (*El este profesor*); când numele apare în poziţia de complement direct, nume de materie (*Bea apă; Mănâncă pâine*) sau de subiect, fenomen natural (*Cade zăpadă*

peste sat); după prepoziții (*A pus cartea pe masă*; excepție face prepoziția *cu*, cu sens instrumental sau sociativ și locuțiunile cu baza *cu*: *A venit cu trenul* și *de-a*, în construcții fixe, *de-a berbeleacul*). Substantivele în cazurile genitiv și dativ se folosesc întotdeauna articulate (hotărât sau nehotărât, în funcție de gradul de cunoaștere). La substantivele precedate de determinanți, determinanții preiau **a.** hotărât (*coperta caietului vechi, coperta vechiului caiet*). Se pare că există o legătură între categoria gramaticală a numărului și articulare: substantivele la plural în poziția subiect și complement direct pot apărea articulate cu **a.** hotărât (*Copiii rămân copii; El a căutat copiii peste tot*), **a.** nehotărât (*Niște copii au spart niște geamuri la școală*) sau nearticulate (*Oameni cu suflet bun vei găsi peste tot; Am cunoscut și români fericiți*) – în funcție de notorietatea obiectului denumit de substantiv; substantivele la singular pot apărea doar articulate cu **a.** hotărât (*Omul e dator să încerce; Am găsit pixul*) sau nehotărât (*Un om avea o iapă*) și rar nearticulate doar când apar în poziția subiect, denumind fenomene ale naturii (*Vine ploaie*) sau în enunțuri cu valoare generică (*Cui pe cui se scoate*). În anumite situații are rol deictic*.

Între subdialectele dacoromânei apar diferențe formale, de distribuție și de poziție a **a.** în raport cu substantivul. • Encliza și procliza există în toate cele patru dialecte. Diferențele dintre dacoromână și dialectele sud-dunărene, apărute în contactul cu limbile balcanice, privesc flexiunea **a.** (**a.** posesiv-genitival *a* este invariabil în toate dialectele sud-dunărene), poziția (la G.D. **a.** apare preponderent proclitic în istroromână și meglenoromână, proclitic la numele de persoane în aromână), formele (căderea lui *-l* și preluarea funcției **a.** de către vocala *u* în meglenoromână și istroromână, ca în dacoromâna vorbită), situațiile de folosire a **a.** (locul **a.** hotărât la dativ singular l-a luat prepoziția *la*).

Latina clasică nu avea **a.**; valorile cunoscut / necunoscut se actualizau contextual. Apariția **a.** în latina târzie (*ille, ipse; unus*) este pusă pe seama slăbirii semantismului demonstrativului, respectiv a numeralului folosit și ca adjectiv nehotărât, în strânsă legătură cu reorganizarea declinării și folosirea formelor neaccentuate ale demonstrativului / numeralului ca indicatori cazuali. Situațiile de folosire erau, în linii generale, aceleași cu cele din limbile romanice. La început fenomen stilistic, s-a gramaticalizat o dată cu reorganizarea declinării latinești, în diverse epoci istorice, în condiții specifice, în fiecare dintre limbile romanice. Se admite că se poate vorbi despre **a.** după sec. 7, deși este posibil ca în limba vorbită să fi apărut anterior. • Principalele forme ale **a.** sunt anterioare despărțirii dacoromânei de dialectele sud-dunărene. Româna și-a creat, alături de **a.** hotărât propriu-zis un **a.** posesiv și unul demonstrativ, franceza și italiana un **a.** partitiv; unii lingviști consideră *alde* **a.** partitiv în română (*A venit alde Ion*). În toate limbile romanice **a.** apare în procliză, ca un cuvânt independent, spre deosebire de română, unde **a.** hotărât propriu-zis apare în enclîză, alipit numelui. • **A.** s-a dezvoltat în protoromână. Toate tipurile de **a.** sunt atestate începând cu primele texte; în timp, au existat unele diferențe formale sau de distribuție față de limba actuală. *A.Ș.*

articulare, mod de ~ (ploziune). Sistemul consonantic include patru serii de foneme, distinse după **m.a.**: oclusive*: *p, b, t, d, ḱ, ǵ, c, g*; fricative*: *f, v, s, z, ș, j, h*; africate*: *č, ğ, ț* (dialectal și *ḑ*), sonante*: *m, n, l, r* (dialectal și *ń, ľ*).

Apariția seriei africatelor, necunoscută latinei, reprezintă o inovație romanică.

Africatele provin din oclusivele dentale și velare latine prin palatalizare* și din iot latin urmat de vocale nepalatale. În protoromână, africata surdă ț avea pereche sonoră: ḑ; ḑ s-a păstrat până astăzi în aromână, dar a fost fricativizat la z în celelalte două dialecte sud-dunărene. În dacoromână, fricativizarea* lui ḑ reprezintă o inovație apărută în graiurile sudice; textele din sec. 16 provenite din această zonă conțin exclusiv forme cu z; ḑ nu apare în sistemul consonantic al limbii literare, conservându-se numai regional (îndeosebi în Banat, Maramureș și Moldova). • Ca și alte limbi romanice, româna nu a conservat oclusivele labiovelare* (k^w, g^w) din latină. În seria oclusivelor au apărut însă două unități necunoscute latinei: palatalele *ḱ, ǵ*; acestea provin în dacoromână din grupurile consonantice latine *cl, gl*, care au suferit procese succesive de palatalizare: *cl′, gl′* și apoi *ḱ, g′*. Pentru protoromână sunt specifice stadiile *cl′, gl′*, conservate până astăzi în dialectele sud-dunărene. În dacoromână, ultimele atestări ale acestor stadii datează din sec. 16. În aromână și meglenoromână *k′ g′* sunt rezultat al palatalizării labialelor (ar. *ḱeptu, ǵini*; mr. *ḱept, ǵaspi*); în istroromână *k′, ǵ* nu apar ca unități fonematice (vezi **oclusive**). • Modificări importante s-au produs și în seria fricativelor. În latină, în această serie nu funcționa opoziția de sonoritate*. În română, ca și în alte limbi romanice, au apărut perechi sonore ale fricativelor *f* și *s*: *v* – prin consonantizarea lui *u̯* latin, iar *z*- prin intermediul împrumuturilor slave. În cuvintele latine, *z* este un sunet secundar, rezultat din fricativizarea lui ḑ în dacoromână, meglenoromână și istroromână. Seria fricativelor s-a completat cu perechea *ș, j*: *ș* a apărut îndeosebi ca urmare a palatalizării lui *s*; *j* se impune printr-o serie de împrumuturi slave. În cuvintele latine *j* este un sunet secundar, rezultat din fricativizarea lui *ǧ* (< lat. *i̯* + *o, u*) în dacoromână, meglenoromână și istroromână (vezi **fricative**). Dispărut din latină, *h* din română a fost explicat fie prin influența substratului, fie prin influență slavă (vezi **laringale**). • În seria sonantelor, o modificare importantă produsă în evoluția de la latină la română este dezvoltarea corelației de forță*. Opoziția de forță s-a pierdut încă din epoca protoromână în cazul perechii *l* / *l̄*, dar s-a menținut până în sec. 16 în anumite graiuri dacoromâne nordice în cazul perechilor *r* / *r̄* și *n* / *n̄*. În protoromână, seria sonantelor includea și consoanele *l′* și *ń*, apărute prin palatalizare. Aceste consoane s-au conservat până astăzi în dialectele sud-dunărene; în dacoromână se mai conservă numai *ń* în graiurile bănățene: *cuń* (< lat. *cuneus*), *călcîń* (< *calcaneum*). Vezi **sonante**. *L.I.R.*

ascendent, diftong ~. Există nouă **d.a.**: *i̯a, i̯e, i̯o, i̯u, u̯a, u̯ă, e̯a, e̯o, o̯a* (*iarbă, femeie, iod, iute, ziua, două, fereastră, vreodată, oameni*). Pe primul loc în structura acestor diftongi poate apărea oricare dintre cele patru semivocale*; pe locul al doilea nu pot apărea vocalele *i* și *î*. **D.a.** românești au primit interpretări fonologice diverse, dependente de statutul acordat semivocalelor*. Cele mai multe discuții au avut ca obiect interpretarea diftongilor *e̯a* și *o̯a*, considerați de Al. Graur și Al. Rosetti (1938) drept secvențe monofonematice, pe baza constatării unor relații de comutare între aceștia, precum și între fiecare dintre ei și vocala *a* (cf. *teacă* / *toacă* / *tacă*, *roagă* / *ragă*, *leasă* / *lasă*). După E. Petrovici, *e̯a* și *o̯a* nu sunt diftongi, pentru că *e̯* și *o̯* nu au o existență autonomă, ci constituie mărci ale corelației* de diezare, respectiv, de bemolare în care se integrează consoanele precedente (*deal* este o secvență de trei unități: *d′al*, iar *toacă* – o secvență de patru unități: *t°acă*). Opinia conform

căreia *ea* și *oa* sunt secvențe bifonematice este curentă astăzi.

În dacoromână, regional, și în istroromână, diftongii *ea* și *oa* sunt supuși monoftongării*.

În latină nu existau **d.a.** În română ei au apărut pe diverse căi, îndeosebi prin diftongare* spontană (*ie* < lat. *ĕ* sub accent; cf. *pectus* > *piept*, *ferrum* > *fier*) sau condiționată (*ea*, *oa* < lat. *e*, *o* sub accent, când aceste vocale erau urmate de o silabă care conținea vocalele *a* sau *e*; cf. *sera* > *seară*, *legem* > v. rom. *leage*; *mola* > *moară*, *solem* > *soare*) (vezi **metafonie**). Unii **d.a.** sunt secundari, rezultat al reducerii unor triftongi ca urmare a contragerii semivocalelor componente (*ia*; cf. *petra* > *pieatră* > *piatră*) sau al unor modificări mai complexe suferite de unele consoane latine (ca, de ex., *n* și *l*, urmate de o vocală palatală în hiat; cf. *uinea* > protorom. *viñe* > dr. *vie*, *familia* > protorom. *fămeal'e* > dr. *femeie*). Precedat de o labială, diftongul *ea* din protoromână s-a monoftongat la *a* în dacoromână dacă silaba următoare conținea vocala *ă*, dar s-a conservat în aromână și meglenoromână (cf. *feta* > protorom. (ar., mr.) *feată* > dr. *fată*); *ea* urmat de o silabă conținând un *e* s-a conservat și în vechea dacoromână, fiind supus ulterior unui proces de monoftongare la *e*, mai întâi în graiurile de tip sudic (cf. *legem* > protorom. *leage* > *lege*). *L.I.R.*

asibilare. Proces de palatalizare* care a avut ca rezultat apariția seriei consoanelor africate* în limba română, ca și în alte limbi romanice. Palatalizarea a afectat oclusivele* velare* și dentale* din latină. În privința datării fenomenului și a etapelor în care s-a produs există diferențe de opinii. După Em. Vasiliu, într-o primă etapă, situată în perioada romanică balcanică, din oclusivele velare latine și din oclusivele dentale urmate de vocale palatale* în hiat s-au dezvoltat africatele dentale cu timbru palatal *ts'*, *dz'*; în etapa a doua, situată în perioada protoromână, aceste africate au evoluat la *č*, *ğ*, iar dentalele urmate de vocală palatală s-au asibilat la *ts'*, *dz'*, devenite ulterior, prin depalatalizare, *ț*, *ḑ*. După M. Sala, africatele prepalatale *č*, *ğ* din română au apărut în aceleași condiții ca și în celelalte limbi romanice, pe când africatele dentale se explică prin procese analogice. *L.I.R.*

asigmatic, perfect ~. Clasă de perfect simplu* propriu, în primul rând, unui număr mic de verbe aparținând conj. 3. Are drept caracteristică absența lui *-se-* în flexiune (prezent la 75% din verbele aceleiași conjugări) și formează perfectul cu sufixul *-u-*: *cerui* (inf. *a cere*), *păscui* (inf. *a paște*), *trecui* (inf. *a trece*) etc. Celelalte verbe românești, de conj. 1 (*lucrai* etc.), 2 (*căzui* etc.) și 4 (*fugii*, *urâi* etc.) au numai perfecte de tip asigmatic, prezentând sufixele *-á-*, *-ú-*, *-í-*, *-î́-*. Caracteristic pentru **p.a.** este poziția accentului pe vocala din afara radicalului la toată paradigma: *-a-*, pentru conj. 1, *-u-*, pentru conj. 2 și 3, *-i-* și *-î-* pentru conj. 4. **P.a.** sunt, de aceea, „slabe".

În dacoromâna vorbită în zonele cu perfect simplu* activ există, la unele verbe, forme duble asigmatice: alături de *dădui*, *stătui*, sunt utilizate regional și *dedei* / *detei* și *stetei*. În dialectele românești sud-dunărene (aromână și meglenoromână) **p.a.** „slabe" în *-u-* sunt mai numeroase decât cele „tari" sigmatice: ar. *tricúĭ*, alături de *vidzúĭ*, *stâtúĭ* etc.; mr. *pitricúĭ* etc. (istroromâna nu cunoaște decât perfecte analitice).

Asigmaticele continuă fie perfectele latine în *-u-* (lat. *báttui* > rom. *bătúi*; lat. *gémui* > rom. *gemúi*), fie perfectele „radicale" (lat. *feci* > rom. *făcui*), fie perfectele cu reduplicare (lat. *cecidi* > rom. *căzui*). • În româna veche (sec. 16–sfârșitul sec. 18) **p.a.** are o paradigmă diferită de cea

cunoscută în limba contemporană, dar cu accentul tot pe *-u-* la toate persoanele: *trecui, trecuși, trecu, trecum, trecut, trecură*. Extinderea desinenței *-ră-* de la pers. 3 pl. la pers. 1 și 2 pl. se produce spre sfârșitul sec. 18 în textele dacoromâne sudice. Ea a fost înregistrată întâi la verbele de conj. 1 și 4 și ulterior la cele de conj. 2 și 3. • *A face* prezintă două paradigme asigmatice în epoca veche (până la 1640), una „tare“: *féciu, fécești, féce, fécem, fécet, fécеră*, alta „slabă“ în *-ú-*: *făcui, făcuși, făcu, făcum, făcut, făcură*. • Formele de **p.a.** s-au menținut mai ales în română și în franceză: lat. *bibi* > rom. *băui*, fr. (*je*) *bûs* etc. Ele se întâlnesc și în alte limbi romanice: oc. *dec* < lat. *debui* etc. *M.T.*

asimilare. Accident fonetic relativ frecvent în româna vorbită. Sunt atestate toate tipurile de **a.**: a) după natura sunetelor care se influențează: **a.** vocalică (*derector, čolofan*), **a.** consonantică (*sosetă, pimniță*), **a.** între vocale și consoane (*fomeie*); b) după numărul trăsăturilor modificate: **a.** parțială (*râmni*) și **a.** totală (*belet, șușa*); c) după distanța între sunetele care se influențează: **a.** în contact (*pimniță, fomeie*) și **a.** la distanță (*belet, čolofan*); d) după direcția influenței: **a.** progresivă (*șușa*), **a.** regresivă (*sosetă, râmni*), **a.** bilaterală (*fomeie*). În unele cazuri, formele cu **a.** sunt literare; de exemplu, formele derivate cu prefixele *des-, răs-* atașate unor radicale care au la inițială o vocală sau o consoană sonoră (*despărți, răsfira* vs. *dezumfla, dezbate, răzbate*), formele cu prefixul *în-* atașat unui radical care are la inițială o oclusivă bilabială (cf. *întări, îngropa* vs. *îmbolnăvi, împăduri*). Anticiparea considerată de unii autori un caz particular de **a.**, a determinat, de asemenea, apariția unor forme admise ca normă literară; cf. de exemplu: *canem* > *câne* > *câine, panem* > *pâne* > *pâine*, singulare refăcute după plurale în care a fost anticipată desinența *-i*. Alte forme cu anticiparea unui element palatal sunt regionale: *roichie, ureiche, straichină, păduiche*. Anticiparea nazalei *n* afectează frecvent neologismele în vorbirea oamenilor neinstruiți; cf. forme ca: *indentitate, indentic, intinerar, bulentin* etc.

În evoluția de la latină la română, **a.** se produce destul de frecvent. În anumite situații, ea are un caracter relativ sistematic, determinând modificări ale inventarului de foneme. De exemplu, consecința palatalizării* oclusivelor velare și dentale din latină este apariția seriei africatelor* sau consecința nazalizării* vocalelor *a* și *e* este apariția vocalei centrale *î*. Ambele fenomene reprezintă cazuri particulare de **a.** De asemenea, **a.** totală determină modificări în sistemul grupurilor* consonantice din latină; unele grupuri se reduc la consoane simple (de ex., *texere* > *țese*) sau își restrâng distribuția (grupurile *ns, rs* se păstrează numai în formele participiale, ca urmare a presiunilor intraparadigmatice, și în câteva forme izolate; în rest, ele se reduc la *s*: *mensa* > *masă, sursum* > *sus*). Numărul formelor de origine latină din română pentru explicarea cărora trebuie invocate fenomene de **a.** este relativ ridicat: *corona* > *cunună, farina* > rom. dial. *fănină* > *făină, fuliginem* > **furigine* > *funingine, serenus* > *senin, cerebellum* > *creier, fenestra* > *fereastră, petiginem* > **pețigine* > *pecingine* etc. Propagarea lui *n* explică, de asemenea, anumite forme moștenite din latină: *genuculus* > *genunchi, minutus* > v. rom. *mănunt* > *mărunt, canutus* > v. rom. *cănunt* > *cărunt*. *L.I.R.*

aspect. Categorie gramaticală cu existență controversată în română din cauza absenței unor mărci proprii. Valorile aspectuale se exprimă: a) în flexiunea verbală, împreună cu cele temporale; b) cu

ajutorul unor perifraze alcătuite din două verbe; c) cu ajutorul unor adverbe și locuțiuni adverbiale, al unor complemente sau propoziții circumstanțiale. Caracterizarea „modului de desfășurare a acțiunii" (germ. *Aktionsart*) e ilustrată de opoziții ca: imperfectiv / perfectiv, durativ / punctual (sau momentan), telic / atelic; se mai disting **a.** incoativ, progresiv, transformativ, terminativ, iterativ (sau repetitiv). Caracterul acțional intrinsec al verbelor intră în relație cu mijloacele gramaticale sau lexicale de exprimare a **a.** În clasificarea semantică a verbelor, din punct de vedere aspectual: verbe cu sens durativ (*a dormi, a căuta*), punctual (*a se trezi, a găsi*), incoativ (*a adormi*), terminativ (*a încheia*), transformativ (*a se înnegri, a slăbi*), telic (*a sosi*), iterativ (*a țopăi*) etc. Opoziția între două valori aspectuale realizată prin verbe cu rădăcini diferite (*a auzi / a asculta*), mai rar cu ajutorul unor prefixe și sufixe: acestea formează de la aceeași bază derivate cu valoare aspectuală diferită: *-ni* (momentan) / *-ăni* (iterativ): *a ciocni / a ciocăni*. Controversată situația prefixului *a-*, a cărui prezență este explicabilă în moduri diferite în perechi lexicale ca *a luneca / a aluneca; a dormi / a adormi, a lungi / a alungi*, dar care pare totuși a avea o valoare incoativă sau punctuală. Prefixul *în-* formează verbe eventive (*a întineri*), implicând în genere **a.** transformativ, uneori și incoativ. • În paradigma verbală, opoziții considerate prin tradiție temporale au în primul rând rol aspectual: situația reprezentativă e cea a opoziției între perfectul simplu* sau compus* (*venii; am venit*) și imperfect* (*veneam*), deci între punctual și durativ, perfectiv (acțiune prezentată ca încheiată) și imperfectiv (acțiune prezentată ca fiind în desfășurare). Imperfectul indică, în funcție de sensul și / sau determinările verbului, fie **a.** durativ (*Aștepta de o oră*), fie (mai ales la verbele cu sens punctual) **a.** iterativ (*Îl întrerupea mereu; Apărea și dispărea*). Afinitate (moștenită din latină) între timpurile simple formate de la tema prezentului (prezent*, imperfect) și **a.** imperfectiv, între cele formate de la tema perfectului (perfect simplu, mai mult ca perfect*) și **a.** perfectiv. Prezentul poate exprima, în funcție de sensul lexical al verbului și de determinările contextuale, atât **a.** durativ și imperfectiv (*Dan aleargă*), cât și pe cel momentan și perfectiv (*Dan tresare și se trezește*); primele valori sunt totuși specifice și mai frecvente, actualizându-se de obicei în absența unor determinări suplimentare. Viitorul* propriu-zis poate avea ambele valori; viitorul anterior* e perfectiv. Gerunziul e mai ales durativ și imperfectiv, dar poate avea și sens perfectiv, mai ales la diateza pasivă* (*Acestea fiind zise, plec*). • În exprimarea **a.**, rol important jucat de construcțiile cu două verbe coordonate – *Stau și aștept* (= *a aștepta* marcat ca desfășurare a procesului, cf. it. *sto aspettando*); *Ia și mănâncă* (incoativ) – sau subordonate: *Începe să strănute; Se pune pe strănutat* (incoativ). Categoria unor „verbe de **a.**" (considerate de unii autori chiar „semiauxiliare"*), care se construiesc cu un al doilea verb la conjunctiv, infinitiv sau supin: *a începe să... / a..., a porni să... / a..., a se apuca să... / de...*, popular-familiar: *a se pune să... / pe..., a prinde să... / a...* (perifraze incoative); *a termina de... / să..., a sfârși de... / să...* (terminative); *a sta să..., a da să...* (**a.** iminențial, pentru care se poate folosi și expresia *a fi pe punctul să... / de a...*) (*să* indică posibilitatea de construcție cu conjunctivul, *a* cu infinitivul și *de* cu supinul). • Contribuție la exprimarea **a.** a anumitor adverbe și locuțiuni adverbiale: *deodată, brusc, imediat* (momentan); *neîncetat, într-una* (durativ); *din ce în ce (mai...); treptat, tot (mereu)*

mai mult, puțin câte puțin (progresiv), *mai departe* (continuativ); *mereu, din când în când, zilnic* (iterativ). Complementele circumstanțiale de timp (cu diferite construcții prepoziționale) se combină cu verbele în funcție de caracterul aspectual al acestora; de exemplu, *timp de...; de la... până la...* determină verbe durative sau iterative, nu și verbe cu sens momentan.

În graiurile din sudul Banatului și în nord-vestul Olteniei, sub influența graiurilor sârbe, forme verbale cu valoare aspectuală, produse cu ajutorul unor prefixe: *do-, ză-, pro-*. *Do-* se atașează verbelor pentru a indica **a.** perfectiv-terminativ (*am dofăcut, am domâncat*); nu poate prefixa verbe cu sens momentan. *Pro-* (*pră-, prio-, prea-, preu-*) marchează **a.** iterativ (*o profăcut, am preovenit*). *Ză-* s-a păstrat în anumite unități lexicale (*a zăuita*), dar nu mai funcționează ca morfem gramatical atașabil altor verbe. În multe zone (Banat, Crișana, Transilvania, nordul Moldovei, sporadic și în Maramureș și în Muntenia), s-au păstrat formele perifrastice imperfective (durative, progresive) frecvente în limba veche, cu verbul *a fi* la perfect compus și gerunziul verbului de conjugat (*a fost mișcând, o fost făcând*). În unele zone din Banat, o perifrază specifică, rezultată probabil din omiterea participiului trecut al auxiliarului: *o căzând, o bătând*. În Muntenia, perifraze incoative cu verbul *a veni* construit cu un alt verb coordonat sau în subordonare consecutivă (*Vine și / de se amestecă*). • Aromâna folosește mijloace similare celor din dacoromână, în vreme ce meglenoromâna și mai ales istroromâna au fost influențate de sistemul aspectual slav. Istroromâna, sub influența limbii croate, are categoria morfologică a **a.**, marcând prin prefixe opozițiile dintre perfectiv, imperfectiv și iterativ. În schimb, în multe localități (cu excepția unor sate din sud), s-a pierdut timpul imperfect. Pentru a exprima perfectivul, prefixele *do-* (*misli* „a se gândi" – *domisli* „a-și aduce aminte"), *po-* (*torțe* „a toarce" – *potorțe* „a termina de tors"), *ze-* sau *za-* (*durmi* „a dormi" – *zedurmi* „a adormi"). Sufixul *-vẹi*, iterativ (*muncå* „a mânca" vs. *muncavẹi* „a mânca mereu"). Meglenoromâna a preluat prefixe cu valoare aspectuală din limba macedoneană; perfective: *nă-* (*mâncari* „a mânca" – *nămâncari* „a mânca pe săturate"), *du-, iz-* și incoative: *pru-, răs-, ză-* (*durmiri* „a dormi" – *zădurmiri* „a începe să doarmă") etc.

Opoziția aspectuală *perfectum / infectum*, care organiza în latină întregul sistem verbal, s-a transmis parțial și în română, ca și în celelalte limbi romanice, menținându-se în valorile aspectuale ale timpurilor verbale (mai ales perfect vs. imperfect). Comună limbilor romanice e și exprimarea lexicală și perifrastică a **a.** (fr. *commencer à...*, it. *cominciare a...*, sp. *comenzar a...*, rom. *a începe să...*). Subtipul de conjugare cu infixul *-esc* la conj. 4, inițial cu valoare aspectuală (**a.** incoativ), a pierdut această valoare și ulterior a devenit model de conjugare regulată (fără alternanțe) foarte productiv. Prezentarea acțiunii în desfășurare (**a.** progresiv), existentă în latină și dezvoltată în alte limbi romanice: it. *stare* + gerunziu (*sta leggendo* „citește"), sp. *estar, ir, andar, venir* + gerunziu (*estaba leyendo* „citea"), bine reprezentată în stadiile mai vechi ale limbii, s-a pierdut în româna literară standard, supraviețuind totuși în graiuri. Perifrazele cu gerunziul precedat de perfectul simplu, perfectul compus, imperfectul sau viitorul verbului *a fi* (*fu ducându-se, era având, au fost zăcând, vei fi ținând*), frecvente în sec. 16–18 (mai ales cea cu perfectul compus), au inițial valoare aspectuală (durativă, progresivă). Perifraza cu perfectul compus are o

valoare similară cu a imperfectului exprimând durata, dar se diferențiază de acesta pentru că nu indică și iterativitatea. Treptat, valoarea aspectuală se atenuează (sau formele însesi ies din uz). Perifraza cu viitorul capătă valoare de prezumtiv*. **A.** a fost o categorie puțin cercetată în română, ca și în celelalte limbi romanice; în prezent, se constată o schimbare de perspectivă care pune în valoare mijloacele specifice de realizare a categoriei. *R.Z.*

aspirate, consoane ~. Ca și în celelalte limbi romanice, nu există **c.a.** ca foneme independente. La finală de cuvânt, apar variante ale consoanelor oclusive care au explozia însoțită de o ușoară aspirație (*cap^h^, pot^h^, cad^h^, rog^h^*).

În latină, consoanele p^h, t^h, k^h, și r^h erau prezente în împrumuturi din greacă (*amphora, cithara, chorus, rhetor*); t^h, k^h și r^h s-au confundat încă din sec. 4 î.Hr. cu oclusivele neaspirate corespunzătoare; același tratament l-a avut și p^h, dar către sec. 3 d.Hr., este atestată și pronunțarea lui ca *f*, după model grec (cf. *porphyreticum marmor non purpureticum marmor*, dar și *strofa non stropa*, în *Appendix Probi*). Tratamentul **c.a.** din latină este, în română, același cu al consoanelor neaspirate corespunzătoare (cf. *machinari > măcina*, ca și **cinusia > cenușă, brachium > braț*, ca și *acia > ață*). *L.I.R.*

astronime. Se clasifică, din punct de vedere funcțional, în: nume de corpuri cerești (constelații, planete, stele, roiuri meteoritice etc.) și nume de obiecte astronomice (satelit artificial, stație orbitală etc.). **A.** se distribuie în două sisteme denominative: științific (livresc, cult) și popular. În comparație cu alte subclase onomastice, **a.** se deosebesc prin caracterul relativ închis al inventarului de nume, numărul redus de termeni și exactitatea denominației. Sistemul astronimic savant cuprinde exclusiv nume proprii străine, în general neadaptate la sistemul limbii române. Formele astronimice împrumutate sunt simple: *Aquarius, Caetus* etc. sau compuse: *Alpha Centauri, Corona Australis, Corona Borealis, Ursa Maior, Ursa Minor* etc. Seria **a.** științifice cuprinde elemente latinești, mai rar grecești (nume comune / nume proprii mitologice) de tipul: *Capricornus, Centaurus, Coruus, Draco, Equleus, Virgo / Adonis, Atlas, Ceres, Eros, Hermes, Icarus, Marte, Pallas, Patrocle, Phoebe, Venus; Auriga, Capella, Carena, Columba, Ursa / Amaltea, Astrea, Vesta*. **A.** străvechi de origine arabă (*Aldebaran, Alderamin, Alpheratz, Altair*) coexistă cu forme onomastice neologice provenite de la numele unor astronomi (*Bamberga, Davida*). Neadaptarea **a.** străine corespunde, pe de o parte, nevoii de precizie științifică a termenilor, iar, pe de altă parte, dificultății de adaptare a unor nume străine, a căror terminație (*-o*) este nespecifică limbii române: *Albireo, Calistro, Juno, Hidalgo*. Prin aceeași rigoare științifică se explică folosirea curentă a **a.** în sistemul livresc, cult, ca elemente ale unor formule denominative care cuprind și numele comun al corpului ceresc denumit, de exemplu: *Steaua Algol, Constelația Caetus* etc. Unele constelații și roiurile meteoritice au nume cu formă de plural: *Peștii, Gemenii / Andromedide, Aquaride, Aurigide, Capricornide, Cetide* etc. În cazul **a.** noi, în special a celor referitoare la obiecte astronomice artificiale, se preferă indicative tehnice: *A 24, XY 10*, în locul denumirilor tradiționale. În sistemul astronimic popular, se folosesc numai denumiri românești simple: *Berbecu, Boaru, Vizitiu* etc. și compuse: *Carul Mare, Carul Mic, Drumul Robilor* etc. **A.** din sistemul popular fixează nume comune din lexicul popular, masculine: *Balauru(l), Cărăușu(l),*

Împăratu(l), Omu(l), Surugiu(l) etc. și feminine: *Coasa, Cociorva, Găinușa, Grapa, Rarița* etc. În sistemul popular, în afara formelor specific românești, se întâlnesc **a.** care reprezintă traducerea în românește a **a.** străine: *Balena* pentru *Caetus*, *Corbu(l)* pentru *Corvus*, *Cuptoru(l)* pentru *Fornax*, *Dracu(l)* pentru *Draco*, *Fecioara* pentru *Virgo* etc. În acest caz se înregistrează, în cele două sisteme, științific și popular, o dublă denominație a corpurilor cerești, caracterizată prin corespondența formelor.

A. alcătuiesc un sistem onomastic vechi, astronomia fiind una dintre primele discipline științifice. De asemenea, **a.** populare românești, transmise prin tradiție, sunt denumiri străvechi, chiar dacă nu sunt atestate documentar din vechime. *D.T.*

asurzire (desonorizare). În limba literară, sonantele* *l, m, n* sunt parțial asurzite la finală de cuvânt, în poziție postconsonantică (*zvârl, istm, cârn*). Spre deosebire de limbi ca germana sau rusa, româna nu cunoaște neutralizarea* opoziției de sonoritate* în poziție finală. În grupurile consonantice cu structura consoană sonoră + consoană surdă, prima consoană și-a pierdut sonoritatea prin asimilare regresivă (*supțire, apsent, opține*); forma ortografică a acestor cuvinte diferă de cea fonetică, în scrierea lor aplicându-se principiul etimologic (*subțire, absent, obține*). În fonetică sintactică (sandhi*) au fost notate accidental cazuri de **a.** a unei consoane sonore urmate de o consoană surdă (*uș‿cu* „uzi cu", *aș‿cu* „azi cu").

Consoanele sonore devenite finale în evoluția latinei nu au fost asurzite în română, ca în anumite limbi și dialecte romanice occidentale (cf. *orbus* > *orb*, dar lomb. *arp*). Pentru **a.** vocalelor vezi și **afonizare.** *L.I.R.*

atestări, prime ~. Multă vreme s-a crezut, și se mai crede și astăzi (P.Ș. Năsturel, Al. Rosetti) că faimoasele trei cuvinte *torna, torna, fratre**, rostite în anul 587 de un soldat din armata bizantină ar reprezenta „cea mai veche urmă de străromână", deși O. Densusianu arătase mai demult că avem a face cu termeni latini de comandă întrebuințați de armata bizantină. Trecând peste aceștia, cea mai veche atestare sigură a unui cuvânt românesc pare a fi *agust* (formă populară a lui *august*), într-o inscripție chirilică din localitatea dobrogeană Mircea-Vodă, datând din anul 943. Următorii termeni românești (uneori cu desinențe străine) apar în textele slavone, latine și maghiare, posterioare sec. 11, scrise în țările române, Ungaria și Serbia: *Aniniș* (cca 1392), *Baci* (1293–1302), *Balan* (cca 1348), *Copil* (1348), *Dragul* (1376), *Fichur* (= ficior; 1202–1203), *Musath* (= Mușat; 1363), *Nemch* (= Neamț; 1395), *Neatedul* (1392), *Oparitul* (1348), *Seliște* (1345), *Singur* (1222–1228), *Woywoda* (1368–1372) etc. Vezi **slavo-române, texte ~** și **latino-române, texte ~.** Numărul total al atestărilor din perioada 943–1520 reținute de Gh. Mihăilă se ridică la 628 de cuvinte. Începând cu sec. 10, termenii românești (cei mai mulți toponime și antroponime) sunt în continuă creștere, pentru a ajunge, după același autor, la 404 în sec. 15 și 193 în intervalul 1501–1520). Prezenți în diverse culegeri de documente, termenii românești au fost reuniți în câteva lucrări lexicografice: D.P. Bogdan (1946), C. Suciu (vol. I–II, 1967–1968), Gh. Mihăilă (1974) și un colectiv de slaviști condus de Gh. Bolocan (1981). Limba cuvintelor românești a fost examinată de Lucia Djamo-Diaconiță (1971) și de Gh. Mihăilă (1974). Recent termenii românești din documentele slavone, maghiare și latine (anterioare anului 1521) au fost cercetați de I. Gheție (2000).

Simplul fapt că documentele scrise în slavonă, maghiară și latină conțin un număr de câteva sute de cuvinte românești nu înseamnă că limba română era folosită efectiv în scris în epoca amintită. Cea dintâi încercare de a stabili anii în care alfabetul chirilic a fost folosit pentru scrierea limbii române aparține lui I. Bogdan (1900). Pornind de la valoarea lui ѫ în cele mai vechi texte românești, istoricul român conchide că alfabetul chirilic a fost întrebuințat pentru scrierea limbii române în sec. 14 sau, poate, la sfârșitul sec. 13. Pornind de la aceleași premise, I. Gheție conchide că „limba română a fost folosită în scris, cu o relativă constanță, dând naștere unei tradiții grafice, într-o epocă posterioară primei jumătăți a sec.13" (1975). Când însă după 1250? După Al. Rosetti, monoftongarea lui *ea* s-a produs înainte de 1439, iar notarea lui ѣ la această dată în elementele românești din documentele slave se făcea în virtutea unei tradiții grafice (1968). Întemeindu-se pe valoarea lui ѵ, Șt. Pașca (1956), consideră că tradiția de a scrie românește cu litere chirilice e „mai veche cu cel puțin două veacuri decât cel dintâi monument de limbă păstrat", ceea ce ne duce spre primii ani ai sec. 14. Toate acestea sunt simple supoziții pornind de la concluzii insuficient argumentate. Trecând peste alte datări incerte, cea dintâi atestare a unui cuvânt românesc aparține lui Constantin Kostenețki (1418) și este *bea*, nici ea foarte sigură (P.P. Panaitescu, 1965; cf. I. Gheție – Al. Mareș, 1975). Luând în considerare diversele alternanțe grafice din documentele slavo-române (*e / i, s* moale / *s* dur etc.), dar mai ales data apariției slovei „românești" џ, I. Gheție crede că s-a scris românește după 1450, așadar în a doua jumătate a sec. 15. Unele informații oferite de diverse texte ne întăresc în această convingere. Astfel știm că actul datând din 1485 prin care Ștefan cel Mare a jurat credință regelui Cazimir al Poloniei, a fost redactat în două versiuni, slavonă și latină. Ultima dintre ele ar fi fost tradusă din românește: *hec inscripcio ex valachico in latinum versa est* (Iorga, 1898). Deși în mai multe rânduri discutată și interpretată, informația are șanse de a corespunde adevărului. Din aceeași perioadă, mai precis din anii 1482–1492, datează menționarea lui Dragomir Udriște, care își începe o scrisoare cu cuvintele *bunilor i cestitem*, în loc de *dobrem i cestitem* ceea ce dovedește că boierul muntean avea obișnuința de a scrie românește (I. Bogdan, 1905). În fine, în 1495 socotelile Sibiului menționează că s-a plătit un florin unui preot român pentru redactarea unor scrisori în limba maternă. Un sfert de secol mai târziu, boierul Neacșu din Câmpulung adresează o scrisoare primarului Brașovului, care marchează începutul scrisului în limba română, deschizând o epocă în literatura noastră. Vezi **Scrisoarea lui Neacșu.** Primele texte literare românești datează din aceeași epocă: în 1532 este semnalată într-o scrisoare poloneză intenția unui bătrân învățat de a pune sub tipar *Evanghelia* și *Apostolul sfântului Pavel*, ceea ce înseamnă că textele respective fuseseră deja traduse. Ceva mai târziu (1544) se tipărește la Sibiu de Filip Moldoveanul (Philipus Mahler) un *Catehism* luteran. Deși operele s-au pierdut, nu încape îndoială că ele au existat aievea. S-a păstrat, în schimb, *Cântecul religios*, scris în Țara Românească în anii 1535–1555. *I.G.*

atone, vocale ~, vezi **neaccentuate, vocale ~.**

atribuirii, complementul ~, vezi **indirect, complement ~.**

atribut. Determină un substantiv (*casă mică*), un pronume (*acesta de aici*), un numeral substitut al substantivului (*primul de aici*). După realizarea morfologică, **a.** este adjectival, substantival, pronominal, verbal, adverbial, interjecțional. **A.** adjectival se exprimă prin adjective (*casă mică*) ori prin alte părți de vorbire cu comportament adjectival (*casa mea*, adjectiv pronominal posesiv; *două case*, numeral; *filmul văzut*, participiu). **A.** substantival se exprimă prin substantive sau prin numerale substitute ale substantivului; există **a.** substantivale în genitiv* (genitivale), în dativ*, în acuzativ*, în nominativ*, cu prepoziții (prepoziționale) și apoziții*. **A.** substantival genitival se exprimă prin forme de genitiv (*casa părinților*) sau prin construcțiile prepoziționale gramaticalizate echivalente cu genitivul (*părerea a doi judecători*). **A.** substantival în dativ (dativul adnominal) are fie valoare „posesivă", regentul fiind un substantiv nearticulat, nume de rudenie (*frate vecinului*) sau de atribuții sociale (*vameș vieții*), fie valoare de complement indirect*, regentul fiind un substantiv abstract verbal nume de acțiune ca sufixul infinitivului lung (vezi și **abstracte verbale, sufixe pentru ~**) corespunzător formal și / sau semantic unui verb tranzitiv, articulat sau nearticulat enclitic, determinat printr-un **a.** genitival ori prepozițional cu *de* ce redă complementul direct* din construcția verbală corespunzătoare și, în general, precedă dativul (*furnizare de armament combatanților, acordarea dreptului de vot femeilor*). **A.** substantival în acuzativ, rareori întrebuințat, determină substantive nume de acțiune sau de stare și redă complementul circumstanțial de timp* / loc* din construcția corespunzătoare verbală (*satisfacerea un timp a cererilor*). **A.** substantival neapozițional în nominativ, cu frecvență mică în uz, determină un infinitiv lung substantival nume de acțiune și redă în special elementul predicativ suplimentar* al verbului de bază (*angajarea ei secretară*). **A.** substantival prepozițional se construiește cu prepoziții simple (*casă de vacanță*) sau compuse (*casa de la țară*), cu locuțiuni prepoziționale (*pomul din fața casei*), cu adverbe de comparație ce se apropie de statutul prepozițiilor (*o casă ca un palat*) și are forma cazuală impusă de prepoziție, respectiv de adverb. **A.** pronominal se exprimă prin pronume propriu-zise; subtipurile corespund în general celor ale **a.** substantival. **A.** pronominal în dativ cu valoare de complement indirect (*furnizare de armament celorlalți*) este rar; construcția caracteristică este dativul posesiv* (*somnu-ți*). **A.** pronominal în acuzativ e limitat la construcții cu *pe*, izolate (*invidia pe el*). **A.** neapozițional în nominativ nu se realizează de obicei ca pronume. **A.** verbal se exprimă prin infinitive cu marca *a* și cu o prepoziție (mai ales *de*, *plăcerea de a citi*), prin supine* (*fier de călcat*), prin gerunzii* (*paginile cuprinzând bibliografia*). **A.** adverbial se exprimă prin adverbe (locuțiuni adverbiale) cu prepoziție (*sosirea până mâine*), sau fără prepoziție când determină substantive abstracte verbale (*sosirea mâine*). **A.** interjecțional se exprimă prin interjecții, în construcții rare, exclamative: *Bravos ziar, domnule!* (I.L. Caragiale). După legătura cu regentul, **a.** sunt izolate și neizolate. **A.** izolate se împart semantic în descriptive (*Copilul, înalt și firav, răspunde impecabil la examen*) și circumstanțiale (care exprimă o valoare suplimentară circumstanțială – *Copilul, ambițios, răspunde impecabil la examen*, valoare cauzală), iar cele neizolate sunt de identificare sau determinative (*plăcerea de a citi*) și de calificare sau calificative (*Bravos ziar!*). • Unele valori sunt

comune mai multor tipuri de **a.** – „posesia" (*viață omenească / a omului / de om*), „subiectul (acțiunii)" (*control sârb, defilarea trupelor / de trupe*), „obiectul (acțiunii)" (*vânzări imobiliare / ale imobilelor / de imobile*) etc. –, altele sunt specifice unui anumit tip – „comparația" (*o casă ca un palat*) etc. • De regulă **a.** stă după regent. Sunt totdeauna postpuse **a.** verbal, adverbial, ca și unele adjective (mai ales termeni tehnici – *carbonic*). Sunt totdeauna antepuse **a.** exprimate prin numerale ca *ambii* sau prin adjective pronominale ca *fiecare*. Adjective care actualizează sensuri diferite în raport cu topica: *nou* (*o nouă carte* „încă o carte", *o carte nouă* „recentă") etc.

Particularități regionale de topică în dacoromână: antepunerea **a.** genitival în Moldova (*cu a lui̯ u̯oámini*) și în Maramureș (*a ei băiată*), antepunerea **a.** exprimat prin adjectiv demonstrativ în Maramureș (*aista fecior*) sau prin adjectiv posesiv în Banat (probabil conservându-se în această regiune topica veche – *al nóstu butói*). **A.** exprimat prin genitiv sau prin adjectiv demonstrativ* / posesiv* în general precedă substantivul în meglenoromână, după model bulgar: *lu Crăsti, fitšor, țéla u̯ómu, me̯u fičór* (Th. Capidan, Matilda Caragiu Marioțeanu), dr. *feciorul lui Crăsti, omul acela, acel om, feciorul meu*; adjectivul calificativ precedă substantivul în meglenoromână, după model macedonean – *úna sélnică bo̯ari* „un vânt puternic" – (P. Atanasov) și uneori în istroromână, după model croat – *url'ę betâre žénske* „unei femei bătrâne" (A. Kovačec). Lipsesc din dialectele sud-dunărene unele realizări ale **a.**, cum sunt gerunziul acordat și dativul cu valoare de complement indirect.

Latina dispune de **a.** neprepoziționale în cazul genitiv (general răspândite) sau dativ (apărute în latina târzie ca specie a **a.** substantival / pronominal cu valoare „posesivă"), cărora le corespund **a.** prepoziționale în limbile romanice; menținerea acestor **a.** în română este consecința conservării parțiale a flexiunii cazuale latine (vezi **caz**). Tipuri vechi de **a.** cu distribuție largă diacronică / diatopică / diastratică: **a.** genitival (mai ales „posesiv"), **a.** prepozițional (cel mai fecvent cu *de* indicând „felul"), **a.** adjectival (exprimat prin adjective propriu-zise, adjective pronominale, numerale cardinale / ordinale propriu-zise, participii), **a.** adverbial cu prepoziție. **A.** adjectival a evoluat în dacoromână spre simplificarea acordului* în caz cu regentul, tendință populară atestată în primele texte (*casei aceasta*. Coresi, în loc de *acesteia*) și încă actuală în varietățile neliterare. Tipuri vechi neproductive, care și-au restrâns circulația în dacoromâna contemporană: **a.** genitival „posesiv" exprimat prin grupări prepoziționale cu *de* (*casa de Domnul. Psaltirea Scheiană*) – uneori continuând **a.** latin cu *de*, în regres deja în sec. 16 – sau cu *a* (*trestie a cărturarĭului*. Coresi), concurat la genitiv în primele texte dacoromânești, mai cu seamă sudice; **a.** exprimat prin substantive sau prin pronume (diferite de clitice*) în dativ cu valoare „posesivă" (*rudă Focăei*. Moxa), concurat de genitivul posesiv în graiurile dacoromânești sudice încă din sec. 16; dativul posesiv pronume clitic conjunct pe lângă substantivul regent (*somnu-ți*) sau pe lângă un **a.** adjectival antepus al acestuia (*zbuciumatu-ți somn*), în special dativul posesiv reflexiv (*fata-ș*); **a.** adjectival sau prepozițional legat de regent prin articol demonstrativ* (*Bunătatea ei ceaea deșartă*. *Codicele Todorescu*; vezi **joncțiune**); **a.** adjectival exprimat prin gerunziu adjectivat provenit de la verbe intranzitive, tip apărut în prima jumătate a sec. 19 sub influență franceză și răspândit mai ales la

poeţii din epocă – *arzânde răsfăţări*. D. Bolintineanu; **a.** verbal exprimat prin infinitiv scurt cu marca *a* fără prepoziţie (*îndemnarea a ţinea*, Antim Ivireanul, dr. mod. *îndemnarea de a ţine*) ori prin infinitiv lung (tip frecvent până la jumătatea sec. 17 – *urechi de auzire*. Coresi –, înlocuit apoi de supin, mai întâi regional, în Banat–Hunedoara – *marhă de furat*. *Palia de la Orăştie*). Tipuri vechi care se extind în contexte nonambigue, devenind stabile în dacoromâna modernă: **a.** în dativ cu valoarea complementului indirect – frecvent astăzi mai ales în stilurile publicistic, ştiinţific, administrativ-oficial, sub influenţa unor modele străine (Mioara Avram); **a.** construit cu prepoziţiile *de*, *de către*, având valoarea complementului de agent (*vizitarea navelor de către public*). Alte tipuri productive în limba actuală: **a.** în acuzativ neprepoziţional cu valoare circumstanţială; **a.** prepoziţional cu forma / valoarea elementului predicativ suplimentar (*angajarea ei ca secretară*); **a.** verbal exprimat prin gerunziu; **a.** cu forma şi / sau valoarea determinantelor verbului / adjectivului / adverbului, în construcţia substantivelor ce corespund formal şi / sau semantic unor verbe / adjective / adverbe (*convertirea / a converti în energie*); productivitatea **a.** ce redau determinante ale verbului e legată de tendinţa spre nominalizare a românei contemporane standard (tendinţă generală a limbilor moderne – Alf Lombard). Dacoromâna contemporană a extins postpunerea adjectivului calificativ, topică ce continuă o construcţie latină populară; antepunerea acestuia în textele traduse din sec. 16–17 a fost explicată prin modelul sintactic slav şi / sau prin funcţia stilistică de epitet; se preferă astăzi antepunerea unor adjective, ca *mult* (regulă stilistică stabilită în sec. 19); inversiuni neexpresive în stilul publicistic (*o uşoară creştere*). Vezi şi **nominal, grup ~**. *C.S.*

atributivă (relativă), propoziţie ~. Determină un substantiv, un pronume, un numeral substitut al substantivului (*omul / acela / primul care a plecat*), o propoziţie (în construcţii eliptice: *A salutat, [gest] după care a ieşit din cameră*). **P.a.** corespunzătoare unei apoziţii*, propoziţie apozitivă*. **P.a.** propriu-zisă (corespunzătoare unui atribut neapozitiv) se introduce prin joncţiune sau prin juxtapunere. Elemente de joncţiune: a) pronumele relative *care, ce, cine, cât, cel ce*; adjectivele pronominale relative *care, ce, cât*; pronumele interogativ *cine*; pronumele / adjectivele interogative *care, ce, cât*; pronume / adjective pronominale nehotărâte compuse (ca *oricare, oricine*); adverbele relative şi interogative *când, cât, cum, încotro, unde*, cu / fără prepoziţie; adverbe nehotărâte (ca *oriunde, oricând*); b) conjuncţii (*că, să, ca... să, cum că, dacă*, iar, după substantive abstracte verbale, şi conjuncţii ale raporturilor circumstanţiale – *fiindcă, deşi, după ce, înainte să, în afară de* etc.). **P.a.** dependentă de o propoziţie se introduce prin pronumele relativ *care* cu prepoziţiile *drept, după, la, pentru* sau prin adverbul relativ *unde* cu prepoziţia *de* (*L-a salutat, [gest, fapt] de unde reiese că l-a recunoscut*). Pronumele relative *care, ce, cât* se acordă (vezi **acord**) în gen şi număr cu substantivul regent, antecedent; cazul sau construcţia sa prepoziţională sunt impuse pronumelui relativ prin funcţia sa sintactică din **p.a.** (*funcţionarul căruia mă adresez*, dativ complement indirect; *funcţionarul la care merg*, acuzativ cu *la* complement circumstanţial de loc). Pronumele relative *cine, cel ce*, pronumele nehotărâte au numai cazul genitiv, cerut de elementul regent al **p.a.** (*rezultatul cui participă la concurs*). Dacă regentul este un substantiv

verbal, pronumele relative și nehotărâte au forma cazuală ori construcția prepozițională impusă de relația cu substantivul regent al **p.a.**, nu apar niciodată în nominativ (*plânsul cui suferă*, genitiv; *referirea la cine a plecat*, acuzativ cu prepoziția *la*). Adjectivele pronominale relative / nehotărâte sunt mai puțin frecvente decât pronumele corespunzătoare (*rezultatul oricărui sportiv participă la concurs, referirea la orice persoană a plecat*). Pronumele interogative introduc **p.a.** dependente de substantive verbale cu sens de informare; construcția acestor pronume este impusă prin funcția lor sintactică din **p.a.** (*întrebarea la cine merg*). Adverbele relative sunt uneori echivalente cu pronumele relative precedate de prepoziții (*momentul când / în care sosești*); adverbele sunt selectate pe baza compatibilității semantice cu substantivul regent al **p.a.** (*momentul când*, valoare temporală); alteori introduc **p.a.** dependente de substantive abstracte verbale, având structura unei propoziții circumstanțiale (*sosirea când ai anunțat*). Adverbele interogative introduc **p.a.** dependente de substantive cu sens de informare (*întrebarea când sosești*). **P.a.** conjuncționale: *teama că greșesc*; *plecarea fără să anunțe*; conjuncții-regim ale substantivelor regente provenite de la verbe / adjective / adverbe, prin extinderea regimului sintactic al cuvântului de bază (*bănuiala / a bănui că*; *siguranța / sigur că*). **P.a.** juxtapuse determină substantive, de obicei abstracte verbale; au forma / valoarea unor propoziții circumstanțiale paratactice din construcția verbului căruia îi corespunde formal și / sau semantic substantivul regent: *așteptarea (a aștepta) fie ce-o fi*; structura este puțin frecventă, orală (populară). • După legătura cu regentul, **p.a.** sunt izolate (explicative) și neizolate (determinative). **P.a.** izolate se împart semantic în descriptive (*Copilul, care e înalt și firav, răspunde impecabil la examen*) și circumstanțiale (care exprimă o valoare suplimentară circumstanțială – *Copilul, care e ambițios, răspunde impecabil la examen*, valoare cauzală), iar cele neizolate sunt de identificare (*întrebarea când sosești*) și de calificare (*braconajul din care își făcuse o sursă de venit*). • Predicatul **p.a.** poate avea orice formă modală personală, cu excepția imperativului; după conjuncția *să* (inclusiv în conjuncții compuse și în locuțiuni conjuncționale) se utilizează numai conjunctivul, iar după celelalte elemente conjuncționale, orice mod personal în afară de conjunctiv (excepție – *dacă, de* + conjunctiv, doar în **p.a.** interogative indirecte*). • **P.a.** stă, în general, imediat după termenul regent, intercalată adesea în propoziția regentă. **P.a.** introdusă prin *care* poate fi distanțată de regent când relația cu acesta e clar marcată (*soluțiile problemei care au fost propuse* – forma de plural a verbului *au fost propuse* din **p.a.**, prin acord cu pronumele subiect *care*, având ca antecedent substantivul la plural *soluțiile*, regentul **p.a.**).

P.a. are frecvență redusă în exprimarea dialectală. Elemente de joncțiune regionale în dacoromână: pron. rel. *de*, în zonele Crișana, Banat, Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei, Bistrița; conj. *că să*, pe o arie restrânsă nord-vestică și izolat în Banat, în Oltenia, în valea Bistriței (Magdalena Vulpe, I. Gheție). Structuri arhaice cu pron. rel. *cine* în subdialectul maramureșean (*gazda cine fa casa* „care"). Unele particularități regionale privesc topica elementelor relative (de ex., *căruia* în „limba" moldovenească*). Tipul obișnuit de **p.a.** în dialectele sud-dunărene este cel pronominal a).

Româna și limbile romanice continuă parțial tipul latin de **p.a.**, introdusă prin

pronume (adjective pronominale) (interogativ-) relative sau prin adverbe relative. În limba veche (sec. 16–17) sunt frecvente **p.a.** construite cu pronumele *care, cât, (cela) ce, cine*, cu adverbele *când, cum, unde*, cu conjuncțiile *că, să, cum să*: *agiutorĭu cela ce e de la Dumnezeu* (*Codicele Voronețean*). Au distribuție diatopică largă **p.a.** introduse prin elementele *care, că, (cela) ce, când, unde*; sunt limitate regional conjuncțiile cu adverbul relativ *i(u)o* „unde" (mai ales în graiurile nordice – *întru comarrnicu, iuo era adunați*. *Codicele Voronețean*) și cu pronumele relativ *de* (probabil o inovație a graiurilor din Țara Românească și din Moldova în sec. 14–16 – *nărocitul de-l chema Varavva*. Coresi). În a doua jumătate a sec. 17, crește frecvența **p.a.** construite cu conjuncția *să* (ori cu compusele acesteia) și predicatul la conjunctiv, consecință a înlocuirii infinitivului* prin conjunctiv în grupul nominal*; adverbul *i(u)o* nu se mai înregistrează în texte; **p.a.** cu pronumele *de* sunt răspândite în texte muntenești și moldovenești. Tendința populară spre invariabilitate a pronumelui *care*, apropierea acestuia de statutul unei conjuncții în **p.a.** este foarte veche, generală astăzi. *Care* invariabil și *unde* sunt elementele de relație cele mai răspândite în **p.a.** din limba populară. Concurența pronumelor *care, ce* se manifestă în toate perioadele. **P.a.** cu forma și / sau valoarea propozițiilor subordonate verbului / adjectivului / adverbului în construcția substantivelor ce corespund formal și / sau semantic unor verbe / adjective / adverbe este rar atestată în limba veche: *Întrebătură de unde-i botegiunea lui Ioan* (*Noul Testament* de la Bălgrad) – **p.a.** interogativă indirectă corespunzătoare unei completive (in)directe, *a întreba (despre) ceva*; implicit este rar atestată combinarea substantivelor regente cu conjuncții-regim (*gătirea turcilor să vie*, Miron Costin, *a se găti să*); extinderea **p.a.** ce redau subordonate ale verbului e legată de tendința spre nominalizare a românei contemporane standard (tendință generală a limbilor moderne – cf. Alf Lombard). *C.S.*

augmentative, sufixe ~. **S.a.** cel mai productiv este *-oi, -oaie*: *băiețoi, căsoaie*; *-an* și *-ău* sunt relativ productive: *băietan, băltău, țincău* < *țânc*. Toate sunt folosite și ca moționale*, respectiv peiorative*. Diminutivalul *-ulică* are, foarte rar, în contexte fixe, valoare augmentativă: *ziulică*. Greu de clasificat, situat la limita dintre augmentative și diminutive, cu accentuată valoare afectivă, este *-andru*: *cățelandru, copilandru*. • **S.a.** derivă mai ales substantive de la substantive. Foarte rar apar adjective derivate de la adjective, dar acestea ori sunt puternic peiorative (*grăsan, lungan*), ori sunt ambigue, părând mai degrabă diminutive decât augmentative (*acroi, alboi, asproi*). Derivatele substantivale mențin genul bazei (*șoiman, cățelandru, bărbătoi, acoi, lopătoaie*) sau, mai frecvent, îl schimbă (baze feminine > derivate masculine și mai ales neutre: *băboi; băltău, buboi, pietroi*; rar, baze neutre > derivate feminine: *cuțitoaie*). (În situații similare derivatele diminutivale păstrează genul bazei.)

În dialectele sud-dunărene apar sufixele: ar. *-an* (*ńilğucan* „mijlociu"), *-andru* (*h'ilandru*), mr. *-an* (*nijlucan*), *-ișan* (*gulișan*), *-oańă* (*fitoańă* < *feată*). Toate sunt ocurente și în dacoromână.

Sufixul moștenit *-oi, -oaie* pare să fie urmașul indirect al lui *-o, -onis* (moștenit ca atare în italiană, spaniolă, portugheză, sardă, retoromană) prin sufixul adjectival (compus cu *-o, -onis*) *-oneus*. Sufixul lat. *-aceus* (moștenit în principalele limbi romanice occidentale) e reprezentat în română prin câteva formații (*cârnaț* <

carnaceus, *găinaț* < *gallinaceus*, *vinaț* < *uinaceus*) în care nu are valoare augmentativă. Sufixul *-an* e împrumut slav (< bg., ucr. *-an*), iar *-ău* maghiar. Etimologia lui *-andru* e nerezolvată. *L.V.*

auxiliare, verbe ~. Limba română are trei **v.a.**: *a fi*, *a avea*, *a vrea*, care intră în structura următoarelor forme verbale: perfect compus* (formele de prezent indicativ ale verbului *a avea: Am văzut*), viitor* (formele de prezent indicativ ale verbului *a vrea: Voi pleca* și ale verbului *a avea: Am să plec*), viitor anterior* (formele de viitor ale verbului *a fi: El va fi plecat de două ore când vei ajunge tu acasă*), conjunctiv perfect* (*a fi*, invariabil: *Să mă fi anunțat din timp nu se întâmpla asta*), condițional prezent* (formele scurtate de condițional ale verbului *a avea: Aș merge și eu cu voi!*), condițional perfect* (formele de condițional perfect ale verbului *a fi: Aș fi mers și eu dacă m-ați fi anunțat*), prezumtiv prezent* și perfect* (formele de viitor ale verbului *a fi*), infinitiv perfect* (*a fi*), diateza pasivă* (*a fi*), precum și în structura unor forme verbale perifrastice* învechite (imperfect, *era mergând*; perfect durativ / imperfect, *a fost mergând*). Sunt purtătoare de informație gramaticală (mod, timp, persoană și număr). Flexiune în raport cu numărul și persoana. *A avea* și *a vrea* au, la unele persoane, forme diferite de verbele lexicale corespunzătoare (*am, ai, a, am, ați, au* pentru perfectul compus; *aș, ai, ar, am, ați, ar* pentru condițional; *voi, vei, va, vom, veți, vor* pentru viitor; *a fi* are flexiune completă în raport cu modul, timpul, persoana, numărul în structura diatezei pasive (formele sunt aceleași cu ale verbului lexical); *a fi* apare cu formă invariabilă (la conjunctiv perfect, infinitiv perfect). **V.a.** se așază înaintea verbului lexical; arhaic, popular, dialectal pot apărea forme inverse (*venit-am, dormire-aș*). Popular, auxiliarul viitorului are forma aferezată *oi* (*oi veni; oi, îi, o, om, îți, or*), paralel cu viitorul format cu prezentul auxiliarului *a avea* + conjunctiv. Spre deosebire de celelalte limbi romanice care folosesc „a avea", româna folosește la viitor, conjunctiv, condițional, infinitiv **v.a.** *a fi*.

În subdialectul moldovean, cu excepția câtorva localități din sud, **v.a.** *a avea* la perfect compus, pers. 3 sg. și pl. are forma *o*; alături de viitorul cu *a vrea* se folosește și viitorul cu *a avea* + conjunctiv / rar, infinitiv. În subdialectul bănățean forma auxiliarului de perfect compus pers. 3 este *o* (sg.), *or* (pl), forme inverse de viitor anterior cu valoare de prezumtiv (*fi-vo fost(ă)*); la conjunctivul perfect forma **v.a.** este variabilă în raport cu persoana și numărul; condiționalul folosește auxiliarul provenit din forma de imperfect a verbului *a vrea: reaș, reai, rea* etc.; condiționalul perfect are forma arhaică rezultată din imperfectul verbului *a vrea* (*vream cânta*). În subdialectul crișean, alături de forma literară de condițional perfect apare și una formată cu perfectul compus al verbului *a vrea* + infinitivul verbului de conjugat (*am vrut vedea*) și una formată cu imperfectul **v.a.** *a vrea*, pers. 3 invariabil + infinitivul verbului de conjugat (*vre cânta*). În graiurile transilvănene la perfectul compus pers. 3 auxiliarul este invariabil *o*. Forme perifrastice apar în mai multe subdialecte: mai mult ca perfectul cu perfectul compus al verbului *a fi* în subdialectul muntean, moldovean (*am fost cântat*), bănățean (*o fost mâncat*), crișean (*uo fost auzîtă*), și în graiurile transilvănene (*au fost pierit*); imperfectul cu perfectul compus al lui *a fi* în subdialectul bănățean (*s-o fost tușind*), muntean (*a fost jucând*), crișean (*s-or fost sculând*); perfectul compus cu *a fi* în subdialectul bănățean (*s-o fost făcând*) și în graiurile transilvănene (*o fost venind*).

• Față de dacoromână, în dialectele sud-dunărene situația se prezintă astfel: **v.a.** *a avea* are forme identice cu ale verbului lexical (în aromână și parțial în meglenoromână); *a avea*, și uneori *a vrea* sunt postpuse verbului (meglenoromână, istroromână); distribuție diferită a **v.a.** în formarea modurilor / timpurilor analitice: în aromână, conjunctivul perfect cu *a avea*, iar mai mult ca perfectul format analitic cu infinitivul lui *a avea*; meglenoromână, mai mult ca perfectul format analitic cu *a avea*. **V.a.** *a vrea* la viitor în aromână este invariabil.

În latina clasică exista un singur auxiliar (*esse*), cu ajutorul căruia se construiau timpurile perfectum ale diatezei pasive. Treptat, s-au dezvoltat perifraze verbale, multe dintre acestea cu verbul *habere*. • Limbile romanice au moștenit două **v.a.** (corespunzătoare lui *a fi*, *a avea*): auxiliarele corespunzătoare lui *a fi* exprimă anterioritatea în structura unor timpuri relative ale diatezei active, iar în italiană și franceză intră în structura perfectului compus al verbelor intranzitive; *a avea* apare în structura timpurilor trecute (cu excepțiile de mai sus), iar în spaniolă și portugheză apare atât în structura diatezei active, cât și în structura diatezei pasive, unde există două verbe evasisinonime: descendenții lui *tenere* (uz curent), ai lui *habere* (emfatic în spaniolă, pedant în portugheză). Alte limbi romanice folosesc și alte **v.a.**: sd. (*abere, andare, debere*), ret. (*veni*), it. (*venire, andare*), cat. (*andar*). • Limba română are două **v.a.** comune cu toate celelalte limbi romanice (*a fi* < lat. *esse* + *fieri*, *a avea* < lat. *habere*) și unul apărut în context balcanic (*a vrea* < lat.) cu două paradigme diferite: una din latina târzie, unde paradigma verbului neregulat din latină a fost regularizată: *uoleo, uelis, uolet, uolemus, uoletis, uolunt*; această paradigmă a circulat și ca **v.a.** până în sec. 17; cealaltă, paradigma verbului predicativ dezvoltată analogic în română din infinitivul *a vrea*, imperfectul *vream*, part. *vrut*; paralel există ca verb predicativ *a voi* (< sl.), iar din contaminarea lui *a vrea* cu *a voi* a rezultat *vroiesc*. În limba veche forme vechi pentru **v.a.** *a avea* (*au*, pentru 3 sg. și 3 pl. la perfectul compus; *ară*, 3 sg. și pl. la condițional) și *a fi* (variabil la conjunctiv perfect: *să fiu cântat*). Pentru **v.a.** de aspect și de mod vezi **semiauxiliare.** *A.Ș.*

avară, influență ~. Presupusă numai pentru dacoromână. Avarii au fost o populație turcică, așezată în Câmpia Panonică, în sec. 6 d.Hr. a cărei limbă este foarte puțin cunoscută, fiind, probabil, înrudită cu protobulgara. Se pare că nu au avut o prezență efectivă, ci doar un control în Transilvania. Încercări de explicare prin **i.a.** a unor cuvinte dacoromânești (*armig* „armăsar“, *căpcân, jupân, scrum*), toate primind însă și alte explicații; mai probabilă este originea lui *căpcân* (cu var. *căpcăun*), intrat în dacoromână prin filieră latină dunăreană târzie. *M.S.*

B

balcanic, element ~ (balcanism). Element comun nebazat pe înrudire apropiată între limbi din Peninsula Balcanică și din vecinătatea ei, printre care și româna; caracterul specific al unui asemenea element poate fi de diverse grade, după cum este vorba de fapte / trăsături inexistente în nici o altă limbă sau inexistente numai în limbile direct înrudite cu cele implicate. După sfera lor de răspândire **e.b.** sunt panbalcanice, când se găsesc în toate limbile din zona menționată, și interbalcanice, când sunt prezente numai în unele dintre ele. **E.b.** sunt de vârste diferite – primare și secundare – în funcție de proveniența lor (din substrat sau din influențe ulterioare, vechi și noi) și pot avea intensități variate atât de la o limbă la alta, cât și de la o epocă la alta. Existența unor **e.b.** importante (morfologice, sintactice, fonetice) a dus la crearea grupării areale numite uniunea (sau liga) lingvistică balcanică*, dar **e.b.** secundare (în special lexicale și frazeologice) se întâlnesc și în afara acesteia, în alte limbi sau varietăți ale lor, de ex., în iudeospaniola din țările balcanice sau în unele graiuri maghiare din Serbia și România. • Pentru **e.b.** (reale sau presupuse) gramaticale și fonetice din română vezi **uniunea lingvistică balcanică.** În lexicul tradițional al limbii române există numeroase **e.b.** cu etimologie multiplă (turcisme pătrunse prin bulgară, prin sârbă sau prin neogreacă) și altele cu etimologie necunoscută. Mai importante decât împrumuturile totale sunt concordanțele semantice, probabil calcuri cărora nu li se cunoaște prototipul; de ex., *a se apuca* „a începe“, *a i se cădea* „a i se cuveni“, *dare* „impozit“, *omușor* „uvulă“. În formarea cuvintelor există **e.b.** care privesc, pe de o parte, tipuri de compunere (calcuri de structură) la diverse părți de vorbire (*deochi* și *a deochea, deodată*), dar mai ales la pronume nehotărâte (tip *cineva*) și negative (*nici unul*), precum și la adverbele pronominale corespunzătoare (*cândva*, respectiv *nicicând*), și, pe de altă parte, sufixele de origine turcă *-giu* și *-lâc*, sufixul compus (dintr-un constituent turcesc și unul grecesc) înv. *-disi* și particula adverbială *-a*. Numeroase și semnificative sunt **e.b.** frazeologice, comparabile cu cele semantice: adjectivale (*unul și unul*), adverbiale (*cu sufletul la gură*), verbale (*a-i fi scris, a-l mânca spinarea, a scoate sufletul, a se spăla pe ochi, a-l tăia capul*), formule de urări (*într-un ceas bun!*). *M.A.*

balcanism, vezi **balcanic, element ~.**

balcanoromanic, grup ~. În cadrul clasificării genetice a limbilor romanice, subdiviziune tradițională a Romanici* Orientale, căreia îi sunt atribuite idiomurile formate

prin evoluţia latinei în provinciile balcanice ale Imperiului Roman (Dacia, Moesia, Pannonia şi Dalmaţia): româna, astăzi unica reprezentantă a grupului, şi dalmata, dispărută în sec. 19. Latinităţii balcanice îi aparţin şi elementele latine pătrunse prin împrumut în albaneză (limbă formată într-o zonă care a rezistat romanizării, continuând idiomul prelatin, dar cu numeroase influenţe latine), în sârbă, croată şi slovenă (limbi slave vorbite în teritorii care au aparţinut Imperiului Roman, au fost romanizate, dar care şi-au pierdut caracterul romanic după pătrunderea masivă a populaţiilor slave în perioada migraţiilor). Există puţine trăsături care pot fi atribuite numai idiomurilor romanice dezvoltate din latinitatea balcanoromanică sau influenţate de aceasta şi foarte puţine comune tuturor. Confuzia între lat. *ŭ* şi *ū* caracterizează doar româna şi albaneza (lat. *furca* > rom. *furcă*, alb. *furkë*), nu şi dalmata, în care *ŭ* a fuzionat cu *ū*, ca în celelalte arii romanice (dar se întâlneşte şi în sardă şi într-o arie restrânsă în sudul Italiei, în afara **g.b.**). Labializarea lui *k* din grupurile consonantice lat. *-kt-* şi *-ks-* caracterizează româna şi albaneza (> rom. *-pt-*, alb. *-ft-*, rom. *-ps-*, alb. *-fsh-*): lat. *lucta* > rom. *luptă*, alb. *luftë*; lat. *coxa* > rom. *coapsă*, alb. *kofshë*, nu şi dalmata, unde aceste grupuri se conservă: lat. *dictu* > dalm. *dat* (cu simplificarea ulterioară la *t* atribuită influenţei venețiene). Viitorul cu *uolo* este o altă trăsătură atribuită **g.b.** Dar, pe de o parte, el caracterizează doar româna (*voi cânta*) şi poate parţial dalmata (*bule vendur* „va vinde", dacă nu cumva este vorba de o construcţie cu sens volitiv – „vrea să vândă"), în care este însă uzual viitorul derivat din viitorul anterior latin (lat. *cantauero* > dalm. *kantuora*), şi, pe de altă parte, se întâlneşte şi în dialecte italiene meridionale şi retoromane. Mai sunt atribuite **g.b.** conservarea unor termeni dispăruţi din celelalte limbi romanice: lat. *densus* > rom. *des*, dalm. *dais*; lat. *imperator* > rom. *împărat*, alb. *mbret* şi o serie de inovaţii semantice comune românei şi albanezei: lat. *mergere* „a se scufunda" > rom. *merge*, alb. *mërgoj* „a se îndepărta"; lat. *padule* (lat. clas. *palus, -udis*) > rom. *pădure*, alb. *püli*. Apartenenţa dalmatei la **g.b.**, susţinută de P. Skok, B.E.Vidos, G. Solta, este contestată de mulţi romanişti. Majoritatea îi recunoaşte poziţia de limbă-punte între acest grup şi cel italoromanic, în care de fapt o includ. Alţi cercetători au caracterizat dalmata ca o răscruce a influenţelor interadriatice (F. Schürr) sau au vorbit despre schimbarea locului ei între idiomurile romanice în cursul evoluţiei. Ž. Muljačić consideră că, din punctul de vedere al structurii, a avut loc o îndepărtare progresivă a acestei limbi de aria românească (de care este definitiv izolată de la sfârşitul sec. 6–începutul sec. 7 şi cu care are în comun mai ales fenomene de conservare, fără valoare diagnostică în clasificare) şi apropierea de marele grup al romanităţii mediteraneene (aşa-numita Romania* continua, căreia i se alătură prin inovaţii). • Dincolo de consideraţiile privitoare la dalmată, absenţa unor trăsături comune întregului grup pune sub semnul îndoielii pertinenţa lingvistică a **g.b.**, ca, de altfel, şi a celorlalte grupuri – galoromanic, iberoromanic, italoromanic – în care este divizată tradiţional aria romanică. Această clasificare a idiomurilor romanice reflectă, mai degrabă, o viziune istoricizantă, punând în relaţie fenomenul de diferenţiere dialectală a limbii latine cu intrarea succesivă a diverselor teritorii în sfera stăpânirii romane. *J.B.M.*

băiaşi. Vorbitori de română ca limbă maternă, probabil ţigani românizaţi (ei se consideră români şi nu ştiu ţigăneşte), originari din sud-estul Crişanei, nord-estul Banatului şi sud-vestul Transilvaniei

stabiliți de cca 2–3 secole în sudul Ungariei și nordul Croației. Numărul celor din Croația estimat între 15 000 și 100 000 de vorbitori, toți creștini, majoritatea catolici, o mică parte ortodocși (aceștia din urmă numiți *bulumani* sau *munteni*); ocupația tradițională prelucrarea lemnului. Înrudiți cu rudarii* din România și din Bosnia și cu coritarii* din Serbia, vorbesc un grai dacoromân asemănător cu principalul grai de tranziție al subdialectului crișean. **B.** din Ungaria au fost studiați de Kovalcsik Katalin și Orsós Anna, cei din Croația de N. Saramandu. *M.A.*

bănățean. Subdialect românesc (dialectul dacoromân). Sud-vestul României (provincia Banat – județele Caraș-Severin și Timiș – și sud-vestul Transilvaniei – sudul județelor Arad și Hunedoara –) și nord-estul Serbiei (regiunea Vojvodina). Trei arii cu unele trăsături specifice: o arie de sud (inclusiv Țara Almăjului și Banatul iugoslav), una de nord-vest și alta de nord-est (inclusiv Țara Hațegului). Africatele *č* și *ğ* trecute în seria fricativelor pronunțate anterior: *ś (śer), ź (źer)*; palatalizarea dentalelor în stadiile specifice *ć (fraće)* și *đ (đes)*; conservarea lui *ń* (< lat. *n + e, i*): *cuń, râńe, spuń* 2 sg., sufixul *-oń*; consonantizarea lui *u̯* > *v (luva), b (labd)* sau *p (capt)*; *a fi* + dativul pronumelui personal la indicativ prezent 1 sg. (*mi-s*), 1 pl. (*ni-s*) și 2 pl. (*vi-s*); condițional prezent cu auxiliarul *(v)reaș, (v)reai*. În aria de sud prefixele aspectuale *do-, pro-, ză-*. În lexic arhaisme moștenite din latină: *căsător* „persoană care ține casa“, *cet* „liniște“, *(h)oară* „păsări de curte“, *meață* „tifos“, *nat* „individ“, *nămaie* „oaie“. Influență sârbă (prin care s-au transmis și multe elemente turcești): *cozeci* „rujeolă“, *goșt* „musafir“, *lopățiță* „omoplat“, *uică* și *cică* „unchi“; influență germană: *farbă* „vopsea“, *șloasăr* „lăcătuș“, *șnaidăr* „croitor“. În general arhaic în toate compartimentele (fonetică, morfologie, lexic); relativ puține inovații specifice. Multe asemănări fonetice și morfologice cu toate subdialectele din grupul nordic sau numai cu cele vestice; puține trăsături comune cu subdialectul muntean. Unele asemănări cu dialectele românești sud-dunărene.

Cele mai vechi texte cu particularități **b.** datează din sec. 16: în mod sigur *Palia de la Orăștie* din 1582, probabil și *Evangheliarul slavo-român* tipărit la Sibiu în 1551–1552 și *Cartea de cântece* tipărită la Cluj în 1571–1575 (*Fragmentul Todorescu*). Documente păstrate numai începând din sec. 18. Singurul subdialect dacoromân în care există încercări de literatură dialectală cultă modernă: în special poezie umoristică, începând de la sfârșitul sec. 19 (Victor Vlad Delamarina, urmat – printre alții – de Gh. Gârda, Ion Curea, Grigore Buharin); cf. și fenomenul scriitorilor țărani (numiți de Gabriel Țepelea „plugari condeieri“). Contribuții la limba română literară: desinența *-u* la imperfect pers. 3 pl. *M.A.*

beletristic, stil ~. Stilul artistic / beletristic este constituit de comunicările (în marea majoritate scrise) cu funcție expresiv-estetică. El reprezintă cel mai eterogen stil al românei literare, deoarece nu exclude nici un fel de exprimare posibilă (Paula Diaconescu). Este caracterizat printr-o mare varietate de forme, reflex al numărului mare al speciilor sale. Cele mai diferite elemente lingvistice pot fi selectate în măsura în care au valențe expresive. Se pot identifica astfel o serie de elemente specifice limbii vechi, altele caracteristice diverselor graiuri sau în general vorbirii populare, alături de neologisme. În fiecare compartiment al limbii (fonetică, morfologie, sintaxă, lexic) pot fi identificate particularități cu valențe estetice. Un exemplu clar în acest sens îl constituie vocabularul acestui stil, caracterizat printr-o mare

bogăţie sinonimică, predilecţie pentru cuvintele polisemantice şi pentru sensuri figurate. Nu lipsesc din rândul cuvintelor cu valoare expresivă o serie de termeni specifici limbii vechi. În general, se poate vorbi, în cazul stilului artistic, de o libertate aproape nelimitată în utilizarea unor termeni, a unor forme gramaticale, a unor fonetisme. Sintaxa diverselor scrieri beletristice este, de asemenea, un compartiment în care practic nu există limite: de la utilizarea unor structuri sintactice simple, până la fraze construite complicat, cu utilizarea celor mai neaşteptate soluţii în ce priveşte topica şi izolarea părţilor de propoziţie.

Ca şi în cazul celorlalte stiluri ale românei literare şi **s.b.** cunoaşte mai multe etape de dezvoltare. Se poate vorbi de o etapă de început (1532–1640) în care apar primele elemente de texte beletristice în lucrările canonice de lectură, în primul rând (*Psaltirea, Apostolul, Evanghelia*) sau de slujbă (*Cazaniile, Molitvenicul, Cartea de cântece*). La acestea se adaugă câteva lucrări literare laice (*Floarea Darurilor, Alexandria*). Deşi sunt traduceri aproape fără excepţie, textele beletristice româneşti din această perioadă prezintă numeroase particularităţi stilistice specifice (Gh. Chivu). În domeniul morfologiei, este de semnalat prezenţa frecventă a unor forme verbale la pers. 1 şi 2, în scrierile de tip retoric (*Psaltirea, Cazaniile*, rugăciuni: *Pasă după mene, crede în Domnezeul mieu!* Texte măhăcene: *Tu, cela ce pomeneşti şi-ţi aduci amente*. Varlaam etc.). Se poate semnala, de asemenea, şi utilizarea perfectului simplu, care tinde să devină timp al naraţiei. Nu sunt necunoscute şi frecventele apariţii ale unor particularităţi ale limbii vorbite: vocative (*Doamne, ome, murmânte* etc.) şi interjecţii (*vaide, o, iani, ni*). Dintre figurile semantice, cele mai des întâlnite sunt comparaţiile, cu o structură simplă şi cu termeni concreţi (*Periră ca fumul dzilele mele. Psaltirea Voroneţeană; Mai frumoşi sunt ochii tăi decât vinul.* Moxa). Epitetul este mai puţin utilizat şi este de regulă ornant, stereotip şi generalizator (*frumos, gras viţel. Palia de la Orăştie; Elena... prea frumoasă şi albă.* Moxa). Repetiţia, enumerarea, paralelismul sintactic sunt, de asemenea, particularităţi specifice **s.b.**; în etapa următoare (1640–1780) **s.b.** este ilustrat printr-un număr foarte mare de texte aparţinând literaturii laice. Ele sunt în primul rând texte în proză, dar există şi scrieri în versuri şi lucrări dramatice. Particularităţile reţinute în epoca anterioară (utilizarea frecventă a prezentului istoric, frecvenţa vocativelor, a interjecţiilor etc.) se întâlnesc şi în această epocă. În plus, se remarcă adesea fraze elaborate, ample, care imită structurile sintactice latineşti sau greceşti (în special în scrierile lui D. Cantemir). Hiperbatul, ca şi alte tipuri de dislocări, apare frecvent în operele scriitorilor D. Cantemir, N. Costin, M. Costin, C. Cantacuzino. Figurile de stil sunt mai mult folosite şi mai numeroase ca în epoca precedentă (Gh. Chivu). După 1780, în sec. 19 şi în sec. 20, asistăm la o explozie a literaturii artistice. Sunt cultivate toate speciile literare, ceea ce aduce cu sine o diversificare a elementelor specifice limbajului artistic. Ceea ce este caracteristic **s.b.** / artistic începând cu prima parte a sec. 19, spre deosebire de stilul administrativ şi cel ştiinţific, este acceptarea regionalismului (I. Coteanu), considerat justificat pentru valoarea sa artistică. Evoluţia unor procedee artistice poate fi urmărită în amănunt în limba poeziei, a prozei sau a producţiilor dramatice, realizate de unul sau altul dintre marii scriitori români clasici (M. Eminescu, I.L. Caragiale, I. Creangă) sau moderni (T. Arghezi, L. Blaga, M. Sadoveanu, L. Rebreanu).

Sfârşitul sec. 20 aduce elemente noi, graţie unor scriitori postmodernişti. *M.T.*

betacism. Atestat în latină începând din sec. 2, fenomenul explică o serie de forme din română: *u̯* etimologic a fost înlocuit cu *b* la iniţiala anumitor cuvinte: *ueteranus* > *bătrân*, *uesica* > *băşică*, dar şi după lichidele* *l*, *r*: *puluerem* > *pulbere*, *malua* > *nalbă*, *ceruus* > *cerb*, *coruus* > *corb*. *L.I.R.*

bihorean, vezi **crişean.**

bilabiale, consoane ~. Seria **b.** include două consoane oclusive*: *p*, *b*, distinse după sonoritate, şi sonanta* nazală* *m*.

În majoritatea graiurilor dacoromâne (cu excepţia graiurilor bănăţene şi a unora dintre graiurile munteneşti), **b.** sunt palatalizate în stadii diferite. În aromână, palatalizarea* **c.b.** este generală şi se realizează întotdeauna în stadii finale *ḱ*, *ǵ*, *ń* (*ḱeptu*, *ǵini*, *ńic*ᵘ). În meglenoromână, *p* şi *m* sunt alterate numai în anumite cuvinte (*ḱept*, *ńari*), dar se păstrează în altele (*dispic*, *mic*), iar *b* este întotdeauna nealterat (*bini*, *albină*). În istroromână, **b.** sunt conservate.

În latină, seria **b.** conţinea o unitate în plus, *u̯*, care a avut o evoluţie specifică. În trecerea de la latină la română, *p* s-a conservat în majoritatea cazurilor; *b* intervocalic a căzut (*caballus* > *cal*, *scribere* > *scrie*), cu excepţia situaţiei în care vocala următoare era *e* sau *i* în hiat cu o altă vocală (în acest caz, se înregistrează metateza* labialei cu elementul palatal: *rubeus* > *roib*), iar *m* final a căzut (*cum* > *cu*, *pellem* > *piele*). În anumite cuvinte, *b* apare ca urmare a consonantizării lui *u̯* în poziţie iniţială (*ueteranus* > *bătrân*) sau după consoanele lichide (*aluea* > *albie*, *coruus* > *corb*). Vezi **betacism; labiale, consoane ~.** *L.I.R.*

bilingvism. În istoria comunităţilor româneşti din interiorul şi din afara actualului teritoriu al României, ca şi a minorităţilor etnice din România, **b.**, sub diferite forme, a reprezentat o situaţie sociolingvistică constantă. • Procesul de formare a limbii române, ca şi al tuturor limbilor romanice, a implicat două perioade de **b.**, în ambele rezultat al amestecului etnic şi soldat cu adoptarea latinei de către o populaţie non-romană / nonromanizată. Cea dintâi, începută încă înainte de cucerirea Daciei de către romani, intensă în perioada Daciei romane (sec. 2–3 d.Hr.) şi continuată, graţie contactelor dintre nordul şi sudul Dunării, şi după abandonarea provinciei, marcată de utilizarea concomitentă de către populaţia locală a idiomului propriu (substrat*) şi a limbii latine, a avut ca rezultat romanizarea acesteia. Cea de-a doua, ulterioară abandonării Daciei de către autorităţile romane, s-a soldat cu asimilarea populaţiilor barbare, în principal slavii (vezi **superstrat**), de către populaţia locală romanizată, al cărei idiom l-au adoptat, influenţându-l. • Invazia slavilor şi aşezarea lor în masă în provinciile bizantine în urma prăbuşirii frontierei dunărene a Imperiului (602), dislocarea masei de români din sudul Dunării, evoluţia dialectelor istorice româneşti în spaţii neînvecinate au avut implicaţii majore şi asupra situaţiei lor sociolingvistice şi a destinului acestor idiomuri. Pentru vorbitorii dialectelor sud-dunărene (răspândiţi în teritorii care au aparţinut Imperiului Bizantin, apoi Imperiului Otoman) **b.**, de cele mai multe ori plurilingvismul, rezultat al convieţuirii de durată cu populaţii de alte origini (mai ales slavă şi greacă) a fost o constantă. Idiomul matern (de fapt un ansamblu de graiuri) a fost pentru aceştia întotdeauna o limbă de familie, idiomurile populaţiilor înconjurătoare reprezentând limbi uzuale în societate şi de prestigiu. Pentru meglenoromâni (aşezaţi în cea mai mare parte în Meglen, regiune aparţinând astăzi Greciei, şi în F.R.I. Macedonia), acestea au fost limbi slave (bulgara, macedoneana) şi greaca (de altfel o adevărată

lingua franca în Imperiul Otoman). Pentru istroromâni (răspândiți în Peninsula Istria) au fost croata și, în unele zone, dialectul venețian, pentru aromâni (răspândiți în întreaga Peninsulă Balcanică) greaca, bulgara, albaneza. Procesul de deznaționalizare s-a accelerat după formarea statelor naționale din Peninsula Balcanică (Grecia, Serbia, Bulgaria în sec. 19, Albania în 1912), meglenoromâna și istroromâna fiind, practic, în epoca modernă, în curs de dispariție. Influența limbilor cu care au venit în contact aceste două idiomuri a fost profundă, cu schimbări pe planul sistemului lingvistic, reinterpretat după model străin (macedonean în cazul meglenoromânei, croat în cazul istroromânei), dar cauza dispariției lor a fost una de natură socială, abandonarea lor de către vorbitori. Deși cei mai mulți vorbitori ai dialectului aromân sunt multilingvi, deși numărul lor este în descreștere, deși procesul de deznaționalizare, sub presiune socială și lingvistică, a fost și este puternic, aromânii, singurii dintre românii sud-dunăreni cu o tradiție istorică și cu un trecut cultural, și-au păstrat până astăzi idiomul matern (câteva sute de mii de vorbitori, cei mai mulți în Grecia, unde nu sunt însă recunoscuți nici astăzi ca minoritate etnică, spre deosebire de cei din F.R.I. Macedonia și Albania). • În ceea ce privește românii nord-dunăreni, dacoromânii, **b.**, în diferite forme, a fost și este prezent în comunitățile care, în diferite etape ale istoriei, au fost sau mai sunt integrate în granițele altor state: românii din Banat și Transilvania până în 1918, cei din actuala Republică Moldova, Ucraina, Ungaria, Iugoslavia. Situațiile sociolingvistice au fost diferite, dar în toate cazurile idiomul matern a fost păstrat până astăzi. • În Transilvania, deși integrată începând din sec. 12 în Regatul Ungar și devenită în 1541 principat de sine stătător sub dominație otomană, răspândirea relativ uniformă pe întregul teritoriu a românilor, majoritari, în cea mai mare parte iobagi (accesul la elită fiind dobândit doar prin pierderea naționalității, fenomen care a afectat un procent infim, cca 1%), rezistența față de catolicism și de celelalte religii recunoscute oficial, ca și comunitatea de limbă și religioasă cu românii din Principate, au contribuit la conservarea limbii române, cea mai mare parte a populației românești fiind, de fapt, monolingvă. După anexarea Transilvaniei în 1699 de către Imperiul Austro-Ungar, unirea cu Roma a unei părți a ortodocșilor români în primii ani ai sec. 18 a fost un mijloc de acces la cultivarea limbii materne, biserica unită devenind un centru al renașterii culturale românești nu numai în Transilvania, ci și în Principate. (Bucovina, inclusă oficial în 1775, a rămas până în 1918 parte a Imperiului Habsburgic, administrată de autoritățile imperiale și după 1867, data încheierii pactului dualist de către cancelaria de la Viena.) **B.** și trilingvismul individual se lărgește de acum înainte în rândul intelectualilor transilvăneni, germana – până la crearea monarhiei bicefale (dualiste) – și maghiara fiind succesiv limbi oficiale și ale instrucției. • În cazul românilor din actuala Republică Moldova, teritoriu românesc târziu integrat între granițele Imperiului Țarist (1812), în ciuda procesului de deznaționalizare urmărit consecvent de autorități, a faptului că educația, pe scară mult mai largă în perioada modernă, s-a făcut în limba rusă, a faptului că **b.** a afectat pături mult mai largi ale populației, influența rusă nu a afectat sistemul lingvistic al idiomului, care și-a păstrat statutul de varietate dialectală a limbii române. • În Țara Românească și Moldova, **b.** a existat, de-a lungul istoriei, numai la nivelul elitei. Utilizarea slavonei ca limbă a bisericii și administrației până în sec. 18 nu a implicat, *de facto*, **b.**, fiind vorba despre o

limbă folosită doar în liturghie și în documente. Relațiile speciale cu Patriarhia din Constantinopol au generat o puternică influență greacă în cultură. Încă din sec. 17 în cele două țări au fost deschise școli de limbă greacă, iar accesul la învățământul superior, prin intermediul academiilor domnești (București 1680, Iași 1706) a fost posibil aproape numai în această limbă până la sfârșitul epocii fanariote. În condițiile orientării lumii românești spre lumea occidentală, începând din sec. 18, accentuată în sec. 19, franceza va constitui limba de salon a păturilor privilegiate, limba primelor spectacole de teatru etc. • Pe teritoriul României de astăzi, limba română este vorbită ca a doua limbă de 10,6% din populație, procente repartizate între diferitele minorități etnice (maghiari – cea mai mare minoritate, romi, germani, ucraineni, sârbi, evrei ș.a.), cu istorie diferită, ale căror idiomuri materne au suferit influențe ale limbii române atât pe cale populară, cât și cultă, și au influențat, la rândul lor, graiurile românești vecine (unele fapte datorate acestei influențe pătrunzând apoi în limba literară). *J.B.M.*

bizantină, influență ~. În accepție restrânsă, desemnează doar influența cultă, livrescă, a limbii grecești din perioada sec. 7–15; în accepție mai largă, echivalentă cu influența greacă medie*. *A.P.*

bucovinene (moldovenești nordice / de nord), graiuri ~. Graiuri dacoromâne subordonate subdialectului moldovean vorbite în Bucovina (România și Ucraina) și nordul Moldovei istorice (România și Republica Moldova); considerate de unii cercetători (G. Weigand) graiuri mixte*. Particularități proprii față de alte graiuri (centrale și sudice) ale subdialectului moldovean mai ales în lexic: influență germană austriacă (*străjac / strujac* „saltea", *șparhat* „plită", *țaigăr / țaigăl / țaig* „arătător la ceas") – care le apropie de subdialectele vestice, în special de cel bănățean – și o mai puternică influență ucraineană (*bleah / bleau* „tablă") decât în restul subdialectului moldovean. *M.A.*

bucureica. Argou profesional secret al croitorilor greci din Shorețana Giumercilor (Epir), bazat pe elemente aromânești, care reprezentau în 1928 cca 90% din vocabular: *albu, anauntro, auš, capu, ketra, meses, vinu / γinu*; conservă și cuvinte aromâne dispărute: *frigu* subst. Mostră de frază: *Trétsa anaúntro sti cása ki mpáγa púniu, káso ki ápa γia na m'γγíssumi* „Treci înăuntru în casă și bagă [= pune, dă] pâine, caș și apă ca să mâncăm". *M.A.*

bufenilor, graiul ~. Grai (sau *complex de graiuri*) dacoromân* din România (sud-vestul Banatului, 14 așezări: Moldova Nouă și localități învecinate cu aceasta, cu Oravița și cu Reșița) și din nord-estul Iugoslaviei (trei localități). Are caracterul unui grai mixt* migrat și dezvoltat insular, cu baza reprezentată de graiul oltean* și cu influențe ale subdialectului bănățean*; subordonat astăzi subdialectului bănățean (anume ariei de sud-vest a acestuia), dar cu o individualitate sesizabilă și de nespecialiști.

Aparține unei populații originare din nord-vestul Olteniei (județele Gorj și Mehedinți), care a fost strămutată prin colonizare, probabil în sec. 18. Numele de *bufeni* este o poreclă dată noilor locuitori de bănățenii băștinași, pe care imigranții îi numesc *frățuți*. • **G.b.** au fost studiate de Marin Petrișor. *M.A.*

bulgară, influență ~. S-a manifestat asupra dacoromânei și aromânei. Contactul românilor cu poporul bulgar, apărut în urma asimilării de către slavi a protobulgarilor, a fost permanent. Pentru prima fază a acestui contact vezi **slavă veche, influență ~.** Relațiile directe ale Țării Românești

cu Bulgaria au continuat cu intensitate după sec. 11–12 (limita superioară a pătrunderii cuvintelor slave vechi), până la ocuparea Bulgariei de către turci (sec. 14); după acest secol au existat migraţii continue de bulgari în nordul Dunării (mai ales în Oltenia şi Muntenia). În sudul Dunării aromânii au fost în contact permanent cu bulgarii chiar înainte de apariţia statului naţional bulgar modern (sec. 19). • Cronologia elementelor bulgăreşti din dacoromână se bazează pe criteriul fonetic (în sec. 12 o serie de transformări fonetice marchează trecerea la epoca mediobulgară) şi pe cel geografic (cuvintele bulgare mai recente sunt răspândite numai în subdialectul muntean şi în unele zone de graniţă ale acestuia cu subdialectele moldovean şi bănăţean). Datorită faptului că graiurile munteneşti au stat la baza limbii literare, numeroşi termeni bulgari au căpătat o largă răspândire (*bolnav, doică, grijă, horă, obială, pogon, prăjină*). În vocabularul reprezentativ* 34 (= 1,31%, rangul opt) termeni (vechi) bulgari: *bolnav, bolovan, ciudat, a gâdila, gâscă, grijă, iată, a icni*, cu etimologie multiplă 69 (= 2,67%, rangul opt): *cârpă, colţ, da, a dogorî*. Influenţă lexicală în variate domenii onomasiologice: agricultură şi cultură materială (*clacă, cobiliţă, izlaz, plută* „plop", *postavă, rapiţă, răsadniţă*), relaţii sociale (*rudă*) sau verbe cu valori diverse (*a prăşi, a (se) primeni, a risipi, a scopi* (vierul), *a scrobi* (urzeala); calcuri semantice: *iapă* „dispozitiv pentru a trage plugul"; vocativul în *-o* la substantivele feminine (*fato*) din subdialectul muntean este un fenomen recent. • Influenţa lexicală din aromână (*bozӑ* „bragă", *gălinisescu* „dezmierd", *čepcuescu* „pişc", *cumălindru* „şiret" adj.) se limitează la anumite graiuri. Există şi cuvinte bulgare general răspândite la aromâni dar necunoscute în dacoromână (*čelnic* „stăpânul unei turme de oi", *drîştęalî* „un fel de moară", *sclinču* „zgârcit"). *M.S.*

bulgară veche, influenţă ~, vezi **slavă veche, influenţă ~.**

C

calc. Denumit în trecut și *decalc*, este unul dintre procedeele de îmbogățire a lexicului, frazeologiei și, mai rar, a structurii gramaticale a limbii române. Are la bază copierea unor modele dintr-o limbă în alta. Există diverse criterii de clasificare și teorii ale **c.** (N.A. Ursu, I. Rizescu, I. Ștefan, Th. Hristea). Cea mai completă descriere a fenomenului din română la Th. Hristea, care distinge patru tipuri fundamentale: lexical, gramatical, frazeologic, lexico-frazeologic, fiecare cu diverse subdiviziuni. În categoria **c.** *lexical* există **c.** *semantic* (copierea unui sens la cuvinte vechi *lume* < lat. *lumen* „lumină" are sensul „univers" după v. sl. *svĕtŭ* „lumină" și „univers"; *cerc* < lat. *circus* are sensuri noi după modelul fr. *cercle*, germ. *Zirkel* sau copierea unui sens la neologisme romanice sub influența rusă: *brigadă*, *pionier*) și **c.** *de structură* sau *de formă internă* care poate fi total (*a supraveghea:* fr. *surveiller*; *legitate:* rus. *zakonomernost'*) sau parțial, numit greșit și semicalc (*narodnicism:* rus. *narodničestvo*; *deținut*: fr. *détenu*). Sunt mai numeroase **c.** de structură la derivate: cu sufixe (cele mai multe după modelele franceze: vechi – *frățietate: fraternité*, noi – *ședință*: fr. *séance*, dar și după rusă: *codism*, *tipicitate*), cu prefixe (*sublocotenent*: fr. *souslieutenant*, *a compărea*: fr. *comparaître*, *a subestima*: fr. *sous-estimer*), derivate *parasintetice* (*deznodământ*: fr. *dénuement*, *consimțământ*: fr. *consentement*). Există și compuse formate prin calchiere, apărute mai ales în sec. 19 și 20, după modele franceze, germane și rusești (*bunăvoință*: fr. *bienveillance*; *scurtcircuit*: fr. *court-circuit*; *a maltrata*: fr. *maltraiter*; *război-fulger*: germ. *Blitzkrieg*; *pilot-cosmonaut*: rus. *ljotčik-kosmonavt*). **C.** *gramatical*, mai rar, constă în copierea unui procedeu morfologic (*a se ruga* ca reflexiv după v. sl. *moliti sę* considerat de unii evoluție internă, *a naște*, intranzitiv, după fr. *naître*) sau sintactic (*a locui* construit cu un complement direct după fr. *habiter*), distincția dintre cele două categorii fiind adesea greu de făcut. **C.** *frazeologic*, adică traducerea literală a unei unități frazeologice, este considerat de Th. Hristea un **c.** aparte, interpretat de alții ca un **c.** sintactic și constă din imitarea structurii unui grup de cuvinte care formează o unitate frazeologică, adică are un sens unic. Modelele au fost și de această dată mai ales franceze și mai rar rusești (*a lua cuvântul*: fr. *prendre la parole*; *cale ferată*: fr. *voie ferrée*; *în materie de*: fr. *en matière de*; *colectiv de catedră*: rus. *kollektiv kafedry*; *a face act de prezență*: fr. *faire acte de présence*). **C.** *lexico-frazeologic* este un

calc combinat (*a face anticameră*: fr. *faire antichambre*). • Diversele **c.** semantice pot fi clasificate în funcție de raportul care există între sensul nou și cel vechi: sensul nou coexistă cu cel vechi (*broască* „închizătoare la ușă“: bg. *žabka* „balama“ < *žaba* „broască“, *iapă* „dispozitiv pentru a trage plugul“: *kobila* „iapă; dispozitiv pentru a trage plugul“), sensul primar se pierde total sau slăbește în importanță, sensul nou fiind cel mai cunoscut și mai răspândit (*vită* „animal“ < lat. *uita* „viață“: v. sl. *životŭ* „viață, animal“), sensul nou rezultat din calc se pierde (v. rom. *întunerec* „zece mii“: v. sl. *tĭma, tŭma* „întuneric; număr infinit; zece mii“). La baza **c.** semantic stă, de cele mai multe ori, constatarea că unor cuvinte din română le corespund numai parțial cuvinte din alte limbi și se copiază sensul. În cazul limbilor înrudite genetic sau cultural, **c.** semantic se poate datora asemănării formale dintre cele două cuvinte: *carte* „carte de vizită“, „carte de joc“, „carte poștală“, „carte de alegător“: fr. *carte*; *a realiza* „a-și da seama“: engl. *to realize*, fr. *réaliser*. • Nu există un inventar complet al **c.** din română. Un astfel de inventar trebuie să țină seama de faptul că nu toate faptele atribuite calcului sunt sigure (unele există și în alte limbi romanice): *lege* „religie“, pus în legătură cu v. sl. *zakonŭ*, *a pierde* „a ruina“: sl. *pagubiti* „a pierde“ și „a distruge, a omorî“. Nu există o apreciere generală a locului ocupat de sensurile noi ale unor cuvinte românești rezultate din **c.** S-a arătat numai că prin împrumutarea unor astfel de sensuri s-a întărit poziția unor cuvinte vechi (Al. Graur). Specificul limbii române, ca și al altor limbi romanice, impune limite formării unor **c.** prin compunere, spre deosebire de alte limbi (germana, maghiara, rusa). La nivelul cuvintelor uzuale numărul **c.** este relativ redus și se datorează influenței vechi slave. Unele, datorită mediului balcanic: „uvulă“: rom. *omușor – om*, alb. *njerith – njeri* „om“, bg. *măžec – măž* „om“. Expresii calchiate care există numai în limbile balcanice: *a se spăla pe ochi* „a se spăla pe față“: alb. *të lash sytë*, ngr. *πλένω τα μάτια μου*, bg. *omix si očite*; *a scoate sufletul* (*cuiva*) „a plictisi“: alb. *m'a nxore shpirtin*, ngr. *μου βγάζει την ψυχή*, bg. *izvadi mi dušata*. Este greu de precizat vechimea acestor **c.** balcanice; cele mai multe au la origine expresii din greacă. Mai numeroase sunt creațiile recente datorate influenței franceze din sec. 19–20, când s-a produs reînnoirea vocabularului românesc. Există și **c.** internaționale în care modelul originar e greu de precizat. Uneori, modelele străine au acționat succesiv, astfel că există și calcuri multiple. În textele vechi religioase, o serie de calcuri după modelul slavon (*a-legiei-călcătoriu, argint-tăietoriu*) care au dispărut (cf. însă *Buna-Vestire, a binevoi* care au rezistat). • **C.** produse în graiuri sub influența limbilor cu care acestea au intrat în contact (*singur* „însumi, însuți etc.“: magh. *maga* „însuși“, „singur“, „dumneata“; *struț* „buchet de flori“ și „struț“: germ. *Strauss*). Numeroase **c.** în dialectele sud-dunărene, mai ales în istroromână, unde modelele sunt croate. În istroromână, datorită unor concordanțe semantice cu croata, se ajunge în urma calcului la modificări în sintaxă și în morfologie (corelativele „cantitative“ A. Kovačec). **C.** sintactice – plasarea adjectivului înaintea substantivului – în istroromână (*foșta bur loc*) sub influență croată și în română (*Nord hotel*) sub influență engleză. *M.S.*

calificativ, adjectiv ~. Alături de adjectivele* relaționale, formează clasa adjectivelor propriu-zise, opusă clasei cuvintelor care, în diferite contexte, au valoare

adjectivală. Se distinge prin conținutul semantic și prin comportamentul gramatical. Diverse clase semantice de **a.c.**, exprimând: aprecieri legate de dimensiune (*mic, mare*), greutate (*slab, gras*), formă (*rotund, pătrat*), culoare (*alb, negru*), vechime (*nou, vechi*), vârstă (*tânăr, bătrân*), valoare (*scump, important*), însușiri fizice (*frumos, dur*), însușiri psihice (*deștept, plângăcios*) etc. Se comportă ca **a.c.** și adjectivele participiale* (*copil abandonat, copil obosit*) și gerunziale* (*fată suferindă, coșuri fumegânde*). Numele poate fi calificat și prin locuțiuni adjectivale* (*om de treabă*). Se deosebesc din punct de vedere semantic atât de adjectivele relaționale, care exprimă relația dintre două nume (*bară metalică = bară din metal, țăran moldovean = țăran din Moldova, mâncare românească = mâncare a românilor*), cât și de adjectivele determinative. Semantic se deosebesc și de adjectivele determinative (provenite din pronume și numerale), care determină sau cuantifică un nume. Reprezentante tipice ale clasei adjectivului, **a.c.** au cele mai largi posibilități de actualizare: au, în general, grade de comparație, pot îndeplini toate funcțiile sintactice specifice adjectivului, au topică liberă față de numele determinat (topica standard, după numele determinat; topica afectivă, emfatică, înaintea numelui determinat). *A.Ș.*

cantitate consonantică, vezi **geminare** și **geminate, consoane ~.**

cantitate vocalică. În limba română **c.v.** nu are rol fonologic. Diferențele cantitative între vocale, care pot apărea în pronunțare, reprezintă cazuri de variație liberă; de cele mai multe ori, variantele lungi ale vocalelor sunt înregistrate în poziție accentuată. În meglenoromână, lungirea vocalelor sub accent are o frecvență mai ridicată decât în dacoromână, fără să se producă o fonologizare a **c.v.**

În latina târzie, **c.v.** din latina clasică a fost convertită într-o distincție de timbru*: vocalele lungi s-au închis, iar cele scurte s-au deschis. O serie de timbre vocalice foarte apropiate au fuzionat. Astfel: din lat. *ă* și *ā* a rezultat prin fuziune o singură unitate: *a*, continuată în toate limbile romanice; cu excepția unor zone izolate din Romania (Sardinia, o parte a Corsicei), *ę* (< lat. clas. *ē*) a fuzionat cu *į* (< lat. clas. *ĭ*): *nigrum > negru, lignum > lemn*. Pentru latina dunăreană este specifică fuziunea lui *ǫ* și *ọ* (< lat. clas. *ŏ*, respectiv, *ō*), respectiv, a lui *ų* și *ụ* (< lat. clas. *ŭ*, respectiv, *ū*): *pomus > pom, focus > foc; crudus > crud, crucem > cruce*. În consecință, **c.v.** a afectat numai evoluția vocalelor anterioare* în trecerea de la latină la română: lat. *ĕ* sub accent s-a diftongat în *ie*, vocala din diftong având tratamentul unui *ę* (cf. *petra > pietra > pieatră > piatră*), iar lat. *ē* (primar sau secundar) sub accent s-a diftongat în *ea*, când era urmat de o silabă conținând vocalele *a* sau *e* (*sera > seară, legem >* v. rom. *leage*). *L.I.R.*

cardinal, numeral ~. Sub numele generic de **n.c.** sunt cuprinse mai multe subtipuri de numerale: **n.c.** propriu-zis, fracționar*, colectiv*, multiplicativ*, distributiv*, adverbial*. Adesea identificat cu **n.c.** propriu-zis. Tiparele după care se formează **n.c.** propriu-zise sunt: a) de la 1 la 10, numerale simple: *unu, doi, trei, patru, cinci, șase, șapte, opt, nouă, zece*; b) de la 11 la 19: numeral corespunzător lui 1–9 + prepoziția *spre* + numeralul substantivizat *zece* (*doisprezece, treisprezece*; unele numerale intră ca bază de formare cu radicalul ușor modificat: *paisprezece, șaisprezece*); c) zecile se exprimă prin: numeral corespunzător lui 2–9 (cu forma de feminin, dacă are) + *zeci*, care se comportă ca

un substantiv feminin plural (*douăzeci, treizeci, patruzeci, șaizeci*); d) sutele se exprimă prin: numeral corespunzător lui 1–9 (cu forma de feminin, dacă are) + *sută* (sg.), *sute* (pl.), care se comportă ca un substantiv feminin (*o sută, două sute, trei sute, patru sute*); e) miile se exprimă analog: **n.c.** propriu-zis, pentru 1–9 + *mie* (sg.), *mii* (pl.) (*o mie, două mii, trei mii*); f) numeralele alcătuite din zeci și unități se formează: numeralul pentru zeci (vezi c) + conjuncția *și* + numeralul 1–9 (*două zeci și doi, treizeci și patru, patruzeci și cinci*); g) *milion / milioane, bilion / bilioane, miliard / miliarde* au un comportament gramatical analog cu al substantivelor neutre și formează numerale compuse analog cu cele de la d) și e). Numeralele complexe se formează prin alăturarea numeralelor corespunzătoare fiecărui ordin: al miilor, al sutelor, al zecilor, al unităților (*o mie două sute treizeci și patru, douăzeci de mii șase sute optsprezece, nouăsprezece mii opt*). • **N.c.** propriu-zise de la 1 la 19 (și compusele terminate în aceste numerale) se leagă direct de cuvântul regent nearticulat (*trei copii, zece mere*); numeralele de la 20 în sus (și compusele terminate în aceste numerale) se leagă prin prepoziția *de* de cuvântul pe care, din punct de vedere sintactic, și-l subordonează (*douăzeci de elevi, o sută treizeci și trei de oameni*). Tendința actuală de omitere a prepoziției. • **N.c.** propriu-zis nu are flexiune în raport cu numărul. Are flexiune redusă în raport cu genul (doar la numeralele corespunzătoare lui 1, 2 și compusele terminate în aceste numerale, corespunzătoare lui 12, 21, 22, 31, 32 etc.: m. n. *unu* / f. n. *una*, m. *doi* / f. n. *două*, m. *doisprezece* / f. n. *douăsprezece*). Cazul se exprimă sintetic la numeralul corespunzător lui 1 (N.A. m.n. *unu*, f. *una*; G.D. m.n. *unuia*, f. *uneia*) și analitic la celelalte numerale (construcția echivalentă cu genitivul: prepoziția *a* cu regim de acuzativ; construcția echivalentă cu dativul: prepoziția *la*, cu regim de acuzativ); când numeralul este însoțit de articolul demonstrativ *cel*, care preia genul și numărul substantivului substituit sau al substantivului determinat (*cel, cea, cei, cele*), cazul este marcat sintetic la acest articol (*celui, celei, celor*). • **N.c.** pot apărea ca numerale abstracte (*Cinci cu cinci fac zece*), ca numerale cu valoare substantivală (*Nouăsprezece / douăzeci au lipsit*) sau ca numerale cu valoare adjectivală, întotdeauna antepuse regentului nearticulat (*Nouăsprezece elevi au lipsit*). **N.c.** corespunzător lui 1 are formă diferită, după cum apare cu valoare abstractă și substantivală (*Azi lipsește unu / una, ieri au lipsit doi / două*) sau adjectivală (*Azi lipsește un elev / o elevă, ieri au lipsit doi elevi / două eleve*); formele *un, o* sunt omonime cu articolul nehotărât și cu adjectivul pronominal nehotărât (m.n sg., respectiv n.f. sg.), cu care numeralul respectiv se înrudește genetic. Unele numerale au sinonime neologice substantive (*doi = cuplu, pereche, tandem*) în limba vorbită apar multe forme scurtate (*unsprezece > unșpe, doisprezece > doișpe; douăzeci și unu > douășunu, douăzeci și doi > douășdoi*). • Se antepune substantivului ca în celelalte limbi romanice. • Există câteva substitute de **n.**, cu valoare nedefinită (*ț, n, al ensprezecelea*). • Aproximația se exprimă grafic prin cratimă (*trei–patru*), cu ajutorul prepozițiilor și al conjuncțiilor (*între trei și patru, pe la două*), cu ajutorul adverbelor (*vreo / circa / aproximativ cinci*), al locuțiunilor adverbiale (*mai bine de șase, mai puțin de șaptesprezece, în jur de șaizeici*) sau simultan prin mai multe procedee (*pe la vreo două–trei*).

În subdialectul moldovean (graiurile de nord) **n.c.** pentru 1100–1900 au formele

unsprești suti, douăsprești suti, nouăsprești suti; în subdialectul bănățean se conservă formele arhaice (*duauă, nuauă*); în graiurile transilvănene: *o sută și unu*. • Dialectele sud-dunărene se deosebesc de dacoromână în câteva puncte: aromâna conservă numeralul *yingință* (< lat. *uiginti*), numeralele de la 20 în sus nu conțin conjuncția *și* în structura lor, sistemul de numărare cu *spre* s-a extins și la seria 21–29, sistemul de numărare 31–99 este mai apropiat de cel latinesc (fără conjuncția *și*: *treiidățiunu*), legătura **n.c.** cu substantivul se face prin prepoziția *de* începând cu *unsprezece*, **n.c.** se articulează hotărât și au flexiune cazuală; în meglenoromână **n.c.** se articulează hotărât, formează genitivul cu *lu*, tendința înlocuirii **n.c.** general românești cu corespondentele macedonene, în special la vorbitorii tineri, forme scurtate asemănătoare celor din dacoromână. Cele mai mari transformări s-au petrecut în istroromână. Sub influența croatei, de unde au fost împrumutate **n.c.** peste 11, doar numeralele 1–10 s-au conservat din protoromână, dar și acestea sunt înlocuite în expresii cu corespondentele croate.

În latină, **n.c.** simple pentru 1–10: *unus / una, duo / duae, tres, quattor* etc.; **n.c.** corespunzătoare lui 18–19 exprimate prin extragere în latina clasică (*duodeuiginti*) au fost înlocuite în latina vulgară prin forme bazate pe adiționare (*decem et octo*). • Limbile romanice au conservat din latină **n.c.** simple pentru 1–10, 100 (cu excepția românei), 1 000 și le-au recompus / calchiat pe celelalte după modelul latinei târzii sau al limbilor cu care au intrat în contact. Posibilități limitate de flexiune. Materialul lexical pe care se bazează sistemul de numărare românesc este, în cea mai mare parte, de origine latină, cu excepția **n.c.** *sută* (< sl., după unii din substrat; dispariția lat. *centum* explicată prin omonimia cu *cinci*) și *zero, primul, milion, bilion, miliard* (neologisme romanice). Sistemul de numărare a fost însă modificat: de la 11 în sus (*unsprezece – nouăsprezece; douăzeci, treizeci, patruzeci* etc.) se folosește un tipar nelatinesc (după unii din substrat, după alții slav), bazat pe adiționare, respectiv, multiplicare; unitățile se leagă de zeci (*douăzeci și unu*) prin *și*, particularitate moștenită din latină, întărită sub influență slavă, eventual creație internă ca în alte limbi romanice. În sec. 16 diferențe lexicale (14, 16, 60 cunoșteau doar formele vechi, nu și pe cele analogice scurtate) și de flexiune (ex., *mie*, invariabil); substantivul *întuneric* avea sensul de număr mare, 10 000 – calc din slavă. În sec. 17 formele analogice se impun în limba literară, forma de plural a numeralului *mie* se generalizează. Forma veche de genitiv-dativ pentru doi: *duor*. *A.Ș.*

cauzal, complement circumstanțial ~, vezi **cauză, complement circumstanțial de ~.**

cauzală, propoziție ~, vezi **cauză, propoziție circumstanțială de ~.**

cauză, complement circumstanțial de ~ (cauzal). Termenul *cauzal* pentru complement este mai rar. Valori: exprimă cauza / motivul unei acțiuni / însușiri. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Totul s-a uscat de arșiță*; *Luând-o la fugă de frică, s-a împiedicat*) / interjecții predicative (*Na, de milă*); adjective (*palid de emoție*). • Se exprimă prin: substantive / substitute ale acestora (pronume; adjective posesive numai cu prepoziții care cer genitivul; numerale) precedate de prep. *de, din, dintru, în, pentru* + acuzativ (*Tremura de frig; Au trimis-o din(tr-o) eroare; Pentru vorba asta s-a supărat*), de prep. *datorită* + dativ

sau de locuțiuni prepoziționale specifice: *din cauza / pricina* + genitiv (*Greșește din cauza / pricina neatenției*) / acuzativ în cazul adjectivelor posesive (*Suferă din cauza mea*), (în anumite varietăți funcționale) *din cauză de* + acuzativ (*Lipsește din cauză de boală*); adjective (propriu-zise / participiale) / adverbe, ambele numai precedate de prep. *de* și urmate adesea de o propoziție circumstanțială de mod (*Plicul n-a încăput în cutie de mare / îndesat (ce era); De mult ce-a vorbit a răgușit*); adverbe / locuțiuni adverbiale ca *apoi, atunci, de asta / aceea* (*De asta nu se înțeleg*) – adesea corelative ale unor propoziții circumstanțiale de cauză; verbe la supin (*De atâta vorbit a răgușit*), gerunziu (*S-a rănit căzând*) și (livresc) la infinitiv perfect precedate de prepoziții (*A fi pedepsit pentru a fi furat*); construcții absolute* (*Starea sa agravându-se, a trebuit operat*; (livresc) *Avalanșa o dată declanșată, nimic n-o mai poate opri*). Unele prepoziții și locuțiuni adverbiale care introduc **c.c.** sunt comune și complementului circumstanțial de scop și celui indirect. Construcțiile evasilocuționale de tipul *având în vedere / dat fiind / din cauza faptului / în ideea / pentru aceea / ținând seama (că...)* sunt interpretate în general drept **c.c.** + subordonate de diverse feluri. • **C.c.** poate avea și alte nuanțe circumstanțiale (timp, mod, instrument).

În latină, **c.c.** se exprima prin construcții absolute și prin substantive / substitute ale acestora în ablativul cauzei / acuzativ / ablativ cu prepoziții (printre care *de*). În limbile romanice se folosesc numai construcții prepoziționale. • În româna literară din perioada 1532–1640, **c.c.** era introdus prin prep. *cu, de, din, în, la, pentru*; *derept (de)* a ieșit din uz după 1640; locuțiunea adverbială corespunzătoare *derept aceea* a rezistat mai mult, mai ales în documente administrative, dar a fost înlocuită treptat prin *de / pentru aceea*. Între 1640 și 1780, cele mai frecvente prepoziții care introduceau **c.c.** erau *de, pentru, cu*. *I.V.R.*

cauză, propoziție circumstanțială de ~ (cauzală, explicativă). Valori: exprimă cauza propriu-zisă / motivul / explicația unei acțiuni / însușiri din regentă (unii autori separă explicativele de **p.c.**). • Specii: propriu-zisă (exprimând o cauză directă / indirectă) și argumentativă / condițională (exprimând o cauză indirectă invocată ca argument și reprezentând premisa pentru care vorbitorul consideră necesară / firească realizarea acțiunii din regentă). • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Totul uscându-se fiindcă a fost secetă, trebuia importat grâu; Și-a adus aminte numai fiindcă i-am spus eu*) / interjecții predicative (*Hai, că e târziu*); adjective (*L-am încurajat pe copilul palid pentru că era emoționat*). • Felul regentei și conectivele sunt legate, în parte, de felul **p.c.** • **P.c.** propriu-zise care arată cauza directă au drept conective conj. *că, căci, cum, deoarece, fiindcă, întrucât*, popular *dacă, unde* și loc. conjuncționale *de vreme ce, din cauză / pricină că, pentru că*, popular *de bine ce / că* (*Cum nu mai avea nimic de făcut, a plecat; A plecat pentru că nu mai avea nimic de făcut*) și, foarte rar, pronume / adjective relative precedate de prep. *de, din, pentru* (*Nu prididesc de câte (treburi) am de făcut; Nu plânge de ce ne-nchipuiam noi*). **P.c.** propriu-zise care arată cauza indirectă au de obicei ca regente propoziții interogative sau enunțiative imperative sau optative, iar drept conective conjuncții / locuțiuni conjuncționale (comune, în general, cu cele folosite pentru exprimarea cauzei directe, afară de *cum, din cauză / pricină că*) / adv. *doar, pasămite* – propozițiile legate prin aceste adverbe fiind considerate de unii juxtapuse

(*Răspunde, că (doar) / doar nu ești surd!*). • **P.c.** argumentative au ca regente propoziții interogative (retorice) / exclamative și se introduc numai prin conjuncții / locuțiuni conjuncționale specifice (*când, câtă vreme, de, din moment ce, o dată ce*) sau comune cu **p.c.** propriu-zise (*dacă, de vreme ce*: *Dacă nu pui lucrurile la locul lor, cum o să le mai găsești?*). • Construcțiile evasilocuționale de tipul *având în vedere / dat fiind / din cauza faptului / în ideea / pentru aceea / ținând seama (că)* sunt interpretate fie drept complemente circumstanțiale de cauză + subordonate de diverse feluri, fie, mai rar, drept locuțiuni conjuncționale + **p.c.** • Corelative în regentă: uneori adv. *apoi, atunci*, loc. adverbiale *de asta / aceea* (*Dacă nu pui lucrurile la locul lor, apoi / atunci cum o să le mai găsești?*; *Pentru că s-a supărat, de aceea a plecat*) – care pot fi și corelativele unor circumstanțiale de scop. • Modurile cu care se construiește: indicativ, rar prezumtiv și condițional-optativ (de exemplu, **p.c.** care resping cauza: *Nu că n-aș fi învățat, dar am emoții*); există și construcții livrești cu elipsa verbului *a fi*. • Topica: **p.c.** sunt în general postpuse regentei; cele introduse prin *cum* sunt totdeauna antepuse; pentru reliefare, și alte **p.c.** pot fi antepuse (*Pentru că nu mai avea nimic de făcut, a plecat*); **p.c.** care determină alt element decât predicatul pot fi intercalate în regentă (*Copilul palid pentru că era emoționat a răspuns totuși bine*). • Unele **p.c.** au și nuanțe circumstanțiale secundare, legate de felul **p.c.** (toate **p.c.** argumentative), al conectivului sau al corelativelor.

Subdialectul moldovean folosește și loc. conjuncțională *de-atâta că*; subdialectul crișean conservă loc. conjuncționale *dâr ce, pân ce*, care continuă locuțiunile din limba veche *derept ce, pentru ce*. Unele din conectivele culte specializate (mai ales *din cauză că, fiindcă*) au fost împrumutate abia relativ recent de graiurile dacoromâne din limba literară. • Aromâna are conjuncția specifică *dicára* „de vreme ce“ < *de* + *cára* (< *că* + *eara*), iar meglenoromâna – conj. *dé(l)mi / dérmi / dírmi / délki / dílki* „fiindcă, dacă“, împrumutată din turcă.

În latină existau aceleași specii de **p.c.** care se regăsesc și în română; ele erau introduse prin numeroase conjuncții. În majoritatea limbilor romanice se regăsesc aceleași specii de **p.c.** ca și în română. Dintre conjuncțiile care introduceau **p.c.** în latină s-au păstrat cu această valoare numai unele care introduceau **p.c.** propriu-zise: *quod* (> rom. *că*) și mai ales *quia*. Limbile romanice și-au creat, în general independent, în decursul timpului, conjuncții și locuțiuni conjuncționale care introduc **p.c.**: cu origine temporală, ca și în latină (rom. *de vreme ce*, v. rom. *după ce*, it. *poiche*, fr. *puisque*, sp. *pues*), sau modală (rom. *cum*, fr. *comme*, sp., pg. *como*); de tipul lat. *pro eo quod*, cu sau fără demonstrativ (rom. *pentru că*, it. *perche*, fr. *parce que*, sp. *por que*); din verb la gerunziu / participiu prezent (rom. *fiindcă*); unele locuțiuni conjuncționale sau construcții evasilocuționale mai noi din română au probabil un model francez (*din cauză că, din moment ce, dat fiind că* – cf. fr. *à cause que, du moment que, étant donné que*). S-a ajuns astfel în limbile romanice la un inventar deosebit de bogat de locuțiuni conjuncționale care introduc **p.c.** Modul folosit în **p.c.** este în general în celelalte limbi romanice indicativul pentru exprimarea cauzei prezentate ca reală și conjunctivul pentru exprimarea celei prezentate ca ireală; astfel, în franceză **p.c.** care resping cauza se construiesc cu conjunctivul, în timp ce în română ele se exprimă cu condițional-optativul. Topica **p.c.**

este mai liberă în română decât în alte limbi romanice; și în celelalte limbi romanice sunt antepuse regentei **p.c.** introduse prin corespondentele rom. *cum.* • Istoria **p.c.** în română este parțial diferită în funcție de speciile ei. • **P.c.** propriu-zise aveau în limba literară din sec. 16 foarte multe conective, dintre care cele mai importante cu valoare cauzală exclusivă (conj. *căce* + *că* / *cum* / *unde*, loc. conjuncționale *de* / *derept* / *după* / *pentru* / *prin* + *că* / *căce* / *ce*) sau cel puțin fundamentală (*că*, *căce*), în timp ce altele (*ca*, *când*, *cum*, *deaca*, *după ce*, *să*, *unde*) aveau alte valori fundamentale; sunt caracteristice epocii locuțiunile conjuncționale prezentând un cumul de mărci, formate cu o prepoziție și mai multe conjuncții cauzale (*dereptu* / *pentru căce că*, *derep ce* + *că* / *căce*, *prin ce* + *că* / *cum*) și cu adv. *amu* (*căce amu de*, *derep ce amu că*, *dereptu ce amu căce* ș.a.); unele conective sunt limitate la acest secol (*ca*, *căce* + *cum* / *unde*; *să*; locuțiunile formate cu *derept*, *după*, *prin*, *amu*). În sec. 17 apar conective noi, dintre care cele mai importante se mențin și în limba actuală (*de vreme că* / *ce*, *întrucât*), iar altele sunt efemere (*pentru ce (că)*) sau se înregistrează la un singur autor; se păstrează și o parte din conectivele din sec. 16, dintre care unele devin mai frecvente (locuțiunile formate cu *pentru*), iar altele – rare (*cumuși*, *de unde*), unele dintre conectivele păstrate apărând în condiții diferite față de perioada anterioară (+ adv. *doară* cu rolul lui *amu* etc.). În sec. 18 apar conectivele noi *cum că*, *după cum*, *fiindcă*, *precum* și se regăsesc cele mai multe conective din sec. 17. În sec. 19 se mai întâlnesc *după ce*, *pentru căci*, *în vreme ce*, *de vreme ce*, dar nu și *de vreme că*; pe la mijlocul acestui secol apar *din pricină* / *cauză că* și *deoarece* < *de oară ce*, iar ulterior *o dată ce*, *din moment ce*, *câtă vreme*. Corelative: în sec. 16 apăreau, indiferent de topică, *dĕci(i)* sau *derept* / *după* / *pentru* / *prin* / *spre* + *aceea* / *aceasta*; în sec. 17, locuțiunile adverbiale corelative cu *pentru* câștigă teren asupra celor cu *derept*, apărând și *de aceasta*. • **P.c.** argumentative aveau în sec. 16 conective cu alte valori fundamentale, dintre care majoritatea introduceau și **p.c.** propriu-zise: *că*, *când*, *de (amu)*, *dĕca*, *după ce*, *să (amu)*, *unde*; **p.c.** argumentative antepuse regentei puteau avea corelativul *dară*, care se păstrează și în sec. 17, când se folosesc și pentru aceste **p.c.** conectivele *de* / *în vreme ce*, păstrându-se din secolul precedent numai *când*, *de*, *dĕca*, *să*; ultimul nu se mai întâlnește în sec. 18 cu această valoare. După prima jumătate a sec. 19 dispar *după ce*, *în vreme ce* cu această valoare, iar mai târziu apare *din moment ce*. Vezi și **dublare stilistică**. *I.V.R.*

caz. Categoria gramaticală a **c.** are în limba română cinci termeni (numiți la rândul lor **c.**): nominativ*, genitiv*, dativ*, acuzativ*, vocativ*. Se manifestă în flexiunea tuturor părților de vorbire flexibile: substantiv, pronume, numeralul substitut al substantivului, articol, adjectiv, participiu (întrebuințat autonom sau în formele diatezei pasive ce conțin auxiliarul *a fi*). Se exprimă prin mijloace sintetice sau analitice. În dacoromână, exprimarea sintetică se realizează prin desinențe, solidar cu numărul la substantiv (*casă* N. A. sg.), cu genul și cu numărul la adjectiv / participiu (*bună* / *închisă* N. A. f. sg.), la articol (*unui* G.D. m.n. sg.), la pronume (*altor* G.D. m. f. n. pl.), prin articole enclitice (*casa*, marcă unică de N.A.; *casei*, marcă suplimentară de G.D., pe lângă desinența *-e*), prin alternanțe fonetice (*fată* / *fete*, marcă suplimentară a opoziției N.A. / G.D., pe lângă desinențele *-ă* / *-e*). Exprimarea analitică se realizează prin articole proclitice (*lui*

Ion, marcă unică de G.D.; *al unei case*, mărci suplimentare de genitiv, pe lângă desinența *-e*), prin prepoziții gramaticalizate (*pe*, marcă a acuzativului complement direct; *a*, marcă de genitiv și de dativ; *la*, marcă de dativ). Distincțiile de **c.** se exprimă excepțional prin forme supletive la pronumele personal (pers. 1 sg. N. *eu* – A. *mine, mă*). • Flexiunea după **c.** este mai bine reprezentată la singular, unde se înregistrează maximum trei forme distincte, dintre care două sunt sincretice (nominativ-acuzativ, genitiv-dativ), iar cealaltă este o formă specială de vocativ: la masculin, substantivele comune articulate enclitic, cu vocativul în *-ule* (*băiatul / băiatului / băiatule*); la feminin, unele substantive comune fără articol enclitic (*fetiță / fetițe / fetițo*) și nume proprii terminate în *-a* (*Ana / Anei / Ano* sau *Ană*). Pronumele personal de pers. 1 și 2 are trei forme distincte la singular: N. *eu, tu*; D. *mie, (î)mi, ție, (î)ți*; A. *mine, m(ă), tine, te*; vocativul este omonim cu nominativul (pers. 2 sg. *tu*). Au două forme sincretice distincte la singular, corespunzătoare **c.** omonime nominativ-acuzativ (-vocativ), genitiv-dativ: cele mai multe substantive feminine (*casă / case*), numeralele asemănătoare morfologic cu substantivele feminine (*doime / doimi*), de asemenea femininul celor mai multe adjective propriu-zise (*bună / bune*), al participiilor (*lăudată / lăudate*), al unor pronume / adjective pronominale (*însămi / însemi*) sau al numeralelor ce se declină (vezi **declinare**) după modelul adjectivului (*înzecită / înzecite*), articolul hotărât atașat substantivelor (*scaunul / scaunului*), adjectivelor (*bunul / bunului*) sau altor cuvinte (num. ord. *întâiul / întâiului*), articolul nehotărât (*un / unui, o / unei*), articolul demonstrativ (*cel / celui, cea / celei*), numeralul cardinal *un(ul) / unui(a)* (m.-n.), *o (una) / unei(a)* (f.), unele pronume (*el / lui*) și adjective pronominale (*același / aceluiași*). Au două forme distincte la singular, una sincretică, de nominativ-genitiv-dativ-acuzativ, iar cealaltă de vocativ: unele substantive comune fără articol enclitic (*copil / copile*), nume proprii (*Ion / Ioane*), adjective (*drag / dragă*) și participii (*stimat / stimate*), de genul masculin, mai rar substantive neutre (*suflet / suflete*). **C.** genitiv-dativ singular e marcat prin articolul hotărât proclitic *lui*, în opoziție cu **c.** nominativ-acuzativ singular, numele proprii masculine (*lui Ion*), numele proprii feminine cu altă finală decât *a* (*lui Beatrice*), unele substantive comune – masculine invariabile articulate enclitic (*lui nenea*), masculine sau feminine invariabile nearticulabile (*lui ianuarie*), masculine însoțite de adjective posesive conjuncte (*lui frate-meu*). • La numărul plural se înregistrează numai două forme distincte, corespunzătoare **c.** sincretice nominativ-acuzativ și genitiv-dativ (uneori și vocativ), la articolul enclitic atașat substantivelor (*frații / fraților*), adjectivelor (*bunii / bunilor*) sau altor cuvinte (num. ord. *întâii / întâilor*), articolul nehotărât (*niște / unor*) și demonstrativ (*cei, cele / celor*), adjectivele cu cinci forme (*mulți / multor*), unele numerale colective (*ambii / ambilor*), diverse pronume / adjective pronominale (*aceiași / acelorași*). Pronumele personal realizează la plural opozițiile nominativ-acuzativ(-vocativ, pers. 2) / dativ(-genitiv, pers. 3): *noi / nouă, voi / vouă, ei, ele / lor*; formele clitice disting parțial dativul (*ne, ni, v(ă), vi, le, li*) de acuzativ (*ne, v(ă), (î)i, le*). În ansamblul flexiunii (singular și plural) dacoromâna cunoaște următoarele sincretisme ale **c.**: genitiv-dativ singular identic cu toate **c.** pluralului la majoritatea substantivelor feminine variabile (*case*) – exceptându-le pe cele cu pluralul în *-uri* (*mărfi* G.D. sg., *mărfuri* pl.) –, la femininul adjectivelor cu

patru forme (*bune*), al participiilor (*deschise*), al adjectivului pronominal posesiv (*mele*) și nehotărât *alte*, la diverse numerale cu flexiune substantivală (*zeci*) sau adjectivală (*prime*); genitiv-dativ singular și nominativ-acuzativ plural la femininul adjectivelor cu cinci forme (*multe*); nominativ-acuzativ singular și plural la substantivele neutre cu articolul *-le* (*numele*); vocativ singular identic cu toate **c.** pluralului la unele substantive neutre cu formă specială de vocativ (*suflete*); dativ singular pentru toate genurile și acuzativ plural masculin la pron. pers. clitic *(î)i*.

Opoziția **c.** sincretice nominativ-acuzativ și genitiv-dativ la feminin singular nearticulat apare regional în istroromână (*cåsa / cåse*), facultativ în aromână în graiurile de tip fărșerot, la cuvinte vechi latinești (*casă / case*); în declinarea cu articol hotărât opoziția se realizează indiferent de genul gramatical și în aromână (m. *vițínlu / vițínluį*, „vecinul / vecinului", f. *cása / a cásăľ eį* „casa / casei") sau în istroromână (alături de genitiv-dativul analitic m. *lupu / lupuluį* sau *(a) lu lupu*, f. *fęta / fęteľei* sau *fęte* „fata / fetei"). În aromână, articolul hotărât proclitic a fuzionat cu prepoziția *a* (marca genitiv-dativului) și însoțește nume proprii sau comune (*ale* și *ali Marie* „Mariei", *al^u amirắ* „împăratului"); articolul hotărât proclitic se întrebuințează în variație cu articolul enclitic în istroromână, cu toate substantivele (*lu / a lu lupu*, *lupuluį*), fiind preponderent în meglenoromână (unde apare însă numai la genitiv, *lu cása* „casei"). Omonimia dintre **c.** genitiv-dativ singular și toate **c.** pluralului la feminin apare în istroromână (f. în *-a*, *cåse*); este regională, totdeauna facultativă în aromână (*case*).

Româna a moștenit din latină un sistem al **c.** simplificat în perioada târzie, ca urmare a tendinței mai vechi spre sincretism și a celei populare spre analitism, în condițiile unor procese ca dispariția consoanelor finale *-s / -m*, confuzia vocalelor *o / u*, extinderea utilizării prepozițiilor în exprimarea raporturilor sintactice. Specifică pentru română este conservarea parțială a variației după **c.**: în flexiunea de tip substantival / adjectival, identitatea genitivului cu dativul și existența a trei forme cazuale distincte (față de o singură formă în limbile romanice moderne), păstrarea vocativului în *-e*, a opoziției nominativ-acuzativ / genitiv-dativ și a omonimiei dintre genitiv-dativul singular și forma unică de plural; în declinarea pronumelui personal, existența unui dativ sintetic distinct de acuzativ. Pierderea totală sau parțială a opoziției de **c.** în declinarea nearticulată a femininelor la singular în aromână și în meglenoromână apropie aceste dialecte de tipul romanic occidental; fenomenul e considerat de unii o caracteristică arhaică (ceea ce implică interpretarea flexiunii cazuale ca o inovație în dacoromână). Creații ale dacoromânei: tipul flexionar reprezentat de câteva substantive feminine cu trei forme având genitiv-dativul singular diferit de plural, *carne / cărni / cărnuri* (atestări începând din sec. 17); articolul genitival, cu rolul de a distinge **c.** genitiv de dativ (atestări în primele texte). În limba actuală se manifestă tendința de slăbire a flexiunii cazuale, prin restrângerea acordului* în **c.** (*unei fete a mea*) și a utilizării vocativului cu forme speciale, prin extinderea analitismului (G.D. *lui mama*) etc. *C.S.*

cârâitorilor, limba ~. Una dintre denumirile purtate în trecut de argoul* dacoromân al răufăcătorilor, înregistrat în sec. 19 (N. Orășanu, 1860; G. Baronzi, 1872), dar datând după unii cercetători (G. Ivănescu) dinainte de sec. 18. Numeroase cuvinte țigănești (*biștari*, *a ciordi*, *a mardi*) și

termeni din argourile altor limbi, în special din țările vecine. Cuvinte din limba comună cu sens modificat: *a cârâi* „a fura" și *cârâitor* „hoț". *M.A.*

ceangăi. Populație preponderent bilingvă, de religie romano-catolică, cu apartenența etnică și lingvistică insuficient clarificată (sunt considerați fie, în bloc, maghiari, fie ca reprezentând două grupuri etnice, de maghiari și români, uniți exclusiv prin confesiune), din estul României (Moldova, mai ales județele Bacău și Neamț). Caracteristici etnografice (port, obiceiuri) românești. Graiul lor maghiar – minoritar – conține particularități care sugerează o posibilă origine nemaghiară; el este puternic influențat de limba română în fonetică și în lexic, discutabilă fiind vechimea acestei influențe. Graiul românesc – majoritar – al **c.** este de tip transilvănean de sud-est, deosebit de graiurile moldovenești direct înconjurătoare.

C. sunt descendenții unor imigranți din sud-estul Transilvaniei (de aceea moldovenii le spun *ungureni* sau *unguri*) stabiliți în Moldova începând cu sec. 13 (în 1401 aveau un episcopat la Bacău), în valuri succesive, îndeosebi în sec. 18. Origine controversată: maghiari – de origine îndepărtată enigmatică; s-a susținut, între altele, originea lor cumană – care au fost parțial românizați (opinia cea mai răspândită) sau români maghiarizați / secuizați în Transilvania și reromânizați în Moldova (D. Mărtinaș). *M.A.*

celtică, influență ~. Celții, popor indo-european, au pătruns pe teritoriul României începând din sec. 4 î.Hr., perioada de maximă înflorire a civilizației lor fiind sec. 3 î.Hr. (s-au descoperit, mai ales în Transilvania și Crișana, peste 140 necropole și așezări celte). Au fost asimilați de daci. Nu există nici o urmă sigură de **i.c.** în română, spre deosebire de limbile romanice occidentale unde elementul celt a avut rol de substrat*. *M.S.*

centrale, vocale ~. În româna literară există două foneme vocalice cu localizare* centrală, distinse după gradul de apertură: *ă* – vocală de apertură medie, și *î* – vocală închisă. În anumite graiuri dacoromâne, îndeosebi în cele din Moldova, dar regional, și în Crișana, opoziția de apertură are tendința de a se neutraliza în poziție finală, ca urmare a închiderii lui *ă* în *î* (*casî*, *cântî*). În dialectul meglenoromân și istroromân, ca și în anumite graiuri aromâne (fărșerot, moscopolean), seria centrală cuprinde o singură vocală: *ă*. În graiurile aromâne care au ambele **v.c.**, *ă* aton se închide sistematic în *î* (*mâciucî, cîroari* „caniculă").

Vocalismul latinei nu cuprinde o serie a **v.c.** Româna este singurul idiom romanic care posedă o serie centrală completă. Dacă vocala *ă* apare și în alte limbi sau dialecte romanice (portugheză, catalană, dialectal în retoromană și italiană, în franceză – până în sec. 15), *î* este notat numai în anumite graiuri portugheze, fără să reprezinte însă un fonem independent. Originea **v.c.** românești a fost diferit explicată și datată. Existența vocalei *ă* a fost atribuită influenței substratului traco-dac (Gr. Brâncuș, C. Poghirc, G. Ivănescu), întrucât albaneza cunoaște o vocală de timbru similar, sau unei tendințe mai generale de închidere a vocalelor în poziție neaccentuată (A. Avram, M. Sala) – eventual, datorată tot substratului (Al. Graur) –, sursa principală a lui *ă* constituind-o *a* aton (*casa* > *casă*, *parentem* > *părinte*). Închiderea lui *a* aton în *ă*, prezentă în toate dialectele românești, este de dată protoromână. Transformarea lui *o* în *ă* în monosilabe (*quod* > *că*, *uos* > *vă*) poate fi datată în aceeași epocă. În schimb, velarizarea* lui

e în *ă* după anumite consoane trebuie să se fi produs după separarea celor patru dialecte românești, întrucât distribuția formelor cu *ă* prezintă particularități în fiecare dintre aceste dialecte. După consoane labiale, *e* a devenit *ă* numai în dacoromână (cu condiția ca silaba următoare să nu conțină o vocală palatală), în timp ce în toate dialectele sud-dunărene, *e* s-a conservat (cf. ar., mr., ir. *mer(u)* vs. dr. *măr* < *melum*, ar., mr., ir. *per(u)* vs. dr. *păr* < *pilus*). De asemenea, după *s*, în dacoromână sunt înregistrate forme cu *ă*, în timp ce în aromână, de exemplu, se conservă *e* (cf. dr. *săptămână* vs. ar. *siptămână* < *septimana*). După *t*, *d*, chiar dacă apar forme cu *ă* în mai multe dialecte, fluctuațiile existente ne permit să admitem că aceste dialecte au inovat independent (cf. dr. *săptămână*, ar. *siptămână*; dr. *dărâm*). După *r* (inițial sau geminat*), *e* se conservă în istroromână, pe când în celelalte dialecte a devenit *ă* (cf. ir. *rev* vs. ar. *arău*, dr. *rău*, mr. *rǫu*). Fonologizarea lui *ă*, pusă în relație cu postpunerea articolului definit și cu fuziunea acestuia cu substantivul, prin care se creează posibilitatea ocurenței lui *a* în poziție neaccentuată, poate fi datată însă în epoca protoromână. Aceasta pentru că în toate dialectele românești există perechi minimale de tipul *casa* / *casă*, în care distincția *a* / *ă* este funcțională. Ulterior, apariția și extinderea alternanței* vocalice *a* / *ă* în flexiunea nominală, precum și unele inovații din morfologia verbului, fenomene cu răspândire diferită în cele patru dialecte, au creat o posibilitate distribuțională suplimentară: ocurența lui *ă* sub accent (cf. *cărări*, *cântăm*, *cântă* etc., în dacoromână).

Existența vocalei *î* a fost atribuită fie substratului (O. Nandriș), fie influenței slave (T. Papahagi, E. Petrovici), fie unei evoluții interne (Al. Rosetti, A. Avram, Em. Vasiliu). Absența lui *î* dintr-o mare parte a graiurilor românești vorbite în sudul Dunării (vezi *supra*), precum și apariția sa tardivă în graiurile dacoromâne nordice, reflectată de notațiile prezente în textele din sec. 16, conduc spre ipoteza că această vocală este rezultat al unor inovații produse în mod independent în dacoromână și în anumite graiuri aromâne, după epoca de comunitate a dialectelor. Pot fi invocate în acest sens și lipsa argumentelor în favoarea prezenței lui *î* în traco-dacă, precum și unele observații asupra statutului lui *î* în împrumuturile slave. Pe de o parte, *î* ꙑ din slava cu care româna a intrat în contact pare a fi avut o pronunțare anterioară fonemului *î* românesc (dovadă este faptul că în cuvintele românești îi corespunde un *i*: *bivol*, *vidră*; pentru *râs* „linx", se poate admite existența unei forme mai vechi cu *i*, în care această vocală a avut un tratament similar cu cel al lui *i* din cuvintele latine, după *r* forte; cf. *riuus* > *râu*), pe de altă parte, în etimoanele slave, lui *î* românesc îi corespund alte sunete: *ę* (ѧ) (*svętŭ* > *sfânt*), *ǫ* (ѫ)(*krǫgŭ* > *crâng*), *i* (*umoriti* > *omorî*), vocala redusă ъ (*ŭ*), precedată de lichidele *l*, *r* (*stlŭpŭ* > *stâlp*; *brŭlogŭ* > *bârlog*). După Em. Vasiliu, *î* provine: a) din închiderea lui *ă* în anumite contexte (în poziție nazală, *ă* provenind fie dintr-un *a* primar accentuat: *campus* > protorom. *cămpu* > dr. *câmp*, *canem* > protorom. *căne* > dr. *câ(i)ne*, fie dintr-un *e* primar accentuat, precedat de labială și urmat de o silabă care conținea o vocală nepalatală: *uentum* > v. dr. **vănt* – modificare necunoscută dialectelor sud-dunărene, în care *e* păstrat a fost închis ulterior la *i* (cf. ar., mr., ir. *vint(u)*) – și apoi dr. *vânt*; sau când *ă* provine din *a* aton, urmat de *r* sau *s* + consoană: **carnaceum* > protorom. *cărnațu* > dr. *cârnaț*, *castigare* > protorom. *căștiga* > dr. *câștiga*), b) din velarizarea lui *i* după *r* forte (*riuus* > dr. *râu*, **horrire* >

dr. *urî*) sau după *ș, j* depalatalizați (*ieșîm, îngrijîm*). După A. Avram, *î* are o sursă unică: închiderea lui *ă*. Până în sec. 17, rezultatul velarizării lui *i* trebuie să fi fost *ă*: atât lat. *reus* cât și lat. *riuus* trebuie să fi avut în vechea dacoromână un rezultat unic: *rău;* închiderea lui *ă* în *î* și apariția formei substantivale *râu*, diferențiate de cea adjectivală, *rău*, este legată de absența vs. prezența alternanțelor în paradigmele acestor forme (cf. *râu, râuri* vs. *rău – rea, rele*). Fonologizarea lui *î* s-a produs relativ târziu. După A. Avram, ea este posterioară sec. 16, fiind dependentă de funcționarea sistemului alternanțelor vocalice, care determină apariția unor perechi minimale (*rău / râu, văr / vâr* etc.). După Em. Vasiliu, *î* s-a fonologizat după sec. 16 numai în graiurile de tip moldovean, în cele de tip muntean procesul fiind anterior acestui secol. Această datare este motivată prin cronologia diferită în cele două tipuri de graiuri dacoromâne a unui grup de schimbări fonetice. *L.I.R.*

chirilic, alfabet ~. Alfabet slav (mai nou decât alfabetul glagolitic*; creat după modelul literelor majuscule din alfabetul grecesc), folosit în textele slavo-române* și în majoritatea textelor românești (= dacoromâne) vechi și premoderne până la începutul sec. 19. Data adoptării **a.c.** de către români – inițial prin textele religioase în limba slavonă – controversată, părerile emise variind între sec. 9 și 14; data acceptată azi de cei mai mulți cercetători este mijlocul sec. 13 (argumentul lingvistic este valoarea literei *ѫ*, care nu notează o vocală nazală ca în textele vechi slave anterioare acestei date). Varianta românească a **a.c.** conține 44 de litere, în următoarea ordine (în paranteză se dă denumirea slavă a literei respective):

а = a (*az*)
б = b (*buche*)
в = v (*vede*)
г = g (*glagoli*)
д = d (*dobru*)
е = e (*iest*)
ж = j (*jivete*)
ѕ = dz (*dzelo / dzialu*)
з = z (*zemlia*)
и = i (*ije*)
і = i (*i*)
к = c, k (*caco*)
л = l (*liude / lude*)
м = m (*mislite / mislete*)
н = n (*naș*)
о = o (*on*)
п = p (*pocoi*)
р = r (*riți / râță*)
с = s (*slovo*)
т = t (*tvirdo / ferdu*)
ѹ = u (*ucu*)
ȣ = u (*u*)
ф = f (*fârtă*)
х = h (*heru*)
ѡ = o (*ot*)
щ = șt (*ști / ște*)
ц = ț (*ți*)
ч = č (*cervu*)
ш = ș (*șa*)
ъ = ă, î, ŭ (*ieru*)
ы = î, i (*ieri*)
ь = ă, ĭ (*ier*)
ѣ = ea (*eti / eati*)
ю = iu
ꙗ = ia (*iaco*)
ѥ = ie (*ie*)
ѧ = ia, ea (*ia*)
ѫ = î (*ius*)
ѯ = cs (*csi*)
ѱ = ps (*psi*)
ѳ = th, ft (*fita*)
ѵ = i, u (*ipsilon*)
↑ = î, în, n (*î*)
џ = ğ (*gea*).

Dintre acestea, specifice pentru varianta românească a **a.c.** sunt litera ↑ (atestată din 1499), creată prin modificarea literei *ѫ*, și valorile fonetice ale literelor **ъ, ь, ѫ, ѧ, ѣ**; litera *џ* (atestată din 1454) a fost preluată de la sârbi, fiind creată prin modificarea literei *ч*, care nota consoana surdă corespunzătoare (*č*). Cele mai multe litere puteau avea și funcție de cifre. Spre sfârșitul perioadei de utilizare, în țările române, **a.c.** a suferit diverse simplificări între 1787 (Ienăchiță Văcărescu) și 1828 (I. Heliade Rădulescu), prin eliminarea unor litere superflue; între 1830 și 1860 a constituit baza alfabetului de tranziție*. • În editarea cu litere latine a textelor vechi scrise cu **a.c.** se recurge fie la transliterație, fie la transcriere interpretativă. Denumirile slave ale primelor două litere ale **a.c.** au

format cuvântul compus *azbuche* „învățătură elementară"; cf. și înv. *azbucoavnă* „abecedar". • În argoul școlar de la începutul sec. 19 (poate și mai înainte) denumirile slave ale literelor **c.** erau folosite la descompunerea pe litere a cuvintelor românești. Vezi **păsărească, limba ~.**

Varianta rusă modernă a **a.c.**, cu unele particularități (vezi **ortografie**), a fost impusă în scrierea limbii române din fosta U.R.S.S. drept semn distinctiv față de română al așa-numitei limbi moldovenești*. *M.A.*

cici. Denumire dată vorbitorilor dialectului istroromân* din grupul nordic de către vecinii croați (preluată și în germană și italiană), după numele unui latifundiar din Trieste, Chichio, de la care derivă și toponimul *Ćićarija* (regiune din nordul Peninsulei Istria); în sens lărgit poate desemna pur și simplu calitatea de „locuitori ai acestei regiuni". *M.A.*

circumstanțiale, complemente / propoziții ~, vezi **complemente și propoziții completive și circumstanțiale.**

ciribiri. Denumire dată vorbitorilor dialectului istroromân* (inițial numai celor din grupul sudic) de către vecinii croați și italieni, asumată și de istroromâni ca sinonim al etnonimului lor actual *vlâh*. Termenul, folosit inițial peiorativ, ca poreclă, are etimologia controversată: compus din două cuvinte istroromâne cu fenomenul specific al rotacismului *cire* „cine" + *bire* „bine" (Iosif Popovici), formație onomatopeică (H. Schuchardt) sau it. dial. *ciribire* „om ușuratic" (D. Găzdaru). *M.A.*

ciunism, vezi **analogist, curent ~.**

clasificarea limbii române (în cadrul limbilor romanice). Există mai multe clasificări ale limbilor romanice, făcute după diverse criterii – istorico-geografice sau / și sincronice-lingvistice; fonetice, gramaticale sau lexicale; un număr mai mare sau mai mic de fapte dintr-un singur compartiment sau din mai multe –, cu diverse metode – tradiționale (istorico-comparative) sau moderne (geografie lingvistică, tipologie cuantificată) –, cu luarea în considerare a unui număr variabil de limbi romanice și chiar a elementelor latinești din limbi neromanice și vizând fie numai nivelul literar, fie și pe cel dialectal. Cele mai multe clasificări ale limbilor romanice coincid în considerarea limbii române drept limbă *romanică orientală* (sau răsăriteană, estică), dar ceea ce diferă de la o clasificare la alta este în primul rând gruparea ei cu anumite alte limbi surori, uneori și opoziția cu un singur grup sau cu mai multe. În prima clasificare (1836), datorată lui Fr. Diez, întemeietorul lingvisticii romanice, româna formează împreună cu italiana *grupul oriental* opus unui grup sud-occidental și altuia nord-occidental. Alte două clasificări nu mai grupează româna nici numai cu italiana, nici cu această limbă în ansamblu: în clasificarea lui M. Bartoli din 1903, româna este inclusă alături de dalmată, de elementele latinești din limbile balcanice (albaneza, neogreaca și limbile slave meridionale) și de dialectele italienești de pe coasta Adriaticii – de la Abruzzi până în Puglia – într-un grup oriental numit *apenino-balcanic* (și anume în subgrupul *balcanoromanic**, distinct de cel iliroromanic și de cel italoromanic), opus unui singur grup occidental, numit pirineico-alpin; clasificarea lui W. v. Wartburg din 1936, confirmată în esență de J. Herman 1985, plasează româna alături de aceleași limbi ca la Bartoli 1903, cu o deosebire privitoare la dialectele italienești, care aici sunt cele centro-meridionale (abruzzez, pugliez și sicilian), în *Romania Orientală**, opusă

tuturor celorlalte idiomuri, care formează Romania Occidentală, granița dintre cele două mari diviziuni fiind constituită de linia imaginară La Spezia – Rimini; cu aceste clasificări seamănă cea a lui E. Coșeriu, după care româna formează împreună cu italiana și dalmata o *subfamilie orientală*, opusă subfamiliei occidentale cu restul limbilor romanice afară de sardă, aceasta rămânând între cele două subfamilii; G. Francescato (1973) grupează însă româna cu dalmata, retoromana și dialectele italienești septentrionale și meridionale. În alte clasificări româna este considerată tot orientală, dar nu este grupată cu italiana, ci fie cu retoromana (Gröber 1903–1906), fie cu elementele latinești din albaneză într-un grup numit *balcanoromanic* (R.A. Hall Jr. 1950), fie este lăsată singură (A. Alonso 1943 și W. v. Wartburg 1955). Două clasificări plasează româna în grupuri neorientale: cea a lui A. Griera (1922), după care româna face parte, alături de dialectele italienești centro-meridionale, dar și de spaniolă și portugheză, din grupul *meridional*, opus tuturor celorlalte idiomuri romanice din grupul septentrional, și cea a lui J. Cremona (1970), după care, dimpotrivă, româna constituie împreună cu franceza și retoromana o *arie nordică*, opusă celei sudice cu restul limbilor romanice. O clasificare care folosește altfel de referințe geografice decât punctele cardinale grupează româna cu toate celelalte limbi romanice afară de franceză și portugheză într-un grup *balcano-mediteranean*; este cea a lui B. Müller (1971). În sfârșit, alte clasificări nu uzează de referințe geografice: este cazul celei propuse de M. Bartoli în 1925, din perspectiva lingvisticii spațiale a școlii neolingvistice, după care româna face parte, alături de spaniolă și portugheză, dintr-o arie *laterală* conservatoare, opusă ariei centrale inovatoare în care intră toate celelalte limbi romanice, și al clasificărilor tipologice propuse de Maria Iliescu (1967) și Ž. Muljačić (1969), care grupează româna cu franceza și sarda, ca puternic diferențiate de restul limbilor romanice. • Din ce în ce mai mult, clasificările limbilor romanice admit și existența unor idiomuri-punte, limbi sau numai dialecte de tranziție între două grupuri; din anumite puncte de vedere este considerat astfel dialectul aromân*, ca idiom-punte între Romania Orientală și cea Occidentală. • După cum se vede din această trecere în revistă, româna fie este considerată negrupabilă (Alonso, Wartburg 1955; cf. și Goudet 1976), fie este grupată pe rând practic cu toate limbile romanice, dar cel mai des cu limba italiană în ansamblu sau numai cu unele dialecte ale ei; de aceea s-a afirmat că cele două limbi sunt nu numai surori, ci surori gemene (M. Bartoli, G. Bonfante). Divergențele de păreri în privința clasificării românei se datoresc faptului că asemănările cu anumite alte limbi surori care depășesc trăsăturile / elementele panromanice* diferă de la un compartiment al limbii la altul (fonetică, gramatică, lexic) și chiar de la un fapt particular la altul în cadrul aceluiași compartiment. Asemănările relevate ale românei cu una sau mai multe limbi surori (vezi **concordanțe între română și alte limbi romanice**), constând atât în fapte moștenite, cât și în inovații paralele, sunt reale în detaliile luate în discuție, dar nu permit extinderea la asemănări generale, întrucât ariile diverselor fapte de limbă nu coincid. *M.A.*

clitic. În accepție restrânsă, pronume personal* sau reflexiv* aton. În accepție lărgită, de cuvânt (formă) aton(ă), clasa **c.** cuprinde și semiadverbele*, adjectivele pronominale posesive* conjuncte, adjectivele

pronominale demonstrative* de apropiere conjuncte, formele „scurte“ ale verbului *a fi*; în unele studii sunt considerate **c.** și prepozițiile*. Cele mai multe **c.** nu au autonomie sintactică, fiind termeni dependenți fără capacitatea de a primi determinante (pronumele personale și cele reflexive, adjectivele posesive) ori lipsiți de funcție sintactică (semiadverbele, adjectivele demonstrative, prepozițiile și uneori pronumele – de exemplu, dativele etice*). Îmbinările cu adjective demonstrative sunt neanalizabile sintactic în limba actuală și se situează la limita dintre locuțiunea adverbială și adverbul compus (*ăst-an*, *astă-seară*, *as'noapte*); doar în câteva grupări de acest tip demonstrativul actualizează sensul special „precedent, (care tocmai a) trecut“. Formele **c.** ale verbului *a fi* – ind. prez. pers. 1 sg. și 3 pl. *(î)s*, 3 sg. *e(-)*, *(î)i* – sunt predicate* verbale (*nu-s acasă*) ori verbe copulative* în structura predicatului nominal (*e-nsetat*). În general, **c.** au restricții combinatorii de topică* (adjectivele posesive conjuncte sunt totdeauna postpuse – *soră-mea* –, pronumele și unele semiadverbe sunt singurele elemente care disociază anumite forme verbale compuse – *o să-l mai întreb*) și restricții lexico-semantice (adjectivele demonstrative conjuncte se combină doar cu anumite substantive nume de diviziuni temporale).

Sistemul **c.** pronominale și adverbiale este în general stabil în evoluția limbii române. Adjectivele posesive **c.** sunt atestate începând cu sec. 17, în documente particulare muntenești, iar mai târziu și în texte literare. Îmbinări cu adjective demonstrative **c.** apar sporadic în sec 16, în graiuri din Țara Românească, din sudul Ardealului și din Banat-Hunedoara (*astă noapte*, Coresi); grupările sunt astăzi populare (*ăst-an*) sau familiare (*as'noapte*). Formele verbale **c.** cu *î-* protetic sunt inovații probabil ulterioare pronumelor **c.** cu *î-*; *îi* circula regional (în sudul Moldovei) la sfârșitul sec. 16, fiind atestat sporadic în textele literare. În sec. 17, apare, de asemenea, pers. 1 *îs* (*esz, us*); formele cu *î-* din limba actuală aparțin uzului popular, iar cele fără *î-*, celui familiar; *e* apare și în limba literară vorbită / scrisă. *C.S.*

colectiv, numeral ~. Subtip al numeralului cardinal*. Paradigmă incompletă: doar numerele relativ mici formează **n.c.** ca un compus cu grad avansat de sudură, în care componentul inițial și-a pierdut identitatea (*tustrei*, *tuspatru*); învechit, se folosesc **n.c.** compuse de forma *câteșitrei*, *câteșipatru*. Celelalte **n.c.** apar ca locuțiuni formate din *toți*, m. / *toate*, f.n. + numeralul cardinal (*toți patru*, *toți unsprezece*). Alături de acestea se folosește pentru cardinalul *doi* compusul *amândoi* sau neologismul *ambii*. Opoziția de gen este marcată la *toți* – *toate* și la numeral, dacă acesta își schimbă forma (*toți doisprezece*, *toate douăsprezece*). Flexiune mai bogată au *amândoi* (f.n. N.A. *amândouă*, m.f.n. G.D. *amândurora*) și *ambii* (f.n. N.A. *ambele*, m., G.D. *ambilor*, f.n. G.D. *ambelor*). Apar înaintea substantivului articulat (*tustrei copiii*, *toți zece copiii*), înaintea substantivului nearticulat (*ambii copii*), după substantivul articulat (*copiii amândoi* / *amândoi copiii*). Funcționează cu valoare substantivală (*Toți cinci au venit*) sau cu valoare adjectivală (*Toți cinci copiii au venit acasă târziu*).

În aromână elementul de compunere *amin* apare la întreaga serie.

În latină funcționa cu sens colectiv *ambo*, *ambae*. • Limbile romanice au extins modelul pentru întreaga serie; în diversele limbi romanice forme derivate considerate substantive. • Româna a moștenit din latină doar pe *amândoi* < **ambi-doi* < *ambo duo*; celelalte forme derivate / formații locuționale create în românește cu material

latin: *tus* < *toți*); *ambii* este neologism. Forme în limba veche: *îmbi; tustrele*, pentru f.n., *-lor* pentru G.D. f. *tute* + numeral cardinal (*tute șapte*). În sec. 19 formații cu *-ime* omonime cu numeralele fracționare. *A.Ș.*

colective, sufixe ~. Exprimă pluralitatea unităților de același fel și / sau o cantitate mare dintr-o materie. Sufixe specializate pentru valoarea colectivă: *-aie* (*bobotaie* < *bobot*), *-et* (*bănet, pomet, tineret*), *-iș* (*aluniș, mărunțiș*), *-iște* (*cânepiște*) și compusele: *-ăraie* <*-ar* + *-aie* (*apăraie, băiețăraie*), *-ăret* < *-ar* + *-et* (*copilăret*), *-ăriș* < *-ar* + *-iș* (*plopăriș*). Valoarea **s.c.** se dezvoltă, în mare măsură, prin concretizare, din valori abstracte. Abstracte nominale concretizate: *-ătate, -itate* (*păgânătate, intelectualitate*), *-eață* (*fâneață*), *-ie* (*țigănie, aristocrație*), *-ime*, (reg.) *-ame* (*țărănime; copilame*) și compusele: *-ărie* < *-ar* + *-ie* (*plopărie*), *-ărime* < *-ar* + *-ime* (*văcărime* „mulțime de vaci"). Abstracte verbale concretizate: *-eală* (*urzeală* „totalitatea firelor urzite"), *-oare* (*strânsoare*), *-tură* (*adunătură*), (reg.) *-amă* (*încălțamă*); *-ar*, sufix cu semantică foarte bogată, și *-ină*, mult mai puțin dezvoltat, dar cu valori variate, au și valoare colectivă asociată totdeauna cu valoarea locală: *cireșar, viespar; stupină*. În mod sporadic au valoare colectivă sufixele relativ recente: *-adă* (*colonadă*), *-aj* (*dalaj*), *-ier* (*mobilier* „totalitatea mobilelor..."). • Valoarea colectivă se interferează în multe derivate cu valoarea locală (*ferigar, fânărie, fâneață, desiș, măliniș, cânepiște, mâliște*) sau cu cea peiorativă (*măruntaie, lăcăraie, vorbărie*), uneori distincția între cele două valori fiind imposibil de făcut. • **S.c.** formează substantive, în majoritatea cazurilor de la nume (substantive și rar adjective, aproape întotdeauna substantivate), rar de la verbe (sufixele specializate pentru abstracte verbale) și sporadic de la adverbe (*josime* „oameni de jos") sau de la interjecții (*gărăgaie* < *gâra, gâra!* „gălăgie făcută de gâște"). Categoriile semantice ale bazelor preferate de **s.c.** sunt numele de plante pentru *-iște, -iș, -et, -ar*, numele de lucruri pentru *-ărie* și numele de persoane pentru *-ime*.

S.c. sunt bine reprezentate și în dialectele sud-dunărene. Prin **s.c.** ocurente și în dacoromână: ar. *-ame* (*bărbătame*), mr. *-imi* (*bărbătimi*), ar. *-ărie* (*văcărie*), ar., mr. *-et* (ar. *prunet*, mr. *curnet* < *corn*), ar. *-ie* (*gl'indurie* < *gl'indură*), ar., mr., ir. *-ină* (ar. *cupâcinî*, mr. *sicărină*, ir. *Spirinele* toponim, la origine colectiv), ar., mr. *-iști* (ar. *grupiști, livădiști*) (cele mai multe prezintă interferențe cu valoarea locală ca și corespondentele lor dacoromâne). Prin **s.c.** nonocurente în dacoromână: ar. *-aryó* (*fitaryo* „cârd de fete"), ar. *-îriŭ* (*caprâriŭ*), mr. *-utină* (*iărbutină*).

Româna a moștenit multe din sufixele care aveau în latină valoare colectivă: *-ătate* < *-tas, -tatem, -ét* < *-etum, -eață* < *-itia, -ime* < *-men, -(t)ură* < *-(t)ura*, sufixe panromanice; *-aie* < pluralul neutru al sufixului adjectival *-alis, -ar* < *-arium*, sufixe păstrate doar în unele limbi romanice. S-au adăugat sufixele *-oare* < *-or, -orem* și *-ie* < *-ia*, care au dezvoltat valoarea colectivă în unele limbi romanice. Româna și-a îmbogățit inventarul de **s.c.** prin multe compuse: *-ăraie, -ăret, -ărie, -ăriș, -ăriște* (cu ambele elemente componente **s.c.**) și prin împrumuturi; din slavă: *-eală* (cu etimonul controversat), *-ie* < *-ie* care l-a întărit pe *-ie* moștenit, *-iș* < *-iș, -iște* < v. bg. *-ište*; din franceză: *-adă* < *-ade, -aj* < *-age, -ier* < *-ier*; *-ină* este moștenit (*-ina*) și împrumut (sl. *-ina*). **S.c.** nonocurente în dacoromână sunt împrumuturi din greacă (ar. *-aryó* < *-αρειό, -îriŭ* < *-αριό*) și din bulgară (mr. *-utină* < *-otina*). • **S.c.** cele mai productive în decursul istoriei sunt, în

ordine descrescătoare: *-ărie, -ime, -et, -iș, -iște*. În limba contemporană nu excelează prin productivitate nici un **s.c.**, cu excepția lui *-ime* care apare, mai ales în limbajul presei, în numeroase formații ocazionale, în mod frecvent cu sens peiorativ. *L.V.*

colocvial, stil ~. Variantă a limbii române literare utilizată în comunicările orale, discuții pe diverse teme, în diferite ocazii. Caracteristic pentru **s.c.** / familiar este maniera directă și fără pretenții, spontană, în care se realizează comunicarea. Vorbitorii sunt preocupați mai mult de a transmite un mesaj și mai puțin de maniera în care se realizează mesajul. În raport cu celelalte stiluri ale limbii literare, **s.c.** se dovedește mult mai deschis: prezența unor elemente populare, alături de elemente livrești este firească pentru **s.c.** După unii autori (C. Maneca), **s.c.** se realizează în două maniere: prin dialog, principala varietate a acestui stil, și monolog (interior, cu particularități comune cu dialogul), povestire sau descriere. Deschiderea **s.c.** este remarcată și în direcția înglobării unor particularități lingvistice regionale, eventual a unor particularități individuale de pronunțare. Fiind vorba de un stil totdeauna vorbit, el prezintă o serie de particularități fonetice caracteristice: afereza*, neglijarea părții finale a cuvântului, lungirea unor sunete (C. Maneca). În același registru se înscrie și intonația specială, reliefând anumite intenții ale vorbitorului. În domeniul morfologiei, o caracteristică întâlnită regulat este absența articolului hotărât enclitic masculin *-l* (rolul lui este preluat de vocala de legătură *-u*): *domnu, omu* etc. De menționat și apariția frecventă a articolului nedefinit de plural *niște*. În flexiunea nominală, alternanța fonetică *a / ă* se realizează și la neologisme: *stație / stății* etc. La adjective și la adverbe apar frecvent superlative absolute construite cu *grozav, extraordinar, teribil* etc. Față de alte stiluri literare, verbele și substantivele au o frecvență relativ ridicată, ca și, de altfel, interjecțiile. Caracteristica cea mai frapantă a **s.c.** / familiar este relativa sărăcie și banalitate a vocabularului (C. Maneca, Iorgu Iordan). Din punct de vedere etimologic, este de semnalat prezența într-o măsură mare a cuvintelor moștenite, cele mai multe aparținând nucleului de bază al vocabularului (Iorgu Iordan). Numărul neologismelor este relativ mic. Se poate remarca, îndeosebi la cuvintele moștenite, predilecția pentru cuvinte polisemantice. Specific **s.c.** pare să fie folosirea cu precădere a unor locuțiuni în locul unor cuvinte simple: *a da de veste*, pentru *a comunica, a vesti; a face o gaură* pentru *a găuri* etc. Sunt de menționat și multe cazuri de scurtare a unor compuse: *mașină* este utilizat frecvent în locul sintagmelor / compuselor *mașină de tocat, mașină de spălat*; *fierul* este utilizat în mod obișnuit pentru desemnarea *fierului de călcat* etc. (C. Maneca). Proporția în care se utilizează una sau alta dintre particularitățile semnalate este în funcție de domeniul pe care vorbitorii îl ilustrează: tendința de scurtare a cuvintelor compuse este manifestată cel mai des în limbajul tehnicienilor. Tot în acest limbaj sunt frecvente și unele dintre accidentele fonetice menționate. *M.T.*

comparativ, complement circumstanțial ~. Subspecie a complementului circumstanțial de mod*. După unele păreri, complement circumstanțial distinct care ar include toate construcțiile care exprimă comparația. *I.V.R.*

comparativ, grad ~. Grad de comparație* care apare la adjectiv și la unele adverbe. Are două tipuri, cu trei valori în total: a) **c.** de inegalitate cu două valori: **c.** de superioritate* (*mai bun / bine decât...*),

și c. de inferioritate* (*mai puțin bun / bine decât...*); b) c. de egalitate* (*la fel de bun / bine ca, tot atât de bun / bine ca, deopotrivă de bun / bine ca*). Se formează analitic, cu ajutorul unor adverbe sau locuțiuni adverbiale (specifice fiecăreia dintre cele trei valori) așezate înaintea adjectivului / adverbului comparat. Al doilea termen al comparației (complementul comparației) este introdus prin adverbele / locuțiunile adverbiale de comparație cu rol de prepoziție (cu regim de acuzativ: c. de inegalitate – de superioritate și de inferioritate –, *decât, ca*; c. de egalitate, *ca (și), cât (și). Ea este mai atentă decât tine; Ea este mai puțin atentă decât tine; Ea este la fel de atentă ca și tine*); când al doilea termen al comparației este o propoziție, aceasta se introduce prin adverbele* relative *cum, cât* sau *decât* (*El este la fel de înalt cum / cât sunt și eu; El este mai înalt decât sunt eu*). Uneori, al doilea termen al comparației poate lipsi, fiind subînțeles (*Sorin și Emil sunt atleți remarcabili. Emil este mai bun, Sorin este mai puțin bun, George este la fel de bun*). Unele adjective / adverbe se folosesc de preferință (sau numai) la comparativ (*mai acătării, mai dihai, mai abitir*). C. poate apărea în construcții intensive (*mult mai puțin bun, cu mult mai bine*) și în construcții progresive (*din ce în ce mai bun, pe zi ce trece mai bine*). De asemenea, poate apărea ca fals comparativ (*Îmi place mai mult mie decât ție; Îmi place mai mult la mare decât la munte*); în aceste construcții, primul și al doilea termen din structura comparativă primesc caz de la prepoziția care îi precede (*la mare, la munte*) sau au cazul atribuit de verb (*Îmi place mie și ție*). C. este parțial omonim cu superlativul relativ*, de care se deosebește prin absența articolului demonstrativ adjectival și prin prepoziția / adverbul cu valoare de prepoziție care introduce al doilea termen al comparației (*mai atentă decât tine / cea mai atentă din clasă, cea mai atentă dintre toți*).

Regional, al doilea termen al comparației, introdus prin adverb cu statut de prepoziție, nu este în cazul acuzativ (lit. *Nu-i fecior mândru ca mine*), ci în cazul nominativ (*Nu-i fecior mândru ca* eu). În dialectele sud-dunărene c. are unii formanți specifici fiecăreia dintre cele trei valori (*multu, ma, (ca)ma*).

În latină c. avea aceleași valori pe care le-au moștenit toate limbile romanice. C. de superioritate se forma sintetic, iar celelalte valori aveau statut de îmbinări libere. Exprimarea celui de al doilea termen al comparației era facultativă. • Extins în latina vulgară, c. analitic s-a transmis tuturor limbilor romanice. • În linii generale sistemul c. este același în limba veche; c. de superioritate era gramaticalizat, în timp ce celelalte valori ale c. aveau statut de îmbinări libere. *A.Ș.*

comparativă, propoziție ~. Subspecie a propoziției circumstanțiale de mod*. După unele păreri, propoziție circumstanțială distinctă care ar include toate propozițiile care exprimă comparația. *I.V.R.*

comparație. Categorie cu trei termeni: pozitiv*; comparativ* și superlativ*; proprie adjectivelor, adverbelor de mod, unor adverbe de timp și de loc (*mai târziu, mai departe*) și unor substantive cu sens general calificativ (*poet, filozof*). Adjective inapte de a primi grade de c.: cele care, etimologic, reprezintă forme de comparativ sau superlativ latin: *superior, anterior; minim, optim*; cele care au un sens superlativ: *nemaipomenit, enorm, extraordinar* (vezi **defective, adjective ~**). Se exprimă analitic; câteva forme sintetice savante de superlativ: *rarisim, simplisim*. Structurarea c. pe trei trepte (dintre care

pozitivul este termenul de referință, nemarcat) urmează modelul gramaticilor latinești; contestată de unii ca impropric.

În latină exprimare predominant sintetică. Slăbirea consonantismului final în latina târzie a determinat reorganizarea mărcilor **c.** și trecerea spre exprimarea analitică. Modalitățile sunt aceleași, diferă morfemele mobile (adverbele). La comparativ, româna se grupează cu limbile iberoromanice prin formantul *magis* (opus lui *plus*, utilizat în italiană și franceză). La superlativ, gamă foarte variată de procedee. Toate limbile romanice, mai puțin româna, posedă urme ale tipului sintetic (it. *migliore*, sp. *mejor*, fr. *meilleur*). *A.P.*

complemente și propoziții completive. În gramatica actuală a limbii române se recunosc, în general, următoarele **c.** și **p.c.** corespunzătoare: a) necircumstanțiale: direct*, indirect*, de agent*; b) circumstanțiale: de cauză*, concesiv*, condițional*, consecutiv*, cumulativ*, de excepție*, instrumental*, de loc*, de mod*, opozițional*, de relație*, de scop*, sociativ*, de timp*. Unii autori nu includ circumstanțialele la complemente; complementul direct și indirect sunt numite și *obiecte*; alții includ la complementele necircumstanțiale unele complemente considerate în general circumstanțiale (de exemplu, complementul sociativ). Unii autori au propus drept categorii distincte și alte **c.** (și propozițiile corespunzătoare): comparativ*, de măsură*, al originii*, de progresie, de reciprocitate*, de schimb*, al transformării* / trecerii dintr-o stare în alta. Între **c.** și **p.c.** există o corespondență în principiu biunivocă, **c.** și **p.c.** de același fel îndeplinind un rol asemănător față de elementul regent și putându-se obține unele din celelalte, prin contragere, respectiv expansiune; frecvența **c.** și a **p.c.** corespunzătoare fiind, la unele specii, diferită. Regentul lor este un element cu caracter verbal (verb, locuțiune verbală – inclusiv la moduri nepredicative –, adesea, dar nu totdeauna, și o interjecție predicativă), uneori un adjectiv (cu sens verbal – de exemplu, derivate cu sufixul *-bil* – sau fără sens verbal) sau un adverb.

Topica normală a **c.** este după predicat, în ordinea **c.** necircumstanțiale + **c.** circumstanțiale, fiecare însoțite eventual de determinanți. Între mai multe **c.** circumstanțiale, topica lor normală este în ordinea descrescătoare a importanței acordate de vorbitor. Pentru accentuare este posibilă deplasarea spre stânga a **c.** necircumstanțiale sau circumstanțiale chiar până la primul loc în propoziție, o anumită topică fiind posibilă și pentru evitarea unor ambiguități.

Latina clasică avea topica subiect-obiect-verb; limba vorbită a evoluat spre topica subiect-verb-obiect, pe care o continuă toate limbile romanice. **C.** exprimate prin verbe la supin sunt proprii limbii române. Vezi și **dublare stilistică**. *I.V.R.*

completive, propoziții ~, vezi **complemente și propoziții completive.**

compunere. După structura lor, cuvintele compuse sunt în limba română de trei tipuri: compuse din cuvinte întregi, din / cu elemente de **c.*** și din / cu abrevieri*. • Compusele din cuvinte întregi aparțin tuturor părților de vorbire cu excepția articolului și interjecției. Categoria substantivelor, cea mai bogată și mai variată, se constituie în numeroase subtipuri după caracteristicile morfologice ale termenilor componenți (cele mai multe subtipuri sunt formate din câte doi sau trei termeni): substantiv + substantiv, ambele în același caz (*mamă-soacră*, *tren-fulger*, *omucidere*), substantiv + substantiv în genitiv (*barba-caprei*, *moalele-capului*, *Piatra Craiului*), substantiv + adjectiv și adjectiv + substantiv (*botgros*, *codalb*, *Câmpulung*;

bunăvoință), numeral + substantiv (*prim-ministru*), prepoziție + substantiv (*după-amiază, fără-de-lege*), substantiv + prepoziție + substantiv (*buhai-de-baltă, poale-n-brâu, Cetatea-de-Baltă*); structură de propoziție: verb + substantiv și substantiv + verb (*târâie-brâu, gură-cască, meșter-strică*), verb + prepoziție + substantiv (*calcă-n străchini*), verb + adverb (*vino-ncoace*); structură de frază mai mult sau mai puțin dezvoltată (*tace-face, lasă-mă-să-te-las*). Adjectivele sunt mai puține: adjectiv + adjectiv (*alb-gălbui, fizico-chimic, nou-nouț, rozalb*), prepoziție + substantiv (*cuminte*), substantiv + adjectiv (*răuvoitor*), adjectiv + adverb și adverb + adjectiv (*albastru-deschis; clarvăzător, dreptcredincios*). Pronumele compuse aparțin tuturor categoriilor de pronume și conțin totdeauna un pronume sau un adjectiv pronominal. Categoria cea mai numeroasă e cea a pronumelor nehotărâte. Celelalte categorii au un inventar redus. Pronume personal: *de* + pronumele personal vechi *îns(u)* (*dânsul*), substantiv + adjectiv posesiv sau pronume personal (*Domnia-ta, Domnia-lui* devenite *dumneata, dumnealui*), pronume personal + pronume reflexiv (vechi *eluși*); pronume reflexiv: pronume reflexiv în dativ sau acuzativ + pronumele *și* (*sieși, sineși*); pronume de întărire: pronumele personal *îns(u)* + pronume personal sau reflexiv în dativ (*însumi, însuși*); pronume demonstrativ: pronumele demonstrativ *cest, cel* + *alalt* (*cestălalt, celălalt*), pronumele demonstrativ *acela* + pronumele *și* (*același*); pronume nehotărâte: pronume interogativ-relativ urmat sau precedat de formele verbale *va*, respectiv *fie, ori*: *careva, cineva, fiecare, oricine*, pronumele nehotărâte *alt* + *cineva* (*altcineva*) etc. Numeralele compuse conțin totdeauna un numeral. Numeral cardinal: numeral + numeral: *nouăzeci*, numeral + *spre* + numeral (*paisprezece, șaptesprezece*); colectiv: adjectivul *toți* + numeral cardinal (*tustrei*); adverbul *câteși* + numeral cardinal (*câteși-patru*); ordinal: *de* + *întâi* (*dintâi*). Verbele compuse sunt foarte puține și puțin variate ca structură: verb + verb (*furgăsi*), adverb + verb (*binecuvânta*). Adverbele compuse se realizează în numeroase combinații, în majoritatea cazurilor, între părți de vorbire diferite: prepoziție (mai ales *de* și *în*) + adverb (*dinăuntru*), prepoziție + substantiv (*acasă*), adverb + verb și verb + adverb (*cândva, oriunde*), adverb + pronume (*iarăși*), adjectiv pronominal + adverb (*alaltăieri*), adjectiv pronominal + substantiv (*astăzi, altfel*), adverb + adverb (*nicicând*), prepoziție + pronume (*laolaltă*). Prepozițiile compuse, categorie relativ bogată, sunt constituite mai ales din câte două sau trei prepoziții: *de la, din, de pe lângă* sau provin din adverbe compuse cu formă articulată de tipul: *dedesubtul, dindărătul* (< *de* + *de* + *subt* + *-ul*), *de* + *îndărăt* + *-ul*). Conjuncțiile compuse, nu foarte numeroase, sunt constituite din: conjuncție + conjuncție (*ca să, dacă*), conjuncție + adverb (*deși*), conjuncție + pronume relativ (*căci*) sau sunt la origine locuțiuni conjuncționale formate din: prepoziție + adverb (*întrucât*), prepoziție + substantiv + pronume (*deoarece*), verb + conjuncție (*fiindcă*), verb + conjuncție + verb (*vasăzică*). • Unele formații sunt greu de clasificat întrucât primul termen are formă ambiguă. *Mașinexport, Mașinimport, Uzinexport* sunt formate din câte două cuvinte existente independent în română (*mașini* + *import, export, uzine* + *export*); cuvântul de pe primul loc apare însă fără vocala finală, identică sau neidentică cu vocala inițială a celui de pe al doilea loc (*mașin-, uzin-*). Nonocurența respectivei vocale poate conduce la trei soluții legate de interpretarea primului termen: a) dacă se consideră că

el își păstrează statutul de cuvânt, formația e un cuvânt compus din cuvinte întregi cu finala primului termen omisă din motive fonetice; b) dacă este o abreviere, formația e un compus prin abreviere; c) dacă e un element de **c.**, formația e un compus tematic. • Sudura (aglutinarea) termenilor care constituie cuvintele compuse este de diferite grade. Ex.: *bunăvoința, bunăvoinței* față de *reaua-voință, relei-voințe* sau chiar *bunăstării* și *bunei-stări*; *primăvara, primăverii* față de *prim-ministrul(ui), prim-miniștrii*, dar și *primului-ministru*, sau numai *prima-balerină, prime-balerine*. La pronume însă există exemple care, deși constituite din termeni neidentificabili ca unități distincte, își modifică forma în cursul flexiunii: *dumneata, dumitale, celălalt, celuilalt* față de *Domnia-ta, Domniei-tale, Domniile-lor, Domniilor-lor*. Și cuvintele invariabile prezintă grade diferite de aglutinare. Ex.: *asupra* și *după*, grupuri sintactice în latină (*ad-super, de post*), în sistemul prepozițional românesc sunt prepoziții simple; *despre, din, peste*, compuse în română (< *de* + *spre*, *de* + *în*, *pre* + *spre*), au devenit neanalizabile; în schimb, prepoziții ca *de lângă, de pe lângă* și-au păstrat individualitatea formală și semantică. Vezi și compusele devenite neanalizabile pentru nespecialiști ca: *mujdei* < *must de ai*, *destul* < *de* + *sătul*, *pretutindeni* < *pre* + *tutindeni*, *dacă* < *de* + *ca*, *deci* < *de* + *aci*. • Unele adjective recente, formate din adjective neologice, au structură apropiată de **c.** tematică: *fizico-chimic, științifico-fantastic* (compară cu soluțiile ezitante între care adoptată e ultima: *social-cultural, socialo-cultural, sociocultural*). • Domeniile semantice cel mai bine reprezentate în limbajul popular sunt numele de plante, păsări, pești, insecte, obiecte uzuale, boli, culori, iar în limbajul cult, numele de obiecte în general, de fenomene, însușiri, acțiuni în special cu specific cultural. Compusele din cuvinte întregi sunt foarte frecvente în toponimie.

Româna a moștenit din latină, unde procedeul **c.** nu era foarte dezvoltat, câteva modele pentru tipuri de nume păstrate și în celelalte limbi romanice (substantiv + adjectiv, adjectiv + substantiv, substantiv + substantiv în nominativ sau genitiv, adjectiv + adjectiv: *codalb, mijloc, mama soacră, moalele capului, alb-roșietic*) și modele de cuvinte invariabile. Moștenirea latină a fost îmbogățită prin structurile romanice timpurii: substantiv + prepoziție + substantiv (*buhai-de-baltă, poale-n-brâu*), verb + substantiv (*târâie-brâu*), verb + prepoziție + substantiv (*fluieră-n-biserică*), reprezentate și prin calcuri romanice sau / și neromanice (*cal-de-mare, iarbă-de-mare*). Modelele de nume moștenite au fost întărite prin împrumuturi și calcuri vechi din slavă (*Buna-Vestire, căderea-păcatelor, mare-grăitoriu, voie-bună*) și, începând din sec. 19, latino-romanice (*apă-tare, câine-lup, pur-sânge, vocal-simfonic*) sau / și neromanice (*vinars, roza-vânturilor*). *L.V.*

compunere, elemente de ~. Elemente formative fără existență independentă, cu sens lexical deplin, provenite din cuvinte autosemantice, mai ales de origine greacă și latină, plasate pe primul sau ultimul loc în formațiile în care apar: *autoinducție, insectivor*. **E.c.** formează serii mai mari sau mai mici de compuse. Un exemplu de **e.c.** ocurent în foarte numeroase formații este *geo-*, un exemplu de **e.c.** ocurent într-o singură formație este *reacto-* (*reactopropulsor*). **E.c.** inițiale sunt numite și prefixoide*, cele finale și sufixoide*. • Unele **e.c.** apar atât în poziție inițială, cât și în poziție finală, cu același sens: *antropo-* / *-antrop* „om" (*antropogeneză, filantrop*) sau cu sensuri diferite: *filo-* „iubire" / *-fil* „care iubește" (*filozofie, bibliofil*). Poziția

e.c. e asociată cu o diferență de formă: în poziția inițială prezintă o vocală, de obicei *o* (*lito-*), care nu mai apare în poziție finală (*-lit*). Unele **e.c.** ocurente în ambele poziții formează compuse mai numeroase în poziție finală decât în poziție inițială; ex.: *-graf* față de *grafo-*, *-log* față de *logo-*. • **E.c.** se atașează la cuvinte întregi (vezi mai sus) sau se combină între ele (*psiholog*), constituind cuvinte compuse. O situație specială prezintă unele nume de familie de origine grecească formate din trei termeni: două **e.c.** care încadrează un prenume existent independent în limbă (*Caraianopol; cara- + Iani + -(o) pol*). Conform tradiției clasice, aceste compuse sunt numite tematice, iar procedeul de formare a lor, compunere tematică. • Unele **e.c.** apar și în cuvinte necompuse, în combinație cu un sufix (*adenită, fobie*) (vezi **prefixoide, sufixoide**). Unele **e.c.**, prefixoide sau sufixoide, se combină cu un sufix sau o desinență. Termenii rezultați au aparență de substantive și au totdeauna poziție finală în compuse: *algo- + ie > -algie* (*gastralgie*), *-crat + -ie > -crație* (*autocrație*), *lizi- + -ă > -liză* (*bacterioliză*). Procedeul, care folosește **e.c.** de origine greco-latină, este aplicat încă din limbile originare. Ex.: *-κρατία < κράτος* (*θεοκρατία*). • Compusele tematice sunt substantive, adjective și verbe. • **E.c.**, marea majoritate neologice, aparțin limbajului cult, oferind un inventar foarte bogat terminologiilor științifice și tehnice (în perioada contemporană cu largă întrebuințare și în limbajul presei). • **E.c.** sunt provenite mai ales din substantive și adjective, mai puțin din verbe și numerale, foarte rar din pronume, adverbe, conjuncții, niciodată din prepoziții. • Procedeul compunerii tematice n-a fost moștenit în română (și nici în celelalte limbi romanice), deși unele compuse de acest tip s-au păstrat atât în română, cât și în alte limbi romanice (ex., lat. *lucifer* > rom. *luceafăr*, ar. *luțeafir(e)*, sp. *lucero*, pg. *luzeira*; lat. *trifolium* > rom. *trifoi*, ar. *trifol'ĭŭ*, it. *trifoglio*, v. fr. *trefueil*, oc. *trefuelh* etc.). Compusele tematice savante sunt însă structurate după modelul compunerii tematice latinești și sunt în română ca și în celelalte limbi romanice (în cele occidentale începând din sec. 12 și 13), categoria cea mai productivă și mai bogată de compuse. *L.V.*

compunere tematică, vezi **compunere, elemente de ~.**

compus, predicat verbal ~. Tip de predicat verbal controversat. Categorie neunitară, cu grade diferite de fuziune între verbul regent al construcției (semiauxiliar*) și verbul dependent (purtător al semnificației principale); diferențele depind în parte de tipul semiauxiliarului – de mod, de aspect sau cauzativ –, dar, în interiorul fiecărei categorii, apar comportamente sintactice specifice fiecărei unități lexicale. • Verbul dependent este adesea la modul conjunctiv* (trăsătură balcanică), la infinitiv* (în genere precedat de prepoziția *a*) sau la supin* (precedat de prepoziția *de*): *vrea să plece, începe a cânta, termină de vorbit*. • Cele două verbe ale construcției au același subiect (nu e **p.v.c.** o structură de tipul *Eu vreau să plece ea*), o unică semnificație temporală și aspectuală. • Gradul cel mai puternic de amalgamare, cu consecințe în planul gramaticalizării, apare când al doilea verb este construit direct cu infinitivul fără prepoziție. În româna actuală standard, singurul verb care acceptă această construcție este *a putea*; structura circulă în paralel cu cea, perfect echivalentă, cu conjunctivul: *poate pleca / poate să plece*. Unitatea sintactică a celor două verbe este dovedită la primul tip (cu infinitivul) de antepunerea obligatorie a

formelor pronominale neaccentuate (clitice) de acuzativ și dativ, complemente ale verbului la infinitiv sau forme de dativ posesiv, plasate înaintea verbului regent (*Îl poate căuta; Îi poate spune; Îi poate lua casa* – față de *Poate să-l caute* etc., în structurile cu conjunctivul), de antepunerea pronumelui reflexiv (*El se poate gândi; Își poate aminti*) și a semiadverbelor (*Nu mai poate veni*). Reflexivul impersonal (și pasiv) e marcat doar de prezența pronumelui înainte de verbul regent; pronumele similar al verbului la infinitiv fiind absorbit: *Se poate crede* (= *Se poate să se creadă*). Structura nu admite negarea ambelor verbe, ci doar a semiauxiliarului (*Nu poate veni*), deoarece infinitivul fără *a* nu acceptă negația (cu conjunctivul, dubla negare e posibilă: *Nu poate să nu vină*). • Chiar în unele construcții cu conjunctivul (ale semiauxiliarelor *a trebui* și *a fi*) apar indicii ale amalgamării celor două verbe: subiectul antepus întregului grup și acordul prin atracție, care conferă desinențe personale verbului impersonal: *Ei trebuiau să plece; Ele erau să cadă*. • Argumente semantice ale fuziunii: lipsa de autonomie lexicală și sintactică a unor verbe, care își actualizează sensul respectiv doar în construcția cu alt verb (*a da – dă să plece; a sta – stă să plouă*). • În categoria **p.v.c.** pot fi incluse și structuri cu participiul*. Îmbinarea *a trebui, a merita* + verb la participiu (*trebuie căutat, trebuie mers*) cuprinde semiauxiliarul de modalitate și participiul celui de-al doilea verb; explicabilă prin elipsă în cazul verbelor tranzitive (care și-ar pierde auxiliarul *a fi* din perifraza pasivă), prin analogie la celelalte. Secvența e interpretată de unii cercetători ca **p.v.c.**, de alții ca formată din verb + element predicativ suplimentar*. Structura *a se lăsa, a se da, a se cere, a se vrea, a se cuveni, a se crede* etc. + participiu (*Se lasă învinsă; Se dă bătut; Se cere studiat*). Cauzativ: *Îl face scăpat / cunoscut*. • Folosirea mai frecventă după semiauxiliare a infinitivului în locul conjunctivului (*Dorește a aminti*) reprezintă o tendință cultă, arhaizantă sau / și de calchiere a unor modele străine.

Regional, în dacoromână, variații în modul de construcție a **p.v.c.**, determinate mai ales de raportul dintre folosirea conjunctivului sau a infinitivului după semiauxiliar. Repartiția în două arii: construcțiile cu infinitivul, cu sau fără prepoziția *a*, mai frecvente în graiurile din nord, mai rare în cele din sud. Mai ales în nordul Moldovei și în Bucovina, dar și în Maramureș, Crișana și în mare parte din Transilvania, sunt caracteristice construcțiile cu infinitivul cu prepoziție după *a trebui, a putea, a vrea, a ști, a începe, a (se) prinde* (Moldova: *Trebu a făci; Pot a spuni; Vrem a lucra* etc.; Maramureș: *Trebe a da*; Crișana: *S-o prîs a juca*). Tot acolo, alte verbe semiauxiliare – *a da, a se lua* – urmate de infinitivul cu *a*: *Dau a se coace; Te-ai lua a grăi*. În Maramureș, verbele *a vrea* și *a ști* construite și cu infinitivul fără prepoziție, deci cu toate caracteristicile structurii solidare: *Nu m-o vrut da*. Verbul *a ști* apare în această construcție și în Crișana, în zone din Transilvania (*O știam face*) și Banat (*Știe spune; Știu coase*). În Banat predomină totuși conjunctivul. *A avea* (ca verb modal) e urmat în Banat și Transilvania de infinitivul cu prepoziția *a*, uneori și *de*: *N-a avut a auzi; N-am avut d-a pleca*; *de* apare și cu alte verbe, semiauxiliare de aspect: *Am gătat de-a mulge*. • În meglenoromână, *a putea* cu infinitivul și pronumele reflexiv sau pronumele complement antepuse: *Ti poț duțiri* „Te poți duce"; *Nu u putu junziri* „Nu o putu ajunge". În toate dialectele sud-dunărene, cu verbe de aspect se folosește

infinitivul (în locul supinului, absent): ar. *Bitisi di mâcari* „Termină de mâncat"; mr. *Sfârșo di ararea* „Sfârși de arat". În istroromână, infinitivul apare foarte des în locul conjunctivului, nu numai cu *a putea*, și fără prepoziția *a*: *N-a vrut zițe* „N-a vrut să zică"; tiparul este mai apropiat de cel din limbile romanice occidentale.

Perifrazele care formează **p.v.c.** există în toate limbile romanice; în toate, cu excepția românei, predomină construcția cu verbul al doilea la infinitiv (cu sau fără prepoziție). Apar diferențe în privința gradului de fuziune sintactică a grupului (reflectată, de exemplu, în poziția cliticelor: fr. *Il peut le voir* vs. it. *lo può vedere / può vederlo*). • În româna veche, mai numeroase construcțiile **p.v.c.** cu infinitivul, cu sau fără *a* (*Nu-ți potu agiuta; Începu a-l bate; Va prinde a țipa. Codex Sturdzanus*; verbul *a vrea* urmat de infinitiv fără *a*: *Au vrut certa pre ei.* Coresi). În opoziție cu tendința de extindere a conjunctivului, adoptată și de limba literară, în sec. 19 se manifestă o recrudescență a infinitivului în limba literară, sub influența limbilor romanice moderne, în special a francezei. *R.Z.*

concesiv, complement circumstanțial ~. Valori: exprimă situația / obiectul care ar fi fost de așteptat să împiedice desfășurarea unei acțiuni / existența unei însușiri, dar nu o împiedică. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*A plecat, în pofida avertismentelor noastre; A greșit luându-și lumea în cap în ciuda insistențelor mamei sale*) și, mai rar, interjecții predicative (*În ciuda întunericului, hai să mai căutăm*); adjective (*copil premiant contrar așteptărilor*). • Se exprimă prin: a) substantive / (rar) substitute ale acestora (pronume, numerale) precedate de prep. *cu* (urmată, de obicei, de *tot*, împreună cu care formează o locuțiune prepozițională acordată cu substantivul: *Cu toate milioanele lui, nu e fericit*), *împotriva* (*învingător împotriva oricăror așteptări*) / loc. prepoziționale *în ciuda* (*În ciuda stângăciilor de construcție, acest roman se citește cu plăcere*), *în contra* (*În contra previziunilor, a ieșit câștigător*) / adv. *contrar* (*învingător contrar așteptărilor*); b) adv. *tot(uși)* și loc. adverbiale *cu toate astea / acestea*; c) verb la gerunziu (uneori precedat de adv. *chiar, nici*: *Ați făcut-o (chiar) știind că era interzis; Nici știind că e zadarnic, n-a încetat să încerce*); d) verb la infinitiv cu prep. *fără* (*Fără a fi savant, este (totuși) foarte cultivat*); e) construcții absolute* (*O dată adevărul aflat, tot nu-și găsea liniștea*). • Nuanțe concesive pot fi exprimate de diverse alte complemente circumstanțiale, precum și de atributul circumstanțial concesiv (*Bolnav, își păstra buna dispoziție*). • Prezența unei conjuncții conferă calitatea de propoziție concesivă cu predicatul având verbul copulativ subînțeles, exprimat numai prin nume predicativ (*Deși sărac, era foarte generos*).

Regional, învechit și livresc, **c.c.** poate fi introdus și prin loc. conjuncționale *în butul* și *în pofida*.

În latină, raportul concesiv se putea exprima, la nivelul propoziției, prin participiul prezent acordat referitor la același subiect ca și verbul regent sau prin construcții absolute*; raportul concesiv exprimat prin ablativ absolut era uneori explicitat prin corelative sau prin conjuncții specifice propoziției concesive. În limbile romanice, elementele regente ale **c.c.** sunt asemănătoare celor din română. **C.c.** se exprimă tot prin: a) substantive / substitute ale acestora precedate de prepoziții / locuțiuni prepoziționale (fr. *Avec tous ses millions, il n'est pas heureux; En dépit des maladresses de sa construction, ce roman se lit agréablement*); b) adverbe / locuțiuni adverbiale

(fr. *avec tout cela, cependant, néanmoins, pourtant, seulement, toutefois*); c) verbe la infinitiv cu prepoziții / locuțiuni prepoziționale (fr. *Sans être savant, il est très cultivé*); d) participiu prezent / gerundiv, eventual explicitate prin adverbe; e) construcții absolute. Și unele atribute circumstanțiale izolate pot avea nuanță concesivă (fr. *Malade, il gardait sa bonne humeur*), explicitată eventual prin aceleași elemente, conjuncția concesivă putând introduce propoziții eliptice (fr. *Il était, quoique pauvre, très généreux*). • În româna literară din perioada 1532–1640, **c.c.** nu dobândise încă individualitate, raportul concesiv fiind exprimat în general prin propoziții concesive; fac excepție adverbele *acie, acolo, atunce, încă(și), tot(uși)*, folosite și drept corelative în regentele unor concesive. În perioada 1640–1780, **c.c.** este încă în faza inițială, are puține mijloace de expresie și apare rar în texte; este exprimat prin substantive / substitute ale acestora introduse prin locuțiunea prepozițională acordată *cu tot*, prin verbe la gerunziu sau la infinitiv cu prepoziție, precum și prin locuțiunea adverbială *cu toate acestea*, calchiată după greacă și cu corespondente în bulgară și albaneză. *I.V.R.*

concesivă, propoziţie circumstanţială ~. Valori: exprimă situația / obiectul care ar fi fost de așteptat să împiedice desfășurarea unei acțiuni / existența unei însușiri exprimate în regentă, dar nu o împiedică. Rară în limba populară. • Subspecii: în funcție de caracterul acțiunii, **p.c.** sunt reale / propriu-zise sau ipotetice / condiționale; caracterul celor din urmă este accentuat uneori prin adv. *cumva, încă / până și, tocmai* sau prin pronume / adjective nehotărâte. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Plecând, deși l-am avertizat asupra primejdiei, a riscat foarte mult; Și-a luat lumea în cap, cu toate că mama sa a insistat să rămână*); mai rar interjecții predicative (*Cu toate că s-a întunecat, hai să mai căutăm*); adjective (*Copil premiant deși nu era de așteptat*). • Conective: foarte numeroase; **p.c.** reale se introduc numai prin conjuncții: *deși*; (popular) *că, dacă* (precedată, de obicei, de adv. *nici, și* accentuate în frază) / loc. conjuncționale *cu toate că*; (familiar, dar nepopular) *chit că*; *fără (ca) să, indiferent că / dacă*; (popular) *măcar că*; (familiar) *de bine ce*. Conectivele specializate *deși* și *cu toate că* au caracter cult, neregăsindu-se în româna vorbită. *Când* (însoțit frecvent de *de fapt, dimpotrivă*), *de unde, după / în timp / în vreme ce, pe când, pe câtă vreme* introduc circumstanțiale cu un caracter concesiv mai puțin clar. **P.c.** ipotetice se introduc prin conj. *dacă, de, să* (*Biata de ea, să-i fi povestit întâmplarea și tot n-ar fi înțeles nimic*) / loc. conjuncționale *chiar / nici / și + dacă* (disociabile și intervertibile) / *de / să*; *chiar fără (ca) să, și fără (ca) să*; (popular) *măcar dacă / de / să* (*Măcar de-ar ploua cât de puțin, tot ar fi bine*), *tocmai de* / pronume / adjective și adverbe nehotărâte compuse cu *ori(și)-* sau relative precedate de *indiferent* (*Ori(și)ce ai spune / indiferent ce ai spune, (tot) nu mă vei convinge; Să predai siciliana, oricât ar părea de ciudat, nu e ușor; Ori(și)unde ați merge, ori(și)ce ați face, copilăria vă va urmări întotdeauna; Aceste evenimente, or(și)icât de neimportante ar fi, fac parte din viața noastră*); **p.c.** ipotetice pot fi și juxtapuse (*Zică ce-o zice, eu tot plec; Fie pâinea (orişi)cât de rea, tot mai bine-n țara mea*); juxtapunerea este mai frecventă când **p.c.** apare într-o pereche de subordonate în care este coordonată cu o condițională tot juxtapusă: (*(E / Fie) nouă, (e / fie) veche, eu tot o iau*) sau când **p.c.** este formată din verbul *fie* urmat de o subordonată (mai ales

predicativă sau subiectivă: *Fie ce-o fi, eu plec*). • Secvenţa *în ciuda faptului că* este interpretată drept complement concesiv + atributivă. • Corelative în regentă: **p.c.** pot avea adv. / loc. adverbiale corelative *tot, totuşi* (cu circulaţie redusă în limba populară actuală), *cu toate acestea*; în construcţii cu caracter popular, **p.c.** propriu-zise introduse prin *că, dacă, de* pot avea corelativele *şi tot / totuşi, încă*. • Modurile cu care se construieşte: în general, **p.c.** reale au predicatul mai ales la indicativ; cele ipotetice – la condiţional; cele introduse prin *să* şi locuţiuni conjuncţionale formate cu *să* – la conjunctiv, iar cele introduse prin *că* – la indicativ; celelalte se pot construi cu indicativul, prezumtivul sau condiţional-optativul. **P.c.** juxtapuse se construiesc cu conjunctivul fără *să*, cu imperativul sau cu indicativul (dar cu intonaţie imperativă sau interogativă). Unele **p.c.** pot avea predicatul exprimat numai prin nume predicativ, cu verbul copulativ subînţeles (*Deşi bolnav, m-am prezentat la examen*). • Topica: majoritatea tipurilor de **p.c.** precedă regenta, dar o pot şi urma; cele juxtapuse sunt însă numai antepuse regentei, iar **p.c.** reale introduse prin *că / de* „deşi" sunt numai intercalate.

Regional, în dacoromână, **p.c.** propriu-zise au şi conectivele *batâr* (< magh.) + *că*, cu caracter ardelenesc, *măcar* neurmat de *că* în graiurile din Transilvania; *săvai* (< *să* + *va* „vrea") s-a păstrat în unele graiuri nordice; **p.c.** ipotetice au şi conectivele *batâr de / să, tocmai de*. În subdialectul muntean, conectivele *şi de, şi că* (*Îmi da ţigări şi că aveam*) corespund conectivelor literare *deşi, cu toate că*. În Banat, Ţara Haţegului şi Muntenia, în **p.c.** se folosesc conectivele corelative *tir* (din slavonă şi greacă) *dă… tir dă…* (*tir dă stă degeaba, tir dă merge cu mine…*) / *tir că… tir că* (*tir că beau, tir că nu beau, tot însetat sunt*). Corelativul *pentru aceea* are în limba actuală caracter ardelenesc. Pentru formele regionale vezi **adverbe nehotărâte** şi **pronume nehotărâte.** • În istroromână, *măcar* nu este urmat de *că*. În meglenoromână, **p.c.** se introduc în general prin conj. *ácu* împrumutată din bulgară.

În latină, **p.c.** puteau avea valoare de real, potenţial sau ireal; în locul majorităţii conectivelor din latina clasică, în latina târzie se formează locuţiuni conjuncţionale cu *quod / si*. Moduri folosite: indicativ, conjunctiv; ultimul extins în perioada imperială. Corelative facultative: conj. adversative *tamen, at, uerum, nihilominus, nequidem* etc. / adv. *certe, sic, tam, ut*. • Limbile romanice continuă drept conective lat. *si* (> fr. *si*, rom. *să* etc.), ai cărei descendenţi intră în locuţiuni conjuncţionale (fr. *même si*); rolul de element introductiv al **p.c.** îl dobândesc şi alte conjuncţii şi adverbe latine, ca lat. *quod* > rom. *că*. În unele limbi se folosesc şi urmaşii lat. *quando* (în special în diverse combinaţii): fr. *quand, quand (bien) même*, rom. *(pe) când* etc. În limbile romanice occidentale au apărut numeroase locuţiuni conjuncţionale formate cu *que / che* (fr. *bien / encore / en dépit / malgré que; quoique* etc.). Astfel, în franceză, **p.c.** opoziţionale ireale sunt construite cu *aussi, pour, quelque, si, tout* + adjective / adverbe + *que* + conjunctiv (*Enseigner le sicilien, aussi étrange que cela puisse paraître, n'est pas une tâche simple*) / *qui / quoi / où que* + conjunctiv (*Où que vous alliez, quoi que vous fassiez, votre enfance vous rattrapera toujours par la manche*) / prin inversiunea subiectului, uneori cu *si* adverbial (*Ces événements, si minimes soient-ils, font partie de notre vie*) etc. În unele limbi romanice există un tip de **p.c.** „restrictivă", introdusă prin fr. *encore que*, rom. *măcar că / de*, sd. *makár* (ultimele două din greacă) ş.a. Spaniola are şi structura

Diga lo que diga..., de același tip cu rom. *Zică ce-o zice*... • Și în alte limbi romanice, **p.c.** poate avea predicatul cu verbul copulativ subînțeles, exprimat numai prin nume predicativ (fr. *La pièce était fort bonne, quoique ancienne*...). • Corelative facultative: conjuncții adversative (it. *tuttavia, pure, nondimeno* etc.) / adverbe / locuțiuni adverbiale (it. *lo stesso, ugualmente, sempre*). • În limba literară din sec. 16, **p.c.** erau foarte rare, dar erau introduse printr-un număr foarte mare de conective, care au dezvoltat această valoare pornind de la sensul condițional, cauzal, local, temporal sau modal. Numai puține conective (unele caracterizate prin cumul de mărci) erau exclusiv concesive (*e să, de... și, să (...) și / și... să, oare să, vare să... și, macară căce / să (... și) / macară și... să, să amu și, să amu să și*) și aveau o frecvență semnificativă, majoritatea (conj. / loc. conjuncționale *ca, că, căce, că să, cum, de, de ce / se, derep ce amu că să, dereptu căce, după ce, măcar căce, să*, adv. *io, unde*) având și alte valori, iar inventarul conectivelor folosite fiind diferit în funcție de autor și chiar de text. Unele conective sunt limitate la sec. 16 (*ca, căce, de să, că să, să amu (să) și, e să, oare să, vare să... și, macar căce, de ce, dereptu căce, derep ce amu că să, de unde, să unde, io*). În sec. 16 apar drept conective și pronume / adverbe relative însoțite uneori de conjuncții concesive, situație care se regăsește în limba contemporană. În sec. 17, numărul **p.c.** crește și apar noi conective (*deca* – și cu alte valori – și conectivele specifice *deși* sudat, locuțiuni conjuncționale formate cu *măcar, săvai* (cu existență efemeră în limba literară) sau cu amândouă – uneori cu cumul de mărci, ori cu *batâr* – cu caracter ardelenesc), păstrându-se și o parte din cele anterioare (*că, cum, de, să, de... și, să... și, să nu ... nici, măcară să (... și), măcară și... să, unde, în loc ce*), dintre care unele au căzut ulterior în desuetudine. În limba literară din sec. 18, printre conective nu se regăsesc formațiile cu *săvai* și loc. conjuncțională *în loc ce*, dar se păstrează cele cu *măcar* și apar, ca noi conective, *și de, și chiar să, în vreme ce* (care va dispărea cu acest rol). În sec. 19 iau naștere loc. conjuncționale *cu toate că* și *chiar când / dacă / de*; se folosesc și *în vreme ce, când* (însoțit de *dimpotrivă*, iar în limba contemporană de *de fapt*), apoi *în timp ce, pe când, pe câtă vreme, după ce, fără să;* în schimb, *unde* nu se mai folosește în **p.c.** de la mijlocul sec. 19. În sec. 20 mai ia naștere loc. conjuncțională specifică *chit că*, după fr. *quitte à*. • Drept corelative folosite în sec. 16 când **p.c.** preceda regenta (cu excepția perechii *io – acie*) apar cel mai adesea conj. adversative *ce, e* (care nu se mai regăsește în sec. 17), *iară, însă* (utilizate uneori câte două) sau adv. *atunce, încă, și, tot, (iară) totuși*. În sec. 17 se regăsesc în general corelativele din sec. 16, dezvoltându-se corelativele specifice *tot, totuși* (cu circulație redusă în româna veche) și *pentru aceea*, care apar și în construcții caracterizate prin cumul de mărci. În sec. 18, corelativele sunt în general aceleași ca în sec. 17, *ci* pierzând însă acest rol, pe care îl dobândește *dar*; ulterior se impune corelativul specific *cu toate acestea*. Drept corelative se folosesc, în prima jumătate a sec. 19, *dar, însă* (sau amândouă) – nu însă și *iar* – însoțite eventual de *tot*; în a doua jumătate a sec. 19 nu mai sunt admise de regulă corelative conjuncționale, ci numai adverbiale (*tot, totuși, cu toate astea / acestea*). *I.V.R.*

conclusivă, coordonare ~. Un conector specific conjuncțional – *deci* – și multe posibilități de marcare a raportului prin adverbe cu rol de conjuncție – *așadar, atunci* – și prin locuțiuni adverbiale – *prin*

urmare, în concluzie, în consecință, ca atare, de aceea, familiar *(care) va să zică*. Toate pot fi precedate de conjuncția *și*: *și deci, și atunci, și prin urmare*. Conectarea prin *și* poate indica și singură raportul **c.** Simpla juxtapunere, fără conectori expliciți, e în genere ambiguă (totuși folosită uneori, mai ales când propoziția conclusivă – cea care exprimă concluzia – are verbul la imperativ). • Ordinea elementelor conectate e ireversibilă, succesiunea lor urmând modelul „premisă – concluzie"; conectorul conclusiv apare o singură dată, legând două elemente (dintre care primul poate fi la rândul său alcătuit din două sau mai multe unități coordonate: *bună sau rea, deci acceptabilă*; *rău, certăreț și îngâmfat, deci antipatizat de toți*). • Aceleași conective folosite pentru tipuri diferite de raporturi: semantice, epistemice și pragmatice. Termenul introdus (sau însoțit) de conectivul conclusiv poate exprima o urmare factuală (*Plouă, deci se formează bălțoace*), o concluzie (*A greșit, și-a recunoscut vina, a fost pedepsit, deci cazul e încheiat*), o deducție (*Sunt bălțoace, deci a plouat*), o explicație (*Ajunge peste o oră, deci la 3*) sau un act de vorbire. În ultimul caz, în plan pragmatic, **c.c.** introduce o interogație (*Nu mai plouă, deci vii?*), un ordin sau o invitație (*Nu mai plouă, deci vino!*), ori leagă o replică din dialog de replica anterioară sau de contextul situațional. Extinderea acestui uz ca automatism (începerea repetată a replicilor cu conjuncția *deci*) e criticată din punct de vedere normativ. • Mai puțin reprezentată la nivel propozițional, unde de fapt construcțiile conclusive pot fi interpretate ca elipse (*E bun, deci [e] acceptabil*); singura valoare cu care **c.c.** apare frecvent între părți de propoziție este cea explicativă. Raportul se stabilește exclusiv între funcții sintactice echivalente (între atribute, între complemente necircumstanțiale sau circumstanțiale de același fel etc.). Realizată la nivel intrafrastic mai ales între propoziții principale (*E târziu, / deci discuția trebuie încheiată*), mai rar între subordonate (*Pentru că se grăbise, / deci greșise, / a fost pedepsit*). Și mai frecventă la nivel transfrastic, textual: între fraze, chiar între paragrafe, segmente mari de text. • Aflată la limita dintre coordonare și subordonare, **c.c.** e adeseori (nu când marchează, la nivel epistemic, o deducție sau o explicație) echivalentă cu raportul dintre o regentă și o circumstanțială consecutivă: *Am greșit, / deci (= așa încât) am să plătesc*; același conținut poate fi exprimat prin construcția alcătuită din cauzală + regentă (*Deoarece am greșit, / am să plătesc*). • În propozițiile coordonate conclusive pot fi folosite toate modurile și timpurile verbale; nu este obligatorie păstrarea aceluiași mod; dimpotrivă, adesea prima propoziție are verbul la indicativ, iar a doua la imperativ sau la conjunctivul hortativ: *E gata, / deci intrați! (deci să intrăm!)*. • Conectivele pot apărea și în interiorul propoziției conclusive sau chiar (mai ales când conține verbe la imperativ ori conjunctiv) la sfârșitul ei (*E prea târziu, / vor pleca deci acasă; E târziu, / plecați deci!*). În asemenea situații, nu mai sunt imediat precedate de *și* (care poate rămâne la începutul propoziției). Normele actuale impun pentru folosirea – arhaică și solemnă – cu sens conclusiv a conj. *dar* („așadar") restricția de a nu apărea la începutul propoziției, probabil pentru a nu se confunda cu valoarea ei curentă, de conjuncție adversativă: *Am văzut tot, / ne putem dar declara mulțumiți*. • În vorbirea familiară actuală conjuncția *deci*, folosită ca marcă discursivă și ca tic de limbaj, este foarte frecventă. În vorbirea populară, conectorul specializat este *care va să zică*, echivalent cu *deci*

în toate valorile sale; raportul conclusiv este adesea exprimat copulativ (prin *și*) sau cu ajutorul unor adverbe care oscilează între valoarea logică și cea anaforică (temporală).

În subdialectul moldovenesc, frecvent adverbul *amu*, și în construcția prepozițională *de amu*. În aromână, conectori produși prin mijloace interne – adverb cu sensul de bază temporal *atumțea* (= *atunci*) și locuțiunea *va s-ḑâcâ* (= *va să zică*) –, dar și împrumuturi: *cara, ileachimu, lipon* (din greacă). În meglenoromână, conj. și loc. conjuncționale *znači, diméc, di țea, dintru țea, diladi*. În istroromână, *dónke* (< it. *dunque* „deci").

În latină existau trei serii de conjuncții conclusive: pentru a indica a) consecința logică (uz epistemic); b) rezultatul unui fapt (uz semantic); c) un ordin sau un îndemn (uz pragmatic). Majoritatea conjuncțiilor conclusive latine s-au pierdut în evoluția spre limbile romanice, care și-au refăcut alți conectori, mai ales prin evoluția semantică a unor adverbe și locuțiuni temporale și locale. Evoluții paralele: fr. *maintenant*, it. *adesso*, *mo*, rom. (vechi și regional) *amu*, (standard) *acum*; fr. *allors*, it. *allora*, rom. *atunci*. În genere, în limbile romanice conectivele nu mai sunt specializate ca în latină, conjuncțiile principale putând avea toate cele trei valori. Conjuncția *deci* provine dintr-o construcție cu adverb anaforic cu sens local (*de aci*) care ar fi evoluat spre sens temporal și logic-textual; în textele vechi (sec. 16–18) apar încă variante grafice precum *de aciia, deaci, decii, deacii* (dar și *dece*, la Neculce). În limba veche: *amu, dar(ă), așadar(ă), acmu dară, deci dară, ci dar, d(e)rept aceea* (frecvent la Antim Ivireanul), *derept ce, derept însă* (în *Palia de la Orăștie*), *adecă*, mai rar *ce, ci* (sec. 16–17). *Dar(ă)* poate ocupa și poziția inițială în propoziție. În sec. 19, alături de *prin urmare* apare și *în urmare* (probabil calc romanic). *R.Z.*

concordanța (corespondența) timpurilor. Sistem temporal bazat în cea mai mare parte pe interpretarea relativă a timpurilor din propoziția subordonată prin raportare la timpul verbului din regentă și doar în mică măsură pe selecția unor timpuri care să indice suplimentar raportarea la prezentul enunțării (la momentul comunicării). Subordonate unui verb care plasează acțiunea în trecut, formele temporale de prezent* sau de viitor* au valoarea relativă de prezent în trecut, respectiv de viitor în trecut. • Într-o accepție largă, **c.t.** poate fi urmărită în relația regentei cu toate tipurile de subordonate și chiar în raporturile de coordonare, în care însă determinarea selecției temporale e preponderent semantică; semnificativă gramatical este relația dintre timpurile din regentă și cele din completiva directă sau indirectă. • Când verbul din regentă este la prezent*, în subordonata completivă directă sau indirectă construită cu indicativul* se folosește un verb la timpul prezent (pentru simultaneitate), la viitorul* propriu-zis (pentru o acțiune posterioară celei din regentă) sau la trecut (pentru o acțiune anterioară): *Știu că plouă / Știu că va ploua / Știu că a plouat*. Trecutul poate fi, în lipsa altui reper în afara prezentului enunțării, perfectul compus*, iar cu un reper suplimentar în trecut, imperfectul* (durativ, cu interval deschis) sau mai mult ca perfectul* (pentru un interval încheiat față de reper): *Știu că ieri la 5 ploua / Știu că ieri, înainte de sosirea lui, plouase*. Mai mult ca perfectul apare în variație liberă cu perfectul compus. • Când verbul regentei este la trecut, în subordonata construită cu indicativul se pot folosi aceleași timpuri ca în construcția cu verbul la prezent: pentru simultaneitate prezentul *Știam că plouă*; pentru

posterioritate viitorul *Știam că va ploua*, pentru anterioritate trecutul (timpurile trecutului, cu folosiri neechivalente, legate de aspect și de prezența unor repere suplimentare): *Știam că a plouat / că ploua / că plouase*. În subordonata completivă directă sau indirectă a unei regente cu verb la trecut se pot folosi și timpuri care marchează suplimentar plasarea anterioară față de momentul enunțării: imperfectul pentru simultaneitate cu acțiunea din regentă – *Știam că ploua* –, mai mult ca perfectul pentru anterioritate – *Știam că plouase* –, perifrazele viitorului în trecut pentru posterioritate: *Știam că avea / urma să plouă*. • Întrucât în română domină sistemul relativ al **c.t.** (care ia ca reper timpul faptelor relatate), formele celuilalt sistem (care ia ca reper timpul actului de a relata) apar ca fiind marcate: enunțul *I-am spus că Dan e bolnav* nu oferă informații despre persistența stării în prezent (*Acum Dan e bolnav*), în vreme ce *I-am spus că Dan era bolnav* implică nonpersistența (*Acum Dan nu e bolnav*). În cazul unor acțiuni sau stări eterne sau prelungite și în prezent – *Știam că unghiul drept are 90°; Știam că ești inteligent* – nu este folosit, din motive semantice, imperfectul, care ar implica nonvalabilitatea aserțiunii pentru prezent. • Când verbul regentei este la viitor, simultaneitatea e indicată de folosirea prezentului sau a viitorului: *Vei vedea că plouă / Vei vedea că va ploua*, anterioritatea de perfectul compus: *Vei vedea că a plouat*, iar posterioritatea de viitor: *Vei vedea că va ploua*. • La condițional și la conjunctiv, unde sistemul e simplificat de existența a doar câte două timpuri (prezent și perfect), **c.t.** nu depinde doar de raporturile temporale, ci în primul rând de valorile modale. După un verb regent la prezent, trecut sau viitor, se folosește conjunctivul prezent pentru a indica o acțiune obligatoriu posterioară, pentru că e o posibilitate, o proiecție în viitor (*Vreau să plec; Am vrut să pleci; Îți voi cere să pleci*), sau cel mult una simultană cu conținutul un verb semiauxiliar de modalitate (incertitudine epistemică: *Trebuie să fie cineva aici*). Conjunctivul perfect apare după unele verbe la prezent sau trecut (*Nu știu să fi venit cineva; Speram ca el să fi plecat*), indicând o acțiune anterioară, dar și ireală. Verbul la condițional apare la prezent sau la perfect, indiferent dacă timpul verbului regent e prezentul sau trecutul, indicând o acțiune simultană sau posterioară, respectiv anterioară, dar și valori modal-epistemice (rezervă, dubiu: *Știu că ar veni / ar fi venit; Știam că ar veni / ar fi venit*). • După verbe de declarație, folosirea timpurilor este similară în vorbirea directă* și în cea indirectă* (*Întreba: „Cine e el?" – Întreba cine e el*); de aceea în română vorbirea indirect liberă nu e semnalată de o selecție marcată a timpurilor verbale. • Nu sunt reguli speciale ale **c.t.** care să diferențieze registrul cult de cel popular și familiar.

Același sistem al **c.t.** și în graiurile dacoromâne și în dialectele sud-dunărene, cu minime variații legate de folosirea timpurilor trecutului, în primul rând de absența, prezența și chiar frecvența mare a perfectului simplu (în aromână: *Ș-u-avură câ suntu hicati* „Au crezut că sunt ficați"; *Nu ti-avḑâi ți ḑâseși* „Nu te-am auzit ce-ai zis").

Sistemului riguros al **c.t.** din latina clasică i-a corespuns unul mai lax în latina vorbită. Sistemul din română e similar celui din principalele limbi romanice pentru verbul regentei la prezent, dar diferă considerabil de normele literare din limbile respective pentru construcția cu verbul regent la trecut. Folosirea în subordonată a imperfectului pentru simultaneitate și a mai mult ca perfectului pentru anterioritate

(ca în franceză, italiană, spaniolă, portugheză) sunt opţiuni posibile şi în română, unde intră însă în concurenţă cu preferinţa pentru prezent, respectiv perfect. Diferenţa mai mare apare la exprimarea posteriorităţii, unde în franceză, spaniolă, portugheză apare condiţionalul prezent, în italiană condiţionalul perfect, iar în română e folosit viitorul indicativului. Deosebiri şi mai mari la conjunctiv, unde celelalte limbi romanice au reguli speciale, diferite şi în funcţie de numărul de timpuri al modului în fiecare dintre ele. • Sistemul actual e deja prezent în limba veche: în *Codicele Voroneţean*, cu verbul regentei la trecut, verbul subordonatei apare la prezent (*Înţeleaseră că iudeianinu easte*), la perfect compus (*Audzit-am că verit-ai; Întreba cinre easte şi ce fapt-au*) şi la viitor (într-o structură mai complexă: *Rrăspunşu că nu e năravul rrimleaniloru se dea vrun omu spre perire ainte pânră nu clevetnicii vina între feaţe pure-i-voru*). În limba veche, sistemul apare ca mai complex prin prezenţa mai multor forme temporale dispărute între timp (perifrazele cu gerunziul sau participiul). *R.Z.*

concordanţe între română şi alte limbi romanice. Româna este, între limbile romanice, prin excelenţă limba **c.** Ea a fost atrasă în comparaţie cu aproape toate limbile surori, de timpuriu şi cu multă insistenţă, datorită izolării de restul romanităţii, care formează un bloc compact (vezi **Romania**). Cel mai adesea **c.** se întemeiază pe normele areale bartoliene (sunt conservatoare ariile laterale, izolate, majore şi posterioare) şi sunt limitate la domeniul lexicului. **C.** fonetice, morfosintactice şi frazeologice, mai rar invocate, evidenţiază adesea tendinţa opusă aceleia formulate de Bartoli: ariile depărtate de centru sunt mai puţin supuse presiunii normei şi, deci, mai inovatoare (Iorgu Iordan, M. Sala). • Clasificări după diverse criterii. În funcţie de limba cu care româna a intrat în comparaţie: **c.** cu spaniola, portugheza, galiciana, catalana, friulana, sarda, italiana, dalmata. **C.** cu friulana (G.I. Ascoli, O. Densusianu): *brumajo* „decembrie" – *brumar* „noiembrie", *discanta – a descânta*, *distrama – a destrăma*, *galinar* „hoţ de găini" – *găinar*, *imbina – a îmbina*. **C.** cu italiana, atât în varianta standard, cât şi cu dialectele sale, în special centro-meridionale (vezi **clasificarea limbii române**), cele mai numeroase şi interesante: cu unele dialecte nordice (O. Densusianu, G. Bonfante): *circare* „a (în)cerca", *reus* „rău", *stringere* „a aduna", *fieri* cu valoarea lui *esse*, **inuitiare* „a învăţa" etc.; cu unele dialecte centro-meridionale (în special G. Alessio şi Iorgu Iordan): *albaster*, *coctorium*, *consocer*, *lunter*, *filianus*, *uenetus*; viitorul cu auxiliarul *uolo*; în Lucania şi Apulia prepoziţia *la* < *illac* şi formele **dao*, **daunt*, **stao*, **staunt* pentru *do*, *dant*, *sto*, *stant* (H. Lüdtke) etc. C. Tagliavini, cel mai sceptic în privinţa utilităţii unor astfel de cercetări, admite doar paralelismele morfologice între română şi italiană, în primul rând pluralul primelor declinări, în *-e*, respectiv *-i*, şi neutrele plurale în *-a* şi *-ora*. **C.** cu sarda, remarcate de S. Puşcariu şi M.L. Wagner, mai ales în lexic: *frigus*, *scire*, *uitricus* (conservări) şi un fapt de fonetică: transformarea labiovelarelor* în labiale: *iapă – ebba*, *limbă – limba*, *patru – battoro* (poligeneză, după cei mai mulţi); puse pe seama izolării areale (Sardinia – insulă, Dacia – abandonată de timpuriu; vezi **romanizare** şi **individualitate**). **C.** cu spaniola, datorate poziţiei laterale, deci conservatoare, a provinciilor Iberia şi Dacia: *frumos – hermoso*, *masă – mesa*, *mai – más*, *a fierbe – hervir*, *iapă – egua*, dar şi inovaţii paralele, în lexic: *pasăre – pájaro* „pasăre" (în latină, ca şi în restul Romaniei,

„vrabie"); în fonetică: diftongarea lat. *ĕ*, indiferent de natura silabei. • Din perspectivă diacronică (raportarea la faze anterioare și, în același timp, la situația din restul romanității), **c.** se împart în conservări și inovații. **C.** din prima categorie reprezintă faze anterioare, arhaice, conservatoare, în opoziție cu fazele ulterioare, inovatoare, din restul romanității. Cele mai multe dintre **c.** sunt considerate conservări în arii laterale sau izolate (M. Bartoli). O altă explicație, corelată cu cea dintâi: în unele zone puterea tradiției a fost mai puternică decât în altele, chiar dacă legătura cu centrul inovator nu fusese întreruptă. Inovațiile reprezintă un procent mai redus din totalul **c.**; fie sunt puse pe seama realizării unor tendințe comune în zone depărtate de centru, fie sunt considerate cazuri de poligeneză. • Din perspectiva factorilor ce le generează, **c.** se împart în două categorii: geografice și socioculturale. **C.** geografice (majoritatea) rezultă din poziția laterală sau izolată a două arii: Dacia și Spania, aflate ambele la extremitățile Romaniei, sau Dacia și Sardinia, amândouă izolate. **C.** socioculturale, mai puțin studiate: elemente lingvistice comune unor teritorii ce au cunoscut condiții asemănătoare de evoluție (Al. Niculescu): Dacia, Retia, Sardinia, sudul Italiei au fost teritorii rustice, pastorale, cu o cultură exclusiv orală, conservatoare (vezi și **rusticitate**). Anumite influențe care s-au exercitat mai puternic în două arii (ex., greaca pentru latina dunăreană* și sudul Italiei: înlocuirea conjunctivului cu infinitivul sau viitorul cu auxiliarul *uolo*; cuvinte precum *a amăgi, drum, mic, zeamă*, vezi și **greacă veche, influență ~**) sau au lipsit doar în anumite limbi (influența germanică absentă din sardă și română, ex., menținerea lat. *albus* ca nume de culoare; în restul Romaniei a fost înlocuit de germanicul *blank*).

Multe **c.** se situează la nivel dialectal, atât în română, cât și în limbile cu care este comparată, datorită caracterului conservator al dialectelor / graiurilor prin raport cu limba standard (Ioana Nichita). Fonetice: rotacismul prezent încă în Țara Moților și jumătatea nordică a Crișanei, pus în comparație cu cel din unele graiuri italiene meridionale de tip sicilian și în graiuri ligure: *irimă* – sic. *a[r]imə*; palatalizarea labialelor din aromână și din graiuri dacoromânești, corelată cu cea din dialectele italiene centro-meridionale și, parțial, cu cea din aria iberică. Morfosintactice: valorile perfectului simplu din Oltenia, o parte a Munteniei, Banat, Munții Apuseni, sudul Ardealului, aromână și extremul sud al Peninsulei Italice (Calabria și Sicilia); viitorul analitic de tip *habeo ad cantare* din unele graiuri românești și din dialecte italienești de sud; condiționalul format cu auxiliarul *a vrea* din unele puncte din Banat și Crișana și din istroromână, comparat cu exemple din dialecte italienești. Lexico-semantice: din vocabularul de bază: Moldova, Transilvania *(îm)părătuș* „omușor" – sd. *palatu* „palatul dur", Transilvania *a agura* „a proroci de bine" – sd. *aura* idem, Crișana, Banat și ar. *nare* „nas" – sd. *nare*, Banat, Mehedinți și ar. *nat* „persoană" și „copil" – oc. *nada* „fată", ar. *oamă* „bătrână" – engad. *oma* „mamă"; din vocabulare speciale: Banat *nămaie* „oaie", ar. *namal'u* „oi, capre" – Gorizia *namai* „animale care dau lână (oi, capre)", Banat, ar. *matrică* „oaie cu lapte" – sd. *matrige*, ar., dr. *mărcat* „lapte acru" – sd. *merka* idem, ar. *murnu* „brun" – it. dial. *murin*, sd. *murru* idem, ar., mr. *surin* „loc însorit" – sd. *solianu* idem. S-a remarcat că subdialectul muntean nu participă la aceste **c.** dialectale, datorită numărului redus de elemente lexicale latinești specifice în raport cu varianta standard și cu celelalte variante dacoromânești, iar graiul crișean,

periferic şi arhaizant, având numeroase elemente latine divergente, concordă adesea cu cele mai diverse şi periferice puncte ale Romaniei.

C. au fost adesea utilizate pentru a defini individualitatea* limbii române şi pentru a o plasa în diverse clasificări*. Dificultăţi în definirea şi delimitarea categoriei **c.**, care, atunci când în comparaţie intră limbi din cadrul aceleiaşi arii, adesea se confundă cu cea a izogloselor: faptele lexicale sunt considerate, de regulă, **c.**, cele fonetice şi morfologice, nu întotdeauna (de ex., sunt considerate **c.** faptele lexicale conservate în română şi dialectele din sudul Italiei, dar conservarea surdelor intervocalice şi căderea lui *-s* constituie izoglose ce separă Romania Orientală de cea Occidentală), de unde ar rezulta că nu se poate vorbi de **c.** între două limbi ce aparţin aceleiaşi arii; sinonime parţiale utilizate: *paralele, asemănări, puncte comune, analogii* etc. Uneori este atrasă în comparaţie o a treia limbă, vorbindu-se de **c.** tripartite. • Nu se poate stabili o demarcaţie netă între tipurile de factori, adesea unii decurgând din ceilalţi; nici categoriile de **c.** corespunzătoare nu pot fi întotdeauna clar delimitate (Dacia şi Sardinia: un strat de conservări datorate poziţiei izolate: *scire, frigus*); consecinţe ale izolării: pe de o parte, condiţii socioculturale asemănătoare, ce au determinat conservarea unui alt strat de termeni, specifici (*admissarius, haedus, mulleus*), iar, pe de alta, orientarea către un alt centru (Italia meridională) decât cel tradiţional (Roma), dinspre care s-au receptat inovaţii comune (*cascare*). *A.P.*

condiţional. Mod personal cu două timpuri analitice: prezent şi perfect. Prezentul cumulează o serie de valori: de **c.** (*Dacă ai vrea ai putea*), de optativ* (*O, de-aş putea face tot ce doresc!*), de potenţial (*Ai zice, văzând-o, că e foarte bolnavă?*), de prezumtiv (*Se aude că i-ar plăcea să recite versuri*). Prezentul este compus dintr-un auxiliar (*a avea: aş, ai, ar, am, aţi, ar*) şi un infinitiv: *aş cânta* etc., *aş merge* etc. Perfectul **c.** exprimă o acţiune ireală. El este alcătuit din **c.** prezent al auxiliarului *a fi* şi participiul invariabil al verbului de conjugat (*aş fi lucrat, ai fi lucrat* etc.).

Graiul bănăţean formează **c.** prezent cu un auxiliar provenit din imperfectul verbului *a vrea* (*vreaş / reaş, vreai / reai, vrea / rea, vream / ream, vreaţi / reaţi, vrea / rea*). Poziţia auxiliarului poate fi ante- sau postpusă: *reaş veni, veni-reaş* etc. • În dialectele româneşti din sudul Dunării situaţia e diferită. Aromâna cunoaşte un **c.** prezent sintetic cu structura: tema de perfect plus sufixul *-ri- / -re-* invariabil plus desinenţele personale (*s-putearim*" etc.) şi multe forme compuse nu bine fixate. **C.** perfect e analitic. Se formează cu auxiliarul *a vrea* invariabil plus **c.** prezent (*vrea s-putearim* etc.), conjunctivul prezent (*vrea s-pot*") sau imperfectul indicativ (*vrea s-puteam*). Meglenoromâna nu are forme specifice de **c.** Ideea de **c.** prezent se exprimă prin indicativ prezent plus conjuncţia *(a)cu* (= dacă; *(a)cu cont* etc.) sau prin conjunctiv prezent plus conjuncţia *tucu* (= dacă; *tucu si cont* etc.). Ideea de **c.** perfect se exprimă prin imperfectul indicativului plus *tucu* (*tucu si căntám*) etc. Istroromâna are un **c.** prezent alcătuit (ca şi în graiul bănăţean) din auxiliarul *a vrea* (*reş, rei, re, ren, reţ, re*) plus infinitivul (*reş, ţire* etc., *reş rugå* etc.). **C.** perfect este alcătuit din **c.** prezent plus participiul invariabil *fost* şi infinitivul verbului (*reş, fost ţire* etc., *reş fost rugå* etc.).

C. este o creaţie romanică. Conţinutul lui exista şi în latină, fiind exprimat, de regulă, prin imperfectul şi mai mult ca perfectul conjunctivului. • Româna veche (sec. 16–1640) cunoaşte un **c.** sintetic şi,

pe de altă parte, numeroase construcţii perifrastice. **C.** sintetic descinde din perfectul conjunctivului latin confundat cu viitorul anterior al indicativului, faţă de care prezenta diferenţe numai la pers. 1 sg.: *cântare / cântaru, cântari, cântare, cântarem(u), cântaret(u), cântare*. Terminaţiile **c.** variază în funcţie de conjugarea verbului. Elementul variabil este sufixul de perfect: *-a-*, pentru conj. 1, *-u-*, pentru conj. 2, *-e-*, pentru a 3-a şi *-i- / -î-*, pentru a 4-a: *tăcure* etc., *mersere* etc., *auzire* etc. Desinenţele personale se explică prin cele ale perfectului conjunctiv latin sau ale viitorului anterior. Dificultăţi pune pers. 2 pl. (*cântaret, tăcuret* etc.), înregistrată cu o finală identică cu cea a pers. 2 pl. a mai mult ca perfectului* indicativ şi a perfectului simplu*. **C.** prezent analitic cunoaşte un auxiliar identic cu cel din româna contemporană (cu excepţia pers. 3 sg. şi pl., care în româna veche au aceeaşi formă: *are*). Infinitivul are formă lungă, dacă e plasat înaintea auxiliarului: *iubire-aşi* (*Codicele Todorescu*), *zicere-aţi* (Coresi). **C.** perfect analitic cunoaşte în româna veche mai multe tipuri: **c.** prezent al lui *a fi* şi un participiu (invariabil sau acordat cu substantivul la care se referă): *ară fi lăsat* (Coresi), *ară fi venită* (Coresi) etc.; **c.** prezent al verbului *a fi* şi un gerunziu: *ai fi ştiind* (Coresi), *fire-aşi ascultând* (*Codicele Voroneţean*) etc.; imperfectul lui *a vrea* şi un infinitiv: *jelui-vrea* (Coresi), *vreai spune* (*Codicele Todorescu*) etc.; perfectul compus al lui *a vrea* şi un infinitiv: *ai vrut aduce* (*Palia de la Orăştie*); *au vrut putea* (Coresi) etc.; imperfectul / perfectul compus al lui *a vrea* plus infinitivul lui *a fi* şi un participiu: *vrea fi ajuns* (Coresi), *au vrut fi zis* (Coresi) etc. • Cele mai multe limbi romanice occidentale au un **c.** perifrastic prezent alcătuit cu ajutorul auxiliarului provenit din lat. *habere* (în italiană cu forma de perfect, în celelalte limbi cu forma de imperfect). Auxiliarul postpus s-a transformat în desinenţă, **c.** devenind un mod sintetic: sp. *cantar* + *habia* > *cantaría*; it. *credere* + *ebbi* > *crederei*. Sarda utilizează o perifrază cu un auxiliar provenit din lat. *debere*, plasat înainte de infinitiv: *dia kantare*. În dalmată a existat un **c.** prezent sintetic care reproduce mai mult ca perfectul latin: *kant / u / ora* (lat. *cantaveram*). **C.** perfect este în toate limbile romanice compus cu un auxiliar: it. *avere* sau *essere*, fr. *avoir* sau *être*, cat. *haver*, sp. *haber*, pg. *ter*, la **c.** prezent, urmat de participiul trecut al verbului de conjugat. *M.T.*

condiţional, complement circumstanţial ~. Valori: exprimă condiţia / ipoteza de a cărei realizare depind o acţiune / o însuşire. Are o poziţie precară. • Elemente regente: verbe / locuţiuni verbale la condiţional (*Muncind foarte mult, ai scoate-o / ai fi scos-o la capăt*), indicativ imperfect cu valoare de condiţional (*Muncind foarte mult, o scoteai la capăt*), indicativ viitor / prezent (*Perseverând, vei reuşi / reuşeşti*) şi, rar, interjecţii predicative (*În caz de alarmă, hai repede în adăpost*) sau anumite adjective cu sens verbal, de exemplu derivate cu sufixul *-bil* (*bunuri rechiziţionabile în caz de război*). • Se exprimă prin: substantive abstracte precedate (în anumite stiluri) de loc. prepoziţională *în caz de* (*În caz de incendiu, păstraţi-vă sângele-rece!*) / subst. *caz* precedat de prep. *în* şi articol hotărât sau nehotărât (*În cazul unui incendiu, păstraţi-vă sângele rece*) şi subst. *condiţia, eventualitatea, ipoteza* precedate de prep. *în*, respectiv *cu* (*Va reuşi cu condiţia să muncească*) / substantive cu trăsătura [+ Animat] sau substitute ale lor (pronume, adjective posesive, numerale) precedate de loc. prepoziţională *în locul* + genitiv (*În locul lui n-aş proceda aşa*) / acuzativ în cazul adjectivelor posesive (*în*

locul său...); adverbe *altfel, altminteri* (*Dacă-mi promiteți, accept; altfel, refuz*); verbe la gerunziu (*Muncind, va reuși; Admițând / Presupunând că lucrurile stau așa, n-ar mai fi nimic de făcut*); construcții absolute* (*Căci voi murind în sânge, ei pot să fie mari*. Eminescu). • O nuanță condițională, semnalată prin intonație și pauză, poate fi exprimată și de unele complemente indirecte sau circumstanțiale pe lângă verbe la forme cu sens ipotetic (*Cu puțin noroc, ar fi putut reuși; N-o vei scoate la capăt decât muncind*), precum și de unele construcții eliptice (*Încă un pas și cădea în prăpastie*).

În latină, raportul condițional se exprima la nivelul propoziției prin participii izolate acordate (*Quis est qui, totum diem iaculans, non aliquando colliniet?*) / ablativul absolut referitor la un subiect diferit de al verbului regent (*Maximas uero uirtutes iacere omnes necesse est, uoluptate dominante*). • În limbile romanice, **c.c.** se exprimă prin substantive abstracte precedate de prepoziții / locuțiuni prepoziționale (fr. *En cas d'incendie, garde ton sang-froid; Il réussira à condition de travailler*; când sunt urmate de *que / che*, asemenea substantive sunt interpretate ca formând locuțiuni conjuncționale care introduc subordonate condiționale) / substantive cu trăsătura [+ Animat] sau substitute ale lor, precedate de locuțiuni prepoziționale (sp. *Yo en tu lugar lo haría*) / adverbe / locuțiuni adverbiale de mod – fr. *autrement, sans cela, sinon* (*Si vous me le promettez, j'accepte, autrement je refuse*) / verbe la moduri nepersonale (inclusiv în construcții absolute): participiu prezent / gerundiv / gerunziu (fr. *En travaillant, il réussira*), participiu trecut și, spre deosebire de română, și infinitiv precedat de prepoziție. • Nuanța condițională poate fi exprimată și de unele complemente indirecte sau circumstanțiale (fr. *Avec un peu de chance, il aurait pu réussir, Il ne réussira pas sans travailler*), precum și de unele construcții eliptice (fr. *Un pas de plus, il tombait dans le précipice*). • În româna literară dinainte de 1780, raportul condițional se exprima aproape numai prin propoziția corespunzătoare, **c.c.** neavând încă mărci proprii și realizându-se, rareori, prin adv. *amintrileaș / aimintrea* și prin construcții gerunziale care au și valoare de **c.c.** Loc. prepozițională *cu condiți(une)a + de +* verb la infinitiv, atestată după 1836, este imitată după franceză. *I.V.R.*

condiţională, propoziţie circumstanţială ~. Valori: exprimă condiția / ipoteza de a cărei realizare depind o acțiune / o însușire exprimată în regentă. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Nu-l văd reușind decât dacă muncește; Dacă muncești, o scoți la capăt*); mai rar interjecții predicative (*Dacă se dă alarma, hai în adăpost*) sau anumite adjective cu sens verbal, printre care derivate cu sufixul *-bil* (*bunuri rechiziționabile dacă izbucnește un război*). • Conective: conj. *dacă* (*Dacă vrei, poți*); (popular; poetic) *de* (*De treci codrii de aramă, de departe vezi albind...* Eminescu); *să* (*Să știu că a făcut așa ceva, l-aș scoate de la inimă; Să fi știut că a făcut așa ceva, l-aș fi scos de la inimă*); în construcții învechite și *când* (*Când ar ști omul ce-a păți, dinainte s-ar feri*); *că* (popular, când **p.c.** face parte dintr-o pereche de propoziții în care este coordonată cu o concesivă construită asemănător: *Că mă iubiți, că nu mă iubiți, eu vă iubesc*); loc. conjuncțională *în caz că* (*În caz că se dă alarma, fugim în adăpost*). Construcția populară *de unde nu* într-o frază ca *Fiți cuminți, că, de unde nu, mâncați bătaie!* este o **p.c.** negativă eliptică. Foarte rar, **p.c.** pot fi introduse prin pronume relative precedate de loc.

prepoziţională *în locul* (*Dacă ştiam, veneam eu în locul cui a lipsit*). **P.c.** pot fi şi juxtapuse, raportul fiind marcat prin intonaţie (*Ai carte, ai parte*); şi aceste **p.c.** pot fi coordonate cu concesive, tot juxtapuse: *(E / Fie) nouă, (e / fie) veche, eu tot o iau*. Secvenţele de tipul *în caz(ul) / eventualitatea / ipoteza că, cu condiţia ca, admiţând / presupunând că* sunt interpretate drept complemente circumstanţiale condiţionale + atributive / completive directe. • Caracterul ipotetic al unor **p.c.** poate fi subliniat prin prezenţa în subordonată a adv. *cumva* sau / şi a pron. / adj. nehot. *vreun* (*Dacă lipseşte (cumva) vreunul, mă supăr; Dacă aveţi (cumva) vreo pretenţie, spuneţi acum!*). • Corelative în regentă: **p.c.** antepuse pot avea în regentă adv. corelative *apoi, atunci* (*Dacă trebuie, apoi / atunci vin*). Caracterul restrictiv al unei condiţii poate fi accentuat prin prezenţa în regentă a adv. *decât, doar, numai* (*Vin doar / numai dacă trebuie / Nu vin decât dacă trebuie*). • Modurile şi timpurile cu care se construieşte: româna prezintă o simetrie aproape perfectă a modurilor şi timpurilor folosite în **p.c.** şi în regentă, regenta fiind de obicei la acelaşi mod şi timp / la forme cu aceeaşi valoare ca şi **p.c.**; în general, **p.c.** au predicatul la indicativ prezent / viitor pentru acţiuni realizabile (*Dacă vrei cu adevărat, până la urmă reuşeşti; Dacă vei vrea cu adevărat, până la urmă vei reuşi*), imperfect pentru acţiuni ireale (*Dacă voiai cu adevărat, până la urmă reuşeai*); prezumtiv prezent / perfect pentru acţiuni realizabile (*Poate că şi acum or mai fi trăind, de n-or fi murit*) sau condiţional-optativ prezent pentru acţiuni realizabile (*Dacă ai persevera, ai reuşi*) / perfect pentru acţiuni ireale (*Dacă ai fi perseverat, ai fi reuşit*); **p.c.** introduse prin *să* au predicatul la conjunctiv (cu valoare de condiţional) prezent pentru acţiuni realizabile (*Să ştiu că a făcut aşa ceva, l-aş scoate de la inimă*) / perfect pentru acţiuni ireale (*Să fi ştiut că a făcut aşa ceva, l-aş fi scos de la inimă*). • Topica: în general liberă; cele mai multe tipuri de **p.c.** precedă, de obicei, regenta, dar o pot şi urma; **p.c.** juxtapuse şi **p.c.** eliptică *de unde nu* precedă totdeauna regenta.

În subdialectul maramureşean, tipul arhaic de **p.c.** introdusă prin *să* „dacă" + indicativul se întâlnea încă în deceniul 4 al sec. 20. Frecvenţa **p.c.** introduse prin *de* este mai mare în graiurile nordice, inclusiv în Transilvania. • Aromâna are conjuncţia specifică *cára* „dacă" < *că* + *eara*; meglenoromâna a împrumutat din bulgară conj. *acu*; în istroromână, **p.c.** se introduce cel mai frecvent prin *se*, iar pentru a sublinia siguranţa realizării acţiunii din regentă în cazul îndeplinirii acţiunii din **p.c.**, prin *neca* (*Neca rẹš ĭo coló verí, nu te rẹ ĭe bâte* „Dacă aş veni eu acolo el nu te-ar bate").

Încă din latina arhaică exista o deosebire esenţială între **p.c.** reale (construite mai ales cu indicativul) şi nereale (realizabile / potenţiale şi ireale) – situaţie care se regăseşte în majoritatea limbilor romanice. Folosirea indicativului viitor în **p.c.** s-a păstrat în Romania Orientală, Italo- şi Iberoromania şi s-a pierdut în Galoromania. Conj. *si* (> rom. *să*) este panromanică. În limba vorbită se folosea frecvent **p.c.** juxtapusă, cu predicatul la indicativ / conjunctiv. • În limbile romanice, **p.c.** au drept conective pe urmaşii lat. *si* (rom. *să*, fr., sp. *si* etc.); în unele limbi romanice, aceştia intră şi în locuţiuni care exprimă excepţia (fr. *excepté / sauf si* etc.); în aproape toată Romania, pe urmaşii lat. *quando* (rom. *când*, fr. *quand* etc.), în spaniolă şi pe urmaşul lat. *quomodo*; în unele limbi, **p.c.** se introduc şi prin elemente cu sens local la origine: rom. *de unde (nu)*, it. *dove*, sp. *donde (no)*. În limbile romanice occidentale se folosesc şi construcţii cu *que / che*,

interpretate ca locuțiuni conjuncționale (fr. *à (la) condition / à moins / en admettant / en supposant / pourvu / pour peu / sauf que*; *selon / suivant que* etc.). Și în alte limbi romanice, **p.c.** poate fi juxtapusă (fr. *Ai-je la puissance de me venger, j'en prends l'envie* etc.). • Moduri și timpuri: în limbile romanice s-a produs o reorganizare a perioadei condiționale, corelația dintre formele folosite în **p.c.** și, respectiv, în regenta ei fiind foarte strictă. Structura latină cu viitorul atât în regentă, cât și în **p.c.**, care se menține în română, se regăsește în limbile iberoromanice. Modul folosit în **p.c.** poate depinde și de elementul introductiv. Franceza are o situație specială, prin înlocuirea în **p.c.** a conjunctivului cu indicativul. • În româna literară din sec. 16, **p.c.** avea puține conective larg folosite (*de* – în progres; *deca*; *să (se)* „dacă" – cel mai răspândit în sec. 16, dar în continuă descreștere), majoritatea fiind rare și atestate numai în sec. 16 cu această funcție (*au, ca, de ce / să, (de) unde, numai... cum să, săva*); valoarea condițională a unor conective este legată uneori de cea temporală, cauzală sau locală. În sec. 17, numărul conectivelor este mai scăzut; dintre conectivele datând din sec. 16 se regăsesc *când*, devenit unul din conectivele de bază cu această valoare, *de, dĕca* (ambele în extindere), *să*; inovațiile constau în folosirea în **p.c.** a loc. conjuncționale *de vreme ce (... de), dacă vreme ce, întru să* și a adv. *cândai* cu valoare de conjuncție „dacă cumva", care nu se regăsește în sec. 18; *să* se restrânge, din sec. 18, la textele nordice. Încă din sec. 17 și până în limba actuală sunt relativ frecvente și **p.c.** negative eliptice de tipul *și / iar dacă / de / de unde nu* (ultima în vorbirea populară). În prima jumătate a sec. 19, *când* este foarte frecvent, pentru ca apoi folosirea lui să se restrângă; se întâlnesc și *câtă vreme, o dată ce*, precum și *în / la caz când*, iar recent *în caz că*, în limba vorbită și *în caz dacă; cu condiția ca (să)*, care apare în textele literare din perioada 1836–1881, este interpretată fie drept locuțiune conjuncțională, fie drept complement condițional + atributivă. Din prima jumătate a sec. 20, *de* condițional se restrânge la stilul beletristic (în special la poezie). **P.c.** putea avea drept corelative în sec. 16 adv. *atunce (amu), așiș*; în sec. 17–18, cel mai frecvent era *atunce*, dar se folosea și conj. coordonatoare *iar(ă)*, care nu se mai regăsește în sec. 19; în sec. 17 este atestat și *întru aceasta* în corelație cu *întru cât*; în sec. 19 se folosesc drept corelative *atunci* și *apoi*. Vezi și **dublare stilistică**. *I.V.R.*

conectori. C. sintactici, gramaticalizați, **c.** textuali (argumentativi) și **c.** pragmatici (mărci discursive) sunt tipuri insuficient delimitate, în măsura în care **c.** sintactici pot funcționa la diverse niveluri (frază, text) și pot avea valori semantico-sintactice, epistemice, pragmatice, iar **c.** textuali și cei pragmatici alcătuiesc clase eterogene și deschise. • Aparțin mai multor categorii morfologice – conjuncții* și locuțiuni conjuncționale*, adverbe* și locuțiuni adverbiale*, interjecții*; clasa se poate extinde prin includerea unor sintagme și enunțuri cu caracter de îmbinare stabilă. • **C.** sintactici sunt conjuncțiile și locuțiunile conjuncționale de coordonare (în unele interpretări și cele de subordonare), prin care se realizează în frază raporturi între propoziții. Unii dintre ei (*și, dar, deci* etc.) stabilesc și raporturi transfrastice, între fraze și chiar segmente mai mari de text. Pot fi incluse în categoria **c.** sintactici și unele elemente conjuncționale care realizează subordonarea gramaticală, introducând diferite tipuri de propoziții circumstanțiale: cauzale* (*pentru că, fiindcă, deoarece, căci, întrucât, de vreme ce, dat fiind că*), finale* (*ca să, pentru ca să*), consecutive* *(așa) încât*,

concesive* (*deși, cu toate că, chiar dacă*), condiționale* (*dacă, de*), opoziționale* (*în vreme ce, în timp ce, pe când*), cumulative* (*după ce că, pe lângă că, plus că*), de excepție* (*în afară că, decât că*). Prin extindere, se poate vorbi de **c.** temporali (de simultaneitate: *când, în momentul când, în timp ce*; de anterioritate: *înainte să* și de posterioritate: *după ce*) și **c.** spațiali (*unde*). • **C.** textuali, plasați doar la nivel intra- și transfrastic, au fost mai puțin studiați de tradiția gramaticală: sunt adverbe și locuțiuni adverbiale (*altminteri, de asemenea, în fond*) care marchează operații discursive. Unii dintre aceștia – *totuși, de aceea* – au fost de obicei tratați doar ca elemente corelative* ale unei subordonate circumstanțiale. • **C.** pur pragmatici (mărci discursive) leagă replici de dialog sau acte de vorbire (*păi, ei.., de!*). • Posibile clasificări semantice, după tipurile de operații discursive pe care le marchează elemente din toate clasele de conectori: de reformulare (*cu alte cuvinte, va să zică, altfel spus, mai bine zis, mai exact, sau*), de explicare (*adică*), de exemplificare (*de exemplu, de pildă, bunăoară*), de corectare (*de fapt, ci*), de adăugare (*în plus, de asemenea, de altminteri, de altfel*), de specificare (*mai ales, mai cu seamă, în special, îndeosebi*), de ordonare și ierarhizare (*în primul rând, în al doilea rând, mai întâi, apoi, în sfârșit; mai înainte de toate, mai ales*), de confruntare (*pe de o parte..., pe de altă parte, în același timp, iar*), de echivalare (*la fel, tot așa, tot astfel*), de rezumare (*în esență, pe scurt*), de formulare a unei concluzii (*deci, așadar, prin urmare, în fine, în consecință, ca atare, astfel, atunci*), de formulare a unei ipoteze alternative (*altminteri, altfel, sau, ori*), de contrazicere (*dar, însă, or, dimpotrivă, din contra, în schimb, numai că*), de depășire a unei obiecții (*totuși, cu toate acestea, oricum, în orice caz, în fond, în realitate, în definitiv, la urma urmei*) etc. De fapt, nu există o terminologie unificată, ci clasificări ad-hoc, din necesități de descriere și analiză. Între diversele subtipuri suprapunerile sunt dese, atât pentru că operațiile sunt asimilabile, cât și pentru că unii **c.** au mai multe valori: *adică* se folosește atât pentru explicare, cât și pentru reformulare; *astfel* pentru concluzie, dar și pentru exemplificare etc. • În categoria **c.** pragmatici intră elemente din toate clasele citate, atunci când au utilizare pragmatică, dar și unele elemente specifice. Acestea funcționează puțin sau chiar nu apar deloc la nivelul sintactic, fiind caracteristice situației conversaționale. Sunt mai ales interjecții*: *păi* (provenit din adverbul *apoi*), care introduce o replică-răspuns (*E bine? – Păi e bine*) sau *e(i)* – care poate avea rol conclusiv (*Ei, asta-i situația*), și mai evident în locuțiunea *ei bine*. *Apropo*, folosit exclamativ, introduce o temă, sub pretextul legării de discursul anterior sau de procesele mentale ale vorbitorului. • Limbajul popular dispune de un număr mai redus de **c.**, fapt compensat prin polisemantismul lor; elemente specifice sunt *păi, de* (și în registrul familiar), *d-apoi*. În oralitatea populară și familiară apar și forme caracteristice ale unor conectori sintactici cu frecventă folosire pragmatică (adversativul *da'* = *dar*).

Regional, în dacoromână, unele forme speciale ale **c.** populari (*amu* în graiurile din nord, mai ales în Moldova). Interjecția *no*, **c.** pragmatic (cu rol conclusiv) în graiurile din Transilvania, Maramureș. • În aromână, **c.** conclusivi: *va s-ḑâcâ* („va să zică"), *ași* („astfel", „așa"), *cara* („deci"), *atumțea* („atunci"), *ileachimu* („așadar"), de alternativă: *altăsoi* („altfel"), *al'iumtrea, al'iumtrealui* („altminteri"), de specificare: *aleptu* („mai ales") etc. În istroromână, multe împrumuturi din croată și italiană:

pac („de aceea"), *alora* („atunci"), *infati* („în realitate"), *donke* („deci"), *invețe* („în schimb").

O parte dintre **c.** sunt produși intern, mai ales prin formarea de locuțiuni (*de aceea, în schimb, tot așa*); o altă parte, calchiați (*în fine, în concluzie*) sau împrumutați din alte limbi (*apropo* < fr. *à propos*). În evoluția limbii, o tendință de a extinde conectorii cu sens spațial sau temporal pentru a exprima valori logice și argumentative. În limba veche, mai frecvenți **c.** conclusivi *pentru aceaia* și *deci* (*deaci*), c. de echivalare *așișderea*, de corectare: *ci*, de confruntare: *iar(ă)*. *R.Z.*

conjugare. În gramaticile tradiționale patru **c.**, după sufixul infinitivului* prezent: **c.** 1, în *-á*: *a cânta, a lucra, a tăia*; **c.** 2, în *-eá*: *a cădea, a ședea, a vedea*; **c.** 3, în *-e*: *a bate, a face, a merge*; **c.** 4, în *-í* sau *-î*: *a fugi, a citi, a coborî, a hotărî*. Criteriu suplimentar: pers. 2 pl. ind. prez.: 1 *-ați* (*cântați*), 2 *-éți* (*cădeți*), 3 *-eți* (*bateți*), 4 *-iți* (*fugiți*), respectiv *-îți* (*coborâți*); verbe precum *a veghea* se încadrează la **c.** 1, deoarece au pers. 2 pl. ind. prez. în *-ați*: *vegheați*. Subclase în cadrul **c.** 1 și 4, ridicate de unele gramatici la rangul de **c.** (Alf Lombard), generate de prezența sufixelor *-ez* (**c.** 1) respectiv *-esc* / *-ăsc* (**c.** 4) la pers. 1–3 singular și 3 plural prezent indicativ și conjunctiv și la pers. 2 singular imperativ pozitiv: *a lucra – lucrez*; *a iubi – iubesc, a hotărî – hotărăsc*. Aceste sufixe sunt foarte productive: verbele de **c.** 1 fără sufixul *-ez* reprezintă o șesime, iar cele fără *-esc* / *-ăsc* abia o zecime din totalul verbelor de **c.** 1, respectiv 4. Fluctuație între forme sufixate și nesufixate. Unii iau drept criteriu și modul de formare a perfectului (sigmatic*, în cadrul **c.** 2 și 3: *a mânea – mase, a atinge – atinse* sau asigmatic*, la toate **c.**) și raportul dintre perfect și participiu în cadrul sigmaticelor (cu participiu sigmatic: *alesei – ales* și asigmatic: *fripsei – fript*), delimitând opt clase. Alte clasificări, care iau în considerare toate flectivele considerate relevante din paradigma verbală, stabilesc 12 **c.** (Jiří Felix) sau 10 (Valeria Guțu Romalo). • **C.** 1 și 4 sunt bogate și productive (cu excepția tipului în *-î*), singurele la care se mai adaugă verbe noi, împrumutate sau formate în română. **C.** 2 este cea mai săracă și neproductivă (cca 20 de verbe moștenite din latină). **C.** 3, deși tot neproductivă, este mult mai bogată decât precedenta, cuprinzând verbe moștenite și neologisme romanice, adesea adaptate după cele moștenite, derivate sau compuse cu acestea. • Tendință de confundare a **c.** 2 cu 3 prin treceri în ambele sensuri, mai frecvent de la 2 la 3. Întrucât au majoritatea formelor identice, confuziile se petrec la puținele forme diferite: infinitiv prezent și toate formele compuse cu el, ex.: *va apare* în loc de *va apărea*, *mi-ar place* în loc de *mi-ar plăcea*; 1 și 2 pl. prez. ind. și conj., ex.: *(să) tacem, taceți* în loc de *(să) tăcem, tăceți*, *(să) făcem, făceți* în loc de *(să) facem, faceți*; 2 pl. imperativ pozitiv și negativ, ex.: *(nu) făceți!* în loc de *(nu) faceți!*, *nu bătea!* în loc de *nu bate!*. • Perechi de verbe la care diferența de **c.** este asociată cu diferențe de înțeles: *a alunga – a (se) alungi, a îndesa – a îndesi, a înflora – a înflori* etc.

În subdialectele nordice, forme frecvente fără sufixele *-ez* și *-esc*: *lucru, prăd, se oaspătă*; *încreț, suce, străluce*. În paralel, câteva verbe care în limba literară n-au sufix, în Crișana și Maramureș apar sufixate: *ascuțăsc, mințăsc, împărțăsc, omorăsc, răsărește*. În subdialectul muntean, trecerile de la **c.** 2 la 3 sunt mai frecvente decât în rest: *a tace, a cade, a scade*. • În aromână clasificarea verbelor pe baza infinitivului este inoperantă din pricina extinderii sufixului *-eari*: *videari, arădeari*,

mureari; în mod tradițional, se consideră că numărul **c.** este de patru, dar în unele graiuri există o tendință de unificare a **c.** 2 și 3, fapt care i-a determinat pe unii să considere că aromâna, ca și limbile romanice occidentale, nu posedă decât trei **c.** Alții stabilesc cinci **c.**, prin separarea subclasei în *-î*. În istroromână lipsește subclasa verbelor în *-î*, în schimb se constituie o categorie nouă, cu sufixul infinitival *-ei* (iterativ, perfectiv sau imperfectiv) sau *-ui* (iterativ): *bivei* „a bea mereu", *movei* „a mișca", *radui* „a se bucura". După unii, în istroromână există șase **c.**, dar cele patru tipuri moștenite sunt neproductive (includ în total cca 150 de verbe, toate din latină); clasele noi includ împrumuturi și formații proprii și sunt productive.

Cele patru tipuri flexionare continuă fidel situația din latină: *a cânta* < *cantare*, *a vedea* < *uidere*, *a duce* < *ducere*, *a auzi* < *audire*. **C.** 1 și 4 erau regulate și productive, 2 și 3 neregulate. Mai mult de jumătate din verbele de **c.** 2 și 3 nu s-au moștenit în limbile romanice. Cu excepția românei, toate celelalte limbi au contopit cele două **c.**, ajungând la trei tipuri flexionare. Au trecut de la de **c.** 2 la **c.** 3 și invers: *remanere, tenere, timere* > *a rămâne, a ține, a teme* (unele chiar în latină: *cadere* > fr. *choir*, it. *cadere*, rom. *a cădea*; *respondere* > fr. *répondre*, it. *rispondere*, rom. *a răspunde*). În sec. 19 împrumuturile latino-romanice au întărit într-o anume măsură cele două **c.**, prin formații cu prefixe neologice de la baze moștenite: mai puține la **c.** 2: *a părea* (*a-, dis-, com-, trans-*), *a plăcea* (*com-, dis-*), mai numeroase la **c.** 3: *a bate – a combate, a dezbate; a curge – a recurge, a parcurge, a decurge; a face – a contraface, a reface; a trage – a extrage, a retrage, a sustrage* etc.; au apărut și verbe de **c.** 3 fără bază moștenită: *a include, a conclude, a exclude; a depinde, a distruge, a converge*. **C.** 1 și 4 sunt productive și regulate, dar, spre deosebire de celelalte limbi romanice, româna a manifestat o preferință pentru **c.** 4: nicăieri în limbile romanice verbele de **c.** 4 nu depășesc 13% din toate verbele existente în limbă, iar cele de **c.** 1 nu reprezintă mai puțin de 75% (Maria Iliescu). În română procentul este aproximativ egal, cu unele oscilații în funcție de epocă. În limba veche **c.** 4 era cea mai bogată, înglobând marea majoritate a verbelor de origine slavă (inclusiv cele terminate în slavă în *-a*), maghiară (fără excepție), neogreacă (aceleași verbe în slavă au intrat la tipul în *-a*) și un număr mare de denominative: *a acri, a înmulți, a întări, a sărăci* etc. (mai mult de 50% din verbele de **c.** 4); la un anumit moment, **c.** 4 era singura **c.** vie. Situația s-a schimbat începând cu sec. 19, când împrumuturile masive latino-romanice au dus la creșterea numărului de verbe în *-a*; până și verbele în *-ir* din franceză intră în **c.** 1: *applanir, assortir, démolir, atterir* > *a aplana, a asorta, a demola, a ateriza*. • Subtipul în *-esc* trimite la incoativele latinești de **c.** 3; totuși, toate verbele de acest tip moștenite au pierdut sufixul și au trecut la **c.** 4: *horrescere* > **horire* > *a urî*, *incalescere* > **incalire* > ar. *încăreare*, *florescere* > **(in)florire* > *a înflori* etc. În latina vulgară sufixul s-a extins la **c.** 4 și a fost moștenit în unele limbi romanice (româna, limbile ibero-romanice și câteva dialecte italiene au preferat forma *-esco*, în vreme ce Romania centrală (italiana, franceza, occitana și catalana) a generalizat forma *-isco*): în franceză s-a generalizat în toată paradigma prezentului: *finis – finissons*; în română și italiană s-a menținut numai la formele accentuate pe radical: *urăsc – urâm; finisco – finiamo*. Subtipul în *-ez* are la bază sufixul latinesc *-izo*, împrumutat din greacă, moștenit și în câteva

dialecte italiene. În unele cuvinte vechi, se menține în toată flexiunea: *botez – botezăm, cutez – cutezăm*; în cele mai multe însă, majoritatea denominative, nu apare la persoanele 1 și 2 plural: *lucrez – lucrăm, visez – visăm*. În limba veche, număr mare de verbe în *-esc* și *-ez*, astăzi nesufixate: *viază, împrumutează, gătează, curățescu, trebuesc, mirosească*; totuși, apăreau nesufixate (fără *-ez*, dar nu și fără *-esc*) o serie de verbe care azi sunt numai sufixate: *săgeată, veghe, turbă, sară*. Astăzi, majoritatea verbelor neologice formează prezentul cu *-ez* (mai rar cu *-esc*): *manevrez, neglijez, raportez, reușesc*. A.P.

conjunctiv. Unul dintre cele cinci moduri* personale, predicative ale verbului în limba română. Exprimă o acțiune posibilă, realizabilă. În funcție de verbul regent cu care se combină, dobândește semnificații contextuale particulare: acțiune reală (*A început să plângă*), acțiune ireală (*Ar fi trebuit să mă asculte*). Se formează cu morfemul specializat *să* (< lat. *si*), în același timp și marcă a subordonării (conjuncție*). Are două timpuri, prezent (*să* + verb: *să citesc*) și perfect (*să* + auxiliarul invariabil *fi* + participiul neacordat: *să fi citit*); **c.** prezent este mai frecvent decât **c.** perfect. La prezent, forma verbului din structura **c.** este omonimă cu forma de indicativ prezent la pers. 1 sg., 2 sg., 1 pl., 2 pl., în timp ce la pers. 3 sg. și 3 pl., omonime între ele, verbele terminate la indicativ în *-e* la 3 sg. formează **c.** în *-ă* (*cere – să ceară*), iar cele terminate în *-ă* la indicativ formează **c.** în *-e* (*cântă – să cânte*). Un număr redus de verbe păstrează aceeași formă la **c.**, pers. 3: cele terminate la prezent, pers. 3 sg. în *-ie* (*taie – să taie*), verbe ca *a ploua, a oua*, verbe neregulate (*a lua*). • De obicei, **c.** apare în propoziții subordonate (*Vreau să vii*). Propoziția subordonată construită cu **c.** are același subiect cu subiectul regentei (*Vreau să plec*), diferit de al regentei (*Vreau ca tu să pleci / Vreau să pleci*) sau liber (*E bine să pleci*). Astăzi, sub influența modelelor străine, se manifestă tendința înlocuirii **c.** cu infinitivul* (*dornic să... – dornic a..., apt să... – apt a...*). Apare în propoziții principale, echivalent cu imperativul (*Să vii negreșit!*) sau exprimând diverse valori: deliberarea (*Să vin, să nu vin...*), protestul (*El, să asculte de cineva!?*). Rar apare **c.** fără *să*: *Fie ce-o fi, eu tot mă duc!; Fie de sufletul morților*. Poate înlocui condiționalul perfect în propozițiile condiționale (*Să fi știut din timp, aș fi venit*), prezumtivul (*Așa să fie?*), potențialul (*Ce să fac?*). Specifică limbii române este, la nivelul sistemului, sinonimia conjunctiv – infinitiv – supin (*M-am săturat să învăț – M-am săturat a învăța – M-am săturat de învățat*), limitată însă în uz de capacitățile combinatorii ale verbului regent.

În subdialectele dacoromâne din nord infinitivul este mai frecvent decât **c.**, în timp ce în cele din sud **c.** este mai frecvent decât infinitivul. În subdialectul moldovean forma lui *să* este *sî*; apar unele forme etimologice (*sî fibă, sî scribă*) și forme iotacizate comune cu graiurile transilvănene (*să beie, să deie, să steie*). În subdialectul bănățean apar unele forme verbale diferite de limba literară (*să ploaie*); lipsesc formele iotacizate. În subdialectul crișean, **c.** perfect cunoaște atât forme cu auxiliarul *a fi* variabil, cât și invariabil. • În dialectele sud-dunărene, **c.** se formează cu aceeași conjuncție, care are formele: ar. *se (s-)*, mr. *si, să, s-, z-*, ir. *se*. Forma verbului la **c.** prezent este aceeași cu a indicativului prezent, cu unele deosebiri la pers. 3, unde se înregistrează omonimia singular = plural (aromână); în meglenoromână și istroromână omonimia cu indicativul prezent este totală. **C.** perfect este format cu *a avea*

(în aromână); în meglenoromână există un conjunctiv perfect compus (*si / să aibă* + participiu); nu există în istroromână. În aromână are patru timpuri: prezent (*elu s-veadī*), imperfect (*s-cântam*), perfect (*s-amu cântatī*), mai mult ca perfect (*s-aveamu cântatī*); timpurile trecute ale **c.** au valoare condițională.

În latină, **c.** era un mod care subsuma patru timpuri, exprimând diverse nuanțe ale subiectivității: dorința, voința, incertitudinea, supoziția etc. Se exprima sintetic și era guvernat de anumite verbe din regentă; în timp s-a gramaticalizat, funcționând ca o marcă a subordonării. În trecerea de la latină la limbile romanice, **c.** a suferit numeroase modificări, atât în planul formei, cât și în planul conținutului. Numai **c.** prezent este, în aceste limbi, continuatorul **c.** latinesc; **c.** perfect din latină s-a confundat în latina vulgară cu viitorul anterior, situație întâlnită în română până în sec. 17. • Față de limba latină, limbile romanice au dezvoltat condițional-optativul și prezumtivul (italiana, româna), care au preluat o parte dintre valorile **c.** latinesc. Între limbile romanice apar diferențe în plan formal, dar și în planul conținutului, precum și sub aspectul frecvenței și al registrului de folosire. Comun în toate este însă faptul că acest mod exprimă dependența sintactică în plan formal (deseori guvernat de verbe care exprimă voința, teama, dorința), iar în planul conținutului exprimă o acțiune posibilă. • În română situația se prezintă astfel: **c.** mai mult ca perfect din latină a dat în română indicativ (spre deosebire de alte limbi romanice); **c.** perfect din latină a dat în româna veche condiționalul; **c.** prezent din latină s-a transmis în română la pers. 3 sg. și 3 pl.; **c.** prezent existent în protoromână, format cu *si*; forme distincte de cele ale indicativului prezent; omonimia 3 sg. = 3 pl. În sec. 16 apar formele *să bea, să dea* în documentele oficiale, deși formele analogice circulau în documentele particulare (*să beie, să deie*) și s-au răspândit în sec. 17; verbul *a avea* cunoștea numai formele etimologice *să aibu, să aibi* etc., cele analogice fiind atestate în a doua jumătate a sec. 18. **C.** perfect cu *a fi* este o creație a dacoromânei (explicată prin model slav sau ca formație internă) o dată cu înlocuirea infinitivului cu **c.**, puțin atestată în sec. 16, din ce în ce mai frecventă în sec. 17; frecvența **c.** perfect scade în sec. 18, când este concurat de condițional perfect și de imperfect. În limba veche, auxiliarul **c.** perfect era variabil în raport cu persoana și numărul; începând cu sec. 18, întâi în Muntenia, invariabil (schimbare survenită, după unii cercetători, în fonetica sintactică, după alții, sub presiunea omonimiei cu diateza pasivă). În sec. 17 apare la cronicari **c.** cu forma *să fie fost scăpat*, exprimând o acțiune anterioară altei acțiuni trecute și rezerva naratorului față de cele narate. *A.Ș.*

conjuncție. După tipul raportului sintactico-semantic pe care îl marchează, se clasifică în **c.** coordonatoare* (copulative* – *și, nici...nici*, disjunctive* – *fie, sau, ori*, adversative* – *dar, iar, însă*, conclusive* – *deci, așadar, prin urmare*) și **c.** subordonatoare* (*că, să, dacă, deși, încât* etc.). Marchează raportul de coordonare* între două părți de propoziție (*Ion și Maria sunt prieteni*); între două propoziții (*Scrie și citește bine*); între o parte de propoziție și o propoziție (*Mănânc prăjituri și ce îmi mai dai tu*); părțile de propoziție și propozițiile coordonate sunt, de obicei, de același fel, dar pot fi și diferite: *Mănânc ce vreau și când vreau*. Marchează raportul de subordonare* în frază, între regentă și subordonată. • După structură, se clasifică în simple (*și, să*) și compuse (*ca să, ci și*);

unele **c.** pot apărea repetate, formând perechi (*fie… fie, sau… sau, ori… ori*). Există și locuțiuni conjuncționale*. Unele adverbe, desemantizate pot funcționa cu rol de **c.** (*Unde nu ai fost atentă, nu ai înțeles*); există **c.** provenite din prepoziții (*Stau până te întorci tu*). • Uneori, același raport semantic poate fi exprimat fie printr-o **c.** coordonatoare (*Vin, dar nu pot sta mult*), fie printr-o **c.** subordonatoare (*Vin, deși nu pot sta mult*). Unele **c.** sunt specializate pentru exprimarea unui singur raport sintactic (*deși* – concesiv, *încât* – consecutiv), altele sunt polifuncționale (*că* – subiectivă, predicativă, predicativă suplimentară, atributivă, completivă directă și indirectă, modală, temporală, cauzală, condițională, concesivă, consecutivă). Unele **c.** se pot construi cu un corelativ conjuncțional sau adverbial, pentru a se preciza relația semantică (*Deși nu am timp, tot vin; De aceea vin, ca să te ajut; Că nu ești atent, asta mă enervează*). • De obicei, **c.** subordonatoare stau la începutul propoziției subordonate pe care o introduc, dar pot apărea și în alte poziții în topică inversă (*Speram doar pe tine atunci să te-ntâlnesc*). Pot fi omise (*Știu că ești ocupat și nu ai timp*); **c.** *să*, care în afară de funcția relațională este și marcă a conjunctivului (*Vreau să vin și să te ajut*), este omisibilă în mult mai puține situații sintactice (conjunctivul fără *să: Fie ce o fi, eu tot mă duc acolo*). • Cel mai frecvent se construiesc cu modul indicativ, condițional-optativ, prezumtiv, rar cu imperativul (*Du-te de te plimbă!*); cu conjunctivul* se construiesc *să* și compusele / locuțiunile care îl conțin. • Relativă specializare stilistică (*fiindcă* – colocvial, *deoarece* – elevat, *întrucât* – științific); unele **c.** au variante (*iar, dar* – *iară, dară*, ultimele populare). Rar, unele **c.** subordonatoare pot apărea în propoziții principale exclamative (*Că bine zice!; De-ar veni vara mai repede!*). Principalele **c.** ale limbii române sunt: *ci, dar, deci, decât, fie, iar, însă, nici, ori, precum și, sau, și, și cu, ca(…)să, că, căci, dacă, de, decât, deoarece, deși, fiindcă, încât, întrucât, până, să*; de la acestea s-au format numeroase alte **c.** compuse și locuțiuni. • Posibilitatea combinării verbului cu un conjunctiv este un criteriu sintactic de clasificare a verbelor românești: unele verbe acceptă combinarea cu *că* (*Cred că vine*), altele cu *să* (*Vreau să vină*), altele cu *că* și *să*, punând în evidență diferențe de modalitate* (*Știe că scrie frumos / Știe să scrie frumos*).

În subdialectele dacoromânei unele **c.** au forme diferite de cele din limba literară (dialectul muntean: *da, dac*; frecvent folosită **c.** *de*, care introduce diferite tipuri de subordonate); folosirea pleonastică a unor **c.** (*sau fie, dar însă, dar totuși*); prezența unor **c.** corelative vechi: *tir… tir, iem… iem, măcar… măcar*. În graiurile transilvănene apare cumulul de **c.** subordonatoare (*și le-o spus că să se ducă…*); **c.** arhaice (*fără, numa, măcar*). • Aceeași situație ca în dacoromână se întâlnește, în linii mari, și în dialectele sud-dunărene, unde majoritatea **c.** sunt comune cu dacoromâna (*ci, disi, meți*), numărul împrumuturilor din limbile vecine fiind relativ mic: în aromână din greacă (*ama, i*), în meglenoromână din bulgară și turcă (*ia… ia, tucu*), în istroromână din croată (*ni, pa*) și italiană (*ma, e*).

În latina clasică exista un mare număr de **c.** coordonatoare și subordonatoare (cca 214, dintre care o treime coordonatoare) pentru a exprima numeroase raporturi semantice. În latina târzie, multe dintre ele au dispărut, iar dintre cele rămase, unele au devenit polifuncționale; au apărut unele noi de proveniență adverbială. • Dintre **c.** latinei, unele s-au păstrat în toate limbile romanice, altele doar regional;

inventarul a fost îmbogățit cu formații interne și împrumuturi. Polisemia, sinonimia, specializarea semantică sunt fenomene întâlnite în toate idiomurile descendente din latină. • Puține **c.** românești au fost preluate din latină în română (*au, că,* vechi *e, nici, să*), prezente în protoromână. Celelalte sunt formații interne (prin compunere și conversiune) sau împrumuturi din alte limbi. Față de celelalte limbi romanice, româna a dezvoltat o variantă pozițională a lui *să, ca(...)să.* În sec. 16 concurență între **c.** copulative *e* și adversativele *e* (foarte frecvent, singurul care apare în textele nordice) și *dar*; coordonarea disjunctivă se realiza prin *au, sau,* rar prin *oare*; coordonarea conclusivă prin *deaci, drept aceea, derept însă, amu, ce.* Sec. 17, 18: *și, iar* frecvent folosite cu valoare narativă, **c.** subordonatoare *de* folosită cu valoare apropiată de cea copulativă, **c.** adversative și conclusive folosite mai ales în cadrul frazei și la nivel transfrastic. Variante formale diferite de cele actuale: *deacia, deacii, deaci > deci; vare / veri > oare, ori.* *A.Ș.*

conjuncționale, locuțiuni ~. Româna are un număr relativ mic de conjuncții*, însă un mare număr de **l.c.** (*chiar dacă, fără să, cu toate că, pe lângă că, în loc să* etc.) și îmbinări evasilocuționale, cu statut controversat (*datorită faptului că, în ideea că, în ipoteza că, în ciuda faptului că* etc.). Există puține **l.c.** coordonatoare și multe subordonatoare. • După structură, **l.c.** coordonatoare sunt formate din conjuncție + adverb (*ci și, dar și, precum și, numai că*) sau adverb relativ + adverb (*cât și, cum și*), prepoziție + substantiv / pronume (*prin urmare, în consecință*). **L.c.** subordonatoare intră în patru tipuri de structuri: prepoziție + conjuncție (*fără să, pe lângă că, până să* etc.), prepoziție + substantiv + conjuncție (*în loc să, cu toate că* etc.), adverb + conjuncție (*chiar dacă, de parcă* etc.), combinație a celorlalte (*las' că, o dată ce, de bine ce* etc.). Există **l.c.** cu variante formale (*înainte să / mai înainte să, de câte ori / ori de câte ori*), unele nerecomandate (*ca cum, din vreme ce*). • Clasificarea semantică este paralelă cu a conjuncțiilor. Majoritatea **l.c.** sunt specializate pentru exprimarea unui singur raport sintactico-semantic. Prezintă diferențe de repartiție stilistică (*măcar că,* populară; *chit că,* familiară).

Între subdialectele dacoromânei diferențele privind **l.c.** sunt la nivelul inventarului de lexeme, la nivel fonetic și structural (în dialectele sud-vestice și în dialectul crișean, *batâr că / batâr să, dâr ce, pentru ce* = „pentru că"). • În aromână, elemente arhaice conservate: *calai că* „cu toate că", *se fure că* „dacă".

Latina clasică avea un inventar bogat de conjuncții, restrâns în latina târzie, paralel cu apariția unui mare număr de îmbinări, de tipul **l.c.** din limbile romanice. În structura **l.c.**, alături de conjuncții, intrau adverbe / pronume / prepoziții. • Inventarul **l.c.** păstrate din latină este diferit de la o limbă romanică la alta, ceea ce le unește fiind tiparele structurale comune moștenite din latină. • Diferențele între **l.c.** din diverse etape din evoluția limbii române se plasează la nivel lexical, fonetic sau structural: *după că > după ce, de vreme că > de vreme ce, pentru ce > pentru că, de oară ce > deoarece, derept ce* (azi dispărut), *săvai că > deși.* *A.Ș.*

consecutiv, complement circumstanțial ~. Valori: exprimă consecința / rezultatul exercitării unei acțiuni / posedării unei însușiri cu intensitate deosebită. Considerat de unii autori specie a complementului circumstanțial de mod*. Complement puțin frecvent. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Muncește de speriat;*

Trăgând la măsea de groază, a decăzut complet), adjective propriu-zise / participiale (*E bolnav / rănit de moarte*), adverbe (*Cânta frumos de nespus*). • Se exprimă prin: substantive (de obicei abstracte) precedate de prep. *de, până la, spre* (*Se descurcă de minune; M-a impresionat până la lacrimi; A plecat, spre întristarea noastră*); verbe la supin precedat de prep. *de* (*Cânta frumos de nespus*) sau (numai în limba literară) la infinitiv cu prep. (comune şi complementului circumstanţial de scop) *pentru, spre* (*Răspunsul e suficient / A răspuns destul pentru / spre a ne edifica*), mai rar la gerunziu (*Slăbise mult, devenind aproape o umbră*). Unele construcţii au devenit expresii consacrate: *de mai mare dragul / mila, până la sânge* ş.a. • Corelative pe lângă elementul determinat: adv. cantitative *atât / destul / suficient de, prea* (*Era prea bun pentru a pierde / a nu câştiga*) permit identificarea certă a **c.c.**, care altfel pot fi uneori confundate cu alte complemente.

În latină, **c.c.** se realiza ca nuanţă a ablativului comitativ (al circumstanţei concomitente) fără prepoziţie / cu prep. *cum*. • În limbile romanice, valoarea de **c.c.** este clară când elementul determinat este un adjectiv / adverb cu sens cantitativ, când se exprimă prin verbe la infinitiv precedate de locuţiuni prepoziţionale specifice sau când are anumite corelative pe lângă elementul determinat (fr. *si, (in)suffisant, (in)suffisamment* etc.); unele prepoziţii / locuţiuni prepoziţionale sunt comune şi complementului circumstanţial de scop (fr. *pour* etc.). **C.c.** se poate exprima şi prin substantive (în general abstracte) cu prepoziţie. • Pentru perioada veche a limbii române nu există informaţii cu privire la **c.c.** *I.V.R.*

consecutivă, propoziţie circumstanţială ~. Valori: exprimă consecinţa / rezultatul unei acţiuni / însuşiri din regentă. Este considerată de unii autori specie a propoziţiei circumstanţiale de mod. • Subspecii: propriu-zisă (reală) (*Fugea atât de repede încât nu a putut fi ajuns*) şi finală (*Fugea atât de repede, încât să nu poată fi ajuns*). • Elemente regente: verbe / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*A muncit atât, încât era frânt de oboseală; A luat-o la fugă de n-a mai putut fi ajuns*), adjective (*Am văzut un om atât de bolnav, că-i plângeai de milă*), adverbe (*Plângea aşa de tare, de ne-a impresionat*). • Conective: exclusiv elemente conjuncţionale / adverbiale. Pentru **p.c.** propriu-zise: conj. *încât* (conjuncţia tip în exprimarea normată a **p.c.**), *că, de*; pentru **p.c.** finale: *să, ca (...) să* (*Era prea conştiincioasă (ca) să nu fie apreciată*), *încât să*, (popular) *de să*, loc. conjuncţională *pentru ca (...) să* (*Alerga prea repede pentru ca să mai poată fi ajuns*), *cât să*. • Corelative: are frecvent drept antecedente în regentă (la distanţă sau imediat înaintea conjuncţiei) adv. / loc. adverbiale *astfel, aşa, atât, destul, în aşa fel, până acolo / într-atât, prea* ş.a. (*E destul de matur ca să-şi dea seama de situaţie; E prea matur încât să nu-şi dea seama de situaţie / E atât de matur, încât şi-a dat seama de situaţie*) sau pron. / adj. demonstrative *atare, atât* (*Avea atâta treabă, de nu-şi vedea capul*). • Modurile cu care se construieşte: indicativ, prezumtiv sau condiţional-optativ; **p.c.** introduse prin (formaţii cu) *să* se construiesc numai cu modul conjunctiv (*Fugea atât de tare, încât să nu fie ajuns*); rar, după *încât / aşa că* se poate folosi şi imperativul (*Ai făcut destul rău, aşa că piei din ochii mei!*). • Topica: fixă, după regentă; puţinele excepţii sunt reprezentate de propoziţii interpretabile şi diferit. • Nuanţe consecutive pot exprima şi unele propoziţii circumstanţiale de loc, timp, mod (comparativa condiţională introdusă prin *de parcă*). Conectivele *de să,*

să sunt proprii vorbirii populare, în care se mențin și *cât, cât să*.

Regional, în dacoromână, **p.c.** se introduc și prin adv. / loc. conjuncționale *cât (să), decât (să)* și au și corelativul *(ca) acel(a)*. În subdialectul crișean, **p.c.** poate fi introdusă prin *și* „să" și prin conj. compusă *de și (dă și)* (*Dacă nu muncești dă și obosești nu poți avea un lucru bun*). În graiurile din Banat și nord-vestul Transilvaniei, loc. conjuncțională *așa că* își pierde valoarea de conectiv pentru **p.c.**, introducând o falsă subordonată, apropiată de coordonarea conclusivă. • În meglenoromână, **p.c.** se introduc prin *că, di*.

Sintaxa **p.c.** din latină se regăsește destul de fidel în limbile romanice. Lat. *quod* consecutiv, care l-a înlocuit pe *ut*, a fost moștenit în rom. *că*, it. *che*, fr., sp. *que*; urme ale corelativului lat. *sic* se găsesc în rom. *așa că*, v.fr. *si que*, sp. *así que* etc. În limbile romanice, **p.c.** propriu-zise se construiesc în general cu indicativul, conjunctivul folosindu-se pentru a exprima eventualitatea / posibilitatea sau consecința irealizabilă. **P.c.** au drept corelative adverbe (fr. *tellement, tant si, assez, trop* etc.) sau adjective provenite din lat. *talem* (fr. *tel* etc.). În franceză, **p.c.** ireale se construiesc cu perechi corelative de tipul *assez / suffisamment… pour que*, iar consecința irealizabilă – cu *trop…pour que*. **P.c.** sunt postpuse regentei. • Istoria **p.c.** în română este parțial diferită în funcție de subspeciile ei. **P.c.** propriu-zisă era introdusă mai frecvent în sec. 16 prin *cum, de, că, cât*, precum și prin *ca, cum că* (care nu se mai regăsesc în sec. 17) și *așa cum*. În sec. 17 cele mai frecvente devin *cât, de, că* (frecvența lui *cum* scade foarte mult, el nemairegăsindu-se cu acest rol în sec. 18), la care se adaugă *așa / atâta cât*. În sec. 18, conectivele curente sunt *(atâta) cât, că, de*, spre sfârșitul sec. 18 apărând și *încât*, care se generalizează înainte de mijlocul sec. 19 (paralel cu înlăturarea, în general, a lui *cât* în sec. 20); i se adaugă *așa încât / că*. • **P.c.** finale, construite cu conjunctivul, aveau în sec. 16 conectivele *cum să* (cel mai frecvent), *ca… să, cât să*, care se regăsesc și în sec. 17, când este atestat și *să* cu această funcție; aceste **p.c.** apar și cu condiționalul când sunt introduse prin *așa cât*; înainte de mijlocul sec. 19 devine frecvent *(așa) încât să* (paralel cu înlăturarea, în general, în sec. 20, a lui *cât să*); i se adaugă *așa ca să, de să, pentru ca să*. • Corelativele **p.c.** sunt, în sec. 16–17, *așa (… de)*, iar în sec. 18 *atât*; în sec. 16–18, **p.c.** puteau avea drept corelative și pron. / adj. demonstrativ *(pre / ca) acela*; în sec. 19 se folosesc drept corelative *așa / atât (de), acest fel de, astfel, până acolo*, la începutul sec. 19 și *cu chip*. *I.V.R.*

consonantism. Sistemul consonantic al românei literare cuprinde 22 de unități fonematice, distinse după modul* de articulare, localizare* și sonoritate*. În funcție de aceste criterii, consoanele românești se clasifică astfel: a) după modul de articulare: oclusive*: *p, b, t, d, ḱ, ǵ, c, g*; fricative* (constrictive): *f, v, s, z, ș, j, h*; africate*: *ț, č, ğ*; sonante*: nazale*: *m, n*, și lichide*: laterale*: *l*, și vibrante*: *r*; b) după localizare: bilabiale*: *p, b, m*; labiodentale*: *f, v*; dentale*: *t, d, s, z, ț, n, l, r*; prepalatale*: *ș, j, č, ğ*; palatale*: *ḱ, ǵ*, velare*: *c, g*; laringale*: *h*; c) după sonoritate: cele mai multe dintre consoanele care se grupează în aceleași serii conform criteriilor a) și b) constituie perechi surdă* / sonoră*; nu au pereche sonoră consoanele surde *h* și *ț*, iar sonantele sunt sonore prin natură. • Principalele tipuri de alofone ale consoanelor din româna literară sunt: a) alofonele palatalizate ale tuturor consoanelor, cu excepția lui *č, ğ, ḱ, ǵ*, care se realizează înaintea vocalelor și mai ales a

semivocalelor anterioare (*p'*, *b'*, *f'*, *v'* etc.); b) alofonele labializate ale tuturor consoanelor, care se realizează înaintea vocalelor (și a semivocalelor) posterioare (*p°*, *b°* etc.); c) alofone ale oclusivelor: fără implozie – realizate după pauză, în poziție inițială (*p̂*, *b̂* etc.); cu implozie, ținută și explozie – realizate în poziție intervocalică (*p̂̌*, *b̂̌* etc.); cu explozia însoțită de o ușoară aspirație – realizate înainte de pauză, la finală (*pʰ*, *bʰ* etc.); d) alofone ale nazalelor: pentru *m*: cu ocluziune incompletă, înainte de fricativele labio-dentale *f*, *v* (*m̟*); pentru *n*: cu ocluziune incompletă, înainte de fricativele *s*, *z*, *ș*, *j* (*n̟*); cu ocluziune velară, înainte de oclusivele velare *k*, *g* (*ŋ*); e) alofone afonizate ale unor sonante, realizate în poziție postconsonantică finală (*l̥*, *m̥*, *n̥*).

Soluțiile de descriere fonologică a c. românei literare sunt foarte diverse. Într-o descriere din 1938, Al. Graur și Al. Rosetti au afirmat că româna posedă 20 de consoane, dintre care 15 (în realitate, 16) au o variantă muiată, prezentă numai la finală de cuvânt (*p*, *b*, *m*, *f*, *v*, *t*, *d*, *n*, *l*, *r*, *z*, *ș*, *j*, *h*, *c*, *g*); oclusivele palatale *ḱ*, *ǵ* nu sunt considerate foneme independente. *ḱ*, *ǵ* sunt considerate variante poziționale ale oclusivelor velare *c*, *g* și în descrierea propusă în 1965 de Em. Vasiliu. Autorul introduce, de asemenea, conceptul de jonctură silabică (+), având semnificația unui zero consonantic care favorizează realizarea asilabică a vocalelor. În descrierea realizată în 1986, Em. Vasiliu admite independența fonologică a lui *ḱ*, *ǵ* și renunță la conceptul de jonctură. A. Avram (1958) include în inventarul consonantic oclusivele palatale *ḱ*, *ǵ*, iar *i̯*, *u̯* constituie o clasă aparte: aceea a semiconsoanelor*. O interpretare complet diferită apare la E. Petrovici, care identifică 70 de foneme consonantice, admițând existența unor corelații de timbru*, pe baza cărora se pot distinge patru clase de consoane: neutre (*k*), palatalizate (*k'*), labializate (*k°*) și labio-palatalizate (*k'°*); *i̯* și *u̯* sunt incluse printre consoane. Optsprezece consoane au trei aspecte fonematice diferite: neutre, palatalizate și labializate (*p*, *b*, *m*, *f*, *v*, *t*, *d*, *n*, *ţ*, *s*, *z*, *ș*, *j*, *c*, *g*, *h*, *l*, *r*); nouă dintre acestea apar și sub al patrulea aspect: labio-palatalizate (*b*, *m*, *v*, *t*, *d*, *l*, *r*, *c*, *g*); *č*, *ğ*, *i̯* sunt palatalizate și labio-palatalizate, iar *u̯* – numai labializată. După E. Petrovici, distincția consoană neutră vs. consoană palatalizată are valoare fonologică și în alte poziții (cu excepția poziției după consoană palatalizată), nu numai la finală de cuvânt. Identificarea unor consoane palatalizate în poziții non-finale este legată, în primul rând, de interpretarea dată secvențelor consoană + *e̯a*: *e* nu ar nota, în aceste secvențe, sunete independente, ci timbrul palatal al consoanelor precedente. În mod similar, în secvențele cu structura consoană + *o̯a*, *o* este interpretat ca notând timbrul rotunjit al consoanelor precedente. Opoziția consoană neutră vs. consoană labializată s-ar realiza și în poziție finală în graiurile care cunosc un *u* final (în Crișana, parțial în Muntenia) și în dialectul aromân. Interpretarea bifonematică a secvențelor consoană + *i̯o̯a*, *e̯o̯a* a permis recunoașterea unei serii a consoanelor labio-palatalizate. Autorul observă totuși că, în limba literară, și mai ales în versiunea ei actuală, unele dintre distincțiile pe care le-a operat sunt rar sau limitat folosite. Vezi și **timbru, corelație de timbru.**

Un inventar consonantic similar cu cel al limbii literare se înregistrează în subdialectul muntean. Majoritatea graiurilor moldovenești se caracterizează prin absența africatelor prepalatale, care sunt supuse fricativizării*, și prin prezența perechii sonore a lui *ţ*: *ḑ*; *ḑ* apare și în subdialectul bănățean. În graiurile bănățene, precum și în unele graiuri din Transilvania, africatele

prepalatale sunt sunete secundare, rezultate din palatalizarea* oclusivelor dentale. În subdialectul maramureșean există atât africate prepalatale, cât și africata dentală sonoră *ḑ*. În subdialectul crișean există o singură africată prepalatală, *č*. În subdialectul bănățean, ca și în numeroase graiuri nordice și nord-vestice, apare *ń* ca fonem independent. • Dialectul aromân are un inventar consonantic mai bogat: în graiurile vorbite în Grecia apar trei unități în plus; consoanele fricative θ, δ și γ împrumutate din greacă; de asemenea, seria palatalelor include fricativele perechi *h' / y*, rezultate din palatalizarea* labialelor *f, v*, și sonantele palatale *ń, l'*. Ultimele două consoane sunt prezente și în inventarul meglenoromânei și al istroromânei.

C. românesc este rezultat al unor modificări produse în sistemul consonantic al latinei. În latina clasică, acesta cuprindea 17 unități, grupate după modul de articulare, după localizare și după sonoritate. De remarcat absența seriei africatelor și a prepalatalelor, precum și absența oclusivelor palatale; în seria oclusivelor apăreau însă oclusivele labiovelare (k^w, g^w); în seria fricativelor nu existau perechi de consoane distinse prin sonoritate. În afară de consoanele simple, în latină existau și 12 consoane geminate*, considerate de unii cercetători consoane lungi – deci unități monofonematice, distinse prin cantitate*, de alții – secvențe bifonematice. Opoziția consoană simplă / consoană geminată distingea semnificații (cf. *molis* „macini" / *mollis* „moale", *catus* „ascuțit" / *cattus* „pisică" etc.). Cea mai veche modificare produsă în latina populară pare a fi dispariția lui *h*. O vechime mare are și consonantizarea* lui *u̯* inițial, al cărei rezultat a fost apariția unui fonem nou, *v*; în acest fel, opoziția de sonoritate începe să funcționeze și în cadrul seriei fricativelor (se creează perechea *f / v*). În schimb, ca urmare a relaxării treptate a articulației consoanelor geminate, opoziția consoană simplă / consoană geminată dispare; fac excepție sonantele dentale, în cazul cărora opoziția în discuție este convertită într-o opoziție de forță (*n, l, r* vs. *n̄, l̄, r̄*). Conservarea în română a opoziției de forță explică tratamentul diferit al unor vocale urmate sau precedate de *n* și *r* forte și slabe (cf. *annum* > *an* vs. *manus* > *mână* sau **horrire* > *urî* vs. *perire* > *pieri*), precum și deosebirile de evoluție dintre *l* și *ll* primare, în contexte identice (cf. *mola* > *moară* vs. *stella* > *stea(uă)*). Opoziția de forță dispare în cazul perechii *l / l̄* în epoca protoromână, *l* românesc având caracteristicile unei consoane forte, dar se menține în cazul perechilor *r / r̄* și *n / n̄*. Până la sfârșitul sec. 16, în textele din Maramureș, nordul Moldovei și al Transilvaniei, sunt notate *r* forte și rotacismul* lui *n* slab intervocalic. Cele două particularități sunt prezente până astăzi în anumite graiuri vestice și nordice. Opoziția dintre oclusivele labiovelare și oclusivele velare a dispărut în latina dunăreană, ca urmare a pierderii apendicelui labiovelar în majoritatea contextelor; numai înainte de *a* apendicele s-a păstrat mai mult timp, determinând labializarea* consoanelor în discuție, produsă probabil în epoca protoromână. Cele mai importante modificări produse în protoromână reprezintă consecința palatalizării* unor consoane. Rezultatul este apariția seriei africatelor, care cuprindea fonemele *ţ, ḑ, č, ğ*, a fricativei prepalatale *ş* și a sonantelor palatale *l', ń*. După exercitarea influenței slave, apar trei unități fonematice noi în seria fricativelor: *h, z, j*. O serie de modificări sunt posterioare epocii protoromâne, fiind prezente numai în dacoromână. Astfel, *l'* și *ń* au evoluat la *i̯*, cu excepția lui *ń* conservat până astăzi în dacoromână, în graiurile din

Banat. Grupurile *cl′*, *gl′* au evoluat la oclusivele palatale *k′*, *g′*, ultimele lor atestări datând din sec. 16. În graiurile dacoromâne sudice, *ḑ* și *ğ* provenit din lat. *i̯* urmat de vocală posterioară au devenit *z*, respectiv, *j*; o evoluție similară, dar independentă, au avut aceste consoane și în meglenoromână și istroromână. Pentru detalii de ordin diacronic vezi **africate, fricative, palatale, prepalatale, consoane ~.** *L.I.R.*

consonantizare. Fenomen atestat regional în româna actuală, afectând pe *u̯* în anumite contexte. Unele graiuri bănățene ale dacoromânei cunosc **c.** lui *u̯* din diftongii *au̯, eu̯*, atunci când aceștia sunt urmați de oclusive dentale, în *p, b* sau *l* (*căpta, lăbda, calt* „caut") și în *v*, când *u̯* este intervocalic (*pivă, aluvat, nuvăr* „nor"). • *u̯* din diftongii *au̯, eu̯* se consonantizează în *v* sau *f* în aromână (în funcție de caracteristica de sonoritate* a sunetului următor: *avdu* „aud", *caftu*, „caut", *preftu* „preot") și în *v* în istroromână (*åvzi, cåvtę, prevt*). În istroromână *u̯* se consonantizează în *v* și intervocalic – ca în Banat (*dovę* „două", *novę* „nouă"), dar și la finală, în anumite cuvinte (*brăv* „brâu", *grăv* „grâu").

În evoluția limbii latine au fost supuse **c.** *i̯* și *u̯*. În protoromână, *i̯* – de obicei inițial – urmat de o vocală posterioară a evoluat la *ğ* (*iocum* > protorom. *ğoc, iugum* > protorom. *ğug*), iar urmat de *a* a evoluat la *ḑ* (*iacere* > protorom. *ḑăcea*); *ğ* și *ḑ* s-au conservat în aceste contexte numai în aromână și în graiurile dacoromâne de tip nordic; în rest – inclusiv în limba literară – ele s-au fricativizat ulterior la *j*, respectiv, *z*; *u̯* în poziție inițială s-a consonantizat de obicei în *v* (*uenire* > *veni, uentum* > *vânt*), dar și în *b* (cf. lat. vulg. *betranus*, pentru *ueteranus*, și rom. *bătrân*). În protoromână, *u̯* se consonantizează în *b* și după lichidele *l, r* (*siluaticus* > *sălbatic, ceruus* > *cerb*). Vezi și **semiconsoane, betacism.** *L.I.R.*

contacte lingvistice. Numeroase și, în bună parte, diferite de cele din alte limbi romanice datorită condițiilor istorico-sociale deosebite. Nu au fost **c.l.** directe cu araba și nu sunt urme ale unei influențe celtice. În schimb, **c.l.** mai profunde cu limbile din estul Europei. Între diferitele **c.l.** trebuie distinse două mari categorii: prima (substratul* și superstratul*), cu urmări mai importante care afectează nu numai lexicul și, a doua, celelalte **c.l.** În cazul românei, substratul este traco-dac* (se presupune și un substrat alpin*, iliric*, iranic*), iar superstratul este vechi slav*. Dintre celelalte **c.l.**, slavona* are în română rolul pe care latina medievală* l-a avut în restul limbilor romanice. În ordine cronologică aproximativă, latina, respectiv româna, au cunoscut influențe: greacă veche*, albaneză*, germanică* (gepidă*, gotică*), avară*, cumană*, pecenegă*, maghiară*, greacă bizantină*, slavă* (bulgară*, sârbă*, ucraineană*, polonă*, rusă*), turcă*, tătară*, neogreacă*, romanice* (franceză*, italiană*, spaniolă*), germană*, țigănească*, engleză*. La nivelul dialectelor și graiurilor, influență croată*, macedoneană slavă*, slovenă*, săsească*, șvăbească*. **C.l.** au fost, în majoritatea cazurilor, **c.l.** directe, datorită unor situații de bilingvism, mai puțin cele care au determinat influențele recente (latina savantă, franceză, italiană, germană, spaniolă, engleză). • Rezultatele **c.l.** au fost apreciate diferit în lingvistica românească: până în anii '60 ai secolului trecut au fost puse pe seama **c.l.** unele particularități fonetice și morfologice ale românei care ulterior au fost explicate, pornindu-se de la comparația românei cu celelalte limbi romanice, prin evoluția internă a românei. Părere unanimă în privința influenței asupra lexicului, cu precizarea că rezultatele ei pot fi

diferite dacă se ține seama de poziția lor în limbă (fond principal lexical*, vocabular reprezentativ*). Toponime* și antroponime* numeroase. În domeniul foneticii, unanim acceptată ca rezultat al **c.l.** apariția lui *h* (superstrat sau, mai puțin probabil, substrat), mai puțin probabile *ă, î*. La nivelul dialectal (mai ales din sudul Dunării) și fapte fonetice datorate **c.l.** În morfologie vocativul în *-o* general acceptat, dar fără o răspândire geografică generală. Construcția numeralelor – de la 11 la 19 – poate fi o întărire a unor construcții latinești sub influența substratului sau a superstratului. Celelalte fapte sunt dialectale (mai ales în dialectele sud-dunărene). În sintaxă, schimbări semantice la unele prepoziții și conjuncții (*spre* „către" este și în norma românei). Prepoziții împrumutate din slavonă în limba veche și împrumuturi neologice, folosite în anumite stiluri. Conjuncții împrumutate rare (*or* < fr. *or* și v. rom. *i* „și" < v. sl. *i*). Numeroase locuțiuni prepoziționale* și conjuncționale* împrumutate sau calchiate, dintre care unele au dus la reromanizarea* limbii române. În limba veche construcții sintactice (dativul în loc de acuzativ complement direct) sau construcții cu topică neromânească înlocuite cu altele care au model romanic. Tot modelul romanic a dus la creșterea frecvenței infinitivului în defavoarea conjunctivului (*spre a cânta*). În domeniul formării cuvintelor, numeroase afixe (sufixe și prefixe) și procedee de compunere sunt împrumutate. Prefixele împrumutate sunt mai numeroase decât cele moștenite (cele mai multe de origine latino-romanică*; din cele cincisprezece prefixe slave, numai trei sunt vii). Sufixe diminutive și colective numeroase (româna este cea mai bogată în sufixe dintre limbile romanice). În unele cazuri, prefixele și sufixele împrumutate au întărit poziția vechilor afixe (*-ar*). Compunerea actuală are la bază modele mai ales romanice (în trecut modele slavone, azi dispărute). *M.S.*

contaminare. Echivalată sau subsumată de unii fenomenelor înrudite (etimologia populară*, analogia), considerată fenomen independent de alții (cauze comune, căi diferite de producere: analogia prin presiunea unui sistem, etimologia populară prin atracție paronimică / omonimică, **c.** prin atracție sinonimică). Distincție între **c.** propriu-zisă și **c.** intenționată sau deraierea lexicală. **C.** propriu-zisă este în special lexicală, dar atinge și morfologia și sintaxa (vezi **anacolut**). Condiția obligatorie și suficientă este înrudirea semantică între cei doi termeni. Cele două elemente se contopesc, păstrându-și parțial sau total integritatea, iar cuvântul nou creat devine sinonim cu componentele sale. Din punct de vedere formal, considerată un caz particular de compunere*. • Acționează la periferia limbii (nelogisme, regionalisme, arhaisme); cauza principală o constituie necunoașterea / neasimilarea unor termeni. Cel mai adesea se contopesc substantivele (*imbold* < *impuls* + *bold*, *rotocol* < *roată* + *ocol*, *cocostârc* < *cocor* + *stârc*) și verbele (*azvârli* < *zvârli* + *arunca*, *zdrumica* < *dumica* + *zdrobi*, *îmbucătăți* < *îmbucăți* + *înjumătăți*). • **C.** intenționată se întâlnește în special în literatura cultă, ca sursă a umorului: *furluase* (*furase* + *luase*), *nepurcele* (*nepoate* + *purcele*) la I. Creangă, *asinuitate* (*asiduitate* + *asin*), *apropont* (*pont* + *apropo*) la I.L. Caragiale, și în limba vorbită.

Foarte frecventă în graiuri, unde cuvintele din limba comună se combină cu cele dialectale (*ofticolos* < *ofticos* + *tuberculos*, *chinopastă* < *chin* + *năpastă*, *bereglej* < *beregată* + *gâtlej*) sau cele dialectale între ele (*stromojac* „saltea umplută cu paie" < *strujac* + *sormojac*). *A.P.*

contemporană, limbă ~. Perioadă a istoriei limbii române (=dialectul dacoromân) care pentru unii cercetători se confundă sau se suprapune cel puțin parțial cu perioada modernă* (unii o datează de la 1830 sau 1848, alții de la 1880). Identificată ca perioadă aparte, ea începe cu anul 1918 (Marea Unire) și durează până în momentul de față; pentru unii cercetători termenul **l.c.** este sinonim cu *limba actuală**, alții consideră perioada strict actuală o subdiviziune a **l.c.** În cadrul perioadei contemporane se disting trei etape: 1918–1940 / 1944 (interbelică), 1945–1989 (comunistă) și din 1990 (de tranziție). Dezvoltarea **l.c.** a fost marcată de efectele unor evenimente istorice (Unirea din 1918 și cele două războaie mondiale, cu mișcările de populație antrenate) și ale unor factori social-economici (industrializarea, urbanizarea, înmulțirea mijloacelor de circulație) și culturali (școlarizare, presă scrisă, radio și televiziune).

În toată perioada **c.** între influențele străine a continuat să predomine influența latino-romanică, în special cea franceză, dar treptat se întărește influența engleză, care acționează acum și pe cale directă; relativă internaționalizare a lexicului literar. Înmulțirea afixelor lexicale neologice, care devin în timp productive; creșterea ponderii pe care o au prefixarea și compunerea (în special cea tematică). Etapa interbelică a fost o perioadă de înflorire culturală și de unificare pronunțată a limbii literare din toate provinciile României Mari; un rol important au avut reglementările ortografice din 1932. În timpul celui de al doilea război mondial o oarecare influență germană și italiană, exclusiv în lexic (*brand, buncăr, erzaț, lumpenproletariat; bolgie, fascie, indimenticabil, scampolo*). În etapa comunistă s-a înregistrat, pe de o parte, un progres pe teritoriul redus al României prin disciplina lingvistică instituționalizată (reglementările ortografice din 1953 / 1965, *Gramatica Academiei* și dicționare academice de nivel mediu, cca 60 000 de cuvinte), dar, pe de altă parte, un regres parțial în ce privește dezvoltarea unitară, sincronică, a limbii române din România și din fosta U.R.S.S. (unde s-au făcut încercări de normare divergentă: vezi **„moldovenească, limbă" ~**); această etapă a cunoscut o influență rusă, slabă și limitată la limbajul politic în România, puternică și variată în fosta U.R.S.S. După 1989 a început repunerea în drepturi a limbii române în Republica Moldova; pentru alte caracteristici ale acestei ultime etape vezi **actuală, limbă ~.** În ansamblu perioada **c.** este caracterizată prin întărirea unității limbii literare și prin influența ei crescândă asupra graiurilor populare, inclusiv prin pătrunderea de neologisme în acestea; există totuși numeroase variante fonetice și flexionare în uz, unele admise și în normă (oscilații mai ales în adaptarea neologismelor), ceea ce a atras caracterizarea limbii române **c.** drept limba literară cea mai puțin fixată dintre toate limbile romanice (Alf Lombard). *M.A.*

continuitate. Teritoriul* actual pe care se vorbește limba română corespunde în linii mari cu cel al stăpânirii romane din spațiul carpato-danubiano-pontico-balcanic, ceea ce ar trebui să arate de la sine existența neîntreruptă a elementului geto-dac și romanic, din antichitate și până astăzi, pe teritoriul în cauză; cu toate acestea, **c.** locală (autohtonia) limbii române și a poporului român este contestată de unii cercetători (istorici, geografi și lingviști) pentru părți mari din teritoriul menționat, susținându-se că răspândirea teritorială actuală ar fi de dată târzie (din sau după faza protoromână) și că s-ar datora unor masive deplasări de populație. În negarea **c.**

etnolingvistice s-a profitat de absenţa sau puţinătatea ştirilor (argument numit *ex silentio*) despre populaţia romanizată şi protoromână din aceste regiuni – de pe ambele maluri ale Dunării – în aşa-numitul „mileniu întunecat" (sec. 4–13), trecându-se prea uşor peste neconsemnarea unor asemenea presupuse mişcări demografice. • Cel mai mult a fost contestată **c.** la nordul Dunării, pornindu-se de la interpretarea tendenţioasă *ad-litteram* a unor texte istorice latineşti târzii (Eutropius) care vorbesc de părăsirea Daciei sub Aurelian, în 271 / 275, ca şi cum acest eveniment ar fi însemnat strămutarea în sudul Dunării a întregii populaţii romanizate din nord, şi speculându-se anume absenţa influenţei germanice în limba română; în subsidiar s-a susţinut şi dispariţia dacilor în urma războaielor cu romanii, ca şi imposibilitatea romanizării* în timpul scurt al stăpânirii romane în Dacia, iar în favoarea plasării patriei primitive a românilor în sudul Dunării s-au invocat: fondul lexical comun din română şi albaneză; asemănarea dialectului dacoromân cu cel aromân; faptul că influenţa slavă nu s-ar fi putut exercita decât acolo; ortodoxismul, la care, de asemenea, nu s-ar fi putut ajunge în nordul Dunării. După adversarii **c.**, „formarea" limbii române* ar fi avut loc exclusiv în sudul Dunării, de unde s-ar fi produs migraţii decisive – una sau mai multe, în valuri succesive – spre nordul fluviului, petrecute prin sec. 5–7 sau / şi abia în sec. 12–13. **C.** nord-dunăreană a fost contestată în mod special pentru Ardeal, miza politică fiind încercarea de a susţine neautohtonia românilor în această provincie, anterioritatea maghiarilor faţă de ei şi deci de a legitima inegalitatea de drepturi. În favoarea **c.** româneşti în nordul Dunării există argumente atât istorico-arheologice, cât şi lingvistice, la care se adaugă unele argumente logice. Argumentele istorice se referă la: alte surse istorice latineşti (Iordanes), care precizează că Dacia a fost abandonată numai de armată şi de administraţie; informaţii despre menţinerea legăturilor economice şi religioase dintre sudul şi nordul Dunării, în sec. 4–6, mergându-se până la construirea unor poduri peste acest fluviu (cu capetele de pod aferente în nord constând în garnizoane şi centre economice), despre reinstaurarea autorităţii romane asupra unor regiuni extracarpatice (recucerirea şi întărirea unor cetăţi romane) în sec. 4 şi 6, despre existenţa unor episcopate şi menţionarea (chiar într-o cronică oficială maghiară) a voievodatelor româneşti cucerite de unguri la venirea lor dinspre Panonia în Ardeal. Descoperirile arheologice au relevat tezaure monetare romane de după sec. 3, diverse obiecte (chiar cu sumare inscripţii latineşti, de ex. pe un *donarium* de la Biertan), ceramică romană, necropole de tip roman, urme de viaţă sedentară de tip daco-roman, de locuire a satelor şi, un timp, a oraşelor (în care populaţia săracă s-a instalat în casele părăsite de demnitari şi bogătaşi). Argumentele lingvistice constau, în primul rând, în păstrarea unor hidronime din epoca preromană transmise în latină, apoi în slavă şi maghiară (*Argeş, Buzău, Criş, Dunăre, Mureş, Olt, Siret, Someş, Tisa*); de asemenea, în conservarea unor cuvinte de substrat şi a unor cuvinte latineşti numai în dialectul dacoromân, îndeosebi în subdialectele vestice, unele dintre ele putând fi raportate anume la realităţi nord-dunărene (de ex. *aur, păcură*). Împotriva adversarilor **c.** în Ardeal, s-a arătat, chiar de către romanişti străini (E. Gamillscheg, K. Jaberg), că Ardealul a fost o zonă de romanizare mai puternică decât altele şi de iradiere / propagare spre alte regiuni. Absenţa influenţei germanice este aparent un punct slab, dar dificultatea explicării

acestui fenomen nu se înlătură prin plasarea protoromânilor în sudul Dunării; mai curând este plauzibilă explicația prin retragerea în munți a populației daco-romane (pentru care pledează analogia cu absența aceleiași influențe în limba bască, vorbită tot în regiuni muntoase). Elementele comune cu albaneza din dialectul dacoromân nu sunt împrumuturi, făcute în sudul Dunării, din această limbă, ci se datoresc substratului identic (pătruns în latină pentru română). Argumentele de logică istorică: teoria vidului demografic care ar fi fost creat în nordul Dunării prin exodul întregii populații în sudul Dunării, în nou-înființata Dacie aureliană, nu este credibilă, fiind lipsită de analogii din epocă sau de mai târziu (niciodată în caz de război nu se refugiază toți locuitorii, mai ales cei săraci), ca și de eventuale motivații economice (nu se abandonează o regiune bogată pentru una mai săracă; populația băștinașă era interesată să scape de fiscalitatea romană); este bizar să se conteste menținerea elementului romanic în nordul Dunării, unde (daco)românii locuiesc astăzi exact în fosta Dacie traiană, cu anumite extinderi, și prezența lor să fie pusă pe seama imigrărilor din sudul Dunării, unde populația romanizată a fost în cea mai mare parte slavizată. • Paradoxal este faptul că și **c.** în sudul Dunării este contestată de unii cercetători, mai ales pentru anumite regiuni, deși pentru aromâni există mai multe informații istorice din jurul anului 1000; s-a susținut și existența unor migrații din nordul Dunării, dar în special a unor migrații în interiorul spațiului sud-dunărean, fie de la nord spre sud, fie de la vest spre est, în speță neautohtonia aromânilor în regiunile grecești. Printre argumentele lingvistice ale **c.** în sudul Dunării se relevă: existența în dialectul aromân a unor toponime conservate din epoca romană (*Băiasa, Săruna*), conservarea în dialectele sud-dunărene a unor termeni latinești care denumesc plante de tip mediteranean (ar. *căstâñu*, mr. *căstọñu*; ar. *h'ic*, mr. *ic* „smochin") (vezi și **aromân**). • Recunoașterea evidenței **c.** etnolingvistice, respectiv respingerea teoriilor imigraționiste* nu exclud admiterea unor migrații („intermigrații") minore, în diverse direcții și la diverse date, dinspre zone mai populate și mai intens romanizate / românizate spre altele cu populație mai rară sau / și alogenă. Pentru dialectul dacoromân se știe că asemenea migrații s-au produs de o parte și de alta a Carpaților – dar mai ales dinspre Ardeal spre Moldova și Muntenia – și a Dunării (Carpații și Dunărea nu au constituit niciodată granițe lingvistice, nu au separat grupurile de români) și că anumite deplasări de populație au reprezentat o realitate medievală, legată atât de viața pastorală (vezi **transhumanță**), cât și de evitarea obligațiilor feudale. Din faptul că teritoriul de „formare" a limbii române nu era compact rezultă importanța circulației pentru acest proces (S. Pușcariu), ceea ce a dus la conceptul de **c.** mobilă.

C. etnolingvistică a românilor a fost afirmată din primele izvoare medievale care îi menționează pe românii din sudul sau din nordul Dunării. Conștiința **c.** este tradițională la români, înregistrată de străinii veniți în epoca veche prin țările române, recunoscută de cărturarii de atunci din rândul minorităților naționale conlocuitoare (de exemplu, sașii J. Tröst, V. Fr. von Frankenstein, L. Toppeltinus (Töppelt) și secuiul Lisznai Kovács Pál în sec. 17) și argumentată de cărturari români ca M. Costin, Stolnicul C. Cantacuzino, D. Cantemir, Inocențiu Micu. În epoca modernă **c.** a devenit o idee de bază și un crez pentru reprezentanții Școlii Ardelene (S. Micu, Gh. Șincai, P. Maior, I. Budai-Deleanu).

Istoricii români moderni recunosc în unanimitate **c.** și mulți dintre ei au demonstrat-o și discutat-o, critic și documentat, în lucrări speciale. Dintre lingviști o poziție oarecum eclectică are doar A. Philippide, care, fără să nege total menținerea elementului romanic în nordul Dunării după retragerea aureliană, consideră că limba română și poporul român s-au format preponderent în sudul Dunării, de unde daco-romanii ar fi imigrat în nordul Dunării, în valuri succesive, de la începutul sec. 7 până la începutul sec. 13; el admite însă fără rezerve prezența lor în Dacia înainte de venirea ungurilor. Important este faptul că, pe lângă români și minoritari conlocuitori (ca sașii G. Kisch, H. Theil, R. Schuller în perioada interbelică), mulți savanți străini s-au pronunțat de-a lungul timpului în sprijinul **c.** etnolingvistice românești; printre aceștia figurează istorici ca J. Thunmann, J. Benkö, Fr. Griselini, M. Lebrecht, Ed. Gibbon (din sec. 18), I.A. Fessler, Șt. Stratimirovici, J. Kemény, A. de Gerando, J.A. Vaillant, I.F. Neigebauer, A. Thierry, E.A. Bielz, J. Jung, E. Sayous, E. Picot, J.L. Pić, L. von Ranke, Th. Mommsen, T. Tamm, R. Bergner (din sec. 19), A. Dopsch, Gino Lupi, J. Müller, R.W. Seton-Watson, J. Maćůrek, M. Besnier, C. Patsch, Fr. Altheim, H. Koch, J. Demel, V.D. Koroliuk, N.A. Mohov, P. Mac Kendrick (sec. 20), lingviști ca B. Kopitar, I.C. Schuller, A. Fuchs, J. Schafarik (sec. 19), W. von Wartburg, E. Gamillscheg, K. Jaberg, M. Ruffini, A. Lombard, G. Reichenkron (sec. 20) sau un geograf ca H. Kiepert (sec. 19). • Deși **c.** este astăzi, pe de o parte, demonstrată / clarificată și, pe de alta, considerată de un interes pragmatic depășit, în condițiile în care drepturile popoarelor nu se mai judecă după trecutul lor, problematica ei trebuie cunoscută nu numai pentru că face parte integrantă din istoria* limbii române, ci și pentru că mai există totuși personaje anacronice rău-intenționate care o repun în discuție. *M.A.*

conversiune (schimbarea categoriei / valorii / clasei gramaticale / morfologice, derivare improprie). În română cazurile numeroase și variate de **c.** vizează trecerea la o altă parte de vorbire. Cazuri mult mai puțin numeroase și variate prezintă tipul de **c.** care constă în trecerea la o altă clasă lexico-morfologică. • Cele mai frecvente tipuri de **c.** sunt substantivarea și adverbializarea adjectivelor. Substantivarea adjectivelor se realizează cu ajutorul articolului (hotărât propriu-zis sau demonstrativ, nehotărât: *frumosul, cel frumos, un bătrân*), al numeralului (*trei viteji*) și, în cazuri speciale, al elipsei: *vinete* (pătlăgele), *simfonic* (concert), *bienală* (expoziție). Substantivele se obțin, în mai mică măsură, și prin **c.** adverbelor: *binele, aproapele* (arhaizant), *românește* „limba română" (în limba contemporană, numai colocvial); a pronumelor: *eul* (pronunțat *e-ul*), *sinea, sinele* (livresc), *ai mei*; a gerunziului: *intrând*. Pentru substantivarea infinitivului și a supinului vezi **numele acțiunii și al rezultatului ei, sufixe pentru ~.** Prin adverbializare adjectivele pierd formele flexionare pentru gen, număr, caz (*Elena se simte rău*). Foarte rar substantivele devin prin **c.** adverbe: (*doarme*) *tun*. Adverbele devin, cu ajutorul articolului, prepoziții: *înaintea, îndărătul*. Adjectivele substantivate exprimă două valori importante în domeniul formării cuvintelor: a) „purtătorul unei însușiri" (*leneșul* m., *leneșa* f., *pustiu(l)* n.; b) „abstractul calității" s.n. art. fără pl. (*înaltul* (cerului), *absolutul*). • O situație specială prezintă **c.** gerunziului. În sec. 19, sub influență franceză, apare în stilul beletristic, cu preponderență în poezie, adjectivarea prin **c.** a gerunziului: (*ruine*) *fumegânde*. În limba

contemporană procedeul nu e productiv. Se păstrează însă, în limba literară, unele gerunzii adjectivale folosite în anumite contexte. Ex.: (*ordine*) *crescândă*, (*rană*) *sângerândă*. • Datorită multiplelor **c.** operate în decursul istoriei există cuvinte folosite, în grade și, uneori, perioade diferite, cu mai multe valori lexico-gramaticale: *drept* adj. „care merge de la un punct la altul fără abatere": subst. „totalitatea regulilor și normelor juridice", adv. „în conformitate cu adevărul", prep. „în loc de...". • Trecerea de la o clasă lexico-morfologică la alta cu ajutorul **c.** se realizează frecvent prin trecerea de la substantive proprii la substantive comune și invers: *Marghiloman* > *marghiloman* „cafea turcească...", *floare* > *Floarea*. Primul procedeu implică apariția formelor de număr și a opoziției articulat / nearticulat la substantivele proprii; cel de al doilea, pierderea acelorași caracteristici la substantivele comune.

Cele mai puternice tipuri de **c.**, substantivarea și adverbializarea adjectivelor, sunt moștenite de română, ca și de celelalte limbi romanice, din latină. Diferența dintre română și alte limbi romanice (ca franceza și italiana) privește dezvoltarea mai mare pe care a căpătat-o adverbializarea adjectivelor în română. General romanică este și substantivarea diverselor părți de vorbire cu ajutorul articolului și, de asemenea, elipsa determinatului din sintagma nominală corelată cu substantivarea adjectivului determinant care preia sensul întregii construcții. *L.V.*

coordonare. Raport stabilit la nivelul propoziției sau al frazei, dar și transfrastic. Realizat prin joncțiune, cu ajutorul unor conjuncții și locuțiuni conjuncționale, sau prin juxtapunere*, pe baza raportului semantic dintre termeni. Tipuri principale: **c.** copulativă*, disjunctivă*, adversativă*, conclusivă*; unele interpretări izolează un tip independent, **c.** alternativă*, inclus în genere în **c.** disjunctivă. Raportul se stabilește între doi termeni (singura posibilitate în **c.** adversativă și în **c.** conclusivă; fiecare dintre cei doi termeni poate fi format, la rândul său, din mai multe unități coordonate copulativ) sau admite chiar mai mulți (în **c.** copulativă, în **c.** disjunctivă și în cea alternativă). Elementele coordonate sunt puse pe același plan din punct de vedere sintactic, dar ordinea e ireversibilă în **c.** adversativă (cu excepția subtipului marcând contrastul tematic, pentru care conjuncția caracteristică e *iar*) și în **c.** conclusivă. • În propoziție, mai frecvente **c.** copulativă și cea disjunctivă, mai rare **c.** adversativă și (cu excepția situațiilor în care are valoare explicativă) **c.** conclusivă. **C.** se stabilește între două părți de propoziție de același fel (subiecte: *Au sosit Dan și Maria*, atribute: *casă veche, dar solidă*, complemente directe: *cere banii sau viața*, indirecte: *le scrie prietenilor, deci multora* etc.); circumstanțialele coordonate sunt de obicei de același fel (*merge la mare ori la munte*), dar pot fi, mai rar, și diferite (cu câteva asocieri semantice tipice: timp–spațiu: *Asta e situația aici și acum*, sociativ, mod sau instrument–scop: *Lucrează cu ei și pentru ei* etc.). Mai rar, chiar necircumstanțiale coordonate cu circumstanțiale (*Telefonează tuturor și cu plăcere*). • În frază, **c.** se stabilește între două propoziții principale (*Gândesc, deci exist*) sau între două subordonate (*Nu știe dacă e treaz sau visează*). Subordonatele sunt în genere de același fel, dar, ca și părțile de propoziție, pot fi – rar – și de tipuri diferite (*Scrie ce vrea și cui vrea*). • Pot fi coordonate și o parte de propoziție cu o propoziție subordonată, de preferință de același tip (*Mergem la munte sau unde vrei tu*). • Transfrastic, între grupuri de fraze, segmente mai mari de text, sunt mai

frecvente c. copulativă, adversativă și conclusivă. • Aceleași raporturi semantice se pot exprima uneori atât prin c., cât și prin subordonare (c. adversativă și subordonare concesivă*, c. conclusivă și subordonare consecutivă*), cu diferențe de reliefare și tematizare. • Conectori* specializați pentru diferitele tipuri, cu o poziție specială a celor copulativi, care marchează asocierea la nivelul cel mai general, deci îi pot substitui sau însoți pe cei conclusivi sau pot substitui pe cei adversativi. Conectori specializați intra- și transfrastic, care nu apar între părți de propoziție (adversativi – *iar, or, numai că* etc.). • În funcție de tipul de c., legarea a mai mult de doi termeni poate combina joncțiunea și juxtapunerea, și în funcție de interesul de ierarhizare a informației (*Vorbește încet, măsurat, calm și politicos*; *o idee bună, bunicică, proastă sau foarte proastă*); în asemenea situații, repetarea conectorului subliniază fiecare termen pe care îl introduce (*o idee sau bună, sau bunicică, sau proastă* etc.). • Unii conectori sintactici apar obligatoriu repetați (*fie...fie*). Legătura dintre termenii coordonați poate fi subliniată de apariția unor elemente corelative* distincte (*atât... cât și*). • Juxtapunerea* poate fi folosită și singură, neasociată joncțiunii, mai ales pentru a realiza c. copulativă (*Pleacă, vine, se agită*); în asemenea situații, raportul e dezambiguizat și cu ajutorul intonației. • În ansamblu, c. copulativă este cea mai frecventă; celelalte depind de registru, de stilurile funcționale și de tipurile textuale. C. adversativă e mai frecventă în textele narative, inclusiv literare; cea disjunctivă în limbajul juridic și științific. În vorbirea populară, ca fenomen universal specific oralității, c. e mult mai frecventă decât subordonarea*; dintre tipurile de c., domină net cea copulativă, urmată de cea adversativă. C. disjunctivă și mai ales cea conclusivă sunt mai rare în limbajul popular. Sinonimia conectorilor e redusă, manifestându-se preferința clară pentru câte o conjuncție specifică fiecărui raport (*și, da', sau*).

Unele diferențe între graiurile dacoromâne în inventarul conjuncțiilor și locuțiunilor conjuncționale: adversativul *numa(i)* în toate graiurile de nord și nord-vest (Banat, Crișana, Transilvania, Maramureș), *ma* în Banat; disjunctivele *o* (mai ales în Banat, dar și în Transilvania, Maramureș), *tare... tare* (Maramureș) și *tir(i)... tir(i)* (Banat și Țara Hațegului), *fir(e)ar, fir(e)-ar* în Muntenia etc. • Dialectele sud-dunărene, datorită caracterului lor predominant oral, prezintă o clară predominanță a c., mai ales copulative, asupra subordonării; inventarul conectorilor este însă destul de diferit, ca rezultat al influențelor limbilor de contact. Aromâna a preluat conjuncții coordonatoare din greacă (*ma* „dar“, *i* „sau“) și turcă (*ama* „dar“), meglenoromâna din turcă (*ama*) și bulgară (*dali, ili* „sau“), istroromâna din croată (*ali* „sau“, *nego* „ci“) și italiană (*donke* „deci“).

În evoluția de la latină la română, s-au păstrat tipurile raporturilor de c., dar majoritatea conectorilor au fost înlocuiți, mai ales prin mijloace interne (conversiune, gramaticalizare). Apar diferențe de inventar și de distribuție a conectorilor între diversele faze ale evoluției limbii. În sec. 16, mai multe conjuncții de origine latină, care au ieșit ulterior din uz: copulativul *e* (< lat. *et*), disjunctivul *au* (< lat. *aut*), care s-a menținut până la începutul epocii moderne. În limba veche, inventarul copulativelor cuprinde și conj. *i* (specifică textelor administrative și unor traduceri bisericești), cel al disjunctivelor conj. *oare... oare* (*vare... vare, veri... veri*) și *săva(i)... săva(i)*. Adversativele sunt *ci* (cu o distribuție mai largă), *iar(ă), însă* (*dar* apare cu

această valoare abia în a doua jumătate a sec. 17), iar conclusive *amu, deaci, derept aceea* etc. Unele conjuncții prezintă forme mai vechi (*nici* apare și în formele *nice, nece; ci – ce, iar – ear*). Diferențe de uz: frecvente construcțiile emfatice prin acumulare pleonastică (*ce însă*) sau repetare corelativă (*și... și, i... i*). Treceri între categoria conectorilor adversativi și conclusivi: *ci* apărea la început și cu rol conclusiv, *dar* și-a fixat cu timpul funcția adversativă ca valoare principală. *R.Z.*

copulativă, coordonare ~. Se realizează între doi sau mai mulți termeni; frecventă atât la nivel propozițional, cât și la nivel frastic (între propoziții principale, între subordonate sau între subordonate și părți de propoziție) și transfrastic. Ordinea elementelor e în principiu reversibilă, fiind însă limitată de rațiuni semantice (succesiune temporală, relație cauză-efect etc.). • Indicând doar o legătură, o continuitate, o asociere foarte generală, pe care o particularizează sensul termenilor coordonați, **c.c.** se actualizează prin numeroase subsensuri semantice, unele apropiate de alte tipuri de coordonare sau chiar de subordonare: simultaneitate, acțiuni paralele (*Ea citește și el doarme*), contrast (*Unii muncesc și alții se uită*), succesiune temporală (*Deschide geamul și privește afară*), acțiune-consecință (*S-a pregătit și a câștigat*) etc. • Mijloc specific de marcare: conjuncția *și*. Termenii dependenți de un verb la forma negativă – părți de propoziție sau propoziții subordonate – sunt de obicei coordonați prin conjuncția *nici*, dar e posibilă și introducerea lui *și* (înaintea lui *nici* din termenul secund): *Nu era (nici) acasă, (și) nici la birou; Nu știe (nici) să scrie, (și) nici să citească*. Între propoziții principale negative e posibilă atât **c.c.** prin *nici* sau *nici... nici* (emfatizând negația), cât și cea prin *și*: *(Nici) nu-mi place, nici nu mă interesează / Nu-mi place și nu mă interesează*. • Alți conectori: locuțiunile *și cu, ca și, precum și* (numai între părți de propoziție sau / și propoziții subordonate). • Raportul dintre doi termeni (părți de propoziție sau / și propoziții subordonate) e subliniat de corelativele *atât... cât și*, sau, cu implicații suplimentare (crescendo argumentativ), de *nu numai... ci și, nu numai... dar și* (urmate, în cazul propozițiilor subordonate, de elementele introductive specifice: *Vrea nu numai să plece, ci și să vândă casa*). Între propoziții principale, **c.c.** se poate marca și prin corelativele *nu numai că... ci și, nu numai că... dar și*, unde *că* nu mai este marcă a subordonării. • Realizată destul de des și prin juxtapunere, combinată cu joncțiunea (când sunt mai mulți termeni coordonați, unii – de obicei primii – sunt juxtapuși, alții – de obicei ultimul – legați conjuncțional) sau nu (mai ales când termenii sunt mai mult de doi: *A auzit povești, zvonuri, bârfe*). • Funcția de punere în contrast a temelor, specifică conjuncției *iar*, a fost interpretată uneori ca o opoziție slabă, alteori ca o formă de **c.c.**, astfel că *iar* apare înregistrat atât între conjuncțiile adversative*, cât și între cele copulative (vorbindu-se în genere de o dublă valoare a sa ori de o valoare intermediară celor două raporturi). • **C.c.** e tipul cel mai frecvent de coordonare, dar ponderea ei crește în limbajul popular, unde ține locul unor construcții sintactice mai complexe. În vorbirea populară, sunt folosite între propozițiile coordonate **c.** și adverbele cu rol conjuncțional *dar(ă)mite, necum*. **C.c.** poate exprima o valoare aspectuală* (*Stă și privește; la și mănâncă*) sau finală (*Du-te și vezi!*). • Un fenomen legat de oralitatea populară e și repetarea (opțională, cu rol de reliefare) a conjuncției *și* la începutul fiecărei unități sintactice conectate. • Succesiunea

temporală se manifestă în plan textual prin așa-numitul *și* narativ: repetarea conjuncției *și* la începutul fiecărui nou membru în coordonarea de propoziții, fraze și grupuri de fraze care descriu desfășurarea în timp a unor acțiuni.

În graiurile dacoromâne nu apar diferențe semnificative în realizarea **c.c.** • În aromână se păstrează conjuncția *e*; alți conectori sunt *niți, ne, ni* „nici", *ne(ni)...ne(ni), niți...niți* „nici... nici", *em...em* (< tc. *hem... hem*) „pe lângă că... și"; în meglenoromână *ni, niți* (și repetate), *em, em... em, ăți* („și"). În istroromână *e* (rar), *și, ni*.

Principalele conjuncții coordonatoare – pentru termeni pozitivi și negativi (*e, nici*) – s-au moștenit în română din latină (< *et, neque*), ca în toate celelalte limbi romanice: rom. *e* a fost însă abandonat în favoarea lui *și*. În sec. 16, conj. *e* este încă în uz, în concurență cu *și* (< lat. *sic*); deja mult mai rară la începutul sec. 17, se va pierde cu totul în secolele următoare. În sec. 16–17 circulă în texte administrative și în unele traduceri religioase și *i* (< sl. *i*) „și". Conjuncția *și* apare uneori urmată de *și* adverbial, într-o construcție pe care limba standard o evită din rațiuni de eufonie (*și și alalte*, la Coresi). În limba veche *și, i, ni* sunt adesea repetate înaintea tuturor termenilor coordonați. Conjuncția negativă apare și în formele *nice, nece*. R.Z.

copulative (de relaţie), verbe ~. Intră în structura predicatului nominal alături de numele predicativ. Inventar controversat de **v.c.** (unii autori recunosc trei **v.c.** – *a fi, a deveni, a însemna* –, alții consideră **v.c.** până la 33 de verbe care se pot construi cu un adjectiv, – *Ea s-a născut norocoasă*; manualele școlare inventariază zece – *a fi, a deveni, a se face, a ajunge, a ieși, a părea, a însemna, a rămâne, a se numi, a se chema*). **V.c.** este purtător de informație gramaticală (mod, timp, persoană, număr) și par-țial informație semantică: *a fi* este asemantic; celelalte sunt incomplet desemantizate (*El este profesor; El a devenit profesor; El s-a făcut profesor; El a ajuns profesor; El pare profesor; El a ieșit profesor; El a rămas profesor până la sfârșitul vieții; Asta se numește nepăsare; Asta se cheamă neatenție; Asta înseamnă bani în plus*). Cu excepția lui *a deveni*, întotdeauna **v.c.**, toate celelalte pot funcționa în anumite condiții sintactice și semantice (când au sens lexical independent) ca verbe predicative (*El este acasă; El s-a făcut că nu mă vede; El nu a ajuns încă acasă; Se pare că va ploua; A ieșit în oraș; A rămas acasă; Ei au însemnat cu pietricele drumul spre casă*), iar *a fi* și ca auxiliar*. • Prin intermediul **v.c.** se stabilesc relații de echivalență (*Asta înseamnă neatenție*), calificare (*Ion este neatent*), identificare (*Acesta este vinovatul*) între subiect și numele predicativ. • De obicei, **v.c.** stă înaintea numelui predicativ; excepție fac situațiile în care numele predicativ este exprimat printr-un pronume / adverb relativ-interogativ sau pentru emfază în topică inversă și în structuri exclamative. • Situația nemarcată este cea în care **v.c.** este exprimat; el poate fi omis (elipsă*) când ar urma să fie repetat (chiar la alte persoane) în structuri coordonate apropiate (*El este student, tu, elev*), în dialog sau cu intenții stilistice (pentru a marca graba exprimării, surpriza etc.); apar, de asemenea, propoziții nominale*, cu elipsa **c.** (proverbe: *Pentru unii mumă, pentru alții ciumă*).

Gramaticile latinești înregistrează drept **v.c.** verbe (parțial) desemantizate: *esse, fieri, euadere, nasci, haberi, putari, manere, eligi* etc. Deseori în latină **v.c.** este neexprimat, mai ales în maxime (*Dura lex, sed lex*), dând naștere unor propoziții nominale. • Inventarul **v.c.** în diverse limbi

romanice diferă de la o gramatică la alta, în funcție și de orientarea teoretică. • În textele românești vechi, sub influența slavă este frecventă elipsa verbului copulativ (*Nimeni destoinic [nu este] a se lega de pohtele trupului*), atât în traduceri, cât și în textele originale, dar ea devine din ce în ce mai rară începând cu sec. 17. *A.Ș.*

corelativ, element ~. Sistem bogat de **e.c.**; tipuri și mijloace de realizare diferite, în coordonare* și în subordonare*. Conectorii* cu rol de **e.c.** sunt conjuncții* și locuțiuni conjuncționale*, adverbe și locuțiuni adverbiale. • În coordonare, cei doi termeni **c.** care marchează suplimentar relația dintre unitățile sintactice conectate pot fi identici (repetarea conjuncției specifice: *și... și...*, *nici... nici...*) sau diferiți (*atât... cât și...*). Unii conectori **c.** pot apărea doar în această structură repetată (*ba... ba*, *fie... fie...*), alții au dublă construcție, putând fi folosiți și noncorelativ: o singură dată, înaintea celui de-al doilea membru al relației (*sau... sau...* vs. *sau*). Nu toate conjuncțiile coordonatoare pot fi repetate (exclud acest uz adversativele și conclusivele, care se caracterizează și prin imposibilitatea de a inversa ordinea membrilor coordonați). Repetarea conectorilor care au această disponibilitate e oricând posibilă între părți de propoziție, nu întotdeauna între propoziții sau fraze, unde raporturile semantice pot fi de tipuri diferite. Structura corelativă presupune o temă comună, de aceea conectorul apare intercalat, în imediata precedență a elementului tematic. Chiar pentru copulative, posibilitatea dublării corelative reprezintă un test al plasării pe același plan (enumerativ, de asociere logică), pentru că nu se poate produce în cazul tuturor raporturilor semantice dintre elementele conectate. *Și* corelativ (care cumulează o valoare adverbială) leagă părți de propoziție (*Bea și vin și bere*) sau predicate cu subiect comun (*El și bea și mănâncă*), nu și când acestea din urmă constituie o succesiune narativă (*El tresare și se trezește*), caz în care repetarea conjuncției poate lua doar aspectul lui „*și* narativ". Repetarea conectorului ca **e.c.** dezambiguizează și raportul disjunctiv de excludere reciprocă (*Vrea sau banii sau bijuteriile*). Coordonarea alternativă e marcată exclusiv de **e.c.** (*ba... ba...*, *când... când...*, *acum... acum...*). În coordonarea copulativă apar și **e.c.** diferite în: *atât... cât și*, *nu numai (că)... ci și*. • În subordonare (în frază), **e.c.** sunt de obicei diferite ca formă, prezentând și o asimetrie funcțională: un element introductiv al subordonatei (conjuncție sau locuțiune conjuncțională subordonatoare, adverb sau pronume relativ) are ca **e.c.** un element din regentă: *așa / atât... încât / că*, *de aceea... pentru că* sau *ca să*, *acolo... unde*, *atunci... când*, *așa... cum*, *pe acela... pe care* (*Atât a vorbit, încât ne-a amețit; De aceea îți explic, ca să înțelegi; Acolo s-a dus, unde l-ai trimis* etc.). Două situații principale: **e.c.** au doar rol de legătură și de insistență (*Așa e de mic, că nu-l vezi*) sau și de rezumare și anticipare sau reluare a subordonatei (*Așa a făcut, cum a vrut = A făcut așa cum a vrut*). În al doilea caz, subordonata a fost interpretată și ca o dezvoltare de tip apozițional a **e.c.** din regentă. Construcțiile în care **e.c.** e plasat în imediata precedență a elementului introductiv al subordonatei au produs asocieri destul de stabile, interpretabile și ca formând conectori compuși, emfatizați (locuțiuni conjuncționale): *acolo unde*, *atunci când*, *așa cum*, *atât cât*, *așa încât*. Funcția textuală depinde de ordinea în care apar unitățile sintactice legate: **e.c.** din regentă poate anunța subordonata sau o poate relua. În cazul concesivei, apare de obicei mai întâi subordonata, apoi regenta care conține un

corelativ (*totuşi, cu toate acestea, oricum*): *Deşi nu voia să recunoască, era totuşi emoţionat.* • Asimilabili **e.c.**, conectorii textuali care servesc la compararea sau ierarhizarea argumentelor: *pe de o parte..., pe de alta; mai întâi... apoi; în primul rând... în al doilea rând.* • **E.c.** poartă accent frastic. • Productivitatea modelului în română poate fi explicată printr-o tendinţă spre redundanţă a comunicării predominant orale; repetiţia are o funcţie coezivă suplimentară manifestată şi în dublarea pronominală, în negaţia dublă etc.

E.c. specifice unor graiuri dacoromâne: *tare... tare* (Maramureş) şi *tir(i)... tir(i)* (Banat şi Ţara Haţegului), *fir(e)ar, fir(e)-ar* (Muntenia). • În dialectele sud-dunărene procedeul e bine reprezentat, dar inventarul de formule corelative este în parte diferit: în aromână, alături de copulativele *ni... ni, niţi... niţi* „nici... nici" (variante cu corespondent în dacoromână), şi copulativele *em... em* „şi... şi", *uti... uti* „nici... nici", ca şi disjunctivele *ai câ... ai câ* „fie că... fie că", *ea... ea* „ori... ori"; în meglenoromână şi copulativele *em... em*, precum şi disjunctivele *ili... ili, i... i, ia... ia* „sau... sau"; în istroromână, disjunctivele *áli... áli* „sau... sau".

Modelul corelativ, existent în latină, a fost continuat direct (rom. *au... au* < lat. *aut... aut*) sau cu elemente lexicale noi, unele similare în toate limbile romanice (rom. *fie... fie*, it. *sia... sia*, fr. *soit... soit*, sp. *sea... sea* etc.). **E.c.** atestate din cele mai vechi texte româneşti: în coordonare (formulele cu conjuncţii copulative şi disjunctive: *şi... şi, nu numai... ce şi; sau... sau, au... au, oare... oare, vare... vare, veri... veri*); şi în subordonare (de ex., *aşa, aşa şi, în acela chip* pentru subordonata de mod). În textele oratorice din sec. 17–18, frecventă construcţia corelativă *nu numai (că)... ci încă / încă şi / mai vârtos şi*. **E.c.** din dialectele sud-dunărene sunt de origine latină (ar. *niţi... niţi*) sau reprezintă împrumuturi din greacă (ar. *uti... uti...*, mr. *i... i*; compus de la un element de origine greacă este şi ar. *ai câ... ai câ*), din turcă (ar. *ea... ea* / mr. *ia... ia*, ar. şi mr. *em... em*), macedoneană (mr. *ili... ili*) şi croată (ir. *áli... áli*). *R.Z.*

corelaţie de timbru. Unele descrieri fonologice ale românei literare admit existenţa unor **c.t.** în consonantism. Astfel, în descrierea propusă de Al. Graur şi Al. Rosetti (1938), este identificată prezenţa unei corelaţii de palatalizare, relevantă numai la finală (cf. *pom / pom', lup / lup', alb / alb'* etc.). Recunoaşterea acestei **c.t.** este legată de interpretarea lui pseudo *-i* final ca marcă de corelaţie. E. Petrovici distinge patru clase de consoane: neutre, palatalizate (diezate), labializate (bemolate) şi labio-palatalizate, identificând două **c.t.** (de palatalizare şi de labializare). Autorul consideră că opoziţia consoană neutră / consoană palatalizată are valoare fonologică în orice poziţie (cu excepţia poziţiei după consoană palatalizată), nu numai la finală. Identificarea unor consoane palatalizate în poziţii non-finale este legată de interpretarea secvenţei consoană + *e̯a* drept bifonematică, *e* notând nu un sunet independent, ci timbrul palatal al consoanelor precedente (cf. perechi minimale ca *bată / b'ată* „beată", *tacă / t'acă* „teacă"). Corelaţia de labializare este considerată funcţională atât în poziţie iniţială, cât şi medial, întrucât secvenţa consoană + *o̯a* este interpretată, de asemenea, ca bifonematică, *o* notând timbrul labial al consoanelor precedente (cf. perechi minimale ca *sare / s°are* „soare", *grasă / gr°asă* „groasă"). Regional această corelaţie se realizează şi în poziţie finală, în graiurile şi dialectele care cunosc un *u* final (în Crişana, sud-vestul Transilvaniei, parţial şi în Muntenia şi

Moldova și, mai ales, în dialectul aromân) (cf. *pom*^{o} „pom^{u}“ – sg. / *pom'* „pomi“ – pl.). Consoanele labio-palatalizate ar apărea, de asemenea, în orice poziție (inițial: *č*^{o}*ară* „cioară“, medial: *arip'*^{o}*ară* „aripioară“, și final, regional: *morar'*^{o}), întrucât secvențele consoană + *i̯o̯a*, *e̯o̯a* sunt interpretate ca bifonematice, iar secvențele consoană + *i̯u* final din forme regionale de tipul menționat – ca monofonematice. Al. Rosetti a subliniat faptul că existența unor **c.t.** nu este caracteristică românei literare, ci unor graiuri și dialecte românești. De altfel, chiar E. Petrovici a observat că, îndeosebi în limba literară actuală, unele dintre distincțiile pe care le-a operat sunt rar sau limitat folosite, dată fiind influența pronunțării neologismelor asupra cuvintelor din vechiul fond. • Recunoașterea existenței unei corelații de palatalizare în română a fost pusă în legătură cu exercitarea influenței slave. *L.I.R.*

corespondența timpurilor, vezi **concordanța timpurilor.**

coritari. Țigani din vestul Serbiei vorbitori de română ca limbă maternă, veniți din Muntenia, de unde au plecat nu înainte de sec. 18 (au termenul *poromb*^{i} pl. pentru planta „Zea Maïs“ introdusă în Muntenia la sfârșitul sec. 17), dar de origine mai îndepărtată probabil din sud-estul Crișanei, nord-estul Banatului și sud-vestul Transilvaniei; ocupația principală prelucrarea lemnului (lingurari). Vorbesc un grai dacoromân de tip crișean cu unele particularități oltenești, îndeaproape asemănător cu cel vorbit de rudarii* din România și din Bosnia, puțin deosebit de cel vorbit de băiașii* din Croația și Ungaria. **C.** au fost studiați de E. Petrovici. *M.A.*

cratimă (linioară / liniuță de unire (și de despărțire), înv. **trăsură de unire).** Semn (-) preponderent ortografic, rar de punctuație. • Ca semn ortografic are trei întrebuințări principale: a) marchează unirea, pronunțarea legată – fără pauză – a două sau mai multe cuvinte (toate scurte sau un cuvânt lung și 1–2 scurte), fie fără modificări fonetice ale cuvintelor implicate față de înfățișarea lor originară, neconjunctă (de ex. *a invitat-o*, *zice-se*), fie cu modificări ca sinereza* (*de-a* [de̯a] < *de a*, *ne-o* [ne̯o] < *ne o*), eliziunea* (*n-am* < *nu am*, *s-o* < *să o*, *c-un* < *cu un*, *la-ntâlnire* < *la întâlnire*), obligatorii și generale sau facultative și accidentale (vezi **sandhi**); b) marchează statutul de cuvânt compus cu grad mai mic de sudură a termenilor decât la compusele scrise într-un singur cuvânt (*floarea-soarelui*, *vagon-restaurant; anglo-saxon*, *nord-american*), inclusiv în abrevieri de tipul *S-E* < *sud-est*, *lt.-col.* < *locotenent-colonel*; c) marchează despărțirea cuvintelor în silabe, în mod curent la sfârșit de rând, accidental și pentru redarea unei pronunțări silabisite (*mi-ze-ra-bil*). Întrebuințări secundare: d) în derivate cu prefixele *ne-*, *re-* și în compuse cu *de* marchează afereza* vocalei *î* la inițiala cuvântului de bază (*ne-nțeles*, *re-nviere*, *de-nmulțit*), situație asemănătoare cu cea de sub a); e) înaintea articolului enclitic sau a desinențelor atașate la neologisme neadaptate (*cointreau-ul*, *show-uri*), la sigle (*O.Z.N.-uri*), la alte cuvinte cu structură formală greu variabilă (*a-ul*); f) în notarea cifrică a numeralelor ordinale (*al X-lea*) sau a numeralelor cardinale articulate (*11-le*); g) în derivate cu prefixul *ex-* „fost“ (*ex-senator*), în derivate prefixale de la nume proprii (*pro-Ionescu*) sau de la sigle (*anti-O.Z.N.*) și în derivate prefixale ocazionale, mai ales în cele care ar putea produce ambiguități (*ne-voie*, *re-crea*); h) la unele derivate sufixale de la nume proprii străine (*voltaire-ian*) sau de la sigle (*O.Z.N.-ist*); i) în interiorul unor abrevieri de la compuse nesudate

(*D-sa*); j) în notarea – în lucrări de lingvistică – afixelor, a elementelor de compunere, a articolului enclitic, a altor segmente de cuvinte lipsite de existență independentă, a sunetelor / literelor dintr-un cuvânt, locul **c.** indicând poziția (inițială, finală, mediană / intervocalică) pe care o are segmentul respectiv în cuvânt (*a-*, *-ist*, *-n-*). În situațiile de sub a) – c) pot apărea două sau chiar mai multe **c.** în aceeași unitate grafică (*pare-mi-se*, *dându-mi-l*, *jelui-m-aș*, *plânsu-mi-s-a; nu-mă-uita*, *sânge-de-nouă-frați*, *germano-italo-japonez; mi-ze-ra-bil*). Prezența sau absența **c.**, respectiv locul ei pot crea perechi sau serii de omofone neomografe: *ai* vb. 2 sg. ind. prez. sau s. reg. „usturoi" și *a-i* prep. + pron. pers.; *ia-i* vb. *lua* imper. + pron. pers. și *i-ai* pron. pers. + vb. *avea* ind. prez.; *nai* s., *n-ai* < *nu ai* și *na-i* interj. + pron. pers.; o categorie specială este reprezentată de distincția între cuvinte compuse și îmbinări libere (*după-masă* și *după masă; nu-mă-uita* și *nu mă uita; prim-plan* și *prim plan*). Pentru concurența actuală cu alt semn ortografic vezi **apostrof.** • Ca semn de punctuație **c.** se folosește rar și totdeauna în concurență cu alte semne echivalente: în concurență cu virgula, între termeni juxtapuși care formează o oarecare unitate (*încet-încet*, *vrând-nevrând*, *doi-trei* „câțiva"), sau în concurență cu linia de pauză între termeni care exprimă limite spațiale (*distanța București-Ploiești*) sau temporale (*perioada 1918–1940*).

Până în 1953 **c.** ca semn ortografic a avut o sferă de întrebuințare mai mică; de la acea dată și-a extins-o, înlocuind apostroful* în situații normale de eliziune (vezi *a* și *d*). *M.A.*

crișean (de nord-vest). Subdialect românesc (dialectul dacoromân), a cărui individualitate a fost evidențiată de E. Petrovici, R. Todoran și D. Urițescu; subordonat de unii cercetători subdialectului bănățean sau considerat de alții grai de tranziție între acesta și diverse graiuri dacoromâne de tip nordic. Vestul României (provincia Crișana – județele Bihor, Sălaj, Satu Mare – și vestul Transilvaniei – nordul județelor Arad și Hunedoara, județul Cluj, nord-vestul județului Alba) și estul Ungariei. În interiorul lui se disting trei subdiviziuni mai mult sau mai puțin individualizate: graiul bihorean (nucleul acestui subdialect, cu care se identifică uneori), graiul moților (din Munții Apuseni) și graiul someșean, de tranziție spre subdialectul maramureșean și spre graiurile transilvănene; la acestea unii cercetători (E. Petrovici, I. Coteanu) adaugă și graiul oșean. Menținerea africatei surde *č*, dar transformarea sonorei *ğ* în *j*: *cer*, *jer*; palatalizarea oclusivelor dentale și confundarea rezultatelor lor cu oclusivele palatale propriu-zise și cu labialele palatalizate, de unde omonimii ca *t'ei* = literar *tei, chei, piei;* monoftongarea lui *ea* în *ę* în orice situație, inclusiv a lui *ea* neaccentuat, care are implicații morfologice: opoziția *lume* nearticulat ~ *lumę* articulat; vocala *î* (*+i*) > *i: întii*; epenteza lui *c* în grupul *sl* > *scl: sclab;* rotacismul lui *-n-* din elemente latinești moștenite numai în graiul moților: *găiră*, *lură*. Articolul hotărât de genitiv-dativ sg. *(-)lui* > *(-)li;* modul conjunctiv cu conjuncția *și* „să"; condițional perfect cu perfectul compus al auxiliarului *a vrea* + infinitivul: *o vu(t) cânta*. Frecvența sufixului *-oc*. Sensuri și formații specifice: *nari* „nas", *ic* „pană de despicat lemne", *a hori* „a cânta" și *a cânta* „a plânge", *a se cota* (= *căuta*) „a se privi" și *cotătoare* „oglindă". Arhaisme moștenite din latină: *a custa* „a trăi, a dura", *i(u)o* „unde", *vă* „mergi, du-te". Influență maghiară: *a cuștuli* „a gusta", *temeteu* „cimitir". Particularități comune cu toate

subdialectele dacoromâne de tip nordic sau numai cu unele dintre ele, mai ales cu cele vestice, dar și unele comune cu subdialectul muntean. Specifică deosebirea dintre caracterul dur al consoanelor *s, z, ţ* (după care *e > ă, i > î, ea > a*) și caracterul palatal al lui *ș, j* (cu menţinerea lui *e, i, ea*). În general, idiom conservator.

Cele mai vechi atestări ale unor particularităţi **c.** se găsesc în texte mixte (copii manuscrise ale unor texte traduse în alte regiuni) de la sfârșitul sec. 16 și începutul sec. 17: textele măhăcene din *Codex Sturdzanus, Codicele Todorescu, Cazania* și *Molitvelnicul* diacului Ion de la Pociovaliște, 1641. *M.A.*

croată, influenţă ~. S-a exercitat asupra istroromânei. Cea mai puternică influenţă asupra unei variante a românei (caz unic și în ansamblul limbilor romanice). Vorbitorii de croată au fost în contact permanent cu istroromânii (căsătorii mixte, școală, biserică) în condiţiile unei izolări totale de restul românilor. Aceasta a dus la un bilingvism activ istroromâno-croat čakavian de tip dialectal nordic care datează de multe secole; în ultimele decenii, datorită administraţiei croate, și o **i.c.** literară, de tip štokavian. Astăzi istroromânii își părăsesc limba. • **I.c.** s-a manifestat în toate compartimentele limbii, dar în condiţiile păstrării structurii românești a istroromânei. Chiar în lexic, unde **i.c.** este puternică, partea de bază este latinească, cuvintele moștenite având o frecvenţă deosebită în texte. Noţiuni importante referitoare la părţile corpului omenesc, legături de rudenie, trăsături fizice și psihice, floră, faună denumite cu termeni din graiurile čakaviene (*obârviţe* „gene", *lâlokę* „falcă", *bedri* „șolduri", *čăče* „tată", *striţ* „unchi (după tată)", *ujâţ* „unchi (după mamă)", *paredân* „prost, rău", *rodi* „a naște", *plâv* „albastru", *óblac* „nor", *zlâtě* „aur", *copęi* „a săpa", *brec* „câine", *gólub* „porumbel", *lișiţă* „vulpe", *ribě* „pește", *cobilę* „iapă", *ovčâr* „cioban", *cravâr* „văcar"); noţiuni legate de instituţii și relaţii sociale publice din croata literară (*sud* „judecată", *sudniie* „tribunal", *școlę, cârst* „botez", *zacon* „căsătorie", *vojske* „războinic"). Prin croată au pătruns și cuvinte italiene (*ârie* „aer", *bândę* „parte", *butiro, buro* „unt", *nono* „bunic" *ţeleste* „albastru"). În general, cuvintele croate au o poziţie periferică. Există și cuvinte cu poziţie puternică (*mislí* „a se gândi", *ganęi* „a vorbi", *capí* „a înţelege", *samo* „numai", *(o)vota* „o dată"). • Modificări ale sistemului fonologic: dispariţia anumitor opoziţii inexistente în croată (opoziţia dintre consoana nepalatalizată ~ palatalizată: *lup-lupi > lup* sg. și pl.; opoziţia dintre *s* și *ș: grâs* sg. și pl.), /ğ/, cu poziţie periferică: apare numai în câteva cuvinte (*ğornâ* „ziar", *ğenerâl*), iar în satele istroromâne, care s-a desfiinţat opoziţia dintre siflante și șuierătoare, /ğ/ nu-l urmează pe /č/, adică nu se mai realizează ca /dz/, confundarea lui *ă* și *î* într-un sunet intermediar între *ă* și *î*. Modificări fonetice: *a* accentuat > *â*, dispariţia lui *l* final sau urmat de o consoană (*ğornâ* „ziar", *câd* „cald", *âb* „alb"). Apariţia opoziţiei de aspect la verbe (imperfectiv – perfectiv – iterativ), exprimată cu mijloace morfologice specifice. Mai rară opoziţia triplă (*suže – posuže – suγavęi*); în cele mai multe cazuri opoziţie din doi termeni: imperfectiv-perfectiv, marcată cel mai des prin prefix verbal la forma perfectivă și absenţa lui la cea imperfectivă (*mâncâ – namâncâ (se)* „a mânca pe săturate", ambii termeni latinești, *letí* „a zbura" – *doletí* „a veni în zbor" ambii termeni din croată, *torče* „a toarce" – *spredí* „a termina de tors", cu imperfectivul exprimat printr-un cuvânt moștenit din latină, iar perfectivul printr-un cuvânt de origine croată), imperfectiv-iterativ (*acaţâ – acaţavęi,*

ieși – iešivúi, marcată prin sufixele -av-, -iv- la iterativ); opoziția perfectiv-iterativ funcționează numai la elementele croate. Procesul „aspectualizării“ verbului istroromân nu este terminat (la unele verbe de origine latină opoziția imperfectiv-perfectiv nu este clar exprimată morfologic). Adjectivele au și o formă de neutru (-*o* la sg.: *bur, bura, buro*). Numeralul în unele expresii temporale (de la 5 în sus) are forme croate (*trei ån*, dar *pet let* „cinci ani“, cu forma de genitiv plural a cuvântului croat). *M.S.*

cumană, influență ~. S-a exercitat asupra dacoromânei. Cumanii, popor turcic, au apărut pe teritoriul României actuale venind din nordul Mării Negre în sec. 11 și au stat până în sec. 13, când au fost dislocați spre Ungaria și Bulgaria de marea invazie tătară (1241). Se ocupau cu păstoritul și, mai târziu, cu agricultura. Nu se cunosc destul de bine condițiile istorico-sociale în care a avut loc contactul dintre români și cumani, contact însă puternic și de lungă durată, care l-a făcut pe N. Iorga să vorbească despre o „simbioză româno-cumană“. Limba cumană este limbă turcică dispărută, din grupul câpceac (sau de nord-vest), cunoscută prin *Codex Comanicus*, o culegere de glosare și texte religioase traduse din latină, precum și un număr de ghicitori, compusă între sec. 14 și prima jumătate a sec. 15. În cumană există un fond de cuvinte foarte asemănătoare cu cele din turca osmanlie, cu forme și sensuri identice sau apropiate. Pentru a deosebi cele două feluri de elemente din română se pot folosi uneori criterii fonetice (*Teleorman*, cu *t*, este cuman, *Deliorman*, cu *d-*, este turcesc) sau cronologice (*dușman*, ca nume de persoane, apare în sec. 14, deci este anterior influenței turcești osmanlii, fiind apoi întărit de tc. *dușman*). Pentru unele cuvinte (*baltag, boi* „statură“, *casap, catâr, toi*) au fost admise, în general, atât originea cumană, cât și cea turcă, iar altele (*buzdugan, cioban, dușman*) sunt considerate numai de unii cumane. S-a propus origine cumană și pentru unele nume proprii – hidronime în -*ui* (*Bahlui, Călmățui, Covurlui, Desnățui*) cu explicații neconvingătoare, și diverse alte toponime (*Caracal, Fălciu*), dintre care numai câteva sunt sigure (*Bărăgan, Caracal, Teleorman*), precum și antroponime în -*abă* (*Basarab(ă), Tâncabă, Toxabă*). *M.S.*

cumul de mărci. În limba română, marcarea simultană, redundantă, a unei categorii gramaticale este un procedeu răspândit. În morfologie se realizează prin acumularea unor mărci de același tip, în general morfologice (desinența -*e* ca marcă principală și art. hot. -*i* ca marcă suplimentară în dr. *casei* exprimă solidar genul feminin, numărul singular, cazurile genitiv-dativ), sau a unor mărci diferite: morfologice și fonetice, ultimele totdeauna cu rol secundar în prezența celor dintâi (desinențele -*i* / -*ă* și alternanța vocalică *e* / *ă* exprimă în dr. *aperi* / *apără* opoziția pers. 2 și 3 solidar cu informația de număr singular); morfologice și sintactice, ultimele fiind mărci suplimentare când coexistă cu primele (desinența -*e* și art. nehot. proclitic *unei* în dr. *unei case* exprimă solidar genul feminin, numărul singular, cazurile genitiv-dativ). Uneori se utilizează câte două mărci (ca în toate exemplele anterioare), alteori mai multe (dr. *al unei surori* este marcat morfologic prin desinența -*i*, fonetic prin alternanța vocalică *u* / *o*, prin variația neregulată a radicalului – exemplu de imparisilabism – și prin poziția accentului *suróri* – *sóră*, iar sintactic prin art. genitival *al* și prin art. nehot. proclitic *unei*; toate mărcile exprimă solidar genul feminin, numărul singular, cazul genitiv). • În sintaxă, **c.m.** se realizează prin două sau mai multe mijloace

de același tip, sintactice (marca *pe*, anticiparea prin pron. pers. clitic* *îl*, topica în postpoziție indică funcția sintactică de complement direct* – vezi și **acuzativ** – în dr. *Îl întreabă pe Ion*), sau prin mijloace diferite, sintactice, fonetice, lexicale, ultimele două cu rol secundar (dr. *Îl tratează pe bolnav medicul*, complement direct marcat sintactic în raport cu subiectul prin *pe* și prin dublarea cu pronume clitic, eventual marcat fonetic prin intonație și lexical prin conținutul semantic).

S-au remarcat diferențe între dialectele românești cu privire la gradul în care se manifestă redundanța gramaticală; E. Coșeriu vorbește despre o „hipertrofie" a determinării nominale în dacoromână.

În evoluția limbii române, se manifestă două tendințe opuse: spre extinderea **c.m.** și spre simplificare prin restrângerea **c.m.** Astfel, unele substantive au forme duble de plural*, una veche, marcată numai prin desinență, iar alta mai nouă, marcată și prin alternanțe fonetice (dr. pl. *strade* – *străzi*, sg. *stradă*); **c.m.** accentuează aici opoziția gramaticală de număr, cu consecințe pozitive asupra clarității exprimării; unele forme noi se impun în limba literară (*străzi*), altele sunt populare (*stății*, literar *stații*). Structurile redundante vechi și populare, ca dr. *omul (a)cel(a) bunul* (cu dublă articulare, la substantiv și la adjectiv) sau *omului celui bun* (cu dubla marcare a cazului genitiv-dativ, la substantiv și la articolul adjectival) sunt înlocuite în limba actuală standard prin construcții în care informația gramaticală este marcată o singură dată la nivelul sintagmei nominale, și anume la primul component – substantivul (*omul (cel) bun, omului (cel) bun*), mai rar adjectivul (*bunul om, bunului om*); faptul a fost interpretat ca o îndepărtare a românei de latină prin apropierea de tipul romanic (Tamara Repina). Gramaticalizarea structurilor redundante cu dublarea complementului (in)direct prin pronume clitice ilustrează caracterul popular al românei (Al. Niculescu). Vezi **hipercaracterizare**, **tipologie**. *C.S.*

cumul de prefixe, vezi **supraprefixare**.

cumulativ, complement circumstanțial ~. Valori: exprimă obiectul / situația la care se adaugă cele exprimate prin alte părți de propoziție: subiect (*În afară de copii au venit și părinți*); predicat (*Pe lângă copiat, a și suflat*); nume predicativ (*Pe lângă bibliotecară, e și studentă*); element predicativ suplimentar (*Pe lângă profesoară, o considerăm și prietenă*); rar, atribut (*Pe lângă obișnuite, aveau și lalele negre*); complement – mai ales direct (*Pe lângă primii trei, au premiat încă doi*), indirect (*Pe lângă primii trei, s-au dat premii și următorilor doi*), de agent (*Pe lângă școală, a fost premiat și de inspectorat*), mai rar, circumstanțial (*Pe lângă dimineața, spală-te pe dinți și seara; În afară de acasă, caută și la bibliotecă*). A fost desprins din complementul indirect*, care era conceput mai larg. Unele **c.c.** referitoare la anumite părți de propoziție din regentă sunt rare și greoaie. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Hoții furând, pe lângă bani, și bijuterii, paguba a fost foarte mare; Pe lângă incompetență, a ieșit la iveală și necinstea*) / interjecții predicative (*Iată și luna, pe lângă stele*), adjective cu sens / origine verbal(ă) (*Delegație întâmpinată, pe lângă președinte, și de premier*). • Se exprimă prin: a) substantive / substitute ale acestora (pronume, adjective posesive, numerale) (*Pe lângă el au venit și ceilalți*) precedate de prep. *pe lângă*, *peste*, (învechit, glumeț) *bașca*, *bez* (*Peste taxă a mai plătit și amendă; A plătit și amenda, bașca / bez taxa*) / loc. prepoziționale

alăturea de (*Alăturea de admirație, simțea și invidie*), *dincolo de* (+ substantive abstracte: *Dincolo de emoții mai are și febră*), *(în) afara / în afară de* (*În afara tezelor / În afară de teze, au mai dat și extemporale*); adv. *decât* în construcții referitoare la un termen care conține pron. / adj. nehot. *alt(ul), altceva, altcineva* face de fapt parte dintr-o construcție comparativă complexă, în care elementul care îl urmează are același regim ca și primul termen (*S-au dat premii și altcuiva decât celor trei*); b) adjective (*În afară de frumoasă, e și deșteaptă*) / adverbe precedate de *în afară de, pe lângă* (*Pe lângă tare, cântă și fals*); c) loc. adverbiale *(în) afară de aceasta / asta, pe lângă aceasta / asta*, în limba vorbită și *pe lângă toate cele*, *(în) plus de aceasta / asta* (*În plus de asta, sunt și obosit*). • Corelative: este întărit, în general, pe lângă partea de propoziție cumulată, prin adv. corelative (*încă*) *și* (*Pe lângă atâția băieți iată și o fată*), *mai (...și)* (*Pe lângă primii trei, au mai premiat încă doi / și pe al patrulea*).

Regional, **c.c.** se poate referi la un termen care nu este / nu conține cuvântul *alt(ul)*.

În limbile romanice, **c.c.**, nerecunoscut în general în gramatici ca atare, se introduce prin prepoziții / locuțiuni prepoziționale de tipul fr. *outre* (< lat. *ultra*), *en outre / en plus / en sus de*. • În româna din perioada 1532–1640, **c.c.** era introdus și prin *(de)asupra (de)* „pe lângă", calchiat după magh. *fölötte* „deasupra, pe lângă", care și-a redus mult circulația și frecvența după sec. 16, devenind un arhaism, pentru a dispărea spre sfârșitul perioadei următoare, fiind concurat încă din sec. 16 de *(pre) lângă*, care s-a generalizat ulterior. În perioada 1640–1780, **c.c.** era introdus și prin *(în) afară de / din* (*Noi știm cum că Hristos afară din Lazăr au înviiat și pre alți doi morți*. Antim Ivireanul). Până în sec. 19, *bașca* (turcesc) și *bez* (slav) erau neutre stilistic. *I.V.R.*

cumulativă, propoziție circumstanțială ~. Valori: exprimă ceea ce se adaugă la conținutul regentei (*Pe lângă că n-a ajuns, nici măcar n-a plecat*) / (logic) la ce se adaugă conținutul regentei (*Nici n-a plecat, necum să fi ajuns* = „Pe lângă că n-a plecat, nici măcar n-a ajuns"). A fost desprinsă din completiva indirectă*, care era concepută mai larg. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Răsărind / ieșind la iveală și luna, pe lângă că se vedeau stelele, noaptea a devenit foarte luminoasă*) / interjecții predicative (*Pe lângă că se văd stelele, iată și luna*). • Conective: a) loc. conjuncționale *după ce (că)*; (familiar) *(în) afară că, plus că*; (popular) *las'(ă) că, necum să*; *pe lângă că* (*După ce că e prost, îl mai cheamă și Ion*); b) pronume / adjective / adverbe relative / nehotărâte precedate de prep. (învechit, glumeț) *bașca, bez; pe lângă, peste*, loc. prepoziționale *dincolo de, (în) afară de* ș.a. (*Pe lângă ce-mi ceruse, i-am mai dat ceva în plus*); adv. *decât* în construcții referitoare la un termen care conține pron. / adj. nehot. *alt(ul), altceva, altcineva* face de fapt parte dintr-o construcție comparativă complexă, în care elementul care îl urmează are același regim ca și primul termen (*S-au dat premii și altcuiva decât cui merita*). • Corelative: are, de obicei, pe lângă termenul cumulat din regentă, adv. corelative (uneori) *apoi* (*După ce că e mică, apoi e și grasă*); *încă și, (mai) și, nici*; în cazul **p.c.** introduse prin *las'(ă) că* apar conj. coordonatoare adversative *dar, însă* (*Lasă că era prost, dar era și fudul*). • Modurile folosite: cel mai frecvent indicativul, dar și prezumtivul și condiționalul-optativ; **p.c.** introduse prin *necum să* se construiesc cu conjunctivul (*Nici n-a plecat încă, necum să ajungă*).

• Topica: în general liberă; sunt mai frecvent antepuse regentei, dar pot fi și postpuse; **p.c.** introduse prin *plus că* sunt totdeauna postpuse. **P.c.** este extrem de rară în româna vorbită, în care s-a înregistrat conectivul *de cum să*. *Necum să, netocmai să, nu tocmai să* sunt regionale.

În limbile romanice, **p.c.**, nerecunoscută în general în gramatici ca atare, se introduce prin locuțiuni conjuncționale de tipul fr. *outre que*. • În româna literară sunt atestate următoarele conective: din sec. 16 *necum să* (în **p.c.** negative, cu corelativele precedente *încă și, nici, și* sau următoare *ci (ce), ce încă / nice*); de la sfârșitul sec. 17 *osăbi ce*; de la începutul sec. 18 *netocma că*, în **p.c.** negative *netocma să* (cu corelativul precedent *nici*, următor *ci*); de la sfârșitul sec. 18 *deosebi că* (*necum să, netocmai să, nu tocmai să* nu mai sunt folosite în limba literară din sec. 18); din prima jumătatate a sec. 19 (cu corelativele *apoi (și), dar, și, dar chiar, dar... încă, dar apoi* (*...și* / negativ *nici*)) *bez că, după ce, las(ă) că*; din a doua jumătate a sec. 19 *după ce că, pe lângă că* (cu corelativele *apoi (...și)*, negativ *nici*); din prima jumătate a sec. 20 (mai ales în limba vorbită) *în afară că, plus că*. *I.V.R.*

cupăceari. Aromâni din Pind grecizați de mult timp, care cel puțin la sfârșitul sec. 19 își mai păstrau „obiceiurile și portul" (G. Weigand). *M.A.*

cuţovlahi. Denumire dată vorbitorilor dialectului aromân* de către greci, preluată în sec. 17–18 și de unii cărturari dacoromâni (cronicarii Miron Costin și Stolnicul Constantin Cantacuzino, D. Cantemir, Gh. Șincai). Folosit inițial peiorativ, ca poreclă, acest etnonim este un cuvânt compus al etnonimului curent *vlah**; pentru primul termen al compusului etimologia este controversată: opinia cea mai răspândită identifică în el gr. *κουτσός* „șchiop", dar s-au propus și explicații izolate prin tc. *küçük* „mic" sau tc. *koç* „berbec". *M.A.*

D

dacoromân. Singurul dialect românesc nord-dunărean (în linii mari din fosta Dacie); dialectul românesc cu cel mai mare număr de vorbitori (peste 25 milioane) și cel mai evoluat, singurul care a devenit limbă literară cu normă supraregională și limbă oficială. Identificat de obicei, în mod impropriu, mai ales în varianta lui literară, cu limba română. România, Republica Moldova și regiunile limitrofe din Ucraina, Bulgaria, Iugoslavia și Ungaria; comunități izolate în S.U.A., Canada, Australia, Israel, țări europene de vest.

Africatele *č*, *ğ* (uneori evoluate spre *ŝ*, *ẑ* sau *ś*, *ź*) < lat. *c* [k], *g* + *e*, *i*: *cer* < *caelum*, *ger* < *gelum*; pierderea fonemului *l′* (> iot): *mulierem* > *muiere* și a grupurilor consonantice *cl′* (> *ḱ*) și *gl′* (> *ǵ*), atestate în faza preliterară (*clamo* > *chem*, *glacia* > *gheață*; antroponimul *Urěcle* sec. 15 < lat. *oricla*, azi *ureche* / *Ureche*). Acuzativul complement direct cu prepoziția *pe*; vocativul masculin singular în *-e* / *-ule* (*băiete* / *băiatule*) și plural în *-lor* (*fraților*, *fetelor*); pronume de politețe, format prin compunere: *dumneata*; pronume de întărire (*însumi*), pronume demonstrativ de identitate (*același*); forme sintetice de mai mult ca perfect indicativ (< lat. conjunctiv: *cântasem*, *cântaseși*...); două timpuri la modul conjunctiv (prezent și perfect); conjunctiv prezent 3 sg. și pl. în *-e* la conj. 1; pierderea formelor sintetice de condițional prezent < conjunctivul perfect în latină (atestate în **d.** veche: *(să) avure* 1 sg. și 3 pl.); mod prezumtiv (forme speciale de prezent: *(v)oi fi*, *vei (ăi) fi*... + gerunziu; perfect omonim cu viitorul anterior) și supin (omonim cu participiul perfect masculin-neutru singular; infinitiv scurt cu valoare verbală marcat de prepoziția *a*; particula deictică *-a* la pronume (*acesta*, *căruia*) și la adverbe (*acuma*); multe prepoziții compuse (*de la*, *despre*, *din*, *dintre*, *dintru*). Numeroase sufixe, în special diminutivale. Păstrează cele mai multe cuvinte latinești specifice și nespecifice. Cuvinte specifice moștenite din latină: *ager* (< *agilis*), *armăsar* (< *admissarius*), *foarte* (< *forte*), *frumos* (< *formosus*), *nutreț* (< *nutricium*), *a peți* (< *petire*); sensuri specifice: *femeie* (< *familia*), *a vătăma* (< *uictimare*). Cuvinte specifice din substrat (mai multe decât în celelalte dialecte): *droaie*, *gata*, *ghimpe*, *pârâu*, *strugure*. Influențe specifice: slavonă (exercitată pe cale bisericească și administrativă; cf. dublete* slave de tipul *sfârși* – *săvârși*), maghiară, germană, ucraineană, polonă, rusă, franceză, engleză; în toponimie urme iranice preromane, poate și germanice. Deosebiri și în influențele comune cu celelalte dialecte românești: bulgară, sârbă,

neogreacă și turcă. Asemănări generale mai numeroase cu dialectul istroromân, apoi cu cel meglenoromân și mai puține cu cel aromân. Asemănări particulare ale unor graiuri **d.** cu dialecte sud-dunărene sau numai cu unele graiuri ale acestora. • Din punct de vedere tipologic, „a dezvoltat un subtip caracterizat prin hipertrofia determinării, mai ales a determinării nominale" (E. Coșeriu). • Continuitate* (din epoca romană și protoromână) contestată fără nici un temei fie pentru tot teritoriul romanizat din nordul Dunării, fie numai pentru o parte a lui (Ardeal); pe lângă importante argumente istorice și arheologice în favoarea continuității, toponimele păstrate din epoca preromană (nume de râuri ca *Argeș, Buzău, Criș, Mureș, Olt, Siret, Someș, Tisa*) atestă continuitatea **d.** pe teritoriul actual, în mod special în Ardeal, care a fost un centru de iradiere spre alte regiuni. • Unitate* relativ mare, cu subdiviziuni regionale reciproc inteligibile de o „surprinzătoare omogenitate" (K. Jaberg).

Configurația dialectală controversată, distingându-se între 2 și 20 de unități imediat inferioare, numite de obicei subdialecte: două subdialecte / graiuri sau tipuri de graiuri – nordic sau moldovean și sudic sau muntean (A. Philippide, Iorgu Iordan, Em. Vasiliu); trei subdialecte – moldovean, muntean și bănățean (G. Weigand, S. Pușcariu); patru subdialecte – moldovean, muntean, bănățean și crișean (E. Petrovici, I. Coteanu); cinci subdialecte – moldovean, muntean, bănățean, crișean și maramureșean (S. Pop, R. Todoran); la acestea unii cercetători adaugă, ca unități de diverse grade, anumite graiuri, de obicei de tranziție*, cărora li se susține autonomia: graiul oltean (Gr. Brâncuș, V. Rusu), graiul oșean (D. Urițescu) și graiurile transilvănene (G. Ivănescu). Deși denumirile subdialectelor pornesc de la provincii istorice, corespondența este numai aproximativă (subdialectul moldovean, de exemplu, se întinde și în Muntenia – Dobrogea, și în Transilvania). Numărul maxim de 20 de unități regionale, unele cu subîmpărțiri, a fost susținut de G. Ivănescu. Subdialectele **d.** se disting între ele în special prin particularități fonetice (atât fenomene cu caracter de lege, cât și unele accidente), într-o măsură mai mică prin particularități gramaticale (mai ales morfologice, puține, dar importante prin caracterul lor sistematic) și lexicale (numeroase, dar constituite de cele mai multe ori din cuvinte periferice, ca termenii pentru „a ciupi", „rujeolă", „taur"; cf. însă și prezența / absența sau ponderea diferită a unor influențe). Repartiția în cinci subdialecte – care are cei mai mulți adepți – se bazează în primul rând pe rezultatele lat. *c, g + e, i* (*caelum, gelum*): africatele *č, ǧ* în subdialectul muntean (*cer, ger*, ca în limba română literară), fricativele *ŝ, ẑ*, în subdialectul moldovean (*ŝer, ẑer*), fricativele *ś, ź*, în subdialectul bănățean (*śer, źer*), africatele dure *č, ǧ* în subdialectul maramureșean (*čăr, ǧăr*), africata surdă *č* și fricativa sonoră *j* în subdialectul crișean (*cer, jer*). Subdialectele de tip nordic (moldovean, bănățean, crișean și maramureșean) au o serie de particularități comune, între care mai importante sunt: pronunțarea dură a consoanelor *s, z* (și *ḑ*), *ț*, în cele mai multe și *ș, j*, după care *e > ă, i > î* și *ea > a*, iar *-i* șoptit amuțește (*săc, sângur; zăr, zî; țăs, țân; șăd, șî; urș, toț*); existența consoanei *ḑ* în elemente moștenite (< lat. *d + e, i: orḑ*) și de substrat (*ḑară*); păstrarea lui *ǧ* (netrecut la *j*) < lat. *d + e, i* în hiat și *i + o, u* (*ǧos, ǧoc*); menținerea lui *î* fără adaos palatal în *câne, pâne, mâne* și pl. *mâni*; articolul posesiv invariabil (*a*); auxiliarul *o* la perfectul compus 3 sg. În cadrul tipului nordic unele

particularități grupează între ele numai subdialectele vestice (bănățean, crișean și maramureșean): palatalizarea dentalelor, topica lui *mai* în construcții cu *a fi* (*nu-i mai bun* „nu mai e bun") sau cu pronume neaccentuat în grupul verbal (*nu-l mai a putut* „nu l-a mai putut"). • Vechimea configurației dialectale a **d.** controversată: datată de unii cercetători din protoromână, de alții din sec. 14–15, iar de alții după sec. 15. În sec. 16 se pot distinge cel puțin o arie sudică și una nordică (I. Gheție), eventual și una de tranziție, reprezentată de subdialectul bănățean (Al. Rosetti), precum și una crișană-maramureșeană (G. Ivănescu).

Istoria **d.** (după perioada protoromână) începe cu o perioadă preliterară, sec. 10 / 12–15, numită **d.** comună de cercetătorii (E. Petrovici) care consideră mai recentă formarea subdialectelor; cunoscută parțial din puținele atestări de cuvinte (mai ales nume proprii, unele provenite din apelative) sau grupuri de cuvinte inserate în texte aloglote – în special slave (slavo-române*) și latine (latino-române*), **d.** din această perioadă este în bună parte reconstruită pornind de la elementele arhaice din textele ulterioare și de la graiurile populare; limbă de cultură în țările române era în acest timp slavona. Cel mai vechi text continuu scris în **d.** care s-a păstrat este *Scrisoarea lui Neacșu**, din 1521. De la această dată începe perioada literară, în care **d.** devine treptat limbă de cultură, de cult și de administrație (vezi **limbă literară**). Bogată și variată literatură populară (după notări sporadice, numeroase culegeri începând din primele decenii ale sec. 19). În ciuda apartenenței îndelungate (cca șase secole) la cel puțin trei organizații statale diferite (Moldova, Țara Românească și Transilvania), unitate* de limbă și de cultură. Faptul că granițele politice nu au coincis cu cele lingvistice a favorizat apariția timpurie a conștiinței unității lingvistice și etnice și a conferit ulterior limbii un rol important în pregătirea și realizarea unității naționale (1859 și 1918). De la sfârșitul sec. 19 influență crescândă a limbii literare asupra graiurilor locale active și azi. Argouri: limba cârâitorilor, gomoțească, miștocărească, păsărească, șmecherească. *M.A.*

dacoslavă. Termen propus de E. Petrovici pentru a denumi „graiul slav vorbit în Dacia de populația slavă care a dispărut, romanizându-se". *M.A.*

data „formării" limbii române. La fel ca în cazul celorlalte limbi romanice „formarea" limbii române*, adică transformarea latinei în română, a fost un proces lent care a durat mai multe secole. Latina și-a pierdut unitatea după sec. 4, o dată cu destrămarea Imperiului, fărâmițându-se în varietăți ce aveau să devină limbile romanice de astăzi. Se poate presupune deci că și latina din provinciile dunărene, care evolua în izolare de lumea romanică occidentală, a început prin sec. 5 să-și accentueze trăsăturile proprii, dezvoltându-se independent de celelalte limbi romanice. Procesul a durat câteva secole și se admite în general că în sec. 7–8 latina cedează locul limbii române. Până în acea epocă au avut loc principalele transformări ale latinei devenite română. O dovadă este faptul că elementele vechi slave, care încep să pătrundă după sec. 8, nu suferă transformările produse în elementele moștenite în română. Se poate considera că româna s-a „format" înainte de contactul cu slava și nu după acest contact, așa cum susține O. Densusianu. Pentru unii lingviști (A. Philippide, I. Coteanu), izolarea latinei de restul lumii occidentale a fost dublată de înlocuirea latinei ca limbă oficială în Imperiul Roman de Răsărit prin greacă în

timpul împăratului Heraklius (610–641). Urmare a acestor două fapte, latina care a devenit română nu mai avea o frână (reprezentată de latina cultă din Occident) și astfel o serie de tendințe s-au putut manifesta mai repede în Orientul romanic. De aceea, acești lingviști consideră că limba română s-a format deja în sec. 6, înaintea celorlalte limbi romanice. Pentru ei, una dintre dovezile existenței limbii ar fi textul *torna, torna, fratre**, interpretat de unii ca text latinesc. • Dacă în limbile romanice occidentale primele cuvinte sau forme romanice apar în textele latinești medievale, în cazul românei primele cuvinte apar tot în texte neromânești și anume în texte slavone: *abia* (cca 863–867), *cumătră* (cca 869–885), *agust* (sec. 10), toate trei fiind cuvinte moștenite din latină, *țapu*, cuvânt din traco-dacă, într-un glosar latin din sec. 10. În textele medievale latinești și în textele slavo-române* numărul cuvintelor românești crește. Primul text continuu românesc este *Scrisoarea lui Neacșu** (1521). *M.S.*

dativ. În româna contemporană este regimul cazual (vezi **caz**) al unor verbe tranzitive* (*a atribui*) sau intranzitive* (*a aparține*), al unor adjective / adverbe (*consecutiv*), interjecții (*bravo*), prepoziții (formate prin conversiune – *datorită, grație, mulțumită*, la care în anumite gramatici se adaugă *conform, contrar, potrivit*). Unii termeni regenți admit variația dintre determinantul în **d.** și determinanți cu altă formă, în special prepozițională – *a corespunde (cu), util (pentru)*. Îndeplinește următoarele funcții sintactice: a) fără prepoziție – complement (obiect) indirect*, funcție specifică (*Revistele aparțin bibliotecii*); atribut* **d.** adnominal (*frate vecinului, acordarea dreptului de vot femeilor*), **d.** posesiv* (*viața-i*); rareori, în expresii, complement circumstanțial de loc* (*Ducă-se pustiului*; vezi **locativ, dativ ~**); rareori, apoziție acordată (vezi **acord**) în caz cu un **d.** (*A reușit datorită vouă, fiecăruia în parte*); excepțional, subiect*, exprimat prin pronume (substantiv + adjectiv) relativ / nehotărât ce introduce o completivă indirectă* și are forma cazuală impusă de regentul acesteia (*Răspund cui / oricui / oricărei persoane întreabă*); b) cu prepoziții – complement circumstanțial instrumental* (*S-a însănătoșit datorită unui tratament adecvat*); complement circumstanțial de diferite specii, exprimat prin pronume clitic cu valoare posesivă (**d.** posesiv) (*S-a năpustit asupra-i*, circumstanțial de loc). • Omonim cu genitivul*, exceptând pronumele personale atone de pers. 3 (*îi, i, le, li*); identitatea formală cu celelalte cazuri este mai limitată; vezi și specificul formelor de **d.** din îmbinările cu adjectiv pronominal posesiv* conjunct (*lui frate-meu, soră-mii*). Se distinge de genitiv prin prepozițiile specifice, prin funcțiile sintactice, prin topică (în vecinătatea unui substantiv articulat enclitic – *A comunicat studenților hotărârea*, **d.**, față de *A comunicat hotărârea studenților*, **d.**/G.; în funcția de complement indirect este marcat prin dublarea cu pronume clitice (*Îi corectez exercițiul studentului*), iar în funcția de atribut, prin restricțiile contextuale caracteristice. • Construcții prepoziționale cu acuzativul* echivalente ale cazului **d.**: prep. *la* urmată în limba literară actuală de un cuvânt total / parțial invariabil după caz, cum sunt unele numerale (*doi*), adjective la plural nearticulate (*numeroși*), substantive cu sens cantitativ (*parte*) – *Se adresează la doi / numeroși cititori* sau *la o parte dintre cititori* –, grupările prepoziționale fiind gramaticalizate (*la doi / numeroși*) ori utilizate opțional, în concurență cu **d.** (*la o parte / unei părți*); prep. *la* urmată în limba populară și familiară de un substantiv comun la

plural nearticulat (*Le răspunde la prieteni*); rareori, în dacoromână, prep. *a*, mijloc unic (gramaticalizat) de redare a valorilor **d.** când e urmată de un numeral / pronume invariabil după caz și precedată de prepozițiile sau de unele adverbe care cer **d.** (*datorită a doi dintre judecători, contrar a ce s-a anunțat*).

Structuri regionale: prep. *la* urmată în dacoromână de un substantiv la singular, nume comun nearticulat ori nume propriu de persoană (*Îi vorbește la fată* sau *la Maria*); prep. *la* urmată de un substantiv nearticulat ori de un pronume, construcție gramaticalizată, generală în meglenoromână (*la lup, la mini*); prep. *a* urmată în aromână de un substantiv articulat hotărât enclitic (*a căsăl'ei* „casei") sau proclitic (situație în care articolul fuzionează cu prepoziția, *al" dumnidă* „lui Dumnezeu"), construcție gramaticalizată; prep. *către* (*cata, cătă*) ce introduce complementul indirect al verbelor de declarație în graiurile crișean (*zîčę cata ịel*), maramureșean (*o dîs cătă ịčl*).

D. analitic cu prepoziția *a*, reprezentând tipul romanic (continuator al construcției cu prepoziția *ad* „la", atestate încă din latina arhaică), era mai freevent în limba română veche decât în cea contemporană; restrângerea utilizării sale începe în ultima parte a sec. 16. Textele vechi ilustrează concurența dintre **d.** și construcția echivalentă *a* + acuzativ: *să judece săracului* și *a sărac* (Coresi). Structuri vechi redundante, ca *a* urmat de **d.**: *poate sluji a oamenilor* (O. Densusianu). Construcția cu *la* era mai puțin freeventă în sec. 16 și la începutul sec. 17, utilizată mai ales în graiurile dacoromânești de tip nordic și în cele din zona Banat-Hunedoara; în textele netraduse apare cu precădere după verbe ca *a cere, a da, a scrie, a trimite, a zice*; se extinde preponderent în limba vorbită și în texte influențate de aceasta. Alte construcții prepoziționale echivalente cu **d.** în româna veche conțin prepozițiile *către* (cu variantele *cata, cătă*) – după verbe de declarație –, *de la, în, înaintea, între, întru, pe la, pre, spre* etc.; unele structuri (ca cele cu *către, întru, pre, spre*) au model slav. • Dublarea pronominală a **d.** exista în latina vulgară. În textele românești din sec. 16 apare ca tendință, având caracter facultativ. • Construcția anumitor verbe din latină cu două complemente diferite în **d.** (**d.** persoanei și **d.** cu valoare finală) nu s-a păstrat. **D.** ca regim al verbului / adjectivului era mai freevent în româna veche decât în cea actuală, fapt explicabil în unele traduceri și prin influența sintaxei din originalul slav (de exemplu, la adjective ca *destoinic, vinovat*), mai rar din cel latin (verbe ca *a crede*, în *Palia de la Orăștie*). Regimul sintactic de **d.** este înlocuit în unele cazuri printr-un regim tranzitiv, de acuzativ (*a crede*, verb cu regim cazual dublu, de **d.** și de acuzativ, în latină – *credo* „cred" –, menține astăzi disponibilitatea combinării cu **d.** în unele expresii populare – *a nu-și crede ochilor*), ori printr-un regim prepozițional (*a se apropia de, vinovat de*). Sunt neproductive în româna contemporană **d.** posesiv dependent de un substantiv sau de o prepoziție (menținut în limbajul poetic), **d.** adnominal cu valoare „posesivă" (atestat în latina târzie, unde a apărut prin preluarea valorii de „posesie" de la genitiv – *tutor liberis* „tutore copiilor" –, freevent în româna veche, se întrebuințează astăzi în limba populară și în stilul beletristic), **d.** locativ. După model străin, în româna actuală (mai ales în stilul publicistic) se manifestă tendința de extindere a **d.** în locul construcțiilor prepoziționale ale unor verbe, adjective sau adverbe (*a se integra mediului, tradițional poporului*). **D.** adnominal cu valoare de complement indirect,

atestat din primele texte românești în relație cu substantive regente variate formal provenite de la verbe (in)tranzitive, a evoluat spre simplificarea construcției, spre eliminarea unor ambiguități și spre creșterea frecvenței. Restrângerea / extinderea utilizării **d.** determină modificări ale valorilor acestuia (scade frecvența valorii „finale", a celei de „posesie" etc.; **d.** cu funcție de complement indirect, de regulă nume de persoană în limba veche, este astăzi variat semantic – „animat" / „inanimat"). Exclusiv în sec. 16, în traduceri din slavonă, apare, excepțional, sub influența originalului, **d.** fără prepoziție, cu funcție de complement de agent (*să fiți văzuți lor* „de către ei". Coresi), de complement circumstanțial instrumental (*se voru împreuna nunteei* „cu / prin nuntă". *Pravila* 1581) sau de relație (*destoinic morrției* „în privința". *Codicele Voronețean*). *C.S.*

dativul interesului afectiv, vezi **etic, dativ ~.**

dativul participării, vezi **etic, dativ ~.**

declinare. 1. Se declină substantivul* (cu articol hotărât* – **d.** articulată; cu / fără articol nehotărât* sau alți determinanți – **d.** nearticulată), adjectivul* (**d.** articulată, cu articol hotărât și numai când precede substantivul; **d.** nearticulată specifică în cazul adjectivelor calificative care urmează substantivelor și sunt precedate de articol demonstrativ*), pronumele* (desinențe specifice de G.D. *-ui*, *-ei*) și numeralul* (**d.** nespecifică și într-o măsură foarte redusă). Predominant sintetică, cu unele elemente de analitism (vezi **flexiune**). 2. Gramaticile tradiționale clasifică substantivele în trei **d.**, în funcție de finala formelor de nominativ* singular nearticulat: **d.** 1 cuprinde substantive feminine terminate în *-ă* (*casă, scară*), *-eá* (*stea, saltea*), *-á* (*basma, mahala*), substantivul *zi* și câteva masculine (*tată, popă, pașă*); **d.** 2 cuprinde substantive masculine și neutre terminate în consoană (*bărbat, lup*), în *-u* vocalic (*codru, suflu*) și semivocalic (*bou, leu*) și în *-i* semivocalic (*rai, pisoi*); **d.** 3 include substantive masculine, feminine și neutre terminate în *-e* (*perete, femeie, nume*) și numele primelor cinci zile ale săptămânii (*luni, marți, miercuri, joi, vineri*), deoarece se articulează la fel cu substantivele din această **d.**: *lunea, marțea* etc., la fel ca *femeia, vulpea*. • O altă clasificare a fost făcută în funcție de formele flexionare distincte ale substantivului după număr și stabilește două categorii (Valeria Guțu Romalo): variabile (la care singularul se opune pluralului) și invariabile (la care singularul este identic cu pluralul); după numărul de forme cazuale, substantivele variabile se împart în două subtipuri: substantive cu trei forme diferite, dintre care fac parte cele ce denumesc animate personale masculine: nominativ-acuzativ-genitiv-dativ singular / vocativ singular / plural toate cazurile (*băiat – băiete – băieți*) și femininele: nominativ-acuzativ singular / vocativ singular / genitiv-dativ singular și plural toate cazurile (*fată – fato – fete*); substantive cu două forme distincte, dintre care fac parte substantivele masculine și neutre la care singularul se opune pluralului (*pom – pomi, câmp – câmpuri*) și substantivele feminine la care nominativul și acuzativul singular se opun genitiv-dativului singular și plural toate cazurile (*casă – case*); substantivele invariabile cuprind masculine (*pui, tei*), feminine (*cinste, muncitoare*) și neutre (*nume, pântece*). • O clasificare mai amănunțită, pe baza opozițiilor dintre formele flexionare, aparține Paulei Diaconescu, care stabilește trei tipuri: tipul 1 cuprinde toate femininele care au la singular nearticulat două forme

cazuale (una pentru nominativ-acuzativ, cealaltă pentru genitiv-dativ); este subîmpărțit în patru clase, în raport cu desinențele: *casă – case, făptură – făpturi, mâncare – mâncări, stea – stele*; tipul 2 cuprinde masculinele și neutrele care au, pentru toate cazurile, la singular nearticulat, o singură formă și pentru toate cazurile, la plural, altă formă, tot unică; subîmpărțit în nouă clase, patru masculine și cinci neutre: *pom – pomi, codru – codri, câine – câini, popă – popi; butoi – butoaie, alai – alaiuri, templu – temple, lucru – lucruri, consiliu – consilii*; tipul 3 cuprinde toate substantivele masculine, feminine și neutre care au, pentru toate cazurile, la singular și plural nearticulat, o singură formă: *pui, rățoi, ochi*; *învățătoare, foame, miercuri; nume, sânge*.

Regional, fluctuații între **d.**, din pricina construirii unor forme analogice: *funingină, dragostă, fasolă; iepur, viezur; graure, omete*. În aromână (ca și în unele subdialecte ale dacoromânei), numeroase treceri de la **d.** 3 la 2: *birbec, pântic, șoaric*; câteva exemple similare și în istroromână și meglenoromână. Subtipul în *-ea* < lat. *-ella* este reprezentat în aromână și meglenoromână de substantive cu nominativul în *-eauă* (dar și regional, în dacoromână): *cățauă, măseauă, n'eauă*.

În latină existau cinci **d.**, dintre care ultimele două erau inconsistente și instabile (ultima fusese constituită târziu). O dată cu slăbirea consonantismului final și cu pierderea opoziției de cantitate, numărul **d.** se reduce la trei: **d.** 4 a fost absorbită de 2, iar 5 de 1. Româna păstrează primele trei **d.**, la fel ca alte limbi romanice (it. *casa – lupo – nome*; sp. *casa – lobo – nombre*; franceza nu mai cunoaște astăzi diferențe de **d.**) și unele rămășițe din **d.** 4 și 5. **D.** 1 continuă **d.** 1 din latină: *casă < casa, tată < tata*; tip suplimentar, apărut în urma transformării *-élla > -ea(uă)*: *stea, cățea, șea < stella, catella, sella*, cu nominativul singular în *-a* accentuat și cu genitiv-dativul, ca și pluralul, în *-le*; **d.** 1 include și substantive de **d.** 3 devenite de **d.** 1 prin formarea unui singular analogic: *grindină, ghindă, minciună, soartă < grandine, glande, mentione, sorte* etc.; clasa substantivelor în *-a* accentuat și *-ea* a fost mult îmbogățită cu împrumuturi din turcă și greacă. **D.** 2 continuă **d.** similară din latină: *lup < lupus, unchi < auunculus*; include și substantivele de **d.** 3 și 4 care au ajuns să se termine în consoană: de la **d.** 3 imparisilabică se păstrează câteva exemple cu două forme: *om – oameni, cap – capete, timp – timpuri*; cu o singură formă (de la nominativ): *drac < draco, împărat < imperator, om < homo, preot < presbyter*; de la **d.** 4: *corn < cornu*. **D.** 3 include substantivele parisilabice: *mare < mare, vulpe < uulpes*, imparisilabicele moștenite la forma oblică: *lege, părinte, noapte < lege, parente, nocte* sau (mai rar) la nominativ: *șarpe, sânge < serpens, sanguen* și unele substantive de la **d.** 1: *carte < charta, viespe < uespa* (câteva au trecut din pricina modificărilor fonetice: *ureche < auricula, râie < aranea*). **D.** 4 este reprezentată doar în limba veche, prin câteva relicve: *mânu, noru*; toate celelalte intraseră în latina vulgară la **d.** 2 (unele la **d.** 1: *socrus > socra* „soacră") și au fost moștenite ca atare. Singurul substantiv de **d.** 5 moștenit în română este *zi < dies*, și a fost inclus în **d.** 1; celelalte au trecut la **d.** 1: *față, gheață* < lat. vulg. *facia, glacia* < lat. clas. *facies, glacies*. Împrumuturile s-au încadrat în cele trei **d.** în funcție de terminație. • În limba veche, *oaspe, nume* și *jude* erau imparisilabice (pl. *oaspeți, numere, judeci*): singularul *oaspe* a fost înlocuit de o formă analogică după plural, *oaspete; numere*, omonim cu pluralul substantivului *număr*,

a dispărut, înlocuit de o formă omonimă cu singularul, *nume; jude* și-a format un nou plural, *juzi*. *Arame* era de **d.** 3, apoi a trecut la 1 (*aramă*). *Sor(u)* și *noru* au trecut la **d.** 1 (*soră, noră*), păstrându-și flexiunea imparisilabică (*surori, nurori*, în primul caz etimologică, în cel de-al doilea, analogică). Treceri de la **d.** 3 la 1 sau 2: *foarfece* > *foarfecă*, *berbece* > *berbec* etc. *A.P.*

defective, adjective ~. Printre adjectivele variabile* există unele **a.d.** de gen sau de număr (implicit și caz). Acestea sunt mai ales adjective din terminologia științifică, unde sunt folosite în mod constant în combinație cu anumite substantive. De pildă, denumirile acizilor apar frecvent la masculin singular (*acid acetilsalicilic, acid cloric*), ale hidrocarburilor, la feminin singular (*hidrocarbură ftalică*), unele adjective au numai neutru (*grup abelian*). În limbajul comun unele adjective au numai masculin (*nătărău, prostălău*), altele numai feminin (*femeie gravidă*). Prin extensie, au apărut *nătăroaică, prostăloaică* (neliterar), *gravid* (*uter gravid* în vocabularul medical) sau formații glumețe ad-hoc (*gravid, gravizi*). Există, de asemenea, **a.d.** de grad de comparație*: adjective care prin sensul lor nu acceptă comparația (*mort, pătrat*), adjective care au fost împrumutate din latină la un grad de comparație (*superior, optim, excelent, superb*). *A.Ș.*

defective, substantive ~. Flexiunea incompletă a unor substantive are trei cauze: semantica internă a substantivului, istoria cuvântului pe teren românesc (fie substantive vechi, păstrate numai în expresii și locuțiuni*, fie substantive neologice care s-au adaptat parțial la sistemul morfologic al limbii române), modul particular în care limba conceptualizează realitatea (*fasole*, în româna literară are doar formă de singular, fiind defectiv de plural; în franceză *haricots*, are formă de plural, fiind defectiv de singular, cu sensul „boabe de fasole", *haricot*, formă de singular, defectiv de plural, numele plantei; *mazăre*, în română, formă de singular, defectiv de plural; în franceză, *pois*, formă de plural, defectiv de singular). Substantivele pot fi defective de număr și caz, precum și în raport cu categoria determinării (articulare). • **S.d.** de număr pot avea numai forme de singular (singularia tantum*) sau numai forme de plural (pluralia tantum*). Unele dintre **s.d.** de număr și-au creat forme ad-hoc (de singular sau de plural): *agerimi, deșteptăciuni*. Uneori se creează o opoziție semantică între **s.d.** (*bunătate*, abstract; *apă*, nume de materie) și substantivul omonim, cu paradigmă completă (*bunătate, bunătăți* „lucruri bune"; *ape*, plural cu valoare stilistică – *Barca plutea pe apele învolburate* – sau *sorturi de apă*). În stilul științific există tendința folosirii la plural, cu sens tehnic, a unor substantive considerate, de obicei, defective (*matematici, sintaxe* – mai multe tipuri de matematică / sintaxă). • Sunt defective de caz*: unele substantive feminine care nu pot fi folosite la genitiv-dativ singular nearticulat (*cinste, cocă, lene, nea, rouă*), dintre care unele nu pot fi folosite nici la genitiv-dativ articulat hotărât (*nea, vogă*); substantivele inanimate, care nu au vocativ decât în situații de personificare. • Unele substantive sunt defective în raport cu articularea*: defective de forma articulată (folosite numai cu forma nearticulată: *paria, soia, tanti, buftea, somnorilă, vodă, addenda*) și defective de forma nearticulată (*pofida, iama, fofârlica, mendrele*, care apar doar ca substantive articulate, de obicei în expresii, *în pofida, a da iama, a umbla cu fofârlica, a-și face mendrele*). În afară de substantive

pot avea paradigme defective adjectivele*, numeralele*, pronumele*, verbele*. *A.Ș.*

defective, verbe ~. Posibile clasificări în funcție de felul și de numărul de forme absente din paradigmă: **v.d.** cărora le lipsesc unul sau multe moduri, timpuri și persoane. Gradul maxim de defectivitate apare la verbele păstrate, de obicei în expresii, într-o unică formă, precum *mai va* „mai durează (până...)" (ind. prez., pers. 3 sg.). • Absența unor forme flexionare are motive semantice, morfologice sau / și etimologice. • Caracterul defectiv sistematic e de obicei justificat semantic. Mai multe categorii de verbe nu au modul imperativ* pentru că nu pot fi obiectul unui act de tip ordin, îndemn, rugăminte: în această situație sunt verbele semiauxiliare modale (*a putea, a trebui, a vrea, a ști*), cele care desemnează senzații subiective (*a plăcea*), stări (*a zăcea*) etc. • O categorie mai largă e cea a verbelor impersonale* ca sens și unipersonale* ca formă, care au doar pers. 3 sg.: desemnează fenomene naturale – fără subiect gramatical (*a ploua, a ninge, a tuna*) sau cu subiect inanimat (*a adia*); senzații, stări psihice sau sentimente (*a durea, a ustura, a păsa*); acțiuni ale animalelor (*a se oua*); relații abstracte (*a se cuveni, a consta*). Verbul *a trebui* s-a fixat în limba literară ca unipersonal, deși în limba veche și popular are și forme cu desinențe personale (*trebuiesc, trebuiești* etc.). • În unele cazuri de determinare semantică a defectivității, verbele sunt defective doar pentru anumite sensuri, având paradigma completă (sau completabilă ad-hoc) pentru altele: *a simți* nu are în mod normal imperativ, dar în construcția reflexivă și cu sensul „a face ceea ce impune buna-cuviință" poate primi unul: *hai, simte-te și pleacă!*. Majoritatea verbelor unipersonale cu subiect nonuman pot avea forme de pers. 1 și 2 în folosirile lor metaforice, personificatoare. Asemenea utilizări pot fi curente (*a fulgera: Tunam și fulgeram împotriva lui*), pot reprezenta licențe poetice individuale (*a ninge: ningi tu*, la Nichita Stănescu) sau lipsesc cu totul (*a ploua*). • Defectivitate strict morfologică: o serie de verbe neologice de conj. 3 – *a desfide, a discerne, a accede, a concede, a converge, a diverge, a divide* etc. – nu au participiu, nici timpurile compuse formate cu acesta, nici timpuri trecute simple, unele nici gerunziu (*a desfide, a diverge*). Fenomenul apare și la verbe mai vechi din aceeași clasă morfologică: *a rage* nu are participiu și nici formele legate de tema perfectului. Cauza defectivității e în asemenea cazuri mai ales dificultatea de a adapta verbele noi la o paradigmă neproductivă (conj. 3), cu modele puține și neregulate. • Dificultăți de adaptare au și verbele neologice formate (mai ales prin calc de structură) de la verbele neregulate *a da, a sta*: formele de perfect simplu lipsesc din conjugarea verbelor *a reda, a consta, a presta* etc. • Defectivitate stilistică: există verbe a căror paradigmă este incompletă doar în anumite registre sau stiluri funcționale. Diferențe între limba populară și cea standard: verbe populare ca *a la, a mânea* nu sunt defective în graiurile populare în care s-au păstrat, dar în limba standard nu circulă cu toate formele lor; *a (se) la* apare mai ales la infinitiv, la participiu – *lăut* – sau cu forma de imperativ din compusul *lă-mă-mamă*.

Defectivitatea e determinată istoric, atât în cazul verbelor vechi care și-au pierdut anumite forme, cât și al celor recente care nu și-au constituit încă întreaga paradigmă. Unele verbe cu paradigma completă în limba veche au devenit între timp defective; altele, deja defective, și-au pierdut mai multe forme în procesul ieșirii din uz. Verbul

unipersonal *a păsa* (< lat. **passare*) se reduce la o unică formă (de imperativ, pers. 2 sg.) în construcția populară *pas(ă) de... / să...*, cu sensul „încearcă să...; îndrăznește de..." (*mai pasă de spune ceva*). În limba veche verbul conserva sensul etimologic – „a pleca, a merge, a păși", având și celelalte moduri, timpuri și persoane (*Păsăm să vânăm pește*. Coresi). • Defectivitatea poate fi o cauză a schimbărilor de conjugare (*a accede, a concede, a precede* tind să treacă de la conj. 3 la conj. 1, *a rage* de la conj. 3 la 4). *R.Z.*

definit, articol ~, vezi **hotărât, articol ~.**

deglutinare. Falsa analiză explică forme românești cum ar fi: *buric* < lat. *umbilicus* (*um-* din cuvântul latin a fost interpretat drept articol nehotărât, cu *n* modificat în *m* prin asimilare*), *strachină* < gr. *ostrákinos* (cu *o* inițial interpretat, de asemenea, drept articol nehotărât), *ușor* < v. dr. *iușor* (comparativul *mai iușor* a fost analizat drept *mai ușor*). După S. Pușcariu, frecvența aferezei* lui *a* este explicabilă prin posibila interpretare a acestei vocale drept articol definit (proclitic într-o fază mai veche a românei) sau drept prepoziție (< lat. *ad*), fapt care a condus spre detașarea ei de substantivul următor (cf. *amita* + *ușă* > **amătușă* > *mătușă*, *autumna* > **atoamnă* > *toamnă*). *L.I.R.*

deictic. Ansamblu de cuvinte și forme gramaticale care nu au referință proprie, ci își iau referința din contextul de comunicare. Punctul de referință în cadrul actului de comunicare este considerat vorbitorul, în raport cu care sunt definite celelalte componente. Termenul corelativ celui de uz **d.** este uz anaforic*. Granița între **d.** și anaforice nu este întotdeauna fixă: același element poate fi folosit uneori ca **d.** (*Pune asta acolo*), alteori ca anaforic (*S-a dus la facultate. Acolo l-a întâlnit pe Marius*). Dacă funcțional **d.** formează o clasă omogenă, din punct de vedere gramatical ele sunt eterogene: cuvinte aparținând unor clase gramaticale diverse: substantive (*altețǎ, majestate*), pronume de politețe* (*dumneata, dumneavoastră*), pronume posesive* (*al meu, al tău*), adjective și pronume demonstrative* (*acesta, acela*), adverbe* și locuțiuni adverbiale* (*aici, acolo, acum, poimâine, săptămâna viitoare*), articole* (articolul hotărât folosit deictic: *Deschide ușa!*), conjuncții* și locuțiuni conjuncționale* (*oricum, în tot cazul*), interjecții* de adresare (*mă, bă, bre*), forme paradigmatice ale unor părți de vorbire flexibile (substantive* în vocativ, formele de pers. 1 și 2 ale pronumelor personale), afixe gramaticale (sufixe* temporale), desinențele* de pers. 1 și 2 ale verbelor, particule **d.** (*-a, acuma; -șa, colosa*). • Particularități ale folosirii **d.** în limba română: frecvența scăzută a **d.** personale (datorită neexprimării pronumelui-subiect în română) corelată cu folosirea lor în scopuri emfatice sau pentru marcarea opoziției; folosirea pers. 1 pl. în locul pers. 1 sg. (*Pe aici așa facem mămăliga* pentru *Eu așa fac mămăliga*, o formă de generalizare asupra evenimentelor, o formă de deferență sau o formă indusă de mentalitatea colectivistă din cultura română); folosirea pers. 2 sg. cu valoare generică (*Trebuie să știi întotdeauna ce vrei*, *tu* folosit pentru *oricine*); marcarea opoziției vorbitor / ascultător prin verbe de declarație (*zice / zic*); folosirea vocativului și a interjecțiilor pentru selectarea interlocutorului (*Domnule, nu lăsați asta aici!*), dar și cu funcție fatică (*Domnule, nu mă mai înțeleg cu tine de la o vreme!*), ca o formă de compensare a absenței subiectului și de concretizare a enunțului; folosirea pers. 2 sg. în locul pers. 1 sg. și acumularea detaliilor pentru a-l ajuta pe

ascultător să se transpună în situația narată (*Pune-te, Ioane, cu burta pe carte și învață acum, în vacanță ce n-ai învățat un an întreg, asta mi se părea mai mult decât pot duce...*); folosirea pers. 1 sg. în locul pers. 3 sg. pentru concretizarea discursului (*Să zicem că mă duc eu și vreau să intru la director în audiență... ce fac, cum îmi iau programarea, pot avea vreo speranță?*); interferența dintre mărcile deixisului personal și cele ale deixisului social (*Tu ce faci mâine? / Dumneavoastră ce faceți mâine?*); sistem al deferenței format din trei termeni (*tu – dumneata – dumneavoastră*; vezi **politețe, pronume de ~**); existența formelor care exprimă deferența (indusă de vârstă, ierarhie și necunoașterea prealabilă a interlocutorului) și la pers. 3 sg. și pl. (*dumnealui / dumneaei, dumnealor*); omonimia dintre formele verbale care codifică deferența (*dumneavoastră citiți*) cu formele care codifică doar pers. 2 pl. (*voi citiți*); preluarea de către ascultător a formei deferente de la vorbitor (*Dumneavoastră mergeți la horă?*, folosit deferent, *Da, mergem și noi*, folosit pentru pers. 1 sg.); existența unui inventar bogat de substantive care codifică diferite grade de deferență la nivel lexical (*domnule, doamnă, bade, tață, nene, tanti, neică, lele* etc.); selecția între prenume și nume de familie (deferența se exprimă prin selecția numelui de familie); adresarea inversă (folosirea de către adulți a formelor cu care în mod normal copiii li se adresează, ex.: Mama către copil: *Ce faci acolo, mămică?*); valori multiple ale unor **d.** (ca formă de relativizare a perspectivei și aducere în primplanul comunicării a percepțiilor subiective: *aici* desemnează proximitatea în raport cu vorbitorul, localitatea în care se află vorbitorii, regiunea unde este localizat evenimentul despre care se comunică, distanța percepută subiectiv de vorbitor ca distanță redusă; *acum* desemnează atât momentul vorbirii, cât și o perioadă de timp mai lungă incluzând momentul vorbirii); folosirea lui *acolo* ca anaforic; desemantizarea unor **d.** și folosirea lor empatetică (*Spune și tu, acolo, ceva; Ce era să mai zică și el, acum?*); interferențe între sistemul demonstrativelor și sistemul articolului (articolul și **d.** pot fi, în anumite contexte, interschimbabile: *A venit un om. Omul zicea că te caută pe tine / Acesta zicea că te caută pe tine*); substituții frecvente între **d.** și anaforice (*atunci* ca **d.** temporal / *atunci* ca **d.** textual); folosirea unor **d.** fără raportare la momentul vorbirii (*Azi s-au cunoscut, mâine s-au căsătorit – azi, mâine* desemnează etapele unui proces).

Dialectal se înregistrează și următoarele particularități: organizarea **d.** spațiale pe trei niveluri (proximitate față de emițător (*aici*), proximitate față de emițător și receptor (*aci*), distanță față de receptor (*acolo*); *aici* (proximitate), *colo* (distanță redusă), *acolo* (distanță)); substituții frecvente de timpuri (perfectul simplu substituibil cu perfectul compus, în alte graiuri decât în Oltenia, mai mult ca perfectul substituibil cu perfectul compus, viitorul substituibil cu prezentul). *A.Ș.*

delocutive (formații ~). Compuse sau derivate explicate pornindu-se de la locuțiuni, preluate total sau parțial. De obicei se vorbește despre verbe **d.**, explicate prin locuțiuni verbale*, în două situații: 1. *a(-și) aminti < a(-și) [aduce] aminte, a se dedulci < a [mânca] de dulce, a dupăci < a [coase] după ac, a închiria < a[da, lua] în chirie, a înmâna < a [da] în mână, a păfuga < a [pune] pe fugă* și 2. *a batjocori < a-și bate joc*, prin forma intermediară *batjocură* (< *batjocuri* pluralul lui *batjoc*). Alături de aceste verbe pot fi puse: *a mulțumi* (< *mulțămi*) și *a drăcui, a firui,*

a răuli, explicate prin urarea *[la] mulți ani!*, respectiv imprecațiile *[du-te la] dracu', [fire-ai al] dracului, fire[-ai], fire[-ar] [al ...], [fire-ai al] răului*, care pot fi asimilate locuțiunilor verbale; aceste verbe conțin în definiția lor ideea de „a spune". • Verbe **d.** pot fi considerate și verbele ca: *a înlătura, a înstrăina*, dacă admitem punctul de vedere al celor care consideră grupurile *în lături, în străini*, locuțiuni adverbiale*. (Unii cercetători consideră **f.d.** derivatele cu „prefixe delocutive": formații verbale clasificate după sensul lor global fără a se ține seamă de sensul elementului inițial care uneori e prepozițional (*a înmâna*), alteori prefixal („eventiv": *a îmbătrâni*) și totodată fără a se ține seamă de faptul că uneori grupul prepozițional la care se raportează verbul face parte dintr-o locuțiune verbală, iar alteori nu.) • Majoritatea acestor verbe au structură de **compuse parasintetice** (prepoziție + substantiv + caracteristica conjugării *-a*, rar *-i*); *a drăcui* și *a firui*, de derivate în *-ui* (infinitivul lung – *fire* – nemaiapărând ca bază de derivare pentru alte verbe); *a batjocori* și *a răuli* de derivate denominale cu caracteristica conjugării (*răuli* cu baza în caz oblic). *A mulță / umi* a devenit neanalizabil. • Statutul ambiguu al verbelor tratate drept **f.d.** este determinat atât de faptul că locuțiunile verbale în special și, în mai mică măsură, chiar locuțiunile adverbiale nu beneficiază de definiții foarte ferme, cât și de faptul că însăși categoria **f.d.** nu e general acceptată. • Definițiile lexicale ale verbelor **d.** conțin grupul prepozițional, respectiv verbul de imprecație. Verbele *a(-și) aminti, a batjocori, a se dedulci, a drăcui, a închiria, a înmâna* aparțin limbii standard; *a firui, a întroloca, a păfuga, a răuli* sunt regionale; *a dupăci* e învechit și regional. *L.V.*

demonstrativ, adverb ~. Face parte din clasa adverbelor pronominale*. Multe **a.d.** sunt deictice*. Se subclasifică în **a.d.** de mod (*așa*), de loc (*acolo*), de timp (*acum*); locuțiunile* adverbiale *de aceea, pentru aceea* exprimă cauza sau scopul în funcție de context (*De aceea am greșit, pentru că nu am fost atentă; De aceea am venit, să te ajut*). Se raportează anaforic la o indicație modală / locală / temporală (*A vorbit repede. Așa cine îl poate urmări?; Am ajuns acasă. Acolo mă aștepta mama; A venit la 7. Atunci era prea târziu*). Actualizează opoziții binare, exprimând, de obicei, identitatea / nonidentitatea cu un punct luat ca punct de referință al acțiunii (*așa / altfel*), apropierea / depărtarea față de locutor (*aici / acolo*), simultaneitatea / nonsimultaneitatea (anterioritatea sau posterioritatea) cu momentul vorbirii (*acum / atunci, apoi*). Sistemul opozițiilor este mai complex dacă se are în vedere combinarea cu prepoziții (*de aici, până aici*). Valoarea lor deictică este accentuată prin particule deictice; unele **a.d.** cu particulă deictică sunt acceptate de norma literară, fiind în variație liberă cu adverbele fără particulă deictică (*acum – acuma*), altele sunt considerate neliterare, populare, regionale (*acoloșa, acilea*). Se pot combina cu prepoziții (*de atunci, până acum*). Uneori funcționează ca adverbe corelative în regentele unor circumstanțiale de mod* (*Așa fac, cum spui*), de loc* (*Acolo mă duc, unde spui*), de timp* (*Atunci mă duc, când spui*), având rol în emfază*; relativul și corelativul* sunt uneori alăturate (*Mă duc atunci când spui*). Unele **a.d.** cunosc variante neliterare care au rezultat din afereză (*ici* < *aici; colo* < *acolo*). În limba vorbită, pot apărea desemantizate, cu valoare expresivă (*Spune, și tu, acolo, ceva!*). Unele **a.d.** intră în adverbe* compuse și

locuțiuni adverbiale* cu valoare expresivă (*așa și așa, ici-colo, acum-acum*).

Dialectal și izolat, actualizează opoziții ternare (Oltenia: *aici / aci / acolo*). Vezi **deictic.**

În latină proveneau din rădăcini pronominale, forme cazuale ale unor pronume demonstrative* (*hic, isti, illi*), intrând în îmbinări de cuvinte foarte frecvente (mai ales în latina vulgară). • Față de latină, în limbile romanice s-a modificat inventarul de termeni și sistemul opozițiilor în care intră, în sensul înlocuirii sistemului ternar cu cel binar. • În română, **a.d.** au fost moștenite din latină (*atunci* < *ad tunc ce; aici* < *ad hicce; așa* < *eccum sic*) sau formate pe teren românesc (*altfel, astfel*). *A.Ș.*

demonstrativ (adjectival), articol ~. Subtip al articolului hotărât*. Datorită frecvenței coocurențe cu un adjectiv, **a.d.** a fost numit și adjectival. Numele de **a.d.** face referire la originea și sensul lui. **A.d.** are flexiune în raport cu genul, numărul, cazul: N.A. sg. m.n. *cel*, f. *cea*; pl. m. *cei*, pl.f.n. *cele*; G.D.sg. m. *celui*, sg.f. *celei*, pl. m.f.n. *celor*. Copiază informația de gen, număr și caz de la substantivul regent (*cartea cea nouă, caietul cel nou, cărții celei noi, caietului celui nou*). Apare în următoarele situații: asigură coeziunea unui grup nominal format din substantiv propriu + adjectiv, în structuri fixe, substantive compuse (*Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare*), substantiv articulat hotărât + adjectiv, contribuind la emfaza adjectivului datorită caracterului său redundant (*casa cea nouă, cartea mea cea roșie*), substantiv articulat hotărât / nehotărât + numeral ordinal, marcând flexiunea* (*cartea celui de al doilea, o carte a celui de al doilea*); participă la substantivizarea adjectivului și a numeralului (*cel nou, cel de al doilea*). Are ca omonim pronumele demonstrativ* când pronumele este urmat de prepoziție* (*cea de pe masă*), de un genitiv (*cel al vecinului*) sau de un adverb precedat de prepoziție (*cea de acolo*); urmărind situațiile inventariate aici, de la prima spre ultima, valoarea pronominală crește. Rolul în determinare este minim (a se vedea coocurența cu alte articole). În limba actuală este din ce în ce mai puțin folosit în structurile originare (*copilul cel cuminte*).

În subdialectul muntean are forme specifice *al, ăl, hăl, ălui, ăi, hăi, ălor; a, ha, ălii, ale, ali, ălor*. În subdialectul bănățean formele: *ăl, a, ăi, ale* și variante cu *a* în loc de *ă* sau cu *h* protetic, forme întâlnite și în graiurile transilvănene. • Dialectele sud-dunărene folosesc forme analoage (ar. *acela tare om, omu acela tare*), dar în mai puține situații sintactice (nu apar în structura numeralului, în substantivizarea adjectivului).

Nu a existat în latină. • Nu există în nici o altă limbă romanică. • Probabil nu avea statutul unui articol în protoromână deoarece era coocurent cu articolul hotărât. S-a format în limba română din lat. *ecce* (particulă deictică atestată în latina târzie) + **illu* prin slăbirea valorii pronumelui demonstrativ în poziții neaccentuate în propoziție (un proces semantico-gramatical similar celui care a dus la apariția articolului hotărât). S-a diferențiat de adjectivul pronominal demonstrativ prin afereză în fonetică sintactică în sec. 16, când încă mai apare în forma *acela, ceia*; în sec. 17 forma de genitiv-dativ f. sg. este cea etimologică (*cee* < *ecce* + *illaei*), și nu *celei*, formă analogică după plural. Tendința de slăbire a acordului în caz (*celei*) în limba actuală. Nu are corespondent romanic atunci când leagă un adjectiv de un substantiv sau are drept corespondent articolul hotărât atunci când servește la substantivizarea unor părți de vorbire. Structuri similare apar însă în albaneză. *A.Ș.*

demonstrativ, pronume și adjectiv ~. Mai multe clase de **p.d.**: de apropiere (*acesta*), de depărtare (*acela*), de identitate (*același*), de diferențiere (*celălalt*, pop. *(a)cestălalt*). Unele gramatici vorbesc și despre **p.d.** de calificare (*atare, asemenea, așa*, locuțiunea *astfel de*); **p.d.** de calificare este neflexibil, folosit în special ca **a.d.** (*atare om, așa om*) sau cu valoare pronominală în unele îmbinări fixe (*ca atare*). • Flexiune în raport cu genul (*acesta / aceasta, aceștia / acestea, acela / aceea, aceia / acelea, același / aceeași, aceiași / aceleași, celălalt / cealaltă, ceilalți / celelalte*), numărul (*acesta / aceștia, acela / aceia, același / aceiași, celălalt / ceilalți*), cazul (*acesta / acestuia, acela / aceluia, același / aceluiași, celălalt / celuilalt*). La plural, la cazurile oblice, s-a neutralizat opoziția de gen la toate **p.d.**, cu excepția **p.d.** de diferențiere (*celorlalți / celorlalte*). Opozițiile de gen, număr, caz se marchează prin desinențe însoțite sau nu de alternanțe fonetice. Variantele cu afereză ale **p.d.** de depărtare sunt omonime cu articolul demonstrativ* (*cel, cea*). • Atunci când determină un nume și se acordă cu el în gen, număr, caz, **p.d.** funcționează ca **a.d.** **A.d.** de apropiere, depărtare, diferențiere se pot așeza înaintea numelui determinat (*acest om, acel om, celălalt om*) sau după numele determinat (*omul acesta, omul acela, omul celălalt*); când precedă substantivul, **a.d.** de apropiere și de depărtare au forme fără particula *-a*, iar substantivul este folosit nearticulat; când urmează substantivului, forma **a.d.** este aceeași cu a **p.d.**, iar substantivul apare articulat hotărât (cumulul de mărci ale determinării sugerează că sintagma nume + articol hotărât + **a.d.** este emfatică în raport cu sintagma **a.d.** + nume). **A.d.** de identitate apare doar antepus unui substantiv nearticulat. • Variante determinate de registrul de întrebuințare (*aceasta* – literar, scris, stil înalt; *asta* – literar și colocvial; *aceea* – literar, scris, stil înalt; *aia* – popular, familiar). • Valori contextuale speciale: feminin cu valoare de neutru, în construcții ca *Asta e tot*, dublarea* unei propoziții anterioare (*Era trist, dar punea asta pe seama oboselii*) sau ca parte componentă a unor locuțiuni adverbiale (*de aceea*); substantivizat marchează disprețul (*un ăla*); expresii cu valoare superlativă (*Avea o casă ca acelea*, arh.); valori afective (*Asta casă!*); echivalent cu articolul hotărât (*Polițiștii au prins hoțul. Acest hoț era unul dintre cei mai periculoși infractori din zonă*). • Intră în sistemul deicticelor*, cunoscând desemantizări și lărgiri de sens.

Diferențe regionale în dacoromână în ce privește formele și uzul. În subdialectul muntean **p.d.** de apropiere este *ăsta* (în Oltenia plural comun ambelor genuri *ăștia*), iar **p.d.** de depărtare, *ăla (ala)*, precum și variantele *(i)estea, (i)elea, elea, eia*. În Oltenia și în vestul Munteniei se încadrează într-un sistem ternar: *ăsta, ala, ăla*. În subdialectul moldovean **p.d.** de apropiere este *aista, aiesta, ista*, iar **p.d.** de depărtare, *așela, așala*; **p.d.** de diferențiere este *aistălant, istălant, așelant, șelălant, șellant* etc. În subdialectul bănățean, variante asemănătoare celor din subdialectul muntean, precum și *ahăsta, hăla*; formele de genitiv-dativ prezintă accentuarea veche, pe desinență *ăstúia, alóra, alúia, astóra*. În subdialectul maramureșean **p.d.** de apropiere este *aiesta*, cu arii diferite de repartiție a formelor de singular și plural, iar **p.d.** de depărtare, *acela*; circulația tipului *acela* diferă sensibil de cea a tipului *aiesta*. În graiurile din Transilvania pentru **p.d.** de apropiere apar două arii, una sudică (*ăsta*) și una nordică (*aiesta*), iar formele **p.d.** de depărtare împart zona în aria nordică (*aceea*) și cea sudică (*ceea*). Variante

cu *-a* la adjectivul pronominal antepus (*ceea fată*). Expresii regionale (*Spune toate cele*). • Pentru dialectele sud-dunărene au fost inventariate două clase, **p.d.** de apropiere și **p.d.** de depărtare (ar. *ațelu, alantu*). **P.d.** de apropiere au în dacoromână, meglenoromână, istroromână particula *-a*, absentă din aromână. Pentru **p.d.** de depărtare doar dacoromâna conservă din perioada protoromânei formele simple, necompuse cu *ecce*. Doar dacoromâna are **p.d.** de identitate. În aromână **p.d.** de apropiere au forme paralele cu *l* în temă (*alîștui*), apărute prin analogie cu formele de genitiv-dativ ale **p.d.** de depărtare (*alantu*); **p.d.** de apropiere continuă formele latinești neîntărite cu *eccum*, în timp ce **p.d.** de depărtare le continuă pe cele întărite cu *eccum*; pentru întărirea valorii deictice apar adverbe postpuse (*aéstu aoa, ațelu acló*; cf. fr. *celui-ci, celui-là*); genitiv-dativul se formează cu *lu* proclitic; **a.d.** apare doar înaintea substantivului. În meglenoromână și istroromână număr mare de forme, dintre care unele cu distribuții regionale specifice; genitivul și dativul se formează cu *lu* proclitic. În toate dialectele sud-dunărene **a.d.** apare doar înaintea substantivului.

Latina avea un sistem ternar al demonstrativelor organizat prin raportare la participanții la actul de comunicare: eu (*hic, haec, hoc*), tu (*iste, ista, istud*), el (*ille, illa, illud*); referirea la obiectul despre care se vorbește se făcea prin formele *is, ea, id*, la origine anaforice; **d.** de identitate sunt *idem, eadem, idem*. Flexiune în raport cu genul, numărul, cazul. Folosire pronominală și adjectivală. În latina vulgară apar interferențe între sferele semantice ale **p.d.** În latina târzie, din cauza folosirii frecvente, în unele contexte se pierde valoarea deictică, unele **p.d.** evoluând spre articol hotărât sau pronume personal. • În trecerea de la latină la limbile romanice, unele **d.** latinești s-au pierdut, probabil din cauza corpului fonetic redus, dar s-au transmis mai ales formele întărite cu *ecce* deictic (= „iată"). Limbile romanice au moștenit fie sistemul cu trei termeni (limbile iberoromanice, occitana, sarda, italiana; tendință actuală de reducere la doi termeni), fie sistemul binar (apropiere / depărtare), care a suferit procese de ramificare semantică (cf. rom. diferențiere și identitate – sistemul semantic cel mai complex). În toate limbile romanice formele **p.d.** sunt comune cu cele ale **a.d.**, cu excepția francezei (pronumele este reprezentat de descendenții lui *ille*, adjectivul, de descendenții lui *iste*). Flexiunea în raport cu genul și numărul s-a conservat în toată Romania; flexiunea în raport cu cazul a dispărut în toate celelalte limbi în faza lor veche, cu excepția românei. • În protoromână s-au moștenit și formele simple de **p.d.** de apropiere (*estu* < **istus*) și cele compuse cu *ecce* (*acestu*) sau cu *ad* (*aestu*), iar pentru **p.d.** de depărtare forme simple, existente doar în dacoromână (*alu* < *illu*, explicație comună cu a articolului) și compuse cu *ecce* (*acelu* < *ecce-illu*). Flexiune ca în româna actuală cu diferențe fonetice și de accentuare (genitiv-dativ singular aveau probabil accentul pe ultima silabă). **P.d.** de identitate a fost compus în română (*același* < *acela* + *și*; pentru originea lui *și* vezi **identitate, pronume și adjectiv de ~**). **P.d.** de diferențiere a fost compus în română (*celălalt* < *cel* + *alalt; alalt* < *ille alter*). **P.d.** de calificare: *atare* < *eccum* + *talem, asemenea* < *assimile, așa* < *eccum* + *sic, astfel de* < *ast* + *fel*). În româna veche frecvent forme aferezate (*cela*), forme rezultate din combinația între *acesta, acela-alalt* (*cestălalt, celălalt*); *acesta* folosit cu particula deictică *-și* (*acestași*), cu sensul „chiar acesta", azi rar, înlocuit cu *același*; apariția particulei deictice *-a* la formele

p.d., la început facultativ; apariția formelor aferezate *cel, cea* în fonetică sintactică; formele etimologice de genitiv-dativ singular (*aceștiia, aceiia*) reprezentau norma, iar formele refăcute (*acesteia, aceleia*) erau rar atestate; rar atestate formele populare (*ăsta, aiesta*); formele cu *h-* protetic apar după 1640. În limba veche, regional, neprecizarea condițiilor de diferențiere formală (cu sau fără *-a*) a adjectivelor de pronume (*acela om, omul acel*). *A.Ș.*

dentale, consoane ~. Seria **c.d.** include oclusivele* *t, d,* fricativele* *s, z,* africata* *ț* și sonantele* *l, r, n.*

În subdialectele bănățean, moldovean și maramureșean ale dacoromânei, precum și în dialectul aromân există o unitate în plus, africata *ḑ*. • Pentru subdialectele bănățean, crișean și maramureșean este caracteristică palatalizarea* în stadii specifice a **d.** *t, d, n*; în graiurile bănățene este înregistrată și palatalizarea lichidelor *l, r.*

Româna a moștenit din latină **c.d.** *t, d, s, l, r, n; z* a apărut prin intermediul împrumuturilor slave; în cuvintele latine, el reprezintă un sunet secundar, rezultat din fricativizarea* lui *ḑ*, inovație regională produsă după epoca de comunitate a dialectelor românești (vezi **fricative**). Africatele **d.** au apărut ca urmare a palatalizării în anumite tipuri de contexte a unor sunete latine; pentru originea lor vezi **africate, consoane ~.** *L.I.R.*

deonime. Formarea numelor proprii de la numele comune caracterizează toate subclasele onomastice: prenume *Brad, Crin, Garofița, Luminița* etc., nume de familie: *Butnaru, Baltă, Capră, Cucu, Herghelegiu, Grasu, Lungu, Pădure* etc., porecle: *Caterincă, Râiosu, Vâjâială* etc., nume de animale: *Bombonica, Pisicuța, Zdreanță* etc., nume de locuri: *Gruiu, Movila, Piatra* etc., astronime: *Balanța, Rarița, Peștii* etc., nume de întreprinderi și instituții: *Anvelopa, Concordia, Nufărul, Unirea* etc., nume de mărci și obiecte industriale: *Lăstun* (automobil), *Gloria* (radio), *Cromatic* (televizor), titluri de opere științifice sau artistice: *Biocurenții, Vocabularul, Răscoala, Intrusul* etc. Se formează, de la nume comune simple sau compuse, antroponime: *Gurămultă, Sparionoapte, Șaptefrați* etc., toponime: *Dealu Mare, Valea Seacă* etc., astronime: *Carul Mare, Carul Mic* etc.

D. sunt vechi în limbă, aparținând primului strat istoric de antroponime din sec.11, înregistrate în aria sud-dunăreană: *Peducel*, probabil *Păducel* sau *Păduchel* (1094) și, probabil, la românii din Panonia: *Buna, Ciot / Chot, MicuTurba, Vrsac, Waca* (1092), de toponime din sec.14, atestate în Țara Românească: *Căciulata, Apele calde* (1372) și în Moldova: *Câmpul* (1392), *Cornu* (1397). Numele de corpuri cerești de tip deonimic aparțin unei tradiții străvechi de astronomie populară, dar nu au atestări documentare. În celelalte subsisteme onomastice, numele proprii formate de la substantivele comune sunt de dată recentă. *D.T.*

deonomastice. Numele comune formate de la numele proprii se clasifică, după subclasa onomastică transferată, în: deantroponime, dezoonime, detoponime, deastronime etc. Transferul numelui propriu în clasa numelui comun se realizează metonimic sau metaforic. Fixarea numelor proprii ca nume comune este un proces relativ nou (deși este ilustrat de unele cuvinte moștenite (*zănatic* < lat. *dianaticus* < *Diana*), cu caracter savant sau popular. Seria **d.** românești cuprinde forme moștenite: *zănatic*, creații autohtone: *irozi, vasilcă* sau împrumuturi moderne, unele de circulație internațională: *boicot, godin, ghilotină, mansardă, siluetă*. Trecerea numelor

proprii în clasa substantivelor comune implică relații semantice, caracteristice deantroponimelor, de tipul: numele autorului / inventatorului / producătorului se atribuie creației / operei / invenției / produsului: *Grigorescu* (numele pictorului) > (un) *grigorescu* (tablou); *Jobin* (numele unui pălărier bucureștean) > *joben*; numele personajului literar sugerează o trăsătură de caracater: *Hagi Tudose* > avar; *Păturică* > parvenit sau specifice detoponimelor, de tipul: numele țării / regiunii / localității devine nume de produs (industrial / alimentar): *Damasc* > *damasc* (pânză) / *Penteleu* > *penteleu* (cașcaval) / *Cotnari* > *cotnari* (vin); numele regiunii / localității se dă unui dans popular / obicei: *Hațeg* > *hațegana* / *Breaza* > *brezaie*. **D.** pot fi simple: *grog*, *sandvici*, *volt* sau derivate: *miticism*, *eminescianism*, *malagambist*, *solomonie*, *solomonar*. *D.T.*

derivare. Principalul procedeu de formare a cuvintelor în română ca și în latină și în celelalte limbi romanice. Este afixală (sau progresivă), cu prefixe* sau sufixe*, parasintetică*, regresivă* și imediată (sau improprie). **D.** afixală e de departe mai dezvoltată și mai complexă decât **d.** regresivă. **D.** imediată însă, mult mai restrânsă ca procedeu decât cea afixală, are o pondere relativ mare în domeniul **d.** verbale, pondere accentuată de caracterul ei deschis. • Clasificarea și denumirile unora dintre procedeele enumerate nu sunt unanime. Formațiile cu prefixe sunt considerate de unii cercetători derivate, de alții compuse; derivatele verbale denominale sau delocutive* formate exclusiv cu sufixele conjugărilor sunt considerate uneori derivate propriu-zise (sufixele conjugărilor fiind echivalate cu sufixele lexicale), alteori derivate imediate; așa-numitele compuse tematice sunt tratate uneori la prefixe sau la sufixe, elementele de compunere* fiind considerate afixe derivative; **d.** regresivă* e studiată uneori independent de **d.** În ELR formațiile prefixale și cele regresive sunt tratate la **d.**, elementele care formează compusele tematice la compunere, iar verbele derivate fără sufixe lexicale împreună cu derivatele verbale sufixale, ca derivate imediate. • Atât prefixele, cât și sufixele sunt simple când nu pot fi analizate în unități mai mici (*în-*, *-ar*) și complexe când pot fi analizate în unități mai mici, dar întregul complex funcționează ca un element unic de **d.** Elementele în care pot fi descompuse afixele complexe sunt două afixe (prefixe: *meten-* < *meta-* + *en-*, sufixe: *-icel* < *-ic* + *-el*, *vânticel*) sau un afix și un element neprefixal (fragment nesemnificativ al unui prefix: *destr-* < *des-* + *(în)tr-*, *destrauri* < *întrauri*), respectiv nesufixal (*-uliță*, *măiculiță*, vezi **interfix**). Prefixele complexe sunt foarte puține (10 față de numărul total de 86) și toate cu foarte puține derivate; sufixele complexe sunt foarte numeroase (aproximativ 400 față de numărul total de aproximativ 800) și multe din ele (de ex., diminutivalele) cu productivitate ridicată. Cele mai multe prefixe complexe sunt detașate din formații împrumutate. Marea majoritate a sufixelor complexe sunt formate în interiorul limbii române. • Derivatele prefixale, cu excepția unor parasintetice*, nu modifică clasa morfologică a bazelor: *antiinfecțios*, *antitalent*, *antidata*, *descrescendo*. Derivatele sufixale modifică sau nu clasa morfologică a bazelor. Cele din prima categorie sunt numeroase în grupul derivatelor cu sufixe nominale și sufixe verbale* și extrem de rar formate cu sufixe adverbiale*. Cele din a doua categorie („variații" în terminologia adoptată de I. Fischer), mai puțin numeroase, acoperă totuși în întregime câteva serii de sufixe nominale:

diminutivale*, augmentative*, moționale*, nume de locuitori*. • **D.** sufixală și mai rar **d.** regresivă prezintă o trăsătură care le diferențiază de aceleași procedee folosite în celelalte limbi romanice: apariția alternanțelor fonetice*, vocalice și consonantice ale temei. Cele mai multe alternanțe apar și în flexiune: *a – ă: fată – fătuță, a – e: masă – mescioară, o – oa: floare – înflori, goni – goană, d–z: crud – cruzime, crede – crez, c – č: sărac – sărăcie, duce – ducă, t – ț: băiat – băiețel, n – (zero), i̯: ține – țiitoare* etc. Puține apar numai în derivate: *d – j: rotund – rotunji, rotunjor, ț – č: căruț – cărucior* etc. Această trăsătură e o dovadă puternică a legăturii dintre **d.** și morfologie. • În marea majoritate a cazurilor semantica sufixelor e foarte diferită de semantica prefixelor. De aceea cazurile de sinonimie între un sufix și un prefix sunt extrem de rare: *simplisim / ultrasimplu*. O situație referitoare la o categorie de derivate și care, teoretic, e de așteptat să se actualizeze în mod frecvent este sinonimia dintre numele de acțiune redate prin derivate sufixale și prin derivate regresive: *rugăciune / rugă, roagă*. Sinonimiile de felul acesta nu sunt totuși foarte frecvente. Cazuri mai numeroase vizează sufixarea în raport cu compunerea tematică sau conversiunea, prefixarea în raport cu compunerea tematică, **d.** regresivă în raport cu conversiunea. Vezi și **formarea cuvintelor.** *L.V.*

derivare improprie, vezi **conversiune.**

deromânizare. Abandonare a limbii române de către persoane sau colectivități deznaționalizate, sub presiunea limbilor majoritare și oficiale în medii aloglote*. **D.** a fost și este încă puternică îndeosebi în Ucraina, Transnistria și în Ungaria. Urme ale limbii române se păstrează în toponimie și antroponimie, foarte puțin în vorbirea celor care au suferit **d.** La nivel individual **d.** a atins totdeauna membri ai categoriilor sociale mai înalte, fiind un mijloc de promovare sub stăpâniri străine; ca exemplu se poate cita cazul familiei nobiliare Corvin din Ardeal. Pentru foste colectivități de vorbitori ai dialectului aromân vezi **cupăceari, pistichi** și **sărăcăcean.** Pentru controverse în legătură cu posibila **d.** a unor colectivități de vorbitori dacoromâni vezi **ceangău** și **huțul.** *M.A.*

descendent, diftong ~. În limba literară există 14 **d.d.**: *ai̯, ăi̯, îi̯, ei̯, ii̯, oi̯, ui̯, au̯, ău̯, îu̯, eu̯, iu̯, ou̯, uu̯* (cf. *dai, răi, pâine, lei, știi, noi, spui, dau, rău, râu, leu, știu, nou, continuu*). Pe primul loc în structura acestor diftongi poate apărea orice vocală; pe locul al doilea numai semivocalele *i̯, u̯,* (*e̯* și *o̯* sunt excluse). Fonologic toți **d.d.** au fost interpretați drept secvențe bifonematice.

În latină, toți cei patru diftongi existenți: *ai̯, oi̯, au̯, eu̯* erau **d.d.**; româna, ca și celelalte limbi romanice, nu i-a moștenit. **D.d.** românești provin, în majoritatea cazurilor, prin sinereză* (cf. *reus* > *rău*, *meus* > *meu*); sinereza se produce și în situațiile în care hiatul este secundar (cf. *cantaui* > *cântai, scribo* > *scriu*). Diftongul *îi̯*, prezent în dacoromâna literară și în graiurile sudice în cuvinte ca *pâine, câine, mâini, mâine*, a apărut relativ târziu (este notat în textele muntenești din sec. 16), la substantive, prin anticiparea lui *i* din formele de plural (*panem* > *pâne*, pl. *pâni* ⟶ *pâini* ⟶ *pâine*), iar în adverbul *mâine* analogic. În graiurile din Oltenia îndeosebi, crearea de diftongi prin anticiparea unui element palatal este un fenomen frecvent (cf. forme ca *roichie, ureiche, păduiche, straichină*). Unii **d.d.** sunt secundari, rezultat al unor modificări mai complexe suferite de unele consoane latine

(ca, de ex., *n* și *l* urmate de o vocală palatală neaccentuată în hiat: cf. *cuneum* > protorom. *cuńu* > dr. *cui*, *filius* > protorom. *fil'u* > dr. *fiu*). *L.I.R.*

desinență. Tip de afix flexionar. Mijloc de realizare a flexiunii*. Ocupă ultimul loc la dreapta în structura morfematică a cuvintelor flexibile*. Exprimă diferite valori ale categoriilor gramaticale de număr (*casă – case, cumperi – cumpărați*), gen (*bun – bună*), caz (*unei case*), persoană (*cumpăr – cumperi*). Aceeași **d.** poate exprima simultan mai multe valori (număr și caz, la substantiv, unde **d.** este selectată în funcție de genul substantivului; gen, număr și caz, la adjectiv; persoană și număr – caz numai la participiu – la verb), realizând omonimii specifice în funcție de tipul flexionar al cuvântului la care se atașează (la verb, de exemplu, **d.** de persoană și număr sunt solidare și depind de clasa de conjugare a verbului), precum și de modul (personal) și timpul la care este folosit verbul. Se realizează pozitiv sau negativ (*cer-ø, ceri*). • Există mai multe **d.** pentru exprimarea aceleiași categorii gramaticale; de pildă, pentru exprimarea pluralului la substantivele feminine pot fi selectate, după criterii fonetice, morfologice, semantice și / sau istorice, **d.**: *-e, -i, -le, -uri, -ø*; între **d.** posibile există variații de frecvență (în clasa femininelor, de pildă, **d.** de plural cele mai frecvente sunt *-e* și *-i*, în timp ce celelalte apar la un număr limitat de substantive). Nu există reguli ferme de selecție a **d.** în funcție de terminația cuvântului la care se atașează. Numeroase variante, dintre care una este corectă (*credințe, blesteme*), cealaltă, greșită (*credinți, blestemuri*); uneori apare și fenomenul variației libere în normă (*treburi / trebi*) sau una dintre variante e conservată doar în expresii (*boli*, dar *a băga în boale*; *sfârșituri*, dar *pe sfârșite*); alteori **d.** diferite disting sensuri diferite (*bandă – bande, benzi; raport – rapoarte, raporturi*). O **d.** se poate realiza prin mai multe variante fonetice: de pildă, **d.** de plural *-i* se poate realiza ca: *-i* șoptit (*pomi*), *-i* semivocalic (*fii*), *-i* vocalic (*arbitri*), zero (*-i* reprezintă timbrul palatal al consoanei finale, *indici*). • **D.** se atașează la forma tip a cuvântului flexibil (*stea – stele; bun – bună*) sau substituie **d.** de plural (*casă – case*). • Alături de **d.**, opozițiile gramaticale se pot marca și prin alternanțe fonetice*. Uneori diferențe de segmentare a formelor flexionare (și deci de degajare a **d.**) de la un cercetător la altul.

Diferențele între subdialectele dacoromânei privesc selectarea unor **d.** diferite de cele din limba literară, având drept consecință apariția variantelor în raport cu norma, neutralizarea unor opoziții sub presiunea sistemului fonetic. • În dialectele sud-dunărene apar deosebiri față de dacoromână: **d.** proprii moștenite din latină sau împrumutate din alte limbi (de exemplu, în aromână: pl. *-aḑ*, *cafigâḑ'* < ngr.; *-ati / -ate*, *vramate* < ngr.; meglenoromână: **d.** verbală *-m* 1 sg., *-ș* 2 sg. ind. prez., *aflum, afliș*); neutralizarea unor opoziții funcționale existente în dacoromână (în aromână opoziția de caz la feminine tinde să se neutralizeze, în meglenoromână opoziția de număr s-a neutralizat la unele substantive, în istroromână s-a neutralizat frecvent opoziția de număr din cauza depalatalizării unor consoane finale și s-a neutralizat aproape total cea de caz, număr redus de **d.** la indicativ prezent).

Opozițiile gramaticale în latină se marcau prin **d.** numeroase, solidare pentru valorile de gen, caz, persoană; omonimiile erau rare, cu excepția unor omonimii specifice (în cadrul declinărilor, de pildă). În trecerea la limbile romanice scade numărul **d.**, o dată cu apariția unor confuzii induse

de modificările de foneme și cu transformările fonetice care au acționat în fiecare limbă în parte; apar omonimiile. **D.** de gen la adjectiv marcau opoziția m. / f. / n. Reorganizarea genului în limbile romanice și pierderea neutrului (în toate limbile romanice, cu excepția românei) conduc la simplificarea sistemului, redus la opoziția m. / f. (în română, în acordul cu substantivele neutre, adjectivul are formă de masculin la singular și formă de feminin la plural; substantivele neutre au **d.** specifice de plural). În latină existau șase cazuri marcate prin **d.** specifice. În latina vulgară flexiunea cazuală slăbește, paralel cu extinderea exprimării prepoziționale a cazului. • Toate limbile descendente din latină au caracter mai slab sau mai pronunțat sintetic, deci folosesc **d.** pentru marcarea opozițiilor flexionare. În trecerea de la latină la limbile romanice multe opoziții s-au anulat din cauza pierderii unor opoziții fonematice în poziție finală, precum și din cauza unor influențe paradigmatice și intraparadigmatice reciproce. • Majoritatea **d.**, cu puține excepții (*-o* pentru vocativ; chiar și aici ipotezele lingviștilor diferă), au fost moștenite în română din latină. În privința flexiunii sintetice româna este mai conservatoare în raport cu alte idiomuri neolatine. Prezintă trei **d.** de plural la substantiv (cu multe variante de actualizare), față de cel mult două în celelalte limbi romanice. Cu toate acestea, nu toate **d.** se explică etimologic (de pildă *-i* pentru pluralul femininelor). Evoluția limbii române cunoaște înlocuirea unor omonimii (imp. 1 sg. = 3 sg., după preluarea **d.** *-m* devine 1 sg. = 1 pl., *eu mânca = el mânca > eu mâncam = noi mâncam*), anularea altora (*-u*: *el au mâncat = ei au mâncat > el a mâncat*), modificarea productivității unor **d.** (*-i* pl.f. a înlocuit pe *-e*: *aripe > aripi*, *inime > inimi*); în funcție de perioada istorică și de influența străină (slavă, turcă, maghiară, greacă, franceză, italiană etc.) în limbă, s-a manifestat preferința pentru anumite **d.** care au înlocuit unele vechi sau care au fost selectate în încadrarea morfologică a cuvintelor împrumutate (neutrele împrumutate au manifestat tendința pluralului în *-uri*, în loc de *-e / -i*); cumulul de **d.** (*pampasuri, comicsuri, hipiși*). Specifică limbii române și italiene, **d.** *-i* pentru plural și pentru pers. 2 la verb; **d.** pronominale au suferit modificări fonetice importante, ceea ce face de nerecunoscut uneori formele actuale în raport cu cele din limba latină. Evoluții interne specifice românei: *-u > ø*, *-ŭ > ø*. *A.Ș.*

desonorizare, vezi **asurzire.**

determinare. Termenul are două accepții: relație sintactică și articulare (legată de categoria **d.**). • Relația sintactică de **d.** reprezintă criteriul fundamental de distingere între atribute (determinante ale numelui – substantiv, pronume, numeral) și complemente (determinante ale verbului, adverbului, adjectivului, interjecției); un tip special de determinant este elementul predicativ suplimentar, dublu determinant, al unui verb și al unui nume. Clasa determinanților este eterogenă din punct de vedere morfologic: substantiv, adjectiv, numeral, pronume, verb (la mod nepersonal), adverb, interjecție. Relația de **d.** se marchează formal prin acord (*case frumoase*), recțiune (*casa băiatului*), topică (*părinții copilului / copilul părinților, toți aceștia / aceștia toți*). Cei care contestă statutul articolului de parte de vorbire independentă, îl consideră și pe acesta un determinant. În topica standard, determinantul este plasat la dreapta termenului determinat; de la această ordine există unele excepții (vezi **topică**); inversarea poziției determinat – determinant produce

emfază. • Categoria **d.** se manifestă în limba română prin opozițiile: determinat (*o casă*, *casa*) / nedeterminat (*casă*), determinat hotărât (*casa*) / nedeterminat (*casă*), determinat nehotărât (*o casă*) / nedeterminat (*casă*). Se actualizează prin articolul hotărât* propriu-zis, posesiv* (genitival), demonstrativ* (adjectival), nehotărât*. *A.Ș.*

determinativ, adjectiv ~. În gramatica românească sunt considerate **a.d.**, pe baza unui criteriu semantico-gramatical, adjectivele pronominale* (provenite din pronume prin schimbarea valorii gramaticale: *copilul însuși*, *copilul meu*, *copilul acesta*, *fiecare copil*, *nici un copil*, *ce copil*, *care copil*). Sunt, de asemenea, asimilate **a.d.** numeralele* cu valoare adjectivală (*trei copii*, *primul copil*). • **A.d.** reprezintă o clasă eterogenă sub aspect semantic și gramatical. Clasa **a.d.** se opune semantic și gramatical clasei adjectivelor calificative*. Semantic, **a.d.** se raportează la clasa pronumelor din care provin (exprimând, în calitate de adjective pronominale, raporturi posesive, demonstrative, distributive etc.) sau la clasa numeralelor (exprimând raporturi cantitative definite). Din punct de vedere gramatical, **a.d.** se deosebesc de cele calificative prin faptul că nu au grad de comparație, au topică (de cele mai multe ori) fixă în raport cu regentul, pot îndeplini numai funcția sintactică de atribut, nu și pe cea de nume predicativ.

Între subdialectele dacoromânei apar diferențe nesemnificative la nivel fonetic, lexical, gramatical în ce privește forma unora dintre **a.d.**, flexiunea și topica, precum și mărcile stilistice pe care le au în uz. • În dialectele sud-dunărene diferențele privesc nu clasa în ansamblu a **a.d.**, ci unele subclase sau membri individuali ai acestora.

Folosirea adjectivală a unor pronume și numerale era posibilă în latină, este posibilă și în celelalte limbi romanice, deosebirile vizând gramatica particulară a unor subclase. • În istoria limbii române, diferențe în diverse perioade privind forma unor **a.d.**, precum și raportul lor cu clasa pronumelor, respectiv a numeralelor. *A.Ș.*

devocalizare, vezi **afonizare.**

diacritic, semn ~. Alfabetul actual al limbii române folosește următoarele **s.d.**: punctul suprapus (˙) la literele *i* și *j*; accentul circumflex (ˆ) la *â* și *î*; semnul curent al scurtimii (˘) la *ă*; sedila (¸) la *ş* și *ţ*. Dintre acestea, punctul la *i* și *j* este general în alfabetul latin folosit pentru orice limbă; cele două **s.d.** de la literele vocalice se întâlnesc și în scrierea altor limbi, dar cu valori diferite (vezi, de ex., numele proprii franceze *Bâle* = *Basel*, *Nîmes*); sedila de la *ş* se folosește cu aceeași valoare și în scrierea limbii turce (după model românesc), pe când sedila de la *ţ* este un element specific al alfabetului limbii române. Cu excepția punctului de la *i* și *j*, corect numai la literele minuscule, **s.d.** se folosesc și la literele majuscule (*Ă*, *Â*, *Î*, *Ş*, *Ţ*). Literele *i* și *j* nu au corespondente fără **s.d.**, în timp ce altele au asemenea corespondente: *ă* și *â* vs. *a*; *î* vs. *i*; *ş* vs. *s*; *ţ* vs. *t*. Între sunetele notate cu perechi de litere cu / fără **s.d.** mai mult sau mai puțin specifice există unele corelații etimologice (de ex., *lână* < lat. *lana*, *rană* < sl. *rana*, *în* < lat. *in*, *și* < lat. *sic*, *țară* < lat. *terra*) și funcționale, manifestate în alternanțele* fonetice din flexiune și derivare (de ex., *carte* – *cărți*, *urs* – *urși*, *bărbat* – *bărbați*, *bărbăție*, *rămâne* – *rămas*). • În scrierea numelor proprii străine și a neologismelor neadaptate provenite din limbi scrise cu alfabetul latin se folosesc și alte **s.d.** (ca: trema (¨) la *ä*, *ë*, *ï*, *ö*, *ü*; accentul ascuțit (´) la *á*, *é*, *í*, *ó*, *ú*, *ć*, *ń*; accentul grav (`) la *è*; accentul dublu (˝) la *ő*; circumflexul

deschis în sus (˘) la *č, š, ž*; cerculețul suprapus (°) la *å*; tilda la *ã, ñ)* sau aceleași **s.d.** la alte litere (circumflexul la *ê, ô, û*; sedila la *ç*) ori numai cu alte valori (circumflexul la *â, î*). • Existența celor cinci litere românești cu **s.d.** mai mult sau mai puțin specifice (diferite de alfabetul latin cu răspândire internațională, în orice caz de cel al limbii engleze) pune probleme în scrierea la calculator fără programe speciale, de aceea există voci care propun oficializarea renunțării la aceste **s.d.**, ceea ce este inacceptabil, dat fiind numărul mare de omografe neomofone și deci de confuzii la care ar da naștere respectiva modificare a alfabetului limbii române (vezi exemple ca *pas – păs – pâs – pâș*; *rană – rana – rână*; *răni – râni*; *sine – șine*; *tară – tara – țară – țara – țâră*; *var – văr – vâr*).

În diverse sisteme ortografice mai vechi ale limbii române caracterizate prin etimologism fie s-au folosit mai multe litere cu **s.d.** (*ê, ô, û* pentru [î]; *ĕ, ŏ* pentru [ă]; cf. și *ĭ* pentru [i̯] și *ŭ* pentru [u̯]; *ç* pentru [ț]), fie s-a evitat orice alt **s.d.** afară de punctul de la *i* și *j*. • Numeroase **s.d.** se folosesc în diverse sisteme de transcriere fonetică și în transliterarea din alfabetul chirilic în cel latin.

În textele vechi românești (= dacoromâne) scrise cu alfabetul chirilic* se foloseau tradițional ca **s.d.** numai punctul sau trema la una dintre literele corespunzătoare lui *i* (*ı, ï*); spre sfârșitul perioadei de folosire a acestui alfabet s-a folosit și semicercul deschis în sus ca semn al scurtimii la literele corespunzătoare lui *i* (*й*) și *u* (*ў*). • În alfabetul chirilic* de tip rusesc modern folosit până în 1989 în scrierea limbii române din actuala Republica Moldova existau două **s.d.**: în toată perioada, semicercul deschis în sus ca semn al scurtimii la litera corespunzătoare lui *i* (*й*) pentru [i̯], iar în ultimele decenii același **s.d.** la litera specifică *ӂ* = ğ, creată pe baza literei *ж* = *j*. *M.A.*

dialecte. Cele mai mari varietăți lingvistice teritoriale subordonate limbii. Limba română are patru **d.**: 1 nord-dunărean*, numit dacoromân*, cu care se identifică limba română în sens restrâns, și trei **d.** sud-dunărene*, anume aromân*, meglenoromân* și istroromân*. Principalele trăsături ale limbii române în sens larg sunt comune tuturor celor patru **d.** (vezi **unitate** și **individualitate**), elementele comune fiind atât originare (moștenite), cât și rezultatul unor inovații independente. Pe lângă asemănările generale dintre toate cele patru **d.** în ansamblul lor, există asemănări între două sau trei **d.** (mai ales între cele trei **d.** sud-dunărene sau între două dintre ele – aromân și meglenoromân –, dar și între **d.** istroromân sau / și meglenoromân și **d.** dacoromân) și diverse asemănări parțiale între graiuri ale unor **d.** diferite (subdialectele dacoromâne vestice – bănățean, crișean și maramureșean – au mai multe asemănări cu **d.** sud-dunărene decât celelalte două subdialecte dacoromâne). Deși se caracterizează prin unitate* în esență, având asemănări evidente și pentru nespecialiști, **d.** românești nu sunt decât în mică măsură reciproc inteligibile, ceea ce explică fenomenul „traducerilor" moderne dintr-un **d.** în altul, mai ales din **d.** dacoromân în cel aromân și invers.

Fiecare **d.** românesc are, la rândul lui, o configurație dialectală internă, în care se disting varietăți teritoriale de grade mai mici: graiuri*, uneori grupate în subdialecte*.

Originea **d.** românești este legată de existența unor varietăți incipiente încă din protoromână*, dar mai ales de separarea lor teritorială provocată de așezarea masivă a slavilor în Peninsula Balcanică și de întemeierea statelor sud-dunărene;

separarea a avut loc în sec. 10–13, în ordinea următoare: **d.** aromân, apoi cel meglenoromân și la urmă cel istroromân. După separarea lor, cele patru **d.** au avut o evoluție independentă, datorită condițiilor diferite; unele **d.** au suferit influențe comune, dar în grade diferite (influența neogreacă a fost mai puternică în **d.** aromân decât în cel dacoromân; influența turcă mai puternică în **d.** meglenoromân), iar, pe lângă acestea, există și influențe specifice: influența maghiară și cea franceză (directă) numai în **d.** dacoromân, influența croată numai în cel istroromân. Fiecare **d.** românesc are și aspecte conservatoare, și unele inovatoare; în linii mari totuși **d.** sud-dunărene sunt mai conservatoare. Puține influențe interdialectale*. Numai **d.** dacoromân și cel aromân au dezvoltat câte o variantă cultă (fără o normă comună supradialectală, în ciuda unor propuneri de acest fel din sec. 19) și, în consecință, în istoria lor se poate distinge o perioadă preliterară de una literară, iar în cadrul celei literare o perioadă veche de una modernă; în istoria **d.** meglenoromân și a celui istroromân, practic lipsite de variante culte, perioada veche corespunde celei preliterare din istoria **d.** dacoromân și aromân prin absența, respectiv numărul redus, de atestări, iar perioada modernă începe cu înregistrarea de texte și cu primele descrieri ale **d.** Evoluția divergentă a **d.** sud-dunărene și nesubordonarea lor față de o normă comună au făcut ca unii cercetători (G. Giuglea, Al. Graur și I. Coteanu într-o anumită perioadă) să le nege statutul de **d.** românești și să le acorde statutul de limbi romanice autonome, pe același plan cu româna (= dacoromâna). Recunoașterea lor ca **d.** românești implică descrierea și caracterizarea limbii române în sens larg, istoric sau genealogic, numai prin trăsături comune celor patru **d.** De asemenea, în privința terminologiei, această recunoaștere implică excluderea termenului *dialect(e)* pentru subdiviziunile (varietățile) teritoriale ale fiecăruia dintre cele patru **d.**, ele urmând să fie numite, după caz, *subdialecte* sau *graiuri*. *M.A.*

dialecte literare. Limba română literară cunoaște pe lângă variantele socio-culturale (stiluri sau limbaje) și unele variante regionale. Cel dintâi care s-a ocupat de acestea este G. Ivănescu (1947). După savantul ieșean, „timp de mai multe secole, la începutul oricărei limbi literare, există nu o limbă literară unică, ci mai multe dialecte literare, dintre care unul se impune ca limba literară de mai târziu". Termenul de **d.l.** a înregistrat destule adeziuni (mai ales în rândul lingviștilor ieșeni), dar și unele contestări (J. Byck, 1957, I. Coteanu, 1961). Potrivit celui dintâi, nu putem vorbi despre dialecte literare, atâta timp cât ne referim la dialectul dacoromân. După I. Coteanu, diferențele dintre limba literară din diversele provincii românești ar fi fost neînsemnate în decursul timpului (*ğ – j*, *dz – z* și *n′ – n*). I. Gheție (1975) admite existența **d.l.** pe care le numește „variante regionale ale limbii literare". Numărul diferențelor dintre variantele regionale ale limbii române, mult mai mare decât crede I. Coteanu, nu este decisiv, important fiind gradul lor de subordonare față de idiomul din care fac parte. Este suficient, potrivit acestei concepții, ca în cadrul unei limbi să existe o singură particularitate distinctivă, pentru ca pe baza ei să putem deosebi două diviziuni teritoriale. Procesul de constituire și, apoi, de integrare a variantelor regionale în limba literară cuprinde trei faze mai importante: a) constituirea unor variante locale ale limbii literare și unificarea lor în jurul unor centre de cultură; b) influențele reciproce dintre aceste

variante și c) impunerea uneia dintre ele drept limbă comună, introducându-se totodată elemente din celelalte variante. În procesul de unificare a unei limbi, deci și a românei, nu un dialect (grai) se impune altui dialect (grai), ci aspectul literar, folosit în scris al unui dialect (grai), ajunge să înlocuiască aspectul corespunzător al celuilalt dialect (grai). Cel dintâi care a distins existența a două variante în limba sec. 16 a fost Al. Rosetti (1932). El a atras atenția asupra unui grup dialectal nordic (reprezentat de textele rotacizante) și asupra altuia sudic (ilustrat de tipăriturile coresiene). G. Ivănescu (1947) a susținut existența în limba veche a patru „dialecte“ literare: muntean, moldovean, bănățean și ardelean (acesta din urmă prezentând la început două varietăți: rotacizantă și nerotacizantă). E. Petrovici (1960) afirmă (dar fără a argumenta în vreun fel) că româna literară a cunoscut până la jumătatea sec. 19 două variante regionale: una bucureșteană și alta ieșeană. I. Gheție, căruia îi datorăm o privire istorică asupra problemei (1975, 1982), invocă un număr de 18 particularități fonetice și morfologice, pentru a susține că în sec. 16 româna literară cunoștea patru variante literare regionale: munteană-sud-est-ardeleană, nord-moldoveană, bănățeană-hunedoreană și nord-ardeleană. O dată cu prima jumătate a secolului următor, numărul variantelor sporește prin ivirea unei variante sud-vest ardelene. O primă unificare a acestor variante se petrece pe la mijlocul sec. 18 în condițiile naționalizării serviciului divin în țările române. Cărțile bisericești tipărite în Țara Românească au impus varianta munteană în Moldova și Transilvania, prin reproducerea lor în aceste regiuni, unde activitatea tipografică încetase sau se manifesta sporadic după 1715. În secolul următor (1830–1840), limba cărților bisericești (munteană în esența ei) este plasată de I. Heliade Rădulescu la baza limbii românești literare. *I.G.*

diateză. Descrieri controversate în lingvistica românească, determinate de criteriul folosit în definirea acestei categorii (criteriul semantic sau criteriul formal), precum și de valorile multiple pe care le are pronumele reflexiv din structura verbelor reflexive*. Numărul de **d.** despre care se vorbește variază între trei (activă, pasivă*, reflexivă*) și șase (activă, pasivă, reflexivă, reciprocă, impersonală, factitivă). • În gramatica tradițională, se acceptă existența a trei termeni: **d.** activă, **d.** reflexivă și **d.** pasivă. Cele mai multe probleme de interpretare le pune **d.** reflexivă. Din punct de vedere formal **d.** activă este zero marcată (termenul neutru al categoriei), **d.** reflexivă este marcată analitic prin pronume reflexive, forme neaccentuate clitice în dativ și acuzativ, **d.** pasivă este marcată analitic prin auxiliarul *a fi* și forma de participiu acordată a verbului de conjugat sau prin cliticul reflexiv în acuzativ *se* cu valoare pasivă. • Semantic, **d.** activă arată că acțiunea exprimată de verb este săvârșită de subiectul gramatical (*Ion spală mașina*); **d.** reflexivă arată participarea intensă a subiectului la acțiunea exprimată de verb (*Ion se concentrează*); **d.** pasivă indică faptul că autorul acțiunii exprimate de verb nu este subiectul gramatical al propoziției, ci complementul de agent (*Mașina a fost furată de hoți*). Unele verbe sunt defective în raport cu categoria gramaticală a **d.** (verbele impersonale, verbele copulative). • Din punct de vedere pragmatic, folosirea verbului la una dintre cele trei **d.** se corelează cu o diferență de focalizare a atenției în enunț: **d.** activă focalizează atenția asupra agentului acțiunii, **d.** pasivă focalizează atenția asupra obiectului acțiunii, **d.** reflexivă focalizează atenția

asupra relației agent al acțiunii – pacient al acțiunii. • În gramatica structurală, celor trei **d.** li s-au adăugat, pe baza unor criterii transformaționale, **d.** reciprocă (*Ion și Gheorghe se salută* < *Ion salută pe Gheorghe, Gheorghe salută pe Ion*), **d.** impersonală (*A spus la radio. S-a spus la radio* < *Cineva a spus la radio*), **d.** factitivă (*L-am tuns pe băiețel*< *Eu am făcut ca cineva să tundă băiețelul*); apar, de asemenea, diferențe importante în interpretarea **d.** reflexive.

Între subdialectele dacoromânei nu apar diferențe structurale în ce privește **d.**, ci diferențe în ce privește preferința pentru folosirea unor verbe la anumite **d.** • Dialectele sud-dunărene cunosc aceleași opoziții de **d.**, marcate uneori diferit.

În latină existau două **d.**: activă, pasivă (conjugare specifică a verbelor la **d.** pasivă); verbe construite cu pronume reflexiv în dativ și acuzativ existau din latina clasică, **d.** reflexivă constituindu-se treptat ca **d.** independentă. **D.** pasivă era marcată preponderent sintetic, spre deosebire de limbile romanice, unde este marcată analitic; opoziția activ / pasiv din indo-europeană a evoluat spre opoziția activ / mediopasiv în latina clasică și ulterior spre un sistem cu trei termeni (activ / pasiv / reflexiv). Reorganizarea **d.** latinești a constat în: redistribuirea verbelor care alcătuiau clasa mediopasivelor la cei trei termeni ai categoriei, trecerea unor verbe deponente și semideponente la active printr-un proces de regularizare (de punere de acord a formei verbale cu sensul exprimat), preluarea valorii impersonale de forma activă. • În istoria limbii române: întărirea **d.** reflexive sub influență slavă (împrumut de verbe reflexive, calc), treceri între diateze, variații privind frecvența folosirii unor **d.** *A.Ș.*

dierează. Fenomen fonetic prezent sistematic în formele de singular ale substantivelor masculine și neutre terminate *-u*, când acestea primesc articolul definit (cf. *leu* vs. *le-ul*, *râu* vs. *râ-ul*); la substantivele neutre – și la atașarea desinenței de plural *-uri* (cf. *râ-uri*). În limba vorbită apare la anumite neologisme, formele rezultate fiind neliterare (*pi-oneză* în loc de *piu-neză*).

În trecerea de la latină la română, **d.** a afectat formele cu diftongul *au̯* accentuat: diftongul a fost transformat în hiat (*aurum* > *a-ur*, *laudo* > *la-ud*). Este o modificare specifică românei; în celelalte limbi romanice, *au̯* a fost supus monoftongării și sub accent. *L.I.R.*

diftongare. În toate graiurile dacoromâne se înregistrează o tendință de **d.** a vocalelor, mai ales sub accent, dar și neaccentuate, în poziție inițială, în hiat sau precedate de anumite consoane și grupuri consonantice. Aceasta se manifestă prin apariția unor apendice asilabice de timbrul *i̯* pentru vocalele anterioare (^{i}e, ^{i}i), *i̯* pentru cele centrale ($^{i}ă$, $^{i}î$) și *u̯* pentru cele posterioare (^{u}o, ^{u}u). Transformarea acestor apendice în semivocale propriu-zise fiind opțională, nu se poate vorbi întotdeauna de diftongi propriu-ziși; vocalele precedate de apendice asilabic sunt alofone ale vocalelor fără apendice corespunzătoare (vezi **vocalism**). Se constată totuși că, în anumite regiuni, tendința în discuție este mai puternică. Astfel, de exemplu, **d.** lui *e* în *i̯e* este caracteristică pentru graiurile din Banat, vestul Olteniei, nordul Crișanei, Maramureș, Moldova, centrul și sud-vestul Transilvaniei (*li̯emn, pi̯ește, să sapi̯e*). **D.** prin anticiparea unui sunet palatal următor are o frecvență deosebită în graiurile din Oltenia, unde, alături de diftongul *îi̯*, general în graiurile dacoromâne sudice, în cuvinte ca

pâine, câine, mâini, mâine, apar și alți diftongi: *oi̯, ui̯, ai̯, ei̯, (oi̯ḱ, păduḯke strai̯ḱină, urei̯ḱe* etc.), rezultați într-un mod similar.

În trecerea de la latină la română au avut loc atât fenomene de **d.** spontană, cât și fenomene de **d.** condiționată. Ca și în alte idiomuri romanice, și în română *ĕ* (primar sau rezultat din monoftongarea diftongului latin *ae*) s-a diftongat sub accent la *i̯e* (*pellem > piele, haedus > ied*), fără să intervină însă alte condiționări (natura silabei: închisă sau deschisă, ca în franceză sau italiană, de exemplu). Specifică românei este **d.** lui *ē* și a lui *o* (< lat. clas. *ō* și *ŏ*) sub accent, **d.** condiționată de natura timbrului vocalic din silaba următoare; **d.** se produce numai când silaba următoare conține un *a* sau un *e*, rezultatul fiind diftongii *e̯a și o̯a* (*sera > seară, mola > moară, legem >* v. dr. *leage, solem > soare*) (vezi **metafonie**). Poziția nazală blochează această modificare (cf. *uena >* dr. *vână* vs. lat. *uera >* protorom. *veară >* dr. *vară*). Metafonia lui *e* și *o* în cuvintele de origine latină a fost distinsă de fenomenele de **d.** a acelorași vocale în cuvintele de alte origini, care este condiționată exclusiv de prezența unui *a* în silaba următoare, explicându-se ca o simplă anticipare a acestei vocale (cf. sl. *četa > ceată*, ngr. *mirisma > mireasmă*, dar *cremene, vesel, peșteră*, împrumuturi din slavă cu *e* păstrat când silaba următoare conținea un *e*; sl. *kosa > coasă*, ngr. *kolla > coală* vs. *cobe*). • În epoca modernă, **d.** lui *e* și *o* urmate de o silabă conținând un *ă* se manifestă ca o tendință activă încă, întrucât alternanța* dintre diftong și vocala simplă și-a consolidat statutul de mijloc suplimentar de a distinge formele flexionare din paradigmele nominale și verbale (cf. *seară / seri, floare / flori, crede / (să) creadă, pot / poate* etc.). Tendința de **d.** afectează neologismele, îndeosebi în vorbirea neliterară (cf. *grotească, pedagoagă*), dar formele cu diftong ale unor neologisme au fost acceptate ca normă literară (*pitorească, omoloagă, analoagă* etc.). • Încă din sec. 16, în textele provenite din aria sudică a teritoriului dacoromân, sunt atestate forme cu diftongul *îi̯* ale cuvintelor *câine, pâine, mâini* și *mâine*. Diftongul a apărut mai întâi în formele nominale, prin anticiparea lui *-i* de la plural (*canem > câne*; pl. *câni*); în forma adverbului *mâine* (< lat. *mane*), el este analogic. Formele cu *îi̯* ale acestor cuvinte au devenit normă literară. *L.I.R.*

diftongi. În limba literară există nouă **d.** ascendenți* și 14 **d.** descendenți*. În structura **d.** ascendenți poate apărea oricare dintre cele patru semivocale*, pe când în structura **d.** descendenți nu pot apărea decât semivocalele *i̯* și *u̯*; în privința elementului vocalic, singurele restricții se referă la absența vocalelor *i* și *î* din structura **d.** ascendenți.

Latina avea numai patru **d.** descendenți, care nu s-au moștenit în limbile romanice. *L.I.R.*

digraf. Termen folosit de unii cercetători pentru un grup de două litere care notează un singur fonem (una dintre litere – de obicei a doua – fiind ajutătoare, fără valoare fonetică proprie). În ortografia* limbii române există în mod curent următoarele **d.**, toate după model italian: *ch* /ḱ/ și *gh* /ǵ/ + *e, i* (*chem, chin, ghem, ghindă*); *ci, ce* /č/ și *ge* /ğ/ + *a* (*ceas, geam*), *ci* /č/ + *o, u* (*ciot, ciur*) sau la sfârșit de cuvânt (*nici*) sau + consoană (*nicicând*), *gi* /ğ/ + *u* (*giulgiu*), la sfârșit de cuvânt (*fulgi* pl.). Nu totdeauna secvențele *ce, ci, ge, gi* reprezintă **d.** în cuvinte românești: în *cer, cine, ger, gin*, literele în cauză notează foneme diferite (/č/, respectiv /ğ/) + vocala *e, i*; există omografe neomofone cu sau fără **d.**: *mici* adj. pl. /mič/ și vb. /miči/, *fugi* 2 sg. /fuğ/ și inf.

/fuği/. • În neologisme neadaptate se întâlnesc diverse alte **d.** specifice limbilor de origine: de ex., *gl* [l′] în *imbroglio*, *gn* [ń] în *bolognez*, *qu* [ḱ] + *e*, *i* în *quechua*, *quipu*, *sh* [ș] în *show*, *th* [t] în *catharsis*, *ts* și *tz* [ț] în *jiu-jitsu*, *hertz*; în funcție de originea neologismelor scrise etimologic sau / și de poziție, respectiv context fonetic, unele **d.** sunt polivalente: de ex., *ch* [h] în *brechtian*, [ș] în *chalon*, [č] în *charter*, *chilian*, iar *ck* [k] în *rock* și [ḱ] în *rocker*. • **D.** străine apar și în scrierea unor nume proprii de persoană românești: de ex., *th* [t] în *Athanasiu*, *Theodor*, *ph* [f] în *Philippide*, *tz* [ț] în *Kretzulescu*.

În unele sisteme ortografice etimologice din sec. 19 existau și alte **d.** în cuvinte românești: *di* [z] + *e*, *o* (*radia*, *diece*) și *ti* [ț] + *a*, *u* (*fatia*). Multe neologisme scrise cu **d.** străine înainte de 1953 au fost românizate prin adaptare grafică (și fonetică); de ex., *chartă* > *cartă*, *technic* > *tehnic*, *quintal* > *chintal*, *vignetă* > *vinietă*. *M.A.*

diminutivale, sufixe ~. Foarte numeroase. Se atașează la substantive, adjective, foarte rar la adverbe, fără a schimba clasa morfologică a bazei. Sufixul principal: *-el*, *-ea*, cu tendința de a înlocui femininul prin *-ică* (perechea lui *-ic*) (*băiețel*, *scăunel*, *lopățea*, *-ică; tinerel*, *-ică; puținel* adv.). Alte sufixe bine reprezentate: *-aș* (*copilaș; drăgălaș*); *-ic*, *-ică* (femininul mult mai folosit decât masculinul) cu pluralul feminin *-ici* și mai frecvent *-ele* (*tătic*, *puținică*, *frumușică*); *-ice* (*fluierice*), *-ior*, *-ioară* (*frățior*, *surioară*, *bolnăvior*); *-iță* (*fetiță*); *-uș*, *-ușă* (*cățeluș*, *-ă*, *nuielușă*); *-uț*, *-uță* (*păhăruț*, *căsuță; nouț*, *mereuț*). Sufixe slab reprezentate: *-ache* (*castelache*, *Dumitrache*); *-etă* (*scenetă*); *-eț* (*podeț*); *-ină* (*sonatină*); *-iscă*, *-ușcă* (*toporiscă*, *rățușcă*); *-uc* (*pătuc*); *-ui*, *-uie* (*cetățuie*, *albăstrui*); *-ulă* (*rotulă*). Foarte numeroase sunt și sufixele complexe. Cu un **s.d.** ca termen final: *-el*: *-cel*, *-icel*, *-ușel*, *-uțel* (*pielcea*, *firicel*, *mielușel*, *drăguțel*); *-ică*: *-icică*, *-ulică*, *-e / ușică* (*curticică*, *ziulică*, *jupâneșică*, *mielușică*); *-ior*: *-cior*, *-icior*, *-șor*, *-ișor*, *-ușor* (*oscior*, *cumincior*, *locșor*, *rolișor*, *bunișor*, *binișor*, *greușor*); *-iță*: *-uliță* (*puiculiță*, *drăguliță*). Cu un **s.d.** ca prim termen: *-ui*: *-uică* (*cămășuică*). • În general **s.d.** cu formă de masculin se atașează la baze masculine (sau neutre), iar cele cu formă de feminin la baze feminine atât la substantivele comune, cât și la cele proprii: *băiat–băiețel*, *pat–pătuț*, *fată–fetică; Ion–Ionel*, *Ioana–Ionica*. Există însă și cazuri (nume de persoane comune sau proprii) în care sufixe cu formă de feminin se atașează la baze masculine, iar sufixe cu formă de masculin la baze feminine, fără a schimba genul bazei: *ginere–ginerică*, *tată–tătucă*, *tătuică*, *taică–tăicuță; Florea–Florică*, *Gheorghe–Gheorghiță*, *Grig(ore)–Grig(or)uță; Irina–Irinel*, *Mimi–Mimicel*, *Lili–Lilișor*. • Sensurile principale ale diminutivelor sunt: „dimensiunea mai mică" și „afectivitatea". Pe lângă acestea, diminutivele exprimă unele sensuri care pot fi subordonate primului sens menționat: „inferioritatea ierarhică" (*vătășel*) și „inferioritatea valorică" percepută ca sens peiorativ (*doctoraș*, *avocățel*, *broșurică*, *poezioară*, *rolișor*, *revistuță*) și unele sensuri neraportabile la sensurile principale, care determină calificarea derivatelor respective drept false diminutive: „asemănarea" (*morunaș*, *argințică*, *furculiță*, *căprioară*, *arcuș*, *fereguță*), „specia" (*cimbrișor*, *garofiță* – sălbatică) și chiar sensul augmentativ, identificabil numai în context (*nopticică*, *ziulică*). Falsele diminutive din terminologiile botanică și zoologică formează uneori cupluri de omonime cu diminutivele propriu-zise: *năsturel* „nasture mic; plantă...", *părăluță* „monedă măruntă; plantă...".

Majoritatea **s.d.** din dialectele sud-dunărene sunt ocurente și în dacoromână: ar., mr. *-aḱi* (ar. *Vasilaḱi*, mr. *izvuraḱi*), ar., mr. *-aș* (*cuțitaș*), ar., mr. *-el*, *-çau̯ă* (ar. *ğunel*, mr. *fitšurel*, ar., mr. *fântânçau̯ă*), mr. *-eașcă*, *-ișcă*, *ușcă* (*jireașcă* < *jir*, *fitișcă*, *cățălușcă*), ar., mr. *-ic*, *-ică* (*fičuric*, *fitică*), ar. *-ice* (*făntănice*), ar. *-i̯or*, *-i̯oară* (*frăčare* „frățioare“, *ińo̯ară* < *inimioară*), ar., mr. *-iță* (*fitiță*), ar., mr. *-uș*, *-ușă* (*cățeluș*, *uricľușă*), ar. *-uț*, *-uță* (*drăcuț*, *pălmuță*). Două **s.d.** sunt ocurente numai în meglenoromână: *-că* (*izvorcă*), *-oșcă* (*baroșcă* < *bară* „lac“), *-ză*, numai în aromână (*ńicăză* < *ńică*).

S.d. sunt foarte diferite ca origine. Cele mai productive sunt în majoritate moștenite: *-el* < *-ellus*, *-ior* < *-(e / i)olus*, panromanice, *-uț* < *-uceus* păstrate numai în unele limbi romanice; *-ic*, *-ică* probabil moștenit (*-iccus*) și împrumut slav (*-ik*, *-ika*); *-uș*, probabil autohton și moștenit. Celelalte sunt împrumuturi. Vechi: *-eț* < sl. *-ĭcĭ*, *-ice* < sl. *-ice*, *-iță* < sl. *-ica* (moțional), *-ușcă*, *-ișcă* < sl. *-šk-* și *-čk-*, *-aș* < sl. *-aš* și magh. *-os*, *-as*; *-ache* < gr. *-άκι*. Recente, latino-romanice: *-etă*, *-ină*, *-ulă*. Cu origine obscură: *-ui* posibil < lat. *-uleus*, *-uc* posibil din slavă. Sufixele complexe sunt formate în interiorul limbii române, cu excepția lui *-icel* care este explicat și prin lat. *-(i)cellus*. • **S.d.** *-că* și *-oșcă* sunt împrumuturi < sl. *-ka*, respectiv bg. *-oška*, *-ză* < alb. *-zë*.

O caracteristică a diminutivelor românești și, se pare, a celor italienești, constă în seriile bogate de derivate sinonime formate de la aceeași bază cu sufixe simple sau complexe. Printre seriile cele mai bogate se află cele formate de la *mamă* și *tată*: 15, respectiv 12 derivate afective. *L.V.*

direct, complement ~ (complement / obiect direct / drept). Termenul *drept* este ieșit din uz. Valori: indică pacientul (*Fredona o melodie*), rezultatul (*A compus o melodie*), beneficiarul (*Îl ajut*), ținta (*Te-am ajuns!*), experimentatorul (*Mă înduioșează acest lucru*); construcțiile de tipul *Costă un milion de lei* sunt incluse de diferiți autori în **c.d.**, în complementul circumstanțial de mod* de măsură sau într-un complement de măsură* distinct. • **C.d.** (sau o completivă directă) este determinant obligatoriu al anumitor verbe (*a alcătui*, *a cauza*, *a comporta*, *a constitui*, *a detesta*, *a forma*, *a preconiza*, *a presta*, *a reprezenta*) – cu excepția unor folosiri eliptice, de exemplu în dialog. • Elemente regente: exclusiv elemente cu valoare verbală tranzitivă: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Aducându-i aminte acea întâmplare, a făcut-o să plângă; E timpul pentru secerat grâul*) / interjecții predicative (*Iată-mă*), inclusiv onomatopee care substituie verbe (*El jart o palmă*) / după unele păreri și adj. *dator* / construcția *a fi dator* „a datora“ (*Îl evita, fiindu-i dator o mare sumă de bani*) – deși nu admite marcarea prin *pe*, dublarea / pronominalizarea clitică și pasivizarea. Un tip izolat de **c.d.** determină verbe de regulă intranzitive (vezi **intern, complement ~**). **C.d.** exprimate prin gerunziu au ca regent numai verbe *sentiendi* (*a auzi*, *a simți*, *a vedea*), iar cele exprimate prin supin – verbe cu sensul „a termina“. • În unele cazuri există posibilitatea variației libere între **c.d.** și complementul indirect*: unele verbe se construiesc cu **c.d.** / complement indirect (*a ajuta pe cineva / cuiva*, *a anunța (ceva) pe cineva / cuiva*, *a spera ceva / la ceva*), la unele regimul fiind în funcție de diateză ș.a. (*a folosi ceva, pe cineva / a se folosi de ceva, de cineva*). După unele verbe, **c.d.** exprimat prin verb la infinitiv fără prepoziție nu poate fi distins de complementul indirect (*Mi-am amintit / m-am hotărât a pleca*). • Se exprimă prin substantive /

substitute ale acestora (pronume, numerale) în acuzativ fără prepoziție (**c.d.** fiind funcția specifică a acestui caz) sau precedate de prep. *pe*; ca și în cazul subiectului, excepțiile reale sunt reprezentate de construcțiile cu valoare cantitativă, în care **c.d.** este precedat de prep. *la*, *peste* (*Au încărcat la lăzi / peste o duzină de lăzi*), și de cele cu pronume relativ din unele propoziții subordonate, care pot fi la cazul impus de regimul acesteia (*Dă-l cui știi*); excepții numai aparente sunt construcții de tipul *Dă-mi din pâine*, cu elipsa **c.d.** (*o parte* etc.), reprezentat prin atributul prepozițional care se referă la el. **C.d.** se exprimă și prin verbe la infinitiv precedat de *a* (*A început a povesti*) / fără *a* după *a putea* (*Nu poate merge*), facultativ de prep. *de* (*a avea (de-)a face*). **C.d.** exprimate prin verbe la infinitiv sunt considerate de unii autori propoziții completive directe*, iar alți autori interpretează verbele modale și de aspect regente ca semiauxiliare; aceste **c.d.** sunt rare din cauza tendinței specifice limbii române de înlocuire a infinitivului prin conjunctiv, mai ales în anumite arii, preferându-li-se propoziția corespunzătoare (*A început să povestească; Nu poate să meargă*). **C.d.** se exprimă și prin construcții infinitivale relative* (*N-ai ce face; N-am cu cine mă duce; Avem unde merge la vară*) și, după tipurile de elemente regente precizate, prin verbe la supin (*A isprăvit de învățat*) – complementul nonfinit exprimat prin supin (vezi și **indirect, complement ~**) fiind propriu limbii române – și la gerunziu cu subiect nedeterminat (*Am auzit vorbindu-se despre asta*). Apariția în funcția de **c.d.** a unor cuvinte citate aparținând metalimbajului (*Subliniază-l pe și*) sau vorbirii directe (*El striga întruna aoleu*) nu înseamnă posibilitatea exprimării **c.d.** prin părțile de vorbire respective. • Topica: **c.d.** este de regulă postpus verbului (topica putând servi la distincția **c.d.** – subiect), dar poate fi și antepus, pentru reliefare, în acest caz distincția **c.d.** – subiect (*Avantaje au soluțiile*) realizându-se prin sensul lexical, caracterul nearticulat al substantivului, intonație și, în funcție de elementul prin care este exprimat / modul în care este construit **c.d.**, prin forma cazuală (la unele pronume) sau, în anumite situații, prin prezența prep. *pe*. Într-o succesiune de complemente necircumstanțiale, topica standard este **c.d.** + complement indirect; ea poate fi însă inversată, pentru accentuarea complementului indirect. Ordinea **c.d.** – complemente indirecte exprimate prin forme neaccentuate ale pronumelor personale este dictată de reguli specifice. • Se consideră o trăsătură caracteristică limbii române (pentru prezența ei, într-o anumită măsură, și în alte limbi romanice vezi mai jos) – marcarea, în condiții lexico-semantice și sintactice determinate, a anumitor **c.d.** (în opoziție cu subiectul) prin două procedee sintactice speciale: construirea cu prepoziție – și anume *pe* – și dublarea clitică*. Construcția **c.d.** cu sau fără prep. *pe* este guvernată de reguli care impun / interzic folosirea lui *pe* în situații anumite, în altele fiind admise ambele posibilități. Construcția cu *pe* caracterizează, în general, **c.d.** exprimate prin substantive care prezintă simultan trăsăturile [+ Personal] (inclusiv personificări) și [+ Definit] (*Caut pe un medic; O călărea pe Rosinanta*), dar se întâlnește, uneori, și la substantive cu trăsăturile [-Animat] (în construcții comparative: *Îl manevra ca pe o cârpă*); la nume proprii de inanimate: *Petrolul a întrecut pe Dinamo*) și [-Definit] (în construcții de tipul *Cui pe cui se scoate*), precum și, indiferent de natura referentului, la anumite categorii de pronume (posesive, demonstrative, interogative și relative cu excepția lui *ce*, nehotărât *fiecare*,

oricare: Lua verzele și o cântărea pe fiecare), numerale, construcții substantivizate (*Cumperi tabloul acesta, pe acela sau pe amândouă?; L-am ales pe al doilea / pe cel din urmă / pe-al lui / pe-al acelui pictor*). • Româna cunoaște și posibilitatea **c.d.** dublu: anumite verbe numite dublu tranzitive (pentru lista lor vezi **tranzitiv**) permit coocurența, în relație cu același verb, a două **c.d.** necoordonate între ele – al „persoanei" și al „obiectului" / acțiunii (*Îi învăț pe copii gramatica; Voia să-i învețe a dansa*) sau chiar a două nume de lucruri; dintre acestea, numai **c.d.** personal admite marcarea prin *pe*, dublarea / pronominalizarea clitică și pasivizarea; în cazul a două nume de lucruri, unul dintre ele este tratat, sub unele din aceste aspecte, în mod asemănător unui **c.d.** personal (*Varza am trecut-o râul; Am trecut-o râul; Varza a fost trecută râul*). Unele descrieri moderne consideră că al doilea complement este distinct de **c.d.** și îl numesc complement / obiect secundar.

În dacoromână, construcția anumitor verbe, în funcție de subdialect, cu **c.d.** sau cu complement indirect privește tranzitivitatea și regimul verbelor respective. Preferința pentru **c.d.** exprimat prin verb la infinitiv, respectiv prin completivă directă cu predicatul la conjunctiv coincide cu ariile de conservare a infinitivului, respectiv de înlocuire a lui cu conjunctivul sau de utilizare a ambelor variante. De asemenea, construirea **c.d.** exprimat prin verb la infinitiv lung sau scurt, cu sau fără *a* și alte prepoziții după anumite clase de verbe, preferința pentru infinitiv sau supin, topica anumitor **c.d.** exprimate prin pronume personale sau repetarea pleonastică a formelor neaccentuate ale pronumelor personale și reflexive în anumite (sub)dialecte țin de particularitățile acestor clase de cuvinte. • În dialectele sud-dunărene, **c.d.** nu cunoaște construcția cu prep. *pe*.

În latină, **c.d.** se identifica cu acuzativul fără prepoziție. Construcțiile infinitivale latine care corespund unor **c.d.** din română nu sunt considerate, în general, în descrierile limbii latine, **c.d.**, ci propoziții completive directe. Latina poseda un tip de **c.d.** pe lângă verbe impersonale care indica experimentatorul (*me miseret* ș.a.); în limbile romanice, verbele pe lângă care **c.d.** indică experimentatorul admit și subiect (cf. rom. *Mă înduioșează acest lucru*). În decursul istoriei limbii latine și în limbile romanice, numărul verbelor care se construiesc cu **c.d.** a crescut, însă verbele care se construiau cu **c.d.** în latină nu s-au păstrat totdeauna ca atare în toate limbile romanice; unor **c.d.** din română (*a ierta / întreba / învăța pe cineva*) le corespund în alte limbi romanice complemente indirecte (fr. *pardonner / demander / enseigner à quelqu'un*). Și în alte limbi romanice există posibilitatea variației libere între **c.d.** și complementul indirect, unele verbe construindu-se cu **c.d.** / complement indirect (fr. *goûter (à) quelque chose*), iar la altele regimul fiind în funcție de sens ș.a. (fr. *user la pointe d'un couteau* „a toci vârful unui cuțit", dar *user d'un droit* „a se folosi de un drept"). În franceză, **c.d.** poate actualiza și locativul impus de unele verbe cu sens de mișcare (*côtoyer la rivière, longer les murs*). Nu este cert dacă **c.d.** exprimat prin verb la infinitiv este transmis limbilor romanice din latină, unde aparținea probabil limbii vorbite. Latina cunoștea și **c.d.** dublu (*pueros doceo grammaticam*), păstrat în română, al cărui corespondent general în celelalte limbi romanice este însă structura cu complement indirect al persoanei (fr. *J'enseigne aux enfants la grammaire*). Postpunerea **c.d.** față de verb a apărut în latină de timpuriu; ea a devenit obligatorie

și s-a gramaticalizat în franceză, unde **c.d.** nu poate fi distins de subiect prin forma cazuală sau prepoziție. Și alte limbi romanice și-au creat procedee sintactice speciale de marcare a **c.d.**, în situații determinate, printr-o prepoziție și prin dublare clitică. Acest proces s-a produs independent, în epoca romanică, în diverse zone, recurgându-se la prepoziții diferite. În alte limbi romanice – catalană, portugheză, sardă, spaniolă – care continuă **c.d.** prepozițional cu *ad* dezvoltat în latina vulgară, prepoziția selectată este *a*; în spaniolă construcția s-a extins și la alte situații, de exemplu la nume proprii de localități (*He visto a Cádiz*). Cu privire la originea prep. *pe* (inițial marcă circumstanțială locativă) la **c.d.** vezi **acuzativ.** Unele verbe care în latină se construiau cu **c.d.** (*fugire*) și s-au moștenit ca atare în anumite limbi romanice (fr. *fuir*) se construiesc în română cu complement indirect (*a fugi de ceva*). După verbe cu sensuri echivalente, unor **c.d.** din alte limbi romanice le corespund în română complemente indirecte (rom. *Îți mulțumesc pentru cadou* – sp. *Te agradezco el regalo*) și invers (rom. *a ierta / întreba / învăța pe cineva* – fr. *demander / enseigner / pardonner à quelqu'un*). Deși în limbile romanice, construcțiile infinitivale în general se mențin mult mai bine ca în română, preferința pentru completive directe introduse prin conjuncții asupra construcțiilor infinitivale (mai ales cu subiect diferit de al verbului regent) este considerată o tendință general romanică. • În româna literară din perioada 1532–1780, în textele netraduse, verbe ca *a ajuta, a apăra* „a interzice", *a asculta, a se bizui, a conteni, a crede, a (în)vinge, a judeca, a huli, a opri, a pizmui, a urma* ș.a. se construiau cu complement direct, în timp ce în textele traduse se construiau cu complement indirect, ca în latină sau / și după model slav. În textele românești traduse din perioada 1532–1640, **c.d.** apărea frecvent, după modelul originalului, fără prep. *pre*. În texte nordice din sec. 16, prin calchiere după construcția slavă cu *na*, **c.d.** era introdus și prin prep. *spre*, construcție care devine tot mai rară, dispărând în sec. 18. În româna literară din perioada 1532–1640, construcțiile infinitivale concurau completivele directe cu predicatul la conjunctiv. În perioada 1640–1780, *p(r)e* se impune, în toate regiunile și variantele literare, în aproape toate cazurile în care se folosește și în limba actuală. În aceeași perioadă începe să apară **c.d.** exprimat prin supin. În special în textele din Moldova și Transilvania, **c.d.** este dublu exprimat, prin repetarea pronumelui personal formă atonă (*Te voi chema-te*. Dosoftei), sau chiar triplu exprimat, în cazul combinării și cu dublarea clitică (*Pre fiică-sa Voichița o au luat-o luiși doamnă*. Grigore Ureche). În perioada 1780–1836, la unii autori crește frecvența **c.d.** exprimat prin verbe la infinitiv (în dauna propozițiilor corespunzătoare cu conjunctivul), după model latin și romanic – tendință care se manifestă intens și în perioada 1836–1881 (infinitivul fiind precedat frecvent de prep. *de*). Din prima jumătate a sec. 20 se înregistrează o anumită reacție împotriva întrebuințării **c.d.** cu prep. *pe*. *I.V.R.*

direct, obiect ~, vezi **direct, complement ~.**

directă, propoziție completivă ~ (propoziție completivă dreaptă). Termenul *dreaptă* este învechit. Valori: indică pacientul (*Fredona ce știa*), rezultatul (*A compus ce a ieșit*), beneficiarul (*Ajut pe cine vreau*), ținta (*Am ajuns pe cine fugăream*), experimentatorul (*Pe cine nu știe îl înduioșează acest lucru*). • Elemente regente: exclusiv elemente cu valoare

verbală tranzitivă: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Neuitând / ținând minte ce-ți spun, vei reuși*) / interjecții predicative (*Iată că a sosit / cine a sosit*); după unii autori și construcția *a fi dator* „a datora" (*Îl evita, fiindu-i dator ce-i împrumutase de multă vreme*) (vezi pentru contraargumente **direct, complement ~**). **P.c.d.** interogative indirecte determină verbe de „informație" sau interj. *iată*. Unele verbe se construiesc cu **p.c.d.** / completive indirecte* (*Ajută pe cine te roagă / cui te roagă*), la unele regimul fiind în funcție de diateză (*Folosește ce i-am dat / pe cine i-am spus / Se folosește de ce i-am dat / de cine i-am spus*). După unele verbe, **p.c.d.** introdusă prin conjuncții nespecifice nu poate fi distinsă de completiva indirectă (*Mi-am amintit / M-am gândit / hotărât să plec*). Majoritatea conectivelor fiind comune cu completiva indirectă, distincția dintre cele două completive se stabilește prin raportare la complementele care le corespund la nivelul propoziției (*Mă tem că pleacă / să nu plece = de plecarea ei*, față de *Doresc să plece = plecarea ei*). După verbe ca *a-și aminti, a se hotărî, a se gândi*, cele două completive nu pot fi distinse (*M-am hotărât să plec*). • Conective: conj. *că, (pre)cum că* introducând **p.c.d.** asertive (care iau valoare de adevăr) (*Îi spun că pleacă; Spunea cum că în tinerețe fusese altfel*), *să* introducând **p.c.d.** nonasertive (care nu au valoare de adevăr) (*Îi spun să plece*), *ca... să* introducând **p.c.d.** cu subiectul exprimat lexical (*Vreau ca tu să pleci*) sau cu elemente antepuse față de predicat (*Vreau ca acum să pleci*) și (învechit, popular) *de* „să" (*Am început de am strâns*), *dacă, de* „dacă", în interogative indirecte totale; din cele două tipuri de conective din **p.c.d.** neinterogative – *că* (*(pre)cum că, de*), respectiv *să* (*ca să*) –, unele verbe admit numai unul (*Consider că va reuși / Vreau (ca el) să reușească*), altele – pe unul sau pe celălalt, în funcție de sensul modal al **p.c.d.** (*Se bucura că pleacă / să plece*). **P.c.d.** introduse prin *cum că* sau prin *ca să* nedislocat sunt simțite astăzi ca învechite sau populare. **P.c.d.** pot avea drept conective și pronume / adjective / adverbe relative / interogative (în **p.c.d.** interogative indirecte parțiale) / nehotărâte formate cu *ori(-și)-*; pronumele relative / nehotărâte nu pot fi decât la cazurile nominativ / acuzativ (cu / fără prep. *pe*), în funcție de raportul cu regenta (*Mi-a arătat ce (se) cerea / pe cine i-am cerut*), iar cele interogative au cazul / prepoziția impuse de funcția din **p.c.d.** (*Mi-a spus cui / la cine să mă adresez*). **P.c.d.** pot fi juxtapuse numai când sunt interogative indirecte totale în vorbire indirectă liberă: *Nu m-a întrebat: pot veni?* (față de **p.c.d.** conjuncționale: *M-a întrebat dacă pot veni* și de propoziții principale în vorbirea directă: *M-a întrebat: (–) Poți veni?*). Unele verbe impun anumiți conectori: *a crede că / să, a vrea să*. • Româna prezintă posibilitatea coocurenței, după anumite verbe (*a anunța, a asculta, a avertiza, a costa, a examina, a înștiința, a întreba, a învăța, a plăti, a pofti, a ruga, a sfătui, a traversa, a trece, a vesti*), a unui complement direct / unei **p.c.d.** a(l) „ființei" sau a(l) obiectului și a unui complement direct / unei **p.c.d.** a „acțiunii", necoordonate între ele (*Îi învață să danseze / ce știe și el; Învață dansul pe cine dorește; Învață să danseze pe (ori)cine dorește*), **p.c.d.** a „ființei" sau a obiectului fiind pronominală, iar cea a „acțiunii" – conjuncțională. • Ca efect al tendinței specifice limbii române de înlocuire a infinitivului prin conjunctiv, **p.c.d.** este preferată, în general, în limba literară complementului direct corespunzător exprimat prin verb la infinitiv (*A început să povestească /*

a povesti; Nu poate să meargă / merge); **p.c.d.** corespund și construcțiilor relative infinitivale* cu rol de complement direct (*N-ai ce să faci / ce face; N-am cu cine să mă duc / cu cine mă duce; N-avem unde să mergem / unde merge la vară*). • Modurile folosite: toate modurile personale cu excepția imperativului, în funcție de conținutul exprimat (inclusiv de sensul asertiv / nonasertiv – exprimarea ezitării, a unui ordin – al verbului din regentă) și de elementul introductiv; **p.c.d.** introduse prin (*ca...*) *să* sunt construite numai cu conjunctivul, pe care nu-l admit cele introduse prin (*(pre)cum*) *că* și *de*. • Topica normală: (imediat) după elementul regent; pentru reliefare este posibilă și antepunerea – mai ales a **p.c.d.** introduse prin pronume / adverbe (*Ce vrea / Când vine (asta) nu știu*), mai rar a celor introduse prin conjuncții (*Că vine / Să citesc nu știam încă*); **p.c.d.** introduse prin *de* „să" sunt totdeauna postpuse. • Împletirea **p.c.d.** cu regenta (trecerea unor părți de propoziție din **p.c.d.** în regentă) se produce cu regente principale în construcții interogative de tipul *Cu cine vrei să mergi*? sau cu subordonate, în construcții de tipul *Persoana pe care știu că ai chemat-o n-a venit* și cu interogative indirecte, uneori cu omiterea unor fragmente de comunicare, care se subînțeleg (*Spune cui vrei [să-i spui]*). • **P.c.d.** introduse prin pronume / adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* precedate de prep. *pe*, referitoare la persoane, pot fi dublate printr-un clitic în regentă. Vezi și **dublare clitică, anticipare clitică, reluare.**

Preferința pentru **p.c.d.** cu predicatul la conjunctiv, respectiv pentru complement direct exprimat prin verb la infinitiv coincide cu ariile de conservare a acestuia, de înlocuire a lui cu conjunctivul sau de admitere a ambelor tipuri. În subdialectul crișean, **p.c.d.** poate fi introdusă prin *și* „să" și conj. compusă *de și (dă și)* (*Nu vreau dă și vin*). În graiurile din Banat și nord-vestul Transilvaniei – tendință de hipercaracterizare a subordonării, manifestată prin frecvența conj. *că* + *să*, *cum* sau cuvinte interogative *că ce, că unde* (*Le-o spus că să se ducă; Le spui că cum o fost*). În subdialectul muntean, **p.c.d.** este frecvent introdusă prin *de* „să" (*Obișnuiam de-o lucram* „s-o lucrăm"). • În istroromână, **p.c.d.** poate fi introdusă și prin *neca* „să" (*A nóst"i vrésu neca ši a luĭ sóra víre* „Ai noștri vor să vină și sora lui").

În latina clasică, **p.c.d.** se realiza cu verbe la un mod predicativ, dar și prin propoziții infinitivale (acuzativ cu infinitiv). În latina vorbită și populară predomina **p.c.d.** introdusă prin *quod* + indicativul. Conj. *quod* și *quia* s-au extins în dauna lui *ut* și a construcției infinitivale; în latina vulgară, conj. *quin, quominus, ut* au dispărut, iar indicativul s-a extins în dauna conjunctivului, preferința pentru **p.c.d.** conjuncționale asupra celor infinitivale fiind o tendință general romanică. Dintre elementele introductive latine ale **p.c.d.**, în limbile romanice s-au păstrat mai ales *quia* (> cat., fr., oc., pg., sp. *que*, it. *che*, rom., sd. *ca*) și *quod* > rom. *că*, moștenit și în dialectele italiene meridionale, dalmată și vechea friulană. Toate limbile romanice folosesc ca element introductiv al unor **p.c.d.** și pe urmașii lat. *quomodo* (în special după verbe *sentiendi / dicendi*) > rom. *cum*, fr. *comme* etc., precum și ai lat. *si* > cat., fr., oc., sd., sp. *si*, it. *se*, rom. *să* (v. rom. *se* „dacă"). În **p.c.d.** negative, limbile romanice continuă faza latină în care acestea erau introduse prin *quod non*. Dintre numeroasele elemente introductive de care dispunea în latină interogativa indirectă, pronumele și adverbele interogative s-au păstrat în mare parte. Modurile folosite depind de conținutul exprimat,

inclusiv de sensul asertiv / nonasertiv al verbului din regentă. • În româna literară din perioada 1532–1640, cele mai multe **p.c.d.** aveau drept conective conj. *că, să, de* (care tind să înlocuiască loc. conjuncționale *cum că, cum să, de să*), pron. relative *care, cine, ce, cela ce* (dacă este interpretat ca pronume relativ compus), *cât* și adv. relative *când, cum, unde*. **P.c.d.** cu predicate la conjunctiv erau mai rare decât în româna literară modernă, fiind concurate de construcțiile infinitivale. În perioada 1640–1780, **p.c.d.** se introducea prin conj. *că, căci, de* (+ indicativ), *să*, loc. conjuncționale *cum că, cum să*, pron. relative *care, cine, ce, cât, cel ce* (dacă este interpretat ca pronume relativ compus), adv. relative *când, cum, unde*. Numărul **p.c.d.** cu predicate la conjunctiv sporește; conjunctivul se folosește, în stilul indirect, și în dauna indicativului sau a condițional-optativului, pentru a marca rezerva locutorului față de cele narate de alții. Pentru perioada 1836–1881 se relevă o anumită răspândire a **p.c.d.** introduse prin *cum că* sau prin *ca să* nedislocat. Din prima jumătate a sec. 20, conj. *ca să* (nedisociată) este considerată nerecomandabilă pentru **p.c.d.**, dar se regăsește și în limba actuală, iar *cum că* este rară și considerată învechită și populară. *I.V.R.*

discontinuu, complement~, vezi **dublare clitică**.

discurs direct, vezi **stil direct**.

discurs indirect, vezi **stil indirect**.

disimilare. Accident fonetic relativ frecvent în româna vorbită, unde sunt prezente toate tipurile de bază de **d.**: a) după natura sunetelor care se influențează: **d.** vocalică (*dâmineață, ocăli* „ocoli"); **d.** consonantică (*pintre, astălant*); b) după distanța dintre sunetele implicate: **d.** în contact (*tac-tu*); **d.** la distanță (*fereastă, Gligore*); c) după numărul de trăsături afectate: **d.** parțială (*scormoli, pozunar*); **d.** totală (*recut, șindilă*); d) după direcția influenței: **d.** progresivă (*fereastă, ocăli*); **d.** regresivă (*pintre, Gligore*). Ca și asimilarea, **d.** totală afectează o serie de neologisme, în limbajul oamenilor neinstruiți (*propiu, propietar, frustat, abudență* etc.).

În trecerea de la latină la română, **d.**, mai puțin frecventă decât asimilarea*, s-a produs îndeosebi în cazul sonantelor*. **D.** parțială explică forme din româna literară cum ar fi: *cărunt* < *canutus, mărunt* < *minutus, suspina* < *suspirare, ulcior* < *urceolus, furnică* < *formica* etc.; **d.** totală afectează adesea cuvintele latine care aveau *r* în două silabe consecutive: *fratrem* > *frate, rostrum* > *rost, cribrum* > *ciur, in de retro* > *îndărăt*. *L.I.R.*

disjunctivă, coordonare ~. Raport de coordonare între două sau mai multe unități sintactice realizat în mod specific prin conjuncțiile *sau, ori* și *fie..., fie...*. Au fost propuse unele subcategorii ale **c.d.**, în funcție de măsura în care conținuturile termenilor conectați (în orice caz compatibili, având în comun o serie de trăsături semantice, relevante pentru o temă comună) se exclud reciproc (raport exclusiv) sau își pot admite și coprezența (raport inclusiv). Opoziția e mai puternică dacă apare și la nivel paradigmatic (între antonime: *bun sau rău*) sau mai redusă dacă termenii unei serii își exclud doar utilizarea în raport cu un reper minimal (*Discuția va avea loc luni sau marți*). Cu cât opoziția paradigmatică e mai redusă, cu atât raportul e perceput ca mai puțin exclusiv. Spre deosebire de disjuncția logică, cea din limba naturală presupune de obicei alegerea unui singur termen; o dovedește și faptul că

valoarea inclusivă cere precizări suplimentare: *Cumpără pâine sau biscuiți, eventual și una și alta*. • Utilizarea inclusivă (tipul de **c.d.** considerat de mulți autori ca apropiat de coordonarea copulativă*) apare mai frecvent în enumerări, când o trăsătură sau o acțiune e prezentată ca putând să se actualizeze în legătură cu toți termenii evocați (*Planta se găsește în păduri, în mlaștini sau în lunci*). Când elementele aflate în acest raport sunt subiecte, acordul predicatului se face la plural (*Probabil că Dan sau Maria au sosit deja*); în vorbire tinde de altfel să se extindă acordul prin atracție la plural, chiar în situațiile de raport clar exclusiv. • În afară de conținutul unităților conectate, gradualitatea raportului disjunctiv depinde și de emfaza atribuită de locutor: conjuncția repetată subliniază excluderea, pe când cea unică poate duce la interpretarea raportului și ca o simplă aproximare: *Cumpără sau un ziar sau o revistă* / *Cumpără un ziar sau o revistă (nu contează ce)*. • Tradițional, în **c.d.** e cuprinsă și alternarea temporală, care exclude desfășurarea unor procese în același moment și implică realizarea lor succesivă (în acest caz nu mai e vorba de simple ipoteze mentale, ci de acțiuni reale); e preferabil totuși ca aceasta să fie considerată un tip aparte de coordonare – alternativă* –, care dispune și de anumiți conectori specifici. • O parte din conectorii disjunctivi – cei care nu sunt obligatoriu corelativi – sunt folosiți și pentru a exprima un raport explicativ sau de parafrazare: acesta nu mai reprezintă o disjuncție propriu-zisă, dar presupune posibilitatea de alegere între semnificanți alternativi, în baza unei semnificații comune (*măselariță sau nebunariță, cum i se mai spune*). • Ca și în cazurile celorlalte tipuri de coordonare, raportul disjunctiv se poate realiza în planul conținuturilor semantice (*Stă sau pleacă*), al relațiilor epistemice (*A plecat deja sau poate greșesc eu*) și al actelor de vorbire (*Povestește tot! Sau nu vrei?*). • Coordonare stabilită preponderent în interiorul frazei și al propoziției, atât între propoziții, cât și între părți de propoziție; utilizarea sa interfrastică este rară și reprezintă în genere un artificiu stilistic de segmentare a enunțului. Structura coordonată e de obicei binară, dar poate cuprinde și mai multe unități sintactice, situație în care conjuncția poate apărea înaintea fiecărui termen conectat sau numai înaintea ultimului. Mulți dintre conectorii disjunctivi au și (uneori numai) uz corelativ, plasându-se și înaintea primului termen al raportului; în această situație pot primi accent frastic și impun de obicei o pauză suplimentară, marcată în scris prin virgulă, între membrii conectați. Ordinea elementelor conectate este reversibilă, cu excepția tiparului repetitiv în care o primă unitate pozitivă este urmată de negația sa (*vine sau nu vine*). • Diferențe doar stilistice și de frecvență între conjuncțiile *sau* și *ori* (*sau* este conectorul standard, cel mai mult folosit; *ori* are un caracter popular care a fost convertit în marcă de stil înalt), adesea alternate în text pentru a evita repetițiile. Construcțiile mixte, în care în interiorul aceleiași serii termenii sunt coordonați prin conjuncții diferite, sunt nerecomandate de gramatica normativă, dar sunt reperabile în uz (*casa sau vila ori palatul*). Ambele conjuncții pot fi folosite atât pentru a introduce al doilea termen (sau termenii următori) al / ai raportului, cât și corelativ (cu efect de subliniere): *E bun sau rău* / *E sau bun, sau rău; Merge la munte ori la mare* / *Merge ori la munte, ori la mare*. • Conjuncția *fie* poate apărea doar corelativ, repetată în fața fiecărui termen al raportului; se folosește mai mult între grupuri sintactice și propoziții subordonate, mai puțin între propoziții

principale. • Doar rareori **c.d.** se realizează prin juxtapunere; cazul tipic este al unui cuplu de unităţi (membru pozitiv–membru negativ) cu sens concesiv: *Vrei, nu vrei, trebuie să pleci*. Elementele în raport de **c.d.** pot intra într-o structură cu sens concesiv, care neutralizează diferenţa dintre disjunctiv şi copulativ: *Fie că faci bine, fie că faci rău, tot te ceartă* (= *Şi dacă faci bine şi dacă faci rău, tot te ceartă*).

Conectori specifici unor graiuri dacoromâne: *fire-ar… fire-ar* (Muntenia), *tir(i)… tir(i)* (Banat şi Ţara Haţegului), *tare… tare* (Maramureş), *o* (Banat, dar şi Transilvania, Maramureş). • În dialectele sud-dunărene, inventare diferite de conectori, explicabile prin împrumuturi: în aromână există *i* (din gr. *i*) şi *ică* (compus din *i* + *că*), ca şi *ia… ia* (din turcă); în meglenoromână, alături de acelaşi *ia… ia*, apar *ili* şi *dali* (din bulgară); în istroromână, *ali* (*ali… ali*) din croată şi *o* din italiană şi croată.

Conjuncţiile disjunctive româneşti sunt în majoritate moştenite sau refăcute din elemente de origine latină; originea precisă a unora dintre ele este însă controversată. De la începuturi până prin sec. 19 e folosită şi conj. *au* (< lat. *aut*, cu descendenţi panromanici). *Sau* (probabil din *să* + *au*, ori din lat. *seu / siue*) apare deja în cele mai vechi texte româneşti; *ori* este înregistrat în sec. 16 ca atare, dar şi în forma *oare* (*oare… oare*); dubletele sale în aceeaşi perioadă sunt *veri… veri* şi *vare… vare*. Originea probabilă a acestor forme e lat. *uolet* (deşi pentru *oară / ori* s-a propus şi adv. lat. *hora*, pentru *veri* < lat. *uelis*, iar pentru *vare* < alb. *vallë*). *Fie*, provenit din transformarea în conjuncţie a unei forme de conjunctiv a verbului *a fi*, ilustrează un fenomen cu paralele în alte limbi romanice (fr. *soit… soit*, it. *sia… sia*, sp. *sea…sea* etc.). În limba veche apare (mai ales în textele din nord) şi *săva(i)*, *seva*, probabil compus din *să* şi *va*. În română nu s-au lexicalizat forme întărite ale conectorilor disjunctivi (ca it. *oppure*, *ossia*), dar apar îmbinări cu valori asemănătoare: *sau chiar*, *ori chiar* (cf. fr. *ou bien*). *R.Z.*

dispariţii de cuvinte latineşti. Fiecare limbă romanică a păstrat un număr de cuvinte latineşti, aproximativ 2 000, dintre care 500 sunt panromanice*, şi le-a pierdut pe celelalte. Cauzele dispariţiei acestora au fost variate (lingvistice şi extralingvistice). În unele cazuri fenomenul a avut loc în latină, în altele mai târziu, în urma contactului cu diverse limbi (superstratul vechi slav). • Cauzele lingvistice pot fi legate de reorganizarea lexicului latinei dunărene care, la fel ca în restul Romaniei, era rezultatul tendinţei de simplificare a vocabularului: eliminarea unor elemente din diverse grupe sinonimice (*amplus*, *grandis*, *magnus* – româna are *mare* probabil din lat. *mas, maris*; *iungere* înlocuit de sinonimele *prendere*, *ligare*; *tepidus* dispare şi rămâne pentru noţiunea de „cald" doar *cal(i)dus*; înlocuirea unor termeni (*mater*, *pater*, *edere*) prin cuvinte expresive, de cele mai multe ori din graiul copiilor (*mamma*, *tata*, *manducare*), înlocuirea unor cuvinte prin derivatele lor, probabil mai expresive (*muscus – musculus > muşchi*, *pes – peciolus > picior*, *pix – picula > păcură*, *uolare – exuolare > zbura*), dispariţia unor opoziţii urmată de pierderea unora dintre membrii acestora (*albus – candidus*, *niger – ater* păstrate doar *albus*, *niger*). Unii lingvişti (T. Papahagi) invocă omonimii supărătoare (*carrum* „car" – *carum* „scump", *aratu < aratrum* „plug" înlocuit cu *plug*, de origine slavă, fiindcă devenise omonim al lui *arat*, supinul şi participiul trecut de la *a ara*). Motive insuficient de clare au contribuit la dispariţia unor cuvinte latineşti şi

înlocuirea prin cuvinte din substrat (*gaudium – bucurie*) sau prin cuvinte din superstrat. În unele cazuri termenul latinesc a dispărut din toate limbile romanice (*bellum – război, diues – bogat, necessitas – nevoie*), în altele numai în română (*amare – a iubi, parabola – cuvânt*). Schimbarea sistemului de formare a numeralelor cardinale de la 11 la 19 și numerele zecilor explică dispariția unor cuvinte ca *undecim, duodecim, triginta* (în plus și *centum* „sută") păstrate în toate limbile romanice. • Cauzele extralingvistice de natură socio-economică (părăsirea, temporară sau prelungită, a unor îndeletniciri, absența unei organizații religioase comparabile cu cea din Occident, dispariția la un moment dat a învățământului latin, rusticizarea* vieții în fosta provincie romană Dacia etc.) au acționat asupra componenței unor terminologii. Navigația este reprezentată doar prin *luntre* (< lat. *lunter*), iar animalele acvatice doar prin *pește* (au dispărut *ancora, nauis, portus, puppis, uelum; ballena, ostreum*). În condițiile rusticizării vieții din Dacia au dispărut numele unor termeni comerciali (*alumen, purpura, saeta*), ale obiectelor de civilizație (*ars, lectus, littera*), ale organizării bisericești (*abbas, monachus, infernum, pietas, poena*), termeni militari (*hasta, lancea, pectorale, turris, uagina*), termeni din domeniul agriculturii și viticulturii (*anas, pala, pertica, uimen, uindemia*). • Există numeroase situații când nu se poate preciza motivul dispariției unor cuvinte latinești, mai ales în cazul termenilor din limbajul curent, moștenite de toate celelalte limbi romanice (*aetas, auarus, crusta, gratus, iam, nudus, probus*). Nu este exclus ca uneori să fi contribuit atât factorii lingvistici, cât și cei extralingvistici (nici o limbă romanică nu l-a păstrat pe *puer*, româna a împrumutat pe *copil, prunc* de origine nesigură). Este greu de răspuns de ce au dispărut lat. *nudus* și *uacuus*, înlocuiți prin sl. *gol*, pe când pentru noțiunea contrară s-a păstrat *plin*; de ce a dispărut lat. *gallus* înlocuit prin sl. *cocoș*, dar s-a păstrat *găină* (cf. și *capră* < lat. *capra*, dar *țap*, cuvânt din substrat). S-a invocat (T. Papahagi) și spiritul „patriarhal", „pastoral" pentru a explica înlocuirea cuvintelor abstracte prin termeni concreți (*fallere* înlocuit prin *a înșela* < *(a pune) șeaua*, cf. arom. *bagă-l'i sămarlu* „pune-i samarul" = „înșeală-l"). • Cele mai multe dintre aceste cuvinte au dispărut în epoca de „formare" a limbii române, în timpul contactului dintre latinitate cu nonlatinitatea. În haosul creat în procesul de reorganizare a lexicului în condițiile în care latina se adapta la realitățile de după dezmembrarea Imperiului Roman sunt eliminate multe sinonime. Pentru noțiunea de „lac, mocirlă, baltă, mlaștină" este păstrat doar *lacus*, pentru „groapă", „mal" nici un termen (lat. *ripa* > *râpă*, a căpătat un alt sens), pentru numele de plante de pădure rămâne *pinus* > *pin*, în locul lor apărând cuvinte din substrat sau superstrat. • Uneori cuvintele latinești au dispărut numai în dacoromână, păstrându-se în dialectele sud-dunărene (*calor* > arom. *câroari, cicere* > arom. *țeațiri, serra* > arom. *șară*), ceea ce ar pleda pentru o dispariție mai târzie așa cum este cazul unor cuvinte ca *aceră* < lat. *aquila, agest* < lat. *aggestum, lard* < lat. *lardum* (la acestea S. Pușcariu invocă absența unei familii de cuvinte). Alteori, unele au fost selectate diferit de dacoromână (*bătrân, des, frumos*) și de aromână (*auș, spes, mușat*). Vezi **panromanic cu excepția românei, lexic ~.** *M.S.*

distributiv, numeral ~. Subtip al numeralului cardinal*. Se actualizează ca locuțiune formată din adverbul cu valoare

distributivă *câte* urmat de numeralul cardinal* propriu-zis (*câte unu, câte doi*). Prezintă flexiune în raport cu genul (dacă numeralul din structură are forme diferite: m.n. *câte unu*, m.n. *câte doi*, f. *câte una*, *câte două*, dar invariabil *câte trei*) și cazul, marcat prin flexiunea numeralului (unde este posibil: G.D. m.n. *câte unui(a)*, f. *câte uneia*) sau cu prepoziția *a* pentru construcții echivalente cu genitivul (*a câte doi, a câte trei*), *la* pentru construcții echivalente cu dativul (*la câte doi, la câte trei*). Are valoare substantivală (*În fiecare zi lipseau câte doi*), adjectivală (*În fiecare zi lipseau câte doi pui*) sau adverbială (*Veneau câte doi*). Când are valoare adjectivală se antepune substantivului regent, care apare nearticulat.

În latina clasică se forma cu sufixul *-eni* (*septeni, noueni*), iar pentru numeralele de rang inferior existau forme supletive (*terni, quaterni*). Se declina după modelul adjectivului *bonus*. În latina vulgară au apărut forme analitice (*unus cata unus, unus et unus*), transmise românei. • În celelalte limbi romanice există construcții prepoziționale (fr. *deux par deux*, sp. *dos a dos*, it. *a quattro a quattro*). • Formații românești cu material latin (lat. *cata* > **cată* > *câte*, prin analogie cu prepozițiile terminate în *-e*, apoi confundat cu pron. *câte*). *A.Ș.*

dreaptă, propoziție ~, vezi **completivă directă, propoziție ~.**

drept, complement / obiect ~, vezi **direct, complement ~.**

dublare. 1. dublarea clitică (a unor complemente și propoziții completive) (dublare gramaticalizată / pronominală / sintactică). Privește exclusiv (și numai în anumite condiții) complementul direct* și indirect* și propozițiile completivă directă* și indirectă*. Constă în exprimarea coocurentă a acestora atât printr-un nume / o propoziție, cât și printr-un clitic pronominal, numele / propoziția și cliticul fiind coreferențiali. Este considerată o caracteristică a limbii române. **D.c.** are loc în condiții sintactico-semantice determinate și se realizează, în funcție de poziția cliticului față de complement, prin anticipare clitică* sau prin reluare*. Reluarea este actualmente mai frecventă decât anticiparea, care se extinde însă. Cliticul este un pronume personal sau reflexiv (când complementul este exprimat prin forme accentuate ale pronumelui reflexiv). El se acordă cu complementul dublat ca valoare cazuală, precum și în persoană, număr și gen – uneori după înțeles sau prin atracție. Complementul dublat este numit uneori *discontinuu / pleonastic*. **D.c.** este obligatorie în anumite condiții sintactice și semantice și facultativă sau interzisă în altele, în funcție de anumiți parametri: tipul de complement, poziția complementului față de regentul său (antepunerea favorizează **d.c.**: *Caietul ți l-am înapoiat; Copilului i-am răspuns*), anumite trăsături lexicale și semantice ale complementului și ale grupului nominal la care aparține etc. – cum ar fi exprimarea complementului prin pronume personale și reflexive formă accentuată, care nu pot apărea singure (*Pe tine te iubește / Te iubește pe tine; Ție îți spune / Îți spune ție; Pe sine se iubește / Se iubește pe sine; Sieși / Sie însuși își spune / Își spune sieși / Sie însuși*). **D.c.** are funcția sintactică de marcare a complementului și funcția semantică de marcare suplimentară a determinării numelui.

a. dublarea complementului direct. Caracterul **d.c.d.** depinde de parametri generali, în funcție de care **d.c.d.** este obligatorie, facultativă sau interzisă (*A luat-o pe-a mea*, dar *Pe altcineva n-am văzut*),

precum și de parametri specifici complementului direct, cum este construcția acestuia cu sau fără prep. *pe* ș.a. Astfel, **d.c.d.** este impusă de individualizarea prin articol hotărât sau adjective demonstrative a complementului direct antepus regentului (*Ziarele / Acele ziare le cumpăr în fiecare zi*) și de cuantificarea lui prin anumite elemente (*Toate ziarele le cumpăr în fiecare zi*). Dimpotrivă, caracterul nedefinit și neindividualizat al complementului direct (*Ziare cumpăr în fiecare zi*) sau vecinătatea dintre acesta și anumiți cuantificatori (*Câte trei ziare cumpăr în fiecare zi*) interzic **d.c.d.** **D.c.d.** are rolul de marcare a complementului direct în raport cu subiectul, în română cele două părți de propoziție având aceeași componență și organizare sintactică, dar interpretare semantică diferită, iar topica fiind liberă.

D.c.d. este mai dezvoltată în aromână și în meglenoromână decât în dacoromână: din cauza construirii în aceste dialecte a complementului direct fără prepoziție, ea are aici funcția de a distinge complementul de subiect.

b. dublarea complementului indirect. Constă în reluarea (*Elevilor le dau subiectele*) / anticiparea clitică (*Le dau elevilor subiectele*) printr-un clitic în dativ a complementului indirect exprimat prin substantive / pronume personale sau reflexive formă accentuată / alte pronume sau numerale în dativ / numerale sau o construcție cu alt cuvânt cu sens cantitativ cu prep. *la* + acuzativ (*Le-am dat de mâncare copiilor / la cei doi copii*) și care are un regent de tip verbal, inclusiv o interjecție predicativă (*Na-ți și ție niște bani / Ție na-ți niște bani*). Potrivit unor reguli sintactico-semantice, **d.c.i.** este obligatorie sau (mai rar) interzisă ori facultativă, în funcție, mai ales, de felul pronumelui prin care este exprimat complementul indirect. Astfel, **d.c.i.** se produce în cazul complementelor indirecte introduse printr-un pronume / adjectiv relativ sau nehotărât format cu *ori(și)-* (*(Orişi)cui m-a întrebat i-am răspuns / I-am răspuns (orişi)cui m-a întrebat*). **D.c.i.** este obligatorie, în limba actuală, în cazul unor complemente indirecte antepuse verbului (*Elevilor mei le-am dat subiecte neașteptate*; *Abia dându-le elevilor subiectele mi-am dat seama că erau prea grele*). Posibilitatea **d.c.i.** există și în cazul dativului posesiv (*Lor le prețuiesc strădania*) – ceea ce constituie un argument pentru interpretarea lui drept complement.

D.c.d. apare, izolat, în latina târzie. Limbile romanice nu se comportă unitar sub aspectul **d.c.d.**, care are în unele numai valoare expresivă (emfatică), iar în altele este gramaticalizată. Astfel, franceza se deosebește tipologic de română, neadmițând **d.c.d.** (în franceză complementul și cliticul se exclud reciproc, fiind în distribuție complementară, cu excepția posibilității de **d.** stilistică). În spaniolă, **d.** și-a pierdut din valoarea emfatică inițială și privește atât complementul direct, cât și pe cel indirect. În limbile romanice, **d.c.d.** este legată de dezvoltarea, mai ales în Iberoromania, a unui complement direct prepozițional, regulile obligatorii sau facultative de impunere ori interzicere a **d.c.d.** fiind, ca și în română, legate, printre altele, de prezența / absența prepoziției înaintea complementului direct. În unele limbi romanice, **d.c.i.** se produce în condiții asemănătoare cu cele din română, extinzându-se, în afară de limbile iberoromanice, și în italiană în aspectul ei colocvial. • În româna literară de până la 1640, **d.c.d.** este încă facultativă. În perioada 1640–1780, din graiurile nordice pătrunde în unele texte literare exprimarea dublă / triplă a complementului direct prin încadrarea verbului între două pronume atone (pentru

exemple vezi **complementul direct**); din această perioadă, **d.c.d.** devine normă (dar I. Budai-Deleanu condamna încă în gramatica sa de la începutul sec. 19 atât **d.c.d.**, cât și **d.c.i.**), fiind consemnată peste tot în perioada 1836–1881 (deși la unii scriitori se întâlnesc exemple fără **d.c.d.**). **D.c.i.** este o tendință din ce în ce mai puternică în româna literară încă din sec. 16. Ea se accentuează la începutul sec. 17 și mai ales în sec. 18, deși rămâne încă facultativă, deci cu valoare stilistică, și mai puțin intensă decât în cazul complementului direct. În textele din Moldova din perioada 1640–1780, formele atone încadrează verbul (*Ție ț-am greșitu-ți*. Dosoftei). **D.c.i.** este consemnată peste tot în perioada 1836–1881 (deși la unii scriitori se întâlnesc exemple fără **d.c.i.**).

2. dublarea stilistică (afectivă). Acest fenomen sintactico-stilistic constă în reluarea coreferențială a oricărui component al unei propoziții / fraze (nu numai a complementului direct / indirect și a completivei corespunzătoare, ca în cazul dublării clitice); se caracterizează din punct de vedere sintactic prin așezarea parentetică (izolată, ruptă sintactic de organizarea enunțului prin pauză și intonație) a componentului care este dublat, iar din punct de vedere stilistic prin efectele de reliefare / insistență la care conduce. **D.s.** se poate realiza prin reluare sau prin anticipare. Schimbarea topicii (antepunerea), însoțită de **d.s.**, prin care anumite tipare de pronominalizare (prin pronume, adverbe / locuțiuni adverbiale pronominale) pot dubla antecedentul / subsecventul (*Povestea asta, noi o știam deja / Noi o știam deja, povestea asta*), reprezintă procedee sintactice de insistență, a căror utilizare are ca efect punerea în relief a unui component / grup de componente dintr-o frază, putând duce la emfatizare. În cazul exprimării prin nume de lucru a complementului direct sau indirect, anticiparea clitică este interzisă, fiind posibilă, eventual, numai **d.s.** (*Îl vei primi, răspunsul oficial; I s-a adresat, comisiei, dar degeaba*).

Valoarea emfatică inițială a **d.s.** se menține în unele limbi romanice, în timp ce s-a redus în altele. În majoritatea limbilor romanice, în frază, **d.s.** se realizează printr-un pronume cu valoare neutră, care reia / anticipează o propoziție antepusă / postpusă (fr. *Tu vivras, nous le jurons tous! / Nous le jurons tous: tu vivras*). • În româna literară dinainte de 1780, dublarea complementului indirect avea încă valoare de **d.s.**, nefiind încă obligatorie. *I.V.R.*

duble, consoane ~, vezi **geminate, consoane ~.**

dublă, literă ~. Ortografia românească nu are **l.d.** cu valori speciale, diferite de cele ale literelor simple (unice), dar există situații în care se întâlnește repetarea alăturată a unei litere vocalice sau consonantice. **L.d.** și chiar triple vocalice se găsesc destul de des în următoarele combinații: *ee* (numai în neologisme: *alee, idee, relee, reexamina*), *ii* (*sfii* vb., *fii* s. pl. și vb. imp., *bucurii* și *familii, studii* s.pl., *lupii* s. pl. art., *femeii, vulpii* G.D. sg. art., *știi* și *știind* vb., *antiinfecțios, sfiiciune, ființă, bucuriile*), *uu* (*asiduu* adj., *reziduu* s., *continuu* adj. și vb., *reziduul, reziduuri*) și *iii* (*copiii, fiii* s. pl. art., *argintiii, zglobiii* adj. pl. art., *sfiii* vb. pf. s. 1 sg.); **l.d.** sau multiple (trei, rar mai multe) pot marca lungimea vocalei respective cu valoare expresivă (de ex., *buuun, cee?, maare, vaai!*) în loc de *bun, ce, mare, vai*); în nume proprii străine (de ex., *Aachen, Aalto, Baalbek*) și românești cu particularități grafice străine (*Aaron*) și în neologisme neadaptate, de obicei deonomastice (*aalenian*) **l.d.** respectă grafia etimologică a cărei valoare

originară este de obicei cea de a marca lungimea vocalei respective, uneori și o valoare fonetică specială (*ee* = [i] în *Freetown*, *oo* = [u] în *Bloomfield*). **L.d.** consonantice, relativ rare, se folosesc de obicei fie cu valoarea fonetică de repetare a consoanei respective la junctura unor termeni din structura cuvintelor compuse (*kilogrammetru*, *porttabac*) sau a prefixelor cu rădăcina în derivate (*interregional*, *înnopta*, *posttonic*, *superrezistent*, *transsiberian*), fie cu valoarea fonetică a două consoane diferite în secvențele *-cce-* = /kče/ (*accent*, *boccele*, *succes*), *-cci-* = /kči/ (*accident*, *vaccin*); **l.d.** sau multiple (mai des trei) pot marca lungirea consoanei respective cu valoare expresivă (de ex., interjecția *st* poate fi scrisă *sst* sau *ssst* și pronunțată [s̄t], iar adjectivul / adverbul *mizerabil* poate fi scris *mmizzerabil* și pronunțat [m̄ižerabil]); în nume proprii străine (*Accra*, *Andorra*, *Ottawa*, *Sevilla*) și românești cu particularități grafice străine (*Alessandrescu*, *Lecca*, *Negruzzi*, *Pippide*, *Rosetti*, *Russo*, *Tell*, *Zanne*, *Zirra*) și în neologisme neadaptate (*allegretto*, *fortissimo*, *pizza*, *watt*) **l.d.** respectă grafia etimologică, a cărei funcție este de a marca fie, în cele mai multe situații, lungimea consoanei respective (nu totdeauna respectată de români și în pronunțare), fie o valoare fonetică diferită de cea a literei simple (*zz* = [ț], *ll* = [l']).

În diverse sisteme ortografice mai vechi, etimologice sau cu tendințe etimologizante, s-au folosit mai multe **l.d.**, mai puțin la vocale (numai *aa*) și în mai mare măsură la consoane (*bb*, *ff*, *mm*, *pp*, *ss*, *tt*). Chiar ortografia din 1932 impunea scrierea cu **l.d.** consonantice în unele situații din rațiuni pur etimologice (*baccil* pentru *bacil*) sau / și practice, pentru evitarea omonimiei: *ss* în neologismele *cassă*, *massă*, *rassă* vs. *casă*, *masă*, *rasă*; *tt* în *motto* vs. *moto(-)*; din 1953 s-a redus numărul **l.d.** la asemenea neologisme. *M.A.*

dublete (~ etimologice). Termenul are o accepțiune restrânsă (pereche de cuvinte provenind din același etimon, dintre care unul este moștenit, iar celălalt este împrumutat direct din latină sau prin intermediul limbilor romanice) și alta mai largă (pereche de cuvinte cu același etimon, având aceeași origine imediată sau îndepărtată). Pentru prima accepțiune, folosită curent și în celelalte limbi romanice: lat. *directus* > *drept* ~ *direct* (it. *dritto* ~ *diretto*, fr. *droit* ~ *direct*, sp. *derecho* ~ *directo*, pg. *direito* ~ *directo*). În română numărul **d.e.** este mai mic decât în alte limbi romanice, unde procesul este mai vechi. Pentru a doua accepțiune, exemplul clasic este lat. *magister* > *măiestru* și împrumutat prin diverse filiere, în timp și spațiu (*maistru* < germ. *Meister*, *meșter* < magh. *mester*, *master* < engl. *master*, *maestru* < it. *maestro*, *magistru* < lat. *magister*, germ. *Magister*). În ambele cazuri, între **d.** există diferențe fonetice (termenii moșteniți s-au supus procesului de evoluție fonetică, în primul caz, termenii împrumutați provin din limbi în care s-au produs transformări fonetice specifice) și semantice (termenii moșteniți denumesc realități concrete, în timp ce termenii împrumutați denumesc realități abstracte). • **D.e.** în care unul dintre elementele componente este moștenit din latină analizate de C. Moroianu ajung la 300. Nu trebuie confundate cu variantele etimologice de tipul *coregrafie* ~ *coreografie*, *mesaj* ~ *mesagiu*, care nu sunt specializate semantic (numai una dintre variante este acceptată de limba literară). Din punct de vedere lexico-gramatical, trei categorii: **d.** lexicale, afixale, mixte. **D.** lexicale, cele mai numeroase, prezintă, în general, concordanță între categoriile lexico-gramaticale:

bășică ~ *vezică* (substantiv), *subțire* ~ *subtil* (adjectiv). **D.** afixale: *cu-(cuprinde)* ~ *con-(conduce), în-(înfrângere)* ~ *in-(induce)*. **D.** mixte *dinte* ~ *denti* – *(dentiform)*. **D.** lexicale sunt cele mai numeroase, apărute mai ales în limba literară din sec. 19, când se produce relatinizarea* limbii române: *frupt* ~ *fruct* (< lat.), *închide* ~ *include* (< lat.); *apleca* ~ *aplica* (< fr., lat.), *bătrân* ~ *veteran* (< fr., lat.), *biserică* ~ *bazilică* (< fr., lat.); *curte* ~ *cohortă* (< lat.) ~ *cort* (< mgr.), *strat* ~ *stradă* (< ngr., it.) ~ *stratus* (< fr., lat.), *șchiau* ~ *sclav* (< lat., fr.), *slav* (< fr.). Din punct de vedere semantic, **d.** împrumutat suferă o specializare, aparține de obicei unor limbaje tehnice: *buric* ~ *ombilic, ureche* ~ *auricul* (medicină), *fugă* ~ *fuga* (muzică), dar există și **d.** sinonimice cu sensuri apropiate: *aceră* ~ *acvilă, dator* ~ *debitor, trimite* ~ *transmite*. Există și omonime etimologice (același etimon, dar cu sens diferit): *arie* (< lat. *area*) ~ *arie* (din lat. *area*, cu sens după fr. *aire*). **D.e.** apărute în interiorul limbii române: de la două forme gramaticale ale aceluiași verb, *cerut* și *cerșit* (*cerșut*), folosite inițial ca variante flexionare s-au specializat două verbe distincte, cu sens diferit (*a cere, a cerși*). • **D.e.** în care nici unul dintre termenii perechii nu este latin: același etimon pătrunde în variante regionale ale românei din limbi diferite, dar înrudite (slave), aflate în vecinătatea regiunilor respective: *jalbă* (bg.) ~ *jalobă* (pol., rus.), *golub* (bg.) ~ *hulub* (< ucr.). • Același etimon poate pătrunde în aceeași perioadă din limbi diferite, dintre care una este intermediar: *francez* (în varianta veche *frantez*) ~ *franțuz* provin dintr-o sursă latino-romanică, greacă (*frantez*), respectiv rusă. *M.S.*

dublu complement / obiect direct, vezi **direct, complement ~.**

E

egalitate, comparativ de ~. Una dintre cele două valori ale comparativului*. Apare la adjectiv și la unele adverbe (de obicei de mod). Se formează cu locuțiunile adverbiale *la fel de* (lit.), *tot atât de*, *tot așa de* (oral, pop.), *deopotrivă de* (livr.) așezate înaintea formei de pozitiv a adjectivului / adverbului comparat (*la fel de bun, la fel de bine*). Al doilea termen al comparației se introduce prin *ca, ca și, cât, cât și* (cu regim de acuzativ: *E la fel de inteligent ca tine; Scrie la fel de bine ca mine*; alteori al doilea termen al comparației primește caz de la altă prepoziție din structură: *El este la fel de bun la română ca și la matematică* sau are cazul impus de verbul din structură: *Cartea îmi este la fel de utilă mie ca și ție*) sau prin *cât* (când al doilea termen al comparației este o propoziție (*Ea este la fel de înaltă cât sunt și eu*); al doilea termen al comparației poate fi introdus și prin *în comparație cu / comparativ cu / pe lângă*. Al doilea termen al comparației poate fi omis când este subînțeles (folosire absolută a **c.e.**: *Și el este la fel de inteligent*); alteori mărcile **c.e.** pot lipsi, comparația fiind marcată exclusiv prin termenul al doilea al comparației (*El este înalt ca tine*). Pentru accentuarea unui **c.e.** se pot folosi corelative (*tot atât de înalt cât este și voinic, pe cât de inteligent, pe atât de neatent*) sau pot fi inversați termenii comparației (*dulce ca mierea = ca mierea de dulce*).

În latină, **c.e.** se exprima analitic, cu adverbul *tam* urmat de forma de pozitiv a adjectivului / adverbului comparat. • Limbile neolatine formează **c.e.** cu descendenți ai lat. *tantum*. • În româna veche puțin atestat; exista o autonomie mai largă a termenilor. *A.Ș.*

element predicativ suplimentar. În gramatica românească este considerată **e.p.s.** partea de propoziție secundară* dublu subordonată*, unui verb / interjecție predicativă și unui nume (*Fata a venit tristă / plângând*). Sinonime: predicativ suplimentar, nume predicativ circumstanțial, atributiv transformat, nume predicativ secundar, complementul calității, circumstanțial al stării. Unii autori contestă **e.p.s.** ca poziție / funcție sintactică distinctă și îl asimilează atributului* (atribut predicativ). • Numele determinat de **e.p.s.** în structura ternară din care face parte poate fi subiectul propoziției (*Fata a intrat plângând*), complementul direct (*Am văzut-o plângând*), complementul indirect (*Lumea i-a spus Neghiniță*), complementul de agent (*Tot ce îmi doresc este o vacanță petrecută (de mine) singură pe un vârf de munte*). Se exprimă prin substantiv (*Ea a fost numită directoare*),

adjectiv (*Luna se ridica albă*), verb la gerunziu, supin, participiu (*Maria a venit plângând; Haina o am de căpătat; Cartea trebuie citită*), adverb (*Nu mi-a plăcut cum am găsit-o ultima oară; Te știam acasă*), interjecție (*M-a lăsat paf*). Subordonarea față de nume este marcată prin acordul* gramatical în gen și număr (când **e.p.s.** este realizat prin adjectiv) sau acordul referențial (când **e.p.s.** este realizat prin nume) cu numele determinat (*O consideră inteligentă; Au numit-o profesoară*). În frază, **e.p.s.** se realizează ca propoziție predicativă suplimentară*. Atunci când este exprimat printr-o parte de vorbire flexibilă, **e.p.s.** este în cazul nominativ, excepție făcând situațiile în care este precedat de o prepoziție specifică (*drept, ca, de*), care îi impune cazul acuzativ (*Mă ia de / drept proastă; A venit ca directoare*). • Structurile cu **e.p.s.** sunt structuri care condensează în aceeași unitate sintactică (propoziția) o structură inițială bipropozițională, în care au intervenit reorganizări sintactice și elipse (*Ea a venit plângând* < *Ea a venit și ea plângea; Eu am văzut-o în timp ce / că plângea*). De aceea, unele dintre structurile cu **e.p.s.** sunt ambigue (*Îl văd traversând* se poate interpreta ca *Eu văd că el traversează; Eu îl văd pe el în timp ce traversează; Eu îl văd pe el în timp ce eu traversez*). Structurile cu **e.p.s.** sunt frecvente în limba română și diverse din punctul de vedere al structurilor bipropoziționale din care provin (*Ea s-a întors veselă; Ea mă consideră prieten; Ion se crede deștept; El se preface bolnav; Mi-o amintesc tânără; Merele s-au nimerit coapte; Ea a murit răpusă de boală; Împrumutul se cuvine restituit*). **E.p.s.** se apropie de circumstanțialul de mod (*Ea a venit țopăind*, circumstanțial de mod / *Ea a venit tristă*, **e.p.s.**) și de atributul circumstanțial (*Obosită, Maria a hotărât să stea acasă*, atribut circumstanțial / *Maria a sosit obosită*, **e.p.s.**). Se află la limita cu numele predicativ atunci când determină un subiect; interpretarea este dependentă de inventarul acceptat de verbe copulative. Structurile cu **e.p.s.** sunt frecvente în limba actuală.

Puțin descrisă, structura ca atare există în dialectele sud-dunărene.

În gramaticile latinești este o poziție / funcție sintactică puțin abordată sub aspect teoretic. Structurile ca atare există însă (*Ibant obscuri, Matutinus uenit*). • Controverse teoretice și diverse denumiri în gramaticile limbilor romanice; structura ca atare există (fr. *Je le sais honnête*; sp. *Antonio llegó cansando a casa*; it. *Lo abbiamo eletto presidente*). *A.Ș.*

elipsă. Fenomene lingvistice destul de variate, cuprinse prin tradiție în aceeași categorie. Trăsături lingvistice și pragmatice specifice nu atât în cazul **e.** contextual-situaționale (în care elementul absent din enunț e de fapt suplinit de contextul spațio-temporal sau de mijloace extralingvistice – gest, mimică), cât al **e.** (independente de context) în care absența unui element este indicată doar de intonație și al **e.** condiționate textual, strict determinată de contextul lingvistic, constând în nerepetarea unor elemente deja exprimate. La nivel textual, **e.** poate avea funcție anaforică*: dacă elementul absent este coreferențial cu un antecedent, absența (percepută ca atare, completată mental) constituie un mijloc de realizare a coeziunii textuale. • Anumite componente sintactice (mai ales predicatul sau verbul copulativ) pot lipsi dacă sunt suplinite de o intonație specifică (*Aici – liniște; Noi – sănătoși; De mâine – la muncă; Pupăza – zbrrr*, vezi **nominală, propoziție ~**); construcțiile sunt tipic orale. Unele s-au fixat în proverbe (*La plăcinte – înainte!*). În mod asemănător, intonația

marchează lipsa verbelor de declarație din reproducerea vorbirii directe (*Și el de colo: Așa e?*). În scris, acest tip de e. este folosit cu intenții expresive, artistice, legate de sugerarea oralității. • **E.** condiționată textual (considerată uneori un fenomen aparte, de *subînțelegere* sau *brahilogie*) elimină (total sau parțial) o repetiție, prin neexprimarea formelor lingvistice potențial identice cu altele; ea apare mai frecvent în două cazuri: în dialog, în care nu se mai repetă elementele deja exprimate în replicile anterioare (*Când pleci? – Mâine; Ai terminat tot? – Un capitol*) sau se repetă doar o parte din ele (*Telefonează azi? – Azi*) și, în textul monologic, în situații de coordonare (prin conective sau prin juxtapunere; fenomenul numit în engl. *gapping*): *El citește romane, ea poezii*. În aceste situații, nu se mai repetă elementele tematice, ci se exprimă direct noua temă. • Unele reguli specifice și tendințe concrete ale e.: de exemplu, în dialog, formele verbale compuse sunt reduse mai curând la participiu decât la auxiliar (*Ai găsit?* / – *Găsit*, foarte rar *Am*); e rar și ca enunțul eliptic să păstreze doar forme pronominale neaccentuate (*Îl vezi? – Îl*). Vezi **afirmație.** În coordonare, elementul redundant este eliminat de obicei din membrul care urmează (*Ea merge la munte, el la mare*), dar în anumite condiții din membrul care precede (*Ea ascunde și el eliberează pisicile*). Negația poate prelua funcția întregului predicat (*Ea mănâncă, el nu*). • Unele diferențe între uz și normă: nerepetarea prepoziției, curentă în uz (*Merge la Cluj și Iași*), e nerecomandată de gramaticile normative; la fel, e. din coordonarea unor construcții prepoziționale sau verbale care cer cazuri diferite ale nominalului (*prin și datorită participării lor; respectă și corespunde normelor*). • În contexte bine determinate, unul dintre elementele sintagmelor relativ stabile este de ajuns pentru a evoca întreaga sintagmă; de exemplu, prepozițiile – *pentru, contra, cu, fără* (*El e pentru; Un pachet de Carpați fără*) sau numeralele ordinale (*E într-a doua; Călătorește cu a doua*). • **E.** lexicalizată (care adaugă un sens nou unui cuvânt desprins dintr-o sintagmă stabilă, uneori modificându-i și clasa gramaticală) se manifestă de obicei într-un grup nominal, din care fie substantivul a preluat sensul adjectivelor (*temperatură* „temperatură mare, febră", *tensiune* „tensiune mare" – fie, mai des, adjectivele au preluat sensul centrului nominal și s-au substantivizat (*roșie, vânătă* – din *pătlăgea roșie, pătlăgea vânătă*). E un proces în curs, dovadă că anumite adjective au sensul substantivului doar la forma gramaticală a sintagmei inițiale: *localele* („alegerile locale"), *compensatele* („medicamentele compensate"). Și verbele pot primi sensuri noi, prin preluarea semnificației unor complemente care nu mai sunt exprimate: *a da (la facultate)* – „a da examen de admitere (la facultate)". • Fenomene gramaticalizate, care nu mai pot fi considerate e., cum ar fi omiterea verbului *a fi* copulativ din concesiva factuală – (*Deși bolnavă, a plecat în excursie*) sau a aceluiași verb funcționând ca auxiliar în structura pasivă dependentă de un verb modal (*trebuie spus*).

În română, e. se folosește mai mult decât în alte limbi romanice ca mijloc anaforic*; de exemplu, pentru a relua ideea exprimată de numele predicativ, fapt realizat în franceză sau în italiană prin pronominalizare (*Ea e simpatică, el nu e*; fr. *Elle est sympathique, lui, il ne l'est pas*; it. *Lei è simpatica, lui non lo è*). Și absența din română a unor pronume partitive determină un rol mai mare al e. în realizarea anaforei: fr. *J'en prends moi-aussi*, it. *Ne prendo anch'io*, față de rom. *Iau și eu*. La fel, reluarea anaforică a unui conținut

global al enunţului anterior se face în română mai curând prin e. complementului decât prin pronominalizare: pentru fr. *Je le sais*, it. *Lo so*, echivalentul românesc cel mai frecvent este *Ştiu*. (E posibilă şi reluarea prin demonstrativ – *Ştiu asta* – şi chiar pronominalizarea prin clitic, de tipul *O ştiu*, dar ultima e considerată un calc relativ recent). • În diacronie pot apărea anumite schimbări în regulile e.; deocamdată, acestea au fost insuficient studiate. • Unele structuri eliptice au devenit expresii fixe sau au modificat sensul unor cuvinte; e vorba fie de structurile care apar (în dialog sau în secvenţe bazate pe coordonare) pentru a evita repetarea (*cum să nu; nici vorbă; da' de unde; n-ai decât*; unele s-au sudat până la a deveni unităţi lexicale – *parcă, cică*), fie de combinaţii des folosite, prescurtate – *n-are încotro*; în această categorie intră formule de salut, urări, ordine etc. (*sănătate! poftă bună! drepţi!*). *R.Z.*

eliziune. Fenomen prezent, ca şi în alte limbi romanice (italiană, franceză), ca urmare a tendinţei de evitare a hiatului*. **E.** este obligatorie în anumite situaţii: la joncţiunea dintre formele atone de acuzativ ale unor pronume personale şi ale pronumelor reflexive şi auxiliarul de perfect compus (*m-a chemat, s-a dus*); pentru pronumele personal de pers. 2 plural, şi în cazul formei atone de dativ, urmate de auxiliarul de perfect compus (*v-a chemat*, dar şi *v-a scris*); la joncţiunea dintre prepoziţia *întru* şi articolul indefinit (*într-un, într-o*). În alte situaţii, e. este opţională: de exemplu, la joncţiunea dintre negaţia *nu* şi verbele care au la iniţială vocala *a* neaccentuată (fenomenul fiind însoţit de un transfer accentual) sau sunt folosite la timpuri compuse ale căror auxiliare au iniţială vocalică (*n-apare, n-a spus, n-o să vină*), ori la joncţiunea negaţiei cu forma pronominală atonă *o* (*n-o vede*). **E.** este marcată grafic prin cratimă. *L.I.R.*

emfază. Mijloace de realizare prozodice şi sintactice. În mesajul oral, reliefarea unor cuvinte din enunţ se marchează fonetic prin: accentul frastic (sau de insistenţă, contrastiv), lungirea sunetelor, pronunţarea separată a silabelor etc. Atât în limbajul oral cât şi în scris, mijloace sintactice: modificări în ordinea cuvintelor (tematizarea sau topicalizarea, dislocarea la stânga, dislocarea la dreapta), repetiţie, dublare, cărora de obicei li se asociază în aspectul oral o intonaţie particulară. În scris, convenţii grafice suplimentare (subliniere, scriere a unui segment de enunţ cu caractere diferite, cu majuscule etc.). • Accentul frastic poate marca cuvinte pline (nu forme pronominale clitice, verbe auxiliare, de obicei nici prepoziţii sau conjuncţii), rostite cu mai mare intensitate decât restul enunţului. Funcţia sa e contrastivă: Maria *a greşit* (= nu altcineva). • Tematizarea (cu accentuare corespunzătoare) este mijlocul emfatic cel mai puternic în română: Despre el *am vorbit;* Cartea asta *trebuia s-o cauţi*. Bine reprezentate (mai ales în variantele orale ale limbii) structurile de tematizare prin repetare a predicatului sau a altor funcţii sintactice (tradiţional complementul sau completivele de relaţie*): *De mers, a mers; De bună, e bună; Cât despre noi,...; În ce priveşte locul,...* • Rol de focalizatori (cu funcţii mai complexe prin implicaţiile lor pragmatice, dar realizând şi emfatizarea) au şi unele particule adverbiale (*chiar, tocmai, exact*), ca şi adjectivul pronominal de întărire (*însuşi*): *Vine chiar azi; Vorbeşte chiar regele / Vorbeşte însuşi regele*. • Repetiţia e un alt mijloc de subliniere foarte utilizat, în forme libere (*Sigur, sigur s-a rezolvat*) sau semigramaticalizate: elementele corelative* neobligatorii

(*și... și, sau... sau, ori... ori*). Unele structuri gramaticale – precum negația* dublă (*Nimeni nu știe*) – au ca sursă **e.**, dar prin gramaticalizare și-au pierdut rolul de subliniere. Dublarea pronominală la formele de acuzativ și dativ e gramaticalizată (*Pe mine mă caută; Mie mi-a scris*), dar păstrează funcția emfatică în opoziție cu folosirea simplă a cliticului (*mă caută, mi-a scris*). La fel, unele corelative obligatorii sunt specializate pentru a marca **e.**, în opoziție cu sinonime simple (*fie...fie* vs. *sau*). • Specifică vorbirii populare și familiare, dublarea subiectului: *Vine ea mama*. În limba cultă, frecventă reluarea sau anticiparea emfatică în regentă (prin pronume demonstrativ) a unei propoziții subordonate subiective, completive directe sau indirecte: *Ce caut, asta se știe*. Când regenta apare prima, subordonata poate fi interpretată ca apoziție față de elementul care o anticipă: *Asta a vrut întotdeauna, să plece*. La fel, corelativele adverbiale ale unor circumstanțiale: *Unde îi place, acolo să meargă*. • În textele populare narative, un mijloc stilistic de emfatizare e interogativa-clișeu care focalizează asupra acțiunii: *Dar el ce-mi făcea?*. • La nivel stilistic și retoric, e interpretată ca **e.** o anumită solemnizare a stilului, caracterizată prin mijloace lexicale și sintactice în parte arhaizante: inversări de topică a atributului (*a sa gândire, frumoasa idee*), variantele cu inversiune ale unor forme verbale compuse (*afla-vor, știut-am*), dativul posesiv adnominal (*vorbirea-ți*), folosirea de interjecții retorice (*o, oh!*), structuri exclamative (*ce...!, cât de...!, atât de...!*), vocative, repetiții.

Româna se deosebește de celelalte limbi romanice prin dezvoltarea mai intensă și chiar gramaticalizarea unor structuri de emfatizare prin dublare (dublare pronominală, negație dublă, corelative), ca și prin faptul că nu a dezvoltat perifraze de emfatizare (focalizare) de tipul fr. *c'est... qui / que* (*C'est Jean qui parle*), it. *è...che / a* (*È lui che parla; È stato lui a raccontarlo*), pg. *é... que*, cărora le corespunde emfatizarea prin tematizare și / sau accent frastic: *El vorbește; El mi-a povestit-o*. În limba actuală au apărut totuși, probabil mai ales imitate, prin traduceri, perifraze de tipul *e... cel / acela care / ceea ce; (ceea) ce... e* (*E el cel care vorbește; Ce îmi place e că a recunoscut*); uzul lor e însă destul de limitat din punct de vedere sintactic și stilistic. *R.Z.*

engleză, influență ~. S-a exercitat în română la fel ca în alte limbi romanice (mai puțin sarda, retroromana). În română este mai recentă: la început, în secolul trecut, s-a produs mai puțin direct și mai mult prin intermediul altor limbi, în special franceza și s-a amplificat după al doilea război mondial. Nu există o **i.e.** directă în dialectele sud-dunărene. Factorii care au favorizat **i.e.** au fost diferiți de la o țară romanică la alta, de la o epocă la alta. În cazul românei, factori politici (rolul S.U.A. în viața internațională), culturali (producția cinematografică americană, dezvoltarea sportului, la început în Anglia și apoi în S.U.A.), sociali (modul de viață american), lingvistici (prestigiul limbii engleze ca limbă internațională) au dus la difuzarea limbii engleze. La baza **i.e.** în cea mai mare parte a cazurilor se află un bilingvism individual. **I.e.** se manifestă mai ales în lexic. Unele dintre cuvinte au pătruns în limba literară și în vorbirea cotidiană, la fel ca în italiană, franceză, catalană, spaniolă și portugheză. Adesea același cuvânt englezesc se regăsește în mai multe limbi romanice. Sunt termeni din domeniul politic (*buget*), de transport (*claxon, jeep, stop, tender, tichet, tramvai, tunel, vagon*), din sport (*box, dribla, fotbal, gol, golf, record,*

sport, tenis), de mâncăruri și băuturi (*biftec, rosbif, whisky*), de economie (*cec, dumping, stoc, trust*), de viață socială (*club, cocteil, dandi, iaht, interviu, miting, reporter, turist*), dansuri și muzică (*foxtrot, jaz*), îmbrăcăminte (*jerseu, smoching, sveter*). În vocabularul reprezentativ două cuvinte (*cameră, studio*) = 0,07% cu etimologie multiplă*, la care sursa engleză intră în discuție pentru domeniul cinematografiei. Dimensiunea **i.e.** în lexic nu poate fi evaluată exact, pe de o parte datorită faptului că **i.e.** se exercită și în prezent, deci inventarele existente sunt rămase în urmă și, pe de altă parte, pentru că la unele cuvinte este discutabilă acordarea statutului de anglicism (Georgeta Ciobanu, 1996, dă 1 400 de termeni, iar Andrei Bantaș, 1977, estimează la 4 000 numărul acestora). Dificultăți și în stabilirea inventarului de cuvinte pătrunse direct din engleză (*dry, fast-food, fixing, mass-media, ranger, rap, replay, reprint, rock*), și cele cu etimologie multiplă (ultimele mai numeroase). Fără indicii formale și / sau semantice (eventual și informații extralingvistice) este imposibil să se facă distincție netă între împrumuturile certe (cu etimologie unică) și cele cu etimologie multiplă: engleză – franceză (*club, lider, miting*), engleză – germană (*boiler, drops, șampon*), engleză – rusă (*conveier, screper*). Se atribuie greșit **i.e.** cuvinte inexistente în engleză (pseudoanglicisme) create în alte limbi, mai ales franceză: *tenisman, golaveraj* (Th. Hristea). Calcuri semantice existente și în alte limbi romanice chiar la aceleași cuvinte: *a aplica* „a cere, a solicita (un post, o bursă)" (și *aplicație, aplicant*), *a promova* „a face publicitate, a lansa" (și *promovare, promoțional*), *a realiza* „a-și da seama", *rezoluție* „fermitate", *suport* „susținere". Calcuri frazeologice: *cutie neagră, numărul unu, prima doamnă, război rece* (uneori formule calchiate circulă alături de împrumuturile ca atare: *number one – numărul unu, first lady – prima doamnă*). Dificultăți în adaptarea fonetică, grafică și morfologică a anglicismelor analizate de Mioara Avram: numeroase cuvinte adaptate la ortografia românească sunt scrise acum și cu ortografie etimologică (*aisberg – iceberg, lider – leader, meci – match*). Datorită caracterului recent al împrumuturilor, diverse probleme în adaptarea morfologică: de gen (*un / o story*, dar numai *story-ul*), datorită formei numele unor animate de sex femeiesc sunt încadrate la genul neutru (*top-model, miss*), dubla marcare a pluralului (*comicsuri, jeanși*). Sufixe periferice: *-ing* (*dribling, fixing, parching*) existent și în alte limbi romanice, *-er* neaccentuat (*prognozer, suporter*); elemente de compunere sufixoide active în formații recente: *-averaj* (*coșaveraj*), *-man* (*barman, tarabaman*). După modelul compuselor englezești cu topica determinant + determinat apar nume proprii cu aceeași topică (*Nord Hotel, Student-Club*), dar și substantive comune adoptate (*jumbo-car, sex-industrie, stock-opțiune*). Integrarea anglicismelor demonstrată prin productivitatea lor ca baze pentru formații românești, mai ales după 1990: *miting* (*mitingar, a mitingi, mitingist*), *sponsor* (*a sponsoriza, sponsorizare, cosponsor, sponsoragiu*). De remarcat deosebirea dintre lipsa de productivitate a împrumutului neadaptat *business* (care are compusul *businessman* împrumutat ca atare) și productivitatea variantei – dublet *bișniț(ă)* (*bișnițar, a bișnițări, bișnițărie* etc.). *M.S.*

epenteză. Fenomen rar în dacoromâna actuală; caracterizează anumite graiuri regionale (**e.** lui *c* în grupul consonantic *sl*, în subdialectul crișean: *sclab, sclănină*). Frecventă este numai **e.** unei semivocale

pentru evitarea hiatului*: *familie, social*. În istroromână se înregistrează e. lui *l'* în grupurile cu structura consoană labială + *i*, după modelul croatei: *fl'er* „fier", *pl'erde* „pierde", *ml'ez* „miez".

În trecerea de la latină la română, prezența e. este legată îndeosebi de evitarea hiatului rezultat în urma căderii unor consoane în poziție intervocalică. Cu această funcție, apar mai frecvent consoanele *g* (*nebula* > *negură*, *rubus* > *rug*, **fauulum* > *fagur*) și *v* (în paradigma verbului *a avea* < *habere*). Ca accident, e. poate fi invocată pentru a explica forme izolate, moștenite din latină (*de-excitare* > *deștepta*, *mixticium* > *mistreț*). E. apare, de asemenea, în împrumuturi care conțineau grupuri consonantice rare sau absente din limba română: sl. *zlobivŭ* > *zglobiu*, magh. *zsemlye* > *jimblă*, tc. *damla* > *dambla*. *L.I.R.*

epicen. Substantive e. cu formă numai de masculin*: *castor, pelican, țânțar; custode, ministru* sau numai de feminin*: *balenă, potârniche; cunoștință, haimana*. Când este necesară precizarea sexului unei ființe denumite prin substantiv e., se folosesc două procedee: crearea unui feminin (*elefantiță* de la *elefant*), respectiv masculin (*lebădoi* de la *lebădă*), procedeu nu întotdeauna posibil (vezi și **moțiune** și **moționale, sufixe ~**); adăugarea la numele e., generic, a unor determinanți precum *bărbat, femeie* (pentru persoane) sau *mascul, bărbătuș*, respectiv *femelă, femeiușcă* (pentru animale). *A.P.*

etic, dativ ~ (dativul interesului afectiv, dativul participării). Dativ* al pronumelor personale clitice (vezi **clitic**) de pers. 1 sg. (*mi*) și 2 sg. (*ți*), întrebuințat în condiții speciale: însoțește un verb, este lipsit de funcție sintactică de parte de propoziție, având exclusiv rolul stilistic și pragmatic de a exprima implicarea emoțională a vorbitorului / ascultătorului în cele relatate (dr. *Aici mi-ai fost?*). Uneori pronumele apar asociate, în ordinea *mi ți*: dr. *Cât mi ți-i băietul*. Construcțiile sunt populare și familiare.

Este frecvent în aromână: *Nu-ń-mi lọățî-ș-mini* „Nu-mi mă luați și pe mine", *L'a-ń-țul", vrută, țîni-ń-ț-lu!* „Ia-mi-ți-l, iubito, ține-mi-ți-l!".

Continuă o structură sintactică expresivă, cu pronume personal, din latina populară (de ex., *Tu mihi istius audaciam defendis?* „Tu-mi aperi îndrăzneala acestuia?"); mai frecvent în română decât în alte limbi romanice. *C.S.*

etimologică, structura ~ a vocabularului. **S.e.v.** este foarte variată: pe lângă elementul latin moștenit, cel mai important din punct de vedere funcțional, diverse componente etimologice datorate contactelor cu popoare și / sau culturi variate, diferite de cele ale altor limbi romanice. Substratul traco-dac* și superstratul vechi slav*, influențe ale unor limbi sau dialecte cu care celelalte limbi romanice nu au intrat în contact direct (albaneză*, avară*, slavă*, cumană*, greacă bizantină*, neogreacă*, maghiară*, turcă*, tătară*, bulgară*, polonă*, rusă*, sârbă*, croată*, ucraineană*, slavonă*, săsească*, șvăbească*). În unele cazuri (greacă, maghiară, turcă, limbi slave moderne) limbile romanice au împrumutat câteva cuvinte, în general termeni care se referă la realități specifice. Influențele recente provin cu precădere din franceză*, italiană*, latină*, germană*, engleză*, țigănească*, și, mai puțin, spaniolă*. În schimb, româna nu a avut contacte directe cu araba, limbi germanice (olandeză, limbi scandinave), unele limbi romanice (portugheză, catalană, sardă). • **S.e.v.** a limbii române este în funcție de varianta analizată: limba comună actuală sau

variante diatopice, diacronice, diastratice. **S.e.v.** a românei actuale este, la rândul ei, în funcție de ansamblul vocabularului, fără referiri la poziția cuvintelor analizate (A. de Cihac, D. Macrea; la Cihac elementele turcești reprezintă 1/5 din vocabularul românesc) sau cu referiri la inventare stabilite pe baza unor criterii combinate (frecvență, bogăție semantică, productivitate – vocabular reprezentativ*, vechime, bogăție semantică, productivitate – fond principal lexical*) sau doar pe baza frecvenței (B.P. Hasdeu, C. Maneca, V. Șuteu, Gh. Bolocan). • În dialectele sud-dunărene, diverse elemente împrumutate, cele mai multe în istroromână unde cuvintele croate au eliminat unele cuvinte de bază moștenite din latină sau au modificat distribuția acestora (A. Kovačec). În aromână (Matilda Caragiu Marioțeanu) multe cuvinte grecești (2 534), turcești (1 620), slave (577), albaneze (350), italiene (300), cele mai multe inexistente în celelalte dialecte. În meglenoromână (P. Atanasov) multe cuvinte slave, mai ales macedonene, grecești (în graiurile din Grecia), turcești. În graiurile din Transilvania cuvinte maghiare (mai numeroase în graiurile dacoromâne din Ungaria) și săsești, în Moldova, mai ales în nord, cuvinte ucrainene (mai numeroase în graiurile dacoromâne din Ucraina), în Republica Moldova cuvinte rusești, iar în graiul bănățean cuvinte sârbești (mai numeroase în graiurile dacoromâne din Serbia) și șvăbești. • În diversele variante diacronice, **s.e.v.** diferită: în limba veche, mai ales textele traduse, cuvinte slavone, iar în cronicile moldovene cuvinte polone. În epoca premodernă elemente neogrecești (epoca fanariotă), turcești, rusești (epoca Regulamentului Organic), care au dispărut ulterior. Din sec. 19 **s.e.v.** se schimbă datorită elementelor romanice (franceze, italiene) și latinești savante. • Dintre variantele diastratice (stilistice) se detașează argourile cu multe elemente împrumutate din limba țigănească. **S.e.v.** poate fi diferită și în funcție de scriitori (I. Heliade Rădulescu, G. Călinescu au multe italienisme). *M.S.*

etimologie multiplă. Conceptul de **e.m.** a fost introdus în lingvistica românească de Al. Graur (1950). Cele mai multe cazuri de **e.m.** la neologisme, unde adesea este imposibil de arătat de unde provine cuvântul respectiv. Limbile mai des invocate ca sursă sunt franceza, latina savantă, neogreaca, rusa, germana, italiana, bulgara și sârba. Uneori originea este semnalată de variantele fonetice (*aghent* – rusă, germană – *agent* – franceză, italiană), *șocolată* (franceză) – *șocoladă* (germană) – *ciocolată* (italiană) sau de accent (*carácter – caractér, profésor – profesór*). Cazul tipic este *lampă*: împrumutat la început din neogreacă (*lambă* „lampă de ulei") a intrat ulterior și din germană, franceză, rusă, maghiară, unde cuvântul avea consoana *p* și sensuri noi (lampă de petrol, de gaz, lampă electrică). **E.m.** este invocată și pentru cuvintele care au un sens obținut prin calc semantic (*țap* în sensul „pahar în care se servește berea" explicat prin germ. *Bock* „țap (de bere)"), sau frazeologic (*untdelemn* calc după v. sl. *drěvěno maslo* cu elemente latine *unt, de, lemn*), prin derivare sinonimică (de la *sticlete* „polițist" s-a ajuns la *scatiu* „polițist"). Prin **e.m.** sunt explicate și cuvinte rezultate din încrucișări și contaminări: *rotocol* < *roată* (lat.) + *ocol* (v.sl.). **E.m.** nu se limitează la neologisme: există și în cazul cuvintelor slave (*babă*: bg., scr., *da*: bg., scr., rusă) și chiar în cuvinte din latină (*mesteca* < *masticare* „a sfărâma mâncarea între dinți" și *mixticare* „a pune mai multe lucruri la un loc"). **E.m.** invocată și în derivare: unele sufixe (*-ez, -bil*)

pot avea origine multiplă, ca și unele derivate dintr-o limbă (*muntean* derivat de la *munte* sau de la *Muntenia* când are sensul „locuitor al Munteniei"). Numărul cuvintelor cu **e.m.** este mare: în vocabularul reprezentativ 457 (= 17,70%) cuvinte, cele mai numeroase sunt cele în care unul dintre etimoane este francez și din latina savantă (*a abate, accident, acid, act, activitate*), franceză, italiană (*bancă, garanție, gazetă*), franceză, rusă (*bază, cadru, comisie, comitet*), franceză, germană (*clasă, marș*), franceză, latină savantă și rusă (*activ, administrație*), franceză, latină savantă și germană (*aparat, grad*). Conceptul de **e.m.** utilizat în dicționarul academic (DLR). • Th. Hristea distinge mai multe feluri de **e.m.**: *internă* pentru derivate regresive (*a picta* vine de la *a picta* și de la *pictor*) și pentru derivate de tip *muntean, oltean*; *externă*, cea mai frecventă, pentru același cuvânt împrumutat din două sau mai multe limbi de cultură, fie în aceeași epocă, fie la distanță în timp și spațiu; *mixtă* sau combinată, când un cuvânt are în limbă o dublă proveniență (externă și internă) *arhaiza* din *arha(ic)* + *arha(ism)* + sufixul *-iza* și fr. *archaïser*. *M.S.*

etimologie necunoscută. Are diverse accepțiuni: de la cuvinte, puțin numeroase, pentru care nu s-a propus nici o etimologie, la cuvinte care au primit multe explicații, fără ca una dintre acestea să fie acceptată de majoritatea lingviștilor. Pentru ultima accepție se mai folosesc termenii: *etimologie nesigură, îndoielnică, incertă, discutabilă*. Unii autori de dicționare preferă să nu dea nici o etimologie în astfel de cazuri. În ultimă instanță **e.n.** este părerea unui lingvist și de aceea numărul cuvintelor cu **e.n.** variază de la autor la autor. C. Poghirc reproșează lui Al. Ciorănescu că în dicționarul etimologic preferă să considere cu **e.n.** sau etimologie îndoielnică termeni acceptați de alți lingviști români ca fiind cu origine clară (*baligă, baltă*). De fapt, **e.n.** poate deveni cu timpul chiar etimologie sigură (*mălai*, nesigur în Dicționarul lui Ciorănescu, a fost explicat recent convingător de A. Avram). Pot exista, după expresia lui Jean Pierre Chambon, „faux inconnus" (P. Swiggers le numește „orphelins étymologiques"). Numărul cuvintelor cu **e.n.** sau nesigură este destul de mare în toate limbile. În cel mai bun dicționar etimologic romanic (dicționarul etimologic al limbii franceze al lui W. von Wartburg) trei volume (21–23) conțin aceste cuvinte, autorul estimând la 20% numărul lor. C. Poghirc consideră că în română 10–15% din cuvinte au **e.n.** între cuvintele ca **e.n.** există unele importante în limbă: în vocabularul reprezentativ* (pe baza etimologiilor din DEX) sunt 70 (= 2,71%), ocupând rangul 6. Unele dintre acestea (*a atârna, bade, ban, băiat, creț, a ghici, hoț, mereu, a mișca, petic*) sunt considerate ca **e.n.** și în Dicționarul lui Ciorănescu. Sunt în general cuvinte vechi, general răspândite, dar și altele regionale, mai puțin cunoscute și care nu au fost studiate încă. *M.S.*

etimologie populară. Este un fenomen prin care un vorbitor, bazându-se pe diverse asemănări formale, alătură un cuvânt de altul cu care nu are nici o legătură genetică. **E.p.** are loc în mintea oricărui vorbitor și are caracter sincronic spre deosebire de etimologia științifică în care cercetarea istorică este obligatorie. **E.p.**, numită de unii „falsă etimologie", este opusă etimologiei savante, care apelează la formele anterioare și la legile de evoluție fonetică. În general, se recurge la **e.p.** în cazul cuvintelor rare sau izolate în limbă, insuficient cunoscute, care au un sens neclar sau

o formă insolită, pentru a explica transformările suferite de acestea şi mai puţin originea lor. A fost considerată ca o reacţie împotriva caracterului nemotivat al semnului lingvistic; ca orice reacţie nu este un fenomen generalizat. Există diverse clasificări ale **e.p.** Th. Hristea stabileşte trei tipuri: **e.p.** atinge forma cuvântului (*comparativă* după *a cumpăra*, *apă chioară* < *apă chiară* < lat. *aqua clara* sub influenţa lui *chior*); atinge sensul (*a căpia* „a se îmbolnăvi de *cápie* „boală la oi" a devenit „a se sminti [la cap]" datorită lui *cap*); atinge forma şi înţelesul cuvântului (*cârdăşie* < *cărdăşie* „tovărăşie" are şi sensul peiorativ de „gaşcă"prin apropierea de *cârd* din expresii ca *a intra [a pune] în cârd*). • Nu există un inventar al cazurilor de **e.p.**, dar din cercetările anterioare rezultă că ar fi vorba de câteva zeci dintre care cele mai cunoscute sunt: *fierăstrău* < *ferăstrău* + *fier*, *funegru* < *funebru* + *negru*, *împărătuş* < *părătuş* + *împărat*, *pufoaică* < *fufoaică* + *puf*. La numele de plante sunt frecvente (*sunătoare* < **sănătoare* < lat. **sanatoria* + *a suna*). Există **e.p.** efemere, corectate încet prin cultură (frecvente în comediile lui Caragiale: *renumeraţie*, *scrofulos*, *geantă* „gintă", *lăcrămaţie*, *vermult*) şi altele care au rezistat controlului cultural şi s-au generalizat (*morav* < *nărav* + lat. *mos*, creaţie artificială). *M.S.*

excepţie, complement circumstanţial de ~. Valori: exprimă o excepţie în raport cu un termen de referinţă exprimat printr-o altă parte de propoziţie: subiect (*Au plecat toţi afară de el*), nume predicativ (*Era orice afară de un bun psiholog*), atribut (*A propus un contract acceptabil afară de câteva clauze minore*), complement necircumstanţial (*Nu iubeşte pe nimeni decât pe el însuşi*) sau, mai rar, circumstanţial (*A revenit în ţară în fiecare an, în afară de anul trecut*). Părţile de propoziţie la care se referă sunt exprimate sau determinate frecvent de pronume / adjective / adverbe nehotărâte formate cu *ori-*, de *alt(ul)* sau de compusele lui, de *fiecare*, *vreun(ul)*, *vreodată* sau de cuvinte exprimând ideea de totalitate (*întreg*, *tot*, *totdeauna*, *pretutindeni* etc.), iar în propoziţii negative de pronume / adjective / adverbe negative (*nici un(ul)*, *nimeni*, *nimic*, *niciodată* ş.a.). A fost desprins din complementul indirect*, care era conceput mai larg. • Elemente regente: verbe / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Era tare încurcat, aducându-şi aminte de orice afară de răspunsul la întrebare*) / anumite interjecţii predicative (*Hai oriunde afară de acasă*), anumite adjective cu sens verbal, mai ales derivate cu sufixul *-bil* (*Bolnav recuperabil prin orice mijloace afară de operaţie*). • Se exprimă prin substantive / substitute ale acestora (pronume, adjective posesive, numerale) precedate de loc. prepoziţionale *în afara*, *în afară de* (la care unii autori adaugă construcţia evasilocuţională *cu excepţia*) sau de adv. *decât*, prin adjective (*Erau lalele de toate nuanţele, afară de negre*), prin adverbe (*N-a mai întârziat niciodată afară de acum*) şi prin verbe la infinitiv (*Nu face altceva afară de a munci*) precedate de aceleaşi elemente. Corelative: adv. *mai* (*Nu a mai invitat pe nimeni decât pe cei doi*; *Nu s-a mai dus nicăieri afară de acolo*).

Regional în dacoromână se păstrează posibilitatea construirii **c.e.** cu prep. *fără* folosită singură sau + *decât* sau / şi *numai*. • În meglenoromână are o prepoziţie specifică *măda di* „afară de".

Pentru latină, **c.e.** nu este recunoscut în general în gramatici ca atare, situaţie care se regăseşte pentru limbile romanice, unde se introduce prin prepoziţii / locuţiuni

prepoziționale de tipul fr. *excepté, hors, hormis, non compris, sauf.* • În româna din perioada 1532–1640, **c.e.** este introdus în textele bisericești și prin prepoziții / locuțiuni prepoziționale dezvoltate pe teren intern din verbe la gerunziu / participiu *alegând (de / pre) / ales de* și *trecând de* „în afară de, cu excepția", care și-au redus mult circulația și frecvența, devenind arhaisme întâlnite sporadic numai la începutul perioadei 1640–1780; ele erau concurate, încă din sec. 16, de *afară (...) de, fără (de / numai)*, care le-au înlocuit și s-au generalizat ulterior și cărora li se adaugă, în perioada 1640–1780, loc. prepoziționale *afară din, fără cât, fără decât* și adverbul *decât*. *I.V.R.*

excepţie (restrictivă), propoziţie circumstanţială de ~. Termenul *restrictivă* nu s-a impus. Valori: exprimă o excepție în raport cu un termen de referință exprimat în regentă printr-o parte de propoziție: subiect (*Au plecat toți afară de cine a fost reținut*), nume predicativ (*Era orice afară de ceea ce se cheamă un bun psiholog*), atribut (*A propus un contact acceptabil afară de ceea ce figura în anexe*), complement necircumstanțial (*Nu iubește pe nimeni decât pe cine îl laudă*) sau, mai rar, circumstanțial (*A revenit în țară în fiecare an, în afară de când n-a putut*). A fost desprinsă din completiva indirectă*, care era concepută mai larg. • Felul regentei: afirmativă sau negativă; conține totdeauna pronume / adjective / adverbe nehotărâte / negative (*alt(ul)* sau compusele lui, *orice, vreun(ul)*) sau cuvinte exprimând ideea de totalitate (*întreg, tot, totdeauna, pretutindeni* etc.), iar dacă este negativă – pronume / adjective / adverbe negative (*nici un(ul), nimeni, nimic, niciodată* ș.a.). Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Era tare încurcat, aducându-și aminte de orice afară de ce i se răspunsese la întrebare*) / anumite interjecții predicative (*Hai oriunde afară de unde ne-a trimis mama*), anumite adjective cu sens verbal, mai ales derivate cu sufixul *-bil* (*Bolnav recuperabil prin orice mijloace afară de ce s-a dovedit inutil*). • Conective: loc. conjuncțională *(în) afară că* (*Nu făcea nimic (altceva) în afară că dormea toată ziua*); adv. *decât să / că* (*Nu făcea decât să doarmă / că dormea toată ziua*); orice element de relație subordonator (pronume / adjective / adverbe relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-*), corespunzător termenului din regentă la care se referă, precedat de loc. prepoziționale *în afara / (în) afară de* sau de adv. *decât* (*Nu făcea nimic altceva decât ce voia ea*). • Corelative: are frecvent în regentă adv. corelativ *mai*. • Modurile folosite: în funcție de elementul introductiv: **p.e.** introduse prin *(în) afară că / de* + pronume / adverbe se pot construi cu indicativul, prezumtivul sau condițional-optativul, cele introduse prin *decât* admit și conjunctivul. • Topica: în funcție de construcție: **p.e.** introduse prin *decât* sunt totdeauna postpuse regentei, celelalte pot fi atât antepuse, cât și postpuse. • Poate avea și o nuanță cumulativă* (*N-a mai fost trimis nimeni în afară de cine fusese ales*). • **P.e.** este relativ rară în româna vorbită, în care apare mai frecvent introdusă prin *decât să* pe lângă regente negative (cu verbul *a avea*), termenul la care se raportează fiind subînțeles (*N-aveți decât să-l înapoiați*).

P.e. introduse prin pronume relativ precedat de prep. *fără* „(în) afară de" și prin adv. *numa (că)* „decât" se mai păstrează în Transilvania (*Nu mai erau băieți acasă fără care era mai mici ca noi*) și Crișana (*Nu-mi spunea nimic dară numa că-i mort*).

P.e. nu este în general recunoscută ca atare în gramaticile latinei și ale limbilor

romanice. În limbile romanice se introduce prin locuţiuni conjuncţionale de tipul fr. *excepté que, sauf que, sauf à ce que.* • În româna din perioada 1532–1640, **p.e.** era mai frecventă decât cumulativa* şi avea drept conective loc. conjuncţionale *alegând să* (*De nemică alt nu se deşerta, alegând să grăiască ceva.* Coresi) / *trecând să*, *fără numai să* şi *fără numai ce*, cu vitalitate slabă însă şi care au devenit tot mai rare la începutul sec. 17. În perioada 1640–1780 li se adaugă *alegând de / când, fără cât (să) / decât / numai (când / (doar) de)*, precum şi pronume relative precedate de *afară de* şi *alegând*, dar *trecând să* dispare, iar locuţiunile formate cu *alegând* – concurate de cele formate cu *fără*, mai răspândite – se păstrează până spre 1780 numai în texte din Moldova şi Ardeal. *I.V.R.*

exclamativă, propoziţie ~. Considerată fie subtip de enunţiativă (afectivă), fie tip autonom. Din punct de vedere sintactic, enunţurile exclamative se pot realiza ca propoziţie (*Ce bine e aici!*) sau ca frază (*Ce fericită sunt că ai reuşit să obţii ce ai vrut!*). **P.e.** pot fi structurate în diferite grade, de la propoziţii complete, la interjecţii cu valoare exclamativă (*Ce frumos este la tine!, Frumos aici!, Frumos!, Ah!*). Marca specifică este conturul intonaţional descendent, exclamativ, redat grafic printr-un semn de punctuaţie specific, semnul exclamării. Facultativ, dar frecvent, pot apărea şi alte mărci specifice: adverb / adjectiv / interjecţie / conjuncţie exclamativ(ă) plasat(ă) la începutul enunţului (*ce, cât (de), cum, că: Ce casă frumoasă!; Ce frumos e aici!; Cât de frumos e aici!; Cum e de frumos aici!; Vai, ce cald e!; Că bine mai zici!*); selecţia cuvântului exclamativ depinde de sensul enunţului şi de registrul stilistic (ex., *că* – familiar, popular); inversiunea (*Ce frumos scrie Călin!; Frumoasă este!*); emfaza prin intonaţie a unor cuvinte (*Bine zici!*); adverbe emfatice (*Frumoasă mai este!; Că bun mai e!*). În unele **p.e.** intervine elipsa (*Ce bine e că ai reuşit! > Ce bine că ai reuşit! > Bine că ai reuşit! > Ai reuşit!*). Cuvântul exclamativ, atunci când există, reprezintă vârful conturului intonaţional. Se construiesc cu indicativul (*Ce bine e aici!*), condiţionalul-optativ (*Ce-aş mânca o prăjitură!*). Elemente nonverbale (mimică, gesturi) marchează suplimentar **p.e.** Nuanţele afective sunt variate şi se dezambiguizează contextual. Intensitatea afectului exprimat este variabilă şi poate fi marcată în scris prin mai multe semne de exclamaţie.

În latină, **p.e.** aveau următoarele mărci: particule exclamative *-o* (*O di boni!*); substantiv cu valoare exclamativă în dativ (*Uae misere mihi!*) sau acuzativ (*Nugas!*); adverbe şi adjective cu valoare exclamativă (*Quantum nos lusissemus!*); infinitivul urmat de *ne* legat de cuvântul exclamativ (*Mene incepto desistere!*); în exclamativele indirecte, realizate ca subiective, completive, apozitive, verbul era la conjunctiv (*Perspicite quanta potestas permittatur!*). • Există în toate limbile romanice; sunt construite cu indicativul sau infinitivul, având intonaţie descendentă şi mărci exclamative suplimentare (fr. *Comme il fait beau!*, it. *Che bel tempo fa!*). *A.Ş.*

exclamaţie. Construcţie cu caracter afectiv, luând adesea forma unei propoziţii exclamative* prin care vorbitorul transmite diverse sentimente, afecte. Poate fi folosită ca figură retorică pentru exprimarea directă a sentimentelor, atitudinilor vorbitorului faţă de enunţ (*Ce bine că eşti, ce mirare că sunt!; O, muzică, tu vibraţie / cea mai rară / pentru că niciodată nu vom / sări deasupra urechii noastre.* Nichita Stănescu). Cunoscută din retorica clasică. *A.Ş.*

expletivă, negaţie ~. Structurile cu **n.e.** sunt destul de frecvente şi diferite ca realizare. Unele sunt gramaticalizate: circumstanţiale de timp introduse prin conjuncţia *până* (*Pleacă până nu vine el acasă*) şi *înainte să, fără să* (neliterar: *Pleacă înainte să nu se întunece!; Nu pot fără să nu adresez mulţumiri gazdelor*), completive indirecte având regente verbe de restricţie şi inhibiţie (*S-a abţinut să nu-l pocnească; Mă feresc să nu-l lovesc; Mă tem să nu se supere*). Altele au valoare discursivă şi sunt în variaţie liberă cu formele pozitive corespunzătoare: propoziţii exclamative (*Nu-i frumoasă?! / E frumoasă?!*), interogative (*N-ai un creion în plus? / Ai un creion în plus?*).

Limba latină avea construcţii analoage, transmise tuturor limbilor romanice, unde nu sunt însă frecvente. *A.Ş.*

explicativă, propoziţie ~, vezi cauză, **propoziţie circumstanţială de~.**

F

falsă regresiune, vezi **hipercorectitudine.**

false condiționale / finale / locale / modale / temporale, vezi **opozițională, propoziție circumstanțială ~.**

fărșerot. Grai (complex de graiuri) românesc (dialectul aromân, grupul nordic). Sudul Albaniei (localitate originară Frașari = alb. Frashër; azi în special în zona orașului Korça și în provincia Çemeri), Grecia (provinciile Macedonia, Epir și Tesalia), F.R.I. Macedonia și România (grup numeros în județul Constanța). • Șase vocale în poziție accentuată (vocala nedeterminată *â* corespunzătoare lui *ă* și *î*; realizată uneori ca *ă*). Patru vocale în poziție neaccentuată (neutralizarea opoziției între *e* și *i*, respectiv *o* și *u*). Diftongul *ẹa* (< *e* accentuat… *e*, *ă*) > *ẹ*: *lẹmne*, *fẹtă*. Vocalele finale *i* și *u* > ${}^{i}_{\shortmid}$, respectiv ${}^{u}_{\shortmid}$ (asilabice) după orice grup consonantic, inclusiv oclusivă + lichidă: *socr*${}^{u}_{\shortmid}$, pl. *socr*${}^{i}_{\shortmid}$, *mușcl*^{u}, pl. *mușcl*^{i}. Afonizarea vocalei finale *ă*: *acas*^{ă}, *musc*^{ă}, *capr*^{ă} (deci chiar după oclusivă + lichidă). Vocale nazale: *stρãñe* „straie“, *mẽρ*${}^{u}_{\shortmid}$ „măr“, *aγõña* „repede“. Absența lui *l'* (> iot sau *g*): *i̯au*; *gaγínâ* sau *gâγínâ*; două sau chiar trei realizări ale consoanei *r*: apical, velar sau / și uvular; după unii cercetători (Matilda Caragiu Marioțeanu) opoziție fonologică între *r* și *R* (*ρ*), contestată de alții (N. Saramandu). Reducerea grupurilor consonantice *rl*, *rn* la *R* (*ρ*), *R̄* (*ρ̄*): *auρ̄*${}^{u}_{\shortmid}$ „urlu“, *i̯aρă* „iarnă“ și a lui *mn* la *m̄*: *lem̄*${}^{u}_{\shortmid}$. Sunete lungi: vocale accentuate (*akāța*, *fičōrĭ*) și unele consoane (*m̄*: < *mn*, *R̄* < *rl*, *rn*). Articolul hotărât *-l* nu se pronunță. Împrumuturi albaneze specifice: *mắiaură* „vârf“, *tepắr* „mai mult“, *vắlment* „război de țesut“, *dot* „deloc, complet“ (pentru acesta din urmă **f.** sunt numiți *doteani*). Deosebiri lingvistice între sexe: femeile au *r* uvular și, într-un grad mai mare decât bărbații, vocale nazale, vocale lungi și vocale neaccentuate închise. Asemănări relativ numeroase cu dialectul dacoromân (subdialectele vestice). *M.A.*

feminin. Termen al opoziției ternare de gen*. În planul conținutului, clasă neomogenă, doar parțial motivată în raport cu genul natural. Include ființe de sex femeiesc (*femeie*, *elevă*), rar, de sex exclusiv bărbătesc (*cătană*, *ordonanță*), epicene* (*gaiță*, *cămilă*), inanimate (*masă*, *roată*). Reprezentat în declinările* 1 (*țară*, *stea*) și 3 (*vulpe*, *mare*). Singurul gen care la singular posedă terminații specifice: *-ă*, *-eá*, *-á* (*casă*, *lulea*, *basma*). Flexiune cazuală specifică, cu două forme la singular: N.A. *apă*, *femeie* – G.D. *ape*, *femei* și cu N. pl. omonim cu G.D. sg. (vezi **caz**). • Opoziția **f.** – masculin* la nume de animate se realizează prin intermediul heteronimiei și al

moțiunii*: *tată – mamă, cocoș – găină, cal – iapă*; *nepot – nepoată, lup – lupoaică* și poate exprima, la substantive, în afara unei opoziții de sex, și opoziția animat – inanimat (agent – acțiune sau agent – instrument): *treierător* m. „bărbat..." (pl. *treierători*) – *treierătoare* f. „femeie..." (pl. *treierătoare*) și n. „utilaj..." (pl. *treierători*). Opoziția **f.** – neutru neutralizată la plural. **F.** adjectivelor variabile cu desinențe diferite pentru masculin – **f.** se formează de la masculin cu ajutorul desinențelor*: *bun–bună, rapid–rapidă*. • Categorie cu limite foarte flexibile: numeroase neologisme se încadrează la **f.**, majoritatea inanimate abstracte (*conjunctură, nevralgie, teorie*). În limba actuală, tendință de slăbire a **f.** la nume de profesioniste: *doamna doctor, doamna inginer*. • Pronume* **f.** cu valoare neutră: *o* (*Să o lăsăm pe altă dată*), *asta* (*Asta nu e bine*), *ceea ce* (*A plouat, ceea ce e bine*) etc.

Migrații regionale de la **f.** la neutru favorizate de forma de plural comună celor două genuri: *creang, grop, lamp* (în Banat); *alic, pârlog, tranșeu* (în Muntenia).

Substantivele **f.** moștenite au păstrat, în general, genul din latină. Treceri izolate la masculin, în special numele **f.** de arbori terminate în *-us*. Au trecut la **f.**: unele substantive neutre de decl. 2, din pricina terminației de plural *-a*, confundată cu cea de **f.** singular: n. pl. *arma, folia, templa, ostia* > f. sg. *armă, foaie, tâmplă, ușă*; neutre de decl. 3: *aeramen, marmor, lumen, mare* > *aramă* (vechi *arame*), *marmură* (vechi *marmure*), *lume, mare*; câteva masculine de decl. 3: *ponte* > *punte*. • În limba veche, unele substantive care acum sunt încadrate la **f.**, aveau gen oscilant: *truda* și *trudulu, tabăra* și *tabărul*. Neologisme care au fost inițial **f.** (*studie* > *studiu*) sau au avut alt gen și au trecut la **f.** (*problem* > *problemă*). *A.P.*

figură etimologică, vezi **intern, complement ~.**

final, complement circumstanțial ~, vezi **scop, complement circumstanțial de ~.**

finală, propoziție circumstanțială ~, vezi **scop, propoziție circumstanțială de ~.**

finale, consoane ~. În dacoromână nu există restricții de ocurență a consoanelor în poziție finală. Fiind o poziție slabă prin natură, poziția finală favorizează modificări ale consoanelor în limba vorbită; sunt frecvente fenomene de sandhi* (îndeosebi asimilări ale **c.f.** de către sunetele inițiale ale cuvintelor următoare: *îm‿pădure; s-a duz‿la școală*), precum și apocopa*.

Absența unor restricții de distribuție a **c.f.** caracterizează și meglenoromâna. Este frecventă reducerea grupurilor consonantice finale, prin eliminarea ultimului element (*cǫn* „când", *ąnflures* „înfloresc"). În istroromână *l* este singura consoană care nu poate apărea în poziție finală (*cå* „cal", *ie* „el"). În majoritatea graiurilor aromâne, la finală de cuvânt apare un *u* vocalic după grupurile consonantice și un *u* scurt după consoane simple. În graiul fărșerot *u* scurt apare în ambele situații. În graiul moscopolean *u* scurt nu apare după *m* final și după grupurile cu structura *muta cum liquida*.

În latină, o frecvență deosebită la finală de cuvânt aveau consoanele *m, t, s*, care funcționau ca desinențe. În evoluția de la latină la română trebuie admisă căderea tuturor acestor consoane. În această privință există diferențe între română și alte idiomuri romanice; româna nu a conservat finala consonantică în monosilabele terminate în latină în *m*, ca italiana sau spaniola (cf. it., sp. *con* vs. rom. *cu* < *cum*), și nici pe *s* final. Ultimul tratament apropie româna de italiană, dar diferențiază

aceste limbi de limbile romanice occidentale; de aceea, el a fost considerat fie drept o inovație regională în latină, fie drept o inovație romanică timpurie. Celelalte consoane care puteau apărea în latină în poziție finală au căzut, de asemenea, cu excepția lui *r*, care a suferit o metateză* cu vocala precedentă (*super* > *spre*, *quattuor* > *patru*); în cuvintele care conțineau un alt *r*, *r* final a fost eliminat prin disimilare, după producerea metatezei (*imperator* > **împăratru* > *împărat*); în prepoziția *pre* (< *per*), disimilarea lui *r* s-a produs, relativ târziu (în graiurile bănățene, *r* este conservat până astăzi), în fonetică sintactică (cf. *pre râu*, *pre rând* etc.). Se poate admite și conservarea lui *n* final latin în anumite monosilabe (*in* > *în*; *non* putea deveni **nun*, *n* final fiind disimilat ulterior în fonetică sintactică: **nun ne-a dat*). • În protoromână, ca urmare a căderii **c.f.** din latină și a conservării lui *u* final, finalele de cuvânt erau (cu foarte puține excepții) vocalice (cf. situația din aromână). Amuțirea lui *u* final, inovație regională, produsă în dacoromână în graiurile sudice, unde este atestată în textele din sec. 16, a determinat apariția finalelor de cuvânt consonantice. O inovație similară s-a produs probabil independent în meglenoromână și istroromână. *L.I.R.*

flectiv. Cuvintele flexibile pot fi segmentate în **f.** (morfem gramatical, dependent) și radical sau rădăcină (morfem lexical, independent / semidependent). Actualizează diverse valori ale categoriilor gramaticale specifice părților de vorbire flexibile. În general, sunt diferite pentru fiecare formă din paradigma flexionară (*cânt-ø*, *cânț-i*, *cânt-ă*, *cânt-ăm*, *cânt-ați*, *cânt-ă*), precum și pentru diverse clase flexionare (clasa de declinare a substantivului / adjectivului, clasa de conjugare a verbului). De la un cercetător la altul, apar uneori diferențe de segmentare (*cânt-ø-ø*, *cânț-ø-i*, *cânt-ø-ă*, *cânt-ă-m*, *cânt-a-ți*, *cânt-ø-ă*), precum și în definirea **f.**, cu consecințe asupra inventarului stabilit. • **F.** din limba română sunt: **f.** de gen (la adjectiv, articol, pronume, participiu, unele numerale), **f.** de număr (la substantiv, articol, adjectiv, pronume, unele numerale, verb), **f.** de caz (la substantiv, articol, adjectiv, pronume, unele numerale, participiu), **f.** de persoană (la verb), **f.** al categoriei comparației (adjectiv și adverb), **f.** de mod, de timp, de diateză (la verb); unele gramatici inventariază **f.** ale categoriei ordinii (la numeralele ordinale din gramatica tradițională). Articolele au fost considerate **f.** ale categoriei determinării. • După informația gramaticală exprimată, **f.** sunt: desinențe* (mărci de gen, număr, caz, persoană) și sufixe* gramaticale (mărci de mod și timp); unii lingviști includ printre **f.** și auxiliarele* (cărora le atribuie statut intermediar între morfeme gramaticale și unități lexicale), adverbele specializate pentru marcarea gradelor de comparație*, prepozițiile de infinitiv (*a*) și de supin (*de*, *la*, *pentru*), prepoziția *pe* specifică complementului direct cu trăsătura semantică [uman, individualizat], prepozițiile *a* și *la*, pentru marcarea genitivului, respectiv a dativului, la unele cuvinte; un statut special are conjuncția *să*, care în română îndeplinește simultan rolul de conjuncție și de morfem al conjunctivului. • **F.** generează forme sintetice (**f.** sunt așezate după radical, formând corp comun cu acesta, nedisociabile: *cit-i-se-m*) sau forme analitice (**f.** sunt așezate frecvent înaintea radicalului: *am plecat*; rar forme inverse: *plecat-am*). • În structura morfematică a unui cuvânt, **f.** poate fi reprezentat de un singur morfem (*pom-i*) sau de o succesiune de morfeme (*prim-i-se-m*). • După structură, **f.** sunt continue (realizate ca secvență fonică

neîntreruptă – *pom-i*) sau discontinue (realizate ca secvență fonică întreruptă – *a plec-a, al doi-lea*). Se actualizează prin unități segmentale fonematice (realizate pozitiv – *cânt-ă* sau negativ – *cânt-ø*) sau prin unități suprasegmentale (accentul: *cấntă*, prezent / *cântắ*, perfect; intonația: *Ion*, nominativ-acuzativ / *Ion!*, vocativ; *citește*, prezent / *citește!*, imperativ). În flexiunea unor cuvinte **f.** segmentale se pot asocia cu cele suprasegmentale (*Ioano!* – *-o* **f.** segmental; intonația, **f.** suprasegmental). • O problemă specială de descriere a limbii române o pun alternanțele* fonetice care afectează radicalul; având în vedere că ele contribuie la flexiune alături de desinențe și sufixe, pot fi considerate **f.** (*masă, mese; frumos, frumoasă; cad, cazi*). • În română există un număr mare de **f.** În funcție de distribuția lor în paradigma flexionară a unui cuvânt și de omonimiile specifice contractate, cuvintele au fost grupate în clase flexionare (substantivele și adjectivele în declinări*, verbele în conjugări*). Gruparea variază de la un cercetător la altul, cu diferențe semnificative, rezultate din felul în care s-a făcut segmentarea morfematică, de formele avute în vedere (articulate / nearticulate), omonimiile specifice etc.

Sistemul general al **f.** este același în subdialectele dacoromânei, cu diferențe date de specificul fonetic al dialectului, de conservarea unor particularități arhaice, de influențe ale limbilor vecine; prezența unor **f.** suplimentare, selectarea unor **f.** diferite de cele din limba literară pentru anumite unități lexicale. • Dialectele sud-dunărene prezintă un caracter mai conservator în privința inventarului față de dialectul dacoromân, influențe din limbile vecine și diferențe minore față de dacoromână privind distribuția formelor analitice în raport cu cele sintetice, omonimii specifice (vezi detalii la fiecare categorie gramaticală și la fiecare parte de vorbire).

Latina și limbile romanice, fiind limbi flexionare (în diverse grade), prezintă un inventar relativ bogat de **f.** În trecerea de la latină la limbile romanice inventarul de **f.** s-a simplificat și s-a modificat în funcție de evoluțiile fonetice specifice, având drept consecință confuzia unor clase flexionare și simplificarea flexiunii. În istoria limbii române, schimbări legate de productivitatea unor **f.**, apariția unora noi (importanța auxiliarului în flexiune, rolul articolului, al unor prepoziții), modificarea raportului sintetic / analitic în realizarea unor categorii gramaticale. *A.Ș.*

flexiune. Româna este o limbă cu **f.** preponderent sintetică, cu unele elemente de analitism. Cuvintele se clasifică în părți de vorbire flexibile (substantivul*, articolul*, adjectivul*, pronumele*, numeralul*, verbul*) și părți de vorbire neflexibile (prepoziția, conjuncția*, interjecția*); adverbul*, în general neflexibil, dar prin categoria comparației*, la limita dintre părțile de vorbire flexibile și cele neflexibile. În clasele de cuvinte flexibile apare și un număr relativ mic de cuvinte invariabile (care nu își schimbă forma pentru marcarea categoriilor gramaticale specifice: *nume, gri, trei, ce*). • **F.** nominală, numită declinare* (**f.** substantivală, adjectivală, pronominală; numeralul are **f.** comună cu cea nominală sau cu cea adjectivală, în funcție de valoarea substantivală sau adjectivală a numeralului) și **f.** verbală, numită conjugare*. Între **f.** substantivală și **f.** adjectivală există asemănări: omonimii comune în paradigmă, afixe flexionare comune, alternanțe fonetice comune, echivalențe între clasele flexionare; deosebirile privesc omonimiile specifice și repartiția lor pe clase flexionare, flective proprii (*-uri* apare doar la substantiv), inventar diferit de alternanțe* fonetice, varietate flexionară mai

mică la adjective. Cuvintele flexibile se segmentează în morfem și radical* (constant sau variabil pe parcursul flexiunii când este afectat de alternanțe fonetice) și flectiv. • Substantivul are **f.** în raport cu numărul* (singular* și plural*) și cazul* (nominativ*, acuzativ*, genitiv*, dativ*, vocativ*); selecția desinențelor*, precum și omonimiile specifice (alături de cele generale N. = A., G. = D.) depind de genul substantivului. Omonimiile sunt dezambiguizate de articol, de prepoziția *pe*, morfem specific unei clase de nume în acuzativ, de topică și de determinanți (acordați cu substantivul în gen, număr și caz). Există câteva substantive cu **f.** neregulată (*soră, surori*), altele defective* de număr (singularia tantum*, pluralia tantum*); defective de caz (de ex., de vocativ) și invariabile (*ochi, nume, pronume*). Alternanțe fonetice în radical. • Articolul are **f.** în raport cu genul (m., f., n.), numărul (sg., pl.), cazul (N., G., D., A., uneori și V.), realizate prin desinențe, izolat prin forme supletive. La substantivele articulate mărcile de număr și caz sunt vizibile la articol. • Adjectivul are **f.** în raport cu genul (m., f., n.), numărul (sg., pl.), cazul (N., G., D., A., V.; aceleași omonimii generale ca la substantiv), realizată sintetic (gen, număr, caz) și analitic (gradele de comparație). Alternanțe fonetice în radical, majoritatea comune cu substantivul. Există un număr relativ mic de adjective neregulate* (*roșu, roșie, roșii, roșii*) și invariabile* (*gri, roz, atroce, gata*). • **F.** pronumelui este complexă și depinde de cele zece subclase de pronume. În general, pronumele are **f.** în raport cu genul (m., f.), numărul (sg. / pl.), cazul (N., G., D., A., uneori și V.), persoana* (1, 2, 3 sg. și pl.). **F.** se realizează prin forme supletive (*eu, tu, el, ea, noi, voi, ei, ele*), prin desinențe (*celălalt, cealaltă, ceilalți, celelalte*), alternanțe fonetice (*aceluiași, aceleiași*), prin flexiune dublă (*însumi, însămi, însuți, însăți, însuși, însăși*), prin prepoziții (*la* pentru cazul dativ, *a* pentru cazul genitiv). Unele subtipuri de pronume sunt invariabile (pronumele de politețe *dumneavoastră*, pronumele relativ *ce* etc.). • Numeralul are **f.** redusă în raport cu genul (doar unele forme marchează opoziția m., n. / f., n., în timp ce majoritatea numeralelor sunt invariabile), numărul (în mod excepțional, *primul prima, primii, primele; întâiul, întâia*), cazul (marcat frecvent analitic prin prepozițiile *a* pentru G., *la* pentru D.; uneori prin desinențe și articol, *primului, primei, primilor, primelor*). • Verbul are **f.** în raport cu modul* (cinci moduri personale, patru nepersonale), timpul* (trei timpuri cu șapte valori în total la indicativ, câte două la conjunctiv, condițional-optativ, prezumtiv, infinitiv, imperativ; supinul, participiul, gerunziul nu au timpuri), persoana (1, 2, 3) și numărul (sg. / pl.); genul apare doar la participiu (m. n. / f. n.). **F.** se realizează sintetic prin sufixe, desinențe și / sau analitic prin verbe auxiliare, conjuncția *să*, prepoziții specializate. Selecția sufixelor și a desinențelor depinde de clasa de conjugare a verbului; omonimiile din paradigmă depind de clasa de conjugare, mod, timp. Apar variații în interiorul radicalului (alternanțe fonetice). Câteva verbe sunt neregulate* (zece) și unele defective*. • Unele adverbe (mai ales de mod) prezintă **f.** în raport cu gradul de comparație.

Unitate a sistemului **f.** în subdialectele dacoromânei, deși apar unele diferențe legate de actualizarea unor forme flexionare (desinențe, neutralizări, omonimii, raportul sintetic / analitic, frecvența unor desinențe). • Dialectele sud-dunărene sunt mai conservatoare decât dialectul dacoromân și au introdus unele inovații sub influența limbilor vecine. Dialectul aromân se aseamănă cel mai mult cu dialectul meglenoromân și conservă cel mai bine particularitățile evoluției comune dinaintea separării dialectelor, în timp ce în istroromână inovațiile

sunt mai numeroase, ca rezultat al bilingvismului cu croata (vezi detalii la fiecare parte de vorbire și la fiecare categorie gramaticală).

De la latină la limbile romanice evoluția a fost în sensul simplificării **f.** (simplificarea numărului de sufixe și desinențe), al înlocuirii (în unele puncte ale sistemului gramatical) **f.** sintetice cu **f.** analitică. Dintre limbile romanice, limba română are cel mai pronunțat caracter sintetic. În cadrul **f.** nominale limba română are două–trei forme cazuale, acolo unde celelalte limbi romanice au numai una; limba română este singura care are trei genuri; dintre cele trei declinări din latina târzie (cinci în latina clasică) româna le conservă pe toate (*casa* > *casă*, *lupus* > *lup*, *pars*, *-tis* > *parte*); au avut loc treceri de la o declinare la alta, comparativ cu situația din latină, oricum o mult mai mare varietate în raport cu celelalte limbi romanice; din cele șase cazuri latinești au rezultat în română cinci, cu omonimii generale și specifice, spre deosebire de celelalte limbi romanice, care marchează **f.** cazuală analitic; pronumele este, în linii generale, conservator, dar, datorită variațiilor de accent sintactic au apărut forme paralele de pronume personale și reflexive, accentuate și neaccentuate, mai mult decât în celelalte limbi romanice; membrii tuturor claselor de pronume sunt fie moșteniți, fie dezvoltați din elemente moștenite prin mijloace interne (compunere); treceri între clasele flexionare și apariția de noi clase flexionare la verb (*-esc*, *-ez*; tipul *-î*, creație a românei); pierderea categoriei aspectului; confuzia unor paradigme temporale; extinderea formelor compuse etc. *A.Ș.*

fond principal lexical. Ansamblul cuvintelor selectate pe baza a trei criterii: vechimea, bogăția semantică și puterea de derivare. Se aseamănă cu vocabularul reprezentativ*, dar se deosebește de acesta prin criteriul vechimii (în vocabularul reprezentativ se folosește criteriul frecvenței). Are un inventar de 1 419 față de 2 581 ale vocabularului reprezentativ. A fost stabilit de Al. Graur (1957), care a identificat trei categorii: nucleul **f.p.l.** – 964 cuvinte, categoria mijlocie – 217 și cercul maximal – 238. În prima categorie, 645 cuvinte (= 66%) sunt moștenite din latină, 192 (= 19,92%) sunt slave, 35 (= 3,63%) au origine necunoscută, 25 (= 2,59%) sunt cuvinte internaționale, 18 (1,87%) sunt maghiare, 11 (1,14%) grecești, 9 (= 0,94%) comune cu albaneza, 6 (= 0,62%) sunt turcești, 1(= 0,10%) este francez (la acesta trebuie adăugate unele dintre cuvintele internaționale). Cele mai multe cuvinte din **f.p.l.** sunt substantive (722), urmate de verbe (408), adjective (149) și celelalte (140). Folosind **f.p.l.** se poate aprecia ponderea elementului latin moștenit și a diverselor influențe asupra lexicului românei. *M.S.*

fonetică. În româna literară există șapte vocale: *e*, *i*, *a*, *ă*, *î*, *o*, *u* (vezi **vocalism**), patru semivocale*: *i̯*, *u̯*, *e̯*, *o̯*, care intră în componența diftongilor* și a triftongilor*, și douăzeci și două de consoane: *p*, *b*, *t*, *d*, *ḱ*, *ǵ*, *c*, *g*, *f*, *v*, *s*, *z*, *ș*, *j*, *h*, *ț*, *č*, *ğ*, *m*, *n*, *l*, *r* (vezi **consonantism**). Există nouă diftongi ascendenți*: *i̯a*, *i̯e*, *i̯o*, *i̯u*, *u̯a*, *u̯ă*, *e̯a*, *e̯o*, *o̯a*, paisprezece diftongi descendenți*: *ai̯*, *ăi̯*, *îi̯*, *ei̯*, *ii̯*, *oi̯*, *ui̯*, *au̯*, *ău̯*, *îu̯*, *eu̯*, *iu̯*, *ou̯*, *uu̯*, și nouă triftongi: *e̯ai̯*, *e̯au̯*, *i̯ai̯*, *i̯au̯*, *i̯eu̯*, *i̯ei̯*, *o̯ai̯*, *i̯o̯a*, *e̯o̯a*. În limba vorbită se manifestă o puternică tendință de evitare a hiatului*. Specifică românei este prezența unui *i* asilabic la finală de cuvânt (pseudo *-i* final), după consoane simple sau grupuri consonantice (cu excepția grupurilor *muta cum liquida*), pronunțat mai scurt și mai puțin sonor decât vocala palatală corespunzătoare. Acest sunet funcționează ca morfem de număr în flexiunea nominală

(*pomi*, *buni*) și ca morfem de persoană în flexiunea verbală (*cânți*, *vezi*). Accentul* este dinamic, liber, relativ stabil în flexiunea nominală și mobil în cea verbală.

Regional, în dacoromână apare vocala *ę*: când silaba următoare conține un *e* sau un *ă* provenit din velarizarea* lui *e* după anumite consoane (în subdialectele bănățean, crișean și maramureșean: *uręḱe*, *vęd'e*, *fięće* „fete" *męsă* „mese") sau ca urmare a monoftongării* diftongului *ęa* în poziție finală (accentuat sau neaccentuat, în subdialectul crișean: *mę*, *lumę*; numai sub accent, în subdialectele moldovean și maramureșean: *avę*, *măsę*), dar și în interiorul cuvintelor sub accent (*vedęm* „vedeam"). Vocala *ọ* apare ca urmare a monoftongării diftongului *ọa* în subdialectele crișean și maramureșean. În majoritatea graiurilor dacoromâne, se manifestă o tendință de închidere (în diferite stadii) a vocalelor neaccentuate (cf. pentru *e*: *ardę*, *casili*, *diparti*, pentru *o*: *uriez* „orez", *îngrupat*, pentru *a*: *cătăramă*, *bălaur*, pentru *ă*, îndeosebi în graiurile din Moldova: *sorậ*, *limbâ*). Graiurile dacoromâne de tip nordic cunosc fenomenul velarizării lui *e*, *i* și al monoftongării lui *ęa* la *a* după anumite consoane: *s*, *z*, *ţ*, *ḑ*, *ș*, *j*, *r* (de obicei, inițial), care sunt rostite dur (*săc*, *ţăs*, *ţîn*, *zîc*, *ḑî*, *șîr*, *jîr*, *rășe*, *sară*, *zamă* etc.). • În meglenoromână, istroromână, precum și în graiurile fărșerot și moscopolean ale aromânei, seria centrală* cuprinde o singură vocală: *ă*. În meglenoromână, lui *î* din dacoromână îi corespund: *ọ* – sub accent (*cọnt* „cânt"), *ạ* – în poziție inițială (*ạmpirat* „împărat") și *ă* – în celelalte situații (*cântaţ*). În istroromână, apare vocala *ę*, ca rezultat al monoftongării diftongului *ęa* (*sęra*, *vițę*), dar și la finală, corespunzând lui *ă* din dacoromână (*fętę* „fată"); *a* sub accent se realizează ca *å* (*cåsę* „casă"). • În consonantism, în subdialectele bănățean, crișean și maramureșean, se produce palatalizarea* lui *n* (*bińe*, *spuńe*, [am] *veńit*); în subdialectul bănățean apar și variante palatale ale consoanelor *l* și *r*, înainte de vocalele palatale (*cal'e*, *mar'e*). Africata dentală *ḑ* apare în subdialectele bănățean, moldovean și maramureșean. Fenomenele regionale cele mai caracteristice pentru dacoromână sunt palatalizarea* labialelor și a oclusivelor dentale, precum și fricativizarea* africatelor prepalatale. • În dialectele sud-dunărene apar sunetele *ń* și *l'* (ultimul simplu sau precedat de velarele *c*, *g*), care reprezintă fapte de conservare din latină (vezi *infra*). Africata *ḑ*, care are un statut similar, apare numai în aromână. Palatalizarea labialelor este generală în aromână și fluctuantă în meglenoromână.

În vocalismul și consonantismul românei se constată atât conservarea unor sunete din latina dunăreană, cât și apariția unor modificări condiționate contextual. În vocalism, factorii care au influențat evoluțiile sunt: timbrul vocalic (pentru vocalele palatale), prezența sau absența accentului, unele consoane precedente, consoanele nazale următoare, vocala din silaba următoare. Principalele schimbări s-au produs în direcția închiderii anumitor vocale (în poziție atonă, *a* > *ă*: *casa* > *casă*, sau în poziție nazală: *campus* > *cămp* > *câmp*), a velarizării vocalelor palatale (după labiale: *melum* > *măr*, fenomen produs după epoca protoromână), a diftongării* (*ę* primar și secundar și *o* sub accent s-au diftongat în *ęa*, respectiv, *ọa*, urmate de o silabă conținând vocalele *a* sau *e*: *sera* > *seară*, *mola* > *moară*, *solem* > *soare*). Mulți dintre diftongii românești au apărut prin sinereză*. • Majoritatea consoanelor necunoscute latinei constituie un rezultat al unor fenomene de palatalizare: *č*, *ğ*, *ţ*, *ḑ*, *ș* au ca sursă principală consoanele latine *c*, *g*, *t*, *d*, *s* urmate de un iot (dezvoltat

din *ĕ*, *ī* sau din *e*, *i* în hiat). Vezi **africate, fricative, consoane ~.** Oclusivele palatale* *ḱ*, *ǵ* provin din palatalizarea grupurilor consonantice *cl*, *gl* (*clamo* > *chem*, *glacia* > *gheață*). Fricativa *v* rezultă din consonantizarea* lui *u̯* inițial prevocalic din latină; *h* a fost explicat prin substrat sau prin influență slavă; *z* și *j* au apărut prin intermediul împrumuturilor din slavă (*zid*, *jale* etc.); în cuvintele latine, aceste consoane apar ca rezultat al fricativizării lui *ḑ*, respectiv, *ğ* (*dico* > *ḑic* > *zic*; *iocum* > *ğoc* > *joc*). În protoromână au existat și consoanele *ń* și *l'*, provenite din *n* latin urmat de *e*, *i* în hiat (*uinea* > *vińe* > dr. *vie*), respectiv din *l* urmat de *ĕ*, *ī*, *e*, *i* în hiat, din *ll* urmat de *ī* sau din grupurile *cl*, *gl* (*leporem* > *l'epure* > dr. *iepure*, *linum* > *l'in* > dr. *in*, *gallina* > *găl'ină* > dr. *găină*, *clamo* > *cl'em* > dr. *chem*, *glacia* > *gl'ață* > dr. *gheață*); aceste consoane s-au conservat până astăzi în dialectele sud-dunărene; *ń* s-a conservat și în subdialectul bănățean al dacoromânei. *L.I.R.*

fonologie. Majoritatea descrierilor sistemului vocalic al limbii literare identifică șapte unități fonematice: *e*, *i*, *a*, *ă*, *î*, *o*, *u*. În funcție de anumite particularități de distribuție și de unele fenomene de neutralizare, Em. Vasiliu a determinat următoarele trăsături distinctive ale fonemelor vocalice: a) deschis / nondeschis (prin care *a* se opune tuturor celorlalte vocale), b) închis / nonînchis (prin care *i*, *î*, *u* se opun celorlalte vocale), c) anterior / nonanterior (prin care *e*, *i* se opun vocalelor *ă*, *î*, *o*, *u*, trăsătura fiind nerelevantă pentru a) și d) rotunjit / nonrotunjit (prin care *o*, *u*, se opun lui *ă*, *î*, trăsătura fiind nerelevantă pentru *a*, *e*, *i*); pe această bază, poate fi individualizat fiecare fonem vocalic. Opoziția dintre vocalele nonanterioare, nonrotunjite *ă*, *î*, și cele anterioare *e*, *i* se neutralizează după consoanele palatale și după *i̯*, seria *ă*, *î* fiind exclusă din acest context. O opinie total diferită apare în lucrările lui E. Petrovici, care identifică numai cinci unități fonematice, grupate în două serii de localizare: labială și nelabială, *a* fiind o vocală neutră în raport cu acest criteriu. Fiecare vocală are o variantă realizată după consoane neutre și una realizată după consoane palatalizate (concretizată printr-o ușoară anteriorizare). Vocalele *ă* și *e*, respectiv *î* și *i* sunt variante ale unor foneme unice, *ă* și *î* apărând după consoane neutre, iar *e* și *i* – după consoane palatalizate (vezi **vocalism**). • Semivocalele* au primit interpretări fonologice diverse: unii cercetători au admis independența acestei clase fonologice atât în raport cu vocalele, cât și în raport cu consoanele, dar au definit diferit componența ei (*i̯*, *u̯* – în descrierea lui Al. Graur și Al. Rosetti; *i̯*, *u̯*, *e̯* – ulterior, la Al. Rosetti; *e̯*, *o̯* – la A. Avram); alții au contestat, cu argumente diferite, independența fonologică a acestei clase (E. Petrovici consideră pe *i̯* și *u̯* consoane, iar pe *e̯* și *o̯* – simple mărci de corelație ale unor serii consonantice); Em. Vasiliu (1965) interpretează pe *i̯*, *u̯*, *e̯*, *o̯* drept variante poziționale ale vocalelor corespunzătoare, cu care se află în distribuție complementară, semivocalele grupându-se întotdeauna în aceeași silabă cu vocala următoare, pentru ca ulterior (1985) să le considere o clasă distinctă de unități fonologice. *i* final asilabic (pseudo *-i* final) a fost considerat fie ca element lipsit de independență fonologică (marcă a corelației de muiere a consoanelor: Al. Graur – Al. Rosetti, E. Petrovici), fie ca variantă a semivocalei *e̯* (A. Avram), fie ca variantă a vocalei *i* (Em. Vasiliu, 1965) sau a semivocalei *i̯* (Em. Vasiliu, 1985). • Inventarul fonemelor consonantice a fost, de asemenea, diferit determinat. Unii cercetători au identificat 20 de unități fonematice, *ḱ* și

ǵ fiind considerate variante ale oclusivelor velare *c*, *g* (Al. Graur și Al. Rosetti, Em. Vasiliu în 1965), alții 22 de unități, *ḱ*, *ǵ* fiind distinse de *c*, *g*, cu care contractează raporturi de comutare (cf. perechi minimale de tipul *car* / *chiar*, *gară* / *gheară*) (Em. Vasiliu, 1985). E. Petrovici adoptă o poziție aparte, identificând 70 de foneme consonantice, grupate în patru serii, care constituie corelații* de timbru*: consoane neutre, palatalizate, labializate și labio-palatalizate (vezi **consonantism**). După Em. Vasiliu, trăsăturile distinctive ale sistemului consonantic sunt următoarele: a) întrerupt / nonîntrerupt (care opune oclusivele* și sonantele* *r*, *m*, *n* celorlalte consoane), b) continuu / noncontinuu (care opune fricativele* și lichida* *l* celorlalte consoane), c) anterior / nonanterior (care opune labialele* celorlalte consoane), d) posterior / nonposterior (care opune pe *c*, *g*, *h* celorlalte consoane), e) palatal / nonpalatal (care opune pe *ș*, *j*, *č*, *ğ*, *ḱ*, *ǵ* celorlalte consoane), f) oral / nonoral (care opune nazalele *m*, *n* consoanelor *p*, *b*, *f*, *v*, *t*, *d*, *s*, *z*, *ţ*, celelalte consoane fiind neutre în raport cu acest criteriu), g) sonor / nonsonor (care opune consoanele perechi, *ţ*, *h* și sonantele fiind neutre în raport cu acest criteriu). Opoziția dintre consoanele surde și sonore se neutralizează înainte de majoritatea consoanelor, cu excepția celor neutre în raport cu sonoritatea. Vezi **neutralizare opoziții fonologice**.

Sistemele fonologice ale graiurilor dacoromâne prezintă unele diferențe față de cel al limbii literare. În vocalism, regional, cu excepția graiurilor muntenești, în seria anterioară există o unitate în plus: *ę*; în subdialectele crișean și maramureșean, această unitate are o corespondentă în seria posterioară, *ǫ*. În consonantism, în subdialectele moldovean, bănățean și maramureșean, africata dentală *ţ* are o corespondentă sonoră: *ḑ*. În subdialectul moldovean nu apare africata prepalatală *č*, dar corelația de sonoritate cuprinde, în afara perechii *ţ* / *ḑ*, și perechea *h'* / *y*. În subdialectul bănățean, precum și în numeroase graiuri nordice și nord-vestice, apare o consoană în plus în seria sonantelor *ń*. În subdialectul crișean, africata prepalatală *č* nu are pereche sonoră. În acest subdialect, ca și în subdialectul maramureșean, apar fonemele *t'*, *d'*, a căror existență este o consecință a palatalizării* oclusivelor dentale; sunetele rezultate astfel s-au confundat cu oclusivele palatale primare și secundare (rezultate din palatalizarea labialelor *p*, *b*, iar pentru subdialectul crișean și *v*). • În dialectele meglenoromân și istroromân, ca și în graiurile fărșerot și moscopolean ale aromânei, sistemul vocalic se caracterizează prin prezența unei singure vocale centrale: *ă*. Seria anterioară cuprinde însă o unitate în plus: *ę*, în graiul moscopolean al aromânei și în anumite graiuri meglenoromâne, precum și în dialectul istroromân. Această vocală are un corespondent în seria posterioară: *ǫ*, în graiul moscopolean, precum și în unele graiuri meglenoromâne. Interpretarea fonologică a lui *å* din istroromână pune anumite probleme: considerarea lui *å* ca variantă pozițională (sub accent) a lui *a* nu este certă, pentru că anumiți vorbitori pronunță un *å* sub accent numai în cuvintele și împrumuturile vechi, pe când în împrumuturile mai noi din croată și italiană apare pronunțarea *a*. Sistemul consonantic al graiurilor aromâne din Grecia cuprinde 30 de unități fonematice; structura sa este mult mai simetrică decât cea a sistemului dacoromânei: ca urmare a unor fenomene de conservare, precum și a împrumutării unor foneme din greacă, seria fricativelor este completă, fiecare membru al seriei oclusivelor având un corespondent fricativ (*t* are corespondentul *θ*, *d* – pe *δ*, iar *g* –

pe *γ*), iar corelația de sonoritate funcționează fără excepție atât în seria fricativelor, cât și în cea a africatelor: *h* are perechea sonoră *γ* iar *ț* are perechea sonoră *ḑ*. Ca urmare a caracterului general al palatalizării* labialelor, în seria fricativelor apare în plus perechea *h'* / *y*. În seria sonantelor apar în plus palatalele *l'* și *ń*. Consonantismul meglenoromân cuprinde în plus față de dacoromâna literară sonantele *ń*, *l'*, iar în seria fricativelor, numai într-o localitate – palatala *h'*. Consonantismul istroromân cuprinde în plus sonantele *ń*, *l'*. În graiul din Susnevița opoziția dintre siflante și șuierătoare s-a defonologizat.

Sistemul vocalic românesc este rezultat al unor modificări produse în evoluția sistemului latin de bază. Specifică pentru latina dunăreană este menținerea distincției de timbru numai în seria anterioară: *ẹ* (continuând atât pe *ẹ* din latina populară, cât și pe *į*) se opunea lui *ę*. Seria anterioară și cea posterioară erau asimetrice, *ę* neavând corespondent în seria posterioară, unde *ǫ* și *ọ*, respectiv, *ų* și *ụ* s-au confundat, rezultatul fiind vocalele *o* și *u*. Asimetria sistemului este eliminată prin diftongarea* lui *ę* accentuat la *įe* (vocala din acest diftong având tratamentul unui *ẹ*). În latina dunăreană se produc o serie de neutralizări ale unor opoziții, atât în poziție atonă, cât și în poziție nazală: opoziția dintre *ę* și *ẹ* sau dintre *o* și *u*. Spre deosebire de celelalte sisteme vocalice romanice, sistemul protoromânei cuprinde, în afara seriilor de localizare anterioară și posterioară, o serie a fonemelor centrale, reprezentată prin vocala *ă*; această vocală nu participă la opoziția de apertură. Fonologizarea lui *ă*, inițial variantă a lui *a*, condiționată de lipsa accentului și de poziția nazală, s-a produs o dată cu apariția posibilității de contrast *a* / *ă*, fapt legat de fuziunea articolului definit postpus cu substantivele feminine (cf. perechi de tipul *casa* / *casă*). Apariția opoziției de apertură în seria centrală este o inovație produsă independent în dacoromână și în unele graiuri aromâne, după epoca de comunitate. Fonologizarea lui *î* s-a produs mai devreme în graiurile dacoromâne sudice. Fenomenul este considerat anterior sec. 16 în aceste graiuri de unii specialiști (Em. Vasiliu), pe când alții îl consideră posterior acestei date (A. Avram). • În latina populară, inventarul consonantic suferă unele modificări, produse la date diferite, care își găsesc reflectarea în română: dispariția lui *h*, consonantizarea* lui *ụ* inițial prevocalic și apariția fricativei labiodentale *v* (prin crearea perechii *f* / *v*, opoziția de sonoritate începe să funcționeze și în seria fricativelor), transformarea opoziției de cantitate* consonantică în opoziție de forță*, pierderea opoziției între oclusivele labiovelare și cele velare. În protoromână se produce fonologizarea unor consoane apărute ca urmare a unor procese de palatalizare*: africatele, fricativa *ș*, sonantele *l'*, *ń*. După exercitarea influenței slave, seria fricativelor se completează cu consoanele *h* (atribuit de unii substratului), *z* și *j*. Unii cercetători datează în această epocă pierderea opoziției de forță în cazul perechii *l̄* / *l*, *l* românesc având caracteristicile unui *l* forte. Printre inovațiile specifice dacoromânei, posterioare perioadei de comunitate dialectală, se numără apariția oclusivelor palatale *ḱ*, *ǵ*, a căror sursă o constituie grupurile* consonantice *cl'*, *gl'*. În aromână și meglenoromână aceste consoane apar ca urmare a palatalizării labialelor. Notațiile din textele vechi dacoromâne arată că, în sec. 16, *ḱ*, *ǵ*, aveau statutul unor variante ale oclusivelor velare *c*, *g*. Fonologizarea lui *ḱ*, *ǵ* s-a produs ulterior, o dată cu diversificarea posibilităților lor de distribuție în contexte prevocalice; *l'* și *ń* evoluează la

i̯ (cu excepția graiurilor bănățene, unde *ń* e conservat până astăzi). În sec. 16, în graiurile dacoromâne sudice era încheiată fricativizarea lui *ḑ* la *z* și a lui *ğ* (< *i̯* + *o*, *u*) la *j*. Acest fenomen s-a produs independent și în meglenoromână și istroromână. Corelația de forță se menține în sec. 16, într-o serie de graiuri dacoromâne nordice care cunosc rotacismul*, în cazul sonantelor *n* și *r*. Astăzi această corelație are o funcționare limitată la câteva graiuri. *L.I.R.*

formarea cuvintelor. Principalele procedee de **f.c.** în limba română sunt: 1. derivarea* propriu-zisă sau progresivă prin adăugarea de afixe lexicale (sufixe*: *hărnicie*, prefixe*: *strămoș*) și lexico-gramaticale (ex., sufixele conjugărilor: *a sfinți*); 2. derivarea regresivă*, prin suprimarea afixelor (în întregime sau în parte) sau a unor segmente interpretate ca afixe (*alint* < *a alinta, a transla* < *translator* sau *translație; cotro* < *încotro, aspid* < *aspidă*); 3. compunerea* din cuvinte care există și independent (*bunăvoință*), din / cu elemente de compunere* (*moftolog, criptocomunism*) sau din / cu abrevieri* (C.A.M., ASCAR); 4. conversiunea* de la o parte de vorbire la alta (*bun* adj. > *bun* subst.) sau de la o clasă morfologică la alta (*Marghiloman* > *marghiloman* s.n. „cafea...", *viorică* > *Viorica*). Procedee mai puțin importante: trunchierea* (fragmentarea) cuvintelor (*parc* „cartier, grup de străzi" < *parcelare*), contaminarea sau încrucișarea (*vroi* < *voi* + *vrea*), reduplicarea (*Mimi*). Există și tipuri mixte de cuvinte formate prin utilizarea simultană a două procedee. Între acestea, combinația cea mai importantă este derivarea și compunerea parasintetică: a) folosirea simultană a celor două tipuri de derivare progresivă, cu prefixe și sufixe (*a(-și) închipui, a înălbi*); b) folosirea simultană a compunerii și a derivării având drept rezultat așa-numitele compuse parasintetice* (compunerea din cuvinte întregi: *neînstare, mărinimie, șaisprezecime* sau abrevierea: *ceferist*). Cu întrebuințare mai restrânsă sunt: procedeul (subordonat celui de sub b) combinării unui element de compunere cu un sufix (*teleast*) și procedeul combinării unei formații rezultate din reduplicare cu un sufix (*tutui* < *tu* + *tu* + *-(u)i*). • La nivel semantic interferențele între diversele procedee de **f.c.** se manifestă prin raporturi de sinonimie stabilite între formații cu bază comună. Sinonimiile antrenează principalele procedee de **f.c.**: a) derivare și compunere tematică (prefix și prefixoid: *superstar / mega~*, sufix și sufixoid: *ozenist / ~olog*, sufix și prefixoid: *trenuleț / mini~*, prefix și sufixoid: *antiamerican / ~ofob*); b) derivare sufixală și conversiune (infinitiv > substantiv *administrație / ~are*, adjectiv > adverb *prostește / prost, totalmente / total*); c) derivare și compunere din cuvinte întregi (sufixală *spioniță / spionomanie*, prefixală *premergător / înainte~*); d. derivare (sufixală și regresivă) și conversiune (*teamăt* înv. / *teamă / temere*).

Între procedeele principale de **f.c.**, cel mai productiv și mai larg folosit este derivarea* sufixală: prin mijloace moștenite, apoi prin împrumuturi slave (vechi și moderne), maghiare, grecești, turcești în faze succesive până spre începutul sec. 19 și, din faza modernă până în limba contemporană, prin împrumuturi latino-romanice, care au restabilit aspectul romanic al românei, din limba engleză și limbajele internaționale. (Sufixele moștenite au fost și continuă să fie dintre cele mai productive, iar în perioada contemporană randamentul cel mai ridicat îl au unele sufixe latino-romanice și internaționale.) Datorită ponderii mari pe care o are derivarea sufixală, româna a fost caracterizată ca o limbă de tip derivativ. În contrast cu derivarea,

compunerea* este mai puțin dezvoltată, prin aceasta continuându-se situația din latină. Singurul procedeu de compunere bogat reprezentat este cel prin care se formează compuse cu elemente de compunere*. Procedeul nu e moștenit din latină, ci împrumutat în limba modernă (cu preponderență în sec. 19 și 20) în majoritatea cazurilor din franceză. Fără să fie un procedeu foarte dezvoltat, derivarea regresivă* diferențiază limba română atât de latină, cât și de celelalte limbi romanice. Diferențele sunt cantitative: tipuri mai numeroase și, unele dintre ele, relativ productive. *L.V.*

„formarea“ (geneza) limbii române. Termen consacrat, deși ușor impropriu, pentru procesul de transformare a limbii latine dunărene* în noua limbă (proto)română, deci de constituire a identității proprii limbii române, diferită de latina din care provine. Data*, de fapt epoca, de **f.l.r.** este controversată: sec. 5–7 / 8 (T. Papahagi, G. Ivănescu), 6 (O. Densusianu, I. Șiadbei, D. Macrea), 7 (G. Weigand), 6–8 (I. Coteanu), 7–8 (Al. Rosetti, M. Sala), 8 (Iorgu Iordan), 8–9 (Al. Niculescu). Ca punct de reper se admite începutul influenței efective a limbii slave (contactul cu slavii începe în sec. 6, dar consecințele lingvistice sunt ulterioare), dat fiind că în împrumuturile slave nu mai acționează unele legi fonetice caracteristice cuvintelor moștenite din latină; controverse în legătură cu faptul dacă **f.l.r.** era desăvârșită / încheiată – în speță dacă individualitatea ei se conturase – înaintea acestei influențe (S. Pușcariu, G. Ivănescu, I. Coteanu, M. Sala) sau nu (O. Densusianu, Al. Rosetti, Al. Niculescu, care consideră că vechea influență slavă este element constitutiv al limbii române, anterior **f.** sale). Vezi și **teritoriu.** • Româna nu dispune de un „act de naștere“ de tipul primelor texte care atestă existența unor limbi romanice occidentale înainte de sfârșitul mileniului întâi (de ex., *Jurămintele de la Strasbourg*, 842, pentru franceză; *Indovinello veronese*, sec. 8–9, sau *Placito di Capua*, 960, pentru italiană); statutul românesc al formulei *torna (, torna* sau *retorna), fratre**, care ar data **f.l.r.** din sec. 6, este controversat. • Între faza latină (dunăreană) și protoromână unii lingviști disting o fază, ipotetică și imprecis definită, numită preromână sau romanică balcanică; datarea ei depinde de data acceptată pentru începutul **f.l.r. F.l.r.** este strâns legată de formarea (sau geneza) poporului român, a cărui identitate este dată de limba proprie, dar fenomenul lingvistic (cu bază exclusiv latină) nu trebuie confundat cu cel etnic (acesta din urmă având elemente constitutive preponderent nonromane). *M.A.*

formații delocutive, vezi **delocutive.**

forță, opoziție de ~. Absentă din limba literară. Notată sporadic în anumite graiuri dacoromâne nord-vestice, pentru sonantele* *r* (în graiuri din Țara Oașului și Maramureș) și *n* (în graiuri din Țara Moților). În aromână, *r* forte apare la inițială (*r̄ău*) și ca rezultat al reducerii grupurilor consonantice *rn, rl* (*car̄ă* „carne“, *aur̄u* „urlu“), în graiurile fărșerot și moscopolean; în graiul fărșerot, apare și un *m* forte, rezultat al reducerii grupului consonantic *mn* (*sem̄* „semn“).

În latina târzie, opoziția de cantitate* consonantică s-a transformat în **o.f.** Această opoziție s-a menținut până astăzi în limbile romanice occidentale, pe când în română ea s-a păstrat mai mult timp numai în cazul sonantelor, consoanele forte și slabe confundându-se, în procesul evolutiv, într-o singură unitate, care avea caracteristicile unui sunet forte. Existența **o.f.** în latina dunăreană este reflectată de tratamentul diferit, în trecerea de la latină la

română, al unor vocale urmate sau precedate de *n* și *r* forte și slabe (cf. *annum* > *an* vs. *manus* > *mânu*, **horrire* > *urî* vs. *perire* > *pieri*), precum și de deosebirile de evoluție între *ll* și *l* primare (*catellus* > *cățel* vs. *melum* > *măr*). **O.f.** dintre *l̄* și *l* s-a pierdut, după unele opinii, în epoca protoromână. Opoziția dintre *ñ* și *n* a dispărut mai repede în aromână și meglenoromână decât în dacoromână; dovezi: absența rotacismului*, absența propagării lui *n* în formele corespunzătoare dr. *mărunt*, *cărunt*, păstrarea lui *n* etimologic în cuvintele corespunzătoare dr. *frâu*, *grâu*; în dacoromână această opoziție este atestată încă din sec. 16 în textele provenite din aria nordică, în care rotacismul lui *n* slab intervocalic cunoaște diverse notații. Opoziția dintre *r̄* și *r* a fost cea mai rezistentă; în aria nordică a teritoriului dacoromân a fost atestată în scris până spre sfârșitul sec. 17. *L.I.R.*

fracționar (partitiv), numeral ~. Subtip al numeralului cardinal*. Are distribuție și flexiune substantivală. Tipare structurale: a) **n.f.** formate prin derivare de la un numeral cardinal propriu-zis + sufixul specializat *-ime* (*doime*); precedat de numeralul cardinal propriu-zis (*o doime*) de la 2, inclusiv *-ime* ia o formă analoagă substantivelor feminine, *-imi* (*două doimi*, *trei pătrimi*); b) locuțiuni formate din numeral cardinal propriu-zis + prepoziția *pe / supra* + numeral cardinal propriu-zis (*doi pe trei*, *cinci supra șapte*); c) locuțiuni formate din numeral cardinal propriu-zis + *la sută / la mie* (*cinci la sută*, *o sută cincizeci la mie*); d) locuțiuni formate din numeral ordinal propriu-zis (formă de feminin) + substantivul *parte* + prepoziția *din* (*a cincea parte din*, *a doua parte din*). Sunt asimilate **n.f.** și *sfert*, *jumătate* deoarece corespund unei fracții (*1 / 4*, *1 / 2*), deși au distribuție și flexiune substantivală (*sfert*, *sferturi*; *jumătate*, *jumătăți*). **N.f.** apare înaintea substantivului, legat de acesta prin prepozițiile *din* sau *de* (*trei pătrimi din sumă*, *o jumătate din venit*).

În latină **n.f.** erau formații derivate cu sufixe de la numerale cardinale propriu-zise sau ordinale. • Aceeași situație se întâlnește și în limbile romanice. • În română sunt formații pe teren românesc. *Sfert* < sl. *četvrŭtŭ*; *jumătate* < substrat; cf. alb. *gjymës*. *A.Ș.*

franceză, influență ~. S-a exercitat asupra dacoromânei, în cele mai multe cazuri, la fel ca în alte limbi romanice, ca urmare a relațiilor dintre Franța și țările respective și a prestigiului limbii franceze în anumite domenii. În afara factorilor comuni cu cei din alte limbi romanice: sociali (Marea Revoluție Franceză – 1789, revoluția din 1848), economici (prestigiul unor produse de proveniență franceză), culturali (prestigiul unor specii, curente literare și filozofice – filozofia luminilor), care au făcut ca franceza să devină limbă de cultură și limbă internațională de comunicare, în cazul românei au contribuit alți factori (în ordine cronologică): domnia fanariotă (franceza era vorbită la curtea domnească, introducerea învățământului în limba franceză, literatură franceză în bibliotecile boierilor, traduçeri din literatura franceză prin intermediul grecesc), ofițerii ruși, vorbitori de franceză, cu care românii au intrat în contact în timpul războaielor ruso-turce, emigrația franceză de după revoluția din 1789 (profesori, medici, bucătari), rolul Franței în istoria românilor (mai ales în Unirea Principatelor). Contacte directe neîntrerupte cu Franța (studenți, oameni politici și de știință, artiști), mai ales din sec. 19 când **i.f.** înregistrează un regres în Europa occidentală. La sfârșitul sec. 18 și începutul sec. 19 bilingvism la nivelul aristocrației care a cultivat limba și literatura

franceză. Cea mai puternică dintre influențele moderne: alături de influența latină savantă și de cea italiană a contribuit la reromanizarea* limbii române. • Primele cuvinte franceze au pătruns indirect: prin neogreacă (*bezea* < ngr. *μπεζές* < *baiser*) – sec. 18 și prin polonă (*reghiment*) și rusă (*epolet*). Uneori sufixele cuvintelor de origine franceză indică filiera: *-icesc* (*istoricesc*), *-ie* (*comisie*) – rusă, *-(ar)isi* (*ocuparisi*) – neogreacă, *-ălui* (*provocălui*) – maghiară. Filiera este indicată și de aspectul fonetic (*ofițial, serviție*). Există și cuvinte cu etimologie multiplă* în care una dintre surse este franceza: unele mai vechi (*lampă*), altele mai noi, unele chiar cuvinte internaționale (*filozofie*). Ulterior, **i.f.** directă. Fixarea neologismelor, proces îndelungat: la început prin traduceri au pătruns, printr-o copiere a modelului francez și cuvinte care au dispărut ulterior (*amurez, ivoriu, musiu, uvraj*). Au fost ridiculizate de M. Kogălniceanu, C. Faca, V. Alecsandri, C. Negruzzi, I.L. Caragiale. Unele franțuzisme și azi (*a ambeta, angoasă*). Alături de acestea, cele mai multe s-au impus datorită faptului că au denumit acțiuni noi sau au adus deosebiri de nuanțe (*acces, cabinet, emotiv*). Multe traduceri au introdus cuvinte franceze după ce la început au folosit sinonime românești (*accent drept– ~ ascuțit, avantaj – folos*). Adaptarea fonetică în mai multe etape (Al. Graur): la început, când cuvintele franceze erau luate prin rusă sau neogreacă, aveau forma pronunțată în limbile respective care le transcriau în propriul alfabet. Se scria și se pronunța *milioner, ofansa, semplu*. La împrumuturile directe au apărut complicații din cauza finalei franceze, care nu se încadra în categoriile morfologice românești, iar unele sunete erau greu de pronunțat. S-a recurs la formele italiene și latine care erau mai aproape de română (*illisible – iligibil*). Ulterior cuvintele franceze au fost adaptate sub forma scrisă și pronunțate conform regulilor românei (*sentiment*) sau sunt scrise și pronunțate ca în franceză (*bleu, chamois, ecru*); ele au fost incluse în familii ale cuvintelor înrudite etimologic (*soutenir – a susține, séance – ședință*). Oscilații în adaptarea morfologică: unele substantive nu păstrează la început genul din franceză (*adres – adresă, comet – cometă*) sau conjugarea la verbe (*a absorba – a absorbi*). • Cea mai puternică influență în lexic care a dus la schimbarea într-o anumită măsură a configurației lexicale a limbii române. În dicționarele românești, **i.f.** oglindită în mod diferit: după statistica lui D. Macrea, în CADE 29,64%, iar în DLRM 38,42% (în ambele cazuri au fost luate împreună împrumuturile, calcurile și derivatele de la teme neologice). Exagerări și în alte dicționare care atribuie **i.f.** cuvinte care provin din alte limbi (*contabil, inginer*) sau sunt create pe teren românesc (*dezinsecție, picaj*). Uneori s-au propus etimoane franțuzești inexistente (*frizer, a reacționa*). Pseudofranțuzismele discutate de Th. Hristea. În schimb, au origine franceză unele pseudoanglicisme (*happy-end, recordman*). La polul opus, Al. Graur estimează la 3–4% elementele sigur franțuzești. În vocabularul reprezentativ* 193 (= 7,47%) termeni francezi (rangul 4: *a acorda, a adresa, aerian*), cea mai puternică dintre influențe; cu etimologie multiplă, dintre care una dintre surse este franceza, 571 (= 22,12%, rangul 3). Domenii onomasiologice variate, la fel ca în celelalte limbi romanice, cuvinte legate de viața modernă, nu referitoare la terminologii tradiționale (exemplele sunt cuvinte împrumutate și de alte limbi romanice): termeni militari (*calibru, carabină*), marină (*ancoră, radă*), politico-administrativi (*birocrație, patriotism,*

turism), viață modernă (*cochet, restaurant*), îmbrăcăminte (*redingotă*), locuință (*parchet*), alimentație (*șampanie*), limbaje specializate (*bisturiu*). **I. f.** puternică și în frazeologie (Th. Hristea): calcuri frazeologice totale (*a avea remușcări, a merge la inimă*) sau parțiale (*a trage chiulul*). Calcuri frazeologice cu etimologie multiplă (*război rece, ~fulger*). Calcurile frazeologice sunt relativ recente și nu aparțin vorbirii populare. • Sufixe: *-aj* care a avut și varianta *-agiu* (sub influența italianei), *-bil* (*asimilabil, rentabil*). În morfologie, elementele cu o distribuție limitată (de obicei în limbaje speciale): conjuncția *or*, multe locuțiuni conjuncționale (*din cauză că, cu condiția ca, pe măsură ce*), prepoziții (*contra*), calcuri semantice la unele prepoziții (*asupra* „despre, relativ la", *în* „ca, în calitate de": *a trata în prieten*), modificarea distribuției (infinitivul folosit în construcții în care apărea conjunctivul: *fără a ști – fără să știe*). În sintaxă crește rolul subordonării, apar construcții infinitivale și se întăresc unele trăsături gramaticale ale românei. În fonetică, pronunțări ale unor sunete tipice franceze (vocalele nazale: *ö, ü*) în vorbirea afectată. Nume de botez (*Jean, Béatrice, Denisa*). *M.S.*

frază. După scopul comunicării **f.** se clasifică analog cu propozițiile (enunțiative*, interogative*, imperative*, exclamative*; mai multe clasificări, dintre care unele consideră imperativele și exclamativele un subtip al enunțiativelor), principala fiind cea care imprimă caracterul său întregii **f.** • Între propozițiile care alcătuiesc **f.** pot exista raporturi de coordonare* (*Ion scrie și Maria desenează*), subordonare* (*Ion scrie ce i-a spus profesoara*), mixte (de coordonare și subordonare: *Ion scrie ce i-a spus profesoara, iar Maria desenează ce i-a spus educatoarea*). Raporturile sintactice se marchează prin conjuncții* subordonatoare și coordonatoare, adverbe relative* / nehotărâte* / interogative*, pronume și adjective relative* / nehotărâte* / interogative*, prin juxtapunere*, topică*, intonație*. Relații transfrastice: *Am făcut tot ce am putut pentru ea. Dar tot nerecunoscătoare a rămas.* Pentru emfază **f.** poate fi fragmentată: *Mă tem pentru ea. Să nu pățească ceva.* Teoretic, o **f.** poate conține oricâte propoziții, dar lungimea excesivă o face greu de urmărit (vezi și **perioadă**). Exprimarea orală preferă **f.** scurte bazate pe coordonare, în timp ce exprimarea scrisă preferă **f.** lungi, elaborate. Deși lungimea **f.**, precum și alternarea **f.** lungi cu cele scurte sunt probleme de idiostil, se observă tendința autorilor români spre **f.** lungi, arborescente, care devin confuze atunci când raporturile sintactice nu sunt clar marcate. **F.** poate fi afectată de aceleași fenomene sintactice ca și propoziția: repetiția*, elipsa*, tautologia*, în plus, anacolutul*. • Există următoarele variante sintactice de **f.**: principală – principală – (principală...) (*Ion desenează; Maria scrie; Gheorghe citește...*); principală regentă – (principală...) – secundară (*Maria citește ce i-a spus profesoara*); principală regentă – secundară – (secundară...) (*Când vii la mine, îți arăt ce am construit din cuburi*); principală regentă – secundară regentă – (secundară...) (*Îți arăt papagalul dacă promiți că nu îl scoți din colivie*); principală regentă – principală (regentă) – secundară – secundară – (secundară...) (*Mi-a spus ce s-a întâmplat și cum a rezolvat problema, iar eu am crezut-o; Mi-a spus că e ocupată și a plecat de unde venise*); principală regentă – secundară – secundară, coordonată – (secundară...) (*Când ai timp și vii în București, te aștept la mine*); principală regentă – principală regentă coordonată – (secundară...) – secundară coordonată (*Dacă vrei să vii la mine și să discutăm,*

te aștept oricând și încerc să-ți dau un sfat bun). • Topica principalelor în raport cu secundarele, a regentei, în raport cu subordonata este, în general, liberă; în topica nemarcată regenta stă în fața subordonatei (*Vin la tine când am timp*), iar în topica marcată, rezultată din inversiune, subordonata stă în fața regentei (*Când am timp, vin la tine*) sau este intercalată (*Vin, când am timp, la tine*); o situație specială o reprezintă împletirea subordonatei cu regenta, când un element (adverb / pronume / adjectiv pronominal relativ / nehotărât / interogativ) contractează relații sintactice atât în regentă, cât și în subordonata pe care o introduce (*Cu ce spui tu că vom ajunge la Sinaia?; Ea este studenta cu care trebuia să mă întâlnesc*). Există însă și situații de topică fixă (consecutiva* după regentă, atributiva* după elementul determinat din regentă). • Punctuația* în cadrul **f.** este determinată de tipul subordonatei, de topică și de accentul semantic în **f.**; punctuația* la sfârșitul **f.** este analoagă cu cea a propoziției. *A.Ș.*

frazeologie. Limba română se caracterizează printr-o mare varietate a **f.** Unitățile frazeologice sunt de mai multe tipuri (Th. Hristea): 1. Locuțiuni*, corespunzând tuturor părților de vorbire, cu excepția articolului: substantivale (*aducere-aminte*), adjectivale (*de treabă*), cu statut de numeral (*de două ori*), pronominale (*Măria ta*), verbale (*a-și da seama*), adverbiale (*de-a dura*), prepoziționale (*față de*), conjuncționale *(în loc să*), interjecționale (*Doamne ferește!*); constituie principalul tip de unități frazeologice. 2. Expresii (îmbinări expresive – *a plăti oalele sparte* „a suferi pentru faptele altuia"), idiomatice* (*a bate apa în piuă* „a vorbi mult și fără rost"). 3. Formule convenționale și clișee internaționale (*război rece, mărul lui Adam*). 4. Perifraze (*luceafărul poeziei românești* „Mihai Eminescu"); structuri cu valoare de intensitate, adesea comparații (*simplu ca bună ziua* „foarte simplu"), unele eliptice (*singur cuc* „foarte singur"). Unitatea semantică a grupărilor se manifestă în grade diferite, de la pierderea completă a autonomiei componentelor (în locuțiuni și în construcțiile expresive), până la menținerea ei parțială (în celelalte situații). • După origine, îmbinările frazeologice sunt: a) împrumuturi, în special din franceză (adaptate fonetic și morfologic, ca *bază navală, coloană vertebrală*, sau neadaptate, ca *parti pris*), din latină, direct sau prin franceză (*ad litteram*), din italiană (adaptate, ca *medic curant*, sau neadaptate, mai ales în terminologia muzicală, *concerto grosso*) ori cu etimologie multiplă, de ex., engleză și franceză (*stres emoțional*); b) calcuri* frazeologice (grupări ce traduc o unitate frazeologică străină, cu structură identică sau asemănătoare) totale (după engleză, *cutie neagră* „dispozitiv de înregistrare, în dotarea avioanelor") și parțiale (după franceză, *piatră filozofală*), un tip special fiind calcul „metaforic" (după franceză, *în floarea vârstei* „tânăr"); (mai puțin frecvente) calcuri mixte (Th. Hristea), lexico-frazeologice (grupări ce traduc o unitate frazeologică străină și totodată un termen derivat / compus din alcătuirea acesteia, reproducând cu elemente românești structura lui internă – de ex., după franceză, *învățământ primar / secundar / superior / public* etc. – sau îmbogățesc cu un sens nou cuvântul românesc corespunzător unui component al unității frazeologice străine – după franceză, *țesut* „ansamblu de celule animale sau vegetale", în *țesut nervos / osos* etc.), frazeologice-gramaticale (grupări ce traduc un grup de unități frazeologice străine alcătuite pe baza unui component comun, ale cărui caracteristici flexionare sunt preluate de cuvântul

românesc corespunzător, însă exclusiv în grupările frazeologice respective – rom. *sare,* defectiv de plural, dar pl. *săruri* în *săruri minerale / alcaline* etc., după model francez); c) (mai puţin numeroase) creaţii interne, din îmbinări libere (locuţiuni, ca *a-şi aduce-aminte*; vechi catacreze culte / populare, ca *poalele dealului*) sau prin derivare frazeologică – îmbinări substantivale cu bază verbală (*aducere-aminte < a(-şi) aduce aminte*), ori substantivală (în limba veche şi populară, nume de pomi formate de la nume de fructe, *cireş pietros < cireaşă pietroasă*; în terminologiile moderne, nume de agent formate de la nume de ocupaţii etc., *desenator tehnic < desen tehnic*), îmbinări adjectivale cu bază verbală (*dat pe brazdă < a da pe brazdă*). Unităţi frazeologice cu origine multiplă: *luare în consideraţie*, derivat din *a lua în consideraţie* sau calc după franceză. • „Familii" frazeologice (unităţi frazeologice alcătuite pe baza unui component comun): *ţesut nervos / osos* etc.; „câmpuri" frazeologice (unităţi frazeologice în raport de sinonimie), bogate pentru unele noţiuni: *a da ortul popii, a se duce pe copcă, a-şi da duhul* (*obştescul sfârşit*), *a-şi pierde viaţa* etc. „a muri".

Îmbinări frazeologice regionale în dacoromână: (în graiuri transilvănene) *a învăţa (pe cineva) omenie* „a pedepsi sau a certa (pe cineva) pentru a(-l) cuminţi". Împrumuturi balcanice neadaptate, în dialectele sud-dunărene : ir. *na moiu duşu!* „pe sufletul meu!" (din croată).

Calcuri după expresii comune mai multor limbi balcanice, fără corespondent în limbile romanice: *unul şi unul* „oameni aleşi"; multe au un pronunţat caracter popular: *a mânca pâine cu sare împreună, a-l mânca spinarea, a-l tăia capul* etc. Unităţi frazeologice vechi, ieşite din uzul actual: *dereptu carile* „de ce?" (*Psaltirea Hurmuzaki*), *de fiete* „în zadar, degeaba" (*Palia de la Orăştie*) etc. În terminologia juridic-administrativă de la sfârşitul sec. 18 şi începutul sec. 19 sunt frecvente calcurile frazeologice după neogreacă, astăzi arhaice (*avere mişcătoare* „bunuri mobile". *Legiuirea lui Caragea*); mai puţine sunt cele cu model francez (*casă de opreală* „închisoare". *Regulamentul Organic*), rusesc (*împrejurări mişcătoare de vină* „circumstanţe atenuante". *Regulamentul Organic*) etc. Îmbogăţirea **f.** româneşti în perioada contemporană prin elemente latino-romanice şi / sau din vocabularul internaţional este un aspect al modernizării şi al relatinizării limbii române (în speţă, a dacoromânei literare). *C.S.*

frecvenţa cuvintelor. Importanţa **f.** ca factor component al valorii unităţilor lingvistice a fost evidenţiată pentru prima oară de B.P. Hasdeu, prin teoria circulaţiei cuvintelor (*Principie de linguistică*). În replică la imaginea statică rezultată din dicţionarul etimologic întocmit de A. Cihac (evidenţiind predominarea termenilor de origine slavă), Hasdeu a arătat că **f.c.** în texte este semnificativă pentru structura latină a românei. Rezultate similare au evidenţiat şi o serie de statistici ulterioare. În aceea realizată de D. Macrea pe baza *Dicţionarului limbii române moderne*, deşi indică un procentaj mai mare al cuvintelor latineşti, cca 20%, distanţa faţă de cel al cuvintelor de origine slavă (veche şi din limbile slave moderne), de 14%, nu este foarte mare. În texte însă, unde se poate evalua **f.c.**, situaţia este mult schimbată, atât în ceea ce priveşte procentajul, cât şi, mai ales, frecvenţa. În poeziile lui Eminescu, de exemplu, procentul cuvintelor moştenite este de 48%, cu o frecvenţă de 83%, în timp ce cele slave, cu un procentaj de 16,81 din vocabular, au o frecvenţă de numai 6,93%. Rezultate interesante pentru

importanţa **f.c.** în caracterizarea unui stadiu de limbă oferă lucrarea, coordonată de M. Sala, *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice* (Bucureşti 1988). Din cele 2 581 cuvinte ale vocabularului selectat ca reprezentativ pentru limba română contemporană, pe baza a trei criterii – bogăţia semantică, puterea de derivare şi **f.c.** (pentru care a fost folosit ca sursă A. Juilland, P.M.H. Edwards, Ileana Juilland, *Frequency Dictionary of Rumanian Words*, 1965), cele mai multe,1 907, aproape trei sferturi, răspund la criteriul uzajului. 1 070, cca 41% din total, răspund doar la acest criteriu. Din punct de vedere etimologic, rangul întâi în această categorie revine formaţiilor interne, cel secund cuvintelor cu etimologie multiplă, elementele latineşti moştenite situându-se pe locul trei (17%), iar cele de origine slavă pe locul cinci (doar 5,04%), în urma împrumuturilor din franceză. Elementele latineşti moştenite se situează însă pe primul loc în toate categoriile în care uzajului i se alătură un alt criteriu (sens sau putere de derivare). Situaţia este aproape identică în franceză, atât ca pondere a cuvintelor selectate pe baza frecvenţei, cât şi ca structură etimologică (rangul întâi revenind, de asemenea, formaţiilor interne, cel secund, cuvintelor latineşti savante, cuvintele moştenite situându-se tot pe locul trei). După cum se poate vedea, deşi semnificaţia **f.c.** este una pur sincronică, comparaţia datelor valabile pentru diverse sincronii şi pentru diversele limbi funcţionale poate fi utilizată şi în investigaţia diacronică, ca şi în aceea tipologică. *J.B.M.*

frecvenţa sunetelor. Cercetările statistice evidenţiază echilibrul puternic al structurii fonetice a românei, caracterizate prin valori apropiate ale frecvenţei vocalelor şi consoanelor (45,16 pentru vocale, faţă de 54,84 pentru consoane, conform statisticii lui D. Macrea; 49,4 pentru vocale faţă de 49,74 pentru consoane, conform statisticii Alexandrei Roceric). Datele sunt comparabile cu cele obţinute pentru alte limbi romanice: raportul de frecvenţă între vocale şi consoane este superior în română celui specific francezei (43,36 pentru vocale; faţă de 56,64 pentru consoane) şi numai puţin mai mic decât cel specific limbii italiene (47,74 pentru vocale, faţă de 52,27 pentru consoane). Segmentele simple (vocalice sau consonantice) sunt mai frecvente decât cele complexe (grupuri vocalice sau consonantice); raportul dintre acestea: 86,21 faţă de 12,65, reflectă o structură armonioasă a limbii, vocalele şi consoanele succedându-se proporţional. La iniţială, consoanele ocupă primele trei ranguri de frecvenţă, pe când la finală, primele trei ranguri de frecvenţă sunt ocupate de vocale. În ordine descrescătoare a frecvenţei, vocalele se succedă astfel: *e, i, a, u, ă, o, î*, cea mai frecventă vocală întrunind un procent de 10,14, iar cea mai puţin frecventă – 2,36. În acelaşi tip de ordine, consoanele se succedă astfel: *r, n, t, l, d, c, s, m, ş, č, v, b, f, ţ* – cu frecvenţa peste 1 (cea mai frecventă *(r)* întrunind un procent de 7,41), urmate de *g, z, ǵ, ḱ, j, h, ğ* – cu frecvenţa sub 1. Sonantele *r, n, l* se numără printre cele mai frecvente consoane (18,70% din total). S. Puşcariu observa că sunetele caracterizate prin sonoritate (vocalele şi consoanele sonore) au o frecvenţă de 76%, pe când sunetele surde – numai de 24%. Pe această bază, el caracteriza româna drept o limbă sonoră. După D. Macrea, româna este mai puţin sonoră decât italiana şi spaniola, în care predomină vocalele de mare sonoritate *a* şi *o*, în română predominând vocalele de sonoritate mai slabă *e* şi *i*. Numărul mare de diftongi* şi triftongi* o fac însă mai nuanţată în sonoritate decât italiana, care aproape nu are diftongi, şi decât

spaniola, care are foarte puțini. În această privință, româna se aseamănă cu franceza, care posedă numeroși diftongi și în care predomină vocalele de mai slabă sonoritate; franceza are însă mai multe vocale decât româna. Spre deosebire de franceză, româna este o limbă cu rezonanță preponderent orală (S. Pușcariu), întrucât nu cunoaște vocale nazale, iar sonantele nazale au o frecvență relativ redusă (sub 10% din total). *L.I.R.*

fricative, consoane ~. În româna literară, seria **c.f.** include consoanele: *f, v, s, z, ș, j, h*. În funcție de localizare, **c.f.** sunt labiodentale* (*f, v*), dentale* (*s, z*), prepalatale* (*ș, j*), laringale* (*h*). Unitățile din primele trei serii de localizare constituie perechi surdă-sonoră; *h* nu are pereche sonoră.

În majoritatea graiurilor dacoromâne, labiodentalele *f, v* sunt palatalizate în stadii diferite (vezi **palatalizare**). În subdialectele bănățean, moldovean și maramureșan, *s, z, ș, j* au o pronunțare dură: după aceste consoane nu pot apărea elemente vocalice palatale; în majoritatea graiurilor din Crișana numai *s, z* au această caracteristică. • În graiurile aromâne din Grecia apar trei **c.f.** împrumutate din greacă: *θ, δ* (**c.f.** interdentale) și *γ* (**c.f.** velară*). Palatalizarea lui *f, v* este generală, având întotdeauna ca rezultat **c.f.** palatale *h', y*; sistemul consonantic al aromânei apare astfel mai simetric decât cel al dacoromânei (cf. opozițiile: *h / γ, h' / y*, dar și *h / h'. γ / y*). În meglenoromână, *f* este eliminat în procesul palatalizării (*il'* „fiu", *ir* „fir"); în graiul din Țămareca, a fost notată și **c.f.** palatală *h'*. Palatalizarea lui *v* este fluctuantă. În graiul istroromân din Žejan apare **c.f.** velară surdă *γ* în locul lui *g*, iar în graiul din Șusnevița opoziția dintre *s, z* și *ș, j* a fost suprimată, pronunțarea cu *s, z* fiind generală.

f și *s* din română continuă **c.f.** corespunzătoare, simple sau geminate, din latină. Urmat de *ĕ, ī* sau de *e, i* în hiat, *s* latin a evoluat la *ș* (*sessum* > *șes*, *sic* > *și*, *camisia* > *cămașă*); *ș* apare și ca rezultat al evoluției anumitor grupuri consonantice latine: *sc, st* urmate de *ĕ* și *ī* au devenit *șt* (*crescere* > *crește*, *castigare* > *câștiga*), iar urmate de *e, i*, în hiat au devenit *ș* (*fascia* > *fașă*, *pastionem* > *pășune*); grupul *scl* s-a transformat în *șḱ* (*ascla* > *așchie*). În cuvintele de origine latină, *z* și *j* sunt consoane secundare, provenite din fricativizarea* lui *ḑ*, respectiv, *ğ* (având ca sursă un iot latin urmat de vocală posterioară sau un *d* latin urmat de *e, i*, în hiat cu *o, u* accentuați) primari, produsă după epoca protoromână (*dico* > *ḑicu* > *zic*, *iocum* > *gioc* > *joc*, *deorsum* > *giosu* > *jos*); aromâna și unele graiuri dacoromâne conservă până astăzi africatele* din protoromână. Prezența timbrelor consonantice *z, j* în română a fost explicată prin influență slavă (cf. împrumuturi din slavă ca: *zid, păzi, beznă, jale, jar, grijă*); la fel și prezența lui *h*, care nu continuă consoana latină corespunzătoare (cf. împrumuturi din slavă ca: *haină, hrană*); *h* a fost explicat însă și prin substrat (cf. cuvinte ca: *hămesi, lehăi*). **C.f.** *v* a apărut ca urmare a procesului consonantizării lui *u̯* latin. În română, ca și în alte limbi romanice, **c.f.** bilabială *ƀ*, dezvoltată într-o primă fază, a devenit *v* la inițială, în unele cuvinte (*uenire* > *veni*, *uacca* > *vacă*); în poziție intervocalică însă, ea a suferit un tratament specific, fiind eliminată (*riuus* > *râu*, *cantaui* > *cântai*). Există și cazuri de consolidare a articulației consonantice a **c.f.** *ƀ*, prin transformarea acesteia în oclusiva bilabială *b* (*ueruecem* > *berbec(e)*, *ceruus* > *cerb*). Vezi **betacism**. *L.I.R.*

fricativizare (spirantizare). În dacoromână, fenomen regional. În graiurile moldovenești și bănățene afectează ambele

africate* prepalatale: *č*, *ğ* (mold. *ŝer*, *ẑer*, băn. *śer*, *źer* „cer, ger"); în graiurile crișene – numai africata prepalatală sonoră *ğ* (*fuje* „fuge").

În latina vulgară s-a produs **f.** oclusivei bilabiale *b* în poziție intervocalică. Fricativa bilabială *ƀ* rezultată s-a confundat cu sunetul provenit din consonantizarea lui *u̯*. Spre deosebire de celelalte limbi romanice, în română *ƀ* intervocalic provenit din ambele surse a dispărut (*caballus* > *cal*, *riuus* > *râu*). **F.** oclusivelor sonore (primare sau secundare), atestată în Romania Occidentală, nu are loc în română. • **F.** africatelor *ğ* (provenită din iot latin urmat de vocală posterioară sau din *d* latin urmat de vocală palatală în hiat cu o vocală posterioară accentuată) și *ḑ* (*iocum* > *giocu* > *joc*, *deorsum* > *gios*> *jos*, *dico* > *ḑicu* > *zic*) constituie o inovație produsă în mod independent în dacoromână – regional – și în meglenoromână și istroromână. În dacoromână, *ğ* (cu sursele menționate) se păstrează numai în subdialectele moldovean și maramureșean, iar *ḑ* – și în subdialectul bănățean. **F.** consoanelor în discuție este o inovație atestată în sec. 16 în textele elaborate în Muntenia și în sudul Transilvaniei; în textele din zona Banat– Hunedoara, *ğ* este atestat până la sfârșitul sec. 18. În meglenoromână și în anumite graiuri istroromâne, **f.** afectează și africata *ḑ* care, în cuvintele de origine latină, corespunde africatei dacoromâne *ğ* (*sọnzi* „sânge", *mearzi* „merge"). *L.I.R.*

G

geminare. Fenomen înregistrat în limba vorbită, în fonetică sintactică (sandhi*), în compuse sau în derivatele cu anumite prefixe, atunci când consoana finală a unui cuvânt sau a prefixului este sau devine identică, prin asimilare regresivă, cu consoana inițială a cuvântului următor (*cât timp, om mare, totdeauna*, pronunțat *toddeauna, deszăpezi*, pronunțat *dezzăpezi, răszice*, pronunțat *răzzice*). De obicei, consoana geminată* este în variație liberă cu consoana simplă rezultată din fuziunea celor două consoane identice. Un caz aparte îl constituie **g.** lui *n*. Aceasta se produce atât în cuvintele în care *n* apare după *î* inițial, fie derivate cu prefixul *în-* (*înnoi, înnorat*), fie neanalizabile în limba actuală (*înainte, înota*), cât și în fonetică sintactică, dacă finala primului cuvânt are structura vocală + *n*, iar cuvântul următor începe cu o vocală (*în apă, prin oraș*). Regulile ortografice prevăd notarea cu *n* dublu numai în cazul derivatelor cu prefixul *în-*, deși pronunțarea lui *n* este aceeași în toate aceste situații. Segmentul fonetic care pare o consoană lungă este, în realitate, fie o secvență de două consoane nazale separate prin limita silabică (*în / noi, în / nainte, în / napă*, eventual cu primul *n* silabic: *ṇ / noi, ṇ / nainte, ṇ / apă*), fie o consoană nazală inițială de silabă, precedată de o vocală nazală (*ĩ / noi, ĩ / nainte, ĩ / apă*). După A. Avram, dublarea nazalei se explică printr-o regulă generală a silabației: o consoană intervocalică aparține întotdeauna silabei următoare, fapt care determină apariția unui *n* inițial de silabă, dar și prin efectul de nazalizare* pe care îl are *n* asupra timbrului vocalic precedent.

G. apărea sporadic în latina vulgară, de obicei, cu funcție expresivă. Este caracteristică limbii italiene, singura limbă romanică în care apare opoziția de cantitate* consonantică. *L.I.R.*

geminate, consoane ~. Româna nu posedă **c.g.** Geminarea* este un fenomen înregistrat în limba vorbită, în anumite condiții, fără consecințe asupra sistemului consonantic.

Opoziția de cantitate* consonantică, fonologică în latina clasică, a suferit modificări în latina vulgară. În cea mai mare parte a cazurilor, **c.g.** s-au redus la consoanele simple corespunzătoare. Această situație este continuată în română (*afflare > afla, adducere > aduce*). În cazul sonantelor* *n, l, r* însă, opoziția de cantitate s-a transformat în opoziție de forță*: **c.g.** au devenit consoane forte, iar cele simple – slabe. Protoromâna a conservat opoziția de forță. Dovadă tratamentul diferit al unor vocale urmate sau precedate de *n* și *r* forte și slabe (cf. *annum > an*, dar *manus >*

mână, **horrire* > *urî*, dar *perire* > *pieri*), precum și diferențele de tratament dintre *ll* și *l* în poziție intervocalică (cf. *catellus* > *cățel*, dar *melum* > *măr*) și înainte de *a* final (cf. *illa* > *ea*, dar *mola* > *moară*). În dacoromână, opoziția de forță s-a păstrat mai mult timp în cazul consoanelor *n* și *r*, în graiurile de tip nordic. Dovadă rotacismul* (care a afectat numai pe *n* slab), consemnat în textele nordice din sec. 16, precum și atestarea, în aceleași texte, a unor perechi minimale de tipul *care* (subst. pl.) < *carrum* / *care* (pron.) < *qualem*. Transformarea lui *n* slab în *r* a determinat pierderea opoziției de forță în cazul lui *n*. În Țara Moților însă, a fost înregistrată sporadic și în sec. 20 o opoziție între *n* slab (denazalizat și scurt) – notat prin *ṅ* de E. Petrovici – și *n* forte. În cazul lui *r*, notațiile pentru *r* forte dispar din texte după 1700. În ALR a fost însă notat sporadic în unele localități din regiunile vestice și nordice. Sunetul apare și la aromâni, în graiurile fărșerot și moscopolean, având însă ca sursă reducerea unor grupuri consonantice. *L.I.R.*

gen. Categorie ternară: masculin*, feminin* și neutru*. Apare la toate părțile de vorbire flexibile (la verb doar la participiu), dar numai la substantiv este (parțial) motivat în raport cu genul natural. Morfemul de **g.** nu este separabil, apare solidar cu morfemele de număr* și caz* sau împreună cu morfemele determinării. **G.** se manifestă în cadrul grupului nominal* prin acord*, fiind marcat de articol* și de determinanții adjectivali ai substantivului. Mărcile de **g.** în grupul nominal pot fi redundante: *o casă înaltă și frumoasă*. Nici o terminație nu apare la un singur **g.**; totuși, sunt considerate semne distinctive terminația *-ă* pentru feminin (*casă, scară*) și terminația *-u* sau consoană pentru masculin și neutru (*codru, soclu*; *leu, ou*; *lup, tren*; *ochi, război*; rare excepții masculine în *-ă*: *tată, popă*). Încadrarea unui substantiv la un anumit **g.** se face pe baza a două contexte pentru masculin (*acest – acești*) și neutru (*acest – aceste*) și pe baza unuia singur pentru feminin (*această*). Câteva substantive satisfac contextele specifice ambelor **g.** (*acest / această gură-spartă*) (vezi **gen comun**). Substantive care satisfac numai unul dintre cele două contexte (*acest lapte; aceste icre*). Vezi **pluralia tantum** și **singularia tantum.** • Număr destul de mare de perechi de substantive cu **g.** diferite specializate pentru sensuri diferite: *curent* (pl. m. *curenți*, dar n. *curente*), *termen* (pl. m. *termeni*, dar n. *termene*), *fascicul* și *fasciculă*, *cifru* și *cifră*, *grup* și *grupă*, *ordin* și *ordine*, *deviz* și *deviză* etc. Unele împrumuturi neadaptate au variație de **g.** (determinată formal, semantic sau etimologic) la forma nearticulată sau însoțită de articolul hotărât, iar cu articolul hotărât au doar formă de neutru: *un / o story*, dar *storyul*, *un / o star*, dar *starul*. • Formal, au **g.** și celelalte nominale: articolul (*un – o, cel – cea*), adjectivul* și participiul* (*frumos – frumoasă, căzut – căzută*), cele mai multe pronume* (*al său – a sa, acesta – aceasta*; pronumele interogativ *care* cunoaște distincția de **g.** doar la G.D. sg.: *căruia, căreia*; unele pronume au **g.** doar sintactic), unele numerale* (*doi – două*). La articol și la adjectiv **g.** este cerut în context de acordul cu substantivul determinat și se exprimă prin desinențe* care realizează numai opoziția masculin – feminin; există adjective invariabile* care prezintă sincretismul formelor de **g.** • În interiorul **g.**, tendință de constituire a unei categorii a animatelor personale, cu unele mărci proprii (vezi **gen personal**). Controverse cu privire la caracterul ternar al opoziției de **g.**: unii admit

doar două **g.**, alţii văd în neutru un **g.** mixt, o sumă a celorlalte două (vezi **ambigen**).

În latină opoziţie ternară, continuată doar de română; celelalte limbi romanice au ajuns la un sistem binar după eliminarea neutrului. În latina târzie creşte numărul omonimiilor, din pricina căderii consoanelor finale: pe lângă confuzia feminin singular – neutru plural (care au terminaţia comună *-a*), acum se confundă şi masculinul singular cu neutrul singular: *-u(s)* = *-u(m)*; numeroase substantive au **g.** oscilant: *collum / collus, caseum / caseus*. În ciuda unor reacţii de întărire a neutrului aflat în declin, se produce o reorganizare, după criterii formale, în două clase de **g.**: în masculin (cele mai multe: *uinum* > it. *vino*, fr. *vin*, sp. *vino*, pg. *vinho*, dar rom. *vin* n.) şi în feminin (*mare* > fr. *mer*, rom. *mare*). • În funcţie de perspectiva asupra originii neutrului românesc (moştenit, recreat, împrumutat), sistemul **g.** este considerat o continuare totală sau una parţială (reorganizare datorată unor tendinţe interne sau influenţe externe) a celui din latină. • Deşi în mare măsură nemotivat, ca în toate limbile romanice, spre deosebire de acestea, **g.** românesc tinde să-şi sporească gradul de corespondenţă cu **g.** natural pe mai multe căi: dezvoltarea moţiunii* şi reducerea **g.** comun; marcarea opoziţiei animat – inanimat (neutru); marcarea opoziţiei nume de persoană – nume de altă vieţuitoare (**g.** personal). *A.P.*

gen comun. Reprezentat de substantive comune, în special compuse: (*un / o*) *gură-cască, papă-lapte, pierde-vară*, dar şi simple: (*un / o*) *nătăfleaţă, mutulică*, invariabile şi nearticulate şi de unele nume proprii* de persoane sau de animale: *Gabi, Vali, Miţi*. Se apropie de acestea substantivele diferenţiate prin articularea enclitică sau prin plural: *complice* m. (art. *complicele*, pl. *complici*) şi f. (art. *complicea*, pl. *complice*).

În latină, puţine substantive de **g.c.** (*ille / illa ciuis*), care nu s-au moştenit. Spre deosebire de celelalte limbi romanice, în care **g.c.** s-a dezvoltat prin diverse mijloace (acordul dublu la substantive masculine moştenite: it. *il / la nipote*, fr. *un / une enfant*; confuzia finalelor: fr. *un / une élève*; împrumuturi şi derivate cu sufixe invariabile: it. *il / la giornalista*, fr. *le / la journaliste*), în română categorie foarte restrânsă din pricina dezvoltării moţiunii* şi a specializării finalelor, care au creat forme distincte pentru cele două genuri: *pianist / pianistă* – it., sp., pg. *pianista*, fr. *pianiste*; *coleg / colegă* – it. *collega*, fr. *collègue*, sp., pg. *colega*. • Latinisme învechite sau ieşite din uz: (m. / f.) *colega, poeta*. *A.P.*

genealogică, apartenenţă ~. Limba română este o limbă romanică sau neolatină (ca franceza, italiana, spaniola, portugheza, occitana sau provensala, catalana, retoromana şi dalmata, aceasta din urmă dispărută), fiind singura continuatoare a latinei aduse pe actualul ei teritoriu* de stăpânirea romană (vezi **latină dunăreană**). Ca întreaga familie a limbilor romanice, ea face parte din marea familie a limbilor indo-europene, în care intră majoritatea limbilor europene actuale (limbile germanice, slave, greaca, albaneza, armeana, lituaniana, letona), cu excepţia limbilor maghiară, finlandeză, estonă, laponă, bască şi turcă; din aceeaşi familie indo-europeană făceau parte şi limba de substrat a românei, anume traco-daca, precum şi alte limbi vorbite temporar pe teritoriul ei de „formare" în perioada preromană (ilira, iraniana, celtica). În afară de maghiară şi de limbile turcice (cumana, pecenega, tătara, turca), limbile cu care româna a intrat în contact* au fost indo-europene. Dintre

acestea, puternica influență modernă a limbii latine și a limbilor romanice (franceza și italiana) a fost favorizată de identitatea **a.g.** De remarcat că **a.g.** a limbii române este reflectată și în glotonimul* ei moștenit, *român*, ca și în cel atribuit în vechime de alte popoare (*v(a)lah**).

A.g. a limbii române, respectiv romanitatea* ei (descendența latină și înrudirea cu italiana) observată de timpuriu în cursul evului mediu de umaniști străini, intuită și demonstrată de cărturari români începând din sec. 17. Româna a fost recunoscută ca limbă romanică de la începutul romanisticii științifice (Fr. Diez, care o numea valahă*) și evoluția cercetărilor nu a făcut decât să confirme acest statut; dubiile și încercările de a o prezenta drept limbă mixtă (H. Schuchardt, G. Weigand) sunt cu totul izolate și depășite. Considerarea românei ca limbă negrupabilă (A. Alonso) sau ca unică reprezentantă a unui grup – balcanoromanic* – arată poziția ei aparte în Romania, nu însă un grad mai mic de romanitate. Româna a fost calificată drept cea mai autentică sau pură limbă romanică (W. Meyer-Lübke, care o recomanda drept criteriu de verificare a elementelor moștenite din latină de limbile romanice occidentale) sau drept cea mai fidelă și, totodată, cea mai infidelă dintre toate limbile romanice (M. Bartoli, care remarcă pronunțata ei individualitate); termenul *fidelitate* revine obsesiv la E. Gamillscheg, G. Bonfante, A. Guillermou, J. Bouvier (acesta din urmă vorbește chiar de „hiperromanitatea" limbii române în sensul unei romanități profunde manifestate în respectarea modelului / tipului romanic până și în inovațiile care par devieri de la el). Limba română nu este nici „mai romanică", nici „mai puțin romanică" decât oricare altă limbă romanică, ci „pur și simplu romanică fără comparativ, căci noțiunea «romanic» e absolută, ea nu suferă gradație" (S. Pușcariu).

Importanța limbii române pentru studiile de lingvistică romanică istorico-comparativă a fost exprimată plastic prin comparația cu al patrulea picior al unei mese (A. Lombard); pentru J. Goudet ea este „piatra unghiulară" a lingvisticii romanice. • În cadrul familiei constituite pe baza **a.g.** comune, limbile romanice se grupează între ele în diverse feluri după criterii variate; vezi: **clasificarea limbii române, concordanțe între română și alte limbi romanice, tip(ologie).** După E. Coșeriu majoritatea limbilor romanice, în afară de franceza modernă (diferită din punct de vedere tipologic) și de română (separată din punct de vedere areal / spațial de Romania continua), „reprezintă o unitate nu numai genealogică, ci și tipologică și «areală»".

M.A.

geneza limbii române, vezi **„formarea" limbii române.**

genitiv. În limba română este regimul* cazual (vezi **caz**) al cuvintelor nominale și al unor prepoziții – *asupra, contra*, compusele lor (*deasupra, în contra* etc.), prepoziții de origine adverbială a căror finală se identifică formal cu articolul hotărât (*înaintea, înăuntrul*), locuțiuni prepoziționale terminate cu un cuvânt articulat enclitic (*în spatele*); de asemenea, este cerut de unele adjective derivate postverbale cu sufixele *-(t)or, -ant / -ent, -iv* (*câștigător*). Îndeplinește următoarele funcții sintactice: a) fără prepoziție – atribut* (*soluția problemei*); (numai precedat de articolul genitival*) complement indirect* al unor adjective nearticulate (*sportivul câștigător al concursului*); (rareori, numai însoțit de articolul genitival) apoziție* acordată (vezi **acord**) în caz cu un **g.** ori apoziție a unui adjectiv posesiv* (*Locuiește în casa*

Mariei, a mamei lui; *A avut mereu ajutorul nostru, al părinților*); excepțional, subiect* exprimat prin pronume (substantiv + adjectiv) relativ* / nehotărât* ce introduce o atributivă* și are forma cazuală impusă de regentul acesteia (*Accept sfaturile cui / oricui / oricărui coleg vrea să mă ajute*); controversat (totdeauna însoțit de articolul genitival); subiect (*Participă doar ai casei*); nume predicativ* (*Cartea este a profesorului*); b) cu prepoziție (locuțiune prepozițională) – atribut (*lupta împotriva corupției*); nume predicativ (*Am fost contra lui*); complement indirect (*Au manifestat împotriva guvernului*), circumstanțial de loc* (*Stă în fața casei* etc.). Funcția sintactică specifică este cea de atribut neprepozițional. După valoarea **g.** atribut, se deosebesc următoarele tipuri mai importante: **g.** posesiv, valoare fundamentală, generală (*casa părinților*); **g.** subiectiv (pe lângă nume de acțiune / stare: *plecarea mamei* „mama pleacă") și **g.** autorului (*„Luceafărul" lui Eminescu*); **g.** obiectiv (pe lângă nume de acțiune / stare / agent: *opțiunea plecării* „a opta pentru plecare"; *inițiatorul legii* „care inițiază legea"); **g.** denumirii sau apozitiv (*cetatea Sucevei*); **g.** superlativ* (exprimat prin substantive calificative identice cu regentul – *pungașul pungașilor*). Structuri ambigue semantic: *cercetarea cuiva* (**g.** subiectiv „cineva cercetează" sau obiectiv „cercetează pe cineva"). • Omonim cu dativul*, exceptând pronumele personale* de pers. 3 (*lui, ei, lor*) omonime cu formele tonice de dativ, nu și cu cele atone (*îi, i, le, li*); identitatea formală cu celelalte cazuri este mai limitată; vezi și specificul formelor de **g.** din îmbinările cu adjectiv pronominal posesiv* conjunct (*a lui frate-meu, a soră-mei / mii*). Se distinge de dativ prin articolul genitival (*Comunică această hotărâre studenților* D., *a studenților* **g.**), prin prepozițiile specifice, prin funcțiile sintactice; în funcția de complement indirect este marcat prin restricțiile contextuale caracteristice. • Construcții prepoziționale cu acuzativul* echivalente ale cazului **g.**: prep. *a* urmată în limba literară actuală de un cuvânt total / parțial invariabil după caz, cum sunt unele numerale (*doi*), adjective la plural nearticulate (*numeroși*), pronume (*ce, ceea ce*), substantive cu sens cantitativ (*parte*) – *părerea a doi / numeroși judecători* sau *a o parte dintre judecători, cauza a ce s-a întâmplat* –, grupările prepoziționale fiind gramaticalizate (*a doi / numeroși / ce*) ori utilizate opțional, în concurență cu **g.** (*a o parte / unei părți*); prep. *de* urmată de un substantiv nearticulat, construcție veche, limitată astăzi la registrul popular (*deasupra de frunză*) ori conservată în toponime (*Curtea de Argeș*). Construcții echivalente cu un **g.** prepozițional: prepozițiile cazului **g.** urmate de un adjectiv posesiv în acuzativ (*asupra mea*, construcție literară) sau de un pronume personal aton în dativ (*asupra-mi, asupră-mi*, construcții învechite, astăzi poetice).

Structuri regionale: prep. *a* urmată în aromână de un substantiv articulat hotărât enclitic (*cása a vițînăl'ei* „casa vecinei") sau proclitic (situație în care articolul fuzionează cu prepoziția, *al^u Miha*), construcție gramaticalizată; prep. *la* urmată de un substantiv nearticulat, construcție relativ frecventă în meglenoromână (*pul' la babă* „puiul mamei"), populară în dacoromână (*pana la cocoș*); alte prepoziții, în structuri populare dacoromânești negramaticalizate – *de la* (*acoperișul de la casă*) etc.

Româna conservă din latină identitatea **g.** cu dativul. Cazul predominant este dativul; se păstrează, în declinarea substantivelor și a adjectivelor, o formă de G.-D. sg. f. în *-ae* > rom. *-e* (*capre*), o formă de D.

sg. f. în -*i* (conservat numai în română) > rom. -*i* – cu care se identifică **g.** – (*vulpi*), o formă sincretică rezultată din contopirea tuturor cazurilor singularului la decl. 2 (rom. *lup*), (după modelul acesteia) o formă sincretică de singular provenită de la masculinele parisilabice de decl. 3 (analogie înregistrată doar în română – *câ(i)ne*), o formă sincretică de feminin imparisilabic (*surori*), în declinarea pronumelui personal pers. 3 sg. (și, de aici, în declinarea articolului) desinențele m. -*ui*, f. -*ei*. Excepțional, în sincretismul **G.-D.** din latina târzie s-a impus **g.**: desinența **g.** lat -*ōrum* > rom. -*or*, extinsă la dativul unor pronume (*lor*, cf. it. *loro* etc.), de aici la articol și la câteva adjective (*multor*). Forma de **G.-D.** sg. cu desinența -*i* totdeauna după consoane palatale (*č, ğ, l'*) apare exclusiv în română (*vaci, foi*), fiind probabil o inovație. Se conservă din latină unele valori (ca „posesia“) și tipare sintactice (între care cel specific, cu **g.** atribut); dispariția **g.** ca regim al verbelor (lat. *meminisse* etc.) s-a petrecut în latina târzie. Au origine latină **g.** analitic cu *de* (< lat. *de*, din care derivă **g.** romanic) și cel cu *a* (< lat. *ad*, cf. fr. *à* din unele structuri vechi și populare). Anumite construcții românești cu *de* având valoarea **g.** reproduc un model slav (de ex., toponimele cu *de*, după sl. *otŭ*); *de* cu valoare de **g.** era mai frecvent în dacoromâna veche, îndeosebi în graiurile nordice; îmbinări arhaice cu pronume personal (*de pregiur de menre* „împrejurul meu“. *Psaltirea Hurmuzaki*). Articolul genitival este o inovație a dacoromânei, cu rolul de a distinge cazurile **g.** și dativ (atestări în primele texte). Limba actuală tinde să restrângă imparisilabismul etimologic al unui substantiv ca *soră*, preferând **G.-D.** sg. art. *sorei* (față de forma veche *surorii*). *C.S.*

genitival, articol ~, vezi **posesiv, articol ~.**

gen personal. (Sub)gen subordonat masculinului* și femininului*, reprezentat de substantive nume de persoane sau de animale personificate. Definit printr-un set de trăsături specifice care apar în special la singular, atât în limba literară, cât și în cea vorbită: construirea cu prepoziția *pe* a acuzativului complement direct*: *Îl văd pe Ion; O ascult pe mama* față de *Văd cartea*; folosirea articolului* proclitic *lui* ca marcă de genitiv-dativ singular a numelor proprii și a celor comune personificate masculine: *casa lui Gheorghe; I-am scris lui Vasile* (în limba vorbită, tendință de extindere la feminin: *I-am spus lui Ioana*), față de *frunzele pomului, I-am dat câinelui de mâncare*; posibilitatea atașării unor adjective posesive* conjuncte la forma nearticulată a numelor de rudenie: *unchiu-meu, soacră-sa* față de *vecinul meu*; lipsa unor alternanțe* fonetice în flexiune: *Floarea – (al) Floarei* față de *floarea – (al) florii, Puica – (al) Puichii* față de *puica – (al) puicii*; formă specială de vocativ* (celelalte substantive au la vocativ o formă identică cu a nominativului), la masculin în -*e*, iar la feminin în -*o*: *Ioane!, Eleno!, frumoaso!*. • Cât timp mărcile **g.p.** nu se manifestă omogen (sunt fie de tip flexionar, fie de construcție; caracterizează fie subspecia numelor proprii, fie pe cea a numelor proprii masculine de persoană etc.), constituirea gramaticală a acestei categorii se află în stadiul de tendință. • Mulți cercetători resping existența **g.p.** Al. Niculescu: în plan formal, trăsăturile **g.p.** nu sunt nici exclusive (unele sunt romanice, de ex., acuzativul prepozițional complement direct), nici generale (prepoziția *pe* poate lipsi uneori, alteori poate apărea în afara **g.p.**: *Iubesc o fată; Oaia îl alăptează pe miel*); în planul conținutului, prezența acestor mărci nu este legată de sensul personal al substantivului (insuficient pentru a cere

un tratament special), ci de categoria determinării. Mioara Avram: unele trăsături apar în afara **g.p.**: la alte părți de vorbire fără legătură cu persoana (*pe* la pronume), la substantive greu declinabile (*lui* la numele de litere, de cifre), la orice nume proprii (*Timișoara*, *Volga*).

Cea mai importantă trăsătură a **g.p.**, construcția cu *pe* a acuzativului complement direct, lipsește în dialectele sud-dunărene.

Creație a românei, fără paralele în celelalte limbi romanice. Atestat în cele mai vechi texte (sec. 16). Se consideră (Al. Graur, Al. Rosetti) că marcarea opoziției nume de persoană – nume de altă viețuitoare în cadrul animatului, alături de marcarea opoziției animat – inanimat (vezi **neutru**) în cadrul categoriei genului*, reprezintă rezultatul unui efort de motivare al limbii. *A.P.*

gepidă, influență ~. Gepizii au fost o populație germanică strâns înrudită cu goții, menționată începând cu sec. 3 d.Hr. în nord-estul vechii Dacii. În sec. 5 au ocupat, după prăbușirea Imperiului Hun, Câmpia Tisei, subordonându-și politic și militar și spațiul intracarpatic, intrând în contact cu populația romanizată. Diverse încercări de identificare a unor elemente gepide pătrunse în idiomul populației romanizate și transmise limbii române (R. Löwe, C. Diculescu, E. Gamillscheg, G. Giuglea) care nu rezistă unui examen serios. Din cele 26 de cuvinte considerate gepide de E. Gamillscheg unele au fost explicate prin traco-dacă (*gard*) sau prin neogreacă (*știmă*), iar altele (*tufă*) trebuie explicate ca fapte latinești (lat. *tufa* este atestat). Vezi **germanică, influență ~.** *M.S.*

germană, influență ~. S-a manifestat în mod direct mai ales asupra dacoromânei; unii termeni, *brand*, *buncăr*, *uzat*, au intrat în perioada celui de al doilea război mondial (mai puțin asupra istroromânei). Factorii care au determinat **i.g.** au fost numeroși, diferiți de la o epocă istorică la alta. Factorii politici (stăpânirea unor teritorii ca urmare a extinderii Imperiului Habsburgic), sociali (coloniști germani, muncitori sau meseriași germani), militari (angajarea în armata habsburgică), culturali și științifici (dezvoltarea științelor exacte în țările germane) și lingvistici (proces de bilingvism în regiunile de contact dintre dialectele românești și cele germane) au făcut să pătrundă în română mulți termeni germani. Două tipuri de cuvinte: unele cu o răspândire geografică mai mare (uneori chiar în limba comună) și altele răspândite regional. Primele sunt cuvinte care provin de cele mai multe ori din germana literară (nu lipsesc nici termeni dialectali) și sunt: termeni militari (*maior*), din minerit (*granic*, *ort*, *ștaigăr*), alimentație (*cartof*, *chiflă*, *griș*, *halbă*, *șnițel*, *șvaiter*), îmbrăcăminte (*pantof*, *stofă*, *șnur*), comerț (*chelner*, *rabat*, *taler*), construcții (*leaț*, *șanț*, *șindrilă*, *turn*, *țiglă*). Calcuri frazeologice (*grădiniță de copii*, *picior plat*, *spațiu vital*). În vocabularul reprezentativ* 7 cuvinte germane = 0,27% (*pantof*, *rolă*, *spital*, *șmecher*, *șurub*, *turn*, *ungur*); 64 termeni cu etimologie multiplă* în care una dintre surse să fie germana (= 2,47%): cele mai multe din germană și franceză (*clasă*, *masiv*, *marș*, *mașină*, *metal*, *metodă*, *naționalitate*, *nord*, *profesor*, *rasă*, *soldat*) sau din germană, franceză, greacă, italiană, latina savantă (*mecanic*, *moment*, *natural*, *natură*, *negativ*). Împrumuturile germane cu o răspândire geografică regională apar numai în teritoriile de contact între germană și dacoromână sau în regiuni cu puternică **i.g.** literară (Banat, Bucovina, Transilvania). Un loc aparte ocupă cuvintele din germana austriacă, răspândite în aceste regiuni: termeni de bucătărie (*ainpren* „rântaș" < *Einbrenn(e)*, *crofnă* „un fel de gogoașă" <

Krapfen, *părădaisă* „roșie“ < *Paradeis(er)*, *raină* „cratiță“ < *Rein*(f.), *ribizli* „coacăză“ < *Ribisel*, *ringlotă* „soi de prună“ < *Ringlotte*, *șolă* „cană“ < *Schale*, *țeler* „țelină“ < *Zeller*, *vailing* „vas mare pentru prepararea aluatului“ < *Weidling*) sau din alte domenii (*malter* „mortar“ < *Malter*, *ringhișpil* „carusel“ < *Ringelspiel*). Unii termeni austrieci au pătruns și în limba literară (*crenvurști* < *Krenwürstel*, *parizer* < *Pariser*, *șmecher* < *Schmecker*, *șpriț* < *Gespritzer*, *ștrudel*). Alături de **i.g.** literară și austriacă, cuvinte din dialectul săsesc* și cel șvăbesc*. **I.g.** literară manifestată (Transilvania, Banat, Bucovina înainte de 1918) în vorbirea oamenilor cultivați, cu termeni și calcuri după germană (*a trage ceasul*, *scurt de vedere*, *aprindere de plămâni*, *drum de țară*). Cuvintele germane de obicei termeni concreți, fără dezvoltări semantice (excepție, *flec* „petec aplicat pe încălțăminte“ > *fleac* „lucru de mică importanță“). Același cuvânt are și o bogată familie (*flecar*, *a flecări*, *flecușteț*). *Gheșeft* și *șmecher* nu au în germană sensul peiorativ din română. Unele cuvinte germane circulă alături de sinonime românești în aria de **i.g.** (*becher – brutar*, *șnaidăr – croitor*, *șpais – cămară*, *șustăr – pantofar*, *țimărman – dulgher*). *M.S.*

germanică, influență ~. Contactul populației romanice cu populațiile germanice (goți, gepizi) din Dacia a durat puțin și a fost mai puțin intens decât în Occidentul romanic (acolo **i.g.** a avut rolul de superstrat*). În Dacia acest contact a avut loc, se pare, într-o arie cu o romanizare mai puțin intensă (curbura exterioară a Carpaților, unde a fost descoperit și tezaurul de la Pietroasa). Despre **i.g.** în română s-a scris mult, dar fără rezultate sigure. Este una din cele mai controversate probleme din lingvistica românească. Unii (R. Löwe, C. Diculescu, E. Gamillscheg, G. Giuglea și, mai puțin categoric, S. Pușcariu) atribuie **i.g.** un număr destul de mare de cuvinte, în timp ce alții (O. Densusianu, P. Skok, W. Meyer-Lübke, Al. Rosetti) le contestă. Ultimii reproșează explicațiilor date de primii că nu respectă cu rigurozitate cronologia fonetică, ci fac apropieri care nu rezistă unui examen critic. Cuvintele explicate prin **i.g.** nu se grupează în categorii onomasiologice care să corespundă unor fapte precise de civilizație. Au fost înglobate adesea în **i.g.** atât cuvinte intrate în latină, slavă sau maghiară și de aici în română, cât și împrumuturi mai târzii, săsești sau germane. În stadiul actual al cunoștințelor noastre **i.g.** în română poate fi presupusă pentru 3–4 cuvinte (*rapăn*, *strănut*, *nasture*, *targă*). Explicațiile pentru toponime* (*Gotea*) sau antroponime* (*Aldea*, *Bodea*, *Marcea*, *Manea*) nu pot fi reținute. Pentru detalii vezi **gepidă, influență ~, gotică, influență ~.** *M.S.*

gerundiv (participiu viitor pasiv). Formă verbală inexistentă în limba română actuală.

În latina clasică acest mod nepersonal, înrudit formal cu gerunziul, dar având forme adjectivale (în *-ndus*, *-nda*, *-ndum*), exprima acțiunea care urma să fie realizată și se folosea fie în conjugarea perifrastică pasivă (care exprima necesitatea sau obligativitatea), fie ca atribut. **G.** nu a fost moștenit ca formă verbală în nici o limbă romanică, dar urme ale lui există în substantive moștenite care provin din foste **g.**: rom. *merinde* <lat. *merenda* (cf. fr. *offrande* < lat. *offerenda*). Pe cale cultă au fost împrumutate ulterior din latină – direct sau prin limbi romanice și neromanice – diverse alte substantive provenite din **g.**: de ex., în română substantivele comune *agendă*, *dividend*, *propagandă*, înv. *multiplicând* și *sustraend*, înv. *prebândă* (reg. *premândă* / *prămândă*), antroponimul

Amanda. • În română unii latiniști de la jumătatea sec. 19 au încercat să reintroducă g. în contexte ca: *afară de casurele specificânde numaidecât* sau *Timpure se desting principali trei: presente, preterit și futur, după cum lucrarea se arată seau continuându-se, seau efectuată seau efectuândă* (T. Cipariu); *Ești invitat, domnule, la conferința ținândă mâne la trei oare după ameazi* (G. Munteanu); *de a arăta care sunt cuvintele și formele anticate și reînviinde, carii terminii noi ce sunt a se întruduce în limbă* (A. Pumnul). Cf. și substantivele calchiate din terminologia matematică a epocii *împărțind* „deîmpărțit", *mulțind* „deînmulțit" și *subtrăgând* „scăzător", *micșorând* „descăzut". Tentativa latinistă de restituire artificială a **g.** în româna literară a eșuat din cauza concurenței cu formele omonime, cu valoare de participiu prezent activ, ale gerunziului* adjectivizat după modele romanice. Limitat ca frecvență și ca extindere în spațiu și în timp, **g.** reprezintă un element rar de influență latină* savantă (cultism) în domeniul morfologiei. *M.A.*

gerunziale absolute, construcții ~, vezi **absolute, construcții ~.**

gerunziu. Format de la tema prezentului, cu sufixul modal *-ând* pentru verbele de conj. 1, 2, 3 și pentru subgrupul de verbe cu infinitivul în *-î* de la conj. 4 – și cu sufixul *-ind* pentru verbele cu infinitivul în *-i* de la conj. 4. La acestea se adaugă, din motive fonetice, verbele de conj. 1 și 3 cu rădăcina terminată în *-i* (*a apropia, a scrie*). Majoritatea verbelor cu rădăcina terminată în *-d* sau *-t* iotacizate la prezent (în formele lor vechi și regionale) sunt iotacizate și la **g.**: *a cădea, a vedea, a scoate* (*căzând, văzând, scoțând*); nu sunt iotacizate *a putea* (*putând*), *a ucide* (*ucigând*) etc. Verbele cu rădăcina terminată în *-n* care pot avea forme iotacizate la prezent (*a spune, a ține, a veni*) au o serie de forme de **g.** iotacizate, de uz popular (*spuind, țiind, viind*), dar limba standard a selectat variantele cu dentala nazală refăcută: *spunând, ținând, venind* (vezi **iotacizare**). Când sunt urmate de un clitic pronominal personal sau reflexiv care începe cu o consoană sau al cărui corp fonetic e alcătuit dintr-o consoană (*-l*) sau o semiconsoană (*-i*), ori de un grup de două clitice, formele de **g.** se termină cu vocala etimologică (din sufixul latinesc) *-u*: *căutându-l, minunându-se, arătându-i-le*. • **G.** are o formă negativă cu prefixul *ne-* (*necitind*), care admite și intercalarea particulei adverbiale *mai* (*nemaiașteptând*). • **G.** prezintă o acțiune în desfășurare (valoare aspectuală), punând-o în planul al doilea față de acțiunea verbului predicativ regent: poate fi vorba de o acțiune simultană, corespunzând unei propoziții coordonate și interpretabilă fie ca element predicativ suplimentar*, fie ca circumstanțial de mod* (*Se plimbă cântând*), sau de o circumstanță cauzală (*Căzând, și-a rupt piciorul*), condițională (*Mergând acolo, poți avea succes*), temporală (*Intrând în casă, a auzit un zgomot*), concesivă (*Chiar certându-te, tot nu obții nimic*) etc. **G.** îndeplinește astfel funcțiile circumstanțialelor de diferite tipuri, contrăgând de fapt propoziții circumstanțiale (*Pentru că el ne-a spus asta, ne-am supărat = Spunându-ne el asta, ne-am supărat*). Adesea, valorile circumstanțiale sunt greu de deosebit, aceeași construcție gerunzială putând fi interpretată ca un complement de timp sau de cauză, condițional sau instrumental. • **G.** păstrează valențele verbale, posibilitățile de a primi complement direct, indirect, circumstanțiale și poate avea – în construcții gerunziale absolute – un subiect exprimat, diferit de subiectul verbului regent

(*Lipsind gazda, musafirii au plecat acasă*). Se realizează la toate diatezele: *căutând – căutându-se – fiind căutat*. • O construcție specifică românei este cea în care **g.** (element predicativ suplimentar) desemnează acțiunea care e obiect al unui verb de percepție: *Îl vede fugind; O aude cântând*; în celelalte limbi romanice, verbul acțiunii percepute e la infinitiv (fr. *Il le voit courir*, it. *La sente cantare*). Aceste construcții sunt uneori ambigue, pentru că **g.** poate avea același subiect cu verbul de percepție, exprimând o acțiune care o însoțește pe a acestuia, sau poate avea un subiect propriu: *Dan îl privea pe Radu zâmbind* înseamnă a) „Dan îl privea pe Radu și zâmbea"; b) „Dan îl privea pe Radu care zâmbea / privea cum zâmbea Radu". • Mai rar, **g.** poate avea funcția de atribut, fiind dependent de un centru nominal și contrăgând o propoziție atributivă: *tristețea frunzelor căzând*. • **G.** caracterizează stilul cult standard: mai puțin folosit în oralitatea populară (unde apare mai ales subordonat verbelor de percepție), dar frecvent în scris, uneori chiar în exces (de exemplu, în limbajul administrativ).

Regional, în dacoromână, forme terminate în *-ă* (*având*ă), explicate fonetic, prin explozia consoanei oclusive finale. • În aromână, la sufixele specifice *-ând* (sau *-ănd*) și *-ind* se adaugă terminația *-a*, uneori și sufixul adverbial *-lui*: *vininda, vinindalui* „venind". În meglenoromână, sufixele sunt *-ǫnd* și *-ind*, la care se pot adăuga *-ăra* (*plăngǫndăra* „plângând"), *-ura, -urlea, -eaiki*. În istroromână, ca în aromână, la *-ănd* și *-ind* se adaugă *-a*: *rugănda* „rugând".

Limbile romanice au moștenit forma de ablativ a **g.** latinesc (substantiv verbal), în *-ando, -endo*, singura păstrată în latina populară. Încă din latina târzie, **g.** a preluat unele valori ale participiului prezent activ. Extinderea funcțională a **g.** este vizibilă în română, care a pierdut participiul prezent (spre deosebire de celelalte limbi romanice, în care acesta a fost păstrat sau reintrodus pe cale cultă). • Perifraze cu **g.**: în limba veche cu valoare aspectuală (continuă, durativă), cu verbul *a fi* la diferite moduri și timpuri: indicativ imperfect, perfect simplu, perfect compus, viitor; conjunctiv prezent; condițional prezent. În limba actuală, păstrată doar construcția cu viitorul, cu sens modal, în alcătuirea modului prezumtiv*: *va fi fiind, o fi dormind*. Din formele de **g.**, în limba literară a sec. 19 au fost construite, după modelul participiului prezent din alte limbi romanice, în primul rând al francezei, forme caracterizate prin acord în gen, număr și caz și prin funcția de determinant adjectival: *mâini tremurânde*. Procedeul nu mai e productiv, dar unele forme adjectivale pot fi folosite cu intenție solemn-arhaizantă; câteva s-au fixat lexical, devenind neutre din punct de vedere stilistic (*tensiune crescândă, mâncare aburindă, femeie suferindă*). Vezi **conversiune**. *R.Z.*

glagolitic, alfabet ~. Alfabet slav (mai vechi decât cel chirilic*; creat după modelul literelor minuscule din alfabetul grecesc), din care anumite litere au fost folosite sporadic în unele texte românești (= dacoromâne) vechi scrise în rest cu alfabetul chirilic; de o răspândire mai mare, în mai multe texte rotacizante din sec. 16, s-a bucurat folosirea literei **g.** corespunzătoare lui *r* pentru a nota varianta regională lungă, mai puternică (forte) a acestei consoane, notată alteori cu dublarea literei chirilice, în cuvinte ca *rău, ruga, urî, amară, arde*; în *Psaltirea Scheiană* apare și litera **g.** pentru consoana *d*, iar în criptograma din acest text s-au identificat mai multe litere **g.** *M.A.*

glotonim. G. (și etnonimul) generic propriu este *român* s. și adj. (ca s.f. *română* „limba română"); el este reflectat și de denumirile actuale din diverse limbi străine: engl. *Romanian*, *Rumanian* sau *Roumanian*, fr. *roumain*, germ. *rumänisch*, it. *romeno* sau *rumeno*, pg. *romeno*, rus. *rumynskij*, sp. *rumano*. Din aceeași familie cu *român* fac parte adj. *românesc* (întrebuințat în sintagma **g.** *limba românească* și în cea etnonimică *Țara Românească*), adv. *românește* (**g.** în *vorbesc românește* și s. *în românește*) și numele propriu al țării *România* (engl. *Romania*, fr. *Roumanie*, germ. *Rumänien*, it. *Romania*, rus. *Rumynija*).

Român este moștenit ca substantiv din lat. *Romanus*: dr. *rumân* (atestat de la Coresi, *român* cu *o* refăcut încă din *Palia de la Orăștie* 1581–1582), ar. *ar(u)mân*, *r̄umăn*, *r̄ămăn*, v. ir. *rumer*. El denotă atât conștiința apartenenței genealogice* (la origine, a statutului de cetățean roman, opus barbarilor, și de creștin, opus păgânilor din zonă), cât și unitatea dialectelor din nordul și din sudul Dunării. Româna este singurul idiom romanic care a păstrat **g.** și etnonimul latinesc (cf. și retoromanul *romantsch* < lat. *Romanicus*), ceea ce se explică tocmai prin separarea / izolarea ei de Romania continua. În dacoromână *rumân* a căpătat regional și sensul social „șerb, iobag", iar popular sensul religios „creștin" și sensul „bărbat, om"; întrebuințarea adjectivală a lui *român* și conversiunea prin elipsă a lui ca substantiv feminin sunt moderne (sec. 19). Adjectivul vechi corespunzător, dr. *românesc*, ar. *armânesc*, și adverbul paralel *românește*, respectiv *armâneaști*, au origine controversată; majoritatea cercetătorilor le consideră derivate pe teren românesc din *român*, dar nu este exclus să fie moștenite din formațiile latinești **romaniscus*, respectiv **romanisce*, paralele cu unele ca *daciscus*, *dacisce* (V. Arvinte). De la *român* s-a derivat substantivul comun *românie* cu diverse sensuri (abstracte: înv. *rumânie* „șerbie, iobăgie", mod. „spirit românesc, românism"; colectiv: mod. „românime"), între care și cel de **g.** „limba română", frecvent în sec. 17–19, prin care a fost explicată (V. Arvinte; la S. Pușcariu relație inversă, toponim > **g.**) crearea numelui propriu geografic-administrativ *România*, folosit de la începutul sec. 19, mai întâi cu sens limitat provincial, apoi cu cel consacrat astăzi (posibilă influență a numelui propriu *Rumania*, creat în neogreacă, în 1818, de D. Philippide, căruia unii îi atribuie greșit însăși paternitatea numelui românesc); alte explicații etimologice pentru numele propriu: neologism < fr. *Roumanie* (Iorgu Iordan), vechi < lat. *Romania*, gr. biz. *Romania* (N. Iorga și alți istorici, cf. *Vlahie*; V. Väänänen, cf. it. *Romagna*). • Romanitatea și unitatea celor patru dialecte românești sunt relevate și de **g.** (și etnonimul) generic vechi atribuit de popoarele învecinate: *valah**; el a fost însușit de vorbitorii dialectelor sud-dunărene, ca **g.** exclusiv de către meglenoromâni, ca **g.** actual de istroromâni și ca **g.** secundar de aromâni.

Pe lângă **g.** generice, există **g.** speciale – date de alte popoare (uneori cu conotații peiorative) – pentru ramificațiile teritoriale la nivel de dialecte; cele mai cunoscute sunt pentru aromâni *cuțovlah**, *țințar** și *machidon**, iar pentru istroromâni *cici** și *ciribiri**. • Pseudoglotonime speciale de rang mai mic, la nivel de subdialecte sau graiuri, sunt în cadrul dialectului dacoromân termeni geografici ca *bănățean*, *dobrogean*, *maramureșean*, *moldovean*, *muntean*, *oltean*, *vrâncean*, iar în cadrul dialectului aromân *fărșerot*, *grămostean*, *pindean*; termenii populari funcționează de obicei ca nume de locuitori, rar și ca **g.**, dar au fost adoptați uneori ca atare de

dialectologi. • Pentru cele patru dialecte românești denumirile consacrate sunt culte, aparținând terminologiei științifice: *daco-român, aromân* (singura care preia, în formă literarizată, un **g.** popular; sinonime culte: *macedoromân, macedovalah, român macedonean*), *meglenoromân* (sau *meglenit*), *istroromân* (sau *istrian*). *M.A.*

gomoțască (gumuțască), „limba" ~. Argou* profesional rural românesc specific geamgiilor ambulanți sezonieri (agricultori ca ocupație de bază) din 15 sate de la marginea Munților Apuseni, în zona orașului Huedin, județul Cluj (România). Cuvinte regionale, unele cu sens schimbat (*diplă* „țigan" < „vioară"), și cuvinte sau sensuri generale în argourile românești (*curcan* „polițist"). Creații specifice prin adăugarea unui sunet sau a unei silabe la cuvinte existente (*gomoțască* (denumirea argoului) < *moț(e)ască* „vorbirea moților"; *ghezdeș* „tren" < *ghezeș* „idem") sau prin trunchiere (*goloj* „ban" < *gologan* „idem"). Funcție secretă în regiunile în care vorbitorii își practică meseria sezonieră (Moldova, Muntenia, Oltenia) și expresivă în propriile comunități rurale. *M.A.*

gopeșean-muloviștean. Grai românesc (dialectul aromân, grupul nordic). F.R.I. Macedonia (localitățile Gopeș și Moloviște, în zona orașului Bitol(i)a). 6 vocale în poziție accentuată (vocala nedeterminată *â* corespunzătoare lui *ă* și *î*; realizată uneori ca *ọ* în poziție nazală: *mọc* „mănânc"). Sporadic, *ẹa* (...*e*) > *e*: *neveste, sate, videre*. Consoanele *ǧ* și *ḑ* > *j* (*ajutor, joc*), respectiv *z* (*buză, zamă; marzine, trazĭ*). Palatalizarea lui *v* în stadiul *ǵ* (*ǵaspe* „viespe", *ǵiptu* „vipt"). Articolul hotărât masculin ca în dacoromână, fără sincopa desinenței nominale precedente: sg. *bârbatul*, pl. *bârbatsil'*. Unele asemănări cu meglenoromâna pe baza cărora s-a susținut ipoteza originii comune a vorbitorilor acestor idiomuri românești (Th. Capidan) sau originea meglenoromână a vorbitorilor graiului **g.-m.** (T. Papahagi). *M.A.*

grai. Mică varietate lingvistică teritorială, subordonată de obicei unui subdialect* sau, mai rar, direct unui dialect*, având uneori caracter mixt* sau de tranziție*. Particularitățile **g.** sunt mai ales fonetice și lexicale, rareori gramaticale; unele dintre ele, sesizabile și de nespecialiști, stau la originea unor porecle individuale sau colective. **G.** sunt reciproc inteligibile. • În cadrul dialectului dacoromân se disting **g.** și complexe de **g.** de diverse grade, mergând de la regiuni mai întinse (**g.** bucovinene* sau cele transilvănene*) până la grupuri mici de localități (**g.** bufenilor*) și chiar la o singură localitate (Meria, jud. Hunedoara). **G.** caracterizează de obicei valea unui râu (Bistrița, Crișul Negru, Jiu, Timoc) sau o depresiune corespunzătoare unei formații istorice cu oarecare autonomie, denumită tradițional țară (Hațeg, Oaș, Olt), mai rar un lanț de munți (Apuseni); se vorbește uneori de **g.** a căror arie coincide aproximativ cu un județ (Argeș; fostul județ Putna = Vrancea, vezi **putnean**) sau numai cu o parte a lui (Gorjul submontan). • **G.** din câte o localitate au beneficiat uneori de descrieri monografice (Șerbănești-Titulești, jud. Olt; Nepos, jud. Bistrița-Năsăud; Vâlcele, jud. Cluj) fără ca aceasta să însemne neapărat că ele reprezintă entități distincte. • În dialectul aromân se disting: **g.** din Beala, fărșerot*, gopeșean-muloviștean*, grămostean*, moscopolean*, muzăchear*, olimpiot*, pindean*, grupate de unii cercetători în tipuri echivalente cu subdialecte*. • În dialectul meglenoromân există **g.** diferite de la o localitate din Meglen la alta, uneori cu deosebiri și în cadrul aceleiași localități; ele se grupează în diverse feluri după

criteriul aplicat: în general, sunt mai asemănătoare între ele **g.** din Umă și Țărnareca (acesta puternic individualizat totuși), cele din L'umniță și Cupă, cele din Oșin, Birislav, Nọnti, pe când **g.** din Lundziń este diferit de toate (mai puțin de cel din Umă, cu care se grupează parțial). • În dialectul istroromân **g.** din Žeịan se opune tuturor celor din alte localități (între care există de asemenea unele deosebiri).

Constituirea **g.** și evoluția lor se explică prin factori geografici și social-istorici (izolarea unor regiuni / localități sau legăturile lor cu altele, apartenența la anumite unități administrative medievale). *M.A.*

gramatică. Morfologia* mult mai dezvoltată în raport cu sintaxa*; româna este o limbă preponderent sintetică, cu unele elemente de analitism și topică* în general liberă.

În raport cu limba literară, subdialectele dacoromâne prezintă puține diferențe (conservă unele fapte de limbă arhaice și au rareori influențe din limbile învecinate). • Elemente din protoromână au fost conservate în dialectele sud-dunărene la care s-au adăugat influențe din limbile învecinate.

G. preponderent latină, ca în toate limbile romanice. Caracter conservator și arhaic al **g.** românești în raport cu alte limbi romanice, dată fiind dezvoltarea românei în izolare de celelalte limbi romanice. Elemente păstrate din latina vulgară, care au fost accentuate în condițiile unei culturi orale. Puține influențe slave și balcanice în **g.**, unele controversate. *A.S.*

grămostean. Grai (sau complex de graiuri) românesc (dialectul aromân, grupul nordic). Grecia (mai ales în provincia Ṃacedonia; originar din regiunea muntelui Gramos, vechi centru localitatea Gramoste), F.R.I. Macedonia, Albania (versantul nordic al muntelui Gramos), sud-vestul Bulgariei (munții Rodopi, Rila și Pirin) și România (grup numeros în provincia Dobrogea – județele Tulcea și Constanța). 7 vocale în poziție accentuată (opoziția fonologică /ă/ ~ /î/). Păstrarea vocalelor finale *u* și *i (î)* după orice grup consonantic (nu numai după muta cum liquida): *porcu*, pl. *porci*, *preftu*, pl. *prefțî*. În unele graiuri, absența fricativelor interdentale *θ (: f, s, t)*, *δ (: d, v)* și a fricativei velare *γ (:g)*. La conjugarea 4 indicativ prezent desinențele de 2 sg. *-ăștî*, *-eștî* (*zburăștî*, *greștî*). *M.A.*

greacă medie (bizantină), influență ~. S-a manifestat între sec. 7–15, pe două căi: împrumuturi directe și cuvinte intrate prin mijlocire slavă (vezi **slavă veche, influență ~**), care din perspectiva limbii române nu sunt elenisme. • În sec. 6–7 Imperiul Roman de Răsărit se grecizează prin introducerea generală a limbii grecești ca limbă oficială. Așezarea slavilor în Peninsula Balcanică, în aceeași perioadă, a întrerupt pentru mai multe secole legăturile dintre populația romanizată de pe cele două maluri ale Dunării și Bizanț, dar **i.g.** a continuat prin slavi. Între cuvintele intrate până în sec. 10 prin intermediar slav se numără: *busuioc*, *comoară*, *corabie*, *desagi*, *drum*, *livadă*, *sfeclă*. • Între anii 971–1185 Dobrogea s-a aflat sub stăpânirea Bizanțului, iar în anii 1018–1185 Imperiul s-a extins până la Dunăre. Flota bizantină circula pe Dunăre până la Porțile de Fier, dovadă și toponimele de origine mediogrecească *Sulina*, *Calafat* și *Maglavit*. În această perioadă au pătruns, pe cale directă, câteva cuvinte, în special din sfera comerțului, între care: *a agonisi* < *ἀγωνίζω*, *arvună* < *ἀρραβών*, *folos* < *ὄφελος*, *prisos* < *περισσός*, *traistă* < *τάγιστρον*, *scafă* < *σκαφή*, *urgie* < *ὀργή* etc. Absența filierei slave e dedusă din faptul că limbile slave de sud nu cunosc aceste cuvinte,

iar situarea lor în perioada mediogreacă a fost demonstrată prin lipsa în neogreacă a sensurilor vechi, păstrate în română: *ἀγονίζω* însemna, în textele slavone, la fel ca în greaca veche, „a lupta, a se lupta pentru ceva", pe când în textele mediogrecești și în română, unde a intrat pe cale comercială, înseamnă „a câștiga prin muncă"; *ἀρραβών* nu a păstrat în neogreacă sensul de „zălog", ci a ajuns să însemne „logodnă", dovadă că a intrat în română de timpuriu; *περισσός* lipsește în limbile slave; *σκαφή* a pierdut în neogreacă sensul de „căuș", păstrat în română, evoluând la „corabie"; *τάγιστρον* n-a lăsat urme la slavii de sud etc. Influența indirectă a continuat și în această perioadă: *argat, camătă, călimară, cărămidă, condei, dascăl, felie, ieftin, a mirosi, a părăsi, a pedepsi, a sosi* și multe altele au intrat prin intermediar slav. • În sec. 13–14 a pătruns, tot prin filieră slavă, terminologia ecleziastică, răspândită prin textele religioase slavone. Puțini termeni au ajuns populari: *a afurisi, candelă, cimitir, faclă, a mărturisi* etc., majoritatea au rămas livrești: *anatemă, arhiereu, arhimandrit, epitrop, har, paraclis, a târnosi* etc. • Au fost atribuite sec. 14–15 câteva zeci de elenisme, în special din domeniul organizației sociale și al comerțului, intrate de asemenea prin mijlocire slavă: *catarg, cămară, cântar, despot, horă, măcar, a măguli, prăvălie, scandal, trandafir, a ursi, zahăr, zugrav* și altele. Direct de la greci, pe cale diplomatică sau comercială, ar fi venit doar două cuvinte: *buzunar* și *Ungrovlahia*. După H. Mihăescu, numărul total al împrumuturilor bizantine din sec. 7–15 ar fi 278, dintre care doar 22 directe, 254 indirecte prin slavi și 2 indirecte prin mijlocirea latinei medievale (*bumbac* și *căpitan*), față de 192 în toate celelalte limbi romanice, unde au intrat direct sau prin intermediul latinei medievale.

Dialectele din sudul Dunării cunosc mai puține împrumuturi bizantine decât dacoromâna. Deși s-au aflat permanent în contact cu civilizația greacă, aromânii, trăind în grupuri răzlețe și fără organizație statală, ocupându-se mai cu seamă cu păstoritul, au luat foarte puțin (doar câteva ecouri, uneori prin mijlocire slavă) din cultura bizantină de factură livrescă, reflectată în domeniile administrației publice, producției artistice și meșteșugărești și ideologiei ecleziastice. În schimb a fost foarte puternică influența grecească populară. Se disting mai multe straturi: împrumuturi timpurii, care în greacă sunt de origine latină, cele mai multe din terminologia militară: *castru* < *κάστρον* < *castrum* „fortăreață", *căvală* < *καβάλλα* < *caballa* „iapă", *fusate* < *φοσσᾶτον* < *fossatum* „șanț, tabără", *săită* < *σαΐτα* < *sagitta* „săgeată"; câțiva termeni ecleziastici populari au fost răspândiți în aromână în sec. 10–15, fie direct, fie prin slavi: *deavul, icoană, călugăr, mănăstir*; termeni comerciali intrați înainte de sec. 15: *agunsescu, cămară, disagă, eftin, kumerke* „taxă vamală" < *κουμέρκι* < lat. *commercium*. Unele cuvinte mediogrecești din dacoromână sunt împrumuturi neogrecești în aromână: *tigani* – dr. *tigaie*, *θimel'u* – dr. *temei*, *cundil'u* – dr. *condei*. Asupra meglenoromânei **i.g.m.** s-a exercitat într-o măsură redusă (*traistur*), iar asupra istroromânei, deloc. *A.P.*

greacă modernă (neogreacă), influență ~. S-a exercitat începând cu sec. 16. După căderea Constantinopolului au imigrat în țările române numeroși intelectuali, oameni de afaceri și călugări greci; crește numărul școlilor grecești (academiile domnești de limbă greacă de la București – 1680 și Iași – 1706), iar greaca înlocuiește

slavona în cancelaria Curții, în actele oficiale și private și pătrunde în biserică. Două etape: prefanariotă (studiată de G. Murnu) și fanariotă (studiată de L. Gáldi). • **I.g.m.** prefanariotă (sec.16–17) a pătruns pe cale orală și prin mijlocirea literaturii sau a cancelariilor de stat. Împrumuturi directe: *a chindisi* „a broda" < κεντῶ, *a chivernisi* „a guverna" < κυβερνῶ, *dragoman* < δραγουμάνος, *icusar* < εἰκοσάρι, *patimă* < πάθημα; câțiva termeni religioși: *amvon* < ἄμβων, *a canonisi* < κανονίζω, *igumen* < ἡγούμενος; prin intermediar slav: *colivie, cozonac, fasolă, furtună, praz*; prin mijlocire turcească: *calup, chimir, cutie, liman, sârmă*. Delimitarea perioadei medii de cea modernă printr-un criteriu extralingvistic (căderea Bizanțului) creează dificultăți în distingerea împrumuturilor neogrecești timpurii de cele mediogrecești: *a agonisi, anatemă, dascăl, ieftin* și altele sunt atribuite de unii influenței medii, de alții **i.g.m.** • Perioada în care se fac cele mai multe împrumuturi este cea fanariotă (1711–1821), în special după 1770, când cultura greacă pătrunde masiv în țările române, prin biserică, școală, cancelaria domnească, prin cărțile grecești copiate sau tipărite aici, prin traduceri și prin contacte directe cu cărturarii greci. Domenii: viața de stat (politică, administrație, instituții juridice, armată): *anafora* < ἀναφορά, *politie* < πολιτεία, *schiptru* < σκῆπτρον; viața socială: *arhondologie* < ἀρχοντολογία, *protipendadă* < πρώτη πεντάδα; viața intelectuală (școli, tipografii, biblioteci, științe, în special medicină): *agramat* < ἀγράμματος, *filă* < φύλλιον, *a silabisi* < συλλαβίζω (cu *b* după *silabă*); *a (se) molipsi* < μολεύω, *nevrica(le)* < νευρικά; comerț și meserii: *fidea* < φιδές, *fundă* < φοῦντα; viața religioasă: *antologhion* < ἀνθολόγιον, *ipostas(ă)* < ὑπόστασις, *pronie* < πρόνοια; cuvinte din limbajul curent, pătrunse pe cale orală, deseori cu schimbări de sens față de original: *alandala* < ἄλλ'ἀντ'ἄλλα, *nostim* < νόστιμος, *plicticos* < πληκτικός, *politicos* < πολιτικός, *sindrofie* < συντροφιά, *a (se) sinchisi* < συγχύζω. Deși foarte numeroase (după L. Gáldi, 1225), au circulat numai în păturile înalte. Termenii intrați în popor se limitează la cca 100 (*agale, anapoda, costisitor, politicos, prosop, tiran*); ceilalți au dispărut după 1821, înlocuiți de neologisme romanice și rusești. Greaca modernă a servit și ca intermediar pentru împrumuturile din limbile occidentale, în special din italiană: *a costisi* < κοστίζω < it. *costare*, *englez* < ἐγγλέζος < it. *ingleze*, *spital* < σπιτάλιον < it. *ospitale*. • Terminațiile infinitivale cele mai frecvente, *-asi, -isi, -osi, -psi, -xi*, au devenit sufixe verbale*; *-isi* (împreună cu *-arisi* și *-erisi*) și *-osi* sunt cele mai productive: *a demisionarisi, a publicarisi, a bolborosi*. Sufixul *-ache* < -ακης, -ακι, care diminutivează prenume și, mai rar, nume comune: *Petrache, Tudorache; cuțulache*. • Adaptarea morfologică: verbele provin în toate cazurile de la forme grecești de aorist și se încadrează în conj. 4; la prezentul indicativ și la timpurile derivate din acesta, toate primesc sufixul *-esc*; terminația *-os* se pierde: σκόπος > *scop*, cu excepția adjectivelor și adverbelor în -ικός (-ικῶς), de tipul *politicos*, menținute ca atare datorită suprapunerii cu sufixul adjectival de origine latină *-os* (tipul *fricos, primejdios*); substantivele feminine în -ις devin neutre (uneori pierd însă terminația *-is*: *frasis* devine *fras*, înlocuit apoi cu *frază* < fr. *phrase*). • Româna este singura limbă romanică ce a avut un contact direct și îndelungat, atât livresc, cât și oral, cu vorbitori și cu surse scrise în greaca modernă; în limbile romanice occidentale (cu excepția zonelor de contact din sudul

Italiei) **i.g.m.** este periferică, reducându-se la câteva cuvinte tehnice și de argou.

I.g.m. a cuprins în primul rând Țara Românească, apoi Moldova, unde, deși grecizarea a fost mai puțin profundă, anumite grecisme s-au păstrat în uz mai mult timp: *alisidă, babacă, lefterie, zulie* etc. În regiunile de vest grecii nu au exercitat nici o influență; totuși, unele elemente au pătruns și în Transilvania, prin centre comerciale puternice precum Brașovul și Sibiul, și prin centrul religios Blaj; în graiurile populare: *alandala, a alitrosi, a chindisi* etc. Multora dintre cuvintele fanariote atestate în țările române le corespund în Transilvania împrumuturi latinești: *discolie – dificultas, filonichie – dispotație, ipochimen – individum, pliroforie – informație, tagmă – status.*

Dialectele din sudul Dunării, aflate în zona de contact cu greaca modernă, au fost puternic influențate de aceasta. În aromână, **i.g.m.** a avut un rol copleșitor, apreciată de unii ca echivalentă sau chiar mai puternică decât influența slavă* asupra dacoromânei. O continuă influență locală se exercită asupra aromânei vorbite în Grecia, aromânii de aici fiind supuși unui proces puternic de grecizare (vezi **deromânizare**). În fonetism: *au, eu* + consoană > *av (af), ev (ef)*, în toate graiurile: *alávdu* „laud“, *cáftu* „caut“; spirantele *δ, θ, γ* cu rol fonologic; *c, p, t* + nazale > *g, b, d*, în special în sud: *mbartu – mpartu, fândână – fântână*. Morfologie: pluralul în *-áḍ, -éḍ* (< ngr. *-άδες, -έδες*) al substantivelor masculine de origine străină în *-ó, -á, -é, -í*: *aviró* „bolboacă“ – pl. *aviráḍ, mahmudié* – pl. *mahmudiéḍ*; întrebuințarea formelor conjuncte ale pronumelor personale în urma verbelor auxiliare și în urma numeralelor cardinale: *easti-l în casă, iú suntu-li ficiorli?, dol'i-nă* „noi doi“; exprimarea identității prin adjectivul *singur, -ă* + formele conjuncte ale pronumelui personal: *tini singur-tsî* „tu însuți“; mai mult ca perfectul: imperfectul verbelor auxiliare + participiul trecut (*aveam durńită* „dormisem“, *eram dus* „mă dusesem“); condiționalul trecut: imperfectul de la *a vrea*, pers. 3 sg., invariabil + conjunctivul prezent (*vrea (s')cântu* „aș fi cântat“). Derivarea: sufixe nominale: *-áke, -ike, -imen, -iot, -izmă, -oplu, -utos* etc.; verbale: *-pséscu, -séscu*; prefixe, mai ales în graiurile sudice: *apu-, calu-, cata-, misu-, pal'u-, para-* (*catagálbin* „palid de tot“, *pal'ucapră* „capră bătrână“, *paracalc* „calc strâmb“). Sintaxă: adverbul *iu* „unde“ în locul pronumelui relativ în propoziții relative atributive (*vidzù vulpea iú yineá* „văzu vulpea unde (care) venea...“); imperfectul în subordonata ireală (*si-l videam și s-muriam* „să-l fi văzut și să fi murit“); *si* + conjunctivul înlocuit, în unele situații, de *si* + perfect simplu (*poate s-mi vrusi* „poate să mă fi iubit“). Lexic: deși numeroase în ansamblu, doar puține grecisme sunt cunoscute tuturor graiurilor aromâne; cele mai multe în graiurile aflate, în trecut sau în prezent, în contact direct cu greaca. După T. Papahagi, în total 2 534 de împrumuturi, din toate domeniile: *cáθi* „fiecare“, *criváti* „pat“ < *κρεβάτι*, *kilári* „cămară“ < *κελλάρι*, *firídâ* „fereastră“ < *θυρίδα*, *hoárî* „sat“ < *χώρα*, *pistipséscu* „cred“ < *πιστεύω*, *tora* „acum“ < *τώρα* etc.; calcuri semantice: *afum* „poleiesc“, *am* „consider, cred“, *aumbră* „grație, farmec“, *mâne* „niciodată“, *voi* „iubesc“ și „sunt dator“; calcuri frazeologice: *am bun* „iubesc pe cineva“, *tse cură* „despre ce este vorba“, *dau cap* „mă ivesc“, *fac zbor* „aduc vorba despre ceva“ etc. • Meglenoromâna cunoaște două straturi de cuvinte neogrecești: elemente comune tuturor graiurilor, intrate până la sfârșitul primului război mondial, și elemente intrate în

meglenoromâna din Grecia, după această dată. Din prima categorie: *dáscăl, kirimidă* „ţiglă“, *grómină* „măr sălbatic“, *piră* „foc“; din a doua categorie, mult mai numeroase şi în continuă creştere (greaca şi macedoneana fiind singurele limbi din care meglenoromâna mai face împrumuturi): *caróţă* „căruţă“, *fos* „lumină“, *tahidromiu* „poştă“, *trapezumándilu* „faţă de masă“ etc. Procesul de deromânizare* a megleniţilor din Grecia este foarte accelerat, în satele pur meglenoromâne astăzi toţi copiii vorbesc exclusiv greceşte. Istroromâna nu a cunoscut **i.g.m.** *A.P.*

greacă veche, influenţă ~. S-a exercitat asupra latinei, în special în lexic, până la sfârşitul sec. 6. Din perspectiva limbii române, elementele din greaca veche pătrunse în latină şi continuate de română sunt elemente moştenite, ca orice fapt latinesc. Două categorii: cuvinte general-romanice şi cuvinte păstrate doar în aria orientală, datorate **i.g.v.** asupra latinei dunărene*. • Dintre cele peste 400 de cuvinte general-romanice, în română s-au păstrat 53 (H. Mihăescu), reprezentând două straturi cronologice. Un strat mai vechi, păgân (sec. 1–3): *a amăgi* < lat. **admagire* < μαγεύω, *a cuteza* < lat. *cottizare* < κοττίζω, *farmec* < lat. **farmacum* < φάρμακον, *martur* < lat. *martur* < μάρτυρος, ar. *oarfăn* < lat. *orphanus* < ὀρφανός, *papură* < lat. **papula* < πάπυρος, *părângă* < lat. *palanca, palanga* < φάλαγξ (acuzativ φάλαγγα), *purpură* < lat. *purpura* < πορφύρα, *sterp* < lat. **ster(i)pus* < στέριφος etc.; cronologia acestor termeni în latină a fost stabilită în primul rând pe criterii fonetice: pronunţia *u* pentru υ, în *martur, papură, purpură* demonstrează că e vorba de împrumuturi vechi, populare la vremea cuceririi Daciei (după sec. 4 υ s-a pronunţat *ü*); redarea lui φ prin *p* în *părângă, sterp*, trimite la împrumuturi timpurii, pe când cea prin *f* în *farmec, oarfăn*, la împrumuturi posterioare sec. 2. Un strat mai nou, creştin (sec. 3–6), care include şi câteva ebraisme: *biserică* < lat. *basilica* < βασιλική, *a blestema* < lat. *blastemare* < βλασφεμάω, *a boteza* < lat. *baptizare* < βαπτίζω, *înger* < lat. *angelus* < ἄγγελος, *preot* < lat. *presbyter* < πρεσβύτερος, *sâmbătă* < lat. *sa(m)bbatum* < σάββατον etc. • Un număr redus de elenisme a circulat numai în Peninsula Balcanică sau în sudul Italiei şi a lăsat urme în română, albaneză sau în dialectele italiene meridionale. H. Mihăescu consideră că numai aceste elenisme, datorate unei influenţe locale directe asupra latinei dunărene* şi pătrunse pe cale orală, pot fi considerate cuvinte vechi greceşti în limba română: *broatec* < βρόταχος, *ciumă* < κῦμα, *frică* < φρίκη, *jur* < γῦρος, *mic* < μικκός, *plai* < πλάγιος, *proaspăt* < πρόσφατος, *spân* < σπανός, *stup* < στῦπος, *stur* < στῦλος, *trufă* < τρυφή ş.a. Vechimea lor este probată de fapte fonetice: redarea prin *iu* sau *u* a lui υ (*ciumă, ciutură; jur, stup, trufă*), prin *p* a lui φ (*proaspăt*), conservarea lui β (care după sec. 4 se pronunţa *v*) în *broatec*, reflectarea lui η ca *a* (*frică*), nu ca *i* (cum se întâmplă în împrumuturile bizantine). Calea acestor împrumuturi a fost exclusiv orală, fapt demonstrat atât de forma, cât şi de sensul lor (I. Fischer): unele etimoane au aspect dialectal sau fonetism popular; desemnează obiecte concrete, ale vieţii cotidiene (*cir, ciul, ciumă, proaspăt, putină, stup*); E. Coşeriu atribuie **i.g.v.** evoluţia semantică a unor termeni precum *antărt* „acum doi ani“ < *anno tertio* „în anul al treilea“, după τρίτῳ ἔτει, *cuminte* după ἐχέφρων, *a se duce* după φέρομαι, *uscat* „pământ“ după τὸ ξηρόν şi altele. • C. Diculescu şi G. Giuglea au acordat o importanţă exagerată acestei influenţe (cel dintâi a

„identificat" 154 de cuvinte vechi grecești în română). Ei au explicat pătrunderea acestor elemente la nordul Dunării prin coloniști de limbă greacă aduși în Dacia romană și prin iradieri dinspre sudul grecesc în perioada ulterioară stăpânirii romane. • Al. Rosetti consideră că acele cuvinte de origine veche greacă ce se găsesc în română și în dialectele italiene meridionale (*a amăgi, broatec, a cuteza, drum, frică, mărgea, mic, a mângâia, plai, proaspăt, a râncheza, sterp, trufă, urgie, zeamă* etc.) au fost aduse de coloniștii din Italia meridională. I. Fischer explică prin contactul dintre greaca vorbită în Italia meridională și în regiunea dunăreană coincidența în tratamentul unor sunete din cuvintele grecești din sudul Italiei cu aceleași sunete din cuvintele de origine veche greacă din română. Deși se apreciază (A. Thumb) că elementele grecești din română sunt diferite de acelea pătrunse în albaneză, există totuși o serie de cuvinte comune celor două limbi, care nu sunt atestate în latină: *broatec, ciumă, frică, jur, mic, plai, proaspăt, spân, stup, stur, trufaș, trufie*; pe acestea V. Polák le consideră cuvinte vechi balcanice intrate în greacă. • O serie de caracteristici ale românei comune cu greaca, în special înlocuirea infinitivului cu conjunctivul și viitorul cu *uolo*, au fost atribuite unei **i.g.v.** în context balcanic. Vezi **uniunea lingvistică balcanică.**

Cum **i.g.v.** s-a exercitat asupra fazei premergătoare protoromânei, elenismele din această categorie se regăsesc și în dialectele din sudul Dunării; totuși, ele sunt mai puțin numeroase decât în dacoromână. În aromână: *cutidzare, farmăc, oarfăn* (ultimul numai în aromână), *sterpu* etc.; în meglenoromână: *cuteza, papură, sterp* etc.; în istroromână un singur cuvânt, *frică* (de altfel singurul comun tuturor celor patru dialecte). *A.P.*

grecesc, alfabet ~. Folosit în scrierea dialectului aromân* în exclusivitate în textele vechi, din sec. 18, și în concurență cu alfabetul latin* de la începutul sec. 19; unele litere din **a.g.** sunt preluate în anumite sisteme ortografice aromânești bazate pe alfabetul latin, pentru a nota consoane specifice: γ, δ și θ.

În mod izolat se găsește litera **g.** $\pi = p$ într-un text vechi dacoromân din sec. 16, anume într-o parte din *Psaltirea Scheiană* (datorată copistului C.). Scrierea **g.** a fost cunoscută în țările române și folosită în texte **g.** scrise aici în sec. 17–19. *M.A.*

grupuri consonantice. a). În poziție inițială, sunt înregistrate **g.c.** bimembre și trimembre. **G.c.** bimembre: *bl, br, cl, cn, cr, ct, cv, dr, fl, fr, gl, gn, gr, gv, hl, jb, jg, jǵ, jm, jn, jv, ml, mr, pl, pn, pr, ps, sb, sc, sḱ, sč, sf, sg, sl, sm, sn, sp, st, sv, șc, șḱ, șf, șl, șm, șn, șp, șt, șv, șč, tr, vl, vr, zb, zg, zǵ, zm, zn, zv*. **G.c.** trimembre: *scl, scr, sfr, spl, spr, str, ștr, zdr, zgl, zgr*. În **g.c.** bimembre, sonantele* *n, l, r* nu pot apărea pe primul loc; în toate **g.c.** trimembre, pe locul al treilea apar numai lichidele* *l* și *r*, primul loc putând fi ocupat de una dintre fricativele *s, z,* sau *ș*. b) În poziție finală sunt înregistrate, de asemenea, **g.c.** bimembre și trimembre. **G.c.** bimembre: *bd, bz, cs, ct, ft, gd, gn, jd, lb, lc, lč, ld, lf, lg, lğ, lm, lp, ls, lș, lt, lț, lv, lz, mb, mf, mn, mp, mt, mț, nc, nč, nd, nf, ng, nj, nḱ, ns, nș, nt, nț, nz, pč, ps, pt, rb, rc, rč, rd, rf, rg, rğ, rh, rl, rm, rn, rp, rs, rș, rt, rț, rv, rz, sc, sm, st, șc, tm, zd, zm*. **G.c.** trimembre: *cst, mpt, ncs, nct, stm*. În **g.c.** bimembre, *d, h, ț, v*, nu pot apărea pe primul loc, *r* nu poate apărea pe locul al doilea, iar *l* apare pe locul al doilea numai în combinație cu *r*; în **g.c.** trimembre, *n* nu poate ocupa decât primul loc, iar *t*, numai locurile al doilea sau al treilea. c) În poziție intervocalică sunt înregistrate atât **g.c.** bimembre și

trimembre, cât și **g.c.** de patru și chiar cinci consoane. Numărul **g.c.** bimembre este foarte ridicat; multe dintre ele pot apărea și în poziție inițială (*bl*, *fr*, *gn*, *pt* etc.) sau în poziție finală (*ct*, *lb*, *lm*, *rs*, *st* etc.); altele – numai intervocalic (*cč*, *hn*, *dm*, *pț*, *rj* etc.). Lista **g.c.** trimembre include, de asemenea, toate **g.c.** care pot apărea în poziție inițială și finală, precum și un număr de **g.c.** prezente numai în poziție intervocalică (*csč*, *csp*, *ctr*, *ltč*, *ltf*, *ltm*, *ltr*, *mbl*, *mbr*, *mfl*, *mpl*, *mpr*, *mps*, *ncl*, *ncr*, *ncț*, *ndr*, *ndv*, *nfl*, *nfr*, *ngl*, *ngr*, *nml*, *nsf*, *nsm*, *nsp*, *nst*, *nșt*, *ntc*, *psc*, *psč*, *pst*, *rpr*, *rst*, *rtf*, *rtr*, *stf*, *zbr*. **G.c.** de patru consoane sunt: *cscl*, *cspl*, *cspr*, *cstr*, *mscr*, *nscr*, *nspr*, *rstn*, iar cele de cinci consoane: *nčspr*, *ptspr*, *stscr*. **G.c.** de patru consoane apar într-un număr redus de cuvinte, iar cele de cinci consoane în câte un singur cuvânt, compus, la joncțiunea dintre componente (*cincisprezece*, *optsprezece*, *postscriptum*). În limba vorbită, **g.c.** intervocalice cu mai mult de două consoane se reduc frecvent (*asmatic* pentru *astmatic*, *alcineva* pentru *altcineva*, *esclama* pentru *exclama*, *cinsprezece* pentru *cincisprezece* etc.), iar în poziție finală se pot reduce și **g.c.** bimembre, de obicei în sandhi* (*cân‿am fost* în loc de *când am fost*; *nu por‿tenişi* pentru *nu port tenişi*).

Aromâna nu posedă **g.c.** finale. În graiul fărșerot al aromânei, grupul *mn* s-a redus *m̄* (*lem̄*^{u}, *sem̄*^{u}), iar grupurile *rn* și *rl* s-au redus la *r* velar sau uvular (*ρ*) sau la *r* apical forte (*r̄*) (*caρă*, *car̄ă* „carne“, *auρu* „urlu“); reducerea grupurilor *rn* și *rl* se înregistrează și în graiul moscopolean. În meglenoromână, în graiurile din Umă și Țărnareca nu există **g.c.** finale. În celelalte graiuri, la final nu pot apărea **g.c.** mai mari de două consoane; chiar și unele dintre **g.c.** bimembre apar sistematic reduse la consoane simple: de exemplu, *sc* (*bărbătes* „bărbătesc“, *rănes* „hrănesc“). Intervocalic, nu apar **g.c.** mai mari de patru consoane; există numai două **g.c.** de patru consoane: *nspr* și *nștr*. În istroromână, nu apar **g.c.** bimembre cu *l* pe primul loc: *l* nu apare în poziție preconsonantică (*åb* „alb“, *cåd* „cald“).

Numeroase **g.c.** din latină, mai ales inițiale, s-au păstrat în română. Anumite **g.c.** însă au suferit modificări, unele dintre ele specifice românei. Direcții principale de evoluție a **g.c.** în trecerea de la latină la română: a) asimilare totală, rezultatul fiind geminate*, reduse ulterior la consoanele simple corespunzătoare; mai ales **g.c.** mediale bimembre, cu *s*, *t* și uneori *r* ca al doilea element (*mensa* > *masă*, *laxare* > *lăsa*, *sursum* > *sus*, *baptizare* > *boteza*, *quadragesima* > *păresimi*), fără ca modificarea să fie generală (cf. participiile *arsus* > *ars*, *absconsus* > *ascuns*, dar și *persica* > *piersică*, *ursus* > *urs*, *septem* > *șapte*); b) labializare: în cazul **g.c.** *cs*, *ct*, transformate, în cele mai multe cuvinte, în *ps*, *pt* (*coxa* > *coapsă*, *lactem* > *lapte*); tratamentul este specific românei; specifică este și modificarea **g.c.** *gn* în *mn* (*lignum* > *lemn*, *pugnus* > *pumn*); c) vocalizarea primei consoane, în cazul **g.c.** *bl* și *br* (*stab(u)lum* > *staul*, *cribrum* > *ciur*) și în cazul **g.c.** *mn* precedat de *a* (*scamnum* > *scaun*); în celelalte cazuri, *mn* s-a păstrat în română, spre deosebire de celelalte limbi romanice, unde a evoluat în direcția asimilării totale (la *nn* sau *mm*); d) consonantizarea lui *u̯* precedat de o lichidă la *b* (*silu̯aticus* > *sălbatic*, *ceru̯us* > *cerb*); e) palatalizarea* lui *l* în grupurile *cl*, *gl* (*clavem* > *cľaie*, *ung(u)la* > *ungľe*); **g.c.** *cľ*, *gľ* se păstrează până astăzi în toate dialectele sud-dunărene, pe când în dacoromână ultimele atestări datează din sec. 16; în dacoromână, *cľ*, *gľ* au evoluat la oclusivele* palatale *ḱ*, *ǵ*. Evoluția anumitor

g.c. este condiționată de timbrul vocalic următor: *st* și *sc* s-au conservat când erau urmate de vocale nepalatale, dar au evoluat la *șt*, când erau urmate de *ĕ* sau *ī* (*castigare* > *câștiga*, *crescere* > *crește*), și la *ș*, când erau urmate de o vocală palatală în hiat (*pastionem* > *pășune*, *fascia* > *fașă*). Latina a determinat, în linii generale, tiparul structural al **g.c.** din română. Prezența lichidelor pe locul al doilea în **g.c.** inițiale bimembre sau a lui *s* pe primul loc în **g.c.** trimembre se continuă din latină. Sistemul **g.c.** s-a îmbogățit ca urmare a împrumuturilor; unele **g.c.** din română, necunoscute altor limbi romanice, au fost introduse prin intermediul împrumuturilor din slavă (de ex., *ml*, *mr*, *sl*, *zv*, *zgl* inițiale). Anumite **g.c.** totuși, care nu corespundeau tiparului structural moștenit, au suferit modificări: *sv* a devenit *sf* (*sv* este atestat în texte din aria nordică până spre sfârșitul sec. 18), *hv* a devenit *hf* prin acomodare și apoi s-a simplificat la *f* (*hvală* > *fală*); chiar în cuvintele moștenite, unele grupuri rezultate în urma modificărilor fonetice sunt simplificate (*fs* > *s* în cuvântul *fsat* < *fossatum*, singurele atestări ale acestui grup fiind din *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Scheiană*). Unele împrumuturi au determinat reintroducerea unor **g.c.** existente în latină, dar modificate în urma evoluțiilor fonetice (*cl*, *gl*, *ct*, *cs*). *L.I.R.*

gumuțască, „limba" ~, vezi **gomoțască, „limba" ~**.

hagiotoponime. Se întâlnesc mai ales în Transilvania și Banat, faptul datorându-se tradiției catolice, căreia îi este caracteristică denumirea localităților pornindu-se de la nume de sfinți sau de la alți termeni creștini. Biserica ortodoxă nu cunoaște acest obicei, de aceea în Muntenia și Moldova numărul hagiotoponimelor este mult mai redus (fenomenul este întâlnit și în celelalte țări ortodoxe din zonă: Bulgaria, Serbia, Ucraina, Rusia). • O mare parte a **h.** din Banat și Transilvania sunt la origine termeni latinești de funcții ecleziastice maghiarizate sau germanizate, fonetic și grafic, pe care românii le-au adaptat ulterior graiului lor local. De aceea aceste toponime prezintă multiple variante formale: *Apadia, Apahida, Păgida, Apalina, Apateu, Apatia, Apața, Apoșul, Opatița* au la bază magh. *apát* „abate, starețul unei mănăstiri"; *Atea, Ateaș, Atia* < magh. *atya* „părinte, tată (folosit în semn de respect pentru monahi)"; *Bărat, Bărăteaz, Bratca, Brateiu, Brateș, Brăteni, Brătești* < magh. *barat* „frate", „monah" < sl. *brat* „frate" (sub forma *Bărăție* < *bărăție* „biserică catolică" se întâlnește și în Muntenia și Moldova); se pare că toponimele *Frata, Fratele, Frați, Frăteni, Valea Fraților, Frătești* răspândite în întreg teritoriul românesc pot fi și ele în legătură cu termenul religios *frate* „călugăr tânăr, la începutul vieții monahale", care au putut trece – ca și slavul *brat*, desprins din *Brata, Bratul, Bratea, Brăteiu, Brăteni* – prin stadiul de antroponime; *Beclean, Beclenuț, Bethausen* < magh. *Bethlen* (< numele localității biblice *Betleem*); *Căpâlna, Căpâlnaș, Căpâlnița, Copalnic* < magh. *Kápolna* „capelă" (< lat. med. *capella*); *Căpleni, Coplean* < magh. *Káplán* „preot de casă sau curte" (< lat. *capellanus*); *Căptălan* < magh. *Káptalan* „totalitatea consilierilor și a canonicilor unei episcopii" (< lat. *capitulum* „literarum conservatorium archivum"); *Coștei, Coștini* (< magh. *Kastely* „castel" < germ. *Kastel* < lat. *castellum*); *Cristiș, Cristolț, Cristolțel, Cherestur, Cristur, Cristorel* (< magh. *Keresztes* „cruce" < sl. *kreist*); *Criț* (< germ. med. de sus *Kriuze*); *Decănești* (magh. *dékan* „decan, rang în biserica reformată"); *Firiteaz, Cherechihaz, Fileghihaz* (au în componență magh. *egyház* „sfânta casă, biserică"); *Viscri* (< germ. *Weisskirch* „biserica albă"); *Chirpăr* (< săs. *Kirpərich* „dealul bisericii"); *Nocrici* (săs. *Nogrech* „biserica nouă"); *Hărănglab* (< magh. *Harangláb* „clopotniță improvizată, construită pe un picior de lemn"); *Mănăștur, Mănășturel* (< magh. *Monostor* < lat. med. *monasterium*), *Cloașterf* < săs. *Kluisdərf* („satul mănăstirii"), *Mănăstirea; Pișchia*

(< magh. *Püspöki* „episcopie"), *Piscopia, Episcopia Bihorului; Proștea* (< magh. *prépost* „superiorul unui preot catolic" < lat. med. *praepositus*); *Remetea, Remeți, Rimetea, Râmeți* (< magh. *remete* „pustnic, sihastru, călugăr"). Dintre termenii creștini maghiari și germani menționați, *căpâlnă* și *bărăție* au fost folosiți și de români ca apelative, ceea ce îndreptățește considerarea toponimelor formate de la acestea ca pseudomaghiare sau pseudogermane (în sensul că puteau fi date și de vorbitorii români). Oiconimele formate de la nume de sfinți sunt numeroase în Transilvania, fenomenul fiind similar altor regiuni în care a activat (și) biserica catolică: *Sâncrai, Sântioana, Sângeorz, Sâmedru, Sânnicolau, Sânnicoară, Sânpetru*. Interesant este însă că cel mai frecvent apar numele unor sfinți care nu sunt specifici maghiarilor (*Nicolae, Gheorghe, Mihai, Petru, Ioan, Andrei, Dumitru, Cozma, Damian, Ilie*), ci mai degrabă ariei de cultură bizantino-slavă, ceea ce poate conduce la presupunerea că în momentul punerii numelui, bisericile de rit ortodox au oferit hramul, iar oficialitățile modelul catolic de numire a localității în funcție de biserica de pe teritoriul său. Aromânii din Albania au astfel de toponime (*Șămili* = Sfântul Ilie, *Șămitra* = Sfântul Dumitru, *Șincola* = Sfântul Nicolae, *Șănghini* = Sfântul Ioan), fenomenul datorându-se faptului că Albania creștină a ținut de biserica de la Roma, dar și rezistenței împotriva presiunilor turcești de a trece la islamism. • Nume de locuri formate de la termeni religioși românești se întâlnesc în toate provinciile, inclusiv în Transilvania. Termenii folosiți în astfel de toponime sunt: *arhimandrit* (*Arhimandrita*), *biserică* (*Biserica Albă, Biserica Spartă, Biserica Arsă, Biserica de Zid, Biserica Domnească, Biserica Veche, Balta Bisericii, Dealul Bisericii, Bisericuța, Bisericani*), *cliser* „paracliser" (*Cliserul*), *călugăr* (*Călugăra, Călugări, Călugărița, Călugăreni, Călugărești, Valea Călugărească*), *chilie* (*Chilia, Chilieni, Chilia Mare, Chilia Veche*), *cimitir* (*Cimitirul Vechi, Dealul Cimitirului*), *clopot* (*Valea Clopotului, Clopodia, Clopotiva*), *cruce* (*Crucea Înaltă, Crucea Împușcată, Crucea de Copaciu, Crucea Hoțului, Poiana Crucii, Cruciulița*), *metoh* (*Metoful, Mitocul Nou, Mitocel*), *mănăstire* (*Mănăstirea Agapia, Mănăstirea Humorului, Mănăstioara, Valea Mănăstirii*), *episcopie* (*Piscupia, Moșia Episcopiei, Vatra Episcopiei*), *panaghia* „nume dat Fecioarei Maria, iconiță cu chipul acesteia, parastas" (*Panaghia*), *prapur* „steag bisericesc purtat la procesiuni sau la alte servicii religioase" (*Praporul*), *pristol* „masa din mijlocul altarului" (*Pristolul*), *sihăstrie* „loc unde trăiește un sihastru" (*Sihăstria*), *schit* (*Schitul din Deal, Schitul Vechi, Schitulețul*), *toacă* (*Muntele Toaca, Valea Toacei*), *dascăl* (*Piscul Dascălul, Dăscălești*), *diacon* (*Diaconi, Vârful Diaconiței, Diaconești*), *hagiu* „credincios care a fost în pelerinaj la locurile sfinte" (*Hagi-Moscu, Hagieni, Hagiești*), *popă* (*Balta Popii, Popoi, Popeasa, Popăuți, Popeni, Popoveni, Popoviceni*), *preot* (*Preoteasa, Preuteasca, Preutești*), *stareț* (*Starița*), *vlădică* „episcop" (*Gârla Vlădicii, Vlădiceasca, Vlădiceni*), *calvin* (*Calvini*). **H.** pot fi considerate și numele inspirate din Biblie (*Beclean* < magh. *Bethlen*), *Caiafa, Iuda, Golgota, Iadul, Proorocul, Vălceaua Gheenei, Raiul*, ca și unele toponime care amintesc de credințe populare și superstiții (*Balaura, Comoara, Blestematele, Valea Dracilor, Drăcoasa, Ciortea, Șaitanul, Dumnezeu, Păduroiul, Maica Precista, Strigoaia, Vrăjitorul, Zburătorul, Mormântul Uriașului*). În toponimia românească nu s-au păstrat nume de martiri, ca în celelalte limbi romanice, datorită lipsei

organizării bisericești superioare care să dea martirilor beatificarea oficială. *I.T.*

haplologie. Fenomen înregistrat sporadic. Unele forme cu **h.** sunt literare: *dreptate* (< *drept* + *-ătate*), altele specifice limbii vorbite: *jumate* (< *jumătate*), *conu* (< *coconul*), *coana* (< *cocoana*). Anumite neologisme prezintă **h.** în limba de origine: *tragicomic* (< fr. *tragi-comique* < *tragi-co-comique*), *idolatrie* (< fr. *idolâtrie* < **idololâtrie*). *L.I.R.*

haţegan. Grai dacoromân din partea central-vestică a României, în sud-vestul jud. Hunedoara (= Ţara Haţegului). Considerat grai de tranziţie* între subdialectul bănăţean, cel muntean – graiul oltean – și subdialectul crișean (B. Marinescu); inclus uneori (Maria Marin) în grupul, insuficient definit, al graiurilor transilvănene*. Particularităţi fonetice de tip bănăţean în aria vestică (*ś* pentru *č*; africatele *ć* și *đ* pentru *t*, *d* + *e*, *i*; lipsa palatalizării labialelor), de tip muntean în aria estică (nealterarea lui *č*; palatalizarea labialelor *p*, *b*, *m* + *e* sau *i*), de tip crișean în întreaga arie (palatalizarea dentalelor *t*, *d* + *e*, *i* în stadiul *t'*, *d'*). Coexistenţa unor variante fonetice în aceeași localitate – cu deosebiri după generaţii – și chiar la același vorbitor, + / – conotaţii sociale (B. Cazacu); numeroase variante fonetice intermediare între cele concurente (de ex., *ś* / *č*, *t'* / *ć*) și cuvinte izolate cu particularităţi specifice altei arii (de ex., cuvinte cu *p* palatalizat în aria cu labialele nepalatalizate). Studiat monografic de O. Densusianu. *M.A.*

hiat. Se înregistrează în interiorul cuvintelor – mai ales în neologisme (*cere-ale*, *to-ast*), dar și în cuvinte din vechiul fond (*a-ud*, *că-uta*) – și în fonetică sintactică (*o arată*, *a avut*). Ca și celelalte limbi romanice, româna manifestă o puternică tendinţă de evitare a **h.** Căile cele mai obișnuite de evitare a **h.** sunt: contragerea vocalelor, când sunt identice (*coperativă*, *conștinţă*) sau foarte asemănătoare (*respectos*, *tumultos*), sinereza* (*nutriţionist*, *protozoar*, *paleontologie*), epenteza* unei semivocale asemănătoare fonetic cu una dintre vocalele în **h.** (*ziiar*, *istoriie*, *suuav*). Multe dintre formele rezultate astfel sunt neliterare; unele însă au devenit, în timp, normă literară (*teatru*).

Intoleranţa faţă de **h.** este moștenită de limbile romanice din latina târzie. Succesiunea de două vocale s-a transformat prin sinereză* în diftong, constituind o sursă suplimentară a lui iot (cf. *uinea* > lat. pop. *uinia* > protorom. *viñe* > dr. *vie*, *uiridia* > protorom. *veardă* > dr. *varză*, *inuitio* > protorom. *nvetu* > dr. *învăţ*, *deorsum* > protorom. *ğosu* > dr. *jos* etc.). Frecvenţa **h.** este mai mică în limbile romanice decât în latină; în română cei mai mulţi diftongi sunt rezultat al sinerezei. Există totuși în română un caz specific de diereză*: în majoritatea cuvintelor latine care aveau diftongul *au* accentuat, cele două componente ale diftongului s-au conservat, dar relaţia dintre ele este de **h.** (cf. *aurum* > *a-ur*; *laudo* > *la-ud*). Vezi **diftongi.** *L.I.R.*

hidronime. Au fost primele topice individualizate prin nume, datorită importanţei socio-geografice și stabilităţii în timp. **H.** majore au fost preluate de diverse populaţii și adaptate sistemului limbilor vorbite de acestea, ceea ce a dus la o transparenţă etimologică redusă. Cea mai mare parte a reţelei hidrografice minore din teritoriul limbii române poartă nume românești. Acestea se încadrează în modelele denominative generale ale toponimiei românești, dar au și anumite particularităţi care le deosebesc de alte categorii de nume de locuri. Structura lor conţine de cele mai

multe ori un apelativ specific (*apă, râu, pârâu, baltă, izvor, lac* etc.), care poate fi însoțit sau nu de un determinant (*Apa Bună, Râul Mare, Pârâul Sec, Balta Verde, Izvorul Rece, Lacul cu Plopi*). Sunt foarte răspândite **h.** provenite din adjective substantivizate (*Adânca, Galbena, Repedea, Tulburea, Puturosul*) și **h.** formate cu sufixe, în primul rând diminutive (marcând raporturi de subordonare naturală), de la alte **h.** (*Bogățica, Gilorțel, Ialomicioara, Olteț*). În urma transferului de nume de la alte topice sau a desemnării de către același nume a mai multor locuri, au rezultat și **h.** formate de la antroponime (*Gâlcescu, Safta, Câțoaica, Galiceanu*). Structurile compuse sau supracompuse sunt mai rare decât la alte categorii (*Gârla Morilor, Balta lui Păun, Pârâul Arșiții Rele, Apa de Leac*). Apele curgătoare și deseori cele stătătoare fiind organizate natural în rețele, **h.** reflectă și ele aceste ierarhii și raporturi prin diverse tipuri de opoziții (*Balta Albă–Balta Neagră, Covurluiul Sec–Covurluiul cu Apă, Ocnița Mare–Ocnița Mică*). Întrucât de obicei așezările se stabilesc în apropierea apelor, **h.** au ajuns frecvent să denumească, neschimbat sau prin adăugarea unor formanți diverși, (și) localități: *Curtea de Argeș, Buzău, Cernavodă, Roșiorii de Vede, Siret, Târgu-Jiu, Tecuci, Timișoara, Vișău*.

Datorită persistenței în timp, **h.** cunosc o stratificare pronunțată. Cele mai vechi par a fi numele de ape mari. *Dunărea* și *Nistrul* pot proveni dintr-un radical comun **dan*, comparabil ca vechime cu alte radicale indo-europene sau chiar preindo-europene. Majoritatea râurilor importante din România (*Argeș, Buzău, Criș, Mureș, Olt, Prut, Someș, Timiș, Tisa*) poartă nume transmise de la traci (*Ardessos, Mouseos, Crisia, Marisos, Alutus, Pyretos–Porata, Samus, Timesis–Tibiscus, Tisia*), care nu au primit până în prezent explicații etimologice clare. **H.** formate în limba română sunt foarte numeroase și denumesc ape mai mici. Acoperă toată gama tipologică prezentată mai sus și, fără a se putea preciza vechimea fiecărui nume, pot fi create inclusiv din apelative împrumutate din alte limbi (așa-numitele toponime pseudo-slave, pseudo-maghiare etc.: *Izvorul, Slatina, Toplița, Bercul, Borviz, Tău*). Stratul vechi slav este bine reprezentat în hidronomie: *Bistra, Bistrița, Cernavodă, Prahova, Vodița*. Toponimele de origine pecenegă și cumană sunt în cea mai mare parte hidronime: *Bahlui, Călmățui, Dăsnățui*. Mai puțin numeroase sunt **h.** de origine maghiară (*Măgheruș, Trotuș*) și neoslavă (*Belareca, Plavișevița, Rast, Toplița*). Unele **h.** slave traduc nume românești mai vechi. Este de notorietate numele românesc *Repedea* înlocuit de sl. *Bistrița* și rămas să denumească numai un mic afluent al acestuia. *I.T.*

hipercaracterizare, vezi **cumul de mărci**.

hipercorectitudine (hiperurbanism, hiperliterarizare, falsă regresiune). Dată fiind condiția opoziției cu norma literară / cultă, fenomenul este semnalat numai pentru dialectul dacoromân (= limba română în sens restrâns). **H.** se manifestă cu precădere în fonetică (+ / – scriere), dar și în morfologie, sintaxă, formarea cuvintelor și scriere (– fonetică). În fonetică și totodată în scriere **h.** poate avea loc: a) din dorința de a se evita pronunțări presupuse ca regionale (de ex.: *dupe* în loc de *după* < lat. *de post*; *mesadă* în loc de *misadă* < ngr. *misadi*; *piftea* în loc de *chiftea* < tc. *köfte*) sau populare (pronunțarea fără preiotare a pronumelor *eu, el* și a formelor verbale *ești, este, e, eram...*; *excortă, excroc, extompa, extradă*, cu *-x-* în loc de *-s-*, poate și sub influența formațiilor cu *ex-*);

b) din dorința de a respecta presupusa pronunțare originară a unor neologisme, fie prin atribuirea unei false origini cuvintelor în cauză, fie prin aplicarea analogică abuzivă a unor reguli restrictive în limba sursă (aici intră: hiperfranțuzisme ca *blömarén* și chiar *blömarẽ* în loc de *blömarín* a adjectivului scris *bleumarin*, *poplen* în loc de *poplin*, *velür* în loc de *velur*; hipergermanisme ca *șpicher*, *ștart*, *ștas* cu *ș-* în loc de *s*). Pe lângă variantele fonetice hipercorecte care se reflectă și în scriere, există unele pur fonetice (de ex., pronunțarea în trei silabe în loc de două, cu *či* în loc de *č*, a toponimului românesc *Pecica*; hiperenglezisme ca pronunțarea cu *č* în loc de *ș* la inițiala numelui propriu *Chicago* sau accentuarea pe silaba inițială în loc de cea finală a toponimului francez *Albertville*; hipergermanisme ca pronunțarea cu *ș* în loc de *s* a toponimului suedez *Stockholm* și a germ. *Rostock*; hiperhispanisme sau hiperspaniolisme ca pronunțarea cu *h-* și *-o*, în loc de *j-* și *-u*, a toponimului brazilian *Rio de Janeiro*) și altele pur grafice (*cox*, *îmbâxi*, *tixi* în loc de *cocs*, *îmbâcsi*, *ticsi*; *proect* în loc de *proiect*; *Arghezii* și *noștrii*, *voștrii*, în loc de *Arghezi*, *noștri*, *voștri*; *de exemplul* în loc de *de exemplu*; *a-ți venit* în loc de *ați venit*). În morfologie **h.** se explică mai rar prin dorința de a se evita forme regionale (de ex., folosirea formelor *al*, *ai*, *ale* în locul celei de f. sg. *a*) sau populare (de ex., *bunicele*, *dragele* în loc de *bunicile*, *dragile*) și mai des prin false analogii (*sanda*, în loc de *sandală*, *fidea* adj. f. sg., în loc de *fidelă*); prezența superfluă a articolului *a* înaintea numeralului ordinal *întâi(a)* cu valoare adjectivală în construcții de tipul *clasa a întâia*, după *clasa a doua*; forma verbală *așed* în loc de *așez*; desinențele *-esc*, *-ești*, *-ească*, în loc de *-ăsc*, *-ăști*, *-ască*, la verbele de conj. 4 cu tema în *-r*; pseudoadjectivarea adverbelor în compuse ca *noi-născuți*, *răi-voitori*, în loc de *nou-născuți*, *rău-voitori*, sau în construcții ca *destui de mulți*, în loc de *destul de mulți*. În sintaxă **h.** se manifestă în acorduri prin atracție ca *Nici unul dintre ei nu vor riposta*, în loc de *va...*, sau *unei prietene ale mele / ale mamei* în loc de ... *a...*; cf. și acordul cu un subiect multiplu format printr-un raport de coordonare disjunctivă *Mama sau tata n-au știut*; pentru **h.** referitoare la acord se folosește termenul *hiperacord* (Iorgu Iordan). În formarea cuvintelor: folosirea prefixului *răz- / răs-* în varianta *res-*; înlocuirea sufixului *-er* cu *-ier* (de ex., *paraclisier*) sau a lui *-ie* cu *-iune* (de ex., *polițiune*). **H.** se poate combina cu etimologia populară (de ex., *fierăstrău* în loc de *ferăstrău*, cf. *fier*).

Unele fonetisme hipercorecte – pure sau explicabile și prin etimologie populară – au pătruns în limba literară, fiind acceptate în norma actuală fie ca forme unice, fie ca variante libere. Fonetisme hipercorecte consacrate de mult în limba literară sunt, de ex.: *dibaci* < *ghibaci* < scr. *gibak*; *firav* și *patrafir* < v. și reg. *hirav* < sl. *hiravŭ*, respectiv < v. *patrahir* < sl. *petrahilŭ*, gr. *epitrahilion*, cf. *fir*; *jecmăni* < v. și reg. *jăcman* < magh. *zsákmany*; *locaș* și *a locui* < v. și reg. *lăcaș*, *lăcui* < magh. *lakás*, *lakni*; *seamă* < v. și reg. *samă* < magh. *szám*; *stafie* < *στοιχεῖον*, deci dublet etimologic al lui *stihie*; *viclean* < v. și reg. *hiclean* < magh. *hitlen*; cf. și numele de stradă bucureșteană *Drumul Serii* < *Drumul Sării* sau toponimul bănățean *Reșița* < *Recița*, pronunțat regional *Rešița* și notat de austrieci *Reschitza*. Fonetisme hipercorecte acceptate în variație liberă sunt, de ex., *ceasla* alături de *șasla* < fr. *chasselas*; accentuarea pe silaba finală alături de cea etimologică pe silaba inițială a cuvântului *barhet* < germ. *Barchent*. Dintre faptele de **h.** gramaticală este acceptată în normă, în

variație liberă, construcția sintactică reprezentată de acordul predicatului la plural cu elementele unui subiect multiplu aflate în raport de coordonare copulativă exprimată prin *nici* (*Nici mama, nici tata n-au venit*, alături de... *a*...). Din formarea cuvintelor un caz de **h.** intrată în normă este acela al înlocuirii lui *-isa* prin *-iza* în exemple ca *a regiza*. *M.A.*

hiperliterarizare, vezi **hipercorectitudine.**

hiperurbanism, vezi **hipercorectitudine.**

hipocoristice. Formă onomastică secundară cu caracter afectiv, rezultată din modificarea formală a unui antroponim (prenume). **H.** se formează prin procedee fonetice: scurtare (afereză: *Culai, Culiță* < *Neculai, Niculiță*; sincopă: *Codin* < *Constantin*; *Costa* < *Costantin*; apocopă: *Gheo, Teo*), redublare (silabică): *Luluș* < *Corneluș, Lili* < *Elena, Mimi* < *Maria*) și lexicale: sufixare (diminutivală): *Petruț, Vasilaș, Gheorghiță* sau prin combinarea acestora: *Onuț, Onică*. Afectivitatea acestor forme explică uzul lor familial, intim, mai ales în sistemul denominativ popular. Multe **h.** devin prenume sau supranume individuale, ulterior, nume de familie, prin neutralizarea valorii afective inițiale. **H.** sunt creații românești sau forme împrumutate, unele de circulație internațională. Cele mai frecvente sunt **h.** formate prin sufixare; un număr relativ mare de sufixe moștenite sau împrumutate, simple sau compuse se specializează în denominația hipocoristică, alcătuind serii diminutivale sistematice: *Ion* > *Ionaș, Ionel* / *Ionela, Ionică* / *Ionica, Ioniță, Ionuț*. De obicei, sufixele se distribuie în perechi de gen, derivând prenume masculine / feminine: *Vasilică* / *Vasilica*. Adjoncțiunea sufixelor se face la tema primară / inițială: *Ștefănel, Ștefăniță, Ștefănuș* sau la tema redusă / hipocoristică a numelui: *Fănel, Făniță, Fănuș*. Unele **h.** pot reprezenta modificarea unor nume diferite: *Andru* < *Andrei* / *Alexandru*.

Sunt vechi în inventarul onomastic, de la sfârșitul sec. 12 la românii sud-dunăreni: *Ioniță, Niculița*, din sec. 13, în Transilvania: *Nuqucz* (1202–1203), din sec. 14 în Transilvania: *Costa (Koszta)* < *Constantin, Nan* < *Anania, Mihu* < *Mihail* (1360), în Țara Românească: *Costea, Ștef* < *Ștefan* (1388), în Moldova: *Costea* (1392) și *Costân* (1397), *Ioanâș* (1392) și *Ivanaș* (1397). Diversificarea antroponimiei prin **h.** este actuală, cu tendințe de dezvoltare. *D.T.*

hotărât (definit), articol ~. Unul dintre cele două tipuri fundamentale de articole* din română, participând la opoziția determinat hotărât / determinat nehotărât. Se subclasifică în **a.h.** propriu-zis, articol demonstrativ* (sau adjectival), articol posesiv* (sau genitival). • **A.h.** propriu-zis are flexiune în raport cu genul, numărul, cazul. Sistemul **a.h.** în română este următorul: sg., N.A. m.: *-l, -le* (substantivele terminate în *e*), *-a* (substantivele terminate în *-ă*); n.: *-l, -le* (substantivele terminate în *-e*); f.: *-a*; G.D. m.: *-lui, lui* (proclitic – înaintea numelor proprii, aparținând subgenului personal*), *-(e)i* (substantivele care au articolul *a* la N.); n.: *-lui*; f.: *-(e)i, lui* (în fața numelor proprii terminate în consoană sau a hipocoristicelor de influență străină, terminate în vocală *-i, -o*); V. m. *-le*; pl. N.A., m.: *-i*; n. f.: *-le*; G.D. m. f., n.: *-lor*; V., m., f.: *-lor*. În limba vorbită locul **a.h.** *-l* este luat de vocala *u* (*omul* > *omu*), iar **a.h.** pl., *-i* semivocală este redus la un *-i* vocalic ce cumulează valoarea de desinență* de plural și pe cea de articol (*băieții* > *băieți*). Encliza **a.h.** se corelează cu postpoziția determinanților* în limba

română (*carte interesantă*). • Folosirea **a.h.** este constrânsă de reguli semantice (privind gradul de cunoaștere a obiectului denumit de substantiv), sintactice, morfologice. Conform regulilor semantice, se articulează hotărât substantivele considerate cunoscute de către vorbitori: pentru că denumesc obiecte general cunoscute (*soarele, mama*); introduse anterior în comunicare printr-un alt substantiv (*A sunat un om. Omul făcea reclamă la produse cosmetice*) sau printr-un substantiv cu care, logic, se asociază (*Mi-am cumpărat casă. Camerele sunt foarte mari*); cunoscute vorbitorilor din context (*Puneți cărțile pe bancă*); substantivul este folosit cu sens generic (*Balenele sunt mamifere*). Conform regulilor sintactice, substantivele în poziția de subiect, în general, se articulează; substantivele precedate de prepoziție nu se articulează hotărât (*Am pus-o pe masă*) cu excepția prepoziției *cu* (și a locuțiunilor terminate în *cu*), atunci când are valoare instrumentală (*Am venit cu trenul*) sau sociativă (*Mă joc cu copilul*) și a prepoziției compuse *de-a*, din structura unor locuțiuni (*de-a berbeleacul*); substantivul însoțit de prepoziție se articulează atunci când primește un determinant (*Am pus-o pe masa din hol / Am pus-o pe masa care este în hol*); fac excepție de la această regulă substantivele din sfera gradelor de rudenie, care se articulează și când nu au determinant datorită conținutului semantic (*Am cumpărat-o pentru mama*); combinarea substantivului cu adjective la superlativ sau cu adjective pronominale din anumite clase presupune articularea obligatorie a substantivului (*orașul cel mai vechi, orașul acesta, orașul nostru, tot orașul*). Conform regulilor morfologice, **a.h.** participă la conversiunea* unor părți de vorbire (adjectiv > substantiv: *Frumosul este o categorie estetică*; substantiv > adverb: *Toamna plouă mult*; adverb > prepoziție: *A pus cartea dedesubtul caietelor*; adverb > substantiv *N-am să uit binele pe care mi l-ai făcut*; interjecție > substantiv: *Oful lui era că nu a câștigat*; pronume > substantiv: *Și-a spus în sinea lui*), se folosește pentru substantivizarea oricărei părți de vorbire în enunțuri metalingvistice (*Pe-ul din text marchează un complement direct*) sau intră în structura unor substantive proprii, fără a participa la opoziția de determinare (*Maria, Ionescu, Europa*), și în structura unor locuțiuni (*în mijlocul, în susul*). Substantivele cu **a.h.** propriu-zis, indiferent dacă sunt la singular sau la plural, pot avea sens generic (*E bine ca sugarul să fie alimentat natural / E bine ca sugarii să fie alimentați natural*). În anumite situații, **a.h.** este echivalent cu un adjectiv demonstrativ* (*A prezentat două articole. Articolele pun problema...; articolele = aceste articole*), adjectiv posesiv* pe lângă părțile corpului și grade de rudenie (*A venit mama = mama mea; Mă dor picioarele = picioarele mele*) sau are sens distributiv (*Costă 10 000 pachetul* = „fiecare pachet").

În subdialectul muntean se folosește frecvent forma *lu*, pentru **a.h.** proclitic la substantive proprii masculine și feminine (*băiatu lu Vasile, băiatu lu Maria*). În subdialectul moldovean **a.h.** se păstrează la numele de familie (*Onciul*); în unele zone se folosește forma *lu* a **a.h.** proclitic. Forma *lu* este frecventă și în subdialectul bănățean. În subdialectul crișean **a.h.** *lui* are forma *li* atunci când este folosit proclitic și enclitic; apare mai frecvent în procliză; **a.h.** *-l* este frecvent pronunțat. Aceeași formă contrasă, *li*, apare și în graiurile transilvănene. • În aromână există mai multe realizări ale **a.h.** (*-lu, -l, -li* etc.) atașate substantivului în funcție de terminație; forme enclitice paralele cu cele

proclitice (*alu, ali,* atașate la nume de persoană, plante, animale, obiecte personificate); numele de persoană se articulează enclitic la toate formele, cu excepția formelor de genitiv-dativ singular, unde se articulează proclitic. În meglenoromână, există mai multe variante formale selectate în funcție de terminația substantivului; opoziția de determinare se neutralizează la substantivele masculine și neutre terminate în *-u* la forma nearticulată, precum și la cele feminine terminate în *-a*; la genitiv-dativ substantivul este însoțit de prepoziția *la;* frecvente situații de dublă marcare (articol proclitic și enclitic). În istroromână, **a.h.** are variante formale (m.sg.: *-u, -lu, -le*); în unele situații (anumite substantive) opoziția articulat / nearticulat se neutralizează (*socru, nóno*); unele substantive prezintă variante de articulare (*stevu / stela*); în zonele unde se păstrează neutrul **a.h.** *-le* nu apare; este frecventă căderea lui *-l* final, ca în dacoromâna vorbită; în sintagma adjectiv + substantiv, în locul **a.h.** se preferă pronumele demonstrativ (*cel: čela mare potóc).*

În limba latină nu exista articol. Valoarea articulată / nearticulată se identifica din context. • Slăbirea valorii deictice a demonstrativului (*ille, ipse*) în latina târzie a determinat apariția **a.h.** în limbile romanice; în toate limbile romanice **a.h.** este antepus, cu excepția românei. • **A.h.** din română provine din lat. *ille, illa, illud,* devenite după regularizarea terminațiilor *illus, illa, illlum; -l < illus; -le < ille* (după unii autori din *illus*, prin asimilare progresivă sub influența lui *-e* din terminația substantivului *fratele*); *-lui* < lat. vulg. *illui; -i < illi; -lor < illorum; -a < illa; -ei <* illaei; -le < illae; -lor < illorum.* Evoluția a fost: *illu(s) > *elu > -lu; illa > *ea > -a; illi > -l'i > -i.* Dispariția lui *-l* în limba vorbită a fost explicată în diverse feluri: influența limbii albaneze; falsă analiză a formei *pomului* ca *pomu + -lui,* după care s-a refăcut forma de nominativ-acuzativ *pomu*; tendința de reechilibrare a sistemului (**pomil'i > pomii > pomi; pomulu > pomul > pomu*); apariția în fonetică sintactică după *păru-i cade pe ochi*; dispariție favorizată de contextul fonetic în care apare, ca urmare a tendinței de simplificare a grupurilor consonantice (în ordinea descrescătoare a frecvenței cu care dispare: înainte de grupuri consonantice, înainte de consoane, la finală absolută, înaintea vocalei). Ceea ce individualizează limba română în context romanic este flexiunea cazuală a **a.h.** și encliza (pusă fie pe seama influenței substratului, fie a transferului la substantivul determinat precedent, datorită păstrării cazului oblic și atracției exercitate de desinențe), precum și folosirea la substantive precedate de prepoziție. • În limba veche **a.h.** enclitic apărea și la numele proprii; totodată apare și *lui* proclitic, paralel cu *lu*. În sec. 15–16 apăreau rar și forme proclitice ale **a.h.** feminin (*ei, ii, i, îi*), situație conservată până azi, regional, la unele toponime (*Râpa i Potorii*). Sudura **a.h.** feminin cu substantivul nu era perfectă. În sec. 17 norma de formare a genitiv-dativului singular la substantivele terminate în *-ă* era *-ei*. Vocativul articulat (*-ule*) este o inovație din sec. 16 la început în ariile sudice, apoi treptat extins; rar atestat vocativul în *-lor*. Încă din sec. 16 articolul *-l* nu este notat în texte provenite din diverse regiuni. *A.Ș.*

huțul. Grai al limbii ucrainene (grupul carpatic), puternic influențat de română, vorbit în nord-vestul Ucrainei (în Carpații Păduroși) și în nordul României (Maramureș și Bucovina, pe Valea Sucevei). Elemente

românești în lexic, frazeologie și toponimie; de asemenea, elemente comune de natură etnografică.

Originea vorbitorilor **h.** (numiți de români *huțani*) controversată. Unele ipoteze nu interesează limba română: cele care susțin că ar proveni din sciți, daci (neromanizați), goți, cumani sau uzi, mongoli care au fost slavizați (mai răspândită este ipoteza originii turcice – cumane, respectiv uze –: D. Onciul); altele însă implică limba română în diverse feluri, considerându-i fie uzi românizați și ulterior ucrainizați (E. Kalužniacki), fie români ucrainizați (L. Malinowski, K. Kadlec, Margareta Ștefănescu) sau presupunând numai un substrat regional comun cu românii și un superstrat românesc ulterior (P. Caraman). În Bucovina **h.** sunt imigranți din Maramureș și din Galiția. *M.A.*

I

identitate, pronume și adjectiv de ~. Subspecie a pronumelui / adjectivului pronominal demonstrativ*. Funcționează ca deictic* sau ca anaforic*. Are forme distincte pentru a marca opozițiile de gen (m.n.sg. *același*, f.sg. *aceeași*; m.pl. *aceiași*, f.n.pl. *aceleași*), număr (sg.m.n. *același*, pl.m. *aceiași*, f.sg. *aceeași*, f.n.pl. *aceleași*), caz (N.A. sg.m.n. *același* / G.D. sg. m.n. *aceluiași*, N.A. sg. f. *aceeași* / G.D. sg. f. *aceleiași*, N.A. pl. m. *aceiași* / N.A. pl. / G.D. pl. m.f.n. *acelorași*). Ca adjectiv pronominal de **i.** se acordă în gen, număr, caz cu numele determinat (*același băiat, aceeași fată, aceluiași băiat, aceleiași fete, aceiași băieți, acelorași băieți* etc.). **P.i.** și **a.i.** au forme identice. **A.i.** se așază doar în fața substantivului determinat.

În subdialectele dacoromânei, particularitățile fonetice care afectează forma pronumelor demonstrative se întâlnesc și la **p.i.** și **a.i.** • Gramaticile dialectelor sud-dunărene nu înregistrează **a.i.** și **p.i.**

În latină **p.i.** avea forma *idem* și era inclus în clasa pronumelor demonstrative; în latina târzie a fost înlocuit de *ipse* (fostul pronume de întărire din latina clasică, acum cumulând ambele valori), folosit pentru emfază împreună cu particula *met.* • Reflexe în limbile romanice: fr. *même*, it. *medesimo* (alături de *stesso*, care e mai frecvent), sp. *mismo*, pg. *mesmo*, oc., cat. *meipse*; prin poziția față de nume se face distincția între valoarea de identitate (antepus numelui: fr. *le même homme*) și valoarea de întărire (postpus numelui: fr. *l'homme même*). • Româna este singura limbă romanică în care **p.i.** are forme distincte de pronumele de întărire*; **p.i.** s-a format în româna veche prin compunere: *acela* (demonstrativul de depărtare) + *și* (explicat în mod diferit, fie < lat. *ipse* neaccentuat, fie < *sic*, fie < *sibi*). *A.Ș.*

idiomatice, expresii ~ (idiotisme). Unități frazeologice (grupuri frazeologice) cu înțeles figurat, care aparține întregului grup, imposibil de tradus „ad litteram" într-o altă limbă. (Transpuneri rizibile, cu scop satiric, ca fr. *tambour de livre* < rom. *tobă de carte*; fr. *laver le baril* < rom. *a spăla putina* la V. Alecsandri.) Ex. de **e.i.**: *a bate apa în piuă, a-și da arama pe față, a da sfară în țară, a fești (cuiva) iacaua, a face pe cineva cu ou și cu oțet* etc. Înțelesul nu poate fi dedus din suma părților componente. Vezi **frazeologie.** *C.S.*

idiotisme, vezi **idiomatice, expresii ~.**

idiș, influență ~. Idișul, idiom german folosit de unele populații evreiești și al cărui vocabular conține și elemente evreiești, slave (mai ales poloneze), romanice (românești), a căpătat un caracter unitar

începând din sec. 16. A fost transportat de emigranţi evrei în diferite ţări printre care şi România. O primă emigraţie compactă a avut loc în Muntenia în timpul lui Dan I (1385–1386) când evreii au fost expulzaţi de regele Ludovic I al Ungariei. Ulterior (sec. 18–19) au venit emigranţi din Polonia şi Rusia. Contactul dintre **i.** şi română a afectat lexicul dacoromân: câteva cuvinte (*cuşer*), de obicei din argou (*belfer, fraier, haloimăs*, probabil şi *mahăr*) sau dialectale (mold. *husăn* „prost, pungaş“, *ştegl* „târguşor“). *M.S.*

iliric, substrat ~. Ilirii au stăpânit, înaintea romanilor, teritoriul actual al Dalmaţiei, Albaniei şi o parte din Pannonia. Limba lor, limbă de origine indo-europeană, atestată prin glose şi nume proprii. Natura ilirică a substratului românei (O. Densusianu) nu este acceptată astăzi. *M.S.*

imigraţioniste, teorii ~. Teorii care contestă continuitatea* etnolingvistică a elementului romanic, devenit românesc, uneori şi a celui anterior geto-dac sau trac, pe acelaşi teritoriu* din antichitate până astăzi, susţinând că „formarea“ limbii române* şi a poporului român ar fi avut loc în alte regiuni decât cele de răspândire actuală, care ar fi fost populate ulterior prin imigraţii. **T.i.** pure sunt exclusiviste în privinţa teritoriului de „formare“ a limbii române, plasându-l numai pe un mal al Dunării: fie, mai rar, exclusiv în nordul (stânga) Dunării, fie, mai des, exclusiv în sudul (dreapta) Dunării; de obicei termenul **t.i.** este identificat cu teoriile din a doua categorie, care neagă continuitatea limbii române şi a vorbitorilor ei în nordul Dunării şi mai ales în Ardeal. Substratul politic al celor mai multe **t.i.** referitoare la nordul Dunării rezultă din faptul că ele au apărut începând de la sfârşitul sec. 18 pentru a contracara revendicarea de drepturi pentru românii din Imperiul Habsburgic, fiind reluate / activate mai târziu în perioade de tensiuni politice, şi că aparţin îndeosebi unor cetăţeni ai Imperiului menţionat, devenit în sec. 19 austro-ungar, şi, după 1918, unor iredentişti maghiari, după cum cele care neagă continuitatea sau autohtonia în sudul Dunării aparţin unor autori bulgari şi greci. • Lista susţinătorilor **t.i.** care vizează nordul Dunării şi în mod special Ardealul începe cu Fr. J. Sulzer 1780– 1782 şi cuprinde, printre alţii, pe J.C. Eder 1791, Martin Bolla 1791, J. Chr. Engel 1794 şi 1804, M. Ballmann 1801, C. Schuller 1844, Fr. Miklosich 1862 şi 1879, R. Roesler 1866, 1867 şi 1871 (după numele acestui geograf german **t.i.** adversare ale continuităţii în Dacia au fost numite în ansamblu *roesleriene*), K. Goos 1874, G.D. Teutsch 1874, W. Tomaschek 1881 (care în 1868 susţinuse continuitatea), P. Hunfalvy 1881, 1883, 1887 şi 1894, L. Ovary 1894, J. Benedek 1896, L. Réthy 1897, A. de Bartha 1899, Marczali 1900, E. Fischer 1904, J. Karácsony 1910, 1912, 1919 şi 1924, J. Peisker 1917, J. Székely 1927 şi 1928, J. Melich 1928–1929, L. Tamás (Treml) 1931, 1935 şi 1939, Fr. Eckhardt 1933, F. Lot 1937, Al. Domanovszky 1938, I. Kniezsa 1938, B. Hóman şi Gy. Szekfu 1938, A. Alföldi 1940, E. Lukinich, L. Gáldi, A. Fekete-Nagy şi L. Makkai 1941, H. van Leisen 1943, Gy. Györffy 1960, 1963 şi 1964, T.P. Vukanović 1962, G. Stadtmüller 1970, L. Makkai 1974 şi 1975, Gy. Ortutay 1977, A. Du Nay 1977. Elementul comun al acestor **t.i.** îl constituie admiterea fără spirit critic a informaţiilor istorice după care Dacia ar fi fost evacuată exhaustiv în 271 / 275 prin strămutarea întregii populaţii în sudul Dunării, la care se adaugă uneori şi admiterea celor care vorbesc de exterminarea anterioară a dacilor (bărbaţi) în

timpul cucceririi Daciei de către Traian. În afara acestor axiome, **t.i.** diferă foarte mult între ele în conținut (deosebirile de ton și de ținută științifică nu merită să fie consemnate), contrazicându-se cu privire la data, modalitățile și motivele presupusei imigrații, la locul ei de pornire, uneori și de sosire, și chiar la originea românilor, ceea ce denotă nesiguranța autorilor și netemeinicia afirmațiilor. Cele mai evidente contradicții sunt cele asupra datei la care s-ar fi produs imigrația din sudul în nordul Dunării, datele propuse variind între sfârșitul sec. 5 și sec. 13, iar anume pentru Ardeal ajungându-se chiar la câteva secole mai târziu (16 sau 18!). Modalitățile de imigrare imaginate sunt și ele diferite: în una sau mai multe etape; în grupuri mari sau mici, chiar individual; în calitate de fugari, coloniști sau prizonieri. Motivele invocate oscilează între așezarea slavilor în Peninsula Balcanică, venirea bulgarilor sau luptele antibizantine de independență ale vlaho-bulgarilor, invazia pecenegilor, cumanilor sau tătarilor. Locul de pornire din sudul Dunării nu este de obicei precizat, iar cel de primă stabilire în nordul Dunării este sau la câmpie, sau la munte. • Există și **t.i.** care vizează sudul Dunării = Peninsula Balcanică în întregime sau numai părți ale ei; printre susținătorii acestora figurează P. Mutafčiev 1927, D. Angelov 1969, V. Beševliev 1964, Vasilka Tăpkova-Zaimova 1974. O **t.i.** aparte din această ultimă categorie este cea a lui B.P. Hasdeu 1875, 1891–1892 și 1900–1901, care susține continuitatea românilor numai într-o parte a Daciei (Oltenia și Țara Hațegului) și răspândirea lor de acolo, atât în restul Daciei, cât și în sudul Dunării, începând din sec. 10. • Cea mai insolubilă este contradicția între **t.i.** referitoare la nordul Dunării și cele referitoare la sudul fluviului: având în vedere că primele neagă continuitatea elementului romanic în nord, iar celelalte în sud, ar rezulta că românii nu au existat nicăieri în perioada incriminată (după 271 / 275, eventual până în sec. 13) și deci nu ar fi avut nici de unde să imigreze.

Pentru argumente împotriva **t.i.** vezi **continuitate.** *M.A.*

imperativ. Forme specifice de pers. 2 sg. și pl.; pentru celelalte persoane, valori modale similare se pot exprima prin formele corespunzătoare ale conjunctivului* prezent. Diferență la pers. 2 sg. între formele pozitive – cu desinențe specifice – și cele negative, constituite din adverbul de negație *nu* și infinitivul verbului: *mănâncă / nu mânca*. • **I.** pozitiv al pers. 2 sg. se formează de la tema prezentului, cu desinențele: *-ă / -ează* (pentru verbele de conj. 1 fără, respectiv cu infixul *-ez-*), *-i / -ește* sau *-ă / -ăște* (pentru verbele de conj. 4 cu sufixul *-i*, fără sau cu infixul *-esc-*, respectiv cu sufixul *-î*, fără sau cu infixul *-ăsc*): *cântă! lucrează! fugi! citește! coboară! hotărăște!* Pentru un număr mare de verbe (din clasele de conjugare cele mai productive) pers. 2 sg. a **i.** pozitiv e identică cu pers. 3 sg. a indicativului prezent. Verbele de conj. 2 primesc desinența *-i*, producând deci forme de **i.** la pers. 2 sg. identice cu cele de indicativ prezent, aceeași persoană (*taci!*). Verbele de conj. 3 pot primi fie desinența *-e* (identică cu desinența de pers. 3 sg. a indicativului prezent): *pune!*, fie desinența *-i* (identică cu desinența de pers. 2 sg. a indicativului prezent): *mergi!* Selecția desinențelor, determinată la origine fonetic, dar ulterior gramaticalizată, depinde în genere de caracterul tranzitiv al verbelor, deci de posibilitatea ca forma de **i.** să fie urmată de clitice. Verbele tranzitive de conj. 3 primesc în genere desinența *-e* (*scoate, bate*), cele intranzitive *-i* (*plângi, râzi*). În funcție de sensuri și de construcțiile sintactice,

anumite verbe pot avea două variante de **i.**: *Treci la loc!* (intranzitiv) – *Trece-l clasa!* (tranzitiv). • Pers. 2 pl. e întotdeauna identică cu prezentul indicativ*, iar forma negativă se obține doar prin adăugarea negației: *cântați, ședeți, mergeți, citiți, coborâți / nu cântați, nu ședeți, nu mergeți* etc. Paradigma reflexivă plasează pronumele după verb la forma pozitivă: *arată-te! arătați-vă!*, dar înaintea sa la forma negativă: *nu te arăta! nu vă arătați!*. Contur intonațional specific (neutru, în platou). • Forme neregulate de **i.** pozitiv ale verbelor *a aduce*: *adu*, *a da*: *dă*, *a duce*: *du*, *a face*: *fă*, *a sta*: *stai*, *a veni*: *vino*, *a zice*: *zi*. Tendință actuală de a extinde și la negativ uzul formei pozitive a unora dintre aceste verbe, în locul infinitivului: *nu zi! nu fă!*. De asemenea, forma populară *adă*. • Conjunctivul folosit pentru a exprima un îndemn la pers. 1 sg.: *Să plec!*, pers. 1 pl.: *Să mergem!*. La pers. 3 sg. și pl., alături de forma completă de conjunctiv cu *să*: *Să vină (el, ei)!*, posibilă și forma fără conjuncție, individualizată suficient prin desinență: *Scape cine poate!*; construcția e folosită în urări (*Împlinească-se!*), imprecații (*Ducă-se!*) sau într-un limbaj poetic arhaizant. • Nu au **i.** anumite categorii semantice de verbe (defective* din acest punct de vedere): modale (*a putea, a ști, a vrea*), care desemnează senzații, stări fizice sau psihice (*a durea, a plăcea*), verbe de stare (*a zăcea*) etc. Se poate folosi în locul **i.** conjunctivul lor (*Ba să vrei!*). • Pot substitui **i.** – în ordine, îndemnuri, în interdicții – și prezentul indicativului: *Tu lucrezi aici!*, sau (în limbajul administrativ) infinitivul prezent: *A se păstra liniște!*. • În vorbirea populară, o folosire idiomatică a **i.**, cu valoare narativă: *dă-i și luptă*. Popular și familiar, forme apocopate de **i.** pozitiv: *car'te* (*cară-te*), *las'că* (*lasă că*). • Unele forme de **i.** au intrat în alcătuirea unor compuse expresive din vorbirea populară și familiară: *lă-mă-mamă, du-te-vino, ia-mă nene*.

Uz pleonastic al desinenței verbale în forme populare de tip *duceți-vă-ți* – în Oltenia, Muntenia, Banat. În istroromână, același sistem morfologic, cu unele diferențe de selecție lexicală – *dórme* (identic cu prezentul indicativ 3 sg.) „dormi!" – și cu variante în care s-a pierdut vocala finală (*scol te / scóla te* „scoală-te"), din rațiuni fonetice (apocopă). Și alte forme speciale de **i.**, alături de *ádo* „adu" ș.a.: *vę* „vezi" (de la *vedę*).

Ca și în celelalte limbi romanice, e moștenit din latină **i.** prezent, nu și cel viitor. La pers. 2 sg., pe lângă formele moștenite (*cântă* < lat. *canta*; *ține* < lat. *tene* etc.), apar și forme analogice (*dă, stai*) sau modificate în funcție de contextul fonetic al absenței / prezenței unor pronume enclitice. La pers. 2 pl., ca și în celelalte limbi romanice, **i.** preia forma de indicativ prezent, deja folosită cu această valoare în latina populară. **I.** negativ continuă **i.** prohibitiv din latină, construit din infinitivul precedat de negație (pluralul este refăcut după modelul singularului). În sec. 16, încă frecvente (mai ales în nord) formele de **i.** negativ de pers. 2 pl. care conservă în structura lor infinitivul lung: *nu vorovireți, nu vă lăudareți*, în alternanță cu formele moderne, preferate în textele de proveniență sudică: *nu vă lăudați*. După 1700 frecvența **i.** lung scade. În limba veche (sec. 16–17) supraviețuiește o formă de **i.** de origine latină care tinde să devină interjecție*: *blem (blăm)* „să mergem" (< lat. *ambulemus*, cf. și *blați* < lat. *ambuletis* „mergeți!"). *R.Z.*

imperativă, propoziție ~. Considerată fie subtip de enunțiativă (deosebită de enunțiativa propriu-zisă după modalitatea în care este prezentată acțiunea de vorbitor),

fie tip autonom (pe același plan cu enunțiativa, interogativa și exclamativa); exprimă o poruncă, un îndemn, un sfat, o rugăminte, o recomandare, o interdicție. Mărcile specifice: contur intonațional (marcat grafic printr-un semn de punctuație specific, semnul exclamării), coprezența unor mărci ale adresării directe (interjecții* de adresare, vocative*), modul verbului (imperativ* – *Pleacă imediat!* sau alte forme verbale cu valoare de imperativ: conjunctiv* prezent – *Să pleci imediat!*, indicativ prezent* – *Pleci imediat!*, infinitiv* prezent – *A se agita înainte de întrebuințare!*, supin* – *De refăcut tema!*; între ele apar diferențe pragmatice în funcție de contextul de utilizare: imperativ, nemarcat / conjunctiv, voință puternică din partea vorbitorului / prezent, rapiditate / infinitiv și supin, specializate stilistitic, impersonalizare a ordinului prin trecerea emițătorului în plan secundar). **P.i.** sunt întotdeauna principale; când sunt și regente, conferă caracter imperativ întregii fraze (*Citește cât de mult poți!*). *A.Ș.*

imperfect. Timp al indicativului. Exprimă o acțiune trecută, de regulă durativă, simultană cu altă acțiune trecută (*Când am plecat, ea râdea*) sau iterativă (*Cânta mereu*); alte valori temporale: perfect, în poezia populară (*Manea-atunci încăleca, Paloșul îl ridica...*), prezent sau viitor în vorbirea copiilor (*Acum eu eram mama și plecam cu tine la plimbare*). **I.** poate avea valori modale: de condițional* perfect (*Dacă aflai din timp, te răzgândeai?*) sau de optativ* prezent / trecut (*Voiam să te rog ceva*). **I.** are o structură simplă. Este marcat prin sufixul *-a-*, la verbele de conj. 1 și 4 cu infinitivul în *-î*, și prin *-ea-* la celelalte verbe, de conj. 2, 3 și 4 cu infinitiv în *-i*. Desinențele sunt aceleași pentru toate verbele (*-m, -i, ø, -m, -ți, -u: cântam, cântai, cânta, cântam, cântați, cântau* etc.). • *A da* și *a sta* prezintă forme duble de **i.** (simple și cu reduplicare*): *dam / dădeam* etc., *stam / stăteam* etc. Formele etimologice sunt cele simple, celelalte au fost create prin analogie după perfectele cu radical reduplicat (*dădui, stătui* etc.).

În graiurile dacoromâne actuale circulă și variante analitice, formate cu auxiliarul *a fi* la **i.** sau la perfectul compus și un gerunziu: *eram mergând, au fost vorbind* etc. • În dialectele românești din sudul Dunării situația este în bună parte diferită. Aromâna conservă sincretismul etimologic al formelor de pers. 3 sg. și pl.: (*el^u, el'^{i}*) *lucrá*, în vreme ce meglenoromâna prezintă la pers. 3 pl., ca și dacoromâna, desinența *-u*: *(i̯el^u) cânta ~ (iel^i) cântau*. În istroromână **i.** este pe cale de dispariție. El se aseamănă cu tipul cunoscut celorlalte dialecte, dar cu deosebirea că între tema **i.** (aceeași pentru toate dialectele) și desinențe a fost intercalat, la toată paradigma, formantul *-ia-: rugâiam, rugâiai* etc.

Latina clasică cunoștea trei tipuri de **i.**: *-abam, -ébam, -iébam*. În afara lor circulau și forme în *-íbam*, neliterare. • Româna veche prezintă trei tipuri de **i.**: *-a-*, la verbele de conj. 1 (corespunzând tipului latin *-ábam*) *-eá* –, la verbele de conj. 2 și 3 (după tipul latin *-ébam*) și *-iiá-* sau *-îiá-* la verbele de conj. 4 (tipul latin *-iébam* sau *-íbam*). Dispariția tipului în *-iiá- / -îiá-* în româna modernă este rezultatul analogiei: verbele de conj. 4 în *-i* (cu **i.** în *-iiá)* au fost încadrate în tipul *-eá* –; verbele în *-î* (cu **i.** în *-îiá*) au fost atrase de cele de conj. 1 (cu **i.** în *-á-)*. Modificarea s-a produs începând cu sec. 18. În unele graiuri, formele vechi de **i.** se mențin până în sec. 20. • În româna veche (sec. 16 și 17) există și desinențe diferite față de cele din româna modernă: *ø, -i, ø, -m, -ți, ø* (*plecam, plecai, pleca, plecam, plecați, pleca* etc.). Ele reflectă paradigmele latine. Sincretismul

supărător al formelor de pers. 1 și 3 sg. și 3 pl. s-a rezolvat în evoluția românei. Astfel *-m* de la pers. 1 pl. s-a extins la singular, poate după modelul indicativului prezent *am* ~ *avem*, care a atras modificarea similară la **i.** (*eu*) *aveam* ~ *(noi) aveam*. Modificarea a putut fi generalizată ulterior la toate verbele. *-m* de la pers. 1 sg. apare întâi în textele muntenești în perioada 1640–1780 și se răspândește ulterior în textele din Moldova și Ardeal. *-u*, marcă a pers. 3 pl, a apărut întâi în sec. 16 în Banat, apoi treptat în alte zone ale dacoromânei. Adoptate de româna literară în sec. 19, formele cu *-u* au fost difuzate în toate graiurile prin școală, presă, literatură etc. (*-u* ar proveni de la pers. 3 pl. indicativ prezent al unor verbe: *au, dau, stau, iau, beau, vreau*, unde el este etimologic; de la indicativul prezent, *-u* s-a putut extinde și la **i.**). • Româna veche cunoaște și forme analitice de **i.**, alcătuite din **i.** lui *a fi* și un gerunziu: *era mărgându* (*Codicele Voronețean*), *era stând* (Coresi) sau din perfectul compus al lui *a fi* și un gerunziu: *au fost dzicând* (I. Neculce). • În unele limbi romanice se păstrează cele trei tipuri flexionare ale latinei vulgare (it. *cantavo, tenevo, dormivo*). În alte zone ale Romaniei Occidentale există două tipuri (care le reflectă pe cele trei din latină): sp. *cantaba* ~ *perdía, sentía*; oc. *cantava* ~ *sentía, vivía*; cat. *cantava* ~ *perdia, sentia;* pg. *cantava* ~ *partía, vendía*. Există și limbi romanice cu o serie unică de morfeme pentru **i.** (franceza modernă). • *Esse* din latină, cu un **i.** neregulat, este reflectat de toate paradigmele romanice (rom. *eram* etc., it. *era* etc., sp. *era* etc.). *M.T.*

impersonale, verbe ~. Verbe intrinsec (exclusiv) impersonale, dar și multe **v.i.** la unele dintre sensurile lor și mai ales în anumite construcții impersonale, unele specifice limbii române. • Clasele semantice tipice: fenomene naturale, meteorologice (*a ploua, a tuna*), valori modale (semiauxiliare*: *a trebui*), raporturi abstracte (*a însemna, a consta*), senzații, sentimente (*a durea, a păsa*). • Sunt unipersonale*, având doar forme de persoana 3 (fie doar singular, fie singular și plural). Lipsite cu totul de subiect gramatical sunt verbele meteorologice (*a ploua, a ninge, a tuna, a viscoli* etc.) și verbele incluse într-o construcție cu clitic de dativ și cu obiect prepozițional (*a-i păsa de..., a-i arde de..., a i se urî cu / de...*). Alte verbe și construcții impersonale au un subiect gramatical care poate fi exprimat printr-o propoziție conjuncțională sau un substitut anaforic* al acesteia (pronume demonstrativ, nehotărât, negativ) sau printr-un substantiv cu sens nonanimat, eventual cu sens foarte general, de tipul *lucru, fapt, chestie, treabă* (*a se întâmpla: S-a întâmplat să fie acolo; Nu s-a întâmplat nimic; Lucrurile acelea s-au întâmplat*). Unele verbe și construcții admit doar realizarea propozițională și substitutele ei (*se cuvine*: *Se cuvine să aștepte; Asta se cuvine*), arhaizant și infinitivul (*Se cuvine a aștepta*). Propoziția e introdusă prin conjuncțiile *că* sau *să*, deci construită cu indicativul și condiționalul sau cu conjunctivul. Sunt și **v.i.** care nu admit realizare propozițională, ci doar printr-un nominal abstract sau prin substitutele sale pronominale (*a consta, a rezida*). Cu verbele și în construcțiile impersonale, referirea la persoana care suferă o experiență, care trăiește o anumită stare (rolul de „experimentator“) se poate face prin pronumele clitic (eventual și printr-un nominal) fie în dativ (*a-i păsa, a-i tuna și a-i fulgera, a-i conveni*), fie în acuzativ (*a-l durea*). • Subiectul **v.i.** este în genere postpus (*Urmează un comentariu*); antepunerea are rol de topicizare, marcată și prin accent frastic (*Un comentariu* urmează).

• Unele **v.i.** sunt construite cu pronume reflexiv obligatoriu: *a se întâmpla, a se cuveni, a se însera, a i se urî*. Reflexivul* poate fi, combinat cu verbe care nu sunt intrinsec impersonale, și marcă a pasivului impersonal (cu verbe inițial tranzitive: *se știe, se vede*) sau a impersonalului pur și simplu (cu verbe intranzitive: *se merge, se vine*). • Verbele exclusiv impersonale (*a ploua, a păsa, a se cuveni, a prii, a tihni* etc.) sunt relativ puține în comparație cu cele care sunt impersonale doar la anumite sensuri și în anumite construcții: *a (se) părea* „a fi probabil, a da impresia" (*Pare că e târziu*), *a-i părea bine* „a se bucura" (*Îmi pare bine că ai venit*), *a se cădea* „a se cuveni" (*Nu se cade să pleci acum*); *a-i veni* „a avea impulsul să" (*Îmi vine să râd*), *a-i reveni* „a avea de făcut" (*Îmi revine să fac invitațiile*), *a merita* „a fi demn de" (*Merită să încerci*), *a urma* „a fi iminent" (*Urmează să pleci*), *a rămâne* „a fi de făcut în viitor" (*Rămâne să mai vorbim*) etc. • Verbul *a fi* este impersonal, având ca subiect o propoziție conjuncțională, când are sensurile „a fi pe punctul" (doar la imperfect: *Era să greșim*) și „a trebui" (*Când e să se întâmple...*). Formează și construcții impersonale cu un nominal subiect postpus și fără articol determinativ, descriind fenomene naturale, metorologice (*e iarnă, e soare, e frig*) sau exprimând o stare, o situație (*e nevoie de... / să..., e cazul să..., e vorba de... / să...*). O variantă a construcției, care exprimă senzații și stări, prevede și prezența unui clitic în dativ: *mi-e sete / somn / frică / lene* etc. De asemenea, *a fi* intră în construcții impersonale cu un adverb, funcția de subiect fiind realizată de o propoziție conjuncțională, sau de un verb la infinitiv ori supin: *e bine că... / să..., e rău că... / să..., e frumos că... / să..., e sigur că..., e posibil să...* • Verbul *a trebui* e impersonal la sensul său principal „a fi necesar, a fi obligatoriu" și la un sens criticat „a fi probabil, de presupus" – construindu-se doar cu prepoziție: *Trebuie să plecăm, Trebuie că nu mai vine*; cu sensul „a avea nevoie de..." (*Îmi trebuie o aprobare*) caracterul impersonal e discutabil. Semantic și prin asocierea cu o subordonată par să intre în categoria **v.i.** și alte verbe; de fapt, valoarea impersonală e dată de selecția subiectului, nu de un veritabil caracter impersonal al verbului: *a plăcea* (*Îi place să citească / Îi placi mult lui Dan*). • În registrul popular și familiar se folosesc mult anumite construcții impersonale fără subiect: *a i se face de...* „a avea chef de...", *a se lăsa cu...* „a se produce, a se întâmpla, a fi iminent", tiparul fiind chiar în extindere: *a se pune de...* „a fi în pregătire".

În Muntenia, *a vrea* apare folosit impersonal, cu sensul „a trebui", în formele de indicativ prezent *vrea* sau *va* (*Va să-i pui în traistă*). Regional (Moldova, Crișana, Maramureș, Transilvania) e folosit încă destul de mult infinitivul în locul conjunctivului după *a trebui* (*Trebui a scri*) și după alte **v.i.**

O parte din **v.i.** – în primul rând cele „meteorologice" – continuă, ca și în alte limbi romanice, impersonalele din latină: *a ploua* < lat. pop. *plouere*. Unele construcții impersonale individualizează parțial româna între celelalte limbi romanice: expresiile meteorologice cu *a fi* (*e cald*, cf. fr. *il fait chaud*, it. *fa caldo*, dar și *è caldo*) și mai ales senzațiile și stările fiziologice și psihice exprimate prin *a fi* și clitic de dativ: *a-i fi foame* (cf. fr. *avoir faim*, it. *avere fame*). Verbul *a trebui* e de origine slavă. Limbajul popular a produs multe construcții impersonale, iar inventarul propriu-zis de verbe sau de sensuri impersonale a fost îmbogățit și prin

împrumuturi moderne: *a consta, a conta, a conveni, a rezida* etc. *R.Z.*

incidente, elemente ~. Clasă eterogenă și deschisă, alcătuită din unități lingvistice de dimensiuni variabile și complexitate gramaticală diferită: cuvinte (interjecții, vocative simple, adverbe) și construcții (grupuri nominale în vocativ, locuțiuni adverbiale, propoziții eliptice sau complete, fraze). După funcție și după raportul dintre planurile diferite ale comunicării, pot fi clasificate în **e.i.** legate de reproducerea vorbirii directe*, **e.i.** cu funcție metadiscursivă (comentarii și indicații asupra enunțului în care sunt inserate), **e.i.** cu funcție de aproximare, **e.i.** cu rol de conectori pragmatici și **e.i.** cu funcțiile de manifestare a expresivității, de apel și de menținere a contactului (elemente expresive, conative și fatice). **E.i.** pot fi independente gramatical sau pot avea mărci de coordonare sau dependență; acestea nu le leagă însă de contextul sintactic imediat în care sunt intercalate, ci – pragmatic – de actul de limbaj global al enunțului; relația poate fi descrisă ca una cu o „regentă neexprimată". • În reproducerea vorbirii directe, **e.i.**, care apar datorită alternării și împletirii planului narației cu cel al replicilor reproduse, sunt de obicei propoziții sau fraze. Apar ca **e.i.** fie propozițiile care conțin o expresie de declarație și / sau o descriere a contextului comunicativ, intercalate în enunțul reprodus în stil direct: *„Vin mâine" – spuse cu tărie – „să aduc lucrarea"; „De câte ori să întreb" – tăcerea continua – „Cine e vinovatul?"*, fie, invers, enunțurile reproduse, intercalate în fraza conținând o expresie de declarație sau o descriere echivalentă: *El repeta «Am greșit», dar nimeni nu-l asculta*. Propozițiile și frazele din aceste construcții pot avea structuri și dimensiuni foarte diferite. E relevantă cel mult clasificarea după tipul lor de act comunicativ – asertiv, interogativ, exclamativ. • **E.i.** metadiscursive pot avea funcții diferite, ca: modalizatori, indici ai sursei și ai credibilității atribuite informației, expresii prezentative, comentarii și explicații asupra propriului enunț. Din punct de vedere gramatical, sunt interjecții (*zău*), adverbe și locuțiuni adverbiale (*desigur, fără îndoială*), expresii fixe (unele provenite din propoziții analizabile: *Dumnezeu știe!*, altele eliptice și inanalizabile: *măi să fie*), propoziții și fraze cu structură liberă. Modalizatorii întregului enunț sunt adverbe și locuțiuni (*probabil, de bună seamă, fără doar și poate*), dar și propoziții cu verbe de modalitate (*Va reveni, se știe, peste un an*). Indicii sursei informației și ai gradului de încredere sau păstrare a distanței din partea locutorului sunt adverbe: *cică, pasămite, pesemne* și expresii: *măi să fie!, vezi Doamne*. Prezentativele sunt mai ales interjecții: *iată, uite* și expresii: *ce se-ntâmplă*. • **E.i.** de aproximare marchează ezitarea – *cum să spun; nu știu cum să spun; știu și eu?*. **E.i.** cu rol de conectori pragmatici articulează enunțurile: conclusiv, cauzal, concesiv etc. (*ei bine, așa, în fine, în sfârșit, mă rog, ce-i drept, ce-i drept e drept* etc.). • **E.i.** cu funcție expresivă, prin care se manifestă stări și sentimente, sunt: interjecții (*aoleu, oh*), structuri exclamative (*bună treabă! ce nenorocire!*), formule de invocație (*Dumnezeu să-l ierte; Doamne ferește*) sau de imprecație (*pe naiba!*). Cu funcție conativă apar, adesea asociate, interjecții (*hai!*) și vocative (*domnule, Ioane*); cu funcție fatică, construcții diverse (*mă-nțelegi, nu știu dacă mă-nțelegi, vezi, știi, nu? nu-i așa?*). • Intonație specifică: în punctul de ruptură, fraza rămâne suspendată, iar **e.i.** au contur intonațional propriu, fiind separate prin pauze de restul frazei în care sunt intercalate; în scris, pauzele sunt

notate prin virgule, linii de pauză sau paranteze. Pauzele nu sunt totuși obligatorii la **e.i.** minimale (interjecții, adverbe simple). • **E.i.** legate formal și aparent de enunțul în care se intercalează pot fi sintagme sau propoziții principale introduse prin *și* (precedat de pauză): *Era un om – și cu asta am să închei – foarte bun* (leagă actul asertiunii – [vă spun] – de cel metadiscursiv). Numeroase și **e.i.** cu formă de subordonate, determinată de dependența pragmatică de actul de limbaj anterior. Cele mai frecvente, cu elementele de relație specifice, sunt cauzale (*Era un om – căci despre el vreau să vă vorbesc – foarte bun*), condiționale (*dacă pot să mă exprim așa*, *dacă îmi dați voie*), finale (*ca să închei*). • Foarte multe **e.i.** și de o mare diversitate în vorbirea populară și familiară (*ce mai, ce să mai*...). Frecventă mai ales inciza repetată a verbului de declarație *a zice* în interiorul replicii reproduse.

Fiind un fenomen de oralitate – populară sau cultă (stil retoric) –, **e.i.** apar și în limba veche. Cele din reproducerea vorbirii directe se găsesc încă din primele texte, în primul rând din traduceri religioase; vocativele sunt bine reprezentate în proza oratorică, în structuri adesea ample, cu mai mulți determinanți (*Nu iaste minune, iubiții miei ascultători și cinstiț și de bun neam boiari, de m-au rânduit și pe mine Dumnezeu... la dumneavoastră*. Antim Ivireanul). *R.Z.*

inclus, subiect ~. Trăsătură tipologică a românei. Subiectul formelor verbale nefiind în mod normal exprimat prin pronume, la pers. 1 și 2 singular și plural este indicat de obicei în mod nonambiguu prin desinențele verbale. Spre deosebire de formele verbale de pers. 3, cu subiect subînțeles, în genere anaforic, formele de pers. 1 și 2 au întotdeauna subiecte cu funcție deictică, care nu trebuie deci să fi fost explicitate în contextul anterior. • Desinențele verbului nu deosebesc totuși întotdeauna persoanele gramaticale. Anumite timpuri au unele forme identice: pers. 1 sg. și pl. la perfectul compus și la imperfectul indicativului ([eu / noi] *am plecat*, [eu / noi] *plecam*). Perfectul conjunctivului e identic la toate persoanele. Decodarea se face în aceste cazuri cu ajutorul contextului. La aceste omonimii generale se adaugă altele existente din motive fonetice: la verbele cu tema terminată în *-i*, la indicativ și conjunctiv prezent, persoana 1 sg. devine identică cu a doua: [eu / tu] *(să) tai*, *(să) mă / te sperii*, *(să) mă / te apropii*); prin analogie, identitatea (neadmisă de norme) se extinde în vorbire și la alte verbe: [eu] *continui*. • Prezența pronumelor are fie rol de dezambiguizare a formelor verbale omonime (*Dorea ca eu / tu... să fi câștigat*), fie, mai ales, valoare emfatică și contrastivă (*eu vin, voi ce faceți?*). Verbele reflexive indică subiectul și prin pronumele reflexiv (*mă bucur / te bucuri / îmi amintesc*). Subiectul rămâne **i.** și la verbele la conjunctiv dependente de alt verb, atât când e identic cu al aceluia (*Vreau să vin*), cât și când e diferit (*Vreau să vii*).

Nu există diferențe în graiurile dacoromâne și nici în dialectele sud-dunărene în ceea ce privește **s.i.** Regional, în dacoromână apar unele omonimii suplimentare, de exemplu, din cauza instabilității fonetice a auxiliarului, a formelor de viitor propriu-zis și anterior și de prezumtiv la pers. 1 și 2 sg.: [eu / tu] *oi merge*, [eu / tu] *oi fi zis*.

S.i. a fost o caracteristică a latinei continuată de toate limbile romanice, cu excepția franceзei. În evoluția limbii române, marcarea prin desinențe specifice a pers. 1 și 2 singular și plural a fost păstrată; acolo unde modificările fonetice au dus la omonimii morfologice, au apărut de obicei forme noi, analogice, ale desinențelor, care

refac diferența. Formele de pers. 1 sg., indicativ prezent, cu dentala modificată prin iotacizare – *pui, spui* –, devenite astfel identice cu formele de pers. 2 sg., au fost curente în sec. 16 și se păstrează regional și azi, mai ales în graiurile din sud. Ele au fost treptat înlocuite cu forme – preluate de limba literară – care refac dentala și marchează diferența de persoană: *pun, spun*. Pers. 1 sg. a mai mult ca perfectului devine la un moment dat – prin sec. 17–18 – identică cu pers. 1 pl. ([eu / noi] *avusesem*), dar omonimia se rezolvă prin extinderea la plural a desinenței suplimentare *-ră-*: [noi] *avuseserăm*. R.Z.

indicativ. Modul cu paradigmă temporală completă, cuprinzând cele trei mari diviziuni: prezent*, trecut, viitor*. Timpurile trecutului sunt: imperfect*, perfect simplu*, perfect compus*, mai mult ca perfect*. Timpurile viitorului: viitor* și viitor anterior*. **I.** e folosit în propoziții principale și în subordonate, în frazele asertive și interogative. • **I.** românesc marchează în primul rând tipul de act verbal (asertiv și interogativ, în opoziție cu cel injonctiv, optativ, dubitativ etc.) și doar în mică măsură gradul de asumare a mesajului. Opoziția **i.** / conjunctiv nu se bazează deci în română atât pe criteriul certitudinii sau al asumării (sigur / nesigur), cât pe cel al realității, al manifestării (real / ireal, sau real – existent / potențial). **I.** se folosește deci și după verbe și expresii ale dubiului, ale nesiguranței, ale nonasumării, în măsura în care opinia (nu obiectul ei) este un fapt real în momentul-reper. Se construiesc cu **i.**, nu și cu conjunctivul, verbe ca: *a crede* (*Cred că a venit*), *a bănui, a se îndoi*; reflexive ca *a se părea*; expresii impersonale ale certitudinii, ca *e clar* (*E clar că a greșit*), *e sigur, e evident, e adevărat*, dar și expresii ale bănuielii, dubiului, precum *e de presupus, e îndoielnic, e de necrezut*. După negația verbului *a crede* sunt posibile atât **i.**, cât și conjunctivul, condiționalul, prezumtivul: *Nu cred / că a venit / să fi venit / că ar fi venit / că o fi venit*. • Nu apare însă **i.**, ci doar conjunctivul, după verbe și expresii orientate spre viitor: după verbe deziderative, ale posibilității și desemnând acte de limbaj ca: *a vrea* (*Vreau să vină*), *a putea, a dori, a voi, a propune* și după expresii impersonale evaluative care presupun un grad de potențialitate: *e posibil* (*E posibil să vină*), *e imposibil, e ușor, e greu, e de dorit, e recomandabil, e necesar, e inutil*. • O distincție analoagă între verbele de declarație asertive, care cer **i.**: *a afirma* (*Afirmă că a plătit*), *a declara* etc. și cele injonctive, care cer conjunctivul (transpunere în subordonare a imperativului): *a cere* (*Ne cere să plătim*), *a ordona* etc. • Evident, multe verbe și expresii se pot construi cu ambele moduri, pentru că sunt polisemantice: *a ști* – a) în sensul „a deține informații", construit cu **i.** (*Știu că pleci*); b) în sensul „a avea competența pentru a face ceva", cu conjunctivul (*Știu să desenez*). La fel, verbe ca *a părea că / să, a spera că / să, a decide că / să, a convinge că / să, a sugera că / să*, expresii verbale impersonale evaluative ca: *e bine* (*E bine că l-ai ajutat. / E bine să-l ajuți*), *e rău, e frumos, e urât, e trist, e ciudat, e rușinos, e inadmisibil, e păcat*. Verbele de exprimare a sentimentelor – *a se bucura, a se teme* – se pot construi cu ambele moduri, în funcție de considerarea acțiunii verbului dependent ca un fapt determinat sau ca o posibilitate: *Mă bucur că te văd / să te văd*. În genere, expresiile legate de cunoaștere (cu grade diferite de certitudine) cer **i.**, cele de anunțare a unei posibilități, orientate spre viitor, conjunctivul, iar cele de evaluare atât **i.**, cât și conjunctivul, după cum au ca obiect al evaluării un fapt real sau o posibilitate.

Verbul *a trebui*, urmat în genere de un conjunctiv, se construiește cu **i.** (construcție regională, uneori criticată) când are sensul de probabilitate (*Trebuie că a trecut pe aici*). Între regula semantică a **i.** și timpul viitor este o contradicție, dar acțiunea verbului la viitor e tratată prin analogie cu cele realizate în trecut sau prezent (*Cred că va veni*). • În toate situațiile în care în subordonată se poate folosi **i.**, acesta se poate substitui prin condițional-optativ*: *Bănuiește că s-ar bucura*; diferența dintre cele două moduri e marcată de caracterul mediat al condiționalului: în măsura în care acțiunea depinde de o condiție, de o validare, de o realizare sau e pur și simplu nerealizată. • **I.** și imperativul* sunt puternic diferențiate în planul actului de limbaj realizat, marcat de contururi intonaționale distincte. Consecințele gramaticale ale diferenței pragmatice (restricții de persoană, restricții de apariție în subordonate pentru imperativ) accentuează distincția dintre moduri. • Unele timpuri ale **i.** au valori specifice celorlalte moduri verbale: prezentul poate funcționa ca imperativ (*Mâine pleci neapărat la Ploiești!*), imperfectul poate avea valoarea ireală a unui condițional trecut (*Dacă făcea un mic efort, reușea*). Viitorul I și viitorul anterior (rar folosit și care a rămas o formă pur temporală doar în aspectul cult al limbii) au adesea valoarea de prezumtiv*.

Regional, **i.** poate avea un număr mai mic de timpuri, în primul rând prin pierderea din uz a perfectului simplu (în graiurile din nord, mai ales în Moldova) și prin transformarea viitorului anterior într-o formă modală (de prezumtiv). • În aromână și în meglenoromână, **i.** are aceleași timpuri, cu excepția viitorului anterior. În istroromână, sistemul temporal al **i.** este mult simplificat: alcătuit din prezent, perfect compus și viitor (cu un imperfect pe cale de dispariție).

I. din latină avea doar 6 timpuri, pe care limbile romanice le-au moștenit, adăugându-le și unele noi. Româna actuală are în plus doar perfectul compus; alte limbi romanice (franceza, italiana, spaniola) au adăugat și noi forme de trecut. Mai mult ca perfectul **i.** din română (formă sintetică) provine din mai mult ca perfectul conjunctiv latin. Perifrazele cu gerunziul din limba veche (sec. 16–18) – *erau plecând, au fost știind* etc. – sunt varietăți temporal-aspectuale ale **i.** care s-au pierdut ulterior (cea cu viitorul devenind formă a modului prezumtiv). Probabil pentru că distincția **i.** / conjunctiv nu este exact aceeași din celelalte limbi romanice, româna nu prezintă fenomenul din franceza actuală, parțial și din italiană, de extindere a **i.** în defavoarea conjunctivului în aspectele vorbite ale limbii. *R.Z.*

indirect, complement ~ (complement / obiect nedrept; complementul atribuirii; (complement) obiect indirect). Termenul *nedrept* este ieșit din uz; *complementul atribuirii* nu s-a impus ca termen. **C.i.** are caracter eterogen sub raportul conținutului și al formei. Valoarea de bază: indicarea obiectului căruia i se atribuie / adresează o acțiune / caracteristică. Alte valori: mai apropiate: obiectul destinației, referirii, atașării / separării, asemănării, atitudinii, interiorizării, orientării; mai îndepărtate: sursa, punctul de pornire / încheiere al unei transformări, obiectul vizat de un schimb / al unei selecții – partitivul; valori subsumate acestora: posesie, reciprocitate, atașare, asemănare. Nuanțe suplimentare: orientare favorabilă / nefavorabilă, folos / pagubă, interes. Prin **c.i.** fac referire la persoană unele verbe impersonale (*Mi-e frig; Îți place Brahms?*). Complementele de tipul *De un milion* (*de*

lei a cumpărat acțiuni) sunt considerate de diverși autori **c.i.**, circumstanțiale de mod* de măsură sau complemente de măsură* (distincte de circumstanțialul de mod); și valorile legate de origine*, schimb* sau trecerea dintr-o stare în alta* sunt considerate de unii autori complemente distincte. **C.i.** a fost conceput mai larg, dar din el au fost desprinse complementele de agent*, cumulativ*, de excepție*, instrumental*, opozițional*, de relație*, sociativ*. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Îi scriu tatălui meu; Îmi aduc aminte de ei; De scris mamei / la prieteni n-am scris*), interjecții predicative (*Bravo lor*), inclusiv onomatopee care substituie verbe (*Trosc copilului o palmă*); **c.i.** exprimate prin verbe la gerunziu au ca regente numai verbele *a se plictisi / a se sătura, a nu sfârși*; verbul poate lipsi uneori (*Cinste celor curajoși!*). **C.i.** are ca elemente regente și adjective, inclusiv derivate cu sufixul *-bil* (*proiect asemănător precedentului, persoană străină de orice meschinărie, copil incapabil de efort*) sau (rar) adverbe (*Ea și-a conceput proiectul independent de ceilalți arhitecți*); unele adverbe sunt interpretate ca prepoziții + dativ (*anterior, contrar, posterior, ulterior*) / componente ale unor locuțiuni prepoziționale: *aidoma, conform, corespunzător, potrivit* ș.a. + dativ / *cu*; *aproape / departe + de (cineva / ceva), concomitent / paralel / proporțional / simultan + cu* ș.a. **C.i.** este determinant obligatoriu al anumitor verbe – care impun un **c.i.** în dativ (*a (se) adresa, a aparține, a deferi, a destina, a păsa*) sau cu o anumită prepoziție (*a consta în / din, a milita pentru, a se apuca de, a se aștepta la, a se baza / bizui / întemeia pe, a se deghiza în, a se încrede în, a se referi la, a se teme de*) –, adjective (*apt / avid / pasibil de*), adjective / adverbe (*referitor la*). • Se exprimă prin: substantive / substitute ale acestora (pronume, numerale) în dativ (*Expediază beneficiarilor; Egal sie însuși*) / genitiv (cu articol posesiv) numai cu anumite adjective ca regente (*schior câștigător al concursului*) / cu prepoziție (*om dornic de viață; Mă tem pentru ei; Se bazează pe mine*); adjective cu prep. *de, din, în* (*Din proaspăt a devenit veșted*); adjective posesive precedate de prep. *asupra, împotriva, (în) contra* (*Concurez contra ta*); verbe la infinitiv (rar) numai cu prep. *a* (*S-au plictisit a asculta aceeași lecție*) sau și cu prep. *de, din, în, la, pentru* (*S-au plictisit de a asculta aceeași lecție; Copil incapabil de a se concentra; Sportiv fericit de a fi câștigat concursul*); verbe la gerunziu cu elementele regente precizate mai sus (*S-au plictisit ascultând aceeași lecție*); verbe la supin cu prep. *de, la, pentru* (*El s-a apucat de învățat; Nu se pricepe la gătit*). Construcțiile cu verbul la infinitiv, considerate în gramatica românească tradițională **c.i.**, nu propoziții completive indirecte, ca în gramatici ale altor limbi romanice, pot avea subiect distinct de al verbului regent și obligatoriu exprimat (*Se temea a nu interveni ceva = să nu intervină ceva*); sunt puțin numeroase, din cauza înlocuirii în română a infinitivului cu conjunctivul, mai ales în anumite arii. Cele mai frecvente prepoziții / locuțiuni prepoziționale cu care se construiesc **c.i.** sunt *cu, de, despre, din, față de, împotriva, în, (în) contra, între, la, pentru*, mai rar *a, asupra, către, de la, dintre, după, pe, peste, spre*; cu adjective și verbe la infinitiv nu se pot folosi decât unele dintre acestea. Restricția de formă gramaticală (dativ / construcție cu (anumite) prepoziții) este impusă de elementul regent: unele elemente regente cunosc în limba literară numai **c.i.** cu dativ / *la* + numerale / alte construcții cu sens cantitativ (*a acorda,*

a atribui, a impune, a propune, a reproșa, a se cuveni; *exterior, fidel, ostil*; *bravo*), altele admit numai **c.i.** cu prep. *cu* (*a se alia, a se deprinde; contemporan*), *de* (*a se bucura, a depinde; dornic*), *de / pentru* (*apt*), *din* (*a rezulta*), *în* (*a consta, a îngloba, a se integra, a se încadra, a se înrola, a se înscrie*), *la* (*a adera, a renunța; referitor*), *pe* (*a se baza / bizui, a conta, a da ceva pe altceva, a se întemeia, a se supăra*), *pentru* (*a milita*), *spre* (*a înclina*), iar altele admit ambele tipuri: dativ / prep. *cu* (*a corespunde*; *analog, similar*), *de* (*vai*), *pentru* (*folositor, indispensabil, necesar, util*). Construcția poate fi diferită în funcție de sens: *a împrumuta* + dativ „a da cu împrumut" / + acuzativ precedat de *de la* „a lua cu împrumut". • Unele verbe sau, mai rar, adjective pot avea un **c.i.** dublu – referitor la două obiecte și construite cu prepoziții diferite (*Răutatea l-a transformat din om în neom*) sau unul al persoanei (în dativ) și altul al obiectului – cu prepoziție (*a aminti / aduce aminte / vorbi cuiva de(spre) ceva, a-i arde cuiva de ceva, a-i cășuna cuiva pe cineva, a citi cuiva despre ceva*). • În unele cazuri există posibilitatea variației libere între **c.i.** și complementul direct*, unele verbe construindu-se cu **c.i.** în dativ / complement direct (*a ajuta cuiva / pe cineva, a anunța cuiva / pe cineva*) sau cu prepoziție (*a discuta (despre) ceva, a spera (la) ceva*); la unele verbe regimul este în funcție de diateză ș.a. (*a folosi ceva / pe cineva / a se folosi de ceva / cineva*). După unele verbe, **c.i.** exprimat prin verb la infinitiv nu poate fi distins de complementul direct (*Mi-am amintit / m-am hotărât a pleca*). • Dativul posesiv pe lângă un verb (*Le apreciez strădania*) este interpretat de diferiți autori fie drept **c.i.**, în virtutea posibilității dublării – însă cu o anumită nuanță de sens suplimentară (*Lor le apreciez strădania = nu altora*) –, fie drept atribut (= *Apreciez strădania lor, nu a altora*). • Topica: într-o succesiune de complemente necircumstanțiale, topica standard este considerată complement direct + **c.i.**; ea poate fi însă inversată pentru accentuarea **c.i.** sau pentru evitarea unor ambiguități (*Vând vecinului* (= **c.i.**) *casa* față de *Vând casa vecinului* = **c.i.** / atribut). Ordinea **c.i.** – complemente directe exprimate prin forme neaccentuate ale pronumelor personale este dictată de reguli specifice. • Pentru dublarea **c.i.** vezi **dublare clitică**. • Este neliterară construirea cu **c.i.** în loc de complement direct a unor verbe (*a schimba de*, după fr. *changer de*) sau invers (*a râde*) sau folosirea lui *a împrumuta* + dativul cu sensul „a lua cu împrumut" (după fr. *emprunter à*).

După verbe de declarație, în subdialectele bănățean, crișean, maramureșean și în graiurile din Transilvania, **c.i.** este introdus prin prep. *către (cătă, câtă)*. Pentru exprimarea valorii de „dativ", repetarea pleonastică a formelor neaccentuate ale pronumelor personale și reflexive în dativ, păstrarea unor construcții arhaice cu infinitivul, topica formelor conjuncte ale pronumelor personale și reflexive, vezi articolele respective. • **C.i.** (mai ales cel introdus prin prepoziții) este mai rar în istroromână. Deosebirile dintre dialectele sud-dunărene și dacoromână în privința posibilităților de exprimare a **c.i.** prin verbe la moduri nepersonale țin de existența sau nu în acele dialecte a anumitor moduri nepersonale.

În latină, atribuirea / adresarea au fost printre valorile cele mai frecvente și mai stabile ale **c.i.**, ca și nuanța de folos / pagubă. În descrierile limbii latine, **c.i.** este conceput mai larg sub aspectul valorilor exprimate (incluzând dativul etic, punctul de vedere, direcția exprimată prin dativ) decât în gramatica actuală a limbii române

(unde dativul etic este considerat ca neavând funcție sintactică de parte de propoziție, iar celelalte valori menționate sunt incluse în circumstanțialul de relație*, respectiv de loc*). Unele verbe (de ex., *credere*) se puteau construi fie cu **c.i.**, fie cu complement direct. Cazul de bază al **c.i.** era dativul, dar folosirea prepozițiilor (mai ales *ad*, *de* ș.a.) s-a extins. **C.i.** în dativ posesiv era foarte frecvent, dar a fost substituit aproape complet mai ales de construcții cu *habeo*. • În limbile romanice se regăsesc valorile **c.i.** din latină – atribuire / adresare, nuanța de folos / pagubă etc. – aceasta din urmă exprimându-se însă în limbile romanice cu ajutorul unei prepoziții. Și în unele limbi romanice, ca și în latină, unele verbe se pot construi fie cu **c.i.**, fie cu complement direct (lat. *credere* – rom. *a crede cuiva / pe cineva*). **C.i.** în dativ la nume de inanimate s-a păstrat numai în română; **c.i.** în dativ la nume de persoane apare în română și în occitană în concurență cu construcția prepozițională. **C.i.** în dativ posesiv nu s-a păstrat în limbile romanice, cu excepția în principal a construcțiilor din română de tipul *Mi-e sete; Îți place Brahms?* – față de fr. *J'ai soif; Aimez-vous Brahms?*. Unele verbe romanice care corespund unor verbe latine construite cu **c.i.** în dativ nu se mai construiesc în limbile romanice cu **c.i.** (lat. *dolere, uincere* – rom. *durea*, mod. *învinge*); în schimb, se construiesc în română cu **c.i.** (*a fugi de ceva*) unele verbe care în latină se construiau cu complement direct (lat. clas. *fugere*, lat. pop. *fugire*) și s-au moștenit ca atare în anumite limbi romanice (fr. *fuir*). După verbe cu sensuri echivalente, **c.i.** din română le corespund în alte limbi romanice complemente directe (rom. *Îți mulțumesc pentru cadou* – sp. *Te agradezco el regalo*) și invers (rom. *a ierta / întreba / învăța pe cineva* – fr. *pardonner / demander / enseigner à quelqu'un*). Unor verbe românești cu **c.i.** construite diferit, în funcție de sens, le corespund în franceză verbe diferite: rom. *a împrumuta cuiva / de la cineva* – fr. *prêter à / emprunter à*. În exprimarea **c.i.** al unor adjective, în limbile romanice occidentale nu se continuă dativul, ci construcțiile cu prep. lat. *ad*. • În româna literară din perioada 1532–1780, **c.i.** avea o frecvență mai mare și o distribuție mai largă decât în limba actuală: în textele traduse, mai multe verbe (*ajuta, apăra* „a interzice", *asculta, conteni, crede, (în)vinge, judeca, huli, opri, pizmui, urma* ș.a.) se construiau cu **c.i.** ca în latină, respectiv după model slav, în timp ce în cele netraduse se construiau cu complement direct. Construcția cu prep. *a* (*Să o dăm a oamini. Palia de la Orăștie*) se restrânge de la începutul sec. 18, dar cea cu prep. *la* devine frecventă, sub influența limbii vorbite. În textele din Moldova, **c.i.** este dublu sau chiar triplu exprimat, prin folosirea redundantă a pronumelui personal formă atonă, uneori alături de dublarea clitică* (*Ție ț-am greșitu-ți*. Dosoftei). Pe lângă **c.i.** cu infinitiv lung (*Nu sem datori a părērea de aur*. Coresi), care devine pe la 1750–1780 un arhaism, apare ca o inovație, de la începutul sec. 17, și **c.i.** exprimat prin supin. Ca urmare a înlocuirii infinitivului cu conjunctivul scade și frecvența **c.i.** exprimat prin infinitiv scurt, care este înlocuit cu completive indirecte; în perioada 1780–1836, la unii autori crește însă frecvența **c.i.** exprimat prin verbe la infinitiv (în dauna completivelor cu conjunctivul), după model latin și romanic – tendință care se manifestă intens și în perioada 1836–1881, când se constată și folosirea frecventă, după model francez, a prep. *de* în locul lui *din* (*a se compune de, a forma de*) sau *cu* (*a se hrăni de, vecin de*). În prima jumătate a sec. 20 ia

amploare destul de mare exprimarea predilectă a unor **c.i.** prin substantive în dativ și nu prin construcții prepoziționale, iar exprimarea unor complemente prin infinitiv cu prepoziție câștigă teren. *I.V.R.*

indirect, obiect ~, vezi **indirect, complement ~.**

indirectă, propoziție completivă ~ (nedreaptă). Termenul *nedreaptă* este ieșit din uz. **P.c.i.** exprimă valori asemănătoare celor indicate de complementul indirect*. Ca și acesta, era concepută mai larg și mai eterogen, din ea desprinzându-se completiva de agent* și circumstanțialele cumulativă*, de excepție*, instrumentală*, opozițională*, de relație* și sociativă*. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Umbla de colo-colo, povestindu-și viața cui voia să-l asculte; Nu-mi dădeam seama care puteau fi intențiile lui*; verbul poate lipsi uneori: *Cinste cui va reuși!*) / interjecții predicative (*Bravo cui a reușit*), inclusiv onomatopee care substituie verbe (*Trosc o palmă cui era în preajmă*), adjective (*politician dispus să accepte compromisuri*) sau (rar) adverbe (*Ea și-a conceput proiectul independent de cine mai concura*). **P.c.i.** interogative indirecte* au ca elemente regente verbe / adjective cu sensuri din domeniul informației. • Conective: pronume / adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* în dativ fără prepoziție (*Povestesc (ori(și))cui mă întreabă*) / acuzativ cu prepoziție (*Mă gândesc la ce mi-ai spus*) / genitiv cu prepoziție (*Concurează contra oricui participă*), pronume interogative în cazul / cu prepoziția cerute de funcția lor în **p.c.i.** (*Se mira ce căutăm noi aici / a cui fiică este*), adverbe relative / interogative (*Se mira cum am reușit*), conj. / loc. conjuncționale *că, să, ca... să, cum că, cum de, dacă, de* (vezi mai jos), *pentru că* (*Mă îndoiesc că l-ai mai văzut; Se ferea să fie văzută*); în **p.c.i.** negative apar și combinațiile *(să) nu (care) cumva să, ca nu cumva să* (*Se ferea să nu care cumva să fie văzută*) – care au și nuanță finală. **P.c.i.** interogative indirecte* parțiale sunt introduse prin pronume și adverbe interogative (*Se mira cine a putut face așa ceva*), iar cele totale – prin conj. *dacă / de*. **P.c.i.** introduse prin *cum că* sau prin *ca să* nedislocat sunt simțite astăzi ca învechite sau populare. Majoritatea conectivelor fiind comune cu completiva directă*, distincția **p.c.i.** – completivă directă se stabilește prin raportare la complementele care le corespund la nivelul propoziției (*Mă tem că pleacă / să nu plece = de plecarea ei*, față de *Doresc să plece = plecarea ei*). După verbe ca *a-și aminti, a se hotărî, a se gândi*, **p.c.i.** introdusă printr-o serie de elemente nu poate fi distinsă de completiva directă (*M-am hotărât să plec*). • Același termen regent (verb, mai rar adjectiv) poate fi determinat uneori de două **p.c.i.** construite diferit (sau de o **p.c.i.** și un complement indirect): *Se înscrie la orice concurs se organizează contra oricui se prezintă.* • Modurile folosite: toate modurile personale cu excepția imperativului, în funcție de elementul introductiv (cele introduse prin *(ca...) să* se construiesc numai cu conjunctivul: *Mă bucur să se facă bine*, cele introduse prin *(cum) că* și *de* nu admit conjunctivul: *Mă bucur că s-a făcut bine*) și de sens. Unele verbe impun anumiți conectori (*a se teme că / să*); când elementul regent este un verb cu sensul „a se teme", conținutul exprimat depinde de elementul introductiv, deci de modul folosit, precum și de forma pozitivă / negativă a predicatului din **p.c.i.** (*Mă tem că vine = să nu vină; că nu vine; să vină*). • Topica normală: după regent; **p.c.i.** introduse prin *de* (popular) „să" + indicativ – apropiate de

o coordonată copulativă – sunt totdeauna postpuse (*S-a apucat de i-a povestit tot*). Pentru reliefare, **p.c.i.** poate fi și antepusă regentului, mai rar dacă este introdusă prin elemente conjuncționale (*Să plec îmi pare rău, să mai stau nu pot*), mai frecvent dacă este introdusă prin pronume / adverbe (*Cui i-a mers o dată nu-i merge mereu, Cum de a reușit mă mir*). • Unele **p.c.i.** antepuse regentei pot fi reluate în regentă prin complemente indirecte pronominale (*Cui i-a mers o dată, aceluia nu-i merge mereu, Cum de a reușit, de asta mă mir*) (vezi și **dublare clitică, anticipare clitică, reluare**). • **P.c.i.** pot avea unele nuanțe suplimentare circumstanțiale (cauzală*, condițională*, finală*), care pot da naștere la interpretări diferite.

Pentru Muntenia se remarcă frecvența lui *de* „să". În subdialectul crișean, **p.c.i.** poate fi introdusă prin *și* „să" și conj. compusă *de și (dă și)* (*... am fost gata dă și mă duc*). În graiurile din Banat și nord-vestul Transilvaniei – tendință de hipercaracterizare a subordonării, manifestată prin frecvența conj. *că + să, cum* sau cuvinte interogative *că ce, că unde* (*M-o îndemnat că să plec*).

În latină, **p.c.i.** avea o structură asemănătoare cu completiva directă*, de aceea, în general, în descrierile limbii latine nu este abordată distinct. Și pentru limbile romanice există gramatici care nu fac această distincție; în celelalte limbi romanice, **p.c.i.** are aceleași elemente regente ca și în română; ea se introduce prin aceleași elemente ca și completiva directă (fr. *Je me réjouis qu'il soit rétabli*, it. *Non mi acorgevo quali potessero essere le sue intenzioni*), uneori însă precedate de prepoziții care nu apar la aceasta. Topica este de asemenea, în general, la fel ca în română. • În româna literară din perioada 1532–1640, **p.c.i.** avea ca elemente regente mai ales verbe și mai rar adjective, adverbe (ca *ferice*), interjecții (mai ales *vai*); ea avea conective comune cu completiva directă, specifice epocii fiind adv. *cum, unde*, loc. conjuncțională *cum că*, pron. relativ *cela ce* în dativ / în acuzativ cu prepoziție (dacă este interpretat ca pronume relativ compus), *cât*. În perioada 1640–1780 crește numărul **p.c.i.** construite cu conjunctivul; construcțiile cu *de* + indicativ (*s-au nevoit / apucatu-s-au de au scris*. Grigore Ureche), interpretate de unii drept **p.c.i.**, pot fi considerate și ca exprimând scopul realizat și sunt la limita cu coordonarea. În perioada 1780–1881, la unii autori crește frecvența complementului indirect exprimat prin verbe la infinitiv, în dauna **p.c.i.** corespunzătoare cu conjunctivul. Pentru perioada 1836–1881 se relevă și o anumită răspândire a **p.c.i.** introduse prin *cum că* sau prin *ca să* nedislocat. Vezi și **dublarea clitică, dublarea stilistică.** *I.V.R.*

individualitate. Stabilită, în mod firesc, în raport cu limbile din aceeași familie, **i.** limbii române este tratată adesea sub denumirea *locul* (sau *poziția*) *limbii române între limbile romanice*. **I.** rezultă din două categorii de fapte: a) condițiile externe de „formare"* și de evoluție; b) structura internă, în diacronie și în sincronie. • Condițiile externe care dau **i.** limbii române sunt: romanizarea* târzie și de scurtă durată; poziția periferică în Romania; izolarea timpurie de Imperiul Roman de Apus și apoi de așa-numita *Romania continua*, adică de blocul comun al celorlalte limbi romanice, de unde absența până aproape de epoca modernă atât a influenței latine* culte, cât și a influențelor interromanice; vecini neromanici, cu limbi de diverse familii; contacte lingvistice diferite, începând cu substratul și continuând cu influențele ulterioare, între care superstratul

slav este echivalentul celui germanic din limbile romanice occidentale; creştinism de dată romană, devenit de rit ortodox, care a implicat de asemenea legături cu lumea slavă (meridională şi răsăriteană) şi cu cea bizantină; formaţii statale diferite până în epoca modernă; reromanizare* începând cu perioada premodernă, stimulată iniţial de constituirea bisericii greco-catolice (unite cu Roma). • Principalele trăsături specifice ale structurii interne se găsesc în toate compartimentele limbii. În fonetică: existenţa vocalelor centrale *ă* şi *î* cu valoare fonologică; semivocala *ẹ*; numeroşi diftongi şi triftongi; sunetul vocalic şoptit nesilabic ị, învechit şi dialectal / regional şi ụ; numeroase grupuri consonantice inexistente în alte limbi romanice (de ex., *şt*, *jd*, *sč*); absenţa vocalelor nazale cu valoare fonologică; accentul liber (predomină totuşi cuvintele oxitone şi paroxitone) şi mobil (mai ales în flexiunea verbală), cu rol fonologic. În morfologie: bogăţia formelor flexionare şi a mijloacelor de exprimare; cumulul de mărci; alternanţele fonetice; existenţa genului neutru în sine şi felul său special de exprimare (asemănarea cu masculinul la singular şi cu femininul la plural, pentru care se găsesc unele paralele în italiană); articol hotărât enclitic, cu unica excepţie a procliticului *lui* la genitiv-dativul singular al numelor proprii de persoană masculine (extins şi la alte cuvinte), şi unele particularităţi de folosire (obligativitatea lui la toponimele compuse: *Gura-Humorului*, *Vălenii-de-Munte*; posibilitatea articulării la numele proprii de oraşe: *Cluj – Clujul*; articulare indirectă prin preluarea articolului hotărât al substantivului de către adjectivul antepus: *bunul prieten = prietenul bun*; absenţa lui după prepoziţii, cu excepţia prepoziţiilor *de-a*, totdeauna, şi *cu* în anumite sensuri, când substantivul nu are determinări atributive); două specii în plus de articole hotărâte: demonstrativ sau adjectival şi posesiv sau genitival; păstrarea unor elemente de flexiune cazuală sintetică la substantivele şi adjectivele nearticulate: forme speciale de genitiv-dativ singular, de obicei identice cu pluralul, la genul feminin (*casă – case; bună–bune*), vocativ singular masculin în *-e*, *bărbate!* şi feminin în *-o*, *soro!*; identitatea cazurilor genitiv şi dativ (care pot fi diferenţiate fie prin topică, fie prin articolul posesiv la genitiv); mulţimea desinenţelor substantivale de plural, între care cea de feminin *-le* este o inovaţie proprie, iar cele de masculin *-i* şi de neutru *-uri* sunt moştenite în comun cu italiana; gradul comparativ cu *mai* < lat. *magis*, ca în limbile iberoromanice, iar superlativul relativ din comparativ + articolul demonstrativ; numeralele cardinale propriu-zise de la 11 la 19 formate cu prepoziţia *spre* < lat. *super* (*doisprezece*), iar cele ordinale de la 2 în sus cu două articole: articolul posesiv + articolul hotărât enclitic (*al doilea*); substantivizarea numeralului cardinal pentru „sută"; pronume numeroase (specii şi unităţi) şi bogăţia flexiunii pronominale (forme cazuale; la pronumele personale şi reflexive forme accentuate şi neaccentuate – clitice – de dativ şi de acuzativ; la multe pronume deosebiri formale între pronume şi adjectivele pronominale corespunzătoare); trei pronume personale de pers. 3 (*el*, *dânsul*, *însul*); formele pronominale *mine*, *tine*, *cine*; dativul posesiv exprimat prin forme neaccentuate ale pronumelor personale şi reflexive; desinenţa de plural feminin-neutru *-le* la pronumele posesive; exprimarea posesiei la pers. 3 sg. prin personalul *lui*, *ei* şi posesivul *său*, *sa*; pronume / adjectiv pronominal de întărire; pronume demonstrative de diferenţiere, de identitate şi de calificare (pe lângă speciile panromanice

de apropiere și de depărtare); conservarea celor 4 conjugări latinești; indicativul prezent cu *-ez-* la conj. 1 și cu *-esc-* la conj. 4; desinența verbală *-i* la pers. 2 sg. la majoritatea timpurilor simple (excepții: perfectul simplu și, în dacoromână, mai mult ca perfectul); mai multe forme de viitor, toate analitice; modul conjunctiv marcat de conjuncția *să* și infinitivul de prepoziția *a*; existența modului prezumtiv și a supinului; absența participiului prezent; mulțimea verbelor însoțite de pronume reflexive în cazul dativ și, mai ales, acuzativ și varietatea valorilor lor, între care pasivul reflexiv (cu pronumele în acuzativ); mulțimea formelor de indicativ prezent ale verbului *a fi*, la pers. 1 sg. / 3 pl. (*sânt, îs, -s*) și 3 sg. (*este, e, îi, i*); paradigme diferite ale verbului *a avea* și *a vrea* ca auxiliare față de aceleași verbe autosemantice; identitatea adverbelor cu adjectivele în forma de masculin-neutru singular a acestora (pe lângă adverbele cu sufixe specifice); folosirea adverbelor modale în *-ește* pentru denumirea unei limbi; valoarea de conjuncție și de adverb a cuvântului *și*; folosirea prepozițiilor *într(u), dintr(u), printr(u)* ca un fel de variante ale lui *în, din, prin* în anumite contexte fonetice. În sintaxă: complementul direct cu prepoziția *pe* la substantive nume de persoane, la diverse pronume și numerale (cu paralele cu *a* în limbile iberoromanice și în sardă); dublarea gramaticalizată a complementului direct și indirect prin forme neaccentuate ale pronumelor personale (cu valoare stilistică există și în alte limbi romanice); construirea cu prepoziția *de* a numeralelor cardinale de la 20 în sus; folosirea conjunctivului în locul infinitivului; gerunziul în locul infinitivului în construcții originare de tipul acuzativ + infinitiv; folosirea modului condițional-optativ în propoziții condiționale; conjuncție coordonatoare intermediară între copulative și adversative (*iar*); conjuncție coordonatoare adversativă pentru opoziția puternică după un antecedent negativ (*ci*); la propozițiile subordonate necircumstanțiale conjuncțiile *că* + indicativul (și condițional-optativul, prezumtivul) și *să* + conjunctivul; corespondența timpurilor laxă; libertatea topicii; topica dublă a unor adjective pronominale, în special a celor demonstrative; postpunerea curentă a adjectivelor pronominale posesive; posibilitatea intercalării unui adjectiv între substantiv și atributul său substantival prepozițional. În lexic: rusticitatea* celui moștenit; cuvinte latinești păstrate numai în română sau numai în câte o altă limbă romanică; sensuri specifice; absența unor cuvinte moștenite în tot restul Romaniei; substrat (traco-)dac, cu pondere redusă, comparabilă cu cea a substratului din franceză, de ex. (între elementele de substrat – comune sau nu cu albaneza – s-au identificat unele paralele dalmate, retoromane și italienești); absența influenței germanice; împrumuturi specifice: slave, balcanice (grecești în diferite perioade și turcești; prin elementele grecești – vechi și noi – se realizează asemănarea cu unele dialecte italienești, iar prin elementele turcești de origine arabă asemănarea cu arabismele din limbile iberoromanice), maghiare; ospitalitate* și forță de asimilare. În formarea cuvintelor: afixe păstrate numai în română (prefixele *s-*, *stră-*, sufixele *-ic(ă), -ură*); afixe împrumutate din diverse limbi; ponderea mai mare a derivării regresive (în special formații postverbale). În frazeologie: expresii meteorologice cu verbul *a fi (e ger)*; expresii de tipul *sum pro habeo (mi-e foame)*. În scriere: literele-vocale *ă, â, î*, cu valori specifice, și sinonimia *â, î*; literele-consoane *ș* și *ț*; notarea prin *e, i, o, u* și a unor semivocale sau semiconsoane; digrafele *ce, ci, ge, gi* și trigrafele *che, chi, ghe, ghi*

(ca în italiană); scrierea în trecut cu alfabet chirilic. • „Pronunțata **i.** a limbii române" (M. Bartoli) nu-i afectează romanitatea* (vezi **genealogică, apartenență ~** și **tip(ologie)**), dar o face mai greu clasabilă (vezi **clasificarea limbii române**).

Particularitățile care individualizează limba română în sens larg sunt comune celor patru dialecte (vezi **unitate**). Pentru limba română în sens restrâns (= dialectul dacoromân) **i.** sporește prin unele trăsături proprii, de ex. existența pronumelor de politețe de diverse grade, mai mult ca perfectul sintetic și forma scurtă a infinitivului.

În istoria limbii române unele particularități care îi conferă **i.** au suferit schimbări în sensul reducerii acțiunii și a ponderii lor (de ex., cumulul de mărci, sfera articolului demonstrativ, pasivul reflexiv, folosirea conjunctivului față de infinitiv), ca efect al reromanizării*. Vezi și **tendințe**. *M.A.*

inferioritate, comparativ de ~. Una dintre cele două valori ale comparativului* de inegalitate (alături de comparativul de superioritate*). Apare la adjectiv* și la (unele) adverbe* (de obicei de mod). Se formează cu adverbele *mai puțin* așezate înaintea formei de pozitiv a adjectivului / adverbului comparat (*mai puțin bun, mai puțin bine*). Al doilea termen al comparației se introduce prin adverbele comparative cu rol de prepoziție *decât / ca* (uneori cu regim de acuzativ: *Mai puțin inteligent decât tine; Mai puțin bine ca mine*; alteori al doilea termen al comparației primește caz de la o altă prepoziție din structură: *La tine este mai puțin bine decât la mine* sau de la verb: *Mie, cartea îmi este mai puțin utilă decât ție*), sau cu rol conjuncțional, eventual urmat de relative sau conjuncții, când al doilea termen al comparației este o propoziție (*Mai puțin inteligent decât ești tu; E mai indulgent decât când l-am cunoscut eu*). Al doilea termen poate lipsi când este subînțeles (*Sorin e atent. Călin e mai puțin atent*).

Dialectele sud-dunărene formează **c.i.** analog cu dacoromâna.

În latină, **c.i.** se forma cu adverbul *minus* antepus adjectivului / adverbului comparat. • Limbile romanice occidentale folosesc descendenți ai lui *minus*. • Creație târzie în română, ulterioară sec.16, la început îmbinare liberă. *A.Ș.*

infinitiv. Are 2 timpuri: prezent, perfect. **I.** prezent se realizează sub o formă „scurtă", totdeauna verbală, și sub o formă „lungă", în general substantivală, întrebuințată ca verb numai la cuvintele vechi, în formele inverse de optativ* prezent neînsoțite de pronume clitice* – *fir(e)-ar* – din vorbirea populară și familiară. **I.** prezent este o formă simplă. **I.** scurt se formează de la radicalul verbului, cu un sufix modal; este de obicei precedat de prepoziția *a* – absentă în formele verbale compuse cu **i.** (*voi citi*), în construcțiile infinitivale* relative (*n-are ce citi*), după verbul *a putea* în limba literară (*pot citi*); este forma-tip a verbelor, baza clasificării tradiționale a acestora, după model latin, în 4 conjugări*: conj. 1 *-á* (*a da*), 2 *-eá* (*a vedea*), 3 *-e* (*a pune*), 4 *-í* (*a citi*) și *-î́* (*a hotărî*). **I.** prezent are o variantă populară și învechită, **i.** „prezumtiv", compusă din **i.** scurt al verbului auxiliar* *a fi* (cu marca *a* obligatoriu exprimată) și gerunziul* verbului de conjugat (*a fi știind*). **I.** lung conține sufixul *-re* atașat după sufixul conjugării: 1 *dare*, 2 *vedere* (*-e-* > *-é-*), 3 *punere*, 4 *citire, hotărâre* (vezi și **abstracte nominale, numele calității și al stării, sufixe pentru ~**). Valori speciale ale **i.** prezent: atemporală (*dorința de a încerca*), de imperativ* și de viitor* în propoziții principale (construcții rare, după model străin – *A nu se rupe florile*), de acțiune trecută (când verbul

regent este la un timp trecut – *A putut citi*) sau viitoare (când determină un verb la timpul viitor – *Va putea citi*), de acțiune posterioară față de acțiunea verbului regent (după prepozițiile de scop* *pentru, spre* și de timp* *până, înainte de* – *Citește pentru a se informa*). **I.** perfect este o formă compusă din **i.** prezent al verbului auxiliar *a fi* și participiul* invariabil al verbului de conjugat (*a fi existat*); este totdeauna însoțit de marca prepozițională *a*. Valoarea de bază: anterioritatea față de acțiunea verbului regent (*Participă la examen cu condiția de a fi citit bibliografia*); valoare specială: posterioritatea față de acțiunea regentului, după prepozițiile temporale *până, înainte de* (*Totul se petrecuse înainte de a fi existat el*). Aspectul negativ al **i.** se realizează cu adverbul *nu* plasat după marca *a* (*a nu citi, a nu fi existat*). Marca *a* e disociabilă și prin intercalarea unor adverbe monosilabice clitice (*a mai spune, a mai fi spus*) ori a pronumelor clitice (*a-i spune, a-i fi spus*); la **i.** negativ, aceste elemente se plasează după negație (*a nu mai spune, a nu-i fi spus*), iar ordinea lor relativă este pronume – adverb (*a nu-i mai spune*). Unele adverbe monosilabice apar după auxiliarul *fi* (*a fi și / tot încercat*). • **I.** este sinonim (în concurență) cu conjunctivul* după anumite verbe (*poate citi / să citească*), adjective (*dator a ști / să știe*), substantive (*răbdarea de a-l asculta / să-l asculte*), prepoziții (*până a veni / să vină*), în construcții relative (*n-are ce spune / ce să spună*); în anumite contexte este sinonim (în concurență) cu conjunctivul și cu supinul* (*continuă a citi, să citească, de citit*), mai rar (în construcții livrești) cu indicativul* (*pretinde a fi participat / că a participat*), cu gerunziul (*începe prin a spune / spunând*), ori cu substantivele nume de acțiune / stare (*muncește până la a se epuiza / până la epuizare*). • **I.** are natură gramaticală dublă: de verb și de substantiv. Trăsăturile verbale sunt: utilizarea ca formant al unor timpuri compuse – viitorul (*voi citi*), prezentul condiționalului* / optativului (*aș citi*); utilizarea cu valoarea modurilor personale conjunctiv, imperativ, indicativ; combinarea cu determinantele specifice verbului – subiect* (*a-și stabili fiecare bibliografia*, vezi **absolute, construcții ~**), nume predicativ* (*a fi profesor*), element predicativ suplimentar* (*a-l considera specialist*), complement direct* (*a-l considera*), indirect* (*a se adresa publicului*), de agent* (*a fi explicat de profesor*), circumstanțial (de loc*: *a merge acasă* etc.) – (excepțional) funcția sintactică de predicat*, cu valoare de imperativ (*A nu se rupe florile!*). Trăsăturile substantivale sunt: funcțiile sintactice îndeplinite (exceptând-o pe cea de predicat) – subiect (*Urmează a se stabili*), nume predicativ (*Condiția este (de) a citi bibliografia*), element predicativ suplimentar (*Îl lasă a greși*), atribut (*condiția de a citi bibliografia*), complement direct (*Poate citi*), complement indirect (*gata (de) a încerca*), anumite tipuri de complemente circumstanțiale (de scop: *Citește pentru a se informa* etc.); legarea de regent prin prepoziție (totdeauna în prezența mărcii *a*, mai ales în funcția de atribut și de circumstanțial, facultativ în cea de nume predicativ și de complement indirect).

Distincția dintre **i.** scurt verbal și **i.** lung substantival caracterizează dacoromâna. Istroromâna posedă un **i.** scurt verbal: conj. 1 *-ắ* (*stå*), 2 *-ę́* (*bę*), 3 *-́e* (*årde*), 4 *-í* (*avzí*); clasa verbelor în *-ę́i̯* (*pisę́i̯* „a scrie"), *-úi̯* (*carúi̯* „a certa") lipsește din celelalte dialecte. Verbele cu **i.** în *-î* lipsesc din istroromână. **I.** este mai extins în istroromână, posibil uneori sub influență croată și italiană; de ex., **i.** final după verbe de mișcare (ir. *A mers sluji*), unde dacoromâna folosește conjunctivul, etimologic

în context (dr. *A mers să slujească*). Meglenoromâna și aromâna posedă numai **i.** lung. În meglenoromână acesta are valoare verbală: conj. 1 *-ári* (*căntari*), 2 *-ẹári* (*puteari*), 3 *-iri* (*cunoaștiri*), 4 *-íri* (*durmiri*); uneori se produce confuzia sufixelor. În aromână, **i.** a pierdut valoarea de verb, fiind folosit în general ca substantiv; este frecventă confuzia sufixelor, prin extinderea lui *-ẹári* (variantă preferată): *-ári* (*cântari*), *-ẹári* (*videari*), *-iri / -ẹári* (*cunoaștiri / cunuștẹari*), *-íri / ẹári* (*muriri / murẹari*), *-îri / ẹári* (*avdâri / avdari*); concurența sufixelor face irelevantă utilizarea lor în clasificările flexionare. **I.** prezent fără marca *a* se utilizează în aria (nord-)vestică a dacoromânei și după verbul *a ști* (*O știam face*), iar în subdialectul maramureșean, de asemenea, după *a vrea* (*Nu m-o vrut da*).

Limba română, ca și celelalte limbi romanice, continuă **i.** prezent activ din latină, care preluase și valori ale altor moduri (gerunziu, participiu viitor pasiv, supin, conjunctiv, indicativ). Conservarea sufixului *-re* nemodificat și a distincției *-ére / -ere* este o caracteristică romanică orientală. **I.** perfect (sintetic) a fost înlocuit cu perifraze încă din latina vulgară. Construcția prepozițională a **i.** este atestată în latina populară, cel mai frecvent cu *ad*. Disponibilități sintactice ale **i.** conservate din latină: **i.** subiect, **i.** nume predicativ etc. Construcțiile infinitivale relative au apărut în latina populară. Verbele cu **i.** în *-íre* sunt o inovație a românei. Substantivarea **i.** este un proces comun limbilor romanice în faza lor veche; doar în română procedeul are caracter sistematic; **i.** substantival e feminin – aspect ce particularizează româna (H.M. Gauger). „Scurtarea" **i.** a fost considerată un fenomen vechi, întrucât e prezent, de asemenea, în provensală, în dalmată, în unele dialecte italiene și retoromane (Fr. Miklosich, B.P. Hasdeu), o inovație regională independentă în dacoromână și în istroromână (J. Byck), curentă în istroromână în sec. 13, la separarea celor două dialecte (I. Diaconescu). A fost explicată prin necesitatea de a se marca formal distincția dintre utilizarea verbală și cea substantivală a **i.** (J. Byck ș.a.), posibil și sub influența unor limbi slave, ca factor favorizant (Liliana Ionescu-Ruxăndoiu ș.a.). În dacoromână, **i.** lung verbal și **i.** scurt apar în concurență până în sec. 18. **I.** perfect este atestat târziu, începând cu sec. 18; crearea sa a consolidat statutul **i.** ca mod verbal; este rar în limba contemporană. Gramaticalizarea prepoziției rom. *a* (< lat. *ad*) particularizează dacoromâna; este un fapt vechi; construcția, absentă din dialectele sud-dunărene, e probabil posterioară protoromânei* (O. Densusianu ș.a.), generală în sec. 16. Celelalte prepoziții (+ *a*) apar în structuri mai târzii: *de* (cea mai veche, consolidată de influența franceză), *fără*, *până* etc. **I.** latin și / sau romanic corespunde în română indicativului / condiționalului cu conjuncția *că* sau gerunziului după verbe de declarație ori de percepție. Concurența (înlocuirea) **i.** cu conjunctivul a fost explicată prin influență balcanică (Kr. Sandfeld ș.a.), legată și de substratul tracic, iar, mai recent, prin evoluție internă (L. Onu); procesul apropie româna de unele dialecte italiene meridionale, unde e mult mai limitat (W. Meyer-Lübke, G. Rohlfs, D. Copceag, A. Lombard, I. Bacinschi, Teresa Ferro). Substituția **i.** românesc cu conjunctivul în funcția de complement direct s-a extins, de la verbele dorinței, invitației, hortative, iusive și de declarație, la verbe din alte clase lexico-gramaticale; de aici, probabil, la verbele impersonale, în funcția de subiect (L. Onu) – *Trebuie să plec*. Restrângerea utilizării **i.** începe înainte de sec. 16, se produce mai ales în

aria sudică, în special după verbe, inclusiv după auxiliarul *a vrea* în structura viitorului; formele de viitor compuse cu conjunctivul sunt probabil anterioare sec. 16 în sud (Elena Berea-Găgeanu). în dacoromâna contemporană se preferă **i.**, mai ales în funcţia de subiect; tendinţa de extindere a **i.** în stilurile ştiinţific, administrativ, publicistic, începând cu sec. 19, se datorează şi unor influenţe străine. **I.** cu subiect propriu, diferit de subiectul propoziţiei, apropie tipologic româna de limbi ca portugheza, spaniola. Construcţiile infinitivale relative, înregistrate în diverse limbi romanice, sunt atestate în dacoromâna veche (sec. 16); frecvenţa lor creşte ulterior. Utilizări ale **i.** specifice pentru limba veche: fără prepoziţia *a* în forme arhaice de condiţional perfect (*am vrut putea* „am fi putut". *Palia de la Orăştie*) sau în funcţia de complement direct al verbelor *a cuteza*, *a vrea* (în texte transilvănene – *Aţi cutezat face. Palia de la Orăştie*); precedat de *a*, fără altă prepoziţie, în funcţia de complement circumstanţial de scop (*Venri-va a giudeca. Psaltirea Hurmuzaki*), de relaţie (*A o cheltui nu o cheltuiră*. Varlaam) – structuri menţinute astăzi în subdialectul maramureşean. *C.S.*

infinitivale, construcţii ~ absolute. Aceste construcţii având drept centru un verb la infinitiv prezintă trăsături comune cu construcţiile absolute* gerunziale şi participiale, de care se deosebesc prin prezenţa, în general, a unei prepoziţii (*până*) / locuţiuni prepoziţionale (*înainte de*); ca şi acestea, pot avea determinanţi de tip verbal, inclusiv subiect propriu, distinct de subiectul verbului regent (*Înainte de a pricepe omul ce-i bine şi ce-i rău, multă vreme trebuie să treacă; Până a găsi Făt-Frumos pe Ileana Cosânzeana, multe încercări îl aşteptau*, dar şi *Nu mai trăieşte ea a veni vara*). Sunt echivalente cu propoziţiile subordonate corespunzătoare (*Înainte să priceapă...; Până să găsească...*) şi au pierdut teren în ariile în care s-a produs înlocuirea infinitivului cu conjunctivul. *I.V.R.*

infinitivale, construcţii ~ relative. Construcţii formate dintr-un verb la infinitiv fără *a* precedat de pronume / adverbe relative (cu diverse funcţii pe lângă verb), putând avea ca regent numai verbul *a avea* impersonal cu sensul „a exista, a se găsi" sau personal cu sensul „a putea, a şti, a găsi" sau, mai rar, *a fi* impersonal. Constituie părţi de propoziţie dezvoltate, putând avea rolul de subiect pe lângă *a fi* (*Când nu-i minte nu-i ce vinde*) sau *a avea* impersonale (*N-are cine se duce*) sau de complement direct* pe lângă *a avea* personal (*N-ai ce face; N-am cu cine mă duce; Am din ce trăi; Avem unde merge*). Sunt echivalente cu propoziţii subordonate subiective (*Când nu-i minte nu-i ce să vinzi*), respectiv completive directe* cu predicatul la conjunctiv (*N-are cine să se ducă; N-ai ce să faci; N-am cu cine să mă duc; N-avem unde să mergem*).

Sunt păstrate din latină şi se regăsesc şi în alte limbi romanice (cf. fr. *avoir de quoi vivre*). *I.V.R.*

iniţiale, consoane ~. Toate consoanele româneşti pot apărea în poziţie iniţială. **C.i.** nu suferă, de obicei, modificări, întrucât această poziţie este forte prin natură; mai mult, fenomenele de sandhi* presupun influenţa sunetelor iniţiale ale unui cuvânt asupra sunetelor finale ale cuvântului precedent. Singura consoană care manifestă o anumită instabilitate în poziţie iniţială, în anumite graiuri regionale (munteneşti, bănăţene), este laringala* *h* (cf. *ot, aină*).

În trecerea de la latină la română, **c.i.** s-au conservat în general; excepţie fac situaţiile în care aceste consoane erau urmate de elemente care au avut efect

palatalizant. De remarcat că, în română, în urma exercitării influenței slave, se reface posibilitatea ocurenței lui *h* în poziție inițială prevocalică (*haină, hrană*), posibilitate existentă în latina clasică (*habere, hora*). *L.I.R.*

inscripţii. I. latine de pe teritoriul României (aproximativ 4 000) ocupă o arie care cuprinde Transilvania (de la arcul Carpaților în est și sud până la Orheiul Bistriței la nord și regiunea Clujului în vest), Banatul, Oltenia, partea de vest a Munteniei de-a lungul Oltului (acestea constituind provincia Dacia), Dobrogea (provincia Scythia Minor, parte a Moesiei Inferior); pe malul stâng al Dunării, în sudul Munteniei și al Moldovei (teritoriu depinzând de provincia Moesia) **i.** sunt izolate. Majoritatea s-au găsit în orașele romane, dar și în peste 500 localități rurale sau așezări militare. Cea mai veche **i.** este un tratat între Roma și Callatis (Scythia Minor), datată în jurul anului 100 î.Hr.; în Dacia, cea mai veche este o diplomă militară din 106 d.Hr. Cele mai recente provin din sec. 5–6 în Scythia Minor și sec. 4 în Dacia; cele mai numeroase provin din secolele 2–3 d.Hr. (în Dacia, gravarea **i.** încetează chiar înaintea abandonării provinciei). Clase de **i.**, după materialul gravat și destinație: 1) **i.** oficiale, gravate pe piatră sau bronz: legi, tratate, hotărâri ale senatului, edicte ale împăraților și ale guvernatorilor provinciali, dispoziții financiare, diplome militare (de lăsare la vatră) etc.; 2) **i.** pe edificii (date cu privire la numele constructorului, al restauratorului, împrejurările și destinația construcției); 3) **i.** votive: obiecte, altare, clădiri dedicate zeilor și oamenilor (conținând numele dedicatorului, al dedicantului, motivul dedicării); 4) **i.** onorifice, gravate pe soclurile statuilor, pe monumente, arcuri de triumf (conținând cariera și meritele celui elogiat); 5) pietre „miliare" (indicând distanța de la punctul de pornire pe un drum public, dar și date privind construcția drumului); 6) **i.** funerare, grupul cel mai numeros (epitafuri, conținând numele și cariera defunctului, numele și calitatea autorului inscripției și, uneori, elogii versificate); 7) tăblițe de blesteme (*defixiones*), gravate, de obicei, pe plumb; 8) **i.** pe obiecte diverse: ștampile ale fabricantului de cărămizi sau de amfore, scrisori pe țigle sau pe alte obiecte; 9) **i.** parietale, scrijelate (*graffiti*) sau pictate (*dipinti*), cu scopuri și conținuturi diverse (afișe electorale, comentarea unor spectacole, epigrame, socoteli, amintiri etc.); 10) tăblițe cerate, scrise cu un *stilus* pe ceara cu care a fost acoperit un dreptunghi de lemn: scrisori, contracte.

Valoarea documentară a **i.** interesează domeniul istoriei și cel al lingvisticii. În domeniul istoriei, **i.** completează, precizează și detaliază informațiile oferite de literatură: cronologia unor evenimente, textul exact al unor acte legislative, cariera unor personaje, recrutarea și mișcările unităților militare, statutul și dezvoltarea unor așezări, date demografice, etnografice și economice, toponimie și antroponimie, gradul de cultură a unor regiuni, răspândirea unor culte religioase etc. Pentru cunoașterea limbii latine, mai ales a celei vorbite și scrise de oameni mai puțin influențați de normele școlare, **i.** aduc informații privind abaterile de la aceste norme, în ansamblul sistemului limbii. Mărturiile sunt fie directe – consemnarea în scris a unei forme neliterare (*hec* pentru *haec, sante* pentru *sanctae, setis* pentru *estis*) –, fie inverse – reacția celui care scrie față de abaterile pe care nu le cunoaște decât parțial, vezi **hiperurbanism** (*aeius* pentru *eius, sunct* pentru *sunt*); în linii mari, pe întregul teritoriu latinofon al Imperiului Roman se întâlnesc, consemnate de **i.**,

aceleaşi inovaţii, fără a se putea observa diferenţe dialectale, cel puţin până în sec. 6; printr-o cercetare statistică a fenomenelor se obţin cel mult tendinţele predominante în anumite regiuni; dacă acestea ar putea confirma ipoteza unei diviziuni dialectale a latinei, aceasta nu coincide cu individualitatea actuală a limbilor romanice (simplificarea geminatelor cuprinde, de exemplu, o arie diferită de cea romanică: nazalele şi lichidele geminate lasă urme în română, provensală, catalană, spaniolă şi portugheză, dar se simplifică în **i.** acestei arii, în timp de oclusivele geminate se menţin destul de consecvent în **i.**, dar nu lasă urme în limbile romanice ale aceleiaşi arii).

I. greceşti se găsesc sporadic în nordul Dunării, frecvent în coloniile de pe litoralul dobrogean (Histria, Tomis, Callatis). Valoarea documentară istorică, socială, economică este analogă cu cea a **i.** latine, cu mai numeroase detalii de istorie şi administraţie locală, datorită faptului că **i.** greceşti sunt, în general, mai lungi decât cele latine. Pentru limba latină, **i.** greceşti oferă informaţii despre împrumuturile lexicale, de obicei din limbajul administrativ şi militar (*κανδιδᾶτος – candidatus, κεντουρία – centuria*), dar nu lipsesc nici apelativele (*ἀβιτώριον – *abitorium* „latrină publică").

I.F.

instrumental, complement circumstanţial ~ (de mijloc). Termenul *de mijloc* nu s-a impus. Valori: exprimă mijlocul – lucrul, instrumentul (*Bate cuie cu ciocanul*), materia (*cafea decofeinizată cu apă*) / fiinţa care serveşte ca intermediar (*L-a invitat prin ambasadorul său*) / acţiunea (*A reuşit prin muncă*) – prin care / prin a cărui (cărei) absenţă (*Citeşte fără ochelari*) se realizează o acţiune / se manifestă o însuşire. A fost desprins din complementul indirect* sau / şi din complementul circumstanţial de mod*. • Elemente regente: verbe / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepersonale (*Făcându-se bine prin tratamente naturiste, n-a mai apelat le medicina clasică*), interjecţii predicative (*Hai cu trenul!*) şi adjective (derivate cu sufixul *-bil*: *acţiuni realizabile prin intermediari*). • Se exprimă prin substantive / substitute ale acestora precedate de prep. *cu, datorită, din, fără, în, prin*, mai rar *după, la* (*Nu ţine volanul numai cu o mână, ţine-l cu amândouă!; Transmite-i prin mine; Cântă la contrabas*), prin verbe la gerunziu (*Învaţă citind cu glas tare*) – care pot fi interpretate şi drept circumstanţial de mod – sau (livresc) la infinitiv cu prep. *prin* (*A început prin a-mi arăta pumnul*). Construcţiile evasilocuţionale de tipul *cu ajutorul..., prin intemediul / mijlocirea...* (*A fost primit în audienţă numai prin mijlocirea mea*) sunt interpretate de unii autori drept **c.i.** (+ atribut / atributivă), iar de alţii ca locuţiuni prepoziţionale care introduc **c.i.** (+ acuzativ în cazul adjectivelor posesive).

În unele descrieri ale limbii latine, **c.i.** şi circumstanţialul sociativ sunt tratate împreună. **C.i.** se exprima prin ablativ – iniţial fără prepoziţie şi apoi cu diverse prepoziţii –, precum şi prin acuzativ cu prepoziţie. În limbile romanice s-au păstrat multe din prepoziţiile folosite în latină cu această funcţie: lat. *cum, in, per* (+ *in*) > fr. *par, en* etc.; it. *con*; rom. *cu, în, prin*; sp. *con*; în Iberoromania, *por* < lat. *pro* a preluat şi funcţiile lui *per*. Şi în celelalte limbi romanice, **c.i.** se prezintă asemănător celui din română, căreia franceza i-a putut servi în unele cazuri drept model (cf. *Il commença par me montrer le poing* etc.). Şi în limbile romanice occidentale există construcţii evasilocuţionale de acelaşi tip ca în română (care a calchiat unele construcţii din limba franceză) –

fr. *à l'aide de*, it. *per mezzo di*, sp. *por intermedio de* etc. • În româna literară veche, **c.i.** se exprima prin substantive / substitute ale acestora precedate de prep. *cu, din, dintru, fără, în, la, prin, printru*. Sporadic, în unele texte traduse, sub influența originalului slavon, **c.i.** era exprimat și prin substantive în dativ (*Se voru împreuna nunteei* = „prin nuntă". *Pravila ritorului Lucaci*), construcție care dispare în primele decenii ale sec. 17. A existat și un tip vechi de **c.i.** redundant (*grăind a zis*). *Datorită* și *mulțumită* (cu prima atestare din 1839) au devenit prepoziții abia mai târziu, iar *grație* are caracter neologic. Vezi și **dublare stilistică**. *I.V.R.*

instrumentală, propoziție circumstanțială ~. Valori: exprimă mijlocul – lucrul / instrumentul (*Bate cuie cu ce are la îndemână*) / materia (*cafea decofeinizată cu ce prevăd normele*) / ființa care servește ca intermediar (*L-a invitat prin cine a găsit*) / acțiunea (*A reușit prin ceea ce a întreprins*) – prin care / prin a cărui (cărei) absență (*A ajuns la lampă fără să se urce pe scară*) se realizează o acțiune / se manifestă o însușire. A fost desprinsă din completiva indirectă* sau / și din circumstanțiala de mod*. **P.i.** pronominală este uneori greu de distins de circumstanțiala sociativă* referitoare la lucruri, cu construcție asemănătoare (*A venit cu ce a putut* = „cu ce mijloc de transport a putut" / „aducând ce a putut"), iar cea conjuncțională – de circumstanțiala de mod. • Conective: pronume / adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)*- precedate de prep. *cu, datorită, din, după, fără, în, la, prin* (*Trăia din ce moștenise; Prinde șuruburile cu ce șurubelniță a găsit*), loc. conjuncțională *fără (ca...) să*. • Modurile folosite: indicativ, prezumtiv (*O fi reușind numai cu ce are la îndemână?*), condițional-optativ (*N-ar saluta fără să-și scoată pălăria*). • Topica: **p.i.** conjuncționale sunt numai postpuse regentei, cele pronominale sunt de obicei postpuse, dar pot fi antepuse pentru reliefare (*Numai din ce-a câștigat cinstit și-a ținut el toată familia*). • Unele **p.i.** antepuse regentei pot fi reluate în regentă prin complemente instrumentale pronominale (*Din ce-a câștigat cinstit, din asta și-a ținut familia*). • Pot avea și alte nuanțe circumstanțiale. • **P.i.** este rară în româna vorbită, apărând frecvent coordonată cu un complement instrumental*.

În latină și în celelalte limbi romanice nu este în general o categorie recunoscută ca atare. • În româna literară veche, **p.i.** era rară în texte. **P.i.** conjuncțională avea conectivele *că* (numai în sec. 16), *căci (căce)* (numai în sec. 17) și *de* (în texte din sec. 17–19, iar în limba modernă numai în vorbirea populară), în limba literară contemporană nemaiapărând **p.i.** conjuncționale de acest fel; ele au dezvoltat valoarea instrumentală pornind de la cea cauzală* sau / și temporală* sau copulativă / consecutivă*; din sec. 16 și până în limba contemporană sunt atestate neîntrerupt **p.i.** pronominale, care în perioada 1640–1780 erau introduse prin pronume / adjective relative (formațiile cu *ori* fiind disociabile) precedate mai ales de prep. *cu*. *I.V.R.*

intensitate (intensificare), prefixe de ~ (intensive, superlative, augmentative, prefixe ~). Sunt relativ numeroase: 25 din 86, totalul prefixelor românești. Sub raportul numărului de derivate cu valoare intensivă se împart în două grupuri aproximativ egale: prefixe cu puține (*a-, ab-, do-, para-, per-, ră-, re-*), chiar cu numai 1–2 derivate intensive (*cu-, dia-, peri-, po-, pro-, s-, sur-*), cu productivitate scăzută sau total neproductive, și prefixe cu numeroase derivate intensive (*de-, pre-, prea-, răs-, stră-*) și cu un grad crescând de productivitate (*arhi-, extra-, hiper-, super-,*

supra-, *ultra-*). (Productivitatea crescândă a lui *super-* este confirmată în ultimii ani și prin extinderea, în vorbirea colocvială mai ales a tinerilor, a folosirii independente cu funcție adjectivală și adverbială: *a fost super* TV oct. 2000.) • Între aceste prefixe numai două (*arhi-* și *prea-*) au o singură valoare, „superioritatea". Această valoare se realizează prin două sensuri subordonate: „intensificarea" însușirii (*arhicunoscut*, *arhiplin*, *preabun*) sau a acțiunii (*preamări*, foarte rar cu *arhi-*, *arhiomorî*) și, numai cu *arhi-*, „rangul cel mai înalt" (*~episcop*). Prefixele *do- (~alb)*, *hiper- (~sensibil, ~aciditate)*, *per- (~oxid, ~tracta)*, *po- (~leit, ~negri)*, *pro- (~albastru, ~socoti)*, *super- (~microscop, ~alimenta)*, *ultra- (~modern, ~porțelan)* redau încă una sau două valori, diferite de cea intensivă. De ex.: „superioritatea spațială": *superstrat*, „repetarea acțiunii": *superfecundare*, „depășirea unei limite spațiale": *ultraviolet*, „instrumentul": *peroral* etc. Celelalte prefixe, *a- (~flux, ~simți* „a simți intens"*)*, *ab- (~rupt, ~uz, ~sorbi)*, *de- (~gusta)*, *dia- (~morfină)*, *extra- (~fin)*, *para- (~leu)*, *peri- (~frază)*, *pre- (~eminent, ~cumpăni)*, *ră- (~suna)*, *răs- (~cunoscut, ~coace)*, *re- (~nume, ~strânge)*, *s- (~fărâma)*, *stră- (~vechi, ~lumina)*, *supra- (~numeros, ~om, ~alimenta)*, *sur- (~excita)* au o semantică mai bogată. De ex.: „exterioritatea spațială": *extraurban*, „exterioritatea abstractă": *extraconjugal*, „caracterul suplimentar": *extrasistolă*, *paramolar*, *supranumerar*, „superioritatea spațială": *supraetaja*, „inferioritatea": *paraliteratură* etc. Reprezentative pentru valoarea intensivă atât prin claritatea structurii semantice a derivatelor, cât și, cele mai multe, prin productivitate (în diverse faze ale limbii), inclusiv prin diversitatea bazelor, sunt însă numai prefixele: *arhi-*, *extra-*, *hiper-*, *prea-*, *răs-*, *stră-*, *super-*, *supra-*, *ultra-*, care exprimă și „intensitatea excesivă". Semnificative sunt cuplurile de formații sinonimice cu prefixe de origini diferite: prefixe vechi, moștenite sau slave (*stră- / preailuminat*, *stră- / războnic*), prefixe neologice (*arhi- / ultracunoscut*, *arhi- / suprapopulat*, *hiper- / ultrasensibil*).

Originea **p.i.** e foarte variată. Foarte puține sunt exclusiv moștenite sau moștenite și întărite prin împrumut: *stră-* e lat. *extra-*, moștenit numai în română și italiană; *a-*, *de-*, *pre-*, *ră-*, *s-* sunt moștenite și împrumuturi latino-romanice. Celelalte, categoria cea mai numeroasă, sunt împrumuturi de diferite tipuri. Un grup sunt împrumuturi din vechea slavă și din limbi slave moderne: *prea-* și *răs-* <*prě-*, *raz-* influențate de lat. *per-*, *prae-* cu valoare intensivă și, respectiv, lat. *re- (+ex-)*; *po-* și *pro-* < v. sl. *po-* și *pro-*, *do-* < bg., scr., rar < v. sl. *do-*. Un alt grup sunt împrumuturi directe și indirecte din greacă: *arhi-* „rang înalt" e împrumut (neo)grec (ἀρχι-) prin slavonă în sec. 16–18 și direct în perioada fanariotă, *arhi-* „intensitatea" e împrumut latino-romanic, mai ales din franceză în sec. 19 și 20; *dia-*, *hiper-*, *peri-* sunt împrumuturi neologice (δια-, ὑπερ-, περι-) pătrunse prin intermediu latino-romanic și internațional; *para-* are etimologie multiplă: gr. παρα- în sec. 18 și 19, fr. *para-* (< gr.) în sec. 19 și 20. *Supra-* e împrumut neologic din latină în prima jumătate a sec. 19, probabil, susținut de prepozițiile moștenite *asupra* și *deasupra*. *Extra-*, *per-*, *re-*, *super-*, *ultra-* sunt latino-romanice, împrumutate în perioada modernă (frecvent și prin derivate din alte limbi de cultură). *Sur-* este de origine franceză. *L.V.*

interdialectale, influențe ~ (între cele patru dialecte*). La nivelul propriu-zis al vorbirii dialectale s-au identificat **i.** reciproce între dialectul aromân și

cel meglenoromân: **i.** certă a dialectului aromân asupra graiului meglenoromân din Țărnareca; posibilă **i.** a dialectului meglenoromân asupra graiului aromân gopeșean-muloviștean* (în acest caz asemănările au primit și altă explicație). S-au emis ipoteze și cu privire la **i.** ale dialectelor aromân și meglenoromân asupra unor graiuri dacoromâne. Mai numeroase și mai sigure sunt **i.** exercitate de dialectul dacoromân, ca limbă oficială, majoritară și literară, asupra vorbitorilor de aromână și meglenoromână stabiliți în România, caracterizați prin diglosie. • La nivelul limbii literare au existat cazuri cu totul izolate de **i.** a dialectului aromân asupra unor texte scrise în dialectul dacoromân: prezența unor aromânisme lexicale a fost semnalată pentru limba veche la Dosoftei, mitropolit al Moldovei de origine aromână (*amiră* „împărat", *sufrunceale* pl. „sprâncene"), iar pentru perioada modernă la ardeleanul P. Maior (*vrută* „iubită"). În mai mare măsură s-a produs **i.** limbii literare române (= dacoromâne) asupra varietăților culte ale dialectelor sud-dunărene (chiar asupra cărturarilor aromâni, deși dialectul aromân are o anumită tradiție literară), începând din a doua jumătate a sec. 19, ca efect al școlarizării românești în Peninsula Balcanică sau în România; prezența unor dacoromânisme a fost semnalată nu numai în texte aromânești de literatură cultă (la personalități izolate chiar de la începutul sec. 19, dar ca fenomen frecvent mai târziu), ci și în texte de literatură populară culese de anumiți aromâni (de ex. de P. Papahagi). **I.** limbii literare s-a produs și în însuși felul de scriere* cu alfabet latin*. La începutul sec. 19 au existat propuneri, rămase fără ecou, de creare a unei limbi literare românești supradialectale cu participarea și a dialectului aromân (Gh. C. Roja, P. Maior, I. Heliade Rădulescu). *M.A.*

interfix. Folosim termenul de **i.** în accepția de: morfem lexical legat la dreapta, intercalat între rădăcină și sufixul lexical; lipsit de conținut semantic, neinterpretabil ca sufix lexical sau ca morfem gramatical chiar dacă fonetic e identic cu un astfel de element. Ex.: în *gușuliță, verzuliu* nu poate fi identificat articolul *-ul* (așa cum poate fi în *puiuleț*) din rațiuni morfologice; în mod similar, în *răbduriu* și *răbduros* nu poate fi recunoscută desinența *-uri* (ca în *deluros*), iar din *plângătui* sau *camaraderesc* nu pot fi detașate sufixele *-at* sau *-er* (din *legătui, boxer*). Formațiile *gușuliță* și *verzuliu* sunt sinonime cu *gușiță* și *verziu*; *răbduriu* și *răbduros* sunt sinonime cu *răbdător*, corespondentul adjectival al numelui de agent; *plângătui* are unul din sensurile lui *plânge*. Segmentele *-ul-, -ur-, -ăt-, -er-* sunt în formațiile menționate **i.** și constituie împreună cu sufixele *-iță, -iu, -os, -uí*, respectiv *-esc* sufixe dezvoltate. Poate fi considerat **i.** și segmentul intercalat, în unele forme flexionare, între rădăcină și desinență. Ex.: *-ez-i, -eaz-ă; -ešt-i, -ešt-e* (*inventezi, inventează; bănuiești, bănuiește*). • În sistemul de derivare românesc au fost identificate relativ numeroase **i.** (chiar dacă nu întotdeauna au fost denumite astfel, ci augmente sau, pur și simplu, elemente, chiar sufixe) care intră în componența a numeroase sufixe dezvoltate. Mare parte din ele conțin consoana *l* precedată sau nu de o vocală: *-al-* (*iorgalist*), *-ăl-* (*sterpălaie* „femeie stearpă"), *-ul* (*găzduleasă, turmulice*), *-l-* (*ghiorlan*) etc. Sunt însă și **i.** care conțin alte consoane, de asemenea precedate sau nu de vocală: *-ăr-* (*băgăreț*), *-ég-* (*Tomegea*), *-c-* (*chiorcăi, văicări*) etc.

Sufixele dezvoltate prin contribuția **i.** au apărut de cele mai multe ori în interiorul limbii române ca rezultat al unor false analize și al analogiei: *-ăluță* după un derivat

ca *bă̆smăluță* < *basmal(e)*, *-cări* după *olicări* < *a(o)lică*, *-eresc* după *camaraderie* < fr. etc. Există însă și sufixe dezvoltate prin **i.** împrumutate ca atare: *-ol-* (*congolez* < fr. *congolais*, *hugolian* < fr. *hugolien*), *-ul-* (*fraudulos* < fr. *frauduleux*, lat. *fraudulosus*), latino-romanice; *-ir-* din verbe de origine germană sau / și rusă în *-ieren*, *-irovati*, adaptate cu *-ui* (*comendirui* < germ. *kommandieren*, rus. *komandirovati*) etc. *L.V.*

interjecție. Clasă eterogenă de cuvinte, cuprinzând elemente cu funcție expresivă-afectivă, elemente conative (injonctive), elemente cu funcție deictică, mărci discursive; adesea sunt incluse în ea și cuvintele imitative sau onomatopeele*, care formează totuși o categorie specială. • **I.** sunt unități lingvistice (pragmatice) specifice limbii vorbite, al căror inventar este destul de incert: înregistrarea lor în scris a depins de anumite tradiții și convenții, în genere de factori stilistici. Categoriile care apar în vorbire (cu mărci paralingvistice specifice) sunt reproduse și în textele oralității secundare (imitate), în primul rând în literatură; totuși, chiar în context literar se produce o selecție, astfel că unele **i.** normale în vorbire sunt mai rar notate în scris (*iii! uuu!*). • Unele **i.** au o formă fonetică și grafică stabilă (*au*, *ia*), multe cunosc variante de pronunțare și / sau de scriere (*hei / ei*, *păi / poi*); acestea se datorează și dificultății de a fixa în scris unele secvențe sonore atipice și chiar care nu aparțin limbajului articulat (*hm*, *îhî*, *nț*, *brr*). • Multe dintre **i.** sunt polisemantice, fiind dezambiguizate în comunicarea orală prin intonație și gest (de exemplu, *a!* indică surprindere, admirație, satisfacție, supărare, indignare, înțelegerea sau reamintirea bruscă a unui lucru etc.); unele au totuși valori relativ clare: *au!* (durere), *of!* (supărare, tristețe). Polisemantismul e foarte puternic la **i.** expresive (afective), dar se întâlnește la toate tipurile; nu e rar ca o unitate să aibă atât valori afective, cât și funcții conative și de conector textual (ex.: *e!*). • Din categoria **i.** cu funcție conativă, mai exact injonctivă (îndemn la a începe sau a încheia o acțiune), *haide* a căpătat prin analogie desinențe verbale (1 pl. *haidem*, 2 pl. *haideți*). • **I.** de adresare (care însoțesc sau substituie un vocativ) sunt destul de numeroase în română: *mă(i)*, *bă(i)*, *fă*, *bre* etc.; seria e diferențiată în funcție de gradul de agresivitate al interpelării (*măi / bă*), sexul interlocutorului (*bă / fă*) etc. Clase înrudite sunt cele ale **i.** utilizate în diferite acte de politețe: salut (*pa!*), felicitare (*bravo*), sau care însoțesc gesturi (*na*). • În limbajul popular, există multe **i.** specializate pentru vorbirea cu animalele: chemare (*cuțu-cuțu!* pentru câine), alungare (*câț!*, *zât!* pentru pisică), îndemnuri și ghidare în mers (*dii!* pentru cai, *bâr!* pentru oi, *hăis / cea!* pentru boi) etc. • Ca mărci discursive și dialogale, **i.** pot indica o interogație globală (*ei?*), finalul unei cereri de confirmare (*ai?*), începutul unui răspuns (*păi*), ezitarea (*de*), pot servi la reliefarea sau la conectarea unor secvențe ale enunțului (*a! ei!*); rolul de conector textual îl pot juca și **i.** demonstrative sau deictice (*iată*). • Adesea **i.** sunt repetate (*oi, oi, oi!*); majoritatea **i.** sunt simple, dar există și unele compuse (*haida-de!*, *hei-rup!*) și așa-numite locuțiuni (*ei bine?*). O trăsătură specifică e independența sintactică, deci capacitatea de a apărea ca enunț independent (mai ales în dialog) sau, ca element incident, în orice punct al enunțului. Totuși, există **i.** integrate sintactic, pentru că substituie alte cuvinte sau pentru că au capacitatea de a deveni centru de sintagmă, primind complemente directe (*iată-l*), complemente indirecte prepoziționale (*vai de el*), circumstanțiale (*hai acum*)

etc. • În româna actuală multe **i.** sunt marcate ca populare și familiare (*alelei, aoleo, of*); există însă și **i.** stilistic neutre (*iată*) și chiar unele folosite cu precădere în scris, în stilul înalt, emfatic (*o!, oh!*).

I. cu caracter regional: *no*, din magh. *na*, ca și *ni, ioi*, în subdialectele vestice; *haoleu, aolică* în Muntenia; *văleu* în Moldova. • Au fost înregistrate multe **i.** și în dialectele sud-dunărene (fapt normal, având în vedere atât caracterul lor popular, cât și metoda culegerii de date orale). În aromână, de ex., alături de **i.** prezente și în dacoromână – *o!, of!, oh!, oi!* – apar unele specifice, datorate contactului lingvistic cu neogreaca sau albaneza: *a-lá(i)!, ist!, óre!, oști!, oa!, o(i)-bobó!, o-búra(ni)!, o-déra!*

Originea **i.** e în genere greu de stabilit: sunetele folosite ca expresie spontană a unor stări (sunete reflexe) sunt comune multor limbi, fără legături genetice sau de contact lingvistic. Se presupune că unele **i.** românești le continuă pe cele latine (*vai* < lat. *uae*); sunt certe unele împrumuturi din limbi slave (*iată* < bg. *eto*), câteva din turcă, comune ariei balcanice (*haide, bre*), ca și preluările târzii, pe cale cultă, ale unor **i.** devenite aproape internaționale (*alo, ura*). În ultimii ani, în româna colocvială pătrund și **i.** din engleză (*oau*, din engl. *wow*). **I.** provenite din alte părți de vorbire (*Doamne!, Noroc!*) au uneori statut incert, între cuvinte folosite exclamativ și **i.** propriu-zise. Unele provin din forme verbale (*uite!, poftim!*), altele din substantive (*halal*). Față de principalele limbi romanice, româna se caracterizează prin existența unui număr mai mare de **i.** de adresare și, în genere, printr-o tradiție mai puternică a notării în scris a diverselor forme interjecționale (manifestare a tendinței generale de acceptare a fenomenelor de oralitate, ca și de utilizare a stilului folclorizant). Una din mărcile stilului oral al cronicarilor din sec. 17–18 e prezența **i.**, în replicile citate dar și în discursul auctorial (la Neculce: *oh, oh, oh!, vai, vai, vai!* sau *aolo / haoilio*). *R.Z.*

intern, complement ~ (acuzativ de calificare / interior, acuzativul conținutului / figurii etimologice, complement direct intern). Este numit în general astfel complementul direct* (însoțit, în general, de un atribut) care exprimă în mod excepțional conținutul acțiunii unui verb în mod obișnuit intranzitiv; se realizează prin substantive legate de verb sub aspect semantic (*a-și dormi somnul de veci; Cei zece aleargă o cursă contra cronometru*) și, uneori, și formal (*Am luptat luptă deșartă; a-și trăi traiul*); sunt numite uneori *interne* și alte complemene decât cel direct: *a muri de moarte bună* ș.a.

Latina cunoștea **c.i.** (*uiuere uitam tutiorem*). Este interpretat drept **c.i.** și circumstanțialul de loc* (sau, în altă interpretare, de măsură*) indicând spațiul străbătut, exprimat prin acuzativ fără prepoziție (*longam ire uiam*, cf. rom. *a merge cale lungă*). În limbile romanice se regăsește aproximativ în aceeași proporție ca și în latină (fr. *dormir son dernier sommeil*, it. *vivere una vita oscura*, pg. *morrer morte de valente*, sp. *morimos muerte supitania*). Uneori și în limbile romanice este interpretat drept **c.i.** și circumstanțialul de loc* sau de măsură* indicând spațiul străbătut; împotriva acestei interpretări pledează pentru franceză caracterul neacordat al participiului (*les 5 kilomètres qu'il a couru*). Vezi și **reluare**. *I.V.R.*

intern, subiect ~. Cu funcție de subiect al unor verbe impersonale apare uneori un substantiv din aceeași sferă semantică cu verbul sau asociată acestuia: *Ploua o ploaie măruntă; Ninsoarea ningea fulgi albi;*

Tunetele tunau, fulgerele fulgerau; Neaua ninge. Are efecte stilistice. A.Ș.

interogativ, adverb ~. Clasă închisă de termeni: *unde, când, cum, cât*. Au ca omonime adverbe relative*. *Cât* este omonim și cu pronumele / adjectivul pronominal relativ* (forma de m. sg.). Aceste adverbe au statut interogativ când fac parte dintr-o propoziție interogativă directă* (*Când plecăm?*) sau dintr-o propoziție interogativă indirectă* (*Te-am întrebat când plecăm*; în interogativele indirecte, **a.i.** are și rol de element de relație). Poziția standard este la începutul propoziției, dar în limba vorbită, în anumite contexte și cu anumite valori discursive **a.i.** pot sta și în alt loc din propoziție (*A plecat unde?* – contextual: „Că a plecat am înțeles, dar nu am înțeles unde / nu-mi vine să cred unde te-am auzit spunând că a plecat"). Se combină cu prepoziții (cu excepția lui *cum*); româna nu acceptă dislocarea **a.i.** de prepoziție (*de unde, până când, pentru când*). Ocupă cel mai înalt punct pe curba intonațională. • Particularități: ocurența în enunț determină inversiunea subiect – predicat; pot avea sinonime îmbinări cvasilocuționale: *în ce zi?, la ce oră?, în ce mod?, în ce fel?*, mai precise, mai concrete. • **A.i.** apar în îmbinări fixe, rezultate din elipsă: *cum să nu?, de unde până unde?, da' de unde?*; în context dobândesc valori pragmatice speciale: *unde* – element retoric și emfatic (*Unde te-am trimis eu?* „Eu nu te-am trimis nicăieri"), element cu valoare exclamativă (*Unde nu m-ar invita pe mine, ce m-aș bucura!*), deictic / anaforic adverbial cu valoare afectivă, emfatică, nonrelativă (*Unde dai și unde crapă?*); *când* – element retoric și emfatic (*Când ți-am spus eu că merg?* „Eu nu am spus că merg"), deictic / anaforic adverbial emfatic (*Când l-am chemat eu și când a venit el?*); *cum* – element retoric și emfatic (*Cum Ion?* „Cred că ai greșit, nu poate fi vorba despre Ion"), valoare exclamativă (*Cum?! N-a venit?!*), conector pragmatic (*Și cum, stai nepieptănată?*), deictic / anaforic adverbial (*Cum ne-am înțeles, și cum a ieșit?*). Uneori **a.i.** sunt desemantizate: *Cum n-ai înțeles?* „Mă mir că n-ai înțeles", *Unde-am spus eu așa ceva?* „Eu n-am spus niciodată așa ceva". În dialog, ca rezultat al elipsei, cuvintele interogative pot apărea singure, formând o propoziție interogativă neanalizabilă (*– A plecat / – Unde?*).

Transmise limbilor romanice, inclusiv românei, din latină. • În română: *unde* < lat. *unde*; *când* < lat. *quando* ; *cum* < lat. *quomo(do)*; *cât* < lat. *quantus* (contaminat cu *quotus*). A.Ș.

interogativ, pronume și adjectiv ~. Inventarul **p.i.** din română este: *cine, ce, care, cât, al câtelea*. Cu excepția lui *cine*, toate pot funcționa și ca **a.i.**, cu aceeași formă ca a **p.i.** corespunzător; *ce fel de* este locuțiune pronominală* interogativă cu valoare adjectivală. Cu excepția lui *al câtelea* sunt omonime cu pronumele și adjectivele pronominale relative*, de care se deosebesc prin contextul în care sunt folosite; dat fiind inventarul comun, unele gramatici folosesc termenul de pronume / adjective pronominale relativ*-interogative. **P.i.** se așază, de regulă, la începutul enunțului (propoziției / frazei) interogative (*Ce a spus?, Ce crezi că a spus când a venit?*); în poziția ocupată în mod normal de constituentul înlocuit (*A spus ce?*) induce semnificații contextuale suplimentare (graba exprimării, atitudinea vorbitorului de respingere a enunțului anterior, neîncredere etc.). Prepoziția care însoțește **p.i.** sau **a.i.** nu poate fi despărțită de acesta (*Cu cine te-ai întâlnit?, *Cine te-ai întâlnit cu?*). **A.i.** însoțește obligatoriu substantivul determinat, fiind antepus acestuia (*Ce carte ai cumpărat?, *Ce ai cumpărat carte?*).

Atât **p.i.**, cât și **a.i.** apar în propozițiile interogative parțiale, atât în interogativele directe* (*Cine a venit?*), cât și în interogativele indirecte* (*Te-am întrebat cine a venit*). Pot apărea și în propoziții eliptice (*Cine a venit?* > *Cine?*, *Ce ai spus?* > *Ce?*). **P.i.** și **a.i.** au dublu rol: sunt mărci ale interogativelor parțiale și sunt constituenți în cadrul propoziției (*Cine a venit?* – *cine*, marcă a propoziției interogative și subiect în cadrul acestei propoziții); structuri cu împletirea subordonatei cu regenta (*Cine crezi că a venit?* – *cine*, marcă a frazei interogative, subiect în propoziția subordonată). Între membrii care alcătuiesc clasa **p.i.** și **a.i.** apar diferențe morfologice, sintactice, semantico-pragmatice. • *Cine* are flexiune doar în raport cu cazul pentru a marca opoziția N.A. / G.D. (*cine* / *(al) cui*); apare doar în ipostaza pronominală; impune acordul cu pers. 3 sg.; apariția lui *cine* la începutul propoziției determină inversiunea subiect – predicat (*Cu cine a venit Ion?*); are comportament eterogen în raport cu dublarea* (nu este dublat în ipostaza de complement direct, dar este dublat în ipostaza de complement indirect în dativ: *Pe cine ai văzut?; Cui i-ai dat?*); se combină cu diverse prepoziții; se referă de obicei la ființe; nu este legat discursiv; nu acceptă interpretare distributivă. • *Ce* este invariabil, se folosește doar la N.A., nediferențiat formal; impune acordul cu pers. 3 sg.; apare atât în ipostaza pronominală, cât și în cea adjectivală; nu acceptă dublarea; apariția lui *ce* la începutul propoziției determină inversiunea subiect – predicat (*Ce citește Ion?*); se combină cu diverse prepoziții; este bază pentru diverse îmbinări locuționale (*la ce?*, *de ce?*, *pentru ce?* etc.); ca **p.i.** se referă numai la inanimate, ca **a.i.** se referă și la animate (*ce carte?*, *ce copil?*); poate fi legat sau nelegat discursiv; acceptă lecțiune distributivă; poate avea diverse valori pragmatice contextuale (element retoric și emfatic, *Ce candidat? Alesul nostru!*; interjecție, *Ce, n-am dreptate?*; conector pragmatic, *Ce dai osteneală așa, muiere?*; deictic textual, *I-am spus să vină și el, ce?*; constituent în elipse convenționalizate, *și ce dacă?*, *ce mai?*; anaforă pronominală, *Ce spun eu și ce înțelegi tu?*...). • *Care* prezintă flexiune bogată, deși incompletă, pentru a marca opozițiile de gen, număr, caz (N.A. sg., pl., m.f.n. *care*, G.D. sg. m. n. *căruia*, G.D. sg. f. *căreia*, G.D. pl. m. f. n. *cărora*); ca subiect în nominativ impune verbului acordul cu pers. 3 sg. / pl. *Care a venit? / Care au venit?*; dublare clitică obligatorie în poziția de complement direct și complement indirect în dativ; apariția lui *care* la începutul propoziției determină inversiunea subiect – predicat (*Pe care n-a citit-o Ion?*); se poate combina cu diverse prepoziții; este bază de formare pentru unele îmbinări evasilocuționale (*în ciuda cărui fapt?*, *pentru care motiv?*); anticipă o informație de tip calitativ; funcționează atât ca partitiv, cât și ca nonpartitiv; substituie atât nume de ființe (*Care a greșit?*), cât și de obiecte (*Pe care ai mâncat-o?*); este legat discursiv. • *Cât*, pronume (*Câte ai mâncat?*) are ca omonim adverbul *cât* (*Cât costă?*), de care se deosebește prin funcția de substitut al unui nume și prin caracterul flexibil; ca **p.i.** are următoarele particularități: prezintă flexiunea cea mai bogată dintre toate **p.i.**, deși nu completă, marcând opozițiile de gen, număr, caz (N.A. sg. m.n. *cât*, N.A. sg. f. *câtă*, N.A. pl. m. *câți*, N.A. pl. f.n. *câte*, G.D. pl. m.f.n. *câtor(a)*); apare atât în ipostaza pronominală, cât și în cea adjectivală; apare în structuri cu sau fără dublare clitică (*Pe câți studenți i-ai picat?*, *Câți studenți ai picat?*); apariția lui *cât* determină inversiunea subiect – predicat (*Câte mănâncă

Ion?); se poate combina cu prepoziţii; actualizează opoziţia (cantitativ, *cât, câtă* / numărabil, *câţi, câte*); specializat pentru informaţia numerică referitoare la numeralul cardinal sau la adjectivul cantitativ); apare atât legat discursiv, cât şi nelegat discursiv. • Locuţiunea *ce fel de* apare doar în ipostaza de adjectiv pronominal, invariabil, solicită o informaţie de tip descriptiv (*Ce fel de om este el?*). • Alături de adverbele interogative*, **p.i.** şi **a.i.** sunt numite cuvinte interogative.

În latină, inventar comun de pronume / adjective pronominale relative şi interogative, cu mici diferenţe formale (de exemplu: *quis?, quis?, quid?* – pron.; *qui?, quae?, quod?* – adj.). În latina vulgară, creşte numărul asemănărilor dintre paradigma pronumelor şi cea a adjectivelor; simplificarea flexiunii în sensul neutralizării unor opoziţii cazuale, de gen şi de număr. • În limbile romanice, **p.i.** şi **a.i.** pornesc de la un număr mic de forme cazuale latineşti şi au flexiune redusă (lat. *qui* > it. *chi*, fr., oc., cat. *qui;* lat. *cuius* > sp. *cuyo*, pg. *cujo*; lat. *quem* > rom. *ce*, it. *che*, fr., oc., cat., sp., pg. *que*; lat. *quid* > rom. *ce*, it. *che*, fr., oc., cat., sp., pg. *que* etc.). Toate limbile romanice marchează opoziţia animat / inanimat (rom. *cine* / *ce*). Tendinţă de simplificare a flexiunii în toate limbile romanice (folosirea unor forme invariabile). • Română: *cine* < lat. *quem* (+ *-ne*, particulă interogativă), folosit în limba veche cu valoare de sg. şi pl., confundat semantic cu *care*; *care* < lat. *qualis, -em* a conservat toate formele flexionare latineşti, în limba veche forme de plural şi frecvent forme articulate, flexiune în curs de simplificare începând cu sec. 16, devenită aproape generală în sec. 19; *ce* < lat. *quid*, folosit invariabil; *cât* < lat. *quantus* (contaminat cu *quotus* şi *cata*); *al câtelea*, creaţie pe teren românesc. *A.Ş.*

interogativă, propoziţie ~. O **p.i.** nu este obligatoriu o întrebare: **i.** retorice (*Cine nu ştie atâta lucru?!*), rugăminţile formulate indirect (*Poţi să-mi dai sarea?*). Atunci când principala este **p.i.** ea conferă caracter interogativ întregii fraze (*Cine poate să-mi spună când a domnit Ştefan cel Mare?*). • Mai multe clase de **p.i.**: totale (vizează predicatul şi aşteaptă răspuns *da* / *nu*, *Vii mâine?*; disjunctive, vizează predicatul şi presupun selecţia uneia dintre alternativele prezentate, *Vii sau nu vii?*) şi parţiale (vizează un constituent din propoziţie şi aşteaptă ca răspuns specificarea variabilei din întrebare, *Când vii pe la mine?*); propriu-zise (solicită informaţie, *Cine a venit?*) şi retorice (în forma unei întrebări se face o aserţiune, *Cine-a venit?*, „Nu a venit nimeni"); directe (apar în vorbirea directă, adresează o întrebare, *Cine vine?*) şi indirecte (apar în vorbirea indirectă, reproduc o întrebare formulată de un vorbitor într-o altă situaţie de comunicare decât cea curentă, *Te-am întrebat cine vine*). • **P.i.** totale au contur intonaţional ascendent (vezi **intonaţie**), facultativ un adverb interogativ, modalizator* de incertitudine (*oare, au*), facultativ prezintă inversiunea subiect – predicat (*Vine Maria? / Maria vine?* – diferenţă în organizarea enunţului, temă – remă). **P.i.** parţiale au cuvânt interogativ (pronume* / adjectiv pronominal* / adverb interogativ*), contur intonaţional descendent cu emfază pe cuvântul interogativ, inversiunea subiect – predicat (*Ce a citit Ion?*). **P.i.** retorice nu se deosebesc formal de **p.i.** propriu-zise, ci îşi capătă semnificaţia noninterogativă din contextul în care sunt folosite; sunt folosite cu scop persuasiv, de implicare a ascultătorului în răspuns, de inducere a răspunsului de către vorbitor (*Cine e de vină?* „Nu e nimeni de vină"; *N-o să-mi dea ce o să-i cer?* „O să-mi dea ce o să-i cer"); au polaritate

inversată (o **p.i.** retorică negativă implică o aserțiune pozitivă și invers). Sunt folosite ca figură retorică, sub numele de interogații*. **P.i.** indirecte sunt dependente de un verb de informare, un substantiv derivat de la acesta sau un adjectiv din aceeași sferă semantică; cele totale sunt marcate prin *dacă* / popular *de* (*Te-am întrebat dacă vine; Am întrebat că dacă vine*, neliterar), iar cele parțiale prin cuvintele interogative folosite în **p.i.** directe (*Te-am întrebat cine vine; Ți-am pus întrebarea când vine*). În **p.i.** indirecte nu există reguli de concordanță a timpurilor și nici reguli de transformare obligatorie a deicticelor*; obligatorie este doar modificarea persoanei verbului (pers. 1 > pers. 3). Din punct de vedere sintactic, **p.i.** indirecte sunt subiective* (*Nu se știe cine va câștiga*), predicative* (*Întrebarea este cine va câștiga*), atributive* (*Mi-am pus întrebarea cine va câștiga*), completive directe* (*Vreau să aflu prima cine a câștigat*), completive indirecte* (*Mă interesez la Facultate dacă a intrat vărul meu*). • Propoziția / fraza interogativă se marchează printr-un semn de punctuație specific, semnul întrebării; uneori, alături de semnul întrebării, apare semnul exclamării, sugerând, suplimentar, atitudinea vorbitorului față de enunț (uimire, nedumerire, enervare etc., în funcție de context: *Nu vii mâine?!*). La sfârșitul **p.i.** indirecte se pune, de obicei, punct. • În dialog apar frecvent **p.i.** neanalizabile, rezultate din elipsă* (*Cine?, Ei?, Ha?!*). Deseori mimica interogativă poate suplini **p.i.**, fapt marcat în textul scris prin semnul întrebării.

În subdialectele vestice ale dacoromânei apare cumulul de elemente de relație în **p.i.** indirecte (*A întrebat că ce să facă*).

În latină mărcile specifice **p.i.** erau: intonația ascendentă (interogative totale), cuvintele interogative, particulele interogative (*-ne, nam, num, en, ne / utrum…ne / utrum*, ultima obligatorie în disjunctive). **P.i.** indirecte erau marcate în latină prin modul conjunctiv al predicatului (în latina vorbită verbul putea apărea și la indicativ) și prin particulele interogative *-ne, num*. • Limbile romanice folosesc aceleași procedee de marcare a **p.i.** (de obicei un cumul de procedee); în plus, inversiunea, care este o inovație romanică, frecventă mai ales în franceză și perifraze (fr. *est-ce-que*). Reguli de concordanță a timpurilor în **p.i.** indirecte în limbile romanice occidentale; conjunctivul rar folosit. • În istoria limbii române diferențe lexicale și de morfologie a cuvintelor interogative. Vezi **interogativ, pronume și adjectiv.** *A.Ș.*

interregionale, influențe ~ (între graiuri sau / și subdialecte). **I.i.** au ca efect constituirea graiurilor mixte* și a celor de tranziție*. **I.i.** au fost identificate mai ales pentru dialectul dacoromân.

În epoca veche **i.i.** se constată fie în texte copiate de un vorbitor al altui grai sau subdialect decât cel al textului original, fie în texte scrise sau numai tipărite în altă regiune decât regiunea originară a autorului sau scribului. Identificarea elementelor regionale suprapuse, respectiv a „straturilor“ de limbă, constituie o operație filologică indispensabilă pentru localizarea unui text în raport cu prototipul său sau / și pentru stabilirea paternității unor texte. *M.A.*

intervocalică, poziție ~. Nu există restricții de distribuție a consoanelor în **p.i.** O inovație regională veche a cărei arie s-a restrâns progresiv în dacoromână, dar care este generală în istroromână o constituie rotacismul*. Posibilitățile de distribuție a nazalei *n* în **p.i.** sunt astfel restrânse, fără ca prezența lui *n* să fie exclusă în această poziție, întrucât fenomenul afectează

numai cuvintele de origine latină și numai pe *n* provenit din nazala simplă corespunzătoare (nu și din *nn*).

În trecerea de la latină la română, **p.i.** a avut statutul unei poziții slabe pentru anumite consoane: *b*, *u̯* consonantizate la *v* și uneori *g* dispar în această poziție. De fapt, pentru primele două consoane, trebuie admisă o coincidență temporală a două modificări: slăbirea articulației consonantice a lui *b* și consolidarea articulației consonantice a lui *u̯*, ambele având ca rezultat fricativa bilabială *ƀ* (*caballus* > **caƀallus* > *cal*, *riuus* > **riƀus* > *râu*). Căderea lui *b* este considerată posterioară scindării Romaniei (sec. 5), întrucât nu apare în Romania Occidentală. *b* intervocalic se păstrează numai când vocala următoare era o vocală palatală în hiat*; în acest caz, se produce metateza* lui *b* cu elementul palatal următor (*habeat* > *aibă*). În anumite cazuri, hiatul rezultat în urma căderii lui *b* sau *v* intervocalice este evitat prin epenteza* unui *g* (*nebula* > *negură*, **fauulum* > *fagur(e)*). Căderea lui *g* intervocalic, probabil în urma unui proces de spirantizare*, este atestată în inscripții începând din sec. 2; în majoritatea cazurilor însă, el s-a conservat în română (*fugire* > *fugi*, *digitus* > *deget*). Există însă și forme în care *g* intervocalic a dispărut (*magis* > *mai*, *ego* > *eu*). Este posibil ca spirantizarea lui *g* să fi progresat lent sau să fi avut caracter dialectal. Specifică pentru română este rotacizarea lui *l* intervocalic (*solem* > *soare*, *mola* > *moară*). Atât dispariția lui *b* și *v* în **p.i.**, cât și rotacizarea lui *l* nu afectează decât cuvintele latine. *L.I.R.*

intonaţie. Distribuția tiparelor intonaționale în limba literară este următoarea: a) tiparul descendent se realizează în două variante de bază, una caracteristică propozițiilor declarative, cealaltă – propozițiilor interogative parțiale (care conțin un cuvânt interogativ: *cine*, *ce*, *cât*, *unde*, *cum*, *când* etc.; în această privință, româna se diferențiază de italiană, în care tiparul intonațional este ascendent) sau întrebărilor complementare cu conținut adversativ ([*Nu pot să vin luni.*] *Dar marți?*). Diferența dintre cele două variante este dată de prezența unei proeminențe (pe cuvântul interogativ sau pe conjuncția adversativă) în cazul propozițiilor interogative, proeminență facultativă în cazul propozițiilor declarative. La acestea se adaugă și varianta specifică propozițiilor imperative, caracterizată printr-o ridicare mai mare a tonului cu care este rostit verbul sau negația care îl însoțește și o coborâre mai abruptă a vocii în secvența următoare (*Spune-i!*; *Nu striga!*); b) tiparul ascendent este specific propozițiilor interogative totale (care admit răspunsurile *da* sau *nu*). Spre deosebire de alte limbi (dintre cele romanice, franceza, de exemplu), aceste propoziții se disting de declarative numai prin **i.** (nu și prin topică). **I.** ascendentă interogativă se caracterizează prin emfază interogativă, exprimată printr-o proeminență negativă (ton jos și / sau descendent) a silabei accentuate a cuvântului pus în relief în enunțul interogativ, și prin contur terminal variabil în funcție de poziția emfazei interogative (finală sau non-finală) și de tipul accentual al ultimului cuvânt (oxiton* sau non-oxiton): ascendent – în cazul emfazei non-finale și al accentuării non-oxitone (acest tip de contur terminal a fost considerat drept un balcanism, întrucât apare și în sârbo-croată și albaneză). Interogativele totale retorice se disting de cele obișnuite prin absența emfazei interogative (menținerea unui ton jos până la ridicarea finală a vocii, care e foarte ușoară). Tiparul ascendent este caracteristic, de asemenea, **i.** continuative; în acest caz, atât durata, cât și nivelul ridicării tonului sunt

mai reduse decât în cazul interogativelor totale; c) tiparul ascendent-descendent este caracteristic propozițiilor interogative alternative (*Mergi la facultate sau acasă?*); specifică este ridicarea marcată a vocii la sfârșitul primului termen alternativ; d) tiparul descendent-ascendent apare în propozițiile interogative cu o structură caracterizată prin adăugarea unor elemente după încheierea întrebării propriu-zise: cele care conțin adaosuri de tipul *nu-i așa?*, *nu?*, presupunând un răspuns afirmativ (*Îți place teatrul, nu-i așa?*; **i.** este similară cu aceea a construcțiilor cu *n'est-ce pas* din franceză), cele care adaugă interjecții interogative de tipul *hm* (*Nu-ți place, hm?*), cele care combină o întrebare parțială cu una totală (*Când vine Ion, mâine?*). Acest tipar este prezent și în cazul inserțiilor parantetice, caracterizate prin succesiunea: coborâre a tonului, menținerea tonului scăzut și ridicarea tonului, pentru a sugera faptul că enunțul continuă (*Ion, fratele meu, vine mâine.*).

Deși **i.** distinge graiurile dacoromâne, nu există încă suficiente studii privind tiparele intonaționale regionale. Câteva caracteristici au fost semnalate pentru graiurile nord-vestice: în interogativele totale, conturul terminal este totdeauna descendent, indiferent de tipul accentual al ultimului cuvânt; emfaza se exprimă în toate tipurile de propoziții interogative (inclusiv în cele totale) printr-o proeminență pozitivă (ton ridicat menținut de la silaba accentuată a cuvântului pus în relief până la ultima silabă accentuată a enunțului); scăderea tonului în propoziția declarativă nu e gradată, ca în limba literară, ci abruptă. Pentru graiurile din Muscel și Țara Oltului a fost semnalată prezența unui contur terminal ascendent în cazul oricăror propoziții interogative totale, caracterizat prin succesiunea ton ascendent, urmat de ton descendent și apoi din nou ascendent (pe când în limba literară succesiunea este ton descendent urmat de ton ascendent). *L.I.R.*

intranzitiv. Sunt **i.** multe verbe – toate copulativele* (*a fi*), în general verbele de mișcare (*a merge*), verbele totdeauna reflexive (*a se întâmpla*), unele verbe nereflexive (*a aparține*) – și unele interjecții predicative (*hai acasă*). Unele verbe **i.** pot primi un complement „intern"* (*a dormi un somn*).

Particularități regionale: oscilația dintre forma activă și cea reflexivă a verbului *a (se) îmbolnăvi* folosit cu regim* **i.**, în subdialectul muntean (forma reflexivă **i.** se opune, în limba literară, formei active, care este tranzitivă*) etc. Vezi și **tranzitivitate.** *C.S.*

invariabil, adjectiv ~. Număr relativ mic comparativ cu adjectivele* variabile. Câteva **a.i.** fac parte din fondul vechi, popular; caracterul lor invariabil se explică prin proveniența adverbială (*asemenea*, *gata*, *leoarcă*), împrumuturi din turcă (*sadea*, *dordora*) sau prin sudarea unor secvențe propoziționale (*cumsecade*). Majoritatea sunt neologisme, al căror număr este în creștere (*eficace*, *rococo*, *bej*, *sexy*). Semantic formează o clasă eterogenă, în interiorul căreia se distinge, mai bine conturată, subclasa numelor de culori (*gri*, *bordo*, *corai*). Din punct de vedere formal, terminațiile caracteristice sunt vocalele accentuate sau neaccentuate, care apar însă și la adjectivele variabile. Tendința de asimilare la sistemul flexionar românesc se manifestă prin crearea unor forme flexionare considerate de normă incorecte (pl. *atroci*, f. *kakie*, f. *motrică*). Unele **a.i.** sunt articulabile (*bejul*, *rozul*), altele sunt nearticulabile (*asemenea*, *gata*).

Pentru aromână a fost descrisă o clasă a **a.i.**: adjective care au neutralizat toate

opozițiile (*dulți*), adjective de origine adverbială împrumutate din turcă (*hîzîri, tamam*).

A.i. sunt puține la număr în toate limbile romanice; mai numeroase sunt în franceză în limba vorbită. • Protoromâna se pare că nu cunoștea clasa **a.i.** (probabil, cu excepția lui *gata*). Statutul unor **a.i.** s-a schimbat în timp: **a.i.** în limba veche sunt azi variabile (*mare, tare, cuminte*); formele variabile au existat multă vreme în variație liberă cu cele invariabile. *A.Ș.*

iodizare, vezi **preiotare.**

iotacizare. Fenomen regional în dacoromână, înregistrat îndeosebi în graiurile de tip sudic; absent din dialectele sud-dunărene. Notat la verbele de conj. 2, 3 și 4 cu radicalul terminat în dentalele* *t, d, n, l, r*, la indicativ prezent 1 sg. (*simț, văz, viu* „vin", *sai* „sar", *cei* „cer"), la conjunctiv prezent 1 sg. și 3 sg. și pl. (*să simță, să vază, să vie, să saie, să ceie*), dar și la gerunziu, unde unele forme iotacizate sunt literare (cf. *simțind, văzând, trimițând* vs. *puind, viind, spuind, săind*, care circulă numai regional).

I. este efectul proceselor de palatalizare* a dentalelor urmate de iot, în evoluția de la latină la română. Nu toate formele iotacizate sunt normale etimologic; formele care nu aveau un iot după dentală în etimon sunt analogice (cf. *sentio > simț, uideo > văz, uenio > viu, salio > sai* vs. *credo, tramitto, expono, quaero* – care nu pot explica formele regionale *crez, trimiț, spui, cei*). Relația dintre formele iotacizate și cele neiotacizate se manifestă în ambele sensuri: alături de crearea prin analogie de forme iotacizate, are loc și deiotacizarea: refacerea dentalei în radicalul formelor etimologice iotacizate (*șed, văd, simt, vin, sar* etc., cu dentala refăcută, au devenit forme literare). Determinarea vechimii fenomenelor de **i.** analogică și de deiotacizare este dificilă, date fiind, pe de o parte, absența formelor iotacizate din dialectele sud-dunărene și pe de alta, prezența aproape exclusivă a acestor forme (atât etimologice, cât și neetimologice) în textele dacoromâne din sec. 16 (excepție fac textele din zona Banat-Hunedoara, în care apar sporadic – îndeosebi pentru verbele cu radicalul în *-n* – forme cu dentala refăcută). S. Pop și A. Lombard considerau **i.** un fenomen foarte vechi, reconstruind forme din latina vulgară de tipul **credio*, **tramittio*, **ponio*, pentru a explica formele iotacizate din română. S. Pușcariu susținea că formele iotacizate s-au dovedit mai rezistente în dacoromână unde sunt preponderente până la sfârșitul sec. 18. Se poate admite astfel că deiotacizarea reprezintă o inovație paralelă independentă în cele patru dialecte românești, mult mai activă și mai rapidă în dialectele sud-dunărene. În dacoromână, această inovație își are originea în zona Banat-Hunedoara, de unde provin primele atestări (din a doua jumătate a sec. 16) ale unor forme de conjunctiv prezent, pers. 3 cu *n* refăcut (*să țină, să vină, să se cuvină*). *L.I.R.*

iranic, substrat ~. Populațiile iranice (agatârșii, alanii, sarmații, sciții) au locuit în regiunea carpato-dunăreană din cele mai vechi timpuri (tracii i-au asimilat), dar civilizația lor nu a atins strălucirea aceleia din sudul Rusiei. Numele topice puse în legătură cu **s.i.** (*Dunăre, Iași, Nistru, Olt, Prut, Zărand*) au fost explicate și ca elemente traco-dace. Este posibil ca traco-dacii să le fi luat din **s.i.** S-a încercat (O. Densusianu) să se explice unele cuvinte prin **s.i.** *M.S.*

istrian, vezi **istroromân.** Termen mai puțin recomandabil decât sinonimul lui, întrucât înseamnă numai „din Istria", fără a specifica natura românească a idiomului,

ceea ce poate duce la confuzii, în special cu *istroroman(ic)* sau *istriot*. Poate fi folosit, cel mult, în îmbinări ca *(dialectul) românesc* ~ sau *(dialectul)* ~ *al limbii române*. M.A.

istroromân (istrian). Dialect românesc (grupul sud-dunărean), cu cel mai mic număr de vorbitori (cca 1 500; date mai vechi între 1 600 și 6 000). Nord-vestul Croației (în câteva sate din peninsula Istria și provincia Ćićarija la sud-vest și la nord de muntele Učka). În curs de dispariție prin adoptarea limbii croate, cu fenomene de dezagregare datorate influenței acestei limbi; se menține cel mai bine în satul nordic Žei̯an. Statutul de dialect românesc controversat: pe baza evoluției separate din ultimele 7 secole considerat de unii cercetători (P. Skok, Al. Graur și I. Coteanu într-o vreme) limbă autonomă, mixtă în urma puternicei influențe croate, iar de alții (R. Flora) grup de graiuri dacoromâne, lipsite de unitatea necesară unui subdialect. Bilingvism **i.**–croat general, activ și de dată veche; plurilingvism cu unele componente (italiană, germană) variabile în funcție de vecinătăți și de apartenența administrativă. • 8 vocale în poziție accentuată: opoziția fonologică *e* ~ *ę* (*vițe* „vițel“ – *vițę* „vițea“); *a* realizat ca *å*, cu excepția împrumuturilor neadaptate (*pår* „par“ – *par* „pereche“); vocala nedeterminată *â* corespunde lui *ă* și *î*; variante libere diftongate; absența diftongilor *ȩa* (> *ę*) și *ǫa* (> *o*); 6 vocale în poziție neaccentuată (neutralizarea opoziției *e* ~ *ę* și *å* ~ *a*); afereza lui *a-* neaccentuat: *(a)flå*, *(a)vę*; vocale nazalizate; afonizarea sau dispariția lui *-i* și *-u*; consonantizarea lui *u̯* > *v*: *avzi*, *dova*, *mev*; sonante silabice (*l̥*, *r̥*, *m̥*, *n̥*) ca realizări facultative ale secvenței *ă* + *l*, *r*, *m*, *n*: *r̥pę* / *ărpę* < *ripa*, *kn̥d* / *kănd*; 23 de consoane: conservarea lui *l′* (frecvență mare prin conservarea și a grupurilor *cl′*, *gl′* și prin introducerea lui în locul lui iot după *f*, *p*, *m*: *fl′er*, *pl′erde*, *ml′ere*) și *ń*; existența lui *ğ*, limitat la împrumuturi din croată și italiană; existența consoanei *ť*, preponderent în împrumuturi recente; absența palatalizării labialelor; absența lui *l* în poziție finală și preconsonantică; *cå* „cal“, *åb* „alb“; tendință de depalatalizare a consoanelor prepalatale *ș*, *j*, *č*, *ğ*, care devin dentale: *s*, *z*, *ț*, având drept consecință neutralizarea unor opoziții morfologice (de ex., *grås* sg. și pl.); rotacismul lui *-n-* în cuvinte moștenite din latină: *bire*, *spure*; evoluția grupului consonantic *nv* > *nm* (*invitiare* > *ănmeță*) și *mn* > *nd* (în *scamnum* > *scånd*). Reorganizarea genului neutru sub influența modelului croat prin comportarea ca masculine a unor substantive neutre (*a noșťi crå̯ure* „regiunile noastre“, *doi̯ pičore*) și prin împrumutarea unor substantive neutre din croată (*srebro* „argint“); extinderea desinenței de plural *-ure* la substantivele masculine nume de animale: *lup* – *lupure*, *șerp(u)* – *șerpure*; adjective cu desinența de singular *-o* pentru neutru, mai ales ca nume predicative (*buno*, *nero*, *tåro*); neutralizarea opoziției de număr la unele substantive și adjective masculine terminate în consoană: *per*, *bur* sg. și pl.; slăbirea alternanțelor fonetice în special a celor vocalice; vocativ sg. (feminin și masculin) în *-o*; vocativ masculin sg. în *-e*, parțial și *-ule*, dar și egal cu nominativul articulat și nearticulat; forme și desinențe cazuale croate folosite în anumite construcții lexicalizate: *po svitu* „prin lume“; *avę za ciru* / *za veceru* „a avea de cină“; deosebirea dintre comparativ și superlativul relativ marcată prin neaccentuarea, respectiv accentuarea adverbului *mai*; superlativul absolut cu adverbe croate; multe numerale croate; păstrarea numai a numeralelor cardinale pentru 1–7, parțial 8–10; sistem românesc la numeralul ordinal, chiar

la cele cu baze împrumutate: *a desetile* „al zecelea"; la verb categoria aspectului, clar exprimată la verbe împrumutate, mai puțin gramaticalizată la cele moștenite: prefixe perfective (*ăn-; do-, iz-, na-, s-, za-*), sufixe iterative (*-avéi̯, -ivéi̯, -ivui̯*), lexeme diferite (*bę – popi; mânca – poi̯di*); număr sporit de conjugări: cele 4 moștenite + 1 sau 3 (interpretări diferite) pentru împrumuturi și creații noi; la indicativ absența perfectului simplu și a mai mult ca perfectului; slăbirea și dispariția parțială a imperfectului; indicativ prezent cu desinența *-u* la pers. 1 sg. și 3 pl. la toate conjugările neproductive; menținerea lui *a* accentuat > *å* la pers. 1 pl. (*-åm*); forme deiotacizate; viitorul cu *vrę* + infinitivul (în ambele topici); conjunctivul prezent egal (la toate persoanele) cu indicativul prezent precedat de conjuncția *neca* (unică excepție cu forme diferite *a fi*); absența conjunctivului perfect; mod condițional-optativ (I. Popovici, Matilda Caragiu Marioțeanu) sau restrictiv (S. Pușcariu, A. Kovačec) cu 3 timpuri: prezent, format cu auxiliarul *ręš* + infinitivul (*ręš cântå*); perfect cu *ręš fost* + infinitivul (*ręš fost cântå*); viitor (cu sens și de viitor anterior), formă sintetică < lat. conjunctiv perfect + viitorul anterior (*aflår, facur, duser*); imperativul negativ diferit de pozitiv la pers. 2 sg. (egal cu infinitivul): *nu cântå, nu zice*; infinitiv numai scurt, cu multe valori verbale, unele specifice (*åflu fętę durmi* „[o] găsesc pe fată dormind"); absența supinului cu valoare verbală; gerunziu cu *-ănd* + *-a: cântănda*; pasiv analitic cu *a fi*, regional și cu *a veni*; adverbe în *-o* (< adjective); prepoziții împrumutate din croată (cu restricții de întrebuințare): *do, na, po, za*; locuțiunea *na mesto de* „în loc de"; conjuncții împrumutate: *neca, ni* < croată, *ali* < italiană; locuțiunile specifice *din čå ke, pâr la nu*; slăbirea diferenței dintre substantivele cu articol hotărât și substantivele nearticulate, prin folosirea formei articulate și cu valoare nehotărâtă: *furåt-a åcu* „a furat un ac", *ţęre sluzba* „caută slujbă"; absența prepoziției *de* în construcția numeral cardinal + substantiv: *dvaiset si påtru ań* „24 de ani", *sto fi̯urini* „100 de florini"; topică foarte liberă: *de cărbun lemnu i̯e bur såkile* „pentru cărbuni e bun orice lemn"; preferință pentru antepunerea adjectivelor calificative și pronominale (cu excepția parțială a celor posesive): *ţâsta musåtę fętę* „această fată frumoasă". Formarea cuvintelor săracă: absența substantivării infinitivului, a sufixelor *-ește* (adverbial), *-tor* (adjectival și substantival), *-tură* (substantival); înlocuirea prefixului *des-* cu *res-; rescl'ide, resparti, rezlegå, rescuţ* „desculț". Fondul de cuvinte moștenite din latină redus (unele păstrate numai în toponime și expresii), dar în ansamblu cu mare pondere în uz; puține cuvinte moștenite specifice: *căibę* „colivie"; sensuri specifice: *scånd* „masă", *somăn* „somn" și „vis", *a ţęre* „a căuta". Dialectul românesc cu cele mai puternice influențe străine: influență croată specifică (mai ales din dialectul čakavian, mai puțin din croata literară, bazată pe dialectul štokavian): *čăče / ţâţe* „tată", *misli* „a gândi", *råno* „devreme", *vrt* „grădină", *zelen* „verde"; influență slovenă controversată; influență italiană directă (dialectul venețian sau limba literară) sau prin croată: *alora* „atunci", *i̯ardin* „grădină" și *i̯ardiner* „grădinar", *ferovii̯a* „cale ferată", *pensęi̯* „a gândi"; influență germană directă (în timpul stăpânirii austriece) sau prin croată (și slovenă): *fråi̯ar* „pețitor", *frustikei̯* „a lua micul dejun", *lumpei̯* „a chefui", *ţucăr* „zahăr".

În configurația dialectală a **i.**, general admisă (excepție: R. Flora), se distinge o arie nordică, reprezentată de graiul din

Žejan și una sudică – neomogenă –, în care intră graiurile celorlalte localități actuale, situate în valea râului Raša (it. Val d'Arsa). Particularitățile sunt mai puțin fonetice (realizarea lui *g* ca *γ* sau păstrarea lui *g* ca atare; consecvența sau inconsecvența rotacismului; alterarea sau păstrarea lui *t* + *i*) și mai mult morfologice (pierderea sau conservarea genului neutru de tip românesc și adoptarea sau nu a neutrului de tip croat; neutralizarea sau menținerea opoziției nearticulat – articulat la substantivele feminine; conservarea sau pierderea flexiunii cazuale sintetice la singularul substantivelor feminine, la articol și la adjectivele pronominale; articolul proclitic *lu* cu sau fără formă specifică de feminin; prezența sau absența vocativului în *-ule*; păstrarea sau pierderea numeralelor cardinale 8, 9, 10; dativul pronumelui personal accentuat cu sau fără *a*; prezența sau absența conjugării în *-ui*; desinențele verbale *-es* sau *-escu*, *-eș* sau *-ești*, *-m* sau *-n*; dispariția sau menținerea – redusă – a imperfectului; formarea pasivului analitic numai cu auxiliarul *a fi* sau și cu *a veni*) și lexicale (influență germană – și slovenă* – în nord, italiană în sud, toate uneori prin croată; cca 300 de unități lexicale diferite).

Ultimul dialect românesc care s-a desprins de restul limbii protoromâne. Controverse referitoare la data separării, plasată între sec. 10 (O. Densusianu) și 13 (S. Pușcariu), precum și la teritoriul de formare; dacă teza autohtoniei vorbitorilor dialectului în Istria (I. Maiorescu, D. Onciul) nu mai are adepți astăzi, fiind general admis faptul că ei s-au stabilit aici abia la începutul sec. 16 prin imigrare, în urma cuceririi otomane, din nord-vestul Peninsulei Balcanice – Bosnia și Croația –, unde sunt semnalați anterior, părerile rămân împărțite între originea lor sud-dunăreană sau autohtonia balcanică (S. Pușcariu, E. Petrovici, cu deosebiri de localizare) și originea lor nord-dunăreană (O. Densusianu, I. Popovici, Al. Rosetti, I. Coteanu). Până în sec. 19 au existat vorbitori de **i.** și în insula Krk (it. Veglia). În perioada interbelică existența efemeră a unui învățământ în limba română literară a avut ca rezultat slabe influențe dacoromâne asupra unor vorbitori **i.** Primele înregistrări de cuvinte (substantive) și construcții (grupuri nominale și 2 propoziții – formule de urare) **i.**, sub forma unei liste, cu traducere latină sau italiană, se găsesc într-o lucrare istorică despre Triest publicată de F. Irineo della Croce la Veneția în 1698. După o tăcere de peste un secol, următoarele mostre de **i.** datează de la începutul sec. 19 (mici texte izolate), înmulțindu-se în a doua jumătate. Culegeri importante de texte – inclusiv folclorice – începând din 1894 (G. Weigand); în sec. 20 A. Glavina, A. Belulovici, I. Popovici, S. Pușcariu, M. Bartoli, Leca Morariu, Tr. Cantemir, R. Sârbu, V. Frățilă, A. Kovačec. În literatura populară predomină basmele relativ scurte, snoavele și proverbele; puține poezii populare (culegerea lui P. Iroaie). Puținătatea scrierilor culte; prima încercare importantă o constituie almanahul *Calindaru lu rumeri din Istrie* (București, 1905) de A. Glavina și C. Diculescu, cu texte traduse din dacoromână (limba română literară) și influențate de aceasta, inclusiv în grafie; cf. apoi unele pasaje redactate în **d.i.** de Leca Morariu în antologia sa folclorică *Lu frați noștri. Libru lu rumeri din Istrie* (Suceava, 1928). Modeste încercări publicistice în ultimul deceniu. *M.A.*

italiană, influență ~. S-a exercitat asupra dacoromânei, aromânei și istroromânei, cu deosebire de la un dialect la altul. În dacoromână, primele cuvinte datorită relațiilor comerciale cu țările române ale venețienilor și genovezilor de la gurile

Dunării (sec. 14). Ulterior, relații culturale datorită faptului că majoritatea scriitorilor din perioada formării limbii române literare cunoșteau limba italiană. Aceasta a dus la folosirea limbii italiene ca termen de referință în discuțiile teoretice din sec. 18–19 cu privire la unificarea, normarea și îmbogățirea limbii române. Școala Ardeleană, în propunerea de înlocuire a alfabetului chirilic și în stabilirea ortografiei românești, ia ca model italiana (*chi, ghi*). Primele cuvinte italienești directe în scrierile cronicarilor munteni (Stolnicul C. Cantacuzino, Radu Popescu), în terminologia gramaticală propusă de I. Văcărescu (1787) și Iordache Golescu (1840), în poezia lui G. Asachi și I. Heliade Rădulescu, ultimul inițiatorul unui curent italienizant*, în operele Școlii Ardelene (Gh. Șincai, P. Maior și I. Budai-Deleanu). Contacte culturale intense și în sec. 20. Italieni provenind din regiunile nordice ale peninsulei, cunoscători ai unor meserii, stabiliți în România începând din sec. 19, precum și alții au contribuit la contacte directe. În aromână și istroromână **i.i.** s-a manifestat cu precădere pe cale orală: în aromână prin relațiile comerciale cu venețienii și indirect cu grecii, iar în istroromână datorită bilingvismului au pătruns cuvinte italiene sau venețiene (uneori și prin intermediul croatei). • Cea mai puternică **i.i.** în lexic. Dificultăți în stabilirea inventarului: unele cuvinte considerate împrumuturi italienești sunt interpretate drept creații românești (*a concluziona*) sau împrumuturi din franceză (*insatisfacție*) și, invers, cuvinte considerate românești sunt de fapt împrumuturi italienești (*antebelic, postbelic*). • Alături de franceză, italiana a contribuit la procesul de reromanizare* a limbii române. Adesea, din cauza apropierii fonetice, este greu de făcut distincții între împrumuturile directe și cele romanice (uneori este vorba chiar de o etimologie multiplă: *favorit, model, modern, operă*). În vocabularul reprezentativ* al românei 15 cuvinte (= 0,58%, rangul 13) – *armată, a costa, a distruge, inginer, locotenent, maestru, a oferi, piață, revistă, regulament, revistă, speranță* (după unii și *nasture*), iar cu etimologie multiplă 102 (= 3,95%, rangul 6) – *materie, mecanic, minută, modă, muzică, națiune*. Neologismele italiene se ortogafiază în română așa cum se pronunță: *canalie* (it. *canaglia*), *piață* (it. *piazza*). Prin tradiție, se mai scriu cu litere duble din cauza caracterului lor internațional sau uneori prea special (*loggia, pizza, quattrocento*). • Primele cuvinte italienești apar în documentele slavo-române (sec. 14–15) și pot avea etimologie multiplă (*ducat* „monedă“, *scala* „schelă, taxă vamală“, *som* „greutatea sau valoarea argintului din care erau lucrate obiectele de cult“, *solonitro* „salpetru“). Cuvintele italienești dinainte de sec. 18 (cronicari, Dosoftei, N. Milescu) au pătruns prin filieră străină (polonă – *pavăză*, maghiară – *lancsa, capitany*, greacă – *franzelă, monedă, sardelă, stambă*). Primele cuvinte italienești directe în scrierile cronicarilor din sec. 17 și începutul sec.18. Contribuții importante la construirea unor terminologii științifice: filozofică, administrativă, de arhitectură, de artă, economico-bancară. Multe cuvinte de la începutul sec. 19 (*acconciatura, altier* – I. Heliade Rădulescu) sau din sec. 20 (*concepibil, indimenticabil* – G. Călinescu) au fost părăsite. • În aromână termenii comerciali luați direct din dialectul venețian (*canelî* „scorțișoară“) sau prin greacă (*capelî* „pălărie“). În istroromână, cuvinte din diverse terminologii (*alora* „atunci“, *carboner* „cărbunar“, *setimână* „săptămână“). În istroromână și sunetul *ğ*. *M.S.*

italienizant, curent ~. Direcție puristă (vezi **purism**), având la bază aceleași

principii generale ca și ale curentului latinist*, dar realizată prin apelul la limba italiană. A luat naștere în anul 1839 și a fost reprezentat de I. Heliade Rădulescu. Acesta era de acord cu latiniștii în privința necesității scrierii cu litere latine și a „purificării" limbii române de elementele nelatine, dar considera că apelul la latină nu reprezintă o soluție viabilă, deoarece o limbă moartă nu poate da vigoare unei limbi vii. Prin urmare, elementele nelatine din limbă trebuiau înlocuite cu altele, de origine romanică. Deși influența culturii franceze era foarte puternică în Principate, Heliade a ales italiana, pe de o parte pentru că este mult mai apropiată de română, pe de alta, deoarece franceza se vorbea prea mult, devenind aproape un jargon. Totodată, el a fost influențat de P. Maior și P. Iorgovici, pe care îi admira (cel dintâi introdusese în *Lexiconul de la Buda* italienisme și forme ortografice italienizante: *ma* „dar", *anche* „încă", *quelor* „celor", *aquest* „acest" etc.). Heliade considera că româna e un dialect necultivat al limbii italiene și nu se poate perfecționa decât apelând la italiană. În cadrul **c.i.** se disting două faze: prima, în care se impun forme ortografice sau neologice italienizante (deși teoretic se afirmă o concepție latinistă); a doua, în care italienismul lui Heliade capătă un caracter latinist pronunțat, recomandând ca împrumuturile din italiană să fie refăcute după prototipurile latine. • Ortografia italienizantă a lui Heliade are la bază trei principii: notarea prin *qu* a lui *c*: *quel* = cel, *quand* = când; dublarea consoanelor, inițial numai în neologisme: *syllaba*, *addus*, apoi și în celelalte cuvinte: *sufflet*, *illustru*, *cuppa*, mai ales în cele compuse: *abbatere*, *adducere*, *suppun*, *oppositiune*, *committere*, *collecție*; vocalizarea finalelor, în special notarea lui *u* final: *ellu* = *el*, *quellu* = *cel*, *allu* = *al* etc. A modificat ca scriere după limba italiană cuvinte existente în limbă: *angeli* „îngeri", *popol* „popor", *stravagant* „extravagant", *solemnel* „solemn"; a introdus nenumărate neologisme morfologice: *millioru*, *pessimu*, *altissimu* și lexicale: *muru*, *macru*, *sudditu*, creându-și un fel de jargon italo-român de înfățișare grotescă, în care a compus poezii (*batelle* „corăbii", *baciu* „sărut", *damă amată* „doamnă iubită", *donzelle* „jupânese" etc.). • Italienismul extremist al lui Heliade nu avea cum să se impună și nu a avut ecouri. Totuși, a avut unele merite: a fost prima direcție care apela la o limbă romanică pentru unificarea și modernizarea limbii, reprezentând o etapă în procesul de reromanizare*; a pus în circulație un mare număr de neologisme latino-romanice, care au înlocuit unii termeni învechiți: *abecedar* pentru *bucoavnă*, *vocal* pentru *glasnic*, *lege* pentru *pravilă* etc., sau au coexistat cu termeni uzuali consacrați: *adânc – profund*, *veac – secol*, *vedenie – viziune*, *vrajbă – discordie*, *jalbă – petiție*, *corăbier – marinar – matelot* etc. *A.P.*

iterativ, numeral ~, vezi **adverbial, numeral ~.**

întărire, pronume și adjectiv de ~. Clasă de pronume proprie limbii literare, neutilizată în graiurile dacoromâne actuale. Are structură pronominală, constituită din vechile pronume personale *însu*, *însă* etc. (păstrate numai la acuzativ cu prepoziție: *printr-însul, într-însul, dintr-însul* etc.) și din dativul pronumelui personal sau reflexiv neaccentuat: *mi, ți, și* etc. Prezintă schimbări flexionare ale ambelor componente, prin care se manifestă categoriile de gen, număr, caz (prin variația primului component) și persoană (prin variația celui de al doilea component): *însumi, însămi; însuți, însăți; însuși, însăși; înșine, însene; înșivă, înseva; înșiși, înseși / însele*. În limba contemporană se comportă ca un adjectiv pronominal* și apare în combinații cu un substantiv, pronume personal, reflexiv sau demonstrativ (acordat în gen, număr și persoană, flexiunea în raport cu cazul fiind mai puțin respectată). În toate aceste situații, **p.a.î.** exprimă ideea de insistență asupra unei persoane, de precizare a obiectului determinat: *El însuși intră; Călugărul zâmbi către sine însuși* (M. Sadoveanu). Echivalentele lui sunt, în româna modernă, adverbele și locuțiunile adverbiale: *chiar, tocmai, în persoană, personal* și adjectivele: *singur, propriu*. • Cu sensul „singur", **p.a.î.** apare uneori ca element predicativ suplimentar* în propoziție, fără ca pronumele sau substantivul la care se referă să fie exprimat în enunț: *Își făcuse însuși în București două case* (G. Călinescu). • Când însoțește un substantiv, **p.a.î.** are o topică liberă, în vreme ce în combinații cu un alt pronume se plasează, de regulă, după acesta: *El însuși era nedumerit; Intră îndată dumneaei însăși* (M. Sadoveanu). • Formele de pers. 3 singular (masculin sau feminin) sunt adesea folosite ca forme „universale" de **p.a.î.**: *însăși modul, însuși noțiunea de gingășie, însăși plăsmuitorii lor*. Explicația stă în folosirea frecventă a pers. 3 și în echivalența semantică a **p.a.î.** cu adverbul *chiar*.

În dialectele din sudul Dunării situația e în parte diferită. Unele texte aromânești consemnează forme ca: *insu* „el însuși" etc., *insuș* etc., în vreme ce istroromâna cunoaște numai pronumele din prima categorie: *ăns, ănś* „însuși, înșiși".

Latina dunăreană* nu cunoaște o categorie specială a **p.a.î.** În mod frecvent se utilizează particule deictice enclitice (*-met*, *-ne*) atașate la formele de pronume personal (procedeu existent încă din latina arhaică), pentru sublinierea persoanei sau a obiectului exprimat de pronumele personal. La baza **p.a.î.** românesc stă pronumele de identitate* latin *ipse*. Descendentul lui în româna veche este pronumele

personal *însu, însă** care se regăsește în structura **p.a.î.** • Între româna modernă și româna veche se înregistrează diferențe în ce privește topica **p.a.î.** și distribuția lui. Apariția foarte frecventă a acestui pronume caracterizează limba textelor traduse din slavonă (mai ales în sec. 16): *Însuși Domnulu însuși audzi. Însuși tremése îngerul său* (*Psaltirea Scheiană*). În asemenea exemple se transpune prin *însuși* v. sl. *samŭ* și *jedinŭ*, cu sensul „el însuși, el în persoană, singur". Spre deosebire de limba modernă, topica **p.a.î.** este liberă și în cazurile în care el se grupează cu alte pronume: *Iubește vecinulu tău ca însuți tine* (Coresi); *Voi înșivă nu întrați* (Varlaam) etc. Caracteristică pentru româna veche este și folosirea frecventă a **p.a.î.** independent: *Înșivă vă duceți* (Varlaam) etc. • Greșeli (de acord) în folosirea **p.a.î.** se întâlnesc încă din cele mai vechi texte: *Arătată iaste dentru însușu răspunderea a Domnului* (Coresi) etc. • Din categoria **p.a.î.** face parte, în limba veche, și pronumele *însu, însă: Însu* [= însuși] *împăratul mieu* (*Psaltirea Scheiană*); *Iubeaște vecinulu tău ca însă* [= însuți] *tine* (Coresi) etc. • O serie de forme ca *mineși, eluși, noiși, loruși* etc., alcătuite dintr-un pronume personal în dativ sau în acuzativ și particula *-și*, au valoarea construcției pronume personal + **p.a.î.**: *De noiși* [= de noi înșine] *mai vârtosŭ să ne grijimŭ* (Coresi); *Pre eiși* [= pre ei înșiși] *se pierdŭ* (Coresi). • Româna e singura limbă romanică în care **p.a.î.** are forme diferite de pronumele de identitate* (rom. *același, aceeași*). În majoritatea limbilor romanice urmașii lui *ipse* au ambele valori (de identitate și de întărire): fr. *moi-même* „eu însumi" și *c'est le même* „e același"; sp. *el mismo hombre* „același om" și *es el mismo que*... „este el însuși / chiar el care...". *M.T.*

J

jargon. Termen folosit cu două accepții, care au în comun faptul de a desemna variante diastratice ale limbii și de a avea conotații peiorative. • 1. Ca limbaj folosit de diverse grupuri profesionale, greu de înțeles de cei din afara domeniilor respective, **j.** se individualizează mai ales la nivel lexical, prin folosirea unui vocabular specializat, tehnic (constituit prin schimbări de sens și prin împrumuturi), care conține conceptele specifice și denumește operațiile de rutină, obiectele curent folosite în practica profesiei; comoditatea și familiaritatea cu domeniul produc adesea abrevieri și substitute expresive ale unei terminologii propriu-zis tehnice. **J.** este mai ales varianta colocvială a limbajelor de specialitate: în funcție de profesie, s-a vorbit despre **j.** medicilor, al avocaților, al tipografilor etc.; în aceeași categorie pot intra și limbajele sportive. Termenul e folosit în genere cu conotații negative mai slabe sau mai puternice (decurgând din condamnarea inaccesibilității, a excesului de împrumuturi inutile); în sens larg, e aplicat uneori chiar terminologiilor de specialitate, văzute ca ridicând bariere în calea comunicării cu un public larg (de exemplu, **j.** lingvisticii). **J.** cel mai recent apărut, cu o răspândire tot mai largă și cu corespondente în multe alte limbi este cel al informaticienilor, extins în parte și asupra vorbirii nespecialiștilor care utilizează computerul; acest **j.** cuprinde numeroase împrumuturi, mai ales din engleză, în diferite faze de adaptare fonetică, grafică și morfologică: totală (*a printa, a scana*) sau parțială (*guestbook-uri, site-uri*); de asemenea calcuri semantice (*virus, a salva*) și frazeologice (*poștă electronică*). Unele cuvinte și sintagme sunt preluate din necesități de precizie tehnică sau din comoditate, iar altele sunt formații hibride produse deliberat, pentru expresivitatea comică a interferenței dintre limbi; efectul este de limbaj obscur și hibrid: *Cum uploadați și rulați trojanul fără să vedeți outputul?; Vino și downloadează; Fă clic pentru home-page-ul lui Dan*. În interiorul **j.** informatic apar diferențieri între formele standard și cele marcate familiar (*a clica / a clicăi*) și chiar interferențe cu argoul*. De altfel, uneori termenul **j.** este folosit (și din motive etimologice) ca sinonim pentru *argou*, cu care are în comun dorința vorbitorilor de a-și semnala prin limbaj identitatea de grup. • 2. În lingvistica românească, termenul **j.** e întrebuințat curent și pentru a desemna, în sens mai larg, excesul de neologisme, de termeni străini insuficient asimilați, manifestat de vorbitori relativ instruiți, din mediul orășenesc și straturi sociale superioare; exemple istorice sunt **j.** grecizant din sec. 18–începutul sec. 19

și j. franțuzit din sec. 19, continuat și mai târziu (cu forme ca *bonjur, mersi, musiu, madam; a antama, a anvizaja*).

J. (în sensurile discutate) apar în română destul de târziu, o dată cu viața citadină și cu masivele împrumuturi moderne în sfera culturii și a tehnicii (limbajele tradiționale ale meșteșugurilor populare nu sunt considerate j.). Ca varietăți specific orale, sunt atestate în scris doar sporadic, mai ales datorită literaturii (imitarea j. franțuzit și / sau a celui grecizant e sursă de umor în comediile din sec. 19, la C. Faca, V. Alecsandri ș.a.). În prima jumătate a sec. 20 începe să fie cules un material lexical specific j. (numit însă în genere *argou*): al avocaților (*a eclera* „a plăti onorariul", *a pleda pentru client* „a pleda de formă o cauză pierdută"), al tipografilor, al frizerilor etc.; doar puține dintre formele înregistrate atunci s-au păstrat sau au pătruns în uzul comun. *R.Z.*

Jireček, linia ~. Graniță stabilită, în 1893 / 1902, de istoricul ceh C. Jireček, între zonele de civilizație (sau influență) greacă – la sud – și romană – la nord – din Peninsula Balcanică în antichitate, pe baza locurilor unde s-au găsit inscripții în limba greacă, respectiv latină. Demarcație confirmată de cercetările ulterioare, cu unele retușuri și nuanțări bazate tot pe studiul inscripțiilor (A. Philippide, H. Mihăescu) sau al toponimiei (P. Skok); rezultate asemănătoare în cercetarea epigrafică independentă a lui V. Pârvan. În linii mari l.J. coincide cu granițele din sec. 1–3 ale provinciilor Dalmatia și Moesia (Superior și Inferior) cu Macedonia și Tracia; ea pornește de la Marea Adriatică la sud de Lissus (Lesh) și merge aproape orizontal spre est, pe cursul râului Drin (Drini), până la sud de Scupi (Skopje), urcă apoi oblic spre nord-est până la sud-est de Naissus (Niš) și Remesiana (Bela-Palanka), coboară puțin pe la nord de Serdica (Sofia), de unde devine tot aproape orizontală urmând creasta Munților Haemus (Balcani) până spre Marea Neagră, urcă pe litoralul ei până la nord de Odessos (Varna) și înconjoară mai sus de această localitate coloniile grecești din Dobrogea. Contestată uneori în ce privește valabilitatea criteriului folosit (limba inscripțiilor) și, mai ales, posibilitatea de a se trage concluzii pentru limba vorbită, în speță pentru romanizarea efectivă a (grosului) populației de la nord de l.J. Acceptată, în general, ca reper orientativ important, dar cu amendamentul admiterii anumitor regiuni bilingve greco-latine în ambele zone (A. Philippide, C. Patsch), îndeosebi ca porțiuni de tranziție (H. Mihăescu). *M.A.*

joncțiune. Se realizează prin: prepoziții*, conjuncții*, pronume (adjective pronominale) relative*, adverbe relative*, compuse nehotărâte ale pronumelor (adjectivelor) / adverbelor relative, în mai mică măsură prin adverbe* nerelative, prin verbele copulative*, prin unele articole*. J. în propoziție și j. prin anumite conjuncții în frază se combină cu flexiunea*: prepozițiile și adverbele *ca, decât* comparative, *decât* exceptiv / cumulativ (asimilabile cu prepozițiile) au un anumit regim* cazual, unele conjuncții cer anumite moduri (*să* cere conjunctivul*), verbele copulative au regim cazual de nominativ*, articolul hotărât* proclitic este marcă de caz genitiv* / dativ* și element de j. (*casa lui Ion, îi răspund lui Ion*) etc. Celelalte articole cu rol în j. sunt articolul posesiv* (în toate situațiile în care introduce un genitiv ce nu urmează imediat după un regent articulat enclitic – *o / această soluție / soluția aceasta / a problemei*), articolul demonstrativ* (când introduce un atribut adjectival sau prepozițional după un substantiv regent – *drumul cel drept*).

Româna continuă tendința latinei de extindere a j. prin prepoziții, în defavoarea

flexiunii cazuale; fenomenul e general romanic. **J.** prepozițională se extinde (față de latina clasică) la atribut și la complementele necircumstanțiale. Inventarul prepozițiilor românești moștenite (unele, panromanice – *cu, de, în* etc. –, prezente în toate dialectele românești, ca *în*) a fost lărgit cu creații interne din elemente de origine latină (compuse, *de la*; provenite din conversiune, *înaintea*; locuțiuni, *o dată cu*) și cu împrumuturi slave (în dacoromână, majoritatea ieșite din uz după sec. 17, ca *na* „la"; mr. *mígu* „între"; ir. *do* „până la") sau neologice latino-romanice (dr. *contra, pro*); aromâna nu dispune de prepoziții împrumutate. Numărul conjuncțiilor și al adverbelor relative latinești moștenite este foarte mic în română și în alte limbi romanice – conjuncții panromanice coordonatoare (v. dr., ar., ir. *e* „și"; dr. *nici*; v. dr. și dial. *au* „sau") și subordonatoare (*când, cum, să*); conjuncții moștenite numai în unele limbi romanice (*că*, prezentă în toate dialectele românești). Româna a diversificat situațiile de **j.** prin anumite conjuncții moștenite: *să*, plurifuncțional în română și preponderent condițional în alte limbi romanice. Româna și-a creat cel mai bogat inventar de conjuncții dintre limbile romanice, prin formații interne – compuse (*căci*), locuțiuni mai numeroase și mai variate formal decât în alte limbi (*de / în vreme ce, de / până / pe când* –, prin împrumuturi, în special în dialectele sud-dunărene, din limbi slave moderne (mr. *ili* „sau", ir. *néca* „să"), din greacă (ar. *i* „sau"), din turcă (mr. *ia... ia* „sau... sau"), din italiană (ir. *perké* „pentru că"), mai puțin în dacoromână (*or* adversativ, neologism romanic). Au fost create noi pronume interogative sau relative (*al câtelea, cel(a) ce*). Limba veche se caracterizează prin bogăția mijloacelor de **j.** Evoluția spre stadiul actual s-a realizat în următoarele direcții: simplificarea inventarului (ies din uz formații regionale ca *necât* „decât", compuse și locuțiuni instabile, multe fiind calcuri după modele străine, ca *(de)asupra de* „pe lângă", împrumuturi neasimilate, ca sl. *za* „pentru"), reducerea polisemiei și specializarea sintactico-semantică îndeosebi a prepozițiilor și a conjuncțiilor (prep. *de*, plurifuncțională, cu valoare comparativă încă din latina populară, e înlocuită în aceste structuri prin adv. *decât* comparativ; vechea conjuncție condițională *să* corespunzătoare descendenților romanici ai lat. *si* condițional, este concurată de *dacă*, o creație internă care devine conjuncția-tip condițională), introducerea unor elemente / valori noi (*or, și* sociativ), modificări de frecvență a elementelor / raporturilor (coordonarea adversativă și cea conclusivă sunt mai frecvente după sec. 17), crearea unor raporturi sintactice noi (temporal de simultaneitate, comparativ condițional cu nuanță consecutivă – vezi **timp, propoziție circumstanțială de ~; mod, propoziție circumstanțială de ~**), restrângerea utilizării corelativelor, dar și extindera reluării conjuncțiilor copulative la toți termenii coordonați, extinderea situațiilor de regim prepozițional / conjuncțional (*a se interesa* cere azi prep. *de*; în sec. 19 putea apărea cu prep. *la*), simplificarea grupului nominal* în limba literară prin limitarea **j.** realizate cu articol demonstrativ – v. dr. *bunătatea ei ceaea deșartă* (*Codicele Todorescu*), mr. *feata țea juni* (Th. Capidan), față de construcțiile preferate azi în limba standard, *bunătatea ei deșartă, fata tânără*. Articolul posesiv și cel demonstrativ sunt elemente de **j.** specifice românei; de asemenea, specifică este legarea substantivului de numeral* prin prepoziția *de*: *douăzeci de cărți* (H.M. Gauger). *C.S.*

juridic-administrativ, stil ~, vezi **administrativ, stil ~**.

juxtapunere (parataxă). Exprimă de obicei raportul de coordonare copulativă* și pe cel apozitiv. Absența conectorilor* e suplinită de marcarea raporturilor prin intonație. • În propoziție, se realizează între părți de propoziție coordonate (*Au băut vin, bere, țuică*) sau în relație de apoziție* (*A văzut casa, o cocioabă*); în frază, între propoziții coordonate (principale: *Se apropie de el, / se apleacă, / îi vorbește la ureche* sau subordonate aceleiași regente: *Mi-a spus / că a greșit, / că o să se îndrepte*), între o regentă și o propoziție apozitivă (*Am făcut o greșeală: am întârziat*), dar și (într-un număr limitat de construcții) între o regentă și o subordonată circumstanțială (condițională sau concesivă). Posibilă și între părți de propoziții și propoziții coordonate copulativ, dar din cauza riscului de ambiguitate (de confundare cu un raport de apoziție) construcția e destul de rară (*Se povesteau întâmplări, anecdote, ce s-a mai întâmplat în oraș*). • Coordonarea copulativă* se realizează uneori numai prin **j.**, mai ales într-o enumerare cu mai multe unități (*Vine, privește, pleacă*). Mai mult de două unități sunt adesea coordonate copulativ prin **j.** în combinație cu joncțiunea* (unitățile sunt juxtapuse, cu excepția ultimei, legată printr-un conector; elemente juxtapuse alternează cu unități legate prin conector). Coordonarea disjunctivă* poate combina **j.** cu cel puțin un element joncțional, care introduce ultimul termen și dezambiguizează relația (*Aduce flori, bomboane sau jucării*). Se realizează rar doar prin **j.**; un caz tipic este cel în care apare între două propoziții, dintre care a doua e negația celei dintâi, iar cuplul e subordonat unei regente (*Că a fost, că n-a fost, nu se mai știe*). Coordonarea adversativă* sau cea conclusivă* nu se realizează de obicei prin **j.**, pentru că raporturile nu sunt suficient de clare în lipsa conectorilor expliciți (dintre raporturile adversative, singurul mai ușor de indicat prin **j.** este cel de corecție, realizat în mod obișnuit prin *ci*: *Ceasul nu merge; stă*). Totuși, o propoziție juxtapusă poate fi identificată ca fiind conclusivă când exprimă din punct de vedere semantic o concluzie, are verbul la imperativ și e marcată prin pauză și intonație (*Ai terminat, pleacă!*). • Multe cazuri de ambiguitate, în care raporturile semantice existente între propozițiile juxtapuse pot fi echivalate cu raporturi sintactice de subordonare, dar și de coordonare. Propozițiile condiționale și cele concesive fără element de relație sunt dezambiguizate într-o structură binară de tip afirmație-negație, asociată unei intonații specifice: *Plătești, stai aici; nu plătești, pleci* (= [dacă] plătești, / stai aici; / [dacă] nu plătești, / pleci): *Vrei, nu vrei, îl asculți* (= [chiar] dacă vrei, / [chiar] dacă nu vrei, / îl asculți); ultimul tipar a fost interpretat și ca exemplu de coordonare disjunctivă prin **j.** între cele două propoziții subordonate. Majoritatea gramaticilor ezită în a defini ca joncțiune legătura marcată de conectori insuficient gramaticalizați, de tipul adverbelor și a locuțiunilor adverbiale *doar, parcă, totuși, cu toate acestea, apoi, atunci* etc.; o secvență de tipul *A mâncat, apoi a plecat* este deci interpretată ca exemplu de **j.**, deși se poate susține și calitatea de conector a adverbului *apoi*. • Apoziția* explicativă este izolată prin pauză de elementul regent (*călătorul, un bătrân simpatic*); cea de specificare este neizolată (*domnul Popescu; râul Olt*). Când apoziția explicativă e precedată de un adverb ca *adică* sau *anume*, cu rol de conector, e discutabilă încadrarea exprimării raportului între situațiile de **j.**

• În aspectul popular al limbii, **j.** în frază este bine reprezentată; datorită linearității comunicării orale, se acumulează reformulări, explicații, propoziții neconectate explicit, dar între care există raporturi semantice complexe. Deoarece în aspectul cult al limbii aceste raporturi se exprimă de obicei prin subordonare gramaticală, mulți cercetători au considerat subordonarea prin **j.** o trăsătură a limbajului popular*; caracterizarea ca subordonare gramaticală a raporturilor semantice dintre propoziții în enunțurile orale discontinue este însă de cele mai multe ori un abuz.

Nu au fost stabilite diferențe semnificative între graiurile dacoromâne din punctul de vedere al exprimării raporturilor sintactice prin **j.**; atât ele, cât și dialectele sud-dunărene manifestă doar tendința generală a oralității populare de a construi fraza predominant prin coordonare copulativă și prin **j.** *R.Z.*

labiale, consoane ~. Seria **c.l.** include bilabialele* *p, b, m* și labiodentalele* *f, v*.

Regional, fenomenul cel mai important care afectează această serie este palatalizarea*, înregistrată în dacoromână pe 2 / 3 din teritoriu, în aromână și în meglenoromână.

Descrierile latinei menționează o consoană bilabială în plus: *u̯*, și o singură consoană labiodentală: *f*. Cele mai importante modificări produse în trecerea de la latină la română sunt: a) căderea lui *b* intervocalic – devenit mai întâi o fricativă bilabială: *caballus* > *cal*, *bibere* > *bea*, *nubilum* > *nor*, *scribere* > *scrie*, cu excepția situației în care *b* era urmat de o vocală palatală în hiat; în această situație se produce metateza* labialei cu elementul palatal (*rubeus* > *roib*, *habeat* > *aibă*); b) căderea lui *m* final, care funcționa ca desinență cazuală, în flexiunea nominală și pronominală, și ca desinență personală, în flexiunea verbală (vezi **finale, consoane ~**); c) consonantizarea lui *u̯* prevocalic în fricativa bilabială *ƀ*, care în poziție inițială a avut ca rezultat fricativa labiodentală *v* (*uenire* > *veni*, *uentus* > *vânt*). În anumite cuvinte, consonantizarea lui *u̯* inițial s-a realizat în stadiul de oclusivă bilabială: *b* (*ueteranus* > *bătrân*, *ueruecem* > *berbece*) (vezi **betacism**); consonantizarea în *b* se înregistrează și după lichidele *l*, *r*, (*siluaticus* > *sălbatic*, *ceruus* > *cerb*). În poziție intervocalică, *u̯* (devenit *ƀ*) a căzut, ca și *b* primar (*riuus* > *râu*, *ouum* > *ou*). *L.I.R.*

labializare. Trăsătură articulatorie caracteristică vocalelor posterioare* (*o*, *u*), care le opune tuturor celorlalte vocale (nelabializate). Spre deosebire de unele limbi romanice, cum ar fi franceza, sistemul fonologic al românei nu posedă vocale anterioare labializate; *ö* și *ü* apar în anumite neologisme, ca pronunțări individuale, influențate de etimon, specifice persoanelor instruite, dar neadmise de norma literară (cf. *șoför*, *taiör*, *püre*, *cüvetă* vs. *șofer*, *taior*, *piure*, *chiuvetă*). • Vocalele *a*, *ă*, *î*, au alofone labializate, realizate după semivocalele *o̯*, *u̯* (*ro̯ågă*, *lu̯å*, *lu̯în̊d*). Vezi **vocalism**.

În anumite graiuri dacoromâne vestice sporadic și în mod sistematic în istroromână, *a* sub accent este labializat (cf. băn. *åpă*, criș. *cåde*, ir. *cåsę*, *cå* „cal", *åb* „alb").

În descrierea dată sistemului fonologic al românei, E. Petrovici identifică o corelație* de **l**. Secvențele cu structura consoană + *o̯a*, au fost interpretate fonologic ca reprezentând succesiunea consoană labializată + vocala *a*. În limba literară, consoanele labializate ar avea funcție distinctivă în poziție inițială și medială, unde se opun consoanelor neutre (*s°are* / *sare*,

grᵘasă / grasă), iar regional – în graiurile care cunosc un *u* final – și în poziție finală, unde se opun consoanelor palatalizate (*pomᵘ / pom'*). Vezi **consonantism.** *L.I.R.*

labiodentale, consoane ~. Există două **c.l.**, ambele fricative* ca mod de articulare, distinse după sonoritate: *f, v*.

În majoritatea graiurilor dacoromâne, **c.l.** sunt palatalizate în diverse stadii. În aromână, palatalizarea* lui *f, v*, este generală și în stadii finale (*h'il'u* „fiu“, *yini* „vine“); în meglenoromână *f* este eliminat în urma palatalizării (*il'*), iar *v* este palatalizat numai în anumite cuvinte (cf. *g'armi* „vierme“, dar *vin*). În istroromână, *f* și *v* nu sunt alterate.

În latină exista o singură consoană, fricativa surdă *f*. *v* a apărut prin consonantizarea* bilabialei *u̯* în poziție inițială prevocalică (*uentus* > *vânt, uulpis* > *vulpe)*. Vezi **labiale, consoane ~.** *L.I.R.*

labiovelare, consoane ~. Româna nu posedă **c.l.**

Evoluția **c.l.** latine k^w, g^w în direcția pierderii apendicelui labiovelar, consemnată în anumite contexte încă din latina vulgară, caracterizează și româna. Rezultatele sunt dependente de natura timbrului vocalic următor. Înainte de vocalele posterioare, ca în întreaga Romanie, k^w, g^w au devenit oclusive velare: *coquo* > *coc, quod* > *că, stinguo* > *sting*. Pierderea apendicelui s-a produs în română și înainte de vocalele anterioare – fenomen absent din anumite arii ale Romaniei –, velarele rezultate, supuse ulterior palatalizării*, dând naștere africatelor* *č, ğ*, ca și velarele primare: *quaero* > *cer, quinque* > *cinci, stinguere* > *stinge, sanguem* > *sânge*. Înainte de *a*, k^w, g^w au devenit oclusive bilabiale (*p, b*): *aqua* > *apă, lingua* > *limbă*. Evoluția în direcția labializării este înregistrată și în sardă (unde însă ambele consoane se transformă în *b*). Paralela cu sarda este valabilă și în cazul excepțiilor de la acest tratament: în câteva cuvinte, k^w, g^w, urmate de *a* nu s-au labializat, ci au evoluat în sensul pierderii apendicelui labiovelar: *quam* > *ca, quantum* > *cât*. Explicația propusă a fost aceea a presiunii exercitate de alte forme din sfera relativelor (*quid* > *ce, quem(ne)* > *cine, quomodo* > *cum*), care pierduseră apendicele labiovelar. *L.I.R.*

laringale, consoane ~. O singură **c.l.** surdă: *h*, fără pereche sonoră.

În anumite graiuri regionale (muntenești, bănățene), *h* dispare, în poziție inițială și intervocalică (*oț, ainä, paar, zaar*). Există însă și graiuri (în nordul Olteniei, Munteniei, Banatului și în sud-vestul Transilvaniei), în care *h* se adaugă la inițiala unor cuvinte (*hăla, haia, hăripi*). În graiurile bănățene, *h* etimologic final în împrumuturi este modificat în *u̯ (prau̯, vrau̯, zădu̯u̯)*. • În graiurile aromâne din Grecia, *h* are ca pereche sonoră velara: *γ*, sunetul apare în împrumuturi din greacă (*γumarᵘ* „măgar“, *aγru* „sălbatic“). *h* nu apare în inventarul consonantic al meglenoromânei; dispariția lui *h* a fost explicată prin influența graiurilor bulgărești din Meglen (*rănes* „hrănesc“, *or* „horă“).

Prezent în consonantismul latin, *h* a dispărut relativ timpuriu, mai întâi în poziție intervocalică și, ulterior, inițială. În primele secole ale erei noastre el dispăruse complet din pronunțarea populară. Atât faptul că în inscripții *h* inițial este frecvent omis: *ic* „hic“, *aveo* „habeo“, cât și grafiile inverse: *heius, heorum*, reflectă această situație. *h* nu apare în română în cuvinte de origine latină. Existența sa a fost explicată prin influența substratului (cf. cuvinte ca: *hămesi, lehăi*) sau, mai ales, ca rezultat al pătrunderii unor împrumuturi din slavă (*haină, hrană, hrean, văzduh*). *h* era în slavă o consoană velară.

Împrumuturile ulterioare din limbile slave învecinate (*hâd, hârcă, hârb, horă, haiduc*), precum și din maghiară (*hotar, haită*), neogreacă (*zahăr, hârtie*), turcă (*haz, rahat*) au contribuit la consolidarea poziției lui *h* în sistem. Într-o serie de împrumuturi din slavă și maghiară *h* a fost înlocuit prin *f* (*pohti* > *pofti, prah* > *praf, vârh* > *vârf*) sau *v* (*hitlean* > *viclean, hitlenșug* > *vicleșug*). Fonetismul etimologic apare notat din ce în ce mai rar după 1640. *L.I.R.*

laterale, consoane ~. Româna literară posedă o singură sonantă* **l.**, cu localizare dentală*: *l*. Principalele variante: *l'* (ușor palatalizat) – înainte de vocală sau semivocală palatală (*lin, leagă*), *l°* (ușor labializat) – înainte de vocală sau semivocală posterioară (*loc, lua*), *l* (parțial asurzit – la finală de cuvânt, după o altă consoană (*zvârl*). *-l* articol definit enclitic este omis atât în varianta standard orală, cât și în variantele populare și regionale.

În graiurile bănățene, *l* este palatalizat mai puternic sau chiar înmuiat (*l'*) de o vocală sau semivocală palatală următoare (*cal'e, l'ingură*). În graiurile maramureșene, a fost notată sporadic o variantă velarizată a lui *l* (*ł*), explicabilă prin influența graiurilor ucrainene învecinate (*cał, ałb*). • În toate dialectele sud-dunărene *l'* este un fonem independent, reprezentând un fapt de conservare. *ł* apare la aromânii moscopoleni, mai ales în împrumuturile din albaneză (*bułar* „balaur"), precum și în meglenoromână, în graiul din Țămareca, înaintea vocalelor centrale și posterioare și la finală (*łoc, căčułă, cał*). În istroromână, *l* nu apare în poziție finală și preconsonantică (*ie* „el", *åb* „alb").

l din română provine din *l* latin simplu sau geminat*. *l* latin simplu însă a suferit o serie de modificări în trecerea la română: în poziție finală a căzut, iar în poziție intervocalică s-a rotacizat (*mola* > *moară, solem* > *soare*). *l* simplu urmat de *ĕ, ī* și de *e, i* în hiat, precum și *ll* urmat de *ī* s-a palatalizat; formele cu consoană palatală, caracteristice protoromânei (*leporem* > protorom. *l'epure, filius* > protorom. *fil'u, gallina* > protorom. *găl'ină*), s-au conservat până astăzi în dialectele sud-dunărene; în dacoromână, *l'* s-a redus la *i̯* (*iepure, găină, fiu*). *l* a devenit, de asemenea, în protoromână, o consoană palatală, după oclusivele velare *c, g* (*oc(u)lus* > protorom. *ocl'u, ung(u)la* > protorom. *ungl'e*). Grupurile consonantice *cl', gl'* s-au conservat până astăzi în dialectele sud-dunărene; în dacoromână, au fost notate în textele din zona Banat-Hunedoara până la sfârșitul sec. 16. În acest dialect, *cl', gl'* au evoluat la oclusivele palatale *ḱ, ǵ*. • În general, *ll* s-a redus la *l* simplu. Opoziția de forță* dintre *l* și *ll*, dezvoltată în latina vulgară, este însă reflectată de păstrarea lui *ll* intervocalic nerotacizat (*agnellus* > *miel*). Această opoziție s-a pierdut în protoromână, *l* românesc având trăsăturile unei consoane forte. Tratamentul lui *ll* urmat de *a* final a fost interpretat diferit de cercetători. S-a susținut fie eliminarea lui în această poziție, ținându-se seama de formele din majoritatea graiurilor dacoromâne (*stella* > dr. *stea*), fie transformarea lui în *u̯*, ținându-se seama de formele din dialectele sud-dunărene (ar. *steauă*, mr. *stẹuă*, ir. *stewu*), notate și în unele graiuri dacoromâne. *L.I.R.*

latin, alfabet ~. A.l., creat pe baza celui etrusc, s-a folosit pentru scrierea limbii latine, începând din sec. 7 î.Hr. Avea 23 de litere (*y* și *z* au fost introduse după cucerirea Greciei). Este folosit astăzi în scrierea multor limbi (ex. limbile romanice, germanice, finougrice etc.). **A.l.** folosit în scrierea limbii române (= dacoromâne) are actualmente 31 de litere, în următoarea

ordine (în paranteză se dă numele fiecărei litere la lectura ei izolată sau în **a.**):

a (a)	*n (ne)*
ă (ă)	*o (o)*
â (î din a)	*p (pe)*
b (be)	*q (chiu)*
c (ce)	*r (re)*
d (de)	*s (se)*
e (e)	*ș (șe)*
f (fe)	*t (te)*
g (ghe)	*ț (țe)*
h (ha)	*u (u)*
i (i)	*v (ve)*
î (î din i)	*w (dublu ve)*
j (je)	*x (ics)*
k (ka)	*y (i grec)*
l (le)	*z (ze)*
m (me)	

Dintre acestea, literele *k, q, w, x, y* sunt limitate la scrierea neologismelor. Pe lângă *i* și *j*, cinci litere au semne diacritice* mai mult sau mai puțin specifice: *ă, â, î, ș, ț*. Pentru particularități referitoare la valoarea unor litere și ale unor grupuri de litere vezi **ortografie**.

A.l. folosit în scrierea dialectului aromân are de obicei elemente comune cu cel folosit pentru scrierea dialectului dacoromân (literele *ă, â, î, ș, ț*), dar și particularități care constau într-un număr mai mare de litere cu semne diacritice (*ĭ* pentru [i̯], *ŭ* pentru [u̯], *l'* sau ļ pentru [l'] și *ń* pentru [ń], în unele sisteme și *ç* pentru [ț]) și în imixtiunea unor litere grecești (*θ, δ, γ*).

A.l., devenit oficial în România în 1860 (în locul celui chirilic, pur sau de tranziție), fusese folosit în texte românești din sec. 16–18 sporadic și, până la 1779, cu ortografie străină: maghiară (*Cartea de cântece* tipărită la Cluj în 1571–1575 = *Fragmentul Todorescu*), polonă (*Tatăl nostru* notat de moldoveanul Luca Stroici și publicat în Polonia în 1594), italiană (scrieri din sec. 17–18 ale unor misionari italieni, unele elemente și în texte scrise de români, chiar la Luca Stroici în sec. 16) sau germană (documente din sec. 18); în sec. 17–18 numeroase texte religioase și lexicografice scrise cu **a.l.** în zona Banat–Hunedoara, majoritatea manuscrise, dar și tipărituri (*Catehismul* catolic tradus de Gheorghe Buitul, publicat la Bratislava în 1635; din Câmpia Transilvaniei, 1768, culegerea de poezii *Kintyets kimpenyesty ku glazury rumunyesty*). De notat și fenomenul semnăturilor cu **a.l.** în documente scrise cu alfabet chirilic încă din sec. 16 (Luca Stroici). Afirmații nefondate despre folosirea scrierii cu **a.l.** înaintea celui chirilic. Sisteme ortografice proprii începând cu 1779, datorate reprezentanților Școlii Ardelene (Samuil Micu, *Carte de rogacioni pentru evlavia homului chrestin*; vezi **ortografie**). În trecut mai multe litere cu semne diacritice* (*č, ê, ô, û, ĭ, ŭ, ḑ*). Literele *q, w, y* recent admise în **a.l.** românesc (1982). • În fosta Republică Autonomă Socialistă Sovietică Moldovenească (1924–1940, cu intermitențe) și apoi în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească scrierea cu **a.l.** a fost înlocuită până în 1989 cu varianta rusă modernă a alfabetului chirilic (vezi și **scriere**). • În scrierea dialectului aromân **a.l.** a fost folosit pentru prima oară, în locul celui grecesc, de Gheorghe Constantin Roja, reprezentant aromân al Școlii Ardelene (*Măiestria ghiovăsirii* [= citirii] *românești cu litere latinești, care sunt literele românilor ceale vechi*). *M.A.*

latin, lexic ~. Fondul lexical transmis limbii române din latină constituie principalul factor de unitate a acesteia, și la nivel de vocabular, cu ceilalți membri ai familiei romanice. Deși numeric redus, cca 2 000 de cuvinte (ca și în celelalte limbi romanice), în comparație cu vocabularul

latin atestat, acest stoc lexical are ponderea cea mai importantă la nivelul limbii comune. Acestui strat îi aparțin cele mai multe instrumente gramaticale (prepoziții, conjuncții, adverbe, pronume, numerale) și cuvintele cele mai frecvente în comunicarea cotidiană, cu semantismul și frazeologia cele mai bogate și capacitatea derivativă cea mai mare. O pătrime din aceste cuvinte, cca 500, alcătuiesc fondul panromanic, fiind prezente în toate limbile romanice. Circa 100 (cifra, ca și opțiunile etimologice, variază la diferiți autori) reprezintă cuvinte păstrate numai în română, iar cele mai multe sunt parțial romanice. • Cele 500 de cuvinte panromanice sunt reprezentate de termenii de bază ai vocabularului curent: unelte gramaticale (*de*, *către*, *cu*, *în*, *nici*, *pe*, *să*, *spre*), adverbe (*ieri*, *când*, *mai*, *nu*, *unde*), pronume (*alt*, *care*, *ce*, *eu*, *noi*, *meu*, *său*, *voi* etc.), numeralele de la *unu* la *zece*. De asemenea, ele reprezintă cele mai importante clase onomasiologice: termeni referitori la om: *om*, *bărbat*, *muiere*, *femeie*, *tânăr*, *barbă*, *cap*, *mână*, *față*, *frunte*, *gură*, *surd*, *ureche*, *coastă*, *inimă*, *cot*, *deget*, *picior*; termeni referitori la casă: *casă*, *curte*, *fereastră*, *perete*, *poartă*; termeni referitori la îmbrăcăminte: *cămașă*, *a coase*, *mânecă*, *veșmânt*, *curea*, *fașă*; termeni referitori la realitatea înconjurătoare și la relațiile om-natură: *cer*, *lună*, *stea*, *pământ*, *lut*, *vânt*, *an*, *iarnă*, *lună*, *zi*, *noapte*, *timp*, *arbore*, *iarbă*, *grâu*, *fân*, *pai*, *păr*, *cerb*, *corb*, *a face*, *a frânge*, *car*, *a duce*, *a muta*, *ceară*, *a mulge* etc.; termeni referitori la viața spirituală: *a scrie*, *a juca*, *domn*, *înger*, *lege*, *Paști* etc. (vezi **panromanic, lexic ~**). • Între cuvintele comune în română și parțial în aria romanică, interesante sunt unele care au fost utilizate ca argumente în diverse clasificări ale limbilor romanice. Cuvintele comune românei (eventual și dalmatei) și idiomurilor iberoromanice (rom. *frumos*, sp. *hermoso*, pg. *formoso*) sau românei și sardei au fost aduse ca argument în teoria bartoliană a ariilor laterale și izolate ale romanității, al căror specific l-ar constitui caracterul conservator. Unele dintre ele indică selecții diferite făcute de limba populară (clasicul *edere* înlocuit cu *manducare*, păstrat în rom. *a mânca*, fr. *manger*, it. *mangiare*, sau cu *comedere* păstrat în limbile iberoromanice) (vezi **concordanțe între română și alte limbi romanice**). • Categoria cuvintelor păstrate doar în română, al căror număr este estimat la cca 100 (număr de altfel valabil și pentru celelalte idiomuri romanice) a fost larg utilizată în legătură cu așa-numitul „loc al limbii române între limbile romanice", interpretându-se ca reflex al desprinderii de timpuriu de aria romanică și al ruralității condițiilor de viață ale românilor (*lingură*) sau al dezvoltării într-o zonă cu alte tradiții culturale (lat. *imperator* păstrat doar în română și albaneză) (vezi **latin, lexic ~ exclusiv românesc**). • Deosebiri între română și alte limbi romanice se înregistrează și în semantismul cuvintelor comune: lat. *barbatus* are sensul de „homme" doar în rom. *bărbat* (în celelalte limbi romanice păstrându-și sensul etimologic „bărbos"), lat. *parens* are sensul „părinte" doar în română și câteva dialecte romanice, în cele mai multe idiomuri neolatine evoluând spre acela de „rude" (vezi **semantice, evoluții ~ specifice**). • Importanța lexicului de origine latină este relevată și de locul ocupat de acesta în cadrul diverselor vocabulare numite principale, fundamentale sau reprezentative, cuprinzând cuvintele considerate cele mai importante (selectate pe diverse criterii). Într-un asemenea vocabular, intitulat fondul principal lexical*, stabilit de Al. Graur pe baza bogăției

lexicale, capacităţii derivative şi vechimii, lui îi revin 60% din termeni, în vocabularul reprezentativ* întocmit pentru limba contemporană, care are în vedere şi frecvenţa, procentajul este mai mic, dar **l.l.** ocupă acelaşi rang 1, la fel ca în toate celelalte limbi romanice. *J.B.M.*

latin, lexic ~ exclusiv românesc. Categoria a fost semnalată de S. Puşcariu (1920). Lista lui Puşcariu a fost triată de Al. Rosetti şi completată de I. Fischer. Studiile recente ale lui J. Pensado, Victoriei Popovici şi Aurorei Peţan, care au folosit datele oferite de FEW şi de alte dicţionare sau studii romanice au triat critic rezultatele anterioare. De la 227 cuvinte (S. Puşcariu) s-a ajuns la 95 (Al. Rosetti) şi la 107 (I. Fischer). J.L. Pensado a eliminat 6 cuvinte (*adiutorium, canticum, *laesionare, felix, lingula, secretus*), Victoria Popovici a eliminat 7 cuvinte (*scoria, *extemperare, iugulare, putridus, subola, horrescere, uomere*), iar Aurora Peţan încă 11 (*aqualis, augmentare, creatio, fermentare, *folliolus, incalescere, languidus, languor, ordinare, retella, galgulus*). • I. Fischer subliniază schimbarea valorii cuvintelor între faza latină cunoscută din texte şi faza română: numai un număr redus de cuvinte (28) sunt curente în latină şi română (*canticum, horrescere, hospitium, imperator, iudicium, lingula, ouis, perambulare, placenta*), cele mai multe sunt curente numai în română (*ceaţă, a cerceta, a despica*). De remarcat numărul mare de cuvinte noi, dintre care unele neatestate (28). Unele dintre etimologii sunt considerate chiar de I. Fischer suspecte (*a apuca*, ar. *blândur, a dejgheura, a feri, flămând, a frământa, a încurca, a lepăda, mare* adj., *miere, puţ, a urca*). Din punct de vedere onomasiologic două mari categorii: termeni curenţi şi din terminologii speciale. În prima categorie, unelte gramaticale (*nici*), verbe cu valori generale (*a arunca, a despica, a întâmpla*), adjective (şi adverbe) cu valoare generală (*ager, ferice, putred*), termeni referitori la om (*a asuda, a aţipi*), familie (*mire*), viaţa afectivă (*cântec, a urî*), sănătate (*lângoare, a leşina, puroi*). În a doua categorie, termeni de agricultură (*a reteza, veşted*), plante necultivate (*mesteacăn*), animale domestice (*oaie, păcuină*), animale (păsări) sălbatice (*fluture*), viaţă socială (*a ierta, împărat, judeţ, ospăţ*). În vocabularul reprezentativ* al românei, 27 (*ajutor, creştin, a ierta, împărat, întâi, a legăna, lingură, oaie, plăcintă, a plimba, a urî*). *M.S.*

latină, influenţă ~. În Romania Occidentală, unde latina a fost de-a lungul evului mediu limba administraţiei, culturii şi bisericii, **i.l.** s-a manifestat încă din perioada de formare a limbilor romanice, şi a continuat pe tot parcursul istoriei culminând cu perioada Renaşterii; a contribuit la formarea şi dezvoltarea limbii literare şi a terminologiilor specializate (juridică, administrativă, ecleziastică, ştiinţifică, tehnică). În ţările române, unde slavona* şi neogreaca* au fost limbi de cultură în perioada veche, **i.l.** (directă sau prin filieră romanică şi neromanică) a început să se exercite din a doua jumătate a sec. 17, intensificându-se în sec. 18, mai ales în Transilvania, datorită impulsului dat de Şcoala Ardeleană. În epoca modernă, apel constant la latină pentru a desemna concepte noi, ale căror denumiri sunt în general vehiculate de limbajul internaţional. • Cele mai multe împrumuturi din latină au intrat prin filiere. Se explică (formal) exclusiv din latină cuvinte precum *a aproba, insulă, literă, pictor, rege, a traduce* etc. Altele se explică formal prin latină, dar semantic prin franceză sau alte limbi (*efect, spirit, virtute* din lat. *effectus, spiritus, uirtus, -utis*, după fr. *effet, esprit,*

vertu). • Se aplică modelul latin în adaptarea fonetică a unor latinisme: *demn* < *dignus*, după *semn* < *signus*. Marea majoritate a împrumuturilor latinești moderne sunt oxitone, deoarece au intrat prin intermediar francez, pe când în portugheză, spaniolă și italiană conservă accentul originar: *acíd, celébru, comód, formúlă, abíl, interprét* față de sp. *ácido, célebre, cómodo*, it. *formula, abile, interprete*. Adaptarea substantivelor s-a făcut pe criterii formale. Se remarcă efortul de adaptare al masculinelor în *-a* (*poeta, colega, pianista*; *problema, dilema*), care în occidentul romanic se conservă ca atare, în vreme ce româna fie, în cazul substantivelor de gen comun*, a creat forme masculine de decl. 2 (*poet, coleg, pianist*) și feminine de decl. 1 (*poetă, colegă, pianistă*), fie le-a trecut la feminin, pe criteriu formal: *problemă, dilemă* (cf. it. *il / la poeta, il problema*, fr. *le / la poète, le problème*). Substantivele în *-io, -ionis* au fost integrate, în perioada veche, în decl. 3 cu terminația *-ie*, extrem de productivă datorită împrumuturilor vechi slave și neogrecești. Multe au rămas în uz și astăzi: *administrație, constituție, contradicție, instrucție, obstentație* etc.; terminația *-iune* va fi revitalizată ulterior, datorită influențelor latino-romanice târzii: *acțiune, fisiune, poțiune* etc., iar terminația *-ie* va fi întărită prin influența rusă; diferențieri semantice: *rație – rațiune, stație – stațiune, emisie – emisiune*. Verbele s-au încadrat, într-o etapă mai veche, la conj. 4, ca de altfel aproape toate împrumuturile, indiferent de origine (în special prin intermediul sufixelor *-ălui*, de origine maghiară, și *-isi*, de origine greacă), în vreme ce în celelalte limbi romanice au intrat la conj. 1; împrumuturile recente însă, se încadrează, cu puține excepții, la conj. 1, urmând modelul romanic: *a decerna, a ignora, a nega, a naviga, a nara, a obliga* etc.; se revitalizează conj. 2 și, mai ales, 3: *a dispărea, a complăcea*; *a decurge, a pretinde, a sustrage* și folosirea infinitivului. • **I.l.** în formarea cuvintelor* a contribuit în mare măsură la relatinizarea limbii române. Sufixe productive: *-al, -bil, -itate*; *-esă* etc.; prefixe: *com-, dis-, in-, intra-, ex-, extra-, re-, supra-, ultra-* etc. • Uneori împrumuturile se alătură unor forme moștenite din același etimon, dând naștere unor perechi numite dublete etimologice* (*miez / mediu, drept / direct* etc.). • **I.l.** savantă târzie, în special în vocabularul abstract și terminologiile* științelor exacte (*constelație, pețiol, acid, circumferință, binom, bacil, femur*) și în formarea cuvintelor: prefixoide* și sufixoide* (*acva-, bi-*; *-fica, -fer* etc.). • Latinisme neadaptate, internaționale: *alias, idem, errata, index, terminus* ș.a.

În limba veche, **i.l.** este atestată începând cu sec. 16. Totuși, Al. Niculescu presupune o influență mult mai timpurie; după el, cuvinte precum *gint, temoare, lucoare, op (iaste), a aveni, a deșidera / deșira* întâlnite în textele din sec. 16 și dispărute ulterior, atestate în regiuni în care contactele cu biserica Romei și cu latina începuseră o dată cu creștinarea maghiarilor (sec. 11) și cu venirea sașilor, nu pot fi considerate moștenite: acestea nu se găsesc în sudul Dunării, iar distribuția lor sociolingvistică arată că nu erau termeni populari, ci culți (lat. *gente, timore, lucore, opus (est)*, it. *avvenire, desiderare*, venețian *desira*), adaptați după legile fonetice ale limbii române. Alte exemple disputate: *prat, rută, viperă*. • O cronologie a împrumuturilor latine în limba veche a fost propusă de *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche*. Primele atestări, sporadice în sec. 15 (*florin*, 1431). Alte câteva exemple, la sfârșitul sec. 16 (*acates* în *Palia de*

la Orăștie, *adamască* în documente moldovenești, *consficui* în documente transilvănene). Numărul termenilor împrumutați direct din latină crește considerabil la mijlocul sec. 17; cuvinte precum *alabastru*, *aran*, *coriu*, *epistolă*, *idi* „ide", *libertin*, *nonă*, *notariu*, *repondie* și altele sunt folosite pentru prima dată în unele texte religioase transilvănene (*Noul Testament* de la Bălgrad, *Catechismul creștinesc* tipărit în 1648 la Alba Iulia, *Scutul catichizmușului*) precum și în *Cazania* lui Varlaam și în *Pravila lui Matei Basarab*. În a doua jumătate a sec. 17, atestări din toate zonele țării (*carbuncul*, *democrație*, *letargus*, *orator*, *retor* etc.), dar mai ales în documentele transilvănene (*bonum publicum*, *gubernium*, *legat* „dispoziție testamentară", *tăștimonie*). Însă cea mai mare frecvență o au neologismele latinești utilizate de cărturari foarte buni cunoscători ai latinei precum C. Cantacuzino, M. Halici, Dosoftei și, mai ales, D. Cantemir (*cauză*, *comentarie*, *depozitum*, *diferenție*, *fabulă*, *firmament*, *matroană*, *nimfă*, *proprietate*, *retorică* etc.). Pentru prima jumătate a sec. 18 se semnalează numeroasele împrumuturi introduse de Miron și Nicolae Costin (*dictatură*, *etică*, *oratorie*, *potentat*, *termă* etc.). Tot acum, textele religioase sau laice și documentele transilvănene, precum și documentele oltenești emise în timpul ocupației austriece furnizează un număr mare de împrumuturi latine: *esenție*, *spețies*, *consolație*, *fundație*, *inventarium*, *regulament*, *termin* etc. Împrumuturi indirecte s-au făcut prin filieră maghiară (începând cu sec. 16, în Transilvania): *calculuș*, *coleghiom*, *dișcreție*, *a pretendălui*, *reghiștrom*, *rituș*, *stație*, *țedruș*, *virghină*; prin neogreacă (sec. 18–19, în Principate): *comendarisie*, *a defendisi*, *florentin*, *a primichiri*; prin polonă și rusă (începând cu sfârșitul sec. 17, în Moldova): *caștelean*, *eczăcuție*, *formație*, *harmată*; *maistru*, *scrină*, *uniat*, *unie*; prin germană (sec. 18): *administrație*, *aghent*, *capital*, *congregațion*, *contribuțion*, *pinzion*, *provezion*, *reșpect*, *suplicațion* etc. Începând cu a doua jumătate a sec. 18, **l.l.** se intensifică foarte mult, datorită activității exponenților Școlii Ardelene (vezi și **latinist, curent ~**). Curentele raționaliste din sec. 19 orientează definitiv româna spre occidentul latin (vezi **reromanizare**), de unde provin, mai ales prin intermediar romanic, foarte multe cuvinte latinești. Vezi și **latino-romanic, împrumut ~.** *A.P.*

latină dunăreană. Sintagmă creată în lingvistica românească (ILR, II, 1969, după H. Mihăescu, 1960), pentru a denumi varianta locală a limbii latine, vorbită în antichitate în provinciile romane Moesia și Dacia, din care provin dialectele românești de la nordul și sudul Dunării. **L.d.** diferă, pe de o parte, de latina orientală, arie largă, care cuprinde sudul Italiei și Balcanii, și, pe de alta, de așa-numita latină balcanică, noțiune mai mult geografică decât lingvistică, deoarece nu există inovații comune, diferite de celelalte variante locale ale latinei; Balcanii nu formează o arie unitară, ci cuprind, pe lângă **l.d.**, aria dalmată, în vest, pe malul Adriaticei (puternic diferențiată de celelalte) și încă două sau trei arii mai greu de definit: aria Viei Egnatia (Banfi, 1972), din care provin împrumuturile latine din albaneză, și, poate, alta, din care provin împrumuturile populare din greacă. Aceste arii nu sunt izolate între ele, ci se constituie sub forma unor tranziții spre aria Italiei sudice, dalmata fiind mai apropiată de Italia nordică. Sursele de cunoaștere a **l.d.** sunt: 1) inscripțiile*, care nu au oferit, în cercetările de până acum, informații specifice, diferite de cele din alte regiuni, dar confirmă pătrunderea inovațiilor în acest

teritoriu; 2) limba scriitorilor proveniţi din cele două provincii (Mihăescu, 1960), neconcludentă pentru specificul **l.d.**, receptarea inovaţiilor generale depinzând de gradul de cultură a scriitorilor; 3) reconstrucţia romanică, bazată pe trăsăturile romanice specifice limbii române, a căror situare în antichitate poate fi argumentată.

Trăsăturile specifice ale **l.d.** au o dublă natură: conservări ale unor fapte de limbă apropiate de norma literară (= arhaisme) şi inovaţii. • În fonetică: se conservă distincţia dintre [ụ] < *ŭ* şi [ọ] < *ō*, ceea ce duce la confuzia dintre [ọ] şi [ọ] < *ŏ* (poate mai recentă) şi dintre [ụ] şi [ụ] < *ū* (*mŭlier* > *muiere*, dar it. *moglie*; *sōlem* > *soare*, it. *sole*; *flōrem* > *floare*, *rŏta* > *roată*; *lūna* > *lună*, *a(u)scŭlto* > *ascult*, dar it. *ascolto*); oclusivele surde şi siflanta în poziţie intervocalică nu se sonorizează (*rota* > *roată*, *cepa* > *ceapă*, *acus* > *ac*, *casa* > *casă*); tendinţa generală a latinei târzii de constituire a unei corelaţii palatalizat / nepalatalizat (sau chiar palatalizat / labializat / neutru) provenită din transformarea în [y] a vocalelor *ĕ* şi *ĭ* în hiat (şi, mai puţin sistematic, a lui *ŭ* în [w]) pare a fi ajuns la un grad mai avansat în **l.d.**, fără însă a rămâne stabilă; unele foneme palatalizate devin africate (*puteus* > [putyus] > [put'us] > rom. *puţ*, *facies* → *facia* > [fakya] > [fak'a] > rom. *faţă*), unele labializate (labiovelare) evoluând (la o dată mai târzie) spre labiale (*aqua* > *apă*), altele pierzând labializarea (*ninguit* > *ninge*, ca şi velara simplă din *frangit* > *frânge*). Tendinţa de cădere a consoanelor finale se realizează; nu se poate stabili dacă şi căderea lui *-s* datează înaintea sec. 7. • În morfologie, conservatismul se manifestă prin menţinerea unor forme sintetice în flexiunea nominală, împotriva tendinţei generale de predominare a formelor analitice, şi a unor categorii gramaticale (cazurile, genul neutru). **L.d.** menţine, patru cazuri: nominativ, acuzativ (sincretismul acestora este ulterioară), genitiv-dativ (cu forme de dativ la singular şi de genitiv la plural, cel puţin al pronumelor), vocativ (la decl. 2 sg.); ablativul se păstrează, adverbializat, la gerunziu (*laudando* > *lăudând*, cu valoare de participiu prezent). Reducerea tipurilor flexionare de la cele cinci declinări la trei ajunge în **l.d.** la aceeaşi fază ca în toată Romania*: declinările 4 şi 5 se menţin cu un inventar extrem de redus: *manus* şi *nurus* > *norus* la decl. 4 (pl. rom. *mânu(le)*, sg. *noru(-mea)*), *dies* la decl. 5 (rom. *zi*; despre soarta lui *res* nu există informaţii). **L.d.** conservă genul neutru şi sistematizează tendinţele de restructurare, formale şi de conţinut, ale acestuia, manifestate şi atestate în latina târzie: numeroase inanimate, de decl. 2 (sau de 4 trecute la 2), trec de la masculin (sau feminin) la neutru (*digĭtus* are pl. *digĭta*, *cubĭtus* – *cubĭta*, *carrus* – *carra*); prin izolarea (prin falsă analiză) a unei terminaţii *-ŏra*, se hipercaracterizează pluralul neutru, cu menţinerea vechii terminaţii *-a* (*armŏra*, atestată în sec. 4, *campŏra*, *fundŏra*, toate de decl. 2, foste masculine); adjectivele au la plural o formă identică cu a femininului (*folia tenĕras*, ac. pl.); urme ale acestor tendinţe se găsesc în franceza veche, provensala veche, sardă şi italiană, în română deţin însă un caracter sistematic. În detaliile flexiunii se semnalează păstrarea imparisilabismului la decl. 3 (*soror*, dat. *sorōri* > rom. *sor(u)*, *surori*, *hospes*, pl. *hospĭtes* > rom. *oaspe*, *oaspeţi*) cu extinderi la decl. 1 (*tata*, D. *tatāni* > rom. *tată*, *tătâni(-său)*); se conservă N. pl. în *-ae* al decl. 1, înlocuit pe întreg teritoriul Romaniei cu *-as* (*caprae* > rom. *capre*); comparaţia adjectivelor se face, analitic, cu adverbul *magis* > rom. *mai* (faţă de *plus* din ariile centrale ale Romaniei). La numeralele cardinale nu

se păstrează urme ale numeralelor latine pentru exprimarea numerelor 11–19; la o dată greu de precizat, ele au fost înlocuite cu forme analitice de tipul *unus super decem* („unul deasupra lui zece" > *unsprezece*), explicabile prin crestarea pe răboj a numărului animalelor, sau printr-un calc dintr-o limbă străină, eventual de substrat. Sistemul verbal este, în întreaga Romanie*, mai conservator decât cel nominal. Inovațiile apar în câteva sectoare mai debile ale flexiunii: viitorul sintetic este concurat, din epoca preclasică, de construcții perifrastice și, în cele din urmă, eliminat. **L.d.** utilizează o perifrază specifică, atestată în texte: *uolo* „vreau" + infinitiv (majoritatea limbilor romanice continuă perifraza infinitiv + *habeo* „am"); momentul gramaticalizării nu poate fi stabilit, viitorul nefiind indispensabil și putând fi exprimat prin prezent, însoțit sau nu de un adverb de timp. În sistemul perfectului, apar, în latina târzie, perifraze constituite din *habeo* + participiu perfect, pentru verbele tranzitive și, pentru verbele intranzitive, *sum* + participiu perfect, care dublează, fără să le elimine, formele analitice. **L.d.** păstrează această perifrază cel puțin pentru indicativ perfect (perfectul compus), generalizând, la o dată neprecizabilă, auxiliarul *habeo*. Se produc perturbări în funcțiile altor timpuri (provocate, poate, de paronimii de tipul ind. m.m.c. pf. *cantărat*, conj. imp. *cantăret*, ind. viit. anterior și conj. pf. *cantărit*): în **l.d.** este probabilă utilizarea conjunctivului mai mult ca perfect (*cantasset*) pentru indicativul mai mult ca perfect (atras, poate, de pf. *dixit*, pronunțat *diset*). La formele nominale ale verbului se produc simplificări: dispare infinitivul perfect (și viitor, formă analitică), participiul prezent cedează locul gerunziului (în ablativ), crește rolul participiului perfect, prin includerea lui în perifrazele de perfect și în flexiunea pasivă (la toate timpurile). Diateza pasivă cu desinențe specifice pentru timpurile prezentului este eliminată în favoarea formelor perifrastice, folosite la început numai pentru timpurile perfectului, cu schimbarea timpurilor auxiliarului (*laudatus sum* „am fost lăudat" ajunge la sensul „sunt lăudat"); diateza reflexivă* tinde să se gramaticalizeze pentru exprimarea pasivului (*se uocat* „este numit") și a mediului (*se uertit* „se întoarce"). Tipurile flexionare verbale (conjugările), se mențin, cu fluctuații în inventar; dispare conj. 3 în *-i* (*fugio, -ĕre facio, -ĕre*), fie prin trecerea la conj. 4 (*fugĭre* → *fugire*), fie la tipul consonantic (*faciunt* → *facunt*). Apar sufixe morfologice mai ales în flexiunea verbelor denominative (prez. *floresco* cu pers. 1 pl. *florímus* ← *florémus* și *seruízo*, cu pers. 1 pl. *seruámus*; primul tip are o răspândire largă, cel de al doilea numai în română și într-un grai retoroman. • În domeniul formării cuvintelor **l.d.** prezintă, ca și celelalte teritorii, tendința de a prefera sufixele cu sens precis, și cu posibilitatea de a stabili raporturi clare între nume și verb (nume deverbative, verbe denominative); se conservă cele mai multe sufixe productive ale latinei târzii, cu unele revigorări locale ale productivității (*-bundus*: **chascabundus > căscăund; -ĭdus: *uescĭdus > veșted; -iscus*, răspândit și în alte regiuni, dar atribuit, probabil eronat, substratului, > *-esc*); tendința de înlocuire a unor substantive cu adjective substantivizate, general romanică, pare mai pronunțată în **l.d.** (*pullus* → **pulleus > pui*, *pus* → **puroneum > puroi*). Numărul prefixelor se reduce (româna moștenește 12 prefixe latine, din 21 din tot teritoriul romanic). • În lexic, conservatismul se manifestă prin bogăția elementelor și a derivatelor, prin numărul mare de terminologii în care elementul latin se menține

majoritar până în limba română (familia, părțile corpului, natura, casa, agricultura etc.); de asemenea, **l.d.** participă la inovațiile răspândite pe întregul teritoriu latinofon, fie că este vorba de împrumuturi (*camisia* > *cămașă*, *sapo* > *săpun*, *mastīco* > *mestec*), fie de creații recente (*mensūro* > *măsor*, **oblīto* > *uit*, *titio* > *tăciune*), fie de evoluții semantice (*dolus* „vicleșug" > „durere" > *dor*, *focus* „vatră" > *foc*). Trăsăturile specifice constau în alegerea între sinonime (*plango* sau *ploro*, ambele înlocuind verbul literar *fleo* „plâng"; *molo* sau *mac(h)ino* „macin"; uneori **l.d.** preferă termenul vechi: *scio*, înlocuit pe teritorii întinse cu *sapio* „știu", *ouis*, față de diminutivul *ouicŭla* „oaie"; și situația inversă este posibilă: *picŭla* > *păcură*, față de *pix* > fr. *poix*, de ex.). Situarea geografică a **l.d.** face ca sursele împrumuturilor să difere de cele ale altor regiuni: substratul nord-balcanic (trac, daco-moesian, traco-dac*) a influențat **l.d.** în domeniul florei, faunei, al unor forme de relief, al economiei pastorale; elementul grecesc (vezi **greacă veche, influență ~**), uneori de tip dialectal și rural, diferențiază, însă, în mică măsură, **l.d.** de celelalte regiuni. În ansamblu, rolul împrumuturilor este, pentru faza **l.d.**, secundar.

Limitele cronologice ale **l.d.**: începutul apariției unor trăsături regionale specifice poate fi fixat la mijlocul sec. 2 când se presupune că latina a devenit principala limbă de comunicare atât a populației romane implantate, cât și a autohtonilor; diferențele se aprofundează spre sfârșitul sec. 3, când administrația centralizatoare slăbește (în nordul Dunării încetează), iar influența normelor impuse de școală diminuează, dispărând total la începutul sec. 7, o dată cu pierderea Moesiei de către Imperiu și cu înlocuirea limbii latine cu greaca ca limbă oficială a Imperiului de Răsărit. În această perioadă încetează, în toată Romania*, unitatea latină și începe tranziția (sec. 7–8) către limbile romanice. *I.F.*

latină medievală. Utilizată ca limbă oficială în Transilvania și, într-o măsură redusă în Țara Românească și Moldova, unde limba bisericii și a cancelariilor era slavona* (în relațiile cu voievodatul și orașele transilvănene, cu statele vecine catolice Ungaria, Polonia, Imperiul German, cu Veneția și cu Sfântul Scaun). Limitele cronologice sunt sec. 11, când a fost introdusă în Transilvania ca limbă a cultului catolic la care au aderat maghiarii și sașii, și sec. 17–18. Pe la mijlocul sec. 12, **l.m.** pătrunde în cancelariile transilvănene, iar începând cu sec. 13, s-a răspândit din Transilvania în țările române extracarpatice. În aria centrală și vest-europeană, **l.m.** este situată între sec. 9–13 și este prezentă de timpuriu în lucrări religioase, literare sau științifice; la noi, în schimb, textele de limbă latină sunt reprezentate de documente diplomatice, juridice și private (acestea din urmă cele mai interesante din punct de vedere lingvistic).

L.m. de redacție românească conține atât caracteristici panmedievale, cât și trăsături proprii. Ea ridică probleme complexe, determinate de întrepătrunderea diverselor elemente și influențe. A fost studiată foarte puțin; unele particularități relevate de Ana Cristina Halichias. • În ortografie, grafii care încearcă să redea cât mai fidel fonetismul românesc (chiar dialectal) al antroponimelor, toponimelor, substantivelor și adjectivelor românești prezente în texte. Aceste cuvinte românești sunt scrise după regulile ortografice ale maghiarei și germanei (în Transilvania și în Țara Românească, sub influența cancelariilor ardelenești) sau ale polonei (în Moldova). Cu ortorgafie maghiară: *Bagya*, *Czioban*; cu ortografie germană: *armasch*,

camarasch; cu ortografie poloneză: *Balczad Wysternicel, kyne*; chiar cu ortografie italiană, în documentele emise de Ștefan cel Mare între 1474–1476. • În morfologie: articolul hotărât: *Radul Gramatikul, Marcha Postelnikul, Coste Hoczul, Poyenicza*; flexiunea românească atestată în toponime compuse, care au al doilea termen în genitiv singular sau plural: *Lonka Rywlw, Walya Kazylor*; în unele antroponime românești, desinențele latine se atașază la forma românească articulată: *Radulo, Stanczulo, Dancwlo*; unele cuvinte românești introduse în texte au desinențe germane (datorate unui copist de origine germană): *berbekayren, castrawetzen*; viitorul cu *uolo* sau cu *habere*: *uolo facere multa mala* „voi face multe rele", *habeo multa agere* „am să fac multe"; unele forme verbale analitice redate ca atare: mai mult ca perfectul perifrastic prin conjunctivul mai mult ca perfect al lui *esse* + participiul perfect pasiv al verbului de conjugat: *fuisset suplicatus cum nobis humiliter* „ce smerit s-a fost rugat de noi", viitorul anterior perifrastic prin viitorul anterior al lui *esse* + participiul perfect pasiv al verbului de conjugat: *quod litere non fuerint peruente* „până ce scrisorile nu vor fi fost ajuns". • În sintaxă: complementul de cauză cu *de*; dubla negație cu aceeași valoare ca în română: *nemo... transire non potest* „nimeni nu poate să treacă"; subordonata consecutivă introdusă prin *quod*. • Lexicul **l.m.** cuprinde, pe lângă nucleul de cuvinte comun cu cel al latinei clasice și stratul de inovații proprii întregii latinități medievale, și un număr mare de cuvinte nou introduse, necesare pentru a exprima realitățile epocii. Acestea din urmă pot fi inovații comune cu cele din alte cancelarii, transmise prin diecii cu studiile făcute la aceleași școli și impuse de uzanțele vremii, sau cuvinte proprii **l.m.** din țările române. Din ultima categorie: derivate formate pe baza unui cuvânt românesc, cu ajutorul unor elemente latine: *boierus, -i* (și *boeroniso, -are, boeronalis, boeronatus*) < *boier* (față de formele *boiaro, -onis* și *boiarus, -i* din textele medievale din Polonia și preluate de **l.m.** europeană), *pribagus* < *pribeag, uricio, -onis* < *urâciune* „ură, invidie"; cuvinte românești în formă românească, în special denumiri de dregătorii din divanul domnesc: *boier, ban, cneaz, logofăt, paharnic, pitar, postelnic, spătar, stolnic, vistier, vornic* sau legate de viața materială: *berbec, brânză, caftan, ducat, mioară, strungă*; toponime și antroponime prin transfer de sens din cuvinte comune: *Wadul, Walle, Furka, Brinsa* „Brânză", *Kirsza* „Cârjă", *Drakul, Grumacz, Oglenda, Vakar* etc. Calcuri de structură: *a nomine* „anume", *ne unus* „nici unul", *pre supra* „pe deasupra". Calcuri semantice sau frazeologice: *cado, -ere* „a se cădea, a se cuveni"; *secundum legem nostram* „după legea noastră"; *si uultis nobiscum bonam pacem habere* „de vreți să aveți cu noi bună pace"; *audiuimus ut...* „am auzit că..."; *qui dabunt fugam* „care vor da fuga"; *secundum affectationem cordis* „după pofta inimii"; *ita ipsum Deus iuuet* „așa să-l ajute Dumnezeu"; *ad legem attrahere* „a trage la judecată"; *perdere animos* „a-și pierde cumpătul". • Unele elemente lexicale românești din textele de **l.m.** constituie prime atestări din aceeași perioadă sau chiar mai timpurii decât cele din textele slavo-române* (*creț (Krecz)* 1260, *pribeag (pribagos)* 1460). Vezi și **latino-române, texte ~.** *A.P.*

latinist, curent ~. Curent lingvistic raționalist care s-a manifestat în sec. 19. S-a fondat pe doctrina Școlii Ardelene, având ca scop demonstrarea latinității pure a limbii române, cultivarea a tot ce era latin și

eliminarea elementelor străine. • Latinismul Școlii Ardelene (1780–1825), care precede **c.l.** propriu-zis (1840–1880), a fost generat de contextul social-istoric (formarea unei burghezii românești în Transilvania care să apere drepturile strămoșești ale românilor considerați „tolerați", inegali cu maghiarii, sașii și secuii, care își justificau privilegiile prin originea aleasă și prin vechime) și de deschiderea Ardealului spre cultura iluministă a occidentului latin, după unirea cu Biserica Romei. Reprezentanții săi de seamă au fost cărturarii S. Micu-Clain, Gh. Șincai și P. Maior, cărora li s-a alăturat scriitorul I. Budai-Deleanu. Ei au căutat să legitimeze drepturile poporului român prin argumente istorice și filologice: latinitatea limbii române și continuitatea românilor în Dacia. Cele mai importante lucrări: *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (1780), prima gramatică tipărită a limbii române, scrisă în latină, cu alfabet latin, de către S. Micu și Gh. Șincai și *Lexiconul de la Buda* (1825). Gramatica propune o ortografie etimologizantă: *cavall* „cal", *crescere* „creștere", *filiu* „fiu", *mola* „moară", *pugn* „pumn", *tiene* „ține" etc. Dicționarul, inițiat de S. Micu și terminat de P. Maior, cuprinde aproape 10 000 de cuvinte însoțite de etimologii, adesea forțate: *ban* < *pecunia*, *brânză* < *prandium*, *clește* < *forceps*, *clopot* < *campana*, dar unele (cca 1 000) valabile până azi; unele dintre normele ortografice ale lui Maior s-au impus definitiv: semnele diacritice sub *ș* și *ț*, notarea palatalelor prin *che*, *chi* și *ghe*, *ghi*, după model italian. Au fost influențați de latiniști aproape toți exponenții culturii ortodoxe transilvănene: I. Molnar, D. Eustatievici, R. Tempea, P. Iorgovici, D. Țichindeal, C. Diaconovici Loga ș.a. • Reprezentanții Școlii Ardelene au teoretizat o serie de idei latiniste cu privire la limbă, dar nu le-au folosit în practică decât în mică măsură. Ideile lor vor fi continuate, duse la extrem și aplicate de latiniștii celei de-a doua generații, ardelenii A.T. Laurian și T. Cipariu (**c.l.** propriu-zis, etimologism latin, purism* latin); în aceeași perioadă activează A. Pumnul în Bucovina (vezi **analogism**), I. Heliade Rădulescu în Muntenia (vezi **italienizant, curent ~**), G. Săulescu în Moldova, toți reprezentând direcții puriste derivate din **c.l.** • A.T. Laurian reprezintă latinismul extremist. El a propus, în *Tentamen criticum in originem, deriuationem et formam linguae romanae in utraque Daciae uigentis uulgo ualachicae* (1840), o ortografie etimologizantă, care n-a fost urmată de nici un alt latinist al vremii și a inventat forme gramaticale: *quatru*, *quinqui*, *octu*; *pane'la*, *sole'lui*, *stelle'laru*; *totoru*; *bebe*, *abiu vedutu*, *venibiti*; a introdus cuvinte latinești în locul altora existente în limbă, nelatine dar și latine: *centu*, *agnell'lu*, *mundu'lui*, *selva*. A elaborat, împreună cu I.C. Massim (și în colaborare cu G. Bariț și I. Hodoș), *Dicționarul limbii române* (1871), alcătuit din două volume care cuprind numai cuvintele moștenite din latină și cele latino-romanice recente, pe când cele considerate „străine" au fost publicate aparte într-un *Glosar*, deoarece, spun autorii, „nu pot și nu se cade să aibă loc într-un dicționar românesc". Numărul neologismelor este foarte mare, multe fără circulație reală: *circumvolvere*, *docere*, *offundere*, altele menținute până astăzi (sau reintroduse): *capsulă*, *cataractă*, *cumulativ*, *divulgare*, *motiv*, *rectificare* etc.; e posibil să fi introdus în circulație cuvinte astăzi curente precum *aerofagie*, *articulatoriu*, *factură*, *fisură*, *fluctuant*, *frazeologic*, *gnosticism*, atestate în acest dicționar, dar care nu apar în lucrări anterioare și nici în *Dicționarul Academiei* în redacția lui

S. Pușcariu. • T. Cipariu reprezintă latinismul moderat. În *Principia de limba și de scriptura* (1866) pleacă de la uzul vorbirii, mai ales al celei din textele vechi, pentru unificarea limbii. Ortografia lui reprezintă un compromis între etimologism și fonetism, diferită de cea a lui A.T. Laurian și mai apropiată de cea a lui P. Maior. În lexic, recomandă eliminarea unor cuvinte nelatine, dar nu dintr-un principiu purist, ci pentru a stabili un vocabular comun pentru toți românii: cuvintele turcești și neogrecești nu erau înțelese în Transilvania, cele maghiare, nemțești, în Țara Românească și Moldova. Slavonismele din cărțile bisericești puteau fi eliminate, cele din limba populară, nu. Adoptă o atitudine moderată și în privința introducerii de termeni noi: să se împrumute numai cuvinte necesare, din latină, italiană și franceză, și să se adapteze în conformitate cu formele și structurile limbii române. A pus în circulație neologisme precum *abilitate, animosități, erori, formalități, probabilitate, securitate* etc. A studiat temeinic primele monumente de limbă română, punând bazele filologiei românești și ale gramaticii istorice. • Exagerările reprezentanților **c.l.**, care au încercat să creeze o limbă artificială, un jargon, au atras critica multor literați ai vremii: A. Russo, C. Negruzzi, V. Alecsandri, Al. Odobescu, B.P. Hasdeu, I.L. Caragiale, T. Maiorescu (vezi și **tradițional-istoric, curent ~**). Cu toate acestea, meritele sale sunt incontestabile, constituind o etapă esențială în procesul de relatinizare* (occidentalizare*) și modernizare* a limbii române: au publicat gramatici și dicționare; au contribuit la înlocuirea alfabetului chirilic* cu alfabetul latin*; au studiat legile fonetice ale limbii române; au identificat și cercetat elementul moștenit; au studiat și editat textele vechi; au îmbogățit și modernizat vocabularul, prin introducerea masivă de neologisme latino-romanice; au adus noi argumente în sprijinul originii latine a limbii române.

Influența latiniștilor s-a extins și asupra unor cărturari aromâni, între care cei mai de seamă au fost Gh. C. Roja, care a activat la Buda și Mihail G. Boiagi, la Viena. Cel dintâi, în lucrarea sa cea mai importantă, *Măestria ghiovăsirii românești* (1809), vădește o puternică influență din partea lui P. Maior, iar cel de-al doilea, într-o gramatică publicată la Viena în 1813, adoptă o parte a sistemului ortografic propus de Gh. Șincai. *A.P.*

latino-romanic, împrumut ~. Denumește împrumuturile culte din latină (vezi **latină, influență ~**), luate direct sau prin intermediar romanic (vezi **franceză, influență ~** și **italiană, influență ~**) sau neromanic, precum și împrumuturile romanice timpurii. Cel mai adesea au etimologie multiplă*, forma lor explicându-se prin latină și o limbă romanică sau neromanică (germana sau maghiara în Transilvania, neogreaca în Principate, polona în Moldova etc.). Primele **î.l.-r.** sunt atestate sporadic în sec. 15–16, se înmulțesc la cronicari, în special la cei moldoveni, și la D. Cantemir (sec. 17) și se intensifică în sec. 18 datorită activității Școlii Ardelene (vezi **latinist, curent ~**). Împrumuturi masive în toate provinciile românești se produc în special din a doua jumătate a secolului 18 (vezi **reromanizare**).

În limbile romanice occidentale, unde împrumuturile directe din latină sunt mult mai numeroase decât cele interromanice, iar cele cu etimologie multiplă lipsesc, le corespund termenii *cultism* (pentru spaniolă) sau *latinism* (pentru franceză). Vezi și **neologism.** *A.P.*

latino-român, text ~. (Termen impropriu pentru un text unilingv, dar intrând într-un sistem de denumiri similare.)

Latin medieval sau modern de redacție românească, redactat în latină – ca limbă de cultură – din țările române. Limba latină a fost folosită timp mai îndelungat (din sec. 12) și într-un grad mai mare în Transilvania (aici și în documente interne, precum și în opere literare: Nicolaus Olahus, sec. 16), dar și în Țara Românească și Moldova ca limbă diplomatică – în sec. 14–18 – pentru relațiile cu Transilvania și cu țări europene catolice (Polonia, Ungaria, state italiene etc.) și ca limbă științifică (D. Cantemir, începutul sec. 18). În ce privește **t.l.-r.** cu caracter administrativ, cei care le scriau erau, de obicei, unguri, sași sau polonezi, mai rar români, dar, chiar când nu sunt scrise de români, **t.l.-r.** conțin unele românisme, mai ales nume proprii (antroponime și toponime). În **t.l.-r.** cu autori români se găsesc și alte elemente care demonstrează influența limbii române: cuvinte, calcuri semantice, forme și construcții gramaticale. Mai puțin decât textele slavo-române*, **t.l.-r.** anterioare sec. 16 sunt o sursă importantă pentru reconstituirea fazei preliterare a dialectului dacoromân. Vezi **latină medievală.** *M.A.*

lexic. Diversele straturi etimologice ale **l.** limbii române evidențiază atât structura lui esențial latină (vezi **latin, lexic ~**), cât și rezultatele diverselor tipuri de contacte lingvistice, influențele străine, exercitate, inițial, asupra latinei vorbite în teritoriul de formare a limbii române, ulterior asupra românei ca idiom independent. Dacă **l.** de origine latină este comparabil, cantitativ și calitativ, cu **l.** celorlalte idiomuri ale familiei romanice, cea mai mare parte a influențelor, și anume cele înregistrate până aproximativ în sec. 18, conferă limbii române o înfățișare specifică. Cauza o constituie formarea și evoluția ei într-un context geografic și istoric specific. • Cea mai veche diferență dintre română și limbile surori se datorează influențelor idiomului populației locale, traco-dace (vezi **substrat**), supuse romanizării, asupra limbii latine. Dacă, din punctul de vedere al limbii de substrat, româna se deosebește de toate celelalte limbi romanice (care au în comun influența celtică), situația este similară din punctul de vedere al dimensiunilor și structurii acestei influențe: un corp lexical redus numeric (opțiunile diverșilor autori variază în jurul cifrei de 100 de cuvinte), desemnând în primul rând realități locale, necunoscute romanilor. Este vorba despre termeni referitori la configurația terenului (*ciucă, groapă, mal, măgură, noian*), vegetație (*brad, mazăre, mugure, sâmbure, strugure*), faună (*măgar, balaur, viezure, rață, barză, cioară, pupăză, căpușă*). În multe cazuri termenul autohton nu a dislocat termenul corespunzător latin, ci s-a constituit într-un sinonim marcat al termenului generic latin: *piatră* (lat.) / *cremene, râu* (lat.) / *bâlc* „pârâu", *lână* (lat.) / *bască* „lână tunsă de pe o oaie", *casă* (lat.) / *argea* „colibă sub pământ", *cute* (lat.) „piatră pentru ascuțit unelte tăioase" / *gresie* „cute făcută din gresie" etc. • Cronologic, a doua influență exercitată asupra **l.** latin în toate ariile romanice o constituie aceea a populațiilor migratoare care au fost asimilate de populația romanizată, așa-numitul superstrat*. În limbile romanice occidentale acesta este reprezentat de termenii împrumutați de populația romanică de la populațiile germanice care au pătruns în Imperiul Roman de Apus (în etape succesive, până la cucerirea Imperiului și la distrugerea lui ca entitate statală). În limba română, superstratul este reprezentat de elementele de origine slavă veche*, împrumutate de populația romanizată locală, între sec. 6 și 11, de la slavii care au pătruns și s-au

stabilit în aceste regiuni (cea mai mare parte a lor, atrași de bogățiile Imperiului Bizantin, s-a stabilit în sudul Dunării, a cărui slavizare au produs-o). Cantitativ (mult mai bogat decât substratul), și la nivelul superstratului există similitudini între română și celelalte limbi romanice. În plus, este vizibil faptul că, deși diferite ca origine, în multe cazuri cuvintele de superstrat (germanice în limbile romanice occidentale, vechi slave în română) au înlocuit aceiași termeni latini (rom. *bogat* / fr. *riche*, it. *ricco*, sp., pg. *rico*; lat. *diues*, vechi, uzual, nu a fost moștenit de nici o limbă romanică), ceea ce indică uzura termenului latin corespunzător. • O influență ulterioară celei slave vechi este în română cea slavonă*, determinată de apartenența românilor la zona creștinismului oriental, ortodox, și, în consecință, de utilizarea, timp de mai multe secole, a slavonei ca limbă de cult (în toate cele trei țări române), de cancelarie și de cultură (în Țara Românească și Moldova). Lexemele intrate pe această cale au avut inițial statutul de „cultisme", ceea ce a și dus ulterior la înlocuirea multora cu termeni neologici. În aceste domenii slavona a furnizat o serie de termeni limbii române (*evanghelie, cazanie, stolnic, vornic*). Corespondentul ei în Europa Occidentală (inclusiv în ariile non-romanice) l-a constituit latina medievală*. Dacă în cazul acestor trei straturi amintite mai sus există o situație relativ unitară în toate zonele locuite de români (în primele două grație unui bilingvism activ, în cea de-a treia grație aceleiași limbi sacre), celelalte influențe lexicale de până în sec. 18, cu cauze diferite și manifestate în zone diferite, sunt relativ neunitare. • În ciuda faptului că teritoriile românești au fost străbătute de populații migratoare încă aproape 750 de ani după încetarea fenomenului în Occidentul Europei, influențele acestora pe planul l. sunt numeric infime, mai ales în domeniul antroponimiei și toponimiei (*Basarab* de origine cumană*, *Peceneaga, Teleorman* de origine pecenegă*). Cauza o constituie absența unor relații statornice, durabile, între populația locală și invadatori (vezi **germanică, influență ~**). • Pătrunderea ungurilor în Transilvania și cucerirea acestei regiuni (între sec. 10–12), ca și destinul ulterior al ei ca parte componentă a Regatului Ungar, apoi a Imperiului Austro-Ungar, a făcut ca influența maghiară* să se manifeste mai ales în această zonă. Termenii maghiari au pătruns inițial la nivel regional, în Transilvania și Banat. Cea mai mare parte a lor și-au păstrat caracterul regional. Doar cca 150 de cuvinte de origine maghiară sunt general răspândite în limba română comună. Prezența lor se datorează relațiilor dintre graiurile românești și, mai ales, pătrunderii lor în limba literară și influenței acesteia asupra diverselor graiuri (*a alcătui, a bănui, a cheltui, fel, gingaș, hotar*). • Elementele de origine greacă din limba română sunt rezultatul unei triple influențe. Cele mai vechi influențe grecești au fost exercitate asupra latinei dunărene și, practic, în limba română sunt, din punctul de vedere al etimologiei directe, termeni latini (necunoscuți latinei din provinciile occidentale și, deci, nici limbilor romanice din această arie; vezi **greacă veche, influență ~**). Un al doilea strat a fost furnizat românei de greaca bizantină* (sec. 7–15), unele direct, altele prin intermediar slav. Un ultim strat îl constituie cuvintele de origine neogreacă*, pătrunse mai ales în perioada stăpânirii fanariote în Țara Românească și Moldova. Dintre cele care au rezistat până astăzi (multe au circulat doar în sec. 18–19), cea mai mare parte sunt răspândite mai ales în sudul țării, iar unele au fost apoi generalizate în tot

teritoriul românesc – *bătălie, buzunar, a pedepsi, mânie, a sosi, trandafir* etc. • Suzeranitatea otomană timp de câteva secole asupra țărilor române a avut drept consecință apariția, de durată sau doar temporară, la nivelul limbii comune sau doar al codului cult, a termenilor de origine turcă*. Termenii stabili de această origine datează din sec. 15–17 și se datorează contactului direct la nivelul vieții de zi cu zi: nume de plante (*arpagic, dovleac, salcâm*), animale (*bursuc, catâr*), termeni referitori la casă (*dulap, odaie, saltea*), îmbrăcăminte (*basma, ciorap, fotă*), mâncăruri (*ciorbă, sarma*) etc. Perioada fanariotă a dominației turcești nu a adus, pe plan lexical, decât influențe la nivelul vorbirii păturilor superioare ale societății, dispărute, cele mai multe, din limbă. • O influență de tip cultural, dar cu consecințe esențiale asupra **l.** românesc, a fost, începând din sec. 18, aceea a limbilor romanice moderne (franceză*, italiană*), generată de orientarea societății românești spre lumea occidentală și devenită puternică datorită impactului, din ce în ce mai mare, al limbii literare asupra limbii vorbite. Lor li se alătură, în aceleași condiții, o târzie influență latină savantă. În cazul multor termeni este vorba de o pătrundere prin canale multiple (franceză, italiană, latină). Cumulate, aceste două influențe au avut ca rezultat schimbări esențiale în înfățișarea limbii literare, sintetizate de lingviști cu termenul de reromanizare* sau occidentalizare* a limbii române. Un impact similar îl are astăzi influența engleză*. • Numeroase cuvinte, cu circulație limitată însă, în cea mai mare parte, la nivelul graiurilor, provin din limbile slave moderne, ca urmare a contactelor dintre români și vecinii slavi (populații slave – bulgari, sârbi, ucraineni, ruși, polonezi trăiesc, de altfel, pe teritoriul românesc ca minorități și unele cuvinte au pătruns concomitent din mai multe limbi). Puține, cele mai multe bulgărești, au pătruns în limba literară. Similară este situația cuvintelor pătrunse în graiurile românești din Ardeal și Banat din graiurile sașilor și șvabilor colonizați în aceste regiuni în sec. 12, respectiv 17. Relațiile dintre cuvinte aparținând fie aceluiași strat etimologic, fie, mai ales, unor straturi etimologice diferite (vezi **antonimie, omonimie, paronimie, sinonimie**) au avut un rol important în evoluția formală și semantică a acestora și oferă limbii române posibilități stilistice intens fructificate în stilul beletristic.

J.B.M.

lichide, consoane ~. Româna literară posedă două sonante* **l.**, ambele cu localizare dentală*: *l* și *r*; cea dintâi este laterală*, cealaltă – vibrantă*.

În subdialectul bănățean, **c.l.** sunt palatalizate înaintea vocalelor (și a semivocalelor) palatale (*cal'e, maŕe*). În graiurile crișene care cunosc rotacismul* a fost notată varianta *ṙ* (*r* slab, fără vibrații distincte) (*pîṙe* „pâine"). În graiurile crișene și maramureșene apare sporadic un *r̄* (forte) (*r̄âd, fur̄ăsc*). În graiurile maramureșene apare sporadic și un *ł* (velar) (*cał, ałb*). • În dialectele sud-dunărene, există o unitate fonematică în plus în seria **l.**: *l'* (palatal) (cf. ar. *h'il'u*, mr. *il'*, ir. *fil'* „fiu"). La aromânii moscopoleni apare un *ł* (*bułar* „balaur"), iar la fărșeroți – un *r* velar sau uvular (*ρ*) precum și un *r* forte *ρău* „râu", *caρă, car̄ă* „carne"). *ł* (velar) este prezent și la meglenoromâni (*łoc, cał*). În istroromână *l* nu apare în poziție finală și preconsonantică (*câ* „cal", *âb* „alb").

C.l. românești provin din **c.l.** latine, simple sau geminate*, corespunzătoare (*lactem* > *lapte, vitellus* > *vițel, riuus* > *râu, *horrire* > *urî*). *r* provine însă și din *l* latin, care s-a rotacizat în poziție intervocalică (*solem* > *soare, gula* > *gură*).

l' din dialectele sud-dunărene reprezintă un fapt de conservare din protoromână; provine din *l* latin simplu, urmat de *ĕ*, *ĭ*, sau de o vocală palatală în hiat, precum și din *ll* urmat de *ī* (*leporem* > *l'epure* > dr. *iepure*, *filius* > *fil'u* > dr. *fiu*, *gallina* > *găl'ină* > dr. *găină*); apare, de asemenea, ca rezultat al palatalizării **l.** în grupurile consonantice *cl*, *gl* din latină (*clavem* > *cl'aie*, *glacia* > *gl'ață*); în dacoromână grupurile *cl'*, *gl'*, conservate în anumite graiuri sud-vestice până spre sfârșitul sec. 16, au evoluat la oclusivele palatale* *k'*, *g'*. Opoziția dintre **c.l.** simple și geminate, convertită în latina vulgară în opoziție de forță*, s-a pierdut în cazul lui *l* încă din protoromână, *l* românesc având caracteristicile unei consoane forte, dar s-a conservat regional în dacoromână, în cazul lui *r*. *r̄* (forte), atestat în textele din sec. 16 provenite din aria nordică, a dispărut din scrisul literar după 1700, dar este consemnat sporadic până astăzi în unele graiuri vestice și nordice. *L.I.R.*

liga lingvistică balcanică, vezi **uniunea lingvistică balcanică.**

liga lingvistică carpatică, vezi **uniunea lingvistică carpatică.**

limbă de cult. Este limba în care se oficiază slujbele religioase în biserici. După toate probabilitățile, în cele mai vechi timpuri de dezvoltare a limbii române, slujbele se oficiau în limba latină (cuvintele care exprimă noțiunile esențiale în limba actuală de cult sunt de origine latină: *biserică*, *înger*, *boteza*, *creștin*, *Dumnezeu*, *credință* etc.). Contactul dintre popoarele romanizate de la nordul și sudul Dunării cu slavii a dus între altele la introducerea limbii slave în oficierea slujbei religioase. Situația poate fi ilustrată prin cele petrecute în țările românești, începând cu sec. 8, dată de la care sunt semnalate primele contacte dintre români și populațiile slave. După cum se știe, slavii adoptaseră creștinismul sub înrâurirea lui Chiril și Metodie. Efectuarea slujbei bisericești la români în limba slavă presupunea existența textelor liturgice redactate în această limbă. Sunt cunoscute asemenea texte, manuscrise și tipărituri, datând din sec. 13 și 14, dar mai ales din perioada cuprinsă între 1400 și 1500. Numărul lor este în creștere în sec. 15. Alături de textele de cult redactate în slavonă, există și texte bilingve: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, circa 1551–1553 (textul este dispus pe două coloane, cea din stânga redactată în slavă, cea din dreapta, în limba română). Deoarece textele religioase scrise în slavonă (sau greacă) erau mai puțin accesibile, s-a trecut la traducerea lor în română. Între 1559 și 1582 se plasează activitatea tipografică a diaconului Coresi, cea mai proeminentă figură a epocii, tipograf atât de cărți slavone, cât și de cărți românești (cum ar fi *Catehismul*, *Liturghierul*, *Apostolul*, *Pravila*, *Evanghelia*, *Cazania* și altele). • Trebuie făcută o distincție între cărțile de lectură bisericească (*Evanghelia*, *Apostolul*), ale căror traduceri românești circulă liber încă din prima jumătate a sec.16, fiind folosite și în biserica ortodoxă română, și celelalte texte (*Liturghierul*, *Octoihul* etc.) destinate slujbelor, efectuate în slavonă. În 1698, patriarhul Dositei al Ierusalimului interzicea mitropolitului Atanasie Anghel în Transilvania să celebreze liturghia în alte limbi decât slavona sau greaca, dar îi permitea să citească evanghelia în biserică în slavonă sau română. O informație furnizată de parohul sas al Bistriței, Adalbert Wurmloch, atestă că în 1546 în bisericile românești din Transilvania unii preoți traduceau în românește fragmentele din *Evanghelie* și *Apostol*, pe care le citiseră în

timpul slujbei în slavonește. Este de presupus că preoții foloseau în acest scop traduceri românești deja existente. Traducerea și tipărirea în română a cărților de slujbă este rezultatul unei inițiative protestante. Astfel, *Liturghierul* lui Coresi din 1570 este fără îndoială rezultatul unei asemenea inițiative.

Româna a devenit limbă liturgică în Țara Românească și în Moldova la sfârșitul sec. 17 și la începutul sec. 18, nu fără a întâmpina o rezistență din partea înalților prelați ortodocși. Un rol important în înlocuirea limbii slavone cu limba română în oficierea slujbei religioase a revenit mitropolitului Dosoftei în Moldova și, mai ales, lui Antim Ivireanul, în Muntenia. În *Liturghierul* din 1679, mitropolitul Dosoftei încearcă să justifice îndrăzneala de a introduce integral limba română în oficierea slujbei religioase în biserică. În sec. 18 slavona părăsește treptat bisericile românești, făcând loc limbii române. Este de menționat rolul important al lui Antim Ivireanul, care printr-o serie întreagă de cărți de ritual continuă introducerea limbii române în biserică. Faptul că în Țara Românească activitatea tipografică este înfloritoare, în timp ce în Moldova și Transilvania ea este în curs de dispariție, determină răspândirea scrisului românesc în haină muntenească și în celelalte două principate. În cele din urmă, norma literară muntenească se difuzează peste tot în Dacoromania, ceea ce are drept rezultat final plasarea graiului muntean la baza limbii române literare și de cult. Evenimentul are loc după 1750, în a doua jumătate a sec. 18. De aceea se poate afirma că cea dintâi unificare a limbii române de cult a avut loc la această dată. Ceva mai târziu, spre jumătatea secolului următor, I. Heliade Rădulescu promovează așezarea la temelia limbii literare românești moderne a limbii bisericești, muntenească în esența ei. În epoca modernă și în zilele noastre în mod special, se observă că limba română de cult prezintă, pe lângă particularitățile specifice ale limbii literare, o serie de arhaisme morfologice, sintactice și lexicale și un număr de elemente neologice. Aceasta îi conferă un statut aparte și a determinat pe unii cercetători (Gh. Chivu) să o considere un limbaj paralel cu limba literară actuală, cunoscând o dezvoltare cu totul specifică. *M.T.*

limitativ, complement circumstanțial ~ vezi **relație, complement circumstanțial de ~.**

linioară / liniuță de unire (și de despărțire), vezi **cratimă.**

literară, limbă ~. L.l. apare într-o anumită etapă de dezvoltare culturală a limbii române. Ea reprezintă aspectul sau varianta cea mai îngrijită a limbii naționale, care servește ca instrument de exprimare a celor mai diverse manifestări ale culturii și se caracterizează prin respectarea unei anumite norme impuse cu necesitate membrilor comunității căreia i se adresează. Ea este limba literaturii, a științelor, a politicii, a administrației. Unii (Al. Graur, I. Coteanu) pun accentul pe caracterul îngrijit (desăvârșit) al **l.l.** Punctul acesta de vedere este combătut de alții (Iorgu Iordan, J. Byck), care așază pe prim plan caracterul normat (unitar) al acestei limbi. Tot în legătură cu **l.l.** trebuie pus conceptul de „limbă(limbaj) standard“*, prin care se înțelege „limba literară folosită în mod curent de un vorbitor instruit“ (Em. Vasiliu) sau, într-o altă formulare, „limba literară curentă, lipsită de o variație stilistică precisă“ (I. Gheție). **L.l.** se caracterizează printr-un ansamblu de norme*, care îi asigură stabilitate și unitate. Ea este prin excelență scrisă, dar are și un aspect vorbit. Între cele două

aspecte este o legătură strânsă: varianta vorbită se formează pe baza celei scrise, care o precedă în ordine cronologică (prima se formează spre jumătatea sec. 19, iar prime indicii despre apariția unei variante vorbite se plasează abia spre sfârșitul aceluiași secol și la începutul celui următor). După unii (Al. Graur, I. Coteanu și L. Onu), raportul dintre cele două aspecte este inversat: aspectul scris este precedat de cel oral. La început **l.l.** ar fi existat în forma folclorului (Al. Graur), idee respinsă pentru faptul că **l.l.** nu poate apărea decât în condițiile unei anumite expansiuni a civilizației, presupunând un anumit grad cultural. Producțiile folclorice cunosc norme lingvistice, nu literare (J. Byck). Din punct de vedere teritorial, **l.l.** cunoaște mai multe variante (vezi **dialecte literare**). Una dintre ele se plasează la baza **l.l.**, îmbogățită și cu elemente provenind din alte graiuri. La baza românei literare stă varianta literară muntenească. Formele de manifestare ale **l.l.** apar reunite nu numai în variante regionale, ci și în variante socioculturale, numite „stiluri"* sau „limbaje" (totalitatea mijloacelor întrebuințate pentru a da o formă proprie mesajelor din diverse domenii ale culturii). Numărul stilurilor (limbajelor) variază de la autor la autor. Iorgu Iordan recunoaște șase stiluri (literar propriu-zis sau artistic, științific și tehnic, publicistic, oficial, oratoric și familiar). În prezent, cei mai mulți admit, împreună cu I. Coteanu, trei stiluri fundamentale: stilul literaturii artistice, stilul științific și stilul administrativ (numit de unii juridic-administrativ). S-a mai relevat existența unui stil publicistic, a altuia colocvial (identic cu stilul familiar) și chiar a unuia sportiv. În cursul timpului, prin **l.l.** s-a înțeles limba scrisă și, în special, limba literaturii artistice (beletristice), pe care au acceptat-o nu numai unii oameni de litere (critici și istorici literari), ci și unii lingviști. În ultimele două secole **l.l.** a mai fost numită limba muselor (I. Budai-Deleanu), limbă generală (I. Heliade Rădulescu), limbă tipică (B.P. Hasdeu) sau, cu un termen luat din franceză, limbă comună (A. Philippide și unii lingviști aparținând școlii ieșene). G. Ivănescu consideră mai potriviți termenii „limbă de civilizație" sau „limbă de cultură", dintre care ultimul s-a bucurat de oarecare circulație. Cel dintâi lingvist care folosește termenul de **l.l.** în sensul lărgit, de astăzi, este I. Budai-Deleanu (cca 1815–1820). După acesta, **l.l.** (numită „limba muselor") este „limba întru care să învață științele". Ea „este în sine tot aceeași limbă a norodului de obște"... „curățită de toate smintelile"... „cu un cuvânt este limba lămurită și adusă la regule gramaticești, apoi și înmulțită cu cuvinte obicinuite la învățături". I. Heliade Rădulescu înțelege prin **l.l.** nu numai „limba inimei și a simțământului", ci și „limba științelor și a duhului", ceea ce arată clar că el distingea mai multe „stiluri" literare (dintre care unul beletristic și altul științific). Tot în acest sens (dar confundând uneori **l.l.** cu limba scrisă) folosesc termenul I. Nădejde, G. Ibrăileanu, G. Ivănescu și alții. În zilele noastre, Iorgu Iordan este cel dintâi care dă o definiție explicită conceptului de **l.l.** în sensul de limbă a culturii. În concepția autorului, acceptată apoi în unanimitate, **l.l.** încetează a se identifica cu limba scrisă sau cu limba literaturii beletristice. Ea este „un aspect al limbii naționale, aspectul ei cel mai corect, produs al unei prelucrări continue" din partea oamenilor de cultură. Ea este „aspectul cel mai desăvârșit al limbii întregului popor", față de care varianta literară este mai unitară, datorită „caracterului normativ al acesteia din urmă" (1954). *I.G.*

loc, complement circumstanţial de ~ (local). Termenul *local* nu este curent. Valori: exprimă locul (*Se joacă în parc*), limita iniţială sau / şi finală (*Merge de acasă până la şcoală*), direcţia în care se desfăşoară o acţiune (*Urcă spre vârf*) / locul unde se manifestă o calitate (*gimnastă victorioasă la Sidney*), după unii autori şi spaţiul străbătut (măsurat), inclus de alţii într-un complement circumstanţial de măsură* (*A mers (cinci) kilometri*). • Elemente regente: verbe / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Luând-o la fugă spre casă, n-a mai putut fi ajunsă*) / interjecţii predicative (*Hai acasă!*), inclusiv onomatopee cu valoare predicativă (*Şi ploaia pic pe caldarâm*), adjective (vezi mai sus). **C.l.** (sau circumstanţiala de loc*) este determinant obligatoriu pentru o clasă restrânsă de verbe (*a locui, a proveni* „a fi originar din" – care, în sens abstract, se poate construi şi cu un complement indirect*: *Provine dintr-o familie boierească*) / facultativ pe lângă cei mai mulţi termeni regenţi. Un termen regent poate avea mai multe **c.l.**; **c.l.** care exprimă limitele sunt corelate prin prep. *de (la) – (până) la, din – (până) în, între – şi*. • Se exprimă prin: adverbe de loc (*Vino-ncoace!*), eventual precedate de prepoziţii (*Vin de acasă*) / locuţiuni adverbiale de loc (*Umblă de colo-colo*); substantive / substitute ale acestora (pronume, adjective posesive, numerale) cu prep. *către, deasupra, de la, după, în, înaintea, între, la, lângă, până la, pe, pe la, peste, spre, sub* (*Stă în grădină*) / locuţiuni prepoziţionale (*Dansează în jurul focului / său*); substantive în dativ locativ (numai în câteva construcţii: *a sta / rămâne locului = pe loc* – şi cu o nuanţă de mod* (= „fără a se mişca") –, *a se aşterne drumului = la drum / câmpului / vântului, a se duce dracului / naibii = la dracul / naiba*); substantive în acuzativ fără prepoziţie (pentru alte interpretări ale acestei situaţii vezi **acuzativ**), în general cu un determinant cantitativ, exprimând spaţiul străbătut, inclus şi într-un complement de măsură* (*A alergat (5) kilometri / A umblat tot pământul / cale lungă* – în ultimul caz şi cu o nuanţă de timp*); rar prin verbe la supin (*Zăbovise pe la scăldat*). • Forma unui fals **c.l.** poate fi îmbrăcată de complementul opoziţional* introdus prin *departe de, în loc de, în locul*.

Regional în dacoromână introduc **c.l.** şi prep. *asupra, de către, despre*, în subdialectul bănăţean şi în cel crişean şi prep. *a* (*m-am dus a mormint*); în subdialectul maramureşean, prep. *cătă (câtă)* intră în concurenţă cu *la*, exprimând direcţia şi limita finală. Adv. *decindea* „dincolo, de partea cealaltă", de origine latină (cu o variantă atestată la Dosoftei), care intra şi în locuţiuni prepoziţionale, are încă circulaţie populară, fiind folosit şi ca substantiv „malul celălalt" şi regăsindu-se şi în aromână. • În aromână, **c.l.** exprimat prin nume de locuri (indicând atât direcţia, cât şi starea) se construieşte fără prepoziţie (*mi duc" Hrúpişti* „Mă duc la Hrupişte"; *Éscu Sârúnî* „Sunt la Salonic"). Prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale specifice: în aromână *stră / stri / sti* „peste" < lat. *extra; câti tu* „înspre"; *pân tu* „până în"; în meglenoromână *păn di* „aproape de".

În latină, **c.l.** se exprima prin adverbe de loc, substantive / substitute ale acestora, izolat şi prin verbe la supin. Avea o expresie diferită în funcţie de valori: pentru exprimarea locului, latina folosea, în majoritatea cazurilor, ablativul cu prep. *in, sub* sau fără prepoziţie; direcţia se exprima prin acuzativ cu prep. *in, ad, sub, apud* şi prin acuzativul de mişcare fără prepoziţie, mai ales pentru numele de cetăţi / insule (*Romam ire*) – construcţie extinsă şi la alte substantive (*domum ire*); spaţiul străbătut

era exprimat prin acuzativ cu prep. *per* și prin ablativ în cazul cuvintelor cu sensul „drum, cale“ sau echivalente cu ele; construcțiile de tipul *longam ire uiam* sunt încadrate în gramatica latină la complementul intern*; punctul de plecare era exprimat în câteva situații prin ablativ fără prepoziții, dar mai ales prin ablativ cu prepoziții. Latina a avut și un caz locativ, cu o poziție slabă, conservat numai în câteva expresii împietrite și în nume de locuri. Posibilitatea exprimării **c.l.** prin substantive fără prepoziție se întâlnește sporadic și în alte limbi romanice în exprimarea spațiului străbătut (fr. *Il a couru 5 kilomètres*), fără să se poată dovedi în toate cazurile continuitatea față de latină. Acuzativul de mișcare fără prepoziție din latină se regăsește în aromână. • În româna literară veche se remarcă păstrarea valorii originare a lat. *super* > *spre* (*călcă cu piciorul spre falca zmeului. Codicele Sturdzan*), care apare în variație liberă cu *pre* < lat. *per* și a cărei folosire cu această valoare se restrânge după 1640; *către* cu sensul „la“ se întâlnește încă în unele texte religioase din sec. 17, iar *de către* are, în perioada 1532–1780, sensul „de la, din“ (*dezmerdăciunile trag pre oameni în laturi de către calea lui Dumnezeu*. Ioan Zoba din Vinț); prep. *întru* (*cădzu întru Ierusalim. Manuscrisul de la Ieud*) este încă frecventă în aceeași perioadă, dar este tot mai mult concurată de *în*; *la* „în, din“ (*au ieșit la Ardeal*. Grigore Ureche) și *de la* „din“ (*au tras pe ai săi de la Maramoroș*. Grigore Ureche) sunt deosebit de frecvente între anii 1532 și 1780. Vezi și **dublare stilistică**. *I.V.R.*

loc, propoziţie circumstanţială de ~. Valori: exprimă locul (*Se joacă unde s-a amenajat un parc*), limita inițială sau / și finală (*A sărit de unde stătea până unde mă aflam eu*), direcția (*Se va duce oriunde va voi*) în care se desfășoară o acțiune / locul unde se manifestă o calitate (*gimnastă victorioasă oriunde a fost trimisă*), după unii autori și spațiul străbătut (*A mers cât a văzut cu ochii*). • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepersonale (*Luând-o la fugă încotro vedea cu ochii, s-a rătăcit*) / interjecții predicative (*Hai la cine ne așteaptă!*); adjective (vezi mai sus). Poate explicita uneori un adverb din regentă (*S-a întors acasă, unde se simțea cel mai bine*). • Conective: adverbe relative de loc (*unde, încotro*) / nehotărâte formate cu *ori(și)-* (*Te întâlnesc oriunde mă duc*), uneori precedate de prepoziții (*Vă veți întoarce pe unde ați venit*) sau (mai rar) pronume / adjective relative / nehotărâte precedate de prepoziții cu sens local (*N-a venit de la cine a fost trimis*) și adv. *cât* în cazul **p.l.** care exprimă spațiul străbătut. • Modurile folosite: indicativ, prezumtiv, condițional-optativ. • Corelative: poate avea în regentă adverbe corelative exprimând insistența (*Unde este zmeură, acolo sunt și urși*). • Topica: în mod normal postpusă regentei, dar poate fi și antepusă (*Unde-ți stau picioarele, (acolo) îți va sta și capul*), iar când determină alt element decât predicatul – și intercalată (*Pe o gimnastă victorioasă oriunde este trimisă o apreciază oricine*).

În subdialectul crișean s-a păstrat *i(u)ă* < lat. *ubi* „unde“. • Acesta se regăsește și în aromână (*iu*) și în istroromână (*iúvĕ*); în meglenoromână *iundi* < urmașii lat. *ubi* + *unde*.

În latină, **p.l.** era introdusă prin adverbe relative (*ubi, unde*) și era postpusă regentei. În limbile romanice, **p.l.** este mai frecventă decât în latină și se realizează în condiții asemănătoare cu cele din română (fr. *Il ira partout où il voudra*, it. *Ti rincontro dovunque io vada*, sp. *Os volveréis por donde habéis venido. Donde*

pones el ojo, allí pones la balta). • Lat. *ubi* „unde“ > *i(u)o* se regăsește în româna literară din sec. 16. În româna literară veche, **p.l.** avea drept conective, încă din sec. 16, adverbe relative (cu sau fără prepoziție) / nehotărâte (formate cu *oare- / vare-*, iar din sec. 17 cu *ori-(și)-*, eventual cu prepoziții, care puteau fi intercalate între elementele componente) sau formații echivalente cu acestea; conectivele fundamentale sunt, în sec. 16 și până în prezent, *unde* (eventual precedat de prep. *de, de pe, până, pe*) și *încotro* (*dincotro* fiind atestat din sec. 17). **P.l.**, mai ales antepusă regentei, putea avea un corelativ adverbial, în sec. 16 fiind atestată perechea *i(u)o – acie*, iar până în limba actuală mai ales *unde – acolo*; din sec. 17, acestea apar și sub forma îmbinării cu valoare de locuțiune *acolo unde*. *I.V.R.*

localizarea vocalelor. În româna literară, trei serii de **l.v.**: anterioară ((pre)palatală), incluzând vocalele *e, i*, centrală, incluzând vocalele *a, ă, î*, și posterioară (velară), incluzând vocalele *o, u*. Româna este singura limbă romanică în care există o serie centrală completă. În meglenoromână, istroromână și în unele graiuri aromâne (fărșerot și moscopolean) seria centrală nu cuprinde vocala închisă *î*.

În latină, seria anterioară includea vocalele *ĕ, ē, ĭ, ī*, cea posterioară – vocalele *ŏ, ō, ŭ, ū*, iar seria centrală – vocalele *ă, ā*. Vocalele centrale românești *ă* și *î* sunt rezultat al unor inovații produse în epoci diferite: *ă* este de dată protoromână, iar *î*, apărut independent în dacoromână și în unele graiuri aromâne, prin închiderea lui *ă*, este posterior acestei epoci. Pentru originea lui *ă* și *î* și pentru fonologizarea distincției dintre acestea vezi **centrale, vocale ~**. În graiurile dacoromâne nordice este notată, încă din sec. 16, o tendință de velarizare* a vocalelor anterioare după anumite consoane caracterizate regional printr-o rostire dură. *L.I.R.*

locativ, dativ ~. Dativ* al substantivului, utilizat fără prepoziție, cu funcție sintactică de complement circumstanțial de loc, dependent de verbe ca *a se așterne, a se duce, a pironi, a rămâne, a sta* sau de adjective cum este *lipit*: *Așterne-te locului* (sau *câmpului, vântului*)!, *Ducă-se dracului* (sau *pustiului*)!, *Stai locului!, sărac lipit pământului*. Contrucțiile cu **d.l.** sunt oarecum stabile (expresii), au frecvență redusă, aparțin limbii vechi și populare.

A fost explicat ca un fapt de limbă românesc (J. Byck, Laura Vasiliu) și ca o construcție cu paralele balcanice, cu referire la limbile albaneză, turcă, sârbo-croată (Gr. Brâncuș). *C.S.*

locuțiune. Există **l.** substantivale* (*aduceri-aminte, dare de seamă*), **l.** adjectivale* (*de treabă, de prisos*), **l.** pronominale* (*cine știe cine, cine știe ce*), **l.** numerale* (*câte doi, de două ori, a doua oară*; anumite clase de numerale* se realizează exclusiv ca **l.**), **l.** verbale* (*a o lăsa baltă, a se pune pe treabă*), **l.** adverbiale* (*zi de zi, de-a valma, pe neașteptate, ori de câte ori*), **l.** prepoziționale* (*în fața, în mijlocul, în loc de*), **l.** conjuncționale* (*fără să, chiar dacă, până ce*), **l.** interjecționale* (*pe naiba!, la dracu!*). Structură internă specifică în funcție de partea de vorbire la care se raportează. Grade diferite de sudură, reflectând istoria respectivei unități.

Regional și popular, tendința spre folosirea unui mare număr de **l.** și de îmbinări evasilocuționale, simțite mai expresive.

Număr mare de **l.** de diverse tipuri în latină. Inventar specific fiecărei limbi romanice. *A.Ș.*

M

macedonean, vezi **aromân.** Termen nerecomandabil: fără adaosul *român(esc)* – (*român* ~) – el poate duce la confuzii cu alte accepții (pe de o parte, la confuzia cu idiomul slav meridional numit astfel; pe de alta, la confuzia cu orice idiom din Macedonia); cu specificarea *român(esc)*, termenul **m.** are aceleași defecte ca sinonimul *macedoromân**. *M.A.*

macedoneană slavă, influență ~. S-a exercitat asupra meglenoromânei și, mai puțin, asupra aromânei. Vorbitorii de macedoneană slavă au fost în contact permanent cu meglenoromânii. După primul război mondial acest contact a fost mai intens numai la meglenoromânii din localitățile rămase în F.R.I. Macedonia și mai puțin intens la cei din Grecia. Meglenoromânii din F.R.I. Macedonia sunt toți bilingvi; adesea preferă să folosească macedoneana ca limbă de conversație în familie datorită copiilor care o învață la școală. Influență puternică în meglenoromână. Numeralele cardinale și ordinale macedonene preferate în vorbirea tinerilor meglenoromâni. Opoziția de aspect la verbe: imperfectiv ~ perfectiv exprimată prin prefixe la forma perfectivă (*durmiri* „a dormi“ ~ *zădurmiri* „a adormi“) sau prin sufixe diferite *-ăi-* imperfectiv și *-n-* perfectiv (*scucăįíri* „a sări“ durativ ~ *scucniri* „a sări o singură dată“), opoziția imperfectiv ~ iterativ, exprimată cel mai des prin prefixe la forma iterativă (*mutriri* „a privi“ ~ *zămutriri* „a arunca priviri intermitente“). În unele graiuri meglenoromâne (Lunḑiń, Oșiń) desinența *-m* (*áflum* „aflu“, *vegl'um* „veghez, păstrez“) la pers. 1 sg. ind. prez. Adverbe de mod (*ămpróstu* „în picioare“, *idvaį* „abia“, *zlămbóc* „profund“) și conjuncții (*ă'cu* „dacă“, *ámi* „dar“, *tucu* „dar“). Câteva substantive, folosite ca adverbe de timp, în locul formelor regulate (*zúụa* „ziua“, *sẹára*), au articolul pentru feminin *-ta* (*zúụata, séarta*) după modelul macedonean. Unele adverbe și pronume personale (pers. 1 și 2) au *-ți* paragogic (*ioți* „eu“, *tuți* „tu“, *culoți* „acolo“, probabil după mac. *tamu* „acolo“ – *tamka*). Cuvintele macedonene din meglenoromână sunt: unele vechi și generale (*čičă* „unchi“, *lipă* „tei“, *lișiță* „vulpe“, *mačkă* „pisică“, *trăpiri* „a răbda, a suporta“), altele numai în meglenoromână din F.R.I. Macedonia (*bolniță* „spital“, *doguvor* „contract“, *marcă* „timbru“, *peglă* „fier de călcat“, *voz* „tren“). Prin macedoneană au pătruns în meglenoromână cuvinte internaționale, mai ales franceze (*ăcădémiįă, ădresă, ăftumbilă, bilet, culet*). Verbele din lexicul internațional care în dacoromână au *á* (*a bombarda, a telefona*) urmează în

meglenoromână modelul macedonean (*bumbărdiríri*: mac. *bombardira*, *tiluniríri*: mac. *telefonira*). Unități frazeologice împrumutate de meglenoromână: *benzínscă púmpă* „stație de benzină“, *viștaču gúbri* „îngrășăminte chimice“. Calcuri: *ăń-ți bea* „mi-e sete“: mac. *Mi se apie*, *ăń-ți vizú scămpu* „Mi s-a părut scump“: mac. *mi se vide skapo*. *M.S.*

macedoromân, vezi **aromân.** Termen, larg răspândit mai ales în sec. 19, considerat mai puțin recomandabil decât sinonimul lui, întrucât, pe de o parte, sugerează circumscrierea idiomului la Macedonia, iar, pe de altă parte, poate fi înțeles ca însemnând „(orice) idiom românesc din Macedonia“, deci incluzând referirea la dialectul meglenoromân. Unii cercetători (G. Ivănescu) îl preferă totuși pentru că este o formație de același tip cu a denumirilor celorlalte dialecte românești. *M.A.*

macedovalah, vezi **aromân.** Termen cult, propus de Matilda Caragiu Marioțeanu, cu aceleași defecte ca *macedoromân**; în varianta *macedonovalah* a fost folosit de M. Boiagi (1813). *M.A.*

machedoni. Denumire populară dată vorbitorilor dialectului aromân* de către dacoromâni, în special în Dobrogea. Vezi **(român) macedonean.** *M.A.*

maghiară, influență ~. S-a manifestat asupra dacoromânei. Maghiarii, trib de origine fino-ugrică, au pătruns în 896 în Câmpia Panonică prin Valea Tisei și, începând din sec.10 și până în sec. 13, pe teritoriul Transilvaniei unde au întâlnit, așa cum relatează notarul anonim al regelui Bela IV, o populație compactă, organizată în formații statale românești. Conviețuirea timp de secole dintre români și maghiari (singura limbă romanică care are această situație) a dus la o influență reciprocă între română și maghiară (vezi **română, influență~**). Dialectele sud-dunărene (aromân, meglenoromân și istroromân) nu au elemente maghiare, ceea ce este încă o probă că **i.m.** s-a manifestat după perioada protoromânei, deci după sec. 11–12 (în aromână, cuvintele maghiare au pătruns prin filieră sârbă – *varoș(e)* „suburbie“, *cucie*). • **I.m.** se limitează la lexic și formarea cuvintelor. Între cuvintele de origine maghiară există două categorii, stabilite încă de S. Mândrescu (1892), în funcție de epoca în care au pătruns în română: unele mai vechi (sec. 11–14) care se raportează la viața feudală (aproximativ 150), și altele noi, deosebite între ele prin criterii fonetice (magh. *város* > *oraș*, dar magh. *vállu* > *vălău*; până în sec. 14–15 magh. *v* era bilabial fiind asimilat în română cu *u̯* – E. Petrovici). Cele mai vechi cuvinte maghiare apar în documente slavo-române* din sec. 14: *hotar* (1392), *meșter* (1407), *nemeș* (1404), *oraș* (1418) care denumesc realități feudale. Termenii mai vechi sunt general răspândiți și se referă la organizarea socială (*neam*, *nemeș*, *iobag*, *gazdă*, *bir*, *dijmă*), agricultură (*belșug*, *hădărag*, *holdă*, *mohor*), creșterea vitelor (*labă*, *imaș*, *sălaș*), organizarea militară (*a birui*, *a bântui*, *harță*), comerț și viață orășenească (*oraș*, *bâlci*, *a cheltui*, *lanț*, *gazdă*, *marfă*), meserii și produsele lor (*a alcătui*, *lacăt*, *meșter*, *giulgiu*, *ham*, *pahar*), vânătoare (*șoim*, *uliu*, *a hăitui*), locuință (*lăcaș*, *a locui*), stări și acte fizice și psihice (*chin*, *a bănui*, *gând*), relații între oameni (*a se bizui*, *chezaș*, *a făgădui*, *a îngădui*, *tâlhar*). În vocabularul reprezentativ, 33 termeni (= 1,27%, rang 9): *a alcătui*, *a bănui*, *a cheltui*, *fel*, *gingaș*, *gând*, *hotar*, *lacăt*, *marfă*, *meșter*, *oraș*. Cuvintele mai noi există numai în graiurile ardelenești (mai ales în subdialectul crișean*): *badog* „bidon“, *bai* „necaz“, *chefe* „perie“,

a cuștuli „a gusta", *dărab* „bucată", *fedeu* „capac", *inaș* „ucenic", *temeteu* „cimitir", *uiagă* „sticlă" sau numai în zone de graniță unde există fenomene de bilingvism (*feștic* „vopsea", *ticlăzău* „fier de călcat"). Între cuvintele regionale unele neintegrate fonetic și morfologic la sistemul limbii române (*gyöng virag* „lăcrămioare", *seplöș* „pistruiat"), care nu trebuie puse pe același plan cu celelalte cuvinte. **I.m.** în regres, multe cuvinte regionale nu se mai folosesc (termeni administrativi – *birău, nemeș, șoltuz*; termeni eliminați de termeni literari – *corhaz* „spital", *boltă* „prăvălie"; termeni din limba veche dispăruți: *fuglu* „prizonier", *izeclean* „aspru"). • Datorită caracterului aglutinant al maghiarei unele cuvinte au pătruns în română cu anumite desinențe (de caz sau număr) fiind folosite astfel în anumite sintagme (*haiduc* < *hajdu* + *-k* desinență de plural, *căput* „poartă" < *kapu* + *-t* desinență de acuzativ). La baza unor cuvinte maghiare stau forme dialectale (*cătană* < *katana*) sau forme arhaice (*oraș* < *város*). Adaptarea cuvintelor maghiare a avut diverse probleme datorită deosebirilor de sistem fonologic (vocale lungi și accentul întotdeauna pe prima silabă, are *ö, ü*, dar nu are *ă, î*; consoane *t', d'* redate prin *č, ğ: konty* > *conci, gyolcs* > *giulgiu*). Neavând gen, substantivele maghiare au fost încadrate la unul din cele trei genuri pe baza terminației (integrarea la neutre și pe bază de înțeles, substantivele terminate în consoană au devenit neutre dacă denumeau lucruri); verbele încadrate toate la conj. 4 primesc *-ui, -i* (*a alcătui, a întâlni*). Uneori sensul este schimbat: magh. *hitlen* „necredincios" > *viclean* (apar izolat în Muntenia cuvinte cu sens schimbat: *beteag* „infirm"). • Sufixe de origine maghiară: *-aș* (*cercetaș*), *-eș* (*chipeș, trupeș*), *-ău* (*nătărău, lingău, mâncău*), *-șag* (*furtișag, vălmășag*), *-șug* (*vicleșug*), *-ălui* (*a trebălui, a prețălui*). Presupusă **i.m.** în fonetica graiurilor ardelenești: palatalizarea dentalelor, pronunțarea lui *oa* ca *ǫ* și a lui *ğ* ca *j* (*sânje*), deplasarea regresivă a accentului (*gră'dină, hâ'rtie, su'spin*). Calcuri frazeologice regionale: *a scris sus*: magh. *felirni*, *caută afară*: magh. *kinez*. Toponimie maghiară peste granița Transilvaniei dinspre Moldova și Muntenia: *Chiojd, Ceahlău, Gilort, Trotuș*. • False maghiarisme (semnalate de F. Király): cuvinte inexistente în maghiară (*brigidău, buzna, ciocâltău, handralău*), cuvinte considerate de origine românească în maghiară, dar care continuă să fie raportate la etimoane maghiare (*balmoș, bărbânță, catrință, cergă, sâmbră*), formații românești considerate împrumuturi (*a ademeni, ferăstrău, chipeș, șirag*) sau cuvinte pătrunse prin slavonă (*vamă*, cu *v* păstrat, atestat încă de la începutul sec. 14 în documente slavo-române – E. Petrovici). *M.S.*

mai mult ca perfect. Timp de relație al indicativului. Exprimă o acțiune trecută încheiată înaintea altei acțiuni trecute (*Când ai sosit, mâncasem*). Este rareori folosit în vorbire, fiind înlocuit, de regulă, cu perfectul compus*. Timp sintetic format cu sufixul *-se-* adăugat la tema perfectului simplu*. Desinențele sunt: *-m, -și, ø, -răm / -m, -răți / -ți, -ră*. La pers. 1 și 2 pl. româna literară modernă preferă formele cu *-ră*, celelalte fiind simțite ca învechite (sau specifice limbii vorbite). **M.m.p.** cunoaște variante legate de tipurile de perfect simplu ale verbului (perfect *plânsei* ~ **m.m.p.** *plânsesem*; perfect *făcui* ~ **m.m.p.** *făcusem*; perfect *coborâi* ~ **m.m.p.** *coborâsem*; perfect *fugii* ~ **m.m.p.** *fugisem* etc.).

În unele zone ale Dacoromaniei este utilizat și un tip analitic de **m.m.p.** alcătuit din perfectul compus al lui *a fi* și participiul

invariabil al verbului de conjugat: *am fost cântat, a fost plecat* (= plecase). • Dialectele românești din sudul Dunării (aromâna și meglenoromâna) cunosc numai un **m.m.p.**, analitic format din imperfectul lui *a avea* și un participiu (cu formă „feminină" în aromână): ar. *avęamu cântátă* etc.; mr. *vęam cântát* etc.

Originea **m.m.p.** trebuie căutată în **m.m.p.** conjunctivului latin. Paradigma **m.m.p.** în româna veche (până la 1640) prezintă unele diferențe față de cea curentă în româna modernă. Diferențele se întâlnesc la nivelul desinențelor personale: *cântase, cântaseși, cântase, cântasem(u), cântaset(u), cântase*. Sincretismul formelor de pers. 1 sg. și 3 sg. și pl. a fost rezolvat, pe de o parte, prin extinderea unor desinențe (*-m*, de la pers. 1 pl., la pers. 1 sg.), pe de altă parte, prin adoptarea lui *-ră-*, desinență specifică de plural, întâi la pers. 3 pl., apoi și la pers. 1 și 2 pl. (plus *-ți*, la cea din urmă, după formele de prezent, imperfect, imperativ). • Caracteristică limbii vechi este folosirea curentă, cu valoare de **m.m.p.** a unor construcții perifrastice alcătuite din perfectul compus al lui *a fi* și un participiu: *am fost cugetat* (Coresi), *am fost greșit* (Coresi) etc., din imperfectul lui *a fi* și un participiu: *era grăit* (Coresi), *era venit* (*Palia de la Orăștie*) și, foarte rar, din imperfectul lui *a avea* și un participiu: *avea agonisit* (Coresi) sau din mai mult ca perfectul lui *a fi* și un participiu sau gerunziu: *fusese zis; fusese purtând* (Coresi). • **M.m.p.** indicativ latin a dispărut cu totul în unele limbi romanice (cu excepția portughezei) sau se păstrează cu alte valori: condițional prezent în dalmată, condițional imperfect în vechea occitană. La baza **m.m.p.** din majoritatea idiomurilor romanice actuale stă o perifrază alcătuită din imperfectul indicativ al auxiliarului și participiul trecut al verbului de conjugat: it. *avevo trovato, ero partito*; fr. (*j'*) *avais chanté, (j') étais sorti*; cat. *havia cantat*; sp. *habia tomado*; pg. *tinha cantado*. **M.m.p.** conjunctiv latin stă la baza imperfectului conjunctiv al limbilor romanice (cu excepția dacoromânei, care nu cunoaște un asemenea timp). Ele și-au creat, în schimb, o formă analitică de **m.m.p.** conjunctiv: it. *avessi trovato, fossi partito*; fr. (*que j'*)*eusse aimé, (que je) fusse parti*; sp. *hubiese tomado / hubiera tomado* etc. *M.T.*

maramureșean. Subdialect românesc (dialectul dacoromân), a cărui individualitate – susținută de R. Todoran, Șt. Giosu, M. Vulpe – nu este unanim recunoscută (P. Neiescu); considerat de unii cercetători (I. Coteanu) grai de tranziție între subdialectul crișean și cel moldovean. Nordul României (provincia și județul Maramureș) și vestul Ucrainei. Pronunțarea dură a africatelor *č, ğ*, după care vocalele anterioare devin centrale: *čăr, ğăr*; palatalizarea labiodentalelor *f, v* în stadiile specifice *s, z* (fără paralelism perfect între ele, relevant fiind *f > s*): *sier, zin;* rotacismul lui *-n-* din elemente latine, atestat direct în texte vechi și indirect în unele fonetisme actuale hipercorecte: *lučafăn, lingună*; apocopă cu caracter sistematic la formele verbale: *ocărắ, s-or fa*; particularități de intonație în propozițiile negative; articol hotărât proclitic la genitiv-dativul singular al substantivelor proprii feminine: *îi Ană* „Anei"; vocativ cu apocopa ultimei silabe: *Iua, mătu, finu*; construcții infinitivale arhaice: *S-o dus a ara*; pronumele relativ *cine* în propoziții atributive; particularități de topică a adverbelor *nici, tare*; frecvența sufixului diminutival *-uc(ă)* și forma specifică de plural feminin și neutru în *-(uc)ă*: *piciorucă* „piciorușe"; cuvinte și sensuri specifice: *cătălin(aș)* „încet", *cocon* „copil", *fățoaie* „față de masă"; arhaisme

moștenite din latină: *blem* „hai să mergem“, *păioară* „voal“, *sărune* „sare cu tărâțe“; influență ucraineană: *a cușăi* „a gusta“, *huc* „complet“. În general, caracter conservator, cu puține inovații. Multe elemente comune cu toate subdialectele din grupul nordic, unele numai cu cele vestice (în special cu subdialectul crișean) sau numai cu cel moldovean.

Cele mai vechi texte cu localizare și datare certă sunt două documente din sec. 16. Se presupune că din Maramureș (sau din nordul Transilvaniei și al Moldovei?) provin și cele patru texte rotacizante* din același secol: *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Hurmuzaki*, *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea Voronețeană*, pe care unii cercetători (G. Ivănescu) le pun la baza limbii române literare. *M.A.*

masculin. Termen al opoziției ternare de gen*. În planul conținutului, clasă neomogenă, doar parțial motivată în raport cu genul natural: ființe de sex bărbătesc (*fiu, cal*), epicene* (*corb, struț*), rar, de sex femeiesc (derivate cu sufixe augmentative*: *băboi, fătoi*), inanimate (*munte, ochi*). Reprezentat în declinările* 2 (*bărbat, codru, leu*) și 3 (*câine, pepene*); foarte rare **m.** de decl. 1, încadrate după criteriul formal: *tată, vlădică, popă*; *Toma, Costea*, care se diferențiază de feminine* prin pluralul* în *-i* și / sau prin absența alternanței* fonetice: *ladă – lăzi*, dar *tată – tați*. În cadrul acordului*, prioritate față de celelalte genuri: *Mama și tata sunt tineri*. Flexiune cazuală specifică (omonimia tuturor formelor cazuale la singular: N.A. *(un) pom* = G.D. *(unui) pom*, vezi **caz**). • Opoziția **m.** – feminin la nume de animate se realizează prin intermediul heteronimiei și al moțiunii*: *fată – băiat, cal – iapă*; *frizer – frizeriță*; *copil – copilă*; la adjective, prin desinențe: *scurt – scurtă*. Opoziția **m.** – neutru* neutralizată la singular; la plural, pe lângă distincția animat – inanimat, marchează uneori și distincția agent – instrument: *difuzor* **m.** „persoană...“ (pl. *difuzori*), dar n. „aparat...“ (pl. *difuzoare*). • În prezent, tendință de extindere a **m.** în dauna neutrului și a femininului.

Substantivele **m.** din latină își mențin genul în trecerea la română, cu unele modificări izolate: *ponte* (**m.**) > *punte* (f.). Numele feminine de arbori aparținând declinării 2 au trecut la **m.** datorită atracției formei în *-us*, de obicei de genul **m.**: lat. *fagus, fraxinus, populus, ulmus* > rom. *fag, frasin, plop, ulm*. • În sec. 16 încă mai erau de genul **m.** substantivele *câmp, veac* (pl. *câmpi, veci*, și azi, în expresii: *a bate / a-și lua câmpii; în vecii vecilor*), *roi* (pl. *roi*). Datorită specializării finalelor, împrumuturile ce desemnau persoane de sex bărbătesc terminate în *-ă* sau *-(e)á* au suferit adaptări. Unele au avut în limba veche gen oscilant: *un / o slugă, un / o beizadea*, apoi au trecut la feminin, pe criterii formale; altele au rămas la **m.**, eliminând terminația vocalică (specific feminină): *voievod* < *voievodă*, (*vlădic, călăuz* și *vod* au circulat, dar nu s-au impus) sau păstrând-o: *popă, pașă, vodă*. *A.P.*

matronime (matronimice). Indică descendența maternă, în absența identității sau a legitimității pe linie paternă. Poate fi, însă, un nume ereditar transmis pe linie paternă, cu o motivație veche, îndepărtată de uzul actual al numelui. Numele materne, fixate ca forme de identificare și de individualizare a persoanei (supranume / poreclă în sistemul denominativ popular și nume de familie în sistemul denominativ oficial) sau a colectivității (supranume de grup și nume de familie în ambele sisteme) sunt exclusiv forme feminine. **M.** sunt forme onomastice simple (prenume / supranume feminine): *Rada, Voica / Aspra, Armeanca* sau derivate de la numele tatălui

mamei (bunic pe linie maternă) sau al soțului mamei (andronim sau nume marital), cu sufixe moționale: *-a (Serafima, Baldovina)*; *-ca (Sasca, Mihaica)*; *-easa* / *-easă (Ioneasa, Vlădeasa)*; *-easca* / *-ească (Petreasca, Vasileasca)*; *-ița (Anghelița, Sofronița)*; *-oaia* / *-oaie (Chiriloaia, Pătroaia)*, *-oaica* / *-oaică (Antonoaica, Iacoboaica)*; *-oasa* / *-oasă (Ilioasa, Goioasa)*. Un tip special în ansamblul formelor onomastice romanice este fixarea **m.** sub forma declinată la cazul genitiv: *Airinei*. Genitivul descendenței **m.** este mai frecvent decât forma **m.** simple sau decât genitivele patronimice (*Alupului*). **M.** cu formă de genitiv cuprind mai multe subtipuri după baza de declinare: prenume / hipocoristic feminin: *Aanei, Abălașei, Adespei* / *Aancuței, Aanicăi, Aonuței*; nume / supranume marital feminin: *Acozmulesei, Achelăriței, Abăltoaiei*; supranume feminin: *Ababei, Avăduvei*. Din punct de vedere formal, **m.** cu formă de genitiv sunt fie lipsite de articol posesiv-genitival: *Andresii, Antonesii*, fie cu articol posesiv genitival masculin: *Albucurei, Alstanei* și feminin: *Amariței, Azamfirii*. **M.** cu articol posesiv genitival masculin și feminin sunt forme aglutinate: *Acatincăi* și neaglutinate, dacă sunt marcate și de articol hotărât proclitic: *A lui Mărie*. Aglutinarea articolului posesiv-genitival contribuie la pierderea identității formei genitivale în favoarea perceperii sale ca formă compusă de nominativ. De altfel numele de familie cu formă declinată se comportă ca un compus onomastic, caracterizat prin unitate funcțională morfologică și sintactică. Grafia poate, în multe cazuri, să mascheze natura matronimică a numelui: *Negruți, Negruzzi* < *Anegruții*. Indiferent de proveniența lor, **m.** devin nume ereditare, fixându-se ca nume de familie în sistemul denominativ oficial. Multe dintre **m.** românești constituie baza unei forme onomastice de masculin refăcute: *Ioanițoiu* < *Ioanițoaia* sau a unei derivări cu sufixe masculine: *Săftoiu* < *Safta*; *Dospinescu* < *Dospina*.

M. sunt vechi în limbă, din sec.15, în Țara Românească: *Voico Dobrița* (1457), *Vladul Stancăi* (1465), *Stanu Mândrii* (<1478–1481>) și în Moldova: *Ștefan Orgoaie* < *Orgoaia* (1430), *Ion Bulbosii* < *Bulboasa* (1474). **M.** *Orgoaie* (1430) este ereditar, fiind purtat de descendenții lui *Ștefan Orgoaie: Micul* și fiul său *Mircea*. Spre deosebire de numele maritale propriu-zise, **m.** nu apar, frecvent, decât târziu, în recensământul populației moldovenești din 1774. *D.T.*

maurovlahi / mavrovlahi, vezi **morlaci.**

măsură, complement circumstanțial de ~. Subspecie a complementului circumstanțial de mod*. După unele păreri, complement circumstanțial distinct care ar include toate complementele exprimând evaluarea cantitativă, în unități de măsură, a unei acțiuni / însușiri, referitoare la mod (dimensiune, greutate, capacitate, temperatură, preț), loc*, timp*, consecință (vezi **concesiv, complement circumstanțial ~**), inclusiv complemente directe* și indirecte* de tipul *Costă o sută de mii de lei* / *De o sută de mii de lei nu cumperi mai nimic*. *I.V.R.*

măsură (proporțională) progresivă, propoziție circumstanțială de ~. Subspecie a propoziției circumstanțiale de mod*.

măsură, propoziție circumstanțială de ~. Subspecie a propoziției circumstanțiale de mod*. După unele păreri, propoziție circumstanțială distinctă care ar include toate propozițiile circumstanțiale exprimând evaluarea cantitativă a unei acțiuni / însușiri, referitoare la mod (dimensiune, greutate, capacitate, temperatură, preț), loc*, timp*, consecință (vezi **concesivă,**

propoziție circumstanțială ~), inclusiv completive directe* și indirecte* de tipul *Costă câți bani mi-ai spus* / *De câți bani ai nu cumperi mai nimic*. *I.V.R.*

mediale, vocale ~, vezi **centrale, vocale ~.**

meglenit, vezi **meglenoromân.** Termen considerat mai puțin recomandabil decât sinonimul lui, întrucât înseamnă numai „din Meglen", fără a specifica natura românească a idiomului. Poate fi folosit, cel mult, în îmbinări ca *(dialect românesc) ~* sau *(dialect) ~ al limbii române*. *M.A.*

meglenoromân (meglenit). Dialect românesc (grupul sud-dunărean). Cca 5 000 de vorbitori (date mai vechi între 12 000 și 26 000), toți bilingvi. Grecia (regiunea Meglen și orașele Salonic, Aridea, Axiupolis), F.R.I. Macedonia (zona orașelor Gevgelija și Skopje), Serbia (Voivodina), Turcia și România (comuna Cerna din județul Tulcea); comunități izolate în Bulgaria, Cehia, Polonia, Rusia și Ungaria. Poziție intermediară între dialectul dacoromân și dialectul aromân. Controverse referitoare la gruparea genetică și structurală (tipologică) împreună cu alt(e) dialect(e) al(e) limbii române: unii cercetători susțin asemănarea mai mare cu dialectul dacoromân (și cu cel istroromân) și originea nord-dunăreană (O. Densusianu, P. Atanasov), iar alții asemănarea mai mare cu dialectul aromân (A. Philippide, S. Pușcariu, Th. Capidan, Al. Rosetti, I. Coteanu, G. Ivănescu, Matilda Caragiu Marioțeanu), de obicei și originea sud-dunăreană (în nord-estul Peninsulei Balcanice). Statutul actual de dialect românesc controversat, de asemenea, uneori: pe baza asemănărilor de structură a fost considerat (sub)dialect aromân (I. Coteanu), iar pe baza evoluției separate din ultimul mileniu limbă romanică autonomă în raport cu limba română (Al. Graur). • Vocala *ă* accentuată, realizată de obicei ca *ǫ*, corespunde lui *ă* și *î*: *rǫu* „rău" și „râu" (în toponime); vocale accentuate lungi; neutralizarea opozițiilor *e ~ i* și *o ~ u* în poziție neaccentuată; afereza lui *a*: *lună* „alună", *veari* „a avea"; păstrarea lui *u̯* în diftongii *au̯, eu̯: au̯, greu̯;* vocala finală *u* numai după grupul oclusivă + lichidă: *cuscru, piducl'u*; absența consoanei *h* în cuvintele din vechiul fond: *or* „horă", *vla* „vlah"; ea apare în împrumuturi recente (macedonene sau neogrecești), ca *hutel* „hotel" (cf. și opoziția regională a dubletelor *rană* „hrană pentru vite" ~ *hrană* generic); palatalizarea sporadică a unor consoane labiale (*b* nealterat, cu excepția graiului din Țărnareca; *f* > *i̯*); lat. *c + e, i > ţ (s)*, iar *t + io, iu > č*: *caelum > ţer*, dar *fetiolus > fičor*; lat. *g + e, i > ḑ (z)*, iar *d + io, iu* și iot + *a, o, u > j*: *gena > zeană, dico > zik*, dar *deorsum > jos, jocum > joc*; neutralizarea opoziției de sonoritate la consoanele finale; dispariția lui -*e* după consoane: *sirbes* „slujesc"; neutralizarea opoziției de număr la multe substantive masculine: *lup* sg. și pl. Genitiv cu articolul *lu / al* la toate substantivele, cu *lu* și la pronume; rare forme cu articol enclitic, mai des situații cu dublă marcare, de tipul *lu* + ... -*lui*: *lu ampiratului*; vocativul singular masculin în -*ule*, feminin în -*u (-o)*; la verb categoria aspectului: verbe perfective cu prefixe ca *du-, nă-, ză-*; infixe diferite de imperfectiv *(-c)ăi̯* și de perfectiv *(-n-)*; local, desinențele -*m* 1 sg., -*ș* 2 sg. la indicativ prezent (mai ales la unele verbe de conj. 1): *aflum, afliș; antrum, antriș;* folosirea și a auxiliarului „a fi", cu participiul, variabil, la perfectul compus și mai mult ca perfect; folosirea și a auxiliarului „a avea" la conjunctivul perfect; perfectul compus cu două topici (auxiliar + participiu și participiu + auxiliar) cu valori specializate; perfectul anterior cu auxiliarul

la perfectul compus: *tu vut-ai mâncat*; două tipuri de viitor: a) = conjunctivul prezent (sau cu *ăs* < *va să*); b) „a avea" + conjunctivul; prezumtiv format cu auxiliarul „a vrea" + infinitivul; condițional cu auxiliarul „a vrea" + conjunctivul (prezent, respectiv perfect); imperativ negativ = pozitiv; gerunziu cu *-ând* + *-ara*, *-ura*, *-urlea* sau cu *-çaiki*; infinitiv lung cu valoare verbală; infinitiv scurt în unele expresii; supin în expresii; prepoziții și conjuncții specifice (formații interne și împrumuturi: *măda di* „afară de", *pân di* „aproape de"; *acu* „dacă", *tucu* „ci, dar"; preferință pentru topica adjectiv + substantiv, aplicată și la adjectivele posesive: *meu fičor*; de asemenea genitiv + substantiv: *lui̯ fičor*, *au̯ țarlui̯ fičor*. Cuvinte și sensuri specifice moștenite din latină: *corp*, *dărtoari* „secure mică", *sirbiri* „a sluji, a munci"; elemente de substrat numai comune cu alte dialecte românești; absența unei influențe albaneze (în Țărnareca prin dialectul aromân); numeroase împrumuturi macedonene: unele vechi și generale (*čičă* „unchi", *lipă* „tei", *mačkă* „pisică", *trăpiri* „a răbda, a suporta"), altele recente și limitate la **m.** din F.R.I. Macedonia și Serbia (*bolniță* „spital", *doguvor* „contract", *voz* „tren"); influență macedoneană și în fonetică și gramatică; împrumuturi neogrecești mai puține decât în dialectul aromân: unele vechi și generale (*ăcsen* „străin", *piră* „flacără"), altele, recente, numai în Grecia (*fos* „lumină", *dikeoma* „dreptate", *revmă* „curent"), unde se întâlnesc și influențe de ordin fonetic (consoanele *θ*, *δ* și *γ*, exclusiv în grecisme); împrumuturi turcești numeroase (dialectul românesc cu cele mai multe asemenea elemente), în general comune cu cele din macedoneană: *bafčă* „grădină", *čop* „baston", *de(l)mi* „deoarece", *ič* „deloc", *isap* „socoteală"; neologisme romanice prin neogreacă și macedoneană.

Configurație dialectală complexă. Deși aria de bază a dialectului **m.** este relativ mică și a fost compactă, există unele deosebiri de la o localitate la alta și chiar în cadrul aceleiași localități. După câteva dintre aceste deosebiri, graiurile diverselor localități din Meglen se grupează în două unități (subdialecte): a) graiurile din Umă și Țărnareca; b) graiurile din L'umniță, Cupă, Oșin, Birislav, Nọnti și Lundziń (eventual cu trei subgrupuri: L'umniță, Cupă; Oșin, Birislav, Nọnti; Lundziń aparte); particularitățile constau în prezența / absența vocalei accentuate *ă* sau *ọ* și a diftongilor *ça*, *ọa* (> *ẹ*, *ọ* în Lundziń), menținerea vocalelor finale *u* și *i (ă)* după orice grup consonantic sau numai după oclusivă + lichidă, caracterul perceptibil sau nu al articolului *-l*, genitivul cu *al (au̯)* sau cu *lu*, participiul cu sau fără *-ă* la timpurile trecute compuse. Există însă și particularități după care graiul din Țărnareca, singur, se opune tuturor celorlalte, inclusiv celui din Umă (de ex., velarizarea consoanei *l* sau unele influențe aromâne, între care palatalizarea labialelor și forme articulate de tipul *omlu*), altele după care graiurile din L'umniță și Cupă se opun tuturor celorlalte (prin *l'* > iot) sau altele care grupează graiul din Umă cu cel din Lundziń (menținerea opoziției de sonoritate la consoanele finale). Pe de altă parte, există unele deosebiri recente, în special din punct de vedere lexical, între vorbitorii din Grecia (influență neogreacă), cei din F.R.I. Macedonia și Serbia (influență macedoneană) și cei din România (influență dacoromână).

În ce privește formarea dialectului **m.**, se presupune că el a fost al doilea dialect sud-dunărean care s-a desprins de restul limbii protoromâne, după dialectul aromân, aproximativ prin sec. 12–13, când strămoșii **m.** s-au stabilit în regiunea Meglen (pe malul drept al râului Vardar / Axios),

venind dinspre nord. După perioada protoromână, evoluție în general independentă; unele inovații paralele cu cele din alte dialecte românești. Contacte cu dialectul aromân, care a influențat în special graiul din Țărnareca și a asimilat graiul gopeșean-muloviștean*. Dialectul românesc a cărui istorie este cel mai puțin cunoscută, neavând atestări din faze vechi. Informațiile despre vorbitorii lui sunt și ele sărace. Se știe că (în sec. 17?) **m.** din orașul Nọnti au fost trecuți la mahomedanism, cei din sate rămânând creștini (ortodocși). Natura românească a idiomului observată în 1859 (B. Nicolaides), cu prime precizări în 1869 (J.G. von Hahn) asupra deosebirii față de aromâna din vecinătate și a asemănării mai mari cu dacoromâna. În perioada 1862–1912 existența unor forme de învățământ în limba română literară (sau / și în dialectul aromân) și introducerea acestei limbi ca limbă de cult ortodox, alături de sau în loc de cea neogreacă, au avut drept consecințe unele influențe dacoromâne; ele sunt în mod firesc numeroase la vorbitorii **m.** stabiliți în România. Cele două războaie mondiale au provocat deplasări de populație la mari distanțe și întreruperea contactelor chiar între grupurile vecine, repartizate în state diferite. Prima culegere de texte **m.** din 1892 (G. Weigand). Câteva culegeri de literatură populară între 1900 și 1930 (P. Papahagi, I.-A. Candrea, Th. Capidan). Absența scrierilor culte; unica excepție, o broșură cu conținut de popularizare științifică (sericicultură): *Cum si cată bubele*, Salonic, 1907 (alfabet latin cu ortografie românească: literele *ă, â, î, ș, ț, ĭ, ŭ*, valoarea literelor *c, g + e, i*; particularitate: notația *oa* pentru *ǫ*), conține multe dacoromânisme, lexicale (neologisme) și fonetice (influența limbii române literare explică și folosirea apostrofului pentru afereze). *M.A.*

metafonie. Caracteristică pentru română este **m.** lat. *ę* primar și secundar și a lui *o* (< lat. clas. *ō* și *ŏ*) sub accent, determinată de prezența vocalelor *a* sau *e* în silaba următoare (*sera* > *seară*, *legem* > v. dr. *leage*, *mola* > *moară*, *solem* > *soare*), care are ca rezultat diftongii *ęa*, respectiv, *ǫa*. Fenomenul nu are loc dacă *e* și *o* sunt în poziție nazală (cf. *cena* > *cină*, *bona* > *bună*), ceea ce poate indica faptul că închiderea lui *e* și *o* sub accent în poziție nazală a precedat **m.** În orice caz, **m.** este un fenomen de dată protoromână, întrucât este prezentă în toate dialectele românești. Diftongarea lui *e* și *o* în cuvintele de alte origini (slavă, neogreacă etc.), condiționată exclusiv de prezența unui *a* în silaba următoare, nu a fost considerată de tip metafonic, ci rezultat al anticipării lui *a* (Al. Rosetti). Vezi **diftongare.**

Dialectele sud-dunărene au conservat ambii diftongi produși prin **m.** În dacoromână însă, gradul de stabilitate a celor doi diftongi este diferit: diftongul *ǫa* s-a monoftongat numai în câteva cazuri, în timp ce *ęa* s-a monoftongat sistematic în *e* atunci când silaba următoare conținea un *e* (v. dr. *leage* > dr. *lege*) și în *a*, după o labială, când silaba următoare conținea un *ă* (*vera* > protorom. *veară* > dr. *vară*). Vezi **monoftongare.**

Impunerea alternanței* *ęa / e, ǫa / o*, ca mod suplimentar de a marca distincția dintre diverse forme aparținând paradigmelor nominale și verbale (cf. *seară / seri*, *floare / flori*, *cred / (să) creadă*, *pot / poate / (să) poată*), a determinat extinderea analogică a **m.** în epoca modernă, la unele neologisme. Unele forme care prezintă acest fenomen au devenit literare (*pitorească*, *analoagă*), altele caracterizează varianta vorbită neliterară (*grotească*, *psiholoagă*). *L.I.R.*

metateză. Accident fonetic prezent în vorbirea populară: *miljoc* „mijloc", *poctoavă*

„potcoavă", *hodină* „odihnă"; mai frecvent astăzi în împrumuturi relativ recente: *sclup-tură* „sculptură", *stramporta* „transporta", *clanaret* „clarinet".

Unele cuvinte din română prezintă **m.** anumitor sunete din etimonul latin. Are caracter sistematic **m.** labialei* cu iot următor: *habeat* > *aibă*, *rubeus* > *roib*, precum și **m.** lui *r* final cu vocala precedentă (*r* final nu a căzut): *quattuor* > *patru*, *super* > *spre*, *inter* > *între* etc. În general, ca și în cazul altor limbi romanice, consoanele lichide* au fost supuse **m.** mai frecvent, în trecerea de la latină la română: *formosus* > *frumos*, *integrum* > *întreg*, *populus* > *plop*. În unele cazuri, **m.** pare a fi de dată latină vulgară: formele derivate din latinul *paludem* prezintă **m.** atât în română (*pădure*), cât și în alte idiomuri romanice (tosc. *padule*; sd. *paule*, v. pg. *paul*). **M.** apare și în împrumuturi mai vechi, formele care prezintă acest fenomen fiind adesea literare în română: sl. *protiva* > rom. *(îm)potrivă*, bg. *krastaveț* > rom. *castravete* etc. *L.I.R.*

mijloc, complement circumstanțial de ~ vezi **instrumental, complement circumstanțial ~.**

miștocărească, limbă ~. Una dintre denumirile argoului* dacoromân al răufăcătorilor, preluat în parte și în limbajul teribilist al tinerilor (vezi **șmecherească, limbă ~**). Termenul, popularizat prin lucrarea recentă a cercetătorului austriac Th. Granser, este derivat de la numele de agent *miștocar*, iar acesta de la cuvântul *mișto* adj. și adv. „(foarte) bun / bine, frumos", de origine țigănească, specific argoului și folosit emblematic, ca substantiv, în expresia *a vorbi la mișto* „a vorbi în argou" (cuvântul este frecvent și în alte expresii, care nu se referă doar la felul de a vorbi: *a face mișto de cineva, a lua la / peste mișto pe cineva, a umfla la mișto*). *M.A.*

miuzăchear, vezi **muzăchear.**

mixt (mozaicat), grai ~. Grai care are particularități aparținând unor subdialecte diferite a(l) căror suprapunere / amestec s-a produs în urma unei imigrații. În dialectul dacoromân sunt considerate astfel: graiul dobrogean (muntean de est cu elemente transilvănene, moldovenești și oltenești); graiul bufenilor* (insulă de origine oltenească într-o arie bănățeană); după unii cercetători, și anumite graiuri bucovinene* (moldovenești cu elemente bănățene). Controverse referitoare la caracterul **m.** (M. Petrișor) sau de tranziție* (Gr. Brâncuș) al graiului din nord-vestul Olteniei. *M.A.*

mod. Categoria **m.** are nouă termeni: cinci **m.** personale, predicative: indicativ*, conjunctiv*, condițional*-(optativ*), imperativ*, prezumtiv* și patru nepersonale, nepredicative: infinitiv*, participiu*, gerunziu*, supin*. • Indicativul funcționează în general ca **m.** al realității; conjunctivul redă posibilul, realizabilul; condiționalul exprimă ipoteticul, optativul (valoarea optativă a condiționalului a fost ridicată de unii la rang de **m.**); prezumtivul, introdus de puțină vreme în gramaticile românești, marchează supoziția.

Supinul lipsește din dialectele sud-dunărene. Infinitivul scurt nu apare în aromână și în meglenoromână.

În latină, erau șapte **m.**, trei personale: indicativul, imperativul și conjunctivul și patru nepersonale: infinitivul, gerunziul, participiul și supinul; toate s-au moștenit. În română, **m.** indicativ, imperativ și conjunctiv le continuă pe cele din latină. Condiționalul reprezintă o inovație romanică și este consemnat ca **m.** de sine stătător numai în gramatica limbilor română și

italiană; pentru franceză, catalană, spaniolă și portugheză, gramaticile oscilează între a-i acorda acest statut și a-l considera o formă temporală a indicativului. Prezumtivul e consemnat în gramaticile românești începând de la jumătatea sec. 20, și e considerat o creație internă, cu paralele în unele limbi romanice, unde nu posedă forme specifice. Participiul continuă participiul trecut* din latină, moștenit în toată Romania; participiul prezent* latin, moștenit în unele limbi romanice, nu s-a păstrat în română. Gerunziul îl continuă pe cel din latină, la fel ca în italiană, catalană, spaniolă și portugheză. Supinul a supraviețuit doar în română. Infinitivul s-a moștenit în forma sa lungă, în vreme ce forma scurtă reprezintă o inovație. • Condiționalul și prezumtivul au preluat o parte din valorile conjunctivului latin. Infinitivul și-a restrâns mult întrebuințarea, cedând conjunctivului o parte din valorile sale, păstrate în celelalte limbi romanice (când subiectul verbului dependent este identic referențial cu subiectul / complementul (in)direct al verbului principal: *Vreau să plec*, fr. *Je veux partir*, it. *Voglio partire*, sp. *Quiero partir*), fapt explicat de unii cercetători printr-o influență grecească; construcții analoge și în unele dialecte italiene meridionale. S-a conservat structura latinească cu conjunctivul după verbe de mișcare, situație în care toate celelalte limbi romanice folosesc infinitivul: fr. *Je suis venu vous voir*, rom. *am venit să vă văd*. După verbe de percepție se întrebuințează gerunziul, în vreme ce în restul Romaniei se folosește infinitivul: *Îl văd plecând*, it. *Lo vedo partire*, fr. *Je le vois partir*, sp. *Lo veo partir*. *A.P.*

mod, complement circumstanțial de ~ (modal). Termenul *modal* este rar pentru complement. Valori: exprimă felul în care se desfășoară o acțiune / se prezintă o stare / calitate / caracteristică. Poate fi, rar, determinant obligatoriu al unor verbe ca *a se comporta*, dar, în general, este determinant facultativ, depinzând de trăsăturile semantico-sintactice ale elementului regent. Specii: propriu-zis, de măsură* și comparativ*, după unele păreri și consecutiv* – considerat actualmente complement distinct. Elemente regente comune: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Observând repede situația, a luat măsuri; A băgat de seamă repede*) / interjecții predicative (*Hai iute!*), inclusiv onomatopee cu valoare predicativă (*Și el trosc repede o palmă*); adjective (*suficient de mare*); adverbe (*destul de bine*); unele elemente regente sunt specifice unei anumite specii (vezi mai jos). Unele elemente prin care se exprimă sunt comune, altele sunt specializate pentru fiecare specie. • **C.m.** propriu-zis exprimă felul (inclusiv progresia) unei acțiuni / însușiri, fără a o raporta la altceva (*Cântă tare*), dar și conformitatea cu ceva (*Cântă după note*). Se exprimă prin: adverbe / locuțiuni adverbiale de mod (*Nu muncește de ajuns; Au făcut prada pe din două*), inclusiv adverbe derivate care presupun o comparație (*Fata mergea voinicește*) și unele substantive fără prepoziție cu valoare adverbială, provenite dintr-o comparație (*culcat covrig*); numerale multiplicative cu valoare adverbială (*A câștigat înmiit*); anumite interjecții imitative (*Înghițea sarmalele gogâlț-gogâlț*); substantive cu prep. *cu, fără, în* (*Se roagă cu evlavie*); verbe la moduri impersonale: infinitiv cu prepoziție (*A primit vestea fără a plânge*), gerunziu (*A primit vestea plângând*). • **C.m.** de măsură exprimă evaluarea unei acțiuni / însușiri prin unități convenționale, referindu-se la dimensiuni (*lat de 3 m*), greutate, capacitate, temperatură (*Febra i-a scăzut la 37°*), preț (*Inflația a crescut la 8%*). Se exprimă

prin substantive care denumesc unități de măsură determinate de numerale / numerale determinate de substantive, însoțite de prep. *cu, de, (până) la*. Unii autori includ în **c.m.** de măsură și complemente directe* de tipul: *Costă 1 milion de lei*, indirecte* de tipul: *De 1 milion de lei a cumpărat acțiuni* sau diverse complemente circumstanțiale care arată (și) măsura, alții disting un complement circumstanțial de măsură* independent. • **C.m.** comparativ exprimă felul acțiunii / însușirii prin raportarea ei (sub aspect calitativ sau cantitativ) la alt element, care constituie termenul de comparație. Poate fi de egalitate / inegalitate, în funcție de termenul regent / gradul lui de comparație. **C.m.** comparativ de egalitate are ca elemente regente specifice adjective / adverbe la gradul comparativ de egalitate. Se exprimă prin substantive (*(tot atât de) frumoasă ca un star*) / substitute ale acestora, adjective propriu-zise și participiale, verbe la infinitiv, toate precedate de adv. *ca / cât (și), aidoma, asemenea*, putând avea corelativele *tot așa / atât de, la fel de, deopotrivă de*. **C.m.** comparativ de inegalitate se exprimă diferit, în funcție de gradul adjectivului / adverbului regent: **c.m.** care are ca element regent un adjectiv / adverb la comparativ de superioritate / inferioritate se exprimă prin substantive / substitute ale acestora, adjective, verbe la infinitiv, toate precedate de adv. de comparație *ca, decât* sau de prep. *de* (*mai (puțin) frumoasă decât cealaltă*); **c.m.** comparativ de inegalitate care are ca element regent un adjectiv / adverb la superlativ relativ se exprimă prin substantive / substitute ale acestora la singular (indicând o colectivitate) cu prep. *din* sau la plural cu prep. *dintre* (*fata cea mai frumoasă din grup / dintre toate*). **C.m.** comparativ (afară de complementul superlativului) poate face parte dintr-o structură complexă, în care termenul comparației se construiește la fel cu termenul comparat (*Pe ea o apreciez mai puțin decât pe el* etc.). • Forma unui fals modal propriu-zis (*A câștigat fără a se califica*) sau comparativ (*Au fost trimiși alții decât cei în drept*) poate fi îmbrăcată de complementul opozițional*.

În subdialectul maramureșean, **c.m.** este adesea antepus verbului regent (*Estea nu se așa iute-ntină*). • **C.m.** comparativ după un comparativ de superioritate / superlativ relativ este introdus în aromână și meglenoromână prin *di*, iar în istroromână prin *nego (nogo)*, împrumutat din croată, sau prin *de*. În meglenoromână, **c.m.** este exprimat mai frecvent prin *cu* + infinitiv lung decât prin gerunziu.

În latină, **c.m.** propriu-zis se exprimă prin ablativ fără prepoziție. **C.m.** de măsură este considerat în general în descrierile limbii latine complement distinct. **C.m.** comparativ se exprima prin substantive în ablativ, respectiv în genitiv, dar s-au dezvoltat treptat construcțiile cu prepoziții sau cu *quam*, care sunt continuate de limbile romanice. • Unele din substantivele / adjectivele din latină au devenit adverbe de mod și s-au păstrat în limbile romanice (lat. *claro* > rom. *chiar*), alături de continuatorii adverbelor latinești de mod. Limbile romanice continuă, ca și la celelalte complemente, construcțiile cu prepoziții latine (*cum* > rom. *cu* ș.a.), precum și, pentru **c.m.** comparativ, construcțiile cu *quam*. • În româna literară veche, **c.m.** se exprima prin adverbe / locuțiuni adverbiale de mod – dintre care unele sunt specifice lexicului uneia sau alteia din cele două perioade ale limbii române vechi și ies treptat din uz – și prin substantive precedate de prepoziții, dintre care unele apar cu alt sens decât în limba actuală (*în, pre* „după"). **C.m.** comparativ de inegalitate este introdus prin prep. *de* (*Mai vârtos*

de toţi. Codicele Todorescu), datând din latina populară, singura folosită în textele din nordul Transilvaniei şi care se menţine mai mult timp în textele religioase; *de* este concurată încă din prima perioadă în textele sudice de *decât*, care tinde să înlocuiască pe *de* încă din sec. 16 şi mai ales în secolele următoare, chiar şi în texte religioase. *Ca*, folosit iniţial numai pentru introducerea **c.m.** comparativ de egalitate, începe după 1640 să se extindă, sporadic, la **c.m.** comparativ de inegalitate. În sec. 19, în stilul administrativ, apare, cu valoare limitativă, **c.m.** introdus prin construcţia *în măsură* + *cum* + atributivă, probabil după modelul rusesc. *Б мере того как*. *I.V.R.*

mod, propoziţie circumstanţială de ~ (modală). Valori: exprimă felul în care se desfăşoară o acţiune / se prezintă o stare / calitate / caracteristică. Specii: propriu-zisă, comparativă* (la rândul ei cu subtipurile reală şi condiţională / ipotetică / ireală; de egalitate / inegalitate, exprimând comparaţia simplă / complexă) – considerată de unii autori o subordonată distinctă –, de măsură (proporţională) progresivă, după unele păreri şi consecutivă* – considerată în general circumstanţială distinctă. Elementele regente, cele introductive, prezenţa unor corelative, preferinţa pentru construirea cu un anumit mod, topica prezintă unele caracteristici comune acestor (sub)specii, dar sunt în mare măsură în corelaţie cu felul **p.m.** • **P.m.** propriu-zisă exprimă: a) conformitatea calitativă; b) conformitatea cantitativă; c) explicarea / sublinierea unei calităţi exprimate printr-un adjectiv / adverb; d) măsura statică în care se desfăşoară acţiunea exprimată de elementul verbal regent (această **p.m.** având şi o nuanţă cauzală*); e) absenţa unei acţiuni secundare care să însoţească acţiunea exprimată de elementul regent; elementele introductive şi prezenţa unor corelative sunt legate de valoarea exprimată. Elemente introductive: în a) adv. *(pre)cum* / loc. conjuncţională *după cum*; în regentă pot apărea adv. corelative *aşa*, *astfel* (*A procedat (aşa) cum a crezut* / *Cum a crezut, aşa a procedat*); în b) adv. *cât* / loc. conjuncţionale *după cât*, *pe cât*, pron. *câte* precedat de prep. *din*, *după*; în regentă poate apărea adv. corelativ *atât(a)* (*A dat (atât(a)) cât a putut* / *Cât a putut, atât(a) a dat*); în c) adv. relative *cum*, *ce* (*Obosită cum era* / *De obosită ce era, nu mai putea urmări lecţia*); în d) *cu cât*, având în regentă corelativul *cu atât (mai)* (*E cu atât mai obosită cu cât nu era antrenată pentru aşa ceva*); în e) loc. conjuncţională *fără (ca) să* (*Mergea fără să se uite unde calcă*), iar după o regentă negativă şi *să nu* (*N-am rezistat să nu-i povestesc totul* – interpretabilă şi ca o completivă indirectă*). Corelative în regentă: pentru a) pot apărea adv. corelative *aşa*, *astfel* (*A procedat (aşa) cum a crezut* / *Cum a crezut, aşa a procedat*); pentru b) poate apărea adv. corelativ *atât(a)* (*A dat atât(a) cât a putut* / *Cât a putut, atât(a) a dat*); pentru d) *cu atât (mai)* (*E cu atât mai obosită cu cât nu era antrenată pentru aşa ceva*). • **P.m.** comparativă are conective diferite după tipul comparaţiei. **P.m.** comparativă reală exprimă al doilea termen al unei comparaţii de egalitate / inegalitate; **p.m.** comparativă de egalitate poate exprima o comparaţie a) calitativă sau b) cantitativă, având drept conective în a) adv. *(pre)cum* şi loc. conjuncţionale *după* / *la fel cum* şi putând avea în regentă corelative ca *aşa*, *astfel*, *asemenea*, *la fel* (*Se vor descurca şi ei (aşa) cum se descurcă toată lumea; Cum se descurcă toată lumea, aşa se vor descurca şi ei*), iar în b) adv. *cât* sau loc. conjuncţionale *cu cât*, *pe cât*, putând avea în regentă corelativele

atât, cu atât, pe atât (*Inflația a sporit într-o lună cât sporise anul trecut în două*). În amândouă cazurile, comparația complexă are drept conective pronume / adverbe relative / nehotărâte (în funcție de construcția primului termen al comparației) precedate de *ca (și)* în a) și de *cât (și)* în b), putând avea unele nuanțe suplimentare în funcție de sensul primului termen al comparației (de exemplu temporală* când acesta se referă la timp: *A stat tot atât(a timp) cât am stat și eu*). Corelative în regentă: pentru a) corelative ca *așa, astfel, asemenea, la fel* (*Se vor descurca și ei (așa) cum se descurcă toată lumea; Cum se descurcă toată lumea, așa se vor descurca și ei*), iar pentru b) corelativele *atât, cu atât, pe atât* (*Inflația a sporit într-o lună cât sporise anul trecut în două*). **P.m.** comparativă de inegalitate are ca element regent un adjectiv / adverb la gradul comparativ de superioritate / inferioritate / superlativ relativ, un numeral adverbial / multiplicativ sau un adverb de tipul *altfel*, iar drept conective *decât, (față) de cum* (*E mai bună decât credeam*); **p.m.** comparativă de inegalitate care exprimă o acțiune respinsă, care nu trebuie îndeplinită sau pe care vorbitorul o consideră nedorită are drept conectiv pe *decât să* (*Mai bine te-ai apuca de treabă decât să te văicărești*). În cazul inegalității, comparația complexă se redă prin pronume / adverbe relative / nehotărâte sau conjuncții – în funcție de construcția primului termen al comparației – precedate de adv. *decât*, prep. *de / pe lângă*, loc. prepozițională *față de* (*I s-au dat mai mulți bani față de cât i se promisese*). Când are ca element regent un adjectiv / adverb la superlativ relativ, **p.m.** comparativă de inegalitate are drept conective pron. / adj. *cât* precedate de prep. *din* (*E cea mai bună din câte s-au prezentat*). • **P.m.** comparativă condițională are ca termen al comparației o acțiune înfățișată ca presupusă și drept conective loc. conjuncționale *ca și când / cum, de parcă* – ultima cu o nuanță consecutivă (*S-a înnorat (de) parcă ar veni ploaia*). • **P.m.** de măsură progresivă exprimă măsura dinamică, arătând că acțiunea din regentă evoluează proporțional (sub aspect calitativ / cantitativ) cu aceea din **p.m.** (putând avea și o nuanță temporală*); în general, cel puțin una din cele două propoziții conține un verb care exprimă o acțiune progresivă sau un adjectiv / adverb la comparativ de inegalitate; are drept conective loc. conjuncționale specifice *cu / pe cât, de ce, pe măsură ce* și, de regulă (cu excepția lui *pe măsură ce*), în regentă un corelativ: *cu / pe atât(a)*, (popular, familiar) *de ce* (*Cu cât / de ce învăța mai mult, cu atât(a) / de ce i se părea mai greu*). La unii scriitori ardeleni contemporani apare, sporadic, perechea *de ce – de aceea*. • Modurile folosite în **p.m.**: cel mai frecvent indicativ, dar și prezumtiv sau condițional-optativ (ultimul fiind preferat în **p.m.** comparative condiționale) și numai conjunctiv în **p.m.** introduse prin locuțiuni conjuncționale formate cu *să*. Topica: în general liberă, însă pentru **p.m.** propriu-zisă și **p.m.** comparativă (atât reală, cât și condițională) este preferată postpunerea față de regentă, în timp ce pentru **p.m.** de măsură progresivă – antepunerea; în schimb pot fi numai postpuse regentei **p.m.** comparative reale introduse prin *de cum*; **p.m.** comparative condiționale introduse prin *de parcă* sunt de regulă postpuse (*Mergea de parcă era beat*), dar pot fi și antepuse, pentru reliefare, și reluate printr-un adverb în regentă (*De parcă era beat, așa mergea*). **P.m.** introduse prin *cum* și *cât* pot fi și intercalate în regentă.

În subdialectul muntean, *de ce* cu corelativul *de aia* corespunde în **p.m.** de măsură progresivă perechii literare *cu cât...*,

cu atât... (*De ce învăța mai mult, de aia i se părea mai greu*). În graiurile din Transilvania, **p.m.** comparativă după un comparativ sau superlativ absolut este introdusă prin *ca cum: E cel mai înalt ca cum sântem toți*. Regional, pentru conformitatea cantitativă, este atestată din sec. 19 loc. conjuncțională *cât ce* (în Moldova), iar pentru comparativa care exprimă o acțiune respinsă se folosește și *decât că* + indicativul. **P.m.** comparativă condițională introdusă prin *cum* se regăsește, probabil ca arhaism sintactic, în subdialectul crișean (*S-o spart... cum ar fi buboi*). • În aromână, comparativa reală, introdusă prin *cumu*, are corelativul *ași* „așa" (*Cumu vinirâ, ași fudzirâ* „Cum au venit, așa au plecat"); comparativa condițională este introdusă prin *ca cându* „ca și când", *cacum* „ca și cum", *canda, taxi câ*. În meglenoromână *cum* are corelativul *și / șa* „așa", iar în istroromână (care păstrează pe *ca*), *cum* are corelativele *ašå / så / šå*.

În latină, **p.m.** comparative erau introduse prin diverse conjuncții; cele reale se construiau cu indicativul, iar cele condiționale cu conjunctivul. **P.m.** aveau frecvent în regentă corelative (adv. *sic* etc.), existând tendința de a folosi mai ales corelative care precedă imediat conjuncția. **P.m.** de măsură progresivă se introduceau prin construcții precum *quanto magis – tanto magis* ș.a. • În limbile romanice, dintre conjuncțiile latine care introduceau **p.m.** comparative s-au păstrat numai *quomodo*, panromanic (> fr. *comme*, it. *come*, pg. *como*, rom. *cum*, sp. *como*) și mult mai puțin *quasi*; româna este singura limbă romanică majoră care a păstrat lat. *quam* > *ca* (înlocuit în restul Romaniei prin *quid* > fr., sp., pg. *que*, it. *che*); limbile romanice folosesc pentru aceste **p.m.** numeroase locuțiuni formate pe teren propriu. Și în limbile romanice **p.m.** comparative reale se construiesc cu aceleași moduri ca în latină, în ambele tipuri folosindu-se și condițional-optativul; **p.m.** care exprimă absența unei acțiuni (introduse prin fr. *sans que*, it. *senza che*, rom. *fără ca*) se construiesc cu conjunctivul. Corelativele **p.m.** din latină s-au păstrat în general în limbile romanice; pentru **p.m.** propriu-zise, limbile romanice continuă tendința de a folosi mai ales corelative care precedă imediat conjuncția (fr. *aussi que, autant que* etc., rom. *așa cum, atât cât*), italiana nefolosind corelative ale **p.m.** propriu-zise. Dintre construcțiile utilizate pentru a introduce **p.m.** de măsură progresivă s-a păstrat mai bine tipul *quanto magis – tanto magis* (> rom. *(cu) cât mai – (cu) atât mai*, sp. *cuanto más – tanto más* ș.a.). Dintre corelativele din regentă este frecvent în limbile romanice adverbul care corespunde lat. *sic* (fr. *ainsi*, it. *così*, pg. *asim*, rom. *așa*, sp. *así*). • Istoria **p.m.** în româna literară este parțial diferită în funcție de subspeciile ei. Pentru **p.m.** propriu-zisă care exprima conformitatea, în limba literară din sec. 16 conectivele cele mai frecvente erau *ca, cum, în ce chip*, pe lângă care se foloseau și *ca și* (în anumite condiții sintactice), *oarecum* „indiferent cum" și, izolat, *după ca* și *după cum* (cu variantele, în sec. 18, *dup(r)e cum*). În sec. 17, *cum* rămâne un element de bază, iar *după cum* se extinde, apar și *cumuși, p(r)ecum*, dar *ca* și *după ca* nu se mai regăsesc, iar *în ce chip* devine mai rar; diverse conective puteau avea corelativele *așa (și), în acela chip*. În sec. 18 aceste conective se mențin, cu excepția lui *în ce chip, de cât* și *den cât*, apărând și *de p(r)e cum*. În sec. 19 corelativele se grupează frecvent cu conectivele modale imediat următoare, în construcții dintre care unele se folosesc și azi, ca *așa (pre)cum* și *atât cât*. Elementele comparative pot fi întărite

și de adv. *întocmai*. Unele **p.m.** de conformitate aveau caracter explicativ, anumite tipuri putând fi introduse și prin pron. relativ *ce*. Pentru conformitatea cantitativă se folosea în sec. 16 *cât*; în sec. 17 se înregistrează mai multe locuțiuni formate cu *cât* precedat de prepoziții, dintre care cea mai frecventă este *după cât*; în sec. 18 pentru această valoare se utilizează și *p(r)e cât*, uneori cu sensul „în măsura în care", valoare limitativă pentru care în sec. 19 se creează, alături de *în cât* (care a dispărut ulterior), și loc. *întru cât*; în prima jumătate a sec. 19 apare, probabil după modelul fr. *d'autant (plus) – que*, construcția cu nuanță cauzală* *cu atât (mai) – că*, respinsă ulterior de limba literară. **P.m.** propriu-zisă care exprimă lipsa unei acțiuni secundare este atestată abia din sec. 17, când avea conectivul *fără de ce*, *fără (ca...) să* fiind atestată abia din prima jumătate a sec. 19, deși ar putea fi mai veche. **P.m.** comparative de egalitate aveau în sec. 16 cel mai frecvent conectivele *ca* (nu se mai regăsește în sec. 17) și *cum*, la care se adăugau *cum și, în ce chip, cât*; din sec. 17 datează *p(r)ecum*, ulterior și *după cum* ș.a.; ele puteau fi întărite de *întocmai*. Corelativele cele mai frecvente erau în sec. 16 *așa (și), atâta ... și*, pe lângă care în limba veche apărea și adj. demonstrativ *acel*, cu valoarea modernului *același*. Comparativa referitoare la cantitate avea în sec. 16 conectivele *cât, cu cât* și corelativul *atât*, iar din sec. 17 și *pre cât* cu corelativul *pre atâta*, precum și construcția *cât – cu atâta*. **P.m.** comparativă de inegalitate care exprimă comparația simplă cu un fapt real avea în sec. 16 numai conectivul *de cum*, căruia i se adaugă în sec. 17 mai multe conective, dintre care cele mai frecvente sunt *decât cum* și *de cât*, *decât cât, de ce* (omonimă cu *de* + pron. relativ *ce* „ceea ce") și *cât* fiind rare; aceste **p.m.** se puteau introduce și prin adj. relativ *cât* precedat de prep. *pre*. În sec. 18 la *de(cât) cum* se adaugă *decât, după cum*, mai rar *den cât*. Din prima jumătate a sec. 19 *cât, după cât, după cum* sunt abandonate treptat, limba literară reținând pe *decât* sau *de cum*, iar o creație mai nouă fiind *față de cum*. **P.m.** comparative care exprimă o acțiune respinsă aveau în sec. 17 conectivul *decât să* + conjunctiv, iar din sec. 18 *decât* + indicativ viitor, care dispare după începutul sec. 19, când se întâlnește *în loc să* cu valoare comparativă. **P.m.** care exprimă o comparație complexă are, din sec. 16 și până astăzi, conectivul *decât să*, precum și *în loc să* pentru a exprima respingerea termenului al doilea. **P.m.** comparativă condițională avea în sec. 16 conectivele *cum* (+ condițional), *ca (și) când, în loc cum*. Acestea (cu excepția lui *în loc cum*) se mențin și se extind în sec. 17, când apar și *ca cum* și (izolat) *ca ce când / cum*. În sec. 18 se întâlnesc *cum, ca (și) când, ca cum*; *ca și cum* apare abia în prima jumătate a sec. 19, când se renunță la *cum*, iar limba literară preferă locuțiunile cu *și* care evită cacofonia (dar *ca cum* se păstrează în româna vorbită populară ca element introductiv, învechit și popular, al mai multor subspecii de **p.m.**; tot un caracter arhaic are conectivul *ca când*, păstrat în unele graiuri). În aceeași perioadă se constituie și loc. *de parcă* – cu nuanță consecutivă – și *(cu) chip că* + condiționalul. **P.m.** de măsură progresivă este puțin atestată în sec. 16, având conectivele *(cu) cât, de ce*, cu corelativul *atâta*; în sec. 17, numărul acestor **p.m.** crește, conectivele fiind *cu cât, de ce*, alături de care apar și *de cât* și *de*, corelativele fiind *cu / de / pre atâta, de aceea*. În sec. 18 dispare *de* cu acest rol, apărând în plus *pre cât*; este de remarcat impunerea treptată a construcțiilor cu aceeași

prepoziție la conectiv și la corelativ *cu cât – cu atât* și a lui *de ce* în corelație cu el însuși – singura modalitate care a fost continuată în limba literară, spre deosebire de cea populară. Abia din sec. 20 pare a data locuțiunea *pe măsură ce* (cf. fr. *(au fur et) à mesure que*). Vezi și **dublare stilistică.** *I.V.R.*

modal, complement ~, vezi **mod, complement circumstanțial de ~.**

modală, propoziție ~, vezi **mod, propoziție circumstanțială de ~.**

modalitate, vezi **modalizator, (semi)auxiliare, verbe ~.**

modalizator. Clasa **m.** cuprinde mărci gramaticale (de mod* și de timp*, în flexiunea verbală), elemente lexicale (verbe – vezi **semiauxiliare** –, adverbe, unități frazeologice, sufixe derivative). • Adverbele și locuțiunile adverbiale **m.** au sens de: „necesitate" (*necesar, neapărat*), „posibilitate" (*posibil, cu putință*), „certitudine" (*desigur, de bună seamă*), „incertitudine" (*poate, pesemne*), „aproximare" (*întrucâtva, oarecum*), „obligativitate" (*obligatoriu*), „neobligativitate" (*facultativ*), „permisiune" (*liber, permis*), „interdicție" (*interzis, oprit*) etc. Unii **m.** adverbiali actualizează simultan mai multe sensuri (*E rușinos cum te comporți!*, sens deontic prohibitiv și de „apreciere emotivă"). **M.** adverbiali intră în raport sintactic cu termenul modalizat, ca element determinat (*Bineînțeles că plec*) sau determinant (*Este anormal de agitată*) ori sunt incidenți (*Într-adevăr, este agitată*). Vezi **joncțiune** și **predicativ, adverb ~.** • Unele unități frazeologice, de tipul expresiilor verbale, exprimă sensuri modale și se utilizează sintactic ca termen regent sau incident (*Nu încape nici o îndoială că ai greșit; Nu încape nici o îndoială, ai greșit*, „certitudine"). • Sufixul neologic *-bil*, cu valoare de „posibilitate", formează derivate adjectivale sau adverbiale de la verbe de bază: *plătibil(ă)* < *a plăti*.

Unii **m.** au distribuție limitată la un anumit dialect: adv. ar. *táha* „cică, s-ar zice că" (împrumut din greacă), adv. ir. *infati* „într-adevăr" (din italiană), adv. mr. *bélḱi* „poate" (din turcă).

M. adverbiali ieșiți din uz în dacoromâna contemporană: *netrecut* „negreșit" (*Codicele Sturdzan*), *pre fire* „în realitate" (Coresi), *de-a firea* „într-adevăr" (*Palia de la Orăștie*) etc. **M.** creați probabil în sec. 14–16 în graiurile din Ardeal și din Moldova, prin aglutinare: *créĉî / crică* (< *cred că*), *mătíncă / măténcă* (< *mă tem că*) „mi se pare, probabil", *pisắnicî / pisânici* (< *pesemne că*); *parcă / parcî* (< *pare că*) are o arie mai largă, ce cuprinde și graiuri sudice, fiind de asemenea întrebuințat în limba literară. În limba actuală se extind structurile culte cu **m.** adverbiali neologici dependenți sintactic de termenul modalizat, antepuși acestuia și legați prin prepoziția *de* (*alarmant de grav*) sau prin parataxă (*obligatoriu corectă*), mai ales în stilurile publicistic și beletristic. *C.S.*

modernă, limbă ~. Perioada **m.** din istoria limbii române (= dialectul dacoromân) începe de la 1780 (data apariției primei gramatici tipărite a acestei limbi, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* de S. Micu și Gh. Șincai) și durează cel puțin până în 1918, când începe perioada contemporană* (pe care unii cercetători o consideră subdiviziune a perioadei **m.**). În cadrul ei se disting trei etape: 1780–1830 (premodernă), 1830–1880 (de modernizare) și 1880–1918 (clasică); primelor două etape le sunt caracteristice discuțiile asupra problemelor limbii literare, a normării și a scrierii ei. Perioada premodernă se caracterizează prin:

numeroase traduceri din limbi occidentale, primele lucrări de normare a limbii, începuturile învățământului și ale presei în limba română. În perioada de modernizare s-au produs: diversificarea stilistică, legată de avântul și varietatea preocupărilor culturale; oficializarea scrierii cu alfabetul latin; afirmarea literaturii artistice originale prin scriitorii pașoptiști (V. Alecsandri, M. Kogălniceanu, Al. Russo, C. Negruzzi, N. Bălcescu, Gr. Alexandrescu); dezvoltarea învățământului (obligativitatea celui primar și începutul celui universitar). Perioada clasică aduce stabilirea normelor supraregionale; rolul societății „Junimea“ și al Academiei Române (1866); reglementarea ortografiei de către Academie prin T. Maiorescu în 1881 și 1904; modelul oferit de marii scriitori din diferite provincii (M. Eminescu, I. Creangă din Moldova, I.L. Caragiale, B. Delavrancea din Muntenia, I. Slavici, G. Coșbuc din Ardeal).

Definitoriu pentru întreaga perioadă **m.** este procesul de reromanizare*, cu unele deosebiri de intensitate și de căi / surse de la o etapă la alta și de la o provincie la alta. Concurență inițială (în etapa premodernă și la începutul celei următoare) între calcuri / semicalcuri și împrumuturi totale; treptat ponderea calcurilor scade, mai ales în terminologia științifică. Variante / fluctuații în adaptarea fonetică și morfologică a neologismelor (variante de gen sau de conjugare); particularități fonetice ale acestora (de ex., pronunțarea fără preiotare* a vocalei *e*) și comportamente flexionare specifice (lipsa unor alternanțe fonetice: *grotescă, evocă, generali*; înmulțirea substantivelor și adjectivelor invariabile; desinența de plural *-i* la substantivele neutre); dezvoltarea conjugării 1 și relativa întărire a conjugării 2 și mai ales 3. De importanță minoră față de influența latino-romanică sunt influența neogreacă (încă activă în perioada premodernă în Moldova și Țara Românească), influența rusă (tot în Principate, în perioada Regulamentului Organic 1831–1848), influența germană austriacă (în Ardeal, Banat și Bucovina) și începutul influenței engleze, mai ales indirecte; toate aceste influențe au avut și contribuții indirecte la procesul de reromanizare. În ciuda apartenenței la state diferite (moment istoric important: Unirea Principatelor, 1859), legăturile culturale sunt din ce în ce mai puternice și se impune modelul limbii literare unice chiar în provinciile aflate sub stăpânire străină; există însă deosebiri regionale create de sursele împrumuturilor neologice. *M.A.*

modernizare. S-a crezut multă vreme că procesul de **m.**, de perfecționare, este relativ recent, posterior anului 1780, când se plasează îndeobște începutul epocii moderne. S-a arătat de curând că începuturile sale trebuie plasate în sec. 16, perioadă în care apelul la unii termeni de origine slavă, inexistenți în limba vorbită (*blagoubranie, concenie, nepotrebnic, omrăzi, pocerpi, progrăzni*), joacă rolul ce va reveni, trei secole mai târziu, neologismelor latino-romanice. În sec. 17 un rol similar îl vor juca unii termeni de origine neogreacă. Tot atunci se observă tendința unor scriitori (M. Costin, C. Cantacuzino) de a modela limba după sintaxa latină. Un loc aparte revine lui D. Cantemir. Acesta apelează în scrierile sale la dislocări și inversiuni sintactice ce conferă limbii sale un caracter artificios. D. Moldovanu (1969) a arătat convingător că în asemenea situații avem a face cu hiperbaturi, expresie a unui manierism stilistico-sintactic greco-latin. Tot acum se întâlnesc termeni de origine latină (*calendar, colonie, familie*) sau italiană (*cardinal, almanac, duca, monarc*). După 1780 și până spre 1840 limba română literară cunoaște un proces accelerat de **m.**

Promovată de scriitorii aparținând Școlii Ardelene, orientarea spre limba latină și limbile romanice devine tendința dominantă în epocă. Principiul este anunțat ferm de P. Maior (1813). O dată împrumutați, noii termeni trebuiau adaptați specificului limbii române, înfățișându-se „în haine rumânești și cu mască de rumân“ (I. Heliade Rădulescu, 1828). Împrumutul direct depășește larg calcul, care este mai rar folosit (*acrime* „aciditate“, *astupătură* „infarct“, *luător* „ablativ“). În concepția scriitorilor Școlii Ardelene, **m.** limbii literare presupune nu numai introducerea unor termeni latini și romanici, ci și excluderea unor cuvinte de alte origini decât latina. Purismul* va constitui un punct de pornire pentru școlile reformatoare de după 1840. Între 1840 și 1880 se observă mai multe tendințe în orientarea spre latină și limbile romanice. E vorba în primul rând de direcția ilustrată de T. Cipariu și așa-numita școală latinistă (A.T. Laurian, I. Massim, vezi **latinist, curent ~**). Aceasta presupune reconstruirea din temelii a limbii literare prin eliminarea elementelor alogene, direcție acceptată de Academia Română. Italienismul lui Heliade pornește de la convingerea că româna și italiana nu sunt idiomuri aparte, ci dialecte ale aceleiași limbi (vezi **italienizant, curent ~**). O ultimă orientare înspre latină, așa-numitul analogism pumnist, recomanda latinizarea românei prin afixarea unor teme latine existente în limbă (vezi **analogist, curent ~**). Îmbrățișat de Academie, latinismul avea să ducă la ortografia provizorie din 1869, la *Gramatica* lui Cipariu și la *Dicționarul* lui Laurian și Massim. Călăuzite de un latinism intransigent și de un purism exagerat, lucrările nu vor avea efectul scontat de autori. • **M.** în fonetică și morfologie se realizează prin unificare, care presupune eliminarea diferitelor norme regionale în favoarea unei norme unice. Multă vreme dominant în cultura română, latinismul va face loc după 1860 unei intensificări a influenței graiului muntean, devenit bază a limbii literare. **M.** în sintaxă s-a făcut cu oarecare întârziere, abia în a doua jumătate a sec.19 și chiar după 1900. Problema esențială a istoriei sintaxei literare românești este transformarea profundă la care a fost supus după 1800 acest compartiment al limbii. Reprezentanții Școlii Ardelene scriu încă în sintaxa limbii vechi. După 1830, se manifestă o tendință treptată de apropiere a sintaxei de normele actuale ale limbii. Cele mai importante influențe care se manifestă acum revin limbii vorbite (populare) și sintaxei limbii franceze, observată de P. Eliade și remarcată apoi în mai multe rânduri. **M.** în lexic ridică problema așa-numitelor neologisme. Prin restrângere de sens, neologismul a ajuns să desemneze în exclusivitate termenii de origine latino-romanică receptați de la finele sec.18 până astăzi. Aproape jumătate din cuvintele care alcătuiesc vocabularul limbii literare actuale sunt de origine latino-romanică. Din cele 44 649 cuvinte cuprinse în DLRM, cele latine (literare) reprezintă 2,39%, cele italiene 1,72%, în timp ce elementele de origine franceză cuprind nu mai puțin de 38,42%. Originea unora dintre aceste neologisme dintr-o limbă sau alta a fost rezolvată de Al. Graur (1950), care a introdus conceptul de etimologie multiplă*. T. Maiorescu, într-un studiu consacrat neologismelor (1889), împărtășea convingerea că neologismele trebuie introduse atunci când ne lipsește un termen corespunzător, iar noțiunea pe care o exprimă este absolut necesară. Mai greu de acceptat este regula care interzice împrumutarea unui cuvânt străin ori de câte ori există în limbă un cuvânt cu același sens de origine latină. Punctul acesta

de vedere este combătut de S. Pușcariu (1940), întrucât nu ține seama de faptul că scriitorii au nevoie în exprimare de sinonime. Orice neologism are, în teorie, o justificare. Este rostul normei literare de a-l accepta sau nu, pornind de la principiul general admis al necesității. *I.G.*

moldovean. Subdialect românesc (dialectul dacoromân). România (provincia Moldova – județele Bacău, Botoșani, Galați, Iași, Neamț, Vaslui, Vrancea – și Bucovina – județul Suceava integral –, parțial și nord-estul Transilvaniei – județele Bistrița-Năsăud, Covasna, Harghita, Mureș –, nord-estul Munteniei – nordul județelor Brăila și Buzău –, nordul Dobrogei – nordul județului Tulcea) și Republica Moldova integral, Ucraina parțial; enclave și în Rusia, Kirghizstan și Abhazia. Trei grupuri de graiuri: nordice, centrale și sudice. • Africatele *č* și *ǧ* trecute în seria fricativelor alveolopalatale: *ŝ (ŝer)* și *ẑ (ẑer)*; genitiv-dativul singular articulat *-căi* / *-cii* și *-găi* / *-gii*: *bunicăi* / *bunicii*, *Olgăi*; dativul pronumelui personal în *-a*: *mia*, *ția*; pron. pers. 3 *dânsul* folosit și pentru inanimate; absența perfectului simplu; forme fără *-ră* la pluralul mai mult ca perfectul sintetic; viitorul cu *a vrea* + infinitivul are la pers. 3 sg. forma specifică *a* (*a merge*); mai răspândit este viitorul cu *a avea* + conjunctivul (*am să merg*), în care auxiliarul tinde să devină invariabil în forma *a* (*a să mergem*); adverbul *amu(ș)*: variantele *di*, *pi*, *pâr(ă)* ale prepozițiilor *de*, *pe*, *până*; interjecția *iaca*. În lexic influență ucraineană (*balie* „albie“, *hulub* „porumbel“, *harbuz* „pepene verde“) și germană austriacă (*strujac* „saltea“), mai ales în nord; influență rusă (*cori* „rujeolă“), neogreacă (*colțun* „ciorap“, *oleacă* „puțin“) și turcă (*bostan* „dovleac“, *haraba* „car“), mai ales în sud. Cuvinte și sensuri specifice: *agud* „dud“, *păpușoi* „porumb“, *țintirim* „cimitir“; *moș* „unchi“. Numeroase particularități comune tuturor subdialectelor dacoromâne de tip nordic; împrumuturi neogrecești și turcești comune, de obicei, cu subdialectul muntean. Fără să fie exclusivă, palatalizarea labialelor în stadiile *b* > *ǵ*, *p* > *ḱ*, *m* > *ń* e considerată caracteristică. În general, subdialect conservator. Graiurile **m.** din Republica Moldova se disting prin influența rusă și ucraineană recentă în lexic: împrumuturi de cuvinte (*furajcă* „veston“, *kino* „cinematograf“, *parohod* „vapor“, *zavod* „uzină“) și expresii (*na zacaz* „la comandă“), calcuri (*gătință* „pregătire“, *totunional* „panunional“) și semicalcuri (*trudozi* „zi muncă“).

Cele mai vechi texte din sec. 16: 55 de documente și însemnări, mai ales din nord, începând cu 1566; *Pravila ritorului Lucaci*, ms. din 1581; glosele ms. la Sintagma lui Matei Vlastaris (*Glosele Bogdan*). Prin marii cărturari și scriitori moldoveni (Varlaam, Dosoftei, N. Milescu, Gr. Ureche, M. Costin, I. Neculce, V. Alecsandri, I. Creangă, M. Eminescu, M. Sadoveanu etc.) contribuție importantă la constituirea normelor supraregionale ale limbii literare, în special în gramatică (impunerea formelor verbale neiotacizate, topica adverbului *mai*) și în vocabular. *M.A.*

„moldovenească, limbă“ ~. Fals statut și glotonim impropriu atribuite de lingvistica sovietică oficială și de unii lingviști ex-sovietici limbii române din fosta U.R.S.S., considerată limbă romanică răsăriteană diferită de (daco)română, din rațiuni și cu scopuri evident politice, pentru a se justifica, prin această pretinsă nonidentitate lingvistică (și etnică), înglobarea Basarabiei în componența Imperiului Țarist și apoi în U.R.S.S. Teoria autonomiei așa-zisei **l.m.** folosește mai ales argumente de istorie externă referitoare la

evoluția separată în ultimele două secole, după 1812 (unii partizani ai ei datează această separare chiar din sec. 13–14!), la care s-au făcut eforturi de a se adăuga argumente lingvistice referitoare la ponderea influenței ruse și ucrainene, aceasta ajungând să implice, până în 1950, contestarea de către unii lingviști a însuși caracterului romanic al **l.m.** (considerată a fi o limbă mixtă slavo-romanică). Glotonimul* *moldovenesc* speculează folosirea lui populară, ignorând cu intenție statutul lui real de glotonim secundar propriu pentru o varietate locală, omolog cu altele ca *muntean*, *bănățean*, *oltean*, ca subordonate glotonimului comun *român*. Teoria **l.m.** ca altă limbă decât (daco)româna este lipsită de orice fundament științific. La nivel popular graiurile din stânga Prutului aparțin subdialectului moldovean* vorbit în întreaga Moldovă istorică și dincolo de limitele ei (în părți din Ardeal, Muntenia și Dobrogea). După cum demonstrează hărțile *Atlasului Lingvistic Român* și ale *Atlasului Lingvistic Moldovenesc*, nici o izoglosă fonetică, gramaticală sau lexicală referitoare la fondul tradițional nu separă Prutul de restul ariei moldovene comune, ci toate izoglosele prin care se disting grupările de graiuri (nordice, centrale și sudice) din cadrul subdialectului dacoromân menționat au direcția de la vest la est, întinzându-se peste Prut și Nistru; regionalismele lexicale mai mult sau mai puțin specifice sunt nu numai puține, ci și neimportante (de ex., *cleoancă* „mușama", *sârnice* „chibrituri" sau *sobor* „catedrală"). La nivel literar s-a încercat crearea artificială a unei înfățișări divergente, incluzând înlocuirea alfabetului latin cu cel chirilic în varianta lui rusească modernă, ceea ce a dus la definirea ironică a **l.m.** drept „limba română scrisă cu alfabet rusesc" (C. Tagliavini). Normarea aspectului literar al așa-zisei **l.m.** a fost realizată cu intenție în așa fel încât să difere de limba română (= dacoromână) literară pentru ca existența deosebirilor să legitimeze existența a două limbi (de cultură). În perioada interbelică, în Transnistria sovietică (Republica Autonomă Moldovenească din cadrul R.S.S. Ucraina), s-au făcut încercări ridicole de impunere în normă a unor variante fonetice și morfologice regionale și a unui vocabular regional rustic-arhaic și hibrid prin calcurile artificiale menite să evite neologismele existente în română, considerate burgheze, și prin masive împrumuturi din rusă; ca mostre pot servi următoarea frază din gramatica moldovenească a lui L.A. Madan din 1930: „Limba norodului moldovenesc în curgerea întregii istorii a estirii [„existenței"] lui s'o diosăghit di limba valahianî [româneascî]", alta dintr-un text publicistic din 1931: „Rivoluția din Octiabri o făcut-o pi fimei slobodî. Amu fimeea ari totașa drepturi ca și barbatu [...]. E parti-n tot lucru obștesc. Eslili copchilărești [„creșele de copii"] o slobod pi fimei pentru lucru ista", precum și compuse propriu-zise sau parasintetice reprezentând calcuri, ca *dreaptoscriere* „ortografie", *cuvintelnic* „dicționar" sau *dreptmaluriinic* „de pe malul drept (al Nistrului)". Până și în această exprimare hibridă caracterul (daco)românesc nu poate fi contestat, întrucât fonetismele și formele flexionare respective există regional și în România, elementele lexicale specifice (împrumutate sau calchiate) sunt periferice și adaptate formal, iar unele calcuri au antecedente similare în istoria (daco)românei. Fără să mai prezinte aceleași exagerări, normarea divergentă și puternica influență rusă au continuat și în perioada comunistă postbelică în R.S.S. Moldovenească (până în 1989 au fost cultivate fonetisme locale ca *a mulțâni* sau *a întra*, iar rusismele

vizibile sau ascunse fie în aspectul dat neologismelor internaționale, fie în calcuri semantice de tipul *întrebare* „problemă“ și structurale ca *de rând cu* „alături de“ au fost cel puțin tolerate dacă nu promovate). Poluarea / alterarea aspectului literar și colocvial orășenesc – nu și a celui popular țărănesc! – a avut loc paralel cu rusificarea parțială sau completă a multor vorbitori care au adoptat limba oficială rusă ca mijloc de comunicare principal (în condițiile unui bilingvism inegal) și, în cele din urmă, chiar unic. Dar, în privința numeroaselor rusisme, referitoare preponderent la domeniul administrativ și tehnic și la alte noțiuni ale vieții moderne, precum și în privința deromânizării* unor vorbitori situația românilor din fosta U.R.S.S. nu diferă de cea a românilor din orice mediu aloglot* în care limba lor suferă presiunea limbii oficiale și totuși nimeni nu s-a gândit să ridice la rang de limbă variantele vorbite / scrise de românii din Bulgaria, Ungaria sau S.U.A.; diferența specifică și paradoxală constă în faptul că românii din R.S.S. Moldovenească / Republica Moldova reprezintă populația băștinașă majoritară (vezi **vorbitori, număr de ~**), chiar după politica de creștere deliberată a procentului de rusofoni în urma colonizării acestora și a lichidării / deportării multor autohtoni. Normarea **l.m.** a cunoscut oscilații în timp, cu perioade de oarecare toleranță (în anii interbelici s-a admis temporar scrierea cu alfabetul latin) și altele de intoleranță totală. Cu toată presiunea oficială, norma hibridă inițială nu a avut priza dorită, iar intelectualii conștienți basarabeni au știut să profite de orice moment de relativă destindere pentru a-și reorienta norma din ce în ce mai mult după cea general românească (= dacoromână): s-a renunțat treptat la fonetismele regionale stridente ca palatalizarea labialelor și închiderea vocalelor (păstrându-se doar unele fonetisme de largă circulație, ca *pâne* sau *samă*, prezente și la scriitorii din România), s-au introdus timid neologisme latino-romanice în forma lor general românească și s-a operat modificarea alfabetului rusesc folosit prin adoptarea unei necesare litere speciale (vezi **scriere**). De aceea, chiar în condițiile menținerii teoriei celor două limbi romanice răsăritene, definirea **l.m.** a fost parțial amendată, particularitățile ei nemaifiind relevate la nivelul normei literare / culte, ci la cel al uzului colocvial. În anii 1987–1989 a avut loc o adevărată bătălie pentru limbă, soldată, în august 1989 (în timpul stăpânirii sovietice, înainte de declararea independenței!), cu decretarea statutului de (unică) limbă de stat al limbii numite încă **m.**, dar căreia i se recunoștea prin lege „identitatea“ cu limba română, și a revenirii la scrierea cu alfabetul latin. A urmat o perioadă de evident progres în funcționarea limbii autohtone – în locul celei ruse – practic în toate domeniile de activitate (importantă fiind mai ales promovarea limbii române în învățământ și în administrație) și în realinierea la / sincronizarea cu limba română literară unică pentru (daco)românii de pretutindeni. Lupta ideologică nu a încetat însă, întrucât există încă susținători ai vechii teze sovietice (de ex., în Republica Moldova, V. Stati, A. Lazarov), care continuă să vorbească de o **l.m.** fie și numai sub aspectul glotonimului ei; în regiunea separatistă autodenumită Republica Transnistreană această teorie este încă oficială, implicând și scrierea cu alfabetul chirilic rusesc, iar în Republica Moldova se încearcă acreditarea limbii ruse ca a doua limbă de stat. Absurditatea teoriei a două limbi – româna și **m.** – rezultă, și pentru nespecialiști, din fenomenul evident al înțelegerii reciproce, care face inutilă „traducerea“, ca și din încadrarea scriitorilor originari din Moldova

istorică, dinainte de 1918 (de ex., Varlaam, Dosoftei, I. Neculce, Al. Donici, C. Negruzzi, V. Alecsandri, I. Creangă, M. Eminescu), la două literaturi!

De inspirație stalinistă, teoria existenței unei **l.m.** a fost elaborată de M.S. Serghievski în 1936–1939, anticipată practic de L.A. Madan 1930, susținută și detaliată de I.D. Ciobanu 1939– 1953 și a devenit dogmă / teză oficială în U.R.S.S., respectiv în Republica Autonomă Moldovenească (1924–1940) și în R.S.S. Moldovenească (din 1940 până în 1989), fiind general acceptată de lingviștii locali și de alții, ca V.F. Șișmarev (care totuși a combătut în 1951, alături de V.V. Vinogradov, ideea caracterului ei mixt, slavo-romanic); încercarea romanistului R.A. Budagov și a slavistului S.B. Bernștein de a contrazice teza nonidentității cu româna într-un studiu comun elaborat în 1956 a fost oprită de la publicare, fiind făcută publică abia în 1988. Timp de cinci decenii lingviștii sovietici și-au irosit eforturile străduindu-se să găsească diferențe între așa-zisa **l.m.** și limba română, fără să poată imagina un virtual dicționar **m.**-român! • **L.m.** nu a fost recunoscută de nici un romanist occidental; poziții explicite împotriva ei au luat C. Tagliavini, R.E. Vidos, Kl. Heitmann, J. Kramer. Câțiva sociolingviști occidentali au acceptat totuși autonomia **l.m.** în aspectul ei standardizat (W.A. Stewart, D. Brozovič, H. Kloos) sau ca „dialect cultural" (H. Haarmann), precizând că din punct de vedere lingvistic propriu-zis ea aparține limbii române. Dintre lingviștii români, înainte de 1990, s-au putut pronunța liber cei din exil (E. Lozovan, I. Popinceanu, O. Nandriș; emigrantul basarabean M. Bruchis), pe când cei din România au încercat să eludeze problema sau să se mențină la simpla citare a tezei oficiale; acceptarea ei de către unii a fost însoțită de amendamentul explicației prin orientarea / perspectiva diferită de dezvoltare lingvistică în state diferite, fără a se contesta comunitatea de origine, istoric și structură. Afirmațiile obediente față de dogma sovietică făcute în anii '50 de unii lingviști români au fost retractate ulterior când a fost posibil (este cazul lui Al. Graur). Cenzura din România a avut fluctuații între permiterea simplei menționări a problemei și tabuizarea ei, între tolerarea unor informații neutre sau chiar a unor atitudini critice și interzicerea oricăror referiri la **l.m.** (semnificativă este confruntarea edițiilor diferite ale unor lucrări de specialitate); abia începând din 1980 au putut apărea unele afirmații, mai mult implicite, despre caracterul (daco)românesc al așa-zisei **l.m.** În condițiile noi de după 1989, problema **l.m.** este discutată deschis, atât în lucrări științifice, cât și în mass-media, în spiritul concluziei formulate de E. Coșeriu: „A promova sub orice formă o **l.m.** deosebită de limba română este, din punct de vedere strict lingvistic, ori o greșeală naivă, ori o fraudă științifică; din punct de vedere istoric și practic, e o absurditate și o utopie; și, din punct de vedere politic, e o anulare a identității etnice și culturale a unui popor și, deci, un act de genocid etnico-cultural". *M.A.*

moldovenești nordice, graiuri ~, vezi **bucovinene, graiuri ~.**

monoftongare. Fenomen dialectal, care afectează diftongii *ea* și *oa*. În graiurile din Moldova, Crișana, Maramureș, dar sporadic și în alte graiuri de tip nordic, *ea* final sub accent se monoftonghează în *ę (avę, vidę, spunę)*; în multe graiuri din Crișana, această **m.** se produce și în poziție finală atonă (*lumę, mâncarę*). În anumite graiuri nordice, în care labialele au o rostire dură, diftongul *ea* este redus la *a* (*(să)margă,*

albață). În graiurile din Crișana, Maramureș, nordul și centrul Transilvaniei și nordul Banatului, *o̯a* se monoftonghează în *ǫ (sǫre, mǫră)*. • În istroromână, *e̯a* se monoftonghează în *ę (sęrę, stę)*, iar *o̯a* – în *o (nopte, fome)*.

În evoluția dacoromânei, diftongul *e̯a* și, într-o măsură mult mai mică, diftongul *o̯a* s-au dovedit mai instabile decât în dialectele sud-dunărene. **M.** lui *e̯a* sub accent în *a*, după o labială, când silaba următoare conținea un *ă*, specifică dacoromânei (*vera* > protorom. *veară* > dr. *vară*, *feta* > protorom. *feată* > dr. *fată*), este absentă din dialectele sud-dunărene. Fenomenul era încheiat în sec. 16, în textele din acest secol apărând numai forme cu *a*. • **M.** lui *e̯a* sub accent, când silaba următoare conținea un *e*, generală astăzi în dacoromână, este înregistrată încă din sec. 15, îndeosebi în aria sudică. Al. Rosetti consideră că, în sec. 16, fenomenul era larg răspândit, marcarea în scris a diftongului prin anumite semne din alfabetul chirilic (ѣ, ѧ) reprezentând o grafie tradițională. Alți cercetători (A. Avram) susțin însă că pronunțarea cu *e̯a* în cuvinte de tipul *leage* se menținea încă în sec. 16. În textele nordice, ѣ și ѧ ar putea nota un *ę* rezultat din **m.**, întrucât această rostire caracterizează până astăzi graiurile din zonele ilustrate în texte. Textele din aria nordică atestă și **m.** lui *e̯a* final (*ave, be*). • În dacoromână, *o̯a* primar apare monoftongat în câteva cazuri: după o consoană labio-dentală – cu rezultatul *a (ad foras* > protorom. *afoară* > dr. *afară)* și înainte de *u̯* – cu rezultatul *o (doauă* > *două, noauă* > *nouă)*. **M.** regională a lui *o̯a* în *ǫ* este notată într-un text de la 1768 scris cu litere latine și cu ortografie maghiară. *L.I.R.*

morevlahi, vezi **morlaci.**

morfologie. Româna este o limbă preponderent flexionară, cu o **m.** bogată, păstrând și unele elemente de analitism. Zece părți de vorbire: șase flexibile (substantiv*, articol*, adjectiv*, pronume*, numeral*, verb*), patru neflexibile (adverb* – care, prin categoria comparației* este la limita cu părțile de vorbire flexibile –, prepoziție*, conjuncție*, interjecție*). Categoriile gramaticale specifice substantivului sunt: numărul*, cazul*; substantivul are gen* intrinsec. Articolul, adjectivul, numeralul, pronumele au gen, număr, caz; pronumele are în plus categoria persoanei*, iar adjectivul, categoria gradului de comparație*. Verbul are categoriile: diateză*, mod*, timp*, persoană, număr, gen (participiul*); aspectul* este negramaticalizat. Numărul de forme flexionare este, în general, mare și diferă de la o parte de vorbire flexibilă la alta (verbul are cele mai multe forme flexionare, numeralul cele mai puține); la acestea se adaugă flexiunea internă, actualizată prin alternanțe* fonetice numeroase; număr mare de subtipuri (clase) flexionare (la substantiv, adjectiv, verb) în funcție de flective și omonimii specifice. Redundanța mărcilor flexionare, manifestată prin acord, prin mărci flexionare dublate de flexiune internă, cumul de articole. Mai multe formative pentru aceeași categorie gramaticală, nu întotdeauna selectate după reguli ferme de predicție. Număr mare de alomorfe ale unui morfem. În cadrul unei părți de vorbire flexibile pot exista cuvinte invariabile* (care nu își schimbă forma pe parcursul flexiunii*), puține cuvinte cu flexiune neregulată*, inclusiv cu forme supletive. Postpunerea articolului hotărât determină existența a două tipuri de flexiune nominală, articulată și nearticulată.

Nu apar diferențe structurale esențiale între subdialectele dacoromâne, decât în

măsura în care unele subdialecte conservă stadii arhaice de limbă reflectate în forme flexionare astăzi ieșite din uzul limbii literare; puține influențe din limbile învecinate (vezi detalii în articolele speciale dedicate fiecărei probleme de **m.**). • În raport cu dacoromâna, dialectele sud-dunărene sunt mai conservatoare, pe de o parte, dar, pe de altă parte, au introdus inovații pe cale internă sau împrumuturi din limbile învecinate (pentru detalii vezi articolele de morfologie).

Structura morfologică a latinei s-a transmis tuturor limbilor romanice. Româna păstrează caracterul sintetic al latinei în mai mare măsură decât oricare altă limbă romanică, are caracter mai conservator, arhaic. Influențe slave și / sau balcanice puține (întărirea genului neutru, a reflexivului, înlocuirea infinitivului romanic cu conjunctivul). Inovații în interiorul limbii: diverse clase de articole, de pronume, supinul. Tipare cognitive comune cu ale limbilor romanice, dar și cu influențe slave. Norma literară în **m.** constituită preponderent pe baza subdialectului muntean. *A.Ș.*

morlaci (morla(c)hi / murlachi, morovlahi, mavrovlahi / maurovlahi). Români sud-dunăreni vestici atestați în evul mediu, începând din sec. 12, cu localizări diferite, în Serbia, Muntenegru, Bosnia, Herțegovina, Istria, Croația, Slovenia și Craina; denumirea înseamnă „vlahi negri" și le-a fost dată după îmbrăcămintea lor, probabil pentru a fi deosebiți de dalmați. Considerați de unii lingviști a fi strămoșii istroromânilor. *M.A.*

moscopolean. Grai (complex de graiuri) românesc (dialectul aromân, grupul nordic). Sudul Albaniei (zona Pogradec-Korça; vechi centru localitatea Moscopole), F.R.I. Macedonia (Ohrid, Kruševo, Struga), Grecia (vestul provinciei Macedonia) și România (grup restrâns în județul Constanța). • Opt vocale în poziție accentuată (vocala nedeterminată *â* intermediară între *ă* și *î* și corespunzătoare ambelor; vocalele *ẹ* și *ọ* corespunzătoare diftongilor *ẹa*, *ọa*: *mẹri* „miere", *mọri* „moare"); șase vocale în poziție neaccentuată (neutralizarea opoziției între *e* și *i*, respectiv *o* și *u*); absența lui ^{u} (șoptit) după consoana *m*; afonizarea vocalei finale *ă* (nu însă după muta cum liquida): *acas*^{a}, *musc*^{a}; realizarea consoanei *l* și ca velară, în special în împrumuturi din albaneză: *bułar* „balaur" < alb. *bullar*; reducerea grupurilor consonantice *rl*, *rn* > *r*, realizat velar (*R* sau *R̄*): *auρ*^{u} „urlu", *i̯aρă* „iarnă". Numeroase asemănări cu dialectul dacoromân (subdialectele vestice). *M.A.*

moţionale, sufixe ~. Sufixele care au numai funcție **m.** formează femininul de la masculin: *-ă* (sufix lexical și desinență, *prietenă < prieten*), *-că (țărancă < țăran)*, *-easă (mireasă < mire)*, *-esă (prințesă < prinț)*, *-ina* (nume de familie, *Paleologhina < Paleologu*) și sufixul compus *-oaică < -oaie + -că (lupoaică < lup)*. Sunt folosite și cu funcție **m.**: sufixele diminutivale *-iță* (accentuat și neaccentuat) și *-ea*, *-ică*, și sufixul augmentativ *-oaie*, care formează femininul de la masculin: *scúlptoriță < sculptor, hangíță < hangiu, măgăriță, -íță < măgar, purcea, -ică < purcel, vițea, -ică < vițel, doftoroaie < doftor*; sufixele augmentative *-an* și *-oi*, care formează masculinul de la feminin: *gâscan < gâscă, broscoi < broască*. La numele proprii de persoane și la numele de animale apare situația slab reprezentată a masculinului format prin înlocuirea sufixelor *-ică, -ea* cu sufixul *-el: Viorel < Viorica, rândunel < rândunea*. Numele de agent în *-tor* au femininul în *-toare* (cu pluralul *-toare*), iar cele în *-er*, *-or* în *-eză*: *scriitoare < scriitor, tricoteză < tricoter,*

coafeză < *coafor*. • Femininul numelor de familie („soția lui…"), folosit în limbajul familiar, are formă articulată: *-a: Georgeasca* < *Georgescu*, *-ca*: *Băleanca* < *Băleanu*, *-easa: Bârsăneasa* < *Bârsan*, *-oaia: Gavriloaia* < *Gavrilă*. • **S.m.** *-că*, *-easă*, *-iță*, *-oaie*, *-oaică* și *-an*, foarte productive în limba mai veche, au o productivitate foarte slabă în limba contemporană, în care e productiv doar sufixul de feminin *-ă*. De ex., derivatele mai vechi *franțuzoaică*, *chinezoaică* sunt menținute ca atare, dar în limba contemporană sunt folosite mai mult derivatele de tipul *olandeză*, *vietnameză*; de asemenea, *casieră* este tot mai des folosit în loc de *casieriță*. Mai mult de atât, uneori, într-un stil mai oficial, formațiile sufixale feminine sunt evitate în favoarea formei masculine precedate de determinatul *doamna*: *~ doctor*, *~ ministru* (față de *doctoreasă*, *doctoriță*, *ministreasă*). Sufixele *-esă* și *-eză* n-au fost niciodată productive. • Cu sufixe ca *-easa* și *-oaia* (vezi și reg. *-oańe*) se formează nume de familie reprezentând la origine numele soțului la feminin: *Neguleasa* < *Neagu*, *Botezoaia* < *Botez*, *Imbroane* < *Imbre* (*-easa* e mai frecvent în Muntenia, iar *-oaia* în Moldova). Cu predilecție în Moldova, acest tip de nume de familie apare cu forma de genitiv: *Atănăsoaiei*, *Ahrițculesei* < *Hrițcu*, *Greculesi*.

În dialectele sud-dunărene sunt **s.m.** ocurente și în dacoromână: mr., ir. *-că* (mr. *pul'că*, ir. *Țiganca* top.), ar., mr. *-easă* (ar. *văcăreasă*, mr. *ampirăteasă*), ar. *-oń"*, *-ǫańi* (*broscoń"*, *amirǫańi*), mr., ir. *-iță* (mr. *drăchiță*, ir. *gospodarițę*), mr. *-oańă* (*lupoańă*), ir. *-oń*, *-ońę* (*strigoń*, *lupońę*); nonocurente în dacoromână: ar. *-isă* (*dracsă* „drăcoaică") și mr. *-cu* (*misircu* < *misircă*) care formează masculinul de la feminin.

Dintre **s.m.** latinești, relativ numeroase (dar numai pentru derivate feminine de la masculine), sunt moștenite *-a* (> *-ă*), *-issa* (> *-easă*); *-ína*, numai în derivate neanalizabile: *găină* < *gallina*. **S.m.** *-că* și *-cu* sunt împrumuturi slave (< bg. *ka* și *-ko*), *-ina* și ar. *-isă*, grecești (*-ινα*, *-ισσα*), *-esă* și *-eză* franțuzești (*-esse*, respectiv *-euse*). Pentru **s.m.** care sunt și diminutivale, augmentative sau nume de agent, vezi articolele respective. *L.V.*

moțiune. Se realizează prin adăugarea sau suprimarea unei desinențe* sau a unui sufix moțional*. Mai frecventă este formarea de feminine* de la masculine*, prin adăugarea unor sufixe lexicale sau lexico-gramaticale ca *-ă*: *casier – casieră*, *-că*: *pui – puică* sau prin înlocuirea unor sufixe: *-el* cu *-ea* sau *-ică*: *vițel – vițea* / *vițică*, *-or* cu *-eză*: *coafor – coafeză*. Masculinele se formează mai rar, de la feminin, prin: adăugarea unor sufixe ca *-an*: *gâscă – gâscan*, *-oi*: *rață – rățoi*; înlocuirea unui sufix: *Viorel –Viorica*; suprimarea lui *-ă* (derivare regresivă*): *mâț – mâță*. • În prezent, **m.** caracterizează în special limba literară și se aplică de preferință la neologisme nume de profesii: *arhitectă*, *lingvistă*, *sudoriță*, *șoferiță*.

M. s-a dezvoltat în română mult mai mult decât în celelalte limbi romanice, ducând la limitarea genului comun*. Extinderea **m.** și restrângerea genului comun sunt considerate efecte ale tendinței de motivare în cadrul categoriei genului*. *A.P.*

mozaicat, grai ~, vezi **mixt, grai ~.**

multiplicativ, numeral ~. Subtip al numeralului cardinal*. În limba actuală apare ca derivat parasintetic: prefixul delocutiv *în-* + numeral cardinal propriu-zis + sufixul *-it*. Teoretic, de la orice numeral cardinal propriu-zis se poate forma în acest

mod **n.m.** corespunzător, practic numai cele de rang inferior (până la 10: *îndoit, întreit, înzecit*) și cele corespunzătoare lui 100, 1 000 (*însutit, înmiit*). **N.m.** poate avea ca sinonim numeralul adverbial* (*a plătit îndoit = a plătit de două ori (mai mult)*); există câteva sinonime neologice: *dublu, triplu*. Poate apărea cu valoare adjectivală, de obicei, postpus unui substantiv nearticulat (*răsplată înzecită*) sau cu valoare adverbială, ca determinant al unui verb (*a câștigat înzecit*). Distribuție comună cu a participiului.

Nu a fost semnalat în nici unul dintre dialectele sud-dunărene.

În latina clasică existau câteva **n.m.** formate cu *-plex* (*simplex, triplex*), generalizat la toată seria în latina vulgară. În limbile romanice s-a conservat izolat (*duplex* > fr. *double*, it. *doppio*). În română formații proprii din elemente latinești, explicate în mod diferit: formație postparticipială sau derivare de la numeralul cardinal propriu-zis cu cu sufixul *-it*. *A.Ș.*

muntean. Subdialect românesc (dialectul dacoromân). Sudul României (provincia Muntenia – județele Argeș, Brăila, Buzău, Călărași, Dâmbovița, Giurgiu, Ialomița, Ilfov, Olt, Prahova, Teleorman și municipiul București –, Dobrogea – județul Constanța și sudul județului Tulcea – și sudul Transilvaniei – județele Brașov și Sibiu –) și nordul Bulgariei; arie teritorială mai largă dacă este inclus și graiul oltean*. Patru sau cinci arii: zona centrală (cea mai mare parte a Munteniei, cu trăsăturile fundamentale ale subdialectului), nord-estul Munteniei, Dobrogea, sudul Transilvaniei, la care se adaugă sau nu Oltenia. • Africatele *č, ğ* nealterate (*cer, ger); dentalele *t, d* nepalatalizate; absența africatei *ḑ* (> *z*); consoana *j* < lat. *d + e, i* în hiat și iot + *o, u*; pronunțarea palatală a lui *ș, j*, după care *ă > e, î > i, a > e̯a*; menținerea lui *e, i, e̯a* după *s, z, ț*; caracterul dur al consoanei *d* (după care *e > ă* și *i > î*, în special în prepozițiile *de > dă, din > dîn* și prefixul *des- > dăs-*); diftongul *îi̯* în *câine, pâine, mâine* și *mâini* pl.; genitiv-dativul singular feminin *-k'ii̯, g'ii̯ (bunichii, Olghii)*; vocativ feminin (și masculin) sg. în *-o*; articolul posesiv variabil (*al, a, ai, ale*); forme verbale iotacizate la temele în *d, t* (și în *n, r*, care nu sunt specifice); auxiliarul de perfect compus 3 sg. și pl. *a;* neutralizarea opoziției de număr la pers. 3, la indicativ prezent (*ei bea, merge, fuge, iubește*) și la viitor (*ei va face*); extinderea lui *-ră* ca marcă a pluralului de la perfectul simplu la alte timpuri, de obicei trecute (mai mult ca perfectul, participiul din componența perfectului compus); întrebuințarea lui *a veni* și *a vrea* ca semiauxiliare de modalitate sau de aspect (*vine și / de crește* „începe să crească"; *am vrut să cad* „era să cad"), primul și ca verb copulativ sau auxiliar de pasiv (*mălaiul vine dulce* „mălaiul se face [devine] dulce"; *grinda vine așezată aici* „grinda se așază / este așezată aici"); prepoziția *după* „de pe" și varianta hipercorectă *dupe;* propoziții atributive construite cu *de* pronume relativ; topica adverbului *mai* înaintea pronumelui neaccentuat din grupul verbal (*nu mai mă duc* „nu mă mai duc"); construcția pozitivă a lui *decât* „numai". În lexic influență bulgară (*ciușcă* „ardei iute", *ulei* „stup primitiv"), neogreacă (*dârmon* „ciur") și turcă (*arman* „arie", *peșchir* „prosop", *perdea* „adăpost pentru vite", *ulucă* „gard de scânduri"); împrumuturi neogrecești și turcești comune, de obicei, cu subdialectul moldovean. Cuvinte și sensuri specifice: *bojoc* „plămân", *ginere* sau *ginerică* „mire".

Cele mai vechi texte din sec. 16: *Scrisoarea lui Neacșu** din 1521 și alte cea

50 de documente; cele 10 sau 11 tipărituri româneşti şi slavo-române ale lui Coresi dintre 1559 şi 1581; *Apostolul* copiat de popa Bratul în 1559–1560; *Evangheliarul (de la Londra)* copiat de Radu de la Măniceşti în 1574. Bază a limbii române literare (care însă nu a preluat toate particularităţile **m.**, ba chiar respinge categoric unele trăsături specifice, în special pe cele din morfologia verbului). *M.A.*

murlachi, vezi **morlaci.**

muzăchear (miuzăchear). Grai românesc (dialectul aromân, grupul nordic) cu individualitate recunoscută de T. Papahagi, subordonat de alţi cercetători (Th. Capidan) graiului fărşerot. Sudul Albaniei (câmpia Muzachia = alb. Myzeqeja, lângă Marea Adriatică) şi România (câteva familii în localitatea Ovidiu, judeţul Constanţa). *M.A.*

N

nazală, poziție ~. În limba vorbită, în **p.n.**, vocalele sunt nazalizate în diferite grade, fără ca nazalitatea* să reprezinte o trăsătură distinctivă. Vezi **nazalizare.**

În trecerea de la latină la română, **p.n.** a influențat evoluția vocalelor. O asemenea influență au avut-o *n* simplu sau urmat de o altă consoană și *m* urmat de o altă consoană (în afară de *n*), tratate ca sunete implozive în structura silabei; *m* simplu, *m* + *n*, precum și *m* și *n* geminate nu au afectat vocalele precedente, având tratamentul unor sunete explozive. Fenomenul cel mai frecvent în **p.n.** este închiderea vocalelor, atestată sporadic încă din latina târzie. Spre deosebire de alte limbi romanice, acest fenomen se produce în română în mod consecvent și sistematic. Este de dată protoromână închiderea vocalelor *a, e, o. a* accentuat s-a închis la *ă*, în **p.n.**; în dacoromână și în anumite graiuri aromâne s-a produs ulterior, în mod independent, închiderea lui *ă* la *î* (*lana* > **lănă* > *lână, canto* > * *căntu* > *cânt(u), campus* > **cămpu* > *câmpu*); *a* aton în **p.n.** a avut aceeași evoluție la inițială (*angustus* > **ăngustu* > *îngust*). *e* accentuat s-a închis la *i*, urmat de *n* (+ consoană) (*plenus* > *plin, dentem* > *dinte*), iar *e* aton – urmat de *m* sau *n* + consoană (*temporiuus* > *timpuriu, sentire* > *simți*). De remarcat că, în dialectele sud-dunărene, *e* accentuat în **p.n.** se închide întotdeauna la *i*, indiferent de consoanele precedente și de vocala din silaba următoare, pe când în dacoromână, după labiale, *e* a devenit *i* numai când silaba următoare conținea o vocală palatală; când vocala din silaba următoare era nepalatală, *e* a devenit, probabil, mai întâi *ă* și apoi *ă* s-a închis la *î* (cf. *uendit* > *vinde* vs. *uendo* > ar., mr., ir. *vind(u)*, dr. *vând*). *O* accentuat s-a închis la *u*, în **p.n.** (*bonus* > *bun(u), frontem* > *frunte, comparo* > *cumpăr(u)*). • O evoluție specială se constată în cazul lui *o* aton și al lui *u*, accentuat sau aton, urmate de *n* + consoană; rezultatul este vocala *î* (*fontana* > *fântână, axungia* > *osânză, hirundula* + sufixul *-ella*, a cărui atașare determină schimbarea locului accentului > *rândunea*). • Unii specialiști consideră că în **p.n.**, *î* inițial a dispărut în protoromână (*interrogare* > **ntrebare*). Vezi **afereză.** Formele cu inițială consonantică sunt prezente până astăzi în aromână; în celelalte dialecte apare o proteză* vocalică: *î* în dacoromână, *ą* în meglenoromână și *ă* în istroromână. *L.I.R.*

nazale, consoane ~. Româna literară posedă două sonante* **n.**: *m* – bilabială, și *n* – dentală. Principalele variante: *m'*, *n'* (ușor palatalizate) – înainte de vocală (sau semivocală) palatală (*mic, negru*), m^o, n^o (ușor labializate) – înainte de vocală (sau semivocală) posterioară (*mure, nor*), *m̦, n̦*

(parțial asurzite) – la finală de cuvânt, după o altă consoană (*istm, cârn*), m̟, n̟ (cu ocluziune bucală incompletă) – înainte de *f, v*, pentru *m*, și de *s, z, ș, j*, pentru *n* (*umflu, spânzur, înșel*), *ŋ* (velar) – înainte de oclusivele velare (*bancă, lângă*); există, de asemenea, variante silabice ale **n.** (vezi **silabice, consoane ~**). Opoziția de localizare* dintre cele două **c.n.** se neutralizează sub forma arhifonemului *N* înainte de unele consoane, atât în interiorul cuvântului, cât și la inițială, localizarea sunetului corespunzător arhifonemului fiind dependentă de natura consoanei următoare (cf. *infect–imposibil, înmormânta–împărat*). Vezi **neutralizare.**

În majoritatea graiurilor dacoromâne, cu excepția celor bănățene și a unor graiuri muntenești, *m* se palatalizează în stadii diferite, unele dintre ele implicând apariția unui *ń* (palatal) (vezi **palatalizare**). În subdialectul bănățean, *ń* (palatal) apare ca sunet primar (*cuń* „cui" (subst.), *viń* „(tu) vii", *călcîń* „călcâi"), dar și ca sunet secundar înainte de vocalele și semivocalele palatale (*mińe, ińimă*); *ń* secundar apare și în subdialectele crișean și maramureșean. În anumite graiuri crișene (îndeosebi în Țara Moților), rotacismul* lui *n* intervocalic se realizează în diverse stadii (*biṅe, biṅṙe, biṙe, bire*). • În aromână și meglenoromână *m* este palatalizat în *ń*. *ń* primar apare ca fonem independent în toate dialectele sud-dunărene (ar. *ayińă* „vie (subst.)", mr. *vińă*, ir. *ursońe* „ursoaică"). În istroromână *n* intervocalic este rotacizat în *r* (*bire, mire*).

C.n. românești continuă **c.n.** latine, simple sau geminate*, corespunzătoare (*multus > mult, mamma > mamă, bonus > bun, annus > an*). *n* latin urmat de o vocală palatală în hiat a devenit în protoromână *ń* (*uinea > vińe*); acest sunet se conservă până astăzi în subdialectul bănățean și în dialectele sud-dunărene. Opoziția de cantitate* consonantică, transformată în latina târzie în opoziție de forță*, era activă, în latina dunăreană, în cazul lui *n*; dovadă evoluția diferită, în trecerea la română, a vocalelor urmate de *n* slab și de *n* forte (cf. *lana > lână* vs. *annus > an*). Prezența rotacismului lui *n* slab, notat până spre mijlocul sec. 17 în texte din aria nordică a dacoromânei și atestat în anumite graiuri până astăzi, constituie reflexul regional al distincției de forță. *L.I.R.*

nazalitate. Trăsătură fără valoare distinctivă, care caracterizează rostirea vocalelor urmate de o consoană nazală. Spre deosebire de franceză sau portugheză, sistemul vocalic al românei nu posedă o serie de foneme vocalice nazale opuse fonemelor vocalice orale. În consonantism, **n.** este o trăsătură distinctivă pentru fonemele *m* și *n*. Propagarea* și anticiparea* **n.** sunt accidente produse atât în trecerea de la latină la română, cât și în limba contemporană vorbită (mai ales în neologisme).

N. este una dintre trăsăturile fonetice implicate în evoluția vocalismului de la latină la română, care a determinat o serie de note specifice ale românei în raport cu celelalte limbi romanice (vezi **nazală, poziție ~**). În același timp, ea explică anumite caracteristici fonetice ale graiurilor și dialectelor românești, printre care se numără rotacismul*. *L.I.R.*

nazalizare. Sunt supuse fenomenului de **n.** vocalele urmate de consoane nazale. **N.** se realizează însă în grade diferite, depinzând de context și de pronunțările individuale, fără ca acest fapt să aibă drept consecință apariția unor foneme vocalice nazale, ca în franceză sau portugheză. Procesele de **n.** explică unele fenomene din română, printre care închiderea vocalelor în poziție nazală* sau rotacismul*, general în istroromână și regional în dacoromână. *L.I.R.*

neaccentuate, vocale ~. În vorbirea populară și regională, se manifestă în română o tendință de închidere a **v.n.** Cel mai frecvent este înregistrată închiderea lui *e* aton la *i* (în unele regiuni, cu precădere în anumite tipuri de contexte: de exemplu, în Muntenia în cuvintele cu doi *e* posttonici: *mirile, iepurile*, dar și *mirili, iepurili*); se produce, de asemenea, închiderea lui *o* aton la *u* (*urez, sorcuvă*) și a lui *a* aton la *ă* (*căpac, păpărudă*). Închiderea lui *ă* la *î* în poziție finală este caracteristică graiurilor din Moldova (*casî, cântî*), dar este notată și în alte arii (estul Munteniei, nordul Dobrogei, Bihor etc.). • Închiderea lui *e* și a lui *o* atone sunt prezente și în meglenoromână și istroromână; în aromână, ea se produce cu o frecvență deosebită, ca și închiderea lui *ă* la *î*, în graiurile aromânești care au ambele vocale centrale*. Tendința de închidere a **v.n.** a fost explicată de unii specialiști prin substrat și considerată o trăsătură balcanică a românei.

În trecerea de la latină la română, sistemul **v.n.** a avut o evoluție diferită de cea a sistemului vocalelor accentuate*: în seria anterioară*, este suprimată opoziția dintre *ẹ* < lat. clas. *ĕ* și *ẹ* < lat. clas. *ē, ĭ* (cf. *septem* > *șapte* vs. *digitus* > *deget*) și în anumite contexte, chiar opoziția dintre *e* și *i* (când *e* se afla în hiat cu *a*; cf. *uinea* non *uinia* în *Appendix Probi*); în seria posterioară*, este suprimată opoziția dintre *o* și *u* (cf. *formica* > *furnică* vs. *singulus* > *singur*). Poziția neaccentuată favorizează închiderea vocalelor. Sunt supuse sistematic acestui proces *a* aton, care devine *ă* (cu excepția poziției inițiale: *amarus* > *amar*) și *o* aton, care devine *u* (*barbatus* > *bărbat, casa* > *casă*, lat. vulg. *oricla* > *ureche, canto* > protorom. *căntu*). De asemenea, în poziție neaccentuată, se înregistrează încă din latina târzie, cu o anumită frecvență, sincopa* vocalelor protonice și posttonice, îndeosebi a celor închise; formele românești continuă, de obicei, formele latine cu sincopă (*manducare* > *mânca*, lat. clas. *calidus* > lat. vulg. *caldus* > rom. *cald*, lat. clas. *auricula* > lat. vulg. *oricla* > rom. *ureche*). În dacoromână și, în mod independent, în meglenoromână și istroromână, *u* final (aton) s-a afonizat progresiv și a dispărut. *L.I.R.*

nedefinit, adverb ~, vezi **nehotărât, adverb ~.**

nedefinit, articol ~, vezi **nehotărât, articol ~.**

nedefinit, pronume și adjectiv ~, vezi **nehotărât, pronume și adjectiv ~.**

nedeterminat, subiect ~. După înțeles, subiectul* se clasifică în subiect determinat (indicat precis, exprimat printr-o parte de vorbire sau neexprimat*) și **s.n.** (general sau neidentificabil). **S.n.** poate fi exprimat (*Ce e rău și ce e bine / Tu te-ntreabă și socoate*) sau neexprimat; când este neexprimat poate fi a) inclus*, corespunzător pers. 2 sg. (*Cum îți vei așterne, așa vei dormi* sau subînțeles*) și pers. 1 pl. (*Nu trăim ca să mâncăm, mâncăm ca să trăim*) sau b) subînțeles, corespunzător pers. 3 sg. (*Sună de ieșire*) și pers. 3 pl. (*Au spus la radio că o să plouă*); de remarcat, coprezența, la unele verbe a morfemului reflexiv în cazul acuzativ cu semnificație impersonală (*Se mănâncă bine aici*). Între aceste tipuri există diferențe de frecvență și de repartiție stilistică. Cel mai frecvent tip este cel corespunzător pers. 2 sg. (care, în dialog, se poate confunda cu subiectul determinat inclus, evocând interlocutorul); între tipul pers. 2 sg. / pers. 3 sg. reflexiv s-a constituit opoziția popular / literar (impersonal – stilul științific, juridic); pers. 1 pl. este specifică stilului didactic.

Prezent în subdialecte dacoromâne; puțin descris în dialectele sud-dunărene.

S.n. apărea în latină în enunțuri cu valoare generală, construit cu pers. 3 (*Sic itur ad astra*). • În afară de **s.n.** exprimat prin pronume, inclus sau subînțeles, în unele limbi romanice există particule specializate pentru exprimarea valorii nedeterminate a subiectului (fr. *On sait*); de remarcat extinderea în celelalte limbi romanice a exprimării **s.n.** prin verb reflexiv-impersonal la pers. 3 sg. (it. *Si mangia*). • În limba veche, frecvent apărea cu valoare de **s.n.** substantivul *omul*. *A.Ș.*

nedrept, complement ~, vezi **indirect, complement ~.**

negativ, adverb ~. Marca adverbială a negației, identică cu profraza negativă; un inventar bogat de **a.n.** compuse pentru exprimarea diferitelor valori circumstanțiale. • Adverbul marcă a negației – *nu* – însoțește un verb la modurile predicative (*nu merge; să nu meargă; nu ar merge*) și la infinitiv (*a nu pleca*); la gerunziu, supin și participiu este substituit de prefixul negativ *ne-*: *necrezând*, *de necrezut*, *necrezut, -ă*. Poziția adverbului este înaintea verbului la formele verbale simple (*nu merge; nu mergea; nu mersese* etc.), înaintea auxiliarului la cele compuse (*nu a dormit; nu va dormi; nu ar fi dormit*), dar între marca *să* și restul formei verbale la conjunctiv (*să nu stea*; *să nu fi stat*). Perifraza de viitor formată pornind de la forma de conjunctiv admite negația doar înainte de întreaga construcție (*nu o să vină*). Între negație și formele simple se pot intercala particulele adverbiale *mai, prea* și formele clitice ale pronumelor (*nu mai scria; nu o aude; să nu-l prea crezi; nemaicrezând*); între negație și auxiliar, numai formele clitice pronominale (*nu i-ar mai fi căutat*). Cu formele verbale, eliziuni opționale, caracterizând registrul familiar sau chiar standard în opoziție cu cel oficial, solemn (*n-am văzut* vs. *nu am văzut*). Adverbul *nu* poartă adesea, din motive semantice, accent frastic: *nú vrea*, care poate produce chiar deplasarea accentului formei verbale: *aúd* vs. *n-áud*. • Negația poate însoți predicatul, dar și o altă parte de propoziție: un subiect (*Nu noi am greșit*), un atribut (*Un om nu chiar tânăr intră în sală*), un complement (*A greșit nu din vina mea*). • Ca profrază negativă, *nu* apare singur sau izolat prin pauză de restul enunțului; e frecventă vecinătatea sa cu marca negației: *Nu, nu vine*. Apare mai ales în răspunsuri, dar și ca al doilea termen (eliptic) într-o coordonare disjunctivă (*Mănâncă sau nu*). • Negația *ba*, populară, funcționează doar ca profrază, în răspunsuri sau în propoziții disjunctive, mai ales în enunțuri interogative (*da sau ba?*). În limba standard, se folosește doar în combinație cu *nu*, respectiv *da*, pentru a contrazice o afirmație ori presupoziția afirmativă a unei întrebări (*ba nu*) sau o aserțiune negativă, respectiv o presupoziție negativă a unei întrebări (*ba da*). • Adverbele circumstanțiale, clasificabile semantic: de loc (*nicăieri, niciunde*), de timp (*niciodată, nicicând*), de mod (*nicicum, nicicât*). Intensificatori ai negației: *nicidecum, deloc*, (popular) *defel*, care precedă adjective (*deloc timid*) sau adverbe (*nicidecum târziu*), dar funcționează mai ales ca profraze independente. Cele mai multe **a.n.** s-au format prin compunere. Unele sunt ușor învechite, folosite în prezent mai ales în stilul cult, prețios, arhaizant: *niciunde, nicicând, nicicum, nicicât*. Toate impun dubla negație, cerând forma negativă a predicatului (*Nu e nicăieri; N-a mințit niciodată*). • Adverbul *nici*, cu sens cumulativ, precedă o parte de propoziție indicând că obiectul desemnat se adaugă unei negații presupuse (*Nici el n-a venit*); este corespondentul negativ al adverbului *și*. Se construiește în limba standard cu dubla negație. • În vorbirea populară și familiară, numeroase

locuțiuni echivalente cu profraza negativă: *nici vorbă, nici gând* etc.

În graiul muntenesc, **a.n.** intensificator *neam* „deloc“ (< magh. *nem*), cu dubla negație (*N-a mai mișcat neam*). În Maramureș, adverbul *nici (ni)* apare în construcție de negație simplă, cu verbul la forma afirmativă (*Nici văd bine*). Structura *nu... nici*, cu auxiliarul și cliticele pronominale intercalate între cele două negații, nu apare în enunțuri corelative, ci independent (*N-am nici văzut; Nu-i nici cunosc*). • În dialectele sud-dunărene, negația *nu* e aceeași, *nici* apare în variantele fonetice *niți, ninți* (aromână), *niți* (meglenoromână), dar variază inventarul de circumstanțiale și intensificatori. În aromână, „deloc“ e exprimat de sinonimele *dip*^{u} – *Nu viniși dipu pi la noi* „N-ai venit deloc pe la noi“, *(h)ič*^{i} – *Nu mi va ici* „Nu mă iubește deloc“, *dot*^{u} și (rar, regional) *canu*; *puté* „niciodată“; în meglenoromână *ič* „deloc“, în istroromână, *nis* „deloc“, *niɣdir* „nicăieri“, *nicamor* „nici încotro“, *nicad* „niciodată“.

Din lat. *non*, panromanic, provine rom. *nu*. Folosirea ca marcă unică a negației și ca profrază comună cu spaniola (*no*) și portugheza (*não*), diferită de situația din franceză (*ne / non*) și italiană (*non / no*). Moștenite din latină: *nici* (variante în limba veche *nece, nice*), din lat. *neque* și *nicăieri* (< *nec aliubi + re*), cu numeroase variante: *necăi(u)re(a), necăiri, necăiuri* etc. Echivalentul *ni* „nici“ provine din v. sl. *ni* (ipoteza provenienței din lat. *nec* nu a convins). Negația *ba*, de origine slavă (din bg., pol., scr. *ba*), are un uz – sintactic și stilistic – restrâns. Compuse: *deloc* (din *de + loc* sau *de + leac*), *defel* (din *de + fel*). Majoritatea compuselor din adv. *nici* și adverbe relative apar din sec. 16–17, în variante mai puțin sudate (*nice când; nice cum, nece cum; nice odată*). În limba veche, și alte forme: *nicedineoară* (= nicidinioară) (sec. 16) „niciodată“, *neci decât* „deloc“ (sec. 17), *nice leac* „deloc“ (sec. 17), *nicicacum*. În dialectele sud-dunărene forme împrumutate din turcă (ar. *dip*^{u} < tc. *dib*, *(h)ič*^{i} < tc. *hitch*), din greacă (ar. *puté*), din albaneză (ar. *dot*^{u} < alb. *dot*), din croată (ir. *nis*). • Negația simplă era singura existentă în latina clasică, dar deja concurată de emfaza negației duble în latina populară. În sec. 16 **a.n.** nu cer obligatoriu negația dublă, dar în secolele următoare negația simplă este din ce în ce mai rară. *R.Z.*

negativ, pronume și adjectiv ~. Inventar redus de forme: elemente care pot funcționa doar pronominal (*nimeni, nimic*) și un element compus cu formă diferențiată în uzul pronominal (*nici unul, nici una*) față de cel adjectival (*nici un, nici o*). Grupare semantică a pronumelor: substitute pentru persoane (*nimeni*), pentru non-animate, inclusiv abstracte (*nimic*) și pentru orice entitate (cu excepția unor nume de materii, non-numărabile) – *nici unul, nici una*. • Toate **p.a.n.** se construiesc cu dubla negație*, cerând deci o formă negativă a predicatului (cu adverbul *nu*: *Nu vine nimeni*) sau a formei verbale nepredicative de care depind (cu prefixul *ne-*: *nevăzut de nimeni*). • Situații diferite în raport cu parametrii flexiunii: **p.n.** invariabil (*nimic*), **p.n.** care are doar flexiune cazuală (*nimeni*) și **p.n.** care variază după gen, număr și caz (*nici unul / nici una*). • Formele **p.n.** *nimeni* și *nimic* impun acordul la singular (*Nu vine nimeni; Nu se vede nimic*). Pronumele compus *nici unul* (masculin și neutru), *nici una* (feminin), format din adverbul *nici* și pronumele nehotărât* *unul, una*, are și plural, folosit însă destul de rar: *nici unii, nici unele* (genitiv-dativ: *nici unora*). • Formele cu flexiune cunosc opoziția de caz nominativ-acuzativ vs. genitiv-dativ: *nimeni / nimănui; nici un, nici o / nici unui, nici unei; nici unul, nici una / nici unuia, nici uneia*. • Ca adjectiv, *nici*

unul substituie formele pronumelui nehotărât prin cele ale articolului (sau adjectivului) nehotărât *un, o* (*nici un om, nici o zi*); îi lipseşte de aceea forma de nominativ-acuzativ plural (corespunzând articolului *nişte*), având doar un genitiv-dativ (rar): *nici unor oameni / zile*. • Deşi neînregistrată în genere de gramatici, în aceeaşi categorie cu **a.n.** ar trebui trecută locuţiunea adjectivală *nici un fel de* (*N-a adus nici un fel de dovezi*). • Pronumele *nimic* intră în expresii şi locuţiuni (*de nimic, pe nimic*) şi se substantivizează frecvent: *un nimic, nimicul*, pl. *nimicuri*; în expresia *(o) nimica toată* („lucru neînsemnat", „cantitate foarte mică") este substantivată o variantă a **p.n.** interpretată ca formă de feminin. **P.n.** *nimeni* are posibilităţi mai reduse de substantivare: doar la singular şi însoţit de articolul nehotărât (*un nimeni* „persoană fără valoare, fără importanţă"). • Variantele cu particula adverbială deictică *-a*: *nimenea* (genitiv-dativ *nimănuia*) şi *nimica* sunt acceptate de norma literară, dar se plasează mai curând în registrul familiar şi popular. Familiar, *nimica* produce şi un diminutiv cu care intră într-o construcţie repetitivă cu valoare de superlativ expresiv (*nimica-nimicuţa*).

Varianta *nime* a pronumelui *nimeni* este frecventă în graiurile din Transilvania; pentru Banat, e specifică forma *nima*. Regional se păstrează unele valori arhaice ale **p.n.**: în Maramureş este atestată folosirea adjectivală a **p.n.** *nimic: nimic leac*. • În dialectele sud-dunărene, diferenţe de inventar al **p.n.**, datorate mai ales unor împrumuturi din limbile vecine (greacă, croată). În aromână, pronumele *canŭ* (*canĭ*) şi *vîrnu* (*vîrnĭ*) „nimeni", *ţivá* „nimic" sunt invariabile; e variabil în schimb adjectivul *niţiun* (corespondentul dr. *nici un*). În meglenoromână, formele *nimen (nimini, nimea)*, *niţicari* „nimeni", adjectivul *niţiun, -ă* „nici un, nici o", *niţicafcu* „nici un fel de"; în istroromână pronumele *nićúr, nićúra*, cu *nićúro* formă de neutru – şi adjectivul *nićúr, nićó* „nici un, nici o" (la plural şi la genitiv-dativ aceleaşi forme pentru adjectiv şi pronume: *nićúrvę, nićúrľę, nićúri, nićúré, nićúrorę*); pronumele *niş* „nimic", adjectivul *nicacóv* „nici un fel de".

Forme moştenite din latină – *nimeni* < *nemo, neminem* (varianta *nime* provine din nominativul latin sau e redusă din *nimeni* prin disimilare); *nimica* < lat. *ne(c) mica; nici un* < lat. *neque unus*. În limba veche, **p.n.** *nici unul* (cu variante fonetice mai apropiate de etimon, dar şi unele rotacizate) putea avea şi în uzul adjectival forme identice cu cele pronominale: *nece ura vină, nece urulu cuvântu* (*Codicele Voroneţean*); acestea alternau cu formele adjectivale care s-au impus până la urmă. Forma *nime* apare în texte însoţită de particula deictică *-a* (*nimea*), iar *nimene* de articolul masculin (*nimerele*). *Nemica* (*nemică, nimica, nimică*) este atestat în sec. 16 cu folosire adverbială, cu sensul etimologic „deloc": *nemică să ne mâhnim* (Coresi) şi chiar adjectivală: *nemică lucru* (*Palia de la Orăştie*). În limba veche nu e obligatorie construcţia **p.a.n.** în negaţie dublă. *R.Z.*

negaţie. Comparativ cu modalităţile de realizare a afirmaţiei*, modalităţile de exprimare a **n.** sunt mai numeroase şi mai variate. Mijloace lexicale: adverbul* *nu* (fie ca adverb pro-frază – *Nu!*, fie ca adverb care neagă verbul – *Nu vin!*; omonime), adverbe şi pronume / adjective pronominale negative* (*niciodată, nicăieri, nimeni, nici un(ul)*) sau adverbe cu formă pozitivă care induc un sens negativ (*Vorbeşte puţin sau deloc*), locuţiuni adverbiale* (*câtuşi de puţin, în ruptul capului*), conjuncţii* (eventual corelative: (*nici... nici*), prefixe negative* (vechi, *ne-* sau neologice, *in-*), interjecţii* (*aş!, ei aş!*), prepoziţii* cu sens negativ (*fără*); mijloace

sintactice: comparații fixe (*ca nimeni altul, ca niciodată*), repetarea propoziției negative sau a propoziției precedente la forma negativă (– *Mănânci?* / – *Nu mănânc*), structuri fixe provenite din propoziții prin elipsă* (*Da' de unde?*); interjecții (*îî, ăă, nț*). Alături de mijloacele verbale, există mijloacele nonverbale, dintre care cel mai frecvent este mișcarea capului de la stânga la dreapta. • Există două forme de **n.**: sigură (*Nu*) și nesigură (*Nu prea*). **N.** sigură poate fi întărită (*în nici un caz, fără doar și poate, nu-nu-nu*) sau atenuată (*n-aș prea crede*). Atunci când se neagă întreaga propoziție se vorbește de **n.** totală (*nu, ba*); atunci când se neagă doar un constituent al propoziției (*Nu Maria, ci Ion a câștigat*) se vorbește de **n.** parțială. Unele **n.** se actualizează doar în prezența altui termen negativ; acestea se numesc **n.** insuficiente (*Nici nu a înțeles; Nimeni nu a venit*). Totale sau parțiale, suficiente sau insuficiente, **n.** pot fi independente, absolute (echivalente cu o propoziție: – *Vine?* / – *Nu*, – *Vine?* / – *Niciodată*) sau integrate în propoziții (*Nu te-a căutat nimeni*). • Cel mai frecvent dintre mijloacele de realizare, adverbul *nu*, cunoaște o variantă pozițională (*n-*, când cuvântul următor începe cu o vocală; facultativ pentru evitarea hiatului*; vezi **eliziune**) și are poziție fixă în raport cu verbul: în fața verbului (la o formă simplă sau compusă cu auxiliar); la formele de conjunctiv *nu* se intercalează între conjuncția *să* și verb (*să nu vină*); la infinitiv **n.** se intercalează între prepoziția specifică infinitivului și verb (*pentru a nu uita*); între **n.** și verb pot fi intercalate unele semiadverbe* (*mai, tot, prea*) și formele neaccentuate (clitice) ale pronumelor personale* și reflexive* (*nu-l (mai) văd, nu se (mai) vede*); înaintea infinitivului* și a conjunctivului* *nu* poate apărea, cu sens diferit, înaintea prepoziției-morfem (*Dorința ei este nu de a reuși, ci de a reuși prima; Vreau nu să te sperii, ci să te informez la ce te poți aștepta*) sau înaintea formei verbale (*A fi sau a nu fi? aceasta este întrebarea*), prima echivalând cu o **n.** parțială, a doua cu o **n.** totală. Adverbul *nu* este în distribuție complementară cu prefixul negativ *ne-* (care însoțește forme verbale de gerunziu – *necrezând*) (vezi și **privative, prefixe ~**). • Limba română folosește **n.** dublă, fie gramaticalizată (*Nu vine nimeni*), fie cu rol stilistic de accentuare (*Nici nu l-am văzut astăzi*); negarea verbului atrage forma negativă a tuturor constituenților pronominali și adverbiali, ceea ce determină apariția **n.** multiple (*Nu, nici nu l-a văzut nimeni niciodată, nicăieri*). Folosirea unor **n.** insuficiente ca **n.** suficiente este învechită și regională (*Nici mi-e foame, nici mi-e sete*). Există structuri cu **n.** expletivă* (*Mă tem să nu te găsească aici*).

În latină pentru exprimarea **n.** se foloseau particulele *non* (> rom. *nu*), *ne* (în enunțuri concesive și prohibitive), *neque* (**n.** copulativă, cu varianta *nec*, înaintea vocalei). Aceste particule se plasau în fața verbului sau a cuvântului negat, iar pentru emfază erau repetate sau așezate la sfârșitul propoziției. Latina clasică nu avea dublă **n.**; dubla **n.** echivala cu o afirmație; uneori folosită cu valoare emfatică, dubla **n.** (pleonastică) s-a extins în latina vulgară, de unde s-a transmis unora dintre limbile romanice (franceze, italianei, spaniolei), inclusiv românei. • În sec. 16 **n.** simplă și **n.** dublă erau în română în variație liberă, **n.** dublă impunându-se treptat în sec. 17–18, când se mai înregistra sporadic sub influența sintaxei populare sau a modelelor străine; în sec. 16 era frecvent folosită *nici* (lat. *nec* / *neque*) în locul lui *nu*, până în sec. 19, când capătă valoare stilistică și emfatică. *A.Ș.*

negative, prefixe ~, vezi **privative, prefixe ~**.

nehotărât (nedefinit), adverb ~. Tip de adverb pronominal*. Inventar bogat, bazat pe un sistem de compunere care a produs serii paralele de **a.n.** După criterii semantice, **a.n.** de loc (*undeva, altundeva, oriunde*), de timp (*cândva, oricând, vreodată*) și de mod (*cumva, oricum*). Sensul poate fi totalitar, generalizator (compusele cu *ori-*), de unitate nedeterminată (compusele cu *-va*), de multiplicitate nedeterminată (*uneori*), de diferențiere (compusele cu *alt*: *altcândva, alteori* etc.). După criteriul formei, majoritatea sunt compuse (excepție: *aiurea*); deși tratate uneori în gramatici ca forme simple (sudate), existența seriilor și chiar posibilitatea de disociere a componentelor în limbajul popular le menține caracterul analizabil. • Sistem foarte asemănător cu al pronumelor nehotărâte*, format cu ajutorul acelorași termeni de compunere deveniți mărci ale nedeterminării. Se combină adverbele relative *unde, când, cum, cât, încotro* cu formanții de origine verbală *oare-, ori-* (antepuse), *-va* (singurul postpus) sau (învechit) *fie-, veri-, vare-*; primul element poate fi și adjectivul pronominal nehotărât *alt*. Curente în limba actuală sunt principalele compuse cu *-va* (*undeva, cândva, cumva*) și cu *ori* (*oriunde, oricând, oricum, oricât*, mai rar *oriîncotro*), precum și, dintre cele cu *oare-*, *oarecum*. Dintre celelalte elemente ale seriilor, unele – *oareunde, oarecând, oarecât; încotrova* – sunt rare și populare, altele – cele cu *alt* (*altunde, altcum, altîncotro*), cu *fie* (*fieunde, fiecând, fiecum, fieîncotro*) și mai ales cu *veri-* (*veriunde, vericând, vericum*) și *vare-* (*vareunde*) – sunt învechite, ieșite din uz. Compusele cu *-va* se pot combina și cu formanții care se antepun: curent cu *alt* (*altundeva, altcândva, altcumva, altcâtva*), învechit și regional și cu *ori* (*oricumva, oricâtva*) sau cu *oare* (*oarecumva, oarecândva*). • Alte **a.n.** sunt compusele cu sens temporal cu substantivul sg. *dată* (*odată, câteodată, altădată, vreodată*) și subst. pl. *ori* (*uneori, alteori*). Discutabilă includerea în clasa **a.n.** a adverbelor cu sens totalitar *pretutindeni*; *totdeauna, mereu, pururi* etc., chiar dacă sunt sinonime (parțiale) cu *oriunde*, respectiv *oricând*. • Compusele cu adv. *cum* au căpătat sensuri speciale și valori pragmatice suplimentare: *oricum*, izolat de restul enunțului, e conector* cu sens concesiv (*Oricum, eu sunt mulțumit de cum a lucrat*); *cumva* are o funcție de atenuare în afirmații (*E cumva greșit*), de marcare a dubiului sau a ezitării politicoase în interogații (*Ai cumva un creion?*); de asemenea, intră în construcția *nu (care) cumva să...* „să nu..., în nici un caz". Compusul *întrucâtva* are funcție de aproximare și atenuare. • Variante familiare sau populare cu particula* *-și-* (de origine adverbială sau pronominală) ale compuselor cu *oare-* și *ori-*: seria *oareșicum, oareșicând* (în care *-și-* e asilabic) și seria *orișiunde, orișicând, orișicât, orișicum* (în care *-și-* e silabic). Particula poate apărea popular și regional și postpusă – *oriundeși* –, mai ales la seria compuselor cu *-va* (*cumvași, câtvași, cândvași*); poate fi și amplificată de particulele* adverbiale *-le+a*: *cumvașilea*. • În limbajul popular, elementele **a.n.** compus cu *ori-* se pot disocia pentru a permite intercalarea unei prepoziții: *ori de unde vin*. • **A.n.** cu *ori(și)-* pot avea rolul de elemente de relație, introducând propoziții subordonate circumstanțiale de loc (*Merge / oriunde vrea*), de timp (*Apare / oricând e nevoie de el*), de mod (*Răspunde / oricum îi dictează inspirația*) sau concesive* (*Oriunde s-ar duce / și oricum ar acționa, / tot n-o să i se piardă urma*; *Oricât s-ar strădui, / tot nu reușește să mă convingă*). • Locuțiuni adverbiale* **n.**, frecvente în limba vorbită, familiară și populară: *cine știe unde / când / cum / cât* (*Pleacă cine știe unde*), *nu știu unde / când /*

cum / cât (*Zicea că se întoarce nu știu când*), *te miri unde / când / cum / cât* (*A scăpat te miri cum*).

În majoritatea graiurilor dacoromâne, *i* devocalizat din *ori-* se pierde în interiorul compuselor (pronunțate: *orunde, orcând* etc.). Mare varietate și unele diferențe fonetice și de accentuare – pentru **a.n.** ca și pentru pronumele nehotărâte* – în graiul maramureșean: formantul *oare-* apare în forma *orẹ-*, iar *ori-* are un *i* silabic; accentul principal sau cel secundar cad pe silaba inițială a adverbelor compuse: *únďeva, òriúnďĕ, òricúmva, òricâtva*. Tot în Maramureș, funcționează adverbial pronumele *altu*, cu sensul „altădată, vreodată" (*Altu nu mă vedeți*). În unele graiuri din Transilvania au fost înregistrate și **a.n.** *fieîncătrău* „oriunde", din *fie-* + *încotro*, *altinderi* sau *alinderea* „altundeva". • În aromână, alături de forme de origine latină – *altuiuva* „altundeva", *al'iúrea* „aiurea", există compuse care combină elemente moștenite și împrumuturi balcanice: *íuk'iș'dó* „oriunde" (< *iu* „unde" + alb. *kishdo*); *iuțidó, iudó* „oriunde" < *iu* (+ *ți* „ce") + alb. *do*; *cânduk'is'dó* „oricând" < *cându* + alb. *kishdo*. În meglenoromână, *iuvugóde, iuvăguóde* „undeva", *cătrăiúva* „încotrova". În istroromână, seriile: *núšcum* „oarecum", *cum γód* „oricum"; *núšcât, câtšód* „oricât"; *iuvavå, iuvaγód, núšt'in* „undeva", *cotrovå, cotro γód, dendevå* „de undeva"; *cândvå, núšcând, cândγód* „cândva"; de asemenea, ca în graiul maramureșean, forma adverbializată a pronumelui *åto* „altul".

A.n. din latină, compuse (*quoquo, quoquomodo* etc.), nu s-au păstrat în genere ca atare, dar modelul a fost refăcut cu elemente romanice. Româna are un sistem mai bogat decât al celorlalte limbi romanice, exploatând posibilitățile de compunere ale unor termeni parțial sinonimi. Un element cel puțin în parte moștenit este *aiurea* (legat de lat. *aliubi* – cf. pg. *alhur*, sp. *alubre*, fr. *ailleurs* –, dar cu unele puncte neclare în etimologie). Sistemul **a.n.** românești a fost comparat cu cel din albaneză în ceea ce privește termenul de compunere postpus: rom. *-va* (< lat. *uolet*), cf. alb. *do* „vrea"; paralelismul e considerat o trăsătură balcanică. În limba veche, exista posibilitatea de construcție (păstrată până azi în limbajul popular) cu disocierea elementelor compusului și intercalarea unei prepoziții (*ori pre unde agiungea*). Libertatea topică era în genere mai mare decât în limba actuală: *să nu orecăndu dzic* (*Psaltirea Hurmuzaki*). • Formele cu *vare-* (variantă a lui *oare-* < lat. *uolet*) – *varecât, vareunde* – sunt rare chiar în sec. 16 și încep să dispară în sec. 17; cele cu *oare-*, mai frecvente la început, ies din uz în sec. 18, cu excepția compuselor care conțin adv. *cum*: *oarecum, oareș(i)cum*. În limba veche, și acestea pot funcționa ca elemente de relație: *Mearge-voi după tine vare unde vei merge* (*Noul Testament de la Bălgrad*, 1648). Formațiile cu *ori-* (probabil reducere fonetică din *oare / vare*, explicat și din **uolis* sau **uoles*) sunt atestate din sec. 16 (*oricum*, într-o scrisoare din 1599) și se impun treptat tot mai mult. Seria compuselor cu *fie-*, înregistrate de la sfârșitul sec. 16, dar destul de rare și prezente mai ales în textele moldovenești, e amplificată de posibilitatea combinării cu particulele *-și-* (asilabică), *-te-* (de origine necunoscută, poate apărută prin modificări fonetice în *fieșce*) sau *-ște-* (< *și* + *te*), intercalate între *fie* și adverbele relative: *fi(e)teunde, fieșteunde; fieșcând, fieștecând; fi(e)tecum, fieșcum, fieștecum*. Apare și locuțiunea adverbială *fie în ce chip*. Alte compuse: *oareîncătruo* „oriîncotro, oriunde". **A.n.** *cândai*, inițial cu sensul „cândva", are în texte vechi sensul „în nici un caz". *R.Z.*

nehotărât (nedefinit), articol ~. Proclitic, antepus substantivului (*un om*) sau primului element din grupul nominal (*un*

mic popas), cu care formează o unitate fonică. Forme variabile după gen, la singular: masculin și neutru *un*, feminin *o*. La plural nu are forme proprii de nominativ-acuzativ; cu valoarea sa se folosesc construcțiile cu substantivul nearticulat, sau forma supletivă *niște*, marcă partitivă. Are în schimb paradigmă completă de genitiv-dativ, cu forme diferite după gen la singular (masculin și neutru *unui*, feminin *unei*) și formă unică pentru toate genurile la plural (*unor*). • Forma *niște*, tratată de obicei în gramatici ca pluralul pentru nominativ-acuzativ al **a.n.**, e un articol partitiv invariabil care precedă pluralul substantivelor numărabile (*niște băieți, niște zile*) și singularul celor non-numărabile, nume de materie (*niște apă, niște aur*). • Funcție textuală de introducere a unui referent cu grad redus de individualizare (*A venit un om*), dar și funcție gramaticală – care explică existența formei oblice la plural – de asigurare a flexiunii. **A.n.** a devenit instrumentul de marcare a cazului genitiv și dativ pentru substantivele fără articol hotărât; e unica posibilitate de exprimare a dependenței de un element regent și singura marcă a cazului – cu excepția formei de feminin singular (rest de flexiune), unde cazul se exprimă redundant: *căutarea unui om / unui oraș / unei case / unor oameni / unor orașe / unor case*. • Valori semantice de nedeterminare sau slabă individualizare (*Citesc un roman*), dar și uz generic, asemănător cu cel al articolului hotărât*: *Un prieten e un ajutor la nevoie*. Folosire expresivă, în vorbirea populară și familiară, cu valoare superlativă: *Mi-e un somn!*. • Impune folosirea prepozițiilor *într-*, *dintr-*, *printr-* în locul prep. *în*, *din*, *prin*, dacă acestea îi sunt imediat precedente (*într-un loc*, *într-o zi*). • Nu primesc în mod normal **a.n.**, din rațiuni semantice, substantivele nume de materie; articularea indică de obicei o schimbare de sens, marcând un tip, un sortiment (*un aur mai bun*). • **A.n.** poate fi omis în anumite situații, potrivit unor reguli de folosire dependente de funcția sintactică, uneori și de nivelul stilistic: ca subiect, substantivul la singular e de obicei articulat (hotărât sau nehotărât), putând fi nearticulat în expresii impersonale de tipul *e soare, e iarnă, mi-e sete* etc. Contexte stilistice în care e posibilă nearticularea: în proverbe (*Corb la corb nu-și scoate ochii*), în titluri (*Istorie, Introducere*). La plural, substantivul poate fi mai ușor nearticulat (*Trec tramvaie*). Nominativul nume predicativ se folosește fără **a.n.** cu substantive fără valoare calificativă folosite singure (*Dan e inginer*); cu **a.n.** când au determinanți (*Dan e un inginer bun*). Substantivele cu valoare calificativă sau adjectivele substantivizate apar cu **a.n.**: *Dan e un geniu; e un prost*. Când sunt posibile ambele valori, prezența **a.n.** indică interpretarea calificativă, uneori figurată (*Dan e poet / e un poet*). Acuzativul complement direct permite forme articulate – cu articol hotărât sau cu **a.n.** – și nonarticulate, prin care se manifestă diferența de grad de individualizare (*Caut casa / o casă / casă*); **a.n.** poate indica și aici obiectul generic, dar și cel individualizat, dar nonidentificat complet (*o casă anume*). După majoritatea prepozițiilor e posibilă doar opoziția între forme de acuzativ nearticulate (individualizate, echivalente cu cele cu articol hotărât) și forme articulate cu **a.n.**, incomplet determinate (*Merg la școală / la o școală*). Dativul complement indirect cere obligatoriu o formă de articulare (cu articol hotărât sau **n.**); la fel, genitivul atribut. • În limba actuală, tendința de a antepune **a.n.** adjectivului pronominal *alt* (*un alt om*) și pronumelui *altul* (*a venit un altul*); în al doilea caz, se înregistrează coprezența articolului hotărât din structura

pronumelui (*-ul*) și **a.n.** Structura, atribuită de unii cercetători calchierii unor modele străine și condamnată de norme, se răspândește tot mai mult. Și alte construcții populare unde coexistă articolele: *un ditamai omul, o cogeamite casa.* • În combinarea **a.n.** cu nume proprii, li se atribuie acestora un sens apropiat de al celor comune și – pentru feminine – se tinde să se interpreteze finala *-a* ca articol hotărât și să se refacă o formă „nearticulată": *un Ion, o Marie, o Ană.*

În genere nu apar diferențe între graiurile dacoromâne în forma și în folosirea articolului; totuși, în multe zone din Transilvania, pronunție mai deschisă a vocalei din forma masculin-neutră a **a.n.**: *on.* • În dialectele sud-dunărene diferă forma de feminin. În aromână, formele de singular sunt *un*ᵘ (masculin și neutru), *unî* sau *ună* (feminin): *un*ᵘ *loc*ᵘ, *unî sórî.* La plural se folosește adjectivul nehotărât *niscînțî* (masculin), *niscînti* (feminin și neutru), cu valoare partitivă: *niscînti zboarî* (= „niște vorbe"). În meglenoromână, masculin-neutru *un*, fem. *ună* („ună casă"); pl. *niști (nișta)* pentru toate genurile (*niști / nișta uămin', mul'ér, ágri*). Articolul nu are forme de genitiv și dativ, care se construiesc analitic. În istroromână, masculin și neutru *un* (cu variante fonetice: *ur, ân, u*), feminin *o* (*o căsĕ*); la plural, facultativ, *nűšcarl'i* „niște" sau masculin *úri*, feminin-neutru *úre.*

Latina nu avea articol gramaticalizat. Origine comună (lat. *unus, -a, -um*, pronume și adjectiv nehotărât) și forme asemănătoare în toate limbile romanice (fr. *un, une*, sp. *un, una*, it. *un(o), una*, pg. *um, uma*). • În textele vechi românești (sec. 16), articolul masculin-neutru apare și ca *u* (cu *n* redus, probabil prin fonetică sintactică sau datorită nazalizării trecute asupra vocalei) și e notată o variantă fonetică a femininului – *uo* (*Codicele Voronețean*). Forma de genitiv-dativ feminin era *unii* (*unii mueri*). La plural, *nește* se construiește la dativ cu *a*: *a nește bărbați.* Apare și cu forma pronumelui nehotărât – *unul* –, deci combinat cu articolul hotărât: *dzise Pavelu urul graiu* (ib.), *unul mărgăritariu* (Coresi). *R.Z.*

nehotărât (nedefinit), pronume și adjectiv ~. Clasa **p.n.**, foarte eterogenă din punct de vedere semantic, formal și al comportamentului sintactic. O parte organizată în serii, în funcție de termenii de compunere, care servesc și la formarea adverbelor* pronominale nehotărâte. După formă, simple (*unul, altul*) și compuse (*oricine, careva*); deși considerate în unele gramatici simple, elementele componente ale ultimei categorii sunt analizabile datorită existenței seriilor și (în limbajul popular) chiar disociabile. Locuțiuni* pe tipare verbale: *cine știe ce, nu știu ce, te miri ce.* • După valoarea semantică, cuantificatori cu sens totalitar (global: *toți*, distributiv: *oricine, fiecare*) sau partitiv (*unii, câțiva*), cu valoare graduală (de numeral nedefinit): *mulți, puțini* sau de specificare: *atâți.* Alte valori: unitatea nedefinită (*unul, vreunul, cineva, careva*) sau prin distingere, diferențiere (*altul, altceva*); specificarea (*atare, cutare, anume, anumit, alde*). Folosite (ca și relativele care le intră în alcătuire) pentru persoane (*cineva, oricine*) sau pentru nonanimate (*ceva, orice*). • Multe pot deveni **a.n.**, cu sau fără modificări de formă. Sunt doar pronume compusele cu *cine*: *cineva, oricine, oarecine, fiecine, altcineva* etc. Există și **a.n.** care nu au corespondent pronominal: *oarecare, anumiți, -te, niscai, niscaiva.* Cele care au în componență articolul hotărât – *altul, alta*; *vreunul, vreuna* – îl pierd ca adjective: *alt om, altă casă; vreun loc, vreo idee. Unul, una* au la singular forme nearticulate ca adjective, identice cu ale articolului nehotărât – *un, o* –, dar la plural își păstrează articolul: *unii băieți,*

unele fete. Anumite **p.n.** (compusele cu *care*) diferă doar la cazurile oblice: la nominativ și acuzativ au doar singular – pronumele masculin-feminin-neutru *fiecare*, identic cu adjectivul masculin-feminin-neutru *fiecare om, fiecare zi, fiecare lucru* –, dar la genitiv-dativ pronumele are masculin-neutru sg. *fiecăruia*, feminin sg. *fiecăreia*, cu un plural unic masculin-feminin-neutru *fiecărora*, iar adjectivul are forme fără particula deictică *-a*: masculin-neutru sg. *fiecărui om / lucru*, feminin *fiecărei zile*, cu un plural unic masculin-feminin neutru *fiecăror oameni / zile / lucruri*. În funcție în primul rând de sens, unele au singular și plural (*unul, -a / unii, -ele; altul, -a / alții, -ele*), altele doar singular (*oricine, fiecare, cineva, vreun* etc.), altele doar plural (*toți, toate; câțiva, câteva* etc.). Invariabile după număr și gen: *oricine, fiecare, cineva, careva* etc.; dintre acestea, majoritatea au forme distincte de genitiv-dativ: *oricui, fiecăruia, cuiva*. • Poziția **a.n.**: precedă substantivul nearticulat (*alt om, vreun loc, orice zi, fiecare cuvânt* etc.). Adjectivul *toți (toate)* precedă substantivul, care trebuie să fie articulat cu articol hotărât: *toți bărbații, toate femeile*; topica inversă e rară și marcată stilistic (stil solemn, arhaizant): *bărbații toți, femeile toate*. La singular, alături de sensul adjectival al cuvintelor semantic compatibile cu ideea de totalitate (*tot pământul, toată ziua*), un sens distinct, arhaic și popular, care apare în alte îmbinări: *tot omul* – sinonim cu pluralul și cu **a.n.** *fiecare, orice*. • Forme de genitiv-dativ: **p.n.** *tot, toată* nu are formă de genitiv-dativ, de aceea se construiește arhaic cu prepoziții (genitiv: *domn a toată țara*, structură păstrată în compuse sudate: *atotputernic*); în limba actuală se evită, înlocuindu-se prin sinonime. • Particula deictică *-a* e, de la cuvânt la cuvânt și uneori de la o formă flexionară la alta, obligatorie, facultativă, incompatibilă sau necesară pentru a diferenția pronumele de adjectiv. • Serii după termenii de compunere cu pronumele relative *cine, care, ce, câți* (feminin-neutru *câte*): formanții *oare-, ori-, fie-* (antepuși), *-va* (singurul postpus); învechit, *vare-* și *veri-*. Nu sunt în uz toate compusele posibile, ci doar: *oarecine, oarecare, oarece*; *oricine, oricare, orice, oricâți* (feminin-neutru *oricâte*), *fiecine, fiecare, fiece; cineva, careva, ceva, câțiva* (feminin-neutru *câteva*). Compusele cu *-va* se pot combina și cu termenii de compunere care se antepun: *alt-* (*altcineva, altceva*). • Variante familiare sau populare cu particula *-și-* (de origine adverbială sau pronominală) ale compuselor cu *oare-* și *ori-*: seriile a) *oareșicine, oareșicare, oareșice, oareșicâți* (*oareșicâte*) – cu *-și-* asilabic; b) *orișicine, orișicare, orișice, orișicâți* (fem. *orișicâte*) – cu *și* silabic. Compusele cu *fie-* se pot combina cu particula *-și-* (asilabic), cu *-te-* (de origine necunoscută) sau cu *-ște-* (< *și* + *te*) intercalate între *fie-* și pronumele relative. Formele rezultate sunt populare și familiare: *fieșcine* (*fitecine, fieștecine*), *fieșcare* (*fieștecare*), *fieșce* (*fieștece*) etc. • **P.a.n.** compuse cu *ori(și)*- pot avea rolul de elemente de relație, introducând propoziții subordonate necircumstanțiale – subiective (*Strigă oricine vrea*), completive directe (*Caută orice e nou*), indirecte (*Răspunde oricui îl întreabă*) etc. – și circumstanțiale – de loc (*Pleacă la oricine îi oferă găzduire*), instrumentale (*Scrie cu ce poate*) etc.; specifice sunt construcțiile concesive*: *Orice ai face, nu reușești; Oricâți ar veni, sala nu se umple* etc. • Unele **p.a.n.** au căpătat sensuri suplimentare, fixând valori pragmatice contextuale: *cineva* „persoană importantă" (*E cineva!*), *oarecare* „banal, neînsemnat" (*un om oarecare*; poate fi și precedat de articolul nehotărât: *un oarecare*). Intonația diferențiază sensurile pur substitutive de cele afectiv-superlative, în

cazul **p.a.n.** *atâți*: *Atâți bani mi-a dat: douăzeci de mii; Are atâți prieteni!*. • În limbajul popular și familiar, *ceva* folosit adjectival, ca cuantificator (partitiv) al substantivelor non-numărabile, nume de materie (*Vreau ceva brânză; Am ceva timp*), substituind astfel sg. înv. *câtva, câtăva*. • Se folosesc cu valori stilistice, intră în numeroase locuțiuni. În limba actuală, în registrul familiar, extinse anumite preferințe considerate regionale (ex., în descrierea graiului crișean), pentru **a.n.** *oarece*, **p.n.** *oarecine – se constată o oarece îngrijorare*; de asemenea, puse în circulația generală, cu nuanțe marcat ironice, forme regionale de **a.n.** *niscai, niscaiva* (*niscaiva lideri politici*). În vorbirea populară, elementele **a.p.n.** compuse se pot disocia, permițând intercalarea unor prepoziții: *ori la cine te duci*.

În Muntenia, forme reduse și cu inițiala desonorizată a **a.n.** *vreun, vreo; vrun, vro; vun, vo, fun, fo*; forme cu particule deictice suplimentare la finală (*și + le + a*): *cinevașilea, cevașilea*. În Banat, specifice compusele *mácar śin'i* „oricine", *mácar śe* „orice". • În aromână, *altu, altî*, repetat în expresii în care dacoromâna folosește cuplul corelativ *unul...altul* (*altu fați, altu trạdi* „unul face, altul trage"). Forme: *altuțiva* „altceva", *altuvârnu, altâvârnâ* „altcineva" etc. În meglenoromână: *țíva* „ceva", *sfáca* „fiecare", *cutáp* „cutare", *niscăn* „câtva, puțin" etc. În istroromână, forme comune din elemente latine – *åt, åtę, åto* „altul, -a", *ur, urę, uro* „unul, -a", *nușcår(l)e* „nu știu care, cineva" –, dar și împrumuturi din croată – *sák'i, sáca* „fiecare" – și formații hibride: *țe codăr, țe-codăr-mi-țe, čegod* „orice".

S-au transmis unele forme simple din latină, ca și în celelalte limbi romanice (*unul, altul, tot*); de asemenea, unele compuse (*niscai*). Majoritatea formelor sunt refăcute pe teren românesc, prin compunere. Termenii de compunere care atribuie sens nedeterminat **p.a.n.**, ca și adverbelor nehotărâte*, sunt *oare* (< lat. *uolet*), *ori* (probabil redus din *oare*), *-va* (< lat. *uolet*) și *fie* (pers. 3 a conjunctivului verbului *a fi*). Variantele *vare-* (pentru *oare*) și *veri* (pentru *ori-*) erau curente în limba veche: *veri(și)cine, veri(și)care, veri(și)ce*. Compunerea cu *-va*, postpus, a fost considerată un fenomen balcanic*, cu paralele în albaneză. În limba veche (sec. 16–17), curente **p.n.** formate din relative și particula *-și*: *cineși* „fiecare", *care(le)ș(i)*, ulterior dispărute. De asemenea, foarte frecvent **p.n.** *neștine* (< lat. *nescio quem*) „cineva", care a ieșit treptat din uz, ca și *neșchit, -ă* (< *nescio quantum*) „câtva, puțin" și *nescare* (< lat. *nescio qualem*) „careva". Întreaga serie va fi refăcută prin locuțiuni* echivalente, cu elemente românești actuale: *nu știu cine, nu știu cât, nu știu care, nu știu ce* (*A vorbit cu nu știu cine; S-a dus în nu știu ce țară*); în vorbirea rapidă neîngrijită, forme fonetice scurtate: *nu-ș' ce*. În textele din sec. 16–17, **p.n.** *unul* și *altul* pot să apară și fără articol (*une ca acelea, alte nu lăsați*). *Oarecare* apare și cu articol (ca relativul care îi intră în alcătuire) – *oarecarele, oarecarea, oarecarii* – și postpus: *muncitoriu oarecarele* (*Codicele Voronețean*). R.Z.

neogreacă, influență ~, vezi **greacă modernă, influență ~.**

neologism. În bibliografia românească, termenul desemnează mai ales împrumuturile lexicale, numeroase, din epoca modernă (cuvinte și afixe) și formațiile de la ele; este mai puțin folosit pentru calcurile* semantice, de structură și frazeologice (tratate ca o categorie separată) sau pentru creațiile interne din material lingvistic vechi (care au de altfel o pondere mai redusă în îmbogățirea vocabularului). • Permisivitatea culturală și lingvistică în

acceptarea și integrarea împrumuturilor este considerată o trăsătură caracteristică a limbii române (vezi **ospitalitate**). Adaptarea morfologică este rapidă, fiind cerută de necesitățile morfosintaxei românești; adaptarea fonetică și cea grafică sunt de obicei mai lente, depinzând de opțiuni culturale, de canalul pătrunderii termenului (oral vs. scris) și de varietatea diastratică sau diafazică a limbajului. • Adaptarea morfologică a substantivelor începe cu postpunerea articolului hotărât (în scris, la împrumuturile recente, precedat de o cratimă): *show-ul*; *în timpul show-ului* și a desinențelor de plural, de preferință *-i* (masc.), *-e* (fem.), *-uri*, mai rar *-e* (neutre): *dealeri*, *telenovele*, *card-uri*, *flippere*. Din punct de vedere fonetic, desinențele formează corp comun cu tema (deși convenția grafică poate fi și aici de separare prin cratimă), așa cum o dovedesc alternanțele consonantice produse în finală de desinența *-i*: *doctorand / doctoranzi*, (recent, familiar) *bodyguard / bodyguarzi*, *bos / boși* etc. Regularizarea morfologică intră uneori în contradicție cu forma de plural din limba de origine (*tenismani*) sau dublează marca de număr (*blue-jeanși*). Încadrarea în genuri depinde în primul rând de formă, apoi de sens: cuvintele cu finală tipic feminină devin în română feminine chiar când în limba de origine au alt gen (*problemă* – din fr. *problème*, cf. it. *problema*, masculine); celelalte sunt în genere repartizate între masculine sau neutre, după cum desemnează ființe de sex masculin (*fan*) sau nu (*design*). Verbele noi sunt încadrate de preferință în conjugarea 1, subtipul cu infixul *-ez-* (care evită alternanțe suplimentare): *a bulversa*, *a implementa*, *a accesa* etc. Nu se mai produc, în genere, în flexiunea nominală și în cea verbală, alternanțe vocalice care să afecteze rădăcina cuvântului. • Pronunțare simplificată, asimilând sunetele din limba-sursă cu sunete apropiate din română. Adaptarea fonetică e parțială și mai lentă la cuvintele conținând sunete inexistente în sistemul fonologic tradițional: *ö* din *bleu*, *ü* din *computer* se păstrează (cel puțin în limba literară), deși au intrat în română de mai multă vreme. Au fost modificate mai ales sunetele sau grupurile de sunete finale, cu rol morfologic: finalele vocalice accentuate *-o* sau *-e*, în împrumuturi din franceză, au devenit *-ou* (*birou*, *stilou*), respectiv *-eu* (*antreu*, *separeu*). Multe din împrumuturile mai vechi au căpătat o transcriere care pune în acord grafia cu pronunția: *șansă*, *angro*, *lider*. Azi tendința din limba cultă e de a prelua termenul străin cu ortografia și pronunția de origine, chiar dacă raportul dintre acestea contrazice regulile ortografice românești (*design*, *site* – pronunțate: dizáin, sait). În trecut s-a impus uneori și în pronunțare forma scrisă (sau o variantă a ei): *revelion*, *magnolie*, *iaht*. Pot apărea ezitări între variante care urmează scrierea și variante care reflectă pronunțarea: *fotbal* a înlocuit total varianta mai veche *futbol* (din engl., fr. *football*), *clovn* pe *claun* (din engl., fr. *clown*). • De la împrumuturi se formează ușor derivate neologice, cu sufixe vechi, mai ales moționale, nume de calități, de agent, adjectivale, diminutivale (*lideră*, *dubioșenie*, *hituleț* etc.), sau moderne (în ultimul caz, distincția dintre împrumut și creație internă e adesea greu sau chiar imposibil de făcut). Cel mai frecvent apar, în limba literară, verbe cu sufixul *-iza* (*a acutiza*) și *-iona* (*a concluziona*), adjective în *-al* (*stradal*) sau *-bil* (*discutabil*, *prezidențiabil*), substantive în *-ist* (*finanțist*), abstracte în *-itate* de la adjective (*adresabilitate*) etc. Numeroase și formațiile noi cu prefixe: *ex-*, *post-*, *super-* etc. sau cu elemente de compunere: *filo-*, *mini-*, *neo-* etc. (la nivelul limbii standard; în stilul jurnalistic: *-iadă*, *mega-* etc.; li se adaugă altele, în limbajele de specialitate). Creațiile neologice

pot proveni și din cuvinte de bază vechi și sufixe moderne (*zvoner, mârlănism*) sau numai din elemente vechi (*plicticoșenie*). • Sensuri neologice apar și prin calc* (*oportunitate* „ocazie“, *a promova* „a lansa pe piață, prin acțiuni de publicitate“). Inovații neologice – prin împrumut sau calc – apar și în frazeologie. • În sens larg, sunt neologice și evoluțiile semantice interne (*dâmbovițean* „bucureștean; român; românesc“) sau produsele creativității lexicale și semantice ale argoului*, preluate de către vorbirea familiară (*a turna* „a denunța“). • **N.** lexicale sunt de obicei mai precise și mai sărace în conotații decât cuvintele vechi; ele abundă în terminologiile de specialitate, în jurnalism, dar sunt adesea evitate în limbajul bisericesc (mai conservator) și în unele direcții din poezia și proza artistică. • Ca urmare a procesului de modernizare lingvistică, multe perechi sinonimice în care un termen e un împrumut mai vechi din slavă, iar celălalt un **n.** latino-romanic: *prieten / amic, dragoste / amor, nădejde / speranță, duh / spirit.*

În limbajul popular și mai ales în graiurile dacoromâne, influența limbii literare – prin școală, administrație, mass-media – s-a manifestat în numeroase împrumuturi lexicale și semantice. Unele au fost adaptate la sistemul tradițional – în primul rând la pronunția populară (rostiri preiotate ale inițialei *e-*: *ietate*, transformări: *e* > *i*, mai rar *o* > *u*, pierderea finalei *-iu: salar, conced*) și regională (transformări *i* > *e*: *despensar* sau *u* > *o*: *mozică*, în Muntenia), palatalizări în Moldova și Banat, reducerea diftongului *oa* la *ǫ* în Maramureș, Crișana, în unele graiuri din Transilvania etc. În morfologie, păstrarea alternanțelor (*stății*), extinderea desinenței *-i* pentru pluralul feminin, asociată alternanțelor (*ciocolăți*). Unele confuzii semantice. În Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania – împrumuturi culte din germană și maghiară, cu caracter regional. • Dialectele sud-dunărene preiau termeni internaționali, prin intermediul dacoromânei sau al altor limbi cu care vin în contact. În măsura în care își dezvoltă varietăți culte, scrise, apar necesități de adaptare și de normare a **n.**, rezolvate uneori în mod diferit de autori. Pentru aromână, tendința de a păstra forme cât mai apropiate de etimon, cu desinențele specifice, dar fără a mai aplica regulile vechi ale alternanțelor (într-un dicționar apar formele *abandonari, abdomenu, abonamentu, absolutu,-ț,-tă,-ti, absolventu, abstractu, -ță, -tă, -ti* etc.; un text politic de protest oficial din 1999 cuprinde numeroși termeni internaționali: *putearea a argumentilor, rezultatili sh-faptili culturali shi tsivilizatoari*). Chiar la nivelul limbii populare vorbite în zonele din afara României pătrund termeni moderni de viață cotidiană din italiană, franceză, engleză, prin filiera limbii oficiale (greacă, croată, macedoneană): ar. *balconi* (it. *balcone*) „balcon“, *mák'ină* (it. *macchina*) „mașină“, *budră* (fr. *poudre*) „pudră“, *lasticu* (fr. *élastique*) „elastic“; mr. *ăftumbílă* „automobil“, *dóctur* „doctor“, *timpirătúră* „temperatură“ etc.

În cultura română s-a pus cu insistență problema modernizării* lexicului, începând din sec. 18 și mai ales în sec. 19, când s-a realizat procesul numit de unii reromanizare*, prin import lexical masiv din latină și din limbile romanice, în primul rând din franceză (în multe cazuri, **n.** latino-romanice* au înlocuit în uz termenul vechi și popular). Uzul curent al termenului **n.** acoperă în primul rând această perioadă; în consecință, restrângerea la actualitate se indică de obicei prin adjectivul *recent*. Anumiți termeni de cultură introduși pe cale cărturărească în texte vechi (încă din sec. 17), dar care nu au intrat în circulația publică (de ex., *atom*, atestat la 1694) sunt considerați de mulți cercetători **n.**, avându-se în vedere reintrarea lor ulterioară în

limbă, în sec. 18–19, ca împrumuturi moderne. De la primele discuții despre limbă literară, problema **n.** a fost centrală: li s-a acceptat de la început (Simion Ștefan, D. Cantemir) necesitatea în traduceri și în dezvoltarea unei literaturi originale. În polemicile ulterioare în jurul **n.** (din sec. 19) s-au afirmat și poziții puriste (vezi **purism**), cerând limitarea împrumuturilor în favoarea reactualizării fondului lexical vechi și popular și a formațiilor interne; poziția moderată (cea mai răspândită) recomanda admiterea **n.** absolut necesare, dar nu și a celor „de lux". Sursele împrumuturilor moderne au fost (neo)greaca, latina, franceza, italiana, rusa, germana; adesea **n.** au etimologie multiplă*, fiind cuvinte internaționale preluate pe mai multe filiere sau cuvinte la care forma e luată din latină, iar sensurile din limbi moderne. Sursele multiple se reflectă în oscilații de formă, de ex. în adaptarea unor terminații, precum *-ție* sau *-țiune*: prima explicabilă prin filieră rusă sau germană sau prin nominativul latin, a doua ca adaptare după franceză, italiană sau după acuzativul latin (*nație / națiune, funcție / funcțiune* etc.). Concept relativ: unele **n.** din sec. 18–19 au devenit între timp termeni învechiți și chiar arhaisme*. Împrumuturile au produs în română dublete etimologice* (*drept / direct, oară / oră*). În prezent, sursa principală a împrumuturilor este, ca și pentru alte limbi, engleza. *R.Z.*

neregulate, forme ~. Neregularitatea flexionară poate atinge radicalul (radical supletiv: *eu / mie, sunt / ești, erai, a fi*; radical cu reduplicare: *dădu, stătu*), flectivele* (*știut*, nu **știt*, cum ar fi fost de așteptat la verbele de conj. 4), omonimiile specifice (verbul *a avea* nu prezintă omonimia specifică verbelor de conj. 2 la indicativ prezent pers. 1 sg. / pers. 3 pl.), morfemele suprasegmentale (locul accentului în cuvânt pe parcursul flexiunii: *rádio, radióuri*). Paradigme **n.** apar la toate părțile de vorbire flexibile. • Substantive* **n.** sub aspectul radicalului: *om, oameni*; *noră, nurori*; *soră, surori*; *cap, capete*; sub aspectul flectivelor: *atu, atale; caro, carale; șa, șăi; seminar, seminarii* (tinde să se regularizeze, *seminariu, seminarii*); sub aspectul omonimiilor: *tată, tați, tatei, taților*; *piele, piei, unei piei, pielei;* sub aspectul accentuării: *sóră, surórí*; *nóră, nurórí*; *zéro, zeróuri*; *studió, studióuri*; sub aspectul alternanțelor: *mână, mâini; pârâu, pâraie*. • Adjective* **n.** sub aspectul flectivelor: *june, jună*; sub aspectul radicalului: *roșu, roșie, roșii, roșii*. • Pronumele* personale sunt considerate în ansamblul lor **n.** marcând flexiunea prin forme supletive (*eu, mie, tu, el, ea; al meu, al tău, al său*) sau prin flexiune internă (*acesta, aceasta, acestuia, acesteia; care, căruia, căreia, cărora*). • Verbele* **n.** sunt: *a fi, a avea, a vrea, a da (a preda), a lua (a prelua, a relua), a bea, a mânca, a sta, a ști, a la, a usca*; neregularitatea se manifestă prin supletivism (*sunt, ești, este, suntem, sunteți, sunt; iau, iei, ia, luăm, luați, iau*), prin modificări ale radicalului (*să fiu, fost; am, avut, să aibă; beam, băusem; mănânc, mâncat; vreau, vor*), prin modificări ale omonimiilor specifice tipului flexionar (*el știe, să știe; am, au*) și desinențe (*știu, știi, știe, știm, știți, știu*).

În latină erau numeroase verbe **n.** (*sum, esse, fui; possum, posse, potui; prosum, prodesse, profui; uolo, uelle, uolui; fero, ferre, tuli, latum; edo, edere, edi, esum; fio, fieri, factus sum; eo, ire, iui(ii), itum*). • Inventar diferit de la o limbă romanică la alta. Formele neregulate din română se explică etimologic. În româna veche (și în dialectele sud-dunărene) **f.n.** regularizate ulterior (*feciu > făcut, fapt > făcut*). *A.Ș.*

neutralizare opoziții fonologice. În limba vorbită se înregistrează îndeosebi **n.** opoziției de sonoritate* și **n.** opoziției de

localizare* pentru nazalele* *m* și *n*. Opoziția de sonoritate se neutralizează înainte de toate consoanele, cu excepția sonantelor și a consoanei surde *h* (A. Avram). **N.** este o consecință a acomodării de sonoritate, care este de tip regresiv. În poziție de **n.** este prezent arhifonemul sunetelor perechi, caracterizat exclusiv prin trăsăturile privind modul* de articulare și localizarea (cf. **n.** opoziției de sonoritate între *s* și *z* în cuvinte ca *despărți* sau *dezbate*, în care apar realizări ale arhifonemului *S*; la fel pentru *răscumpăra* și *răzgândi*; cf. și **n.** opoziției dintre *ș* și *j* în cuvinte ca *ști*, *jder*, în care apar realizări ale arhifonemului *Ș*, sau **n.** opoziției dintre *p* și *b* în cuvinte ca *optez*, *obtuz*, în care arhifonemul este *P*). **N.** opoziției de localizare în cazul lui *m* și *n* se produce în poziție preconsonantică; fenomenul cunoaște anumite restricții contextuale: nu se produce, în interiorul cuvintelor, înainte de dentalele *t*, *d*, *ț*, *s*, *z*, *n* și, în poziție inițială, înainte de sonantele *l*, *r*, *n*. În poziție de **n.**, apar realizări ale arhifonemului *N*, caracterizat exclusiv prin trăsături privind modul de articulare (sonantă nazală) (cf. forme ca *imposibil*, *inviolabil*, în care înainte de *p*, respectiv, de *v*, apar realizările *m*, respectiv *ɱ* ale arhifonemului *N*). A. Avram consideră că la inițială, în cuvinte ca *împărat*, *întinde*, *înmormântare*, admiterea existenței nazalelor silabice* *m̩*, *n̩*, nu modifică interpretarea fonologică: nazalele silabice, ca și secvențele *îm*, *în*, reprezintă realizări fonetice ale arhifonemului *N*. Prezentă și în alte limbi romanice (de exemplu, în spaniolă), **n.** opoziției dintre *m* și *n* are în română anumite particularități: este independentă față de limita morfematică, iar arhifonemul nazal poate apărea și la inițială (*Npărat*, *Ntinde*), nu în mod necesar postvocalic (ca în spaniolă).

În subdialectele crișean și maramureșean oclusivele palatale *ḱ*, *ǵ* primare și, în anumite cazuri și secundare, rezultate din palatalizarea* oclusivelor bilabiale *p* și *b* se confundă cu *t'*, *d'*, fonetisme care apar ca urmare a palatalizării oclusivelor dentale. O formă ca *t'ei*, de exemplu, poate corespunde formelor literare *tei*, *chei*, *piei*; alături de forma *d'es* pentru *des*, apar forme ca *d'em* pentru *ghem* sau *ald'* pentru *albi*. În nord-estul Banatului și în sud-vestul Transilvaniei, oclusivele palatale primare se confundă cu fonetismele *ć*, *đ*, rezultate din palatalizarea oclusivelor dentale. O formă cum ar fi *ćem* corespunde formelor literare *tem* și *chem*; alături de forma *unđe* pentru *unde*, apar forme ca *đem* pentru *ghem*. • În aromână opoziția de sonoritate se neutralizează, ca și în dacoromână, înaintea consoanelor care participă la corelația surd-sonor. În graiul pindean, aceeași opoziție se neutralizează și după consoanele nazale (*ndregu* corespunde cuvintelor *întreg* și *dreg* din dacoromână), probabil sub influență greacă, iar în unele graiuri din Bulgaria și Macedonia, și în poziție finală, sub influența limbilor slave din zonă (*fac*ᵘ corespunde cuvintelor dacoromâne *fac* și *fag*). În meglenoromână opoziția de sonoritate se neutralizează în aceleași condiții ca în dacoromână, dar și la finală (ca în anumite graiuri aromâne), sub influența limbilor slave din zonă. Informațiile despre istroromână sunt insuficiente. *L.I.R.*

neutre, vocale ~. Există o singură **v.n.**, în raport cu distincția anterior / nonanterior, vocala cea mai deschisă din sistem și nelabializată: *a*.

În unele graiuri dacoromâne vestice, *a* sub accent este labializat (*câp*, *mâre*). În vorbirea populară, *a* aton se închide sporadic la *ă* (*păhar*, *călindar*). • În istroromână, labializarea lui *a* sub accent se produce sistematic (*câ* „cal“, *șteptâ* „aștepta“).

În latina târzie *ą* (< clas. *ā*) și *ą* (< lat. clas. *ă*) s-au confundat într-un fonem unic: *a*. În trecerea de la latină la română,

a accentuat s-a conservat, cu excepția situației în care era urmat de poziție nazală* (*casa* > *casă; acus* > *ac*); de asemenea, *a* aton inițial (*amarus* > rom. *amar; adducere* > *aduce*). *a* accentuat în poziție nazală s-a închis la *ă* în protoromână. În dacoromână, în sec. 16 în graiurile sudice și ulterior în celelalte graiuri, *ă* s-a închis la *î* (*canto* > protorom. *căntu* > dr. *cânt, lana* > protorom. *lănă* > dr. *lână, campus* > protorom. *cămpu* > dr. *câmp*). Închiderea lui *ă* (< lat. *a* accentuat) la *î* s-a produs independent și în unele graiuri aromâne. În anumite cuvinte, *a* aton inițial în poziție nazală a avut o evoluție similară (cf. *angustus* > dr. *îngust, ambulare* > v. dr. *îmbla*). În mod curent, *a* aton din latină s-a închis la *ă* în protoromână (*barbatus* > *bărbat, parentem* > *părinte*). În dacoromână, *ă* (< lat. *a* aton) s-a închis la *î*, când era urmat de *r* sau *s* + consoană (**carnaceum* > protorom. *cărnațu* > dr. *cârnaț, castigare* > protorom. *căștiga* > dr. *câștiga*). Fonologizarea opoziției dintre *a* și *ă* este legată de postpunerea articolului definit feminin și de aglutinarea acestuia cu substantivul (*casa–casă*), care creează posibilitatea ocurenței lui *a* în poziție atonă. *L.I.R.*

neutru. Termen al opoziției ternare de gen*. Clasă relativ omogenă, alcătuită preponderent din inanimate, cu rare excepții aparente (substantive colective: *norod, popor*, la care trăsătura „animat" nu este esențială; nume generice de viețuitoare: *animal, mamifer*; alte excepții izolate: *macrou, star*). Reprezentat în declinările* 2 (*scaun, război, suflu*) și 3 (*nume, codice*). Desinențe* de plural*: specifice sunt *-e* (*animale, mere, scaune*), omonimă cu desinența de feminin plural dar cu origine diferită, și *-uri* (*câmpuri, ramuri, trenuri*); alte desinențe: *-ă* (în *ouă*) și *-i* (*remedii, studii*). Selectează articol și determinante masculine la singular și feminine la plural: *brațul puternic, brațele puternice*. • Cercetări statistice (Ecaterina Goga) tind să demonstreze instabilitatea **n.**: majoritatea inanimatelor se repartizează în cadrul femininului (59,53%) și masculinului (11,66%); argument respins de cei mai mulți: deși include mai puțin de o treime din inanimate, **n.** rămâne incompatibil cu animatele. Categorie vie, care absoarbe în permanență numeroase neologisme (*computer, angrenaj, telescop*): cca 40% din totalul cuvintelor recente se încadrează la **n.** • Definit cu ajutorul analizei contextuale (Paula Diaconescu) drept o sumă parțială a masculinului și femininului, deosebit de fiecare dintre acestea printr-o mai mare entropie. Existența unui **n.** autentic în română contestată de mai mulți lingviști (care l-au numit ambigen* sau eterogen). Existența unui al treilea gen în română contestată de F.B. Agard. • Substantive cu două forme de plural, și, implicit, de gen, diferențiate semantic: *cap* – m. *capi*, **n.** *capuri / capete, timp* – m. *timpi* și **n.** *timpuri, colț* – m. *colți* și n. *colțuri, cot* – m. *coți* și **n.** *coate / coturi, zmeu* – m. *zmei* și **n.** *zmeie* etc.

În istroromână două tendințe, sub influență croată*: trecerea unor **n.** la masculin (*doi cuvete* „două coate", *doi batune* „două butoaie") și conturarea unui **n.** „de tip slav" (E. Petrovici), prin împrumuturi: *srébro* „argint", *nébo* „cer" și prin crearea de forme adjectivale speciale în *-o*: *búro* **n.**, alături de *búr* m. „bun", *búra* f. „bună".

Ipoteze cu privire la originea **n.**: influența substratului (K. Sandfeld, O. Nandriș); influența slavă (E. Petrovici, Al. Graur; obiecții aduse: substantivele **n.** slave au intrat, în română, în categoria femininului: *greblo, sito* > *greblă, sită*; substantive **n.** românești ce provin din masculine slave: *bobŭ, časŭ, dělŭ* > *bob, ceas, deal*); creație românească (Al. Rosetti: **n.** românesc nu posedă desinențe proprii și nu continuă

formal nici **n.** latinesc, nici pe cel slav; el s-a constituit în interiorul limbii, din materiale existente, din necesitatea de a marca distincția animat – inanimat); continuare a **n.** latinesc (W. Meyer-Lübke, G. Ivănescu, I. Fischer), ipoteză la care a aderat majoritatea cercetătorilor. • În latină, categorie omogenă, ce includea numai inanimate, cu rare excepții discutabile. Mărci proprii: *-a* pentru nominativ-acuzativ-vocativ plural (indiferent de declinare); acordul cu forme specializate ale adjectivelor (la adjectivele cu trei terminații: *-um*; la cele cu două: *-e*). • După cei mai mulți, **n.** a intrat într-un declin evident încă din latina clasică, din două motive: marcare insuficientă (omonimii: la singular, cu masculinul: *caseum* = A. sg. m. și N.-A. sg. n.; la plural, cu femininul singular: *folia tenera* = N. sg. f. și N.-A. pl. n.) și suprapunere doar parțială cu genul natural (inanimate și la celelalte genuri). Slăbirea consonantismului final în latina târzie a sporit numărul omonimiilor: *uinu(m)* și *lacu(s)* = N.-A. sg. m. sau n. Reacții inverse, pentru menținerea categoriei **n.**: în plan formal, apariția și extinderea terminației specifice *-ora*, mult mai clară, delimitată prin falsă analiză de la temele sigmatice de decl. 3: *tempus, -oris*, **n.** pl. *temp-ora*; în sec. 4, se extinde și la inanimatele de decl. 2: *locora* (pentru *loci / loca*), *campora* (pentru *campi*) etc.; dezambiguizare prin acordul **n.** plural terminat în *-a* cu femininul plural: *folia tenerae* pentru *folia tenera*. În planul conținutului: migrarea unor inanimate masculine la **n.**: *digitus* – pl. *digita*, *locus* – pl. *loca* etc. Înglobarea inanimatelor și marcarea prin sufixul *-ora* și prin acordul cu femininul la plural duc la întărirea **n.** (I. Fischer). Aceste caracteristici sunt moștenite integral de **n.** românesc: lat. *-a* > *-ă* > *-e* (*brachia, cornua, oua* > *brațe, coarne, ouă*), lat. *-ora* > vechi *-ure* > *-uri* (*tempora, pectora* > *timpuri, piepturi*); forma de masculin la singular rezultă din confuzia între cele două genuri (**n.** *lignu(m)*, m. *pugnu(s)* > *lemn, pumn*), iar cea de feminin la plural este efectul procesului de marcare (*lign-a* **n.** *mult-ae* pl. > *lemne multe* **n.** pl.), ambele atestate în latina târzie. • După G. Ivănescu, n-ar fi avut loc un declin al **n.** latinești în general, ci doar al celor de decl. 3; acestea au trecut la masculin și feminin peste tot, inclusiv în română: *aeramen, fel, marmor, mel* au devenit masculine în italiană și franceză și feminine în română (*aramă, fiere, marmură, miere*), *lumen* – masculin în italiană și feminin în română (*lume*) etc. Excepții doar cele care și-au păstrat pluralul; acestea au rămas **n.** în română și au fost incluse în decl. 2: *caput – capita > cap – capete, frigus – frigora > frig – friguri* etc. La decl. 2, **n.** s-ar fi întărit, dar numai în latina populară din răsăritul Imperiului: *cubitus – cubita* (*coate*, it. *gomita*), *digitus – digita* (*degete*, it. *le dita*). • În toate celelalte limbi romanice **n.** a dispărut, absorbit de masculin și feminin; puține relieve: v. fr. *doues doie* (rom. *amândouă degetele*), sg. *bras* – pl. *brace* (rom. *braț – brațe*), it. *il dito – le dita, il muro – le mura*; v. it. *luògora, fuòcora, làgora* (rom. *locuri, focuri, lacuri*), sic. *pittora* (rom. *piepturi*), tosc. *campora* (rom. *câmpuri*), v. sd. *fructora* etc. • Tendință evidentă de încadrare a substantivelor neînsuflețite moștenite sau împrumutate la **n.**: lat. f. *mattea, palea, spatha* > *maț, pai, spate*, prin refacerea singularului (vezi **număr**); lat. m. *ficatum, nubilum* > *ficat, nor*; din masculine slave: *plug, pod, văzduh, zid*; din feminine franceze: *puseu, voleu*; din masculine franceze: *birou, tangou, bagaj, etaj*; din masculine italiene: *serviciu, geniu* etc. Recent, tendință inversă, de trecere a unor **n.** termeni de specialitate la masculin: *acumulatori, carburatori, robineți, termeni, vagoneți*. • În limba veche, unele substantive aveau gen oscilant încă

din sec. 16: *eres* și *eresă*, *grăunț* și *grăunță*; și-au păstrat genul **n.** până în sec. 17–18: *obraz* (pl. *obraze*), *umăr* (pl. *umere*), *stâlp* (pl. *stâlpure*), *genunchi* (pl. *genunche*) ș.a. *A.P.*

nominal, grup ~. Coeziunea componentelor **g.n.** se realizează prin acord* (*casă albă*), prin recțiune* cazuală (*casa părinților* – substantivul regent impune atributului* substantival cazul genitiv*), prepozițională (*dependența de părinți* – substantivul regent impune atributului substantival construcția cu prepoziția *de*), conjuncțională (*renunțarea să mai încerce* – substantivul regent impune propoziției atributive* conjuncția *să*), prin restricții de articulare și de topică (*acest copil – copilul acesta*), prin utilizarea articolelor* cu rol sintactic de legare a atributelor de regent (*o casă a părinților*, articol genitival*; *casa cea nouă*, articol adjectival*; vezi **joncțiune**). • Structura **g.n.** diferă parțial în funcție de caracteristicile gramaticale / semantice ale regentului; de ex., atributul adverbial fără prepoziție determină doar substantive comune abstracte verbale / adjectivale – *plecarea (a pleca) acum, prezența (prezent) aici* –, niciodată substantive comune de alt tip, substantive proprii, pronume ori numerale. • În dacoromâna modernă, atributele dependente de același termen regent în structurile sintactice complexe pot fi de același tip – coordonate între ele, cu excepția atributului realizat ca dativ posesiv* (*casă mare și frumoasă*), corelate (*drumul de la București la Cluj*) – ori de tipuri diferite (*marea lui plăcere de a citi*) uneori coordonate (*fragmente arhitectonice de aceeași valoare și aparținând aceleiași perioade*). • Analog cu relația dintre determinantele verbului, anumite tipuri de atribute ale substantivelor abstracte nume de acțiune sunt obligatoriu sau de regulă coocurente, făcând parte din **g.n.** cu structură ternară: atributul cu valoarea unui complement indirect* (dativul* adnominal și construcțiile prepoziționale, gramaticalizate sau nu, echivalente cu dativul), propoziția atributivă pronominală ce redă o completivă indirectă* (introdusă de un pronume / adjectiv pronominal în dativ sau în acuzativ* cu prepoziție substituibil prin dativ), atributul cu valoarea unui complement de agent* și atributiva pronominală ce redă propoziția completivă de agent* apar, în general, în prezența unui determinant al numelui de acțiune având valoarea unui complement direct*: *furnizarea de armament combatanților (la numeroși combatanți, cui s-a angajat în luptă, la câți s-au angajat în luptă); avertizarea lor de către inspector (de către cine are datoria să o facă)*. Atributul genitival cu valoarea unui subiect* și cel cu valoarea unui complement direct sunt incompatibile ca determinante ale aceluiași substantiv regent nume de acțiune, postpuse regentului, indiferent de topica lor relativă: **interpretarea criticului a romanului*, **interpretarea romanului a criticului* (construcția comportă uneori mai multe analize – *interpretarea unei cărți a criticului* „care aparține criticului"). • Ordinea relativă a determinantelor de tipuri diferite, în dacoromâna contemporană, este, în general, atribut adjectival – atribut prepozițional – atribut genitival (*lecția nouă de gramatică a profesorului, noua lecție de gramatică a profesorului*), cu posibilitatea distanțării adjectivului când dependența față de regent e clar marcată prin acordul în gen și număr (*cursul de gramatică nou al profesorului*); adjectiv pronominal – adjectiv propriu-zis (*orașul acela mic, acel mic oraș, acel oraș mic*); atribut genitival – atribut verbal (*sosirea lor până a se însera*), atribut adverbial – atribut genitival sau invers (*întrunirea astăzi a noului Parlament, întrunirea noului Parlament astăzi*); atribut genitival – propoziție atributivă (*îndemnarea lor să renunțe*) etc.

Atributele însoțite la rândul lor de determinanți se plasează mai ales după atributele fără determinanți (*participarea astăzi la demonstrație; participarea la demonstrație astăzi 15 februarie*). Uneori topica reflectă gradul de legătură dintre regent și atribute: în general, atributul prepozițional corespunzător complementului de agent precedă alte atribute prepoziționale (*capturarea armelor de către gardiști cu complicitatea unor militari*), iar atributul introdus printr-o prepoziție-regim al regentului ori prin *de* cu valoare de subiect sau de complement direct tinde să urmeze imediat după regent (*adaptarea la situație în scurt timp*), chiar în prezența atributului ce redă complementul de agent (*acordarea de premii de către fundație*). Adesea criteriul topicii este pragmatic (atributul plasat imediat după regent exprimă o informație cunoscută, iar cel care îl urmează exprimă o informație nouă) și / sau stilistic („focalizarea" unui element prin inversiune): *organizarea în august de alegeri generale*.

Tiparul redundant, cu dublă articulare, *domnul cel tarele*, e menținut astăzi regional în dacoromână; vezi și ar. *calu ațel azburătorlu*; dr. cont. standard *domnul (cel) tare*.

G.n. dacoromânesc a evoluat spre suprimarea redundanței: articularea numai a primului element – substantivul (v. dr. *numelui tău marelui. Psaltirea Scheiană*, dr. mod. *numelui tău mare*) sau adjectivul (v. dr. *sfântul botedzul*, dr. mod *sfântul botez*) –; eliminarea articolului hotărât enclitic al atributului adjectival precedat de articol demonstrativ (v. dr. *domnul čelь tarele*, în variație cu adjectivul nearticulat enclitic, *domnulь čelь tare. Psaltirea Hurmuzaki*); eliminarea acordului în caz al adjectivului sau al articolului demonstrativ cu substantivul regent antepus – tendință populară veche, manifestată și astăzi (v. dr. *legiei creștinească*, Coresi, dr. mod. standard *legii creștinești*; dr. mod., în varianta vorbită, *omului cel bun*, dr. mod. standard *omului celui bun*); eliminarea acordului în caz al apoziției* (dr. v., populară *domnule căpitane!*, dr. cont. standard *domnule căpitan!*). Marcarea cazului numai la primul element al **g.n.** îndepărtează româna de tipul latin și o apropie de cel romanic (Tamara Repina). *C.S.*

nominală, propoziție ~. După conținut se clasifică în **p.n.** calificative (*Vorba lungă sărăcia omului*) și existențiale (*În frigider, nimic*). Unele **p.n.** sunt consacrate de uz și nu au corespondente verbale (*Nici gând!, Ajutor!, Foc!*); majoritatea propozițiilor însă se pot actualiza fie ca **p.n.**, fie ca propoziții verbale, eliptice de verbul *a fi* (*Bucuroși de oaspeți? = Sunteți bucuroși de oaspeți?*). O categorie aparte o reprezintă proverbele (*Vorba lungă, sărăcia omului*). Nu sunt foarte frecvente; apar în special în comunicarea orală, dată fiind graba exprimării sau în textele scrise, unde sunt folosite pentru expresivitate, ca marcă a oralității.

P.n. erau frecvente în latină în proverbe și maxime (*Summum ius, summa iniuria, Quid libertate pretiosius?*); de asemenea, frecventă elipsa* unor verbe: *sum, inquam, dico, facio*. • Există și în alte limbi romanice (fr. *Loin des yeux, loin du coeur*). *A.Ș.*

nominativ. Îndeplinește funcțiile sintactice: subiect*, funcție specifică (*Secretara telefonează*); nume predicativ* (*Ea este secretară*); element predicativ suplimentar* (*Ea s-a angajat secretară*); apoziție* acordată (vezi **acord**) în caz* cu un **n.** (*I-a telefonat Maria, secretara facultății*) sau neacordată în caz cu regentul (*O caut pe Maria, secretara facultății*); rareori, atribut* neapozițional ce determină un infinitiv* lung substantival nume de acțiune și redă în special elementul predicativ

suplimentar al verbului de bază (*angajarea ei secretară*). • Omonim cu acuzativul*, exceptând formele distincte ale pronumelui personal* la singular pers. 1 (N. *eu* – A. *mine, mă*) și pers. 2 (N. *tu* – A. *tine, te*); identitatea formală cu celelalte cazuri este mai limitată. Se distinge de acuzativ prin funcțiile sintactice, prin absența prepozițiilor, iar în funcția de subiect și prin următoarele mărci: acordul predicatului* (*Au alungat ursul câinii*), forma în general articulată (*Au dezavantaje soluțiile*), topica (de regulă antepus verbului, *Două secretare angajează un avocat*), intonația (*Învinge dorința teama*), sensul lexical (*Doi bolnavi tratează un medic*).

Distincția **n.** / acuzativ apare la formele pronumelui personal, de asemenea, în meglenoromână (sg. pers. 1 **N.** *i̯o, i̯eu̯, i̯uă* – A. *mini, mi*; pers. 2 **N.** *tu* – A. *tini, ti*) și în istroromână (sg. pers. 1 **N.** *i̯o* – A. *mire, me*; pers. 2 **N.** *tu* – A. *tire, te*). În aromână, identitate formală între **n.** și acuzativ, prin extinderea **n.** (reg. *eu̯, i̯o*) sau a acuzativului (reg. *mini*, general *tini*).

N. singular al majorității substantivelor și adjectivelor continuă în română (ca și acuzativul, cu care este omonim) o formă sincretică rezultată (probabil pe teren romanic, ulterior stadiului de relativă unitate a limbii latine) din confuzia cazurilor **n.** și acuzativ, identice încă din latină la neutre (rom. *frig*) și devenite omofone la masculinele / femininele de declinarea* 1, 2, 4, 5, ca urmare a slăbirii consoanelor finale *-s, -m* (rom. *lup(u), bună*). Cele mai multe substantive și adjective latinești masculine / feminine imparisilabice au fost moștenite în română cu forma de acuzativ (rom. *lege*). Forme etimologice de **n.** în română: subst. *culme, drac, împărat, jude, oaspe, om, sor(u), șarpe*, adj. *rece* etc.; la câteva substantive masculine / feminine conservarea **n.** singular etimologic este legată de păstrarea imparisilabismului în opoziția singular / plural: *om / oameni*. Vechi **n.** latinești împrumutate ulterior: rom. *nație*. În română, forme de **n.** provenite din genitiv* (*miercuri, tătâne*) sau din vocativ*, la nume proprii masculine (*Ilie*); uneori **n.** identic cu vocativul și cel distinct de acesta coexistă (*Petre, Petru*); vocativul *Ioane* se utilizează ca formă de **n.** doar regional. Spre deosebire de majoritatea idiomurilor romanice, în care **n.** este egal cu celelalte cazuri în declinarea substantivelor și a adjectivelor la singular, forma cazuală unică fiind continuarea unei forme sincretice de singular din latina vulgară (Fr. D'Ovidio, W. Meyer-Lübke ș.a.), româna menține parțial opoziția cazurilor **n.**-acuzativ distincte de genitiv-dativ* la feminin singular. **N.** singular este mai bine conservat în alte idiomuri romanice decât în română; bine păstrat în toate idiomurile mai ales la numele proprii. Forme pronominale de **n.** explicate prin acuzativ: rom. *nimeni* < lat. *neminem*. **N.** plural* al substantivelor și al adjectivelor românești continuă, în linii generale, **n.** plural latinesc: în *-ae* > rom. *-e* (*case, bune*), în *-i* > rom. *-i* (*lupi, buni*) – inovație târzie la masculine / feminine provenite din declinarea 3 latină, ca rom. *pâ(i)ni* (lat. *panēs*) – ori o formă sincretică în *-a, -ora* (la neutru) > rom. *-ă* (*scaună > scaune*), v. rom. *-ură* > rom. *-uri* (*timpuri*); din acest punct de vedere, româna se aseamănă parțial cu italiana (it. *case, lupi, braccia*; it. reg. *tembərə*) și se deosebește de celelalte idiomuri romanice, care au evoluat diferit. În flexiunea pronumelor, **n.** este în general mai bine păstrat. • Cele mai importante funcții sintactice ale **n.** românesc (subiect, nume predicativ, apoziție acordată) erau exprimate de **n.** și în latină. C.S.

nord-dunărean, român ~ (român din nordul / stânga Dunării). Denumire convențională a dialectului dacoromân folosită în opoziție cu grupul dialectelor

românești sud-dunărene; referința geografică este aproximativă, întrucât dialectul dacoromân nu se vorbește numai la nord sau pe malul stâng al Dunării (în porțiunea în care acest fluviu constituie frontiera sudică de stat a României), ci și pe celălalt mal al ei: în sud și sud-est (în Bulgaria și Serbia) și în est (în România – provincia Dobrogea). *M.A.*

normă. Reprezintă expresia convențională a unui anumit uz lingvistic, impusă cu o forță coercitivă mai mare sau mai mică persoanelor aparținând unei anumite comunități culturale. Există o **n.** lingvistică și una literară. În timp ce **n.** lingvistică are un caracter „natural" și abstract, **n.** literară este întotdeauna concretă și convențională. Prima arată „cum se spune", a doua „cum trebuie să se spună" (Coșeriu, 1967). **N.** literare se constituie într-un sistem și pot fi fonetice, morfologice, sintactice și lexicale. Majoritatea **n.** reprezintă particularități ale unor graiuri, dintre care unele se impun ca bază a limbii literare. Este cazul, în privința românei, a graiurilor muntenești, pe temeiul cărora s-a clădit varianta sa literară. În afara elementelor muntenești, predominante, româna a acceptat în câteva rânduri forme de altă proveniență regională. Astfel, la pers. 3 pl. a indicativului imperfect a fost acceptată drept literară forma bănățeană în *-u* (*aduceau*, *cântau* etc.). Tot nemuntenești sunt formele refăcute ale verbelor cu radical în *d*, *n*, *t*, (*cred*, *țin*, *simt*, *să spună*), provenite din graiurile bănățene, ardelene și moldovene. În privința lexicului pot fi citați termeni ca *bostan*, *mire*, *pișca*, *plămân*, *sicriu*, unii dintre ei fiind dublete ale cuvintelor muntenești corespunzătoare. Acceptate pretutindeni unde se vorbește românește, aceste **n.** literare se impun în graiuri, la capătul unui proces îndelungat și, în general, dificil. **N.** literare alcătuiesc împreună un cod, în elaborarea căruia un loc predominant revine personalităților, reunite în societăți savante, în cazul românei, Academiei Române. Instrumentele prin care se statuează **n.** literare sunt îndreptarele ortografice, gramaticile și dicționarele (normative). În cea mai veche perioadă a dezvoltării sale, româna literară n-a cunoscut **n.** unitare. Fiecare dialect (grai) prezintă un anumit grad de independență, având propriile sale **n.** (vezi **dialecte literare**). În această perioadă, **n.** literare se găsesc într-un proces de înrâurire reciprocă, din care se desprinde o **n.** dominantă, care se va impune la baza limbii românești de cultură. Momentul acesta nu s-a produs în sec. 16 prin tipăriturile coresiene (cum au susținut I. Bianu și N. Cartojan) și nici în sec. 19 (opinia lui A. Philippide, Iorgu Iordan și a altor lingviști din școala ieșeană). I. Gheție (1972, 2000) arată că **n.** munteană s-a impus în a doua jumătate a sec. 18, o dată cu naționalizarea serviciului divin și cu răspândirea cărților ecleziastice muntenești în celelalte provincii românești (Moldova, Transilvania și Banat). Un rol esențial în constituirea **n.** literare românești l-a jucat I. Heliade Rădulescu. Acceptând ca bază limba bisericească, unificată în sec. 18, el a ținut seama, de asemenea, de criteriul răspândirii teritoriale, al „gramaticalității" (al corectitudinii gramaticale), al eufoniei și, mai cu seamă, al latinității. În urma aplicării acestor criterii, au pătruns în limba literară și unele particularități nemuntenești, dintre care am amintit mai sus câteva. Caracterul muntenesc al limbii de cultură s-a accentuat o dată cu stabilirea capitalei la București (1862). De amintit aici deviza scriitorilor ardeleni grupați în jurul revistei „Tribuna", după care soarele României la București răsare. În perioada mai veche a limbii, **n.** literară românească era „implicită", fiind promovată îndeosebi prin școală. O dată cu impunerea unei limbi literare unitare **n.** devine „explicită", fiind

promovată în special de Academia Română, în primul rând prin stabilirea unor reguli ortografice (1881, 1904, 1932, 1953, și 1993). Nu sunt rare cazurile când autoritatea de stat a intervenit prin acte administrative pentru a determina aplicarea **n.** (vezi **ortografie**). Normele academice sunt aplicate, de asemenea, în *Gramatica limbii române* (ed. 1, 1954, ed. 2, 1963), precum și în *Dicționarul limbii române*, început de Sextil Pușcariu și continuat după 1965, o dată cu publicarea literei *M*, precum și în *Dicționarul limbii române contemporane* (1955–1957), în *Dicționarul limbii române moderne* (1958), reluat apoi în *Dicționarul explicativ al limbii române* (ed. 1, 1975, ed. 2, 1996), care au, toate, un caracter normativ declarat. *I.G.*

număr. Categorie binară: singular* și plural*, specifică substantivului*, articolului, adjectivului*, pronumelui*, verbului* și unor numerale. Morfemul de **n.** este solidar cu morfemul de caz* la substantiv (uneori și cu cel al determinării); cu cel de gen* și caz la adjectiv și cu cel de persoană* la verb (excepție face pluralul perfectului simplu* și cel al mai mult ca perfectului*, unde **n.** și persoana au mărci distincte: *cânta-ră-m, cântase-ră-m*). Mărcile de **n.** se exprimă redundant: în forma substantivului, prin desinență*, articol*, eventual și alternanță* fonetică (*cartea – cărțile*); prin acord*, în cadrul grupului nominal sau prin acordul subiectului* cu predicatul*: *Cărțile acestea ale tale sunt frumoase și interesante*. • Tipuri speciale de substantive, din perspectiva categoriei **n.**: substantive care nu satisfac decât contexte de singular (vezi **singularia tantum**); substantive care nu satisfac decât contexte de plural (vezi **pluralia tantum**); substantive invariabile*, care satisfac atât contexte de singular, cât și de plural, având aceeași formă în ambele contexte („număr comun", după Paula Diaconescu): *pui, muncitoare, nume*.

În Banat, Crișana, Maramureș și Moldova substantivele masculine și feminine cu tema terminată în consoană dură (*s, z, ḑ, ţ, ş, j, r*) neutralizează opoziția de **n.**: (sg. și pl.) *coasă, buză, tăbliță; hoț, cocoș*. Tendință de evitare a acestei omonimii în unele zone din Banat, unde femininele de declinarea I au desinența de plural *ø*: *pupăză – pupăz, scoarță – scorț*. În vestul și sudul Transilvaniei, forme arhaice de singular, omonime cu pluralul: *melci, copaci*. • În dialectele din sudul Dunării nu se produce neutralizarea opoziției singular – plural la tipul *ochi*, datorită finalelor vocalice: ar. *ocl'u – ocl'i* (față de dr. sg. și pl. *ochi*), ir. *geruncl'u – gerucl'* (față de dr. sg. și pl. *genunchi*). Opoziția de **n.** are un randament funcțional ridicat în aromână, spre deosebire de meglenoromână, unde aceasta se neutralizează la unele substantive prin pierderea lui *-i* scurt: sg. și pl. *pom, țerb, lup, domn* și, mai ales, de istroromână, unde această opoziție se neutralizează frecvent la masculin: substantivele terminate în consoane labiale, palatale și în *s, ș, z, j* și *r* nu mai disting singularul de plural: sg. și pl. *coacăz, cupilaș, frasir, l'epur, nap*. Nici în meglenormână nu mai fac distincția de **n.** multe masculine: sg. și pl. *lup, domn*. Ca o reacție, extinderea desinențelor de neutru plural la unele masculine pentru marcarea opoziției (vezi **plural**).

În latină opoziție binară (rare urme de dual), moștenită de toate limbile romanice. Desinențe variate, care cumulau valorile de **n.**, gen și caz, la verb de **n.** și persoană. Slăbirea flexiunii în latina vulgară prin confundarea desinențelor cazuale duce la accentuarea distincțiilor singular-plural, care se realizează cu un **n.** mai redus de desinențe. Rare treceri de la plural la singular, din pricina omonimiei neutru plural – feminin singular: *folia* > *foaie*, vezi și **neutru**; unele treceri de la singular la plural: *mattea* > *mațe, palea* > *paie*

(singular refăcut *maț, pai*). • Până la ortografia din 1953, substantivele de tipul *pui, crai, ochi, arici* mai apar la singular în forma scrisă cu *-u* final: *puiu, craiu, ochiu, ariciu*; însă în unele regiuni, opoziția de **n.** fusese neutralizată încă din sec. 16. Substantivul *nume* avea, în limba veche, pluralul *numere*; neutralizarea s-a produs în sec. 17–18, când se extinde pluralul *nume*. Invers, substantive care au inițial forme de singular identice cu pluralul, își diferențiază ulterior singularul: *mânu* (sg. și pl.) < lat. *manus*, încă în sec. 16 cunoaște singularul *mână*; *fie* (sg. și pl) < lat. *filia*, apare în prezența adjectivului posesiv (*fie-ta*), dar, probabil dinainte de sec. 17, e concurat de derivatul *fiică – fiice; copaci*, după dispariția lui *-u* final de la singular, nu tolerează omonimia de **n.** și își creează singularul *copac*. *A.P.*

nume de agent, sufixe pentru ~. În **n.a.** sunt incluse și „numele de meseriaș" întrucât agentul care îndeplinește în mod profesional acțiunea verbului sau o acțiune legată de un anume obiect e un meseriaș. În **n.a.** propriu-zise sunt incluse și adjectivele corespunzătoare deoarece româna nu distinge substantivul de adjectivul format de la același verb. Sufixele principale pentru **n.a.** și de meseriaș sunt: *-(ă / i / u)tor, -toare* (*vânzător, -toare, croitor, băutor, -toare*; *comentator* subst., *crescător, -toare, muncitor, -toare* subst. și adj.; *aparținător, îmbietor, -toare* adj.; *încurajator, -toare* adj.); *-ar (-er)* (*blănar, ospătar, pălărier*). La acestea se adaugă o serie mare de sufixe folosite în grade diferite și pentru **n.a.** și de meseriaș: *-a / ent* (*proiectant, recenzent*; *fascinant* adj.), *-aș (-eș)* (*băieș, cărutaș, cercetaș*), *-ăreț* (*cântăreț*; *înfigăreț* adj.), *-ău* (*lingău, mâncău*), *-ăuș* (*cărăuș*), *-er, -eză* (*miner, recepționer*; *broder, -eză*), *-er* (*reporter, scorer*), *-eț* (*drumeț*), *-giu* (*bragagiu, grataragiu*), *-ier* (*ciorăpier, retușier*), *-ilă* (*Nimerilă*), *-ist* (*arhivist, copist*), *-nic* (*datornic; puternic* adj.), *-or, -eză* (*sudor, șamotor; coafor, -eză*) și, foarte rar, *-easă* (sufix moțional), care derivă nume de meseriaș fără corespondent masculin (*lenjereasă* < *lenjerie* prin schimb de sufix). Formează derivate **n.a.** și de meseriași exclusiv de la baze verbale: *-tor, -a / ent, -ăreț, -ău, -ăuș, -ilă*. Celelalte sufixe se atașează în majoritatea cazurilor la substantive. • Cele două sufixe foarte productive în decursul istoriei (*-tor* și *-ar*) au acum o poziție diferită: primul continuă să fie folosit într-un procedeu de derivare deschis atât pentru substantive, cât și pentru adjective (după unii cercetători formațiile în *-tor* fac parte din paradigma verbală), cel de al doilea are o productivitate mult scăzută. *-aș, -ăreț, -ău* și *-giu*, cu o productivitate medie în limba veche, sunt acum slab productive; *-eț, -ilă* și *-nic* n-au fost niciodată foarte productive pentru **n.a.** în limba contemporană sunt productive sufixele neologice: *-a / ent, -er, -ier, -or* și mai ales *-ist*.

În dialectele sud-dunărene apar numai sufixe pentru **n.a.** ocurente și în dacoromână: ar., mr., ir. *-ar* (ar. *gunusar* < *gunusescu* „spoiesc", *nutinar* < *nọatin*, mr. *căndilar*, ir. *cravaru* „văcar", *zvonar* < *zvoni*), ar. *-ği (cosaği)*, mr. *-tor, -toari* atașat și la baze nominale (*cumpărător, drumător* „drumeț").

Sufixe moștenite din latină sunt *-ar* (< *-arius*), *-tor* (formă refăcută în română după femininul *-toare* < lat. târzie *-toria*) panromanice, și *-ăreț* (< *-aricius*). Vechiul *-ar* a fost întărit prin împrumutarea v.sl. *-arĭ* < lat. *arius*, care a introdus în sistem bazele verbale, și a recentelor: fr. *-aire, -ier* (vezi și reflexul *-ier*); *-tor* a fost întărit prin împrumutarea lat. *-tor* și fr. *-teur*, care au îmbogățit seria veche cu *-ator*. Celelalte sufixe sunt exclusiv împrumuturi: *-eț, -ilă, -nic* din slavă, *-aș* din maghiară și slavă, *-ău* din maghiară, *-giu* din turcă, *-ist* cu

etimologie multiplă, greacă și latino-romanică, *-a* / *ent*, *-ard*, *-er*, *-ier*, *-or* din franceză, *-er* din engleză. *L.V.*

nume de botez. Formează o subclasă a prenumelor*, alături de numele profane sau păgâne. Sunt nume tradiționale cu semnificație creștină și conținut religios, în general. Relația directă a denominației creștine cu sărbătorile calendarului religios explică termenul de nume calendaristice. În epoca modernă **n.b.** nu sunt exclusiv religioase, copilul primind la botez și nume laice. Inventarul **n.b.** cuprinde nume biblice de origine ebraică: *Ioan, Iacob, Maria*, transmise prin latina medievală și greaca ecleziastică, de origine greacă: *Gheorghe, Alexandru* sau latină: *Augustin, Casian*. Foarte multe nume religioase sunt nume de apostoli, evangheliști, martiri, sfinți, inițial, nume profane, care au căpătat, ulterior, semnificație creștină. Alte **n.b.** au ca punct de plecare nume de sărbători religioase: *Crăciun, Duminică, Paștea, Blaga*; nume de practici religioase: *Iordan, Drăgaica*; nume de convertire: *Botez, Botezatu, Răzvan*. **N.b.** se distribuie în două serii onomastice specializate în denominația masculină și în cea feminină. **N.b.** circulă în forme culte impuse de biserică: *Teodor, Vincențiu* sau în forme populare transmise prin tradiție din latină: *Sângiorz, Sâmedrea, Îndrea, Întoni, Medru, Nicoară*. Perpetuate prin botez, numele religioase au o tradiție onomastică durabilă, care va concura cu numele laice de origine diversă, mai ales, slave. **N.b.** pătrund în inventarul românesc prin filiere diferite: catolică latinizantă și ortodoxă bizantino-slavă. Apar cu o frecvență semnificativă în primele documente românești: în sec. 11 la românii sud-dunăreni: *Ioan, Ionița, Grigorie, Niculița, Theodor, Dimitrie, Petru, Lazăr, Constantin;* în sec. 13 în Transilvania: *Buna, Karachin (Crăciun), Micus, Nuqucz* (1201–1203), în Țara Românească: *Ioan* (1247) și în sec. 14 în Moldova: *Petru* (1384), *Roman, Olecsandro, Bogdan, Ioanăș, Iuga, Andriaș, Costea* (1392). Distribuția **n.b.** actuale indică aceeași poziție dominantă a formelor onomastice religioase, care s-au răspândit în defavoarea numelor laice. Vezi **prenume**. *D.T.*

nume de familie. Se clasifică în nume de individualizare a unei persoane, alcătuind împreună cu prenumele un nume mixt (nume de familie individual) sau a unui grup de persoane legat prin rudenie directă sau indirectă (nume de familie colectiv). Denominația prin **n.f.** are un caracter oficial, care fixează uneori forme populare: supranume* sau porecle*. În sistemul popular se folosește, în general, **n.f.** unic: *Drăgotescu, Ionescu*. În sistemul oficial **n.f.** însoțește prenumele*: Ion Popescu*. Există și tradiția savantă de a dubla **n.f.** cu un toponim, pentru a indica originea locală a familiei: *Ion Alexandru Brătescu-Voinești, Ion Popescu-Puțuri*. • Ca inventar onomastic secundar, **n.f.** provin din surse diferite: lexicale (forme delexicale): *Ion Frunză, Vasile Cucu* etc., onomastice (forme deonomastice, deantroponimice): *Radu Mircea, Ion Alexandrescu* și toponimice: *Ion Bucureșteanu*. Transmisia ereditară a supranumelui constituie baza formării **n.f.** Din punct de vedere onomasiologic, supranumele devenite **n.f.** aparțin unor clase de sens privitoare la următoarele caracteristici ale persoanei: părțile corpului omenesc: *Burtă, Mână, Pântece, Sprânceană, Țeastă, Ureche, Vintre*, grade de rudenie: *Coconu, Copilu, Fata, Fecioru, Fârtat, Geamănu*, aspecte fizice: *Căruntu, Chelu, Chioru, Cârnu, Lungu, Mititelu, Orbu*, trăsături morale: *Blându, Blegu, Dibaciu, Gurеșu*, nume etnice: *Arapu, Francu, Rusu, Sasu, Tătaru, Turcu*, stare socială: *Boieru, Breslașu, Ciocoiu, Mazilu, Șerbu*, meserii / profesii: *Băieșu, Ciobanu, Crainic, Dascălu*, sau ale modului / mediului de viață al omului: nume de obiecte casnice și unelte:

Acu, Jugu, Coasă, Sculă, Teslă, arme: *Buzdugan, Durdă, Măciucă, Pală, Paloș*, animale domestice și sălbatice: *Berbecu, Bivolu, Bour, Capră, Cârlan, Mielu, Oaie, Pasăre, Ariciu, Brebu, Cerbu, Lupu, Ursu*, păsări: *Cioară, Ciocârlie, Păun, Rândunică, Vrabie*, insecte: *Albină, Furnică, Greiere, Muscă, Purice*, plante și flori: *Arbore, Busuioc, Ceapă, Ciupercă, Cânepă, Frunză, Gorun*, fenomene naturale: *Brumă, Furtună, Ghiață, Negură, Ploaie, Vijelie*, alimente: *Bragă, Brânză, Cașu, Lapte, Mămăligă, Piper, Urdă, Zamă*, metale / pietre scumpe: *Aramă, Argint, Matostat, Mărgărit, Rubin*, obiecte de îmbrăcăminte și încălțăminte: *Căciulă, Călțun, Cârpă, Cojoc, Ciobotă, Papuc*. Fixarea numelor comune ca **n.f.** se face prin preluarea formei de bază în diferite ipostaze morfologice: forme de gen diferit, masculine: *Albu, Bărbat, Bărbosu, Chelu, Spânu, Copilu, Fătu, Ursu* și feminine: *Furnică, Muscă, Nădejde, Vulpe*, forme unice de singular: *Barză, Copaciu, Cneazu, Mătase, Mierlă, Scoarță, Secară*, nearticulate: *Cioc, Colț, Faur, Galben, Limbă, Pulpă, Optaș* și articulate: *Botu, Cucu, Flămându, Porcu, Spătaru, Surdu, Urâtu*. Numeroase apelative sunt preluate în inventarul onomastic al **n.f.** ca forme derivate cu sufixe diminutivale: *Fluieraș, Cimpoiaș, Pădurețu*. Multe supranume / porecle fixate ca **n.f.** sunt nume compuse de diferite structuri (frazeologice): *Barbăalbă, Caproșu, Fruntelată, Gurălungă, Limbădulce, Ochialbi; Bea-zăce, Belibou, Belivacă, Fuge-bine, Plânge-banul, Roadeoală*. • Formele onomastice care devin **n.f.**, pe cale ereditară, sunt prenumele / hipocoristicele și toponimele. Prenumele / hipocoristicele alcătuiesc **n.f.** de tip patronimic sau matronimic, indicând filiația persoanei pe linie paternă sau maternă. Ca **n.f.**, funcția onomastică a prenumelui / hipocoristicului se schimbă, cu sau fără modificarea formei. Prenumele devenite **n.f.** pot avea forma simplă masculină: *Ioan, Petru, Vlad* sau cea feminină: *Neaga, Stanca, Zamfira*. Cele mai multe **n.f.** care provin de la prenume sunt derivate cu sufixe patronimice (vezi **patronim**), sau cu sufixe matronimice care provin din sufixe maritale (moționale) (vezi **matronim**). • Toponimele constituie baza unor **n.f.** simple: *Arieșu, Crișu, Ampoiu* sau derivate cu sufixe locale: *-an / -anu (Cârțan, Gorjanu), -ean / -eanu (Moldovean, Olteanu), -anț / -anțu: (Gataianț, Șerbanțu), -ar / -aru (Vălenar, Obedenaru), -ăuț / -ăuță (Dănăuț, Mirăuță), -i (Budai, Șincai), -inț / -ințu (Gădinț, Mehedințu)*. • **N.f.** colective apar obligatoriu alături de termenul comun corespunzător: familia *Crețu, Ionescu, Preoteasa*. De exemplu, **n.f.** *Popescu* apare în enunț în următoarele combinații contextuale: *Popescu, Popescu Ion, Ion Popescu, familia Popescu*. Înregistrăm și contextul *alde Popescu*, specific sistemului denominativ popular pentru desemnarea membrilor unei familii. Ca și în cazul formei de plural a **n.f.** (tipul formal *Popeștii*), desemnarea membrilor unei familii se confundă cu desemnarea familiei în general (*alde Popescu, Popeștii = familia Popescu*).

Inventarul **n.f.** include, pe lângă formele autohtone, numeroase forme alogene: maghiare, germane, neogrecești, sârbo-croate, bulgărești, ucrainene, italiene, franceze, izraelite, care au influențat antroponimia românească. Multe **n.f.** reprezintă traduceri ale formelor autohtone într-o limbă străină. Mai mult decât alte sisteme antroponimice, **n.f.** au fost supuse unui proces de normare, uneori forțată: intervenția autorităților a dus la maghiarizarea numelor în Transilvania, iar școala, armata și starea civilă au impus forme precum cele sufixate în *-escu* și *-eanu*. Primele forme ereditare ale numelе unic, care va funcționa ca **n.f.**, sunt menționate în Transilvania la mijlocul sec. 14 (anul 1349),

iar primele supranume patronimice (inclusiv cele derivate cu sufixul *-escu*) sunt consemnate în sec. 14 în Țara Românească (1387: *Dimitre Dăbăcescul* din *Dăbăcești*). Funcția ereditară a supranumelor se identifică cu certitudine, prin atestarea transmisibilității lor în familie, în sec. 15, atât în actele muntenești, cât și în cele moldovenești. Uzul supranumelor ereditare, ca nume al membrilor familiei, se înregistrează continuu în sistemul românesc până la data oficializării **n.f.** Primele dispoziții legale asupra folosirii **n.f.** apar în *Sobornicescul hrisov* din 1785 emis de Alexandru Mavrocordat în Moldova și în *Codica civilă a Moldovii* a domnitorului Scarlat Callimachi din 1817 (*Codul Calimah*). *D.T.*

nume de instrument, sufixe pentru ~. Sufixele cele mai reprezentative pentru **n.i.** sunt: *-tor*, *-ator* neutru, pl. *-(a)toare*, *-sor*, *-toare*, pl. *-tori* (*ștergător; comutator, emulsor; afumătoare, clocitoare*) și *-ar* (*-er*) neutru, pl. *-are* (*degetar, ploier, ștergar*); vezi **nume de agent, sufixe pentru ~**: *-tor*, *-toare* și *-ar* masculin și feminin. Celelalte sufixe pentru **n.i.** sunt mai slab reprezentate: *-aci (trăgaci)*, *-ău (mestecău)*, *-ier (afișier, balansier)*, *-or (acordor)*, toate neutre, în contrast cu omonimele lor masculine (vezi **nume de agent, sufixe pentru ~**), *-mânt (acoperământ)*, *-oi (urzoi)*, *-uș (astupuș)* neutre; *-are (brățare, frigare)*, *-ilă (răcilă* „unealtă de prins raci“, *tocilă)*, *-ieră (betonieră, radieră)*, *-niță*, *-elniță (botniță, zaharniță; șurubelniță, (în)vârtelniță)*, feminine. • Majoritatea sufixelor pentru **n.i.** se atașează exclusiv la baze verbale (*-tor*, *-toare*, *-aci*, *-ău*, *-mânt*, *-oi*, *-uș*) sau și la baze verbale (*-ar*, *-are*, *-elniță*, *-ier*, *-ieră*, *-ilă*). Se atașează exclusiv la baze nominale *-niță*. Această distribuție a bazelor reflectă înrudirea dintre **n.i.** și numele de agent. • „Instrumentul“ propriu-zis e redat prin derivatele formate cu majoritatea sufixelor: *-tor*, *-ator*, *-toare*, *-ar*, *-are*, *-ilă*, *-elniță*. „Recipientul“, prin derivate în *-ieră* și *-niță*. Uneori e greu de distins sensul de **n.i.** de sensul „nume de recipient“; ex.: *afișier, pudrieră* „dispozitive de expunere sau păstrare a obiectelor...“ și „recipiente care conțin...“. Mult mai rar, confuzia se produce cu „numele locului“: *cuptor*. • Între sufixele pentru **n.i.** foarte productive de-a lungul istoriei sunt numai *-tor* și *-toare*. În limba contemporană cel mai productiv pare a fi *-ieră*. • Sufixele *-ău* și *-oi* par să aibă mai mare răspândire în Transilvania.

Pentru **n.i.** din sudul Dunării nu sunt înregistrate sufixe în lucrările de specialitate.

Româna a moștenit din latină sufixele: *-tor*, *-toare (<-torium, -toria)*, *-oi (< -o, -onis)*, panromanice; *-ar (< -arium* confundat cu lat. *-ale* și *-are*, formele sustantivale ale sufixelor adjectivale *-alis*, *-aris)*, *-are (-ale* și *-aria)*, *-mânt (< -mentum)*, păstrate numai în unele limbi romanice. Celelalte sufixe sunt împrumutate: *-aci*, *-ilă*, *-niță* din slavă; *-ău* din maghiară; *-uș* (cu etimologie controversată) pare a avea origine multiplă, slavă și maghiară. Împrumutul *-ator* din franceză întărește sufixul *-tor*. *-elniță* e dezvoltat din *-niță* cu interfixul *-el-*. *L.V.*

nume de locuitori, sufixe, pentru ~. Sufixul cel mai reprezentativ este *-ean*, cu varianta fonetică *-an* (uneori greu de distins de sufixul *-an*) și cu femininul *-că* pentru substantive, *-ă* pentru adjective și rar pentru substantive: *craiovean, -că, -ă; cetățean, -că, -ă; clujean, -că, -ă; ieșean, -că, -ă; băcăuan, -că, -ă; hotăran, -că* < *Hotarele*. Cu inventare mai puțin numeroase sau chiar foarte reduse, de asemenea, specializate pentru **n.l.**, sunt sufixele: *-ac (bosniac, prusac)*, *-an (marocan, caldeean, australian)*, *-ez*, *-oaică*, *-ă (chinez, -oaică* subst., *-ă* adj., *olandez, -ă*, subst., adj.*)*, *-ian (atenian)*, *-in (bizantin)*, *-(i)ot*

(cipriot, epirot), -it (israelit). Foarte rar formează **n.l.** *-ar*, unul dintre sufixele românești cu cea mai bogată și variată semantică: *poienar*. • Sufixele pentru **n.l.** derivă substantive, uneori și cu funcție adjectivală (cu valoarea „apartenență locală"), de la toponime (românești sau străine) și foarte rar de la apelative din aceeași sferă semantică: *nemț(e)an < Neamț (călugăr ~), vietnamez < Vietnam (bucătărie ~ă), sătean < sat*. **N.l.** în *-ar* și mai ales *-(e)an* sunt o sursă puternică de formare a numelor de familie: *Hațegan(u) < Hațeg, Moldov(e)anu < Moldova, Rebreanu < Rebra; Crăsnaru < Crasna*. • Foarte productiv de-a lungul istoriei a fost și este încă sufixul *-ean*. Productive (pentru teme străine) sunt și sufixele relativ recente (intrate în limbă la sfârșitul sec. 18 și începutul sec. 19): *-an, -ez, -ian: venezuelan, scoțian, ceilonez, cubanez, atenian*. (Vezi și formațiile glumețe, cu circulație în limbajul familiar actual: *maidanez, străinez*, exclusiv adjective.) Celelalte sufixe sunt foarte slab sau total neproductive (*-ac: rusac, sârbac*, la Cantemir, *-(i)ot: sinaiot, -it: meglenit*). Derivatele cu *-in, -(i)ot și -it* sunt folosite numai în limba literară. • Varianta *-an* pare a fi mai frecventă în nordul Transilvaniei și al Moldovei.

În dialectele sud-dunărene apar sufixele: ar. *-ean, -an* (*tărnovean, grupišan*), *-(i)ot* (*dinisk'ot < Dinișcu*) și mr. *-ean, -an* (*cătunean, l'umnițan < L'umnița*), toate ocurente și în dacoromână.

Spre deosebire de alte limbi romanice, care au moștenit sufixe pentru **n.l.** (lat. *-anus* > it. *-ano, -iano*, fr. *-ain*, lat. *-ensis* > it. *-ese*, fr. *-ois, -ais*), româna pare să nu fi păstrat sufixe latinești cu această valoare. O singură excepție ar putea fi sufixul *-ar* (< lat. *-arius*) ocurent în câteva **n.l.** a căror istorie este însă controversată: unii cercetători (bazându-se exclusiv pe derivate cu tema în *n*) îl explică pe *-ar* din *-ean*, prin disimilare (**poienean* > **poienear* > *poienar*), deci valoarea „originea locală" ar fi condiționată la *-ar* de finala temei (S. Pușcariu); alții – bazându-se, pe de o parte, atât pe formații românești în *-ar* cu tema în alte consoane decât *n* (*Bercarul, Grânari* etc.), cât și pe formații în *-ean* cu teme în *n* (*Crăsneanu*) și, pe de altă parte, pe **n.l.** romanice formate cu urmașii lat. *-arius* (sic. *catrinaru < S. Caterina*, it. *abetonaro < Abetone*) – afirmă că apariția sufixului *-ar* la **n.l.** e independentă de sufixul *-ean* (V. Bogrea, Iorgu Iordan). Sufixul specializat pentru **n.l.** *-ean* (cu varianta veche *-eanin*) < v. sl. *-janinŭ*, pl. *-jane* e atestat din primele texte: *samarean, samareanin, samarinean*. Varianta *-an* a apărut după consoanele pronunțate dur (*hotăran, argeșan* etc.), după *u* și *i* consoane (*băcăuan, Brezoianu*) sau după consoane care urmate de *e* ar fi fost profund alterate (*lipscan, hațegan*). *-an* este întărit de împrumutul romanic *-an, -ian* < fr. *-ain, -ien*, it. *-ano, -iano* (*indian* < fr. *Indien*, it. *indiano, cuban* < fr. *Cubain*, it. *cubano, parizian* < fr. *Parisien*). Tot împrumuturi (latino-)romanice sunt: *-ez* (< it. *-ese*, fr. *-ais*), care umple golul lăsat de pierderea sufixului latinesc *-ensis* (*libanez* < it. *libanese*, fr. *Libanais*); *-in*, din franceză și latină (*bizantin < byzantin, byzantinus*); *-it*, din franceză (*israelit < Israélite*). *-ac* e împrumut latino-romanic și slav (*austriac* < lat. med. *austriacus*, it. *austriaco, prusac* < rus., pol. *prusak*); *-(i)ot* e împrumut din greacă și franceză (*fanariot* < gr. *fanariotis, cipriot, italiot* < fr. *Cypriote, Italiote*). *L.V.*

nume proprii. Alcătuiesc una dintre cele două subclase ale substantivului, opusă numelor comune (substantivelor comune sau apelativelor). Spre deosebire de numele comune, care denumesc, generalizând trăsăturile obiectelor, **n.p.** identifică și individualizează obiectele. Această

funcție marchează tot comportamentul gramatical al **n.p.**, mai ales, particularitățile categoriei de număr și cele privitoare la articulare. Se clasifică, după denotat, în nume de persoană, prenume*: *Ion, Vasile, Maria, Ecaterina*; nume de familie*: *Tomescu, Ploieșteanu*; supranume* / porecle*: *Năfrămioară, Gulaș, Năsosu*; zoonime*: *Patrocle, Grivei, Joian, Dumănica*; toponime*: *Siret, Ialomița, Negoiu, București*; astronime*: *Aldebaran, Altair, Casiopeea*; nume de întreprinderi și instituții: *Academia Română, Regia Apele Române, Ateneul Român*; nume de obiecte industriale și mărci: cosmetice *Farmec*, radio *Gloria*, prăjitură *Gioconda*; nume de evenimente istorice, social-politice: *Unirea Principatelor, Revoluția din Decembrie*; nume de sărbători: *Crăciun, Paști, Bobotează*; nume de vehicule: *Orient-Expres*, rapidul *Dacia*; titluri de opere științifice și artistice: *Moromeții, Răscoala, Rapsodia Română*. Spre deosebire de alte limbi, în română, numele de vânturi, de popoare, de etnii nu sunt considerate **n.p.** Clasele de **n.p.** se deosebesc prin mărimea inventarului, prin caracterul deschis sau închis, vechi sau recent, prin specific denominativ. După structură, **n.p.** se împart în nume simple și nume compuse. Nu alcătuiesc o clasă închisă rigid, transferurile spre numele comune fiind frecvente. Se redau ortografic cu majusculă la inițială. *D.T.*

numele acțiunii și al rezultatului ei, sufixe pentru ~. Sunt abstracte verbale formate prin derivare cu sufixe, derivare regresivă și conversiune de la verbe de acțiune sau, mult mai rar, de stare: *plecăciune, amețeală; greș, plac; plimbare, spălat*.

1. Sufixele cele mai reprezentative pentru **n.a.r.** (fără a avea exclusiv această valoare) sunt: *-aj (masaj), -anie, -enie (afurisanie, curățenie), -a / i / uție (administrație, nutriție, substituție), -ă / iciune, -iune (înșelăciune, putreziciune; deriziune), (-ă / e / i)tură, -sură, -atură (alergătură, tăietură, ciupitură, arsură; curbatură), -eală, -ială (amăgeală, chibzuială), -e / ăt (zâmbet, treacăt), -ință, -a / ență (credință; alternanță, insistență), -mânt, -ment (jurământ; antrenament), -toare, -soare (vânătoare, plânsoare)*. Câteva sunt reprezentative mai ales pentru alte valori (diminutivală, numele calității și al stării, colectivă): *-iș (seceriș), -uș (frecuș)* și, foarte rar, *-ie (bucurie), -ime (usturime)*. • Valoarea abstractă de **n.a.** se realizează frecvent în forma concretă de rezultat al acțiunii: *spurcăciune, pardoseală, muget, picătură* etc. La unele derivate valoarea abstractă e greu de distins de corespondentul ei concret: *speranță, răscroială, vedenie, zâmbet, biruință* (derivate cu câte un singur sens). Alte derivate cu sensuri distincte pentru cele două valori: *împărtășanie, căzătură, ninsoare*. Derivatele ca *acreală, limpeziciune, slăbiciune*, care pot fi raportate atât la verbe, cât și la adjective, prezintă sensuri diferite după bazele de referință: „rezultatul acțiunii" sau „numele stării" („băutură cu gust acru" / „proprietatea de a fi acru" etc.). În structura semantică a unor derivate se interferează valoarea **n.a.** cu valoarea „numele calității": capacitatea cuiva de a îndeplini în mod caracteristic pentru el o anumită acțiune e percepută ca o calitate. Aceste derivate pot fi raportate atât la un verb, cât și la un nume (bază a verbului sau numele de agent derivat de la acesta): *iuțeală – iuți, iute, îndrăzneală – îndrăzni, îndrăzneț, putință – putea, puternic, cutezanță – cuteza, cutezător*. Pentru valoarea „locul acțiunii" vezi **numele locului, sufixe pentru ~.** În limba contemporană e productiv neologismul *-ație / une*, iar inventarul derivatelor **n.a.** a fost și continuă să fie sensibil îmbogățit prin împrumuturi de derivate cu sufixele *-aj, -a / entă, -ment*.

În dialectele sud-dunărene numărul sufixelor pentru **n.a.r.** ocurente și în dacoromână e aproximativ egal cu numărul sufixelor nonocurente în dacoromână: ar. *-čune* (*alăvdăčune*), mr. *-tšuni* (*spurcătšuni*), ar. *-ęală* (*aenęală* „măturare"), ar., mr. *-mint(u)* (*acupirimintu, cupirimint*), mr. *-iș* (*măținiș* < *mațin*), ar., mr. *-ură* (*alăgătură* < *alag, cuminicătură*); ar., mr. *-ată* (*scăpitată* „apus de soare", *mutšcată* „îmbucătură"), ar. *-atic* (*adil'atic* „respirație"), mr. *-il'ă* (*bucuril'ă*), ar. *-izmă* (*asparizmă* „sperietură"), ar. *-ut* (*plângut* „plânset").

Mare parte din sufixele pentru **n.a.r.** sunt moștenite. Unele sunt panromanice: *-ă / iciune* < *-tione, -ie* < *-ia, -ință* < *-entia, -mânt* < *-mentum, -t / sură* < *-tura, -sura*. Altele sunt moștenite numai în unele limbi romanice: *-e / ăt* < *-itus, -ime* < *-imen*. Specific pentru română este *-toare, -soare* < lat. *-toria, -soria*, transferat în categoria **n.a.**, poate în urma unei încrucișări între *-tură (< -tura)* și *-oare (< -or)* (I. Fischer). Celelalte sunt împrumuturi: slave: *-anie, -enie, -eală* și *-iș*; slav și maghiar: *-uș*; latino-romanice: *-țiune* și *-ție, -atură, -ință* și *-anță, -ament*, care întăresc formele vechi *-ciune, -ătură, -ință, -mânt*; francez: *-aj*. Cu valoarea **n.a.** sufixele vechi moștenite *-ciune, -ință, -tură* au fost foarte productive. O productivitate relativă au avut *-anie, -eală*. • Sufixele dialectale nonocurente în dacoromână sunt moștenite: *-ată* < *-ata*, *-atic* < *-aticus*, *-il'ă* < *-ilia* sau împrumutate: *-izmă* < gr. *-ίσμα*, *-ut* < sl. *-ot*.

2. Derivatele regresive sunt substantive postverbale cu valorile obișnuite: **n.a.** (*goană* < *goni*, *pândă* < *pândi*) și **r.** (*câștig* < *câștiga, colind* < *colinda* < *colindă* < sl.). Rar, în limba veche, apar formații cu valorile „nume de agent" și „locul acțiunii", valori care nu se asociază în mod obișnuit cu **n.a.** (*pază* „nume de agent" și „locul acțiunii"), *păstru* „locul acțiunii". • Procedeul e foarte productiv în română și mult folosit în limba literaturii artistice (*alint, licăr, mișun*).

Pentru originea procedeului vezi **regresivă, derivare ~.**

3. Prin conversiunea (= substantivarea) formelor de infinitiv lung și supin se obține cel mai important și mai sistematic mijloc de redare a **n.a.r.** în română: *venire, durere; avere, hotărâre, încăpere, mâncare; cântat, spălat; așternut, avut, ciupit*. Ca și derivatele sufixale, infinitivul și supinul substantivate au, în afară de valorile principale (**n.a.r.**), valori legate de acestea: „numele locului unde se petrece acțiunea" (*curgere, asfințit*), „numele calității" (*mărire*) etc. • Pierderea valorii verbale a infinitivului lung corelată cu marea productivitate a conj. 1 a determinat tendința transformării sufixului morfologic *-are* în sufix lexical. Această tendință, susținută de existența infinitivului scurt pentru funcția verbală, e sugerată de: derivate în *-are* de la verbe de conj. 2 și mai ales 3: *zăcare, crezare, născare, vânzare* etc.; adaptarea unor **n.a.** neologice cu diverse sufixe prin formații în *-are*: *blanșisare* după fr. *blanchissage*, *eșapare* după fr. *échappement*; **n.a.** în *-are* fără teme verbale: *contextuare, dezeroizare*. • Procedeul exprimării **n.a.r.** prin infinitivul lung și supinul substantivate este moștenit de română din latină și bogat atestat din cele mai vechi texte. Ambele tipuri de formații au fost productive de-a lungul istoriei. În limba actuală productivitatea infinitivului substantivat e în creștere, fapt dovedit prin numeroși termeni tehnici noi (*impozitare, mondializare*), cât și prin formații ocazionale, cu sau fără baze verbale (*inadecvare, obstaculare, campanizare, profesorizare*). Supinul substantivat, menținut prin formații vechi, e în scădere. Totuși există câteva formații apărute pe la mijlocul sec. 20. *L.V.*

numele calităţii şi al stării, sufixe pentru ~. Sunt abstracte nominale: *vioiciune, fineţe, tărie, cruzime, saţietate, fierbinţeală, surzenie, certitudine, căldură*. Sufixele cele mai reprezentative pentru **n.c.s.** (fără a avea exclusiv aceste valori) sunt relativ puţine: *-ă / e / utate, -itate* (*bunătate, varietate, răutate, intimitate*), *-ie* (*hărnicie*), *-eaţă, -eţe* (*negreaţă, blândeţe, supleţe*). Mai numeroase sunt sufixele care derivă **n.c.s.**, dar au alte valori principale („numele acţiunii", colectivă, „numele locului"): *-ărie, -erie* (*meschinărie, pedanterie*), *-ciune* (*vioiciune*), *-eală* (*sprinteneală*), *-enie* (*dârzenie*), *-ime* (*îngustime*), *-inţă, -anţă* (*uşurinţă, siguranţă*), *-itudine* (*promptitudine*), *-oare* (*răcoare, paloare*), *-ură, -ă / itură* (*căldură, obrăznicătură, vechitură*). Abstracte nominale sunt şi derivatele în *-ism* cu valori care nu se regăsesc la sufixele de mai sus, dar care pot fi reduse la valoarea caracteristică, **n.c.**: *parlamentarism*. • Cu baze „nume de meseriaşi" *-ie* şi compusul lui, *-ărie*, derivă „nume de meserie" şi „numele locului unde se exercită meseria": *tăbăcărie, ţesătorie, lăcătuşerie, tinichigerie, tutungerie*. Sporadic şi numai în derivate învechite (şi dialectale, vezi mai jos), valoarea e redată şi de *-lâc: avocatlâc*. Prin formaţiile cu această valoare sufixele menţionate sunt asociate cu „numele stării" şi „numele acţiunii". • Bazele caracteristice pentru **n.c.s.** sunt adjectivele (vezi mai sus). Câteva sufixe se ataşează, rar, şi la baze substantivale: *copilărie, saţietate, robie, duhoare*. Singurul sufix care se ataşează cu preponderenţă la baze substantivale (comune şi proprii) este *-ism: banditism, miticism*. În mod excepţional, *-ătate* apare într-un derivat de la numeral: *întâietate*, iar *-ism* în câteva derivate de la verbe: *determinism*. Câteva derivate pot fi raportate atât la adjective, cât şi la verbe (denominative). Vezi **numele acţiunii şi al rezultatului ei, sufixe pentru ~.** • Distincţia între **n.c.s.** nu este foarte netă: starea denumită este caracterizată prin trăsătura la care se referă baza. De aceea există derivate, ca de exemplu *intimitate, căldură*, despre care nu se poate spune cu certitudine dacă denumesc „calitatea" sau „starea". • **N.c.s.** se pot realiza şi sub formă concretă, ca sens distinct de cel abstract în cadrul aceluiaşi derivat (*meschinărie* „lipsă de nobleţe sufletească; faptă de om meschin", *dulceaţă* „însuşirea...; preparat alimentar...", *pustietate* „singurătate; loc lipsit de vegetaţie...", *tărie* „forţă fizică; băutură tare" şi mai ales derivatele raportabile la baze adjectivale şi verbale, vezi mai sus) sau ca unic sens al derivatului (*comicărie, bălţătură*). • Derivatele în *-ism* se detaşează de celelalte abstracte nominale prin numeroasele sensuri speciale pe care le redau: „doctrină" (*darwinism*), „curent filosofic sau literar" (*junimism*), „atitudine" (*patriotism*), „orânduire socială" (*capitalism*) etc. Aceste sensuri sunt subordonate valorii **n.c.** • Sufixele productive în decursul istoriei au fost: *-ie, -ime, -eţe, -etate, -enie*. În limba actuală sunt foarte productive *-itate* şi *-ism* (în limba literară, cu preponderenţă în limbajul presei).

În aromână şi meglenoromână apar numeroase sufixe pentru **n.c.s.** Ocurente în dacoromână: *-ar, -ame, -ime* (în dr. *-ime*) (*amărame, lărdzime*), mr. *-imi* (*acrimi*), ar. *-ătate* (*eftinătate*), ar. *-čune* (*amărăčune*), mr. *-tsuni* (*mărătsuni*), mr. *-eală* (*răţeală*), ar., mr. (ar. *uruteaţă* „urăţenie", *g'ineaţă* < *bine*, mr. *juneaţă* „vitejie"), ar. *-inţă* (*slăbinţă*), ar. *-lyk'e* (*cărbunărlyk'e*), mr. *-lọc* (*priịatilọc*), *-urie* (*drăcurie* „drăcie"). Nonocurente în dacoromână: ar. *-atic* (*ğunatic* „vitejie"), ar. *- il'e* (*bugăţăl'e*), mr. *-il'ă* (*bugăţil'ă*), ar. *-iazmă* (*murg'iazmă* „amurg"), mr. *-utiịa* (*gulutiịă* „goliciune").

Cu excepţia sufixului *-tudo*, româna a moştenit toate sufixele care în latină

formau abstracte nominale. Cele specializate de la început pentru această funcție (*-tione* > *-ciune*, *-ia* > *-ie*, *-itia* > *-eață*, *-tas* > *-tate*), ca și cele care inițial fuseseră specializate pentru abstracte verbale (*-or* > *-oare*, *-men* > *-ime*, *-ura* > *-ură*). Între acestea reflexele lat. *-tione*, *-ia*, *-itia*, *-or*, *-tas*, *-ura* sunt panromanice, iar lat. *-(a / i / u)men* e păstrat în principalele limbi romanice. *-ărie* e compus în română din sufixele moștenite *-ar* și *-ie*. Celelalte sufixe pentru **n.c.s.** sunt împrumuturi: *-eală* și *-enie* din slavă, *-lâc* din turcă, *-ism* și *-tudine* împrumuturi savante latino-romanice: *-ismus* (< gr.), *-tudo*. În plus, sufixele moștenite *-ie*, *-eață*, *-oare*, *-tate* sunt întărite prin împrumuturi din slavă și greacă (*-ie*), respectiv latino-romanice (celelalte); *-ărie* e întărit prin împrumutul fr. *-erie*. Sufixele dialectale nonocurente în dacoromână sunt moștenite din latină (ar. *-atic* < *-aticus*, ar. *-il'e*, mr. *-il'ă* < *-ilia*) și împrumuturi (ar. *-iazmă* < gr, *-ιάσμα*), mr. *-utija* < bg. *-otija*. *L.V.*

numele locului, sufixe pentru ~. Sunt sufixe relativ puține și despre nici unul nu se poate spune că este reprezentativ pentru această valoare: *-ar (grânar)*, *-erie (imprimerie, parfumerie)*, *-et (brădet)*, *-ie (bucătărie, judecătorie)*, *-ime (împrejurime)*, *-iș (ariniș)*, *-iște (lupiște* „loc unde stau lupii“*)*, *răriște, semeniște* („loc cu plante semănate...“*)*, *-toare*, *-soare (trecătoare, închisoare)*, *-tor* n. *(spălător, vorbitor)* și sufixele compuse: *-ărie (-erie) (bostănărie, tutungerie)*, *-ăriște (plopăriște)*. Bazele sunt foarte frecvent substantivale, mai rar verbale, foarte rar adjectivale și adverbiale. • Sufixele cu care se formează **n.l.** sunt aceleași cu cele care formează colectivele, numele acțiunii, al instrumentului și al calității. De aceea numeroase derivate redau, pe lângă valoarea locală, și unele valori din cele menționate: *blănărie* „meseria și atelierul *blănarului*, obiecte confecționate de ~“, *nisipărie* „carieră de *nisip*, ~ mult“, *cânepiște* „loc cultivat cu *cânepă*, ~ multă“, iar în cazul unor derivate ca *brădet*, *mestecăniș* (formate de la nume de plante), e practic imposibil de distins între sensurile local și colectiv.

În aromână și meglenoromână apar sufixele *-ină* (*fucurină* „loc unde s-a făcut foc“, *bumbățină* „loc unde s-a semănat odată bumbac“) și *-ište / i* (*căprište* „loc unde se găsește mult gunoi“, *bumbachiști*), ocurente și în dacoromână; în aromână apare și *-aryo* (*tabacaryo*), nonocurent în dacoromână.

Româna, ca și celelalte limbi romanice, moștenește cele mai multe sufixe latinești pentru **n.l.**: *-arium* > *-ar*, *-etum* > *-et*, *-ia* > *-ie*, *-torium* > *-tor*, *-t / soria* > *-t / soare*. Din descendenții lat. *-arius* și *-ia* se formează în română sufixul compus *-ărie*. Sufixele *-iș*, *-iște* sunt împrumuturi din v. bg. *-iš*, *-ište*; *-erie* e împrumut din franceză (*-erie*). Din *-ar* și *-iște* se formează compusul *-ăriște*. Sufixul ar. *-aryó* e împrumut < gr. *-αρειό*. *L. V.*

numeral. Se comportă, din punct de vedere gramatical, fie ca substantive* (*Au câștigat trei dintre participanți; A câștigat al treilea*), fie ca adjective (*Trei elevi au câștigat*), fie ca adverbe* (*A repetat de trei ori*). • Eterogenitatea clasei **n.** se reflectă în numeroasele subclase care se pot distinge în funcție de sensul general pe care îl exprimă și în funcție de structura internă a membrilor: **n.** cardinale* propriu-zise (*cinci, cincisprezece, douăzeci și cinci*), fracționare* (*doi pe cinci*), colective* (*amândoi, toți trei*), multiplicative* (*îndoit, întreit*), distributive* (*câte doi, câte trei*), adverbiale* (*o dată, de două ori*); **n.** ordinale propriu-zise (*o dată, de două ori*) și adverbiale (*prima dată, a doua oară*). Unele **n.** se actualizează exclusiv ca locuțiuni* (**n.** fracționare, colective, distributive, adverbiale, ordinale). • Categoriile gramaticale

se realizează în mod particular, dat fiind sensul intrinsec al acestei părţi de vorbire. Numărul apare doar la câţiva membri ai unor clase (ex., *primul, primii*). Majoritatea **n.** sunt invariabile în raport cu genul, cu excepţia **n.** cardinale propriu-zise corespunzătoare lui 1 şi 2 sau formate pe baza acestora *(unu, una, doi, două, douăzeci şi unu, douăzeci şi una)*, a **n.** colectiv pentru 2, a **n.** distributiv pentru 2, 12, 22 etc. şi a **n.** ordinale, care au forme distincte de gen. Caz au doar **n.** cu valoare substantivală (ca reflex al relaţiilor în care intră cu ceilalţi constituenţi ai propoziţiei) şi cele cu valoare adjectivală (ca urmare a acordului cu substantivul determinat). Eterogenitatea clasei se manifestă şi în domeniul marcării cazului. De la o subclasă la alta, uneori de la un membru la altul al unei clase, apar diferenţe: unele **n.** realizează cazul flexionar prin desinenţă* (*unui*) sau îl marchează prin articolul hotărât propriu-zis (*primului*), respectiv articolul demonstrativ* care însoţeşte **n.** (*celui de al doilea*), altele îl realizează analitic, prin prepoziţie (construcţii echivalente cu genitivul: prepoziţia *a* + A. – *nota a cinci dintre ei*; construcţii echivalente cu dativul: prepoziţia *la* + A. – *dau la cinci dintre ei*).

În dialectele sud-dunărene se conservă din latină **n.** 1–10. Sistemele de numărare (11–19, 21–99) au fost influenţate de limbile balcanice cu care dialectele au intrat în contact, iar în unele puncte sunt mai conservatoare. Unele deosebiri faţă de dacoromână privesc posibilităţile de articulare, subclasele actualizate, flexiunea, structura. Descrierile nu înregistrează toate tipurile; pentru aromână sunt descrise **n.** cardinal, ordinal, adverbial, colectiv; pentru istroromână şi meglenoromână sunt înregistrate **n.** cardinal, ordinal.

În latină: **n.** cardinale, ordinale, distributive, adverbiale. • Toate limbile romanice au conservat **n.** cardinale simple din latină, dar sistemul de formare al **n.** derivate şi / sau compuse a fost restructurat sub influenţa limbilor în contact; tendinţa a fost de înlocuire a formelor flexionare sintetice cu unele analitice. Subclasele **n.** colectiv, fracţionar, multiplicativ sunt creaţii romanice, în timp ce toate celelalte au fost moştenite din latină. • Sistemul românesc de numărare se bazează, în cea mai mare parte, pe material lexical latinesc, în timp ce structura este influenţată de substrat sau de mediul balcanic; subclasele **n.** sunt formaţii pe teren românesc. *A.Ş.*

numerale, locuţiuni ~. Unele clase de numerale se exprimă printr-un grup de cuvinte care conţine un alt numeral (cardinal propriu-zis sau ordinal). Numeralul fracţionar* se realizează uneori ca **l.n.** formată din numeral cardinal propriu-zis + prepoziţia *pe / supra* + numeral cardinal (*5 pe 4, 2 pe 3*; pentru alte posibilităţi de formare, vezi **fracţional, numeral ~**). Numeralul colectiv* de la 3 inclusiv, alături de compusele sudate de tipul *tustrei, câteştrei* (posibile doar pentru numerele mici), se realizează şi ca **l.n.** formată din *toţi* + numeral cardinal propriu-zis (*toţi trei, toţi douăzeci şi patru*). Numeralul distributiv* se realizează numai ca **l.n.** formată din adverbul *câte* + numeral cardinal propriu-zis (*câte doi, doi câte doi*). Numeralul adverbial* se realizează doar ca **l.n.** formată din prepoziţia *de* + numeral cardinal propriu-zis (forma de feminin, unde există) + substantivul feminin la forma de plural *ori* (*de două ori, de trei ori*), cu excepţia primului numeral din serie, format din numeralul *o* (forma de feminin) + substantivul feminin la forma de singular *dată*. Numeralul ordinal adverbial* se realizează numai ca **l.n.** formată din numeral ordinal cu forma de feminin + substantivul invariabil *dată / oară* (*prima / întâia dată / oară, a doua*

dată / oară) sau cu prepoziția *în* + numeralul ordinal, forma de masculin + substantiv invariabil *rând* (*în primul rând*, *în al doilea rând*).

Nu existau în latina clasică. • Inovații pe teren romanic echivalente ca sens în toate limbile romanice. • Formații pe teren românesc, într-o fază veche a limbii, din elemente de origine latină. În istoria limbii române, foste **l.n.** au devenit numerale compuse (*tustrei*, *câteșpatru*, *adoară*, păstrate regional). *A.Ș.*

O

occidentalizare. Procesul de modernizare a limbii române sub influența limbilor și culturilor europene din vest, romanice și germanice. Cu determinantul specific de rigoare, **o.** *romanică* este un termen sinonim cu *reromanizare**. Propus de Al. Niculescu în 1978. *M.A.*

oclusive, consoane ~. Există patru perechi de **o.**, cu localizările: bilabială* (*p, b*), dentală* (*t, d*), palatală* (*ḱ, ǵ*) și velară* (*c, g*), ai căror termeni se disting după sonoritate*. **O.** palatale au primit interpretări fonologice diferite, fiind considerate fie foneme independente, fie variante poziționale ale **o.** velare *c, g* (realizate înainte de vocale palatale).

Pe mai mult de 2 / 3 din teritoriul dacoromân se înregistrează fenomenul regional al palatalizării* **o.** bilabiale. În graiurile bănățene, crișene și maramureșene este notată palatalizarea **o.** dentale. • Palatalizarea **o.** bilabiale este generală și totală în aromână. În meglenoromână se produce palatalizarea **o.** bilabiale *p; b* se palatalizează numai în graiul din Țărnareca. Istroromâna nu cunoaște acest fenomen.

O. românești *p, b, t, d, c, g* continuă, în general, **o.** latine simple sau geminate* corespunzătoare. *b* intervocalic din latină a căzut în română (suferind mai întâi un proces de spirantizare*). **O.** velare românești continuă și **o.** labiovelare latine (k^w, g^w) urmate de vocală posterioară (*quod* > *că*, *languorem* > *lângoare*). k^w, g^w urmate de *a* au evoluat – cu unele excepții – la *p, b* (*aqua* > *apă, lingua* > *limbă*). Un fenomen similar s-a produs în sardă, unde ambele consoane labiovelare s-au transformat însă în **o.** bilabială *b*. Consoanele latine *t, d, c, g*, și k^w, g^w, urmate de *ĕ, ī* sau *e, i* în hiat au fost supuse palatalizării, constituind sursa africatelor*. Ca și în italiană, în dacoromână, **o.** palatale *k′ g′* apar în cuvintele de origine latină ca urmare a palatalizării grupurilor consonantice *cl, gl (clauem* > *cheie*, lat. vulg. *glacia* > *gheață)*. Dialectele sud-dunărene conservă stadiul mai vechi de grup consonantic cu *l* palatal (*cl′*, *gl′*), caracteristic protoromânei. În dacoromână, aceste grupuri consonantice au fost atestate în textele din zona Banat-Hunedoara până la sfârșitul sec. 16. *L.I.R.*

oiconime. Au apărut mai târziu și s-au schimbat mai ușor decât hidronimele* și oronimele*, dar sunt atestate mai frecvent decât acestea, datorită importanței economice și sociale pe care au avut-o de-a lungul timpului. Majoritatea numelor de localități sunt motivate originar, fie direct, prin descrierea fizică a locului în care sunt așezate, fie indirect, prin raportarea la topice alăturate sau la aspecte sociale,

inclusiv la oamenii care au locuit în aceste așezări (mulți dintre ei consemnați ca „întemeietori"). Modelele lingvistice de formare a **o.** sunt diverse. **O.** simple, cele mai bine reprezentate numeric, îndeosebi în perioadele mai vechi, pot fi formate de la substantive comune (*Agriș, Bârlogu, Câmpia, Mălini, Periș, Poienița, Făget*), adjective substantivizate (*Roșia, Pietroasa, Strâmba*), antroponime-nume de botez (*Asan, Balint, Balomir, Balș, Bârla, Buftea, Tomșa, Vasilatu*), antroponime-nume de familie sau de grup (*Bărbuceanu, Filipescu, București, Călugăreni, Urșani, Băicoi, Focșani, Călărași, Cepari, Șerbăneasca, Belcineanca, Ivănoaia*). Caracteristice pentru sistemul oiconimic românesc cu bază antroponimică sunt numele formate cu sufixele *-ești* (patronimic) și *-eni* (care arată originea locală), în ceea ce privește atât numărul, cât și răspândirea teritorială. Interesantă este formarea, în paralel, de la aceeași bază, a unor derivate cu cele două sufixe: *Brătuleni–Brătulești, Chirileni–Chirilești, Iacobeni–Iacobești, Păuleni–Păulești, Todireni– Todirești* etc. **O.** derivate la nivel toponimic (cu sufixe toponimice de la toponime existente) au aspect de diminutive și desemnează localități mai mici, mai noi sau mai puțin importante economic și social decât cele desemnate de toponimul de bază: *Craiovița, Predeluț, Bucovicior, Dâmbovicioara, Dobrușa, Glodișoarele, Cernica, Cernișoara, Ivănețu, Făgețel, Roșiuța*. E posibil să existe și alte sufixe toponimice, dar nu este sigur dacă ele au fost atașate în limba română și direct la toponime: *-aia* (*Bobaia, Costaia, Găldaia, Drocaia*) și *-na* (*Bujorna, Glodna, Dragomirna*). Compusele sudate sunt rare: *Intregalde, Trăpâraua*. Mult mai numeroase, deși mai noi, sunt compusele analitice, formate prin adăugarea la numele de bază a unor determinanți cu rol distinctiv. Structurile rezultate sunt: substantiv + adjectiv (*Poiana Mare, Satu Lung, Călărașii Vechi, Drăgănești-Pământeni, Izvoru Negru, Malu Spart, Măru Roșu, Izvoru Rece*), substantiv + substantiv în genitiv (*Gura Sadului, Poiana Corbului, Râul Vadului, Crângu Orlii, Slobozia Movilei, Talpa Poștei, Câmpu Părului, Câmpu lui Neag, Lunca Banului*), substantiv + substantiv în nominativ (*Adunații-Copăceni, Aghireșu-Fabrici, Albești-Paleologu, Abrud-Seliște, Arămești-Răzeși, Argetoaia- Grădinărești, Aricestii-Rahtivani, Bahna Arin, Balta Tocila, Băbeni-Oltețu, Băceni-Ursoaia, Băile Borșa, Bălești-Cătun, Bejan-Târnăvița*), substantiv + prepoziție + substantiv sau adverb (*Bușcanii de Jos, Alunișu de Sus, Arieșul de Câmp, Bacău de Mijloc, Câmpanii de Pomezeu, Cucuieții de sub Măgură, Dealu între Râuri, Malu cu Flori, Frâncenii de Piatră, Mierea până în Grădină, Nișcov peste Gârlă, Suplacu de Tinca, Saroș pe Târnava, Voiteștii din Vale*). Aceste formații se prezintă frecvent sub formă de opoziții binare sau multiple, foarte diverse în ceea ce privește termenii diferențiatori: *Satu Nou – Satu Vechi, Adrianu Mare – Adrianu Mic, Adunați – Adunații Proviții, Albeștii Pământeni – Albeștii Ungureni, Albota de Jos – Albota de Sus, Almaș – Almaș-Săliște – Almașu de Mijloc – Almașu Mare – Almașu Mic – Almașu Mic de Munte – Almașu Sec, Amărăști – Amărăștii de Jos – Amărăștii de Sus – Amărăștii Răzeși, Ardud – Ardud-Vii – Ardusat – Arduzel, Bălușeni – Bălușenii-Stamate – Bălușenii Noi, Bărăști – Bărăști-Ciumulești, – Bărăștii de Cepturi – Bărăștii de Vede – Bărăștii Hațegului – Bărăștii Iliei, Dămucu de Jos – Dămucu de Sus – Dămucu din Afară, Logrești-Birnici – Logrești-Moșteni, Odobasca-Costești – Odobasca de sub Munte – Odobasca-Muntele, Săsenii Noi – Săsenii Vechi –*

Săsenii pe Vale. Circa jumătate din aceste nume compuse conțin în structura lor unul din determinativele *de sus*, *de jos*, *de mijloc*, *mare*, *mic*, *nou*, *vechi*. În cea mai mare parte a cazurilor toponimizarea compuselor nu este inițială, ci s-a realizat prin adăugiri ulterioare, cele mai multe pe cale administrativă, de unde și uniformitatea tipologică a acestora. Un exemplu în acest sens îl constituie seria sinonimică formată prin parataxă, pe baza unor raporturi extralingvistice ale localității desemnate: înglobarea (*Bălănești-Olari*), posesia (*Poenari-Florescu*), apartenența (*Slobozia-Galbenu*, *Drăgănești-Olt*, *Totea de Negreni*, *Roșia de Amaradia*), localizarea (*Sântana de Mureș*, *Sineștii pe Buzău*, *Albeștii de pe Călmățui*, *Câmpulung la Tisa*), reperul (*Vălenii de Munte*, *Gorovei-Schit*, *Voinești-Răzeși*).

Straturile etimologice ale **o.** românești sunt mai puțin reliefate decât ale celorlalte limbi romanice, din cauza frecventelor distrugeri de așezări pe parcursul istoriei. **O.** traco-dacice, cuprinzând formanți specifici (*dava: Buridava*, *Pelendava*; *sara: Germisara*), au dispărut o dată cu orașele denumite, ca urmare a decăderii civilizației urbane și a ocupației romane. Eventualele **o.** supraviețuitoare sunt greu de descoperit (*Abrud*, *Hârșova*, *Tăpia*), întrucât nu dispunem de atestări intermediare față de presupusul etimon (*Abrutus*, *Carsium*, *Tapae*). În sudul Dunării, unde prezența mai îndelungată a armatelor și a administrației romane a putut să asigure un caracter mai stabil așezărilor băștinașe întărite de romani, unele localități continuă toponime tracice (bg. *Dârstor* < *Durostorum*, bg. *Plovdiv* < *Pulpudeva*, bg. *Sredeț* < *Serdica*). În toponimia românească nu au fost identificate **o.** latinești. Structura tipic latină a unor **o.** precum *Câmpulung*, *Cărbunarea*, *Râu de Mori* poate fi un argument în favoarea considerării lor ca fiind moștenite. **O.** de origine slavă sunt numeroase în teritoriile românești. Cele mai frecvente au la bază derivate cu sufixe specifice (*Craiova*, *Lipova*, *Sadova*, *Snagov*, *Vârciorova*, *Bucovăț*, *Climăuți*, *Dranovăț*, *Leamna*, *Putna*, *Zlatna*). **O.** maghiare din română conțin mai ales sufixul *-d* (*Arad*, *Chioșd*, *Oradea*) și pseudosufixul *var* „oraș" (*Feldioara*, *Sighișoara*, *Timișoara*). Câteva **o.** românești (*Comana*, *Pecineaga*) pot fi formate de la etnonime care amintesc de popoarele respective. **O.** de origine germanică sunt datorate influenței graiurilor săsești (*Agnita*, *Ghimbav*, *Lancrăm*) sau șvăbești (*Bethausen*, *Lenauheim*, *Liebling*). În zone restrânse din apropierea granițelor, se găsesc **o.** sârbești (*Svinița*, *Plavișevița*, *Cladova*), bulgărești (*Lișteava*, *Sadova*), ucrainene (*Climăuți*, *Rădăuți*), turcești (*Agigea*, *Babadag*, *Cobadin Mahmudia*). *I.T.*

olimpiot (olimpovalah). Grai românesc (dialectul aromân, grupul sudic), desprins din graiul pindean. Grecia (câteva sate din zona muntelui Olimp; centru mai important Vlaholivadi). • Șapte vocale în poziție accentuată (opoziția fonologică *ă* : *î*). Absența lui *ș* (> *s*): *sapte*, *esti*. Evoluția *l'* > *l* (*fumeale* „familie, copii"), uneori și *ń* > *n* (*an* „ani", *durnim* „dormim"). *M.A.*

olimpovalah, vezi **olimpiot.**

oltean. Grai (complex de graiuri) românesc (dialectul dacoromân). Sudul României (provincia Oltenia: județele Dolj, Gorj, Mehedinți, Vâlcea, parțial Olt) și nord-vestul Bulgariei – nord-estul Serbiei (valea Timocului). Subordonat în general subdialectului muntean, este considerat uneori unitate aparte, chiar cu statut de subdialect. În special prin aria de nord-vest face trecerea între subdialectul muntean și cel bănățean. • Diftongii *ai̯*, *ăi̯*, *ei̯*, *oi̯*, *ui̯* creați

prin anticiparea caracterului palatal al lui *ḱ, ǵ: strai̯ḱină, răi̯ḱită, urei̯ḱe, oi̯ḱ, păduι̯ḱe*; epenteza și proteza lui *i* în câteva cuvinte: *hirean, ișcoală*. În unele arii, *ț, s, z* și *r* dure, după care *i > î (zîce), e > ă (țălină), ea > a (măsa)*. Pronumele demonstrativ feminin și neutru pl. *ăștea*; perfectul simplu folosit curent pentru acțiuni trecute foarte recente (24 de ore); mai mult ca perfectul 2 sg. cu *-(se)i: cântasei*; sistem demonstrativ ternar la adverbele pronominale *(a)ici – aci(a)– acolo*, în unele arii și la pronumele *ăsta – ala – ăla*; frecvența sufixului *-ete (copilete, hârlete, mușchete)*. Cuvinte și sensuri specifice: *cotoi* „picior de pasăre (gătit)", *drugă* „știulete", *a străfiga* „a strănuta", *tron* „sicriu". În ansamblu, mai conservator decât (restul) subdialectul(ui) muntean: vocale neaccentuate nealterate (*soră, fetele*), formele verbale fără generalizarea omonimiei 3 sg. = 3 pl. (*merge ~ merg*) și fără extinderea lui *-ră* în afara perfectului simplu și mai mult ca perfectului *(ați cântat)*, forma arhaică de imperativ negativ 2 pl. (*nu cîntareți*), arhaisme lexicale (*arm* „șold", *imos* „noroios, murdar", *țest* „cuptor mobil, primitiv"). Unele particularități reprezintă însă inovații (de ex., pron. dem. f.-n. pl. *ăștea*, sufixul *-ete*) sau extinderea unor inovații de tip muntenesc (diftongii creați prin anticiparea caracterului palatal al consoanei următoare după modelul lui *îi̯* din *cîine, mîine, pâine*). Cea mai importantă trăsătură comună cu (restul) subdialectul(ui) muntean este rostirea nealterată a africatelor *č, ǧ*.

Cele mai vechi texte cu particularități de grai **o.** sunt câteva documente din sec. 16, apoi cronograful lui Moxa (ms. 1620), *Pravila* de la Govora (1640) și lexiconul slavo-român al lui Mardarie Cozianul (ms. 1649). *M.A.*

omonimie. Distincție între **o.** totală, când cuvintele aparțin aceleiași părți de vorbire, coincid la toate formele lor și au, de regulă, etimologii diferite: *poliță*^{1} „suport de scândură" < sl. *polica* – *poliță*^{2} „act financiar" < it. *polizza* și **o.** parțială, când cuvintele coincid numai la unele forme și se diferențiază la altele, provenind, cel mai adesea, din dezagregarea polisemiei*: *corn*^{1} (pl. *coarne*) – *corn*^{2} (pl. *cornuri*), *moț*^{1} (pl. *moțuri*) – *moț*^{2} (pl. *moți*). După I. Coteanu, **o.** poate fi intolerabilă și tolerabilă; primul tip presupune identitate formală și funcțională (aceleași tipuri de context): *bucătărie*^{1} „ocupația" – *bucătărie*^{2} „încăperea"; al doilea, diferențe formale accentuale – *bárem* și *barém*, paradigmatice – *bun*^{1} „bunic" – pl. *buni* și *bun*^{2} „produs" – pl. *bunuri* sau funcționale: *arcan*^{1} „laț" și *arcan*^{2} „taină" (înv.), *boltă*^{1} „arcadă" și *boltă*^{2} „prăvălie" (reg.). • **O.** este în general lexicală, dar se întâlnește și la alte niveluri: **o.** morfologică, la nivelul morfemelor (omomorfie): desinența *-ă* la substantive (*mamă, casă*) și verbe (*cântă, pleacă*) și la nivelul formelor gramaticale (omoformie): *cântă*^{1} vb. 3 sg – *cântă*^{2} vb. 3 pl., *ouă*^{1} s. n. pl. – *ouă*^{2} vb. 3 sg. și pl., *sare*^{1} s. sg. – *sare*^{2} vb. 3 sg.; **o.** sintactică, la nivelul construcțiilor, propozițiilor: *așteptarea oaspeților* = 1. oaspeții așteptă pe cineva sau ceva, 2. cineva îi așteaptă pe oaspeți. • Dificultăți în delimitarea **o.** de polisemie, reflectate și în lexicografie. Delimitarea unui sem comun justificat semantic nu duce totdeauna la încadrarea în polisemie: *mare*^{1} s. f. și *mare*^{2} adj. posedă un sem comun, dar sunt omonime. • Sursă a umorului în literatură, în special sub forma calamburului.

După origine, omonimele se împart în etimologice, derivaționale și semantice. Omonimele etimologice sunt generate de: convergența fonetică a două cuvinte

moștenite: *încinge*^{1} „a arde cu flacără mare" (< lat. *incendere*) – *încinge*^{2} „a (se) înfășura peste mijloc cu o cingătoare" (< lat. *incingere*), *semăna*^{1} (< lat. *seminare*) – *semăna*^{2} (< lat. *similare*), *păr*^{1} (< lat. *pirus*) – *păr*^{2} (< lat. *pilus*); coincidența dintre cuvinte autohtone sau moștenite și împrumuturi ulterioare: *lac*^{1} „întindere de apă" (< lat. *lacus*) – *lac*^{2} „preparat chimic pentru vopsit" (< germ. *Lack*), *tort*^{1} „fir tors de cânepă" (< lat. *tortus*) – *tort*^{2} „prăjitură" (< germ. *Torte*); coincidența unor cuvinte împrumutate din limbi diferite: *patron*^{1} „cartuș" (< germ. *Patrone*) – *patron*^{2} „proprietar" (< fr. *patron*, lat. *patronus*), *mol*^{1} „moleculă-gram" (< germ. *Mol*) – *mol*^{2} „dig de piatră" (< fr. *môle*); împrumutul de omonime din altă limbă: *marcă*^{1} „unitate monetară" (< germ. *Mark*) – *marcă*^{2} „provincie de frontieră" (< germ. *Marke*) – *marcă*^{3} „timbru poștal" (< germ. *Marke*), *pascal*^{1} „unitate de măsură a presiunii" (< fr. *pascal*), *pascal*^{2} „referitor la Paști" (< fr. *pascal*); adaptarea fonetică sau morfologică a unor cuvinte străine diferențiate formal în limbile de origine și devenite omonime în română: *rutină*^{1} „obișnuință" (< fr. *routine*) – *rutină*^{2} „substanță chimică" (< fr. *rutine*). **O.** derivațională se poate produce între un cuvânt primar și unul derivat: *păcurar*^{1} (< lat. *pecorarius*) – *păcurar*^{2} (< *păcură* + *-ar*) sau între două derivate: *măluros*^{1} „atacat de mălură" (< *mălură* + *-os*) – *măluros*^{2} „cu maluri abrupte" (< *mal* + *-ur-* + *-os*), *strungar*^{1} „cioban" (< *strungă* + *-ar*) – *strungar*^{2} „muncitor la strung" (< *strung* + *-ar*), *spătar*^{1} „spatele unui scaun" (< *spate* + *-ar*) – *spătar*^{2} „demnitar la curtea domnească" (< *spată* „armă de luptă" + *-ar*). Omonimele semantice rezultă din dezagregarea polisemiei: *peniță*^{1} „pană mică" – *peniță*^{2} „instrument de scris", *scăunaș*^{1} „scaun mic" – *scăunaș*^{2} (înv.) „negustor", *scurtă*^{1} „haină" – *scurtă*^{2} (pop.) „inflamație". • Româna pare a nu se situa în rândul limbilor cu omonime numeroase, datorită numărului mare de cuvinte polisilabice, cu posibilități reduse de coincidență (spre deosebire de franceză sau engleză, de exemplu, unde abundă formele mono- și bisilabice). **O.** în limba română afectează mai ales zonele periferice ale vocabularului, fiind în mare măsură tolerabilă. Se manifestă cel mai adesea prin omonime parțiale, diferențiate prin paradigmă, context sau apartenența la stiluri diferite: comun – special: *bor*^{1} „marginea pălăriei" – *bor*^{2} (în chimie), *bar*^{1} „local" – *bar*^{2} (în fizică), *locativ*^{1} „privitor la casele de închiriat" – *locativ*^{2} (în gramatică), *sol*^{1} „mesager" – *sol*^{2} (în geologie) – *sol*^{3} (în muzică); comun – popular: *cocon*^{1} „gogoașă" – *cocon*^{2} „domn", *dată*^{1} „timp" – *dată*^{2} „soartă"; uzual – învechit: *arcan*^{1} „laț" – *arcan*^{2} „taină", *dietă*^{1} „regim" – *dietă*^{2} „adunare legislativă", *pistol*^{1} „revolver" – *pistol*^{2} „ban de aur". • Posibilă cauză a dipariției* unor cuvinte sau a trecerii în vocabularul pasiv a altora: **sân* „sănătos" (< lat. *sanus*) probabil eliminat de *sân* (< lat. *senum*), **arat* „plug" (< lat. *aratrum*) înlocuit de *plug* (< sl. *plugŭ*) din pricina **o.** cu *arat* (participiul trecut de la verbul *a ara*), folosit în același context; **alt* „înalt" (< lat. *altus*) înlocuit de forma prefixată *înalt*, din pricina **o.** cu *alt(ul)* (< lat. *alter*), *fur*^{1} „hoț" eliminat de *fur*^{2} (pers. 1 sg. ind. prez. de la verbul *a fura*), folosit în același tip de context. *A.P.*

onomatopee. Subtip de interjecție*. După structura morfologică sunt simple (*fsss!*) sau compuse (*oac-oac!*). Din punctul de vedere al structurii fonetice se clasifică în: **o.** formate prin reduplicarea unor silabe (*mac-mac!*, *cu-cu!*, *ha-ha-ha!*), complexe sonore cu armonie vocalică (*bâldâbâc!*), armonie vocalică și reduplicare

(*cotcodac!*, *cucurigu!*), compunere rimată şi ritmată (*trosc-pleosc!*); uneori produc succesiuni fonematice puţin frecvente în limbă şi greu de redat grafic (*bzzz!*, *fsss!*). Nu există limite ferme între **o.** şi celelalte interjecţii; de pildă, unele **o.** se folosesc cu valoarea unor interjecţii propriu-zise (*Ptiu! că urât mai e!*). • Din punct de vedere sintactic sunt frecvent predicate* (*Pupăza zbrr! pe-o dugheană*), complemente circumstanţiale de mod (*Mergea tropa-tropa*) sau formează propoziţii neanalizabile (*Vâjj!Vâjj!*). • Din punct de vedere semantic sunt, în general, specializate pentru anumite tipuri de zgomote (*poc!* – pocnitură, *pleosc!* – obiect căzut într-un lichid, *ham!* – sunet emis de câine, *miau*! – sunet emis de pisică). • Specifice stilului oral, familiar, afectiv; folosite în literatură ca procedee ale oralităţii. Intră în structura unei figuri stilistice de sunet, aliteraţia: *Vâjâind ca vijelia şi ca plesnetul de ploaie...*; efectul de **o.** poate rezulta din jocuri de cuvinte intenţionate, cu funcţie estetică: *Eu cât de cât / Socot c-o da!* (cf. *cotcodac*) • De la **o.** se formează diverse părţi de vorbire: substantive (*cucu* > *cuc*), verbe (*cioc* > *ciocni*, *mac* > *măcăi*); ca bază, pot alcătui familii largi de cuvinte (*pocni*, *pocnet*, *pocneală*, *pocnit*, *pocnitură*, *pocnitoare*).

Rareori inventariate în gramaticile subdialectelor sud-dunărene; de exemplu, pentru aromână: *crast*, *crau*, *glâc*.

Puţin studiate în gramaticile latineşti, totuşi inventariate: *tux tax!* („pleosc!"). • Fiind elemente lexicale caracteristice fiecărei limbi, nu sunt baza unor studii comparative romanice decât eventual sub aspectul asemănărilor fonetice. • Ca elemente specifice limbii vorbite, nu au atestări scrise în limba veche; cuvintele derivate de la ele sunt atestate, de obicei, înaintea **o.** de bază. *A.Ş.*

opoziţional, complement circumstanţial ~. Valori: exprimă un obiect / o situaţie care se opune celor desemnate prin altă parte de propoziţie: subiect (*În locul ei a plecat el*); predicat (*În loc de a plânge, a râs*); nume predicativ (*În loc de inginer a ieşit numai subinginer*); element predicativ suplimentar (*În loc de obrăznicie, această atitudine e considerată un semn de curaj*); rar atribut (*În loc de albă a cusut cu aţă galbenă*); complement, mai ales necircumstanţial: direct (*În loc de bucurii mi-a făcut numai necazuri*), indirect (*În loc de tablouri, pereţii erau plini de hărţi*), de agent (*În loc de diriginte, a fost mustrat de director*), mai rar circumstanţial (*În loc de şcoală s-a dus pe stadion; În loc de seara a luat medicamentul dimineaţa*). Este insuficient individualizat prin mărci proprii, fiind caracterizat mai ales semantic, prin echivalenţa cu o construcţie coordonată adversativă legată prin *ci*, *dar (nu)*, *iar / şi nu* – în funcţie de gradul opoziţiei (*Nu a plecat ea, ci el; A părut cinstit, dar s-a dovedit până la urmă un escroc; A râs, şi nu a plâns; A ieşit subinginer, iar nu inginer*). A fost desprins din complementul indirect*, care era conceput mai larg. Specii: **c.o.** propriu-zise (cu elemente introductive cu sens local) şi (mai rar) false complemente circumstanţiale de diverse tipuri, construite cu conective ale acestora: de scop* (livresc) (*A părut cinstit, pentru / spre a se dovedi până la urmă un escroc*); de mod* propriu-zise (*A vrut acest lucru fără a-l putea realiza*) şi de mod comparative, introduse prin adv. *decât*. • Elementul regent: verbe / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Ieşind subinginer în loc de inginer, câştiga mai puţin*) / interjecţii predicative (*Hai tu în locul lui!*), inclusiv onomatopee cu rol predicativ (*Jart o palmă lui în loc de ei*); adjective (*Cusătura cu aţă galbenă în loc

de albă se vedea urât). • Se exprimă prin a) substantive / substitute ale acestora (pronume, adjective posesive, numerale) precedate de loc. prepoziționale *departe de, în loc de / în locul* (*Departe de una ca asta, nu și-a făcut decât datoria*); b) adjective precedate de loc. prepozițională *în loc de* (*În loc de sec a luat vin dulce*); c) adverbe precedate de loc. prepozițională *în loc de* (*În loc de mâine se duce poimâine*); d) verbe la infinitiv precedate de loc. prepoziționale *departe de, în loc de*, prep. *fără, pentru, spre* (*Departe de a-l condamna, îl înțeleg*); adv. *decât* se poate raporta la orice construcție cu *alt(-)* – pronume, adjective, adverbe (*A venit altul / alt elev decât el / altundeva decât acolo* etc.) –, intrând în construcții comparative complexe care impun o construcție similară cu cea a termenului la care se raportează (*Au dat premiul altuia decât câștigătorului*).

Nu este în general recunoscută drept o categorie distinctă în latină și în celelalte limbi romanice, unde este introdus prin diverse locuțiuni prepoziționale de tipul fr. *au lieu de, à la place de, pour* (*employer un mot au lieu / à la place d' / pour un autre; Au lieu de prendre l'avion, nous prenons le train*) sau se realizează sub forma unor false finale etc. (fr. *Une mouche naît le matin pour mourir le soir*). • În româna literară veche (1532–1780), **c.o.** se exprima printr-un substantiv / substitut (pronume, numeral) precedat de locuțiunile prepoziționale *în loc de, în locul* sau printr-un verb la infinitiv precedat de *în loc (de) a*; construcțiile cu infinitiv sunt treptat înlocuite cu propoziții opoziționale cu predicate la modul conjunctiv *I.V.R.*

opoziţională, propoziţie circumstanţială ~. Valori: exprimă o situație care se opune celor desemnate prin regenta ei sau printr-o parte de propoziție a acesteia. Elementele în opoziție pot fi amândouă reale / ireale sau unul real și altul ireal. • Specii: **p.o.** propriu-zise și (mai rar) false circumstanțiale de diverse tipuri, introduse prin elemente specifice acestora, uneori cu corelative mai mult sau mai puțin caracteristice: false condiționale* (*Dacă anul trecut a fost secetă, apoi / dimpotrivă / în schimb anul acesta s-au produs inundații*), false temporale* (*Anul trecut a fost secetă, când / câtă vreme / în timp ce / în vreme ce / pe când / pe câtă vreme anul acesta s-au produs inundații*), false locale* – populare, mai rare (*(De) unde ploua, acum ninge*), false finale* – livrești (*A părut cinstit (pentru) ca până la urmă să se dovedească un escroc*), false modale* propriu-zise (*A vrut acest lucru fără (ca) să-l poată realiza*) sau false modale comparative raportate la un termen cu elementul *alt(-)* și introduse prin *decât* și alte conective corespunzătoare termenului din regentă față de care se realizează opoziția, fiind în același timp și false locale, false finale etc. (*Venim din altă parte decât de unde vin ei; A muncit pentru altceva decât ca să fie o simplă secretară*). Falsele condiționale, temporale și locale sunt sinonime între ele. **P.o.** este insuficient individualizată prin mărci proprii și caracterizată mai ales semantic prin echivalența cu o propoziție coordonată adversativă pozitivă / negativă legată prin *ci* în cazul **p.o.** propriu-zise (*Nu plouă, ci ninge*) și prin *dar*, (mai rar) *iar, însă* în cazul celorlalte (*S-au prezentat altele, dar / iar / însă ea n-a venit*). **P.o.** a fost desprinsă din completiva indirectă*, care era concepută mai larg. • Conective: unicele conective specifice sunt loc. conjuncțională *în loc să* (*În loc să plângă, râde*) și, mult mai rar, pronume / adjective / adverbe relative / nehotărâte formate cu *ori(-și)-* precedate de loc. prepozițională *în loc de* (*În loc de cine a fost chemat, a venit ea; În loc de cât îmi*

datora, mi-a înapoiat mai puțin). • Modurile folosite: de obicei indicativul, dar și prezumtivul și condițional-optativul; după *decât* poate apărea și conjunctivul; **p.o.** introduse prin *în loc / fără ca / (pentru) ca să* se construiesc cu conjunctivul. • Topica: liberă (atât antepuse, cât și postpuse regentei) pentru **p.o.** propriu-zise (introduse prin *în loc să / de*) și pentru falsele temporale cu excepția celor introduse prin *când*; fixă pentru celelalte: numai antepunere pentru falsele condiționale și locale; numai postpunere pentru falsele finale, modale și temporale introduse prin *când*. • **P.o.** este foarte rară în româna vorbită (în care se întâlnește numai tipul introdus prin *în loc să*).

Nu este în general recunoscută ca atare în latină și în limbile romanice, unde se introduce prin locuțiuni conjuncționale de tipul fr. *au lieu que* (*Au lieu que son histoire l'ait calmé, on dirait plutôt qu'il s'aigrit*). • În româna literară veche, valoarea opozițională se exprimă mai ales prin complementul respectiv. Istoria **p.o.** diferă după subspeciile ei. • **P.o.** în care elementele în opoziție sunt unul real și altul ireal sunt atestate din sec. 17, fiind introduse prin loc. conjuncțională *în loc ce* + indicativ; atestate din pragul sec. 18, **p.o.** introduse prin *în loc să* + conjunctiv se extind treptat, înlocuind și complementele opoziționale exprimate prin verbe la infinitiv (*În loc ce era să moștenească raiul, gheena îl înghițiia*. Dimitrie Cantemir). • **P.o.** în care elementele în opoziție sunt amândouă reale, introduse prin singurul conectiv specific **p.o.**, *în loc să*, probabil sub influența fr. *au lieu que*, datează din sec. 19. • **P.o.** care exprimă o acțiune a cărei realizare lipsește acțiunii reale din regentă sunt atestate în limba literară de la începutul sec. 19, având conectivul *fără (însă ca) să*. • Falsele condiționale, care aveau în sec. 16 conectivele *să, să amu să, de*, iar drept corelative conjuncții coordonatoare adversative, se puteau datora modelului textului slav tradus; ele reapar abia în sec. 19, în limba cultă, sub influență franceză, fiind introduse numai prin *dacă*; în sec. 20, ele se dezvoltă, apărând cu corelativele *apoi, dimpotrivă, în schimb* și fiind mai freevente după 1944 în limbajul publicistic și politic, sub influență rusă. Falsele temporale sunt atestate în limba cultă de la începutul sec. 19, având conectivele *când (dimpotrivă), în vreme ce / când, în timp ce, pe când, (pe) câtă vreme*. Falsele locale sunt introduse, pe la mijlocul sec. 19, prin *unde* și *de unde* – ultima cu caracter mai popular decât celelalte tipuri de **p.o.** și păstrată până astăzi. Falsele finale sunt atestate, rar, în limba cultă începând din sec. 19, fiind introduse prin *(pentru) ca să*. *I.V.R.*

optativ. Mod personal (după unii autori) care exprimă o acțiune dorită (*O, de-aș putea pleca la mare!*) sau care servește la atenuarea exprimării categorice a unei dorințe, opinii, intenții (*Aș vrea să vă cer o carte*). Formal este identic cu condiționalul*. Drept urmare poate fi considerat o valoare a acestuia din urmă. Vezi și **condițional.** *M.T.*

ordinal, numeral ~. Se subclasifică în **n.o.** propriu-zis și **n.o.** adverbial. **N.o.** propriu-zis se formează după tiparul: articol posesiv *al* + numeral cardinal* propriu-zis + *-lea*, conjunct cu numeralul (pentru masculin-neutru), respectiv articol posesiv *a* + numeral cardinal propriu-zis + *-a*, conjunct cu numeralul (pentru feminin); de la acest tipar fac excepție *primul, prima / întâiul, întâia / (cel) dintâi, (cea) dintâi*. Flexiunea este mai bogată decât a celorlalte numerale: marchează opozițiile de gen la întreaga serie (*întâiul, întâia,*

primul, prima; al doilea, a doua), acordându-se cu substantivul determinat sau preluând informația de gen și caz de la substantivul substituit; de la doi în sus, pentru accentuare, pot apărea însoțite de articolul demonstrativ* adjectival *cel*, care marchează redundant opoziția de gen (*cel, cea*). **N.o.** *primul / întâiul* marchează opoziția de gen (*primul, prima / întâiul, întâia*), în timp ce *dintâi* este invariabil, dar poate fi însoțit de articolul demonstrativ variabil. Poate funcționa cu valoare substantivală (*Al doilea era Ionuț*), adjectivală (*Al doilea elev era Ionuț*), adverbială (*Întâi mâncăm, apoi plecăm*). Când are valoare adjectivală stă înaintea substantivului determinat, care este nearticulat, sau după acesta, și atunci substantivul se articulează (*al doilea elev, elevul al doilea, cel de al doilea elev, elevul cel de al doilea*); *primul* și *întâiul* cu valoare adjectivală apar numai înaintea substantivului determinat (*primul om*), cu excepția unor structuri fixe impuse de uz (*clasa întâi*); tendința de articulare (*întâia*), prin analogie cu ceilalți membri ai seriei (*a doua, a treia*). Există tendința înlocuirii cu numeralul cardinal* (*prima pagină = pagina 1, capitolul al XII-lea = capitolul 12*). • **N.o.** adverbial se formează din **n.o.** propriu-zis (forma de feminin) + substantivul *oară / dată* la singular (*prima oară / dată, a doua oară / dată*) sau din prepoziția *în* + **n.o.** propriu-zis (forma de masculin-neutru) + substantivul la singular *rând* (*în primul rând, în al doilea rând*).

În subdialectul moldovean și în nordul Munteniei, tendință de adverbializare și folosirea **n.o.** cu formă de masculin chiar și când determină substantive feminine (*nevastă de-al doilea*). În subdialectul bănățean, apare și *a* invariabil (*văr a doilea*). În graiurile transilvănene apare forma veche, identică pentru masculin-neutru și feminin singular (*a treilea casă, a nouălea țară*). • În dialectele sud-dunărene sistemul de formare este analog celui din dacoromână. În aromână nu este o categoria bine constituită, fiind puțin folosit; se formează cu articolul hotărât enclitic, variabil în funcție de gen (m. *-lu, -l*: *ntâñlu, doilu, treilu*; f.*-a*) și are flexiune cazuală; dialectal se folosesc și câteva **n.o.** împrumutate din greacă. În meglenoromână: *primu, prima, primil', primili, ăl doilea, ăl treilea, ăl patrulea* etc.; **o.** adverbial: *la / lă doauli or, la treili or* etc.; frecvent, mai ales la vorbitorii tineri, împrumuturi din macedoneană sau greacă. În istroromână pentru „întâi" se folosește un împrumut din croată (*pârvile*), pentru celelalte: *a doile, a dova, a dovo, a doii*, marcând opoziția de gen și de număr; genitivul și dativul se formează cu prepoziția *a* pentru „întâi", cu *la* pentru celelalte.

În latină **n.o.** de rang inferior aveau forme supletive (*primus, secundus, tertius, quaternus*), cele de rang superior se formau prin derivare de la numeralele cardinale. Puține s-au transmis limbilor romanice. • Limbile romanice formează **n.o.** cu sufixe specializate (it. *-esimo*, sp. *-esimo*, fr. *-ième*), româna și sarda, prin articularea numeralului cardinal. • În română, dublă articulare, enclitică și proclitică. În limba veche forme de tipul *al patrul, al optul* (analog cu *omul*) > *al patrule, al optule* (analog cu *fratele*); particula *-a la* masculine, neutre. Controverse legate de etimologia lui *-le* (< lat. *libet* sau < lat. *ille*; particularitate comună cu albaneza) și *-a* (particula deictică întâlnită la adverbe; apărută în fonetică sintactică *al doile a plecat*). Puține moștenite din latină, din cauza neregularității lor și a schimbărilor fonetice care au dus la pierderea legăturii cu cardinalele; lat. *primus* s-a menținut în limba veche și în derivatele

vechi *primăvară*, (*văr*) *primar*; lat. *tertius* s-a păstrat în reg. *anțărț*; *întâi* < **antaneus* (= *ante* + *aneus*; vezi alb. *parë*) < *întâñu*. În sec. 16 (iar în textele nordice până în sec. 18) apăreau în variație liberă forme cu *-lea* / *-le* (*al nouălea*, *al nouăle*), formele actuale generalizându-se în sec. 17, 18; formele vechi *al patrul*, *al optu*, înlocuite cu formele analogice în sec. 18. Până în sec. 17 se mențin forme de plural (*ai doi(i)*, *ai trei(i)*) în nord, dispărute în sec. 18, iar în sud apar încă din sec. 16 forme speciale (*ai doilea*, *ai doii*); în subdialectul bănățean apar formele *de(n) primă*. *A.Ș.*

origine, sufixe pentru ~, vezi **nume de locuitori, patronimice, sufixe pentru ~.**

originii, complementul ~. După unele păreri, complement circumstanțial distinct care ar include toate construcțiile care exprimă ideea de origine. Vezi și **complement indirect.** *I.V.R.*

oronime. Proeminența fizică și stabilitatea în timp au făcut ca mai ales munții să fie denumiți de timpuriu și numele inițial să se păstreze frecvent, în forme adaptate succesiv de populațiile așezate în teritoriu. Chiar dacă transparența etimologică este, din cauza aceasta, defectuoasă, se pot contura în prezent anumite tendințe privind structura **o.** românești. Deseori acestea au la bază entopice generice (însemnând „munte", „deal", „colină" etc.) simple sau, mai ales, compuse (seria entopicelor românești de acest fel fiind restrânsă, a fost nevoie de amplificarea posibilităților denominative prin determinanți): *Muntele Mare*, *Muntemicu*, *Dealu Negru*, *Muncelul*, *Măgura Codlei*, *Movila Roșie*, *Malu cu Sare*, *Piscu cu Plopi*, *Stânca*, *Vârful Înalt*. De asemenea, termenii care denumesc particularități ale reliefului constituie frecvent baza unor **o.**: *Piatra Mare*, *Cheia*, *Căpățâna*, *Gruiul*, *Predeal*, *Scărișoara*, *Scaunele*, *Tarnița de Sus*. Acoperirile vegetale și fauna individualizează și ele unele formațiuni orografice: *Movilele Alunului*, *Vârful Pinișului*, *Zmeurătul*, *Cerbul*, *Ștevia*.

Ca și în alte spații romanice, **o.** pot fi la origine epitete indicând culoarea, forma, aspectul exterior (*Ascuțita*, *Bălțatul*, *Goala*, *Piscu-Nalt*, *Țuguiatul*) și metafore antropomorfe sau zoomorfe (*Babele*, *Curcubăta*, *Omul*, *Râtul Porcului*). Surprinzător de multe și de diverse sunt numele formate de la antroponime: simple, masculine (*Albota*, *Bucur*, *Godeanu*, *Galeșul*, *Moldoveanu*, *Negoiul*) ori feminine (*Balomireasa*, *Vlădoaia*, *Baba*), incluzând porecle (*Furnica*, *Păduchiosul*, *Păpușa*, *Râiosul*, *Strâmbanu*, *Tunsa*) sau compuse după diferite modele (*Vârful lui Găvan*, *Colții lui Mogoș*, *Muntele Barbului*, *Colții Morarului*, *Muntele Brătila*, *Piscul Herasca*). Explicația cea mai plauzibilă a prezenței numeroase a antroponimelor în structura **o.** rezidă în specificul păstoresc al ocupației românilor în epocile vechi, proprietatea asupra munților având un rol determinant în economia fiecărei zone. Lipsa de transparență a antroponimelor preslave poate constitui, din perspectiva de mai sus, alături de penuria atestărilor, cauza numărului mic de **o.** străvechi descifrate etimologic. Moștenite de la traci, dar neclare în ceea ce privește originea și, mai ales, sensul formanților sunt numele *Carpați* și, poate, *Bucegi* și *Parâng*. Nu au fost identificate **o.** păstrate din latină. Stratul slav este însă bine reprezentat, fiind constituit din nume formate de la apelative (*Bregul* < sl. *bregŭ*, „râpă, colină", *Glava* < sl. *glava* „cap", *Camena* < sl. *kamenĭ* „piatră") sau de la antroponime (*Brătila*, *Budislavul*, *Leaota*). Unele **o.** amintesc nume de popoare străine: *Vârful Pecineagul*,

Dealu Sasului, Vârfu Tătarului. Numele unor forme de relief au fost frecvent traduse în limbile etniilor conlocuitoare sau au fost redenumite din aceeaşi perspectivă, ceea ce a dus la apariţia unor tautologii* toponimice bilingve: *Dealul Tepe* (tc. *tepe* „movilă, deal"), *Dealul Grebănog* (scr. *greben* „promontoriu"), *Valea Andoliei* (v.sl. *ǫdolĭ* „vale"). *I.T.*

ortoepie (pronunţare literară / exemplară). O. limbii române (= dacoromâne) este materializată în pronunţarea generaţiei medii de intelectuali din Bucureşti. Formată pe baza subdialectului muntean, **o.** se deosebeşte în unele privinţe de normele fonetice ale acestuia, întrucât a adoptat şi fonetisme din alte subdialecte, de fapt unele trăsături ale subdialectului moldovenesc cu arie mai largă de răspândire, şi nu acceptă unele pronunţări munteneşti (de ex., *dă, dân, pă, pân, dăşchide, dăjgheţa, şchimba, daca* sau pronunţarea muiată a consoanelor *ş, j,* după care *ă > e (uşe, grije), î > i (înfăţişind, angajind), a > ea (şearpe, jeale), o > eo, io (şiorţ, jioc)* şi *u > iu (şiubă, jiuncă)*; cf. şi *fărași, vreji* sg.). **O.** – cu caracter unic şi norme supraregionale, ca orice compartiment al limbii literare – se opune, pe de o parte, mai ales diferitelor pronunţări regionale şi mai puţin unora învechite, ambele categorii reprezentând pronunţări corecte în alte sisteme, şi, pe de altă parte, pronunţărilor incorecte de diverse feluri (în primul rând, alterări ale neologismelor, dar şi ale altor cuvinte necunoscute), inclusiv pronunţărilor generate de hipercorectitudine*, inovaţiilor datorate unor tendinţe* în curs sau unor mode / influenţe străine, precum şi accidentelor legate de afectivitate şi de tempo. • Dintre numeroasele particularităţi fonetice regionale, cele foarte specifice, stridente, sunt evitate de vorbitori în pronunţarea pe care o doresc literară (de ex., palatalizarea labialelor în diverse stadii, simţită ca o marcă de rusticitate*; palatalizarea dentalelor + *e, i* în stadiul avansat de africatizare, ca în subdialectul bănăţean, *đinće* pentru *dinte*; transformarea africatei *č* în *ŝ* sau *ś* şi a perechii sale sonore *ğ* fie ca *ẑ, ź*, fie ca *j*), pe când fonetismele mai puţin deosebite de cele literare sunt menţinute de mulţi vorbitori în pronunţarea pretins literară (de ex., palatalizarea dentalelor + *e, i* în stadiul *d′, t′, l′, n′*; închiderea vocalelor neaccentuate, mai ales finale, *ă > î* şi *e > i*; timbrul deschis al vocalei accentuate *e* în poziţia *e* (*stęle*) şi pronunţarea *ǫ* în loc de *oa*; generalizarea pronunţării consoanelor *ş, j* fie ca muiate, de tip muntenesc, fie ca dure, de tip moldovenesc). • Gradul de instrucţie / cultură al vorbitorilor are importanţă pentru **o.** nu numai fiindcă de el depinde măsura în care ei îşi menţin deprinderile de pronunţare regională, ci şi fiindcă el influenţează decisiv corectitudinea pronunţării din toate punctele de vedere: îndeosebi pronunţarea neologismelor de către vorbitorii neinstruiţi este afectată fie de aplicarea unor fonetisme analogice inadecvate (de ex., preiotarea lui *e* iniţial în *iepocă, ielev* sau închiderea unor vocale neaccentuate: *atăca, adrisant*), fie de necunoaşterea pronunţării diferite de scrierea etimologică în cazul celor neadaptate (*pasteuriza* pronunţat greşit cu *eu* sau chiar numai *e* în loc de *ö*) sau al celor cu litere polivalente (pronunţarea substantivului abstract *martiriu*: *martiriu* în loc de *martíriu*); de asemenea, pronunţările hipercorecte, nereflectate şi în scriere, de tipul confuziei între hiatul şi diftongul scrise *ua* (pronunţarea cu hiat în *acuarelă, cuaternar* şi, invers, cu diftong în *atenua*), în care intră şi pronunţări hiperfranţuzeşti ca *poplen* pentru *poplin*, *velür* pentru *velur*, hipergermane ca pronunţarea cu *ş*- a numelui propriu suedez *Stockholm*.

• Factorul vârstă poate crea deosebiri de pronunțare în două sensuri: prin inovații la generația tânără și prin arhaisme la generația bătrână (de aceea definiția **o.** face referire la [intelectualii] din generația medie). Inovație actuală cu caracter de tendință în curs este reducerea hiatului (în cuvinte ca *ființă, ziar, respectuos*), iar unele cu caracter de modă sunt pronunțarea deschisă a vocalei *e*, accentuate și neaccentuate, însoțită de obicei de articularea relaxată, neclară, a consoanelor învecinate (*rȩvȩdȩrȩ*) și deplasarea emfatică a accentului spre începutul cuvintelor (*príncipal, téoretic*). Fonetisme învechite se întâlnesc atât la cuvinte vechi, situație în care pot fi în același timp fonetisme regionale (de ex., *a îmbla, lăcaș, a mulțămi*), cât și la neologisme care au fost în timp altfel adaptate (*categórie, peisagiu, senz*). • Cele mai multe probleme / reguli de **o.** sunt totodată și de ortografie* (reguli de tipul „se pronunță și se scrie...“), dar, pe lângă cele comune, există și unele specifice **o.**: a) situații în care **o.** se deosebește de ortografie, cu norme formulate comparativ, în contrast (reguli de tipul „se scrie..., dar se pronunță...“; de ex., cuvintele, vechi și noi, scrise conform principiului etimologic); b) fenomene de **o.** care nu se notează în ortografie (de ex., accentul*, deosebirea dintre vocale și semivocale sau semiconsoane și de aici dintre pronunțarea cu hiat sau diftong). În situațiile în care **o.** diferă de ortografie (vezi *a*) scrierea poate ajunge să influențeze pronunțarea: un asemenea fenomen se constată, mai cu seamă la elevii mici, în pronunțarea artificială cu *e* pur în loc de *ie* la inițiala pronumelor *el, ei, ele, eu* și a formelor verbale *e, ești, este, eram, erai*... • Normele de **o.** sunt stabilite de obicei paralel cu cele ortografice în lucrări – îndreptare, dicționare – cu caracter mixt, uneori și cu elemente de morfologie, chiar dacă predomină un aspect sau altul. Între **o.** și ortografie există însă o mare deosebire în privința atitudinii față de ele, **o.** fiind mai puțin respectată în practica limbii și beneficiind de mai puțină atenție atât în învățământ, cât și în cercetare. • Deși în principiu normele au caracter unic, **o.** actuală admite în unele situații particulare variante așa-numite libere, cel mai adesea variante de accentuare (de ex., *profésor* și *profesór*), mai rar de sunete (*adineauri / adineaori / adinioarea*); variantele cu hiat vs. diftong sau vocală unică cunosc restricții legate de tempo (*deodată* sau *nu am* în tempo lent, *dȩodată* și *n-am* în tempo rapid). Existența unor variante tolerate este speculată în poezie din necesități prozodice.

În pronunțarea vorbitorilor cultivați particularitățile regionale apar de obicei atenuate, ei vorbind o limbă literară cu ceea ce s-a numit „coloratură regională“; unii cercetători consideră chiar că se poate identifica existența unor norme paralele și o ierarhizare a lor într-o normă propriu-zisă, principală sau centrală, și una sau mai multe subnorme (norme secundare sau zonale), caracterizate prin tolerarea particularităților regionale reduse cantitativ și calitativ: după E. Petrovici ar exista o singură normă secundară, anume moldovenească, iar după V. Iancu trei subnorme – muntenească, moldovenească și ardelenească –, pe baza cărora susține existența unei „române regionale“ = limba literară vorbită de intelectuali din diverse regiuni, propunând realizarea unui atlas al acesteia (idee îmbrățișată și de I. Calotă). • La nivelul graiurilor sau al subdialectelor influența unificatoare a pronunțării literare dă naștere fenomenului care a fost numit „interdialect“ (B. Cazacu, criticat de

Em. Vasiliu), adică unei pronunțări regionale cu coloratură literară.

Istoria **o.** românești este greu de reconstituit în afara situațiilor în care ea concordă cu ortografia. Totuși în unele cazuri particulare se pot identifica modificări ale normelor ortoepice prin atestarea unor pronunțări în poezie, unde prozodia (ritmul, măsura și rima) trădează pronunțarea reală a unor cuvinte scrise altfel decât se pronunță (cf. *sunt* la rimă cu *pământ, sfânt, vânt* la Eminescu) și pronunțarea diferită în timp a unor omografe: de ex., se știe că *teatru* se pronunța cu hiat pe vremea lui Eminescu și ajunsese la diftong în perioada interbelică (la G. Topîrceanu); tot astfel prezența lui *academii* pl. la rimă cu *vremii* genitiv sg. art. atestă pronunțarea cu accentul pe *e* la Eminescu, după cum *industrie* la rimă cu *filantropie* atestă accentuarea pe ultimul *i* la Macedonski. • Unii vorbitori cultivați pronunță cu deprinderi străine neologismele care sunt adaptate și trebuie pronunțate așa cum se scriu (de ex., fenomenul nazalizării vocalelor în pronunțarea scenică, criticat de Eminescu; în zilele noastre pronunțări ca *ińorănt* pentru *ignorant* sau *coaför* pentru *coafor*). • Pronunțarea scenică a cunoscut în trecut și alte fonetisme afectate, de ex., *mi̯eu* pentru *meu*. • Un fenomen fonetic suprasegmental cu existență limitată în timp este intonația de tip rusesc din limbajul activiștilor în perioada regimului comunist, în special în anii ’45–’65, și în româna din fosta U.R.S.S. • Pentru influența ortografiei asupra **o.** exemplul clasic este reprezentat de formele de indicativ prezent începătoare cu *s* ale verbului *a fi*: scrierea pseudoetimologică *sûnt* și apoi *sunt* a modificat la mulți vorbitori pronunțarea tradițională a vocalei, înlocuindu-l pe [î] (< lat. *sint*) cu [u]. Foarte frecvent se manifestă influența ortografiei asupra pronunțării neologismelor scrise etimologic: scrierea mai veche *match, meeting, relache* antrena pronunțările greșite [mač], [meting], [relaḱe]; uneori ortografia a acceptat și a consacrat pronunțarea influențată de scriere: de ex., în cazul *fotbal* < *football*. Un exemplu complex este istoria împrumutului engl. *safe*: scrierea etimologică a provocat pronunțarea greșită *safé* și adaptarea morfologică *safeu̯*; scrierea fonetică *seif*, ambiguă datorită bivalenței literei *i* în acest context, a dus la pronunțarea greșită *seíf*, bisilabic, în loc de *sei̯f*, monosilabic. *M.A.*

ortografie. O. actuală a limbii române (= dacoromâne) este esențial fonetică (fonematică), redând pe cât este posibil pronunțarea, deși are atât litere cu mai multe valori (de ex., *e* pentru [e], [e̯] și [i̯e]; *c* pentru [c] și [č]; *x* pentru [cs] și [gz]), cât și litere care redau același sunet / fonem, respectiv grup de sunete / foneme (*â* și *î* pentru [î]; *c*, *k* și *q* pentru [c]; *cs* și *x* pentru [cs]) și litere fără valoare fonetică proprie, cu rol ajutător în digrafe* și trigrafe* (de ex., *h* și *e* în *gheață* [ǵată]). Principiul fonetic (fonematic sau fonologic), care este fundamental, se combină cu principiul sau criteriul silabic în notarea consoanelor /č/, /ğ/, /ḱ/, /ǵ/ prin grupurile de litere *ce, ci, ge, gi, che, chi, ghe, ghi* ca în **o.** italiană (vezi **digraf** și **trigraf**). În unele situații principiului fonetic i se opune aplicarea unor principii gramaticale (morfologic și sintactic sau lexico-sintactic) sau a principiului etimologic (numit și tradițional-istoric). Principiului morfologic i se datorește evidențierea unității lexicale a cuvintelor compuse și a formelor flexionare și a identității formanților (scrierea cu sau fără cratimă a cuvintelor compuse în funcție de sudura manifestată în flexiune; reguli care țin seama de alternanțele fonetice, de ex., în scrierea cu *ea* sau *ia*; scrierea identică

a aceloraşi formanţi indiferent de finala temei precedente; notarea articolului hotărât enclitic chiar când nu este perceput în pronunţare; despărţirea în silabe, la capăt de rând, a cuvintelor derivate cu prefixe şi a celor compuse). Principiul (lexico-)sintactic (numit şi logic) se aplică la distingerea cuvintelor unice compuse de grupuri de cuvinte omofone (*numai* vs. *nu mai; odată* vs. *o dată*). Principiului etimologic i se datoresc, pe de o parte, scrierea cu *e* a diftongului [i̯e] la iniţiala pronumelor personale *eu, el, ei, ele* şi a unor forme de indicativ prezent (*eşti, este, e*) şi imperfect (*eram, erai* etc.) ale verbului *a fi* sau nenotarea asurzirii consoanelor sonore înaintea unora surde în cuvinte ca *subsuoară, subţire* şi, pe de altă parte, scrierea cu particularităţi neromâneşti a neologismelor neadaptate (*bleu, design*) şi a numelor proprii străine, inclusiv a formaţiilor deonomastice (*händelian, new-yorkez*), sau româneşti cu modele străine (*Negruzzi, Kretzulescu*); un principiu pseudoetimologic, combinat cu criteriul poziţiei în cuvânt, se aplică în folosirea a două litere – *â* şi *î* – pentru una şi aceeaşi vocală /î/ (*lână*, respectiv *în, urî*; pentru caracterul fals etimologic cf. scrierea cuvintelor de origine latină *râu* < *riuus*, *sân* < *sinus*, *vânt* < *uentus* vs. *înger* < *angelus*, *încă* < *unquam* şi a tuturor cuvintelor de alte origini ca *bântui, paşalâc, vârî*). • Literele – vocale sau consoane – duble* sau triple nu au de obicei valori diferite de ale fiecăreia în parte. Principiul morfologic se întâlneşte adesea până la coincidenţă cu cel etimologic, amândouă explicând, de ex., scrierea cu *oa* a diftongului pronunţat [u̯a] în cuvinte ca *oameni* şi *oase* pl. sau *oarbă* f. Principii cu autonomie controversată şi cu pondere redusă sunt principiul simbolic, aplicat în scrierea cu iniţială majusculă sau minusculă (în măsura în care se leagă de distincţia între statutul de substantiv propriu sau comun el se confundă parţial cu cel morfologic), şi principiul estetic, care constă în evitarea, acolo unde este posibil, a obţinerii unor cuvinte prea lungi (de ex., în scrierea multor numerale compuse) şi a repetării mai multor litere în succesiune imediată (scrierea cu *-iei*, în loc de *-iii*, a formelor de G.-D. sg. art. *bucuriei, daniei*), respectiv a cratimei într-un cuvânt compus sudat (de ex., *mai mult ca perfect*). • **O.** actuală foloseşte următoarele semne ortografice: apostroful*, cratima*, punctul, bara oblică, linia de pauză; este considerat astfel şi blancul (spaţiul alb). Semn exclusiv ortografic este apostroful, iar preponderent ortografic cratima; celelalte sunt folosite preponderent ca semne de punctuaţie*. Cu excepţia apostrofului, celelalte semne ortografice au funcţie demarcativă (între cuvinte, între termenii nesudaţi ai unui compus, la segmente ale unui cuvânt întreg sau la abrevieri). Punctul şi bara oblică sunt semne ortografice numai la abrevieri, iar linia de pauză numai la cuvinte compuse cu structură complexă care includ un termen compus scris cu cratimă (*sud–sud-vest*); blancul este semn ortografic la delimitarea cuvintelor, foarte rar şi a termenilor unui compus (*mai mult ca perfect*). • Accentul nu se notează, dar notarea lui este permisă în cazuri de ambiguitate (posibile confuzii între cuvinte / forme flexionare diferite sau variante ale aceluiaşi cuvânt). Din cauza literelor polivalente şi a nenotării accentului există relativ numeroase cuvinte şi forme flexionare omografe neomofone (scrise la fel, dar pronunţate diferit): de ex., *ia* vb. [i̯a] şi s.f. art. [í(i̯)a]; *lungi* adj. pl. [lunğ] şi vb. [lunğí]; *voi* pron. şi vb. 1 sg. [voi̯] şi vb. inf. / pf. s. 3 sg. [voí]; *acele* s.n. pl. [ácele] şi adj. pron. [acéle]; *adună* vb. ind. prez. 3 sg. şi pl. [adúnă] şi

vb. pf. s. 3 sg. [adună]. Pe de altă parte, datorită literelor sinonime există cuvinte și forme flexionare omofone neomografe (pronunțate la fel, dar scrise diferit): de ex., *ea* pron. și *ia* vb. = [ia]; *ele* pron. și *iele* s.f. pl. = [iele]; *aceea* pron. f. sg. și *aceia* m. pl. = [aceia]; *lax* adj. și *lacs* s. = [lacs].

Pentru **o.** dialectului aromân vezi **scriere.**

Până la 1779 scrierea limbii române cu alfabetul latin nu a avut **o.** proprie, ci a folosit **o.** străine (maghiară, polonă, italiană, germană), dar încă din primele texte de acest fel s-au identificat elemente de **o.** etimologică în notarea sporadică prin *ci* a segmentului [či]. Samuil Micu a propus o **o.** etimologică a limbii române explicată în tipăritura sa *Carte de rogacioni pentru evlavia homului chrestinu* (Buda, 1779). Ulterior s-au propus diverse alte **o.** etimologice, unele cu existență izolată și efemeră, altele cu aplicare mai largă. Primele **o.** mai mult sau mai puțin oficiale (1860, 1867, 1869) au fost tot etimologice. Începând cu 1881 Academia Română a stabilit **o.** acordând prioritate principiului fonetic (rolul decisiv l-a avut fundamentarea teoretică de către Titu Maiorescu și aplicarea propunerilor sale în revista junimistă „Convorbiri literare"); toate reglementările ulterioare de până în 1953 inclusiv (importante au fost cele din 1904 și 1932) au contribuit la întărirea aplicării acestui principiu, reducând numărul literelor sinonime (*ê, ô, û* și chiar *â* pentru /î/; *ĕ* pentru /ă/) și al celor fără valoare fonetică (*-u*), notând sonorizarea lui *s* intervocalic sau urmat de consoană sonoră (*poezie, zbor*). În 1965 mai puțin și în 1993 mai mult s-au adus însă modificări în **o.** în sens contrar, constituind concesii făcute etimologismului (amendamentul din 1965 constând în reintroducerea literei *â* ca o excepție în numele propriu *România* și în familia lui), respectiv pseudoetimologismului (în 1993, cu generalizarea literei *â* în interiorul cuvintelor și *sunt, suntem, sunteți*). • În Republica Moldova este oficială **o.** românească din 1953 / 1965. • Pentru influența **o.** asupra pronunțării vezi **ortoepie.** *M.A.*

ospitalitate. Termen metaforic care denumește capacitatea / disponibilitatea – chiar ușurința – de a împrumuta elemente de inventar lexical de diverse origini, oglindită în componența etimologică eterogenă a lexicului* românesc. **O.** limbii române este considerată de unii lingviști (W. Th. Elwert, Alf Lombard) principala ei caracteristică, prin care este plasată, alături de engleză, malteză și albaneză, printre limbile cele mai „ospitaliere" din Europa. **O.** se demonstrează prin: cantitatea totală a împrumuturilor comparativ cu lexicul moștenit; ponderea lor în ansamblul vocabularului; evaluarea împrumuturilor (pătrunderea în vocabularul fundamental, relațiile cu elementele moștenite, înlocuirea unora dintre acestea). **O.** nu a adus nici o atingere statutului de limbă romanică al limbii române; nici măcar numărul mare și importanța împrumuturilor slave – comparabile, de altfel, cu cele germanice din limbile romanice occidentale (vezi **slavă veche, influență ~**) – nu justifică încercările mai vechi ale unor lingviști (H. Schuchardt, G. Weigand) de a o prezenta drept limbă mixtă (vezi și **genealogică, apartenență ~**), întrucât **o.** acționează paralel cu o mare forță de asimilare, manifestată în adaptarea / încadrarea fonetică și gramaticală a împrumuturilor, ca și cu creativitatea, manifestată în productivitatea lor pe teren românesc, iar funcționarea împrumuturilor dovedește poziția esențială a elementelor moștenite din latină. Deosebirea majoră dintre împrumuturi și elementele moștenite se reflectă în posibilitatea de a se construi enunțuri alcătuite exclusiv din elemente

moștenite față de imposibilitatea unor enunțuri alcătuite exclusiv din împrumuturi, căci un enunț oricât de scurt, alcătuit numai din cuvinte autosemantice împrumutate, conține în mod obligatoriu formanți gramaticali și cuvinte ajutătoare din fondul latinesc moștenit; această situație se constată până și în textele românești dintr-un mediu alogen*, împestrițate de străinisme.

O. nu trebuie absolutizată și înțeleasă în sensul că româna ar fi fost numai ea influențată de limbile cu care a venit în contact: în realitate, influențele au fost reciproce, româna fiind nu doar receptoare, ci și furnizoare. Vezi **română, influență ~.**

În istoria limbii române, **o.** ei a avut orientări / preferințe diferite în funcție de natura contactelor* lingvistice și de caracteristicile anumitor perioade: slavismele, grecismele, turcismele, rusismele, latinismele, italienismele, franțuzismele, germanismele au fost triate în timp prin evoluție firească, după cum răspundeau unor necesități reale și după poziția pe care și-au creat-o prin productivitate, dezvoltări semantice și frazeologice, frecvență; aceasta va fi și soarta actualelor anglicisme. **O.** față de neologismele latino-romanice, avantajată obiectiv de identitatea apartenenței genealogice*, a fost în mare parte deliberat promovată de cărturari de la sfârșitul sec. 18 și începutul sec. 19 (Paul Iorgovici, I. Heliade Rădulescu), care au propus liste întregi de familii lexicale recomandate). **O.** a fost prezentată uneori drept opusă creativității; în mod special **o.** față de neologisme a fost considerată de unii lingviști (S. Pușcariu, Al. Graur) ca un factor de atrofiere a creativității în sensul slăbirii derivării ca mijloc intern de îmbogățire a vocabularului. În realitate însă împrumutarea unor cuvinte analizabile paralel cu bazele lor permite atât asimilarea de la început cu formațiile interne, cât și detașarea unor formanți aplicabili altor cuvinte, de diverse origini, iar multe dintre împrumuturile mai mult sau mai puțin izolate inițial își creează ulterior familii proprii și intră în diverse relații cu altele; calcurile* (semantice și de structură) ascund granița dintre împrumut și creațiile interne. *M.A.*

oșean. Grai românesc (dialectul dacoromân). Nord-vestul României (Țara Oașului – depresiune situată între Munții Oașului și ai Gutâiului –, județul Satu-Mare). Subordonat după unii cercetători fie subdialectului crișean (E. Petrovici, I. Coteanu), fie celui maramureșean (Șt. Giosu), este considerat de alții (D. Urițescu) unitate aparte, cu unele caracteristici ale unui grai de tranziție între cele două subdialecte vecine. • Fonetism în general conservator: semivocalele nazale *ĩ̯* < lat. *ń* (*d'ĩ̯e* „vie“, *spuĩ̯* 2 sg.) și, într-o arie mai restrânsă, *ũ̯* (*grîũ̯*); vocala *e* în prepozițiile *pe*, *pentru*, *peste*; dentale nepalatalizate; păstrarea lui *ğ* < lat. *d* + *e*, *i* în hiat și iot + *o*, *u* (*ğos*, *ğoc*). Există însă și inovații: *l* velar în poziție preconsonantică (*ału*), mai rar și intervocalică, prin influență ucraineană; tendință recentă de transformare a africatelor *č*, *ğ* – de regulă păstrate ca atare – în fricativele *ș*, *j* sau în sunete intermediare. Arhaism morfologic: prezentul indicativ 2 pl. *săt* „sunteți“. Inovație morfologică: imperfectul 1 sg. cu desinența *-i*, urmată sau nu de un *-u* șoptit (*rămâneį*, *durmeį*). Cuvinte și sensuri specifice: *copîie* „măsură de cereale“, *plăcintor* „sucitor“, *ștopit* „scuipat“; *scăldare* „albie“, *a ura* „a blestema“. Cea mai importantă asemănare cu subdialectul maramureșean: apocopa (*se trezé* „se trezește“). Asemănări cu subdialectul crișean: *-ça* neaccentuat > *ẹ*, cu consecințe în crearea opoziției */e/ ~ /ẹ/* (*carte* nearticulat ~ *cartẹ* articulat); parțial

și condiționalul perfect cu auxiliarul *a vrea* la perfectul compus, uneori cu forma specifică de pers. 3 sg. și pl. *ot* (*ot cosi* „ar fi cosit"). *M.A.*

oxitone, cuvinte ~. Sunt relativ numeroase. Anumite morfeme gramaticale monosilabice prezente în flexiunea verbală sunt întotdeauna accentuate: sufixele *-ez(i)*, *-esc (-ești)* de la indicativul prezent al unor verbe de conj. 1 și, respectiv, 4, sufixul imperfectului, sufixele de la participiu, gerunziu și infinitiv (cu excepția conj. 3); la fel și majoritatea sufixelor lexicale monosilabice (*fierar, căluț, scriitor, tineret, bărbătesc, piciorus*).

Accentuarea oxitonă – necunoscută latinei clasice (cu câteva excepții nesemnificative) – a câștigat progresiv teren în limbile romanice (în franceză fiind unicul tip de accentuare posibil), ca urmare a unor modificări fonetice specifice (cum ar fi, pentru română: dispariția lui *v* și *b* intervocalici în formele de perfect și imperfect indicativ, urmată de sinereză*: *cantaui* > *cântai*, *uidebam* > *vedeam*; dispariția lui *ll* înainte de *a* final, urmată de sinereză: *stella* > *stea*), dar și ca rezultat al unor procese analogice, produse îndeosebi în morfologia verbului (cum ar fi extinderea perfectelor slabe în dauna celor tari: cf. *habui* vs. *avui*, *mersi* vs. *mersei*, *uidi* vs. *văzui* etc.). Numărul **c.o.** a sporit ca urmare a amuțirii lui *u* final, larg atestată în sec. 16 în textele provenite din aria sudică a teritoriului dacoromân. Menținerea lui *u* final silabic după grupurile consonantice în majoritatea graiurilor aromâne face ca numărul **c.o.** din acest dialect să fie mai redus decât în celelalte dialecte românești. Împrumuturile din turca osmanlâie au determinat o creștere numerică a **c.o.** în română (*basma, cafea, sarma, bidinea* etc.). *L.I.R.*

P

palatale, consoane ~. În româna literară există două oclusive* **p.**: *k′*, *g′*, interpretate în majoritatea descrierilor sistemului consonantic drept unități monofonematice. O interpretare aparte îi aparține lui Em. Vasiliu (1965): *k′*, *g′* ar reprezenta secvențe bifonematice, când sunt urmate de vocale nepalatale (oclusive velare + vocale palatale), și variante palatalizate ale oclusivelor velare* *c*, *g*, când sunt urmate de vocale palatale*. Ulterior (1985), admițând existența unor perechi minimale de tipul *car* / *ḱar*, *gară* / *ǵară*, autorul a revenit asupra acestei interpretări, raliindu-se opiniei generale.

În graiurile dacoromâne de tip nordic, palatalizarea* dentalei *n* și / sau a bilabialei *m* determină apariția **p.** *ń*. În subdialectul bănățean, *ń* reprezintă, în anumite cuvinte, un fonetism arhaic (*vińe* „vie"). Sonantele *l′* și *ń*, conservate din protoromână, apar în toate dialectele suddunărene (ar., mr. *l′epuri*, ir. *l′epur*; ar. *ayńe*, mr. *vińă*, ir. *ursońe*). Palatalizarea labiodentalelor are ca rezultat, într-o serie de graiuri dacoromâne, apariția fricativelor* **p.** *h′*, *y*; acestea apar și în aromână.

În latină nu exista decât o **p.**, semiconsoana* *i̯*, care a suferit diverse modificări condiționate contextual. Oclusivele **p.** din română provin din grupurile consonantice latine *cl*, *gl*, supuse unor procese de palatalizare. În protoromână se înregistrează stadiile *cl′ gl′*, conservate până astăzi în dialectele sud-dunărene; *l′* poate apărea deci în aceste dialecte și precedat de oclusivele velare *c*, *g*. În dacoromână, *cl′*, *gl′* au evoluat la *ḱ*, *ǵ*; ultimele atestări ale stadiilor primare datează de la sfârșitul sec. 16, fiind prezente în textele din zona Banat-Hunedoara. • *l′* și *ń*, apărute în protoromână, provin din sonantele latine *l*, *n*, tot în urma unor procese de palatalizare: *l* a devenit *l′* urmat de *ĕ*, *ĭ*, sau de *e*, *i* în hiat (*leporem* > protorom. *l′epure*, *linum* > protorom. *l′in*, *filius* > protorom. *fil′u*), iar *n* a devenit *ń* urmat de *e*, *i*, în hiat (*uinea* > protorom. *vińe*); *l′* provine și din *ll* urmat de *ī* (*gallina* > protorom. *găl′ină*). În dacoromână, în urma pierderii ocluziunii, consoanele *l′*, *n′* au evoluat la *i̯* (cu excepția graiurilor bănățene, unde se conservă *ń*). *L.I.R.*

palatalizare. În limba literară, consoanele se realizează în variante ușor palatalizate înainte de vocalele și semivocalele palatale (vezi **consonantism**).

Regional, fenomenul **p.** afectează seria labialelor* și a dentalelor*. **P.** labialelor este notată, în stadii specifice, în subdialectele moldovean, crișean și maramureșean;

fenomenul este prezent pe arii care constituie insule de dimensiuni variabile în subdialectul muntean; în subdialectul bănățean labialele sunt conservate. În subdialectul moldovean se întâlnesc atât stadiile finale de **p.** a bilabialelor *p, b, m: ḱ, ǵ, ń* (*ḱept, ǵini, ńic*), cât și stadiile intermediare, de grup consonantic: *pḱ, bǵ, mń* (*copḱil, albǵinâ, mńii*); în subdialectele crișean și maramureșean predomină stadiile de grup consonantic: *pt′, bd′* (*ḱ, ǵ* se realizează în varianta *t′, d′*; vezi **neutralizare**), respectiv, *mń* (*aript′, bd′ińe, mńic*). Labiodentalele* *f* și *v* se palatalizează în *h′, y* în graiurile moldovenești sudice și în *ŝ, ẑ* în cele nordice (*h′ir, yin*, respectiv *ŝir, ẑin*). • **P.** labialelor este un fenomen general în aromână și se realizează totdeauna în stadii finale: *ḱ, ǵ, ń, h′, y* (pentru *p, b, m, f, v*) (*ḱeptu, alǵinâ, ńicᵘ, h′il′ᵘ* „fiu", *yinᵘ*). În meglenoromână *b* nu se palatalizează; *f* este singura labială palatalizată în mod sistematic, rezultatul **p.** fiind zero (*il′ă* „fiică", *ir* „fir"); *p, m* și *v* se palatalizează în stadiile finale *ḱ, ń*, respectiv, *ǵ* sau zero, dar fenomenul nu se produce în toate cuvintele (cf. *ḱali*, dar *perd, ńez*, dar *mic, ǵiu, in* „vin", dar *vițol*). În istroromână, labialele nu sunt palatalizate. • **P.** oclusivelor dentale *t, d* este prezentă în subdialectele bănățean, crișean și maramureșean. În subdialectul bănățean, stadiile caracteristice sunt cele de africată prepalatală, notate în sistemul ALR prin *ć, đ* (*đinće* „dinte"); în subdialectele crișean și maramureșean, stadiile specifice sunt de oclusivă palatală, notate prin *t′, d′* (*d′int′e*). • În toate aceste subdialecte, *n* apare palatalizat înainte de vocalele palatale (*țińe, ńimeni*); în subdialectul bănățean lichidele *l* și *r* dezvoltă, de asemenea, o articulație palatală înainte de vocalele palatale (*cal′e, mańe*). Dialectele sud-dunărene nu cunosc fenomenul **p.** dentalelor.

În trecerea de la latină la limbile romanice, inclusiv la română, **p.** a afectat oclusivele dentale și velare (primare sau provenite din cele labiovelare*), precum și fricativa *s*, rezultatul fiind africatele* dentale și prepalatale* și fricativa* *ș*; **p.** a afectat, de asemenea, sonantele* *l* și *n*, rezultatul fiind consoanele *l′, n′*, care în dacoromână și-au pierdut ocluziunea, devenind *i̯*; *l* s-a palatalizat și în grupurile consonantice *cl, gl*, devenite în protoromână *cl′ gl′* și, mai târziu, în dacoromână, oclusivele palatale *ḱ, ǵ*.

Fenomenul regional al **p.** labialelor, notat și în dialectele italiene meridionale, a fost diferit datat de cercetători. B.P. Hasdeu i-a atribuit o origine dacică; P. Maior și Fr. Miklosich l-au considerat de origine latină vulgară (o **p.** veche a existat și în franceză; cf. *rage* < *rabiem*, (*que je*) *sache* < *sapiam*); O. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan, A. Procopovici, D. Macrea l-au datat în protoromână; A. Lambrior, Al. Rosetti, Em. Vasiliu l-au considerat relativ recent, produs în mod independent și la epoci diferite în cele patru dialecte și pentru fiecare labială. Atestările fenomenului în textele dacoromâne din sec. 16 sunt în număr redus: câteva forme cu *f* palatalizat, în texte din Moldova, sud-vestul și nordul Transilvaniei și Oltenia (*heri, hi-va, heru* etc.), câteva forme cu *p* palatalizat, în texte din sudul Moldovei (*chiscu* „pisc", *grochi* „gropi"), și unele forme cu *m* palatalizat în stadiul *mń*, într-un singur text, *Codex Neagoeanus* (*nemnică, mnică* etc.); după 1640, este consemnată în texte și **p.** celorlalte labiale (*ptică, chiapteni, albdinuță, ẑin* „vin" etc.). • **P.** dentalelor *t, d, n* a fost privită ca o inovație regională, apărută la o dată situată în jurul sec. 15. S-a admis, în general, că fenomenul reprezintă o influență maghiară suprapusă peste o influență slavă. E. Petrovici l-a

considerat la început drept o relicvă a bilingvismului slavo-român în Transilvania, pentru ca ulterior să adere la părerea lui Al. Rosetti că nu trebuie neglijată nici influența maghiară. I. Pătruț presupune pentru faza inițială de **p.** o influență veche bulgară, pentru fazele *ť*, *ď*, *ń* fiind invocată influența maghiară, iar pentru *ć*, *đ* – cea sârbească. Al. Rosetti a susținut mai târziu ipoteza unei evoluții spontane a graiurilor dacoromâne. Deși O. Densusianu a menționat atestări din sec. 15 ale unor toponime cu dentale palatalizate (*Crivadye*, *Lengyene*), cercetările recente afirmă că fenomenul este absent din textele românești din sec. 16 (inclusiv din cele scrise cu litere latine și cu ortografie maghiară). După 1640, **p.** dentalelor este notată în mod excepțional în textele scrise cu chirilice (*gringhine*), pe când în textele din aria vestică scrise cu litere latine și ortografie maghiară *t*, *d* și *n* palatalizate sunt notate prin *ty*, *dy*, *ny* (*fratye*, *gendyesc*, *funye* etc.). Stadiile de africată prepalatală, specifice graiurilor bănățene, sunt notate pentru prima oară într-un manuscris bănățean din a doua jumătate a sec. 17, printr-o slovă împrumutată din grafia veche sârbească. *L.I.R.*

panromanic, lexic ~. Categorie analizată pentru prima dată de I. Fischer pornind de la dicționarul etimologic al limbii latine (A. Ernout – A. Meillet), care se bazează, la rândul lui, pe dicționarul etimologic al limbilor romanice al lui W. Meyer-Lübke. Au fost reținuți termenii având mențiunea *panroman*. În lista lui Fischer sunt incluse și unele cuvinte absente din spaniolă sau portugheză (se consideră că menținerea într-una din limbile iberoromanice atestă suficient vechimea cuvintelor în peninsulă) și unele cuvinte absente din franceză, dar menționate în occitană. Dalmata nu intră în discuție fiind slab documentată. Pentru C.Th. Gossen, termenul sinonim *interromanisch* are un sens mai puțin restrictiv (sunt reținute cuvinte păstrate în cea mai mare parte a limbilor romanice), în timp ce Ioana Vintilă-Rădulescu propune ca panromanic să fie folosit pentru cuvintele moștenite în toate cele nouă limbi romanice, deci panromanic are un sens mai restrictiv. Numără la Fischer 488 de cuvinte: 290 substantive, 49 adjective, 12 adverbe, 13 pronume, 12 numerale, 105 verbe, 11 particule. Această categorie reprezintă elementul de unitate între limbile romanice la nivelul lexicului. • Majoritatea termenilor fac parte din vocabularul curent: unelte gramaticale (*ad*, *magis*, *noster*), verbe cu valori multiple și generale (*credere*, *fugire*, *ponere*), adjective (și adverbe) cu valori generale (*bonus*, *directus*, *mane*), numerale (*decem*, *mille*, *unus*), substantive relative la om (*homo*, *mulier*), la părțile corpului, organe și funcții (*audire*, *barba*, *ungula*), familie (*filius*, *parens*), viața afectivă și activitatea intelectuală (*anima*, *cognoscere*, *scribere*), sănătate, boală (*dolor*, *surdus*), îmbrăcăminte, locuință, alimentație (*camisia*, *fenestra*, *panis*), natura – universul, elementele, timpul (*aer*, *annus*, *aqua*), configurația pământului (*campus*, *mare*, *petra*), nume de culori (*niger*, *uiridis*), diverse (*pons*, *somnus*). Multe cuvinte panromanice se referă la câteva terminologii speciale: agricultură și creșterea vitelor – plante cultivate (*cannabis*, *granum*, *uinum*), arbori și pomi fructiferi (*carpinus*, *fraxinus*, *persica*), plante necultivate (*fenum*, *herba*, *urtica*), animale domestice (*bos*, *capra*, *porcus*), diverse (*aratrum*, *cohors*, *rumigare*), animale sălbatice – mamifere (*ceruus*, *ursus*), păsări (*coruus*, *pauo*), insecte (*aranea*, *musca*), diverse (*piscis*, *uermis*); minerale și substanțe

diverse (*argentum, marmor*); terminologia meseriilor, comerț (*anellus, mensurare*); termeni militari (*arcus, arma*); religie (*angelus, peccatum*); relații politico-sociale (*lex, pax*). Între termenii panromanici există diferențieri dialectale referitoare la sens (*casa*: fr. *chez* „la", *homo*: fr. *on*; *anima* „suflet, suflare": rom. *inimă*, *talis* „astfel, în acest fel": rom. *tare*). • La nivelul vocabularului reprezentativ* numai 146 termeni panromanici (*ad, bene, ferrum, morire*). Celelalte cuvinte panromanice au fost selectate numai în câteva vocabulare reprezentative: în 8 (*annus, *ascultare*) – 64, în 7 (**acrus, anima*) – 67, în 6 (*angelus, aurum*) – 46, în 5 (*agustus, anellus*) – 47, în 4 (*allium, aprilis*) – 38, în 3 (*bruma, cannabis*) – 31, în 2 (*albus, aquila*) – 17, în 1 (*arare, persica*) – 18. Un număr de 23 de cuvinte panromanice nu au fost selectate în nici un vocabular reprezentativ (*aratrum, carpinus, gingiua, laurus*). Cele mai multe sunt nume de plante care aparțin vocabularului disponibil (sunt cuvinte cunoscute, dar nefolosite curent, nu au multe sensuri și nu constituie baze pentru derivate). *M.S.*

panromanic cu excepția românei, lexic ~. Categoria a fost semnalată de S. Pușcariu și a fost analizată ulterior de I. Fischer și C.Th. Gossen, în studii speciale, și de G. Ivănescu în *Istoria limbii române*. Categoria nu este definită precis și din cauza accepției date termenului panromanic*: este mai restrictivă la Fischer (214) față de Gossen (551). Diverse corecțiuni aduse de Mioara Avram și Ioana Vintilă-Rădulescu care reduc la o treime numărul acestor cuvinte. Din lista lui Fischer și / sau Gossen lipsesc o serie de cuvinte cu etimologie general acceptată dar refuzată de autori (*dexter* > *zestre*, *pes* > *piez*), altele considerate, fără argumente serioase, neologisme (*pratum* > *prat*, *ruta* > *rută*, *uipera* > *uiperă*) sau derivate pe teren românesc (*dolor* > *duroare*, *pensare* > *păsa*, *sudor* > *sudoare*, *timor* > *timoare*, *sonus* > v. rom. *sun*, deși unele există și în albaneză ceea ce pledează pentru păstrarea cuvântului și în regiunea orientală a Romaniei). Lista se restrânge pe măsură ce sunt mai bine cunoscute varietățile diatopice și diacronice ale românei (*parare*, *planta* „talpă", *uincere* există în limba veche, *iactare*, *mundus*, *ruga* sunt păstrate dialectal) sau / și varietățile dialectale și diacronice romanice (*crusta*, *findere*, *fons*, *capere* sunt absente din sardă, *precare* și *dunc* nu există în spaniolă, respectiv portugheză). • Explicațiile pentru dispariția acestor cuvinte sunt diverse (atunci când se pot da): lingvistice și extralingvistice. Cauzele lingvistice sunt în legătură cu tendințele de sărăcire și de simplificare a vocabularului existente în toată Romania, mai pronunțate în Orient, izolat timpuriu de restul Imperiului. Datorită unor inovații de tip special sunt înlocuite cuvintele prin derivatele lor (*muscus* (plantă) – *musculus* > *mușchi*, *pannus* „stofă" –**pannula* > *pănură*, *pix* „smoală" –*picula* > *păcură*, *uolo* „a zbura" – *exuolo* > *zbura*) sau derivate de la alte cuvinte latinești (*debere* – *datora* < *dator* < *debitor*, *obscurus* – *întunecat*<**intunicare*, *uerecundia* – *rușine* < *rușina* < *roși*). În alte cazuri termenilor panromanici absenți din română le corespund unul sau mai multe sinonime latinești păstrate și în alte limbi romanice (*findere* – *crepare* > *crepa*) sau mai rar numai în română (*despicare* > *despica*, *dissecare* > ar. *disicari*); cele mai multe dintre acestea există și în alte limbi romanice (*nidus* „cuib" –**cubium* italiana dialectală, *fornax* „cuptor" –**coctorium*, albaneză, italiana dialectală, *iactare* –

ar(r)uncare italiana dialectală, franceza dialectală, *planus – nitidus* sardă, retoromană, franceză, occitană, catalană, spaniolă dialectală, portugheză; chiar termeni expresivi ca *mamma, tata* care au înlocuit pe *mater, pater*, panromanici, există și în alte limbi romanice; uneori sinonimul transmis românei este chiar panromanic: *bulla – uessica > bășică, plorare – plangere > plânge*). Uneori dispariția cuvântului panromanic nu este compensată de existența unui sinonim, înlocuirea producându-se prin perifraze (*negare* „a spune (că) nu", *nullus* „nici unul", *memorare* „a-și aduce aminte"). O categorie aparte este reprezentată de inovațiile occidentale care nu au ajuns în Dacia: pentru *molinus* „moară", *sapere* „a ști", *infans* „copil" româna păstrează termenii vechi *mola > moară*, *scire > ști* moștenit și de sardă, franceză, occitană, sau pe *copil* probabil din substrat și pe *prunc*, cuvânt cu etimologie mult discutată; pentru *parabola* „cuvânt" apărut cu acest sens în sec. 4 româna are pe *conuentus* „adunare" > *cuvânt*. În astfel de cazuri pierderea unor cuvinte latinești păstrate în tot restul Romaniei nu separă structural româna de celelalte limbi romanice, ci numai punctual în realizarea diferită a acelorași tendințe (sărăcirea, simplificarea și reorganizarea lexicului prin selectarea unui anumit sinonim). Cauzele extralingvistice, de natură socio-economică (părăsirea, temporară sau prelungită, a unor îndeletniciri, absența unor organizații comparabile cu cele din Occident, dispariția învățământului latin, rusticizarea vieții în Dacia etc.), au acționat asupra componenței unor terminologii: termeni de marină și pescuit (*ancora, ballaena, lampreda* „un fel de pește", *nauis* „corabie", *ostreum* „stridie", *portus, puppis* „pupă"; s-au păstrat doar *lunter > luntre* și *piscis > pește*); termeni militari (*hasta* „suliță", *lancea, latro* „mercenar, hoț", *pectorale* „harnașament de piept", *turris* „turn", *uagina* „teacă [de sabie]" dar s-au păstrat *arcus, arma, cofea > coif, hostis > oaste, sagitta > săgeată, scutum > scut, spatha > spată, theca > teacă*); termeni referitori la viața monahală și la noțiuni abstracte (*abbas* „stareț", *monachus* „călugăr", *parabola* „parabolă" și apoi „cuvânt", *pietas* „evlavie", *strena* „daruri de sărbători", dar s-au păstrat termeni fundamentali creștini: *biserică, a boteza, credință, creștin, cruce, Dumnezeu, păgân, scriptură*); termeni privind viața orășenească și cultura spirituală (*ars* „artă", *lampas* „lampă", *lanterna* „felinar", *lectus* „puț", *lima* „pilă", *littera* „literă", *mantellum* „prosop", *uilla* „casă de țară", „moșie", *uncia* „uncie"); termeni comerciali, de obiecte de lux (*alumen* „alaun", *arca* „ladă", *pumex* „spumă de mare", *purpura, situla* „ciubăr"). În locul cuvintelor din această categorie româna are adesea și cuvinte împrumutate din: substrat* (*gaudium: bucurie*), superstrat (*aetas: vârstă, amare: a iubi, apium: țelină, centum: sută, falere: a trebui, pala: lopată, pauper: sărac*), slavonă (*monachus: călugăr, abbas: stareț, pietas: evlavie*), greacă (*mantellum: prosop, ostrea: stridie, rosa: trandafir, sequere: a urma*), germană (*turris: turn*), limbi romanice (*ars: artă, littera: literă, negare: a nega, portus: port, uelum: velă*). • O clasificare pe categorii semantice (I. Fischer, G. Ivănescu) a cuvintelor dispărute din română arată că pe lângă termenii de marină și pescuit, militari, comerciali, cei referitori la viața monahală sau la viața creștinească, menționați mai sus, există nume de plante (*apium* „țelină", *pampinus* „viță de vie", *papauer* „mac", *puleium* „mintă", *racemus* „strugure", *rapum* „sfeclă, nap"), termeni de agricultură,

viticultură și zootehnie (*anas* „rață", *pala* „sapă, lopată", *pertica* „prăjină", *rigare* „a stropi, a uda", *sarculare* „a săpa"), termeni referitori la corpul omenesc și la acte și stări fiziologice ale omului și animalelor (*laborare* „a lucra", *robur* „putere", *saliua* „scuipat", *nanus* „pitic", *natis* „fesă", *pauor* „teamă", *rabies* „turbare", *lassus* „obosit", *ualere* „a fi sănătos"). • La nivelul vocabularului reprezentativ* categoria cuvintelor panromanice cu excepția românei nu este bine reprezentată: numai 9 cuvinte apar în toate vocabularele reprezentative (*ars, centum, color, lectus, opera, parabola, parare, pes, poena*), cele mai multe – 42 (*alumen, opium, arca, cagilla* etc.) nu sunt selectate în vreun vocabular reprezentativ, deci au o poziție foarte slabă în vocabularul fiecărei limbi romanice. *M.S.*

parasintetice, derivate și compuse ~. Sunt formate prin folosirea simultană a câte două procedee de formare a cuvintelor: prefixarea și sufixarea sau derivarea regresivă (= **d.p.** sufixale sau regresive), compunerea și sufixarea (= **c.p.**). **D.p.** schimbă categoria morfologică a bazei (eterogene: *a des / înțepeni*, cf. *țeapăn*) sau nu o schimbă (omogene: *coreligionar*, cf. *religie*). **D.p.** eterogene sufixale sunt: verbe < substantive (*a avânta, a confrunta, a dez / îngropa, a întraripa, a prefira* etc.), < adjective (*a asurzi, a condensa, a -des / înțepeni* etc.), < adverbe (*a se acomoda, a des / încrucișa, a întârzia*), < numerale (*a aduna, a dezdoi, a înzeci*), < interjecții (*a cofleși, a înhăța*); substantive < verbe (*acrescământ, amimie, inconvenient, nesosință, preopinent*), < adjective (*asacrie, dezaferentare, hiper / hiposuprarenalism, perinefrită*, cf. *frenic*), < numerale (*întroptire*); adjective < substantive (*afemeiat, concentric, descreierat, înțurțurat, neapătat, răzmățat* etc.), < verbe (*alimpit, imperturbabil, neclintibil*). **D.p.** eterogene regresive: substantive < verbe (*par / (s)perjur, transfug*); adjective < substantive (*apetal, di / inform*); < verbe (*indiviz*). **D.p.** omogene sunt numai substantive < substantive: **d.p.** sufixale (*aliterație, coreligionar* cf. *religie, contravântuire, hiperglobulie, preformism, supravoltor* etc.); **d.p.** regresive (*endo- / exoderm, nonflam* etc.). • **C.p.** sunt: *verbe* < prepoziție + substantiv, adverb + sufixul conjugării, *-a* sau, rar, *-i* (*a îngenunchea, a înmâna, a încrucișa*); substantive < substantiv + temă verbală + sufix (*gât-legău*), adjective < prepoziție + substantiv + sufix (*pidosnic* < *pe dos* + *-nic*), nume propriu compus + sufix (*antonpannesc, camilpetrescian*). Vezi și **delocutive, formații ~.** • **D.p.** sunt mult mai numeroase și mai variate decât **c.p.**; între **d.p.**, poziția cea mai favorizată o au **d.p.** sufixale, iar între ele, verbele. Prefixele cel mai frecvent ocurente în **d.p.** sunt *a-* („direcția,..."), *des-* și *în-*.

Româna a moștenit **d.p.** ca *excaldare* (> *scălda*), *exsucare* (> *usca*), panromanice (it. *scaldare*, fr. *échauder*, sp., pg. *escaldar*, it. *asciugare*, fr. *essuyer*, sp. *enjugar*, pg. *enxugar*), devenite neanalizabile, și *inflorire* (> *înflori*), analizabil, păstrat în unele limbi romanice. Procedeul, aplicat în latină numai în domeniul verbului, s-a dezvoltat în română (ca și în celelalte limbi romanice) prin extinderea tipurilor de structuri derivative atât cu mijloace interne, cât și prin împrumuturi. **C.p.** au înregistrat în sec. 19 o creștere a productivității prin formații savante calchiate create de puriști pentru a se evita neologismele. De ex.: *mărinimie* (< temă adjectivală și substantivală + *-ie* după lat.

magnanimitas, fr. *magnanimité*), *bine-scriință* (< adverb + temă verbală + *-ință*) „ortografie". Cu excepția lui *mărinimie*, aceste formații nu s-au menținut. *L.V.*

paratаxă, vezi **juxtapunere**.

paronimie. Lipsă de unanimitate în definirea **p.** (după unii evasiidentitate formală, după alții și semantică) și în stabilirea limitelor, care variază de la o diferență minimă de un singur fonem (N. Felecan), la una maximă de șase-șapte foneme (S. Constantinescu: paronime absolute cele diferențiate prin cel mult două foneme și relative cele diferențiate prin trei sau mai multe). Delimitare între **p.** formală, reprezentată de termeni ai vocabularului uzual, niciodată confundați de vorbitori (ex.: *corp – corb, sare – zare*; excepții izolate: *treaptă – dreaptă*, datorită interferenței semantice), și **p.** propriu-zisă, activă la periferia vocabularului: neologisme neasimilate de vorbitori sau cuvinte vechi, pe cale de a fi uitate; excepții neperiferice datorate apropierilor semantice sau confuziilor funcționale între anumite serii de afixe: *original – originar; brutal – brutar*. • După formă, paronimele se împart în: cuvinte alcătuite din același număr de foneme, dar cu distribuție diferită: *releva – revela, antonimie – antinomie, cazual – cauzal, perceptor – preceptor*; cuvinte cu unul sau mai multe foneme în plus la unul din membrii cuplului: *apropia – apropria, albastru – alabastru, stradă – estradă, a eluda – a elucida*; cuvinte cu foneme (vocalice sau / și consonantice) corelative sau necorelative: *ordinal – ordinar, sudură – sutură, a colabora – a corobora, complement – compliment*; unele paronime se încadrează în două categorii: *conjectură – conjunctură*. Diferențele pot aparține temei: *inveterat – învederat, ori – or* sau afixelor: *prenume – pronume, numeral – numerar*. • După conținut, cele mai multe perechi paronimice au sensuri diferite, dar dacă provin din același etimon (apropiat sau îndepărtat) sau de la același radical cu afixe diferite, pot fi sinonime: *doctrinal – doctrinar, a amenda – a emenda*. În unele cazuri, din pricina confuziei dintre afixe, paronimele intră în relații de antonimie*: *emersiune – imersiune, a absorbi – a adsorbi*. Paronimele pot fi substantive (*manej – menaj*), adjective (*original – originar*), verbe (*a refula – a reflua*), conjuncții (*ori – or*), dar pot aparține și unor părți de vorbire diferite: *anuar – anual* (substantiv – adjectiv), *adagiu – adagio* (substantiv – adverb), *alegru – allegro* (adjectiv – adverb). Pe lângă **p.** lexicală, poate exista și **p.** lexico-gramaticală: *accidente – accidențe, delicatese – delicatețe*. Triplete paronimice: *campanelă – campanilă – campanulă, splin – split – splint*. Unele cuvinte pot intra în mai multe serii paronimice: *fracțiune – facțiune* și *fricțiune*. • Atracția (confuzia, substituția, deraierea) paronimică este echivalată de unii cu etimologia* populară (Mircea și Luiza Seche: *bourești – boierești, săltat – exaltat*; Iorgu Iordan: *a adapta – a adopta, a apropia – a apropria*) sau subsumată acesteia (Th. Hristea: toate atracțiile paronimice reprezintă un aspect al etimologiei populare, cu excepția celor ce provin din aceeași rădăcină). Delimitare între cele două fenomene: atracția paronimică presupune o asemănare formală maximă și duce la substituirea unui termen cu altul, în vreme ce etimologia populară admite o asemănare formală oarecare și are ca rezultat un cuvânt nou (N. Felecan). Unele confuzii paronimice s-au impus în normă: *apă chioară* (pentru *chiară* < lat. *clara* „limpede"), *a da sfoară în țară* (pentru *sfară* < sl. *skvara* „miros de fum"), *anticameră* (pentru *antecameră*), *pronume*

(pentru *prenume*; astăzi tot mai rar). Confuziile paronimice se produc în funcție de pregătirea fiecărui individ. • Aplicații stilistice în proză, ca sursă a comicului verbal: *giantă – gintă, modistă – modestă, murături – moratoriu, a mânca – a manca* (I.L. Caragiale), sau ca figuri de stil (paronomaza / paronomasia).

Sursele **p.** sunt, pe de o parte hazardul, pe de alta, împrumuturile și derivatele. Paronime cu etimon diferit (întâmplătoare): *atlas – atlaz, brutal – brutar, chiară – chioară, coregent – corigent*; paronime care provin din același etimon (apropiat sau îndepărtat), a căror diferențiere formală se datorează: etapelor diferite în care au intrat în limbă: *a asculta – a ausculta, a pricepe –a percepe, viers – vers* (dublete* etimologice); limbilor diferite din care au fost împrumutate: *fisă* (< ngr.), *fișă* (< fr.); căilor prin care au intrat în limbă: *transparent*, pe cale cultă – *transperant*, pe cale populară; afixelor care au format derivatele: *familial – familiar*; specializării semantice a unor cuvinte: *dependență – dependință, a investi – a învesti*; specializării semantice a formelor după gen: *abac – abacă, fascicul – fasciculă*. Diversitatea straturilor etimologice (vezi și **etimologie multiplă**) și a căilor de pătrundere a împrumuturilor lexicale și a afixelor, dezvoltarea moțiunii* și a altor procedee interne, au generat o cantitate considerabilă de paronime, posibil superioară celorlalte limbi romanice, ex.: *paricid* (< fr.) – *patricid* (împrumutat din lat.), *colan* (< tc.) – *colană* (< it.), *compres* (< germ.) – *compresă* (< fr.), *morsă* (< fr.) – *mursă* (et. nec.); it. *familiare* „familiar și familial", it. *ordinale* „ordinal și ordinar"; fr. *carreau* „caro și carou", fr. *filet* „file, fileu și filet"; fr. *axe* „ax și axă", fr. *cuvette* „cuvetă și chiuvetă". *A.P.*

paroxitone, cuvinte ~. Foarte numeroase; accentuarea paroxitonă pare a reprezenta tipul cel mai frecvent. Caracteristică pentru anumite forme din paradigma verbelor (de exemplu, mai mult ca perfect, pers. 1–3 sg.; perfect simplu, pers. 1–3 pl.) și pentru sufixele bisilabice (*bărbătește, fetiță, albeață, mulțime* etc.).

Frecvența accentuării paroxitone constituie un fapt de conservare din latină, unde cuvintele bisilabice erau totdeauna **p.**, iar cele polisilabice – **p.** sau proparoxitone*, în funcție de cantitatea silabei penultime. *L.I.R.*

participiale absolute, construcții ~, vezi **absolute, construcții ~.**

participiu. În limba română, mod nepersonal și nepredicativ al verbului, fără distincții formale de timp și de diateză, exprimând valorile (lexico-)gramaticale „trecut" (mai rar „prezent"), „perfectiv" și „pasiv" (cel mai adesea) ori „activ" (vezi **participiu trecut**).

Continuă **p.** perfect* pasiv latin (*cantatus*), forma (în esență un adjectiv verbal) cu cea mai mare viabilitate din sistemul **p.** în latină, plurifuncțional (utilizat și ca infinitiv* perfect pasiv, cu / fără *esse* „a fi"), consolidat prin includerea ca formant în structura pasivului perifrastic (încă din latina preliterară, inițial la timpurile perfectumului – vezi **pasivă, diateză ~**) și în structura perfectului compus* (după sec. 4 d.Hr., mai întâi la verbele tranzitive, apoi extins, din necesitatea de a se diferenția valoarea aspectuală „perfectiv" de cea temporală „trecut", aceasta din urmă devenită preponderentă în formele verbale latinești de perfect). **P.** perfect pasiv latin s-a menținut în toate limbile romanice, inclusiv în formele analitice de perfect (gramaticalizate probabil după separarea

idiomurilor romanice), fiind, de asemenea, folosit în alcătuirea pasivului perifrastic (a cărui continuitate din latină în limbile ro-manice este incertă). Gramaticile latinești grupează la modul **p.** și adjectivele verbale în *-turus* (*cantaturus*), ce funcționau ca **p.** viitor activ (dar uneori și ca infinitiv viitor activ, cu / fără *esse*) și pe cele în *-ndus* (*cantandus*), întrebuințate ca **p.** viitor pa-siv, cu valori modale de „necesitate, obligație etc." (vezi **gerundiv**). Aceste tipuri de formații nu au descendenți în română. Pentru alte limbi romanice s-au semnalat unele exemple (izolate) de substantive moștenite din vechi forme de **p.** viitor activ (fr. *aventure* < lat. *adventura*). Vezi și **participipiu prezent.** *C.S.*

participipiu perfect, vezi **participipiu trecut.**

participipiu prezent. Formă temporală a modului participiu* absentă din morfologia verbului românesc.

În latină era unica formă participială inclusă de la început în flexiunea verbală; deriva de la tema de „infectum", aparținea conjugării active, realizând o variație flexionară de tipul declinării nominalelor imparisilabice (*cantans*, *-ntis*), se utiliza cu funcții verbale și adjectivale. S-a menținut în latina târzie, uneori și cu sensul timpului trecut, fiind concurat de (dativ-)ablativul gerunziului* – unificat cu gerundivul* – (*cantando*), care a preluat cele mai multe valori ale **p.p.** Preferința pentru formele invariabile în *-ndo* se explică și prin tendința de simplificare a sintaxei, întrucât acestea, spre deosebire de **p.p.**, se situau în afara mecanismelor acordului gramatical. Este folosit cu statut verbal și / sau adjectival în unele idiomuri romanice (fr. *parlant*, it. *rispondente* etc.), probabil sub influența, manifestată în registrul cult, a limbii latine scrise. Româna exprimă prin gerunziu valorile **p.p.** latin și conservă câteva forme vechi, care și-au pierdut complet caracteristicile verbale: subst. *părinte*, *cunoștinte* (învechit); adj. *fierbinte*, *plointe* (regional; folosit și substantivat). Au existat încercări izolate ale latiniștilor de a adapta **p.p.** latino-romanic în forma românească *-înt* (*lăudântu*), variantă a sufixului *-ant / -ent*; acesta din urmă s-a impus, fiind prezent în structura multor adjective neologice de origine franceză, cu valoare de „prezent activ": *arhaizant*, *corespondent* (Mioara Avram). • Termen folosit în unele gramatici românești în loc de „gerunziu". *C.S.*

participipiu trecut (participipiu perfect). Formă temporală unică a modului participiu* în morfologia verbului românesc. Denumește o acțiune suferită sau realizată de un obiect. Are valoare aspectuală perfectivă. Prezintă două tipuri structurale, numite în unele gramatici **p.t.** „slab" și **p.t.** „tare". **P.t.** slab se formează de la tema perfectului simplu* (ce cuprinde radicalul verbului și sufixul vocalic de perfect simplu, accentuat), cu sufixul modal *-t*: conj. 1 *lăudát*; 2 *văzút*; 3 (verbele cu perfectul simplu asigmatic, în *-u-*) *crezút*; 4 *citít* (la verbele cu infinitivul* în *-i*), *coborất* (la verbele cu infinitivul în *-î*). **P.t.** tare caracterizează clasa verbelor de conj. 3 cu perfectul simplu sigmatic, în *-se-*, și verbul *a mânea* de la conj. 2; este format de la radicalul verbal (accentuat), cu sufixele modale *-s* (*mers*, *mas*), *-t* (numai la opt verbe simple – *copt*, *fiert*, *frânt*, *fript*, *înfipt*, *rupt*, *spart*, *supt* – și la derivatele lor cu prefix – *răsfrânt* etc.). Aspectul negativ se exprimă prin prefixul *ne-* (*nevăzut*), disociabil de verb prin intercalarea adverbului *mai* (*nemaivăzut*). Sunt defective de **p.t.** și de formele compuse cu acesta unele verbe vechi (*a rage*) și,

mai ales, neologice (*a accede, a converge*). • Are natură gramaticală dublă: de verb și de adjectiv. Trăsăturile verbale sunt: utilizarea ca formant al timpurilor compuse de la diateza activă – perfectul compus* (*am citit*), viitorul anterior* (*voi fi citit*), perfectul modurilor conjunctiv* (*să fi citit*), condițional* (*aș fi citit*), prezumtiv* (*o fi citit*), infinitiv (*a fi citit*) –; combinarea cu unele determinante specifice verbului – subiect (*O dată precizat diagnosticul, s-a putut stabili tratamentul*, vezi **absolute, construcții ~**), nume predicativ (*devenit profesor*), element predicativ suplimentar (*considerat specialist*), complement de agent (*taxă plătită de abonați*), anumite tipuri de complemente circumstanțiale, cum este cel de scop (*grupul organizat pentru plecare*). Trăsăturile adjectivale sunt: flexiunea după gen, număr și caz prin acord* cu un substantiv, cu un pronume ori cu un numeral substitut al substantivului (*carte citită*, f. N.-A.); combinarea cu mărcile gradelor de comparație (*foarte apreciat*) și cu sufixele diminutivale (*spălățel*); utilizarea în alcătuirea formelor diatezei pasive, alături de verbul auxiliar *a fi* (*este lăudat*); funcțiile sintactice îndeplinite – atribut (*carte citită*), nume predicativ (*Magazinul este deschis*), element predicativ suplimentar (*Cartea trebuie citită*), complement circumstanțial (de ex., de cauză, *Îi e rău de nemâncată*) –; incompatibilitatea cu pronumele clitic* (inf. *a se cuveni* față de **p.t.** *cuvenit*). În formele compuse ale diatezei active este invariabil. Folosit adjectival sau în formele diatezei pasive (cu auxiliarul *a fi*), variază după modelul adjectivelor, în gen, număr și caz, valorile acestor categorii gramaticale fiind exprimate prin desinențe și prin alternanțe fonetice (*aleasă / alese* – f. N.-A. sg., N.-G.-D.-A. pl.). Cu funcție de atribut, are flexiune cazuală completă; cu funcție de nume predicativ, de element predicativ suplimentar și în formele analitice de pasiv are numai cazul nominativ; după prepoziții stă numai în acuzativ. **P.t.** al unor verbe (în general, intranzitive*) este întrebuințat numai în formele compuse ale diatezei active (*mers*). Cu totul excepțional, un verb poate avea **p.t.** distincte: unul în alcătuirea timpurilor compuse ale conjugării active (*stat*), altul în celelate situații (*stătut*). **P.t.** al celor mai multe verbe tranzitive* are sens pasiv (*pagină scrisă*); **p.t.** al verbelor active nereflexive (*colțul ieșit*), al unor verbe tranzitive (*minciună sfruntată*) sau active reflexive (*drepturi cuvenite*) are sens activ. Câteva **p.t.** au sens pasiv când determină nume de inanimate (*text citit*) și activ când determină nume de animate (*om citit*). **P.t.** poate fi ambiguu contextual – activ / pasiv (*drum ocolit*), activ -reflexiv / pasiv-nereflexiv (*nivel ridicat*). Uneori exprimă valoarea timpului prezent (*om iubit*).

Cele două tipuri structurale, **p.t.** „slab" și **p.t.** „tare", s-au conservat în toate dialectele românești: ar. *cântát^u*, *fáptu* „făcut"; mr. *cäntát, árs*; ir. *vezút, spús*. **P.t.** din structura unor forme verbale compuse are finala vocalică *-ă (-î)* în aromână (*cântátî*), regional în meglenoromână (*cäntátă*) și în subdialectul crișean (la mai mult ca perfectul perifrastic și la viitorul anterior – *cântată*). Forme sincopate în graiurile transilvănene: *găst* „găsit". Arhaisme regionale: *zmult* „smuls", în Bucovina și în Republica Moldova.

Limba română continuă **p.p.** pasiv din latină, consolidat după sec. 1 d.Hr. prin extinderea utilizării sale în perifraze, dintre care unele s-au gramaticalizat pentru exprimarea analitică a diatezei pasive și a perfectului la diateza activă. Similar, româna contemporană preferă pasivul cu auxiliar (în defavoarea pasivului reflexiv),

fapt ce conduce la o anumită consolidare a **p.t.** Se mențin cele două tipuri structurale de **p.t.** (cu accentul pe radical sau pe sufixul perfectului), structura internă a formelor, statutul de adjectiv verbal. Principalele modificări (refacerea analogică a unor forme, unificarea temei participiului, a perfectului şi a prezentului) se explică prin tendința de simplificare și de sistematizare (lat. *dictus* – *zis*, după tema perfectului; lat. *fractus* – rom. *frâmt*, v. rom. *frânt*, după tema prezentului). Unele aspecte au caracter general (productivitatea mare în toate limbile romanice a sufixelor cu originea în lat. *-atus*), altele sunt relevante pentru varietatea regională a latinei (sufixul *-itus* apare în latina dunăreană la verbe care păstrează **p.t.** tare în idiomuri romanice occidentale – rom. *(a)coperit*, fr. *couvert*, it. *coperto*). În raport cu stadiul protoromânei*, dacoromâna a extins **p.t.** în *-s* (dr. *plâns*, față de ar. *plâmtă*, formă etimologică). În sec. 16 și în perioada imediat anterioară **p.t.** etimologice, ca *fapt(u)*, erau concurate de **p.t.** refăcute după tema perfectului – *făcut(u)*, formă care se impune, fiind mai răspândită încă din epoca veche. Verbele cu infinitivul în *-íre* și cu **p.t.** în *-ít* reprezintă o inovație ce particularizează româna între limbile romanice. Formațiile de genul feminin în *-ă* – specifice pentru dacoromâna veche, în special pentru limba traducerilor bisericești din sec. 16 (*mulțemită*, Coresi), ca și pentru aromână, însă mai puțin prezente în dacoromâna modernă literară (*judecată*) sau populară (*arsa* „joc“) – au fost analizate ca **p.t.** substantivate (O. Densusianu, Al. Rosetti, Matilda Caragiu Marioțeanu, I. Fischer, M.A. Gabinschi ș.a.) sau ca forme refăcute pe baza pluralului unor **p.t.** (Gr. Brâncuș); au fost semnalate unele paralele romanice (fr. *arrivée*). De asemenea, s-a susținut interpretarea acestor formații ca supine* substantivate ori s-a adoptat un punct de vedere nuanțat, admițându-se originea participială numai pentru cuvintele folosite și ca adjective (Elena Carabulea, Magdalena Popescu-Marin) sau care denumesc „obiectul / autorul acțiunii“ (I. Diaconescu). Vezi și **conversiune**. *C.S.*

participiu viitor pasiv, vezi **gerundiv**.

particulă. Termen folosit cu două accepții, pentru două categorii distincte de unități lingvistice. 1. Generală este folosirea pentru segmente de cuvânt cu rol insuficient determinat, numite **p.** deictice, care intră în componența adverbelor și a pronumelor deictice, dar și a numeralelor, a unor locuțiuni adverbiale. • **P.** deictice sunt *-și*, *-a*, *-le-*, uneori combinate între ele. • **P.** *-a* apare în componența unor pronume demonstrative, interogative și relative, nehotărâte, negative; a unor adverbe și a numeralelor ordinale (forma de masculin-neutru). În cazul pronumelor, diferențiază uzul pronominal de cel adjectival sau apare în variație liberă, fără o valoare clară. În limba literară actuală, *-a* distinge în multe paradigme pronumele* și adjectivele pronominale* corespunzătoare postpuse de adjectivele antepuse; formele postpuse au **p.** deictică (adăugată în final, după desinența pronominală, sau substituind-o când este *-ă*), ceea ce poate fi o particularitate a poziției, dar și o indicație că e vorba nu de adjective propriu-zise, ci de apoziții. • La demonstrative, diferențierea e sistematică și generală: N.A. sg., m., n. *(omul) acesta / acest om*, f. *(fata) aceasta / această fată*; la pl. *(oamenii) aceștia / acești oameni*, *(fetele) acestea / aceste fete*. La G.D. sg. *(omului) acestuia / acestui om*, *(fetei) acesteia / acestei fete*, pl. *(oamenilor, fetelor) acestora / acestor*

oameni, fete. Aceeași structură și repartiție a formelor apare la demonstrativul *acela / acel*, precum și la formele populare și regionale: *ăsta / ăst, ista / ist*; *ăla / ăl, cela / cel* etc. • Când adjectivele nu pot fi decât antepuse (în cazul unor interogative, relative, nehotărâte și negative), **p.** *-a* diferențiază clar pronumele de adjectiv. Dintre interogative și relative, primesc **p.** *-a* cu funcție distinctivă pronumele *care* și *câți, câte*, doar la genitiv-dativ: formele pronominale *căruia, căreia, cărora* se opun formelor adjectivale *cărui, cărei, căror* (obligatoriu antepuse); la nominativ-acuzativ diferența era marcată în limba mai veche de articol (*carele / care om*), dar nu se mai indică în limba actuală, deoarece pronumele a devenit invariabil. La fel, pron. *câtora* se opune adj. pron.: *câtor oameni*. • Dintre pronumele și adjectivele nehotărâte, *unul* și *altul* marchează cu ajutorul **p.** *-a* diferența dintre pronume și adjectiv doar la genitiv-dativ – *unui / unuia, altui / altuia*; *unei / uneia, altei / alteia* etc., în vreme ce la nominativ-acuzativ distincția e realizată de articol: *unul / un, altul / alt* etc. În seria *toți, mulți, puțini, amândoi*, **p.** poate apărea – facultativ – la formele de genitiv-dativ ale pronumelor – *tuturor(a), multor(a), puținor(a), amânduror(a)* – și este exclusă din declinarea adjectivelor corespunzătoare. Și mai complicat uzul lui *atât*: la genitiv-dativ plural apare obligatoriu *-a*, făcând diferența față de adjectiv: *atâtora*; la singular, forma fără și cea cu **p.** *-a* sunt în variație liberă, cu rol stilistic, atât la pronume, cât și la adjectiv: masculin-neutru singular *atât (timp) / atâta (timp)*; la feminin doar: *atâta (vreme)*; la pl., *atâți(a) (copii)*, dar numai *atâtea (fete) (lucruri)*. • Dintre pronumele negative, *nici un(ul)* urmează modelul pronumelui nehotărât *unul*, iar la formele exclusiv pronominale *nimic / nimica, nimeni / nimenea* (G.D. *nimănui / nimănuia*) **p.** apare în variație liberă (cu diferența stilistică dintre cult și familiar-popular). • La adverbele pronominale demonstrative, variante – *aici / aicea, acum / acuma, atunci / atuncea*, diferențiate stilistic: forma fără **p.** *-a* e cea preferată de norma literară, cealaltă e acceptată, dar marcată ca populară și familiară. Alte variante populare și regionale formate cu *-a*: *acua* (= acu), *al(t)mint(e)rea* (= altminteri), *acolea* (= acolo). • **P.** *-a* intră în componența numeralului ordinal (*al doilea*) și a unor locuțiuni adverbiale populare (*de-a binelea, pe cinstitelea*). • **P.** *-le-*, care apare de obicei în combinație cu *-a*, pe care o precedă, este identificabilă ca articol hotărât în unele construcții citate (*al doilea, de-a binelea*), dar s-a extins: în locuțiuni adverbiale, mai ales nume de jocuri – *de-a bușilea, de-a v-ați ascunselea, de-a pititelea* – și în variante populare ale adverbelor deictice: *acilea, al(t)mintrelea*, mai rar singur: *acile, altmintrele* (care poate fi și o variantă strict fonetică de la *altmintrelea*). • **P.** *-și* intră în componența unor pronume demonstrative – *același*, (învechit) *acestași*; a mai multor variante populare ale pronumelor nehotărâte – *fieși(te)care, orișicare, cineși, careși* etc., uneori în combinație cu *-le* și *-a*: *cevașilea*. În componența numeralului colectiv (*câteșitrei*). De asemenea, în variante ale adverbelor pronominale demonstrative, de obicei cu același sens cu al formei de bază – *acumuși, acmuși, amuși, acuși, acușa*; *acicea, aciași, acieși* („îndată"); *atunciși, atunce(a)și; acoleși, acoloși* „tot acolo" – și a altor adverbe: *iarăși*. • **P.** mai noi, de sursă adverbială, *șa* (< *așa*) și *ia*, în variantele populare ale adverbelor: *(a)ici-șa, acolo-șa, acolo-ia, acuma-ia* etc.

Uzul p. e legat de oralitatea populară; de aceea, fenomenul e frecvent în subdialectele dacoromâne și în dialectele sud-dunărene. Aromâna are un sistem bine dezvoltat de p. deictice, de sursă adverbială, construite cu pronumele demonstrative de apropiere și de depărtare (*aestu- aoa, aestu-aoaia, aestu-aoați / ațelu-aclo, ațelu- acloia, ațelu-acloți*) și cu adverbele deictice: *aoa – aoați, aoaia, aoaia-șia* „aici"; *amu – amuși, acmoți* „acum"; *aclo – acloți* „acolo" etc.

Pentru p.*-a* au fost avansate mai multe explicații; provine probabil din lat. *illac*, care a dat și în alte limbi romanice p. demonstrative (cf. fr. *celui-là*); *-le-* e probabil articolul hotărât, iar *-și* adverbul *și* < lat. *sic* (altă ipoteză: pronumele reflexiv de dativ). O caracteristică a limbii sec. 17–18 (păstrată și azi regional): p. *-a* apărea și când adjectivul era antepus substantivului: *acela om*.

2. Uneori termenul p. se folosește (și în compusul adverbe-p.) ca sinonim pentru semiadverbe* (*și, iar, mai, doar* etc.), care îndeplinesc diferite funcții semantice și pragmatice în enunț. *R.Z.*

partitiv, numeral ~, vezi **fracționar, numeral ~**.

pasivă, diateză ~. Intră în opoziție cu diateza activă, în sensul că o construcție activă poate fi transformată într-una pasivă (*Studenții au citit cartea > Cartea a fost citită de studenți*); transformarea se produce doar în cazul verbelor tranzitive* nepronominale care se combină cu un subiect agent al acțiunii și un complement direct pacient; atunci când argumentele predicatului au alte roluri tematice pasivizarea este blocată (*Eprubeta conține acid clorhidric > *Acidul clorhidric este conținut de eprubetă; Mă doare capul > *Eu sunt durut de cap; El are o casă > *Casa este avută de el*). • Din punct de vedere semantic, construcția activă este sinonimă cu construcția pasivă; în uz există însă diferențe: structura activă accentuează acțiunea, cea pasivă accentuează rezultatul ei. În ansamblul construcțiilor uzuale, este destul de frecventă folosirea verbului la **d.p.**; uneori cele două diateze sunt alternate pentru evitarea monotoniei stilului. • În română, există două variante de realizare a **d.p.**: a) pasivul canonic, realizat analitic cu verbul auxiliar* *a fi* (auxiliarul este purtătorul mărcilor gramaticale de mod, timp, număr și persoană și se acordă în persoană și număr cu subiectul propoziției) urmat de participiul verbului de conjugat (acordat în gen și număr cu subiectul propoziției: *cartea este citită, cartea va fi citită, cartea ar fi fost citită, cărțile fuseseră citite, să fie citite cărțile*); complementul de agent* al propoziției se exprimă facultativ; b) pasivul noncanonic, pasivul reflexiv, marcat prin pronumele reflexiv* în acuzativ neaccentuat (clitic reflexiv) care însoțește verbul de conjugat (pers. 3 sg. și pl.: *Cartea se citește ușor*); complementul de agent este rareori exprimat, acțiunea exprimată de verb având frecvent caracter impersonal. Între cele două posibilități de actualizare există diferențe contextuale (pasivul reflexiv cumulează valoare impersonală și modală; pasivul cu *a fi* accentuează caracterul rezultativ al acțiunii) și stilistice (pasivul reflexiv este colocvial, cel canonic este livresc). Ambele variante de pasiv prezintă ambiguitate: **d.p.** cu *a fi* acceptă și lecțiunea copulativă* a aceluiași verb (*Copilul a fost agitat*; două lecțiuni posibile, cu **d.p.** sau cu predicat nominal); **d.p.** cu pronumele reflexiv *se* acceptă și lecțiune impersonală (*Cărțile se citesc greu*; două lecțiuni posibile, cu **d.p.** sau cu reflexiv

impersonal). Nu toate verbele care au **d.p.** actualizează ambele tipuri (*a desfide – *a fost desfis; a cauza – *s-a cauzat*). • Alături de pasivul gramatical, unii lingviști vorbesc și despre pasiv lexical (forme verbale / cuvinte cu sens pasiv, fără a fi marcate formal în vreun fel): infinitivele lungi ale unor verbe tranzitive (*cumpărarea manualelor de către...*), participiile cu sens pasiv (*manualele cumpărate de...*), supinul cu sens pasiv (*de citit de toată lumea*), adjective derivate din verbe cu sufixul *-bil* (*manuale criticabile de...*). Puține structuri ergative (în care forma verbului este aceeași atât pentru sensul activ, cât și pentru cel pasiv: *Seceta a secat fântâna / Fântâna a secat*).

În subdialectul muntean apare **d.p.** cu *a veni* (*Grinda vine așezată aici*). Dialectul aromân și cel meglenoromân formează **d.p.** ca în dacoromână (cu auxiliarul *a fi* sau pasivul reflexiv). Dialectul istroromân folosește, alături de pasivul analitic cu *a fi*, regional și auxiliarele *a veni, a rămâne*.

În limba latină, **d.p.** forma categoria complexă a mediopasivului și intra în opoziție cu activul. În latină exista o conjugare pasivă: la infectum, realizată sintetic prin desinențe*; la perfectum, realizată analitic cu auxiliarul *esse* și participiul trecut al verbului de conjugat acordat; inițial s-a creat opoziția între structurile de perfect cu valoare intensivă (*amatus fui*) și structurile normale (*amatus sum*); treptat acestea din urmă au fost resimțite ca forme de prezent, înlocuind formele sintetice (*amor, amatur, amantur*). Formele analitice de **d.p.** s-au transmis tuturor limbilor romanice, în timp ce formele sintetice au fost eliminate o dată cu regularizarea paradigmelor și dispariția verbelor deponente și semideponente. • Limbile romanice folosesc ca auxiliar descendenții lui *esse*; în plus italiana folosește și verbe de mișcare (*andare*, exprimând ideea de necesitate; *venire*, exprimând ideea de proces neîncheiat); spaniola și portugheza cunosc două verbe corespunzătoare lui *a fi*, ambele folosite în construcții pasive *ser* (pasivul propriu-zis) și *estar* (construcție cu valoare aspectuală rezultativă, starea generată de acțiune). Unele posibilități negramaticalizate de exprimare a **d.p.** (rom. *Funia vine legată aici*). *A.Ș.*

patronime (patronimice). Indică descendența / genealogia / filiația pe linie paternă formându-se de la prenumele sau supranumele individual al tatălui. Fac parte din subclasa supranumelor. **P.** au mai multe tipuri: **p.** flexionar și **p.** derivativ sau sufixal. **P.** flexionar are forme la cazul nominativ: *Ion Pătru, Vasile Dobre* sau genitiv, alcătuind o determinare: *Ion al Radului* sau mai multe determinări: *Nică a lui Ștefan al Petrii*. **P.** românești sufixale se realizează cu ajutorul sufixelor de descendență / patronimice*: *-ea (Petrea, Barbatea), -escu (Ionescu, Petrescu), -íu (Gheorghiu, Vasiliu), -oiu (Pătroiu, Costoiu), -oń (Ignatoń, Lăzăroń), -ońu (Dobrońu, Mărcońu), -one (Iovițone, Oprone)*, nesigur, *-ilă (Băncilă, Moisilă, Oncilă), -otă (Dobrotă, Neagotă)*.

P. apar în sistemul antroponimic medieval, în sec. 11 la românii sud-dunăreni: *Slavota Karmalakes* (probabil *Slavota al lui Carmalac*) și în sec. 14, în Transilvania: *Stephanus filius Nicolai* (1326), *Staan filius Gurhes* (1360), în Țara Românească: *Nan Udobă (Nan Dobă), Stoian Halgaș, Stan Drăgan, Stanislav al lui Oreaov* (1388), în Moldova: *Belicița Caloian* (1388), *Șarban Hândău, Mic Horaeț* sau la genitiv : *Iuga a lui Giurgiu* (în grafie slavonă, *Iuga Giurgevicia*) (anul 1392), *Vlad a lui Sin (Vlad Sinov)*. Primele supranume derivate cu sufixul *-escu* apar în

sec.14, în Țara Românească: *Dimitrie (Dimitru) Dăbăcescul* de *Dăbăcești* (1387) și în Moldova: (hotarul) lui *Șerbănescul* (1392). La sfârșitul sec.15, fostele supranume **p.** în *-escul(l)*, sunt fixate și transmise ereditar. *D.T.*

patronimice, sufixe ~. Sufixe indiscutabil **p.** și specializate pentru această funcție sunt *-escu (Ionescu)* și *-iu* (cu hiat, *Grigoriu*). Sensul acestor sufixe e echivalent cu sensul articolului posesiv („fiu al lui Ion, Grigore"). Controversate sau considerate nesigure sunt mai multe: *-eanu*, a cărui apariție într-un nume ca *Mihăileanu* e contestată, întrucât sufixul se atașează în mod curent la toponime (în cazul în speță: *Mihăileni*) și exprimă „originea locală". Sufixul apare însă și în nume precum *Constantineanu, Teodoreanu*, care, fiind formate de la nume proprii de persoane, nu pot fi încadrate la „originea locală". *-oi(u)*, sufix augmentativ care, atașat la nume de persoane (*Rădoi < Radu, Predoiu < Preda*), este interpretat ca **s.p.**: „fiul mai mare al lui...". Există însă și interpretarea (ușor de acceptat a) numelor respective ca masculine formate de la feminine în *-oaia* (*Predoaia* „femeia lui *Preda*"). Echivalente cu sufixele precedente sunt considerate de unii cercetători și sufixele *-ete* oltenesc (*Ionete* „fiul lui Ion") *și -́ea* (*Anghelea* „fiul lui Anghel"). • *-escu, -ete* și *-iu* au și forme dezvoltate cu interfixul* sau articolul *-ul: Tomulescu, Rădulescu, Chivulete, Dinuliu.* • Pluralul în *-ești* poate reda „apartenența" față de singularul în *-escu* (*Comăneștii* „membrii unei familii denumite *Comănescu*") sau „filiația familială față de un nume reprezentând baza formației (*Comăneștii* „membrii unei familii descendente dintr-un *Coman*"; vezi și *Zărnești* „fiii lui *Zârnă* cel bătrân"). Pluralul în *-ești* poate însă să-i denumească și pe membrii unei familii al cărei nume nu e în *-escu* (*Batoreștii* „membrii familiei *Batori*"), după cum poate să exprime „filiația" atașat la nume formate cu alte sufixe decât *-escu: Corbenești* „fiii lui *Corbeanu*". • *-escu* este cel mai productiv **s.p.**

-escu este sufixul adjectival *-esc* foarte probabil devenit **s.p.** prin intermediul formei de plural *-ești: Filipeștii* „urmașii lui *Filip*" > top. *Filipești* „moșia *Filipeștilor*" > *Filipescu(l)* „proprietarul moșiei...". *-ete* este un singular refăcut în română după pluralele în *-eți* ale derivatelor cu sufixul *-eț*. *-iu* e împrumut din greacă, iar *-́ea* din slavă. Pentru etimologiile lui *-ean* și *-oi* vezi **nume de locuitori, sufixe pentru ~** și **augmentative, sufixe ~**; *-u* din numele de familie în *-eanu, -escu, -oiu* etc. este considerat de unii cercetători articolul hotărât *-u(l)*. • Numele în *-escu* sunt cele mai vechi în sistemul românesc de nume de familie. La început folosite numai în mediile boierești, ulterior s-au extins la straturile inferioare. Procedeul formării numelor în *-escu* s-a oficializat la sfârșitul sec. 18 în Muntenia. *L.V.*

păsărească, limbă ~. Una dintre denumirile purtate în trecut de argoul* dacoromân al răufăcătorilor, iar ulterior denumire a unui limbaj ludic sau teribilist specific copiilor. Acesta din urmă caracterizat prin modificarea sistematică a cuvintelor din limba comună fie prin introducerea unor silabe convenționale – repetate identic sau cu consoană unică și vocale variabile după vocalismul cuvântului modificat (*bupunăpă zipiuapa < bună ziua*) –, fie prin anagramare.

Procedeul introducerii unor sunete / silabe convenționale este cunoscut și în aromână (*turfuculfu mufùrifu < turcul*

muri) și meglenoromână, unde limbajul respectiv, cu circulație mai ales printre tineri, are caracter ludic sau / și secret față de necunoscătorii codului.

O varietate istorică de **l.p.**, atestată pentru începutul sec. 19 în argoul școlarilor dacoromâni, folosea descompunerea cuvintelor românești pe litere indicate prin denumirile lor slave din alfabetul chirilic*: I. Ghica citează dialogul ludic, curent între elevii școlilor confesionale bucureștene, – *Az, iotă, lude, az, pocoi, rîță, ucu, naș, est!* („Ai la prune!"), – *Naș, est, buche, az, tferdo, est, pocoi, on, pocoi, az* („Ne bate popa"). *M.A.*

pecenegă, influență ~. S-a exercitat, probabil, asupra dacoromânei. Pecenegii au fost o populație turcică stabilită timp de două secole (10–11) în Dobrogea, Transilvania și în sudul Dunării. Limba lor este cunoscută numai prin câteva nume proprii. Urme mai sigure ale contactului lingvistic dintre română și pecenegă doar în toponimie: *Peceneaga, Peceneagul, Picineaga*. Unele toponime presupuse de unii a fi din pecenegă au fost explicate de alții prin cumană (*Bahlui, Caracal, Caraiman, Vaslui*). *M.S.*

peiorative, sufixe ~. Singurul sufix cu valoare exclusiv **p.**, chiar dacă nu întotdeauna ușor perceptibilă, e *-astru: criticastru, fiastru* „fiu vitreg". Cu valoare **p.** asociată altor valori (mai ales nume de agent), dar ocurentă în marea majoritate a derivatelor e *-ard: capitulard, revanșard*. Inventarul **s.p.** este considerabil mărit prin sufixele a căror valoare caracteristică poate genera ușor nuanțe **p.** (ironie, depreciere etc.). E cazul sufixelor nominale, mai frecvent augmentative (*-an: lungan, -ău, -ălău: fălcău, fătălău, -(ăn)og: hârțoagă, slăbănog, -oi: țărănoi*), diminutivale (*-aș: autoraș, -el, -ea, -ică: avocățel, poezea, mătăsică, -ior: poezioară, -otei: grecotei, -uscă: femeiuscă; -uț: revistuță*) și, mai rar, colective (*-ăraie: apăraie, -ărie: vorbărie, -lâc: muierlâc*), nume de agent și adjective (*-ar: ulițar, -ăreț: băgăreț, -cios: schimbăcios, -a(n)giu: pilangiu, pomanagiu, -(ar)nic: îndărătnic, ușărnic*), nume de acțiune (*-ătură: adunătură*), al sufixelor *-ism* și *-ist* (*carierism, -ist, conformism, -ist*) etc. La numeroasele sufixe nominale se adaugă foarte puține și foarte slab productive sufixe verbale: *-arisi (flatarisi), -ăci (împungăci), -oși, -uși (storcoși, linguși)*. Sufixele la care valoarea **p.** e preponderentă (*-astru, -ard)* sunt foarte slab productive.

În latină valoarea **p.** e asociată sufixelor diminutivale, augmentative, sporadic și la numele de agent sau adjective. Rom. *-astru* e moștenit (< lat. *-aster* „asemănarea aproximativă în sens negativ") și întărit prin împrumuturi recente din franceză și italiană (*poetastru* < fr. *poétastre*, it. *poetastro*). Pentru originea celorlalte **s.p.** vezi **augmentative, diminutivale, colective, adjectivale, verbale, sufixe ~; nume de agent, de acțiune, sufixe pentru ~.** *L.V.*

perfect compus. Perifrază alcătuită din forme specifice de prezent ale verbului auxiliar* *a avea* și participiul* verbului de conjugat. Auxiliarul are doar forme monosilabice și atone, comune cu ale verbului plin (1 sg. *am*, 2 sg. *ai*, 3 pl. *au*) sau reduse (3 sg. *a*, 1 pl. *am*, 2 pl. *ați* – față de *are, avem, aveți*); omonimie la pers. 1 între singular și plural. Participiul invariabil (în forma de masculin-neutru singular: *cântat, văzut, mers, citit*). • Ca timp punctual și perfectiv, intră în opoziție cu imperfectul* (durativ, imperfectiv). • Se folosește și pentru acțiuni anterioare altui timp trecut,

înlocuind adesea în vorbire mai mult ca perfectul*: *a venit / venise înainte: l-am găsit acolo, așteptându-mă*). De asemenea, pentru acțiuni viitoare încheiate înaintea altui timp viitor, înlocuind (în concurență cu viitorul simplu) viitorul anterior* (dispărut practic din aspectul vorbit al limbii): *o să vin mâine: dacă între timp ați terminat / o să terminați / veți fi terminat, vă dau banii.* • Structura perfect regulată a formei a favorizat extinderea în uz a **p.c.** Foarte răspândit în toate stilurile limbii, ca timp specific trecutului, a înlocuit – în limba standard și în majoritatea graiurilor dacoromâne – perfectul simplu* din aproape toate contextele, cu excepția celui literar-fictional. • Topica inversată participiu-auxiliar e ieșită din uz, putând apărea doar în contexte literare, ca marcată poetic și retoric.

Formele de pers. 3 ale auxiliarului marchează clar distincția dintre graiurile populare dacoromâne și norma literară și separă ariile mari ale diferențelor regionale: în graiurile din sud (Muntenia, Oltenia, Dobrogea, sud-estul Transilvaniei), se folosește forma *a* atât la singular, cât și la plural (*el / ei a plecat*); în graiurile din nord (Moldova, restul Transilvaniei, Crișana, Maramureș) forma unică de singular-plural *o*; în Banat (și o parte din Crișana, sporadic în Maramureș) singular *o*, plural *or*. În unele graiuri din sudul Munteniei, participiul primește la plural desinența *-ră* (detașată de la perfectul simplu): *(noi) am venitără*. Uzul **p.c.** în concurență cu perfectul simplu e clar dependent de dispunerea geografică a graiurilor: în nord (Moldova, cea mai mare parte a Transilvaniei, Maramureș) **p.c.** e singurul folosit în vorbire; în sud – Muntenia, Oltenia, Dobrogea, Banat, Crișana – se mai folosește încă și perfectul simplu. În singura zonă unde acesta e încă foarte viu – Oltenia –, limitează parțial utilizarea **p.c.** (care se folosește mai puțin pentru acțiuni foarte recente, din cursul aceleiași zile). • Diferența nord-sud se aplică și pentru dialectele sud-dunărene, în care **p.c.** e puternic concurat de perfectul simplu (timpul preferat pentru trecut în aromână și meglenoromână), cu excepția istroromânei, în care **p.c.** a eliminat total celălalt timp. În aromână și în meglenoromână, în opoziție cu perfectul simplu, **p.c.** are valoarea etimologică de prezentare a acțiunilor trecute prin raportare la prezent, la rezultat. În aromână auxiliarul are forme nescurtate, identice cu ale verbului plin (*am", ai, ári, avém", avéț', au*), iar participiul are terminație vocalică, „feminină": *-ă(î) - am" cântatî*. În meglenoromână și în istroromână formele auxiliarului sunt scurte, participiul nu are terminație vocalică și e preferată ordinea participiu-auxiliar (mr. *cǎntát-am*, ir. *scapât-am*), deși apare și cealaltă (ir. *am avzít*).

Inovație romanică, dezvoltată dintr-o perifrază latină cu sens rezultativ („a avea în prezent – ca rezultat al unei acțiuni trecute"). Un singur auxiliar pentru toate verbele, același ca în spaniolă (*haber*), spre deosebire de franceză și italiană în care se folosesc auxiliarele *avoir, avere* „a avea" și *être, essere* „a fi" (ultimele, impunând acordul participiului). Concurența cu perfectul simplu e asemănătoare cu cea din alte limbi romanice: ca și în franceză și în italiană, dar mai mult decât în ele, **p.c.** se impune în dauna timpului simplu și mai neregulat. Mai mult decât în alte limbi romanice, poate desemna și un interval durativ de felul celui exprimat prin imperfect (*A fost odată ca niciodată...; Unde ai fost când te-am strigat și n-ai răspuns?*). • În limba veche, concurența și tendința de specializare stilistică a formelor de perfect se manifestă deja: **p.c.** domină în scrisori

(care reflectă mai mult vorbirea), în vreme ce textele religioase traduse (registru cult, stil solemn) folosesc mai mult perfectul simplu. În limba veche, forma auxiliarului pentru pers. 3 sg. era *au* (probabil etimologică, din lat. *habuit*), identică cu cea de pers. 3 pl.; forma *a* apare doar sporadic în sec. 16–17. Auxiliarul postpus când verbul ocupa primul loc în propoziție (*Fost-au acest Ștefan-vodă...*, la Gr. Ureche). **P.c.** al auxiliarului intră în componența unor forme perifrastice cu gerunziul (valoare de imperfect: *s-au fost rugând*, la Varlaam) sau cu participiul (valoare de mai mult ca perfect: *au fost grăit*, 1593). *R.Z.*

perfect simplu. Formă simplă cu sufixele: *-a-* la conj. 1, *-u-* la conj. 2, *-u-* sau *-se-* la conj. 3, *-i-* (*-î-*) la conj. 4 și desinențele: *-i* 1 sg., *-și* 2 sg., zero 3 sg., *-răm* 1 pl., *-răți* 2 pl., *-ră* 3 pl. La persoana 3 sg., sufixul verbelor de conj. 1 (accentuat) devine *-ă* (*el cântă*) sau se transformă în *e* după o rădăcină cu finală palatală (*el tăie*). • Accentul cade pe vocala sufixului temporal, cu excepția verbelor de conj. 3 care formează **p.s.** cu sufixul *-se-*, la care la persoanele 3 sg., 1, 2 și 3 plural accentul rămâne pe poziția lui normală din rădăcină (*mérse, mérserăm* etc.). • Forme specifice, cu reduplicare, ale unor verbe neregulate: *a da (dădui), a sta (stătui)*. Verbele *a fi* și *a avea* au două paradigme de **p.s.**: cu și fără *-se-*: *fui / fusei, avui / avusei*. • Verbe defective* de **p.s.**: de conj. 3 (*a desfide, a discerne* ș.a.) și 1 (*a reda, a consta* ș.a.). • Folosit fără restricții la verbele cu sens punctual (*tresări*), în vreme ce verbele durative cer de obicei o complinire care să le limiteze acțiunea (*Trăi acolo mulți ani*). • Ca timp punctual și perfectiv, intră în opoziție cu imperfectul*. În narațiune, cuplul **p.s.**-imperfect are funcția textuală de a reliefa acțiunile, marcând opoziția dintre prim-planul relatării și fundal (*Deschise ușa. Era lumină. Toți îl așteptau*). • **P.s.** a fost înlocuit de perfectul compus* în mare parte din graiurile dacoromâne și în limba standard, în care a rămas marcat ca timp narativ, al ficțiunii literare (predominant la pers. 3). • Împreună cu sufixul temporal alcătuiește o temă flexionară specifică (tema perfectului) de la care se formează mai mult ca perfectul* și participiul*.

În subdialectele dacoromâne din nord (Moldova, mare parte a Transilvaniei, Maramureș), **p.s.** a fost total înlocuit de perfectul compus. Subdialectele sudice și de sud-vest (Muntenia, Oltenia, Banat, Crișana) îl mai cunosc încă, dar viu este mai ales în Oltenia, unde se folosește pentru acțiuni foarte recente, de obicei desfășurate în ultimele 24 de ore. În vreme ce formele literare apar mai ales în stilul narațiunii auctoriale, la pers. 3, formele populare, utilizate în dialogul curent, apar frecvent la pers. 1 și 2; acestea sunt percepute de vorbitorii din alte zone ca mărci specifice ale vorbirii oltenești (*mă dusei, plecași*). • În aromână și în meglenoromână **p.s.** este timpul principal al trecutului, în vreme ce din istroromână a dispărut total. Aromâna și meglenoromâna conservă unele **p.s.** tari din latină care au existat și în dacoromâna veche, dar au fost înlocuite treptat prin forme analogice: ar. *ḑîșᵘ*, mr. *ziș* „zisei" < lat. *dixi*; ar. *scoșᵘ*, mr. *scoș* „scosei" < lat *excosi* etc. În aromână și în meglenoromână nu s-a produs extinderea desinenței *-ră-* la pers. 1 și 2 plural (ar. *feáțimᵘ* „făcurăm", *feáțitᵘ* „făcurăți"; mr. *putúm* „puturăm", *putúț* „puturăți").

Timp moștenit din latină. Tendință general romanică de transformare a formelor tari din latină (accentuate pe rădăcină) în **p.s.** slabe (accentuate pe sufix), analogice.

Au fost moștenite formele slabe de la conj. 1 și 4, iar formele tari de la conj. 2 au devenit slabe, prin deplasarea accentului de pe rădăcină pe sufix (lat. *pótui* > rom. *putúi*). La conj. 3, formele tari sunt etimologice, unele provenind dintr-o extindere analogică a perfectului tare în latina populară în zonele centrale și de est ale Imperiului. • În sec. 16–17, formele curente de **p.s.** ale unor verbe de conj. 3 sunt cele tari, sigmatice, în *-ș(u)* la pers. 1 singular: *aduș(u), merș(u), scriș(u), ziș(u)*. În sec. 17 apar sporadic în graiurile din sud formele slabe în *-sei* (*înțelesei, zisei*), tot mai frecvente în sec. 18. De fapt, perfectul sigmatic are accentul pe sufix doar la pers. 1 și 2 singular. O inovație sudică din a doua jumătate a sec. 16 este paradigma slabă, analogică, a verbului *a face* și a compuselor lui: *făcui*, care a înlocuit paradigma tare, etimologică; aceasta – *feci(u)* (< lat. *feci*) – domină încă în sec. 16, dar este înlocuită în a doua jumătate a sec. 17. Formele sigmatice de **p.s.** ale verbelor *a fi* și *a avea* (*fuse, avuse*), analogice, apărute sub influența mai mult ca perfectului, se impun treptat în limba vorbită, dar textele literare preferă până târziu formele plural era în limba veche *-t* (*voi cântat, tăcut, merset, auzit*). Desinența *-ră-*, etimologică la pers. 3 plural (< lat. *-runt*) se extinde la pers. 1 și 2 plural (producând desinențele actuale *-răm*, respectiv *-răți*) destul de târziu (în a doua jumătate a sec. 18), mai întâi în texte sudice. • Ca și în alte limbi romanice (franceză, italiană), apariția perfectului compus a modificat sistemul temporal, restrângând uzul **p.s.** și specializându-l pentru anumite valori literare. *R.Z.*

perifrastice, forme verbale ~. Există două accepții ale termenului: a) Formă verbală compusă (analitică) cu structură morfosintactică complexă sau supracompusă (auxiliar* + verb lexical), diferită de formele standard echivalentă cu un timp verbal (perfect compus*, viitor*, viitor anterior*, conjunctiv* perfect, condițional* perfect, prezumtiv*, infinitiv* perfect; *au fost mers, era mergând, fusese mergând*). b) Structură morfosintactică complexă ((semi)auxiliar* + verb lexical) unitară semantic, exprimând diferite valori de timp*, modalitate*, aspect*. Se deosebesc de formele analitice printr-un grad mai mic de gramaticalizare.

Regional și popular se conservă **f.v.p.** (de tip a) din limba veche. • Unele forme analitice din dialectele sud-dunărene sunt mai puțin gramaticalizate decât cele analitice din dacoromână, deci se apropie de **f.v.p.** Aromână: perfectul (*s-* + *amu* + *cântátî*), mai mult ca perfectul (*s-* + *aveámu* + *cântatî*), condițional trecut (*a vrea* invariabil + condițional / conjunctiv imperfect). Meglenoromână: mai mult ca perfectul (*veam* + participiu), structuri modale (*ti poț dúțiri*) și aspectuale (*sfârșó de arárea*). Istroromână: condiționalul prezent (imperfectul verbului *a vrea* + infinitivul scurt), condiționalul perfect (imperfectul verbului *a vrea* + *fost* + infinitivul scurt).

În latină puține **f.v.p.** (de tip b), exprimând, în special, valori modale și aspectuale: perfectiv, *habeo* / *teneo* / *do* / *facio* + participiu trecut pasiv. Gramaticile latinești descriu o conjugare specială, conjugarea perifrastică; conjugarea perifrastică activă exprimă intenția de a săvârși o acțiune și se formează din participiul viitor activ + *sum*; conjugarea perifrastică pasivă exprimă necesitatea, obligația de a săvârși o acțiune și se formează din gerundiv + *sum*. În latina vulgară modificările au mers în sensul creșterii frecvenței în uz a construcțiilor perifrastice, înlocuirea lui *esse*

cu *habere*, a gerunziului cu infinitivul. Au apărut noi forme perifrastice care au stat la baza constituirii unor moduri și timpuri în limbile romanice (*uolo laudare* > viitorul; infinitiv + *habere* > condiționalul; *habere* + participiul trecut pasiv > perfectul compus). Forme perifrastice dezvoltate ulterior în toate limbile romanice: it. *venire* + gerunziu; fr. *venir* + *de* + infinitivul; sp. *ir* + *a* + infinitivul, *estar* + gerunziu; pg. *andar* + *a* + gerunziu. Diferențe de tratare teoretică în gramaticile diverselor limbi romanice. În limba română veche multe forme perifrastice echivalente ale unor timpuri verbale (*era văzut, fui lucrând, au fost venind, s-a fost deschis, se vrea fi, au vrut fi*), azi dispărute sau păstrate regional. *A.Ș.*

periodizarea istoriei limbii române. În funcție de autor, criteriile de delimitare a perioadelor de evoluție sunt bazate pe factori interni (elemente din structura limbii) și / sau externi (influențe străine, fapte de istorie politico-socială). În general se admite o împărțire în două epoci mari: preliterară și literară, delimitate de momentul apariției scrisului în limba română (sec. 16). Perioada preliterară, echivalată de unii cu româna veche, a fost subîmpărțită în mai multe etape, care nu concordă de la un autor la altul; totuși, cei mai mulți cercetători postulează o perioadă de „formare"* a limbii române, o alta, până la despărțirea dialectelor, numită protoromână* sau română comună* și o a treia, între despărțirea dialectelor și apariția scrisului în dacoromână. (După alții însă, româna veche coincide cu protoromâna sau româna comună, care se întinde, după G. Weigand între sec. 7 și 9, după I. Șiadbei între sec. 7 și 8, după Al. Rosetti, între sec. 6 și 10.) Perioada literară e subdivizată, în general, în: limbă veche* (1532–1780), modernă* (1780–1918) și contemporană* (1918–azi), care include și limba actuală* (după 1990). • I. Coteanu, care nu distinge între istoria limbii, în general, și istoria limbii literare, delimitează trei epoci de evoluție: veche, medie și contemporană. Epoca veche durează până în sec. 13, când se sfârșește bilingvismul slavo-român și istroromâna se desparte de dacoromână; două faze: prima, până în sec. 9, când începe bilingvismul slavo-român, a doua, din sec. 9 până în sec. 13. Epoca medie ține din sec. 13 până în sec. 18; două faze: româna medie timpurie (considerată de alții română veche), între sec. 13–16 și româna medie târzie, între sec. 16–18, delimitate de momentul apariției scrisului. Epoca contemporană începe în sec. 19, o dată cu modernizarea vocabularului și înflorirea variantei literare. • G. Ivănescu plasează perioada de formare a limbii române între sec. 5–8, româna primitivă între sec. 7–10, româna preliterară între sec. 10–14, formarea limbii române vechi între sec. 14–16, limba română veche între sec. 16–18, româna modernă între 1750–1878 (în două faze: 1750–1829 și 1829–1878).

Periodizarea generală urmează criterii proprii până la apariția scrisului și nașterea limbii literare*. Aceasta cunoaște o istorie proprie și beneficiază de alte criterii în delimitarea perioadelor de evoluție. Vezi și **periodizarea istoriei limbii române literare.** *A.P.*

periodizarea istoriei limbii române literare. Corectitudinea fiecărei încercări de **p.i.l.** depinde de doi factori: întâi, alegerea unui singur criteriu de clasificare și, în al doilea rând, acesta să aibă în vedere istoria internă a limbii literare, să nu fie unul exterior, împrumutat din istoria social-culturală a limbii respective.

În cea dintâi istorie a limbii române literare, Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu adoptă criteriul comod, dar lipsit de vreo justificare teoretică sau metodologică, al împărțirii pe secole. O primă perioadă ar constitui-o sec. 16, epocă din care datează cele mai vechi texte literare. Următoarea cuprinde sec. 17 și sec. 18, când limba literară se eliberează de sub influența limbii bisericești și se apropie de limba vorbită, diversificându-și în același timp stilurile. Expunerea se încheie în jurul anului 1830, după delimitarea unei perioade de tranziție spre epoca modernă. P. Dumitrașcu (1971) propune trei etape principale în istoria limbii române literare: perioada veche (sec. 15 până la începutul sec. 18), perioada modernă (din prima jumătate a sec. 18 până în penultima decadă a secolului următor) și perioada contemporană. Alegerea datelor care separă perioadele nu este pe deplin justificată (nu sunt precizate criteriile care au stat la baza periodizării). După I. Gheție (1978, 1982), **p.i.l.** trebuie să surprindă principalele momente ale procesului de unificare și de modernizare. Sunt două mari epoci în evoluția limbii românești de cultură: epoca veche (1532–1780) și epoca modernă (1780–1960), cu trei ani care delimitează cele două epoci: 1532 (menționarea primelor texte literare românești (*Evangheliarul* și *Apostolul*), 1780 (apariția cărții de căpătâi a Școlii Ardelene (*Elementa linguae dacoromanae sive valachicae* de S. Micu și Gh. Șincai) și 1960 (încheierea procesului de fixare a limbii literare, prin apariția *Îndreptarului ortografic, ortoepic și de punctuație* al Academiei Române). Criteriile care au stat la baza periodizării sunt de natură internă. Epoca veche se împarte în două perioade: 1532–1640 (delimitează faza formării și consolidării principalelor variante teritoriale ale limbii române literare) și 1640–1780 (influențele reciproce dintre aceste variante și realizarea unei prime unificări a românei literare). Epoca modernă are trei perioade: 1780–1836 (perioadă de diversificare lingvistică, la capătul căreia unitatea câștigată în a doua jumătate a veacului precedent este în mare parte pierdută), 1836–1881 (constituirea principalelor norme ale limbii literare unice de astăzi); 1881–1960 (definitivarea în amănunt a normelor limbii române literare). Epoca modernă continuă cu o perioadă căreia i se poate spune contemporană, caracterizată prin păstrarea unității câștigate și printr-o din ce în ce mai intensă difuzare a normelor literare în graiuri. Spre deosebire de Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu, nu se amintește de o perioadă de tranziție între epoca veche și cea modernă. Șt. Munteanu și V.D. Țâra (1978–1982) stabilesc aproximativ aceleași perioade ca I. Gheție. Deosebirile sunt, în general, puține la număr și lipsite de importanță: cea dintâi fază a epocii moderne se întinde între 1780 și 1840 și poate fi denumită „premodernă" sau „de tranziție". Sec. 20 nu este înglobat în epoca modernă, probabil pentru că autorii îl identifică, fără a o spune, cu epoca contemporană. Ultimele decenii ale acestei epoci sunt îndreptate spre acțiunea de cultivare a limbii. După Paula Diaconescu (1975), istoria limbii literare moderne (1830–1900) ar număra trei perioade „hotărâtoare". Ele sunt identice cu perioadele de dezvoltare ale literaturii moderne din sec. 19: perioada pașoptistă (1830–1860), „delimitată prin date ale istoriei politice", perioada de după Unire (1860–1875), care consemnează relativa victorie a latinismului și accentuarea spiritului critic (mai ales prin „Convorbiri literare") și perioada marilor clasici (1875–1900), marcată prin puternica personalitate a marilor scriitori.

Pluralitatea și lipsa de omogenitate a criteriilor de delimitare sunt principalele scăderi ale acestei încercări de periodizare. Mihaela Mancaș (1974) nu are practic o **p.i.l.** în sec. 19. În cea mai mare parte lucrarea este dedicată evoluției stilului beletristic, așa cum rezultă, de altfel, din titlurile unor capitole: *Momentul Eminescu în dezvoltarea limbii române literare. Contribuția lui Mihai Eminescu la înnoirea limbajului poetic modern. Ion Creangă, I.L. Caragiale* etc. *I.G.*

persoană. Categorie gramaticală care caracterizează unele pronume* și verbul*. **P.** 1 și 2 se opune **p.** 3, care constituie termenul nemarcat. La pronume se exprimă prin supletivism și se manifestă doar la cel personal*, la posesiv* și la reflexiv*. La verb, valoarea de **p.** se exprimă prin desinențe, solidar cu valorile de număr, timp și mod. Criteriu de clasificare: în funcție de capacitatea de a exprima **p.**, modurile se clasifică în personale și nepersonale; după posibilitatea formală de a exprima diferite **p.**, verbele se clasifică în tripersonale (sau pluripersonale), care au forme pentru toate **p.** (majoritatea: *a aduna, a lucra, a iubi*), și unipersonale*, care au forme numai de **p.** 3 singular, uneori și plural (*a ploua, a se cuveni; a consta, a rezida*); semantic, după posibilitatea de a avea un autor al acțiunii, se clasifică în verbe personale – care pot fi, după formă, tripersonale sau unipersonale, și impersonale*, care sunt numai unipersonale (*a ploua, a se cuveni*); treceri între ultimele două clase, în ambele direcții: formele de **p.** 3 ale multor verbe personale se folosesc impersonal (*îmi place să / tu îmi placi*), iar verbele unipersonale după formă și impersonale prin conținut la sensul lor propriu se folosesc cu sensuri figurate ca tripersonale: *a fulgerat / l-a fulgerat cu privirea*. În general, **p.** gramaticală coincide cu **p.** reală; unele discordanțe acceptate drept corecte, de cele mai multe ori cu valoare expresivă. **P.** 2 pl., împreună cu un pronume de politețe*, poate fi asociată unui nume predicativ întrebuințat la singular (*Dumneavoastră sunteți profesorul de matematică?*).

În latină număr redus de verbe defective* de **p.** (unipersonale și impersonale). În cursul flexiunii, verbele primeau șase desinențe personale (distincte pentru diateza activă și pasivă, dar identice la marea majoritate a timpurilor și modurilor în cadrul fiecărui tip de conjugare) care se adăugau anumitor sufixe modale și temporale. În trecerea de la latină la română, la fel ca în celelalte limbi romanice, desinențele personale au suferit modificări, atât din pricina slăbirii consonantismului final, cât și din cauza unor influențe paradigmatice reciproce (vezi **desinență**). Desinența *-o* de la **p.** 1 sg. a devenit *-u* la verbele a căror temă se termină în oclusivă + lichidă (*umblu, umplu, umflu*), sau zero: *cânt, vând, dorm*; la **p.** 2 sg., româna (împreună cu italiana) folosește desinența *-i*, spre deosebire de Romania Occidentală, unde se păstrează desinența *-s* din latină; la **p.** 3 lat. *-t* dispare; la **p.** 1 pl. se păstrează în desinență consoana *-m* (*cântam, cântarăm, cântaserăm*), care se extinde uneori și la **p.** 1 sg. (eu / noi *cântăm*, eu / noi *cântasem*); la **p.** 2 pl., româna (împreună cu italiana) menține consoana *-t-* în desinență (*cântați, cântarăți, cântaserăți*), în vreme ce celelalte limbi romanice au pierdut-o din pricina poziției intervocalice; desinența latină de **p.** 3 pl. *-nt* a devenit *ø*, ceea ce a dus la sincretisme cu **p.** 1 sg.: *eu / ei beau, fac, merg* la conj. 2 sau cu **p.** 3 sg.: *el / ei cântă, coboară* la conj. 1 și uneori la conj. 4. Sincretism total la conjunctiv perfect:

să fi cântat / să fi rămas / să fi scris / să fi dormit. *A.P.*

personal, pronume ~. P.p. propriu-zis are flexiune proprie, schimbându-și forma după persoană, număr și caz, iar la pers. 3 și după gen. Nominativ: *eu* (sg.), *noi* (pl.) – pers. 1; *tu* (sg.), *voi* (pl.) – pers. 2; *el* (m. și n. sg.), *ea* (f. sg.), *ei* (m. pl.), *ele* (f. și n. pl.) – pers. 3. Vocativ numai la pers. 2 sg. și pl. La genitiv pers. 1 și 2 nu au forme proprii, în locul acestora întrebuințându-se pronumele sau adjectivul posesiv*. Genitivul pers. 3: *(al) lui* – m. și n. sg., *(al) ei* – f. sg., *(al) lor* – m., f. și n. pl. La dativ și acuzativ forme accentuate și forme neaccentuate. Formele accentuate de dativ: *mie* (sg.), *nouă* (pl.) – pers. 1; *ție* (sg.), *vouă* (pl.) – pers. 2; *lui* (m. și n. sg.), *ei* (f. sg.), *lor* (m., f. și n. pl.) – pers. 3. Formele accentuate de acuzativ : *(pe) mine* (sg.), *(pe) noi* (pl.) – pers. 1; *(pe) tine* (sg.), *(pe) voi* (pl.) – pers. 2; *(pe) el* (m. și n. sg.), *(pe) ea* (f. sg.), *(pe) ei* (m. pl.), *(pe) ele* (f. și n. pl.) – pers. 3. Se construiesc totdeauna cu prepoziții sau cu adverbele *ca, cât, decât* cu valoare prepozițională. Formele neaccentuate pot fi libere (independente) sau conjuncte (legate). Numeroase variante poziționale ale formelor neaccentuate în funcție de poziția față de verb, de prezența altor secvențe pronominale și de contextul fonic. Formele neaccentuate libere de dativ: *îmi, mi* (sg.), *ne, ni* (pl.) – pers. 1; *îți, ți* (sg.), *vă, vi* (pl.) – pers. 2; *îi, i* (m., f. și n. sg.), *le, li* (m., f. și n. pl.) – pers. 3. Formele neaccentuate libere de acuzativ: *mă* (sg.), *ne* (pl.) – pers. 1; *te* (sg.), *vă* (pl.) – pers. 2; *îl* (m. și n. sg.), *îi* (m. pl.), *o* (f. sg.), *le* (f. și n. pl.). – pers. 3. Între formele libere și verb se pot intercala numai adverbe cum sunt: *cam, mai, prea, și, tot* și pronumele *se*. Formele neaccentuate conjuncte pot fi enclitice sau proclitice. Formele conjuncte de dativ: *mi-, -mi, -mi-* (sg.), *ne-, -ne, -ne-, -ni-, ni-* (pl.) – pers. 1; *ți-, -ți, -ți-* (sg.), *vă-, -vă, -vă-, v-, -v-, -vi-, vi-* (pl.) – pers. 2; *i-, -i, -i-* (sg), *le-, -le, -le-, -li-, li-* (pl.) – pers. 3; de acuzativ: *mă-, -mă, -mă-, m-, -m-* (sg.), *ne-, -ne, -ne-* (pl.) – pers. 1; *te-, -te, -te-* (sg.), *vă-, -vă, -vă-, v-, -v-* (pl.) – pers. 2; *l-, -l, -l-* (m. și n. sg), *i-, -i, -i-* (m. pl.), *o-, -o, -o-* (f. sg.), *le-, -le, -le-* (f. și n. pl.) – pers. 3. Vezi și **clitic.** • Topica: dacă în propoziție există două forme neaccentuate la cazuri diferite, pronumele în dativ precedă pronumele în acuzativ; când persoanele sunt diferite, pers. 1 singular sau plural este urmată numai de pers. 2 singular sau de pers. 3 singular sau plural; pers. 2 singular sau plural este urmată numai de pers. 3 singular sau plural, iar pers. 3 singular sau plural, de pers. 2 singular sau de pers. 3 singular sau plural. Formele neaccentuate de acuzativ și de dativ reiau sau anticipează, în anumite situații, complementul direct și pe cel indirect (vezi **dublare**). • Pronumele *o* (acuzativ sg. f.) și *i* (dativ sg.) pot avea valoare neutră atunci când nu se referă la un anumit obiect: *Au mai pățit-o și alții; Și dă-i cu bere, dă-i cu vin.* • Pe lângă **p.p.** propriu-zis se mai folosesc la pers. 3 și **p.p.** *însul* (m. și n. sg.), *însa* (f. sg.), *înșii* (m. pl.), *însele* (f. și n. pl.), astăzi utilizate doar cu prepozițiile *întru, dintru* și *printru*, și *dânsul* (m. sg.), *dânsa* (f. sg.), *dânșii* (m. pl.), *dânsele* (f. pl.). Pronumele *însul* și *dânsul* sunt articulate și se pot declina ca un substantiv. În limba literară, *dânsul* înlocuiește numai nume de persoană. Regional, în special în Moldova, ține locul și numelor de lucruri. *Dânsul* este interpretat de unii vorbitori ca pronume de politețe (mai ales în Muntenia), mai politicos decât *el* și mai puțin reverențios decât *dumnealui*.

În aromână pierderea opoziției nominativ-acuzativ la pers. 1 și 2 sg., cu confuzie în ambele sensuri: *eu / mine k'lem; iine cu eu / mine*; *tini l'ai / ti l'au ș-tini*; și în unele graiuri, numai în construcții comparative: *Câtu-i Maramureșu / Nu-i băiat ca eu și tu*. Ar. *nă* (etimologic) și *lă* (analogic). La pers. 3 sg., în aromână serie dublă cu termeni perfect omonimi: *el*^{u}, *ea, el*^{i}, *eali / nâs*^{u}, *nâsî, nâși, nâsi* (= *dânsul* etc.). Formele neaccentuate de dativ sunt folosite foarte frecvent, în aromână, cu valoare de dativ etic.

P.p. este în întregime moștenit din latină. Formele de nominativ pers. 1 și 2 sg. și pl. ale **p.p.** propriu-zis panromanice: *eu < ego, tu < tu, noi < nos, voi < uos*. Pentru *-i* din *noi, voi* (prezent și în italiană) s-a propus fie trecerea lat. *-s* la *-i*, ipoteză greu de acceptat, fie extinderea analogică a unui plural în *-i* în urma dispariției lat. *-s*. La baza formelor de pers. 3 stă, atât în română, cât și în majoritatea limbilor romanice, pronumele demonstrativ lat. *ille, illa, illud*: *el < illu* (în loc de *ille*, prin analogie cu adjectivele cu trei terminații), *ea < illa, ei < illi, ele < illae*. Se continuă formele de genitiv-dativ singular și plural: *lui < illui* (în loc de *illi*, prin analogie cu *cui*, dativul prononumelui relativ *qui*), *ei < illaei, lor < illorum* (extins și la feminin). La dativ: *mie < mi*, prin analogie cu *ție*; *ție < tibi (tibe)*; *nouă < nobis, vouă < uobis* (ultimele două numai în română ca forme de dativ). *Î-* protetic, care întărește unele forme neaccentuate libere, explicat prin fonetică sintactică (vezi **proteză, sandhi**). Formele neaccentuate: *mi < mi, ți < ti, i < illi, ne* (refăcut din *nă*, prin analogie cu *le*) *< no(s), vă < uo(s), le < illis*. La acuzativ: *mine, tine* (cu paralele în unele dialecte sarde și italiene centro-meridionale), explicate prin analogie cu *cine<***quene < quem*, prin adăugarea unei particule paragogice *-ne* sau prin substrat. Formele neaccentuate: *mă < me, te < te, l < illum, o < illam, ne*, refăcut prin analogie cu *le, vă < uos, i < illi, le < illae*. • *Însul* continuă pronumele latinesc de întărire *ipse* (lat. vulg. *isse*) cu funcție de **p.p.**, existent și în italiană, unde este folosit cu precădere pentru antecedent nonuman, și singurul moștenit în sardă și în unele dialecte italiene centro-meridionale. În română nu s-au păstrat formele de genitiv-dativ. Formele *îns* (m.) și *însă* (f.) se explică pornindu-se de la formele de acuzativ, frecvent utilizate cu prepozițiile *in, cum*, prin propagarea nazalității*: *cum ipso >***cum ăsu >***cun ănsu*. În aromână, unde fenomenul propagării nazalității este necunoscut, *nâs* (*năs*) se explică printr-o falsă analiză a compusului: **cun ăsu >cu năsu*. • Două ipoteze cu privire la originea **p.p.** *dânsul*: creație de dată latină vulgară influențată ulterior de *îns(u)* (W. Meyer-Lübke, S. Pușcariu: *(illac) ad* **ipsum*; Iorgu Iordan: *de* **ipsu*) sau creație românească (cei mai mulți), din contopirea **p.p.** *însul* cu prepoziția *de* (cf. ar. *disu*). Apariția sa e fixată puțin înaintea primelor texte (atestări rare în sec. 16), în aria nord-nord-estică (Maramureș, nordul Moldovei, nordul Ardealului), de unde s-a extins treptat pe calea scrisului, în sec. 17–18. Inițial numai la acuzativ cu prepoziție, reprezentând animate, în special persoane, în sec. 18–19 își completează flexiunea și devine sinonim cu **p.p.** propriu-zis. În sec. 19–20 se diferențiază de acesta prin referent exclusiv nume de persoană (excepții regionale) și evoluție spre pronumele de politețe. În sec. 16 *însul*, mult mai frecvent, concura **p.p.** propriu-zis. Pentru *înșile, însele*, forme recente, se foloseau *înșiși, înseși*. • În textele vechi, sub influența originalelor slavone, evitarea dublării: *mie tare plăcură*,

ai dat mie, aceluia se va da, închise pre el. Sunt atestate formele atone *nă* (etimologic, modificat ulterior prin analogie) și *lă* (analogic) și forma *nusŭ.* Adesea forma atonă de dativ cu funcție de adjectiv posesiv: *nevoia-m, părinților-u-ne, muiarea-ș.* A.P.

pindean. Grai (complex de graiuri) românesc (dialectul aromân, grupul sudic). Grecia (în special în Munții Pindului – provinciile Epir și Tesalia –, dar și în Macedonia; o ramificație în Olimp) și România (grup puțin numeros, în județul Constanța). • Șapte vocale accentuate (opoziție fonologică /ă/ ~ /î/); păstrarea vocalelor finale *u* și *i (î)* după orice grup consonantic (nu numai după muta cum liquida): *porcu,* pl. *porci; preftu,* pl. *prefțî.* Păstrarea lui *-i* șoptit cu funcție de desinență după *ț, ḑ*: *niți* „nici", *baḑi* „bagi"; neutralizarea opoziției de sonoritate la consoanele oclusive după consoane nazale: *mp > mb, nc > ng, nt > nd* (cuvintele *ntregŭ* „întreg" și *ndregŭ* „dreg" devin omofone), fenomen explicat prin influența neogreacă; viitorul fără conjuncția *si (s-, z-): va cîntu, va beau.* Împrumuturi din neogreacă absente la ceilalți aromâni: *aγape* „iubire" și *aγăpisescu* „iubesc", *(n)γrăpsescu* „scriu", *misimeră* „amiază, siestă", *psemă* „minciună", *θalasă* „mare s.". M.A.

pistichi. Vorbitori de neogreacă de presupusă origine aromână din Acarnania și Etolia, dintre care o parte s-au stabilit în Asia Mică (în 10 sate situate între orașele Brussa și Muhalici). M.A.

pleonasm. Construcțiile pleonastice, constând în exprimarea repetată a aceluiași conținut semantic, sub aparența furnizării de informații noi, sunt manifestarea unui fenomen lingvistic universal, a unei forme de redundanță a comunicării. Pot fi considerate **p.** și situațiile de redundanță gramaticalizată (dubla negație, anticiparea sau reluarea pronominală), dar termenul se folosește în mod curent pentru redundanțele negramaticalizate, produse din neglijență sau / și dintr-o nevoie de insistență, din dorința de subliniere a unei idei. În limba vorbită apar adesea **p.** acceptate ca mijloace expresive de întărire: *am văzut cu ochii mei; intră înăuntru*; de fapt, secvența aparent inutilă are adesea și un rol de dezambiguizare, indicând care dintre sensurile unui cuvânt centru de sintagmă este activat în context. • **P.** din română pot fi descrise după raportul sintactic în interiorul căruia apar (de coordonare sau subordonare, în diferite grupuri sintactice). **P.** apare în structuri subordonate, într-un grup în care determinantul e inutil, pentru că sensul său e deja inclus în semnificația centrului: nominal (*babă bătrână, deznodământ final*) sau verbal (*a coborî în jos, a avansa înainte*). Complinirea pleonastică poate fi și o propoziție subordonată (*Frigul continuă să se mențină*). Adesea complementul reia ideea deja cuprinsă într-un prefix verbal; în această situație apar mai ales prefixele *re-* (*a reface din nou, a reîncepe iarăși*) sau *con-* (*a conlucra împreună*). În mod asemănător sunt folosite pleonastic derivatele cu sufixul *-bil* (*poate fi realizabil*). În coordonare, **p.** se produce în special prin asocierea de sinonime: *rol determinant și hotărâtor*. Frecvent este și **p.** rezultat din juxtapunerea (din dorința de întărire) a unor adverbe și locuțiuni adverbiale (*din nou iarăși*), a unor conjuncții (*dar însă*) și locuțiuni conjuncționale; în genere aceste juxtapuneri sunt considerate greșeli; câteva, formate pe același tipar, dar cu evidentă intenție glumeață, sunt normale în registrul familiar (*în fond și la urma urmei*). Un alt tip de **p.**, răspândit

(dar și sever condamnat de norme) apare prin folosirea la gradul comparativ sau superlativ a unor adjective și adverbe al căror sens include deja ideea de calitate în grad superior sau maxim: *mai superior; cel mai perfect*. Cazurile în care reflexivul propriu-zis, reflexivul posesiv sau posesivul sunt întărite și dezambiguizate de adjectivele *propriu* sau *singur* sunt foarte răspândite și în genere acceptate; toleranța se reduce însă pe măsură ce numărul de mărci echivalente crește (*Se autoînvinuiește singur; Își e propriul său judecător*). Frecvent este și **p.** în care ideea de unicitate, redată de adverbele *numai* sau *doar*, este reluată de un adjectiv cu același sens (*singur, unic*): *Numai / doar X e singurul / unicul care*... Producerea nonintenționată a **p.** este favorizată de necunoașterea sensului exact al unor cuvinte; de aceea apar adesea în îmbinări pleonastice împrumuturi relativ recente sau / și termeni din limbajele de specialitate: *monopol exclusiv, hemoragie de sânge*. De fapt, **p.** e cu deosebire supărător tocmai când cuprinde termeni tehnici, cu sensuri exacte, dovedindu-se mai acceptabil când elementele sale sunt cuvinte ale limbii curente, cu sensuri contextuale, vagi, a căror uzură e compensată de redundanță. **P.** este una dintre cele mai condamnate erori de exprimare, ceea ce are drept consecință, printre altele, faptul că mulți comentatori au tendința de a-l vedea și acolo unde nu există sau de a-l condamna acolo unde e justificat de nevoia de dezambiguizare și de subliniere. Prin reacție la **p.** – greșeli s-a dezvoltat în vorbirea familiară un tipar parodic, glumeț, de asociere a două sinonime (adesea unul neologic, celălalt curent): *bref pe scurt, antic și de demult, prima-ntâi*. • Producerea de **p.** în vorbirea curentă e un proces permanent, care se poate și fixa în anumite sintagme stabile, în îmbinări idiomatice (*cum și în ce fel; în fel și chip; praf și pulbere; ani de zile; în ziua de azi;* o structură pleonastică are și complementul circumstanțial de timp exprimând durata, introdus de formula *timp de*...: *timp de trei ore*).

Anumite sintagme sunt considerate **p.** din punctul de vedere al sensului lor etimologic, de obicei netransparent pentru vorbitorii obișnuiți; din această categorie, de așa-numite **p.** „etimologice" sau „latente", fac parte, de exemplu, *mujdei de usturoi* (în care *mujdei* provine din compusul *must de ai*, unde *ai* = „usturoi"), *ortografie corectă* (*ortografie* = „scriere corectă"), sau *caligrafie frumoasă* (*caligrafie* = „scriere frumoasă"). Normele lingvistice și activitatea de cultivare a limbii tind în asemenea cazuri să combată uzul pleonastic, punând în evidență etimologia, mai ales când este vorba de sintagme recente, precum *mijloace mass media* (în care *media* = „mijloace"), sau destul de transparente, ca *aniversarea unor ani*. Multe **p.** se regăsesc în forme identice sau asemănătoare în mai multe limbi – ca simple coincidențe, uneori și prin calc frazeologic (*panaceu universal*). **P.** expresiv rom. *a vedea cu ochii săi* are echivalențe romanice (fr. *voir avec ses propres yeux*, it. *vedere con i suoi / propri occhi*, sp. *vea con sus ojos*, pg. *ver com os olhos* etc.), dar și în alte limbi (engl. *see through / with my own eyes*, germ. *sehen mit eigenen Augen* etc.). **P.** este menționat de unele dintre vechile retorici și gramatici românești, ca figură de stil sau ca defect stilistic (D. Gusti, *Ritorică română pentru tinerime*, 1852; T. Cipariu, *Gramateca limbei române, Partea a II-a. Sintetică*, 1877). Normele românei literare nu au fost însă severe în chestiunile de stil, unde a prevalat tolerarea expresivității prin acceptarea redundanței și a amplificării retorice.

Un caz interesant de construcție pleonastică este cel al dublării sinonimice; cuplurile de (evasi)sinonime coordonate au o tradiție retorică care poate fi urmărită de la scriitura complexă și manieristă a unor texte vechi (*nemutat și neclătit*, *giurământuri și legământuri*, la D. Cantemir) până la degradarea în clișeele limbajului politic-birocratic, al „limbii de lemn" (*bunăstare și prosperitate*, *temelia bunăstării fiecăruia și a tuturor* etc.). R.Z.

pleonastic, complement ~, vezi **dublare clitică.**

ploziune, vezi **articulare, mod de ~.**

plural. Termen al opoziției binare de număr*. Include substantive numărabile (majoritatea: *casă – case*, *om – oameni*) și nenumărabile (*icre*, *tărâțe*, vezi **pluralia tantum**). **P.** substantivelor se formează fie prin adjoncțiunea morfemului de **p.** la forma de singular, însoțită sau nu de alternanță* fonetică: *zi – zile*, *profesor – profesori*, *ou – ouă*; *bărbat – bărbați*, *noroi – noroaie*, fie prin înlocuirea morfemului de singular cu cel de **p.**, însoțită sau nu de alternanță: *erou – eroi*, *casă – case*, *muzeu – muzee*, *șarpe – șerpi*, *ladă – lăzi*; câteva substantive au **p.** neregulat: *cap – capete*, *om – oameni*, *noră – nurori*. Morfemele **p.** sunt solidare cu cele de gen*; totuși, câteva desinențe apar la mai multe genuri, în relații diferite de opoziție față de singular: *-i* (masculin, feminin, neutru), *-e* (feminin, neutru). La masculin, desinența de **p.** este *-i*, cu diverse variante contextuale: șoptit (*pomi*), semivocalic (*fii*), vocalic (*arbitri*), zero (*-i* reprezintă timbrul palatal al consoanei finale, *indici*); la feminin: *-e* (*case*), *-i* (șoptit sau semivocalic, *lumi*, *idei*), *-le* (*basmale*), *-uri* (*certuri*), zero (*chei*). Cele mai frecvente desinențe de feminin sunt *-e* și *-i*; *-uri* apare, de obicei, la nume de materie, desemnând mai multe sorturi; *-le* apare la substantivele terminate la singular în *-a* accentuat (*cafea*, *cafele*; *basma*, *basmale*); la neutru: *-e* (*ziare*), *-uri* (*locuri*), *-i* (semivocalic sau vocalic, *studii*, *seminarii*), *-ă*, rar (*ouă*), *-le* (*atale*). • Unele substantive au dezvoltat la **p.** sensuri diferite de singular: *lapte – lapți*, *bucată – bucate* (dar și *bucăți*). Număr mare (mult mai mare decât în celelalte limbi romanice) de substantive cu două forme la unul din numere, aflate în variație liberă: *râpă – râpe*, *râpi*; *tunel – tuneluri*, *tunele*. În cazul unor cuvinte polisemantice sau omonime la singular, două forme de **p.** permit marcarea diferențelor semantice sau lexicale: *raporturi – rapoarte*, *veri – vere*, *mase – mese*; situații în care forme diferite de **p.** implică și diferențe de gen: *cap – capi* și *capuri* / *capete*, *ochi – ochi* și *ochiuri*.

În subdialectul muntean, femininele de declinarea 1 au **p.** fie în *-e*, ca în limba literară, fie, în *-i*: *albină – albini*, *șiră – șiri*; pentru evitarea omonimiei, utilizarea alternanțelor, mai intens decât în limba literară: *casă – căși*, *palmă – pălmi*, *albie – ălbii*, inclusiv la neologisme: *chitănți*, *telegrămi*. Tot pentru diferențierea netă între numere, desinența *-uri* se folosește adesea și acolo unde limba literară folosește *-e*: *filmuri*, *spitaluri*, *căminuri*; graiurile din sudul țării au o adevărată preferință pentru această desinență: *legumuri*, *hăinuri*, *măruntaiuri*. • În aromână, pe lângă formanții specifici românești, formanți proprii moșteniți din latină sau împrumutați din alte limbi: *-ắń*ⁱ, *-âń*ⁱ (de origine latină): *pâpắń*ⁱ „bunici", *tâtắń*ⁱ „părinți", *mumắń*ⁱ „mame"; *-ádᶦ*, desinență de **p.** a substantivelor terminate în vocală accentuată (< gr. *-άδες*): *amirá* „împărat" – *amirádᶦ*, *misticó* „taină" – *misticádᶦ*, *cafiğí* „cafegiu" – *cafiğádᶦ*; *-ate* sau *-ati* (< gr. *-ατα*)

pentru feminine: *γrámî* „literă" – *γrámati*, *dóğmî* „dogmă" – *dóğmati*. În megleno-română, două desinențe comune cu aromâna: *-ọń / -ắńi*: *tătọń*^{i}, *păpăń*^{i} și *-áz*^{i}: *caveğí – caveğáz*^{i}. În istroromână, desinența de neutru *-ure* se extinde și la masculinele animate: *omure*, *cral'ure*.

În latină **p.** se exprima prin desinențe ce variau după tipul flexionar (decl. 1: *-ae*; decl. 2: *-i* la masculin și *-a* la neutru; decl. 3: *-es* la masculin / feminin și *-(i)a* la neutru; decl. 4: *-us* la masculin și *-(u)a* la neutru; decl. 5: *-es*). În română, ca și în restul Romaniei Orientale, unde *-s* final a dispărut, **p.** are desinențe vocalice, preluate în general de la nominativ **p.**: decl. 1 *-e* < *-ae* (*case* < *casae*, cf. it. *case*); decl. 2: la masculin *-i* < *-i* (*lupi* < *lupi*, cf. it. *lupi*), la neutru *-e* (rom. veche *-ă*) < *-a* (*brațe* < *bracchia*, cf. it. *braccia*), explicat și sub influența lui **illaec*, care ar fi devenit articol hotărât neutru plural. Desinența *-le* a luat naștere prin falsă analiză de la tipul *stella – stellae* > *stea(uă) – stele* și s-a extins la toate femininele terminate în *-(e)a* accentuat. **P.** în *-i* se extinde, fie pentru a marca apartenența substantivelor la o anumită clasă de gen (la substantive masculine terminate în *-ă*: *tată – tați*, *popă – popi*), fie pentru a marca opoziția de număr, la substantivele de decl. 3, unde **p.** ar fi devenit identic cu singularul: *vulpe – vulpi*, *cutie – cutii*. Această desinență apare și la unele substantive feminine care aparțineau decl. 1: *poartă – porți*, *școală – școli*; explicată prin analogie cu substantivele masculine sau prin evoluția fonetică, sub influența unei palatale, a lui *-e* la *-i* (*vacă – vaci*, *furcă – furci*), extinsă ulterior și la alte substantive. Desinența *-i* se pronunță asilabic devocalizat, cu excepția poziției după „muta cum liquida": *codri*, *tigri*. Desinența *-uri* (rom. veche *-ure*) de la neutru provine din lat. vulg. *-ora*, unde luase naștere prin falsă analiză de la temele sigmatice de decl. 3: *timpuri*, *locuri*; s-a extins, după sec. 17, și la unele feminine, pentru a exprima **p.** colectiv sau sortimente: *mărfuri*, *ierburi*, *cărnuri*; menținută și în alte zone ale Romaniei Orientale (veche italiană, azi în dialectele italiene centro-meridionale și, dilectal, în sardă). În Romania Occidentală, unde *s* final s-a păstrat, s-a generalizat o desinență consonantică *-s*: sp. *casa – casas*, fr. *ami – amis*. • În limba, veche urme ale unui **p.** ce continuă decl. 4, în forma *mânu*, înlocuit ulterior cu *mânuri* (și azi, regional), apoi cu *mâini*. Forma de **p.** *numere*, de la nume, dispare după sec. 17. **P.** feminine în *-i* de decl. 1 sunt atestate încă din sec. 16 și sunt în continuă extindere: *boale*, *roate*, *școale* sunt învechite (unele păstrate în expresii: *a băga în boale*, *a pune bețe-n roate*); *coale*, *coarde*, *toarte* se aud mai rar, alături de *coli*, *cozi*, *torți*. *A.P.*

pluralia tantum. Sunt defective de singular unele nume de materie: *câlți*, *confeti*, *lături*, *tăiței*, nume de obiecte ce reprezintă o pluralitate de elemente: *aplauze*, *ițe*, *măruntaie*, *represalii*, *zori*; nume de obiecte formate din două părți identice: *blugi*, *ghilimele*, *ochelari* (unele și-au creat un singular: *pantaloni – pantalon*); substantive care apar numai în expresii: *mendre* art. în *a-și face ~*; numele de locuri precum *București*, *Galați*, *Iași* se comportă ca singulare în limba literară actuală: art. *Bucureștiul*, *Galațiul*. • Sunt de gen masculin* substantivele care la plural satisfac contextul de masculin: *blugi rupți*, *tăiței gustoși*. Au gen nedeterminat cele care satisfac contextul de feminin, din pricina omonimiei feminin-neutru plural; acestea alcătuiesc așa-numitul arhigen de tip B: *aplauze zgomotoase*, *ițe încurcate* (vezi și **număr**).

Regional, forme de singular analogice: *ieră, jumară, tărâță*.

În latină erau **p.t.** unele nume de divinități minore (*lemures, penates*), părți ale corpului (*palpebrae*), termeni militari (*arma, castra, insidiae*), nume de sărbători sau festivități (*nuptiae*). Româna nu a moștenit nici un substantiv **p.t.** *Nuntă* este un singular refăcut, în vreme ce it. *nozze*, v. fr., cat. *noces*, occ. *nosas* continuă pluralul. Unele au trecut de la plural la singular: lat. *arma* > *armă*, prin asimilarea desinenței de neutru plural cu cea de feminin singular. Forma exclusiv de plural este cel mai adesea motivată, de aceea clasele semantice din care fac parte substantivele **p.t.** nu sunt caracteristice limbii române, nici limbilor romanice. • În limba veche, erau **p.t.** substantivele *verze* „verdețuri" și *fălci*, care și-au format ulterior un singular. *A.P.*

polisemie. Se opune monosemiei, care caracterizează în special termenii științifici, tehnici (*cartogramă, femur, consoană*) și o serie de neologisme* (*amerizare, camping, a etatiza*). Gradul de dezvoltare a **p.** este direct proporțional cu vechimea și frecvența cuvintelor* și e considerat indiciu al apartenenței cuvântului la vocabularul reprezentativ*. Se apreciază că cca 80% din cuvintele vocabularului activ sunt polisemantice. Pletora semantică este caracteristică pentru lexicul activ, cu mare frecvență și vechime: 99% din cuvintele polisemantice cu peste 10 sensuri sunt moștenite (*a bate, a cădea, coadă, a face* etc.). • Polisemantemul este o structură alcătuită din două sau mai multe sensuri cu formă comună și o legătură semantică internă. Când această legătură nu mai este percepută, structura se dezintegrează, ducând la omonimie* (*lună*[1] „astrul nopții", *lună*[2] „perioadă de timp"). Factorul structural determinant este sensul de bază (denotația). • În plan formal, lexemele simple au o structură semantică mai complexă iar derivatele una simplă (morfemele derivative precizează și restrâng semnificația): *a prinde* – 20 de sensuri, *a cuprinde* – 9, *a surprinde* – 3, *a întreprinde* – 1. Din perspectiva structurii morfologice, cele mai predispuse la **p.** sunt verbele, substantivele și adjectivele. • Asemănare în anumite privințe cu derivarea*. Sensurile noi iau naștere prin transferul unei denumiri vechi asupra unui obiect sau a unei noțiuni noi (derivare semantică). În funcție de tipul asociației pe care vorbitorii o stabilesc între cele două realități, transferurile se încadrează în două tipuri: metaforice (pe baza asemănării dintre obiecte) și metonimice (pe baza contiguității logice dintre obiecte). • După tipul de derivare semantică, există **p.** în lanț și radială. **P.** în lanț se realizează când sensurile cuvântului derivă unul din altul, în mod succesiv: *teatru* „clădire pentru spectacole" > „spectacol, reprezentație dramatică" > „artă teatrală" > „actorie", „profesiune de actor" / „literatură dramatică". **P.** radială, când legătura se face printr-un element al sensului de bază; sensurile derivate pot avea ca punct de plecare unul și același sem din sfera sememului principal sau seme diferite: *ac* = „instrument" (S_1) + „servește la cusut" (S_2) + „subțire și ascuțit la capăt" (S_3) + „are o gaură prin care trece ața" (S_4) > „ac de păr", „organ de apărare la animale" și „frunză la conifere", toate derivate din S_3; *soare* = „astru" (S_1) + „central pentru sistemul nostru planetar" (S_2) + „incandescent și luminos" (S_3) + „întreține viața pe pământ" (S_4) > „orice astru" (derivat din S_1), „lumină" (derivat din S_3) + „bunăstare, fericire" (derivat din S_4). Diverse combinații între cele două tipuri de **p.**

• Caracterul de sistem al **p.** este probat de reproducerea aceluiași tip de transfer în structura semantică a unor grupuri de cuvinte (**p.** iterative), ex. zoosemiile (*bou, măgar, cățea* etc., cu valoare calificativă referitoare la om) sau terminologia somatică (*piciorul muntelui, gâtul sticlei, brațul macaralei*). Pentru a putea fi decodat, fiecare trop trebuie să se încadreze într-un anumit model de derivare semantică.

Un cuvânt polisemantic poate proveni din două cuvinte diferite cu sensuri foarte apropiate, percepute de vorbitor ca variante semantice ale aceluiași cuvânt, nu ca omonime: *a mesteca* < lat. *masticare* „a frământa mâncarea în gură" și lat. *mixticare* „a amesteca"; *a cura* „a curăța, a limpezi" < lat. *colare* „a curăța" și lat. *curare* „a îngriji". *A.P.*

politețe, pronume de ~. Sistem al **p.p.** complex, dar destul de instabil, caracterizat prin gradualitate și prin existența unor forme care permit exprimarea politicoasă nu numai în adresarea către interlocutor, ci și în referirea la alte persoane. • Considerat o subclasă a pronumelui personal*, cu care are în comun categoriile de persoană, număr, gen și formele clitice. • Inventarul de forme specifice: în adresarea către o persoană (pers. 2 singular), *dumneata* (gen.-dat. *dumitale*) și *dumneavoastră* (invariabil); în adresarea către mai mulți (pers. 2 plural) – *dumneavoastră*. În referirea la o persoană (pers. 3 singular): **p.p.** invariabile în caz *dumnealui* (m.) și *dumneaei* (f.) sau (rar) *dumneasa* (masc. și fem., cu gen.-dat. *dumisale*). La pers. 3 plural, forma unică de masc. și fem. *dumnealor* (invariabilă după caz). • Pronumele *dumneata* impune acordul verbului la pers. 2 singular, adjectivul nume predicativ luând forma de gen corespunzătoare persoanei reale a interlocutorului: *dumneata dormi, dumneata ești treaz / trează*. *Dumneavoastră* impune verbului căruia îi este subiect gramatical persoana 2 plural (*dumneavoastră dormiți*) și cere acordul în gen și număr al numelui predicativ cu cele care corespund persoanei interlocutorului / interlocutorilor (*dumneavoastră sunteți norocos / norocoasă / norocoși / norocoase*). • La acuzativ și la dativ cliticele care corespund sau dublează **p.p.** sunt formele atone ale pronumelor personale corespunzătoare (*Pe dumneata te caut; dumitale îți spun; Pe dumneavoastră vă aștept; Dumnealui îi scriu* etc.). • În absența formelor specifice ale **p.p.**, cliticele de pers. 2 plural folosite singure sau / și folosirea formei verbale de plural în situațiile de subiect inclus* sunt ambigue, putând avea valoare de politețe (în adresarea către o persoană sau mai multe) sau uz nemarcat ca politicos (în adresarea către mai multe persoane): *V-am telefonat; veniți mâine?*. • În limba actuală, **p.p.** curent al adresării către o persoană este *dumneavoastră*. *Dumneata*, considerat în genere o marcă intermediară, un grad mediu de politețe, se folosește tot mai puțin, fiind perceput ca indicând, în vorbirea persoanelor mai în vârstă, condescendența; adesea, apare chiar în contexte ofensive (iritare, ceartă). • Formele de pers. 3 *dumnealui, dumneaei* și *dumnealor* și-au pierdut în mare măsură valoarea politicoasă, fiind folosite mai ales ironic. • Valoarea de **p.p.** de pers. 3 este preluată în vorbire de pronumele personal (cu flexiune de tip substantival): *dânsul, dânsa* (pl. *dânșii, dânsele*; gen.-dat. *dânsului, dânsei*, pl. *dânșilor, dânselor*). Utilizarea acestor forme ca **p.p.** a fost criticată de gramaticile normative și continuă să fie controversată. • În schimb, în registrul cult, mai ales în cel oficial, se folosesc tot mai mult locuțiunile ceremonioase care refac

modelul de compunere care stă la originea formelor pronominale de politeţe: la 2 singular *Domnia ta*, dar mai ales *Domnia voastră* (cu aceleaşi reguli de acord ca pronumele), la pers. 2 plural. *Domniile voastre*, la pers. 3 singular. *Domnia sa* (mai rar *Domnia lui, Domnia ei*), la 3 plural. *Domniile lor*. • Alte locuţiuni formate din substantiv şi pronume, cu valoare ceremonioasă, au o varietate mare, fiind specializate după funcţie, profesie, rang: *Excelenţa sa* (pentru miniştri, ambasadori), *Sfinţia sa* (pentru prelaţi), *Maiestatea sa* (pentru regi) etc. • Formele provenite din *dumneata – dumitale* prin afereză – *mata, matale* (iniţial forme de nominativ-acuzativ, respectiv genitiv-dativ, ulterior utilizate nediferenţiat) şi derivatele lor diminutivale (şi cu succesivă afereză) *mătăluţă, (mă)tălică* sunt populare şi adesea ironice, în ultima situaţie ieşind din sistemul propriu-zis al politeţii.

Mai frecvent în vorbire în graiurile dacoromâne din nord (folosit în Moldova atât pentru persoane, cât şi pentru lucruri), se pare că pron. *dânsul* s-a răspândit în restul teritoriului prin scris şi prin limba literară, ceea ce a putut favoriza în Muntenia apariţia valorii sale reverenţiale, care tinde să se extindă la nivelul limbii vorbite standard. În Moldova, frecvente formele cu afereză *n'ata, n'etali, n'evoastâ, n'ealor* etc. În graiurile din nord (Maramureş, nordul Transilvaniei, Bucovina etc.), forma de genitiv-dativ a pron. *dumneavoastră* e *dumilor-voastre* (*dumn'ilor-vǫst'e*). În Maramureş, folosirea **p.p.** pare a fi relativ recentă. • Dialectele sud-dunărene – ca limbi vorbite, populare – nu au dezvoltat seria unor **p.p.** În aromână s-a înregistrat totuşi un împrumut recent din neogreacă (*afindil'eaţ, -l'i* „dumneavoastră") şi s-a propus, ca formă de registru cult, uzul politicos al pronumelui de pers. 2 plural *voi* (*Voi di iu hiţ, doamnă / domnu?* „Dumneavoastră de unde sunteţi, doamnă / domnule?").

În fiecare limbă romanică adresarea reverenţioasă (care nu exista în latină) se dezvoltă diferit, în funcţie de factorii sociali şi culturali specifici; sistemul **p.p.** nu depinde de originea comună sau de asemănările tipologice. Româna are în comun cu spaniola, portugheza şi catalana originea formei **p.p.** într-o formulă ceremonioasă de tip substantiv + posesiv, dar e singura care a ales pentru forma de număr şi persoană a verbului acordul logic, nu pe cel gramatical; are în comun cu franceza şi cu unele varietăţi regionale sau istorice ale italienei folosirea verbului la pers. 2 plural în loc de 2 singular, dar o asociază cu un pronume specific. • Seria **p.p.** româneşti provine din sintagme alcătuite din substantivul *domnie* şi un adjectiv posesiv sau un pronume personal în genitiv: *dumneata* (din *domnia ta*), *dumneavoastră* (din *domnia voastră*), *dumnealui* (din *domnia lui*) etc. • **P.p.** sunt atestate în cele mai vechi scrisori româneşti (sec. 16), în forme care indică diverse grade de sudură şi modificare a elementelor componente; în *Scrisoarea lui Neacşu** (1521), apar formele de pers. 2 singular *domniia-ta* (nom.) şi *domnietale* (dat.); de pers. 2 plural *domniele-voastre* (nom.). Se pare că nu a existat, până târziu, o folosire a formelor verbale sau pronominale de pers. 2 plural cu funcţie reverenţială (textele istorice vechi atestă pers. 2 sg. chiar în adresarea către domnitori, cu formule specifice, ca *Măria Ta*). Adresarea cu forme de plural a fost probabil imitată în sec. 18–19 după franceză, poate şi sub influenţa neogreacă şi rusă, şi a atras folosirea lui *dumneavoastră* şi pentru singular. • Sistemul lingvistic al politeţii, depinzând de contextul social, de reguli şi tendinţe extralingvistice, e în

permanentă modificare. Uzul actual diferă deja, în câteva puncte, de situația înregistrată în gramaticile de acum 50 de ani: restrângerea folosirii formei intermediare de pers. 2 singular *dumneata*, ieșirea din uz a formei de pers. 3 singular *dumneasa* și tendința de specializare ironică a formelor de pers. 3 singular (*dumnealui, dumneaei*) și plural (*dumnealor*) sunt compensate de atragerea în sistem a altor forme: locuțiunile ceremonioase *Domnia voastră, Domnia sa, Domniile lor* și pronumele personal *dânsul*. *R.Z.*

polonă, influență ~. S-a manifestat asupra lexicului dacoromân. Contactele de natură economică și politică ale românilor (mai ales moldovenii) cu polonii au avut loc în special în perioada sec. 15–18; în aceste secole unii boieri moldoveni au făcut studii în Polonia; numeroși imigranți polonezi în România după 1863. Elementele poloneze uneori greu de distins de cele ucrainene (*hatman, șleahtă, polonic, povidlă*). Multe cuvinte pot avea etimologie multiplă*, din polonă sau din alte limbi slave (*berbant, fraier, tapițer, hatman, șleahtă, polonic*). Prin polonă au pătruns în română termeni latinești sau romanici (*armie, pavăză*). Termenii polonezi din română sunt din domenii mai restrânse: armată (*husar, palancă, zamcă*), viață socială (*pan, seim*), cultură materială (*zlot*), faună (*clapon*). În sec. 20 apar termeni tehnici din industria petrolieră (*chiolbași* „dispozitive care fac legătura între cârlig și elevator", *chirovnic* „maestru, sondor șef", *coruncă* „dispozitiv folosit în industria extractivă", *gealǎ* „dispozitiv folosit în operația de săpare a sondelor") sau termeni din diferite domenii ale vieții sociale moderne, meserii, alimente etc. (*cabanos*, înv. *complet* „școală de dans"). Împrumuturile din ultimele două secole s-au transmis atât pe cale populară, cât și pe cale cultă, în opera unor scriitori care au trăit mai mult în mediu polonez (I. Budai-Deleanu, G. Asachi, la care apar și calcuri) sau în opera unor scriitori din perioada pașoptistă (C. Negruzzi, V. Alecsandri, Al. Russo) sau mai târziu (M. Eminescu, B.P. Hasdeu). Prin natura lor, termenii polonezi nu sunt, în general, populari (*coldără* „plapumă", *curdească* „numele unui dans", *saltison* „tobă de porc"), au răspândire limitată și rare ecouri în limba literară (*opsas* la I. Creangă); excepție fac unii care se găsesc în subdialectul moldovean* (mulți au dispărut astăzi sau au primit și valori depreciative: *fârțângău, marțafoi, moțipan*). Nici un cuvânt sigur polonez în vocabularul reprezentativ* al limbii române. *M.S.*

popular-istoric, curent ~, vezi **tradițional-istoric, curent ~.**

popular, limbaj ~. Varietate diastratică a limbii utilizată de vorbitori necultivați și opusă limbii literare (culte sau exemplare). Identificat de obicei cu vorbirea țăranilor, el poate avea și o componentă reprezentată de vorbirea din mediul urban periferic (muncitori, mici meseriași sau comercianți, funcționari de grad inferior), pentru care se folosește uneori termenul *(limbaj) periferic* sau *mahalagesc*. Deși se materializează prin graiuri*, **l.p.** nu se confundă cu acestea, ci le este supraordonat, concentrând elementele cu caracter general ca răspândire teritorială (cunoscute în toate graiurile sau măcar în marea lor majoritate) la nivelul sociocultural menționat; în aceasta constă și deosebirea între faptele de limbă populare (fără restricții teritoriale) și regionalisme*. Dată fiind absența opoziției popular–literar / cult în dialectele sud-dunărene*, un **l.p.** există

numai în dialectul dacoromân (= limba română în sens restrâns). • Caracteristicile majore ale **l.p.** – comune cu ale celui din alte limbi – sunt oralitatea, spontaneitatea și libertatea de exprimare (lipsa de constrângeri exercitate de normă); trăsături specifice, pozitive și negative, se găsesc în fiecare compartiment al limbii. În fonetică: nepronunțarea articolului hotărât enclitic *-l*, reducerea finalelor neaccentuate *-ii* la *i* și *-iii* la *-ii*; elidarea lui *-i* în adverbele *numai*, *tocmai*; numeroase accidente fonetice (sincope, contrageri, metateze, proteze, asimilări și disimilări); extinderea analogică la neologisme a unor fenomene proprii cuvintelor din fondul vechi (preiotarea lui *e*, închiderea vocalelor pretonice). În morfologie: vitalitatea alternanțelor fonetice aplicate în continuare în flexiunea unor cuvinte care nu le mai au în limba literară (*făbrici*, *burgheji*, *coastă* 3 sg. și pl.); preferința pentru construcții analitice prepoziționale în locul formelor cazuale: *la* + acuzativul în locul dativului (*Dă apă la vite*) și chiar al genitivului (*acoperișul la casă*); varianta *lu* a articolului hotărât proclitic de G.-D. *lui*; cumul de mărci (vezi **hipercaracterizare**) în grupul nominal; mijloace expresive de redare a superlativului la adjective și adverbe; absența pronumelui (adjectivului pronominal) de întărire; frecvența pronumelor, adjectivelor și adverbelor pronominale demonstrative; folosirea invariabilă în caz a pronumelui relativ *care*, eventual reluat printr-un pronume personal declinat sau cu prepoziție; adjectivul pronominal nehotărât *alde*; predominarea pasivului reflexiv; absența viitorului anterior. În lexic: numărul redus de neologisme (adesea alterate formal și semantic); frecvența elementelor concrete; predominarea cuvintelor referitoare la viața rurală (agricultură, zootehnie, floră spontană) și a sensurilor figurate legate de acestea; etimologii populare; mulțimea și frecvența interjecțiilor și a cuvintelor onomatopeice. În formarea cuvintelor: creativitate bogată (adesea cu formații ad-hoc); sufixe complexe; mulțimea contaminărilor; absența compunerii tematice și a celei din abrevieri. În frazeologie: mulțimea expresiilor care evocă imagini rustice; expresii rimate; expresii amplificate cu repetiții sinonimice (pleonasme). În sintaxă: anacoluturi; elipse; tautologii cu diverse funcții; construcții paralele pozitive și negative cu diverse funcții; frecvența juxtapunerii (în coordonare și în subordonare); predominarea coordonării; subordonare simplă; preferința pentru conjuncții simple și polisemantice (frecvența lui *că*, marcă universală a subordonării, a lui *de* și *să*); temporala de reluare; finale și consecutive cu *de* urmat de verb la același mod și timp ca în regentă; predominarea vorbirii directe; numeroase și variate construcții mixte sau intermediare (propoziții subordonate cu corelative coordonatoare; vorbire directă legată; interogative indirecte intonate direct); subiect reluat; negații expresive. • **L.p.** are două ipostaze / variante: una obișnuită (cea din comunicarea de toate zilele) și una solemnă, folosită în literatura populară, în special în poezie. • În literatura cultă **l.p.** este exploatat artistic de scriitori tradiționaliști. Elemente de **l.p.** pătrund și în limbajul familiar al oamenilor culți.

Pentru perioada veche **l.p.** este cunoscut parțial și indirect prin folosirea lui în scrisori și acte particulare sau / și în anumite opere literare (originale sau prelucrări). În această perioadă opoziția popular–literar era mai puțin marcată, de aceea elemente ale **l.p.** se întâlnesc și în unele scrieri religioase (de ex., la mitropoliții Varlaam și Dosoftei în sec. 17), și

mai ales la unii cronicari (I. Neculce, Radu Popescu); **l.p.** al epocii era lipsit de slavonisme, grecisme și alte împrumuturi culte. În perioada modernă opoziția cu limba cultă se accentuează, îndeosebi în lexic, prin distanțarea celei din urmă ca efect al reromanizării*, **l.p.**, în componenta sa țărănească, majoritară, dovedindu-se conservator și chiar arhaic. Anumite curente literare au promovat apropierea de **l.p.**: mai întâi „Dacia literară", apoi sămănătorismul și poporanismul; exagerările în folosirea nemotivată a acestui limbaj au fost numite, peiorativ, pășunism. În perioada contemporană, începând din anii interbelici, dar mai cu seamă în a doua jumătate a sec. 20, **l.p.** a devenit mai deschis, înglobând relativ numeroase neologisme, adesea insuficient asimilate (în variante formale alterate, cu sensuri improprii) sau / și supuse unor etimologii populare; de remarcat că **l.p.** adoptă acum nu numai termeni legați direct de civilizația modernă, ci și termeni abstracți (*cauză, motiv, respect* și *respectiv, sigur*), elemente de relație (*din cauza / din cauză de* și *din cauză că*), frazeologisme și chiar clișee (*de exemplu, în tot cazul, pe parcurs*), ceea ce a făcut să se vorbească, în mod exagerat, de o „intelectualizare" a **l.p.** (I. Coteanu). Pe de altă parte, în limba literară unii scriitori și publiciști folosesc greșit elemente ale **l.p.** preluate fără a le cunoaște din practică (de ex., *estimp* căruia i se atribuie sensul „în acest timp" în loc de „în acest an"; *îmblăciu* pronunțat *îmblắču* în loc de *îmblăč(u̯)*). *M.A.*

porecle. Alcătuiesc o categorie a supranumelor, deosebindu-se de acestea prin caracterul subiectiv, prin afectivitate. În locul supranumelor de calificare obiectivă, onomastica are la dispoziție supranumele de calificare subiectivă, cu cele mai neașteptate motivații. **P.** sunt denumiri ocazionale, în timp ce supranumele sunt stabile, având tendința să se fixeze la o persoană, transmițându-se apoi ereditar. Conținutul lor afectiv determină o clasificare a **p.** în forme apreciative sau peiorative. Cele mai multe **p.** sunt calificative, caracterizatoare. Ele se referă la trăsături fizice ale persoanei: *Surdu, Lungu, Micu, Râiosu*, la nume de animale care sugerează, prin analogie, calitățile unei persoane: *Bou, Calu, Fărâmiță*, la nume de culori: *Albu, Bălan, Negru*. Rezultatele aplicării unei **p.** au la bază ironia, umorul, simțul critic. Motivația unei **p.** nu este dificil de înțeles: la baza **p.** pot fi întâmplări mai mult sau mai puțin cunoscute, ticuri verbale, expresii folosite mai des, defecte de rostire etc. **P.** sunt mai personale, mai intime. Data apariției **p.** este mai greu de aflat, iar istoria lor este destul de ascunsă. Vezi **supranume**. *D.T.*

posesiv (genitival), articol ~. Subtip al articolului hotărât*. Are flexiune în raport cu genul, numărul, cazul: N.-A. sg., m.n. *al*, f. *a*; pl. m. *ai*, f.n. *ale*; G.-D. sg. m.f.: nu are, pl. m.f.n. *alor*. Are genul și numărul de la substantivul regent (*o carte a studentului, un caiet al studentului, cărți ale studentelor, cărți ale studenților*). Apare în următoarele situații: intră în structura numeralelor ordinale* (*al doilea*), a pronumelor posesive* (*al meu*) și a adjectivelor pronominale* antepuse regentului (*al nostru steag*); însoțește un substantiv / pronume în genitiv subiect* (*Ai casei sunt plecați; Ai nimănui nu au venit*) sau nume predicativ* în genitiv (*Cartea este a profesorului / a aceluia*), gramaticile tradiționale considerând apariția genitivului în aceste poziții sintactice un rezultat al elipsei* (*Locuitorii casei sunt plecați; Cartea este cartea profesorului*); morfem al

genitivului substantivelor comune și proprii sau formant în structura unor pronume, asigură coeziunea grupului sintactic din care face parte, atunci când regentul este nearticulat (*fiecare student al profesorului / al acestuia*), când este articulat nehotărât (*un student al profesorului / al nimănui*), are alt determinant (*studentul inteligent al profesorului / al fiecăruia*) sau se coordonează cu alt genitiv (*cartea elevului și a Mariei / a tuturor*). Contribuie la cumulul de articole hotărâte (*studentul cel deștept al profesorului*). În unele ocurențe are valoare apropiată de cea a pronumelor (*Ai casei au plecat; Cartea este a studentului; Caietul meu e roșu, al tău este verde*).

În dialectul muntean are forme variabile după gen și număr, spre deosebire de toate celelalte subdialecte unde are forma invariabilă *a*. În limba vorbită apare frecvent invariabil *a*. • În dialectele sud-dunărene apare cu forma invariabilă *a*.

Nu exista în latină. • Nu apare în celelalte limbi romanice. • Este o creație românească din lat. *ad** + *illu(m)*. Are drept corespondent romanic articolul hotărât sau nu are corespondent (când însoțește substantivul și pronumele în genitiv). În sec. 16 avea forme preponderent variabile în toate subdialectele, inclusiv în subdialectul moldovean; rareori invariabil mai ales în textele din regiunile nordice, cu totul accidental în cele sudice; formele invariabile de azi sunt considerate o inovație a graiurilor nordice. În limba veche se folosea și după substantivele articulate enclitic. *A.Ș.*

posesiv, dativ ~. Dativ* al pronumelor personale* și reflexive* clitice* cu valoare posesivă. În dacoromână se utilizează în trei tipuri de construcții. 1) **D.p.** se leagă enclitic de un substantiv (*somnu-ți*) sau, mai ales, de un atribut* adjectival antepus al acestuia (*zbuciumatu-ți somn*). În limba contemporană substantivul este la nominativ*–acuzativ*, de obicei articulat hotărât; articolul *-l* al substantivelor / adjectivelor masculine sau neutre este absent, desinența *-u* precedentă cumulând și funcția articolului; substantivele feminine terminate în *-ea* (*stea*), în *-a* (*basma*) și *zi* sunt totdeauna articulate (*steaua-i*), iar cele terminate în *-ă* sau în *-e* apar la singular și nearticulate (*în casă-mi*); se utilizează doar formele de singular ale pronumelor personale (*-mi, -ți*, mai frecvent *-i*). Îmbinări fixe: *din parte-mi*. **D.p.** îndeplinește funcția sintactică de atribut pronominal al substantivului, fiind echivalentul unui adjectiv pronominal posesiv* ori al unui genitiv* posesiv (*steaua-i, steaua sa / lui / ei*). 2) **D.p.** se leagă enclitic de o prepoziție* (locuțiune prepozițională*) cu regim cazual de genitiv (*s-a năpustit asupra-i*); elementul final *-l* al prepoziției e totdeauna absent (*îndărătu-i*), elementul final *-a* alternează cu *-ă* (*asupra-mi* sau *asupră-mi*). În limba contemporană se utilizează numai formele de singular ale pronumelor (*-mi, -ți*, mai ales *-i*). **D.p.** îndeplinește funcția sintactică de complement (*Simt în juru-mi tăcerea* – circumstanțial de loc*), rareori de atribut (*tăcerea din juru-mi*). 3) **D.p.** este dependent de un substantiv și de un verb, în structuri sintactice ternare (*Își povestește viața*). Este admis și de verbe care în alte situații nu se construiesc cu determinante în dativ (*Își așteaptă sfârșitul*); uneori este conjunct pe lângă verb, de obicei antepus acestuia (*Și-a manifestat dorința*); în special pronumele reflexiv poate fi coocurent cu un adjectiv posesiv, cu un genitiv posesiv sau chiar cu un **d.p.** echivalent, conjunct pe lângă substantivul regent, în construcții redundante (*Își povestește viața sa / lui* ori *viața-i*), tolerabile

când evită ambiguitatea (*Își dă votul său partidului* – subst. D. –, față de *Își dă votul partidului* – subst. G. / D.); nu se coordonează cu complementul indirect* în dativ fără prepoziție al aceluiași verb regent (*Îmi dau votul aceluiași candidat*); nu se poate dubla prin forma corespunzătoare accentuată a pronumelui (**Își așteaptă sieși sfârșitul*); nu e substituibil cu alte elemente care să se subordoneze concomitent verbului și substantivului (menținând caracterul ternar al construcției); substantivul regent este articulat hotărât (*Își povestește viața*), rareori nehotărât (*Și-a manifestat o dorință*), nearticulat când urmează după o prepoziție (*Își vede de drum*) sau în limba populară (*Oi ca să-mi privesc*); dacă substantivul regent este complementul direct* al verbului din construcție, nu se introduce prin *pe* și nu se dublează prin pronume clitic (*Își așteaptă fratele*, față de *Îl așteaptă pe fratele lui*); pronumele reflexive apar mai ales la singular, cu verbe tranzitive*. Îmbinări fixe: *a-și da sufletul, a-și lua inima în dinți*. **D.p.** din construcțiile de tipul 3) a fost interpretat sintactic ca atribut pronominal, complement indirect sau funcție distinctă, fără corespondent în gramatica tradițională.

Întrebuințări ale **d.p.** în aria sud-dunăreană: ar. pron. pers. 1 sg. (*cása-ñ* „casa-mi"), pers. 2 pl. (*ficiorlu-vă*) etc. Pluralul **d.p.** este regional în dacoromâna actuală: *Mereți în treabă-vă*.

D.p. din română se explică numai parțial prin construcția latină substantiv fără prepoziție + verb + pronume în dativ cu valoare posesivă (*Animus gaudebat mihi* „Sufletul mi se bucură") și prin construcția derivată substantiv + **d.p.** Substantivul nearticulat s-a putut utiliza în română mai întâi după o prepoziție (*în casă-mi*), iar apoi, prin extindere, fără prepoziție. Unii consideră că evoluția **d.p.** de la funcția de complement indirect la cea de atribut (*brațele-i sunt... > brațele-i*) s-a produs în perioada de formare a limbii române (sec. 5–8). Structura 1) are paralele balcanice (de ex., în bulgară). În limbile romanice în care este prezent, **d.p.** este mai limitat formal – în general, la tipul 3) –, semantic (fiind compatibil doar cu anumite clase lexicale de substantive) sau în ce privește răspândirea teritorială. Structurile 1)–2) erau mai variate formal în limba veche: sunt atestate cu toate formele de persoană și de număr ale pronumelor personale / reflexive (*frate-vă, fata-ș, asupra-și*); substantivul din structura 1) poate avea și formă de genitiv / dativ (*a ființi-ți*). Structura 1) se extinde în poezie, atingând frecvența maximă în sec. 19, dar se restrânge în alte varietăți ale limbii scrise (limbajul actelor publice) și în vorbire încă din sec. 17. Tipurile 1)–2) sunt astăzi neproductive, menținute în limbajul poetic și în construcții fixe (*din parte-mi*); singurul viabil este tipul 3). *C.S.*

posesiv, pronume și adjectiv ~. Variază după persoana și numărul posesorului și după genul și numărul obiectului posedat. Întotdeauna însoțit de articolul posesiv* *al, a, ai, ale*. Pers. 3 pentru un singur posesor, pe lângă formele proprii, folosește și formele de genitiv singular ale pronumelui personal*. Pentru mai mulți posesori nu are forme proprii la aceste persoane, folosind doar genitivul plural al pronumelui personal. Un singur posesor, un singur obiect posedat: pers. 1 *meu* (m. și n.), *mea* (f.), pers. 2 *tău* (m. și n.), *ta* (f.), pers. 3 *său* (m. și n.), *sa* (f.) și *al lui, al ei* (m. și n.), *a lui, a ei* (f., n.); mai multe obiecte posedate: pers. 1 *mei* (m.), *mele* (f. și n.), pers. 2 *tăi* (m.), *tale* (f. și n.), pers. 3 *săi* (m.), *sale* (f. și n.) și *ai lui, ai ei* (m.), *ale lui, ale ei* (f. și n.). Mai mulți posesori, un singur obiect posedat: pers. 1

nostru (m. și n.), *noastră* (f.), pers. 2 *vostru* (m. și n.), *voastră* (f.), pers. 3 *al lor* (m. și n.), *a lor* (f.); mai multe obiecte posedate: pers. 1 *noștri* (m.), *noastre* (f. și n.), pers. 2 *voștri* (m.), *voastre* (f. și n.), pers. 3 *ai lor* (m.), *ale lor* (f. și n.). Formele de genitiv ale pronumelui personal oferă informații suplimentare deoarece, neacordându-se, indică genul posesorului: *scrisoarea* (sau *scrisorile*) *lui* (m.), *scrisoarea* (sau *scrisorile*) *ei* (f.), față de *scrisoarea sa, scrisorile sale* (din care nu rezultă genul posesorului). În limba veche se făcea de obicei deosebire între *său* și *lui*, cel dintâi fiind folosit în legătură cu subiectul, iar celălalt în legătură cu atributul sau complementul. Azi, această distincție se face rar: limba populară și vorbirea curentă preferă pe *lui*, datorită plusului de informație pe care îl oferă, în vreme ce într-un stil livresc sau căutat apare mai ales *său*. **P.p.** are și o formă de genitiv-dativ plural, prin articolul posesiv: *alor mei, alor tăi, alor săi, alor noștri, alor voștri*. • **A.p.** are forme identice cu **p.p.**, dar nu este însoțit de articol decât în anumite situații: *rochia mea* dar *o rochie a mea*. **A.p.** postpus are la feminin și o formă de genitiv-dativ singular, identică cu pluralul: *(colegei) mele, tale, sale, noastre, voastre*. Numai formele proprii ale **p.p.** pot fi **a.p.** când însoțesc numele obiectului posedat, deoarece numai ele se acordă în gen, număr și caz cu acest substantiv. **A.p.** stă de regulă după substantivul determinat, imediat după el. Antepunerea are valoare emfatică. Atunci când **a.p.** se referă la două sau mai multe substantive, acordul nu se face decât cu cel mai apropiat: *cartea și caietul meu*. • **A.p.** utilizate la singular după substantive nearticulate nume de rudenie formează o unitate cu acestea și se scriu legate prin cratimă: *maică-mea, frate-tău, soacră-sa*. Flexiunea îmbinărilor feminine de acest fel prezintă particularități în diversele variante formale. Tipurile cu **a.p.** invariabil sunt regionale. Când **a.p.** legat se declină (numai el sau și substantivul pe care îl însoțește), el nu are forma obișnuită de genitiv-dativ *mele, tale, sale*, ci *-mei* / *-mii*, *-tei* / *-tii*, *-sei* / *-sii*, după modelul substantivului: *soră-tei* (substantivul este invariabil), *neveste-sii* (se declină ambele elemente). **A.p.** legat are formă specială de vocativ singular feminin: *soră-meo*.

În toate dialectele din sudul Dunării la masculin singular apare și forma cu *l* (ar. *amel, mel'*), prin analogie cu femininul care are pluralul *ameale, meali*. În aromână **p.p.** și **a.p.** au articolul posesiv invariabil *a*; în istroromână este, de asemenea, invariabil, dar facultativ; în meglenoromână nu există articol posesiv. În aromână **p.p.** se declină, prin analogie cu formele de la pronumele demonstrative: sg. N., A. *ameu, amel*, G., D. *amilui*, pl. N., A. *amei, amel'i*, G.D. *añior, amilor*; *anost(r)u, anostrúi, anoștri, anostrorŭ* etc. (*a angel'ilorŭ atăorŭ* „îngerilor tăi", *a fumeal'il'i atăéi* „copiilor tăi"); și în istroromână, în graiul din Žeịan, există o formă flexionară de genitiv *a melvẹ*. În meglenoromână și istroromână **a.p.** stă totdeauna înaintea substantivului, sub influență slavă: *meu fičor, noastră casă*; *lu mẹle trei fil'e* „celor trei fiice ale mele". În aromână urmașii lui *suus, sua* din latină nu s-au păstrat decât ca forme conjuncte pe lângă nume de rudenie: *tátî-su*.

P.p. este integral moștenit din latină. Un singur posesor: pers. 1 singular m. și n. *meu* (v. și reg. *mieu*) < *meus*, f. *mea* < *mea*; plural m. *mei* (v. și reg. *miei*) < *mei*, f. și n. *mele* refăcut după modelul *steastele*, la fel ca ar. sg. *meauă* prin analogie cu *stele–steauă*; forma etimologică *mieu* a fost înlocuită de *meu* prin analogie cu

A. singular *mă* < *me* de la pronumele personal sau cu femininul *mea*. Pers. 2 singular m. și n. *tău* < **teus* (refăcut după *meus*), f. *ta* < *tua*; plural m. *tăi* analogic (cf. *meu*, pl. *mei*), f. și n. *tale* ca *mele*. Pers. 3 singular m. și n. *său* < **seus* (refăcut după *meus*), f. *sa* < *sua*; plural m. *săi* analogic (cf. *mei, tăi*), f. și n. *sale* analogic (cf. *mele, tale*); singular și plural m. și n. *lui* < *illui*, f. *ei* < *illaei*. Mai mulți posesori: pers. 1 singular m. și n. *nostru* < *noster*, f. *noastră* < *nostra*; plural m. *noștri* < *nostri*, f. și n. *noastre* < *nostrae*. Pers. 2 singular m. și n. *vostru* < *uoster* (refăcut în lat. vulg. după *noster*), f. *voastră* < *uostra*; plural m. *voștri* < *uostri*, f. și n. *voastre* < *uostrae*. Pers. 3 singular și plural, m., f. și n. *lor* < *illorum*. • Tendința de diferențiere a **p.p.** de **a.p.** prin folosirea unor forme accentuate respectiv neaccentuate nu s-a materializat în română (cf. fr. *mien* ~ *mon*, *tien* ~ *ton*, *nôtre(s)* ~ *notre*, sp. *mío* ~ *mi*, *tuyo* ~ *tu* etc.), unde aceeași formă se folosește cu ambele valori, la fel ca în italiană și portugheză. Numai în română există flexiune cazuală (formă de genitiv-dativ distinctă de nominativ-acuzativ). Formațiile conjuncte cu substantive nearticulate nume de rudenie (tipul *frate-tău*) sunt caracteristice Romaniei Orientale, regăsindu-se și în sardă și în dialectele italienești centro-meridionale: sd. dial. *fradi-du*, it. dial. *frati-tu*. • În limba veche forma etimologică *mieu, miei*; folosirea mult mai frecventă decât azi a lui *său, sa*, adesea exprimând pluralitatea posesorilor (= *lor*): *adurmiră somnul său, nu glăsesc cu grumazul său*; uneori **p.p.** însoțit de forma atonă de dativ a pronumelui personal* în construcții pleonastice: *deșchise-ș ochii lui, înfrâmsețarea sufletului-ș său*; frecvent forme compuse cu *-și: ai mieiși, al tăuș, vostruș, saleș*. *A.P.*

posterioare, vocale ~. Seria posterioară include în româna literară două vocale: *o, u*, ambele caracterizate prin labializare* și opuse prin aceasta tuturor celorlalte vocale. Cele două vocale se disting prin apertură*, *o* fiind o vocală medie, iar *u* – închisă. • Regional, în dacoromână (în graiurile vestice și nordice), apare o unitate în plus, *ǫ*, rezultat al monoftongării* diftongului *ǫa* (*mǫră, sǫre*).

În latină, seria **v.p.** includea patru unități, distinse după cantitate și după apertură: două de deschidere medie (*ō, ŏ*) și două închise (*ū, ŭ*). Substituirea în latina târzie a distincției de cantitate prin aceea de timbru a fost urmată în latina dunăreană de confuzia între *ọ* și *ǫ*, respectiv, între *ụ* și *ų*, care au avut aceleași rezultate în română (cf. *pomus* > *pom* vs. *focus* > *foc; crudus* > *crud* vs. *crucem* > *cruce*), spre deosebire de Romania Occidentală. Opoziția dintre *o* și *u* a fost suprimată în poziție atonă, în favoarea lui *u* (cf. *formica* > *furnică* vs. *singulus* > *singur*). *L.I.R.*

potențial. Valoare a condiționalului* (după unii autori mod personal independent). Indică faptul că o acțiune este posibilă (*Ai face asta dacă ți-ar cere-o?*). Are aceeași structură ca și condiționalul. Vezi **condițional.** *M.T.*

pozitiv. Termen folosit cu trei accepții: a) cu referire la gradul de comparație*, b) cu referire la un tip de propoziție*, c) cu referire la imperativ*. a) Gradul de comparație* **p.** nu este marcat formal și este baza formării tuturor celorlalte grade de comparație (*frumos, nou, repede, bine*); constituie forma-tip a adjectivului* / adverbului*. b) Într-o clasificare a propozițiilor după aspectul lor se numesc **p.** (sinonim: *afirmative*) propozițiile care nu au mărcile negației* atașate predicatului

(*Maria citește*); propoziția este considerată **p.** și atunci când mărcile negației sunt atașate altor constituenți decât verbul predicat (*Vine nu mâine, ci poimâine*). O situație specială apare în cadrul propozițiilor **p.** neanalizabile; acestea au realizări specifice: adverbele profrază *da, ba da, desigur, mda, îhâm, poate, firește, absolut, OK, cam așa ceva*, expresii ale afirmației* sigure sau nesigure. Alteori apare o contradicție între forma **p.** a propoziției și sensul ei negativ (interogativele retorice*: *Ai mai văzut așa ceva?*; exclamativele* ironice: *Exact asta îmi lipsea mie acum!*; elipse* gramaticalizate: *Da de unde?!*) sau între forma negativă și sensul **p.** (interogații retorice: *Cine nu știe asta?*; exclamative* negative introduse prin adverb / pronume: *Câte n-am pătimit pentru tine!*; subordonate temporale introduse prin *până / înainte să*: *Pleacă până nu vine / înainte să vină zmeul*); completive dependente de verbe regente de interdicție sau inhibare (*Mă abțin să nu te pocnesc* – folosire abuzivă, greșită); circumstanțiale de mod cu negarea negației *Nu voi încheia fără să nu adresez mulțumiri gazdelor noastre*); negații gramaticalizate (*Nu mănâncă decât ce vrea el*); negații expletive*. c) Imperativul* negativ este singurul mod verbal la care apar diferențe între structura formei **p.** și structura formei negative corespunzătoare (*Mănâncă! / Nu mânca*). *A.Ș.*

predicat. Două tipuri: **p.** verbal și **p.** nominal. • **P.** verbal se realizează printr-un verb predicativ* / locuțiune verbală la un mod* predicativ (personal), orice timp, orice diateză (*Ion citește; Vrea să citească; Ar citi o carte; Cartea a fost citită; Ion se gândește la tine; Ion și-a adus aminte de tine*); rar se realizează printr-un mod nepredicativ: infinitiv* cu valoare de imperativ* (*A nu se arunca în foc după golire!*), supin* cu valoare de imperativ (*De refăcut tema!*). Controverse în privința considerării verbelor la moduri nepersonale ca **p.** verbale. Sunt incluse în clasa **p.** verbale interjecțiile predicative (*Săpunul pleosc! în apă!*), adverbele* / locuțiunile adverbiale* predicative (*Desigur că vine / Cu siguranță că vine*). **P.** poate fi omis total (*El a pus cărțile pe masă, iar ea, pe birou*) sau parțial (omisiunea auxiliarului: *A scris și citit toată noaptea*; a verbului lexical *– Ai scris? / – Am*; a componentelor secundare din locuțiune – *Ți-ai dat seama? / – Mi-am dat*) sau poate fi substituit de un adverb profrază (*– Ai venit? / – Da*). Omisiunea **p.** se marchează în scris, facultativ, prin virgulă și, mai rar, prin linie de pauză. Semiauxiliarele* de mod (*Nu se poate descurca singur*) și de aspect (*S-a apucat de scris*) au statut controversat în privința considerării lor ca **p.** verbal sau ca bloc sintactico-semantic alcătuind un **p.** verbal compus / complex. • **P.** nominal este format dintr-un verb copulativ* și unul sau mai multe nume predicative* coordonate (*Ion este deștept; Ion este harnic și deștept*); verbul copulativ este purtător, în special, al mărcilor gramaticale de mod, timp, persoană, număr, în timp ce numele predicativ este purtător de informație semantică. Sunt asimilate **p.** nominal expresiile verbale impersonale (*E bine, e greu* – formate din verbul *a fi* impersonal și un nume predicativ adverb) și adverbele predicative rezultate în urma elipsei verbului copulativ (*Sigur că vin, Probabil că vin*). În topică normală, numele predicativ stă după verbul copulativ; există însă situații de topică inversă obligatorie (*Nu știu cum este el* – în cazul relativelor; *Frumoasă e Maria!* – enunțuri exclamative). Numele predicativ poate fi disociat de verbul

copulativ prin intercalări (*Ion e, pentru toată lumea, un prieten devotat*). Poate fi omis fie verbul copulativ (– *Cum este cartea?* / – *Interesantă*), fie numele predicativ (*Ion este elev, Maria, studentă*); în răspunsuri **p.** nominal poate fi substituit cu un adverb profrază (*Ești atentă?* / – *Da*). Absența copulativului se marchează grafic, facultativ prin virgulă sau prin linie de pauză. **P.** verbal și verbul copulativ din cadrul **p.** nominal se acordă* cu subiectul în persoană și număr; numele predicativ și în gen.

Gramaticile latinești considerau **p.** atât verbele (locuțiunile verbale) la moduri personale, cât și verbele la moduri nepersonale. • În limbile romanice sunt considerate **p.** numai verbele la moduri personale, cărora li se adaugă adverbe predicative și interjecții predicative. • În limba română veche (sec. 16), frecvente elipse ale **p.** și mai ales ale verbului copulativ (*Iar feciorii cumetrilor de se vor amesteca post 5 le(t), po(k) 36; Nimea destoinic a se lega de pohtele trupului*), situație la care contribuie subînțelegerea și modelele slave; în sec. 17, numărul elipselor scade. Frecvența numelui predicativ exprimat prin verb la infinitiv în sec. 16 (în graiurile nordice) (*Vor fi de a-i lăsarea*) și apariția în sec. 17 a numelui predicativ exprimat prin supin (*Iată dară că de iubit și de îndrăgit sânt*). În general se realizează acordul gramatical, ca în limba actuală, începând cu sec. 16 și apoi din ce în ce mai frecvent în sec. 17; apar totuși situații de acord prin atracție (*Poarta cea largă și cea lată duce la pieire*) sau acord semantic (*Oricare popi românești se va pleca spre lege catolicească*) sub presiunea limbii vorbite, dar și a modelelor slave unde omisiunea **p.** face ca relația dintre subiect și **p.** să fie mai slabă. *A.Ș.*

predicativ, adverb ~. În gramatica românească tradițională: clasă de adverbe* constituită din adverbe (modalizatori* din punct de vedere semantic) urmate de o conjuncție subordonatoare (*că, să*) dependentă de acestea (*firește că, sigur că, evident că , poate să, probabil să, posibil să* etc.). Statut predicativ pot avea și unele locuțiuni adverbiale* (*cu siguranță că, de bună seamă că*). Se consideră că aceste adverbe îndeplinesc funcția sintactică de predicat verbal (atunci când nu presupun elipsa unui copulativ, de pildă, *firește, poate*) sau de predicat nominal (atunci când se presupune elipsa copulativului impersonal, de pildă, *(e) evident că, (e) sigur că*). Sunt antepuse subordonatei (care este o subiectivă*). Statutul predicativ al acestor adverbe este controversat, unii autori considerând, pe baze semantice și istorice, conjuncția care urmează adverbului o conjuncție expletivă, punând deci semnul egalității între *Poate vine – Poate că vine – Vine, poate*.

În latină nu existau. Sunt o dezvoltare romanică a structurilor latinești cu verb copulativ (eliptic) + nume predicativ adverb. Unele sunt acceptate de normă în limbile romanice (fr. *Apparement qu'il viendra*), altele circulă doar în limba populară. • Rar atestate în limba română veche (*Opu voao fără vorroave se fiți și nemică spre sărire se nu faceți*). *A.Ș.*

predicativ, nume ~. Cerut de un verb copulativ* la un mod personal (*El este primul*) sau la unul nepersonal (*Fiind primul, a putut să aleagă*), referindu-se la subiectul formei verbale nepersonale (infinitiv, gerunziu, supin). Poate fi exprimat prin substantiv (*Ea este profesoară*), pronume (*Ce este sora ta?*), numeral (*El este primul*), adjectiv (*Ea este veselă*), supin (*Poezia este de memorat*), infinitiv

(*Datoria mea este de a te avertiza*), adverb (*Nu știu cum sunt ei*), interjecție (*E vai de ei!*). • **N.p.** exprimat prin nume stă, de obicei, în cazul nominativ (*El este profesor*), uneori în acuzativ cu prepoziție (*Inelul este de aur*), rar în genitiv, cu articol posesiv (*Cartea este a Mariei*) sau cu prepoziție (*Ei sunt împotriva războiului*). • **N.p.** unic (ca în exemplele anterioare) sau multiplu (*El este harnic și inteligent*). • Stă de obicei după verbul copulativ. Apare însă înaintea verbului copulativ, obligatoriu: când este exprimat prin pronume și adverb relativ sau interogativ (*Nu se știe încă cine va fi câștigătorul*), de preferință în propozițiile exclamative (*Ce frumoasă ești!*), facultativ în alte situații pentru emfază sau poetic. Sunt acceptate intercalările între verbul copulativ și **n.p.** (*El este, în comparație cu tine, mai atent*). • Poate fi subînțeles în coordonare (*Eu sunt atentă, tu nu ești*) sau în dialog (*– Ești atentă? / – Sunt!*). • Se acordă în gen și număr cu subiectul când este exprimat prin adjectiv (acord gramatical) sau substantiv, pronume (acord referențial, când e posibil: *Maria Ionescu este profesoara noastră de matematică*). Situații speciale de acord: subiect exprimat prin pronume de politețe cu forme omonime pentru singular și plural (*dumneavoastră*), pronume relative și demonstrative cu valoare neutră, acordul se face după înțeles (*Dumneavoastră sunteți obosit / obosiți; Asta e frumos din partea ta; Ceea ce e important este că a reușit*); când genul gramatical și înțelesul substantivului nu concordă, se face acordul formal (*Vedeta fotbalului a fost amendată*), la fel în cazul numelor proprii de locuri (*Brăila este frumoasă*), spre deosebire de numele proprii de ființe, unde acordul se face după înțeles (*Ionescu e prezentă*); în cazul subiectului multiplu acordul se face luând în calcul opoziția animat / inanimat, genul substantivelor, numărul lor, apropierea de verbul copulativ: când termenii subiectului multiplu sunt nume de ființe prioritate are masculinul (*Tata și mama sunt veseli*); când subiectul conține nume de ființe și nume de lucruri, acordul se face cu numele de ființă (*Greșeala și autorii ei erau cunoscuți*); dacă subiectul conține numai nume de lucruri, acordul se face mai complex, în funcție de numărul substantivului la genul masculin și de poziția relativă a substantivelor față de verbul copulativ (*Valea și muntele sunt împădurite; Munții și valea sunt împădurite; Valea și munții sunt împăduriți* etc.); deoarece aceste reguli din urmă sunt greoaie, în comunicare se evită subiectele multiple care pun astfel de probleme de acord.

În graiurile dacoromânești nu apar fenomene specifice, diferite de cele din limba literară. • Situații analoge în dialectele sud-dunărene.

În latină **n.p.** de obicei în nominativ, cu realizări morfologice analoage cu cele din limbile romanice. Posibilitatea înlocuirii **n.p.** dintr-o propoziție anterioară cu un pronume demonstrativ neutru (*Iniusti sunt barbari et nos hoc sumus*), procedeu existent și în română (*Barbarii sunt nedrepți și așa suntem și noi*) și în unele limbi romanice. În topica standard din latină, **n.p.** precedă de obicei verbul copulativ, deși postpunerea era posibilă pentru emfază. În linii generale, aceleași reguli de acord; acordul în număr la **n.p.** exprimate prin substantiv nu era obligatoriu. • Situații analoage în limbile romanice. Postpoziție față de verbul copulativ, iar inversiunea atrage emfaza. Reguli similare de acord. În unele limbi romanice, în care nu este recunoscută funcția de element predicativ suplimentar*, **n.p.** are sferă mai largă și poate intra în relație nu numai cu

subiectul, ci și cu complementul. • În sec. 16, în textele din regiunile nordice apare **n.p.** exprimat prin infinitiv lung, construcție concurată de infinitivul scurt. În a doua jumătate a sec. 17 apare **n.p.** exprimat prin supin. *A.Ș.*

predicativă, propoziţie ~. Verbul copulativ* regent poate fi la un mod personal sau la un mod nepersonal (*El este cum ești și tu; Fiind și el cum ești și tu, vă înțelegeți bine*). • Se introduce prin pronume / adjective pronominale relative*, interogative*, nehotărâte* (*Problema este cine va veni*), adverbe modale relative / interogative / nehotărâte (*Problema este cum vom scăpa de aici*), conjuncții* și locuțiuni conjuncționale* (*că, să, ca…să, de, dacă; Rugămintea mea este să nu întârziați; de* arh., fam.). Selecția elementului introductiv depinde de: semantica substantivului din regentă (*Problema lui este să / că…; Rugămintea mea este să…; Vestea bună este că…*); rolul sintactico-semantic din structura subordonatei (*El este ce ești și tu; El este cum ești și tu*); posibilul echivalent morfologic al **p.p.** (pronumele / adjectivul pronominal relativ sau nehotărât apare atunci când **p.p.** este echivalentul unui nume; adverbul relativ / nehotărât apare când **p.p.** este echivalentul unui adverb; conjuncțiile apar atunci când **p.p.** poate fi echivalată cu un infinitiv, participiu, abstract verbal); caracterul total sau parțial al interogativei* indirecte (pronumele și adverbele interogative apar în interogative indirecte parțiale, *dacă, de*, în interogative indirecte totale). Forma cazuală a pronumelui / adjectivului pronominal relativ / nehotărât / interogativ este dată de relația sintactică stabilită în cadrul **p.p.** (*Problema este cui îi voi da premiul; Problema este al cui va fi premiul*). • Se construiește cu toate modurile personale, mai puțin imperativul; selecția modului depinde de sensul global al enunțului și de elementul introductiv (*că, de, dacă* se construiesc cu indicativul, condiționalul, prezumtivul, *să, ca… să* cu conjunctivul, relativele cu indicativul, conjunctivul, condiționalul, prezumtivul). • În topica standard **p.p.** stă după regentă, iar pentru emfază înaintea acesteia.

Înregistrate în subdialectele dacoromânești, fără a se deosebi de norma literară. • Înregistrate în dialectele sud-dunărene în construcții analoage cu dacoromâna.

Gramaticile latinești nu înregistrează **p.p.** ca un subtip aparte, ci o includ printre completive; construită cu indicativul, conjunctivul, infinitivul (*Non est igitur ut mirandum est*); cea mai frecventă conjuncție transmisă și limbilor romanice este *quod* (rom. *că*), alături de care apar și relative. • **P.p.** în toate limbile romanice, construite analog (it. *L'importante è chi verrà*; fr. *Je ne suis pas qui tu crois*; sp. *El problema es qué les ofrecemos*; pg. *Esta imagem é de quem queres*). • În limba română veche mai puțin frecvente decât azi; frecvente structuri echivalente cu *aceea* (nume predicativ) + atributivă (*Voia diavolului era aceea să-l omoare*). Elementele de relație frecvente: pronume relative (*care, cine, ce*) și conjuncții (*că, să, cum să, cum că, de să;* rar *de*, în textele sudice). După a doua jumătate a sec. 17 numele predicativ exprimat prin infinitiv se transformă în **p.p.** o dată cu transformarea infinitivului în conjunctiv. Frecvente **p.p.** introduse prin *de*, în continuare rare cele introduse prin relative. *A.Ș.*

predicativă suplimentară, propoziţie ~. Corespunde în planul frazei elementului predicativ suplimentar*. Este dublu subordonată, unui verb din regentă și unui nume din regentă (subiect, complement

direct, complement indirect, complement de agent: *Se aud clopotele cum bat; Eu îl văd cum se chinuiește; M-am pomenit cu el că mă invită la petrecere; Am fost impresionată de tine cum te-am văzut în ziua aceea*). Comparativ cu elementul predicativ suplimentar, este mai puțin frecventă. Se introduce prin pronume / adjective pronominale relative*, interogative*, nehotărâte* (*Te știu cine-mi ești*), adverbe relative*, interogative*, nehotărâte* (*Te văd cum pierzi timpul*), conjuncții* (*L-a făcut să plângă*). Se poate construi cu indicativul* (*Te văd cum nu ești atentă*), conjunctivul* (*Îl lasă să aștepte*), condiționalul* (*L-am ghicit cum ar proceda el în locul tău*), prezumtivul* (*Mi-l imaginez cum o fi arătat atunci*). De obicei, așezată după regentă (*Le-am lăsat cum le-ai pus*), iar pentru emfază înaintea regentei (*Cum le-ai pus le-am lăsat*).

Sporadic descrisă în gramaticile latinești; ca tip de enunț, exista însă în uz, de unde s-a transmis și limbilor romanice, inclusiv românei. *A.Ș.*

prefixe. Formează derivate de la cuvinte simple (*strănepot*), de la cuvinte derivate cu sufixe (*nedreptate*) sau regresive (*repicta*) și de la cuvinte compuse (*răsalaltăieri*); de la un cuvânt sau rădăcina unui cuvânt la care se adaugă simultan și un sufix: derivate parasintetice* (*a îndigui*). Apar și în cuvinte cu baze fără existență independentă: *a în / descălța, ante / inter / postbelic*. • **P.**, provenite în mare parte din prepoziții sau adverbe, funcționează exclusiv ca particule neautonome (cele mai multe: *des-*, *răs-* etc.) sau au, în paralel, și funcție autonomă primară: de prepoziție (relativ numeroase: *a-*, *cu-* etc.), de adverb (*prea-*), prepoziție și adverb (*contra-*), sau secundară: de adjectiv (*ultra-*), adjectiv și substantiv (*retro-*, *super-*). Pentru delimitarea derivatelor cu **p.** care au și existență autonomă de compusele cu prepoziții, adverbe etc. se recurge, în general, la criteriul semantic (sensul **p.** e mai abstract decât cel al prepoziției etc.): *subdirector* „inferioritatea ierarhică" derivat / *subsol* „inferioritatea spațială" compus. • Derivatele prefixale cel mai bine reprezentate sunt: substantive (*strănepot*), adjective (*incorect*), verbe (*reveni*). Cele mai multe **p.** se atașează la mai multe părți de vorbire. Ex.: *ante-*, *in-* la verbe, substantive și adjective (*antedata, antebraț, antenupțial; indispune, indisciplină, invalid*); *hiper-*, *peri-* la substantive și adjective (*hiperurbanism, hipersensibil; perifază, perifaringian*); *ne-* la adjective (*neclar*), substantive (*nesomn*), verbe (*neclinti*), adverbe (*nelesne*), pronume (*nealtul*), conjuncții (*necum*). Foarte puține **p.** se atașează la câte o singură parte de vorbire. Ex.: *poi-* la adverbe (*poimâine*), *cu-* la verbe (*a cuprinde*). • Numeroase **p.** sunt polisemantice și ceva mai puține monosemantice. **P.** polisemantice sunt: *ab-*, *apo-*, *de-*, *des-*, *extra-*, *în-*, *ne-*, *pre-*, *răs-*, *stră-*, *ză-* etc. **P.** monosemantice sunt: *ante-*, *anti-*, *cata-*, *infra-*, *po-*, *poi-*, *văz-*. • Numeroase **p.** intră în relații de sinonimie sau de antonimie. Aceste relații stabilesc în mulțimea **p.** serii determinate de sensul lor. Ex.: 21 de **p.** (*ab-*, *arhi-*, *para-*, *prea-*, *răs-* etc.) formează o serie sinonimică (cea mai lungă) cu sensul „superioritatea abstractă"; 6 **p.**, dintre care 4 apar și în seria precedentă (*epi-*, *supra-* etc.) formează o serie sinonimică cu sensul „superioritatea concretă". Actualizarea acestor relații este dependentă de apartenența stilistică, regională și temporală a **p.** și a derivatelor. De aceea sinonimiile actualizate sunt foarte puține și antrenează în aceste relații numai câteva **p.** Ex.: *a-*, *ne(normal)*, *ante-*, *pre(pus)*. Relativ mai numeroase sunt

sinonimele cu distribuție diferită stilistic sau în sincronie / diacronie. Ex.: *suprarealism* e folosit într-un limbaj pretențios marcat de influența franceză, iar *suprarealism* e neutru stilistic; *ipo-* și *poddiacon* sunt învechite, iar *subdiacon* e folosit și în limba contemporană. Seriile antonimice se realizează prin cupluri de **p.** antonimice*. Bogata rețea de sinonimii și antonimii (opoziții antonimice) organizează **p.** și derivatele prefixale după criterii semantice contribuind la sistematizarea inventarului și, uneori, la îmbogățirea lui. (Ex.: derivatele cu *apo-* din domeniul astronomiei par a se fi format după derivatele cu sens opus cu *peri-*: *apo / perigalaxie*, *apo / perijupiter*; recenta apariție a derivatului *subviețuire* determinată de necesitatea exprimării opoziției cu antonimul său mai vechi: [coșul de] *supra- / subviețuire*. „Jurnalul de București", decembrie 2000).

Pentru dialectele din sudul Dunării studiile de specialitate înregistrează **p.** moștenite din latină și împrumuturi vechi. Cele moștenite sunt toate ocurente și în dacoromână: ar., mr. *an-*, *n-*, ir. *ăn-* < *in-* (*ancúpâr*, *ndreg*; *ancalic*, *nălbes*; *ăncl'ide*), ar., mr. *dis-*, *diz-* (*disgrop*, *discumpur* „răscumpăr"; *dizgulesc*), ar. *sum-* < *subtus* (*sumarâd*). Împrumuturile sunt slave și grecești. Cele slave sunt puține în aromână (toate ocurente și în dacoromână): *ni-* < *ne-* (*niputeare*), *ză-* < *za-* (*zămărăscu* „amărăsc"); multe în meglenoromână și istroromână: mr. *du-* < *do-* (*dubeau*), mr. *iz-* < *iz-* (*izung*), mr. *nă-* < *na-* (*nămămânc*), mr. *ni-* , ir. *ne-* < *ne-* (mr. *niantribat*, ir. *nepriiâtel'*), mr., ir. *pri-* < bg. *prě-* („din nou" mr. *priaflum*, „prea", mr. *pricoc*, perfectiv ir. *prisaturât*), mr. *pru-* < *pro-* (*prucọnt*), mr. *pu-*, ir. *po-* < *po-* (*putrec* „trec puțin"; *poscapă* perfectiv), mr. *pud-* < *pod-* (*pudardic*), mr. *răz-*, ir. *rez-* < *raz-* (*răzdau* „împart"; *rezlega*), mr. *ză-*, ir. *ze-* < *za-* (*zăbucur*; *zedurmi*) (ocurente și în dacoromână). Ar., mr., ir. *pri-* e moștenit și împrumut slav (ar., mr. *prifac*, mr. *priaflum*, *pricoc*, ir. *prisaturât*). Împrumuturile grecești sunt foarte numeroase, dar numai în aromână. Unele nonocurente în dacoromână: *ayru-* < *ἄγρος* „sălbatic" (*ayrumutrescu*), *csana-* < *ξανα-* „din nou" (*csanadau*), *csi-* < *ξε-* (*csispumedză* „iau spuma"), *misu-* < *μισο(ς)* „jumătate" (*misuarsu*). Altele ocurente și în dacoromână, dar ca împrumuturi neologice: *andi-* < *ἀντί* (*andistau*), *apu-* < *ἀπό-* (*apudormu*), *cata-* < *κατά-* (*cataruptu*), *mata-* < *μετά-* (*matayin*), *para-* < *παρά-* (*parah'erbu*) și *csenu-* < *ξένο(ς)* „străin" (*csenulucredză*) înregistrat în dacoromână ca element de compunere. • **P.** moștenite și împrumutate din slavă comune cu dacoromâna sunt adesea diferite formal. Ex.: dr. *des-*, *dez-* / ar., mr. *dis-*, *diz-*, dr. *do-* / mr. *du-*, dr. *în-* / ar., mr. *an-*, *n-*, ir. *ăn-*, dr. *pod-* / mr. *pud-*, dr. *pro-* / mr. *pru-*, dr. *ză-* / ir. *ze-*.

Sistemul prefixal românesc, în mod similar cu celelalte limbi romanice, e constituit în majoritate din împrumuturi și în mică măsură din **p.** moștenite. Dintre cele 12 **p.** moștenite 8 sunt panromanice (*a-*, *cu-*, *de-*, *de(s / z)-*, *în / m-*, *ră-*, *s / z-*, *tră-*) și 4 păstrate numai în unele arii ale Romaniei (*poi-*, *pre-*, *stră-*, *su-*). Diferența față de restul limbilor romanice apare la împrumuturi, unde stratul cel mai vechi, relativ numeros (13 **p.**), provine din vechea slavă și din limbi slave moderne. Între acestea cele mai multe (*do-*, *iz-*, *pod-*, *ză-* etc.) sunt slabe sau deloc productive și au caracter neliterar și numai câteva (*ne-*, *prea-*, *răs-*) sunt productive și au caracter literar. Acestea din urmă au fost influențate de **p.** latinești omonime sau paronime: *ne-* (poate și de adverbul *nu*), *per-* și *prae-* cu sens intensiv, respectiv *re-*.

(În limbile romanice occidentale apare un fenomen asemănător reprezentat de unele **p.** germanice grefate pe **p.** paronime moștenite.) Foarte numeroase și cu mare randament funcțional în limba literară sunt împrumuturile latino-romanice: *ab-*, *circum-*, *infra-*, *ultra-* etc. Câteva se constituie în dublete (*întru-* și *intro-*; *poi-* și *post-*; *stră-*, *extra-* etc.), triplete (*între-*, *inter-* și *antre-*; *spre-*, *super-* și *sur-* etc.) și chiar cvadruplete (*tră-*, *trans-*, *tra-*, *tre-*) etimologice cu **p.** moștenite sau formate în românește. **P.** grecești împrumutate nu numai direct, ci și prin slavă (câteva **p.** mai vechi: *anti-*, *arhi-*, *pro-*) sau (toate) prin neologisme latino-romanice ocupă un loc intermediar între fondul vechi de **p.** moștenite și de origine slavă și fondul neologic. Împrumuturile grecești și cele latino-romanice contribuie la rafinarea semanticii **p.** culte, permițând perfecționarea continuă a terminologiilor științifice și tehnice (*ecto-*, *endo-*, *hiper-*, *hipo-*, *para-*, *peri-* etc.). • **P.** *între-*, *întru-* și *spre-* sunt formate în română din prepoziții (care apar și în cuvinte compuse) și sunt folosite mai ales pentru calchierea **p.**: fr. *entre-*, lat. *inter-*, germ. *unter-* (primele două), lat. *ad-*, v.sl. *na-* (ultimul). • Datorită surselor multiple de împrumuturi, româna are un inventar mai numeros decât celelalte limbi romanice: 86 **p.** dintre care 2 / 3 sunt neologice de circulație internațională (latino-romanice și grecești). În contrast cu derivatele prefixale tradiționale care nu schimbă categoria gramaticală a bazei (vezi **derivare**), apar în limba literară contemporană formații împrumutate sau calchiate care schimbă categoria morfologică a bazei. Ex.: *anticar* adjectiv invariabil < *car* substantiv, *supranumerar* adjectiv < *numerar* substantiv. *L.V.*

prefixoide (pseudoprefixe). Elemente de compunere* inițiale. Compusele tematice (vezi **compunere, elemente de ~**) formate cu **p.** sunt substantive comune și proprii (*oscilogramă*, *biomecanică*, *Mavromihale*), adjective (*neolitic*, *bi-*, *tri-*, *multilateral*), verbe (*legifera*, *autoflagela*). Aceste compuse prezintă două tipuri principale de structuri: **p.** + sufixoid (*psiholog*, *octopod*), **p.** + cuvânt întreg (*stereochimie*, *agroalimentar*, *automutila*; uneori cuvântul întreg poate fi, la rândul lui, compus tematic: *biobibliografie*), **p.** + sufix (*cineast*). Un tip mult mai slab reprezentat e constituit numai din cuvinte existente și independent, unite între ele, ca și compusele tematice, printr-o vocală de legătură (primul termen e asemănător cu un **p.** cu finală vocalică). Aceste compuse sunt formații românești (*anotimp*, *citatomanie*, *româno-francez*). • În marea majoritate a cazurilor **p.** au la finală o vocală care poate să aparțină temei (*acro-* < gr. ἀκρο-, ἄκρος) sau să fie adăugată ca element de legătură (*aero-*, *-i-* <gr. ἀήρ, lat. *aer*). Anumite **p.** apar în unele compuse cu vocala finală și în altele fără vocală (*autoagresiune*, *autarhie*, *cerebrospinal*, *cerebrastenie*). • Numeroase **p.** apar numai în cuvinte compuse: *aero-*, *bio-* etc. Mai puține apar și în cuvinte necompuse, în combinație cu un sufix: *adeno-* (*adenită*), *balneo-* (*balnear*), *electro-* (*electric*). • Unele **p.** apar și în poziție finală. Ex: *grafo-*, *-graf* (*grafolog*, *dactilograf*). • Unele **p.**, foarte mult folosite, au devenit cuvinte independente. Ex.: *radio*, care l-a înlocuit complet pe *radioreceptor*; *kil(o)*, *taxi*, folosite în limbajul curent mai des decât *kilogram*, respectiv *taximetru*, au devenit substantive (fenomenul s-a produs și în alte limbi: *radio* a fost împrumutat de română din franceză sau italiană, *taxi* din franceză etc.). • **P.** au câte un singur sens: *aritmo-*

„număr", *astro-* „stea", *claustro-* „loc închis", sau mai multe sensuri: *aero-* „aer; avion, aviație" (*aerometru; aeroclub, aeromodel*), *foto-* „lumină; fotografie, fotografic" (*fotogen, fotoaparat, focotopie*). • În inventarul **p.** apar relativ numeroase cazuri de sinonimie și antonimie. Frecvent între termeni neologici: *hemi-* „jumătate" < gr. ἡμι- / *semi-* „(pe) jumătate" < lat. *semi-*, *mon(o)-* „unic" < gr. *μονο-* / *uni-* „unul singur" < lat. *uni, unus*, rar între un termen mai vechi și unul neologic: *atot-* după sl. *vse-* / *omni-* „tot" < lat. *omni-, omnis; macro-* „mare" < gr. *μακρο-, μακρός*, *maxi-* „foarte mare" < lat. *maximus* / *mini-* „foarte mic" < lat. *minimus*.

Marea majoritate a **p.** sunt neologisme: mai ales din greacă (*acro-* < *ὀκρο-, ὄκρος*, *cicl(o)-* < *κυκλο-, κύκλος*), mai puține din latină (*acvi* / *a-* < *aqua-, aqua, bi-, bis-* < *bi, bis-, bis*), intrate în română direct sau prin intermediul unei limbi moderne. Apar în toate limbile romanice și constituie un sistem deschis de formare a termenilor tehnici prin care terminologiile tehnico-științifice ale limbilor romanice se integrează în terminologiile tehnico-științifice internaționale. • Româna a împrumutat **p.** și din vechea slavă (unele provenite din greacă): *proto- (protopop), vel- (velarmaș)*, din turcă: *baș- (bașceauș), cara- (Caramihai)*, din neogreacă: *mavro-* (*Mavroiani*). Compusele cu aceste elemente, exclusiv substantive, sunt în cea mai mare parte nume de funcții și grade ierarhice (unele dispărute) și nume proprii. (Vezi totuși și puținele formații românești care lărgesc sfera semantică a bazelor: *protomedic, protosocru.*) • Compuse tematice împrumutate din greacă sunt atestate din sec. 16: *filosofie* (1563), *pantocrator* (1578). Împrumuturi din vechea slavă apar în documentele slavo-române din sec. 15 (*protovistiar*) și chiar sec. 13 (*protopop*). Împrumuturile din neogreacă intrate începând din sec. 17 se înmulțesc sensibil la sfârșitul sec. 18 și începutul sec. 19. În sec. 19 sunt împrumutate din limbi moderne compuse cu *proto-* nume de lucruri și de noțiuni abstracte: *protoamibă, protoistorie, prototip* provin din franceză. Compusele cu etimologie multiplă intrate prin neogreacă sunt înlocuite mai târziu prin corespondente din latină sau alte limbi (*astrolab*: ngr. *ἀστρολάβιον*, lat. *astrolabus*, fr. *astrolabe*, it. *astrolabio*, germ. *Astrolabium*). • **P.** românești sunt foarte puține și în majoritatea cazurilor apar în formații ocazionale: *apometru, gușogen, lacrimogen, ședințomanie*. (Vezi și calcurile parțiale ca *apeduct, patruped.*) Productivitatea procedeului de formare a compuselor cu **p.** este evidentă însă în terminologiile tehnice și științifice care mai ales în sec. 20 s-au îmbogățit cu numeroase formații create, de specialiști, în interiorul limbii române: *autoaprindere, climatogramă, cvasiunanim* etc. *L.V.*

preiotare (iodizare, proteza lui iot). Apariția (dezvoltarea, proteza) semiconsoanei *i̯* înaintea unei vocale anterioare aflate la început de cuvânt și de silabă; în mod special, diftongarea de acest tip (numită uneori *falsă*, spre deosebire de diftongarea romanică spontană a lat. *ĕ*) a lui *e* > *i̯e*. Este considerată un fenomen specific limbii române, în care se întâlnește în toate dialectele, mai puțin în dialectul aromân: lat. *illu, escis* > dr. *i̯el, i̯eștⁱ*, scrise *el, ești*; mr. *i̯ăl* / *i̯el, i̯es*; ir. *i̯e*, (v.) *jestĭ* / *ještĭ*, dar ar. *elᵘ, eștⁱ* / *ștî*. **P.** este înregistrată totuși dialectal și pentru alte limbi romanice: dalmată (dialectul vegliot), italiană (dialectele de sud), catalană și spaniolă. Pentru limba română **p.** lui *e* a fost explicată de cei mai mulți cercetători (H. Tiktin, A. Philippide, Al. Rosetti, E. Petrovici,

V. Pisani, Em. Vasiliu) prin influență slavă, pronunțarea lui *e-* ca *i̯e-* fiind caracteristică pentru dialectele de nord ale limbii bulgare, spre deosebire de cele de sud; această explicație este contestată de alți cercetători (S. Pușcariu, O. Nandriș, Fr. Schürr, M. Sala), care dau **p.** o explicație internă, bazată atât pe paralele romanice, cât și pe existența în limba română (dialectul dacoromân) a **p.** vocalei *i-* (dr. pop. *i̯inimă*) și a protezei realizate la alte vocale inițiale cu diverse semiconsoane: *u̯ (u̯os), ă̯ / î̯ (î̯arc)*; pentru începutul de silabă în interiorul cuvântului (lat. *ouis* > dr., ar. *oaie*, mr. *u̯oje*), dar și pentru inițiala de cuvânt, în fonetică sintactică, cf. și dezvoltarea curentă a unor semivocale de tranziție între vocale în hiat. **P.** lui *e* inițial de cuvânt s-a produs în împrumuturi slave (v. sl. *(j)ezerŭ* > dr. *iezer*) și în unele neogrecești (*efthinos* > dr. *ieftin*, dar ar. *eftin*; cf. însă și dr. *egumen, epitrop*). Acțiunea **p.** a slăbit în perioada modernă: în norma ortoepică a limbii române literare ea nu se aplică la împrumuturile turcești (*efendi* > *efendi*, chiar *yedek* > *edec*) și mai ales la neologisme (*elev, epocă, exista*), care în vorbirea populară continuă să apară cu **p.** (*i̯elev, i̯epocă, i̯exista*), astfel încât la aceste cuvinte absența / prezența **p.** marchează opoziția cult ~ incult. În limba română literară absența **p.** la neologisme deosebește pe *erb(i)-* din *erbacee* sau *erbicid* de dubletul moștenit *iarbă* – pl. *ierburi*. *M.A.*

premodernă, limbă ~. Perioada de trecere între epoca veche și cea modernă a istoriei limbii române literare, este numită și „faza de tranziție spre epoca modernă". Cei mai mulți autori o plasează între 1780 (anul apariției gramaticii lui S. Micu și Gh. Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*) și 1830 (fără a fi marcat de un eveniment deosebit, pe plan lingvistic sau cultural, anul este socotit că desemnează sfârșitul perioadei). Primii autori care delimitează o asemenea perioadă în evoluția românei literare sunt Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu (1960–1971). Acești ani, cuprinzând jumătatea a doua a sec. 18 și începutul celui următor se caracterizează prin numeroase tendințe de unificare și de modernizare a limbii române literare, de îmbogățire cu împrumuturi lexicale, mai ales din limbile romanice și din limba rusă, de părăsire a turcismelor, a neogrecismelor și a elementelor livrești inutile și de limpezire a frazei prin apropierea de limba vie a poporului. Procesul s-a concretizat, pe de o parte, în manualele, în cărțile tehnice și în calendarele care apar acum, iar, pe de altă parte, în scrierile reprezentanților Școlii Ardelene, inclusiv ale lui I. Budai-Deleanu, și în lucrările primilor scriitori moderni (Ienăchiță Văcărescu, Iancu Văcărescu, I. Golescu, D. Golescu și C. Conachi). Faptul că apar mai multe gramatici românești corespunde necesității de unificare și de codificare a limbii literare, de creare a unei norme literare supradialectale. În întreagă această perioadă se face trecerea de la limba română literară veche la limba literară modernă. După Șt. Munteanu și V.D. Țâra (1978–1982), prima perioadă a istoriei moderne a limbii române de cultură, numită de unii premodernă sau de tranziție, se întinde „firește aproximativ" între anii 1780 și 1840. În această etapă, scrierile laice „înlătură supremația de veacuri a textelor religioase"; consecința imediată este destrămarea unității limbii culte, realizată în traducerile religioase tipărite între 1725 și 1780, și accentuarea diferențierilor dialectale dintre variantele literare. În primul sfert al sec. 19 este evidentă și o tendință de unificare a limbii culte prin cărție tipărite de P. Maior și apoi de I. Heliade Rădulescu.

Criteriul fundamental în selectarea normelor, acceptat de ambii învățați, este cel „al maximei apropieri de prototipul latin". Așa-zisa etapă de tranziție între perioadele veche și modernă ale limbii literare este inclusă în cadrul epocii moderne. De observat că acțiunea de unificare a limbii literare preconizată de Heliade este mai complexă decât la Maior și nu se reduce la „maxima apropiere de prototipul latin". În fine, anul 1840 este aproximativ și nu are în vedere un anumit eveniment cultural-lingvistic. I. Gheție (1978) renunță să delimiteze o perioadă de tranziție între epoca veche și cea modernă. Autorul nu neagă existența unei astfel de perioade, fiind însă încredințat că locul ei este mai degrabă în interiorul epocii moderne decât în al celei vechi. După Mioara Avram și M. Sala (2000), **l.p.** este caracterizată printr-o tendință de înnoire (modernizare) a structurii limbii literare. Ea este dominată de doctrina Școlii Ardelene. Crezul acestei mișcări constă în principal în demonstrarea caracterului latin al limbii române literare. Faptul a dus la înlocuirea alfabetului chirilic prin cel latin. Ortografia urma să fie una etimologică, nu una fonetică. Limba română avea să se modernizeze, orientându-se după limba latină și după limbile romanice. Din rândul lucrărilor datorate ardelenilor sunt de amintit *Ortographia romana sive latino-valachica* a lui P. Maior (1819) și *Lexiconul de la Buda* (1825), al cărui colaborator a fost același învățat. Sunt de amintit, de asemenea, lucrările gramaticale realizate de Ienăchiță Văcărescu și, în special, de I. Heliade Rădulescu. Procesul de relatinizare a limbii române literare a dus, după 1840, la excese puriste (vezi **purism**). Perioada marchează emanciparea românei literare de sub tutela limbii bisericești. Se mai arată că româna literară cunoaște în această perioadă trei variante regionale (în Moldova, Transilvania și Țara Românească). Tot din 2000 datează o altă delimitare dintre epoca veche și cea modernă a limbii literare. I. Gheție și Gh. Chivu consideră că noua etapă în dezvoltarea limbii române are ca punct de pornire diminuarea, practic încetarea, influenței slavonei ca limbă de cultură. Româna literară se orientează acum înspre neogreacă, turcă, rusă și, mai ales spre sfârșitul perioadei, spre latină și limbile romanice. Această perioadă de tranziție se întinde între 1688 (apariția *Bibliei de la București*) și 1780, când gramatica lui Micu și Șincai marchează începutul epocii moderne. *I.G.*

prenume. Domeniul **p.** este mai larg decât cel al numelor de botez, care alcătuiesc doar o categorie majoritară a **p.**, incluzând și hipocoristice fixate ca **p.** Sunt antroponime populare sau savante (cărturărești), formând două serii (masculină și feminină) pentru individualizarea persoanelor după sexul lor. Alcătuiesc un inventar bogat constituit din nume autohtone (moștenite sau creații românești), din nume străine împrumutate, adaptate sau nu sistemului românesc. **P.** se clasifică după semnificația lor în nume creștine (religioase, calendaristice) și nume laice.

Un prim strat de **p.** istorice sunt forme moștenite marcate de modificări fonetice semnificative pentru evoluția romanică: *Indrea / Îndrea, Medru / Medrea, Nicoară, Sânzian(a)*. Se presupune că s-au transmis și nume latinești laice: *Lupă / Lupe*. Un strat autohton străvechi ar putea fi reprezentat de **p.** ca *Bucur, Mușat*. **P.** grecești sunt forme religioase transmise pe filieră bizantino-slavă: *Agapie, Arghira* etc. **P.** laice apar de timpuriu, fiind apelative cu funcție onomastică. Unele se constituie în

serii stabile ca numele etnice: *Aliman, Coman, Sas, Tătar*, devenite ulterior exclusiv nume de familie, nume de conjurare a răului sau a bolii: *Balaur, Groza, Urâta, Răzvan, Prodan*, nume de animale / insecte: *Căprița, Furnica, Albina*, nume de rudenie: *Fătu, Fata, Sora, Fratea, Frățin*. • Seria **p.** medievale se îmbogățește cu forme împrumutate din onomastica slavă: *Dragu, Radu, Vlad, Bogdan*, cumană: *Basarab, Coman*, maghiară: *Blaj, Ianăș, Șendrea*, grecești: *Iorga, Ene, Pantazi, Chera*, italiene: *Aldea, Baldovin, Bernad*, germane: *Herman, Dridu*. În sec.18 se introduc pe cale cărturărească latine: *Octavian, Duiliu, Sever, Remus, Romulus, Tiberiu, Traian*, în legătură cu mișcarea latinistă din Transilvania. • **P.** moderne manifestă tendința lărgirii inventarului cu forme occidentale: *Bazil* < fr. *Basil*, *Jorj, George* < fr. *Georges*, *Jan* < fr. *Jean*, *Mariana* < fr. *Marie-Jeanne*, *Nicoleta* < fr. *Nicolette*, *Georgeta* < *Georgette*, care iau locul hipocoristicelor și a diminutivelor tradiționale ale vechilor nume religioase. **P.** franceze, mai ales, cele feminine: *Alice, Beatrice, Clarisse, Denise*, se adaptează, grafic, formând variantele : *Alis, Claris, Denis* sau, morfologic, prin terminația de feminin: *Alisa, Clarisa, Denisa*. Cele mai multe dintre prenumele franceze sunt adaptate morfologic: *Celestina* < *Celestine*, *Gisela* < *Gisèle*, *Iolanda* < *Yolande*, *Ivona* < *Yvonne* etc. Alături de prenumele franceze apar nume germane: *Carol*; *Berta, Brigita, Hermina, Hilda, Leopoldina, Matilda*, italiene: *Ciprian, Sergiu*; *Bianca, Carina, Gioconda, Grațiela, Renata*, spaniole: *Carmen, Consuela, Ramona*, englezești: *Edgar, Edmond, Eduard, Robert*; *Edita*, rusești: *Boris, Igor*; *Galina, Ludmila, Natalia, Olga, Svetlana, Tamara, Tatiana, Vera*. Seria **p.** se îmbogățește prin alegerea unor nume de personaje literare, mai mult feminine decât masculine, ca: *Romeo; Aminta, Antigona, Arabela, Beatrice, Corina, Elvira*, de personalități istorice, politice, culturale din istoria națională: *Basarab, Bogdan, Crișan, Decebal, Dragoș, Horia*, sau universală: *Napoleon, Cleopatra*, nume mitologice: *Adonis, Narcis, Afrodita, Ariadna, Atena, Diana, Minerva* etc. În afara numelor împrumutate, apar **p.** nou create de la nume comune, care au creat o adevărată modă onomastică la mijlocul sec. 20: *Alin, Alina, Crenguța, Crin, Crina, Doina, Domnița, Garofița, Gloria, Lăcrămioara, Luminița* etc. Vezi **nume de botez.** *D.T.*

prepalatale, consoane ~. Seria **c.p.** include în limba literară fricativele* *ș, j* și africatele * *č, ğ*.

În subdialectele bănățean și moldovean, africatele **p.** sunt fricativizate*, iar în subdialectul crișean apare o singură africată **p.**: *č, ğ* fiind fricativizată în *j*. Există diferențe regionale de timbru* în cadrul seriei **c.p.**: *č, ğ* au o pronunțare dură specifică în graiurile maramureșene; de asemenea, *ș, j* primare au o pronunțare dură în majoritatea graiurilor dacoromâne, cu excepția celor muntenești. Rostirea dură determină modificări ale localizării vocalelor următoare (vocalele prepalatale* sunt substituite prin vocalele centrale* corespunzătoare) și monoftongarea* lui *ea* următor în *a*.

C.p. reprezintă o inovație romanică. În cuvintele de origine latină ele au apărut ca urmare a unor modificări fonetice condiționate contextual. Pentru aspectele diacronice vezi **fricative, africate, consoane ~.** De remarcat că, în aromână și meglenoromână, africatele **p.** au în cuvintele latine drept corespondente numai oclusivele *c, t*, urmate de *e, i* în hiat cu o vocală posterioară accentuată (*urceolus* > ar. *určor*[u], **matteuca* > ar., mr. *măčucă*, **fetiolus* >

ar., mr. *fičor*); în aromână *ğ* continuă și pe iot latin urmat de vocală posterioară: *iocum* > *ğoc*", *iudico* > *ğudic*"; în ambele dialecte, *č*, *ğ* apar, de asemenea, în împrumuturi (din turcă: ar. *čirdaḱi* „cerdac", ar. *ğepi*, mr. *ğap* „buzunar", din bulgară: ar., mr. *cučan* „cocean" etc.). *L.I.R.*

prepoziţie. Intră în structura complementelor (*Vine de la școală*), atributelor (*Cartea de la tine*), rar a subiectului* (excepție aparentă, *A venit la lume!!*), a numelui predicativ* (*Masa este de lemn*), a unor elemente predicative suplimentare* (doar unele prepoziții specifice: *Mă ia de proastă; A venit ca directoare; M-a luat drept altcineva*). Cel mai frecvent subordonează unui regent substantive, pronume, numerale, dar și adjective (*Mă cunoaște de mică*), verbe la moduri nepersonale (*A venit pentru a discuta cu tine*), adverbe (*Cartea de acolo e pentru tine*). Clasă relativ închisă de cuvinte (cca 60 de **p.** în română), deschisă însă inovațiilor concretizate în locuțiuni prepoziționale*. • După structură, **p.** sunt simple (*în, cu, la, pe* etc.) și compuse (prin contopire *dintre, printre, deasupra* și prin alăturare *de pe, pe sub* etc.). • **P.** impun restricții termenilor cu care se combină: restricții de caz, de articulare, de număr. După regimul* cazual impus termenului introdus în propoziție sunt **p.** cu regim de acuzativ (majoritatea: *în, la, de, pe* etc.), regim de genitiv (**p.** în structura cărora intră, formal, articolul hotărât: *deasupra, dedesubtul, înaintea* etc.) și regim de dativ (inventar închis: *grație, mulțumită, datorită, contrar, conform, potrivit*; unele cu statut controversat de **p.** sau adverb). **P.** cunosc și alte construcții, impuse de clasa morfologică a cuvântului care urmează: *a* + acuzativ (construcție echivalentă cu genitivul: *dedesubtul a trei dintre ele*); *la* + acuzativ (construcție echivalentă cu dativul: *mulțumită la două dintre ele*); **p.** + dativ posesiv* (*deasupra-i, datorită-ți*); **p.** + adjectiv pronominal posesiv (de unii interpretat ca pronume posesiv: *deasupra mea, înaintea ta*). Sub aspectul restricțiilor de articulare impuse, substantivele construite cu **p.** se folosesc fără articol hotărât (*pe masă, la școală*); substantivul se articulează hotărât* atunci când are un determinant (*pe masa mare, la școala la care am învățat și eu*); se folosesc totuși articulate (în absența unui determinant) substantivele precedate de **p.** *de-a* (*de-a berbeleacul, de-a hoții și vardiștii*), *cu* și compusele / locuțiunile* în care intră (*și cu, împreună cu*), substantivele „unice" (*la mama, la bunica*); aceste **p.** sunt urmate de substantive articulate când arată instrumentul sau asocierea (*scriu cu creionul, a venit împreună cu fetele*). Restricția de număr se manifestă prin faptul că unele **p.** se construiesc doar cu un nume la plural (*dintre, printre, între*). După rolul îndeplinit, se disting **p.** cu rol sintactico-semantic (marchează raportul de subordonare și un raport semantic spațial, temporal, de asociere etc.: *în, sub, spre, din*), cu rol exclusiv sintactic (prepoziții obligatorii impuse de anumite verbe, adjective, adverbe: *a se baza pe..., a se aștepta la..., a se încrede în..., dependent de, capabil de*), cu rol morfematic (*a* – pentru infinitiv*; *pe* – pentru acuzativul complement direct*, uman, specific; *a*, specializată pentru construcții prepoziționale echivalente cu genitivul – *capetele a trei copii*; *la*, specializată pentru construcții prepoziționale echivalente cu dativul – *am dat la trei dintre ei*), cu rol expletiv (*de: 23 de oameni, prostul de Ion*). Limba română este preponderent sintetică*, deci rareori **p.** marchează cazul: *a* în construcții prepoziționale echivalente cu genitivul* (în fața cuvintelor invariabile*

cum sunt numeralele*, unele pronume*, adjective*: *cărţi a trei copii, înaintea a ceea ce voi spune, comportament a atare oameni*); *la* în construcţii prepoziţionale echivalente cu dativul* (în faţa cuvintelor invariabile – *acordarea de distincţii la trei dintre ei*; pop. şi fam. extinsă la toate substantivele, *le-am spus la copii*). **P.** *pe* s-a specializat ca morfem al complementului direct* cu trăsăturile semantice uman, specific: *Am văzut pisica*, dar *L-am văzut pe Ion, L-am văzut pe profesorul Ionescu*, dar *Am văzut profesorul*. **P.** cu rol sintactico-semantic sunt, de obicei, polisemantice, actualizând un sens mai frecvent şi altele secundare, în toate cazurile însă în strânsă legătură cu sensul celorlalte cuvinte din contextul în care apar. • Principalele **p.** ale limbii române şi sensurile lor fundamentale: a_1 (direcţie abstractă; apare în construcţii fixe: *Miroase a liliac*), a_2 (sens distributiv: *5 kg de cartofi a 4 000 de lei kilogramul*), *asupra* (referirea: *Voi reflecta asupra propunerii*), *către* (direcţia şi apropierea: *Venea către noi; Către ora 14 totul era gata*), *contra* (opoziţia în spaţiu sau abstractă: *Lupta contra duşmanilor săi*), *cu* (asocierea: *A venit cu prietenii*, instrumentul: *Scrie cu creionul*, conţinutul: *un car cu fân;* simultaneitatea: *Cu lăsarea serii se făcea mai frig*), *de* (sens gramatical, abstract, conector sintactic în grupul nominal: *carte de poveşti, raftul de sus*, punctul de pornire: *A venit de la mare*, agentul: *A fost câştigat de mine*, ocazia: *De ziua ta îţi cumpăr un căţel*, relaţia: *De repetat, nu a repetat*), *de către* (agentul: *A fost câştigat de către noi*), *de la* (desprinderea şi direcţia: *A plecat de la Bucureşti la 3 dimineaţa*, limita iniţială în timp: *de la 2 la 14* şi spaţiu: *de la Bucureşti la Ploieşti*), *despre* (referirea: *Vorbeşte despre tine*), *din* (desprinderea din interior: *A ieşit din cameră*, punctul de pornire în spaţiu: *A plecat din Ploieşti la ora 8* sau timp: *Adresa a fost trimisă din 23 martie*), *dinspre* (direcţia cu referire la punctul iniţial: *Vine vânt dinspre munte*), *dintre* (desprinderea dintr-un spaţiu situat între mai multe obiecte: *A plecat dintre noi*), *după* (posterioritatea: *A sosit după mine*, referirea: *După tine cine are dreptate?*, situarea în spatele unui obiect: *A ascuns-o după sobă*), *fără* (absenţa instrumentului sau a asocierii: *Înoată fără colac; A venit fără copil*), *în* (interiorul: *Studiază în bibliotecă*, timpul: *În ianuarie plecăm la munte*, rezultatul transformării: *S-a transformat în porc*), *înspre* (direcţia şi apropierea în spaţiu sau timp: *A plecat înspre Braşov; Înspre ora 2 totul era terminat*), *între* (plasarea în spaţiul dintre mai multe obiecte: *S-a ascuns între copaci*, aproximarea: *Vor fi între 14 şi 16 grade*), *la* (direcţia spre un punct vizat: *A plecat la Braşov*, locul: *Este la şcoală*, momentul: *La ora 7 începe*, distribuţia: *O ciocolată la fiecare*, instrumentul: *Cântă la pian*), *lângă* (apropierea în spaţiu: *Stai lângă mine*), *pe* (situarea la suprafaţă: *Pe apă sunt alge*, locul: *Stă pe scaun*, data: *Pe 15 avem examen*, aproximarea: *Pe la ora 2 e gata*, schimbul: *A dat vrabia din mână pe cea de pe gard*), *pentru* (destinaţia: *Este un transport pentru Bucureşti*, interesul: *A venit aici pentru tine*, cauza: *L-am pedepsit pentru obrăznicie*, scopul: *A venit pentru lecţia de germană*), *peste* (situarea la suprafaţă: *A pus cuvertura peste ele*, ierarhia: *E şef peste 100 de muncitori*, în poziţie superioară: *El este peste medie*, suprafaţa străbătută: *A călătorit peste munţi*, timpul scurs: *Peste două ore plecăm*), *până* (limita extensiunii în timp sau spaţiu: *Vine doar până la gard; Stau cu tine până la 7*), *printre* (spaţiul, străbaterea spaţiului dintre mai multe obiecte: *A trecut printre duşmani; A pus-o printre*

foile de hârtie), *prin* (spaţiul străbătut: *A venit prin pădure*, aproximarea timpului: *A venit prin decembrie*), *spre* (direcţia: *Vine spre mine*, destinaţia: *A plecat spre Iaşi*, apropierea de un moment: *Spre ora 2 au sosit şi ei*), *sub* (situarea dedesubtul obiectului *A ascuns cartea sub pat*). • Câteva **p.** au variante condiţionate sintactic: obligatoriu *întru, dintru, printru* pierd vocala *-u* în faţa altei vocale din cuvântul următor, în timp ce *cu* > *c-* facultativ înainte de *un, o; fără, după, până* pierd vocala finală (*-ă*) într-un tempo rapid al vorbirii. • În folosirea **p.** apar următoarele abateri de la norma literară: cumulul inutil de **p.** (*drept pentru care*); omiterea **p.** repetate (*A cumpărat manuale de chimie, (de) fizică, (de) matematică*); confuzii între prepoziţii (*între / dintre*, corect *dintre* după substantive articulate, *între* după substantive nearticulate: *o ceartă între prieteni, cearta dintre prieteni; de pe / după: Este după rândul de la geam; Îl cunosc de pe râs; cu / de: un pahar cu apă, om de calităţi extraordinare; de / din: informaţii de sursă sigură, haină din piele; pe / prin: pe tren, pe poştă, prin fereastră* etc.). • Majoritatea **p.** apar în faţa cuvântului pe care îl conectează sintactic; rareori apar după acesta, la adverbe de gradare şi cuantificare (*un altfel de ziar, destul de bine, suficient de deştept*). • În unele puncte ale sistemului, paralelism între **p.**, adverb*, conjuncţie* (*înaintea – înainte – înainte să, împotriva – împotrivă, dedesubtul – dedesubt, din cauza – din cauză că*). Pentru adverbe cu valoare de **p.** vezi **adverb.** Unele **p.** sunt marcate stilistic: reg. *dă, di* (*de*), *pă, pi* (*pe*), *dasupra* (*deasupra*), *pân* (*până*), *cătră* (*către*), *sub* (*subt*).

În subdialectul muntean, fonetisme specifice: *dă, pă, dân, pân, dântre, pântre, dupe, dăpă, dupeste, duprin, după* („de pe"); conservarea unor particularităţi arhaice: *a* pentru „la" (*a luat câte doi a supţioară*), *drept* „în faţa" (*a ajuns drept noi*). În subdialectul moldovean, variantele fonetice: *di, pi, pintru, puntru, pân, pâr, pâră, pănă;* în unele zone uz diferit de cel literar (*se suie pi copac* pentru *se suie în copac*). În subdialectul bănăţean s-au conservat forme şi sensuri arhaice: *a* „la", *cătă* „spre", *de cătră* „spre, dinspre", *drept* „în faţa", *fără* „în afară de", *ispră* „spre, deasupra, înainte de", *de* în construcţii echivalente cu genitivul; în diverse arii, *pe* circulă cu formele *pă, pră, pe, pi*, iar *de* cu formele *dă, de*. În subdialectul crişean sunt specifice formele: *dâr, dărt, dârt, dip, dipt,* provenite din *derept,* al cărui sens arhaic „pentru, de" îl continuă. În graiurile transilvănene, forme contrase ale unor **p.** care în alte subdialecte sunt compuse: *dingă, pingă*; se conservă *a* arhaic cu sensul „la"; *pe, prin* cunosc două arii, cea de vest (*pă, pân*) şi cea de sud-est (*pe, pin*); trei arii ale lui *pentru*: sud (*pentru*), vest (*pântru*), centru şi nord-est (*pintru*); *de* + *la* formează structuri echivalente cu genitivul (*uşa de la casă*); *fără* este omonim cu adverbul restrictiv, *pe* frecvent în exprimarea unor sensuri pentru care în limba literară apar alte **p.** (*pe pădure, pe vară*). • În dialectele sud-dunărene nu apar diferenţe semnificative faţă de dacoromână; conservarea unor forme arhaice din protoromână (ex. aromână: *stră / stri / sti* „peste" < *extra*). Majoritatea **p.** moştenite şi comune cu dacoromâna; apar totuşi şi împrumuturi din limbile învecinate (ex.: în istroromână din croată: *do, na, po, za*).

În latină trei clase de **p.**: construite cu acuzativul (indică mişcarea spre un punct, direcţia: *ante, apud, ad* etc.), cu ablativul (depărtarea de un obiect, punctul de plecare: *a, ab, abs* etc.), cu acuzativul şi ablativul (*in, sub, super* etc.). Inventarul de **p.** se îmbogăţea prin conversiune de la

substantive (*causa, gratia*) și adverbe (*contra, uersus*). În latina vulgară se extinde folosirea **p.** la unele tipuri de complemente circumstanțiale; astfel unele capătă sensuri noi, în timp ce altele își pierd din sensurile anterioare; apar confuzii în folosirea **p.** O dată cu slăbirea flexiunii nominale apar în cadrul flexiunii analitice ca mărci cazuale. **P.** *de* și *ad* au fost preluate de toate limbile romanice pentru marcarea raporturilor cazuale (în română *ad* în foarte puține situații, iar *de*, discutabil). • Limbile romanice au preluat cca 50% din inventarul de **p.** din latină, doar puține **p.** sunt panromanice (*ad, cum, de, in, per*), iar unele au fost conservate doar în compuse. Limbile romanice și-au format noi **p.** prin compunere și conversiune din adverbe; numeroase locuțiuni prepoziționale. De la o limbă la alta diferențe mari de inventar, sens și comportament sintactic. **P.** expletive (fr. *Il est necessaire de savoir, le mois de mai*, sp. *El mes de mayo*). Contragerea unor **p.** urmate de articole comună mai multor limbi romanice (it. *di + il > del*, fr. *de + le > du*, pg. *de + o > do*). • Majoritatea **p.** românești sunt moștenite din latină sau formate pe teren românesc din componente latinești (compuse, devenite neanalizabile: *după* < lat. *de post, peste* < v. rom. *prespre, pentru* < lat. *per intro*; conversiune); puține de alte origini: tc. *bașca*, sl. *ot, bez, împotriva* – fostă locuțiune prepozițională: *în* (< lat.) + *potrivă* (< sl.), neologisme latino-romanice: *a* distributiv, *a la, contra, per, pro, supra, versus, via*). Arhaizarea sau reducerea frecvenței unor **p.** frecvente în limba veche (*asupra, înde, întru, adin, necât*) sau a valorilor cu care apăreau, precum și modificarea formei unora dintre ele (*cătră > către, pre > pe, supt > sub*). *A.Ș.*

prepoziţională, locuţiune ~. Față de inventarul închis al prepozițiilor*, **l.p.** alcătuiesc un inventar deschis, în permanentă îmbogățire. Tipuri structurale: a) (prepoziție) + substantiv nearticulat + prepoziție (*față de, în loc de*); prepoziție + substantiv articulat enclitic (*în fața*); prepoziție + substantiv articulat nehotărât + prepoziție (*la un loc cu*); b) prepoziție + adverb + prepoziție (*afară de, în afară de, cât despre*); c) conjuncție + prepoziție (*și cu*); d) participiu + prepoziție (*legat de, raportat la*). Este greu de delimitat de îmbinările libere (*cu scopul, în ipoteza, în eventualitatea, cu condiția* etc.). • Se construiesc cu acuzativul (când ultimul termen al **l.p.** este o prepoziție construită cu acuzativul, *în loc de, în afară de*) și cu genitivul și echivalentele lui (când ultimul termen al **l.p.** este un substantiv sau un adverb cu formă articulată, *în locul, în afara*). După **l.p.** construite cu acuzativul substantivul se folosește nearticulat (cu excepția situațiilor în care are un determinant, *afară de studenți, afară de studenții mei*); după **l.p.** construite cu genitivul substantivul se folosește obligatoriu articulat hotărât sau nehotărât (*în afara studenților, în afara unor studenți*); articolul formal poate dispărea când **l.p.** este urmată de un pronume neaccentuat în dativ (*în locu-i, în preajmă-i / în preajma-i*). • În structura unor **l.p.** apar lexeme ieșite din uz (*în preajma, în pofida, de jur împrejurul*). Unele **l.p.** au variante (*în afară de, în afara*), uneori marcate stilistic diferit (*în funcție de* (general) / *funcție de* (științific); de asemenea, pot apărea sinonime diferențiate stilistic (*pe baza* (general) / *în temeiul* (juridic). În coordonare o parte a **l.p.** poate fi omisă, conservând cazul impus (*în locul profesorilor și al elevilor, în loc de casă și de masă*). Folosire abuzivă în

limba actuală a unor **l.p.** (*vizavi de, pe baza, legat de, la nivelul, în sensul*).

În dialectele sud-dunărene, **l.p.** specifice: aromână (*câti tu* „înspre“, *pân tu* „până în“); în istroromână (*na mesto de* „în loc de“), meglenoromână (*măda di* „afară de“, *păn di* „aproape de“).

Față de latina clasică numărul **l.p.** crește în latina vulgară. • Inventar bogat, deschis în toate limbile romanice. • Unele îmbinări libere în româna veche s-au sudat (*împotrivă< în + potrivă*), altele mai recente sunt în curs de sudare. *A.Ș.*

prezent. Timp al modurilor: indicativ, conjunctiv, condițional-optativ, prezumtiv, infinitiv: la ultimele patru, în opoziție numai cu perfectul; la indicativ, cu timpurile trecutului și cu viitorul. • Indicativul **p.**, formă simplă, se formează cu un sufix (variabil după conjugare, realizat pozitiv la pers. 1 și 2 pl.) și desinențe personale. Sufixul este *-a* accentuat (la conj. 1, realizat la pers. 1 pl. ca *-ă* sau ca *-e* după verbe cu tema palatală), *-e* (accentuat la conj. 2 și neaccentuat la conj. 3), *-i* și *-î* accentuați (la conj. 4). Desinențele sunt: la pers. 1 sg. zero sau *-u*; la pers. 2 sg. *-i*.; la pers. 3 sg. *-ă* (realizat ca *-e* după verbe cu tema palatală) la conj. 1 și la conj. 4 în *î* fără infixul *-ăsc* sau *-e* la conj. 2, 3 și la conj. 4 în *i* și în *î* cu infixul *-ăsc*.; la pers. 1 pl. *-m*; la pers. 2 pl. *-ți*.; la pers. 3 pl. *-ă*, realizat ca *-e* după temă palatală (la conj. 1 și la conj. 4 în *î* fără infixul *-ăsc*) sau zero (la conj. 2, 3 și la conj. 4 în *i* și în *î* cu infixul *-ăsc*). Omonimii specifice: pers. 3 sg. = pers. 3 pl. (verbele de conj. 1 și de conj. 4 în *î*, fără sufixul *-ăsc*: *el / ei cântă*; *el / ei coboară*) și pers. 1 sg. = pers. 3 pl. (verbele de conj. 2, 3 și 4, cu excepția menționată: *eu / ei văd*, *eu / ei merg*, *eu / ei fug, citesc, hotărăsc*). • Între sufix și desinență, la pers. 1, 2, 3 sg. și 3 pl., o subclasă de verbe de conj. 1 primește infixul *-ez* (*a tenta – tentez* vs. *a cânta – cânt*), iar o subclasă de verbe de conj. 4 primește infixul *-esc* la tipul în *-i* (*a amăgi – amăgesc* vs. *a fugi – fug*), cu varianta fonetică *-ăsc* pentru o subclasă a verbelor în *-î* (*a hotărî – hotărăsc* vs. *a coborî – cobor*). Infixele au totdeauna aceleași forme (cu alternanțe fonetice interne), asigurând un model regulat de conjugare, care evită alternanțele în radicalul verbului; această trăsătură a contribuit la impunerea modelului, astfel că în limba actuală ele sunt (mai ales tipul *-ez* de la conj. 1) formele preferate de încadrare morfologică a verbelor recent împrumutate (*a accesa – accesez, a printa – printez*). • La verbele de conj. 1 fără infixul *-ez*, de conj. 2 și de conj. 4 fără infixul *-esc / -ăsc*, accentul rămâne pe rădăcină la singular și la pers. 3 plural, dar se deplasează pe sufix la pers. 1 și 2 plural (*cântắm, cântáți*; *fugím, fugíți*); la verbele cu infixele *-ez*, respectiv *-esc / -ăsc* accentul cade întotdeauna pe infix, iar la verbele de conj. 3 rămâne stabil pe rădăcină la toate persoanele (*tréce, trécem* etc.). • **P.** indicativului poate avea valoare deictică (indicând simultaneitatea cu momentul enunțării: *Acum scriu*), sau gnomică, eternă (*Omul este ignorant; Unghiul drept are 90°*). Valoarea aspectuală este activată de context, depinde de sensul verbului și al enunțului: durativ (*Ascult muzică*), momentan (*Mă trezește un țipăt*), iterativ (*Scriu în fiecare zi*). • Valori temporale, dezambiguizate tot de context: valoare de viitor (prezentat ca sigur și apropiat): *Sosesc mâine*. Folosire cu valoare de imperativ (legată de cea de viitor): *Faci cum ți-am spus*. **P.** istoric sau narativ e folosit – în context dezambiguizant – pentru a nara acțiuni trecute; are rol stilistic de reliefare și de implicare a ascultătorului sau a cititorului. În subordonate,

valori relative, raportate la timpul regentei: *Știam că e acasă* (vezi **concordanța timpurilor**). • Pentru **p.** conjunctivului vezi **conjunctiv**; pentru **p.** condiționalului vezi **condițional**; pentru **p.** prezumtivului vezi **prezumtiv**; pentru **p.** infinitivului vezi **infinitiv**.

În Muntenia, estul Olteniei, Dobrogea, sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei s-au conservat la **p.** indicativului (ca și la **p.** conjunctivului* și la gerunziu*) formele iotacizate ale unor verbe cu rădăcina terminată în consoanele *t, d, n, r*: *simț, văz, spui, cei* (față de formele literare *simt, văd, spun, cer*). În Muntenia omonimia între pers. 3 singular și 3 plural, caracteristică verbelor de conj. 1 și grupului mic de verbe de conj. 4 în *-î* fără *-ăsc* s-a generalizat, extinzându-se și la celelalte conjugări (*el / ei bea, el / ei merge, el / ei fuge, el / ei vorbește*). Omonimia, care apare și la alte timpuri ale indicativului, este percepută de vorbitorii din alte zone ca o notă distinctivă a subdialectului muntenesc. În subdialectele din nord și vest există o tendință de folosire la **p.** fără infixele *-ez* și *-esc* a unor verbe care au aceste infixe în limba literară (*eu lucru; el ciugule*); variațiile în prezența sau absența infixelor nu reflectă o strictă repartiție regională, putând apărea în diverse puncte ca forme populare în opoziție cu norma literară. Diferențe de accentuare la pers. 1 și 2 plural: în graiurile din nord apare accentul pe sufix, extins după modelul celorlalte conjugări, și la verbe de conj. 3 (*meržém, spuném, credém*). În Banat, verbul *a fi* se conjugă adesea cu formele proclitice de dativ ale pronumelui personal, sintagma de tipul *mi-s, ni-s* fiind percepută ca o unitate. În Maramureș, formele de **p.** ale verbelor de conj. 4 cu infixul *-esc* apar adesea apocopate, ajungându-se chiar la omonimii cu imperfectul (*grăię, trăię*). • Cu unele deosebiri de natură fonetică, morfologia **p.** indicativ din aromână este identică celei din dacoromână. În meglenoromână apare uneori, sub influența macedonenei, un *-m* suplimentar la pers. 1 sg. și un *-ș* la pers. 2 sg.: *áflum* „aflu", *afliș* „afli". Pentru istroromână sunt caracteristice desinențele *-n* la pers. 1 pl. (*rugån* „rugăm") și *-u* la pers. 3 pl. (*rógu* „roagă").

Sunt continuate formele de **p.** indicativ din latină, cu evoluțiile fonetice normale și cu unele extinderi analogice; cea mai mare stabilitate se înregistrează la conj. 4. La pers. 2 plural, desinența *-ți* se explică prin generalizarea lui *-i* ca marcă a pers. 2. Formele iotacizate sunt etimologice, apărute normal în evoluția de la latină la română în cazul existenței unui iot (lat. *uideo* > *văz*, lat. *teneo* > *țiu*) sau extinse analogic (lat. *credo* > *crez*). Formele cu consoana refăcută, de obicei prin raportare la infinitiv, au apărut regional (probabil în Banat-Hunedoara, în a doua jumătate a sec. 16), s-au extins în zonele de nord și au fost ulterior preluate de limba literară unitară. Verbele de conj. 4 în *-î* fără *-ăsc* au preluat analogic de la conj. 1 omonimia 3 singular = 3 plural. Extinderea omonimiei pers. 1 singular = pers. 3 plural de la verbele de conj. 2, 3 și majoritatea celor de conj. 4 la celelalte, în primul rând de conj. 1 fără *-ez* (*eu / ei adun, zbor*) este o inovație cultă, apărută mai ales în literatura (poezia) sec. 19 și care nu s-a impus. În limba veche, numeroase oscilații în conjugarea unor verbe cu sau fără infixele *-ez* și *-esc*. *R.Z.*

prezumtiv. Prezentat în gramaticile românești ca un mod, considerat de unii lingviști ca un tip de conjugare, **p.** cuprinde perifraze verbale gramaticalizate cu funcție epistemică sau „evidențială"

(de indicare a sursei epistemice a unei informații): valoarea sa esențială este de a marca formularea de către locutor a unor supoziții prin care se indică, implicit, un anumit grad de incertitudine. • **P.** are forme de prezent și de trecut omonime cu variantele fonetice populare de viitor* propriu-zis și de viitor anterior* ale indicativului, formate cu auxiliarul *a vrea* cu afereză la auxiliar (*oi, ăi / ei / îi / oi, o, om, ăți / eți / îți / oți, or*): *o fi* (*Așa o fi; Acum o fi la masă*); *o fi fost* (*Așa o fi fost; Ieri o fi fost plecat*), ca și forme omonime cu cele de viitor literar. Dintre acestea din urmă, se folosește foarte rar prezentul provenit din viitor propriu-zis (*Câți vor fi oare vinovați?*) și mai des perfectul provenit din viitorul anterior (*Vor fi fost unii care au greșit*). Există și o construcție specifică **p.**, care dublează forma de **p.** prezent omonimă cu indicativul viitor: perifraza cu verbul auxiliar *a fi* la viitor și verbul cu sens lexical plin la gerunziu* – *o fi plecând, o fi fiind* (*va fi plecând, va fi fiind*). • Adesea sunt incluse în descrierea modului **p.** și perifrazele cu gerunziul – tot mai rare în uzul lingvistic actual – formate de la conjunctiv* (*să fi mergând*), condițional* (*ar fi așteptând*) și infinitiv* (*a fi căutând*); unii cercetători le consideră însă pe acestea variante perifrastice cu sens **p.** în interiorul modurilor respective. • În limba actuală nu mai este perceptibilă nici o diferență aspectuală între cele două forme de prezent (*o dormi / o fi dormind*), cea cu gerunziul – de tipul unei construcții progresive, continue – având doar avantajul de a indica neechivoc sensul modal. • În propoziții noninterogative (dubitative), formele de **p.** arată că informația transmisă este obținută de vorbitor pe baza unei inferențe, cu grad de credibilitate variabil, determinat contextual (de la simplă posibilitate la probabilitate ridicată): *O ști el ceva; O fi plecat mai devreme*. În interogative (directe și indirecte), folosirea **p.** marchează suplimentar (ca și adverbul *oare*) lipsa de informații și dubiul inerente unei întrebări tipice: *(Oare) cine o fi?; (Oare) o fi venit?; Se întreabă unde o fi acum*. Când formele de **p.** apar într-o propoziție coordonată cu o adversativă, ele nu mai indică inferența vorbitorului, ci o opinie preluată de acesta de la alții pentru a-i contrazice implicațiile (*O fi deștept, dar e prea încrezut*). Diferența dintre supoziție proprie și opinie preluată se neutralizează în concesive (*Chiar dacă o fi încercat, n-a reușit nimic*) și în structurile juxtapuse și repetitive (un membru afirmativ, unul negativ) cu sens global concesiv: *O fi bun, n-o fi bun, eu îl iau*. • Interferențele dintre **p.** și celelalte moduri care dezvoltă perifraze asemănătoare cu gerunziul sunt posibile pentru că formele de conjunctiv și cele de condițional au valori asemănătoare cu ale **p.**, putând indica în anumite contexte sursa epistemică a unei aserțiuni. Conjunctivul (prezent și perfect) are în interogații funcția de a indica inferența dubitativă – *Să fie acasă?; Să fi știind el ceva?; Să fi plecat deja?* –, iar condiționalul (prezent și perfect) se folosește pentru relatarea unor idei preluate de la alți vorbitori și față de care se păstrează o atitudine prudentă de neangajare epistemică – *După informațiile agenției, ar pleca / ar fi plecând / ar fi plecat la Iași*. Infinitivul capătă aceste valori în dependență de un verb modal care indică dubiul: *Pare a căuta / a fi căutând / a fi căutat* ceva). • Modul **p.** e specific vorbirii populare și familiare, din care pătrunde adesea și în registrul standard. Seria de forme specializate a **p.** (cu auxiliarul cu afereză) este larg răspândită, dar rămâne marcată stilistic de apartenența la registrul popular-colocvial. • Seria de forme omonime

cu viitorul literar este folosită în registrul cult, în stilul livresc, dar este mai puțin frecventă, probabil din cauza riscurilor de confuzie cu viitorul: ambiguitatea gramaticală este mai mare pentru prezent și mai redusă pentru trecut, pentru că viitorul anterior este extrem de puțin utilizat.

În zonele în care se folosesc curent pentru viitor formele cu auxiliarul *a vrea* cu afereză și infinitivul (Banat, graiurile din nord: Maramureș, Transilvania, nordul Moldovei), nu se poate vorbi de o specializare a formelor pentru **p.**, ci de o dublă valoare a acestora, actualizabilă contextual. În Banat, viitorul cu valoare de **p.** prezent și perfect apare și cu inversarea topicii componentelor, situație în care nu se mai constată afereza (*fi-va śeva*, *fi-vo fost om*). • În aromână au fost descrise unele construcții cu valoare de **p.** sau dubitativ: formate din conjuncția *sî* și perfectul simplu al indicativului: *Sî-l^u feč^u mini?* „Să-l fi făcut eu?", „L-oi fi făcut eu?", din aceeași structură precedată de *va* (pers. 3 sg. a auxiliarului *a voi* „a vrea"): *Va s-cântai* „Oi fi cântat", ca și din *va* urmat de conjunctivul perfect: *Va s-am^u cântatî* „Oi fi cântat". În meglenoromână, viitorul (propriu-zis și anterior), format din *vă* + infinitiv (prezent, respectiv perfect), ieșit din uz și înlocuit de formele identice cu prezentul conjunctivului, s-a păstrat în unele zone cu valoare de **p.** prezent: *Vă veári vrin om ua* „O fi cineva aici" și perfect: *Vă íri ișít ăn căsăbă* „O fi ieșit în oraș".

Constituirea **p.** românesc din formele de viitor poate fi considerată un fenomen intern cu dezvoltări paralele în mai multe limbi romanice. Foarte asemănător ca uz, valoare și origine este viitorul epistemic din italiană – respectiv întrebuințarea formelor de viitor simplu și anterior pentru a exprima supoziția, dubiul (*Sarà così* – „O fi așa"; *Sarà stato lui* – „O fi fost el"); valori asemănătoare se întâlnesc și franceză sau în portugheză. Evoluția semantică (de extindere a valorii modale de incertitudine a viitorului și asupra prezentului și a trecutului) a condus în română la gramaticalizare mai ales prin specializarea perifrazelor cu gerunziul și a formelor de viitor popular cu afereză. Perifraze cu gerunziul există în toate limbile romanice, unde însă au conservat în genere valoarea aspectuală durativă. În textele românești din sec. 16–18 sunt frecvente perifrazele progresive cu gerunziul, având inițial valoarea normală de viitor (*voiu fi bătând*, în *Palia de la Orăștie*) și specializându-se apoi treptat pentru cea de **p.** *R.Z.*

privative (negative), prefixe ~. Prefixele românești cu valori **p.** sunt: *a(n)-*, *ab-*, *anti-*, *contra-*, *de-*, *des-*, *dis-*, *ex-*, *in-*, *me-*, *ne-*, *non-*, *răs-*. • Cele mai numeroase exprimă „absența" (trăsăturilor specifice ale) bazei (valoare **p.** propriu-zisă): *amoral*, *anorganic*, *abnormal*, *descreierat*, *discontinuu*, *displăcea*, *inexact*, *inexistență*, *meplat*, *neatent*, *neplăcere*, *nonsens*. Un număr mult mai mic de prefixe, dintre care unele se regăsesc printre cele precedente, exprimă (și) nuanțe subsumabile valorii **p.**: „anularea" bazei: *contraordin*, *decolora*, *dezlega*, *dizgrație*, *ex-director*, *răspopi*; „transformarea negativă" a bazei: *denatura*, *desfigura*, *deziluzie*, *indispune*; „neconformitatea" cu baza: *antipapă*, *contraparalelogram*, *neviață*. Specializate pentru valori **p.** sunt numai *in-*, *ne-* și *non-*. Celelalte redau și alte valori **p.**, mai mult („îndepărtarea, trecerea dintr-un loc într-altul, intensificarea": *ab-*, *răs-*, „opoziția, proximitatea, repetarea, inferioritatea": *contra-*, „separarea, intrarea": *des-*, „îndepărtarea, intensificarea, repetarea": *răs-*) sau mai puțin („opoziția": *anti-*, „insuficiența": *a(n)-*, „inferioritatea": *me-*)

numeroase și distincte de valorile **p.** • Cea mai mare diversitate în interiorul valorii **p.** apare la *des-*, *in-* și *ne-*, prefixe care prezintă și cea mai mare diversitate morfologică în interiorul aceleiași valori (derivate substantivale, adjectivale și verbale).

Moștenit este un singur **p.p.**, *des-* (*deslega* < lat. *disligare*). • Vechi în limbă sunt împrumuturile din v. sl.: *ne-* (*nemilostiv* < *nemilostivъ*), *răs-* < *raz-*, care, poate, întărește lat. *re-* (*a (se) răstopi* < *rastopitisę*). Împrumutul acestor prefixe pare a fi fost favorizat de ocurența unor segmente inițiale omonime în formații moștenite (*nemică* < lat. *ne mica*, *neșchit* < lat. *nescio quantus*, *neștine* < lat. *nescio+qui+ne*; *răspunde* < lat. *respondere*) și de paronimia *ne-* / *nu* (< lat.). (Pentru *răs-* vezi și explicația propusă prin lat. *re-* + *ex-*.) • Majoritatea prefixelor cu valori **p.** sunt împrumuturi latino-romanice intrate începând din sec. 19: *abjura* < lat. *abiurare*, fr. *abjurer*, *contraordin* d. fr. *contreordre*, *decolora* < fr. *décolorer*, lat. *decolorare*, *desfigura* d. fr. *défigurer*, *discontinuu* < lat. *discontinuus*, fr. *discontinu*, *ex-ministru* < fr. *ex-ministre*, *imobil* < lat. *immobilis*, fr. *immobile*, it. *immobile*, *nonconformism* < fr. *non-conformisme*, unul numai din franceză: *meplat* < *méplat*. (Unele derivate, mai ales dintre cele cu etimologie multiplă, aparținătoare la diverse terminologii tehnico-științifice, atestă și contribuția unor limbi neromanice de circulație internațională: *demodulație* < germ. *Demodulation*, engl. *demodulation*; *incompatibilitate* < fr. *incompatibilité*, germ. *Inkompatibilität*, engl. *incompatibility*; *nonstop* < engl., fr. *non-stop*.) • Prefixele cu valoare **p.** *a(n)-* și *anti-*, la origine grecești, au pătruns în română mai ales prin intermediul limbii franceze: *anafrodiziac* < fr. *anaphrodisiaque*, *antipapă* < fr. *antipape* (vezi și *asimetrie* < fr. *asymétrie*, it. *asimmetria*, engl. *asymmetry*, germ. *Asymmetrie* < gr. *ἀσυμμετρία*, *antiartă* < fr., engl. *antiart*). • Productive sunt numai *des-* (moștenit și întărit prin împrumuturi) și *ne-*. *L.V.*

progresie, complement circumstanţial de ~. După unele păreri, complement circumstanțial distinct care ar include toate construcțiile care exprimă ideea de progresie (desfășurarea paralelă, treptată, a acțiunii) – incluse în general în complementul circumstanțial de mod* de măsură progresivă. *I.V.R.*

pronominal, adjectiv ~. Se clasifică în funcție de pronumele* din care provin: de întărire* (*Mircea însuși*), posesive* (*copilul meu*), demonstrative* (*această zi*), nehotărâte* (*fiecare om*), negative* (*nici o carte*), relative* (*Nu-mi convine ce notă am luat*), interogative* (*Ce zi ai ales?*). Nu toți reprezentanții claselor de pronume corespunzătoare acceptă folosirea adjectivală (de pildă, dintre pronumele negative, doar *nici unul* are adjectiv corespunzător, nu și *nimeni*, *nimic*); pronumele personale*, de politețe*, reflexive* nu au adjective corespunzătoare. • Din punct de vedere semantic, **a.p.** conservă sensul pronumelor din care provin. Din punctul de vedere al structurii interne, diferă uneori minimal de pronume (*al meu* – *meu*, *acesta* – *acest*, *altul* – *alt*), alteori sunt identice cu acestea (*același* – *același*, *fiecare* – *fiecare*); situația diferă de la o clasă la alta. Din punct de vedere flexionar, prezintă particularități comune cu ale pronumelor din care provin. Ca și adjectivele propriu-zise, se acordă în gen, număr și caz cu substantivul determinat; spre deosebire de adjectivele propriu-zise nu au grade de comparație. Din punct de vedere sintactic prezintă restricții de

topică: în funcție de clasa pronumelui din care provin prin conversiune stau: înaintea regentului (*același om, care casă?, fiecare om*); atât înaintea regentului, cât și după regent fără vreo deosebire formală (*celălalt om, omul celălalt*) sau cu minime diferențe formale (*această carte / cartea aceasta, cartea mea / a mea carte*), stilistice (standard, *copilul meu* – arhaic, *al meu copil*) și / sau discursive (nemarcat, *toți oamenii* – emfatic, *oamenii toți*). Spre deosebire de adjectivele calificative*, pot îndeplini numai funcția sintactică de atribut, nu și pe cea de nume predicativ. • Unele **a.p.** intră în structura unor locuțiuni: *pe de o parte, pe de altă parte, în același timp*.

Față de norma limbii literare, în subdialectele dacoromânei apar diferențe de formă la unele **a.p.** și de poziție în raport cu numele determinat. • Diferențele în dialectele sud-dunărene constau în: forme diferite de cele din dacoromână, uneori identitatea formală dintre pronume și **a.p.** corespunzător, întrebuințarea exclusiv adjectivală a unor pronume, probleme specifice de flexiune, poziția față de nume.

Folosirea adjectivală a formelor pronominale era posibilă în latină. • De asemenea, **a.p.** apar în toate limbile romanice. • În istoria limbii române au existat variații formale în folosirea **a.p.** și diferențe de frecvență în întrebuințare comparativ cu limba actuală. *A.Ș.*

pronominal, adverb ~. Clasă închisă de anaforice* de tip adverbial care cuprinde: adverbe demonstrative* (*acolo, acum, așa, de aceea, pentru aceea*), nehotărâte* (*oricum, oricând, oricum, undeva, cândva, cumva*), relativ-interogative* (*unde, când, cum, cât*), negative* (*niciodată, nicăieri, nicicum*).

Au fost transmise tuturor limbilor romanice, cu diferențe de inventar și de organizare a sistemului de opoziții. În română provin din latină, din foste rădăcini pronominale sau au fost formate pe teren românesc. *A.Ș.*

pronominală, locuţiune ~. **L.p.** apar ca echivalente ale unor pronume* din anumite clase. Inventar relativ mic, închis. Există mai degrabă ca unități de limbă disparate, fără a intra într-un sistem bine structurat. • Pronumele de politețe* se poate realiza ca **l.p.** exprimând cel mai înalt grad de reverență: *Domnia ta, Măria ta, Înălțimea voastră, (Prea)luminăția voastră* (multe arhaice, legate de un sistem administrativ dispărut; formate de la formula de adresare, alcătuită dintr-un substantiv + adjectiv pronominal posesiv), *(înalt)preasfinția sa, prealuminăția-voastră* (cu circulație restrânsă, legate de ierarhia clericală). Pronumele nehotărâte* se realizează ca **l.p.** în următoarele tipare structurale: a) pronume interogativ + (*mai*) + verb + pronume interogativ sau relativ: *cine știe cine = cineva, Va veni cine (mai) știe cine în locul lui; cine (mai) știe ce = ceva, N-a făcut cine știe ce la examen*, folosit și cu valoare adjectivală, *N-a făcut cine știe ce treabă prin casă azi*; prezența semiadverbului *mai* conferă **l.p.** o nuanță suplimentară de indeterminare și aproximare; **l.p.** de acest tip sunt foste enunțuri interogative, standardizate prin uz, în care a intervenit elipsa; b) pronume relativ + *mai* + prep. *de* + pronume relativ repetat: *care mai de care = fiecare*; cu valoarea superlativă: *Era care mai de care mai gătită*. Valoarea locuțională este dependentă de context; aceleași îmbinări pot funcționa și ca îmbinări libere (*Cine știe cine va veni după plecarea mea? Nimeni nu știe; Cine știe ce avem de făcut? știe*

cineva sau nu?). Cu valoare de pronume / adjective pronominale negative apar îmbinările: *nici țipenie de* (*om* „nici un om"), *nici urmă / picior de* (*om* „nici un om"). Toate au structură transparentă, semn al sudării și al gramaticalizării incomplete. Specifice limbii vorbite, familiare, marcate afectiv. *A.Ș.*

pronume. Clase de **p.**: personal*, de politețe*, reflexiv*, de întărire*, posesiv*, demonstrativ*, relativ, interogativ*, nehotărât*, negativ*. Flexiune în raport cu persoana*, numărul*, genul* și cazul*. Unele **p.** sunt simple (*eu, nimic*), altele sunt compuse (*celălalt, fiecare, ceea ce*). Clasă gramaticală profund neomogenă sub aspectul comportamentului morfologic.• Categoria persoanei apare doar la primele 5 clase (dintre care doar **p.** personal și de întărire au paradigmă completă), iar celelalte 5, indiferente la această categorie, realizează acordul cu pers. 3. Opoziția de persoană este marcată prin forme supletive: *eu / tu / el; al meu / al tău / al său; însumi / însuți / însuși*. • Categoria numărului se actualizează în mod diferit la diversele clase de **p.**, marcată în diverse moduri: simultan cu categoria persoanei prin forme supletive (*eu / noi, tu / voi*), prin formele flexionare ale articolului hotărât (*dânsul / dânșii, dânsa / dânsele, nici unul / nici unii, nici una / nici unele*), prin desinențe uneori însoțite de alternanțe fonetice (*acesta / aceștia, aceasta / acestea*); **p.** posesiv marchează numărul posesorului și numărul obiectului posedat (*al meu / al nostru, ai mei / ai noștri*). Unele **p.** sunt invariabile în raport cu numărul; fenomenul se manifestă fie doar la unii membri ai unei clase (*dumneavoastră, oricine, nimic*), fie la clasa în întregime (**p.** reflexiv). • Categoria genului este marcată complet doar în paradigma **p.** de întărire (*însumi, însămi*), **p.** demonstrativ (*acesta, aceasta*) și a **p.** posesiv (la numele obiectului posedat – *al, a, ai, ale + meu, mea, mei, mele*). Celelalte clase de **p.** au paradigme invariabile în raport cu genul: total (**p.** reflexiv) sau parțial, la unii membri ai clasei (*ce*, total invariabil, *care*, invariabil în raport cu genul la nominativ-acuzativ, dar variabil la genitiv-dativ). Opozițiile de gen se marchează prin formele flexionare ale articolului hotărât propriu-zis (*dânsul, dânsa*) sau ale articolului posesiv (alături de desinențe și alternanțe), prin desinențe comune mai multor clase de **p.** (*acestuia / acesteia, căruia / căreia*) și alternanțe (*acesta, aceasta*). • Realizarea categoriei cazului pune în evidență următoarele trăsături ale sistemului pronominal: număr mare de forme, caracter defectiv al paradigmelor, abateri de la sistemele generale de omonimie cazuală, mijloace diferite de marcare de la o clasă la alta, de la un membru la altul al aceleiași clase. Opozițiile cazuale se marchează prin forme supletive (*eu / mie, el / lui*), prin desinențe specifice însoțite sau nu de alternanțe fonetice (*acesta / acestuia, aceasta / acesteia; care / căruia / căreia / cărora*) sau prin construcții prepoziționale cu acuzativul la formele invariabile (*a* pentru genitiv, *la* pentru dativ – *a ce, la ce*); la unele **p.** cazul se poate exprima atât flexionar, cât și prepozițional (*nimănui*, pop. *la nimeni; cui, la cine*). Unele **p.** au paradigmă incompletă în raport cu cazul: genitivul diferit de dativ nu apare deloc la **p.** reflexiv; la **p.** personal decât la pers. 3 sg. și pl.; G.-D. rar, arhaic la **p.** posesiv, doar la plural (*alor mei*).Vocativ au doar **p.** personal și **p.** de politețe la pers. 2. **P.** personal și **p.** reflexiv cunosc un mare număr de forme – accentuate și neaccentuate – la acuzativ și dativ. Omonimiile generale nominativ = acuzativ și genitiv = dativ sunt (parțial)

suspendate la **p.** personal (*eu* vs. *mine, mă, m-; al lui* vs. *lui, îi, -i*). • Un fenomen specific unor **p.** compuse este marcarea flexiunii la ambii termeni: fie dublă marcare (*celălalt / ceilalți*, pluralul marcat la fiecare dintre termenii componenți), fie distribuirea desinențelor la fiecare dintre părțile componente (*însuși / înșiși*, primul termen marchează genul, numărul, cazul, iar al doilea termen, persoana). • Îmbinări de cuvinte cu statut de locuțiuni pronominale*. • Atunci când determină un nume cu care se acordă în gen, număr și caz, unele **p.** devin adjective pronominale*; nu au adjective pronominale corespunzătoare **p.** personal, de politețe, reflexiv.

Unele **p.** au numeroase variante regionale (fonetice – inclusiv accentuale –, lexicale, de flexiune), prezintă diferențe în organizarea internă a unor subclase, diferențe de uz (**p.** demonstrativ*, relativ* și nehotărât*). • Din dialectele sud-dunărene lipsesc **p.** de politețe și cele de întărire; față de dacoromână, diferențe de organizare internă a diverselor categorii, precum și de flexiune (vezi detalii la fiecare tip de **p.**).

Latina avea numai **p.** personal, posesiv, reflexiv, demonstrativ, relativ, interogativ, nehotărât, negativ. În descrierea unor limbi romanice au fost adăugate: **p.** adverbiale, de întărire, de politețe. • Frecvență ridicată în toate limbile romanice, ceea ce explică o bună conservare a sistemului pronominal latinesc, o flexiune bogată și neregulată, cu forme supletive; unele forme cu corp fonetic redus au dispărut, de la altele s-a conservat doar modelul de compunere. Analogii cu sistemul flexionar al substantivului. Numeroase variante poziționale la formele neaccentuate ale **p.** personale. Reorganizări ale unor clase în trecerea de la latină la limbile romanice, pe baza materialului latinesc existent. • **P.** din limba română sunt fie moștenite integral din latină, fie formate prin mijloace interne din material latinesc. Nu apar obligatoriu corespondențe între membrii claselor latinești de **p.** și cei ai claselor românești (ex., unele **p.** personale provin din **p.** demonstrativ latinesc). În istoria limbii, modificări de forme și de flexiune, evoluția fiind în sensul simplificării și regularizării paradigmelor o dată constituite. *A.Ș.*

pronunțare literară / exemplară, vezi **ortoepie.**

proparoxitone, cuvinte ~. Relativ frecvente. Accentuarea proparoxitonă apărea în latină în cuvintele polisilabice care aveau silaba penultimă scurtă. În latina târzie, numărul **c.p.** scade, ca urmare a unor modificări în vocalism (mai ales ca urmare a sincopei vocalelor posttonice: cf. lat. clas. *uiridis* vs. lat. vulg. *uirdis*, *auricula* vs. *oricla* etc.); devocalizarea și / sau amuțirea anumitor vocale finale în limbile romanice are consecințe similare (cf. *canticum* vs. *cântec*). Împrumuturile latino-romanice sau din alte limbi determină și în română (ca și în celelalte limbi romanice) o creștere numerică a **c.p.** *L.I.R.*

proteza lui iot, vezi **preiotare.**

proteză. Fenomen fără o frecvență deosebită; în dacoromâna vorbită, apar sporadic forme cu *a* protetic (*alămâie, amirosi*). În aromână, **p.** lui *a* este un fenomen specific; apare mai ales la cuvintele care încep cu o sonantă, îndeosebi *r* (*arău, alavdu, anostru, amer*[u]), dar și cu alte consoane (*acumpăr*[u], *aspargu*) sau chiar cu vocale (*aumbră*).

În evoluția limbii române, după perioada de comunitate dialectală, a apărut probabil, ca o inovație paralelă independentă în dacoromână, meglenoromână și istroromână, o vocală protetică, realizată

ca *î*, respectiv *ą* și *ă* la cuvintele latine care suferiseră în epoca protoromână afereza* lui *ĭ* în poziție nazală (*imperator* > protorom. *mperatu* > mr. *ąmpirat*, dr. *împărat; includere* > protorom. *ncl'udere* > ir. *ăncl'ide*, dr. *închide*). Această **p.** are caracter sistematic. Are, de asemenea, caracter sistematic **p.** lui *î* în dacoromână, la anumite forme atone ale pronumelui personal și reflexiv (*îmi, îți, îl, îi, își*), explicată, de obicei, prin fonetică sintactică și datată diferit de specialiști (înainte de sec. 16 sau în sec. 17), precum și **p.** lui *î* la anumite forme din paradigma verbului *a fi (îs, îi)*, considerată ulterioară celei din formele pronominale. Forme pronominale cu **p.** apar și în meglenoromână și istroromână; chiar aromâna pare a tinde să-și creeze astfel de forme. *L.I.R.*

protoromână (română comună, română primitivă (comună), străromână, romano-balcanică, tracoromanică). Cea mai veche perioadă din istoria limbii române constituite ca atare, anterioară separării celor patru dialecte românești – eveniment pus în legătură cu dislocările produse de așezarea masivă a slavilor în Peninsula Balcanică – sau, în orice caz, anterioară desprinderii unei ramuri sud-dunărene; termen propus de I. Coteanu. Limba din această perioadă este reconstruită pe baza particularităților comune tuturor dialectelor românești (prin compararea cel puțin a dialectului dacoromân cu cel aromân) întrucât nu există documente de limbă cu excepția discutabilă a formulei *torna, torna fratre**. Reconstrucția nu este nici integrală (se limitează de obicei la fonetică-fonologie și la morfologie) și nici unanim acceptată în toate detaliile. Deși unitară în esență, **p.** permite presupunerea unor diferențe teritoriale prin care se profilează două arii dialectale incipiente. Ambele limite în timp ale **p.** sunt controversate. Data de început este cea acceptată pentru „formarea" limbii române* (sec. 5, 6, 7 sau 8). Limita superioară variază după evenimentul luat ca punct de reper (desprinderea dialectului aromân sau și a celui meglenoromân și istroromân) și după datarea atribuită acestuia; părerea cea mai larg acceptată stabilește o limită în sec. 10, în funcție de separarea dialectului aromân, dar, în timp ce pentru unii cercetători (Al. Rosetti) aceasta este limita întregii perioade, pentru alții (G. Ivănescu) ea încheie numai prima fază a **p.**, care ar fi durat apoi până prin sec. 13–14, când s-au separat și celelalte dialecte sud-dunărene. În **p.** a avut loc începutul influenței slave* asupra limbii române; unii cercetători (E. Petrovici, M. Sala) disting în **p.** două faze, delimitate de sec. 9, în funcție de intensificarea acestei influențe. *M.A.*

provincialism, vezi **regionalism.**

pseudonime. Alegerea **p.** are semnificația unei schimbări de nume, parțiale, pentru că posesorul unui **p.** îl folosește în paralel cu numele său oficial. Foarte rar, **p.** substituie numele oficial al persoanei, care devine celebră cu noul nume. **P.** este preferat ca nume pentru că reprezintă denominația liberă, subiectivă, la alegerea purtătorului. **P.** este un nume creat, artificial, impus prin voința posesorului. Semnătura cu **p.** asigură protecție și discreție, dar poate fi expresia unei timidități sau a fricii de persecuții. Uneori, **p.** acoperă mai multe identități: poeții D. Anghel și St. O. Iosif au folosit **p.** *A. Mirea*. **P.** au ca sursă de inspirație literatura, arta, istoria. **P.** pot fi nume străine, care încifrează și mai mult denumirea. Deși fiecare **p.** are o semnificație pentru purtător, de obicei,

scriitori, artiști, cele mai banale modalități de formare a **p.** sunt: alegerea unui nume literar: *Archibald, Aristarch* etc., indicarea provenienței locale: *Delavrancea, Delabrazi, Delasabar, Bacovia* etc.; utilizarea acronimelor: *Tradem* < *Traian Demetrescu, Nigrim* < *Nicolae Grigore Mihăilescu*, sau a anagramelor: *O. Carp* < *Proca*. O formă a **p.** sunt și numele conspirative. Sunt creații de moment, încifrate, ascunzând adevărata identitate a persoanei. *D.T.*

pseudoprefixe, vezi **prefixoide.**

pseudosufixe, vezi **sufixoide.**

publicistic, stil ~. Unitate stilistică a românei literare realizată prin publicațiile cotidiene sau periodice. Existența lui este contestată de către unii cercetători (I. Coteanu). După alți cercetători, **s.p.** este un stil intermediar între stilul artistic și cel științific. Cei care contestă existența **s.p.** pornesc de la ideea marii varietăți a textelor cuprinse în ziare sau reviste: articole de fond / editoriale, știri, reportaje, foiletoane etc. Fiecare din aceste tipuri de texte sunt redactate într-o variantă stilistică: editorialele se redactează într-o anumită variantă stilistică (uneori apropiată mai mult de stilul științific, alteori cuprinzând și elemente specifice stilului retoric sau, eventual, administrativ); informațiile se apropie în bună parte de ceea ce se denumește în mod curent stil administrativ; reportajele sau foiletoanele pot fi redactate uneori în stil beletristic, alteori în stil științific, în funcție de subiectul abordat sau în funcție de talentul de scriitor al celui ce le redactează. Diferențe apar și în situațiile în care suntem în prezența unui articol de popularizare a unor descoperiri științifice sau a unor idei științifice sau tehnice care au aplicabilitate directă în viața oamenilor obișnuiți. Deși, teoretic vorbind, un asemenea articol se încadrează în stilul științific, el nu prezintă toată argumentarea în maniera în care o face un om de știință într-un studiu de specialitate, când se interpretează științific un anumit fapt, se prezintă o nouă teorie, sau se combate o teorie eronată. Într-un articol de popularizare autorul se rezumă de obicei la prezentarea cât mai clară a problematicii abordate, a etapelor urmate în descoperirea unui fenomen nou sau interesant, la explicarea, într-un limbaj cât mai simplu și clar a rezultatelor obținute sau a unor ipoteze de cercetare. Rezultă că atât un studiu științific propriu-zis, cât și un articol de popularizare științifică se încadrează în același stil, în ciuda unor diferențe evidente, dar minore: articolul de popularizare poate face apel și la unele imagini menite să-l apropie pe cititor de text, iar într-o măsură mai mare sau mai mică el poate face apel și la o serie de termeni mai bine cunoscuți de către cititori. Dacă însă un ziarist procedează la prezentarea unei descoperiri științifice sub imperiul unei emoții puternice, textul se poate ușor transforma într-o lucrare cu caracter beletristic, un eseu, de exemplu (a se vedea în acest sens o serie de eseuri ale scriitorului Geo Bogza).

Despre existența unui **s.p.** nu se poate vorbi înainte de începutul sec. 19, când apar primele periodice românești („Curierul românesc", „Curierul de ambe sexe", în Muntenia, „Arhiva românească", „Albina românească", în Moldova, „Foaie pentru minte, inimă și literatură", în Transilvania). Textele publicate în aceste periodice, foarte variate din punctul de vedere al conținutului, au ca element comun prezența unor fonetisme (forme) regionale, alături de cele care încep să se impună ca literare. După o perioadă de

stagnare, ca urmare a îngrădirii libertății după înfrângerea revoluției din 1848, presa cunoaște un nou avânt începând cu anul 1860. După unirea Principatelor din 1859, numărul organelor de presă este în creștere. Dacă elementele regionale, în special în fonetică, sunt în scădere, se semnalează în schimb elemente fonetice, lexicale sau ortografice care reflectă tendințele latiniste, italieniste sau puriste la modă. Aceste tendințe sunt combătute în articole polemice și în pamflete. Caracteristice gazetelor românești de până la 1900 sunt bogăția vocabularului și orientarea lui în direcția selectării unor neologisme, în special din sfera politicii. Modernizarea, proces vizibil în limba de cultură a epocii, atât în lexic, cât și în sintaxă, se poate observa și în paginile publicațiilor periodice. Informațiile (politice, economice, administrative) sunt redactate de obicei în fraze simple, într-un stil neutru. Spre deosebire de acestea, articolele politice, cu un caracter polemic adesea, folosesc la maximum construcțiile retorice: perioade, repetiții numeroase, enumerări, construcții antitetice, imprecații retorice, adresări directe în propoziții interogative și exclamative etc. Este epoca în care scriu articole polemice marii scriitori ai vremii: M. Eminescu, B. Șt. Delavrancea. Dezvoltarea presei și a limbajului utilizat în presă se înscriu pe un traseu ascendent, mai ales după realizarea unirii țărilor române în 1918. Procesul de fixare a normelor limbii române literare scrise cuprinde deopotrivă și presa, ceea ce determină o evidentă renunțare la regionalisme, în favoarea normelor literare unitare. Reformele ortografice din 1904 și din 1932, dar mai ales cea din 1953 (ca și normele ortoepice) sunt respectate din ce în ce mai mult, ceea ce are drept urmare punerea la dispoziția cititorului a unor modele lingvistice demne de urmat. *M.T.*

pumnism, vezi **analogist, curent ~.**

punctuație. Semnele de **p.** folosite în scrierea limbii române sunt cele internaționale moderne: punctul (.), semnul întrebării (?), semnul exclamării (!), două puncte (:), punctele de suspensie (…), punctul și virgula (;), virgula (,), paranteza (în mod curent rotundă ( ), în texte științifice și dreaptă [ ] sau unghiulară < >), linia de dialog și de pauză (–), ghilimelele (în texte curente, ghilimelele repetate și dispuse la două niveluri: „ “, mai rar în forma « »; în texte științifice și ghilimele unice dispuse la nivelul superior: ‘ ’), bara oblică (/); punctul și bara oblică pot fi și semne ortografice*, iar cratima, care este preponderent semn ortografic, este uneori semn de **p.** Regulile de **p.** sunt, de asemenea, în principiu internaționale, fără particularități ieșite din comun (semnul întrebării și cel al exclamării se pun – singure, repetate sau combinate – numai la sfârșitul enunțului interogativ, respectiv exclamativ, nu și înaintea lui ca în spaniolă); regulile de folosire a virgulei seamănă cel mai mult cu cele din franceză: virgula nu se pune mecanic înaintea oricărei propoziții subordonate (ca în regulile de tip german sau rusesc aplicate și în alte limbi europene, ca maghiara și limbile scandinavice), ci numai când o cere înțelesul, adică natura legăturii cu termenul determinat (se face deosebire între atributivele determinative / neizolate și cele explicative / izolate, de ex.). Regulile sunt relativ laxe, cu numeroase situații facultative, dar există și reguli ferme de interzicere a unui semn de **p.**, respectiv de folosire obligatorie.

P. românească în forma actuală a fost stabilită în linii mari de la începutul sec. 19, mai întâi prin texte tipărite în Ardeal. Textele vechi românești, mai ales cele manuscrise, se caracterizau adesea prin *scriptio continua*. Primul semn de **p.** folosit a fost punctul, care avea nu numai funcția de a marca sfârșitul unui enunț, ci delimita și componente ale acestuia (propoziții din cadrul unei fraze, grupuri de cuvinte și chiar cuvinte unice din cadrul unei propoziții). Virgula începe să fie folosită sporadic din sec. 16, uneori confundându-se cu punctul. Din același secol datează și semnul punct și virgulă, dar nu cu funcția lui actuală, ci cu aceea – după model grecesc – de semn al întrebării, funcție pe care a îndeplinit-o până în sec. 18, deși din sec. 17 se folosea și semnul întrebării actual (în unele texte cele două semne coexistă, fiind folosite alternativ). În sec. 19 unii autori au folosit semnul întrebării pus (inversat) și înaintea enunțului interogativ, după modelul limbii spaniole. Semnele două puncte și ghilimelele datează din sec. 17; de asemenea parantezele, care au avut la început, în Muntenia și Moldova, și funcția ghilimelelor. Cel mai recent semn de **p.** (sfârșitul sec. 20) este bara oblică, adoptată sub influența engleză. • În sec. 19 unele texte prezentau **p.** redundantă în anumite situații (ghilimele și linie de dialog; virgule și linii de pauză). Pentru virgulă unii autori din acest secol (de ex., Slavici) au aplicat reguli ale **p.** de tip german; în fosta U.R.S.S., în scrierea așa-zisei limbi „moldovenești" se aplicau reguli de **p.** asemănătoare de tip rusesc (de ex., virgulă înaintea conjuncției *că* la propozițiile completive). *M.A.*

purism. Tendință eronată de a elimina din limbă elementele considerate străine de structura ei. S-a manifestat sub diverse forme, de la sfârșitul sec. 18 până la finele sec. 19, începând cu reprezentanții Școlii Ardelene, apoi în cadrul curentelor latinist*, din Transilvania („școala etimologică" sau **p.** latin, reprezentat de T. Cipariu, C. Massim și A.T. Laurian), analogist*, din Bucovina („școala fonetică" sau **p.** românesc, reprezentat de Aron Pumnul), italienizant*, din Muntenia (**p.** italienizant, reprezentat de I. Heliade Rădulescu). Reacțiile împotriva **p.** se coalizează în curentul tradițional-istoric*, activ în Moldova și Muntenia. **P.** are la bază concepția raționalistă asupra limbajului, promovată de iluminismul sec. 18, conform căreia orice limbă are geniul ei, iar pentru a asigura evoluția limbii în direcția geniului propriu, este necesară intervenția unor personalități care să stabilească principiile de reformare a limbii în concordanță cu specficul național. Se încadrează într-o mișcare mai amplă, europeană, de „curățare" și înnoire a limbii, manifestată și la germani (unde curentul *Sturm und Drang* preconiza eliminarea franțuzismelor din limbă, deoarece aminteau de epoca dominației străine), greci (unde se încearcă eliminarea elementele slave și turcești, din același motiv), maghiari, sârbi etc. • **P.** românesc se fondează pe crezul istoric profesat de Școala Ardeleană: românii sunt urmașii doar ai romanilor, iar romanitatea pură a poporului român se demonstrează prin latinitatea pură a limbii; de aici, necesitatea de a-i reda înfățișarea originară prin eliminarea elementelor nelatine. Totodată, a fost alimentat de polemicile virulente cu detractorii originii și drepturilor limbii și națiunii române (Fr.J. Sulzer, I.C. Eder, J.Chr. Engel, B. Kopitar). „Decăderea" limbii (termen folosit pentru prima dată de S. Micu, urmat de Gh. Șincai, apoi de toți

latiniștii secolului următor) se datora elementelor străine din limbă, care trebuiau înlăturate și înlocuite. Diversele forme ale **p.** se diferențiază în funcție de sursa la care s-a apelat pentru substituirea elementelor nelatine și pentru împrumutul și adaptarea neologismelor necesare unificării și modernizării limbii: latinismul la elemente latine, italienismul la italiene, analogismul la surse interne. **P.** incipient, teoretizat de Școala Ardeleană prin reprezentanții săi S. Micu, Gh. Șincai și P. Maior, își propune doar relevarea originii limbii și ridicarea ei din starea de „degradare"; soluțiile radicale apar în sec. 19, sub diverse forme, toate neviabile: exagerările puriste din cadrul latinismului au dispărut complet după ce se impuseseră, pentru scurt timp, în cadrul Societății Academice și apoi, al Academiei Române; **p.** autohtonizant al lui Aron Pumnul a cunoscut o opoziție fermă din partea reprezentanților curentului tradițional-istoric, care l-au ridiculizat; **p.** italienizant al lui Heliade, a eșuat în pur latinism și nu a cunoscut ecouri. • Tendințele puriste se încadrează în procesul de relatinizare*, de unificare și modernizare* a limbii literare. Deși au eșuat în practică, deoarece s-au îndepărtat și au făcut abstracție de limba vorbită în acel moment, au avut totuși meritul de a orienta limba spre occidentul romanic. *A.P.*

purism românesc, vezi **analogist, curent ~.**

putnean (vrâncean), graiul ~. Grai dacoromân. Estul României, în sud-vestul Moldovei (Țara Vrancei – aproximativ teritoriul actualului județ Vrancea, numit într-un timp Putna). Grai de tranziție* (Gr. Rusu) între subdialectul moldovean și cel muntean (Iorgu Iordan îl considera totuși subordonat subdialectului moldovean). În fonetică predomină particularitățile moldovenești: *ŝ* pentru *č*, *ẑ* pentru *ǧ* și pentru *j + o, u*, absența lui *i̯* în *câne, mâne, a > e* după *i̯* în *băiet, încuiet*; excepții muntenești: diftongul *e̯a* pentru *a* în *beată, meargă* și accentuarea *bolnáv*. Particularități morfologice mai amestecate: moldovenești (pronumele demonstrative *(a)ista, (a)ŝela, ŝellant, izlant*, pl. *capuri*), dar și muntenești (forme verbale iotacizate, *auz, crez, simț, trimeț*, pers. 3 sg. a auxiliarului de perfect compus *a*). În lexic termeni specifici moldovenești și muntenești coexistă uneori chiar la același vorbitor (B. Cazacu); predomină însă, pe de o parte, termenii moldovenești *rărunchi, nigel, moare, mire* și, pe de alta, termenii muntenești *cocoașă, burtă, bojoci* pl., *ficat, varză*. Descris monografic de I. Diaconu. *M.A.*

R

reciprocitate, complement circumstanțial de ~. După unele păreri, complement circumstanțial independent care ar include toate construcțiile care exprimă ideea de reciprocitate și care se realizează prin complemente directe* (*Se ocrotesc unul pe altul*), indirecte* (*Nu-și vorbesc unul altuia*) etc. *I.V.R.*

recțiune. În cadrul relației de subordonare* raporturile sintactice se manifestă prin acord* și **r.**, realizată ca a) restricție cazuală (marcată prin flexiune* sau prin prepoziție), b) restricție prepozițională (prepoziție morfem), c) restricție conjuncțională, d) restricție de topică, e) restricție privind numărul nominalelor admise în structură, f) restricție privind caracterul facultativ / obligatoriu al determinanților. În română impun restricții combinatorii verbele, adverbele, adjectivele, interjecțiile și prepozițiile* (privind cazul cu care se construiesc). • Verbele impun constituenților cu care se combină restricții de nominativ (subclasa verbelor cu subiect: *Ion citește*), de acuzativ (subclasa verbelor tranzitive: *studiază limba română, ascultă muzică, a găsit o carte*; verbele pot fi folosite și absolut), dativ (subclasa verbelor intranzitive: *îi place, îi este teamă, îi pare bine, ne aparține, mi-e foame*; structuri sintactice specifice limbii române; actualizarea obligatorie a complementului indirect, **pare bine, *aparține, *pasă*), de dativ și acuzativ simultan (*Îmi spune ceva; Îi citește ceva*). O subclasă de verbe specifice românei este cea a verbelor care au gramaticalizat structuri cu dativul posesiv* (*Îmi ard obrajii*) sau un acuzativ obligatoriu (*Mă doare mâna*). O subclasă de verbe tranzitive acceptă combinarea cu două complemente directe, unul al persoanei, altul al obiectului (*a ruga pe cineva ceva; a întreba pe cineva ceva*; oricare dintre cele două complemente poate fi omis). Există construcții sinonime, în care verbul impune **r.** diferite constituentului cu care se combină (*Te-am uitat; Am uitat de tine*; în unele contexte cele două structuri sunt perfect sinonime, în altele apare o mică diferență semantică, în exemplul dat, referitor la o perioadă lungă de timp vs. referitor la o perioadă scurtă de timp). Restricții prepoziționale apar în cazul unor verbe construite cu prepoziție obligatorie (*a se baza pe, a se aștepta la, a se căsători cu*). Prepozițiile impuse sunt prepoziții regim, o particularitate de construcție a verbului fără justificare semantică (*a se teme de*), altele corelate cu o particularitate semantică a verbului (verbe simetrice: *a se căsători cu, a se asemăna cu*), altele

modificând sensul verbului (asemănându-se cu particulele adverbiale din alte limbi: *a da / a se da cu / a se da după / a da (ceva) pe (altceva)*). Restricţii conjuncţionale şi implicit restricţii privind modul cu care se construieşte verbul: *a se teme să / că* (+ conjunctiv / indicativ), *a crede că* (+ indicativ), *a vrea să* (+ conjunctiv). Restricţii de topică*: *Mi-e foame* (standard), *Foame mi-e* (marcat stilistic). Restricţii privind numărul nominalelor admise în structură (vezi, de pildă, verbele dublu tranzitive; verbele intranzitive de tipul *Câinele a fugit*; verbele copulative, care impun construcţia cu două nominale în nominativ, ambele obligatorii: *Câştigătorul este Ion*). Restricţii privind caracterul facultativ sau obligatoriu al determinanţilor (determinanţi obligatorii: *Locuiesc în Bucureşti; Adnotez un text; Ion bea suc* faţă de *Ion bea*). • Adjectivul impune restricţii de dativ (*recunoscător părinţilor, util tuturor*) şi restricţii prepoziţionale (*sigur de sine, încrezător în sine, pricepută la matematică*). • Adverbul impune vecinătăţilor restricţii cazuale de dativ (*A fost evident tuturor că nu a avut dreptate*) sau prepoziţionale (*atât de important*). • Interjecţiile impun restricţii cazuale de dativ (*Vai mie*) sau prepoziţionale (*Vai de mine*). • Nu există reguli de predicţie a regimului cazual sau prepoziţional.

În latină, în general mai mult restricţii cazuale decât prepoziţionale, conjuncţionale etc.; prepoziţiile impuneau restricţii cazuale (acuzativ, ablativ, acuzativ şi ablativ). Modificări în timp ale regimului cazual impus, diferenţe de la o limbă romanică la alta. Verbul impunea restricţii cazuale de acuzativ şi dativ, modificate în limbile romanice; construcţii cu două acuzative moştenite doar în română. Construcţiile cu verbul *a fi* + dativ sunt specifice românei (*Mi-e foame*). • În româna actuală faţă de româna veche modificări ale regimului cazual al unor verbe. În sec. 16, sub influenţa modelelor slave şi maghiare, construcţii cu dativul în locul complementului direct cu acuzativul sau în locul unor construcţii prepoziţionale cu acuzativul (*n-ai cruţa acelui, apropiaţi-vă lu Dumnedzeu, lipiră-se oasele mele peliţei mele, văzut fu tuturor ucenicilor; a se logodi, a se cumineca, a înmormânta*); situaţii de variaţie liberă cu acuzativul. După sec. 19 construcţii cu dativul sub influenţa modelelor franceze, italiene. În ceea ce priveşte combinarea verbelor cu acuzativul, în limba veche inventarul verbelor tranzitive folosite absolut este diferit de limba actuală (se foloseau absolut verbele: *a îmbrăca, a îmblânzi, a scula, a răpi, a descoperi, a dezlega, a mustra, a abate, a feri, a apropia*); frecvente situaţii de complement direct intern; doar verbul *a învăţa* era dublu tranzitiv, celelalte verbe se construiau cu prepoziţie sau cu dativ, atestările cu dublu acuzativ fiind din sec. 17–18. În ceea ce priveşte combinarea verbului cu nominativul, în limba veche apar frecvente situaţii cu nominativ primar şi un nominativ secundar (*văzând eu cum că-s trişti, ai săi l-au părăsit toţi*); verbul *a trebui*, se folosea personal (*trebuiescu de tine a mă boteza*) în sec. 16, construcţii dispărute în sec. 17; din sec. 17 construit cu infinitivul şi conjunctivul; *a părea* folosit aproape general cu dativul, oscilantă fiind construcţia cu reflexivul; *a fi* avea diverse valori modale şi se construia cu infinitivul, conjunctivul şi din sec. 17, cu supinul; *a vrea* avea diverse valori modale şi se construia cu infinitivul precedat de *a* (*să n-aibă a zice*) şi cu conjunctivul; *a vrea* se construia cu infinitivul cu *a* şi fără *a*, cu conjunctivul foarte frecvent şi cu conjunctivul precedat de *de* (*nu vrea de să lu*

știe cineva). Fluctuațiile de **r.** au mers în mai multe direcții: înlocuirea în diverse perioade istorice a unor structuri cu altele, în sensul variației libere sau în sensul apariției omonimiei sintactice. *A.Ș.*

reduplicare. În limba literară există câteva forme cu **r.** ale unor verbe neregulate, la perfectul simplu*: *dădui*, *stătui*, și mai mult ca perfect*: *dădusem*, *stătusem*, dar și la imperfect*: *dădeam*, *stăteam*.

Regional, mai ales în graiurile dacoromâne sudice apar și alte variante ale acestor forme: *dedei*, *detei*, *stetei*, *dedesem*, *stetesem*, *dedeam*, *steteam*, dar și participii* cu **r.**: *dădut*, *stătut* (ultima formă menționată apare în limba literară numai ca adjectiv). • În aromână sunt atestate formele de perfect simplu *dedu* și *stătui*, precum și participiul *stătut*. • S. Pușcariu vorbește și despre o **r.** imitativă, în cazul unor verbe cu valoare expresivă, majoritatea derivate de la interjecții (*bubui*, *fâlfâi*, *gâlgâi*, *mormăi*).

R., prezentă în latină ca procedeu de formare a unor perfecte tari (neregulate), a lăsat urme în formele de perfect simplu ale verbelor românești *a da* și *a sta*; aceste forme însă au accentuarea specifică perfectelor slabe. **R.** este explicabilă etimologic și în formele de mai mult ca perfect, derivate de la tema perfectului și modificate ulterior paralel cu aceea de perfect. Formele de imperfect și de participiu cu **r.** sunt analogice. *L.I.R.*

referențial, complement circumstanțial ~, vezi **relație, complement circumstanțial de ~.**

reflexiv, pronume ~. Are două cazuri, dativ și acuzativ, fiecare cu forme accentuate și neaccentuate, iar acestea din urmă libere (legate) și conjuncte (nelegate). Forme proprii numai pentru pers. 3, nedeosebite nici după număr, nici după gen: D. accentuat *sie(și)*, neaccentuat *își*, *și* (forme libere), *și-*, *-și*, *-și-* (forme conjuncte); A. accentuat *sine(și)*, neaccentuat *se* (formă liberă), *se-*, *-se*, *s-*, *-s-* (forme conjuncte). Pentru pers. 1 și 2 singular și plural se folosesc formele (accentuate și, mai ales, neaccentuate) de dativ și acuzativ ale pronumelor personale* corespunzătoare, a căror valoare reflexivă se recunoaște după identitatea de persoană cu verbul însoțit: *îmi amintesc* față de *îmi amintește*. Formele accentuate folosite mai rar decât la pronumele personal și în special pentru reliefarea complementului direct: *se laudă pe sine*. Adesea sunt înlocuite de pronumele de întărire*: *lui însuși* pentru *sie(și)*, *(pe) el însuși* pentru *(pe) sine*. • Formele neaccentuate de dativ pot fi folosite cu valoare posesivă (vezi **posesiv, dativ ~**). Ca și în alte limbi romanice, **p.r.** poate substitui o persoană nedeterminată: *Lauda de sine nu miroase a bine*. Forma accentuată de acuzativ se poate substantiviza: *în sinea mea*.

P.r. continuă cu fidelitate situația din latină, care nu avea forme proprii decât la pers. 3 dativ și acuzativ, identice pentru singular și plural; la genitiv folosea pronumele posesiv *sui*, iar pentru pers. 1 și 2, formele oblice ale pronumelui personal. În latina târzie s-a creat o serie paralelă de pronume neaccentuate. Dativ *sie*, v. dr. *șie* < lat. *sibi* (lat. vulg. *siue*); *și* < lat. *sibi*; *î-* din *își* este considerat proteză*, apariția sa fiind generată de sandhi*, la fel ca în cazul formelor similare ale pronumelui personal (*îmi*, *îți*). Acuzativ *se* < **si* (creat prin analogie cu *mi* și **ti* de la pers. 1 și 2), *se* < lat. *se*, *sine* < *sene*, apărut în același mod ca formele accentuate de acuzativ ale pronumelui personal (*mine*, *tine*) sau prin analogie cu acestea. *Sieși* provine prin disimilare din *șie-și*, format din v. dr. *șie* la

fel ca *mie-mi, ție-ți*. Particula *-și* s-a extins la acuzativ (*sineși*) și la pers. 3 a pronumelui de întărire (*însuși*). Româna este singura limbă romanică ce continuă opoziția dativ – acuzativ și formele respective, pe lângă opoziția accentuat ~ neaccentuat, moștenită și de alte limbi romanice (it. *si – a se*, fr. *se – à soi* etc). • În limba veche formele *șie, șieși*; intră în compunerea a numeroase forme pronominale: *eluși, țieși, loruși; săuși, saleși, tăuși, voastreș* (dispărute azi); *însuși, însăși*. Vezi și **reflexivă, diateză ~.** *A.P.*

reflexiv, verb ~. Verbe (și unele locuțiuni verbale) însoțite de pronume reflexiv* în acuzativ (mai numeroase: *se teme, se spală, se pare, se știe*) sau în dativ (mai puțin numeroase: *își amintește, își imaginează, își aduce aminte*). Alcătuiesc o clasă eterogenă din punct de vedere sintactic și semantic. • Din punct de vedere sintactic, unele **v.r.** se combină obligatoriu, în toate ocurențele, cu pronume reflexive*, așa-numitele **v.r.** obligatorii, **v.r.** inerente (*a se teme, a se văita, a se sclifosi, a se cuveni, a se întâmpla*), altele pot apărea în unele contexte însoțite de pronumele reflexiv (*se spală, se gândește, se pare, se știe, se salută*), în alte contexte neînsoțite (*spală, gândește, pare, știe*). Între ocurența aceluiași verb cu sau fără pronume reflexiv există diverse relații semantice: a) **v.r.** și **v. nonr.** apar în variație liberă (*Frunzele îngălbenesc / Frunzele se îngălbenesc; Pare că va ploua / Se pare că va ploua*); b) cele două utilizări ale verbului nu se corelează cu diferențe de sens, dar semnificația enunțului în ansamblu este ușor diferită (*Ion spală mașina; Ion se spală*); c) apar mici diferențe semantice în utilizarea verbului cu și fără pronume reflexiv (*Ion se gândește mult înainte să ia o decizie / Ion gândește mult și vorbește puțin*); d) apar diferențe importante de sens, care au dus la constituirea a două unități lexicale diferite (*Ion duce o carte la bibliotecă / Ion se duce la bibliotecă; Ion așteaptă pe cineva la gară / Ion se așteaptă la un rezultat bun*). • Din punct de vedere semantic, pronumele reflexiv care însoțește un **v.r.** are semnificații diverse: participare intensă a subiectului la acțiunea exprimată de verb, așa-numitul **v.r.** dinamic (*Ion se vaită; Ion își închipuie*); identitatea agentului cu pacientul asupra căruia se răsfrânge acțiunea exprimată de verb, așa-numitul **v.r.** obiectiv (*Ion se spală; Ion își spune că a greșit*); reciprocitatea subiect – complement direct / complement indirect (*Ion și Gheorghe se salută; Ion și Gheorghe își povestesc unul altuia întâmplările*); impersonal*, așa-numitul **v.r.**-impersonal (*Se pare că va ploua*); pasiv* (impersonal), așa-numitul **v.r.**-pasiv (cu nuanță impersonală) (*Se știe că va pleca mâine*); eventiv, așa-numitul **v.r.** eventiv (*Se înserează*); posesiv, așa-numitul dativ posesiv* (*Și-a pierdut cartea*). Aceste valori se realizează fie numai cu pronumele reflexiv în dativ (dativul posesiv), fie cu pronumele reflexiv numai în acuzativ (reflexivul impersonal, reflexivul pasiv, reflexivul eventiv), fie cu pronumele reflexiv atât în dativ, cât și în acuzativ (celelalte situații). Apariția pronumelui reflexiv impune restricții combinatorii **v.r.**: reflexivul dinamic blochează, de obicei, ocurența complementului direct (*Se gândește la tine*; rar, arhaic apare reflexivul dinamic urmat de un complement direct: *Găina s-a ouat un ou*); reflexivul pasiv și impersonal atrag combinarea verbului cu un subiect / o subiectivă postpus(ă) (*Se pare că va ploua; Se va afla adevărul*); reflexivul eventiv anulează orice altă valență combinatorie a verbului (*Se înnoptează*); la reflexivul

reciproc și la reflexivul obiectiv al identității subiectului cu obiectul pronumele reflexive îndeplinesc funcția sintactică de complement direct (când pronumele este în acuzativ) sau de complement indirect (când pronumele este în dativ). Într-o situație specială este dativul posesiv adverbal, realizat prin pronume reflexiv cu funcția sintactică de atribut la limita cu complementul indirect. Caracterul reflexiv / nonreflexiv al verbului nu este predictibil; excepție fac **v.r.**-pasive (marea majoritate a verbelor care acceptă pasivul* cu *a fi* acceptă și pasivul cu *se*) și verbele reciproce (a căror construcție se justifică logic). • În conjugarea **v.r.** pronumele reflexiv* stă înaintea verbului de conjugat (fie că acesta este la o formă simplă, fie că este la una compusă: *a se duce, se duce, să se ducă, nu se duce, să nu se ducă, s-a dus, s-ar duce*), cu excepția imperativului* (facultativ), gerunziului* și conjunctivului* fără *să*, unde pronumele reflexiv stă după verb (*du-te!, ducându-se, ducă-se*); rar, limitat, popular, emfatic, poetic apar forme inverse (*pare-se, duce-m-aș*); formele de participiu* și supin* ale verbului nu pot apărea însoțite de pronume reflexiv. • Dintre **v.r.** unele se încadrează la diateza reflexivă*, altele nu. În gramatica românească există controverse în privința încadrării **v.r.** la o anumită diateză (activă sau reflexivă); necontroversată este astăzi încadrarea tipului *se știe (de toată lumea)* la diateza pasivă*, ca variantă de realizare alături de pasivul canonic (*Este știut de toată lumea*).

În subdialectul muntean variație liberă *odihnesc / mă odihnesc; înseninează / se înseninează*; frecvent *mă râd, te râzi*. În subdialectul bănățean sunt folosite **v. nonr.** ca: *a mira, a chinui, a pricepe* în loc de *a se mira, a se chinui, a se pricepe*. • În dialectele sud-dunărene, aceeași structură ca în dialectul dacoromân cu diferențe de inventar (de ex., ar. *a duce*, față de dr. *a se duce*).

V.r. apar sporadic în latină începând cu sec. 2–3 î.Hr., cu valoare intensivă în locul formelor pasive, la început cu pronumele reflexiv în acuzativ, apoi și în dativ. La început pronumele reflexiv era plasat numai în fața verbelor tranzitive, când agentul acțiunii era identic cu pacientul; treptat, în latina târzie, pronumele reflexiv a început să apară și în fața verbelor intranzitive, cu valoare intensivă. • Construcții similare apar frecvent în primele texte redactate în limbile romanice, unde sunt preluate **v.r.** din latină, sau sunt introduse altele noi. Opoziția formală activ / **r.** este întărită de comportamentul gramatical diferit în unele limbi romanice: selecția auxiliarului *a avea* pentru verbele active, a auxiliarului *a fi* pentru **v.r.** • Probabil, limba română a întărit categoria **v.r.** sub influență slavă (alții explică această categorie ca rezultat al evoluției interne); în favoarea influenței slave se invocă existența unor **v.r.** în română, provenite din **v. nonr.** în latină: *a se ruga* < lat. *rogare*; *a se mira* < lat. *mirare* și a unor verbe **v.r.** împrumutate din slavă, *a se căi* < *kajati se*), precum și valorile comune cu limbile slave. În limba română veche, actuale **v.r.** folosite nonreflexiv (*a naște*), existența unor dublete în care **v.r.** (explicabil prin calc din slavă) era în variație liberă (*a se bătrâni / a bătrâni; a chinui / a se chinui; a se domni / a domni; a se glumi / a glumi*); norma actuală s-a oprit la varianta nonreflexivă, cu excepția verbului *a se chinui*. După a doua jumătate a sec. 17 în graiurile nordice apare o inovație: pronumele reflexiv exprimat redundant înaintea verbului și

după acesta (*s-au lovitu-să, mă voi feri-mă*). *A.Ș.*

reflexivă, diateză ~. Categorie controversată din cauza valorilor multiple pe care le are pronumele reflexiv* care însoțește verbele reflexive* (pronumele reflexiv este ambiguu sub aspectul valorii de diateză). Nu toate verbele reflexive (însoțite de pronume reflexiv) se încadrează în **d.r.**; controversa teoretică este legată de încadrarea verbelor reflexive la **d.r.**, activă, pasivă*. • În gramatica tradițională sunt considerate verbe la **d.r.** verbele însoțite obligatoriu de pronume reflexiv care indică participarea intensă a subiectului la acțiunea exprimată de verb (*se gândește, se așteaptă să câștige, se căsătorește*). Cu această accepție **d.r.** corespunde medio-pasivului din latină. Prin teste sintactice se verifică apartenența verbului la **d.r.**: pronumele reflexiv nu acceptă dublarea cu forma accentuată (**Se gândește pe sine*) și nici înlocuirea cu un pronume personal (**Îl gândește pe Ion*). Toate celelalte verbe reflexive sunt încadrate la diateza activă. Tipul *se spală, își face curaj* (*Ion se spală, Ion își face curaj*) pune în evidență situația în care un verb la diateza activă este folosit cu un pronume reflexiv cu funcția sintactică de complement direct, respectiv complement indirect pentru a marca astfel identitatea subiect – obiect. Diferența față de verbele la **d.r.** se poate proba prin teste sintactice: pronumele reflexiv acceptă dublarea cu forma accentuată (*Ion se spală pe sine; Ion își face curaj sieși*) și substituirea cu un pronume personal (*Ion îl spală pe copil; Ion îi face curaj copilului*). Un subtip îl reprezintă verbele reflexive în structura cărora pronumele reflexiv indică reciprocitatea (*Ion și Gheorghe se salută unul pe celălalt; Maria și Ioana își fac complimente una alteia*). Alte tipuri sintactice în care verbul este însoțit de pronume reflexiv, fără a fi însă la **d.r.**: dativul posesiv* este o formă gramaticalizată de exprimare a posesiei, unde pot apărea fie pronume personale, fie pronume reflexive (*Maria mi-a pierdut umbrela, mi = mea; Maria și-a pierdut umbrela, și = sa*). Celelalte verbe reflexive reprezintă clase sintactice sau semantice de verbe sau forme paradigmatice ale unui verb: tipul *se pare* reprezintă clasa verbelor impersonale* marcate (facultativ) prin pronume reflexiv; tipul *se știe* reprezintă o variantă de actualizare a diatezei pasive* a verbului (alături de varianta canonică *este știut de toată lumea*), tipul *se îngrașă* reprezintă clasa semantică a verbelor eventive. • În gramaticile românești de orientare structurală **d.r.** este definită în opoziție cu diateza activă. Sunt considerate verbe la **d.r.** verbele provenite prin transformarea de reflexivizare de la verbele la diateza activă (*Ion spală pe Ion – Ion se spală*), în timp ce verbele obligatoriu însoțite de pronume reflexiv (*se gândește, se teme, se înroșește*) sunt considerate verbe inerent reflexive, care nu intră în opoziția de diateză. Se vorbește, de asemenea, despre diateza reciprocă (*Ion și Gheorghe se salută*), diateza impersonală (*se pare*), iar tipul *Se știe (de toată lumea)* este inclus ca realizare alternativă în diateza pasivă; dativul posesiv este discutat separat de conceptul de diateză, ca poziție sintactică distinctă.

Nu exista în latina clasică. Începând cu sec. 2–3 î.Hr. au început să apară în textele scrise verbe însoțite de pronume reflexiv cu semnificație intensivă. Sistemul diatezei (organizat pe baza opoziției activ / pasiv) se îmbogățește cu al treilea termen, mediopasivul. • Limbile romanice au preluat o parte dintre aceste verbe, precum și unele foste deponente și semideponente

încadrându-le în **d.r.** • Față de celelalte limbi romanice, sub influența, probabil, a reflexivului din limbile slave, în română pronumele reflexiv este folosit pentru mai multe valori (nu doar participare intensă a subiectului la acțiune). *A.Ș.*

regionalism (înv. **provincialism**). Fapt de limbă specific unei arii corespunzătoare unui subdialect, unui grai sau complex de graiuri în opoziție cu celelalte varietăți teritoriale și mai ales cu limba literară. Când se precizează apartenența la o anumită varietate teritorială a dialectului dacoromân se folosesc termeni subordonați, dintre care mai cunoscuți sunt: *ardelenism, bănățenism, moldovenism, muntenism, oltenism*; pentru **r.** cu arie limitată se folosește și termenul *localism*. **R.** pot fi: fonetice, morfologice, sintactice, de formare a cuvintelor, lexicale, frazeologice. **R.** fonetice sunt variante ca *śinś* pentru *cinci, d'int'e* și *dínće* pentru *dinte, săc* pentru *sec, ușe* pentru *ușă*. **R.** morfologice: articolul posesiv invariabil *a* în subdialectul moldovenesc, pronumele demonstrativ de apropiere *(a)ista* și de depărtare *(a)şela* în subdialectul moldovean, respectiv *ăsta* și *ăla* în cel muntean, generalizarea omonimiei la formele verbale de pers. 3 singular și plural în subdialectul muntean (*ei tace, merge, vine*); vitalitatea perfectului simplu cu valoarea specială a exprimării unei acțiuni din trecutul imediat în graiul oltean; viitorul de tip *am să merg* în subdialectul moldovenesc; condițional-optativul cu *vreaș, vreai...* în subdialectul bănățean. **R.** sintactice: topica adverbului *mai* de tipul *nu mai îl văd, nu mai îmi trebuie* în subdialectul muntean și *nu-i mai bun* „nu mai e bun" în subdialectul crișean și în graiurile transilvănene; folosirea adverbului restrictiv *decât* în propoziții pozitive în subdialectul muntean și a lui *numai* în propoziții negative în subdialectele vestice. **R.** lexicale privesc însăși existența unor cuvinte ca unități de inventar (de ex., *oleacă, nițel* și *o țâră* „puțin"; *cucuruz, păpușoi, tenchi* „porumb (planta)"; *hulub* „porumb(el)"; *mai* „ficat"; *curechi* „varză"), fie numai sensul (**r.** semantice: *blană* „scândură", *clisă* „slănină" și „pâine necoaptă", *tocană* „mămăligă", *zarzără* „corcodușă"). **R.** de formare a cuvintelor privesc fie, mai rar, existența însăși a unor afixe ca unități de inventar (*-eanț* în subdialectul bănățean), fie numai distribuția și frecvența lor (preferința pentru sufixele diminutivale *-uc* și *-uț* în subdialectele vestice; pentru *-ete* în graiul oltean; pentru *-ică* m. în subdialectul muntean; pentru prefixele aspectuale *do-, pro-* și *ză-* în subdialectul bănățean). **R.** frazeologice: *azi aici, mâine-n Focșani; ca grecii la pușcărie; cum e turcul și pistolul*. Dintre toate tipurile de **r.**, cele semantice și unele dintre cele sintactice și frazeologice pot da naștere la confuzii, în comunicarea cu vorbitori din afara varietății teritoriale respective, datorită identității formale. **R.** lexicale pot crea și ele dificultăți în comunicare, mai ales în cazul termenilor tehnici din limbaje profesionale. Numeroase **r.**, în special lexicale, reprezintă împrumuturi rezultate din contacte lingvistice specifice sau doar mai puternice în ariile respective. Unele **r.** sunt în același timp arhaisme* conservate numai în anumite arii. Alte **r.** sunt neologisme*, limitate nu numai teritorial, ci și sociolingvistic, fiind folosite mai ales de vorbitori– în vârstă – din pătura cultă (diverse latinisme, ungurisme și germanisme în subdialectele vestice; termeni rusești moderni în graiurile moldovenești din Republica Moldova și din Ucraina).

R. sunt folosite în literatura artistică populară și cultă: în cea dintâi fără

intenție, în cea din urmă, cel puțin în epoca modernă, cu funcția de a da ceea ce se numește „culoare locală"; ele apar mai ales în vorbirea personajelor, pentru caracterizarea lor – și în acest caz se pot găsi **r.** de proveniență diferită la unul și același scriitor (de ex., la I.L. Caragiale, pe lângă muntenismele predominante, se întâlnesc, în anumite texte, moldovenisme sau ardelenisme) –, dar și în limbajul autorului, în care **r.**, selectate și dozate artistic, sunt de un singur fel (moldovenisme la I. Creangă, M. Eminescu, M. Sadoveanu, I. Druță, ardelenisme la I. Slavici, G. Coșbuc, M. Beniuc, T. Popovici, muntenisme la I.L. Caragiale și M. Preda, oltenisme la M. Sorescu). Folosirea deliberată pe scară largă a **r.** de diverse feluri, până la o exprimare (aproape) integral regională, duce la așa-numita literatură dialectală, practicată în literatura română numai de unii scriitori bănățeni (vezi **bănățean** și **subdialecte**). Limba literară se îmbogățește cu înglobarea treptată a unor **r.**, stabilind uneori nuanțe semantice și distribuții deosebite între perechi sau serii de sinonime (de ex., la M. Sadoveanu, între *colb*, *praf* și *pulbere* sau între *nea*, *omăt* și *zăpadă*); unele **r.** lexicale sunt acceptate în frazeologisme devenite literare (de ex., *mâță*, în *a prinde cu mâța-n sac* sau *a trage mâța de coadă*) sau fac parte din structura unor derivate literare formate de la ele (de ex., *a boci* < *boace*, *brutar* < *brut*, *a scrijeli* < *scrijea*, *a se îngâmfa* < *a gâmfa*, *a se îngloda* < *glod*). De remarcat că, deși are bază muntenească, limba literară nu acceptă multe **r.** muntenești (de ex., *dă*, *dân*, pl. *picere*, *ginere* „mire"). Pe lângă literatura artistică, la răspândirea unor **r.** și la pătrunderea lor în limba literară poate contribui și limbajul comercial (de ex., ardelenismul *palincă*, bănățenismele *șlapi* și *șliboviță*); unele **r.** lexicale pătrund și în terminologii științifice (de ex., numele de pește *asprete*). Alături de **r.** lexicale limba literară acceptă uneori **r.** de altă natură. Există cuvinte literare cu **r.** fonetice: *chilug* din *tuns chilug*, *(a băga în) sperieți*, *tochitură*, poate și *chitic* din *a tăcea chitic*. **R.** morfologice pătrunse în limba literară sunt pers. 3 plural a imperfectului indicativ cu desinența *-u* de proveniență bănățeană; pronumele demonstrativ de apropiere la forma de feminin-neutru singular *asta* de proveniență muntenească. • În pronunțarea literară a multor intelectuali **r.** fonetice capătă o înfățișare atenuată, fiind mai puține și mai puțin stridente decât în graiurile populare, ceea ce permite recunoașterea existenței unor variante regionale ale limbii literare, pentru care unii cercetători (V. Iancu, I. Calotă) folosesc termenul de „română regională", iar alții (E. Petrovici) pe acela de „normă secundară a limbii literare" (vezi **ortoepie**).

În istoria limbii române literare* atitudinea față de **r.** a avut un rol covârșitor pentru unitatea limbii. Bazele limbii literare au fost puse de diaconul Coresi prin înlocuirea **r.** din textele rotacizante pe care le-a folosit. La 1648 Simeon Ștefan (în prefața la *Noul Testament* de la Bălgrad) afirmă răspicat necesitatea evitării **r.** în textele destinate tuturor românilor; atitudinea opusă se găsește în 1683 la popa Ioan din Vinț (*Sicriul de aur*). În sec. 19 evoluția limbii unor scriitori precum moldoveanul C. Negruzzi și muntenii Gr. Alexandrescu, I. Heliade Rădulescu (reflectată uneori în deosebirile dintre edițiile acelorași opere) demonstrează eliminarea deliberată a **r.** în sprijinul unificării limbii literare. • Începutul utilizării stilistice a **r.** îl face I. Neculce prin muntenismele din vorbirea directă a unui personaj. • În primele încercări de creare

artificială a unei „limbi moldovenești"* diferite cât de cât de română, în fosta U.R.S.S. s-au promovat norme bazate pe **r.** *M.A.*

regresivă, derivare ~. Tipul cel mai răspândit în limba comună și în stilul beletristic, este cel al substantivelor postverbale formate prin suprimarea desinențelor (sufixelor gramaticale) verbale (cu sau fără modificări în rădăcină): *alint* < *alinta*, *goană* < *goni*, *rugă* < *ruga*, *teamă* < *teme*, prin analogie cu *gusta*, *gust* (ambele moștenite) sau cu *nuntă* (moștenit) > *nunți*. În general, aceste formații au valoare (abstractă) de nume de acțiune. Mai rar, valoare (concretă) de rezultat al acțiunii: *câștig* < *câștiga*, *deranj* < *deranja*, *suspin* < *suspina*. • Productiv (mai ales în limba literară) e și procedeul derivării verbelor de la diverse adjective și substantive derivate cu afixe lexicale (prin suprimarea acestora). Tipuri frecvente prin suprimarea sufixelor: de la adjective în *-at*, sufix adjectival provenit din sufixul participiului (*catifela* < *catifelat*), de la nume de agent în *-or*, *-ator*, de acțiune în *-ație* sau (rar) de instrument (*furniza* < *furnizor*, *legisla* < *legislator* sau / și *legislație*, *transla* < *translație*, *râșni* < *râșniță*, de verbe de la abstracte nominale în *-itate* (cu suprimarea parțială a sufixului: *calamita* < *calamitate*, cf. lat. *debilitare* < *debilitas*); prin suprimarea prefixelor de la forma negativă (cu *ne-*) a participiului pozitiv (*neliniști* < *neliniștit*, *nemulțumi* < *nemulțumit*). Un procedeu bine reprezentat, stabilit pe criterii semantice, vizează numele de pomi fructiferi (mai ales exotici) formate de la numele fructelor: *banan* < *banană*, *curmal* < *curmală*, prin analogie cu *păr*, *pară* (ambele moștenite). Tot pe criterii semantice pare să se fi constituit categoria derivatelor moționale masculine de la feminine prin suprimarea mărcii femininului *-ă* sau *-a*: *broscuț* < *broscuță*, *mâț* < *mâță*, *mașter* < *mașteră* și, în limba contemporană, nume proprii de persoane: *Adelin* < *Adelina*, *Lilian* < *Liliana*, *Loredan* < *Loredana*. • Formații izolate: *aniversa* < *aniversare* (adj. *aniversar* fem. pl.) luat drept infinitiv, *alburi* < *alburiu*, *fulguri* < *fulguriș*, *sărăcăci* < *sărăcăcios*. Izolate sunt și derivatele parasintetice* regresive.

Româna a moștenit procedeul **d.r.**, care în latină era folosit pentru formarea de substantive postverbale: *lucta* < *luctari*, *computus* < *computare* după modelul invers *plantare* < *planta*. Dar în română **d.r.** pare să fie mai productivă și mai diversificată atât în raport cu latina, cât și cu celelalte limbi romanice. (În celelalte limbi romanice se pare că, în afară de substantivele postverbale, derivatele regresive sunt rare și nesistematice.) *L.V.*

relatinizare. Termen propus de Al. Graur în 1930 pentru ceea ce s-a numit ulterior *reromanizare**. Deși pare propriu pentru înțelesul restrâns la influența latină* cultă sau savantă – cum se folosește în istoria altor limbi romanice – și mai ales la dirijarea acestei influențe de către Școala Ardeleană și curentul latinist, termenul **r.** este acceptabil în cazul românei și cu sensul mai larg al celui de *reromanizare*, deci extins și la influențe romanice, nu numai datorită bazei latine a acestora, ci și faptului că împrumuturile romanice au fost adesea adaptate după un model latin și pot avea etimologie multiplă latino-romanică*. *M.A.*

relativ, adverb ~. Tip de adverb pronominal*. Mai multe clase semantice: de loc (*unde*), de timp (*când*), de mod (*cum*, *cât*), omonime cu adverbele interogative*. Adverbul *cât* este omonim și cu pronumele

relativ* / adjectivul pronominal relativ *cât* (m. n. sg). Pot fi însoțite de prepoziții (*de unde, până când*). Au corelative în regentă adverbe demonstrative* (*așa... cum, atunci... când, acolo... unde, atât... cât*; adverbul demonstrativ și cel relativ pot fi adiacente: *așa cum, atunci când, acolo unde, atât cât*). Dublu rol sintactic: element de relație între regentă și subordonata pe care o introduc (adesea complement circumstanțial, dar și nume predicativ sau element predicativ suplimentar: *Îi voi telefona unde s-a dus; Nu-mi place cum este Ion; M-a indignat cum a venit acasă*). Rolul dublu pe care îl are în propoziție și în frază generează uneori fenomenul împletirii subordonatei cu regenta: adverbul este element de relație într-o propoziție, dar îndeplinește funcție sintactică în altă propoziție decât cea pe care o introduce (*Nu-mi place cum vrea ea să rezolve această problemă*). Intră în structuri relative infinitivale (*N-am unde cere ajutor; Nu-i unde merge după ajutor*). Când își pierde sensul inerent, dobândind un sens contextual diferit, își schimbă valoarea gramaticală devenind conjuncție* subordonatoare în propoziții circumstanțiale (*Cum a venit, s-a și apucat de treabă; Unde n-ai fost atent, ai greșit*). Uneori are sens apropiat de cel al adverbelor nehotărâte* (*Cât ar munci, tot nu va ajunge la performanțele tale*). Unele **a.r.** intră în structura unor locuțiuni adverbiale (*unde și unde, când și când*).

Regional se păstrează forme vechi; de pildă, în subdialectul crișean, *i(u)o* „unde".

Aceleași în latină, de unde au fost moștenite în toate limbile romanice. • În română: *unde* < lat. *unde*; *când* < lat. *quando*; *cum* < lat. *quomo(do)*; *cât* < lat. *quantus* contaminat cu *quotus*. În limba veche: *i(u)o* „unde", *înde* „când", *iunde* „unde". Vezi **interogativ, adverb ~.** *A.Ș.*

relativ, pronume și adjectiv ~. Introduce propoziții subordonate neinterogative în frază, substituind în același timp un nume din subordonată (*Nu e bine ce faci*); uneori poate substitui o întreagă propoziție (*A venit iar târziu, ceea ce m-a deranjat*). • **P.r.** sunt: *care, cine, ce, cât, ceea* ce. Primele patru sunt omonime cu pronumele interogative*, alături de care sunt descrise în unele gramatici sub numele **p.r.**-interogative. *Cât* în forma de m.n. sg. este omonim cu adverbul relativ*, iar în forma de f.n.pl. (*câte*) este omonim cu adverbul distributiv sau colectiv. Clasă eterogenă de termeni din punct de vedere semantic și gramatical. • Din punctul de vedere al formei, **p.r.** sunt simple (*care, cine, ce, cât*), iar *ceea ce* este compus; alături de acestea există îmbinări de tipul *cel care, cel ce* (< pronume demonstrativ *(a)cel* aferezat + relativ) cu statut controversat: considerate de unii **p.r.** compuse (în special *cel ce*, considerat forma de masculin singular corespunzătoare formei de feminin, neutru *ceea ce*), de alții, îmbinări libere (argumentul: comportamentul gramatical independent al elementelor: *celui care, cel căruia, celui pe care, celor despre care, în cea pe care* etc.). • *Care* substituie nume cu trăsăturile animat (*Care vine primul acela va primi diploma / osul*) sau inanimat (*Mă frământă care va fi verdictul*); uneori sinonim cu pronumele nehotărât* *oricare* (*Care ar veni, tot inutil ar fi*). Forme: *care* (N., A., sg., pl.), *căruia* (G., D., sg., m., n.), *căreia* (G., D., sg., f.), *cărora* (G., D., pl., m., f., n.); când ocupă poziția de complement direct se folosește obligatoriu însoțit de prepoziția *pe*; forma de genitiv diferă după cum relativul apare în fața substantivului determinat (*în a*

cărui casă; prezența obligatorie a articolului posesiv, prezența particulei deictice -*a*), sau după substantivul determinat (*în casa căruia*; absența articolului posesiv, prezența particulei deictice -*a*). În propozițiile neatributive *care* este perceput ca mai puțin respectuos, deci în locul lui se preferă *cine* (*Care trece primul linia de sosire acela câștigă* față de *Cine trece primul linia de sosire acela câștigă*). Acord* încrucișat când propoziția pe care o introduce *care* la G.-D. este o atributivă (*Acesta este studenta despre al cărei referat ți-am vorbit*): articolul posesiv se acordă cu substantivul din propoziția atributivă, iar **p.r.** se acordă cu substantivul înlocuit din regentă (*studenta al cărei referat = referat al studentei; studentul a cărui notă = notă a studentului; studenții ale căror note = note ale studenților*). Poate substitui o propoziție / o secvență mai amplă de propoziții, însoțit de una dintre prepozițiile *drept, după, la, pentru*: *A plecat, după care mi-a dat imediat telefon; M-am supărat, drept care nu vreau să-l mai văd*. Frecvente greșeli de întrebuințare: este folosit incorect cu forma invariabilă *care* în locul celei de dativ (*Omul care i-am dat bani*) sau fără prepoziția *pe* atunci când ocupă poziția de complement direct în subordonată (*Omul care l-am întrebat n-a știut adresa*), incorect acordat când introduce o atributivă, cumul de prepoziții când substituie un enunț anterior (*Drept pentru care s-a încheiat prezentul proces-verbal* în loc de *Drept care*...), repetare excesivă în frază, anacolut* (*De aia și pusesem de gând de la Sfântu Gheorghe să las prăvălia, care nu mai poate omul de atâtea angarale*). • *Cine* substituie un nume cu trăsătura semantică animat. Forme: *cine* (N., A., G., D., sg. și pl.), *cui* (N., A., G., D., sg. și pl.). În propoziții atributive nu se folosește niciodată ca subiect în cazul nominativ; pentru funcția subiect în locul lui *cine* apare *care* (*Omul care a venit e fratele meu*); poate apărea însă ca subiect forma de genitiv (*Lucrarea cui a terminat primul a fost și cea mai bună*), dativ (*Acordarea de diplome cui a terminat cursa va avea loc duminică*), acuzativ (*Întâlnirea cu cine a scris cartea s-a amânat*). În aceste situații forma cazuală a **p.r.** se orientează după relația sintactică pe care o contractează cu regentul (propoziția atributivă, completivă indirectă) și nu după relația sintactică în care intră în subordonată (subiect); aceste construcții sunt descrise în gramatica românească sub numele de împletirea subordonatei cu regenta și sunt inventariate ca excepții propriu-zise de subiect* în alt caz decât nominativul. În situațiile în care nu se folosesc asemenea construcții se produc deseori anacoluturi* (*Cine mult vorbește treaba nu-i sporește*, în loc de *Cui mult vorbește treaba nu-i sporește*). • *Ce* substituie un nume cu trăsătura semantică inanimat (*Mă interesează ce mi-ai spus*), iar în atributive și animat (*Poetul ce venise la Viena de pe plaiuri moldovene era Mihai Eminovici*). Invariabil din punct de vedere morfologic: în locul genitivului se folosesc construcții cu prepoziția *a* pentru genitiv: *Urmarea a ce ți-am spus este că nu a mai mers nimeni acolo*. În propozițiile atributive *ce* intră în concurență cu *care*; se recomandă folosirea lui *care*, *ce* fiind, în aceste situații, arhaic, pedant (se poate folosi pentru evitarea repetițiilor* supărătoare și a cacofoniei); *ce* se mai folosește în locul lui *care* și în expresii: *pe zi ce trece, săptămâna ce vine*. Folosirea lui *ce* în locul lui *care* generează ambiguități (*Sentimentul ce naște această pictură = Sentimentul pe care îl naște această pictură* sau *Sentimentul care naște această*

pictură). • *Ceea ce* apare în variație liberă cu *ce* (*Asta e ce cred eu despre el / Asta e ceea ce cred eu despre el, în ce privește / în ceea ce privește*). Poate introduce apozitive care reiau o propoziție / propoziții anterioară / anterioare (*Asta e tot ce a găsit de cuviință să-mi spună atunci, ceea ce, firește, m-a deranjat*). Acest șablon extins la situații în care *ceea ce* nu reia un enunț anterior generează anacolut (*Eu sunt bine, sănătos, ceea ce vă doresc și dumneavoastră*). • *Cât* substituie un nume purtând în același timp informație semantică legată de cantitate / masă (*cât, câtă: Mănânc tort cât vreau; Mănânc înghețată câtă vreau*) sau de numărul obiectelor (*câți, câte: Mănânc ardei câți ai mâncat și tu; Mănânc roșii câte ai mâncat și tu*). Paradigmă defectivă: N., A. *cât* (m., n., sg.), *câtă* (f. sg.), *câți* (m. pl.), *câte* (f., n. pl.); G., D. *câtor* (m., f., n. pl.); nu are forme pentru G., D. sg. • *Care, ce, cât* funcționează ca **a.r.** când determină un substantiv din propoziția pe care o introduc acordându-se cu el în gen, număr și caz (*Nu mă interesează care copil a câștigat atunci; Nu-ți pot da ce carte vrei tu; Nu-i bine câte dulciuri mănânci*).

De este invariabil și se folosește regional în propoziții atributive ca substitut al unui nume cu trăsătura semantică animat (*Bărbatul de-a intrat pe poartă e fratele meu*) sau inanimat (*Basmaua de mi-ai dat-o era a ta?*); omonim cu conjuncția folosită, de asemenea, regional (*de = dacă*), și cu interjecția (*de!*).

În latină **p.r.** erau *qui, quae, quod*; flexiune în raport cu genul, numărul, cazul. În latina târzie flexiunea se simplifică, ceea ce dă naștere unor omonimii; simplificare în sensul uniformizării cu seria pronumelor și adjectivelor interogative*, inițial cu forme diferite. • Aceeași tendință și în limbile romanice, inclusiv în română. Omonimia cu pronumele și adjectivele pronominale interogative apare în toate limbile romanice. • Istorie comună cu a pronumelor și adjectivelor pronominale interogative. Forme vechi de plural *cari* și forme articulate hotărât, *carele*, păstrate în limbajul bisericesc. Foste îmbinări libere (*cel ce, cel care < acela ce, acela care*, cu demonstrativul aferezat) în curs de sudare. *De*, etimologie necunoscută. *A.Ș.*

relativ, superlativ ~. Una dintre valorile superlativului*, alături de superlativul absolut*. Apare la adjectiv și adverb. Are două valori: **s.r.** de superioritate (*cel mai bun, cel mai bine*) și **s.r.** de inferioritate (*cel mai puțin bun, cel mai puțin bine*). **S.r.** de superioritate se formează cu comparativul de superioritate al adjectivului / adverbului comparat precedat de articolul demonstrativ* *cel* (*cel mai bun / bine*). **S.r.** de inferioritate se formează cu comparativul de inferioritate al adjectivului / adverbului comparat precedat de articolul demonstrativ *cel* (*cel mai puțin bun / bine*). În comparația adjectivelor, *cel* are genul, numărul, cazul substantivului determinat de adjectiv; în comparația adverbelor, *cel* este invariabil; în limba actuală, tendința de acord greșit al lui *cel* în comparația adverbului. Al doilea termen al comparației este introdus prin prepoziția *din* (urmată de un nume la singular indicând domeniul asupra căruia se extinde comparația: *cel mai bun din clasă*) sau *dintre* (urmată de un nume la plural: *cel mai bun dintre noi*). Al doilea termen al comparației poate fi omis, și atunci **s.r.** are valoare apropiată de superlativul absolut, în locul căruia este folosit uneori în vorbirea populară (*El este cel mai bun / cel mai puțin bun*).

În dialectele sud-dunărene nu este marcată formal opoziția superlativ absolut / **s.r.**; cu valoare de **s.r.** se folosește în graiurile nordice ale aromânei comparativul de superioritate*, precedat de pronumele / adjectivul demonstrativ, iar adjectivul comparat se folosește articulat hotărât (ar. *aţel cama fricosulu*); în mod analog se exprimă valoarea de **s.r.** în meglenoromână și istroromână. În unele graiuri aromânești din nord se folosește un **s.r.** format cu adverbul de origine bulgară *nai* așezat înaintea adjectivului articulat.

În latină **s.r.** avea atât forme sintetice, cât și forme analitice. **S.r.** de superioritate se forma fie cu sufixul adjectival *-issimus, -a, -um* / adverbial *-issime*, fie analitic cu unele adverbe urmate de adjectivul / adverbul comparat, construcții cu statut de îmbinări libere; alături de acestea existau forme supletive (*optimus, pessimus*). **S.r.** de inferioritate se forma analitic cu adverbul *minus* / *minime*. În absența celui de al doilea termen al comparației, **s.r.** de superioritate putea fi interpretat ca superlativ absolut. • În limbile romanice **s.r.** analitic, fiind conservat și un număr mic de forme sintetice. Identitatea dintre comparativul de superioritate și **s.r.** de superioritate, existentă în latină, a fost transmisă și limbilor romanice, care au inovat în privința mărcii diferențiatoare. • În limba română, articolul demonstrativ ca marcă a **s.r.** a apărut probabil în protoromână. În româna veche, **s.r.** avea aceleași forme cu comparativul, de care se diferenția contextual (*Israil de toți feciorii săi mai vârtos iubiia pre Iosif*). Diferențierea începe în sec. 17 (*călugării cei mai de gios*), cu adjectivul / adverbul plasat înainte sau după cuvântul determinat. *A.Ș.*

relativă, propoziție ~, vezi **atributivă, propoziție ~.**

relative (completive, subiective), construcții ~, vezi **infinitivale relative, construcții ~.**

relativ-interogativ, adverb ~, vezi **relativ, interogativ, adverb ~.** Sunt numite astfel, cu un termen generic, adverbele pronominale relative și cele interogative datorită omonimiei lor gramaticale. *A.Ș.*

relativ-interogativ, pronume și adjectiv ~, vezi **relativ, interogativ, pronume și adjectiv ~.** Sunt numite astfel, cu un termen generic, **p.r.** și cele **i.** (precum și adjectivele corespunzătoare) datorită omonimiei gramaticale în care intră. Între clasa pronumelor (adjectivelor) relative și clasa pronumelor (adjectivelor) interogative există totuși deosebiri de inventar (pop. *de* este numai relativ, nu și interogativ, *al câtelea* e numai interogativ, nu și relativ) și de comportament sintactic (pronumele relativ se combină cu demonstrative – *ceea ce, cel ce* –, în îmbinări cu grade diferite de sudură). *A.Ș.*

relaţie, complement circumstanţial de ~ (limitativ, referenţial). Termenii *limitativ* și *referențial* sunt rar folosiți. Valori: exprimă privința / punctul de vedere din care este valabilă o acțiune / însușire și anume obiectul la care se limitează acțiunea / însușirea (*L-a depășit în realizări; rău la inimă; participare inferioară numeric*) sau punctul de vedere din care este făcută comunicarea (*Cât despre noi, suntem de aceeași părere*). A fost desprins din complementul indirect*, care era conceput mai larg, și din circumstanțialul de mod*. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Căzându-se de acord în ce privește data, s-a anunțat conferința*); adjective; adverbe (*Se exprimă corect gramatical, dar impropriu stilistic*);

construcţii comparative (*drum cât satul de lung*) sau care conţin nume de unităţi de măsură (*masă de 1 m de lată*). • Se exprimă prin: substantive / substitute ale acestora precedate de prep. / loc. prepoziţionale *asupra, ca, (cât) despre, (cât) pentru, cu, de, din, după, în, la* (*slab ca manager*; *Cât despre creşterea nivelului de trai, nici vorbă de aşa ceva*); adjective precedate de prep. *de* (*De ordonaţi, sunt ordonaţi*) sau de anumite locuţiuni prepoziţionale; adverbe fără prepoziţii (*inferior cantitativ*) sau cu prep. *de* (*De repede, merge repede*); verbe la supin cu prep. *de* (*De îngrijit m-a îngrijit*); (livresc) verbe la infinitiv cu prep. *în* (*bună în a conduce afacerile*). **C.r.** exprimate prin adjective / adverbe / verbe la supin cu prep. *de* sau substantive / substitute ale acestora cu loc. prepoziţională *cât despre* contribuie la reliefarea părţii de propoziţie pe care o anticipează. **C.r.** poate fi exprimat sau, după alte păreri, introdus prin construcţii evasilocuţionale care conţin anumite substantive cu sens abstract sau adverbe urmate de prepoziţii cu cazul acuzativ sau de cazul genitiv şi care sunt interpretate, în acest al doilea caz, ca locuţiuni prepoziţionale: *apropo / în materie / legat de, cu privire / privitor / referitor / relativ la, din partea / punct(ul) de vedere, în legătură cu, în privinţa / problema, sub aspect(ul) / raport(ul), despre / din partea* (*Despre partea închinării, însă, doamne, să ne ierţi*. Eminescu). • De valoarea **c.r.** se apropie şi alte părţi de propoziţie urmate de o pauză cu valoare stilistică de accentuare / ezitare, de exemplu subiectul (*Copilul – era tot ce dădea un sens vieţii ei*). • Topica: **c.r.** exprimate prin adjective / adverbe / supin cu prep. *de* sau substantive / substitute ale acestora cu loc. prepoziţională *cât despre* au topică fixă înainte de elementul regent.

Construcţia de tipul *a o cheltui nu o cheltuiră* s-a păstrat până în perioada contemporană în subdialectul maramureşean.

În latină se exprima prin genitiv sau acuzativ fără prepoziţii (construcţii care nu s-au păstrat în limbile romanice), care erau concurate de ablativul de relaţie cu sau fără prepoziţie. Limbile romanice introduc **c.r.** prin prepoziţii sau locuţiuni prepoziţionale (rom. *de*, it. *di*, fr. *de*; rom. *relativ la*, fr. *relatif à* etc.). Şi în celelalte limbi romanice există **c.r.** corespunzătoare unor tipuri din română: fr. *pour moi / ma part, selon moi*, it. *per / secondo me*, sp. *para / según me*; sp. *Como ordenados, son ordenados*; fr. *table de 1 m de long*; it. *ciecco da un occhio* etc.; **c.r.** exprimat în româneşte prin supin îi corespund în celelalte limbi romanice **c.r.** exprimate prin infinitiv (fr. *Pour me soigner, elle m'a soigné*; it. *facile a dirsi*); **c.r.** poate fi introdus şi prin locuţiuni prepoziţionale ca fr. *relativement à* (modelul rom. *relativ la*), sp. *referente a* şi exprimat sau, după alte păreri, introdus şi prin construcţii care conţin anumite substantive cu sens abstract: fr. *sous le / au point de vue...* (modelul rom. *din punct(ul) de vedere*), sp. *desde el punto de vista...* „din punct(ul) de vedere" etc. • În româna literară veche, **c.r.** era introdus prin prep. *de, despre, la* şi, după unele păreri, şi (mai rar) prin alte prepoziţii / locuţiuni prepoziţionale, în construcţii care pot fi însă interpretate şi drept alte tipuri de complemente (indirecte*, de scop*). În traducerile din sec. 16 din slavonă apare şi un **c.r.** determinând anumite adjective (de tipul *destoinic / vinovat morţiei*. *Codicele Voroneţean*, Coresi), exprimat prin substantive în dativ şi calchiat după construcţiile slave corespunzătoare – tip care nu se mai regăseşte în sec. 17. În perioada 1640–1780, **c.r.** se exprima prin substantive / substitute

ale acestora / adjective precedate de prep. *de, despre, la, pentru, de către* sau prin verbe la infinitivul lung (*nesăţioasă de a uciderea ale oamenilor suflete*. Dimitrie Cantemir) sau scurt fără prepoziţie (*a o cheltui nu o cheltuiră*. Varlaam) – ultima construcţie păstrată până în perioada contemporană în subdialectul maramureşean; supinul cu această funcţie a fost atestat în textele vremii o singură dată (*Die ominit nu-i vernică. Cântece câmpeneşti cu glasuri rumâneşti*). În traduceri din slavă din sec. 17 se întâlnesc, foarte rar, construcţii cu prep. *în / spre*, interpretabile drept **c.r.** sau, uneori, complemente indirecte (*Zicea că nece în legea jidovilor, nece în bisêrecă, nece spre împăratul n-au greşit. Noul Testament de la Bălgrad*). În perioada 1836–1881, tendinţa înlocuirii conjunctivului cu infinitivul se regăseşte şi în construcţii interpretabile drept **c.r.** (*S-au învoit a se raporta. Codicele civil*). În prima jumătate a sec. 20 se remarcă faptul că exprimarea unor complemente, dintre care unele sunt interpretabile drept **c.r.**, prin infinitiv cu prepoziţie (mai ales *de*) câştigă teren. • Vezi şi **reluare.** *I.V.R.*

relaţie, propoziţie circumstanţială de ~. Valori: exprimă privinţa / punctul de vedere din care este valabilă o acţiune / însuşire, aspectul la care se limitează acţiunea / însuşirea (*L-a depăşit în ce priveşte realizările; Participare inferioară în ce priveşte numărul*), punctul de vedere din care este făcută comunicarea (*Cât despre cine a fost întrebat, nu ştim încă exact rezultatul*). A fost desprinsă din completiva indirectă*, care era concepută mai larg, şi din circumstanţiala de mod*. Este o specie puţin reprezentată, uneori prin construcţii greoaie, forţate. • Elemente regente: verbe / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Căzându-se de acord cât priveşte data, s-a anunţat conferinţa*); adjective; adverbe (*Se exprimă corect în ce priveşte gramatica*); construcţii comparative (*Drum cât satul în ce priveşte lungimea*) sau care conţin nume de unităţi de măsură (*Masă de 1 m cât priveşte lăţimea*). Conective: pronume relative / nehotărâte formate cu *ori(şi)-* precedate de prep. *cât despre, (cât) pentru, în, la* ş.a. (*S-a remarcat în ce are legătură cu meseria*), adv. relativ *cât* singur sau precedat de prep. *în, întru* (*Greşeşte (în) cât estimează paguba*); conj. *(ca) să* (*Să zică şi el o vorbă bună, n-a zis*), *dacă / de* (*Vinul să-l probăm dacă / de e bun*), cele mai frecvente fiind **p.r.** stereotipe *în (ceea) ce priveşte, (în, întru) cât priveşte*, care sunt asimilabile unor locuţiuni prepoziţionale. • Modurile folosite: indicativ (cel mai frecvent), prezumtiv, condiţional-optativ, în **p.r.** introduse prin *(ca) să* numai conjunctiv. • Topica: liberă pentru **p.r.** introduse prin pronume / adverbe, care sunt însă mai frecvent antepuse regentei, numai antepunere pentru **p.r.** introduse prin *(ca) să*. • Relativ rară în româna vorbită populară, în care este introdusă cel mai adesea prin *(ca) să, că să*, fiind construită frecvent cu acelaşi verb ca în regentă (*Să le mai scape d-abia le-a scăpat; Ca să facă aşa batjocură de noi nu prea făcea*). • De valoarea **p.r.** se apropie şi alte subordonate urmate de o pauză cu valoare stilistică de accentuare / ezitare, de exemplu o subiectivă (*Să se ocupe de copil – era tot ce dădea un sens vieţii ei*).

În latină şi în limbile romanice nu este o categorie bine reprezentată şi descrisă. • În româna literară din sec. 16–18 apare foarte rar, construcţiile interpretabile (şi) ca **p.r.** fiind introduse prin conj. *că, căci, de, să* (*Pentru căci s-au învrednicit de au născut*. Antim Ivireanul; *Să mai zică ei ceva, nemica n-au mai zis. Anonimul*

Brâncovenesc; *Iară căci mă grăiești bun, adevărat grăiești că sânt bun.* Varlaam). *I.V.R.*

relaţie, verbe de ~, vezi **copulative, verbe ~.**

reluare. 1. reluarea clitică. Tip de dublare clitică* a complementului direct* și indirect* / a completivelor pronominale corespunzătoare, antepuse verbului, printr-un clitic pronominal coreferențial. Cliticul urmează complementul și de multe ori este în același caz (cu excepția reluării complementelor indirecte cu *la*) / are aceeași funcție cu complementul (*Pe X l-am recompensat; Lui X i-am dat o recompensă*), respectiv cu pronumele (dar nu și cu adjectivul) prin care este introdusă completiva directă* / indirectă* (*Pe (oriși)care (angajat) a meritat l-am recompensat*; *(Oriși)cui mi-a cerut i-am dat*). Este actualmente mai extinsă decât anticiparea*. • **R.c.** a complementului direct este obligatorie când complementul direct antepus este definit / individualizat, fiind exprimat printr-un substantiv articulat hotărât (*Cântecul (acesta) îl știu*) sau precedat de adjective posesive (*Al său cântec îl știu*), de majoritatea adjectivelor demonstrative cu excepția celor de mai jos (*Acest cântec îl știu*), de adjectiv nehotărât *fiecare* (*Fiecare cântec îl cântă de două ori*), de numerale cardinale însoțite de articol demonstrativ (*Cele două cântece le știu*), de numerale ordinale (*Al doilea cântec îl știu*), de adjective la superlativul relativ (*Cel mai recent cântec l-a compus ieri*) sau de genitive cu *al, a, ai, ale* (*Al lui cântec îl știu*), precum și când este exprimat printr-un nume precedat de prep. *pe* (cu excepțiile de mai jos): nume propriu (*Pe X îl cunosc*), numeral (*Pe amândoi îi cunosc*), pronume personal / reflexiv formă accentuată (*Pe el îl cunosc; Pe sine se cunoaște*) etc. **R.c.** a complementului direct nu este admisă când acesta, deși antepus, este exprimat printr-un substantiv nearticulat (*Marfă procură; Candidați primește*), neînsoțit de determinări, însoțit de adjective propriu-zise nearticulate (*Marfă bună / Bună marfă ai adus!*) sau precedat de adj. pronominale / adv. *asemenea, așa, atare, atâta, ce, (ori)cât, nici un, vreun* (*Ce marfă ai adus?*) și când este exprimat prin pronume care se construiesc fără prep. *pe* (*Ceva știe; Orice poate*), precum și prin pronume *cine, (alt)cineva, nimeni* (*Pe altcineva nu acceptă*). **R.c.** a complementului direct nu se produce de regulă în cazul complementului direct exprimat prin substantiv precedat de articol nehotărât (*Un copil are și ea!*), prin pronume relativ *ce*, prin pronume demonstrativ feminin cu valoare neutră *asta*. • **R.c.** a complementului indirect antepus verbului este obligatorie, în limba actuală, în majoritatea situațiilor: complement exprimat prin substantiv (*Elevilor mei le-am dat subiecte neașteptate*), numeral (*Multora / la mulți le-am dat subiecte neașteptate*) și majoritatea pronumelor (*Mie îmi dă; Sieși își dă*) cu excepția lui *(oriși)cine, (oriși)cât*, la care este facultativă (*Cui (i-)ai spus? La câți (le)-ai spus?*). **R.** complementului indirect este interzisă numai dacă ar conduce la vecinătăți imposibile de forme neaccentuate de dativ și acuzativ (*Dumneavoastră *vă mă adresez*). • **R.** se produce și în cazul completivelor directe și indirecte introduse printr-un pronume relativ / nehotărât în acuzativ (*Pe (oriși)cine a meritat l-a recompensat*), respectiv dativ (*(Oriși)cui m-a întrebat i-am răspuns, La (ori)câți m-au întrebat le-am răspuns*). Când completiva directă este antepusă regentei, **r.** ei este obligatorie.

În româna literară din perioada 1532–1640, **r.** complementului direct și indirect era facultativă; ea devine normă în perioada 1640–1780, când se mențin însă și construcții fără **r.**, care se regăsesc și în perioada 1780–1836. **R.** complementului direct și indirect ca în limba contemporană se regăsește în prima jumătate a sec. 19, dar în prima jumătate a sec. 20 se înregistrează o anumită reacție împotriva ei. Vezi și **dublarea complementului direct, dublarea complementului indirect.**

2. reluarea stilistică. Este posibilă, pentru insistență, în cazul anumitor subordonate antepuse regentei, reluate în regentă prin complemente de același tip: de agent* (*De cine trebuia, de acela a fost făcut*), de cauză* (*Pentru ce i-a făcut, pentru asta s-a supărat*), instrumentală* (*Din ce-a câștigat cinstit, din asta și-a ținut familia*), de loc* (*Unde l-am trimis, acolo s-a dus*), de mod* (*Cum i-am spus, așa a făcut*), de scop* (*Pentru ce l-am chemat, pentru asta a venit*), sociativă* (*Cu cine l-am chemat, cu acela a venit*), de timp* (*Când l-am chemat, atunci a venit*). *I.V.R.*

repetiție. Din punct de vedere morfologic, orice parte de vorbire poate fi repetată: substantiv (*Ion, când m-a văzut, Ion s-a speriat*), articol (*Era un... un... coate-goale*), adjectiv (*Avea o fată frumoasă, frumoasă*), pronume (*O va cumpăra-o*), numeral (*Veneau două câte două*), verb (*Și vorbea, vorbea, vorbea*), adverb (*Vorbea încet, încet*), prepoziție (*Are nevoie de mere, de pere, de prune*), conjuncție (*Ori mănânci, ori te culci*), interjecție (*Venea încet, pâș, pâș, pâș*). • Din punct de vedere sintactic, rezultă o parte de propoziție repetată: subiect (*Ion, când m-a văzut, Ion s-a speriat*), nume predicativ (*Era mare, mare*), atribut (*O casă mică, mică se ridica pe vârful muntelui*), apoziție (*M-am întâlnit cu Ion, Ion cu prietena lui*), complement direct (*O va afla-o*), complement indirect (*Băiatului, nu i-o dau băiatului*), circumstanțial (*Am pus-o acum cinci minute aici pe masă, pe masă aici*). **R.** este de cele mai multe ori dublă (*o casă mare, mare*) sau triplă (*o casă mare, mare, mare*); în general, un termen poate fi repetat și de mai multe ori, dar enunțul devine greu de urmărit. **R.** poate fi imediată (*masă*, în exemplul anterior) sau la distanță (*aici*). • Din punct de vedere lexical, termenii repetați pot fi identici (vezi supra) sau asemănători (cu diferențe flexionare: *frumoasa frumoaselor, ducă-se să se ducă* sau lexicale: *gol goluț, mânca-l-ar mama să-l mănânce, câine-câinește, am citit și am răscitit*). • **R.** se poate combina cu omisiunea lexicală în condițiile subînțelegerii (*vai de mine și vai de mine / vai de mine și de mine, și mai și / și mai... și mai...*). • Structurile rezultate prin **r.** sunt standardizate în diferite grade, în funcție de freevența apariției unor tipare. Grad ridicat de standardizare prezintă: conjuncțiile* repetate (*fie... fie, sau... sau, ori... ori*); prepozițiile care arată limite în spațiu sau timp (*de la 9 la 5*); adjectivele / adverbele repetate echivalente cu un superlativ absolut* (*frumoasă, frumoasă; frumoasa frumoaselor = foarte frumoasă; băiat de băiat*, recent și argotic), unele părți de vorbire compuse (interjecții compuse, *pic-pic-pic*; adverbe compuse, *aici-aici*) și locuțiuni (locuțiuni adverbiale*, *din când în când*; locuțiuni numerale*, *doi câte doi*); o formă avansată de standardizare se întâlnește la unele părți de propoziție: complementul circumstanțial de relație*, actualizat uneori prin **r.** (*De frumoasă, e frumoasă*), subiectul intern* (*Ploaia plouă*) și complementul intern* (*Am visat un vis*); dintre aceste repetiții, unele sunt tautologii: *Casa e casă, masa*

e masă; Am spus ce-am spus (unele structuri fixe, emfatice, altele construcții tautologice ad-hoc). Cele mai frecvente **r.** sunt nestandardizate. • În anumite situații sintactice repetarea unor cuvinte este obligatorie din rațiuni gramaticale: repetarea prepoziției înaintea fiecăruia dintre termenii coordonați (*Cărțile de citire și de matematică vor fi date înapoi la sfârșitul anului școlar*), a articolului posesiv înaintea fiecăruia dintre termenii coordonați (*Nu am aflat răspunsul tău, al Mariei și al Simonei*), repetarea auxiliarului când sunt coordonate două verbe (*Am citit și am scris toată noaptea*), repetarea conjuncției *să* în fața fiecăruia dintre verbele coordonate (*Vreau să vin și să vorbesc cu tine*). În limba actuală, tendința de a nu repeta prepoziția, articolul și mai rar auxiliarul. Termenul opus **r.** obligatorii este omisiunea. Se recomandă evitarea **r.** rezultate din inabilități de redactare (o **r.** frecventă este cea a pronumelui relativ *care*). În stilul administrativ apar unele **r.** cu scopul clarității. • **R.** au valori semantice și stilistice în strânsă legătură cu co-textul; indică: durata (*și a mers, a mers*), intensitatea (*vorbea tare, tare*), cantitatea (*a adus multe, multe*), succesiunea (*rând pe rând*), calitatea (*bob de bob, băiat de băiat*), distribuția (*veneau tot unu, unu*), progresia (*bucăți-bucățele*), alternanța (*fețe, fețe*), perioada (*veneau tot lunea, lunea*), reciprocitatea (*mână în mână*), aproximația (*mai-mai să-l cred*).

În latină avea productivitate mai mică față de limbile romanice. Era folosită în special ca figură retorică, dar și în structuri lexicale și gramaticale (*magis magisque, et modo modo, dulcis et dulcis*). Apărea atât **r.** imediată, cât și cea la distanță (*suscepi causam, Torquate, suscepi erepti enim estis ex credulissimo... interitu, erepti*). **R.** dublă era mai frecventă în raport cu cea triplă. • În limbile romanice apar toate formele de **r.**, la toate clasele morfologice, pentru toate părțile de propoziție. *A.Ș.*

reromanizare. Proces de întărire a caracterului romanic originar (vezi **romanitate**) al limbii române (= dacoromâne) prin influența latină* cultă sau savantă și a altor limbi romanice (italiana și franceza). Creat de S. Pușcariu în 1940, termenul **r.** s-a impus în lingvistica românească (consacrându-se în defavoarea sinonimului *relatinizare** și fiind concurat actualmente de sinonimul mai nou *occidentalizare* romanică*), deși a fost criticat pentru faptul că ar putea induce interpretări greșite în sensul pierderii anterioare a romanității. Împrumuturi latino-romanice* încep să apară din epoca veche (sporadic chiar din sec. 16, înmulțindu-se treptat în sec. 17 și în primele trei sferturi ale sec. 18), dar **r.** propriu-zisă, ca fenomen de amploare și cu manifestări variate, datează de la sfârșitul sec. 18 și a cunoscut înflorirea maximă în sec. 19. **R.** lingvistică se datorează contactelor cu civilizația și cultura occidentală, în primul rând învățământului limbii latine în școlile (greco-)catolice din Ardeal, Roma și Viena, învățământului limbii franceze în țară (prin preceptori familiali și în pensioane particulare) și mai ales în străinătate, călătoriilor în vestul Europei (Franța, Italia, mai târziu Spania) și vastei activități de traduceri (beletristice și nebeletristice). Promotori ai **r.** au fost toți reprezentanții Școlii Ardelene (în mod deosebit Paul Iorgovici) și ai curentului latinist, I. Heliade Rădulescu, Gh. Asachi și scriitorii pașoptiști; ultimii au luptat însă contra abuzului de împrumuturi care amenința unitatea limbii. • **R.** a vizat îndeosebi lexicul, formarea cuvintelor și frazeologia, dar și celelalte

compartimente ale limbii: gramatica (atât morfologia, cât și sintaxa), mai puțin fonetica; de asemenea, a influențat decisiv ortografia. • În vocabular **r.** a constat într-o îmbogățire masivă cu numeroase cuvinte, nu totdeauna referitoare la noțiuni noi, legate de modernizarea societății și de evoluția tehnico-științifică, ci și cu termeni care se alătură unora de alte origini, ceea ce a dus la dezvoltarea sinonimiei, la nuanțări semantice și la restricții / specializări în distribuția cuvintelor. Vezi și **lexic; neologism; latină, influență ~; latino-romanic, împrumut ~; dublete. R.** lexicală s-a produs nu numai prin împrumuturi directe din latină și din limbile romanice occidentale, ci și prin împrumuturi indirecte, trecute prin filiere neromanice (polonă, maghiară, neogreacă, germană, rusă, engleză). **R.** contribuie la internaționalizarea lexicului. Asemănarea până la identitate a unor împrumuturi latino-romanice cu cuvinte moștenite din latină a favorizat **r.** prin integrarea firească a neologismelor în limba română și a permis chiar analizarea unora dintre ele printr-un lexem moștenit (de ex., *credibil* și *credul* raportate la *a crede*; *local, localitate, localiza* la *loc*; *portabil* la *purta*; *tacit* și *taciturn* la *a tăcea*). Adaptarea românizată a unor împrumuturi latino-romanice (de ex., *demn* < lat. *dignus*, *înclina* < fr. *incliner*, lat. *inclinare*) estompează și ea granița dintre neologisme și cuvintele moștenite. În formarea cuvintelor **r.** a dus la revigorarea unor procedee slab reprezentate în trecut: prefixarea* și compunerea* (mai ales cea tematică), la împrumutarea unui număr important de formanți, deveniți productivi (prefixe ca *anti-, ex-, extra-, in-, re-, super-*; sufixe ca *-al, -ant, -bil, -ism, -ist, -iza*; elemente de compunere, adesea raportabile la lexeme moștenite: *carni-, frigo-, multi-, somni-, uni-*) și la întărirea unor afixe (prefixele *a-, pre-, sub-*; sufixul *-ar*) sau dublarea altora (prefixele *de-, pro-*; sufixele *-tate, -ură*); foarte frecvent este fenomenul calcurilor de structură, totale (de ex., *deznodământ, întreține* după fr. *dénouement, entretenir*) sau parțiale, respectiv semicalcuri (*propăși* după lat. *progredior, menține* după fr. *maintenir*). • În frazeologie s-au produs atât împrumuturi (*bal mascat, coloană vertebrală, fond de ten, vizită medicală*, toate din franceză, uneori neadaptate: latinisme ca *ad litteram, alma mater, curriculum vitae, magna cum laude*, franțuzisme ca *avant la lettre, coup de foudre, parti pris, pour la bonne bouche, tête à tête*, italienisme ca *a giorno, con brio, dolce far niente*), cât și calcuri (*cal de bătaie, lună de miere, rădăcină pătrată, șarpe cu clopoței, plin de sine, a bate în retragere, a-și da aere, a-și face sânge rău*, toate după franceză). • În morfologie **r.** se realizează prin întărirea unor structuri moștenite și prin revenirea la trăsături general romanice de care româna se îndepărtase în evoluția ei anterioară (protoromână și epoca veche); în această situație sunt slăbirea genului neutru (în favoarea celui masculin), reducerea alternanțelor fonetice în flexiune, slăbirea flexiunii cazuale și a acordului în caz, extinderea articolului proclitic de G.-D. *lui*, întărirea infinitivului (în defavoarea conjunctivului) și a pasivului analitic cu auxiliarul *a fi* (față de pasivul reflexiv). • În sintaxă **r.** a dus la modificări în topică (dezvoltarea antepunerii atributului adjectival) și la perfecționarea construcției propozițiilor dezvoltate și mai ales a frazelor. Fără să fie numeroase, sunt importante împrumuturile de prepoziții (*a* distributiv, *contra, per, via*) și de conjuncții (*or*); mai numeroase sunt împrumuturile și calcurile la locuțiuni prepoziționale (*în vederea, vizavi de*) și conjuncționale (*chit că, dat fiind că, din cauză*

că, din moment ce, o dată ce). • În fonetică și fonologie **r.** a avut ca efect mai cu seamă noi distribuții ale unor foneme, apariția lor în poziții deloc sau puțin cunoscute anterior: vocala *ė* nepreiotată la început de cuvânt (*elev, erija*) și de silabă (*alee, influent, poem*), *a* protonic (*ataca, compara*), diftongul *ǫa* neaccentuat (*voala*), consoanele velare *c* și *g* + *u̯* (*acuarelă, lingual*), frecvența grupurilor consonantice *cs* (*ax, axă*) și *gz* (*examen, exista*). Ca elemente total noi se pot cita vocalele anterioare labializate *ö* (*bleu, pasteuriza*) și *ü* (*alură, tul*), grupuri consonantice rare ca *ngv* (*lingvistică, sangvin*), *nct* (*punct, sanctifica*), *stm* (*astm*). De asemenea, **r.** a făcut să crească numărul cuvintelor mai lungi decât media (de ex., *extrateritorialitate, radiodifuziune*). • În scriere **r.** s-a făcut prin însăși adoptarea alfabetului latin* (cu unele reguli ca în italiană) și i se datoresc în timp diverse manifestări ale etimologismului în ortografie*, unele prezente și în ortografia actuală (litera *â*, forma verbală *sunt* și mai ales scrierea unor neologisme ca în limbile de origine; de ex., *curriculum vitae, bleu, quattrocento*).

R. a caracterizat inițial exclusiv limba literară și doar unele efecte ale ei (în special din lexic și din frazeologie) au pătruns ulterior și la alte niveluri (familiar, popular). Ea a avut loc, sub influența iluminismului, în toate provinciile românești ale epocii – cu organizații statale diferite până în 1859, respectiv 1918 –, în mod paralel, dar parțial diferențiat din punct de vedere sociocultural și lingvistic: în Ardeal **r.** s-a produs preponderent prin influența latină directă sau prin intermediar german ori maghiar, fiind o acțiune a păturilor sociale mijlocii, deschisă chiar spre iobagi, încurajată de biserică (în prima etapă numai de cea greco-catolică) și subordonată ideii de emancipare națională; în Țara Românească și Moldova a predominat influența limbilor romanice menționate, directă sau prin intermediul limbilor neogreacă și rusă, și a fost o acțiune laică (având chiar împotrivirea bisericii ortodoxe), pornită de la păturile sociale de sus (boierime) și deci cu caracter elitist, deschis treptat (mai întâi în Muntenia, mai târziu în Moldova) spre pături sociale inferioare, în parte prin iradierea culturii românești din Ardeal, de unde au venit mulți profesori în Principate. *M.A.*

restrictivă, propoziţie circumstanţială ~, vezi **excepție, propoziție circumstanțială de ~.**

Romania. Termenul, creat după modelul denumirilor teritoriale latine în *-ia* (*Gallia, Hispania, Germania, Britannia*) a fost utilizat pentru prima oară la începutul sec. 5 de către istoricul roman Paulus Orosius (*Historia aduersus paganos*) ca sinonim pentru *imperium romanum* sau *orbis romanus*. Prăbușirea Imperiului Roman de Apus a determinat evoluția termenului spre o accepțiune etnico-lingvistică în Occidentul latin, unde a ajuns să desemneze ansamblul teritoriilor moștenitoare ale civilizației romane, caracterizate, în primul rând, prin modul de „a vorbi ca romanii“ (*romanice parabolare, fabulare*). Conservarea, ca entitate statală, a Imperiului Roman de Răsărit, ulterior Imperiul Bizantin, a determinat, în această parte a fostului Imperiu Roman, conservarea sensului politic inițial al termenului, devenit nume pentru Bizanț și pentru posesiunile acestuia. • În romanistică, termenul a fost utilizat pentru prima oară de Gaston Paris în 1872 (titlul importantei reviste de romanistică apărute în acest an, al cărei fondator, alături de G. Gröber, a fost).

R. desemnează ansamblul teritoriilor pe care se vorbesc limbi romanice, atât ca urmare a romanizării și a diferențierii dialectale a latinei (fragmentarea lingvistică a R.) – soldate cu formarea limbilor romanice, cât și ca urmare a extinderii acestora în zone extraeuropene (din America, Asia, Australia, Oceania), care alcătuiesc așa-numita R. nova. În sens restrâns, R. desemnează ansamblul idiomurilor romanice. Semnificativă în acest sens este folosirea termenului în clasificarea genetică și tipologică a idiomurilor romanice. • Clasificarea genetică curentă împarte idiomurile romanice în două grupe, considerate descendente ale unor latinități distincte, orientale – româna, dalmata și dialectele italiene centro-meridionale, inclusiv toscana, și occidentale – celelalte idiomuri: dialectele italiene septentrionale, idiomurile iberoromanice, galoromanice și retoromane. Frontiera dintre cele două Romanii o constituie, după romanistul elvețian Walther von Wartburg, autorul acestei clasificări (1936) linia La Spezia–Rimini, care traversează (imaginar) Italia de la vest la est, între actualele localități La Spezia și Rimini, prelungindu-se peste Adriatică. În viziunea lui Warburg, linia La Spezia–Rimini marchează prima mare diferențiere dialectală a latinei care, încă din sec. 3 d.Hr., s-ar fi scindat în două arii opuse: R. Orientală (teritoriile situate la sud și est de linia La Spezia – Rimini – Italia peninsulară, provinciile romane balcanice –; de aceea, elementele de origine latină din albaneză și din limbile slave meridionale reprezintă și ele vestigii ale latinității orientale) și R. Occidentală (teritoriile din nordul și vestul liniei – nordul Italiei, Gallia, Raetia, Iberia, Africa). Trăsăturile pe baza cărora sunt stabilite cele două arii sunt două fenomene fonetice: tratamentul lui *s* final (pierdut în R. Orientală și conservat în cea Occidentală) și al oclusivelor surde *p*, *t*, *k* și a lui *s* în poziție intervocalică (conservate în R. Orientală și sonorizate în R. Occidentală), în cuvintele latine transmise limbilor romanice. Din punctul de vedere al tratamentului surdelor intervocalice, R. Orientale i se alătură și sarda (fenomenele de sonorizare din dialectele logudorez și campidanez fiind o inovație independentă târzie): lat. *nepote* > rom. *nepot* (dalm. *nepaŭt*, sic. *niputi*, scr. *neput*, sd. *nepote*); lat. *ficatum* > rom. *ficat*, dalm. *fekaut*, scr. *pikat*; lat. *casa*, sic. *casa* (în opoziție cu sp. *hígado*, fr. *foie* – în care după sonorizare consoana a dispărut, it. *fegado*). Mai importantă, având în vedere caracterul ei de inovație, este pierderea lat. *-s*. W. von Wartburg a atribuit-o aspectelor sociologice ale romanizării provinciilor balcanice, considerând-o o veche trăsătură a latinei vulgare (atestată deja la Plaut), care s-a impus în Italia centro-meridională și a fost transplantată în restul teritoriilor R. Orientale prin intermediul coloniștilor din aceste zone, recrutați, în primul rând, din păturile inferioare ale societății romane. S-a demonstrat însă că *s* a constituit o realitate fonetică și în epoca imperială, dispariția lui fiind considerată relativ recentă (după J. Herman, la o dată posterioară prăbușirii Imperiului Roman), explicată de unii prin fenomene de fonetică sintactică (G. Rohlfs, H. Lausberg). Semnificative în acest sens sunt inscripțiile, începând cu cele de la Pompei, în care formele fără *-s* sunt, cantitativ, nerelevante în comparație cu cele care prezintă un *-s* stabil sau cu cele care atestă dispariția lui *-m* sau *-t*, consoane absente din toate limbile romanice, păstrate doar ca vestigii sporadice. Indiferent de cauzele și data acestei inovații, ea constituie o trăsătură importantă a R. Orientale, mai ales

prin mutațiile provocate în flexiunea nominală și verbală. În flexiunea nominală a avut ca rezultat generalizarea desinenței de nominativ plural a declinării 2 latine (*i*) ca marcă a pluralului tuturor substantivelor masculine și a celei de nominativ plural a declinării 1 latine (*e*) ca marcă a pluralului substantivelor feminine: rom. *dinți*, it. *denti*, dalm. *dyantš* (unde *-i* a dispărut după ce a palatalizat consoana finală a temei), în opoziție cu fr. *dents* – pronunțat în franceza veche, astăzi numai în cazurile de *liaison*, sp. *dientes*, pg., cat. *dentes*; rom. *case*, it. *case* (dar sp., pg. *casas*). În flexiunea verbală a avut ca rezultat generalizarea lui *-i* ca marcă a pers. 2 sg.: rom. *cânți*, it. *canti* (dar surs. *cantas*, fr. *chantes*, oc. *cantas*, cat. *cantes*, sp., pg. *cantas*). Recunoscând validitatea distincției între **R.** Orientală și Occidentală din perspectivă genetică, romanistul Amado Alonso a atras atenția (1943) asupra necesității ca, în clasificarea limbilor romanice, să fie luată în considerație întreaga lor istorie, de la romanizare și până astăzi. Din această perspectivă, el alătură româna francezei, considerându-le idiomuri negrupabile, infidele față de latină, fiecare într-un fel specific și din cauze diferite (separarea timpurie a Daciei de Imperiul Roman în cazul românei, romanizarea târzie și superficială a Galiei în comparație cu celelalte provincii occidentale în cazul francezei), opuse restului limbilor romanice, mai fidele, încadrate în **R.** continua. Vezi **clasificarea limbii române.** *J.B.M.*

romanitatea limbii române. Rezultă din însăși definiția genealogică a limbii române conform căreia limba română continuă latina vorbită în regiunile dunărene ale Imperiului Roman. Româna păstrează esența limbii latine, în primul rând structura gramaticală. Nu se poate forma o frază fără întrebuințarea obligatorie a elementelor latine: prepoziții și conjuncții (*cu*, *de*, *în*, *la*, *pe*, *și*), adverbe (*când*, *unde*), pronume (flexiunea pronumelui personal* mai bogată decât în oricare limbă romanică). Flexiunea nominală* mai dezvoltată decât în celelalte limbi romanice. Toate desinențele flexiunii verbale* sunt latinești. Deosebirile față de latină pot să se regăsească și în alte limbi romanice (viitor* și perfect compus* analitice, condiționalul*) sau pot fi inovații proprii limbii române (crearea articolului posesiv* și a articolului demonstrativ*, cumul de mărci* pentru unele categorii gramaticale). Unele dintre inovații au fost explicate fie ca evoluție internă, fie ca influență externă, mai ales datorită substratului traco-dac* (postpunerea articolului) sau superstratului* slav (genul neutru*). Sintaxa continuă structura latinească; unele inovații există și în celelalte limbi romanice (complementul direct* nume de persoane, dublarea pronumelui personal). Sistemul de formare a cuvintelor îl continuă pe cel latin (prefixe, sufixe), îmbogățit cu unele elemente din limbile cu care a intrat în contact. Structura fonologică latinească s-a modificat la fel ca în restul Romaniei (dispariția opoziției de cantitate vocalică și consonantică, apariția unor sunete noi care stabilesc noi opoziții: de ploziune*, de palatalizare*, de localizare*). Chiar și sunetele caracteristice românei, vocalele *ă*, *î*, diftongii *ea*, *oa*, au fost explicate recent pornind de la situații din celelalte limbi romanice prin evoluții interne (A. Avram, Marius Sala). Vocabularul se dovedește a fi în mare măsură latin în partea cea mai stabilă (fond principal lexical*, vocabular reprezentativ*).

R.l.r. a fost percepută în tot cursul istoriei. Semnificativ este faptul că numele

romanus (> rom. *rumân* > *român*) s-a păstrat ca nume etnic numai la români pentru că românii erau atunci, la răsărit de Munții Dinarici, singura populație romanică între alte neamuri. Conștiința descendenței romane la români apare în sec. 16 (Coresi, *Apostolul, Cronograful* lui Moxa) și continuă la cronicari (Gr. Ureche). • **R.l.r.** subliniată în scrierile unor cărturari europeni: G. Genebrardus, Andrés de Poza – sec. 16. Hieronymus Megiser – 1063, Andreas Müller – 1680, Griselini – 1780, L. Hervás y Panduro – 1787 a fost analizată de E. Coșeriu, *Limba română în fața Occidentului*. *M.S.*

romanizare. Proces istoric complex, care constă în adoptarea de către băștinașii unui teritoriu cucerit de romani a limbii, felului de viață, culturii, religiei cuceritorului. Factorul primordial și definitoriu al **r.** îl constituie cel lingvistic, deoarece elemente ale culturii materiale și spirituale romane au pătruns și dincolo de granițele Imperiului și în provinciile rămase neromanizate (cele din Orientul elenistic, Britannia, Germania, Illyricum, unele regiuni din Africa de Nord etc.), după cum elementele culturii autohtone (port, artă, religie, tehnică meșteșugărească etc.) au supraviețuit și după **r.** Condiția principală a declanșării procesului o constituie cucerirea teritoriului și, prin aceasta, implantarea administrației romane, a armatei, a unor coloniști, a sistemului educativ etc. Teritoriile romanizate din afara provinciilor reprezintă fie iradieri ale **r.**, produse încă în antichitate, fie mișcări de populație ulterioare. **R.** nu este rezultatul constrângerii (numai funcționarii erau obligați să cunoască limba latină), ci, pe de o parte, al interesului populației autohtone de a se integra în viața economică, socială și politică a Imperiului, iar pe de alta, al prestigiului civilizației romane și al limbii latine (provinciile de limbă greacă și aparținând ariei de cultură greacă n-au fost romanizate). Factorii adjuvanți ai **r.**, care au putut influența profunzimea și durata procesului sunt: 1. Stabilirea în provincii a unor coloniști latinofoni, mai ales în orașe (vezi **urbanizare**), dar și în localități rurale, în general nou create (*uillae, uillae rusticae*). 2. Dislocarea unor unități militare pe arii foarte largi, mergând până la puncte extreme ale frontierei (de ex., în estul Daciei, la Angustiae, azi Brețcu, județul Covasna); până în sec. 3 d.Hr. legiunile erau compuse din cetățeni latinofoni (indiferent de proveniența lor geografică), iar unitățile auxiliare din provinciali romanizați; chiar și după sec. 3, când în legiuni sunt recrutați și soldați provenind din populații aloglote, limba comenzilor era latina (chiar și în partea orientală a Imperiului, cel puțin până în sec. 6). Trupele erau cazate în tabere fortificate (*castra*) așezate la frontiere, de-a lungul căilor de comunicație și în puncte de importanță strategică; de acestea depindeau și așezări civile (*canăbae*). Datorită prestigiului social al armatei, centrele militare deveneau un punct de atracție pentru autohtoni și prin aceasta un factor de **r.** 3. Crearea în provincii a sistemului roman de învățământ cu trei trepte: învățământul primar (*ludus litterarius*), cel secundar (predat de *grammaticus*) mai puțin generalizat, unde se învățau noțiuni de literatură (explicarea textelor literare, mai ales poetice) și de gramatică, dar și, mai rar, matematica, geometria, muzica, și cel superior (predat de *rhetor*), care avea ca scop formarea oratorului. Existența școlilor în Dacia și Moesia Inferior este dovedită nu numai de răspândirea scrisului (inscripții*, unele în versuri), ci și de descoperirea unor exerciții de scriere, a unor monumente figurate

reprezentând scene de şcoală. Nu pare să fi existat, în Dacia cel puţin, învăţământ superior, retoric. 4. Răspândirea în provincii a cultelor religioase din Imperiu, în dauna celor tradiţionale; cultul imperial permitea autohtonilor şi persoanelor de condiţie socială inferioară accesul la demnităţi religioase (colegii de *augustales*). Creştinismul, răspândit în Dacia spre sfârşitul stăpânirii romane, dar existând în Moesia din sec. 2 (în sec. 4 exista o episcopie la Tomis, iar Wulfila fusese numit episcop al unei regiuni din nordul Dunării), de unde a trecut în Dacia în sec. 4; adresându-se în primul rând straturilor de jos ale societăţii, creştinismul a contribuit la difuzarea limbii latine în medii cu mai puţin acces la învăţământ. 5. Dezvoltarea unei dense reţele de comunicaţii, care unea provinciile dunărene cu cele învecinate şi străbăteau în sensuri multiple provinciile, facilitând circulaţia oamenilor, unii dintre ei stabilindu-se în Dacia. 6. Relaţiile economice dintre romani şi autohtoni, aceştia din urmă fiind atât producători, cât şi cumpărători, care veneau în contact cu negustorii romani veniţi din alte provincii, inclusiv din cele occidentale (Italia, Gallia). 7. Acordarea treptată a drepturilor politice şi chiar a cetăţeniei romane; perspectiva acestor drepturi şi posibilitatea de a ieşi din cadrul îngust al vieţii provinciale au mărit interesul autohtonilor pentru învăţarea limbii latine, beneficiara unui prestigiu nu numai cultural, dar şi economic şi social. Procesul, extins de-a lungul mai multor generaţii, al **r.** lingvistice poate fi imaginat în mai multe faze (a căror durată variază de la o regiune la alta): a. latina era numai limba oficială a administraţiei, a armatei, a coloniştilor, şi nu era folosită de autohtoni, care n-au învăţat-o decât în relaţiile cu romanii (această fază nu e echivalentă cu **r.**, ea reprezentând situaţia de bilingvism parţial, comun tuturor provinciilor, chiar şi celor neromanizate); b. latina devine principalul mijloc de comunicare a întregii populaţii, limba sau limbile autohtone rămânând un mijloc de comunicare paralel, de difuzare restrânsă, familială şi locală (în această fază, care reprezintă începutul **r.**, pătrund în latina provincială elementele de substrat*); c. latina devine mijlocul de comunicare unic, limba autohtonă fiind treptat abandonată (din acest moment, **r.** devine ireversibilă); abandonarea limbii autohtone depinde de statutul acesteia (limbile scrise, cu început de literatură, unitare, rezistă mai mult).

Dacă **r.** Moesiei s-a desfăşurat timp de mai multe secole (a devenit provincie în anul 15 d.Hr. şi a fost pierdută de Imperiu la începutul sec. 7, fiind în tot acest răstimp intens militarizată), durata relativ scurtă a **r.** Daciei se explică atât prin caracterul neliterar şi, după toate probabilităţile, neunitar al limbii autohtone, cât şi prin colonizarea masivă a provinciei, atrăgătoare din punct de vedere economic şi cu o densitate scăzută a populaţiei băştinaşe. Aceşti factori au determinat şi iradierea **r.**, după retragerea administraţiei romane, în afara provinciei; cu certitudine antică este **r.** câmpiei Munteniei şi a sudului extrem al Moldovei (această populaţie, romanizată şi creştină, a constituit nucleul credincioşilor episcopatului deţinut de Wulfila). Prestigiul persistent al latinei, devenită şi limbă a creştinismului, a contribuit la iradierea **r.** şi la menţinerea ei în timpul migraţiei popoarelor de la sfârşitul antichităţii. *I.F.*

română comună, vezi **protoromână.** Termenul, cu cea mai largă răspândire (Al. Rosetti, I. Şiadbei, Al. Graur, E. Petrovici, Em. Vasiliu, M. Sala,

Matilda Caragiu Marioțeanu), subliniază faptul că este vorba de perioada de dezvoltare în comun a viitoarelor dialecte românești. Fără un adaos ca *primitivă, timpurie* sau *(stră)veche*, poate crea confuzii cu (daco)româna ca limbă națională din perioada modernă, întrucât termenul **r.c.** este pasibil de două interpretări: referitor la comunitatea inițială (= germ. *Urrumänisch*) sau referitor la cea ulterioară (= germ. *Gemeinrumänisch*). *M.A.*

română, influență ~. S-a exercitat asupra cvasitotalității limbilor slave (mai ales bulgara, macedoneana, sârba, slovaca, ucraineana și polona, dar și ceha, slovena, rusa și belarusa), a limbii maghiare, neogrecești, turcești, albaneze, țigănești, de asemenea, asupra mai multor idiomuri vorbite pe teritoriul României (dialectele germane sas și șvab, idiș, iudeospaniolă, friulană, armeană), asupra slavonei (vezi **slavo-român, text ~**) și a latinei medievale (vezi **latino-român, text ~**) scrise în țările române; împrumuturi izolate în alte limbi (franceză, italiană). Natura, extensiunea și ponderea **i.r.** diferă de la o limbă la alta; situații extreme sunt reprezentate de comunități originar alofone care azi sunt complet românizate (vezi **băiași, coritari, rudari**). Asupra majorității limbilor vecine sau apropiate, cu excepția bulgarei, **i.r.** a fost exclusiv orală și populară, atingând în special nivelul dialectal sau argotic, mai puțin nivelul literar. În bulgară **i.r.** s-a exercitat și asupra limbii literare în faza ei de modernizare, furnizându-i neologisme de cultură. Idiomurile vorbite pe teritoriul românesc au preluat și preiau din română atât elemente populare, cât și elemente ale limbii literare. Împrumuturile românești intrate în limbile neînvecinate sunt culturale sau livrești și au de obicei caracterul unor xenisme sau exotisme folosite pentru culoarea locală, uneori și istorică (un exemplu recent este numele instituției *securitate*, intrat în mai multe limbi occidentale). În cele mai multe limbi, **i.r.** este exercitată de dialectul dacoromân sau de limba română literară; dialectul aromân intră în discuție pentru albaneză (unde influența dacoromână este controversată), neogreacă (influența dacoromână infimă), turcă și sârbă, iar dialectul istromân în mod izolat pentru slovenă; nu s-au semnalat elemente ale unei influențe a dialectului meglenoromân. **I.r.** este mai puternică în bulgară, maghiară și ucraineană. Factorii care au favorizat **i.r.** diferă în funcție de idiomuri, țări și epoci. General valabili pentru împrumuturile directe, populare, sunt factorii geografici (vecinătatea sau conviețuirea pe același teritoriu) și cei economici (în primul rând păstoritul – practicat mult timp prin transhumanță* – ca veche specialitate românească); la aceștia se adaugă factorii politici (formarea unui stat româno-bulgar în sec. 12–13, stăpânirea otomană în sec. 15–19, diverse alianțe temporare cu țările vecine, azil acordat revoluționarilor bulgari în sec. 19, în perioada premergătoare independenței) sau culturali (relații de această natură, scrieri despre realități românești și autori români care au scris în alte limbi). Cele mai multe dintre limbile menționate au influențat și ele româna; cazuri speciale de controverse asupra direcției influenței la idiomurile a două populații de pe teritoriul României: ceangăii* și huțulii*. • Din punct de vedere metodologic este esențială distincția între **i.r.** limitată la varietățile din România ale unor idiomuri și cea extinsă la varietăți din afara mediului românesc; chiar reduse numeric, elementele existente la nivelul limbii comune sau literare sunt cele mai reprezentative, dar și în limbile literare

trebuie distinse elementele încetățenite de cele folosite numai pentru realități românești (de ex., numele unității monetare *leu*, pl. *lei*, intrat în numeroase limbi). Din păcate, nu toate cercetările efectuate oferă informațiile necesare în acest sens. • **I.r.** s-a manifestat de obicei exclusiv în lexic, în diverse domenii onomasiologice; idiomuri diferite între ele au împrumutat adesea aceleași cuvinte românești sau și-au manifestat predilecția pentru aceleași sfere semantice. Cel mai bine reprezentat, ca număr de cuvinte transmise și de idiomuri receptoare, este domeniul terminologiei pastorale (în slovacă 25 de cuvinte literare; în maghiară – literară și dialectală – peste 200): *brânză* > bulgară, belarusă, cehă, italiană, macedoneană, maghiară, neogreacă, polonă, rusă, săsească, sârbo-croată, slovacă, ucraineană; *fluier* > cehă, maghiară, polonă, sârbo-croată, slovacă, turcă, ucraineană; *găleată* > cehă, maghiară, polonă, sârbo-croată, slovacă, turcă, ucraineană; *mioară* > albaneză, maghiară, polonă, sârbo-croată, slovacă, turcă, ucraineană; *mocan* > bulgară, maghiară, turcă; *(a) pleca* „a alăpta" > cehă, polonă, slovacă, ucraineană și *plecător, -oare* > maghiară; *putină* > cehă, maghiară, neogreacă, polonă, slovacă, ucraineană; *urdă* > bulgară, cehă, maghiară, neogreacă, polonă, rusă, sârbo-croată, slovacă, ucraineană; *vătui* > cehă, maghiară, neogreacă, polonă, slovacă, ucraineană. Alte domenii: alimente: *bucată* > bulgară, belarusă, maghiară, polonă ucraineană; *mălai* > armeană, bulgară, belarusă, maghiară, polonă, ucraineană; *mămăligă* > bulgară, macedoneană, maghiară, neogreacă, polonă, rusă, săsească, sârbo-croată, slovacă, turcă, ucraineană; *merinde* > cehă, maghiară, polonă, slovacă, ucraineană; *plăcintă* > maghiară, rusă, săsească, ucraineană; îmbrăcăminte și încălțăminte: *cămașă* > macedoneană, ucraineană; *gheată* și *pantof* > bulgară; *pieptar* > bulgară, maghiară, ucraineană; *scurteică* > bulgară, maghiară, sârbo-croată; casă, mobilier și unelte: *cuptor* > bulgară, maghiară; *furcă* > bulgară, maghiară, neogreacă, săsească, sârbo-croată, ucraineană; *masă* > bulgară, macedoneană, maghiară, turcă; vehicule: *car* > polonă, slovacă, sârbo-croată; *luntre* > turcă, ucraineană; plante și fructe: *afină* > cehă, maghiară, polonă, slovacă, ucraineană; *cucută* > albaneză, maghiară, sârbo-croată; *păpușoi* > idiș, maghiară, ucraineană; *prun* > ucraineană și *prună* > maghiară; *trifoi* > săsească, ucraineană; animale: *arici* și *broască* > idiș, maghiară, neogreacă; *lup* > neogreacă, ucraineană; *păun* > bulgară, sârbo-croată; *puică* > bulgară, maghiară, polonă, sârbo-croată, slovacă; termeni entopici: *măgură* > cehă, maghiară, polonă, sârbo-croată, slovacă, ucraineană; *plai* > maghiară, polonă, sârbo-croată, țigănească, ucraineană; *râpă* > maghiară, polonă, ucraineană; meserii și statut social: *bucătar* > bulgară, ucraineană și *(a) bucătări* > maghiară; *moașă* > maghiară, sârbo-croată, ucraineană; *țăran* > idiș, maghiară, rusă, ucraineană; relații de rudenie: *cumătru* > maghiară; *cumnat* > bulgară, ucraineană; *cuscru* > bulgară, neogreacă; *fin* > ucraineană; *nepot* > idiș; *vitreg* > bulgară; părți ale corpului și boli: *bășică* > bulgară, maghiară, neogreacă, polonă, rusă, sârbo-croată, ucraineană; *blândă* > bulgară, maghiară, neogreacă, sârbo-croată; *față* > polonă, sârbo-croată, ucraineană; *gușă* > bulgară, maghiară, neogreacă, sârbo-croată, ucraineană; *rânză* > polonă, slovacă, ucraineană; substantive abstracte: *frică* > maghiară, ucraineană; *socoteală* > macedoneană; verbe: *(a) omeni* > săsească; *(a) păți* > maghiară, polonă, rusă (lipoveni), săsească,

ucraineană; adjective: *amărât* > săsească; *blând* > ucraineană; *mut* > bulgară, neogreacă; *urât* > armeană, ucraineană; adverbe: *cam* > ucraineană; ar. *cama* > neogreacă; *numai* > armeană; *oare* > bulgară, slovacă, ucraineană. Numeroşi termeni de cultură modernă în bulgară, de ex., *abonament, abonat, album, ambulanţă, batoză, broşură, bulevard, clasă, vizită, vot*. De lexic ţin şi toponimele româneşti de pe teritoriul bulgar (*Cerbul, Vakarel*), ceh (*Brusturi, Măgura*), iugoslav (*Durmitor, Ratunda*), maghiar (*Petra, Szaka*), precum şi antroponimele – nume de familie – ca *Brânză, Găleată, Ţap, Ursu* din Moravia sau *Barbat, Fecior* în Serbia. Cuvintele româneşti împrumutate de alte limbi sunt în special cuvinte moştenite din latină (*băşică, fecior, găleată, masă, plăcintă, pleca*), elemente din substratul traco-dac (*măgură, moaşă*) şi derivate pe teren românesc (*bucătar, plecător, scurteică, ţăran*), dar şi cuvinte împrumutate de română din unele limbi (maghiară, neogreacă, slavă, turcă, franceză) şi transmise altora, uneori retransmise aceloraşi limbi (de ex., *grindă, hârleţ* în bulgară). Uneori s-au împrumutat din română expresii întregi sau sintagme sudate: *calea-valea* > sârbă; *cu bani* > polonă, ucraineană; *până-i lumea* > săsească. Date orientative cu privire la numărul unităţilor lexicale explicate prin **i.r.**: 100 în polonă, câteva sute în ucraineană, peste 2 000 în maghiară. • În câteva situaţii **i.r.** depăşeşte lexicul, furnizând şi unele elemente gramaticale. Este cazul împrumutării unor numerale româneşti: *două, patru, şase, opt* în sârbă, în sistemul de numărare a oilor câte două; *cincizeci* > ţigănească. Cel mai important element gramatical datorat în mod cert **i.r.** este adverbul *mai*, preluat cu diverse valori, între care şi aceea de formare a comparativului la adjective şi adverbe, în bulgară, polonă, rusă (dial.), sârbo-croată, ţigănească, ucraineană, precum şi în texte slavo-române. Substantivele româneşti masculine şi neutre sunt împrumutate adesea în forma lor cu articolul hotărât de singular *-ul*, iar cele neutre în forma de plural cu desinenţa *-ure*; această desinenţă apare uneori şi la cuvinte de origine română la care ea nu e justificată (de ex., ucr. *lupur* „lup"). Prin **i.r.** a fost explicată dispariţia declinării sintetice în bulgară şi în graiurile sârbeşti din Banatul iugoslav. Controverse în legătură cu explicarea prin **i.r.** a postpunerii articolului hotărât în bulgară. **I.r.** în fonetică s-a semnalat în ce priveşte unele modificări de accent în graiurile sârbeşti din Banatul iugoslav.

Diferenţe în ce priveşte vechimea şi durata **i.r.** Pentru limbile slave meridionale (bulgara, macedoneana şi sârba) **i.r.** are o vechime atât de mare, încât uneori se pune problema delimitării elementelor româneşti de cele din latina balcanică sau din substratul comun; în orice caz, **i.r.** este databilă aici prin atestări care încep din sec. 13, iar contactele lingvistice continuă. În limbile slave apusene (slovacă, cehă, polonă) ea este atestată tot de prin sec. 13, dar a avut o durată mai scurtă şi o intensitate mai mică. Dintre limbile slave orientale, pentru ucraineană **i.r.** este databilă înainte de sec. 15, iar contactul lingvistic continuă; **i.r.** asupra limbii belaruse şi mai ales asupra celei ruse a fost sporadică, slabă şi, poate, numai indirectă (prin ucraineană). Vechime şi durată mare are **i.r.** asupra limbii maghiare: atestările încep din sec. 14 şi contactul continuă până în prezent. În ce priveşte neogreaca, cele două componente dialectale ale **i.r.** se deosebesc ca vechime şi durată: în timp ce influenţa aromână datează de cca 1 000 de ani şi continuă, cea

dacoromână s-a limitat la sec. 17–începutul sec. 19. **I.r.** a încetat asupra unor limbi ca ceha, slovaca, polona, turca, astăzi neînvecinate, dar e activă asupra idiomurilor minorităților din România, virtual și asupra limbii popoarelor învecinate care au grupuri de vorbitori români. • Vechimea multor împrumuturi făcute din dacoromână de limbile popoarelor vecine este dovedită de păstrarea unor fonetisme etimologice evoluate între timp în dacoromână spre alte sunete: de ex., păstrarea lui *l′* în reflexele lui *vătui*, a lui *ń* (*grui*), a lui *ḑ* (*brânză* sau *zer*), a grupului *cl′* (*cheag*), a formelor rotacizate (*afină* sau *putină*), a lui *e* + *n* netrecut la *i* (*merinde*); de asemenea, se pot invoca unele arhaisme lexicale – cuvinte și sensuri – dispărute ulterior din dacoromână: *bască* „lâna de pe oaie", (*a*) *rumina* „a rumega", *barz* „alb". *M.A.*

română primitivă. Termen folosit în două accepții: 1) = protoromână*, deci fază din istoria limbii române (O. Densusianu, S. Pușcariu, G. Ivănescu, I. Gheție); 2) = latină dunăreană*, deci varietate a limbii latine (A. Philippide: fază anterioară sec. 7 „când limba română exista ca dialect al limbii latine, iar nu ca limbă romanică aparte"). *M.A.*

română primitivă comună, vezi **protoromână.** Termen folosit de D. Macrea; preferabil în topica *română comună primitivă*. *M.A.*

românizare. Termen folosit cu trei accepțiuni, toate bazate pe sensul fundamental „transformare în român(esc)". • 1) Asimilare a unor alofoni* (indivizi sau colectivități) care adoptă limba română ca unic sau principal mijloc de comunicare. În perioada protoromână a avut loc un intens proces de **r.** a slavilor așezați pe teritoriul Daciei, în urma unei faze de bilingvism* slavo-român. Pentru **r.** mai recentă a unor foști alofoni vezi **băiași, coritari, rudari.** Controverse în legătură cu eventuala **r.** sau **rer.** a ceangăilor*. • 2) Introducerea / instaurarea limbii române, în locul uneia străine, în anumite sfere funcționale. În epoca veche, în țările române, după o perioadă de slavonism cultural, s-a produs treptat **r.** serviciului religios (de la predici din sec. 16 la liturghie în sec. 18) și a administrației (vezi **istoria limbii, limba literară**). • 3) Adaptarea formală a împrumuturilor la sistemul limbii române: adaptare grafică (*aisberg* < engl. *iceberg*; *crepdeșin* < fr. *crêpe de Chine*), fonetică (*coafor* < fr. *coiffeur* și *șofer* < fr. *chauffeur* față de variantele neadaptate cu *-ör*), morfologice (*demiu* < fr. *demi*, *jerseu* < fr. *jersey*, *maiou* < fr. *maillot*; *vampă* < fr. *vamp*), de formare a cuvintelor (înlocuire de afixe: *partinic* < rus. *partijnyj*; calcuri și semicalcuri de structură). Procedeu folosit pentru nume proprii străine, mai ales la antroponime (prenume ca *Alisa* < fr. *Alice* și nume de familie: *Gane(a)* < bg. *Ganev*; *Demetriad(e)* < gr. *Demetriadis*; *Petrovicescu* < *Petrovici* < bg., sb.; *Șăineanu* < *Șain* = germ. (idiș) *Schein*), mai demult și la toponime (*Florența, Londra, Moscova, Varșovia; Nipru, Rin*); în acest domeniu **r.** constă și în traduceri integrale, mai des la toponime (*Coasta de Fildeș* pentru fr. *Côte d'Ivoire*; *Țara de Foc* pentru sp. *Tierra del Fuego*), mai rar la antroponime (*Albescu* < ucr. *Biletki*; *Montaureanu* < germ. (idiș) *Goldenberg*). *M.A.*

româno-balcanică, vezi **protoromână.**

româno-slav, text ~, vezi **slavo-român, text ~.**

rotacism. Transformarea lui *n* intervocalic în *r* în cuvintele de origine latină este un fenomen regional în regres. Este încă viu în Țara Moților, unde coexistă faze diferite ale fenomenului (**r.**, care presupune slăbirea lui *n* intervocalic și transferarea vibrațiilor sale nazale vocalei precedente: *lũñă*, prima fază a **r.**, care presupune transformarea lui *n* slab în *r*, cu păstrarea nazalității vocalei precedente: *lũră*, și faza finală, caracterizată prin pierderea nazalității vocalei precedente: *lură*). Urme ale fenomenului apar izolat în anumite graiuri din Țara Oașului, din nordul Bucovinei și din Moldova de peste Prut. Graiurile din Crișana, ca și cele din Maramureș cunosc cazuri de falsă regresiune, care reflectă prezența **r.** într-o fază anterioară (*punoi* „puroi", *minos* „miros", *lučafini* „luceferi", *moșinoi* „mușuroi"). • **R.** este general în istroromână, unde se înregistrează exclusiv faza finală, fără nazalitate (*bire, čire*).

R. a fost datat diferit de cercetători: înaintea exercitării influenței slave (I.-A. Candrea, O. Densusianu, S. Pușcariu); după exercitarea acestei influențe, *n* intervocalic fiind tratat ca imploziv (slab) în cuvintele latine și ca exploziv (forte) în cele slave (Al. Rosetti, care menționează asemănarea cu dialectul tosc al albanezei în privința tratamentului ca implozivă al lui *n* latin, fără să atribuie **r.** substratului). **R.** a fost considerat un fenomen anteromânesc, produs în latina dunăreană în urma contactului acesteia cu limba populației autohtone (ipoteză respinsă de O. Densusianu), un fenomen specific protoromânei (S. Pușcariu) sau un fenomen relativ recent, posterior sec. 15 în anumite graiuri dacoromâne, la data separării istroromânilor din comunitatea românească (sec. 13) fiind înregistrată numai etapa prerotacismului (A. Avram). • În vechea dacoromână, **r.** era răspândit pe o arie mult mai întinsă decât astăzi: în sec. 16, el era atestat în unele zone din Transilvania de nord și din Moldova de nord, Maramureș și Bucovina; în sec. 17 – și în regiunea Munților Apuseni, iar apoi și în actualul județ Satu Mare. Se pare că în graiurile rotacizante din nordul Moldovei fenomenul era mai avansat decât în Maramureș și Transilvania, la începutul sec. 16. După toate probabilitățile, regresul **r.** a început încă din epoca veche a dacoromânei. *L.I.R.*

rotacizant, text ~. Text românesc caracterizat prin rotacismul* lui *-n-* (redat prin *-r-* sau *-nr-*) în cuvintele moștenite din latină. Din vechea dacoromână s-au păstrat mai multe **t.r.**, toate manuscrise, dar în general sunt cunoscute sub acest nume cele mai vechi dintre ele, patru texte religioase descoperite în Moldova (Bucovina) la sfârșitul sec. 19: *Codicele Voronețean* (un fragment din Faptele Apostolilor), *Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea Hurmuzaki*, care pun diverse probleme cu privire la datare, localizare, curentul cultural-religios care a stimulat traducerea, statutul de copii sau originale ale traducerii. Deosebirile dintre limba **t.r.** și limba celor mai vechi texte românești cu datare sigură (*Scrisoarea lui Neacșu** sau tipăriturile lui Coresi, din 1559–1581) sunt interpretate de unii cercetători ca deosebiri cronologice, iar de alții ca deosebiri regionale contemporane. Manuscrisele în cauză sunt din sec. 16 (*Codicele Voronețean* și *Psaltirea Hurmuzaki* de la începutul secolului, iar *Psaltirea Scheiană* și *Psaltirea Voronețeană* din a doua jumătate); pentru originalele traducerilor se susține datarea în același secol (O. Densusianu, Al. Rosetti, I. Gheție), sec. 15 (N. Iorga, I.-A. Candrea,

S. Pușcariu, Al. Procopovici, I. Bianu, P.P. Panaitescu, O. Nandriș) sau chiar o perioadă anterioară (A. Densusianu, I. Bărbulescu). Dacă se admite o dată anterioară anilor 1521, respectiv 1551, acestea ar fi cele mai vechi texte românești sau măcar cele mai vechi texte românești literare. Pentru locul de origine al traducerilor părerile actuale concordă în ce privește aria subdialectelor dacoromâne nordice, dar se împart între Maramureș, Transilvania de nord-vest sau de sud-vest și Bucovina. Acțiunea de traducere este atribuită de unii cercetători unor factori interni, de alții unor factori externi (care variază și ei: bogomilism, husitism, luteranism, catolicism), iar alții adoptă explicații eclectice. *M.A.*

rotacizare. Vezi **rotacism.** Unii cercetători includ în definiția **r.** și transformarea lui *l* intervocalic în *r* în cuvintele latine (*solem* > *soare, mola* > *moară*), specifică românei în raport cu cele mai multe limbi romanice. Vezi **lichide.** *L.I.R.*

rotunjire, vezi **labializare.**

rudari. Populație așezată cu preponderență în Oltenia și în vestul Munteniei care vorbește astăzi un grai de tip ardelenesc, amestecat cu elemente oltenești și muntenești. La origine, țigani din zona Munților Apuseni unde au lucrat la extragerea aurului; înrudiți cu *băiașii**. Numele de **r.** provine de la *rudă* „mină" (cf. *băieș* < *baie* „mină") și este sinonim cu *aurar*. După ce au fost românizați, au emigrat în Oltenia și Muntenia, unde practică prelucrarea lemnului în obiecte de uz casnic (*albieri, corfari, rotari*). De aici unii au emigrat în Bulgaria și Iugoslavia (în ultima țară sunt numiți *coritari** sau *karavlaški cigani* „țigani din Muntenia"). Limba **r.** studiată de I. Calotă (1995). *M.S.*

rusă, influență ~. S-a manifestat asupra lexicului dacoromânei. Contactul dintre rusă și română a fost pe cale cultă, scrisă, dar și direct cu vorbitorii ruși. În primul caz, la fel ca în celelalte limbi romanice, au fost împrumutate cuvinte care denumesc realități rusești (*balalaică, caracul, izbă, stepă, taiga, tundră, troică, ucaz*) sau realități sovietice (*bolșevic, colhoz, culac, soviet, sputnic*). Calcuri frazeologice (*plan cincinal*). În română, **i.r.** cunoaște două etape. Prima în epoca administrației Regulamentului Organic (1829–1853) cu împrumutarea unor cuvinte (*cazon, pojarnic, polcovnic*); unele rusisme din limbajul administrativ (*pameșnic* „proprietar") au dispărut rapid. În aceeași epocă, au pătruns neologismele franceze prin intermediul limbii ruse, cu terminația *-ie*: termeni militari (*artilerie, cavalerie, infanterie*) sau de administrație (*administrație, constituție*). Tot prin rusă unele cuvinte asiatice (*ceai, hoardă*). Nume de țări: *Anglia, Bulgaria, Norvegia*. A doua etapă, după 1944, au pătruns cuvinte (*agregat, combinat, cursant, partinic*), mai puține, și au apărut mai ales calcuri frazeologice (*activ de partid, colaborator științific, condică de sugestii, examen de stat, gazetă de perete, origine socială*) sau nume de firme formate din silabe, de obicei inițiale, ale unor cuvinte (*comcar, Romcereal, sovrom*). În vocabularul reprezentativ* 7 cuvinte (= 0,27%): *cavaler, franțuz, mojic, poliție, poștă, rus, steag*; cu etimologie multiplă*, 29 (= 1,12%): unele cu etimologie romanică și rusă (*fabrică, lampă, materie, națiune*), altele din limbi slave și rusă (*ocol, școală*). Contactul direct cu vorbitorii ruși din coloniile lipovenești din sec. 18 a dus la împrumutarea unor termeni pescărești. În româna din Republica Moldova împrumuturi și calcuri mai numeroase (*maladeț* „bravo", *seiceas* „acum"; compuse cu

sine- „auto, însuși“: *sinedeservire* „autoservire“). Calcuri sintactice: calchierea regimului verbal (*a se îndrăgosti în / întru cineva* sau *ceva*, cu *în* în loc de *de*). *M.S.*

rusticitate. Deși în Dacia și în cele două Moesii, care au constituit teritoriul* de „formare“ a limbii române, a existat în timpul stăpânirii romane o viață urbană înfloritoare (orașe cu rang de *municipia* și *coloniae*; târguri numite *pagi*), dovedită documentar, arheologic și epigrafic, aceasta a decăzut până la dispariție după încetarea administrației romane și după distrugerea orașelor de către huni. De aceea latina de la baza limbii române are un pronunțat caracter rustic, reflectat în română prin: absența din lexicul moștenit a cuvintelor referitoare la civilizația urbană și la obiecte de lux, inclusiv a unor cuvinte moștenite în toate celelalte limbi romanice (ca *ars, lampas, lectus, purpura, saeta, uia*) și, în schimb, moștenirea unei bogate terminologii păstorești și agricole, cu unii termeni transmiși numai în română sau și în puține alte limbi romanice, adesea doar în dialecte ale acestora (*oaie* și *ied, junc(ă), junincă, mioară, noatin, păcuină, păcurar, a rage, a rumega, sterp, turmă; agru, curechi, sapă, seceră, varză*); moștenirea, dintre doi sau mai mulți termeni latinești evasisinonimi, a celui care desemna un obiect mai modest (rom. *lingură* continuă lat. *lingula*, care denumea lingura țărănească de lemn sau una folosită în bucătărie, spre deosebire de *cochlear(ium)*, care denumea o lingură de metal folosită de orășenii avuți; rom. *cale* „drum“ provine din lat. *callis* care însemna „potecă prin munți / păduri“), la fel în cazul sensurilor unui cuvânt latinesc polisemantic (*căldare, mormânt*, sensul concret specializat al lui *a măcina*); schimbări semantice de la realități urbane la unele rurale (*pământ* < *pauimentum* „pavaj“; cf. și *punte* < *pons* „pod“) sau de la sensuri abstracte la sensuri concrete din domeniul rural (*nutreț* < *nutricium* „hrănire“, *vită* < *uita* „viață“). • **R.** originară a limbii române a continuat să se manifeste în perioada preliterară și până azi în limbajul popular* prin: evoluții semantice de tip figurat ale unor termeni legați de viața rurală (sensurile abstracte ale lui *cheag* și *a închega, a măcina, a paște, a urzi*) și prin crearea unei bogate frazeologii cu imagini rustice (*a bate apa în piuă, a căra apa cu ciurul, a da apă la moară, a o face de oaie, a nu face nici o / mare brânză, a nu-i fi boii acasă, a pune carul înaintea boilor, a o pune de mămăligă, a pune paie pe foc, a spăla putina, a se supăra ca văcarul pe sat; ca o găină plouată, cu caș la gură, cu carul, de florile cucului / mărului*). În perioada literară **r.** este definitorie pentru limba populară, dar aceasta reprezintă o sursă permanentă de îmbogățire lexicală și frazeologică a limbii literare, în special a celei artistice, prin scriitorii tradiționaliști; ceea ce se evită în limba literară este **r.** unor fenomene fonetice marcate de această apartenență, ca palatalizarea labialelor. Vezi **ortoepie**. *M.A.*

S

sandhi. Fenomene diverse care apar în limba vorbită; notate sistematic în antologiile de texte dialectale, fără să fie specifice unei regiuni. Unele sunt obligatorii: de exemplu, eliziunea* vocalei finale la anumite forme pronominale atone care precedă auxiliarul de perfect compus (*m-am dus, s-a(u) sculat, v-ați certat*); majoritatea sunt însă opționale: de exemplu, eliziunea vocalei finale a negației *nu* sau a vocalei finale a unor conjuncții (*n-o văd, c-am spus*). Cele mai numeroase fenomene de s. sunt asimilări* și disimilări*. Asimilarea poate determina realizări fonetice diverse, dependente de context, ale unor cuvinte lipsite de independență sintactică. Prepoziția *în*, de exemplu, se realizează ca *(î)m* (urmată de un cuvânt care începe cu o labială: *îl omoară-m‿bătaie*), *(î)ŋ* (urmată de un cuvânt care începe cu o velară : *intră-ŋ‿casă*) sau ca nazalizare a vocalei precedente (*intrã‿sală*). Asimilările sunt, de obicei, regresive (vezi exemplele de mai sus sau sonorizarea* consoanelor finale ale anumitor cuvinte: *iej‿bolnav* „ești bolnav", *nij‿nu mănâncă* „nici nu mănâncă"), dar pot fi și progresive (*mai‿incolo* „mai încolo"). Disimilarea are frecvent ca efect dispariția consoanelor finale și simplificarea unor grupuri* consonantice finale (*cau‿toate lucrurile* „caut toate...", *cântân‿din fluier*). Simplificarea grupurilor consonantice finale este frecventă în s. (*săru‿mâna, cân‿vreau*).

În evoluția de la latină la limbile romanice, unele fenomene au fost explicate prin s. (de exemplu, căderea consoanei finale *s*). În evoluția românei, anumite forme explicabile prin s. au devenit forme literare. De exemplu, după S. Pușcariu, formele cu *u* inițial în loc de *î* ale verbelor *a umbla* (< *ambulare*), *a umple* (< *implere*), *a umfla* (< *inflare*), modificate prin asimilare progresivă exercitată de forme pronominale ca *eu, tu* (deși nici influența labialelor următoare nu poate fi neglijată); formele pronomiale *ne, le*, provenite prin asimilarea regresivă a lui *nă, lă* etimologice (< *nos, illos*) în construcții ca *nă / lă vede*, în care verbul următor conținea vocale palatale; formele unor prepoziții: *către*, rezultat prin asimilare regresivă exercitată de forma nominală sau pronominală următoare (*cătră el*), *pe* rezultat prin disimilare regresivă din *pre* (< lat. *per*), în construcții de tipul *pre râu, sub* rezultat din *subt* (< *subtus*), ca urmare a tendinței de reducere a grupurilor consonantice finale (*subt gard*) sau prepoziția *în*, modificată la *îm* în anumite compuse, în care elementul următor avea o labială la inițială: *împotrivă, împrejur, împreună*.

î protetic din formele pronominale atone ale pronumelui personal și reflexiv (*îmi, îți, îl, îi, își*) au fost explicate prin **s.** O explicație de același tip cu cele menționate a fost propusă pentru dispariția lui *-l* articol enclitic la singular al masculinelor și neutrelor, generală în româna vorbită. • Dintre fenomenele specifice dialectelor sud-dunărene, simplificarea grupului *-sc* final, generală în meglenoromână (*bărbătes, rănes* „hrănesc"), sau generalizarea lui *-n*, în locul lui *-m*, ca desinență la pers. 1 a verbelor în istroromână (*lucrân*) au fost considerate consecințe ale unor modificări în **s.** Cazurile de aglutinare* și deglutinare* sunt legate, de asemenea, de fenomenele de **s.** *L.I.R.*

sărăcăcean. Grai neogrecesc al unei populații de păstori seminomazi de origine aromână (fărșerotă) grecizate de câteva secole, probabil de prin sec. 15; numele derivat, probabil, de la *Siracu*, localitate aromânească în regiunea munților în care vorbitorii acestui grai trăiau vara (explicația prin derivare de la *sarică* este mai puțin acceptată). Conservă cuvinte aromânești, chiar în vocabularul de bază: termeni de înrudire (*tatas, lalas, nunnos*), denumiri ale părților corpului (*buka, tsintzia*), verbe (*fliturau, scapet, surau, vigliz*), numeroși termeni păstorești (*laju, mbl'or(a), ur&a*), nume de animale (*brasca, flet(u)ra*), diverse altele (*crepitura, dracos, fatsa, furtuna, marț, mutos*); cuvinte dispărute din aromână: *mputina*. *M.A.*

săsească, influență ~. S-a exercitat asupra lexicului dacoromân (mai ales din Transilvania). Sașii sunt semnalați în Transilvania începând cu sec. 12, când au fost colonizați de statul feudal maghiar. Sunt originari din partea vestică a Germaniei (valea Rinului și a Mosellei); ulterior au venit coloniști și din Saxonia (de la aceștia provine numele generic de *sași*). Sașii, vorbitori ai unor dialecte germane, alcătuiau burghezia din Transilvania primelor secole după așezarea lor în această provincie; ei au intrat în contact cu populația românească, ceea ce a dus la schimb reciproc de cuvinte între cele două limbi (vezi **română, influență ~**). O mare parte din cuvintele săsești au intrat în limba română înainte de sec. 14. Unele cuvinte săsești sunt răspândite și în Muntenia și în Moldova, iar altele sunt chiar termeni literari. Împrumuturile săsești sunt adesea greu de delimitat de cele germano-austriece și din germana modernă (vezi **germană, influență ~**). Pe baza unor criterii stabilite de V. Arvinte se consideră de origine săsească cuvinte care se referă la construcții medievale (*șanț, turn*), administrarea orașelor (*pârgar*), prelucrarea lemnului (*joagăr, leaț, roabă, șindrilă, șiță, țandură*), creșterea vitelor (*buglă* „căpiță de fân", *șopron, șură*), agricultură și pomicultură (*perj(ă)*), *ciuhă* „momâie"), obiecte casnice (*corfă* „paner", *troacă*), alți termeni (*jeț, ștreang*). În Transilvania, urme săsești și în toponimie: sate locuite de sași au nume săsești: *Agnita, Bungard, Crisbaf, Ghimbav, Lancrăm*. Vezi și **germană, influență ~.** *M.S.*

sârbă, influență ~. S-a manifestat asupra dacoromânei, aromânei și meglenoromânei. Contactul dintre Țara Românească și statul sârb a avut loc încă de la întemeierea lor. Contact permanent între români și sârbi în Banat (în trecut și în vestul Olteniei), care a dus la influențe reciproce. Un rol important l-au avut sârbii carașoveni stabiliți în Banat în sec. 15. • Două straturi de **i.s.** asupra dacoromânei: unul mai vechi (sec. 12–14), cu cuvinte

răspândite în întreg teritoriul, și altul mai recent (după sec. 15), mai masiv, dar numai în subdialectul bănățean. Dificultăți în delimitarea cuvintelor împrumutate din sârbă de cele din bulgară (*cocină*), între cuvintele din sârbă și cele maghiare (*fioc, loptă*), între cele sârbe și cele germane (*paur*). Pentru delimitare se folosește criteriul răspândirii geografice. Cele mai multe cuvinte sârbești există numai în subdialectul bănățean*: *baș, bruș, duhan, ierugă, poneavă, uică, vraniță* (domenii onomasiologice variate). În vocabularul reprezentativ* 2 (= 0,07%) termeni: *sârb, zgomot*; cu etimologie multiplă: 24 (= 0,85%): *ba, boltă, cârpă, a ciopli, colț, da, a dogorî, glumă, graniță, grădină, haiduc, haină*. Prin sârbă au pătruns în subdialectul bănățean o serie de cuvinte turcești (*cafă, căfană, a divăni, răchie*). În subdialectul bănățean și unele particularități fonetice și de formarea cuvintelor datorită **i.s.**: prefixele *do-, pro-, ză-*, care produc modificări de sens cu valoare aspectuală (*a doajuns* „a ajuns la capăt", *a produce* „a duce din nou", *a proafla* „a afla din nou"). Toponimice sârbești în Banat, Hațeg și Oltenia de vest: *Dâlboșeț, Vorăț, Deva, Putna, Orevița, Ugri*. *M.S.*

schimbarea categoriei / valorii / clasei gramaticale / morfologice, vezi **conversiune.**

schimb, complement de ~. După unele păreri, complement distinct care exprimă obiectul vizat de un schimb – valoare inclusă în general la complementul indirect*. *I.V.R.*

scitic, vezi **iranic.**

scop, complement circumstanțial de ~ (final). Termenul *final* este rar folosit. Valoare: exprimă scopul în care se realizează acțiunea exprimată de elementul regent. • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale agentive (de acțiune), inclusiv la moduri nepredicative (*Mergem în oraș pentru a cumpăra cadouri; A luat-o la fugă pentru a scăpa de urmăritori*) / unele interjecții predicative (*Hai în oraș pentru a cumpăra cadouri!*), adjective cu sens / proveniență verbal(ă), inclusiv derivate cu sufixul *-bil* (*hidrant utilizabil / utilizat pentru stingerea incendiilor*). • Se exprimă prin substantive (frecvent abstracte nume de acțiune) / pronume cu prep. *după, în, la, pentru, spre* (*Mi s-a adresat pentru semnarea contractului*), verbe la supin sau la infinitiv cu prepoziție (*S-a dus în pețit / pentru a o peți pe fată*), loc. adverbiale *de / pentru aceea / asta* (*De asta s-a dus, / pentru a o peți / ca s-o pețească pe fată*) și adv. *anume, în(tr-)adins* (care pot fi corelative ale unor **c.s.** / propoziții circumstanțiale de scop*). Construcțiile evasilocuționale *în / cu scopul / intenția, în vederea / ideea* + substantive în genitiv / adjective / propoziții subordonate sunt interpretabile drept **c.s.** + atribut / atributivă sau ca locuțiuni prepoziționale / conjuncționale specifice **c.s.** / propoziției circumstanțiale de scop (*Mi s-a adresat în vederea semnării contractului*), respectiv ca locuțiuni adverbiale (*Mi s-a adresat în acest scop / în scopul acesta*). • Unele **c.s.** pot avea nuanță secundară de loc (*Mergem la cumpături / scăldat*). Forma unui fals final poate fi îmbrăcată de unele complemente opoziționale* (*A pierdut primul meci, pentru a-l câștiga pe al doilea*). Unele tipuri au o frecvență redusă în vorbirea populară, altele sunt populare.

În Maramureș, Oaș, nordul Crișanei și al Năsăudului, în graiurile din Transilvania, precum și într-o mică arie din nordul Republicii Moldova, **c.s.** se poate exprima prin verbe la infinitiv fără altă prepoziție

decât *a* (Maramureș *s-o dus a ara*). În subdialectul crișean, **c.s.** pot fi introduse prin prep. *dip(t)* „pentru". • Aromâna are prepoziția specifică *tră / tri / ti* „pentru" < lat. *intra* sau *trans*, iar istroromâna (în sud) *za* + infinitiv (*za muŋcå* „pentru mâncat").

În latină, pe lângă **c.s.** la diverse cazuri fără prepoziții apar de timpuriu și construcții cu prepoziții, impunându-se mai ales acuzativul cu *ad* (*uenire ad auxilium*) și ablativul cu *pro*. În latina târzie se răspândește **c.s.** exprimat prin infinitiv precedat de *ad* (*dare ad manducare*). În română prep. *pentru* provine din lat. *per* + *intro*, iar *spre* din lat. *super*, în timp ce alte limbi romanice continuă lat. *per* (> it. *per*, care a preluat și valorile lat. *pro*), *pro* (> fr. *pour*; sp. *para* < *por* + *ad*) sau *ad* (> fr. *à*: *venir au secours*). • În româna literară din perioada 1532–1640, **c.s.** se exprima prin substantive / substitute ale acestora precedate de prep. *către, de, derept, pentru, spre* ș.a. (*derept ispăsenie noastră, venit-au din ceri*. Coresi; *vor fi gătiți ca u<n> voinic spre razboiu*. *Manuscrisul de la Ieud*); construcțiile cu *derept, către, întru protivă* (*a împărți păcatele omului… întru protivă păcatelor*. Coresi) cedează treptat locul celor cu *de, pentru, spre*. Se exprima și prin verbe la infinitiv fără altă prepoziție decât *a*, în special în textele nordice din sec. 16 (*de va lua pre o sor a mea a-i fi muiare*. *Pravila ritorului Lucaci*), și la supin (*să fie mai lesne spre înțeles și către cetit*. Coresi, popa Iane, popa Mihai). În perioada 1640–1780 se exprima prin substantive / substitute ale acestora precedate de prep. *de, după, în, la, pentru, spre*, prin verbe la infinitiv lung (*ești largă și lată, însă spre a facerea răutăți*. Dimitrie Cantemir) sau scurt (*nici să între a-i giudeca nime sau a-i globi*, document 1737); acesta din urmă începe să fie înlocuit încă din sec. 16, pe măsura extinderii modului conjunctiv, prin propoziții finale. În perioada 1836–1881, tendința contrară, a înlocuirii conjunctivului prin infinitiv, după model latin și romanic, se manifestă intens (*n-am mers niciodată a-l vedea*. Grigore Alexandrescu). — *I.V.R.*

scop, propoziţie circumstanţială de ~ (finală). Valori: exprimă scopul în care se realizează o acțiune din regentă; ideii de scop i se poate adăuga aceea de speranță / eventualitate, exprimată prin **p.s.** introduse prin *ca… să*, între care se intercalează adv. *doar(-doar)* (*Se tot plângea ca doar-doar s-o înduplece*); popular și familiar exprimă și scopul realizat, fiind în acest caz introduse prin conj. *de* + indicativ (*S-a dus de s-a culcat* = *și s-a culcat*). • Elemente regente: verbe / locuțiuni verbale agentive (de acțiune), inclusiv la moduri nepredicative (*Mergem în oraș să cumpărăm cadouri; A luat-o la fugă ca să scape de urmăritori*) / interjecții predicative (*Hai în oraș să cumpărăm cadouri!*), adjective cu sens / proveniență verbal(ă), inclusiv derivate cu sufixul *-bil* (*hidrant utilizabil ca să stingi incendiile, sportiv pregătit (ca) să câștige*). • Conective: conj. *(ca…) să*, *de*, loc. conjuncționale *pentru ca (…) să, ca doar(-doar), (ca) doar de* sau numai adv. *doar* (în construcții aflate la limita dintre joncțiune și juxtapunere); foarte rar pot fi introduse prin pronume relative / nehotărâte precedate de prep. *după, pentru* (*Mă duc după (ori)ce mă trimiți*); în **p.s.** negative, conjuncțiile și locuțiunile conjuncționale pot apărea întărite cu adv. *cumva* în construcții mai ample (eventual cu repetarea lui *să*) de tipul *nu (care) cumva să, să nu… cumva, să nu cumva să, (pentru) ca nu cumva să* (*Mă grăbesc, să nu care cumva să-l pierd*). Construcțiile evasilocuționale *în / cu scopul / intenția, în ideea, cu gândul* + *să* sunt

interpretabile drept complemente circumstanțiale de scop* + atributivă sau ca locuțiuni conjuncționale specifice **p.s.** • Corelative: mai ales în cazul **p.s.** antepuse regentei pot apărea în aceasta corelativele *de / pentru aceea / asta* – care pot fi și corelativele unor propoziții circumstanțiale de cauză* –, *anume, în(tr-)adins*, cu rol de complement circumstanțial de scop*. • Modurile și timpurile folosite: conjunctiv – cu excepția **p.s.** introduse prin *de*, care se construiesc cu același mod și timp ca și predicatul regentei, inclusiv cu imperativul (*Du-te de te culcă = să te culci / și te culcă*); **p.s.** introduse prin *(ca) doar (-doar), (ca) doar de* se construiesc cu indicativul viitor / condițional-optativul prezent (*Continuau să plângă, (ca) doar-doar o să-i ierte / i-ar ierta*). • Topica: **p.s.** introduse prin orice elemente afară de *ca să* (nedisociat) și *pentru ca (...) să* (disociat sau nedisociat) sunt obligatoriu postpuse regentei, cele introduse prin *ca să* (nedisociat) și *pentru ca (...) să* (disociat sau nedisociat) sunt în mod obișnuit postpuse, dar pot fi și antepuse, pentru reliefare. **P.s.** pot fi și intercalate în regentă (*Atunci ea, ca să mă convingă, mi-a arătat documentul*). • În vorbirea populară actuală este frecvent grupul *care cumva* și se păstrează *ca doar (-doar)* + indicativul viitor sau condiționalul; construcția cu *de* păstrează în limba modernă un caracter arhaic și popular.

În subdialectul muntean – loc. conjuncțională *pentru să* (*a împrumutat bani pentru să facă gard*). **P.s.** introduse prin *că să* au o frecvență mai mare în sud-estul Banatului decât în celelalte graiuri dacoromâne. În subdialectul crișean, **p.s.** poate fi introdusă prin *și* „să" și prin conj. compusă *de și (dă și)* (*Vin io dă și te văd*). În Maramureș și în zonele învecinate din aria nord-vestică, conectivele specifice **p.s.** sunt *pân / păn(t(r)u) ce să* și *dip(t) ce să* (*Pălia și Foca o ținem păntu ce să nu trăznească; Masa o leagă dipce să hie legate herile dim pădure*). • Aromâna are conjuncția specifică *t(r)a să* „ca să"; în meglenoromână, **p.s.** se introduc prin *si (să), că si (să), di si (să), tri si*.

În latină, **p.s.** se construiau cu conjunctivul, situație care se regăsește în limbile romanice, cu excepția **p.s.** din română introduse prin *de* și *ca doar* (vezi mai sus). Dintre conjuncțiile latinești, numai *quomodo* (una din conjuncțiile care l-au înlocuit în latina târzie pe *ut*) s-a păstrat în unele limbi romanice / faze ale lor: cat. *com*, sp. *como*, v. it. *come*, v. rom. *cum*. Majoritatea limbilor romanice și-au creat pe teren propriu conjuncții compuse sau locuțiuni conjuncționale: it. *acciocchè*, *a che, affinchè, perchè*, fr. *afin que, pour que*, rom. *(pentru) ca să*. Corelativele sunt mai puțin frecvente în limbile romanice decât în latină. • În româna literară veche, **p.s.** aveau mult mai multe conective decât în limba modernă. Istoria **p.s.** este parțial diferită în funcție de subtipurile ei. • Pentru **p.s.** pozitive, în sec. 16 cele mai frecvente conective erau *să, cum / de / derept să*, la care se adăugau *ca să, derep ce să, ca, pentru să*. *Să* și conectivele în care intra acesta erau urmate de conjunctiv, *ca* – de indicativ viitor, *de* – de toate modurile. Încă din sec. 16, unele conective mai rare, ca *derep ce să*, sunt înlocuite cu altele, mai frecvente, menținându-se, de la începutul sec. 17, numai în texte nordice. În perioada 1640–1780, frecvența **p.s.** crește ca urmare a înlocuirii prin ele, începând din sec. 16 (pe măsura extinderii conjunctivului), a complementului circumstanțial de scop exprimat prin verbe la infinitiv; construcția cu *de* este foarte frecventă încă din perioada 1640–1780 în cronici, narațiuni biblice și cărți populare. În sec. 17

continuă în general situația din sec. 16, dar *cât / de / derept să* dispar, *cum să* și *să* sunt mai puțin frecvente, *ca să* și *pentru să* sunt în progres, iar apariția cea mai importantă este *pentru ca să*. Spre sfârșitul sec. 17 apar și **p.s.** exprimând ideea suplimentară de speranță / eventualitate, introduse prin adv. *doar(ă)* în construcții cu indicativul viitor sau condițional-optativul sau prin asocierea unor conective finale cu aceste adverbe. În sec. 18, aceste construcții devin caracteristice; apar și formațiile *cu / în chip ca să* și, ca element de întărire, grupul *care cumva; pentru să* se menține, dar nu se mai regăsesc alte conective din perioada anterioară. În sec. 19 dispar pe rând *pentru / cum / ca doar să*; la începutul sec. 19, ideea de speranță se exprimă și prin *cu chip ca doară* + indicativul viitor. În limba literară din prima jumătate a sec. 20, *(pentru) ca să* tinde să se consolideze în detrimentul unor conective care exprimă mai puțin clar valoarea finală. • În **p.s.** negative, în sec. 16, la conective ale **p.s.** pozitive se adaugă / intercalează negația *nu* și unele elemente de întărire (*cumva*, mai rar *cândva* cu aceeași valoare), cu / fără reluarea lui *să*; în sec. 17 apar ca elemente de întărire și *cândai*, *doară*; în sec. 18 se menține *să nu cumva* + conjunctiv fără reluarea lui *să*, care nu se mai regăsește însă în sec. 19, ca și *cândva* cu valoarea „cumva". • În ceea ce privește corelativele, din sec. 16 sunt atestate *derept / întru / pre / prin / spre + aceea / aceasta*; în sec. 17 se păstrează numai corelativele cu *spre* și *pre*, la care se adaugă corelative cu *pentru*, precum și *cu de-adins*, iar în sec. 18 adv. *anume*. *I.V.R.*

scriere. **S.** actuală a limbii române literare (= dialectul dacoromân), atât în România, cât și în Republica Moldova, folosește alfabetul latin* cu anumite particularități și cu ortografie* proprie esențial fonetică. Pentru dialectul aromân, de asemenea, **s.** actuală este cu alfabet latin, cu unele particularități comune, dar și cu altele proprii, cu imixtiunea unor litere din alfabetul grecesc* (θ, δ, γ) și cu ortografie* nereglementată. În măsura în care au texte scrise, și celelalte două dialecte sud-dunărene – meglenoromân și istroromân – folosesc alfabetul latin, cu particularități comune sau / și proprii.

În textele românești (= dacoromâne) vechi și premoderne, din sec. 16 (mai înainte în cuvinte și sintagme izolate în texte slavo-române*) și până la începutul sec. 19 a predominat **s.** cu alfabetul chirilic* – uneori cu imixtiunea unor litere din alfabetul glagolitic* sau din cel grecesc* – și cu alte elemente preluate de la slavi: semne ca accentul pur grafic și paiericul (un fel de apostrof care înlocuia ierurile dintre două consoane), procedee ca suprascrierea și diverse reguli ortografice (de ex., ieruri fără valoare fonetică; notarea metatezată a secvențelor *ă + l* sau *r* prin *l, r + ă*; notarea grupului consonantic *ng* prin *gg;* valoarea *ja* a literei *a* în poziție postvocalică); textele din Țara Românească au uneori particularități grafice bulgărești și sârbești, pe când cele din Moldova au particularități de acest fel ucrainene și rusești. • Între 1830 și 1860 s-a folosit așa-numitul alfabet de tranziție*. • În toată perioada de predominare a **s.** chirilice au existat și texte scrise cu alfabetul latin*, în sec. 16, 17 și 18 până la 1779 cu ortografii străine. Folosită din ce în ce mai mult de la 1779, mai ales de ardeleni, **s.** cu alfabetul latin a devenit oficială în România la 1860. • Pentru limba română din fosta Republică Socialistă Autonomă Moldovenească și apoi Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, socotită de unii lingviști

sovietici și prosovietici limbă aparte sub denumirea moldovenească*, s-a folosit oficial între 1924 și 1989, cu unele intermitențe în perioada interbelică, varianta rusă modernă a alfabetului chirilic*, cu anumite particularități de valori fonetice și, de la un timp, cu o literă specifică (ӂ) pentru ğ; ziua (31 august) la care a fost decretată în 1989 revenirea la **s.** latină tradițională a devenit sărbătoare națională a Republicii Moldova. În regiunea separatistă autodenumită Republica Transnistreană se folosește în continuare **s.** chirilică de tip rusesc modern. • Textele vechi aromânești din sec. 18 sunt scrise cu alfabetul grecesc*, folosit de unii și în secolele următoare; **s.** cu alfabetul latin a fost folosită pentru prima oară de Gheorghe Constantin Roja în 1809. *M.A.*

Scrisoarea lui Neacșu. Cel mai vechi text în limba română (anume dacoromân) continuu și necontestat dintre cele cunoscute până în prezent. Publicat pentru prima oară de N. Iorga în 1900, a fost inclus de atunci încoace în diverse colecții de documente istorice și în crestomații filologice, în transliterație sau în transcriere interpretativă. Originalul, scris cu cerneală, pe hârtie, în alfabetul chirilic semicursiv, se păstrează la Arhivele Statului din Brașov. Este scrisoarea unui anume Neacșul (negustor) din orașul Câmpulung (Țara Românească) către primarul orașului Brașov, căruia îi comunică informații confidențiale despre pregătirile turcilor în vederea unei campanii militare în Transilvania. Localizarea (Câmpulung) este indicată în text (în traducere slavă: *Dlŭgopole*), iar data (29 sau 30 iunie 1521) a fost stabilită după criterii interne, cu ajutorul numelor proprii și al detaliilor de ordin istoric conținute în text. **S. lui N.** are formule de introducere (adresare) și de încheiere în limba slavonă, ca și un conector adverbial de tranziție slavon (repetat în text), conform practicii de cancelarie din țările române, corespunzând formulelor latinești din textele romanice occidentale. Limba română a textului este clară și firească, în ansamblu inteligibilă și astăzi, cu puține particularități de epocă – mai ales în grafie și în fonetică – sau / și regionale. Elemente de limbă vorbită. Sintaxă cursivă și relativ simplă, cu fraze de 2 până la 6 propoziții aflate în raporturi de coordonare și de subordonare dintre cele mai puțin complicate (coordonate copulative, subordonate completive directe și atributive); elemente de insistență menite să asigure veridicitatea informațiilor și înțelegerea lor. Lexic predominant latin (moștenit sau creat în română din elemente moștenite), cu câteva cuvinte de alte origini: slavă, maghiară, grecească; puține cuvinte ieșite ulterior din uz (adverbul *io*) sau devenite regionalisme (*lotru, megiaș*). Grafia, cu separarea corectă a cuvintelor, cu foarte puține inconsecvențe (*omin / umin = oameni*; notarea lui *i* final: *omin, meșter, megiaș* pl., dar *mulți, păziți, știți*) și cu o singură ezitare (la notarea grupului *șt* din *meșter*), denotă existența unei tradiții a scrisului românesc. *M.A.*

scurtare, vezi **trunchiere.**

secundar, complement ~ (obiect ~). Interpretare dată în descrieri moderne ale limbii române funcției sintactice considerate în gramatica tradițională complement direct* al obiectului dependent de verbe însoțite simultan de un complement direct al persoanei sau de un nume de lucru tratat asemănător unui obiect personal (*Îi învăț pe copii gramatica; Varza am trecut-o râul*). *I.V.R.*

semantice, evoluţii ~ specifice. Cele mai importante sunt cele care se referă la cuvintele moștenite din latină pentru că ajută la caracterizarea românei comparată cu celelalte limbi romanice. Într-o teză de doctorat consacrată acestor evoluții, C. Mujdei a înregistrat 291 de cazuri, adică cca 15% din totalul cuvintelor moștenite din latină. În stabilirea inventarului sigur, dificultăți determinate de faptul că unele cuvinte au primit etimologii diferite (*a arăta, aripă, a arunca, cearcăn*), altele, derivate (39), sunt neatestate (dar pornesc de la o bază atestată (*albastru, broască, treaptă*). Din perspectivă romanică, 37 (= 12,67%) sunt evoluții general romanice presupuse a fi avut loc încă din latina vulgară (*caballus* „mârțoagă" > *cal*, *follis* „un fel de sac" > *foale*, *focus* „vatră" > *foc*), 150 prezintă transformări semantice identice în română și în unele limbi romanice: 37 română și franceză (*falx* > rom. *falcă* „măsură de teren", fr. *faux* „idem", *fructus* > rom. *frupt* „produs din lapte", fr. dial., *iudicium* > rom. *județ*, v. fr. *juisse* „judecată"), 29 română și italiană (*apponere* > rom. *apune*, it. dial., *palus* „mlaștină" > rom. *pădure*, it. dial.), 26 română, italiană, franceză (*draco* > rom. *drac*, it. merid., fr. merid.; *masculus* > rom. *mascur*, fr. dial., it. dial.) etc.; 105 prezintă inovații numai în română; liste de acest fel la S. Pușcariu, Al. Rosetti, G. Ivănescu (*albastru, albină, a alinta, a alunga, a apleca, a astruca* sunt exemplele de la C. Mujdei care încep cu *a*). Pornind de la clasificarea onomasiologică folosită de I. Fischer, se constată că exemplele cu schimbări semantice aparțin cu precădere domeniilor: viață afectivă (*a aiepta, a alinta, a depăra, dor, duios, fior, a îmblânzi, a îndura, a întărâta, a mângâia, a păsa, a supăra, a urî*), suferință fizică, boală, moarte (*a amorți, arsură, a astruca, ciumă, a custa, a dăuna, a îneca, lângoare, păducel, păioară, a răposa, râie, a urdina, a vindeca, zgaibă*), mâncare și materie primă (*bucată, frupt, grâu, a îmbuca, măruntaie, merinde, moare, plăcintă, unt, untură*), fenomene meteorologice (*brumă, ceață, furtună, negură, a răsări, a scăpăta*). De altă parte există domenii onomasiologice unde nu s-au produs **e.s.**: funcțiile organelor corpului, aspectul exterior al corpului, băuturi, metale, ape, cereale, plante necultivate. Între elementele care și-au schimbat sensul de la latină la română două categorii: unele (101 = 34%) și-au schimbat clasa onomasiologică (*a îndura, a învăța, ceață, noaten*) și restul care au rămas în aceeași clasă onomasiologică. Cât privește poziția cuvintelor în discuție în cadrul sistemului lexical al românei de remarcat că 153 (= 53%) se găsesc în vocabularul reprezentativ* (*bătrân, dor, fată, fecior, femeie, inimă, a învăța*). Interesantă este și lista cuvintelor care nu apar în vocabularul reprezentativ (*coș, cauc, căpătâi, cercel, a cutreiera, fașă, iască*). • Este greu de precizat când s-au produs schimbările respective. Pentru unele se poate presupune că au apărut încă în latina vulgară (*cal*); unele sunt înregistrate izolat chiar la autori latini (*focus* „foc" la Vitruvius, *pullus* „pui (de găini)" la Sf. Augustin). Se poate presupune că altele au apărut la trecerea de la latină la română sau în română (*tener* > *tânăr*). Cauzele acestor **e.s.** nu pot fi determinate cu certitudine. Pot fi restrângeri de sens prin specializare (*circellus* > *cercel*, *familia* > *femeie*) sau lărgiri de sens (*betranus* > *bătrân*). Alteori s-au pierdut anumite opoziții lexicale (*albus* > *alb*, *niger* > *negru*); s-au putut produce și datorită reorganizării anumitor câmpuri onomasiologice (câmpul lexico-semantic al lat. *prandium* / *prandium, cena*,

merenda / este diferit de cel românesc). Pentru unele modificări s-a invocat felul de trai al românilor la munte (S. Pușcariu: *cale, cărare, a merge, punte*), păstoritul ca ocupație principală (O. Densusianu: *animalia* > *nămaie, dolus* > *dor, fetus* > *făt, fructus* > *frupt*) sau rusticizarea societății românești și izolarea de lumea bizantină (S. Pușcariu, V. Pârvan, G. Ivănescu: *pauimentum* > *pământ*). Este greu de precizat dacă **e.s.** vechi sunt rezultatul unei influențe externe: uneori este sigur (*lumen* „lumină" > *lume*: v.sl. *svĕtŭ* „lumină" și „lume"; vezi **calc**), alteori evoluții identice sau asemănătoare există și în alte limbi romanice (*limbă* „neam, popor"). Nu am luat în discuție **e.s.** de după „formarea" limbii române care sunt numeroase. *M.S.*

semiadverbe. În clasa adverbelor* modale unii cercetători disting o subclasă a **s.**, cu următoarele particularități: au sens vag, puțin precizat, exprimând diverse nuanțe ale modalității* (precizare, restricție, includere etc.); au distribuție largă, intrând în relație cu orice parte de vorbire autonomă; se leagă direct de termenul pe care îl determină; au topică fixă, de obicei imediat în fața cuvântului determinat; nu pot fi regenți ai altor părți de vorbire, ci doar modificatori; nu au funcție sintactică de parte de propoziție; au corp fonetic redus. Exemple de **s.**: *cam, mai, prea, și, tot, abia, parcă, foarte, aproape, aproximativ, au, cumva, decât, doar, totuși, tocmai* etc. Au valori diferite: unele însoțesc verbe, atașând enunțului sensuri suplimentar (*a și venit, n-am mai văzut*), altele apar ca formanți în structura gradelor de comparație (*mai bun, foarte bine*), altele sunt cuantificatori (*prea, tot*)

Sunt atestate în limba română veche, majoritatea fiind moștenite din latină sau compuse pe teren românesc din elemente latinești. *A.Ș.*

semiauxiliare, verbe ~. Două clase principale de **v.s.** (numite uneori, impropriu, și auxiliare) – **s.** de mod (sau de modalitate) și **s.** de aspect – diferențiate semantic și doar parțial de tendințe ale comportamentului sintactic: unele dintre **s.** de mod au particularități de construcție care dovedesc o mai mare amalgamare cu verbul dependent, împreună cu care formează un predicat verbal compus*. O a treia clasă (nu totdeauna recunoscută ca atare), alcătuită din verbe cauzative (factitive). În interiorul fiecărei clase, comportament sintactic neunitar, variabil în funcție de unitatea lexicală. • **S.** de mod: *a putea, a trebui, a vrea, a voi, a avea, a fi, a părea, a ști*. **S.** de aspect*: *a începe, a prinde, a da, a sta, a termina*. Din punct de vedere semantic, **s.** modale exprimă necesitatea, obligația: *a trebui, a avea, a fi* (*Trebuie să plece; E să fie; Are de scris*), posibilitatea sau capacitatea – *a (se) putea* –, voința, intenția (*a vrea, a voi, a dori*), certitudinea (*a ști*) etc. **S.** aspectuale pot avea sens incoativ (*a începe, a porni, a se apuca*) sau terminativ (*a termina, a sfârși*), indică iminența acțiunii (*a sta, a da*), continuarea ei (*a continua*) etc. (vezi **aspect**). • Câteva verbe sunt exclusiv **s.** (*a putea*), altele sunt **s.** doar la unele din sensurile lor, în rest fiind verbe cu sens plin (*a da, a sta*) sau / și auxiliare* (*a avea, a fi, a vrea*). Semantic insuficiente, **s.** cer completarea sensului prin al doilea verb, cu care formează o unitate. Cele două verbe au aceeași referință temporală (pe care **s.** o impun prin timpul lor gramatical) și o unică valoare modală sau aspectuală (pe care **s.** o impun prin conținutul lor semantic sau / și prin modul și timpul lor). Verbul principal din punct de vedere

semantic (dar dependent din punct de vedere gramatical) este mai ales la conjunctiv (trăsătură balcanică, deosebind româna de celelalte limbi romanice), la infinitiv cu sau fără prepoziția *a*, la supin sau la participiu. • Cu verbul la conjunctiv se construiesc s. de mod *a trebui, a vrea, a voi, a dori, a avea, a fi, a ști*, precum și multe s. de aspect (mai ales incoativele și continuativele); dintre ele, unele admit și infinitivul cu prepoziția *a* (*Dorim a arăta...; Începe a lucra*). Diferența este stilistică: construcția cu infinitivul (când nu este o trăsătură regională) are caracter arhaic și solemn, fiind folosită în registrul cult, în anumite stiluri funcționale (religios, administrativ). În limba standard, doar *a putea* se construiește (în alternanță cu structura cu conjunctivul) cu al doilea verb la infinitiv fără *a*, ceea ce antrenează particularități sintactice ale secvenței (antepunerea cliticelor și a semiadverbelor: *Nu mă mai poate găsi*). Alte s. sunt construite cu conjunctivul sau cu supinul introdus prin prepoziția *de* (*a se apuca*: *Se apucă să scrie / Se apucă de scris*). Unele verbe (mai ales s. de aspect terminativ) au dublă construcție, cu un supin sau cu un infinitiv: combinarea cu supinul e mai frecventă, cea cu conjunctivul rară (*a termina*: *Termină de scris; Termină să scrie*). Câteva s. admit doar conjunctivul (*a sta*: *Stă să ningă*; la fel, *a da*), altele doar supinul (*a sfârși: Sfârșește de vorbit*). Construcțiile cu participiul sunt rezultatul unor elipse* extinse prin analogie (*Trebuie* [să fie] *găsit; Trebuie mers*). • Dintre s. modale, sunt impersonale *a trebui, a fi, a merita*; reflexiv-impersonale *a se putea, a se cuveni, a se cădea* ș.a. În urma acordului prin atracție (neacceptat de normele literare, dar frecvent în uz) cu subiectul verbului al doilea, s. impersonale devin personale: *Ei trebuiau (să fie) chemați; Eu eram să cad*. • Unele s. au subiect obligatoriu identic cu al verbului dependent – modalul *a putea*, aspectualele *a începe, a termina* etc.; nu au această trăsătură *a vrea, a voi*, nici impersonalele *a trebui, a fi*. Cauzativele (*a face, a pune, a lăsa*) sunt într-o situație specială: cele două verbe au (obligatoriu) subiect diferit, dar construcțiile sunt amalgamate (*El mă face să râd; Profesorul îi pune să citească*). • În cazul special din limba vorbită al exprimării unei valori aspectuale prin coordonare (*Stă și plânge; Vine și se leagă; Se apucă și bea*), statutul de s. al primului verb e discutabil. • Valorile modale și aspectuale sunt exprimate de numeroase sinonime, în diferite registre ale limbii; în limbajul popular-familiar, *a se pune să... / pe..., a prinde să... / a...* (incoative); *a isprăvi de..., a mântui de...* (terminative).

Construcțiile cu infinitivul, încă puternice în graiurile dacoromâne de nord (frecvent cu verbele *a ști, a vrea*), au fost substituite prin conjunctiv mai ales în sud. În sud este folosit mai mult decât în nord și supinul. Particularitate muntenească: folosirea ca s. de modalitate a verbelor *a veni, a deveni, a vrea*: *Vine așezat aici*; *a vrea* impersonal cu sensul „a trebui" (*Va să-i pui în traistă*) sau personal exprimând iminența *Am vrut să cad* („era să cad"). În Banat, s. de aspect concurate de derivatele verbale cu prefixe cu valoare aspectuală; același fenomen prezent parțial în meglenoromână și puternic în istroromână.

Tendința analitică a latinei populare, continuată prin dezvoltarea limbilor romanice, s-a manifestat și în creșterea numărului de perifraze verbale pentru exprimarea modalității și a aspectului. În limbile romanice occidentale, majoritatea s. se construiesc cu infinitivul, cu sau fără prepoziție. Româna se caracterizează prin posibilitatea de a construi s. cu mai multe

moduri (conjunctiv, infinitiv, supin). Paralelisme ale s. modale: fr. *devoir, falloir*, it. *dovere* + infinitiv, sp. *tener que*..., rom. *a trebui să*... + conjunctiv; sp. *haber de*..., pg. *haver de*..., it. *avere da*... + infinitiv, rom. *a avea de*... + supin (sp. *He de estudiar* / pg. *Hei de estudar* / it. *Ho da studiare* / rom. *Am de studiat*). Paralelisme ale s. aspectuale: sp. *echar a*..., pg. *vir a*..., fr. *commencer à*..., it. *cominciare a*... + infinitiv; rom. *a începe să*... + conjunctiv / *a*... + infinitiv; sp. *ponerse a*..., pg. *pôr-se a*..., it. *mettersi a*... + infinitiv, rom. *a se pune pe*... + supin / *să*... + conjunctiv (sp. *Se puso a escribir*, pg. *Pôs-se a escrever*, it. *Si è messo a scrivere*, fr. *Il s'est mis à écrire*, rom. *S-a pus pe scris* / *să scrie*. Cauzative: fr. *faire*, it. *fare* + infinitiv, rom. *a face să*... + conjunctiv). • În limba română veche, mai multe construcții cu infinitivul decât în prezent. În sec. 16–17, *a putea* cu infinitiv fără prepoziție, dar și cu prepoziție (*Nu poate a o cumpăra*), uneori în variație în aceeași frază, cu *a* însoțind verbul aflat la distanță față de regent (*Nu pot strica și a face rău*); *a trebui* cu *-esc*, construit cu conjunctivul dar și cu infinitivul cu prepoziție (*Trebuiaște a înțealege*); *a ști* cu infinitivul fără prepoziție și cu conjunctivul (*Va ști scrie și să citească*) etc. *R.Z.*

semiconsoane. Unii specialiști nu identifică o clasă a **s.** diferită de aceea a semivocalelor*; alții includ în clasa **s.** sunetele *i̯* și *u̯*, distingându-le de semivocalele *e̯*, *o̯*. Fonologic, *i̯* și *u̯* au fost interpretate fie drept unități autonome (constituind o clasă aparte sau incluse în clasa semivocalelor ori a consoanelor), fie drept variante poziționale ale vocalelor corespunzătoare (ca și *e̯*, *o̯*).

În anumite graiuri bănățene, *u̯* se consonantizează la *p*, *b*, în diftongii *au̯*, *eu̯* urmați de o dentală (*capt*, *labd*), și la *v*, în poziție intervocalică și uneori la inițială (*luvat*, *vo luva* „uo lua"). • Consonantizarea lui *u̯* din diftongii *au̯*, *eu̯*, apare, de asemenea, în aromână, rezultatul fiind *v* înainte de consoană sonoră (*alavdu*) și *f* înainte de consoană surdă (*preftu*), și în istroromână, unde rezultatul este, indiferent de context, *v* (*åvzi*, *prevt*).

În latină, *i̯* și *u̯* prevocalice aveau comportament consonantic. În trecerea spre limbile romanice, ele au suferit, în general, un proces de consonantizare (deși în spaniolă și portugheză *i̯* se conservă în anumite contexte). În română, iot latin a evoluat la *ğ*, când era urmat de vocale posterioare (*iocum* > *ğoc*, *iugum* > *ğug*), și la *ḑ*, când era urmat de *a* (*iacere* > *ḑăcea*). Astăzi *ğ* și *ḑ* se conservă, în acest tip de contexte, numai în aromână și regional în dacoromână; în celelalte dialecte și graiuri, ele s-au fricativizat la *j*, respectiv, la *z* (vezi **africate, consoane ~, fricativizare**). În latina vulgară, iot apare și prin sinereză* (atât din *i*, cât și din *e* primare), producând, în evoluția spre limbile romanice, palatalizarea* consoanei precedente (*uinea* > protorom. *viñe*, *familia* > protorom. *fămeal'e*, *deorsum* > protorom. *ğos*, *uiridia* > protorom. *vearḑă*). Consonantizarea lui *u̯* latin inițial a avut ca rezultat apariția consoanei *v*, absentă din sistemul latinei clasice (*uenire* > *veni*, *uentum* > *vânt*). În română, ca și în alte limbi romanice, se înregistrează și fenomenul consonantizării lui *u̯* la *b*, după lichidele *l*, *r* (*siluaticus* > *sălbatic*, *ceruus* > *cerb*) și în poziție inițială, în anumite cuvinte, ultimul fenomen fiind atestat încă din latina vulgară (lat. clas. *ueteranus*, lat. vulg. *betranus* > *bătrân*) (vezi **betacism**). Iot apare în română, ca și în alte limbi romanice, ca rezultat al unor fenomene de diftongare (*ferrum* > *fier*, *petra* > *pieatră* > *piatră*).

Extinderea, probabil sub influență slavă, a preiotării* lui *e* la inițială de cuvânt (*iel, iei, ieste*) și de silabă *(să) fiie, știie)* în cuvintele din vechiul fond a determinat o creștere a frecvenței acestui sunet. *L.I.R.*

semicultism. Termen rar folosit în lingvistica românească. Două categorii: cuvinte moștenite a căror formă a fost ulterior influențată de etimonul latin și cuvinte împrumutate care au suferit influența formelor moștenite existente în limbă. Numeroase în limbile romanice occidentale, unde influența latină s-a exercitat în tot cursul istoriei acestora (sp. *clavija, limpio*, fr. *école, doigt, histoire*, it. *isola, favola*). Foarte rare în română, unde contactul cu latina s-a reluat târziu (vezi **latină, influență ~**) și aproape toate cu statut controversat. Influența etimonului dificil de demonstrat; între puținele exemple clare se numără formele verbale *sunt, suntem, sunteți*, create de mișcarea latinistă prin apropierea celor moștenite *sânt, sântem, sânteți* de lat. *sum, sumus, sunt*; alte forme moderne precum *arbore, român, a dormi* (vechi *arbure, rumân, a durmi*; și azi, dialectal) sunt atribuite fie unei variații între *o* și *u*, prezentă doar în nordul Dunării, fie influenței etimoanelor latine *arbor, romanus, dormire* sau unei tendințe de restabilire a vocalismului primar. Altele, precum *popor, leu, pedestru*, cu evoluții fonetice neconforme (lat. *populus, leo, pedester* ar fi dat **pópur, *ieu* sau *lăune*, acesta din urmă atestat, **pezestru*) sunt considerate de unii s. modelate sub influență latină sau italiană, de alții împrumuturi culte timpurii (Al. Niculescu). • Crearea de s. prin modelarea neologismelor după legi fonetice autohtone a fost un procedeu folosit, fără prea mult succes, de analogiștii secolului 19: *căritate* „calitate“, *viptorie* „victorie“ etc. (vezi **analogist, curent ~**); totuși, unele s-au impus (ex., *demn* < *dignus*, după *semn, lemn*, moștenite din *signum, lignum*). *A.P.*

semivocale. Există patru s.: două de localizare (pre)palatală: *e̯, i̯*, și două de localizare velară: *o̯, u̯*; acestea reprezintă elementele asilabice din structura diftongilor* și a triftongilor*. *e̯* și *o̯* intră numai în structura diftongilor ascendenți*; în structura triftongilor, cu excepția lui *i̯o̯a* și *e̯o̯a*, s. încadrează elementul vocalic (*i̯au̯, i̯ei̯* etc.). S. au primit interpretări fonologice diferite. Unii cercetători admit existența unei categorii fonologice a s., care cuprinde unități independente fonologic atât de consoane, cât și de vocalele corespunzătoare. Componența acestei categorii variază de la o descriere la alta. În descrierea propusă de Al. Graur și Al. Rosetti, ea include pe *i̯* și pe *u̯*; *e̯* și *o̯* nu figurează printre s., întrucât diftongii *e̯a* și *o̯a* sunt interpretați drept secvențe monofonematice. În descrierile din 1956 și 1957, renunțând la interpretarea dată diftongilor menționați și considerându-i secvențe bifonematice, Al. Rosetti adaugă și s. *e̯* (absența lui *o̯* s-ar putea explica prin faptul că diftongul *o̯a* este rostit, de obicei, *u̯a*). A. Avram consideră drept foneme semivocalice numai pe *e̯* și *o̯*, *i̯* și *u̯* constituind o clasă aparte, a semiconsoanelor*; *i* final asilabic este interpretat drept alofonă a lui *e̯* (pe baza unor exemple ca *luni – lunea*), fonemul reprezentat de aceste două sunete fiind deosebit de *i̯* (cf. perechi minimale ca *beată / biată, mea / mia* etc.). Alți cercetători au contestat independența fonologică a clasei s. După E. Petrovici, *i̯* și *u̯* sunt consoane, deoarece, intervocalic, au același comportament ca și consoanele (se grupează în aceeași silabă cu vocala următoare: cf. *ro-iul, no-uă* vs. *ca-lul, o-mul*), iar *e̯* și *o̯*

nu au o existență autonomă, reprezentând mărci ale corelațiilor* consonantice de timbru* (corelația de palatalizare și de labializare). Em. Vasiliu (1965) considera cele patru **s.** drept variante poziționale ale vocalelor corespunzătoare, cu care se află în distribuție complementară: **s.** se grupează întotdeauna în aceeași silabă cu vocala următoare, comportament pe care vocalele nu îl au niciodată. Ulterior (1985), a revenit asupra acestei interpretări, admițând existența unei clase a **s.**, distinctă atât de cea a vocalelor, cât și de cea a consoanelor, care înglobează fonemele e̯, o̯, i̯, u̯.

În latină, în funcție semivocalică apăreau numai i̯ și u̯, incluse în diversele descrieri în categoria consoanelor. Apariția lui e̯ și o̯ datează, probabil, din epoca protoromână, fiind un rezultat al metafoniei* lui *e* și *o* accentuați. *L.I.R.*

sigmatic, perfect ~. Clasă de perfect simplu* proprie majorității verbelor de conj. 3 (75%) și unui singur verb de conj. 2 (*a mânea*). Are drept caracteristică prezența lui *-se-* în flexiune și accentuarea („tare") pe radical la pers. 3 sg. și 1–3 pl.: *zisći, ziséși, zíse, zíserăm, zíserăți, zíseră*. • În româna contemporană există și verbe neregulate (aparținând altor conjugări) care cunosc două tipuri de perfect simplu*, s. și asigmatic*: *a fi (fusei, fuseși, fuse, fuserăm, fuserăți, fuseră*, dar și *fui, fuși, fu, furăm, furăți, fură); a avea (avusei, avuseși, avuse, avuserăm, avuserăți, avuseră*, dar și : *avui, avuși, avu, avurăm, avurăți, avură); a vrea (vrusei, vruseși, vruse, vruserăm, vruserăți, vruseră*), dar și: *vrui, vruși, vru, vrurăm, vrurăți, vrură*.

În dialectele din sudul Dunării (cu excepția istroromânei* care nu are decât perfect compus) **p.s.** sunt mai puține la număr: ar. *plîmșu* (= dr. *plânsei*) etc., mr. *plọnș* (= dr. *plânsei*) etc.; accentuarea formelor este pe radical, cu excepția pers. 2 sg.

P.s. continuă perfectele latine în *-si*, *-xi* (vechi aoriste care prezintă un element *-s-*): perfectele latine *dixi, mersi, scripsi*; rom. *zisei, mersei, scrisei*. Existența în română a numeroaselor perfecte în *-se-* se explică prin extinderea mare a acestei clase în latina dunăreană. Verbele latinești cu perfect asigmatic*, dar cu tema participiului în *-s-*, și-au refăcut formele prin extinderea acestui *-s-*, așa cum o demonstrează descendentele din română: lat. clas. *occidi* (part. *occisus*), v. rom. *uciș(u)*, rom. mod. *ucisei*; lat. clas. *respondi* (part. *responsus*), v. rom. *răspunș(u)*, rom. mod. *răspunsei* etc. La verbele moștenite din latină, se adaugă împrumuturi recente / relativ recente cu **s.**: *disjunge, exclude, recurge* etc.

În româna veche (sec. 16 – sfârșitul sec. 18) **p.s.** cunoaște o paradigmă „tare", diferită de cea actuală, cu accent pe radical și la pers.1 sg. (ca în dialectele românești sudice). De semnalat prezența unei finale deosebite la pers. 1 sg. și forme speciale pentru pers. 1 și 2 pl. (fără desinența *-ră-*): *árșu, arséși, árse, ársem, árset, árseră*. Extinderea lui *-ră-* ca marcă de plural de la pers. 3 la pers. 1 și 2 s-a produs spre sfârșitul sec. 18, așa cum o atestă textele sudice ale epocii, unde au fost înregistrate exemple ca: *înțeleaserăm, dreaserăm* (*Gramatica* 1772, Macarie).

P.s. se păstrează bine atât în română, cât și în italiană: lat. *arsi*, it. *arsi*, v. rom. *arș(u)*, rom. mod. *arsei*; lat. *dixi*, it. *dissi*, v. rom. *(d)ziș(u)*, rom. mod. *zisei* etc. *M.T.*

silabă. Constituită dintr-un segment vocalic și un segment consonantic, care poate preceda, urma sau încadra segmentul vocalic. Atât segmentul vocalic, cât și cel consonantic pot fi simple (o singură vocală, respectiv, consoană) sau complexe

(diftongi*, triftongi*, respectiv grupuri* consonantice de două sau mai multe elemente). Segmentele vocalice complexe, ca și cele simple, pot constitui singure o s. (*ia*, *iei*). Segmentele consonantice prevocalice pot cuprinde una, două sau trei consoane. În funcție de locul ocupat într-un segment prevocalic, se distinge între consoane preinițiale – cele care ocupă primul loc într-un grup de trei consoane (*s*, *z*, *ș*), consoane postinițiale – cele care ocupă locul al doilea într-un grup bimembru (*l*, *r*, *n*), și consoane inițiale – cele care ocupă primul loc într-un grup bimembru (toate celelalte). Segmentele consonantice postvocalice pot cuprinde, de asemenea, una, două sau trei consoane. În funcție de locul ocupat într-un segment postvocalic, se distinge între consoane prefinale – cele care ocupă primul loc într-un grup bimembru (*l*, *r*), și finale (toate celelalte). Segmentele consonantice intervocalice pot cuprinde de la una până la cinci consoane. Consoana intervocalică simplă se grupează întotdeauna în aceeași s. cu vocala următoare (silabația este V-CV: *a-pă*, *ca-să*). În celelalte cazuri, silabațiile posibile sunt: V-CCV (*o-blon*, *a-prind*), VC-CV (*vaj-nic*, *min-ge*, *muș-ca*), V-CCCV (*e-splanadă*), VC-CCV (*circum-spect*, *vâr-stă*, *dez-gropa*), VCC-CCV (*port-drapel*), VCC-CCCV (*opt-sprezece*). Pentru segmentele intervocalice complexe, locul tăieturii silabice este dependent de analiza acestora, ele putând fi identificate cu un segment inițial, cu unul final sau cu o succesiune de segmente finale și inițiale. Majoritatea segmentelor intervocalice complexe admit însă mai multe posibilități de analiză, ceea ce face ca, în multe cazuri, tăietura silabică să nu poată fi univoc determinată. Există, de exemplu, segmente în structura CCC (*scl*, *scr*, *str*) analizabile ca segment final + inițial, ca două segmente inițiale succesive sau ca trei segmente inițiale succesive. În acest caz, sunt posibile trei silabații: VCC-CV, VC-CCV, V-CCCV (*cuscru*, *astru*). Există însă și segmente intervocalice care nu pot fi echivalate cu segmentele inițiale și / sau finale; ele sunt considerate interludii și nu sunt divizate de tăietura silabică (segmentele de patru consoane *pștn*, *rstn*).

În aromână, s. finale sunt întotdeauna vocalice, dată fiind existența lui *u* final postconsonantic (Matilda Caragiu Marioțeanu).

Căderea consoanelor finale în latina târzie, trebuie să fi determinat generalizarea structurilor silabice vocalice în această poziție în protoromână. Din acest punct de vedere, protoromâna era similară cu italiana. Dacoromâna, ca și meglenoromâna și istroromâna au evoluat însă în direcția amuțirii lui *u* final, fapt care a determinat apariția s. terminate în consoane. După Al. Rosetti, -*u* final amuțise după consoană simplă încă din sec. 13. Analiza grafiei textelor românești din sec. 16 i-a condus pe alți cercetători la concluzia că -*u* final se menținea încă în această epocă în graiurile de tip nordic, fără să fie posibil să se precizeze dacă acest sunet avea o realizare vocalică sau o realizare asilabică (A. Avram, I. Gheție). În anumite texte, *u* final poate reprezenta o grafie tradițională, fără valoare fonetică. Notarea lui *u* final continuă în sec. 17 și 18, fără a avea însă o frecvență ridicată. *L.I.R.*

silabice, consoane ~. În dacoromâna vorbită, nazalele* *m*, *n* pot avea, în anumite contexte, realizări s. Aceste realizări se înregistrează în cuvinte care au la inițială, în limba literară, secvențele *în*, *îm*, fie prepoziții (*în*, *între*) sau forme pronominale atone în procliză (*îmi*), fie alte cuvinte, unele dintre ele derivate cu prefixul *în-* (*împărat*, *înflori*). Sporadic, au

fost notate și realizări s. ale lichidei* *l*, în cazul unor forme pronominale atone în procliză (*l̥* pentru *îl*). • Și în aromână, unde nu există proteza* lui *î* înainte de nazală, în cuvintele latine, se poate admite o realizare silabică a nazalei (*n̥suratu, n̥tregu, m̥bețu* „îmbăt“). În istroromână apar forme cu *r* silabic (*bătr̥ńață* „bătrânețe“), explicabile prin influența croatei.

Explicarea apariției nazalelor s. este dependentă de soluția adoptată în problema evoluției lui *i* latin inițial, în poziție nazală. Dacă se admite afereza* acestei vocale în contextul menționat, existența unor nazale s. poate fi datată în protoromână. Dezvoltarea ulterioară a unei proteze* vocalice în dialectele românești, cu excepția aromânei, a modificat statutul de c.s. al nazalelor la inițială. Formele cu nazală s. din protoromână au fost explicate și ca rezultat al absorbției vocalei neutre dezvoltate din *ĭ* latin inițial, de către consoana nazală următoare (*imperator* > **ămperatu* > *m̥peratu*). *L.I.R.*

sincopă. Fenomen sporadic în dacoromâna vorbită, pare a fi mai frecvent în graiurile muntenești. Afectează îndeosebi vocalele *i* și *u*. Se înregistrează, de obicei, în poziție posttonică (mai ales la substantive polisilabice, care adaugă articolul hotărât *-le: treburle, florle, lingurle*); în formele de participiu care intră în structura perfectului compus, se sincopează uneori vocala accentuată, accentul deplasându-se pe silaba precedentă (*am văzt, am găst*). • S. are o frecvență ridicată într-o serie de graiuri aromâne, unde apare adesea în poziție protonică, afectând diverse vocale (*m̥șată, mveastî* „nevastă“, *ngăm*“, „mâncăm“); în poziție posttonică, are caracter sistematic s. lui *u* (precedat de consoană simplă) în formele cu articol hotărât ale substantivelor masculine și neutre (*omlu, bărbatlu, meslu* „luna“, *clopotlu*).

S. s-a produs în latina vulgară atât în poziție posttonică (cf. *uiridis non uirdis, auris non oricla*, în *Appendix Probi*), cât și în poziție protonică, afectând mai ales vocalele închise. Deși în română, ca și în italiană sau sardă, fenomenul nu s-a produs cu consecvența din alte limbi romanice, există numeroase cuvinte de origine latină în care se înregistrează s. atât posttonic (*calidus* > *cald, uiridis* > *verde, consocrum* > *cuscru, stabulum* > *staul*), cât și protonic (*manducare* > *mânca, monumentum* > *mormânt, fossatum* > v. rom. *fsat* > *sat*). *L.I.R.*

sinereză. Fenomen mai frecvent decât diereza*, întrucât este legat de tendința, activă în limba română, de evitare a hiatului*. Are loc sistematic în fonetică sintactică (sandhi*), la joncțiunea dintre două cuvinte monosilabice, neaccentuate în frază, primul terminat în vocală, iar celălalt începând cu o vocală; în acest caz, este marcat grafic prin cratimă (cf. *le spun* vs. *le-am spus, ne scrie* vs. *ne-a scris* etc.). În limba vorbită, apare în neologisme, pronunțările rezultate fiind, de obicei, neliterare (*reo-matism* pentru *re-u-matism; polio-mie-lită* pentru *poli-o-mi-e-lită*); unele pronunțări cu s. au devenit însă literare (de ex., *teatru*).

În trecerea de la latină la română s. este una dintre sursele principale ale diftongilor* românești (cf. *mea* > *mea; rea* > *rea*, dar și forme în care hiatul este secundar în etimon: *uidebat* > *vedea, nouus* > *nou* etc.). Frecvența s. în latina târzie în cazul secvențelor de două vocale în care prima era palatală explică alterarea anumitor consoane: prin s. apare un iot secundar (*uiridia* > protorom. *vearḑă* >

varză, *caseus* > *caș*, *uinea* > protorom. *viñe* > *vie* etc.). *L.I.R.*

singular. Termen al opoziției binare de număr*. Include substantive numărabile (majoritatea: *masă*, *scară*, inclusiv colective: *ceată*, *turmă*) și nenumărabile (*unt*, *lapte*, vezi **singularia tantum**). În plan formal, **s.** este termenul nemarcat al opoziției de număr, având frecvent desinența $\emptyset$.

Forme arhaice de s., păstrate în texte vechi și regional: *copaci*, *melci*. Forme refăcute: *pai* < *paie* < lat. *palea*, *maț* < *mațe* < lat. *mattea*. *A.P.*

singularia tantum. Sunt defective de plural* unele substantive care desemnează nume de materie: *aur*, *miere*, *sânge*, *unt*, *cânepă*, *mazăre* (multe pot avea plural când desemnează sorturi, porții sau obiecte din materia respectivă: *aramă*, pl. *arămuri* „obiecte de aramă“, *vin*, pl. *vinuri* „varietăți de vin“); substantive abstracte nume de însușiri, de stări: *cinste*, *curaj*, *foame*, *legalitate*, *rușine* (unele pot avea plural când se folosesc cu sensuri concrete: *bunătate* „însușirea de a fi bun“ nu are plural, dar cu sensuri ca „binefacere, mâncare bună, bogăție“ se folosește forma *bunătăți*; abstractele negative au plural într-o mai mare măsură decât corespondentele pozitive: *dreptate* – *nedreptate* și pl. *nedreptăți*, *prudență* – *imprudență* și pl. *imprudențe*); discipline științifice, jocuri sau sporturi: *geometrie*, *fotbal*, *șah*; substantive care apar numai în unele locuțiuni și expresii fixe: *berbeleacul (de-a ~)*, *valma (de-a ~)*; unele nume de persoane masculine: *bade*, *neică*, *taică*, *vodă*; majoritatea numelor proprii de persoană (*Maria*, *Alexandru*); nume de locuri (*Dunărea*, *Ceahlăul*); pluralul popular de tipul *Ionești(i)* se folosește pentru membrii unei familii sau ai unui grup. • Sunt de gen feminin* substantivele care la singular satisfac contextul de feminin: *cânepă înaltă*, *miere bună*. Au gen nedeterminat cele care la singular satisfac contextul de masculin, din pricina omonimiei masculin-neutru singular; acestea alcătuiesc așa-numitul arhigen de tip A: *grâu copt*, *curaj nebun* (vezi și **număr**).

Regional, forme de plural analogice, de ex., *fasoli*.

Substantivele **s.t.**, ca și cele pluralia tantum*, fac parte din categorii semantice care nu sunt caracteristice numai limbii române sau limbilor romanice. • În unele texte vechi, mai ales din sec. 16, unele substantive **s.t.** cunosc și forme de plural, diferențiate sau nu lexical: *cinsti*, *mile*, *pacele*, *fricile*; *erbi*, *cărni*, *trebi*, *certe*, *gâlcevi*. Uneori traducerile calchiază forme de plural: *sângiuri* (lat. *sanguines*, gr. *ἥματα*). *A.P.*

sinonimie. Distincția între **s.** în vorbire și în limbă a generat o accepție restrânsă, în care **s.** este condiționată de identitatea / echivalența de sens, identitatea referentului, posibilitatea substituirii sinonimelor în același context, funcționarea lor în aceeași variantă stilistică (cu excepția stilului beletristic*, care apelează la toate variantele limbii) și o accepție largă, care neglijează condițiile extrasemantice și impune ca unic principiu echivalența de sens. **S.** este în general lexicală, dar se întâlnește și la alte niveluri: **s.** morfologică (a categoriilor părților de vorbire: cazuri, timpuri, persoane etc.), **s.** sintactică (între sintagme, părți de propoziție, fraze, părți ale frazei etc. = construcții sinonimice), **s.** derivativă (a prefixelor, sufixelor). • Clasificări ale sinonimelor în funcție de formă, conținut, funcționalitate. După gradul de apropiere sau diferențiere dintre unitățile ce intră în raport de **s.**: sinonime

totale (perfecte, absolute) și parțiale (imperfecte, relative). S. totală fie respinsă, fie considerată singura categorie autentică, fie (cel mai adesea) socotită una dintre categoriile s. Sinonime totale puține (totdeauna bimembre), în special în limbajul științific: *natriu – sodiu, subjonctiv – conjunctiv, bilunar – bimensual.* Favorizate de monosemantism și motivate adesea de proveniența din limbi sau școli științifice diferite, din modificarea nomenclaturii etc. Tind să se diferențieze semantic / stilistic sau să se destrame, nefiind tolerate. Sinonimele parțiale pot fi: cuvinte identice ca sens, dar deosebite prin nuanțe stilistice: *boală – morb* (livresc), *iunie – cireșar* (popular), *monolog – soliloc* (livresc), *așteptare – adăstare* (poetic); cuvinte care se deosebesc prin nuanțe semantice: *sărăcie – calicie* „sărăcie extremă", *indiciu – simptomă* „indiciu negativ", *interzis – prohibit* „interzis prin lege"; cuvinte care diferă atât prin nuanțe stilistice, cât și semantice: *a se îmbăta – a se pili* (familiar) „a se îmbăta puțin", *sărăcie – pauperism* (livresc) „sărăcie extremă", *teamă – aprehensiune* (livresc) „teamă vagă, nedeslușită". Din perspectiva duratei relației de s.: sinonime constante, percepute ca atare indiferent de context și chiar în afara acestuia (fapte de limbă), și contextuale (fapte de vorbire). După formă: sinonime cu radicale diferite (cele mai numeroase, aproape totdeauna de origini diferite: *a gândi – a cugeta, prilej – ocazie*) și din același radical (derivative). • După gradul de suprapunere semantică, determinat prin analiza componențială (N. Forăscu), se disting sinonime în raport de: egalitate, când toate semele sunt identice (*tare – puternic, coroiat – acvilin*); echipolență, când fiecare termen are un număr de seme necomune cu sinonimul său (*tare – rigid, deștept – isteț, beat – băut, nebun – țicnit*); incluziune, când sfera semantică a unui termen este inclusă în cea a sinonimului său (*sărac – sărăcit, friabil – fragil, fierbinte – încins*). Distanța dintre două sinonime depinde de numărul de seme diferențiatoare. • S. nu se stabilește între cuvinte, ci între sensuri; un cuvânt polisemantic poate avea sinonime pentru fiecare sens al său. • S. lexicală teritorială foarte bogată, sesizată o dată cu elaborarea atlaselor lingvistice: *ai* (în nord-vestul teritoriului dacoromân și în sudul Dunării) – *usturoi* (în restul teritoriului), *mai* (Crișana, Maramureș, nordul Transilvaniei, centrul și sudul Moldovei) – *ficat* (în rest), *croitor* (Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei, Dobrogea și Moldova) – *sabău* (Crișana, Maramureș, nordul și centrul Transilvaniei) – *șnaidăr* (Banat), *varză* (în sudul teritoriului dacoromân) – *curechi* (în jumătatea de nord) etc.

Sursele s.: externe (împrumuturi) și interne (derivarea). Cuvintele împrumutate în urma influențelor succesive au intrat în raport de s. cu cele moștenite și autohtone, suferind, fie unele, fie altele, procese de diferențiere semantică / stilistică pentru a putea coexista. Cea mai mare contribuție la formarea seriilor sinonimice au avut-o cuvintele datorate influențelor slavă veche*, franceză* (romanică, în general), maghiară* și turcă* (O. Vințeler); aceste cuvinte au intrat în relație cu cuvinte moștenite sau formate în interiorul limbii. În funcție de originea termenilor, perechi sinonimice provenite din: latină / latină: *a culege – a aduna, a muri – a răposa, varză – curechi, a duce – a purta, femeie – muiere*; substrat* / latină: *baci – păstor, păcurar, copac – arbore*; substrat / slavă: *năpârcă – scorpie, cioc – clonț*; latină / slavă: *cărare – potecă, pulbere – praf, timp – vreme, popor – norod*; slavă / slavă: *a osteni – a obosi*; slavă / alte limbi: *taină –*

secret (fr.), *prieten – amic* (it.), *potrivnic – vrăjmaș (< vrajbă) – dușman* (tc.) – *inamic* (împrumut lat.), *nădejde – speranță* (it.), *nevastă – soție (< soț)*, *hârb – ciob* (tc.), *slobod – liber* (fr.); română / franceză: *călătorie – voiaj, întrecere – concurs, competiție, a întrece – a depăși*; franceză / alte limbi: *respect, considerație – stimă* (ngr.), *destin – soartă* (lat.) – *ursită (< a ursi), a reflecta – a cugeta* (lat.) – *a gândi (< gând), a permite – a îngădui* (magh.) – *a aproba* (fr.); franceză / franceză: *actor – artist, chestiune – problemă, controversă – dispută*. Derivarea, în special diminutive și augmentative: *bădiță – bădică – bădișor, căsuță – căscioară – căsulie* și cuvinte formate cu sufixe corelative: *-eală (-ială) – -ire: jeluială – jeluire; -ială – -ință: făgăduială – făgăduință; -are – -ație: izolare – izolație*; perechi precum cele formate cu sufixele *-ție* și *-țiune* sunt considerate de cei mai mulți variante. • În traducerile de texte religioase din sec. 16–17 număr însemnat de serii sinonimice pentru redarea mai precisă a ideii și ca mijloc de evitare a monotoniei: *a alerga – a fugi, adunare – sobor – gloată, a amăgi – a înșela, lege – obicei*. Elementele culte încep să intre în concurență cu cele vechi: *aspidă – scorpie / năpârcă, finix – smochin, mandragoră – mătrăgună*. Multe serii au avut o circulație limitată la acele texte: *a nădăjdui – a upuvăi – a nădăi; a dodei – a dosădi – a săblăzni – a scârbi – a supăra*. În operele originale ale sec. 17–18 serii sinonimice cu valoare stilistică: *minunea și ciudesa, a să zdrumica și a să fărâma, ce să vorovească sau ce să grăiască* (D. Cantemir), *mișel – measer, price – sfadă* (Dosoftei), *ciude și minuni* (Gr. Ureche), *să scârbească și să dosădească* (Varlaam). Începând cu sec. 18 apar glosarele și dicționarele, în care **s.** constituia procedeu de definire a termenilor (în cele monolingve) sau echivalare (în cele bilingve). Unele serii sinonimice din limba veche s-au destrămat ulterior prin dispariție de membri sau sensuri: *a muri – a pica* (sens pierdut) – *a se pristăvi* (învechit); *a se lupta – a se împreuna* (sens pierdut). În sec. 19 au circulat paralel foarte multe sinonime de origine diversă, supuse ulterior unui proces de selecție. • **S.** a determinat lărgiri sau restrângeri semantice, înlocuiri ori dipariții* de cuvinte și de sensuri. Româna are o **s.** foarte bogată, datorată atât numărului mare de limbi cu care a intrat în contact (vezi și **etimologică, structură ~**), cât și capacității sale de absorbție. Vezi și **ospitalitate.** *A.P.*

sintagmă. În gramatica tradițională, sinonim cu îmbinarea / grupul de cuvinte (alcătuit din cel puțin două cuvinte cu sens lexical deplin, cea mai mică unitate sintactică în interiorul căreia se poate stabili un raport sintactic). **S.** este alcătuită dintr-un centru lexical (cuvânt cu sens lexical deplin) și determinanții* acestuia. În funcție de centru, **s.** se pot clasifica în: 1. **s.** nominale (vezi **grup nominal**), având ca centru a) un substantiv, b) un pronume, c) un numeral; 2. **s.** verbale (vezi **grup verbal**), având ca centru a) un verb la un mod predicatv, b) un verb la un mod nepredicativ; 3. **s.** adjectivale, având ca centru un adjectiv; 4. **s.** adverbiale, având ca centru un adverb; 5. **s.** interjecționale, având ca centru o interjecție. • **S.** adjectivale sunt: adjectiv + prepoziție + nume (*proastă ca noaptea, grea de cap, roșie în obraji, bună la matematică, potrivită pentru meseria asta, neînduplecată în decizii, atentă la explicații, bună de balet / bună de nimic*), adjectiv + nume în dativ (*favorabilă Mariei / tuturor / primului*), adjectiv + numeral (*e vinovat de trei ori*),

adjectiv + verb la infinitiv (*hotărâtă a nu ceda*), adjectiv + verb la supin (*bună de plătit*), adjectiv + adverb (*pregătită fizic, nepregătită psihic*), adjectiv + interjecție (*frumoasă pfff!*). • S. adverbiale sunt: adverb + adverb (*bine psihic = bine din punct de vedere psihic*), adverb + *de* + adverb (*grozav de bine, teribil de greu*), adverb + prepoziție + substantiv (*astfel de oameni*), adverb + supin (*greu de spus, bine de rezolvat*), adverb + conjuncție (*desigur că*; adverbe predicative). • S. interjecționale: interjecție + *de* + nume (*vai de Ion, vai de tine, vai de primul*), interjecție + nume în dativ (*vai domnului!, vai mie!, vai primului!*). • În cadrul s., legăturile sintactice sunt marcate prin: juxtapunere (*profesorul Ionescu*), joncțiune (prepoziție: *cartea de pe masă*, articol posesiv și demonstrativ: *acela al studentului, casa cea nouă*, conjuncție: *firește că*), prin flexiune (*cartea studentului, îi dau studentului, am văzut fotografia*), prin acord (*casă frumoasă*). S. sunt rezultatul unor relații binare (majoritatea) sau ternare (complementul direct secundar: *Am rugat pe cineva ceva*; elementul predicativ suplimentar: *L-au numit președinte*; dativul posesiv adverbal: *I-am pierdut umbrela*). Rezultatul tipurilor de relații stabilite în cadrul s. este actualizarea diverselor funcții sintactice. În cadrul s. centrul este, de obicei, primul element, iar modificatorul este plasat la dreapta; excepție de la această regulă fac unele tipuri de adjective pronominale*. Topica* inversă în cadrul s. este, în general, posibilă, având, cel mai adesea efect emfatic. • Actualizarea diverselor tipuri structurale de s. este constrânsă semantic de sensul termenilor care alcătuiesc s. și gramatical de compatibilitățile combinatorii dintre diverse clase și subclase de cuvinte, dintre diverși termeni particulari ai fiecărei clase. *A.Ș.*

sintaxă. Principalele trăsături sintactice ale românei sunt: topica*, în general, liberă guvernată de principiul pragmatic al proeminenței discursive; poziția la dreapta a determinantului în raport cu centrul lexical; libertatea corespondenței* timpurilor; posibilități largi de elipsă* (sensul este recuperat contextual); număr mare de conjuncții* / locuțiuni conjuncționale* și prepoziții* / locuțiuni prepoziționale* prin care se redau o varietate de nuanțe semantice în cadrul raporturilor de subordonare; posibilitatea neexprimării subiectului (subiectul inclus* și subînțeles*); inexistența subiectului expletiv; varietatea construcțiilor impersonale*; construirea complementului direct* cu prepoziția morfem *pe*; dublarea* complementului direct și a complementului indirect; frecvența și varietatea construcțiilor cu element predicativ suplimentar*; prezența verbelor dublu tranzitive* (construite cu două complemente directe); ponderea mare și varietatea structurilor cu dativ posesiv*; marcarea opoziției scris / oral prin preponderența raporturilor de subordonare în comunicarea scrisă și a propozițiilor bazate pe coordonare în comunicarea orală; frecvența folosirii conjunctivului*, care a înlocuit parțial infinitivul romanic; rolul crescut al flexiunii* și al articolelor* în marcarea coeziunii în interiorul grupurilor sintactice; fenomenul extins al sinonimiei sintactice; acordul* (subiect – predicat, subiect – nume predicativ, atribut adjectival – nume regent, element predicativ suplimentar – nominal regent, pronume – antecedent substituit, acord încrucișat al pronumelui relativ); tipare sintactice specializate pentru exprimarea unor stări fizice sau psihice trăite de individ (*mi-e foame, mi-e sete, mi-e dor, îmi place; mă doare capul, mă ard obrajii*); dubla negație*.

Nu există diferenţe sintactice semnificative, de sistem, între subdialectele dacoromâne; puţinele diferenţe existente se plasează la nivelul actualizării unor raporturi sintactice în plan lexical, privesc unele situaţii de topică (inversiuni), precum şi regimul* sintactic al unor unităţi concrete. Norma sintactică literară se bazează, în mare măsură, pe subdialectul moldovean. • Dialectele sud-dunărene prezintă, în linii generale, structură sintactică analoagă cu dialectul dacoromân; sunt conservate structuri arhaice din protoromână (ex., complementul circumstanţial de loc fără prepoziţie); puţine influenţe din limbile învecinate.

Structura sintactică a limbii latine a fost moştenită în toate limbile romanice, inclusiv în română. În istoria limbii române literare evoluţia a mers în sensul eliminării elementelor nonromanice intrate în limbă în sec. 16–17, al accentuării particularităţilor romanice prin împrumuturi din limbile romanice occidentale. *A.Ş.*

slavă, influenţă ~. Între diversele limbi slave care au intrat în contact cu româna trebuie făcută distincţie între slavă veche*, slavonă* – influenţele cele mai vechi şi limbile slave moderne (rusa*, ucraineana*, polona*, sârba*, croata*, bulgara*, macedoneana*, slovena*), a căror influenţă este mai recentă. Cele mai vechi contacte (sec. 7–8–11) între română şi slava veche: împrumutarea unor cuvinte din toate domeniile onomasiologice şi răspândite în toate dialectele limbii române (*babă*, *brazdă*, *cleşte*, *clopot*, *coasă*), modificarea inventarului fonologic (*h*, *j*, *z*) şi a distribuţiei unor foneme, sufixe şi prefixe, toponimice. Sunt vechi şi contactele între română şi slavonă: împrumutarea unor cuvinte pe cale cultă în dacoromână, antroponime. Contactele cu limbile slave moderne mai ales în diverse regiuni, cu rezultate în domeniul lexicului şi toponimiei. În dialectele sud-dunărene cele mai evidente rezultate, care afectează şi domeniul fonologiei şi morfologiei, sunt cele ale contactului dintre istroromână* şi croată* şi dintre meglenoromână* şi macedoneană*. *M.S.*

slavă veche (bulgară veche), influenţă ~. Contactul dintre slavi şi populaţia romanizată din provinciile dunărene ale Imperiului Roman, devenită români, a avut loc la nordul şi la sudul Dunării. În urma acestui contact, slavii din nordul Dunării au învăţat limba populaţiei romanizate, s-au romanizat, aducând o serie de cuvinte în limba însuşită (vezi **superstrat**). Discuţii în legătură cu începutul şi cu durata relaţiilor româno-slave vechi. Unii (Fr. Miklosich, O. Densusianu, P. Skok, E. Petrovici) susţin că limita inferioară a pătrunderii elementelor **s.v.** poate fi sec. 6–7, alţii (V. Kiparsky, G. Mihăilă) propun sec. 9, iar alţii (Th. Capidan, S. Puşcariu, I. Pătruţ) consideră că elementele **s.v.** au început să pătrundă în sec. 8–9, sau chiar în sec. 10 (I. Bărbulescu); limita superioară – sec. 11–12. Împrumuturile **s.v.** prezintă trăsăturile fonetice ale dialectelor bulgare din epoca **s.v.** de până în sec. 11. Influenţa cea mai evidentă în lexic (cuvintele **s.v.** sunt general răspândite), cu termeni în multe domenii onomasiologice: om (*cosiţă*, *gleznă*), locuinţa şi obiectele casnice (*blid*, *ogradă*, *poliţă*, *streaşină*, *zăvor*), familie (*lele*, *maşteră*), agricultură (*coasă*, *greblă*), natură (*peşteră*, *vifor*), faună (*bivol*, *crap*, *lăstun*, *lebădă*), floră (*bob*, *hrean*, *mac*, *ovăz*, *ţelină*), viaţă socială (*jitar*, *pândar*, *slugă*), adjective (*pleşuv*, *schilav*, *ştirb*). Multe cuvinte **s.v.** în vocabularul reprezentativ*: om (*boală*, *gât*,

glas, a iubi, poală, obraz, rană, trup), îmbrăcăminte (*cojoc, poală*), locuința și obiectele casnice (*bici, cleşte, coş, pod, sticlă, stâlp, zid*), familie (*babă, nevastă*), agricultură (*brazdă, coajă , plug, a sădi*), natură (*izvor, praf, val*), faună (*cocoş, scoică, vrabie*), viață socială (*bogat, muncă, rob, sărac*), armată (*război, strajă, suliță, viteaz*), viață spirituală (*cinste, groază, nădejde, voie*), adjective (*drag, lacom, scump, slab, vesel*), verbe (*a croi, a greşi, a lovi*), numeralul 100. Calcuri semantice: *lemn* „arbore", *lume* „oameni, univers". Fonetică: împrumutarea lui *h* (*har*) și fonologizarea lui ulterioară, împrumutarea și apoi fonologizarea lui *j* (*jale, a jeli, jilav*) și a lui *z* (*boz, rogoz*), modificări ale distribuției unor vocale și consoane în urma împrumuturilor **s.v.** (*gleznă, sfeclă, ploscă; cleşte, glas*). Diversele fapte morfologice puse în legătură cu **s.v.** (genul neutru*, păstrarea flexiunii cazuale*, vocativul* masculin, numeralul cardinal* 11–19, frecvența diatezei reflexive*) au primit alte explicații mai plauzibile (evoluție internă, substrat); se poate admite cel mult, în unele cazuri, că **s.v.** a întărit unele evoluții. Toponimice **v.s.** numeroase (*Doftana, Prahova, Snagov, Târnava*). *M.S.*

slavonă, influenţă ~. S-a manifestat asupra lexicului dacoromân. Slavona, variantă literară târzie a vechii slave scrise, a fost limba de cultură, limba bisericească și de cancelarie în Rusia, Ucraina, Bulgaria, Serbia și țările românești (la noi între secolele 10 și 16, apoi paralel cu limba română); două redacții: una ucraineano-rusă (în Moldova) și alta bulgară și sârbă (în Țara Românească). Rolul slavonei pentru română este similar cu cel al latinei medievale din lumea romanică occidentală. **I.s.** a început în sec. 10–11. Cele mai multe cuvinte slavone au intrat în română în sec. 14–16 prin intermediul bisericii și al cancelariei din țările românești (la început din slavona de redacție bulgară, ulterior și din cea ucraineano-rusă și sârbă). Din slavonă au pătruns multe dintre cuvintele (în parte împrumutate de slavonă din greacă) referitoare la organizarea vieții bisericești (*arhiereu, episcop, mitropolit, popă, protopop, vlădică*), organizarea vieții monahale (*arhimandrit, călugăr, chilie, egumen, schit, stareț*), construcții de biserici mai mari (*ctitor, naos, paraclis, pridvor, pronaos*), obiecte de cult (*biblie, evangheliar, icoană, odăjdii, odor, podoabă, prapor, troiță*), practici religioase (*jertfă, molitvă, pomană, post, praznic, slujbă, vecernie*), în timp ce terminologia de bază creștină era moștenită din latină (*biserică, botez, cruce, Dumnezeu, înger, rugăciune*). • Distincția dintre elementele slavone și cuvintele vechi slave, intrate pe cale populară, adesea greu de făcut din cauza absenței unor criterii riguroase. Pentru a putea stabili originea slavonă a unui termen s-au propus diverse criterii (Gh. Mihăilă), două fiind cele mai importante: unul se referă la conținutul termenilor, celălalt la forma acestora. Folosind criteriul onomasiologic, sunt considerate slavone cuvinte din terminologia religioasă (*diacon, vlădică*), administrativă (*boier, comis, pisar, stolnic, voievod, vornic, zapis*) sau de cultură (*buche, bucoavnă, zbornic, slovă*). Pentru delimitarea slavonei se folosește și criteriul fonetic (cuvintele cu *h* final sunt slavone în opoziție cu cele populare care au *f*: *duh, văzduh, năduf*, față de *praf, puf, vârf;* vocalizarea ierurilor în poziție neintensă din slavonă: *a săvârşi, sobor*, dar *a sfârşi, zbor* „adunare", împrumuturi populare). Dialectele sud-dunărene nu cunosc o **i.s.** pentru că limba liturgică a fost greaca. Din

această cauză prezența unui cuvânt vechi slav în aromână este o dovadă sigură a originii populare a termenului respectiv și, invers, absența unui termen vechi slav în aromână poate fi un semn că este posibil să fie un slavonism în dacoromână (*sfânt* și *a citi* sunt slavonisme pentru că nu există în aromână). Criteriul trebuie aplicat cu prudență (*icoană* există și în aromână, dar este împrumutat din greacă, de unde îl are și slavona). Cele mai multe cuvinte slavone aparțin românei vechi (Varlaam, Dosoftei). Unele au pătruns și în vorbirea populară, păstrate până astăzi (*duh, iad, jertfă, podoabă, rai, slovă, sfânt*); dintre acestea câteva au înlocuit chiar vechii termeni latinești (pentru *a ajuna, a cumânda* < lat. *comandare* se folosesc *post, pomană*). Din **s.** avem nume de sfinți și de botez (*Alexandru, Andrei, Dan, Gheorghe, Ileana, Neagu, Nicolae, Vasile*). Vezi **slavă veche, influență ~.** *M.S.*

slavo-român (româno-slav), text ~. Termen folosit cu două accepții: pentru texte unilingve, respectiv bilingve. • 1) (Deși foarte răspândit – aproape impus ca termen tehnic–, impropriu pentru un text unilingv) slavon de redacție românească, în slavona din țările române, numită, pe scurt, și slavonă românească (slavona fiind limba slavă literară sau de cultură dezvoltată pe baza limbii vechi slave cu variante diferite după țările în care era folosită: mediobulgară, sârbă, ruso-ucraineană, ceho-moravă, polonă, lituaniană). Slavona a fost folosită în țările române ca limbă liturgică a cultului ortodox (Țara Românească, Moldova și Transilvania), ca limbă de administrație internă (Țara Românească și Moldova) și ca limbă diplomatică, începând din sec. 10 și până în sec. 18 (apogeu în sec. 14–17); funcții diminuate treptat, din sec. 16, prin folosirea paralelă și apoi impunerea în loc a limbii române. Pe lângă textele slavone pur și simplu copiate sau tipărite în țările române după manuscrise și tipărituri de alte redacții (sute de manuscrise între sec. 12 și 19; tipărituri din 1508), **t.s.-r.** în sensul strict al termenului sunt scrierile originale (inclusiv traduceri din altă limbă în slavonă) ale unor români sau slavi cunoscători și ai limbii române; acestea sunt inscripții, documente (cca 7 000), cronici, scrieri literare religioase și laice (cea mai importantă operă literară este considerată scrierea *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, manuscris din sec. 16), inclusiv versuri, prefețe și postfețe la tipărituri. Limba **t.s.-r.** este în esență slavona mediobulgară, dar cu influențe ale redacției sârbești (în Țara Românească, parțial și în Transilvania) sau / și ruso-ucrainene (în Moldova, în sec. 17 și în Țara Românească) și cu numeroase elemente românești – atât de vocabular, cât și de gramatică (morfologie și sintaxă) – care au o mare importanță pentru istoria limbii române: alături de textele latino-române* **t.s.-r.** reprezintă sursa fundamentală de reconstituire a dacoromânei preliterare și de completare a informațiilor lingvistice (în special lexicale) chiar pentru perioada ulterioară (literară veche); interesează în acest sens atât atestarea și tratamentul cuvintelor românești (comune și proprii) inserate, cât și românizarea cuvintelor slave (folosirea lor cu fonetisme, desinențe sau articole românești), abaterile de la norma slavonă datorate influenței limbii române. Unii cercetători folosesc denumiri speciale pentru **t.s.-r.** din Moldova (*slavo-moldovenești*), pentru cele din Țara Românească (*slavo-valahice*), mai puțin pentru cele din Transilvania (*slavone transilvănene*). • 2) Text bilingv, cu original slavon și traducere românească paralelă sau intercalată

(în ultimul caz, numită uneori, impropriu, *interlineară*). Cele 2 versiuni sunt dispuse rareori pe 2 coloane (cel mai vechi text de acest fel este *Evangheliarul slavo-român* tipărit la Sibiu în 1551–1553); de obicei ele alternează: textul este segmentat, fiecare fragment slavon (constituit din câteva cuvinte, nu totdeauna cu înţeles de sine stătător) fiind urmat de corespondentul său românesc (de aceea în sec. 16 aceste texte bilingve erau numite *cu otveat* „cu răspuns" sau *cu izvod* „cu originalul"). Se cunosc asemenea texte bilingve – manuscrise şi tipărituri – din sec. 16–18; ele sunt texte religioase (cu precădere psaltiri şi evanghelii), uneori apocrife, cărţi populare, pravile (de exemplu, *Psaltirea* tipărită de Coresi în 1577 sau *Psaltirea Voroneţeană*, manuscris). Controverse în legătură cu explicaţia **t.s.-r.** bilingve: demonstrarea caracterului canonic, fără imixtiuni eretice, al versiunii române (N. Iorga, Al. Rosetti), ajutor pentru preoţii care citeau în biserică textul slavon fără a-l înţelege (P.P. Panaitescu), destinaţie didactică în sprijinul învăţării limbii slavone de către români (Şt. Ciobanu, Şt. Paşca, I. Gheţie); ultima explicaţie priveşte în mod special **t.s.-r.** cu traducere românească intercalată. *M.A.*

slovenă, influenţă ~. S-a exercitat asupra istroromânei. Contacte între istroromâni şi sloveni au existat la Žejan şi au avut caracter individual. Posibilitatea existenţei unei **i.s.** asupra graiului istroromân din Žejan acceptată de A. Kovačec în special în privinţa unor termeni din domeniul administraţiei (*pozaconi se* „a se căsători", *sudnic* „judecător", *sudnije* „tribunal"), explicabilă prin faptul că această localitate a aparţinut multă vreme de judeţul Podgrad (Cittanova sul Corso, pe teritoriul de limbă slovenă). **I.s.** directă este contestată (E. Petrovici şi P. Neiescu), elementele slovene fiind din graiurile croate învecinate localităţii Žejan (până la începutul sec. 20 învăţământul se făcea în slovenă în şcolile croate din regiune). Prin slovenă au pătruns în istroromână cuvinte de origine germană (*fáitno* „umed", *frâjar* „peţitor", *fruştikej* „a gusta, a lua micul dejun", *şpas* „glumă", *şufeţe* „obială", *tauzănd* „mie", *ţait* „timp", *zâife* „săpun"). *M.S.*

sociativ, complement circumstanţial ~. Valori: exprimă asocierea / absenţa asocierii unui obiect (fiinţă / lucru), în desfăşurarea / suportarea unei acţiuni, cu subiectul – exprimat sau neexprimat: (*Salariaţii) merg la odihnă cu copiii lor* –, cu anumite complemente – mai ales direct (*Îi trimite la odihnă pe salariaţi cu copiii lor*), de agent (*Ei sunt trimişi la odihnă de sindicat împreună cu direcţia*), mai rar indirect (*Vrea să se descotorosească de maşină cu piese cu tot*), cumulativ, de excepţie – referitoare la rândul lor la subiect / un complement (*Pe lângă salariaţi cu copiii lor au plecat / au trimis la odihnă şi pensionari; Au plecat la odihnă toţi afară de doi angajaţi cu copiii lor; N-au trimis la odihnă pe altcineva decât pe preşedintele sindicatului cu copiii lui*). A fost desprins din complementul indirect*, care era conceput mai larg. • Elemente regente: verbe (*Vino cu noi*) / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Hoţul luând-o la goană împreună cu complicele lui, n-au mai putut fi ajunşi*) / (mai rar) interjecţii predicative (*Hai cu noi*) sau anumite adjective cu sens din sfera acţiunilor, inclusiv formaţii cu sufixul *-bil* (*Casă greu vandabilă fără terenul aferent*). Se exprimă prin substantive / substitute ale acestora cu prep. *cu*, loc. prepoziţionale *împreună / laolaltă / la un loc /*

o dată cu sau cu prep. *fără*; construcţiile evasilocuţionale de tipul *în alianţă / cot la cot cu* sunt interpretate de unii autori drept complemente circumstanţiale de mod* sau ca locuţiuni prepoziţionale prin care se introduc **c.s.** (*Împreună*) *cu* poate avea şi o valoare apropiată de a lui *şi* (*cu*), legând componentele unui subiect multiplu, caz în care predicatul este la plural. • **C.s.** poate relua în regentă subordonate sociative* antepuse regentei (*Cu ce bani a avut, cu ăştia / asta a venit*). *Şi* cu valoare de prepoziţie se păstrează în româna modernă populară.

În unele descrieri ale limbii latine, **c.s.** şi circumstanţialul instrumental sunt tratate împreună. **C.s.** se exprima prin ablativ sociativ fără prepoziţie şi cu prepoziţii, dintre care *cum* (*Perdisti me et fidem mecum tuam*) s-a generalizat treptat; absenţa unui însoţitor se exprima prin ablativ cu prep. *sine* (*sine exercitu*). În limbile romanice este introdus prin prepoziţii / locuţiuni prepoziţionale cu sensul „împreună cu" (cat., oc. *amb*, fr. *avec*, it. *(insieme) con*, *in compagnia di*, sp. *junto con*), respectiv „fără" (fr. *sans*, it. *senza*, sp. *sin* etc.). • În româna literară dintre 1532 şi 1780, **c.s.** era introdus prin prep. *cu* (care avea însă uneori rol de conjuncţie coordonatoare copulativă), precum şi cu loc. prepoziţionale *de alăturea cu, depreună cu, împreună cu, laolaltă cu* (*Are Dragomir ocină... depreună cu Neacşul*, document 1617; *Să vii de alatore cu răgutorii*, document 1625). *I.V.R.*

sociativă, propoziţie circumstanţială ~. Valori: exprimă asocierea / absenţa asocierii unui obiect (fiinţă / lucru), în desfăşurarea / suportarea unei acţiuni din regentă, cu subiectul – exprimat sau neexprimat: (*Salariaţii) merg la odihnă împreună cu cine doresc* – sau cu subiectiva (*Cine are dreptul merge la odihnă împreună cu cine doreşte*), cu anumite complemente – mai ales direct* (*Îi trimite la odihnă pe salariaţi împreună cu cine doresc*) – sau completive – mai ales directă* (*Trimit la odihnă pe cine are dreptul împreună cu cine doreşte*), dar şi de agent* (*Ei sunt trimişi la odihnă de preşedintele sindicatului împreună cu cine distribuie biletele*), mai rar indirect* (*Vrea să se descotorosească de maşină cu ce are ca piese de rezervă*), cumulativ*, de excepţie* –, referitoare la rândul lor la subiect / un complement – şi cu propoziţiile corespunzătoare (*Pe lângă salariaţi împreună cu cine a mai vrut au plecat / au trimis la odihnă şi pensionari; Au plecat la odihnă toţi afară de doi angajaţi împreună cu cine nu avea dreptul; N-au trimis la odihnă pe altcineva decât pe preşedintele sindicatului împreună cu cine a vrut*). A fost desprinsă din completiva indirectă*, care era concepută mai larg. **P.c.s.** pronominală referitoare la lucruri este uneori greu de distins de circumstanţiala instrumentală cu construcţie asemănătoare (*A venit cu ce a putut* = „aducând ce a putut" sau „cu ce mijloc de transport a putut"). • Elemente regente: verbe (*Du-te cu cine vrei*) / locuţiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Hoţul luând-o la goană împreună cu cine îl ajutase, n-au mai putut fi ajunşi*) / (mai rar) interjecţii predicative (*Hai cu cine vrea*) sau anumite adjective cu sens din sfera acţiunilor, inclusiv formaţii cu sufixul *-bil* (*casă greu vandabilă fără ce e în jur*). • Conective: pronume / adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(şi)-* precedate de prep. *cu* (*A venit cu ce (bani) a avut; Du-te cu (ori)care (coleg) vrei*), *fără* sau de locuţiuni prepoziţionale formate cu prep. *cu* sau prin adv. relativ *cât* / nehotărât *oricât* precedate de aceleaşi prepoziţii (*Vino cu (ori)cât poţi să-mi dai, Vino fără cât îmi datorezi*); construcţiile

evasilocuționale de tipul *în alianță / cot la cot cu* urmate de pronume relative / nehotărâte sunt interpretate de unii autori drept complemente circumstanțiale de mod + atributivă / completivă indirectă sau ca locuțiuni prepoziționale prin care se introduc **p.c.s.** pronominale (*Alegerile au fost câștigate de partidul X în alianță cu cine i s-a alăturat*). (*Împreună*) *cu* poate avea și o valoare apropiată de a lui *și / și cu*, legând componentele unui subiect multiplu, caz în care predicatul este la plural (*Partidul X împreună cu cine s-a aliat cu el au câștigat alegerile*). • Modurile folosite: cel mai frecvent indicativul, dar și prezumtivul și condițional-optativul. • Reluarea: unele **p.c.s.** antepuse regentei pot fi reluate în regentă prin complemente sociative (*Cu ce bani a avut, cu ăștia / asta a venit*). • Topica: **p.c.s.** sunt, în general, postpuse regentei, dar pentru reliefare pot fi antepuse (*A încheiat afacerea cu cât o începuse*). • **P.c.s.** este rară în româna vorbită, apărând mai ales coordonată cu un complement sociativ.

În româna din perioada 1640–1780, **c.s.** era rară. Ea era introdusă prin pron. relativ *care, cine* precedate de prep. *cu* (*Să le fie în voe cu care să vor uni*, document 1699; *Cu cine avea cu ai săi, i-au ieșit înainte*. Grigore Ureche). Vezi și **dublare stilistică**. *I.V.R.*

sociolingvistic, statut ~. Limba română are **s.s.** diferit după locul (vezi **teritoriu**) și mediul (vezi **alogen, mediu ~**) în care este folosită. În cele două state românești (România și Republica Moldova) româna este limbă oficială și limba maternă a majorității populației (aproape 90%, respectiv 65%), îndeplinind toate funcțiile normale ale unei limbi naționale moderne liber practicate; tot aici ea este vorbită ca limbă secundară – însușită în diverse grade – de cetățeni aparținând minorităților etnice. În afara granițelor acestor state româna este limba minoritară, de uz familial și local, a unor vorbitori de obicei bilingvi și chiar poligloți, foarte puțin folosită în funcții culturale (ca limbă de cult, în publicații și în învățământ pe plan local) și deloc în funcții administrative. Dintre comunitățile românești tradiționale din statele limitrofe au o viață culturală mai dezvoltată o parte dintre românii din Serbia (anume cei din Vojvodina) și din Ucraina (cei din Bucovina și ținutul Herței); dintre comunitățile de emigranți de dată relativ recentă au o asemenea viață culturală mai ales românii din S.U.A. și evreii românofoni din Israel. În medii aloglote există mulți cunoscători pasivi ai limbii române, care o înțeleg fără a o practica. Tot în medii aloglote româna este folosită uneori ca un cod secret, eventual cu caracter de argou, chiar în vorbirea unor alofoni (vezi **bucureica**).

S.s. al limbii române a variat în decursul timpului în privința funcțiilor îndeplinite și a utilizării exclusive de către vorbitorii ei. În perioada preliterară româna a avut un caracter rustic (vezi **rusticitate**) în opoziție cu slavonismul cultural din biserică, administrație și din unele manifestări literare. În perioada literară veche, în țările române, afirmarea dacoromânei ca limbă scrisă în diverse domenii se produce treptat în luptă cu tradiția slavonă (româna se impune ca limbă de cult, în locul slavonei, abia la mijlocul sec. 18) și cu efemere utilizări în sec. 18 ale limbii grecești ca limbă de cult, administrație, învățământ și manifestări literare. În diverse perioade (pentru protoromână* (vezi **bilingvismul slavo-român**) și locuri (vezi **alogen, mediu ~**) româna a fost sau / și este practicată în cadrul unui bilingvism

de diverse grade. • În fosta U.R.S.S. româna, numită limbă moldovenească*, a fost redusă la un **s.s.** inferior, îndeplinind doar unele funcții culturale (beletristică, publicistică, învățământ preuniversitar), dar nu și alte funcții publice (de ex., în știință, tehnică, economie, administrație), iar bilingvismul practicat a fost unilateral, cu predominarea netă a limbii oficiale ruse. *M.A.*

sonante, consoane ~. Româna literară posedă patru **s.**: nazalele* *m*, *n* și lichidele* *l* (laterală*), *r* (vibrantă*); *m* are localizare bilabială*, iar celelalte **s.** – dentală*.

În subdialectul bănățean apare în plus, ca fonem independent, **s.** palatală *ń* (cf. *pun* – 1 sg. *vs.* *puń* 2 sg.); *ń* apare în procesul palatalizării* lui *m* (*(m)ńic*, *(m)ńez*), în subdialectele moldovean, crișean, maramureșean și, parțial, muntenesc, și / sau când *n* este urmat de un element vocalic palatal (*mińe*, *ińimă*), în subdialectele bănățean, crișean și maramureșean. În subdialectul bănățean, și lichidele au variante palatale, apărute sub influența unor elemente vocalice palatale următoare (*val'e*, *mar'e*). În graiul crișean din Țara Moților, se înregistrează atât rotacismul* lui *n* slab intervocalic (*bire*, *spure*), cât și realizări forte ale lui *r* în anumite contexte (*r̄îd*, *ur̄ăsc*). În subdialectul maramureșean apare sporadic o variantă velară a lui *l* (*cał*, *ałb*). • În dialectele sud-dunărene, există două unități fonematice în plus în seria **s.**: *l'* și *n'* (ar. *h' il'u* „fiu", *ayińă* „vie", mr. *il'*, *vińă*, ir. *fil'*, *ursońe* „ursoaică"). Lichida *l* are o variantă velară în anumite graiuri aromâne (*bułar* „balaur") și în meglenoromână, iar în istroromână *l* nu apare în poziție finală și preconsonantică (*că* „cal", *ăb* „alb"); lichida *r* are la fărșeroți o variantă velară sau uvulară (*ϱău*, *carϱă* „carne").

S. românești continuă **s.** latine corespunzătoare, simple sau geminate*. În trecerea de la latină la română s-au produs însă unele modificări care au afectat **s.** *l* urmat de *ĕ*, *ĭ*, sau *e*, *i* în hiat și *ll* urmat de *ī* au devenit în protoromână *l'* (*leporem* > *l'epure*, *linum* > *l'in*, *filius* > *fil'*, *gallina* > *găl'ină*), iar *n* urmat de *e*, *i* în hiat -*ń* (*uinea* > *vińe*). În textele dacoromâne, *l'* nu mai apare notat după 1580, iar *ń*, prezent în sec. 16 și în texte din aria nordică, apare ulterior numai în texte din zona Banat-Hunedoara, zonă în care se conservă până astăzi în limba vorbită. Conservarea lui *l'* și *ń*, netrecute la *i̯*, ca în dacoromână, este generală în dialectele sud-dunărene. Transformarea opoziției consoană simplă / consoană geminată în latina vulgară în opoziție de forță* și existența acestei opoziții în latina dunăreană, în cazul **s.** *n*, *r*, *l*, se reflectă în tratamentul diferit, în română, al unor vocale urmate sau precedate de *n* și *r* forte și slabe, precum și în deosebirile de evoluție dintre *l* și *ll* primare, în contexte identice. În poziție intervocalică, *l* s-a rotacizat (*mola* > *moară*, *solem* > *soare*), pe când *ll* s-a redus la *l* simplu (*caballus* > *cal*). Opoziția de forță s-a pierdut, în cazul perechii *l* / *l̄*, în protoromână, *l* românesc având caracteristicile unui *l* forte. Această opoziție s-a menținut vreme mai îndelungată în cazul lui *n* și *r*. Astfel, rotacismul lui *n* slab intervocalic a fost notat în textele dacoromâne din aria nordică până spre mijlocul sec. 17 și se conservă regional până astăzi; *r* forte apare în textele din aria nordică până la sfârșitul sec. 16, dar continuă să fie atestat în anumite graiuri și astăzi. *L.I.R.*

sonore, consoane ~. Seria **c.s.**, care reprezintă termenul marcat al corelației de sonoritate*, cuprinde următoarele unități:

oclusivele *b, d, g', g*, fricativele *v, z, j*, africata *ğ*.

În numeroase graiuri aparținând subdialectelor moldovean, bănățean și maramureșean apare africata dentală **s.** *ḑ*. În graiurile din Crișana africata *ğ* este fricativizată în *j*. • În aromână este generală prezența lui *ḑ* și a fricativei *y* (provenite din palatalizarea* lui *v*); în anumite graiuri din Grecia apare și fricativa *γ* (în împrumuturi din greacă).

În latină, numai oclusivele se distingeau după sonoritate: **s.** *b, d, g, g^w^* aveau corespondente surde*. În trecerea de la latină la română, *g^w^* a evoluat în direcția pierderii apendicelui labiovelar și, urmată de *a*, în direcția labializării* la *b* (vezi **labiovelare, consoane ~**), dar seria **c.s.** s-a îmbogățit prin apariția unor sunete noi: *g', ğ, v, z, j*. Pentru originea acestora vezi **africate, consoane ~; fricative, consoane ~; palatale, consoane ~.** *L.I.R.*

sonoritate. Trăsătură cu funcție distinctivă în consonantismul* românei. Consoanele oclusive*, precum și majoritatea consoanelor fricative* și africate* se structurează sub forma unor perechi, distinse în raport cu prezența sau absența acestei trăsături: *p / b, t / d, c / g, ḱ / g'; f / v, s / z, ș / j; č / ğ*. În limba literară, fricativa laringală *h* și africata dentală *ț* nu au pereche sonoră. Sonantele*, ca și vocalele, sunt sonore prin natură. Opoziția de **s.** se neutralizează în anumite contexte. Vezi **neutralizare.**

În subdialectele moldovean, bănățean și maramureșean, africata *ț* are perechea sonoră *ḑ*. În subdialectul crișean, *č* nu are pereche sonoră, întrucât *ğ* se fricativizează în *j*. În subdialectul muntean nu există diferențe sub aspectul **s.** față de limba literară. • O situație similară există și în meglenoromână și istroromână. În aromână, prezența perechii sonore *ḑ* a lui *ț* este generală, iar în anumite graiuri vorbite în Grecia, și *h* are o pereche sonoră: *γ*; de asemenea, *h'* rezultat din palatalizarea* lui *f* are perechea sonoră *y*, rezultată din palatalizarea lui *v*.

În latină, opoziția de **s.** caracteriza numai consoanele oclusive, fricativele neavând pereche sonoră. Extinderea opoziției de **s.** prin apariția perechilor sonore ale fricativelor *f* și *s*, dar și prin dezvoltarea unor perechi necunoscute latinei reprezintă o inovație romanică, manifestată mai cuprinzător în română, unde este pregnantă o tendință spre simetrie (cf. perechile nou apărute *ḱ / ǵ, ș / j, č / ğ* și chiar *ț / ḑ*, ultima caracteristică protoromânei și conservată astăzi numai regional). Vezi și **sonore, consoane ~; surde, consoane ~.** *L.I.R.*

sonorizare. Se produce în limba vorbită, ca o consecință a asimilării* consonantice care are loc în interiorul unui cuvânt sau în fonetică sintactică (vezi **sandhi**). **S.** este mai frecventă în cazul consoanelor surde* în poziție imploziva în interiorul cuvântului (*anegdotă, religvă, činğzeč, bodgros*), la joncțiunea anumitor prefixe cu radicalul cuvântului derivat care are o consoană sonoră sau o vocală la inițială (*des-* devine *dez-* în cuvinte ca *dezbate, dezinforma*), precum și la finală de cuvânt, când cuvântul următor începe cu o consoană sonoră (*l-a luad‿la goană; mă dug‿după iel*).

Spre deosebire de limbile romanice occidentale, în română (ca și în dialectele italiene centrale și meridionale) nu s-a produs **s.** consoanelor surde intervocalice în evoluția formelor din latină. *L.I.R.*

spaniolă, influență ~. Contactul dintre română și spaniolă este relativ recent. Cele mai multe cuvinte spaniole (150) au intrat prin alte limbi: franceză (peste 100),

italiană, neogreacă, turcă, germană. Au pătruns direct din spaniolă aproape 30: 23 apar în dicționare, restul ocazional în presă. Unele, adaptate limbii române, denumesc obiecte și fenomene specifice lumii hispanice (*conchistador, infantă, pesetă, zarzuelă*), altele și-au extins sensul (*pescador*). Cuvinte cu formă spaniolă neadaptată (*cachetero, gaucho, patio*). Nici un cuvânt spaniol în vocabularul reprezentativ* sau în fondul principal lexical* al românei. Influența recentă, favorizată de distribuția de telenovele și muzică, mai ales de producție sud-americană, cu termeni neadaptați (*fiesta, macho, salsa, tequila*). *M.S.*

spirante, consoane ~, vezi **fricative, consoane ~.**

spirantizare, vezi **fricativizare.**

standard, limbaj ~. Varietate de uz curent și general a limbii literare sau culte, care exclude limbajele de specialitate și pe cele ale literaturii, pentru a asigura nivelul cel mai neutru de comunicare. **L.s.** este o abstracție, o medie a uzului cult, termenul nemarcat față de varietățile diafazice, diastratice și diamesice ale limbii române. Ca limbaj normat, cultivat, depinde de existența unor norme explicite, de o intenție socială de standardizare și unificare a limbii naționale. Se identifică în primul rând cu limba scrisă, dar este și limba folosită în comunicarea orală în situații formale și semiformale de către vorbitorii instruiți. Ca parte esențială a limbii literare*, e supus unor codificări (prin dicționare și gramatici normative) și e răspândit prin sistemul de învățământ. • **L.s.**, înțeles de obicei prin raportare la perioada care include momentul actual, a constituit obiectul predilect al abordărilor sincronice structuraliste din lingvistica românească, interesate nu de variațiile limbii, ci de sistemul ei, cu regularitățile sale fonologice și morfosintactice. • Pentru unii cercetători **l.s.** se identifică cu limba literară. De fapt, varietățile stilistice actuale ale limbii literare au ca bază **l.s.**, dar ies în afara lui prin terminologiile de specialitate și prin formalizare (limbajele tehnico-științifice), prin includerea unor elemente arhaice sau regionale, prin coduri specifice și prin inovații lexicale, sintactice, retorice (limbajele literaturii), prin acceptarea unui număr mare de mărci ale oralității familiare și chiar argotice (limbajele din mass-media).

L.s. se delimitează de graiurile dacoromâne, pe care le influențează însă prin școală și prin mijloacele de comunicare publică. • Dialectele sud-dunărene nu au avut variante **s.**; în prezent, înmulțirea textelor scrise în dialect (în primul rând în aromână) implică acțiuni mai mult sau mai puțin conștiente de normare și standardizare, prin raportarea la româna literară sau / și la sistemul intern.

În comparație cu situația din celelalte limbi romanice, o constituire mai târzie a **l.s.**, în genere permisivă față de faptele de oralitate și față de variante. În ce măsură **l.s.** se poate constitui și pe baza normei implicite este o problemă controversată; după unii cercetători, au existat forme incipiente ale **l.s.** și înainte de faza modernă a culturii românești (sec. 19), manifestate prin normele implicite ale variantelor regionale ale limbii. *R.Z.*

stil direct (discurs direct, vorbire directă). Reproducerea vorbirii în **s.d.**, citarea enunțului pronunțat de un alt vorbitor, prezintă unele particularități din punctul de vedere al inventarului de cuvinte de declarație sau al opțiunilor stilistice pentru repetarea, poziția sau eliminarea lor din mesaj – și chiar de folosire limitată sau

masivă a procedeului în diverse registre. • Verbele de declarație pot apărea înainte de enunțul citat, după acesta, sau intercalate în el. Pot fi și absente, dacă contextul permite identificarea replicii citate, de pildă în reproducerea în scris a unui dialog. După citat (care este o frază independentă, nesubordonată conjuncțional, dar ocupă poziția unui complement direct), structura obligatorie în română e verb–subiect (*„Da", spuse el*). • Verbe de declarație organizate în clase semantice în funcție de actele de vorbire denumite – asertive (*a arăta, a susține, a menționa*), directive (*a întreba, a cere, a ordona*), promisive (*a promite, a făgădui, a jura*), expresive etc. Diferă și gradul de responsabilitate oficială (*a afirma* vs. *a declara, a anunța*). Alte categorii semantice privesc rostirea în sine (*a rosti, a pronunța*), particularitățile ei (*a șopti, a murmura*) etc. Construcția sintactică cu unul sau două complemente (direct, indirect, dublu complement direct) indică orientarea predominant către actul în sine (*a afirma ceva*) sau către destinatar (*a anunța cuiva că...*, *a informa pe cineva că...*). • Grade de asumare a punctului de vedere al locutorului citat de către cel care îi reproduce mesajul, indicate prin folosirea unor verbe de declarație specializate pentru a marca diferența de perspectivă (*a pretinde, a susține*). • Din punct de vedere textual, e posibilă apariția în locul verbelor de declarație propriu-zise a unor verbe diferite semantic, folosite prin metonimie: verbe ale stărilor mentale și epistemice (*a crede, a considera*), verbe care desemnează mimica sau gesturile însoțitoare (*„Mda", se încruntă el*). Alte cuvinte de declarație sunt mai ales substantive, în diferite construcții populare (*vorba ceea*) sau culte (*iată declarația sa*). • În narațiunea orală populară, verbele de declarație sunt intercalate în mod repetat în replica reprodusă, devenind un adevărat tic verbal ...– *zice* – ...; fenomenul redundanței se poate explica prin necesitatea de a face permanent distincția între planul vorbitorului și cel al dialogului citat. • Verbele de declarație sunt diferențiate și stilistic: cele mai frecvente sunt sinonimele *a zice* (popular) / *a spune* (cult). În limbajul jurnalistic apar multe verbe de declarație neologistice (*a afirma, a declara, a anunța* etc.). • **S.d.** legat – fenomen răspândit în comunicarea orală populară și familiară, mai puțin supravegheată, – constă în contaminarea (de tip anacolut) a construcției în **s.d.** (citarea) și a celei în stil indirect (subordonarea conjuncțională): *Zice că de ce l-am chemat?*.

S.d. este prezent în cele mai vechi texte românești, în traducerile biblice (bogate în replici citate, începând cu *Și zise Dumnezău: „Să să facă lumină!" – Biblia* 1688, Facerea 1, 3). În *Codicele Voronețean* apar ca principale verbe de declarație *a zice* (în forma *a dzice*), *a grăi*, *a striga*. Verbul *a zice* este folosit (ca și în limbajul popular de azi) și pentru actul lingvistic al întrebării – *elu dzise: „știi greceaște?..."* –, sau al răspunsului, adesea într-o structură coordonată cu verbul *a răspunde*: *rrăspunse Pavelu și dzise*: ...; *eu rrăspunșu și dzișu*:... (*Codicele Voronețean*). Structura coordonată care evită plasarea verbelor *a răspunde* și *a întreba* direct în poziția de cuvânt de declarație (ca și construcția echivalentă cu gerunziul, de tip *răspunse grăind*) este foarte frecventă și în texte ulterioare: *Și am întrebat pre ea și ziș*: *„A cui fată ești tu?"* (*Biblia* 1688, Facerea, 24, 47); *Au răspunsu pașii și au dzis*: ... (I. Neculce). Și **s.d.** legat are atestări în textele vechi românești: *Vor zice cum: „Muiare iaste lui aceasta" și mă vor omorî (...). Zi dară că: „sânt sor lui"* (*Biblia* 1688, Facerea 12, 13). În textele

vechi prefaţarea replicii prin verb de declaraţie e mult mai frecventă decât antepunerea acestuia. *R.Z.*

stil indirect (discurs indirect, vorbire indirectă). Cuvintele de declaraţie care introduc stilul direct* sunt în genere folosite şi pentru reproducerea vorbirii în **s.i.** Transpunerea nu e însă totdeauna posibilă, din cauza construcţiilor sintactice diferite (*„Vom încerca", a insistat el* nu se transformă automat în **El a insistat că vor încerca*). • Replica al cărei conţinut este relatat apare ca subordonată gramatical, introdusă prin conjuncţii specifice (*că, să, dacă*) sau prin pronume, adjective ori adverbe pronominale interogative (în interogaţiile indirecte). Conjuncţia diferă în funcţie de clasa semantico-pragmatică a verbelor care denumesc acte de limbaj: verbele asertive şi cele declarative impun folosirea conjuncţiei *că* (*a arăta, a anunţa, a declara că*...), cele directive a conjuncţiei *să* (*a cere, a ordona*) etc. Multe verbe admit ambele conjuncţii, corespunzând unor diferenţe semantice sau de perspectivă (reliefare a conţinutului promisiunii sau a potenţialităţii proiectate în viitor: *a făgădui că / să*). Interogativele indirecte totale sunt introduse prin *dacă*, iar cele parţiale prin cuvântul interogativ specific fiecăreia (pronume, adjectiv sau adverb pronominal). • Transpunerea unei replici în **s.i.** antrenează în limba standard substituirea elementelor deictice – pronume, adverbe – prin anaforicele corespunzătoare, în genere prin cuvinte care îşi au referinţa în text (*A spus: „ajung la voi mâine" = A spus că ajunge la ei a doua zi*). Timpurile verbale nu se schimbă obligatoriu, dar capătă un sens temporal de relaţie (vezi **concordanţa timpurilor**). • Topica normală este cea în care termenul de declaraţie apare antepus subordonatei (*A spus că va pleca*); inversarea este rară şi artificială. • **S.i.** permite să se indice neasumarea conţinutului replicii reproduse şi prin alte mărci în afara selecţiei verbelor de declaraţie de tipul *a pretinde, a susţine* (folosite şi în stilul direct): în stilul colocvial sunt frecvente expresiile incidente ale neîncrederii (*cică, pasămite, chipurile, vezi Doamne*) şi se tinde spre folosirea cu această valoare a conjuncţiei compuse *cum că*. Un mijloc al limbii standard (curent şi în celelalte limbi romanice) este folosirea condiţionalului în subordonata al cărei conţinut este reprodus cu rezerve (*Se zice că ar fi în Anglia*); această valoare este păstrată de condiţional chiar în absenţa structurii de subordonare caracteristică **s.i.** (*Aceasta ar fi soluţia, în opinia lor*). Mijloacele distanţării se pot folosi cumulat: *Pretinde cum că oraşul ar fi, chipurile, curat*. • **S.i.** este frecvent şi în vorbirea populară (în concurenţă cu forma anacolutică a stilului direct* legat), contribuind la a face din propoziţia completivă directă cea mai obişnuită specie de subordonată. • **S.i.** liber este un procedeu literar, cult, de reproducere intenţionată a vorbelor sau gândurilor unui personaj în interferenţă cu discursul naratorului. Caracteristicile sale sunt: formularea enunţului la pers. 3, fără verbe de declaraţie şi fără mărci ale subordonării gramaticale, dar cu verbe ale perspectivei interioare, cu particularităţi tipic orale în sintaxă, cu conservarea unor mărci afective (interjecţii, structuri exclamative) şi a sistemului deictic (*Acum ştia*).

Ca şi stilul direct, **s.i.** apare încă din cele mai vechi texte româneşti, în acte originale – *au venit un om de la Nicopoe de mie mi-au spus că au văzut cu ochii lui că au trecut ceale corabii* (*Scrisoarea lui Neacşu*) – şi în traduceri: *grăiaşte că nu sântu dumnedzei ceia ce-su cu mârule*

fapți (*Codicele Voronețean*). **S.i.** liber se constituie târziu (în sec. 19) ca procedeu literar stabil; totuși, formele sale incipiente pot fi identificate chiar la cronicarii din sec. 17. În română secvențele în **s.i.** liber sunt în genere mai ambigue decât în alte limbi romanice, în care procedeul se recunoaște și prin conservarea timpurilor din subordonată. *R.Z.*

stiluri. Denumire aplicată, de regulă, variantelor culturale / socio-culturale ale limbii române lite-rare*. **S.** funcționale ale limbii literare sau limbajele literare (Iorgu Iordan, I. Coteanu) acoperă diverse domenii și au trăsături funcționale și structurale proprii, comune sau deosebite unele față de celelalte. După unii autori (D. Irimia) se poate semnala o dinamică permanentă între trăsăturile distincte ale unui anumit **s.** și o zonă de interferență între **s.** Fiecare **s.** funcțional se caracterizează prin prezența unor particularități de limbă (fonetice, morfologice, sintactice, lexicale) și a unor elemente expresive utilizate pentru exprimarea unui mesaj specific, într-un anumit domeniu al culturii (C. Maneca, I. Gheție). Constituirea **s.** funcționale este un proces îndelungat. El cunoaște cel puțin trei etape: o fază de început (sec. 16–17), în care se conturează elementele de bază a trei variante: beletristică, juridico-administrativă, tehnicoștiințifică; o fază de definitivare (sec. 18); o fază de modernizare (începând mai ales cu sec. 19) și, eventual, una contemporană (începând cu a doua jumătate a sec. 20). Probleme mai dificile pun ultimele două etape. Sunt dificultăți legate de stabilirea numărului **s.** / variantelor literare, precum și de raporturile dintre ele. Există numeroase soluții în ce privește primul aspect. Se admite existența sigură a două **s.** (beletristic* și științific*). **S.** juridico-administrativ* după unii autori este un **s.** autonom; alții îl înglobează în cel științific. Se vorbește în plus de un **s.** publicistic* (G. Bolocan, Paula Diaconescu, D. Irimia), de unul sportiv (H. Jacquier, M. Seche), colocvial* (C. Maneca), oficial și oratoric (Iorgu Iordan), religios / bisericesc (D. Irimia, Gh. Chivu). Există și alte clasificări în funcție de alte criterii: variante scrise, variante vorbite. • Problema criteriilor de delimitare a variantelor stilistice nu este încă rezolvată. Opiniile diferite reflectă lipsa unor metode adecvate, cu valabilitate generală. Elementele avute în vedere la delimitarea variantelor stilistice de diverși cercetători sunt unul / unele dintre următoarele: factorul social-cultural, criteriul expresivității, cercetarea statistică a unor eșantioane de lexic, natura / forma comunicării, conținutul / scopul / împrejurările comunicării, tipul de relații dintre emițător(i) și receptor(i), dintre referent și lumea extraverbală, factorul estetic etc. Soluții diferite există și în problema raporturilor dintre **s.**, a organizării lor într-un sistem. A fost imaginată, de exemplu, o ierarhie stilistică care presupune 4 sau 5 nivele de generalizare (I. Coteanu), după criterii variabile (factorul social-cultural, factorul expresivității) de la un nivel de generalizare la altul. Există scheme cu cinci trepte (Lidia Sfârlea), care implică fiecare cu precădere acțiunea unui factor extralingvistic: grad de cultură, conținut și scop al comunicării; tipul de relație dintre emițător(i) și receptor(i); activitate social-culturală; factor estetic, genul comunicării etc. Schemele propuse au ca element comun primul nivel al diasistemului limbii date / stilistic literar, imaginat pe două ramificații: limbaj popular și limbaj literar / standard / cultivat (I. Coteanu), variantă oficială și variantă neoficială (Lidia Sfârlea), variantă cultivată și variantă

necultivată (în sistemul Florei Șuteu) sau (aspect) popular și (aspect) cult (în schema propusă de Paula Diaconescu). Din cele două ramificații primare amintite este imaginată desprinderea altora, pe alte nivele. Cele mai mari diferențe apar la stabilirea criteriilor care justifică existența unui nivel / a unei ramificații sau a altuia / alteia. Explicația rezidă în lipsa unor investigații sistematice și aprofundate asupra materialului oferit de textele literare / limbajul literar vorbit, precum și a ponderii prea mari, în unele cazuri, a criteriilor impresioniste în problema discutată. *M.T.*

străromână, vezi **protoromână.** Termen creat de S. Pușcariu (calc după germ. *Urrumänisch*) și adoptat de alți reprezentanți ai școlii lingvistice clujene (Th. Capidan), de I. Bărbulescu și T. Papahagi; cf. *română străveche* (G. Giuglea). *M.A.*

subdialecte. Varietăți lingvistice teritoriale mai mici decât dialectele, dar mai mari decât graiurile, delimitate mai ales prin particularități fonetice și lexicale, mai rar și gramaticale; **s.** din cadrul aceluiași dialect sunt reciproc inteligibile. Dintre cele 4 dialecte românești numai în dialectul dacoromân și în cel aromân se disting unități considerate **s.** (intermediare între dialect și grai). Pentru dialectul dacoromân se admite de obicei existența a 5 **s.**: bănățean, crișean, maramureșean, moldovean și muntean (denumite astfel după provinciile istorice care constituie nucleul ariei fiecărui **s.**, fără ca limitele unui **s.** să coincidă cu cele ale provinciei respective), grupate uneori în 2 tipuri, numite eventual tot **s.**: sudic (= **s.** muntean) și nordic (toate celelalte 4, între care subdialectele bănățean, crișean și maramureșean formează subgrupul numit vestic); unei părți din **s.** moldovean i s-a atribuit de unii lingviști sovietici și prosovietici statutul fals de limbă (vezi **„moldovenească, limbă“ ~**). Pentru dialectul aromân se disting 2 **s.**, dar nu aceleași în clasificările propuse: a) un **s.** de nord-vest sau de tip fărșerot opus unuia de sud-est sau nefărșerot; b) un **s.** de nord opus unuia de sud. • Unii cercetători nu operează cu noțiunea și termenul de **s.**, preferând să vorbească de graiuri (sau grupuri / tipuri de ~); pentru folosirea, în loc de **s.**, a termenului *dialect*, legată de statutul de limbă acordat celor 4 dialecte românești vezi **dialect.** *M.A.*

subiect. Se realizează fie ca **s.** al verbului predicat, deci al propoziției (*Ei citesc*), fie ca **s.** al unor forme verbale nepersonale: infinitivul (*Înainte de a pleca eu, el a oprit televizorul*), participiul (*Acestea zise, ședința s-a terminat*), gerunziul (*Auzind eu asta, am plecat acasă*); **s.** formei verbale nepersonale poate fi același cu **s.** propoziției (*Auzind eu asta, am plecat acasă*) sau diferit de **s.** propoziției (*Ajungând eu târziu acasă, Ion nu m-a mai așteptat*). • **S.** propoziției poate fi exprimat sau neexprimat. **S.** neexprimat apare în două ipostaze: **s.** inclus* (*Citesc mult*) și **s.** subînțeles* (*Ion e studios. Citește mult*). • În funcție de trăsătura semantică identificat, identificabil / neidentificat, neidentificabil se distinge între **s.** determinat (*Ion citește. Citește mult*) și **s.** nedeterminat* (*Ce e rău și ce e bine, tu te-ntreabă și socoate; Bine faci, bine găsești*). • Când este exprimat, **s.** poate fi realizat prin următoarele părți de vorbire: substantiv (*Ion citește*), pronume (*El citește*), numeral (*Doi citesc*), verb la infinitiv (*E ușor a scrie versuri*), supin (*E greu de spus*), gerunziu (cu verbe de percepție: *Se aude tunând*), participiu (potrivit unor autori: *Merită încercat*, rar). Orice parte de vorbire substantivizată poate îndeplini funcția de **s.** O situație

specială o reprezintă s. realizate prin construcții relative infinitivale* (*Nu-i ce zice; N-are cine te ajuta*). • S. simplu (*Ion a venit*) și s. multiplu (*Ion și Maria au venit*). • Cazul s. exprimat prin nume este nominativul, rezultat al relației de interdependență* cu predicatul. De la această regulă există două tipuri de excepții: a) excepții aparente, rezultate în urma elipsei s. real din propoziție (*Nu mai sunt din acelea* < *Nu mai sunt bluze din acelea; Se aude ca un bâzâit* < *Se aude ceva ca un bâzâit; Au venit cu toții* < *Au venit ei cu toții; Ai casei au plecat* < *Locuitorii casei au plecat*); b) excepții reale de s. construite cu prepoziții cu valoare adverbială cantitativă (*Au venit la oameni!*), s. în acuzativ rezultate din coordonarea termenilor în cadrul s. multiplu prin *cu, împreună cu, și cu* (*Ion și cu mine am întârziat*), s. exprimate prin pronume relative* în genitiv (*Lucrarea cui lipsește o voi păstra eu*), dativ (*Dau cui vine primul*), acuzativ (*Voi întreba pe cine vine primul*) – deoarece pronumele relativ intră în relație sintactică atât cu predicatul din subordonată, față de care este s., cât și cu un element din regentă (substantiv sau verb) în relație cu care actualizează o formă cazuală. • Acordul*: predicatul se acordă cu s. în persoană și număr; numele predicativ* se acordă cu s. în gen și număr. • Construcții asemănătoare celor cu anacolut*, rezultate prin repetarea* s., fie cu scop emfatic, fie deoarece vorbitorul a pierdut controlul asupra structurii sintactice (*Ion, văzând că toți râd de el, Ion s-a supărat*). Dublarea stilistică* a s. apare în construcții afective (*Vine el tata*) sau în construcții emfatice (*Ion știa și el adevărul*). De obicei, locul s. este înaintea predicatului (*Copiii au venit luni*); dacă se insistă asupra predicatului, atunci s. se mută după predicat (*Au venit luni copiii*). În câteva tipuri de structuri topica standard a s. este după predicat: cu verbe exprimând senzații fizice sau stări psihologice (*Mă doare capul; Mi-e foame*; inversiunea atrage emfaza); în propoziții interogative* parțiale (*Ce face Ion mâine?; Am întrebat ce face Ion mâine*); în propoziții incidente* (*Vin mâine, zise el*). • Există propoziții fără s. Acestea apar când predicatul face parte din clasa verbelor și construcțiilor impersonale* (*Plouă, Ninge, Nu-mi pasă de tine; Mă doare în gât; Trebuie să plec; E bine că ai venit*). • Verbele meteorologice pot apărea cu s. intern* (*A plouat o ploaie strașnică*). • Spre deosebire de dublarea complementului direct și a complementului indirect, fenomene gramaticalizate în diverse grade, dublarea s. este opțională, inducând nuanțe suplimentare în enunț: amenințarea (*Te prinde ea, mătușa Mărioara!*), emfaza (*Copiii aveau și ei partea lor de vină!*), empatizarea (*Ion e și el om...*). Se realizează de obicei prin repetarea s. exprimat prin substantiv în forma unui pronume sau invers. În afară de situațiile prezentate mai sus, acceptate de norma limbii literare, există și structuri greșite, apropiate de anacolut* sau pleonasm (*Maria, când s-a întors, ea era schimbată*). Propoziția subiectivă poate fi dublată printr-un demonstrativ cu valoare neutră, corelativul din regentă al subordonatei subiective (*Cine aleargă după doi iepuri acela nu prinde nici unul; Să nu regreți mai târziu, asta mă interesează acum*); dublarea marchează suplimentar relația sintactică a regentei cu subordonata și generează emfaza. Dublarea s. se apropie semantic de apoziționare.

În latină s. putea fi exprimat prin orice parte de vorbire cu valoare nominală. Cazul era de obicei nominativul; în construcții speciale și genitivul partitiv, ablativul calității, ablativul originii. Exista

s. neexprimat; exprimarea s. pronominal era emfatică. Situaţii de reluare a s. prin pronume pentru emfază. • În limbile romanice aceleaşi posibilităţi de exprimare a s. S. expletiv în franceză (*Il pleut*). Exprimarea obligatorie a s. pronume în limbile romanice, cu excepţia românei, italianei, spaniolei. Doar în română construcţii de tipul *Mi-e foame*. Dublarea s. existentă şi în limbile romanice occidentale; mai dezvoltată în franceză, unde, în limba vorbită, tinde să se gramaticalizeze, pierzându-şi valoarea expresivă. Spre deosebire de română, dublarea în franceză cunoaşte mai multe mijloace de realizare (prin pronume personale accentuate, *Je ferrai ceci, moi*; prin demonstrative cu valoare neutră, *Soixante ans, cela compte*; prin pronume personale neaccentuate, *La très celebre cathédrale, des en arrivant, elle s'indique*; prin forme pronominale de pers. 3 sg. în propoziţiile interogative şi exclamative, *Ces personages, qui sont-ils?*). • În limba veche, în linii generale, aceleaşi particularităţi de construcţie ca în limba actuală; frecvent s. exprimate prin infinitiv, din ce în ce mai rare în sec. 17 şi 18, la început eliminat în textele din Ţara Românească şi Transilvania, apoi în toate textele şi înlocuit cu construcţii personale; frecvente situaţii de s. exprimat prin gerunziu, în textele traduse, calc greoi din slavă, eliminat în sec. 17 prin înlocuire cu o subiectivă*. În a doua jumătate a sec. 17 apare supinul cu funcţie de s. Frecvente situaţii cu s. reluat şi repetat, din ce în ce mai rare o dată cu trecerea spre epoca modernă; dublarea s. era frecventă în textele vechi, unde reprezenta norma, nu se explică prin modelele slave, ci ca un fenomen de sintaxă populară; în epoca modernă, din ce în ce mai puţin frecventă. *A.Ş.*

subiectivă, propoziţie ~. Ocurenţa ei este determinată de anumite particularităţi sintactice ale verbului din regentă. **P.s.** apare în următoarele situaţii sintactice: a) verbul propoziţiei regente nu are subiectul exprimat în cadrul propoziţiei respective; subiectul este dezvoltat în forma **p.s.**, iar verbul regentei este folosit la pers. 3 (*Cine aleargă după doi iepuri nu prinde nici unul; Oricine are vreo informaţie să anunţe cea mai apropiată secţie de poliţie*); b) verbul regentei este din categoria verbelor şi construcţiilor impersonale* (*Trebuie să plec; Îmi place să scriu poezii; E bine să vii*); c) construcţii impersonale transformate din verbe personale (*Merită să încerci; Ajunge cât ai alergat*) sau prin pasivizare (*Se ştie unde se ascunde*); d) adverbe predicative* (*Fireşte că voi veni, Sigur că voi veni*). Tipar sintactic special: *Ceea ce mă interesează este să reuşeşti; Cine va intra acum pe uşă nu va fi cine crezi tu* (**p.s.** – regentă redusă la verbul *a fi* – predicativă); construcţii (semi)scindate, emfatice. Unele **p.s.** pot avea un pronume demonstrativ corelativ în regentă (*Cine vorbeşte mult acela face treabă puţină; Că mi-ai spus din vreme, asta e bine*; structuri emfatice; interpretate de unii cercetători ca apozitive faţă de demonstrativul din regentă). • Există **p.s.** dependente de forme verbale nepersonale (*Sosind cine era aşteptat, serbarea a început*). • În funcţie de natura regentului, **p.s.** se introduce prin diferite elemente de relaţie: conjuncţii (*că, să, ca... să, dacă; de*, arh., pop., poetic), adverbe relative-interogative şi nehotărâte (*unde, când, cum, cât, ceea ce, oriunde, oricum, oricât*), pronume şi adjective pronominale relative, interogative, nehotărâte (*care, cine, ce, cât, oricine, oricare, orice, oricât*); selecţia termenului concret din clasa conectorilor sintactici este dirijată de sensul enunţului

(*Se ştie cine va veni; Se ştie când va veni; Se ştie unde va veni; Se ştie că va veni*), precum şi de modalitatea enunţiativă a **p.s.** (*E bine că înveţi; E bine să înveţi*). Pronumele şi adjectivele pronominale relative şi nehotărâte au forma impusă în cadrul relaţiei sintactice în care intră în **p.s.** (*Oricui îi place poate veni, Pe oricine interesează poate veni*; frecvent generează anacolut*). • **P.s.** interogative indirecte sunt cerute de un verb de informare, adjectiv, substantiv din această sferă semantică; când corespund interogativelor totale se introduc prin *dacă, de* (*Nu se ştie dacă va merge cineva acolo*), când corespund interogativelor parţiale se introduc prin pronumele, adjectivul, adverbul interogativ corespunzător din interogativa directă (*Nu se ştie cine va veni / unde vor pleca la vară*). • **P.s.** se construiesc cu indicativul, conjunctivul, condiţional-optativul, prezumtivul, în funcţie de restricţiile sintactice (*să, ca... să* se construiesc numai cu conjunctivul) impuse de regent şi de sensul global al enunţului (modalitate: enunţiativă / potenţială / dubitativă); este exclus imperativul. • Unele **p.s.** au nuanţe circumstanţiale (condiţională: *Cine se scoală de dimineaţă departe ajunge*, cauzală: *Cine se frige cu ciorbă suflă şi-n iaurt*, concesivă: *Cine m-ar ruga, nu m-ar putea convinge*). • Tiparul sintactic regentă + subiectivă este frecvent în enunţurile cu modalizare* (*Trebuie să plec; Fireşte că vin*) şi în cele aspectuale (*Era să cad; Îmi vine să plâng*). • Topica **p.s.** depinde de tipul sintactic: pentru tipul a) topica standard este înaintea regentei, pentru celelalte tipuri topica standard este după regentă; toate tipurile pot apărea cu topică inversă pentru emfază, cu excepţia situaţiilor în care regentul este un adverb predicativ. Frecvente situaţii de împletire a subiectivei cu regenta sau de intercalare a subiectivei în regentă (*Tu trebuie să pleci acum; Tu nu se cuvine să-i spui aşa ceva; Nu ştiu care trebuie să vină acum*).

În gramaticile latineşti **p.s.** este abordată în clasa largă a completivelor (complemente ale verbului) sau în clasa atributivelor. • Tip special inventariat în gramaticile tradiţionale ale limbilor romanice. Constrângeri sintactice similare cu cele din limba română actuală. Aceleaşi tipuri de elemente introductive. Unele **p.s.** dependente de verbe şi construcţii impersonale construite cu subjonctivul. • În limba română veche **p.s.** erau introduse în special prin pronume relative, conjuncţii subordonatoare şi locuţiuni conjuncţionale (*cum că, cum să*), rar prin adverbul relativ *cum*; în sec. 16 frecvent reluate în regentă prin corelativ, influenţă a limbii slave în traduceri, dar şi a românei vorbite, tot mai rare în sec. 17, 18; **p.s.** dependente de verbe şi construcţii impersonale, rare în sec. 16 în condiţiile frecvenţei mari a subiectului exprimat prin infinitiv, din ce în ce mai frecvente în secolele următoare o dată cu extinderea conjunctivului. *A.Ş.*

subînţeles, subiect ~. Neexprimarea subiectului* pronume se recuperează din flexiunea verbului, datorită formelor diferite de persoană (vezi **inclus, subiect ~**). Dacă la pers. 1 şi 2 sg. şi pl. subiectul inclus este lipsit de ambiguitate, la pers. 3 situaţia este diferită, întrucât forma verbului dă informaţie numai despre persoana subiectului, uneori şi despre număr, niciodată despre gen; referirea la un anumit substantiv este subînţeleasă din context. Ambiguitate generată pentru unele clase de verbe* de omonimia pers. 1 sg. = pers. 3 pl. (*Eu citesc, Ei citesc*), pentru altele de omonimia pers 3. sg. = pers. 3 pl. (*El cumpără, Ele cumpără*), dezambiguizată contextual. Uneori exprimarea

subiectului pronume este necesară pentru dezambiguizarea informației de gen (– *A venit.* / – *Cine? El sau ea?* / – *El, ea vine mai târziu*). • Se poate realiza fie ca subiect determinat (*Am vorbit cu Ion. Citea o carte*), fie ca subiect nedeterminat* (*A spus la radio că va ploua, Au spus la radio că va ploua*). Ambiguitate între **s.s.** determinat și **s.s.** nedeterminat rezolvată contextual (*A spus că va ploua.* / – *Cine, Maria?* / – *Nu, a spus la radio*).

În latină și în română, italiană, spaniolă există **s.s.**, în construcții analoage; nu există în celelalte limbi romanice, unde exprimarea subiectului este obligatorie, în condițiile unei flexiuni reduse a verbului. • Aceeași situație în limba veche. *A.Ș.*

subjonctiv, vezi **conjunctiv.**

subordonare. Se poate stabili la nivelul propoziției în cadrul sintagmelor* (*carte nouă, citește o carte, util tuturor, bine dezvoltat fizic*) sau la nivelul frazei între un termen din propoziția regentă și propoziția dependentă de acesta (*A adus o carte de care nu am nevoie; A spus că nu mai vine mâine; Pleacă unde are treabă*). Paralelism între raportul de **s.** la nivelul propoziției și la nivelul frazei. Raporturile de **s.** sunt binare (între regent și atribut, regent și complement; la fel la propozițiile subordonate corespunzătoare) și ternare (între regenți și element predicativ suplimentar, regenți și dativul posesiv adverbal; și propozițiile subordonate corespunzătoare). Controverse în legătură cu includerea în cadrul relațiilor de **s.** a subiectului (considerat și în raport de interdependență cu predicatul), a numelui predicativ (considerat parte componentă a predicatului nominal sau parte de propoziție distinctă), a apoziției (inclusă la atribut sau în cadrul unui raport sintactic distinct, raportul apozitiv). • La nivelul propoziției raportul de **s.** se marchează prin flexiune, joncțiune, juxtapunere, topică, intonație și pauză. Fiecare marcă poate apărea singură sau în combinație cu altele. a) Flexiunea este o manifestare a recțiunii* (regentul impune subordonatului un anumit caz: *El îmi dă o carte*) și a acordului (acord propriu-zis: *Nu-mi mai trebuie cartea aceea veche* sau referențial: *Pe ea au numit-o directoare; Băieții cărora le-am dat bani erau vecinii mei*). b) Joncțiunea se realizează prin prepoziții* și locuțiuni* prepoziționale (impuse de regent; prepoziții care impun cazul acuzativ, genitiv sau dativ), adverbe* și locuțiuni* adverbiale cu rol de prepoziții (*Ea este la fel de veselă ca tine*), articole posesive și demonstrative (*O carte a copilului s-a rătăcit; Cartea cea nouă a copilului s-a rătăcit*). c) Juxtapunerea* marchează relația dintre apoziție și regent (*Ionel, copilul doamnei Popescu, este răsfățat*), dintre numele predicativ și subiect în propozițiile nominale* (*Vorba lungă, sărăcia omului*). d) Topica* distinge între subiect și nume predicativ (*El este vinovatul; Vinovatul este el*), apoziție și centru (*Maria, sora mea, e studentă; Sora mea, Maria, e studentă*), subiect și complement direct (*Cercetarea presupune documentare; Documentarea presupune cercetare*), complement indirect și atribut (*Am dat băiatului cartea; Am dat cartea băiatului*, ultimul ambiguu). e) Pauza și intonația sunt mărci asociate topicii; uneori fac distincția între atributul determinativ (*Copilul atent nu a greșit*) și cel explicativ sau circumstanțial (*Copilul atent nu a greșit; Copilul, atent, nu a greșit*). • La nivelul frazei raportul de **s.** se marchează prin joncțiune, juxtapunere, topică, flexiune, pauză, intonație. a) Joncțiunea între regentă și subordonată se realizează prin diverse elemente de relație, care

din punct de vedere morfologic se încadrează în următoarele clase: pronume / adjective pronominale relative* (*Am adus ce mi-ai cerut; Am adus ce carte mi-ai cerut*), nehotărâte* (*Orice ai spune, nu te cred; Orice dovezi ai aduce, nu te cred*), interogative* (*Nu știu ce aștepți; Nu știu ce răspuns aștepți*); adverbe relative* (*Vino când ai timp*), nehotărâte* (*Vino oricând ai timp*), interogative* (*Am întrebat-o când vine*); conjuncții* (*Vreau să merg și eu acolo*) și locuțiuni conjuncționale* (*Nu vin chiar dacă mă bați*). Există elemente de relație specializate pentru anumite specii de subordonate (ex., *chiar dacă*, concesive; *încât*, consecutive), în timp ce altele sunt comune mai multor specii (*că, să, dacă* pot introduce toate tipurile de subordonate necircumstanțiale, precum și unele circumstanțiale); anumite specii de subordonate se introduc numai prin anumite tipuri de elemente de relație. b) S. prin juxtapunere se realizează rar, de obicei în proverbe, expresii standardizate fixe, simetrice, scurte, unde rolul conectorului este suplinit de topică și intonație (*Ai carte, ai parte; Vrei, nu vrei, bea Grigore aghiazmă*). c) Topica distinge subiectiva de predicativă (*Ceea ce mă interesează este să vii la timp; Să vii la timp este ceea ce mă interesează*), regenta de subordonata reluată prin corelativ pronominal (*Că nu ești atent, asta mă enervează; Asta mă enervează, că nu ești atent*). d) Flexiunea este un mijloc asociat joncțiunii atunci când conectorul este un pronume sau adjectiv pronominal relativ / nehotărât / interogativ a cărui formă flexionară este impusă în cadrul relației sintactice stabilite în interiorul subordonatei (*Oricui îi place poate veni*) și rar în cadrul relației sintactice stabilite cu un termen din propoziția regentă (*O voi da cui va veni primul*). e) Pauza și intonația se asociază s. prin juxtapunere sau disting atributivele determinative (*A venit un student pe care nu îl așteptam*) de cele explicative (*A venit Ion, care, de obicei, nu participă la ședințe*).

Nu sunt diferențe structurale de realizare a s. în subdialecte. • Aceleași mijloace de realizare a s. în dialectele sud-dunărene; diferențe privind realizarea lexicală a acestora.

În latină raporturile de s. și tipurile de mijloace de marcare erau în linii generale aceleași. Evoluția în limbile romanice a mers în sensul simplificării flexiunii și dezvoltării analitismului, reducerii inventarului de conjuncții specializate și extinderea conjuncțiilor nespecializate, modificării restricțiilor flexionare impuse de unele unități lexicale concrete. • Diferențele dintre diverse limbi romanice, iar în cadrul limbii române de la o etapă la alta a evoluției, sunt date de configurația particulară a sintagmelor (grupurilor sintactice), de inventarul propriu de conective; româna a dezvoltat inventarul conjuncțiilor subordonatoare și inventarul prepozițiilor compuse și al locuțiunilor conjuncționale. *A.Ș.*

substantiv. Din punct de vedere formal s. sunt simple (*câine*) și compuse* (prin diverse procedee și cu diferite grade de sudură: *untdelemn, câine-lup, traista ciobanului, carte de credit, RATB, Tarom, autodictare*). Există locuțiuni substantivale* (*aduceri-aminte, băgare de seamă*). • Din punct de vedere semantic, s. se clasifică după: a) tipul obiectului denumit, în s. comune sau apelative (*băiat, oraș*), și s. proprii (*Ion, București*); există treceri între clase (*creangă* > familia *Creangă, o dacie* < *mașina marca Dacia*); spre deosebire de alte limbi, în română, zilele săptămânii, lunile anului sunt tratate ca s. comune, scrise, ca atare, cu minusculă;

s. proprii au o singură formă, fie de singular (*Ion, Ana*), fie de plural (*Carpații, Videle*; numele de localități impun acordul predicatului, după sens, cu singularul: *Videle este un oraș mic*; acordul cu pluralul este arhaic), o formă-tip articulată (*Brăila, Baia Mare*) sau nearticulată (*Făgăraș, Brașov*) și particularități proprii de declinare. Unele s. cu formă de plural (*București, Bucureștii*, arhaic) și-au refăcut o formă de singular (*Bucureștiul*); b) după capacitatea de a intra în opoziția de număr, s. se clasifică în numărabile, discrete (*om, creion*) și nenumărabile (de pildă, nume de materie sau abstracte, *apă, încredere*); o clasă semantică particulară o reprezintă s. cu sens colectiv, reprezentate fie de cuvinte neanalizabile (*popor, grup*), fie de s. derivate cu sufixe colective* (*tineret, școlărime*). Clasa s. colective are implicații gramaticale legate de acord (este normă acordul formal: *Familia mea a venit luni*, tolerat uneori acordul* după înțeles: *Majoritatea a / au plecat luni*); c) subclase semantice de s. pot fi identificate în funcție de prezența unor trăsături semantice universale, intrinseci [+ / - Animat], [+ / - Uman], [+ / - Abstract]; acestea sunt relevante gramatical în măsura în care un anumit mod de conceptualizare a realității are reflexe formale în planul limbii; în limba română relevantă gramatical este subclasa s. cu trăsătura semantică intrinsecă [+ Uman] (*băiat, Ion*), încadrate în subgenul personal* care prezintă o serie de particularități comune și s. abstracte, cu trăsătura semantică [+ Acțiune] (vezi **numele acțiunii, sufixe pentru ~**), care au unele trăsături semantico-sintactice comune cu verbul (posibilități combinatorii conservate de la verb: *plecarea mâine la mare, pregătirea de către elevi a examenului de capacitate, acordarea de distincții elevilor, credința că va reuși, insistența pe problemele mai dificile*), altele comune cu restul s. (categorii gramaticale, flexiune, funcții sintactice). • **S.** au gen* inerent: masculin (*un băiat, doi băieți*), feminin (*o fată, două fete*), neutru (*un creion, două creioane*); încadrarea în gen se face după criterii etimologice, semantice și formale neunitare, deci nu există reguli simple și eficiente de predicție a genului s. pe baze formale; în cadrul s. cu trăsătura semantică [+ Animat] se distinge o subclasă a s. mobile* care marchează opoziția naturală de sex cu ajutorul sufixelor moționale* (*lup, lupoaică; curcă, curcan*); unele s., numite epicene*, la care informația legată de sex apare ca nerelevantă, au o singură formă (numai de masculin, *bondar*, sau numai de feminin, *albină*); unele s. au formă unică pentru masculin și feminin, dar funcționează diferit în context, ca masculine sau ca feminine (*gură-cască, mutulică, Gabi*), constituind o clasă semantico-gramaticală distinctă numită (sub)gen comun*. • Din punct de vedere morfologic, s. prezintă flexiune în raport cu numărul* și cazul*, realizată preponderent sintetic prin desinențe solidare pentru exprimarea informației de gen, număr, caz, cu puține excepții de realizare analitică (pop. *Am dat la copii; Am spus către mama; I-am dat lui Ion*; vezi **caz**); flexiune internă, realizată prin alternanțe fonetice*, care marchează redundant categoriile gramaticale. • Majoritatea s. au două numere, singular (un obiect), plural (mai multe obiecte). În general, cele două numere sunt diferențiate formal: pluralul se formează de la singular substituind desinența* de singular (pozitivă sau negativă). Există mai multe desinențe de plural, selectate în funcție de genul s., iar în cadrul aceluiași gen de desinența de la singular; desinențele au productivitate diferită (*-uri, -le* la feminine sunt limitate

la câteva tipuri de s.); eventualele reguli de predicție sunt foarte numeroase, cu multe excepții, ceea ce le face inoperante la nivel practic în învățarea românei ca limbă străină; câteva s. au flexiune neregulată* (*om, oameni; noră, nurori*). Alături de s. diferențiate formal pentru cele două numere, există s. nediferențiate formal, invariabile* (*nume, unchi, învățătoare, mango* – singular și plural). Datorită sensului intrinsec, unele s. sunt invariabile în raport cu numărul, formând clasa s. defective*: singularia tantum* (*fotbal, foame*) și pluralia tantum* (*icre, tăiței*). • Româna are cinci cazuri, care prezintă omonimii generale (nominativ*–acuzativ*(–vocativ*); genitiv*–dativ*), precum și unele particulare în funcție de subclasa flexionară în care se încadrează s. Numărul total de forme este între 1 (la s. invariabile, *nume*) și 3 (la unele s. masculine și feminine animate care au formă specială pentru vocativ); s. masculine au o formă pentru singular comună tuturor cazurilor (care coincide cu forma tip, *băiat*) și o formă pentru plural comună tuturor cazurilor (*băieți*), eventual una diferită pentru vocativ singular (*băiete!*); s. feminine au o formă pentru nominativ–acuzativ sg. (care coincide cu forma tip, *fată*) și una pentru genitiv–dativ, singular – nominativ–acuzativ–genitiv–dativ, plural (*fete*), eventual una pentru vocativ (*fato!*). • S. poate fi folosit nearticulat (rar ca subiect: *Corb la corb nu scoate ochii*, vezi **articol**) ori articulat hotărât* (*Corbul este negru*) sau nehotărât* (*Am văzut un corb zburând deasupra câmpiei*); datorită formelor proprii de gen, număr și caz pe care le are articolul, când s. apare articulat, numărul formelor flexionare este mai mare (egal cu numărul formelor articolului) decât la forma nearticulată (de aceea se vorbește de declinare* articulată și declinare nearticulată). • Absența unor reguli ferme de predicție pe baze formale a genului și a numărului a dat naștere la numeroase variante formale, dintre care, de obicei, una este acceptată de normă, celelalte sunt greșite (sg. *genunchi* nu *genunche*, *sandală* nu *sanda*, *personaj* nu *personagiu*, *coli* nu *coale*, *ciocolate* nu *ciocolăți*); situații de diferențiere lexicală prin mijloace morfologice (*file, fileu, filet; curent – curenți, curente; bandă – bande, benzi; dată – date, dăți*). • S. poate apărea în cadrul sintagmelor* fie ca centru al sintagmei (centru al grupului nominal*), fie ca determinant în cadrul grupului nominal, al grupului verbal, al grupului adjectival, precum și în grupul prepozițional. • Prin conversiune* s. poate deveni adjectiv (*Are câini mai bărbați*), adverb (*E supărată foc; Dimineața e frig*), prepoziție (*Grație mamei am reușit*), interjecție (*Doamne! Ce-ai căutat acolo?*), după cum alte părți de vorbire pot deveni s.: adjectivul (*Frumosul este o categorie estetică*), pronumele (*Și-a spus în sinea lui*), verbul (*A plecat la culesul porumbului; Acolo e un intrând întunecos*), adverbul (*Nu voi uita niciodată binele pe care mi l-ai făcut*).

În subdialectul muntean, diferențe de încadrare în declinări față de limba literară; schimbări de gen; diferențe în selecția desinențelor de plural față de limba literară și tendința accentuării opoziției singular / plural prin marcarea suplimentară prin alternanțe fonetice respinse de normă; deși nu sunt diferențe semnificative în privința exprimării cazului, apar frecvent construcții prepoziționale și preferința pentru anumite forme flexionare (genitiv–dativul sintetic al s. proprii masculine terminate în *-u*, *Jianului* și vocativul feminin în *-o*, *Mario!*). În subdialectul moldovean, schimbări de declinare, de gen

și de desinențe de număr, precum și neutralizarea unor opoziții, fenomene determinate de particularitățile fonetice ale subdialectului sau apărute prin analogie; mai multe forme de plural pentru același s.; slăbirea opozițiilor cazuale, mergând până la neutralizarea lor; frecvența formelor cazuale analitice; este preferat vocativul în *-ă*. În subdialectul bănățean, diferențe de gen față de limba literară; coexistența mai multor desinențe de plural; mai multe desinențe de singular, formând arii morfologice corelative; conservarea unor desinențe arhaice; neutralizarea opoziției singular / plural sub influența fenomenelor fonetice specifice subdialectului; varietatea și frecvența mijloacelor analitice de formare a cazurilor oblice, paralel cu mijloacele sintetice. În subdialectul crișean, încadrare în declinări diferită de limba literară; neutralizarea opoziției de număr sub presiunea particularităților fonetice ale subdialectului; particularități de declinare a s. proprii (V. *Ană*, G. *a li Nistor Petri*, D. *i-am scris la tata*, V. *cuscrule!*). În graiurile transilvănene, diferențe de încadrare în declinări și diferențe de gen; desinențe de număr diferite de limba literară; frecvența formelor analitice pentru cazurile oblice; preferința pentru formele nearticulate ale s. feminine proprii (N.A: *Ană*, *Mărie*). • Dialectele sud-dunărene au sistemul flexiunii s. analog cu dacoromâna (gen, număr, caz, articulare), realizat preponderent sintetic cu desinențe specializate; conservă rudimente de flexiune arhaică, moștenite din latină, alături de unele inovații introduse în contactul cu limbile învecinate.

În latina clasică s. erau clasificate în 5 declinări după vocala tematică; în latina târzie restructurare a declinărilor în 3 clase. Categoriile gramaticale exprimate analitic prin desinențe solidare pentru informația de gen, număr, caz. Restructurarea categoriei genului, dezintegrarea sistemului cazual, evoluțiile fonetice generale și influențele din alte limbi au făcut inoperantă clasificarea pe declinări în limbile romanice. Evoluția spre flexiune analitică. • Româna este conservatoare în privința flexiunii sintetice. După proveniență: s. primare (moștenite* sau împrumutate* în diferite perioade istorice), derivate, compuse pe teren românesc sau formate prin conversiune. În sec. 16 unele probleme de încadrare la s. împrumutate, legate de concordanța dintre gen și sex; reorganizarea opozițiilor și desinențelor de număr ca urmare a unor schimbări fonetice și a unor fenomene de analogie; unificarea paradigmelor s. feminine prin modificarea grupului desinență + articol hotărât, proces determinat de factori fonetici sau morfologici; reducerea flexiunii nominale și întărirea poziției articolului hotărât enclitic ca afix flexionar; prezența unor construcții prepoziționale pentru exprimarea cazului; regularizarea paradigmelor duce la o simetrie în flexiune și la economie de mijloace gramaticale; inovațiile se produc în punctele slabe ale sistemului și sunt periferice. În sec. 17, 18, stabilitate în morfologia s.; schimbările sunt legate de distribuția unor desinențe de număr, cu consecințe asupra trecerilor de la o declinare la alta, a articolului, în distribuția desinențelor de vocativ, în tendința de accentuare a opoziției de număr în dauna celei de gen. O continuare a posibilităților existente în sistem din perioada anterioară. Inovațiile au loc în punctele periferice ale sistemului (vezi detalii în diversele articole privind diversele tipuri de s. și categoriile gramaticale specifice). *A.Ș.*

substantivale, locuţiuni ~. Două tipuri: a) **l.s.** formate de la alte tipuri de locuţiuni*: locuţiuni verbale (*băgare de seamă* < *a băga de seamă*, *aducere-aminte* < *a-şi aduce aminte*, *părere de rău* < *a-(i) părea rău*, *băgător de seamă* < *băgător de seamă* (locuţiune adjectivală) < *a băga de seamă*), locuţiuni pronominale (*un nu ştiu cine* < *nu ştiu cine*, *un nu ştiu ce* < *nu ştiu ce*, *un te miri cine* < *te miri cine*) prin substantivizare; **l.s.** provenite din locuţiuni verbale au comportamentul morfologic al substantivului* centru (genul, forme flexionare, compatibilitatea cu desinenţe de număr şi caz), în timp ce **l.s.** provenite din locuţiuni pronominale sunt invariabile (unele încadrabile în subgenul comun*, *un / o nu ştiu cine, un / o te miri cine*). Mult mai puţin frecvente decât corespondentele lor, locuţiunile verbale sau pronominale, **l.s.** sunt, în general, marcate stilistic (arhaic, poetic, afectiv); b) **l.s.** străine, împrumutate din alte limbi, unde erau îmbinări fixe sau libere, funcţionând în română ca o singură unitate (*café-frappé, axis mundi, coup de foudre, dolce farniente, mea culpa*); unele sunt expresii frazeologice internaţionale; puţin asimilate la sistemul limbii române, păstrează grafia şi pronunţia din limba de origine, încadrate în gen după criterii formale, etimologice sau semantice, cu paradigme defective în ceea ce priveşte numărul şi articularea; folosite rar, în textele scrise, aparţinând registrului cult. *A.Ş.*

substrat. În cazul limbii române este s. traco-dac*, după unii şi iliric*. Se foloseşte termenul de **s.** şi pentru elementele presupuse a fi fost preluate de traco-daci de la populaţiile (iranice*) asimilate de acestea la venirea lor în Peninsula Balcanică. La fel ca în cazul celorlalte limbi romanice, dificultăţi în cercetarea **s.**: limbile de s. au dispărut şi nu au texte sau inscripţii de mare întindere (câteva atestări de cuvinte, toponime şi antroponime la autori latini şi greci, inscripţii scurte, câteva glosare). • În aprecierea rolului s. două atitudini: unii îi acordă o importanţă exagerată (tot ce nu se putea explica prin evoluţia latină sau prin alte influenţe era pus pe seama **s.**; în cazul foneticii se acordă mare importanţă bazei articulatorii traco-dacică, G. Ivănescu) şi alţii, mai circumspecţi. Se acceptă de toţi lingviştii o influenţă în lexic şi toponimie. Numărul cuvintelor din **s.** variază de la 80 (număr admis şi pentru alte limbi romanice) la cca 200 pentru cei tentaţi să atribuie s. şi cuvinte cu etimologie mai puţin clară sau chiar necunoscută (uneori şi cuvinte pentru care s-a propus o etimologie latină). Discuţii cu privire la originea diverselor toponimice şi antroponimice (ultimele în cazul celorlalte limbi romanice). Efectul acţiunii **s.** în fonetică este contestat, atât de neogramatici, cât şi de structuralişti. Vezi **traco-dac, substrat ~.** *M.S.*

sud-dunărean (român ~, din sudul / din dreapta Dunării). Grup constituit din cele trei dialecte ale limbii române vorbite în diferite părţi ale Peninsulei Balcanice: aromân, meglenoromân şi istroromân; referinţa geografică are în vedere istoria, căci astăzi dialectul aromân şi cel meglenoromân sunt reprezentate şi în nordul Dunării (în România). Particularităţi comune de dezvoltare sociοculturală: enclave în mediu alogen; vorbitori bilingvi; atestări (texte) târzii; absenţa unei norme supradialectale; statut actual de limbi familiale; literatură exclusiv sau predominant populară (cultă numai în dialectul aromân). Particularităţi comune de evoluţie şi structură lingvistică: vocalele *e*, *i* (+ *n*) şi diftongul *ęa* (> *ę*) nealterate

după labiale indiferent de timbrul vocalei următoare (lat. *pilus* > ar., mr., ir. *per*; lat. *uentus* > ar. *vimtu*, mr. *vint*, ir. *vintu*; lat. *feta* > ar., mr. *fęată*, ir. *fętę*); rezultatele actuale (cu istoric diferită în dialectul istroromân față de aromână și meglenoromână) ale velarelor lat. *c*, *g* + *e*, *i* > *ţ*, respectiv *ḑ* sau *z* (lat. *caelum* > ar. *ţer*^{u}, mr., ir. *ţer*; lat. *genuculum* > ar. *ḑinucl'u*, mr. *zenucl'u*, ir. *zeruncl'u*); păstrarea consoanelor *l'* (lat. *leporem* > ar. *l'epure*, mr. *l'epuri*, ir. *l'epur*) și *ń* (lat. **luponea* > ar. *lupoańi*, mr. *lupoańă*, ir. *lupońe*) și a grupurilor consonantice *cl'*, *gl'* (lat. *clamo* > ar. *(a)cl'emu*, mr., ir. *cl'em*; lat. **glemus* > ar. *gl'emu*, mr., ir. *gl'em*); absența mai mult ca perfectului indicativ sintetic; lipsa prepoziției *pe* la acuzativul complement direct; elemente de substrat identificate mai puține decât în dialectul dacoromân; absența influenței maghiare; puternice influențe balcanice (albaneză, bulgară, macedoneană, neogreacă, sârbo-croată, turcă), cu pondere și efecte diferite de la un dialect la altul. *M.A.*

sufixe. Sunt lexicale sau derivative când formează noi cuvinte (*-ar*, *-eală*, *-iș*) și flexionare, morfologice sau gramaticale, când contribuie la realizarea unor forme din paradigma unui cuvânt (sufixele ocurente în paradigma unor moduri și timpuri: *-ând*, *-ind* pentru gerunziu, *-se-* pentru mai mult ca perfect). Derivarea cu s. reprezintă procedeul principal de formare a cuvintelor* • În lucrările de specialitate românești s. lexicale sunt notate frecvent însoțite de s. flexionare de infinitiv (caracteristicile conjugărilor) în cazul verbelor (*-ăcí*, *-iza*) și de desinențele de gen, număr (de obicei singular) și caz (nominativ) în cazul celor nominale (*-andru*, *-anie*, *-ică*). Unii cercetători, puțin numeroși, le notează fără afixele morfologice (*-iz-*). În ELR s. sunt notate conform primei tehnici menționate, tradițională în lingvistica românească. • Atașarea s. lexicale la cuvintele de bază se face fie prin înlăturarea afixelor morfologice ale acestora (*bate–bătuci*, *fată–fetiță*), fie cu preluarea (totală sau parțială) a afixelor morfologice ale bazei (*mânca–mâncător*, *strica–stricăciune*, *dealuri–deluros*, *catifele–catifelat*), fie cu înlăturarea afixelor lexicale originare (*zumzăi–zumzet*). • S. sunt simple când nu pot fi analizate în unități mai mici (*-eală*, *-ime*) și complexe când sunt rezultate din combinarea a două s. simple (*-icel* < *-ic* + *-el*, *-ăreț* < *-ar* + *-eț*) sau a unui s. cu un element (situat pe primul loc) nesufixal (un morfem sau un interfix*, vezi mai jos). Numărul total al s. românești identificate în câte cel puțin o formație analizabilă este de peste 800, jumătate simple, jumătate complexe. • S. verbale*, în mare măsură, și cele nominale, foarte rar, prezintă un fenomen specific românesc: organizarea unor s. pe serii identificabile după structura lor fonetică, după posibilitatea de a forma în mod alternativ derivate de la aceleași baze și, în unele cazuri, după originea și clasa morfologică a bazelor. Structura fonetică cel mai bine reprezentată este constituită dintr-un element consonantic constant precedat în majoritatea cazurilor de o vocală și urmat de caracteristica conjugării la derivatele verbale și de desinență la derivatele nominale: *-ci*, *-ăci*, *-eci*, *-ici*, *-oci*, *-uci* (*nimici*, *îngăimăci*, *împleteci*, *pietrici*, *clipoci*, *bătuci*); *-aci*, *-ace*, *-eci*, *-ici*, *-ice*, *-oci*, *-oace*, *-uci*, *-uce* (*logodaci*, *trăgace* „sanie", *dăscăleci*, *scormonici*, *fântânice*, *pungoci*, *sticloace*, *gluguci*, *bisericuce*). • S. sunt organizate după caracteristicile morfologice ale derivatelor formate (s. nominale, verbale etc.) și ale bazelor (s. denominale, deverbale etc.), după conținutul

semantic exprimat de derivate (augmentative, moționale etc.). • Partiția s. după caracteristicile morfologice ale derivatelor conduce la distingerea a trei clase: s. nominale (substantivale și adjectivale), adverbiale* și verbale*. În interiorul clasei ambigue nu se pot opera totdeauna distincții nete între s. substantivale și cele adjectivale. Sunt s. (numeroase) care derivă exclusiv substantive: *-ache*, *-ciune*, *-eală*, *-ie*, *-ință*, *-tate* etc.; s. (mai puțin numeroase) care derivă exclusiv adjective (substantivarea acestora privește conversiunea*): *-al*, *-bil*, *-esc*, *-os* etc. Relativ numeroase sunt însă și s. care derivă atât substantive, cât și adjective: *-a / ent*, *-ar*, *-ăreț*, *-ean*, *-el*, *-ior*, *-ist*, *-tor* etc. • Partiția s. după caracteristicile morfologice ale bazelor e mai complexă. Foarte puține sunt specializate pentru câte o singură clasă morfologică de baze. Ex.: *-tor* m. (nume de agent), *-tor* n. și *-toare* (nume de instrument, numele locului acțiunii), *-mânt* (nume de acțiune și de instrument), *-ăreț*, *-bil* (adjective) se atașează exclusiv la verbe; *-niță* (nume de instrument), *-at*, *-it*, *-ut* (adjective), exclusiv la substantive. Cele mai multe se atașează la mai multe tipuri de baze fie pentru a reda același conținut semantic, fie pentru a reda conținuturi semantice diferite. Ex.: *-ciune*, *-eală*, *-enie*, *-tură* redau numele acțiunii cu baze verbale și numele calității cu baze adjectivale; *-ime* redă valoarea colectivă cu baze substantivale, numele calității și al locului cu baze adjectivale și respectiv adverbiale; *-ar*, *-aș*, *-eț* redau nume de agent și de meseriaș cu baze substantivale și verbale. • Structura semantică a s. e strâns legată de bazele la care se atașează: de caracteristicile morfologice ale acestora (vezi mai sus), de conținutul semantic al fiecărei baze în parte (mare parte din s. verbale). • S. monosemantice sunt foarte puține, cele polisemantice mult mai numeroase. Ex.: cu valoare exclusiv peiorativă este un singur s., anume *-astru*, dar mai multe categorii semantice de s., precum s. augmentative, diminutivale și chiar colective sau nume de agent, conțin în structura lor semantică și valoarea peiorativă. S. *-easă* e exclusiv moțional, dar *-iță* și *-oaie* sunt și diminutiv, respectiv augmentativ. S. *-a / enie*, *-eală*, *-ință* și *-tură* redau atât numele acțiunii, cât și numele calității. • Relațiile de sinonimie dintre s. determină același tip de relații între derivate atunci când s. sunt atașate la aceleași baze. Derivatele sinonime se constituie în serii mai mult sau mai puțin numeroase care prezintă în interiorul lor distincții stilistice și teritoriale în sincronie sau în diacronie. S. românești care generează cele mai bogate serii de sinonime sunt cele diminutivale*.

În dialectele sud-dunărene apar numeroase s. moștenite din latină și împrumuturi vechi: din slavă, în aromână și mai ales în meglenoromână și istroromână, din greacă, în aromână. Vezi articolele privitoare la diversele categorii de s.

Ca și celelalte limbi romanice, româna a moștenit numeroase s.: *-ar*, *-ciune*, *-eață*, *-el*, *-et*, *-ință*, *-os*, *-tor* etc. Inventarul sufixal românesc capătă o fizionomie distinctă de a celorlalte limbi romanice prin împrumuturile vechi: slave (numeroase: *-a / -enie*, *-că*, *-eală*, *-ean*, *-nic*, *-ui* etc.), maghiare (*-aș*, *-ău*, *-șug*), grecești (*-ache*, *-isi*), turcești (*-giu*, *-lâc*). Împrumuturile relativ recente (începând cu primii ani ai sec. 19) din franceză, italiană și latina savantă determină o reromanizare* a domeniului sufixal românesc atât prin s. complet noi (*-aj*, *-a / ent*, *-ard*, *-ier* etc.), cât și prin s. care se suprapun (adesea într-o formă identică) unor s. moștenite (dublete etimologice: *-ament*, *-a / ință*, *-ar*, *-atură* etc.). Sursa moștenită și cea externă au fost

îmbogățite și consolidate prin sursa internă reprezentată de s. complexe. Formate din: câte 2 s. (*-ăresc* < *-ar*+ *-esc*, *- eluș* < *-el* + *-uș*; *-ușel* < *-uș* + *-el*, *-ește* < *-esc* + *-e*) sau dintr-un s. și un segment nesufixal, un morfem (*-urel*, *-uros* < *-uri* + *-el*, *-os*; *-enos* < *-en-* + *-os*; *-ăcí* < *-aci* + caracteristica conjugării), un interfix* (*-ulică* < *-ul-* + *-ică*) sau finala consonantică a bazei (*-cios* < *-t-*, *-ț-* + *-(i)os*). Integrarea diverselor s. moștenite și împrumutate și multiplele relații existente între ele în sistemul românesc în continuă mișcare este dovedită de derivatele ale căror elemente componente sunt de origini diferite: s. moștenit din latină – baza slavă (*privință*), maghiară (*orășel*), grecească (*costisitor*); s. slav – baza moștenită (*femeiușcă*, *pietrui*), maghiară (*bănuială*); s. turcesc – baza grecească (*fustangiu*), franceză (*savantlâc*); s. internațional – baza turcă (*zeflemist*). *L.V.*

sufixoide (pseudosufixe). Elemente de compunere* finale. Compusele tematice (vezi **compunere, elemente de ~**) formate cu s. sunt substantive comune și proprii (*electroscop*, *kilogrammetru*, *Davidoglu*), adjective (*bicefal*, *aurifer*) și puține verbe (*prolifera*). • Aceste compuse prezintă două tipuri de structuri: prefixoid + s. (*monoftong*, *izomorf*, *multiplica*), cuvânt întreg (prezentând de obicei la finală o vocală de legătură) + s. (*eminescolog*, *gazifer*). • Cele mai multe s. apar numai în compuse: *-cid*, *-col*, *-vor* etc. Puține sunt analizabile și în cuvinte necompuse. Ex.: *fobie*, *nautic*. • Unele s. apar și în poziție inițială: *columbofil* – *filofrancez*. • S. ocurente în numeroase compuse nu sunt foarte multe: *-crat*, *-fil*, *-fob*, *-graf*, *-log*, *-scop* etc. Cele mai multe apar în puține compuse: două-trei (*-(a)gog*, *-ftong*) sau în jur de zece (*-pod*, *-zaur*). • S. au câte un singur sens: *-ambul*, „care merge" (*somnambul*) sau mai multe sensuri: *-fob* „care urăște; căruia îi este frică de..." (*antropofob*; *hidrofob*). Unele s. formează perechi de sinonime sau antonime, cu ambii termeni din latină sau greacă: *-fag* „mâncător" (< gr. φαγο-, φαγεῖν) / *-vor* „id." (lat. *uorare*); *-fil* „iubitor" (< gr. φιλο-, φιλεῖν, φίλος) / *-fob* „care urăște, îi e frică de ..." (< gr. φόβος).

Cele mai multe s. sunt neologice: din greacă (*-pod* < πούς, ποδός, *-scop* < σκοπεῖν) sau din latină (*-cid* < *-cida*, *-cidium*, *-col* < *-col*, *-fer*, *-fera* < *fer*, *ferre*, *-vala* < *ualere*, *-vor* < *uorare*), intrate în română direct sau prin intermediul unor limbi moderne. Contribuie masiv la constituirea terminologiilor tehnico-științifice. • S. *-bus*, *-(o)rama*, *-tron*, rezultate din segmentarea arbitrară a unor cuvinte latinești (*omnibus*) sau grecești (ὄραμα, ἤλεκτρον) au fost împrumutate prin cuvinte internaționale (reflexele românești: *autobuz*, *panorama*, *ciclotron*). • Româna a împrumutat s. și din maghiară: *-falău* (atașat mai ales la nume de persoane, în toponime: *Martinfalău*), din turcă: *-oglu* (*Davidoglu*, *Bacaloglu*) sau neogreacă: *-(o)pol* (*Pătropol*, *Bacalopol*) (ambele atașate la substantive proprii sau comune, în nume de familie). Compuse tematice sunt împrumutate din neogreacă spre sfârșitul sec. 17 și, mai frecvent, în sec. 18 și începutul sec. 19. Toponimele în *-falău* sunt atestate din evul mediu, iar s. turcești și neogrecești sunt productive în sec. 17 și 18. • Compusele cu etimologie multiplă intrate prin neogreacă sunt înlocuite mai târziu prin corespondente din latină sau alte limbi (*hexagon* < ἑξάγονον, lat. *hexagonum*, fr. *hexagone*, it. *exagono*, germ. *Hexagon*). • Productivitatea, nu foarte pronunțată, a s. se manifestă în domeniul diverselor terminologii prin

formații stabile (*floricultor, rachetodrom, stuficol*) și în limbajul standard prin formații ocazionale, adesea glumețe (*cvasimulțumit; cronofag, ochiometru, ședințoman*). *L.V.*

superioritate, comparativ de ~. Una dintre cele două valori ale comparativului* de inegalitate (alături de comparativul de inferioritate*). Apare la adjectiv* și la (unele) adverbe* (de obicei, de mod). Se formează cu adverbul *mai* așezat înaintea formei de pozitiv a adjectivului / adverbului comparat (*mai bun, mai bine*). Al doilea termen al comparației se introduce prin adverbele de comparație cu rol de prepoziție *ca) / cât / decât* (regim de acuzativ: *El este mai bun decât mine*; alteori cazul celui de al doilea termen al comparației este impus de o altă prepoziție din structură – *Este mai frumos la Brașov decât la București* – sau de adjectivul din structură – *Îmi este mai util mie decât ție*) sau cu rol conjuncțional (*El este mai bun decât ești tu*); prepoziția *de* s-a specializat pentru situațiile în care al doilea termen al comparației indică o valoare numerică (mai scump de 100 000 de lei). Al doilea termen al comparației este omisibil (*Sorin este atent; Călin este mai atent.*).

În aromână se exprimă cu adverbul *ma / cama* (< *ca* + *ma*), iar complementul comparativ este introdus prin *di*. În meglenoromână se formează cu adverbul *mai*, iar complementul comparativ este introdus prin *di*. În istroromână se formează cu adverbul *mai*, iar complementul comparativ este introdus prin *de* sau prin *nego / nogo* (< croată) .

În latină, **c.s.** avea atât forme sintetice, cât și forme analitice. Formele sintetice se formau la adjectiv cu sufixe distincte pentru m., f. *-ior* / n. *-ius*, flexiunea cazuală urmând modelul decl. 3. **C.s.** al adverbului se forma cu sufixul pentru neutru. Formele analitice, determinate de contextul fonetic (adjective / adverbe terminate în *-ius*, *-eus*, *-uus*) se formau cu adverbul *magis* (la care s-a adăugat în latina vulgară *plus*) antepus adjectivului / adverbului comparat. Absența celui de al doilea termen al comparației era posibilă, iar adjectivul / adverbul putea fi interpretat, în funcție de context, ca un superlativ relativ* sau ca un superlativ absolut*. Existau și forme supletive (*bonus – melior, male – peius*), transmise tuturor limbilor romanice, mai puțin românei. În latină **c.s.** avea aceeași formă cu superlativul relativ, actualizând opoziția nonincludere / includere. • Limbile romanice folosesc cu precădere sistemul analitic de formare a **c.s.** (cu diferențe privind repartiția adverbului folosit – *magis* sau *plus*: ariile periferice, inclusiv româna, au conservat construcția cu *magis*, în timp ce ariile centrale au conservat construcția cu *plus*). Româna formează **c.s.** numai analitic, în timp ce toate celelalte limbi romanice au conservat și unele forme sintetice. Omonimia parțială dintre **c.s.** și superlativul relativ se păstrează în toate limbile romanice. • **C.s.** este atestat în limba veche cu dislocări (*mai nimeri-vrem bine*), semn al unei gramaticalizări parțiale. Pentru a introduce al doilea termen al comparației, *de* (*Mai frumoasă fată de aceasta n-am văzut*) și *decât* apar în variație liberă; în comparația adjectivului, *de* era mai frecvent, în timp ce în comparația adverbului *decât* era mai frecvent. Au existat controverse teoretice legate de vechimea construcțiilor cu *ca*, moștenit din lat. *quam* sau împrumutat din fr. *que*; controversele s-au rezolvat prin descoperirea unor atestări, puține, în limba veche și în limba modernă populară. În limba veche, structuri eliptice de al doilea termen al comparației, ca în limba

de azi, dar și construcții în care lipsește primul termen al comparației (*ai aflat har înaintea mea și te știu decât pe toți*). Frecvente elemente de intensificare a gradației (*și, încă, încă și mai*), unele conservate și azi. *A.Ș.*

superlativ. Grad de comparație* care se manifestă la adjectiv* și la adverb*. Are două valori: relativ* (*cel mai bun / cel mai bine*) și absolut* (*foarte bun / foarte bine*). Fiecare poate fi de superioritate sau de inferioritate: s. relativ de superioritate (*cel mai bun*), s. relativ de inferioritate (*cel mai puțin bun*); s. absolut de superioritate (*foarte bun*), s. absolut de inferioritate (*foarte puțin bun*). S. relativ de superioritate este sinonim cu s. relativ de inferioritate al adjectivului / adverbului antonim (*cel mai bun = cel mai puțin prost*); alegerea de către vorbitor a s. relativ de inferioritate în locul celui de superioritate corespunde exprimării eufemistice. S. relativ are un singur mijloc gramaticalizat de formare, spre deosebire de s. absolut, care cunoaște mai multe mijloace de realizare.

Diferențele din dialectele sud-dunărene se plasează la nivel lexical (adverbele folosite pentru exprimarea s.).

Latina cunoștea ambele valori ale s., cu deosebirea că s. relativ se exprima în special sintetic; formele analitice sunt o inovație panromanică, în latină fiind rare și cu statutul de îmbinări libere. Româna exprimă s. atât sintetic, cât și analitic; numărul formelor sintetice este mult mai mic în română comparativ cu alte limbi romanice. Spre deosebire de celelalte limbi romanice, care folosesc articolul hotărât pentru exprimarea s. relativ, româna folosește articolul demonstrativ. În istoria limbii române au fost folosite diverse adverbe pentru marcarea s. absolut. *A.Ș.*

superstrat (suprastrat). Spre deosebire de celelalte limbi romanice unde s. este reprezentat de elementul germanic*, în română rolul de s. l-a avut slava veche*. Populațiile care și-au abandonat limba maternă au transferat unele particularități ale acesteia în limba învățată. • În aprecierea rolului s. românei există două atitudini, care se regăsesc și în cercetarea altor limbi romanice: una, care îi acordă o importanță exagerată, consideră că nu se poate vorbi de existența românei înainte de contactul cu slava (O. Densusianu) și alta exprimată de majoritatea lingviștilor români care consideră s. doar ca o influență relativ puternică manifestată în epoca de constituire a limbii române, ale cărui rezultate sunt cu precădere în lexic (multe cuvinte în vocabularul reprezentativ* – prin numărul lor ocupă rangul IV, la fel ca în alte limbi romanice, franceza, occitana, în care s. este bine reprezentat – și evoluții semantice ale unor cuvinte moștenite din latină) și în formarea cuvintelor* (prefixe*, sufixe*). În ce privește consecințele acțiunii s. în celelalte domenii ale limbii părerile sunt împărțite între cei ce explică prin s. o serie de fapte de fonetică (*ă*), fonologie (corelația de timbru*) și de morfologie (genul neutru*, păstrarea flexiunii cazuale*, vocativul* masculin, numeralul cardinal* 11–19, frecvența diatezei reflexive*) și alții, mai ales adepți ai concepției structuraliste, care atribuie s. un număr mai redus de fenomene (*h*, fonologizarea lui *j* și *z*). La fel ca în celelalte limbi romanice, numeroase toponime*. *M.S.*

supin. Mod* al verbului. Denumește acțiunea, fiind sinonim cu infinitivul*, substituibil prin acesta în anumite contexte (uneori și prin conjunctiv: *Continuă de citit / a citi / să citească*). Este nepersonal, fără timpuri. Identic cu forma de

masculin-neutru singular a participiului trecut*, de care se deosebește prin caracterul invariabil și prin utilizarea de obicei după o prepoziție cu regim* de acuzativ* (cel mai frecvent *de*): conj. 1 *de lăudat*; 2 *de văzut*, *de mas*; 3 *de crezut*, *de mers*, *la copt*; 4 *pentru citit*, *la coborât*; excepțional, prepoziția lipsește la **s.** verbelor intranzitive* sau tranzitive* absolute dependente de *a trebui*: *trebuie luptat* (*să se lupte*), *trebuie întrebat* (*să întreb* etc.). Aspectul negativ se exprimă prin prefixul *ne-* (*de neimaginat*), disociabil de unele verbe vechi prin intercalarea semiadverbului *mai* (*de nemaipomenit*); **s.** negativ cu prep. *de* exprimă adesea valoarea modală de „posibilitate“ (*greșeală de neiertat* „care nu poate fi iertată“) (vezi **modalizator**). Sunt defective de **s.** verbele lipsite de participiu și de tema perfectului (*a rage*, *a accede* etc.). **S.** exprimă valoarea temporală a verbului determinat (*continuă* / *continua* / *o să continue de citit* „prezent / trecut / viitor“) sau valoarea atemporală (*mașină de scris*). Nu are forme de diateză distincte; în general exprimă valoarea activă (*Continuă de citit*), rareori pasivă (*Greu de crezut de către cineva*). • Are natură gramaticală dublă: de verb și de substantiv. Trăsătura verbală este combinarea cu unele determinante specifice verbului – complement direct* (*Se apucă de tradus textul*), indirect* (*de trimis invitații prietenilor*), de agent* (*greu de crezut de către cineva*), anumite tipuri de complemente circumstanțiale (cum este cel de timp*, *de citit acum*), (excepțional) subiect* (când **s.** are sens pasiv, *Greu de crezut explicația aceasta de către cineva*), rareori nume predicativ* (*De devenit deputat nu mai putea fi vorba*) sau element predicativ suplimentar* (*De ales deputat, va fi ales sigur*). Trăsăturile substantivale sunt: funcțiile sintactice îndeplinite – subiect (*E bine de știut*), nume predicativ (*Ești de necunoscut*), element predicativ suplimentar (*Ideea o consider de neacceptat*), atribut* (*mașină de scris*), complement direct (*Am de citit*), indirect (*Se apucă de citit*), anumite specii de circumstanțial (cum este cel de scop*, *a pune la fiert*) –; legarea de regent prin prepoziție; incompatibilitatea cu pronumele clitice* având funcție de complement direct / indirect sau rol de marcă reflexivă (inf. *a se întâmpla* – **s.** *de întâmplat*).

Lipsește din dialectele sud-dunărene, unde valorile **s.** se redau, ca în celelalte idiomuri romanice, mai ales prin infinitiv (mr. *sfărșǫ́ di arárẹa*, dr. *de arat*; ir. *se-i̯ țevå za platí*, dr. *dacă-i ceva de plătit*) sau prin participiu trecut la forma de feminin singular (ar. *ilú viḍúi̯ ș-tu vinítî ș-tu fuḍítî*, dr. *l-am văzut și la venit și la plecat*).

A fost interpretat ca o continuare (exclusiv în română) a **s.** latin (H. Tiktin, C.H. Grandgent, É. Bourciez, Al. Graur ș.a.), sub aspectul structurii interne, (în parte) al funcțiilor și al valorilor, sau ca o inovație posterioară protoromânei*, circumscrisă la dialectul dacoromân și având ca punct de plecare participiile substantivate ale verbelor intranzitive (Matilda Caragiu Marioțeanu, Gr. Brâncuș); în această ultimă ipoteză, formele verbale de **s.** sunt considerate participii. Are frecvență mică în primele texte românești, fiind preferat infinitivul lung; este atestat numai în graiurile vechi sudice și sud-vestice, din cele nordice și nord-vestice fiind absent până astăzi. Disponibilitățile sintactice și valorile sunt mai variate decât ale **s.** latin; legarea prin prepoziție se explică în cadrul extinderii generale a analitismului; româna a dezvoltat caracteristicile verbale ale **s.** – combinarea acestuia cu determinante specifice verbu-lui, absentă din limba veche, se

corelează cu limitarea utilizării infinitivului (Gr. Brâncuș); funcția sintactică în textele vechi este preponderent cea de atribut; apar târziu s. complement indirect (în sec. 17), s. dependent de verbe modale (*a avea, a rămâne*) sau aspectuale (*a termina*), s. nume predicativ etc. • Formațiile substantivale de genul neutru (*cântat, cules*) – articulabile (*cântatul, culesul*), compatibile cu determinantele specifice substantivului (*culesul porumbului*, atribut genitival; *la cules de porumb*, atribut cu prep. *de* etc., spre deosebire de s. verbale, construite cu determinante ale verbului, ca în *la cules porumbul*, compl. direct) – au fost analizate ca provenind din s. (Al. Graur, I. Coteanu, Em. Vasiliu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Sanda Reinheimer-Rîpeanu ș.a.) sau din participiu (O. Densusianu, Al. Rosetti, Matilda Caragiu Marioțeanu, I. Fischer, M.A. Gabinschi ș.a.). Statut morfologic greu de precizat au și formele verbale aflate la originea substantivelor din locuțiunile adverbiale de tipul *pe alese, pe nebănuite*. Vezi și **conversiune**. *C.S.*

supranume. Denominația prin s. este suplimentară, facultativă. Uzul s. este diferit în sistemele denominative: în cel oficial s. dublează numele de familie, accentuând individualizarea persoanei, în cel popular s. substituie numele de familie sau chiar prenumele, fiind unicul mijloc de individualizare a persoanei. S. pot fi individuale sau colective (transmise urmașilor sau atribuite inițial unui grup). S. individuale se fixează ulterior ca nume de familie, s. colective devin toponime, nume de sate. S. nu se confundă cu porecla*; domeniul său depășește pe cel al poreclei, care este doar o subcategorie a s. • După originea lor, s. se clasifică tipologic în trei categorii: antroponimice, toponimice și apelative. Fiecare categorie include forme onomastice diferite ca vechime, freevență și pondere. Majoritatea s. antroponimice exprimă succesiunea pe linie paternă (patronimic) sau maternă (matronimic); s. toponimice indică, în general, originea locală sau apartenența etnică; s. apelative, de o mare diversitate semantică, sunt grupate în forme cu caracter descriptiv de tip social-economic ori cultural și porecle. În actele medievale nu se poate face o distincție între nume și s., majoritatea formelor onomastice fiind s. fixate, în mare parte, ca nume unice. • S. antroponimice istorice sunt formule de indicare a descendenței sau a înrudirii; cea mai frecventă este cea alcătuită dintr-un apelativ indicând relația de rudenie: *sân / sin / fiu / fiică, nepot / nepoată, frate / soră, cumnat / cumnată, văr / vară* urmat de un nume al persoanei la care se raportează cel identificat la cazul nominativ, genitiv sau dativ: *Ion sin Vasile, Gheorghe fratele lui Stan, Vasile văr lui Ion*. Aceeași relație este redată și prin genitivul descendenței paterne: *Ion al Marcului* sau materne: *Ion al Stanei*. De cele mai multe ori genitivul antroponimic al tatălui se substituie s., care se fixează într-o formă declinată: *Aiancului, Acatrinei*. • S. toponimice indicând originea locală ori apartenența etnică sunt fie forme prepoziționale: *Gheorghe ot Runc, Ion dela Vale*, fie forme derivate cu sufixele locale: *-an(u), -ean(u) / (-ian(u), -ar(u), -aș(u), -anț(u), -inț(u): Runcan(u), Vălean(u) / Băltianu, Poienar(u), Câmpaș(u), Râmneanț(u), Mehedinț(u)*. Alternanța celor două forme de exprimare a s. se conservă și în s. actuale, dar tendința este de pierdere a prepoziției; cele mai frecvente sunt oiconimele*, dar apar și hidronime*, etnice, numeroase derivate adjectivale. În cadrul numelor de familie actuale, s. toponimice au pondere mai mare decât cele

antroponimice. Mai rar apar forme frazeologice de identificare locală, referitoare la casă și situarea ei: *Casămândră, Curte mare, Pădure*. • S. apelative sunt la origine calificative referitoare la condiția socială, economică, profesională, civilă, militară, religioasă ori familială a individului. S. calificative pot fi obiective sau afective: porecle. Cele mai numeroase, variate și cu răspândire generală sunt numele de meserii, care adesea apar ca desemnări unice în izvoarele medievale și s-au fixat ca nume de familie în formă, mai ales, articulată: *Ciobanu, Pușcașu, Văcaru*. Numele de funcții (publice, militare, ecleziastice) și de servicii, precum și numele de titluri și grade ierarhice pot fi atribuite și ca porecle. S. a apărut la început ca nume unic, dezvoltându-se apoi în cadrul formulei denominative duble, ca nume complementar sau adițional.

Primele s. apar în onomastica sud-dunăreană din sec. 11–13, indicând etnia purtătorului numelui: *Verivoi Vlahu*, calități sau defecte fizice: *Radu cel Șchiop*, *Caloian* < gr. *καλός* „Ioan cel Frumos", s. al țarului vlahilor și bulgarilor, *Ioniță Asan* „frumos" și *Ioannes* (N.A. Constantinescu îi dă sensul „Ioan cel Viteaz", făcând legătura cu Făt-Frumos din basmele românești, echivalat cu Tânărul Viteaz). S. se dezvoltă apoi în Țara Românească și în Moldova, începând cu sec. 14. *D.T.*

supraprefixare (cumul de prefixe). E frecvent dublă *(insubordonare, nedezlipit)* și foarte rar triplă (*răsrăsstrămoș*). • Se realizează în trepte succesive (prefixul cu poziție inițială e atașat la o temă deja prefixată) sau simultan (cumulul de prefixe, devenit un prefix compus, se atașează la o temă neprefixată). Derivatele supraprefixate în trepte sunt analizabile (cele mai frecvente prefixe sunt *des-*, *ne-* și *re-*: *a desrăsuci, nestrăbătut, a retranscrie*; una dintre cel mai frecvent folosite formații: *răspoimâine*). Derivate supraprefixate simultan: *metempsihoză* (analizabil: *metem-* (< *met(a)-* + *em-*) + *psihoză*), *scofală* (neanalizabil: < *sco-* (< *s-* + *co-*) + *fală*). • Prefixele utilizate în derivatele supraprefixate sunt diferite (*preanevinovat, a supraîncălzi*) sau, mai rar, repetate (*răsrăscunoscut*). • Temele derivatelor supraprefixate sunt verbe (*a reînnoi*), adjective (*ultrasuprarealist*), substantive nume de grade de rudenie (*străstrănepot*), adjective și substantive de origine verbală (*neabătut, reincarnare*).

În latină s. apare din perioada imperială și se dezvoltă ulterior datorită ștergerii valorii unor prefixe (în latina târzie e frecventă mai ales în textele cu caracter popular). Primul termen în derivatele supraprefixate este adesea *per-*, dar și *ad-*, *dis-*, *ex-*, *in-*, *re-*, *super-* etc. (*preconfirmo*, *expromitto* etc.). • Formațiile moștenite (puțin numeroase) sunt în general neanalizabile sau greu analizabile în română, ca și în celelalte limbi romanice: rom. *petrece* < lat. **pertraicere*, rom. *spăla* < lat. *experlavare*. În perioada modernă sunt numeroase împrumuturile neologice din latină (savante) și din limbile romanice (mai ales franceza: *impermutabil* < fr. *impermutable*, lat. *impermutabilis*, *predispoziție* < fr. *prédisposition*), ca și (semi)calcurile după modele latino-romanice: *a descompune* după fr. *décomposer*, *presupune* după fr. *présupposer*, it. *presupponere*. • Formațiile interne prezintă toate tipurile de combinații posibile sub raportul originii termenilor componenți: prefixe vechi și teme moștenite (*a scufunda*), prefixe neologice și teme noi (*a subintitula*), prefixe noi și teme vechi (*a retranscrie*), precum și prefixe vechi și teme noi (*nedesfigurat*). *L.V.*

suprastrat, vezi **superstrat.**

surde, consoane ~. Seria **c.s.**, care reprezintă termenul nemarcat al corelației de sonoritate*, cuprinde următoarele unități: oclusivele *p, t, ḱ, c*, fricativele *f, s, ṣ*, africata *č*; nu au pereche sonoră fricativa laringală *h* și africata dentală *ț*.

În numeroase graiuri aparținând subdialectelor moldovean, bănățean și maramureșean, **c.s.** *ț* are perechea sonoră *ḑ*. În subdialectul crișean, africata *č* nu are pereche sonoră. • În aromână *ț* are perechea sonoră *ḑ*, iar *h′* provenit din palatalizarea* lui *f* are perechea sonoră *y*; în anumite graiuri aromâne din Grecia, *h* are perechea sonoră *γ*.

În latină existau oclusivele s. *p, t, c*, k^w, iar fricativele erau toate s. În trecerea de la latină la română, k^w a evoluat în direcția pierderii apendicelui labiovelar și, urmat de *a*, în direcția labializării* la *p* (vezi **labiovelare, consoane ~**), dar seria **c.s.** s-a îmbogățit prin apariția unor sunete noi: *ḱ, ṣ, ț, č*. Pentru originea acestora vezi **africate, consoane ~; fricative, consoane ~; palatale, consoane ~.** *L.I.R.*

Ș

școala fonetică bucovineană, vezi **analogist, curent ~.**

șmecherească, limbă ~ (limba șmecherilor). Una dintre denumirile argoului* dacoromân al răufăcătorilor, iar de aici și a limbajului teribilist al tinerilor, care preiau de la cei dintâi anumite cuvinte (*gagiu, mișto*), sensuri (*bicicletă* „ochelari", *mortal* „extraordinar", *pension* „închisoare") și expresii (*a lăsa mască* „a trage chiulul cuiva", *pe bune* „adevărat"). Numeroase elemente țigănești. Procedeul trunchierii cuvintelor: însăși denumirea acestui limbaj special cunoaște varianta adverbială *(a) la șme* „șmecherește". *M.A.*

științific, stil ~. Reprezintă limbajul utilizat pentru comunicarea unor informații tehnice sau științifice. Textele științifice au ca trăsături comune o serie de particularități menite să contribuie la principiile de bază ale comunicării tehnice sau științifice: precizia, claritatea și, eventual, neutralitatea. Funcția cognitivă a **s.ș.** este elementul care determină cu obligativitate folosirea termenilor proprii, de pe o parte, și, pe de altă parte, crearea unei terminologii specifice unuia sau altuia din domeniile științelor. În același timp, funcția cognitivă determină și necesitatea preciziei diverselor construcții bazate pe logică, precum și o atitudine obiectivă față de cele relatate. Se poate adăuga și o atenție sporită acordată unei exprimări clare și corecte, conformă cu normele limbii literare, din care să fie excluse elementele afective (caracteristice vorbirii curente, populară sau familiară), precum și particularitățile expresive / estetice proprii exprimării artistice (P. Diaconescu). Se poate constata că tipul de expunere științifică, pentru a se conforma cerințelor specifice, face apel frecvent la anumite particularități lingvistice (de exemplu, la formele verbale de indicativ prezent sau de conjunctiv etc.). Nu se poate vorbi în cazul **s.ș.** de o uniformitate. Se pot distinge o serie de variante stilistice diferențiate în funcție de obiectul comunicării (de exemplu, stilul cercetărilor lingvistice, în raport cu stilul cercetărilor de medicină sau ale științelor matematice etc.). În cadrul fiecărei variante stilistice pot fi identificate subvariante, în funcție de cultura și de formația autorului (de exemplu, în stilul cercetărilor lingvistice se pot identifica, la unii autori, anumite particularități ale stilului artistic sau publicistic). În alte situații, atitudinea autorului față de cele comunicate poate determina o caracteristică specială a textului științific (de exemplu, se pot întâlni elemente cu caracter polemic specifice limbajului familiar).

S.ş. este o categorie istorică. Primele manifestări trebuie plasate în sec. 16. În perioada de început a limbii române literare (1532–1640) nu se poate vorbi încă de o literatură ştiinţifică şi tehnică propriu-zisă. Scrierile care pot fi încadrate în această categorie oferă indicaţii pentru practicarea unei profesiuni (*Liturghierul*), pentru însuşirea principiilor de bază ale creştinismului (*Catehismul*) sau pentru prevederea viitorului (*Gromovnicul*). Ele servesc, de regulă, unor scopuri practice şi prezintă particularităţi lingvistice comune (frecventa folosire a conjunctivului, frecvenţa ridicată a subiectelor nedeterminate sau subînţelese, structura simplă a frazelor, frecvenţa propoziţiilor principale etc.). Într-o altă epocă de dezvoltare a limbii literare (1640– 1780), ca urmare a diversificării şi a creşterii numărului de lucrări cu caracter tehnic şi ştiinţific, se poate vorbi de existenţa unui număr mare de trăsături lingvistice specifice proprii (în primul rând este vorba de utilizarea unei terminologii de specialitate şi a unor structuri sintactice caracteristice; la nivelul morfologiei se remarcă prezenţa frecventă a pluralului autorului, a formelor de pers. 3 sg. şi selectarea cu precădere a formelor cu grad înalt de generalitate sau cu valoare impersonală). O dată cu modernizarea limbii române şi cu explozia lucrărilor cu caracter tehnico-ştiinţific, începând cu sfârşitul sec. 18, dar mai ales în sec. 19 şi 20 asistăm la o delimitare clară a variantelor specifice. Modernizarea s.ş., produsă paralel cu cea a stilului administrativ, prezintă unele aspecte specifice: este vorba de o mai mare libertate de exprimare. Se pot constata, de exemplu, în unele lucrări ştiinţifice, o serie de particularităţi ale conversaţiei curente (a se vedea, în acest sens, prefaţa lui I. Heliade Rădulescu la *Gramatica* sa din 1828). În manuale, în schimb, s.ş. e mai simplu. Se poate constata că, la 1859, s.ş. era deja format. Evoluţia lui ulterioară se înscrie pe aceleaşi coordonate: modernizarea permanentă a lexicului, prin adoptarea unor cuvinte din limbile europene de cultură, modernizarea permanentă a sintaxei, prin cultivarea unor structuri care să-i confere precizie şi claritate. Cercetările relativ recente / recente s-au oprit, nu o dată, asupra problemelor acestui stil (N.A. Ursu, Despina Ursu şi Gh. Chivu). *M.T.*

şvăbească, influenţă ~. S-a exercitat asupra lexicului dacoromânei, mai ales în Banat. Şvabii au fost colonizaţi în Banat în sec. 18 de Imperiul Habsburgic, după înlăturarea stăpânirii otomane asupra fostului paşalâc al Timişoarei. Ei sunt originari din diverse teritorii (vestul şi sudul Germaniei, Austria, Alsacia, Lorena şi Luxemburg) şi vorbesc graiuri germane de tip francon (mai ales renano-francone) în nord-vestul Banatului şi de tip austro-bavarez şi nord-bavarez în sud-est (judeţul Caraş Severin). Deci, ei nu sunt suabi ca germanii din judeţul Satu Mare, care provin în cea mai mare parte din Suebia şi a căror colonizare a început înaintea aşezării germanilor din Banat (nu este exclus ca numele de şvabi al primilor veniţi să se fi generalizat pentru toţi coloniştii stabiliţi în sec. 18 în zonele de vest ale ţării). Delimitarea împrumuturilor şvăbeşti de cele austro-germane şi de cele din germana literară este dificilă şi insuficient studiată. Criterii fonetice (consoană iniţială surdă în locul uneia sonore din germana standard: *paur(e)* „ţăran", *plec* „tablă, tinichea": germ. *Bauer*, *Blech*, *crumpi* „cartofi" pl.: germ. *Grundbirnen*; deosebiri de vocalism: *drot* „sârmă": şvăb. *Droht*, nu germ. *Draht*, *fruştuc* „mic dejun": şvăb. *Frustuck*, nu germ. *Früstück*) sau semantice (*metăr* „greutate

de 100 kg", *plaţ* „loc de casă") pot servi la această delimitare. Cuvinte şvăbeşti: *raipelţ* „chibrituri", *şlap* „papuc de casă". Există şi cuvinte pe care dialectul şvăbesc le-a preluat din germana austriacă şi ambele surse trebuie admise pentru subdialectul bănăţean* (*maltăr* „mortar", *paradaisă* „roşie, tomată", *raină* „cratiţă", *ringlotă*, *şolă* „ceaşcă", *şpais* „cămară de alimente", *şpo(r)hert* „sobă de gătit", *şecăr* „coş de mână pentru piaţă", *ţucur* „bomboane", *ţuşpais* „garnitură la mâncăruri", *vailing* „lighean mare şi adânc"). Toponime şvăbeşti: *Freudorf, Gotlob, Iohanisfeld, Lenauheim, Liebling*. Vezi **germană, influenţă ~.** *M.S.*

T

tautologie. Enunțurile în care se afirmă o echivalență între două elemente identice pot reprezenta o eroare de gândire sau de exprimare (în acest caz **t.** se apropie de pleonasm*, cu care este de fapt uneori identificată), dar de obicei sunt formulate astfel în mod intenționat și au o funcție pragmatică și stilistică specifică. Contrazicerea voită a maximei conversaționale a cantității, prin faptul evident de a nu comunica nimic nou, transmite întotdeauna un mesaj implicit. Descrierea construcțiilor tautologice se poate face ținând seama de structura lor sintactică sau de tipul implicațiilor pe care le produc. • Din punct de vedere sintactic, **t.** tipică se realizează în interiorul propoziției, în relația dintre subiect și numele predicativ (*Legea e lege*); verbul copulativ poate fi și omis, în construcții eliptice (*Copilul, tot copil*). Structurile tautologice sunt uneori coordonate copulativ (*Filmul e film și viața e viață*). Echivalarea tautologică se produce și în structurile frazei (implicând raportul dintre subordonată și regentă); subordonata poate fi subiectivă (*Cine doarme / să doarmă*), predicativă (*A fost / cum a fost*), completivă directă (*Eu știu / ce știu*), temporală (*Așteaptă / cât așteaptă*), condițională (*Dacă-i bal, / bal să fie; Dacă ți-e scris, / ți-e scris*) sau finală (*Vorbește / ca să vorbească*) etc. Și în aceste cazuri, poate interveni elipsa* (*Dacă nu, nu*). • Enunțurile în care se repetă (ca subiect și ca nume predicativ) același cuvânt – și care apar des în forme paremiologice, sentențioase: *Casa e casă; Omul să fie om* etc. – au implicații de tipul „X nu e (sau nu trebuie să fie) nimic altceva decât...“; **t.** este deci doar aparentă, pentru că în cea de-a doua utilizare a sa cuvântul repetat are o semnificație schimbată: generică, valorizatoare. Coordonarea a două structuri tautologice de acest gen (*Calul e cal și măgarul e măgar*) produce ca implicație tipică sublinierea unei opoziții ireductibile între cele două elemente repetate. • Atât în propoziție, cât și în frază, tipurile principale de **t.** sunt cele în care e folosit doar indicativul (enunțul având sens asertiv) și cele în care apare conjunctivul (iar enunțul e de tip injonctiv). Construcția cu propoziție condițională exprimă, de exemplu, în funcție de modul verbului din regentă, caracterul inevitabil sau integral realizat al unei acțiuni sau situații (*Dacă doarme, doarme; Dacă e bun, e bun* – cu indicativul în regentă) sau îndemnul ca o acțiune sau o stare să fie îndeplinite în mod cât mai complet (*Dacă pleacă, să plece; Dacă e cinstit, să fie cinstit* – cu verbul regent la conjunctiv). Construcția cu propoziție

finală în care în regentă și în subordonată apare același verb (*Se agită ca să se agite*) implică, la nivelul global al enunțului, prezentarea ca inutilă a acțiunii descrise. Implicațiile tuturor acestor structuri pot fi uneori dezvoltate în continuarea enunțului, dar rămân de obicei neexprimate. Temporala cu structură tautologică – *A stat cât a stat; Sunt bun cât sunt bun; Merge ce merge* – are de fapt o valoare specifică: indică un anumit interval nedeterminat de manifestare a stării sau de realizare a acțiunii și pregătește continuarea frazei printr-o propoziție care conține o surpriză sau o contrazicere. • Elementele echivalate pot fi la rândul lor grupuri sintactice complexe, ca în enunțul (în care schimbările de topică și întăririle exagerate semnalează intenția glumeață): *Căci nu vă pară de șagă: de la Neamț până la Iași e câtu-i de la Iași până la Neamț, nici mai mult, nici mai puțin*. I. Creangă. • În limbajul familiar contemporan circulă și unele **t.** glumețe, cu structură de proverb, bazate pe echivalarea a două sinonime: *cine are posedă; cine știe cunoaște* etc.; ele par să provină din **t.** construite prin repetiție (*cine are are; cine știe știe*), în care al doilea termen a fost substituit de un sinonim. În mod similar, o subordonată circumstanțială de scop poate repeta cu alte cuvinte (sinonime, perifraze negative echivalente) sensul regentei: *Ne-am adunat aici ca să ne strângem; Vorbește ca să nu tacă*. Unele structuri tautologice s-au fixat în expresii cu valoare pragmatică globală: *ce-i drept e drept* (cu valoare de conector argumentativ de tipul „de fapt", „în realitate") introduce un argument preferențial; formula *acu-i acu* (exclamativă, cu sensul „atenție!") are funcția de a marca un moment al evenimentelor narate, prezentându-l ca decisiv. *R.Z.*

tautologii toponimice. Sunt toponime ai căror termeni sunt sinonimi, ca apelative, în limbi diferite sau în aceeași limbă, dar în variante (geografice, istorice) diferite: *Pasul Prislop, Lacul Iezerului, Dealul Tepe, Capul Glăvii, Rudabaia*. Apariția unor astfel de formații a fost explicată prin faptul că, în urma contactelor dintre populații aloglote sau a dispariției din grai a apelativului toponimizat inițial, unul dintre termeni (de cele mai multe ori aflat pe poziția a doua) nu a mai fost înțeles, ceea ce a făcut posibilă și necesară „glosarea" lui prin apelativul care denumește generic „topicul" respectiv. Astfel, după ce locul a fost denumit cu apelativul *păguior*, devenit treptat toponimul *Păguior*, vorbitorii n-au mai înțeles sensul comun al acestuia și au simțit nevoia să precizeze categoria geografică în care se încadrează locul, folosind de data aceasta apelativul curent *vârf*. A rezultat *vârful Păguiorului*, devenit prin toponimizare *Vârful Păguiorului*. Formațiile denumite tautologice nu sunt de fapt tautologii formale, întrucât nu repetă același cuvânt, ci tautologii nonformale explicative, deoarece termenii componenți sunt sinonimi la nivelul limbii române în general (nu și la nivelul variantei dialectale și în momentul în care a luat naștere sintagma discutată), termenul adăugat explicându-l întâmplător pe primul (prin refacerea traseului parcurs de acesta de la denumirea comună la desemnarea ca nume propriu). **T.t.** sunt numeroase și diverse, fapt care întărește presupunerea că nu sunt simple accidente datorate ignoranței sau neatenției. În funcție de apartenența la una sau mai multe limbi, sunt: monolingve (*Balta Lacului, Dealul Glămeiului, Dealul Gruiului, Culmea Chiciora*) și bilingve (român-turc: *Dealul Tepe, Lacul Techirghiol*, român-slav: *Suhuiul Sec*, român-maghiar:

Pârâul Assopatac). În ceea ce privește referenții desemnați de termenii componenți, sintagmele considerate tautologice pot conține termeni care desemnează același topic, fiecare în parte și împreună, sau termeni care denumesc fiecare alt topic, diferit, cel puțin pentru unul dintre ei, de topicul desemnat de formația rezultată prin îmbinarea lor. Sintagmele din prima categorie cuprind pe prima poziție un apelativ (de regulă înțeles de vorbitorii locali), iar pe poziția secundă un toponim, în genitiv sau în nominativ: *Coasta Priporului, Dealul Malului, Dealul Piscului, Pârâul Gârlii, Valea Padinii, Fântâna Buduroi*. Un rol important în procesul de constituire a acestor formații l-a avut încadrarea analogică în seria (enumerativă în uzul local și mai ales în descrierea pentru anchetator) sintagmelor toponimice de același tip din zonă: *Dealul Plopului, Dealul Colnicului, Dealul Morarului, Dealul Piscului*. Cea mai obișnuită valoare semantică a formației este genitivul (și, mai rar, nominativul) denumirii (tip *Orașul Craiovei*). Sintagmele din categoria a doua cuprind pe poziția secundă numele unui topic mai mare decât cel denumit de primul termen, de regulă numele satului de care aparține întreg complexul toponimic local, valoarea semantică a formației fiind asimilabilă genitivului apartenenței: *Cioaca Gruiului, Valea Sodolului*. Un tip special îl reprezintă formațiile în care termenul toponimizat inițial, aflat pe prima poziție, este calificat (sau descris) de un adjectiv care repetă componenta semantică specifică sufixului toponimic existent: *Aușelul Mic, Bălșoara Mică*. Rolul distinctiv al adjectivului *mic* (pereche antonimică a adjectivului *mare*) este analog celui îndeplinit de membrii altor perechi (*vechi-nou, de jos-de sus, din deal-din vale* etc.). *I.T.*

tătară, influență ~. Este vorba de influența tătară crimeeană (nu cea a tătarei de pe Volga). Tătarii din Crimeea au făcut numeroase incursiuni mai ales în Moldova. Înrudiți cu tătarii au fost nogaii stabiliți în sec. 18 în sudul Basarabiei (Bugeac). **I.t.** s-a exercitat asupra lexicului dacoromân. Cele mai multe cuvinte tătare la cronicarii moldoveni: denumiri de demnitari (*han, șerim*), nume de dări (*alâm, iarâm, ușur*), termeni militari (*arcar, ceambur* „jaf făcut în timpul invaziilor tătărești") și numele *tătar*. Mai puțin sigure: *ceaun, vătaf*. Au pătruns și în limba comună *arcan (a lua cu arcanul), han, tătar*. *M.S.*

temporal, complement circumstanțial ~, vezi **timp, complement circumstanțial de ~.**

temporală, propoziție circumstanțială ~, vezi **timp, propoziție circumstanțială de ~.**

tendințe. În istoria limbii române au acționat și acționează unele **t.** (direcții de evoluție) generale care continuă **t.** similare din indo-europeana comună și din latină: **t.** de simplificare, de clarificare (regularizare / sistematizare) și de înlocuire a flexiunii sintetice cu cea analitică; ele s-au concretizat în diferite **t.** particulare, care au putut avea perioade de progres și altele de regres (până la eșec). Unele **t.**, tot generale, intră în contradicție cu altele: **t.** de unificare față de cea de diversificare sau **t.** de economie față de cea de redundanță. • În perioada contemporană a limbii române (= dacoromâne) este activă **t.** generală de unificare. În fiecare compartiment al limbii există **t.** particulare, manifestate în uz, majoritatea cu rezultate neacceptate deocamdată de normele în vigoare. În fonetică: reducerea hiatului prin

transformarea uneia dintre cele două vocale succesive în semivocală / semiconsoană sau prin contragerea lor (de ex., *ziar*, *ştință*); reducerea grupurilor consonantice (*vârsnic; opsprezece* sau *optâsprezece*); accentul emfatic pe silaba inițială. În morfologie: înmulţirea cuvintelor de tip flexibil cu flexiune incompletă (defective) și a celor total sau parţial invariabile; slăbirea alternanţelor fonetice (pl. *cotidiane*, f. pl. *măiastre*); slăbirea flexiunii cazuale (înmulţirea substantivelor nedeclinabile – împrumuturi sau sigle –; renunţarea la exprimarea redundantă a cazului fie la determinant: *omului acesta* în loc de ... *acestuia*, fie la determinat: *celei de a treia zi* în loc de ... *zile*; abandonarea formelor speciale de vocativ în favoarea celor de nominativ (*şeful!*, *Ion!*); slăbirea genului feminin în favoarea masculinului la substantivele care denumesc profesii (*medic*, *ministru*, *rector*); slăbirea genului neutru, tot în favoarea masculinului, la substantive nume de inanimate (*robineţi*, *versanţi*); oarecare extindere a genului neutru la substantive nume de animate (*star*); înmulţirea substantivelor nearticulabile sau / și a celor cu variante de gen numai la forma nearticulată (*o / un story*, dar numai *storyul*); reducerea folosirii unor specii de articole hotărâte caracteristice pentru limba română (articolul demonstrativ / adjectival în structura substantiv comun + adjectiv; articolul posesiv / genitival confundat cu cel enclitic la feminin singular în construcţii de tipul *centru de difuzarea presei* sau la numeralul ordinal adjectival: *clasa doua*); diminuarea sensibilităţii pentru opoziţia articulat–nearticulat (*Vorbeşte academician profesor X*); extinderea articolului hotărât proclitic de genitiv-dativ singular *lui* la cuvinte declinabile cu articolul enclitic (substantive feminine: *lui mama*, *lui Maria*; pronume: *lui cutare*, *lui dânsul*); extinderea formelor masculine în locul celor feminin-neutre la numerale (*doisprezece mii*, *a doisprezecea* în loc de *douăsprezece mii*, *a douăsprezecea*); limitarea folosirii numeralelor ordinale în favoarea celor cardinale propriu-zise (*mileniul trei*); reducerea drastică a conjugării 2 în favoarea conjugării 3; reducerea tipurilor de prezent slab în *-ez* (*marcă*) şi mai ales în *-esc* (*bănuie*, *cheltuie*); reducerea utilizării unor timpuri (viitorul anterior, conjunctivul perfect, infinitivul perfect şi chiar a mai mult ca perfectului). În sintaxă: slăbirea acordului în caz al atributului adjectival; reducerea utilizării prepoziţiei *pe* la complementul direct; dezvoltarea anticipării prin pronume neaccentuate a complementului direct și indirect. În lexic: înmulţirea împrumuturilor cu caracter internațional, introduse de obicei prin engleză, şi păstrarea adesea neadaptată a împrumuturilor în unele limbaje culte. În formarea cuvintelor: productivitatea formanţilor (sufixe, prefixe, elemente de compunere) și a procedeelor (compunere tematică și prin abreviere) de tip internaţional. În frazeologie: preluarea sau calchierea unor frazeologisme internaţionale. În scriere: înmulţirea neologismelor neadaptate grafic, cu scriere etimologică (*acquis*, *dealer*, *ketchup*) şi chiar încercări / propuneri de revenire la scrierea etimologică a unor cuvinte consacrate cu grafie românizată (*cocktail*, *iceberg*, *leader*, în loc de *cocteil*, *aisberg*, *lider*). **T.** stilistice funcţionale sunt: pătrunderea elementelor de argou în limbajul familiar şi a celor din limbajul familiar în anumite stiluri înalte (politic, publicistic); sporirea impactului limbajului tehnico-ştiinţific asupra altor limbaje; dezvoltarea aspectului vorbit al limbii literare. • Cele mai multe **t.** sunt populare, acţionând de jos în sus, în timp ce altele, mai puţine,

sunt elitiste, cu circulație redusă la anumite limbaje sau categorii de vorbitori (de ex., **t.** de neadaptare fonetică și morfologică a împrumuturilor noi; **t.** de folosire a dativului, în locul construcțiilor cu diverse prepoziții, la complementul indirect al unor verbe, adjective sau adverbe: *a se integra / a subscrie curentului, benefic / profitabil tuturor*); uneori există concurență / conflict între **t.** punctuale opuse: de ex., **t.** elitiste de neadaptare a împrumuturilor i se opune adaptarea lor în limbajul popular (*bluejeans* și *blugi / ginși*, *frezia* și *frezie*; uneori variantele se diferențiază semantic sau / și stilistic: *business* și *bișniță*), **t.** de folosire a masculinului pentru nume de profesioniste i se opune crearea în continuare de feminine ca *lectoră* și *lectoriță*, *ministră* și *ministreasă / ministresă*. Norma, prin definiție conservatoare, încearcă să mențină echilibrul necesar între tradiție și **t.** inovatoare, ca și între **t.** opuse între ele; ea rezistă în fața majorității **t.** în curs, dar treptat face concesii, acceptând unele inovații mai răspândite, cărora le acordă pentru un timp statut de variante libere (de ex., plurale ca *râpe* și *râpi* sau *tuneluri* și *tunele*; forme verbale cu și fără prezent slab în *-ez*: *ignorează* și *ignoră* sau în *-esc*: *învârtește* și *învârte*). *M.A.*

teritoriu. Româna este vorbită astăzi în: a) cele două state românești, România și Republica Moldova, în care este limbă oficială și limba maternă a majorității populației; b) țări vecine sau apropiate de acestea: Ucraina, Bulgaria, F.R.I. Macedonia, Iugoslavia (Serbia), Grecia, Albania, Croația, Ungaria, unde este limbă minoritară cu vechime, de uz familial și local (inclusiv, în unele locuri, ca limbă de cult și de învățământ); c) diverse alte țări din Europa (mai ales Austria, Franța, Germania, Rusia, Suedia, Turcia), America de Nord (S.U.A., Canada), America de Sud, Australia și Asia (Israel, Kirghizstan, Abhazia), unde este limbă minoritară de dată relativ recentă și de uz familial și local (pe alocuri și limbă de cult) a unor comunități de imigranți cu româna ca limbă maternă sau secundară. În medii alogene (b și c) există unele zone relativ compacte cu comunități puternice și mai bine organizate care dezvoltă uneori și o viață culturală în limba română (cult, învățământ, presă, manifestări artistice) și alte zone izolate cu comunități slabe, mici sau / și dispersate și neorganizate; din prima categorie fac parte mai ales vorbitori ai dialectului dacoromân, iar din a doua cei ai dialectelor sud-dunărene.

T. de „formare“ a limbii* (și poporului) controversat: două teorii exclusiviste și imigraționiste*, azi depășite, admit numai nordul Dunării (B.P. Hasdeu) sau numai sudul Dunării (de la Fr. J. Sulzer la Du Nay, reprezentant tipic fiind considerat R. Roesler; parțial și A. Philippide), încercând să localizeze o singură „patrie primitivă“ restrânsă a românei, de unde ea s-ar fi extins prin migrații (vezi **continuitate**); singura fondată din punct de vedere științific, cu argumente arheologice, istorice și lingvistice, este teoria (O. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan, Al. Rosetti, E. Petrovici, G. Ivănescu) care recunoaște ca **t.** de formare a românei – cu deosebiri de extensiune – atât nordul Dunării (Dacia, nu numai cea care a fost efectiv sub stăpânire romană – Oltenia, Banatul și Transilvania –, ci și părțile ei locuite de „dacii liberi“: Muntenia și Moldova), cât și sudul Dunării (Moesia, Dardania și sudul Panoniei, eventual și Iliria, regiunile dintre Dunăre și Balcani, la nord de linia Jireček, care separă zonele de influență greacă și romană din Peninsula Balcanică, și la est de actuala

graniță de stat bulgaro-iugoslavă, care coincide aproximativ cu izoglosa diagnostică *șt, jd*, stabilită de E. Petrovici pentru împrumuturile vechi slave din română care conțin aceste rezultate ale grupurilor **tj*, **dj* din slava comună). În acest vast **t.** carpato-danubiano-balcanic existau, probabil, nuclee mai dens populate și de mai intensă romanizare* și românizare*, numite metaforic *vetre* de iradiere a inovațiilor. Unitatea teritorială a protoromânei a fost afectată de venirea slavilor și a avarilor, care s-au interpus între românii din nordul Dunării și cei sud-dunăreni, provocând dislocări și mutări ale acestora. În evul mediu păstorii români circulau pe arii întinse (vezi **transhumanță**), lăsând urme în toponimia unor regiuni din sudul Dunării nelocuite azi de români și în lexicul unor limbi ca maghiara, ceha, slovaca, ucraineana sau polona (vezi **română, influență ~**). În epoca modernă s-a micșorat **t.** sud-est european în care se vorbește limba română, în mod exclusiv și în zone compacte, de comunități autohtone, dar s-a extins **t.** în care ea este vorbită de comunități mici, izolate și dispersate, ale unor imigranți de dată mai mult sau mai puțin recentă. *M.A.*

termen. Utilizat frecvent ca sinonim pentru *cuvânt*, **t.** în sens strict este denumirea printr-o unitate lingvistică a unei noțiuni definite dintr-un anumit domeniu de activitate. Ca unități lexicale specializate, folosite în exclusivitate, cu precădere sau în anumite sensuri într-o terminologie* sau / și alta, **t.** sunt de cele mai multe ori cuvinte, dar și unități frazeologice, abrevieri sau simboluri literale. Spre deosebire de **t.** vechi (moșteniți din latină, de origine slavă etc.), populari și / sau de uz curent (**t.** militari, religioși etc.) – care aparțin unor terminologii mai puțin structurate și datează din perioade ale istoriei limbii în care nu exista o preocupare conștientă pentru crearea de **t.** –, **t.** științifici și tehnici moderni sunt organizați în mod mai strict în diversele terminologii. **T.** vechi și populari sunt adesea dublați de **t.** științifici, fapt mai evident în cazul **t.** anatomici, botanici, zoologici, medicali ș.a. (*dalac – antrax* etc.) –, în timp ce pentru meșteșugurile populare, de exemplu, nu există **t.** savanți (de pildă, pentru diferitele piese ale războiului de țesut artizanal etc.). Normarea **t.** trebuie să reflecte uzul consacrat al specialiștilor, iar validarea de către aceștia a **t.** este una din etapele obligatorii ale unei activități terminologice desfășurate la nivelul exigențelor actuale pe plan internațional. Lucrările normative românești de uz general încearcă însă să păstreze pentru unii **t.** (și) forme grafice sau flexionare ori pronunțări nefolosite / mai puțin utilizate de specialiștii în domeniile respective (*filozofie* față de *filosofie*, **t.** folosit până și în numele secției și al institutului de specialitate ale Academiei Române, precum și în manualele școlare; *tumoare*, față de *tumoră*, **t.** medical, folosit de specialiști și pentru a evita sonoritatea asemănătoare cu *moarte*; pluralele neutre de tipul *elemente (de calorifer), robinete* ș.a., față de cele masculine *elemenți, robineți* ale acestor **t.** tehnici, *versante* față de pluralul *versanți*, folosit de specialiști, al acestui **t.** geografic etc.). **T.** științifici și mai ales tehnici sunt consfințiți nu numai prin consensul utilizatorilor lor, ci și pe calea instituționalizată a standardizării. Astfel, în *Lexiconul tehnic român* (1957–1966) s-a urmărit realizarea celei mai bune concordanțe posibile cu **t.** utilizați în standarde – care au acceptat, la rândul lor, în majoritatea cazurilor, **t.** din *Lexicon*. O caracteristică a **t.** de specialitate o constituie caracterul internațional al majorității lor, **t.** științifici

și tehnici împrumutați prezentând fenomene comune cu restul neologismelor, precum etimologia multiplă, cu consecințele ei – oscilațiile de formă, concurența t. de origini diferite, fixarea în uz a unor forme adaptate (*ghivent, holendru* < germ. *Gewind, Holländer*, cu unele greșeli în uzul curent, din cauza nerecunoașterii structurii unor t. compuși, datorite necunoașterii limbii de origine: *obărtain* < germ. *Oberteil* etc.). Unii t. provin din nume proprii sau din denumiri comerciale, de mărci (*drujbă, ferodou, vaiant, xerox*) etc. Primele gramatici românești, numeroasele traduceri din diverse alte domenii efectuate mai ales la sfârșitul sec. 18 de reprezentanți ai Școlii Ardelene, precum și în prima parte a sec. 19 ș.a. atestă oscilația între împrumutarea unor t. de diverse origini din limba originalelor și crearea de t. din elemente ale limbii române, prin derivare sau compunere. Încercările puriste de a substitui t. internaționali formații ad-hoc din elemente ale limbii române nu au fost în general ratificate de uz. Tendința de a traduce sau de a româniza t. tehnici din diverse limbi se manifestă și în zilele noastre (de exemplu, t. informatic *șoricel* sau chiar, în Republica Moldova, *guzgan* pentru *maus*, cf. fr. *souris*, sp. *ratón* etc., care s-au impus în aceste limbi; *a clicăi* față de *a clica* / *a face clic* etc.). Au rămas însă în uzul curent în diverse domenii și t. vechi și populari, unii proveniți prin transfer metaforic (cum este *pisică* „parte a unui pod rulant" etc.). Dacă, în spiritul epocii, în *Lexiconul tehnic român*, pentru t. tehnici utilizați de muncitori au fost preferați t. vechi, în cazul t. de strictă specialitate s-a optat pentru formele neologice cu largă circulație internațională; s-au propus și t. românești noi, formați uneori prin analogie. Ori de câte ori a fost posibil, t. romanici au fost preferați în *Lexicon* celor de alte origini datorită compatibilității lor cu limba română, de exemplu *centrifug* < fr. *centrifuge* și nu *centrifugal* < germ. *zentrifugal* (în *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* – DOOM – figurează însă ambele forme), dar s-au admis și forme de origine neromanică atunci când t. de origini diferite denumesc concepte diferite: *impulsiune* < fr. *impulsion*, cu aceeași semnificație, și *impuls* < germ. *Impuls* „cantitate de mișcare", t. de mecanică; DOOM a recomandat însă ulterior, alături de *impuls*, forma *impulsie*, considerând *impulsiune* exclusiv t. medical. În ceea ce privește elementele formative caracteristice pentru care manifestă preferință t. din anumite domenii, româna se alătură celorlalte limbi romanice și altor limbi de circulație internațională prin utilizarea unui inventar comun de formanți culți, de origine precumpănitor greacă și latină. În ultimul deceniu se remarcă împrumutul masiv de t. mai ales de origine anglo-americană, care dublează adesea t. mai vechi, românești sau de alte origini, precum și tendința de a reveni, în cazul t. mai vechi cu această proveniență, la pronunțarea și grafia originare (*knock-out*, t. sportiv; *dumping* t. economic, pronunțat [damping] etc., și nu *cnocaut*, [dumping], cum recomandă DOOM etc.). T. dintr-un domeniu sunt legați prin relații precise și se ordonează într-o anumită ierarhie, care reflectă raporturile existente între conceptele desemnate și între referenții lor din realitate; o clasificare originală, datorată coordonatorilor români ai *Lexiconului tehnic român*, formează infrastructura acestuia. O apreciere cantitativă precisă, și nu impresionistă, a tuturor t. românești de specialitate nu este încă posibilă; în ceea ce privește t. mai mult sau mai puțin strict tehnici, o idee în acest sens poate da

inventarul *Lexiconului tehnic român*, care cuprinde 68 500 de **t.** descriptori (recomandați), la care se adaugă **t.** tolerați sau nerecomandați (în general sinonime sau variante ale **t.** descriptori) și alte câteva zeci de mii de **t.** utilizați în cuprinsul articolelor; în deceniile care au trecut de la elaborarea *Lexiconului tehnic român* au apărut însă nu numai un mare număr de **t.** izolați noi, ci întregi domenii care nu existau în acea vreme. Actele normative (mai ales legile) cuprind și ele un număr important de **t.** din cele mai diverse domenii (și nu exclusiv din cel juridic), însoțiți adesea de definiții – element esențial folosit pentru identificarea și utilizarea corectă a **t.** *I.V.R.*

terminologie. Desemnează curent anumite *câmpuri* lingvistice, lexicale sau semantice, în general mai bine structurate, ale limbii comune, corespunzător utilizării frecvente a lui *termen** ca sinonim pentru *cuvânt*: se vorbește astfel despre **t.** (părților) corpului omenesc, a relațiilor de rudenie ș.a. Corespunzător sensului strict al lui *termen*, **t.** are și / mai ales sensul specializat de subsistem lexical determinat semantic și funcțional. În acest sens, româna dispune de **t.** populare (cum ar fi **t.** tradițională a agriculturii, a creșterii vitelor, a meseriilor și a industriei casnice) și de **t.** culte – științifice și tehnice. În **t.** populare, în special ale diverselor meșteșuguri, specializarea terminologică s-a produs în mod spontan, natural și nesistematic. În schimb, **t.** științifice și tehnice moderne sunt cel puțin în parte rezultatul unui proces conștient, prin care s-a căutat să se denumească, în principiu cât mai sistematic, noile obiecte și fenomene sau să se propună echivalenți pentru termeni existenți în alte limbi. **T.** constă din vocabularul diverselor științe și ramuri ale tehnicii moderne în sensul cel mai larg. Diversele **t.** manifestă predilecție pentru anumite procedee și elemente formative caracteristice, procedeele de îmbogățire a vocabularului răspunzând în domeniul **t.** unor mecanisme în bună măsură controlate. **T.** științifică prezintă unele particularități în utilizarea cuvintelor în raport cu limbajul curent, de exemplu, existența unor adjective defective de gen sau de număr, deoarece sunt folosite numai în combinație cu substantive de un anumit gen; restricțiile depind însă de **t.**: astfel, termenul *circumflex*, care apare în **t.** gramaticală numai pe lângă substantive neutre, așa cum se consemnează în DOOM (*accent* ~), în **t.** anatomică sau botanică nu mai este defectiv, putând însoți și substantive de genul masculin (*nervi circumflecși*) sau feminin (*artere, plante circumflexe*), fapt reflectat în *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX). **T.** sunt supuse procesului specific de standardizare, care se realizează prin standarde proprii, numite înainte de 1990 *standarde de stat* (STAS-uri), iar actualmente *standarde române* (SR), dintre care unele reprezintă adoptarea unor norme ISO (ale Organizației Internaționale de Standardizare). Astfel, în perioada 1990–1999 erau în vigoare pentru limba română peste 650 de standarde de / cu **t.**, dintre care peste 600 elaborate în România și peste 50 în Republica Moldova; la acestea trebuie adăugate de fapt toate standardele, în care **t.** este în orice caz implicită. Standardele sunt elaborate în România sub egida actualului Oficiu Român de Standardizare, aliniat uzanțelor din țările democratice ca organism neguvernamental (spre deosebire de predecesorul său, Institutul Român de Standardizare). Specialiștii români au fost încă din perioada interbelică și continuă să se afle și în prezent

în avangarda standardizării **t.** chiar pe plan internațional. Legislația constituie la rândul ei un corpus al **t.** oficiale românești; o parte din aceasta rezultă din traducerea aflată în curs de realizare a *acquis*-ului european.

T. populară se caracterizează prin existența unor importante deosebiri regionale, în timp ce **t.** științifică și tehnică (care a prezentat și ea inițial unele diferențe regionale, în funcție de limba de origine / filiera preponderentă din / prin care au intrat unii termeni – de exemplu, mai ales germană în Transilvania și latino-romanică în Țara Românească și Moldova) îi este propriu în perioada modernă și mai ales contemporană caracterul unitar.

Istoria **t.** românești înregistrează, de exemplu, pentru perioada 1532–1640, unele elemente de **t.** religioasă în glosarele bilingve slavo-române destinate înțelegerii corecte a textului religios slavon. Pentru perioada 1640–1780, unele elemente de **t.** geografică sunt atestate în dicționarul consacrat acesteia, inclus de Constantin Cantacuzino în lexiconul său italiano-român, redactat în jurul anului 1700. Unele elemente de **t.** filosofică se găsesc în glosarul anexat de Dimitrie Cantemir *Istoriei ieroglifice* (1704). Almanahurile, diversele lucrări de popularizare pentru „luminarea" diferitelor categorii de cititori, primele glosare, vocabulare și dicționare, cele mai vechi manuale atestă eforturile, izolate și adesea divergente, pentru crearea unor **t.** românești prin adaptarea unor împrumuturi și / sau prin formarea de termeni din elemente ale limbii române. **T.** juridică, medicală sau botanică încep să fie reflectate în primele încercări de alcătuire a unor liste de termeni de specialitate în aceste domenii. **T.** științifică, industrială și artistică în uz în a doua jumătate a sec. 19 este reflectată în *Dicționarul universal al limbii române* al lui Lazăr Șăineanu (1896), precum și în *Enciclopedia Română* inițiată de Astra (1898–1904). **T.** tehnică modernă la nivelul mijlocului sec. 20 este atestată exhaustiv în *Lexiconul tehnic român* (1957–1966, 19 volume, din care ultimul cuprinde Indicele). Formarea **t.** științifice și tehnice românești se încadrează în procesul mai larg al înlocuirii mai ales a slavonismelor și grecismelor din anumite **t.** și al pătrunderii neologismelor în limba română. În cadrul diverselor **t.**, elementele latino-romanice (sursa italiană predomină net, de exemplu, în **t.** muzicii clasice și în **t.** bancară mai veche, cea franceză în terminologia dansului clasic și în parte în cea muzicală etc.) se întâlnesc cu termeni de alte origini (germană – în diverse **t.** tehnice, rusă – în **t.** administrativă mai veche ș.a.), în funcție de domeniu și de epocă, cu predominanța netă, în ultimele decenii, mai ales în anumite **t.**, a elementelor de proveniență anglo-americană (nu numai în **t.** științifice și tehnice, ci și în **t.** economică și a comerțului în sensul cel mai larg, a muzicii de jazz și a muzicii ușoare moderne, a cinematografiei, a unor sporturi etc.). Cât privește numărul și ponderea diferitelor **t.** în ansamblul **t.** românești, o idee poate fi dată de reflectarea diferitelor **t.** tehnice în *Lexicon tehnic român*, în care **t.** științelor naturii și cea a științelor tehnice ocupă împreună 59%, iar **t.** din domeniul tehnicii industriale – 41%, și anume: **t.** fizicii și a științelor tehnice conexe 20%; **t.** chimiei și a științelor tehnice conexe 16,5%; **t.** geologiei și a geografiei 9%; **t.** construcțiilor, a arhitecturii și a urbanismului 8,5%; **t.** industriei ușoare, forestiere, a sticlei și a ceramicii 8%; **t.** mașinilor și a aparatelor mecanice, termice, electrice și electronice 7,5%; **t.** transporturilor 6,5%; **t.** tehnică nespecifică și **t.** economică

împreună 6%; **t.** exploatării minelor și a preparării minereurilor și a cărbunelui 5,5%; **t.** biologiei și a științelor agrosilvice 5%; **t.** metalurgiei 3%; **t.** matematică 2,5%; **t.** telecomunicațiilor și **t.** tehnicilor de măsurare câte 1%. De la data elaborării *Lexiconului tehnic român* s-au dezvoltat însă întregi **t.** științifice și tehnice noi, în măsură să schimbe ponderea relativă a diferitelor **t.** În ultimii ani studiile și mai ales dicționarele românești de **t.** mono- și în special bi- și plurilingve din diferite domenii (în primul rând economic, informatic, juridic etc.) sunt deosebit de numeroase. Astfel, între 1990 și 1999 au apărut peste 350 de dicționare românești de **t.** (din care peste 300 în România) și peste 150 de studii de **t.** (din care peste 100 în România). În *Repertoriul terminologilor de limbă română* sunt incluși peste 100 de specialiști în **t.**, din care peste 70 din România. Aceștia sunt reuniți în Asociația Română de Terminologie TermRom, care are un corespondent în Republica Moldova, iar în cadrul Academiei Române funcționează o Comisie de terminologie pentru științele exacte. Româna este reprezentată pe plan internațional în Realiter (Rețeaua panlatină de terminologie) și în Rifal (Rețeaua francofonă de amenajare lingvistică), având, de asemenea, ca obiect **t.** Activitatea în domeniul **t.** a devenit de neconceput fără apelul la mijloacele informatice, care permit, printre altele, stocarea și organizarea **t.** în bănci de date, în curs de realizare și pentru limba română. **T.** este astfel strâns legată de ingineria lingvistică și de informatizarea limbii române. *I.V.R.*

timbru. Atât în vocalismul* cât și în consonantismul* românei literare există diferențe de **t.** motivate contextual. Astfel, după sunete palatale, vocalele *a, o, u* au un **t.** palatal, după (semi)vocalele labiale, *a, ă, î* au un **t.** labial, urmate de consoanele nazale, vocalele au un **t.** nazal. Aceste **t.** nu constituie însă o trăsătură distinctivă.

În numeroase graiuri dacoromâne de tip nordic există vocale de **t.** deschis: *ę, ǫ*, mai rar *į* și de **t.** închis: *ẹ, ọ, ặ*. Astfel, în graiurile din Crișana și Maramureș, precum și în unele graiuri din Banat, *ę* și *ǫ* apar sub accent, înaintea unor silabe conținând vocalele *e* sau *ă* (*fęte, sǫre, pǫrtă*). Vocala *ę* este notată și la finală de cuvânt, în graiurile din Moldova numai sub accent (*avę, măsę*), iar în Crișana și în poziție atonă (*lumę*). *į, ę* sunt notați în poziție finală atonă în majoritatea graiurilor dacoromâne (*binį, punę*, iar *ặ* în aceeași poziție, în graiurile din Moldova și din Bihor (*sorặ, cântặ*). *Ę* și *ǫ* sunt foneme independente, celelalte sunete fiind alofone ale vocalelor *e* și *ă*. *Ę* ca fonem independent apare și în istroromână.

Înaintea (semi)vocalelor palatale, consoanele prezintă un **t.** palatal, iar înaintea (semi)vocalelor labiale – un **t.** labial. Aceste sunete, îndeosebi consoanele cu **t.** palatal, au primit interpretări fonologice diferite. Cei mai mulți specialiști le-au considerat alofone ale consoanelor corespunzătoare (Em. Vasiliu, A. Avram, Al. Rosetti). Alții însă au susținut existența unor corelații* de **t.** consonantic în română: fie numai a unei corelații de palatalizare cu funcționare limitată la poziția finală (sistemul lui Al. Graur și Al. Rosetti), fie a corelației de palatalizare (diezare) și de labializare (bemolare), care determină existența a patru serii consonantice (neutre, labializate, palatalizate și labio-palatalizate), reunite în fascicule (E. Petrovici).

Graiurile dacoromâne de tip nordic se caracterizează prin **t.** dur al rostirii consoanelor *s, z, ș, j, ț, ḍ* și *r* (inițial), după

care nu pot apărea vocale palatale, ci numai corespondentele lor din seria centrală.

În vocalism, distincția de **t.** a apărut în latina târzie, ca urmare a modificărilor produse în sistemul accentual: vocalele lungi s-au închis, iar cele scurte s-au deschis. **T.** a condiționat evoluția vocalelor latine în trecerea la limbile romanice. **T.** vocalice din română reprezintă însă inovații specifice, unele dintre ele cu caracter regional. **T.** vocalice deschise ale vocalelor *e* și *o* sunt rezultat al unor monoftongări cu caracter regional ale diftongilor *ęa* și *ǫa*, iar **t.** închise ale vocalelor *e, o, ă*, ca și *i̯* sunt rezultat al unor procese de închidere care au afectat vocalele atone, îndeosebi în poziție finală. În limba literară, dezvoltarea unor **t.** ale vocalelor și ale consoanelor este efectul unor procese de acomodare. Unii cercetători au pus pe seama influenței slave apariția consoanelor cu **t.** palatal (E. Petrovici); alții au subliniat însă diferențele fonetice importante dintre consoanele cu **t.** palatal din română și consoanele moi din limbile slave (Al. Rosetti). *L.I.R.*

timp (verbal). Categorie exprimată gramatical prin forme flexionare ale verbelor. • Cele mai multe **t.** aparțin modului indicativ*: 7; conjunctivul*, condiționalul*, prezumtivul* și infinitivul* cunosc doar opoziția prezent / perfect. În paradigma verbală, categoria **t.** e asociată celei a aspectului*. **T.** fundamentale ale indicativului – prezent, trecut, viitor – au subcategorii ulterioare de natură aspectuală (perfect simplu* și compus* vs. imperfect*) sau care privesc dispunerea pe axa temporală (perfect vs. mai mult ca perfect*, viitor* propriu-zis vs. viitor anterior*). • **T.** absolute (prezent, perfect simplu și compus, viitor) și **t.** relative: imperfectul, mai mult ca perfectul, viitorul anterior, care se definesc prin raportarea la un reper (presupus, chiar când nu este explicitat în text). • În funcție de structura morfologică, **t.** simple (prezent, perfect simplu, imperfect, mai mult ca perfect) și **t.** compuse, formate cu verbe auxiliare* (perfect compus, viitor, viitor anterior). • Valori modale ale **t.**: viitorul este apropiat de modurile irealului (conjunctiv, condițional) și dezvoltă valoarea de prezumtiv; imperfectul poate avea valoarea de ireal, de ipoteză nerealizată, în structuri condiționale în care este echivalent cu un condițional perfect (*Dacă veneai, m-aș fi bucurat*). • La nivel textual, există o interferență între temporalitatea verbală și cea exprimată cu alte mijloace lingvistice; completându-se reciproc, acestea asigură continuitatea reprezentării temporale, aspect important al coeziunii, mai ales în textele narative. Valoare iconică a succesiunii discursive, atribuind acțiunilor reprezentate, în absența unor indici contrarii, interpretarea ca succesiune temporală. • Complementele circumstanțiale de **t.*** și propozițiile circumstanțiale temporale* oferă repere temporale pentru interpretarea **t.** verbale. • În vorbirea populară, viitorul anterior nu mai este folosit, formele lui apărând exclusiv cu valoarea de prezumtiv perfect.

Diferențe între sistemele **t.** verbale în subdialectele dacoromânei, determinate de dispariția unor forme: mai ales perfectul simplu în zonele de nord. • În dialectele sud-dunărene indicativul nu are viitor anterior. Istrorormâna a pierdut dintre **t.** indicativului și perfectul simplu și (în mare măsură) imperfectul.

Modificări ale sistemului temporal în trecerea de la latină la română. La indicativ, în limba veche (sec. 16–17) apăreau numeroase forme perifrastice* care s-au pierdut ulterior: patru forme de mai mult

ca perfect* analitic, două mai frecvente – cele formate din imperfectul verbului *a fi* și participiu (*era grăit*) sau din perfectul compus al verbului *a fi* și participiu (*au fost zăcut*), și două mai rare – formate din mai mult ca perfectul lui *a fi* și participiu (*fusese zis*) sau imperfectul lui *a avea* și participiu (*avea agonisit*). La condițional, alături de perifraza de perfect păstrată până azi, două alte perifraze mai frecvente în graiurile din nord și dispărute în timp din limba literară: perfectul compus al verbului *a vrea* + infinitiv (*am vrut pieri*) și prezentul lui *a vrea* + infinitiv perfect (*vrea fi pierit*). Un conjunctiv mai mult ca perfect care apare în sec. 17 în stilul cult, cărturăresc, e format din conjunctivul perfect al verbului *a fi*, cu auxiliar variabil, și participiu: *să fie fost scăpat*. Dispărute și formele perifrastice atestate din sec. 16, construite cu gerunziul și având probabil o valoare aspectuală: imperfectul *era mărgându*, perfectul *fuiu lucrându*, *au fost zăcând*, viitorul (care s-a specializat ulterior pentru valoarea de prezumtiv prezent) *va fi așteptând*, condiționalul prezent (*fire-aș ascultându*). Mai multe forme de indicativ viitor. *R.Z.*

timp, complement circumstanțial de ~ (temporal). Termenul *temporal* este rar pentru **c.t.** Valori: exprimă timpul (momentul / perioada / durata / intervalul – momentul de începere / terminare –, periodicitatea) desfășurării unei acțiuni / manifestării unei stări / însușiri (*Anul școlar se termină în / prin iunie; Anul viitor voi merge în vacanță la munte; E plecată de alaltăieri; Stă până luni; Premiile se distribuie anual*); exprimarea duratei măsurate (*Sesiunea durează o lună / toată luna*) este inclusă de unii autori în **c.t.**, iar de alții în circumstanțialul de mod* de măsură sau într-un circumstanțial de măsură* de sine stătător. • Elemente regente: verbe (*Muncește în fiecare zi câte 12 ore*) / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Făcând-o lată ieri, azi a întârziat la serviciu; Lucrarea de făcut ieri era foarte importantă*) / interjecții predicative (*Hai în vacanță la munte!*); adjective (*persoană suferindă de mult*). **C.t.** (sau o temporală) este determinant obligatoriu pentru anumite verbe (*a data, a dura*) – cu excepția unor situații speciale (de exemplu, în dialog) – și facultativ pentru cele mai multe elemente regente. • Se exprimă prin adverbe (precedate sau nu de prepoziții) / locuțiuni adverbiale de timp (*A plecat de ieri; Venea când și când*); substantive (denumind în general noțiuni temporale / acțiuni, dar și nume proprii de persoane precedate de anumite prepoziții, în funcție de sens) / substitute ale acestora precedate de prep. simple și compuse *către, cu, de, de la, după, în, înaintea, înspre, între, la, până (în / la), pe, pe la, peste, spre* / loc. prepoziționale *înainte de, în urmă cu / cu... în urmă* / adv. *acum* (*A venit acum un an*) ș.a. (*Ne-am văzut în vacanță / la 1 Ianuarie; A venit înainte de terminarea orei / înaintea mea / înaintea lui X; A urmat doi ani de medicină, dar în al treilea și-a întrerupt studiile*); substantive în acuzativ (pentru alte interpretări ale acestui caz vezi **acuzativ**) fără prepoziție (pentru a exprima perioada / durata măsurată, livresc și pentru exprimarea momentului anterior / posterior), determinate în general de atribute cu sens cantitativ (*A lipsit trei zile / ani și ani; A plecat (cu) două ore mai devreme / după aceea*); adjective și substantive privitoare la vârstă precedate de prep. *de* (*A muncit de foarte tânără / de copil*); verbe la infinitiv cu prep. *până a* (eventual cu negația expletivă *nu*) / loc. prepozițională *înainte de* (*A venit până a nu fi terminat / înainte de a fi terminat*);

verbe la gerunziu (*Terminând lucrarea, a predat-o îndată*); construcții absolute* gerunziale (*Primindu-se acordul autorităților, am început formalitățile*) și participiale (*O dată primit acordul autorităților, am început formalitățile*). Un element regent poate avea mai multe **c.t.** care exprimă același raport de timp sau raporturi / nuanțe diferite. Unele **c.t.** care indică momentul de începere / terminare apar corelate, fiind introduse prin anumite perechi de prep.: *de – până, de la – până la, din – până în*. • Topica **c.t.** este liberă. • *Despre* „din partea, din regiunea, de la" introduce **c.t.**, având popular sensul „către, (în)spre".

Regional, **c.t.** pot fi introduse și prin prep. *asupra, de către, pe sub*. În subdialectul bănățean se păstrează exprimarea **c.t.** prin verb la infinitiv precedat de prep. *până a* (*până n-a face-se băńile*). În Maramureș și Transilvania, *pe* precedă **c.t.** exprimate prin adverbe (maram. *pă deseară... o zinit acasă*) sau prin substantive (*p-a doilea zi s-o tras aici*), fără a le modifica sensul.

În latină, momentul acțiunii era exprimat mai ales prin ablativ, iar durata – prin acuzativ, ambele fără sau cu prepoziții, cel de-al doilea tip de construcție extinzându-se în timp și la **c.t.**, pentru marcarea diverselor valori temporale. În limbile romanice s-au păstrat o serie de adverbe de timp din latină, dintre care unele provenite din vechi locative (lat. *heri* > fr. *hier*, rom. *ieri* etc.). Folosirea adverbială a substantivelor care denumesc diviziuni ale timpului se regăsește în toate limbile romanice (fr. *le jour*, it. *il giorno*, rom. *ziua*, sp. *el dia* etc.). • În româna din sec. 16 și din primele decenii ale sec. 17, **c.t.** se exprima mai ales prin adverbe* / locuțiuni adverbiale* (dintre care unele caracterizează lexicul textelor traduse în diverse regiuni și au ieșit din uz după 1640, când apar și structuri noi, cum ar fi *curândă vreme*) și mai rar prin substantive cu prepoziții – dintre care unele, ca *de* „din" (*luptară-se cu mine de tinerețele mele*. Coresi), *până* „până la" (*ați pețit pâră al noaole ceas*. Manuscrisul de la Ieud) nu mai introduc **c.t.** în limba modernă. În perioada 1640–1780, în textele din Moldova și Transilvania de nord se mențin adv. *mainte* (*până când mainte nu vor păți nevoi multe*. Ioan Zoba din Vinț) și loc. prepozițională *mainte de* (*mainte de aceea se sculă*. Apostol 1646), cărora le corespund în textele din Țara Românească *înainte (de)*. În sec. 17 sunt atestate și **c.t.** exprimate prin infinitiv cu prep. *până a*, în sec. 19 fiind frecvente **c.t.** exprimate prin infinitiv cu prep. *înainte de a*. Din sec. 17 se folosesc construcții evasilocuționale formate din substantive denumind noțiuni temporale (articulate sau / și însoțite de determinanți) *în / la vreme / într-aceea vreme / într-o vreame / în vremile + ce, în vremea (aceea) + când* ș.a., interpretabile drept **c.t.** (+ atributive) sau drept locuțiuni conjuncționale introducând propoziții circumstanțiale de timp*, în sec. 19 fiind atestate *în minutul + ce / când, în momentul / timpul + când, în ceasul + când, din momentul / vremea / ceasul / ziua + ce / cum*, unele după model francez. Vezi și **dublare stilistică; expletivă, negație ~.** *I.V.R.*

timp, propoziție circumstanțială de ~ (temporală). Valori: exprimă timpul (momentul / perioada / durata / intervalul – momentul de începere / terminare –, periodicitatea) desfășurării unei acțiuni / manifestării unei stări / însușiri exprimate de un element din regentă. • Specii (în funcție de raportul temporal exprimat din punctul de vedere al regentei): **p.t.** de simultaneitate (acțiunea / starea / însușirea

din regentă și cea din subordonată sunt concomitente: *Învățând lecția în timp ce își scrie tema, termină mai repede*); simultaneitatea poate fi durativă, momentană sau iterativă, poate exprima un interval măsurat sau progresia; **p.t.** de anterioritate (acțiunea / starea / însușirea din regentă se produce înaintea celei din subordonată: *Înainte să-și scrie tema învață lecția*); aceste **p.t.** pot exprima simpla anterioritate nedeterminată / preciza și momentul final / exprima anterioritatea imediată; **p.t.** de posterioritate (acțiunea / starea / însușirea din regentă se produce după cea din subordonată: *După ce învață lecția își scrie tema*); aceste **p.t.** pot exprima posterioritatea nedeterminată / preciza și momentul inițial / exprima posterioritatea imediată (*Cum stă ploaia, plecăm*). • Elemente regente: verbe (*Muncește în plus de câte ori are ocazia*) / locuțiuni verbale, inclusiv la moduri nepredicative (*Făcând-o lată ori de câte ori are ocazia, prietenii îl ocolesc*) / interjecții predicative (*Hai la munte când ești liber!*), adjective (*Persoană suferindă de când o știu*). **P.t.** sau un complement circumstanțial de timp sunt determinante obligatorii pentru anumite verbe (*a data, a dura*) – cu excepția unor situații speciale (de exemplu, în dialog) – și facultativ pentru cele mai multe elemente regente. • Conectivele depind de raportul temporal exprimat. • **P.t.** de simultaneitate durativă se introduc prin loc. conjuncționale specializate *în timp / vreme ce, pe când* (*În timp ce mânca se uita și la televizor*), prin *când, cum* (*Când ascultă muzică e fericit*) și prin pronume / adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* cu prep. *în, la* (*Vin la (ori(și))ce oră trebuie*). **P.t.** de simultaneitate momentană sunt introduse prin adv. *când* întărit eventual în regentă prin adv. *atunci, tocmai, exact* (*Am plecat tocmai când a început ploaia*) sau prin adjective relative precedate de prep. *în, la* (*A plecat în ce zi anunțase*). **P.t.** de simultaneitate iterativă sunt introduse prin adv. *oricând* / loc. conjuncțională *(ori) de câte ori* (*Vino (ori) de câte ori vrei*). **P.t.** de simultaneitate care exprimă un interval măsurat sunt introduse prin adv. *cât* / loc. conjuncționale *câtă vreme, cât timp* (*O să țină minte întâmplarea cât o trăi*) sau prin adj. relativ *cât* precedat sau nu de prep. *în* (*O să țină minte întâmplarea câte zile o avea*), popular, în anumite condiții, și prin *ce* (*A căutat ce-a căutat și pe urmă s-a lăsat păgubaș*). **P.t.** de simultaneitate care exprimă progresia sunt introduse prin loc. conjuncționale *pe măsură ce* (*Ștafeta este predată pe măsură ce fiecare coechipier ajunge în punctul prevăzut*). • **P.t.** de anterioritate nedeterminată sunt introduse prin loc. conjuncțională *(mai) înainte (ca...) să* (*A plecat (mai) înainte ca ploaia să înceapă*), pronume relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* precedate de prep. *înaintea* / loc. prepozițională *înainte de* (*A plecat înaintea cui / înainte de cine era programat*), conj. *până (nu)* / locuțiuni conjuncționale care includ prep. *până* (*A plecat până să (nu) înceapă ploaia*). **P.t.** de anterioritate care exprimă și momentul final sunt introduse tot prin conj. *până (nu)*, prin loc. conjuncționale *până ce / când / să* sau *pentru / pe când* (*Mi-am întârziat plecarea pentru când va sta ploaia*), adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* precedate de prep. *până la / în, pentru, pe* (*Mi-am amânat plecarea până în ce zi va sta ploaia*). **P.t.** de anterioritate imediată sunt introduse (popular, familiar) prin *când să* (*A venit când să plec*). • **P.t.** de posterioritate nedeterminată sunt introduse prin loc. conjuncționale *după / o dată ce* (*Am plecat după ce a stat ploaia*), popular și prin conj. *dacă / de*

(*Dacă a stat ploaia, am plecat*) și prin pronume / adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* precedate de prep. *după* / loc. prepozițională *în urma* (*A ajuns în urma (ori(și))cui plecase după el*). **P.t.** de posterioritate care exprimă și momentul inițial sunt introduse prin loc. conjuncționale *de (pe) când, de cum* (*Plouă de când am plecat*) și prin adjective relative / nehotărâte formate cu *ori(și)-* precedate de prep. *de la, din* (*Vin din ce zi spui tu*). **P.t.** de posterioritate imediată sunt introduse numai prin adv. relative *când, cum* (*Când / cum stă ploaia, plecăm*), (popular) *unde*, loc. conjuncționale *imediat / (de) îndată / (învechit) pe dată ce* (*Imediat ce stă ploaia, plecăm*) sau prin pronume, în această ultimă situație caracterul imediat fiind exprimat în regentă prin adv. *imediat, îndată* (*A ajuns imediat după cine plecase înaintea lui*). • Corelative: unele **p.t.** (mai ales de simultaneitate momentană și iterativă și de posterioritate imediată) pot avea în regentă adverbe corelative specifice ca *imediat, îndată, și* pentru **p.t.** de posterioritate imediată (*Cum a stat ploaia am și plecat*) sau *cum* numai în corelație cu el însuși (*Cum a stat ploaia, cum am plecat*). *Atunci* plasat imediat înaintea lui *când* este atribuit de unii autori **p.t.** (considerându-se că am avea a face cu o locuțiune conjuncțională). • Modurile folosite: în general indicativul, rar prezumtivul sau condițional-optativul; în **p.t.** introduse prin locuțiuni conjuncționale formate cu *să* numai conjunctivul. • Topica: **p.t.** pot fi antepuse sau postpuse regentei; cele de anterioritate sunt mai frecvent postpuse, iar cele de posterioritate – mai frecvent antepuse. **P.t.** pot fi și intercalate în regentă, înaintea predicatului acesteia (*Și ea, în timp ce eu vorbeam, se gândea la altceva*), mai ales când determină alt element decât predicatul regentei. • **P.t.** poate exprima și alte nuanțe circumstanțiale. Există și **p.t.** formale – când relațiile logice și cele sintactice nu concordă, raportul temporal fiind inversat: este cazul lui *când* / *că* invers, care introduc propoziții cu sensul unei regente, în timp ce regenta formală are sensul unei **p.t.**: *Mă urcasem deja în autobuz când am constatat că nu am bilet; N-apucasem bine să mă urc în autobuz, că a și apărut un controlor = și a și apărut... Pe când* pentru **p.t.** de simultaneitate durativă a rămas în acest rol un conectiv cult. Conjuncția *până* se mai păstrează în româna vorbită. Construcția cu caracter popular *cum – cum* se menține până azi. Popular, **c.t.** pot relua propoziții anterioare (*Ploaia a stat. După ce a stat ploaia, am plecat.*).

În Maramureș, Crișana, nordul Banatului și vestul Transilvaniei circulă un tip special de **p.t.** de simultaneitate cu predicație redundantă: în **p.t.** având ca predicat verbul *a fi* este integrat un element precizând momentul în care se desfășoară acțiunea regentei (maram. *Apoi... când o fost odată am auzit că zbiară o capră*; *și mă trezesc pă când e ziuă* = ziua). Regional se folosesc și alte conective decât în limba literară: *până* „pe când", *până ce / cât* (pentru simultaneitate cu exprimarea intervalului măsurat), *pe când* (pentru simultaneitate momentană), *pe când să* (pentru anterioritate imediată), *după (ce) că* (pentru posterioritate nedeterminată), *cât (ce)* (pentru posterioritate imediată). În subdialectul bănățean este atestată loc. conjuncțională arhaică *numa cât* (*Numa cât ne culcasem, am auzit bătând*). Regional se folosesc și loc. conjuncționale *abia ce* și *înainte de să*; în Ardeal sunt atestate loc. conjuncționale *cât / cum ce* (ultima cu caracter mai limitat) marcând posterioritatea imediată. În graiul oșean contemporan s-au înregistrat **p.t.** de anterioritate precizând și

momentul final care păstrează conectivul *înainte de ce nu*. Loc. conjuncționale *în timp / vreme cât / ce, o dată ce, oricând, pe dată / măsură ce* par a fi elemente culte, neregăsindu-se în dacoromâna vorbită. • În istroromână **p.t.** de posterioritate imediată se introduc prin *čim* (*Ie te va učíde čim â vezúre te* „El te va ucide imediat ce te va vedea").

Pentru **p.t.** de anterioritate, conjuncțiile latinești erau puțin numeroase. Pentru **p.t.** de posterioritate, latina a avut un inventar în continuă îmbogățire de conjuncții (cu tendința spre cumulul de mărci în latina târzie și populară) și de locuțiuni conjuncționale, precum și numeroase corelative. Latina cunoștea și construcția *cum inuersum*. Pentru **p.t.** de anterioritate, limbile romanice nu moștenesc conjuncțiile latinești, ci își creează multe locuțiuni conjuncționale care exprimă limita duratei acțiunii anterioare (fr. *jusqu'à ce que, en attendant que*, it. *finché, sinché*, rom. *până ce / când*), care pot fi construite în română și cu indicativul, dar se construiesc în celelalte limbi romanice mai ales cu conjunctivul. În limbile romanice, *avant que* poate avea construcție atât pozitivă, cât și negativă (*Avant que vous (ne) mangiez, il faut que vous vous laviez les mains*). Conjuncțiile latinești pentru **p.t.** de posterioritate nu s-au moștenit, în general, în limbile romanice, care și-au creat locuțiuni conjuncționale pe teren propriu (fr. *après que* „după ce" etc.); în italiană (*dacchè, dal giorno / momento che, dall'istante / dopo / una volta che, da quando*) și în română (*(de) când, după / (de) îndată / imediat / o dată / pe dată ce*) acestea se construiesc cu indicativul. Singurele conjuncții latine care introduceau **p.t.** de simultaneitate moștenite în limbile romanice sunt *quando* > fr. *quand*, it. *quando*, rom. *când* și *quomodo* > fr. *comme*, it. *come*, rom. *cum*, sporadic și lat. *antequam, quamdiu, dum*, în limbile romanice creându-se locuțiuni conjuncționale specifice. **P.t.** de simultaneitate care exprimă progresia se introduc prin fr. *à mesure que* etc. Construcția *cum inuersum* se regăsește și în celelalte limbi romanice (fr. *Il n'avait pas encore ouvert la bouche que je le reconnus*). • Istoria **p.t.** în română este parțial diferită în funcție de speciile ei. **P.t.** de simultaneitate durativă avea în limba literară din sec. 16 numai conectivele *ca* (*și ca era mărgând... străluci lumiră multă... Codicele Voronețean*) și *când*; în sec. 17 *ca* dispare din acest rol, folosindu-se *când, cum, până* și *până în câtă vreme* (izolată), care se regăsesc și în sec. 18 cu excepția lui *până în câtă vreme*; *în vreme ce / când* devin tot mai frecvente. În sec. 19 apar *pe când, în vreme cât* (rară, dispărută ulterior), *în timp ce* și dispar conj. *până* (din limba scrisă) și, ulterior, *în vreme când*. **P.t.** de simultaneitate momentană aveau în sec. 16 cel mai frecvent conectivele *ca, de, deca, când; unde* și *înde* (*Sau înșiși aceștia se dzică se aflară întru meînre nedereptate înde stătui în gloată. Codicele Voronețean*) erau izolate; mai apăreau și *în vreme ce / când*. În sec. 17 cele mai frecvente sunt *când, deca*; *ca* și *înde* nu mai apar, iar *de* și *cum* sunt rare. Caracteristică pentru sec. 18 este folosirea lui *în vreme ce* „când; în momentul în care"; *cum* dispare cu această valoare, iar *deca* se restrânge; izolat apare și *în ceas de* (*Veni un agă cu poruncă în ceas ce va veni să-l rădice cu gătire de oaste. Cronica anonimă*). În sec. 19 dispar *în vreme ce / când* și *dacă* cu valoare momentană, iar *unde* se regăsește numai în poezia populară. Drept corelative apăreau în sec. 16 *atunce*, iar în sec. 17 *acolea* (ambele la distanță sau imediat precedente). Pentru **p.t.** de

simultaneitate iterativă, din sec. 16 apare conectivul *de câte ori*, precedat uneori de *vare*, care a suferit diverse înlocuiri până la forma cu *ori* (eventual cu corelativul *de atâtea ori*, atestat din sec. 17), atestată din sec. 19 și până azi, la care s-a adăugat *oricând*, mai frecvent în limba vorbită. **P.t.** de simultaneitate, care exprimau un interval măsurat, aveau în sec. 16 conectivele *cât, până, până când, câtă vreme*, cărora în sec. 17 li se adaugă *până ce, până unde* (ultima cu existență limitată), *în câtă vreme*; aceasta din urmă se regăsește în prima jumătate a sec. 19, când apar și *pe câtă vreme*, *în cât* (ieșită ulterior din uz), *pe cât, pe cât timp*, iar mai recent *cât timp*; în sec. 19, *câtă vreme* devine frecventă, formațiile cu *până* fiind înlăturate treptat din limba literară. **P.t.** de simultaneitate care exprimă progresia este de dată recentă, conectivul specific, *pe măsură ce*, având ca model fr. *à mesure que*. • **P.t.** de anterioritate nedeterminată aveau în limba literară din sec. 16 numeroase conective bazate pe adv. *înainte* (și variantele lui) sau pe conj. / prep. *până* (acestea din urmă având și funcția specifică de a introduce **p.t.** de anterioritate care precizau și momentul final): *(m)ainte, mai nainte / înainte / den(n)ainte* făceau parte, în combinație cu *ca să, deca, ce, de ce / cât*, din locuțiuni cu formă pozitivă sau, în combinație cu *de ce / cât nu*, din locuțiunile echivalente cu formă negativă; conj. *până* și loc. *până ce / când* aveau corespondentele negative *(încă) până nu* și *până când nu*; cele două tipuri, fiind sinonime, au dat naștere și unor construcții mixte, prezentând cumul de mărci, de tipul *ainte până (nu)* ș.a.; între aceste locuțiuni existau deosebiri de frecvență. În sec. 17, tipul cu *înainte* și cel mixt se restrâng la *mainte de ce (nu)*, respectiv *mainte (încă) până nu*, iar cel cu *până* se dezvoltă, apărând formațiile (rare) *până când ce / unde / în vreme ce*; utilizarea lui *până ce* se extinde. În sec. 18, tipul mixt dispare practic, dar reapare *mainte ce*; spre sfârșitul acestui secol se înregistrează noua loc. conjuncțională *până să*, a cărei utilizare se consolidează în sec. 19, când i se alătură și *până să nu, până când să*; tipul cu *înainte* nu mai este reprezentat decât de *(mai) înainte ca (...) să* + conjunctiv. În limba contemporană se înregistrează și varianta *(mai) înainte să*. Corelativele **p.t.** de anterioritate sunt rare în sec. 16 (*mainte, până atunce*), fiind situate fie la distanță, fie imediat înaintea conectivului; în sec. 17 se menține corelativul *până atunci*, care nu se mai regăsește ulterior. • Pentru **p.t.** de posterioritate sunt atestate, în sec. 16, conectivele *ca* „după ce; îndată ce“ (sub influența conj. slave *jako*; a dispărut în sec. 17), *deca* (cel mai întrebuințat), *după ca / că* (rare) / *ce*, precum și conectivele (rare) *de, (de) când, de cumuși, numai cât*, care exprimau posterioritatea mai apropiată. În sec. 17 apar numeroase conective noi, dintre care majoritatea specializate pentru posterioritatea imediată: *cât, cum* (bogat atestate), *atunci cum* și formații cu *îndată* ș.a., multe atestate însă la câte un singur autor; *deca* rămâne conectivul predominant, concurat însă de *după ce*; nu se mai regăsesc *ca, cum deca, după ca / că*. În sec. 18 apare *de pe când* marcând perioada inițială, se păstrează *de vreme ce* „după ce“, dar nu se mai regăsesc *atunci cum, îndată că / cât / deca, acolea unde*. În sec. 19 apar *de cum*, construcția *acum, că* (explicată prin modelul fr. *maintenant que*), *o dată ce* „după ce“, *pe dată / abia / de îndată ce* „îndată ce; de cum“; *imediat ce* – care include un neologism (pătruns însă în mare măsură în graiurile populare) și este frecvent în limbajele juridic-administrativ

și publicistic; *îndată cum* dispare treptat. Corelativele **p.t.** de posterioritate erau, în sec. 16, *deciia*, iar în sec. 17 *cât, (așa) și, atâta, atunce, cum*; selecția lor depindea de conectiv, unele fiind în corelație cu ele însele (*cât – cât, cum – cum* – construcție cu caracter popular, care se menține până azi); unele corelative au mai mult rolul de elemente de legătură (*adecă, deciia, după aceea, iară*); este de remarcat cumulul de mărci în exprimarea anteriorității imediate, prin folosirea / adăugarea lui *imediat*. În sec 18 nu se mai regăsesc *așa, atâta, cât – cât*, dar apar corelative pleonastice ca *îndată și*, iar în sec. 19 se întâlnesc printre corelative *peșin, odată (și)*. Construcții temporale inverse apar introduse prin *când deodată / numai iaca* în prima jumătate a sec. 19; *că*, invers, a fost explicat prin influență franceză. Vezi și **expletivă, negație ~**. *I.V.R.*

tip(ologie). În clasificarea tipologică tradițională, bazată exclusiv sau preponderent pe morfologie (de aceea numită și morfologică), româna este o limbă neizolantă flexionară, cu flexiune mixtă: sintetică și analitică (și cu evoluție parțială de la sintetism la analitism); în ce privește formarea cuvintelor, datorită predominării sufixării, este o limbă de **t.** derivativ (cu dezvoltări recente ale compunerii). • Caracterizările tipologice moderne sunt mai detaliate și mai nuanțate, bazate pe corelarea mai mult sau mai puțin coerentă a unor elemente dintre cele mai diverse; ele diferă de la un cercetător la altul în funcție de conceptul de **t.**, de metodă și de selecția faptelor. După **t.** integrală (E. Coșeriu), româna „corespunde exact tipului lingvistic romanic general (fără franceza modernă)", definit ca nefiind „nici «analitic», nici «sintetic»" și al cărui principiu de bază constă în: „determinări interne («paradigmatice») pentru funcțiuni interne (relaționale [= genul, numărul]) și determinări externe (sintagmatice; perifraze) pentru funcțiuni externe (nerelaționale [= cazul, gradele de comparație])"; româna corespunde acestui **t.** romanic chiar mai bine decât alte limbi romanice prin caracterul enclitic al articolului hotărât, prin dubla marcare (desinență și alternanțe fonetice) a unor forme flexionare sau prin înlocuirea fără excepție a exprimării sintetice a gradului comparativ cu construcții analitice. • Unii lingviști vorbesc și de corespondența românei cu **t.** lingvistic balcanic, insuficient definit până acum (vezi **uniunea lingvistică balcanică**); ca trăsături ale acestuia s-au relevat: „demonstrativitatea" și „verbalitatea" (E. Lewy), intonația descendentă (G. Reichenkron, H. Klagstad), tendința de transformare a flexiunii sintetice în flexiune analitică (B. Havránek).

Între dialectele limbii române există unitate* tipologică, dar și unele deosebiri relevate mai ales în ce privește dacoromâna și aromâna. Uneori este mai „avansat" dialectul dacoromân, alteori cel aromân (de ex., prin formele pronominale de nominativ *mini, tini*); hipertrofia determinării nominale, considerată uneori (E. Lewy) caracteristica tipologică a limbii române în sens larg, este în realitate caracteristica tipologică a dialectului dacoromân (E. Coșeriu), identificat cu limba română în sens restrâns, și prezintă detalii mai avansate la nivel regional. Vezi și **individualitate**. *M.A.*

tonice, vocale ~, vezi **accentuate, vocale ~**.

topică. În general, este liberă, în sensul că o parte de propoziție poate ocupa diverse poziții în cadrul enunțului; de

asemenea, propozițiile subordonate în raport cu regenta. Există o **t.** normală, nemarcată, standard, față de care, modificarea ordinii constituenților generează **t.** marcată, care se corelează cu diferențe în ce privește accentul semantic, implicațiile discursive, nuanțele stilistice și valorile afective, semnalizate prin modificarea conturului intonațional. • În cadrul propoziției **t.** standard este subiect (și determinanții acestuia) + predicat + complement direct / indirect / de agent (și determinanții acestuia) + complemente circumstanțiale (și determinanții acestora): *Studentul meu din anul I citește o carte interesantă la biblioteca facultății*. Când predicatul propoziției este un predicat nominal, **t.** standard este verb copulativ + nume predicativ (*El este profesor*). Când în propoziție apar două complemente necircumstanțiale, **t.** standard este complement direct, complement indirect (*Eu dau o carte băiețelului*). Complementul de agent apare imediat după verbul la diateza pasivă (*A fost cumpărat de mine*). Elementul predicativ suplimentar stă imediat după verb (*Ea a venit veselă la școală ieri*). Când apar mai multe circumstanțiale, ordinea lor este relativ liberă, în funcție de importanța acordată în comunicare (cel mai proeminent discursiv ocupă primul loc). În cadrul părților de propoziție multiple, bazate pe coordonare, **t.** este impusă logic (*Ai învățat o pagină, deci jumătate din lecție*). Construcțiile absolute (*Temându-se să nu rămână repetent, studentul meu din anul I s-a apucat de învățat*) apar la începutul propoziției, înaintea subiectului. Vocativele, interjecțiile, cuvintele incidente pot ocupa orice loc în propoziție în funcție de intențiile de comunicare ale vorbitorului. Cei mai mulți determinanți atributivi stau după regent (*cartea fetei, fată frumoasă, cartea mea, cartea citită, casa de acolo, dorința de a pleca, tema de scris, mână tremurândă*); alții stau însă înaintea regentului (*trei fete, alte cărți*). În coordonare **t.** este dictată de sens, iar acolo unde sensul nu este afectat de inversiune, este dictată de importanța relativă pe care vorbitorul o acordă ideilor exprimate în fiecare dintre propoziții. În frază, subordonatele ocupă poziția pe care o au în propoziție părțile de propoziție corespunzătoare, deși apar unele limitări sintactice suplimentare (ex., subiectivă*: *Cine aleargă după doi iepuri nu prinde nici unul / Trebuie să plec*, atributivă*: *Cartea pe care o vezi e de la Maria*, consecutivă*: *Vorbește de mă zăpăcește*). Subordonatele prin juxtapunere* au **t.** fixă, dată de caracterul standardizat al enunțului (*Ai carte, ai parte; Vrei, nu vrei, bea Grigore agheazmă; A făcut o remarcă interesantă: din încăpere lipsea un tablou*). Unele propoziții subordonate pot apărea intercalate în regentă (*Băiatul pe care ți l-am prezentat este fratele meu; Ion a devenit, de când s-a întors de la pușcărie, cel mai bun cetățean; Și, când mă gândeam că voi rămâne iar singură, mă întristam*); intercalările prea lungi si numeroase afectează claritatea frazei; textele scrise, dincolo de idiostil, cultivă în general frazele arborescente, cu intercalări. O situație particulară o reprezintă împletirea subordonatei cu regenta, când un relativ* (pronume, adverb) care îndeplinește dublu rol – element de relație în frază și parte de propoziție în subordonata pe care o introduce – este deplasat în regentă (*Creionul cu care vrei să scrii nu e ascuțit; O dau cui vine prima; Nu știu unde trebuie să plec*); analog în cazul cuvintelor interogative* care apar la începutul frazei interogative, în regentă, dar îndeplinesc funcție sintactică în subordonată (*Cine ai spus că a plecat?; Unde vrei să mergi acum?*). • Câteva reguli cu

caracter general acționează asupra posibilităților de modificare a **t.** standard: cu câteva excepții determinate morfosintactic, principiul de ordonare a termenilor în enunț îl reprezintă intenția de comunicare a vorbitorului, atenția pe care acesta o acordă unui termen în raport cu ceilalți, relevanța discursivă a unui termen în raport cu ceilalți; termenul din extremitatea stângă a enunțului are proeminență discursivă maximă; proeminența discursivă a constituenților descrește de la stânga la dreapta (*Studentul meu din anul I citește la biblioteca facultății o carte interesantă; Studentul meu din anul I, la biblioteca facultății, citește o carte interesantă; La biblioteca facultății, studentul meu din anul I citește o carte interesantă*); deplasarea unui constituent în extremitatea stângă a propoziției poate să atragă inversiunea subiect – predicat (*Te voi chema când va sosi Ion*); modificările de **t.** nu se pot produce prin ruperea unității unui grup sintactic (nu se pot modifica vecinătățile sintactice din interiorul unei sintagme: **Studentul meu, la biblioteca, din anul I, facultății o carte citește*); doi constituenți pot fi accentuați simultan în cadrul propoziției (*Ieri Ion a sosit mai târziu* – atât circumstanțialul cât și subiectul sunt accentuați / *Ieri a sosit mai târziu Ion* – doar circumstanțialul este accentuat); în coordonare când inversiunea este logic posibilă, **t.** este dată de sensul intenționat de vorbitor, de prioritatea pe care o acordă vorbitorul elementelor coordonate (*Scrie corect, dar urât; Scrie urât, dar corect*); libertățile de modificare a **t.** standard sunt mai mari în comunicarea orală, unde prin intonație se pot recupera legăturile sintactice, și mai mici în comunicarea scrisă, în care se recomandă ca ordinea cuvintelor să fie cât mai apropiată de cea standard. • Abaterile de la **t.** standard pot fi următoarele: a) circumstanțialul se deplasează liber spre stânga, înaintea complementelor necircumstanțiale, a predicatului sau a subiectului; b) complementele necircumstanțiale se deplasează spre stânga înaintea predicatului și a subiectului, antrenând modificări în structura propoziției: dublarea* lor și inversarea **t.** subiect–predicat (*Studentul meu din anul I o carte citește / cartea aceea o citește la biblioteca facultății; O carte citește / cartea o citește studentul meu din anul I la biblioteca facultății; Studentului meu din anul I i-am dat o carte de citit pentru seminar; Mesei i s-au rupt trei picioare*); c) pot fi accentuate simultan complementul deplasat în fața subiectului și subiectul, situație în care inversiunea subiect – predicat nu mai intervine (*Cartea pentru seminar (și nu altceva) studentul meu din anul I (și nu altcineva) o citește în biblioteca facultății*); d) poziția relativă a complementului direct și a complementului indirect este interschimbabilă, primul complement fiind accentuat în raport cu al doilea (*I-am dat studentului o carte; I-am dat o carte studentului*); e) teoretic este posibilă o intercalare între verbul la diateza pasivă și complementul de agent (*El a fost văzut la piață de mine*), dar mai multe intercalări ar face superfluă exprimarea agentului prin faptul că nu ar mai prezenta interes discursiv; deplasarea complementului de agent în fața verbului produce emfază, uneori efecte arhaizante și poetice; f) teoretic este posibilă mutarea la dreapta a elementului predicativ suplimentar, după circumstanțiale, dar legătura cu verbul se pierde, iar elementul predicativ suplimentar devine izolat, ambiguu (*A ajuns acasă la ora 7 seara plângând*), iar prin mutarea lui la stânga înaintea predicatului sau a subiectului, capătă statut de circumstanțial (*Plângând, a ajuns acasă la ora*

7 seara) sau atribut circumstanțial (*Toată plânsă, a ajuns acasă la ora 7 seara*); g) inversiunea subiect predicat atrage accentuarea predicatului, în virtutea aceleiași reguli a proeminenței discursive la stânga enunțului (*Citește la bibliotecă o carte pentru seminar studentul meu din anul I*); h) inversiunea numelui predicativ este posibilă atât cu verbul copulativ, cât și cu subiectul, cu aceleași efecte emfatice (*El este profesor; El profesor este; Profesor este el*); sunt posibile intercalări de complemente indirecte și circumstanțiale între verbul copulativ și numele predicativ (*Tu ești pentru mine cel mai bun prieten; Tu vei fi de mâine noul director al școlii*); i) inversiunea adjectivului* față de substantiv (adjectivul preluând articolul substantivului) produce emfază, induce valori afective sau are funcție poetică și rareori produce modificări de sens (*o carte nouă, o nouă carte*); j) în celelalte situații inversiunea determinat – determinant este limitată la limbajul poetic • **T.** este fixă în anumite situații determinate de: a) clasa morfologică a cuvântului: articolul hotărât propriu-zis este enclitic (doar *lui*, la subgenul personal* este proclitic), articolele demonstrative* și posesive* stau între elementele pe care le leagă; prepozițiile sunt antepuse numelui; numeralele cardinale propriu-zise sunt antepuse; pronumele personale* și reflexive* forme neaccentuate stau înaintea verbului (*îl văd, l-am văzut, se duce*) cu excepția combinării cu gerunziul, imperativul și conjunctivul fără *să* (*văzându-l, invită-l!, ducă-se pe pustii!*) și, cu excepția pronumelui personal de pers. 3 singular acuzativ neaccentuat, când se combină cu perfectul compus, viitorul anterior, condiționalul și prezumtivul (*am văzut-o, va fi văzut-o, aș întreba-o, o fi auzit-o, o fi auzind-o*), dar după conjuncția *să* și după prepoziția *a* (*să o văd, înainte de a o vedea*); la modurile și timpurile compuse apar forme inverse, în care pronumele ocupă o poziție între verb și auxiliar (*spune-ți-voi, văzutu-m-a*, arhaic, popular, poetic); ordinea pronumelor de cazuri diferite este dativ – acuzativ (*i l-am dat*); cele mai multe adjective pronominale* au **t.** fixă în raport cu regentul; unele adverbe (*anume*) și cuantificatori (*atât de, grozav de*) apar înaintea regentului; pronumele, adjectivele pronominale, adverbele relative, interogative și nehotărâte cu rol conectiv stau la începutul propoziției subordonate pe care o introduc, indiferent de funcția sintactică pe care o îndeplinesc în cadrul subordonatei; verbele auxiliare* și conjuncția* *să* stau înaintea verbului; excepție fac situațiile cu **t.** inversă a auxiliarului, arhaice, populare poetice sau cu valori afective speciale (*plecat-am*); semiadverbele* stau, de obicei, imediat în fața verbului, dar nu înaintea cliticului pronominal, sau intercalate între auxiliar și verb (*nu prea o cred, a mai venit o dată*); b) anumite forme paradigmatice: subiectul stă după verbele la gerunziu*, infinitiv* (*Văzând eu asta, am plecat; Înainte de a veni tu voi face ordine în casă*); c) tipul propoziției: în propozițiile exclamative* subiectul stă după predicat (*Ce bine scrie acest băiețel!*); în propozițiile interogative* subiectul apare după predicat când în propoziție există un cuvânt interogativ cu altă funcție sintactică decât cea de subiect (*Unde este Ion?; Ce face Maria?*); în propozițiile subordonate* introduse prin relative subiectul apare postverbal (*Când vine Maria, să mă caute!; Nu știu când vine Maria*); în propozițiile incidente* construite cu verb de declarație subiectul apare în poziție postverbală (*Vin și eu, spuse el*); d) tipul relației de subordonare: anumite complemente circumstanțiale – de relație* și false

finale* au **t.** fixă (*De frumoasă, e frumoasă; A plecat pentru a se întoarce peste două ore*); e) anumite construcții impersonale cu subiect postverbal (*Mi-e foame; Mi-e sete; Mă doare capul; Mă ard obrajii*). • Posibilitatea apariției unor ambiguități atrage **t.** preferențială, în funcție de sens: *Am dat cartea* (complement direct) *copilului* (complement indirect sau atribut / *Am dat copilului cartea; Se plimba cu demnitate printre oameni; Se plimba printre oameni cu demnitate* (atribut sau complement circumstanțial). • În unele situații **t.** este singura care, în lipsa intonației, distinge două poziții sintactice: subiect – nume predicativ (*Ion este vinovatul; Vinovatul este Ion*), subiect – complement direct (*Părinții ajută copiii; Copiii ajută părinții*), centru – apoziție (*Maria, sora mea, e studentă; Sora mea, Maria, e studentă*).

T. liberă în latină, susținută de sistemul flexionar foarte bogat. În latina clasică, ordinea subiect – complement – predicat; latina vorbită evoluează spre **t.** subiect – verb – complement transmisă tuturor limbilor romanice. Inversiunile de **t.** atrag emfază, valori afective și / sau stilistice. Diferențe de **t.** importante între latină sau limbile romanice și română: în latină apoziții cu valoare expresivă înaintea regentului, atributul substantival, de obicei, înaintea termenului regent, vocativul, în general, postpus verbului, adverbul înaintea regentului, adjectivul pus mai frecvent înaintea substantivului determinat decât după, situație modificată în toate limbile romanice. • Limbile romanice occidentale, o dată cu reducerea sistemului flexionar, tind spre reguli de **t.** fixă. În toate limbile romanice cu excepția românei, articolul hotărât antepus substantivului, toate adjectivele demonstrative, ca și toți cuantificatorii plasați înaintea substantivului. Asemănări numeroase între limbile romanice privind **t.** pronumelor față de verb, a semiadverbelor, a auxiliarelor, cu excepții diferite de la o limbă la alta. • Față de celelalte limbi romanice, româna manifestă libertatea cea mai mare de **t.** În sec. 16 se conservă **t.** din latina populară și din protoromână, dar apar și tendințe inovatoare; influențe ale vorbirii populare se întâlnesc cu influențe livrești (slavonă, greacă, maghiară): ordinea subiect – verb – complement apare paralel cu ordinea verb – subiect – complement, subiect – complement – verb, complement – subiect – verb, ultimele trei cu valori expresive; antepunerea unor părți de propoziție, limitată însă de căderea lui *-u* final care permite encliza formelor atone ale pronumelor (*aducu-l*), auxiliarelor, copulativelor; posibilitate de antepunere a complementului direct o dată cu folosirea prepoziției morfem *pre*; formele pronominale atone (enclitice) devin proclitice o dată cu apariția lui *-î* protetic și a dublării complementelor direct și indirect (o vreme cele două posibilități au coexistat). În sec. 17, 18 tot mai puternică influența sintaxei populare, ceea ce conduce la eliminarea regulilor **t.** latine: din ce în ce mai frecvente variantele la **t.** subiect – verb – complement, complementul direct frecvent antepus, antepunerea atributului pronominal; în unele texte scrise mai persistă influența sintaxei latine savante, cu reguli rigide de **t.**; treptat se ajunge la fraza amplă, la perioade retorice, figuri de tipul anadiploză, chiasm, protază, toate de influență livrescă. *A.Ș.*

toponime. Pot fi clasificate în funcție de categoria topicului desemnat și de structura denumirii folosite pentru individualizarea acestuia. Cele mai relevante clase toponimice socio-geografice rezultate în

urma aplicării primului criteriu sunt hidronimele*, oronimele* și oiconimele*, care prezintă fiecare particularități privind originea, evoluția și forma lingvistică. Proeminența fizică și importanța socială a locurilor denumite împart numele în macrotoponime, care se referă la topice de mari dimensiuni și importanță socială deosebită, și microtoponime care desemnează topice de dimensiuni și importanță socială mai reduse. Primele rezistă mai mult în timp, dar sunt mai expuse modificărilor pe cale administrativă. Celelalte sunt frecvent schimbate sau înlocuite de către vorbitorul comun, dar mențin mai bine forma populară originară. Marea majoritate a **t.** actuale sunt formate de la cuvinte comune sau proprii folosite în limba română. Sursele procesului de toponimizare le-au constituit apelativele (îndeosebi termenii entopici, generali – *Apa, Baia, Balta, Calea, Câmpul, Dumbrava, Măgura, Piscul, Valea, Zăvoiul; Frumoasa, Mănosu, Urlătoarea* – sau specifici unor regiuni: Muntenia: – *Adunați, Cătina, Mărăcinii, Stupina*; Moldova – *Curechești, Holmul, Perjul, Prisaca*; Banat – *Bădân, Staur, Subăr*; Transilvania – *Bărcu, Bobeica, Curgău, Tinoasa*), antroponimele (nume unice, de botez, porecle, supranume de familie: *Burlă, Codlea, Galeșul, Godu, Harghita, Hațeg, Ploiești, Totoi, Zagra*) și **t.** (*Oltișoru, Craiovița, Vatra Dornei*). Modelele adoptate în procesul toponimizării acestor elemente sunt foarte diverse: structuri simple (cu bază apelativă sau antroponimică, simple sau derivate la nivel pretoponimic: *Aluni, Arșița, Dâmburi, Brădet, Fântânița, Adânca, Anghel, Arămești, Băbeni, Bâtcari*), structuri derivate (sufixul s-a adăugat la o bază toponimică: *Abrudel, Bucovicior, Cernișoara, Dobrușa, Borcuța, Dunărica, Prahovița*), structuri compuse (substantiv + adjectiv: *Baia Mare, Apa Rece*; substantiv + genitiv: *Balta Brăilei, Balta Diaconului, Balta Trestiei*; substantiv + genitiv determinat: *Apa Văii Poienii, Valea Muierii de Jos*; substantiv + apoziție: *Apa Grădiștea, Dealu Glămeia*; construcții prepoziționale: *În Căprioare, Dealu cu Maria, Malul de Jos, Coveiu de la Podu-al Săc*). Structurile derivate și compuse au la bază descrierea locului în funcție de caracteristicile fizice sau de raporturile sociale, dar și necesitatea creării unor opoziții pentru identificarea precisă a obiectului: *Babele Mari – Babele Mici*; *Covurluiul Sec – Covurluiul cu Apă, Doftana Mare – Doftenița, Olt – Oltul Mic – Oltișor – Olteț, Drumulețul Mare – Drumulețul Mic* (o contradicție în termeni opusă unei tautologii toponimice), *Fața Ticanului – Dosu Ticanului, Coțofenii din Dos – Coțofenii din Față, Bâsca Mare – Bâsca Unită – Bâsca Chiojdului – Bâsca Roziliei – Bâsculița*. Complicarea structurilor se poate face și ca urmare a „polarizării" numelor în jurul unui **t.** dominant: *Apa Sărbătorii, Valea Sărbătorii, Fața Sărbătorii, Dosu Sărbătorii, Drumu Sărbătorii*. Gramatica **t.** înregistrează, datorită unor acorduri, astăzi neidentificabile, și unele transferuri de la un tip de topic (sat, apă, formă de relief, pădure) la altul, forme discordante în raport cu nivelul apelativ: *Cazaca, Tătara, Lacul Nedeea – Gârla Nedeiul, Lotrișoru – Lotrioara – Lotrița, Pârâul Alunu – Pârâul Aluna, Fântâna Pârvului, Pârâu Pintei, Dealu Roatei, Gârla Moarei*. **T.** simțite astăzi ca expresive fonetic sau semantic au dobândit expresivitatea involuntar și indirect, preluând simbolismul fonetic al cuvintelor de la care provin (*Bârâitoarea, Bolboci, Hududoiu, Vâjâitoarea*) sau încărcătura psihosocială a unor porecle devenite antroponime, apoi **t.** (*Afurisiți, Betegi, Cocoșați, Natărăi,*

Spurcați), dar pot reflecta și spiritul de observație al celor care au „botezat" locurile (*Burta Oii, Creasta Cocoșului, Moșu și Baba, Nicovala, Porțile de Fier*) sau sensibilitatea lor mitologică (*Blestematele, Curătura Strigoiului, Moara Dracilor, Poarta Zmeilor*).

Stratificarea istorică a **t.** este corelată cu cea a cuvintelor românești comune, dar are și multe aspecte specifice. Stratul autohton (dacic sau predacic) este reprezentat de câteva nume de ape mari (*Argeș, Buzău, Criș, Mureș, Olt, Someș, Timiș* etc.), de câteva oiconime (*Abrud, Hârșova*) și, probabil, de oronimele *Carpați, Bucegi*. Stratul latin este aproape inexistent, spre deosebire de Romania Occidentală unde este bine reprezentat. Cauza principală o constituie decăderea civilizației după retragerea armatelor și a administrației romane, urmată de invaziile barbare succesive. Singura urmă pare a fi structura unor **t.** ca *Râu de Mori, Câmpulung, Cărbunarea*. Stratul vechi slav este consistent și cuprinde nume de așezări umane și de ape: *Bistrița, Cernavodă, Dâmbovița, Ialomița, Milcov, Prahova, Putna, Snagov, Suceava, Slatina, Târnava, Toplița, Vodița, Zlatna*. Stratul pecenego-cuman este constituit din câteva hidronime și oiconime: *Bahlui, Bohui, Călmățui, Covurlui, Vaslui*. Ecouri ale acestor influențe poartă probabil și numele *Comana* și *Peceneaga*. Stratul maghiar acoperă aproape exclusiv partea de vest a țării: *Adjud, Aiud, Beiuș, Căptălan, Fărcașa, Firiza, Geoagiu, Hășmaș, Hideg, Ieud, Mărăjdia, Nădaș, Racoș, Sebeș, Sighet, Trotuș*. Există și **t.** aparent maghiare, dar care, fiind formate de la apelative care funcționează și în limba română, puteau fi create de români: *Berc, Borviz, Cherendeu, Chinchiș, Ciurgău, Covaci, Făgădău, Holda, Surduc, Tău* etc. Stratul german, redus numeric și restrâns la câteva zone din vestul României, cuprinde îndeosebi compuse cu formanții *-garten* (*Bungard, Vingard*) *-bach* (*Dârbav, Ghimbav, Porumbac, Rodbav*) *-berg* (*Șelimbăr*). Câteva „pseudogermanisme" pot fi formate de la apelative regionale de origine germană: *Bunguriș, Hoșleaga, Obșineț, Șnaiț, Ștric*. Stratul neo-slav apare în zonele limitrofe cu limbile respective: sârba (*Blajovăț, Bozovici, Domașnea, Jitnul, Oravița, Tisovița*), bulgara (*Camenița, Dranov, Grivița, Lișteava, Plevna, Rahova, Sadova, Studenița, Toplița*), ucraineana și rusa (*Bobinof, Balotina, Basău, Berezenca, Cacica, Golovița, Holod, Hliboca, Iama, Poleana, Zahorna*). Stratul turcesc este limitat la Dobrogea: *Agigea, Altântepe, Babadag, Caraorman, Carcaliu, Casicea, Cerchezu, Cobadin, Cuiugiuc, Hisarlâc, Mahmudia, Murighiol*. Există **t.** de origine românească și în teritoriile vecine țării noastre: *Bučum, Cipitor (Ațipitor), Durmitor, Funtura* (Fântâna), *Kormatura, Maržinea, Čerčel, Bukurović, Krnul (Cârnul), Krecul (Crețul), Pasarel, Vacarel*. *I.T.*

toponime multiple (toponime de tradiție multiplă). Toponime care desemnează, în locuri diferite, același topic. Se întâlnesc în zonele unde au conviețuit populații eterogene sau la granița teritoriului de limbă română cu teritoriile limbilor învecinate. Cazurile cele mai răspândite de **t.m.** sunt dubletele. **T.m.** prezintă o mare diversitate în ceea ce privește împrejurările istorice care le-au determinat apariția și modalitățile lingvistice de formare. Situațiile cele mai frecvent întâlnite sunt cele în care numele românești sunt transpuse fonetic în alte limbi (rom. *Căprioara* – magh. *Kapprevár*, rom. *Crăciunel* – magh. *Karacsonfalva*, rom.

Moldova – scr. *Mudava*, rom. *Rogoz* – ucr. *Rogozna*, rom. *Culăuți* – germ. *Kollowtze*), numele din alte limbi sunt transpuse fonetic în română (magh. *Vargyas* – rom. *Vărghiș*, magh. *Kapolna* – rom. *Căpâlna*, ucr. *Frătovtsi* – rom. *Frătăuți*, germ. *Weiskirch* – rom. *Viscri*, germ. *Rotbach* – rom. *Rotbav*, scr. *Râșava* – rom. *Râșaua*), corespondență de elemente derivative sau de compunere între română și alte limbi (rom. *Földvar* – magh. *Feldioara*, rom. *Bucureni* – magh. *Bokorfalva*, ucr. *Komarivtsi* – rom. *Comărești*, rom. *Râșnov* – săs. *Rosenau*, rom. *Albești* – magh. *Ferihaza* – germ. *Weisskirch*), nume traduse (rom. *Valea Seacă* – sl. *Sohodol*, rom. *Râu Bărbat* – magh. *Barbatviz*, sl. *Bălgrad* – rom. *Alba Iulia* – magh. *Gyula Fehérvar* – germ. *Weisenburg Stuhl*, rom. *Cernavodă* – tc. *Karasu*). • **T.m.** pot apărea și prin evoluția diferită în două limbi a unui nume inițial unic (ar. *Sărună* – sl. *Solun*, ar. *Ohârda*, – maced. *Ohrid*; rom. *Mureș* – magh. *Maros*, rom. *Dunăre* – sl. *Dunav*, magh. *Duna*) sau prin formarea în mod independent a unor nume fără legătură semantică între ele (rom. *Brașov* – germ. *Kronstadt*, rom. *Teliu* – germ. *Kreuzburg*, rom. *Pișchia* – magh. *Hidasliget*, germ. *Bruckenau*). • **T.m.** sunt considerate și dubletele dialectale cu variantele populare ale unor toponime oficiale (*Orșova–Râșaua, Botșăni–Botoșani, Petroșeni–Petroșani, Zalău–Zălau*), inclusiv când autoritățile înlocuiesc numele vechi prin nume noi, artificiale (*Hordou – G. Coșbuc, Haimanale – I.L. Caragiale, Binținț – Aurel Vlaicu, Risipiți – Unirea, Stupca – Ciprian Porumbescu, Tina – Livezi*). Un înțeles lingvistic aparte prezintă cazurile de traducere greșită a unor toponime de către dubletele lor: rom. *Miercurea-Ciuc* traduce magh. *Csikszereda*, înlocuind sensul „mijloc, centru" potrivit în acest caz, cu alt sens al cuvântului maghiar „miercuri", impropriu aici; magh. *Sebeshely* interpretează prin etimologie populară sufixul diminutival *-el* din rom. *Sebeșel* ca *hely* „loc", la fel cum rom. *Apa Hâdă* transpune etimologic greșit magh. *Apahida* (în traducere corectă ar însemna „podul părintelui"). • **T.m.** de diverse tipuri sunt întâlnite frecvent în documentele vechi, scrise în slavă, latină, maghiară și, când e vorba de hărți anexe ale unor „Convențiuni" de delimitare a frontierelor, în franceză, germană, italiană, turcă, făcând uneori dificilă identificarea corespondențelor actuale și a filiației diverselor variante. *I.T.*

torna (, torna sau **retorna), frat(r)e.** Citat din sec. 6 reprodus cu unele variante de cronicari bizantini ulteriori (Theophylactos Simokattes, sec. 7, și Theophanes Confessor, sec. 8–9). Formula cu sensul „întoarce-te (, ~), frate", reprezintă chemarea adresată de un soldat din armata bizantină în timpul expediției din 587 împotriva avarilor în Moesia Inferior (Munții Balcani), către un camarad căruia îi căzuse bagajul încărcat pe un catâr. A intrat în istorie datorită efectului pe care l-a produs interpretarea ei greșită de către soldații indigeni (de origine tracă) drept un ordin de retragere, cuvintele respective fiind „în limba părintească" a acestora sau „în limba locului". Considerată de mulți cercetători drept cel mai vechi text românesc: protoromân (A. Philippide, P.Șt. Năsturel, Al. Rosetti, G. Ivănescu, I. Coteanu) sau aromân (J. Thunmann, Gh. Roja, P. Papahagi), deși alții (K. Jireček, O. Densusianu, G. Kolias, C. Tagliavini, H. Mihăescu, I. Fischer) obiectează că ar putea fi latin, după uzul limbajului militar oficial al

epocii. Dacă se acceptă părerea că textul este românesc, el este totodată cel mai vechi text romanic cunoscut (româna ar fi în acest caz limba romanică a cărei individualitate este cel mai devreme atestată). Oricum, textul citat și contextul lui (consecințele în ce privește receptarea) sunt importante ca informație despre populația romanizată din Peninsula Balcanică; de altfel, unii cercetători, mai prudenți, consideră că limba textului este pur și simplu romanică (G. Brătianu), romanică balcanică (A.B. Černjak, N. Saramandu), dacă nu chiar latina vulgară vorbită în Balcani (S. Pop). Interpretări mai nuanțate susțin dubla (N. Iorga, A. Philippide, P. Șt. Năsturel, I. Glodariu) sau chiar tripla (E. Coșeriu) apartenență sau / și semnificație a verbului *torna*; pentru acesta au fost invocate uneori sensurile sale din aromână, fie „a răsturna" (P. Papahagi, I. Glodariu), fie „a se întoarce" (G. Popa-Lisseanu, P.Șt. Năsturel), argument respins de N. Saramandu. • În discuția asupra apartenenței textului la o limbă sau alta cuvântul martor este *frat(r)e(r)*, exploatat atât din punct de vedere stilistic sau sociolingvistic (adresarea cu „frate" nu putea figura în limbajul oficial al comenzilor militare), cât și din punct de vedere fonetic și gramatical (ca formă de vocativ neconformă cu norma latinei). Opiniile diferă și cu privire la justa interpretare a mențiunilor „în limba locului", respectiv „în limba părintească". Pe lângă analizele pur lingvistice, discuția implică informații istorice despre organizarea armatei bizantine. *M.A.*

traco-dac, substrat ~. Populație de origine indo-europeană, traco-dacii ocupau înaintea erei noastre un ținut vast din Carpați până în insulele din Marea Egee. Contactul dintre populația traco-dacă și romani a avut loc atât la nordul, cât și la sudul Dunării (a început mai devreme în sud, unde romanii cuceriseră toată Peninsula Balcanică până la Dunăre în sec. 1 î.Hr.). Transformarea Daciei în provincie romană (106 d.Hr.) duce la contact intens între populația dacă și romană și la nord de Dunăre. Informațiile directe despre **s.t.-d.** sunt foarte reduse: câteva glose (57 de nume de plante medicinale „dacice" menționate în două tratate de botanică medicală – grecul Dioscorides sec. 1 d.Hr. și un anonim de la sfârșitul sec. 3 cunoscut sub numele de Pseudo–Apuleius), nume proprii de persoane, triburi, zeități, așezări omenești, ape și munți păstrate la autori antici, în inscripții grecești și latinești sau pe monede (1 150 antroponime, 900 toponime) și câteva inscripții nedescifrate încă (inscripția de pe inelul de la Ezerovo, Bulgaria, datată din sec. 5 î.Hr., descoperită în 1912, cu un text cuprinzând 61 de semne dispuse în 8 rânduri; consoanele par a fi însemnări ale constructorilor. Pe lângă inelul de la Ezerovo s-au mai găsit în spațiul tracic una sau două inscripții funerare, de asemenea, nedescifrate). Datele despre **s.t.-d.** au dus la stabilirea caracterului indo-european al acestei limbi și la precizarea că era o limbă satem. Există discuții în legătură cu deosebirile dintre tracă și geto-dacă: unii (Vl. Georgiev) cred că sunt două limbi distincte, dar cei mai mulți (Al. Graur, V. Pisani, Al. Rosetti, I.I. Rusu) consideră că este vorba de o singură limbă. Pe baza toponimiei, Vl. Georgiev încearcă să definească în spațiul tracic, două limbi diferite: traca (compuse cu *-para*) și daco-moesiana (compuse cu *-dava*, *-deva*). • În lipsa unor informații sigure despre **s.t.-d.**, pentru stabilirea cuvintelor traco-dace se apelează la diverse procedee care se pot grupa în două categorii: compararea

românei cu albaneza (S. Pușcariu, Al. Rosetti, Gr. Brâncuș), socotită drept descendentă a limbii trace (a daco-moesienei după Vl. Georgiev) și reconstituirea unor elemente traco-dace pe baza comparației cu o serie de limbi indo-europene vechi (B.P. Hasdeu, A. Philippide, I.I. Russu, G. Reichenkron, A. Vraciu, G. Ivănescu, C. Poghirc). Prima metodă dă rezultate mai sigure. Numărul cuvintelor traco-dace stabilite pe baza comparației dintre română și albaneză variază între 80 și 100 (unele sunt comune celor două liste *abur(e), argea, balaur, balegă, baltă, barză, bască, brad, brâu, brusture, a bucura, bunget, buză, căpușă, cătun* etc.). De remarcat că dacoromâna are mai mulți termeni din **s.t.-d.** (*argea, bunget, cursă, ghimpe, leurdă, sarbăd, șopârlă* există numai în dacoromână). Nu există un inventar complet al diverselor cuvintelor atribuite **s.t.-d.** Este posibil să mai existe și altele care nu au fost încă identificate. În general, termenii din **s.t.-d.**, ca și cei din substratul altor limbi romanice, denumesc plante sau animale caracteristice regiunii respective și, pe de altă parte, au un sens specializat în comparație cu sinonimele lor moștenite din latină (*os – sâmbure, a aprinde – a scăpăra, lână – bască*). De asemenea, cuvintele din **s.t.-d.** ocupă în vocabularul reprezentativ 23 de cuvinte (*abur, brad, brâu, a bucura, buză, căciulă, copac, fărâmă, ghimpe, groapă, gușă, mal, măgar, mugur, murg, rață, vatră* etc.), adică 0,96%. Multe dintre acestea apar și în fondul principal lexical*. • Cele mai multe cuvinte considerate traco-dace au primit și alte explicații: din latină (*a aburi*), creații pe teren românesc (*căpușă*) sau împrumuturi din alte limbi (*baltă, cătun*). Nu există criterii sigure pe baza cărora să se poată stabili totdeauna dacă termenii românești atribuiți de unii **s.t.-d.** sunt cuvinte păstrate din traco-dacă sau sunt elemente albaneze (vezi **albaneză, influență ~**). Au fost explicate prin **s.t.-d.** sufixele *-ză* (*coacăză, pupăză*) și *-esc* (*românesc, bărbătesc*), folosit și ca sufix patronimic * (*Ionescu*), ultimul explicat însă și prin latină sau greacă. Hidronime (*Argeș, Buzău, Mureș, Timiș*), oronime (*Carpați*), oiconime (*Turda*) traco-dace. Prin **s.t.-d.** s-a încercat explicarea apariției unor fapte fonetice românești (vocala *ă*, lat. *kt, ks > pt, (p)s: pectus > piept, coxa > coapsă*, rotacismul lat. *-n-* din textele vechi românești: lat. *luna > lu(n)ră* acceptate de mulți lingviști); altele (lat. *-l- > r: solem > soare*; lat. *s + ī,e > ș: sic > și, septem > șapte*; palatalizarea labialelor: *piept > k'ept*; tendința de velarizare a vocalelor; diftongarea condiționată a lui *e, o* accentuați: *seară, coapsă*; lat. *-br- > ur:* lat. **cibrum > ciur*) au fost puse în legătură cu **s.t.-d.** de puțini lingviști. Toate fenomenele fonetice au fost însă explicate și prin evoluția internă a românei, la fel ca și faptele morfologice (postpunerea articolului hotărât, sincretismul genitivului cu dativul, păstrarea neutrului, particula pronominală *-ne*: *cine, mine, sine*, viitorul cu auxiliarul *a avea*) puse de unii pe seama **s.t.-d.** Deși începute încă din sec. 19 (cu B.P. Hasdeu exponent de marcă), cercetările asupra **s.t.-d.** sunt domeniul cel mai puțin elucidat al istoriei limbii române (ca și al substratului celorlalte limbi romanice). *M.S.*

tracoromanică, vezi **protoromână**. Termen folosit într-o vreme de I. Coteanu (înainte de a propune în loc *protoromână*); legat de conceperea dialectelor românești sud-dunărene drept limbi romanice aparte față de dialectul dacoromân (= limba română). *M.A.*

tradiţional-istoric, curent ~ (popular-istoric). S-a constituit sub influenţa ideilor Şcolii Ardelene spre jumătatea sec. 19 (1840–1870), în rândurile scriitorilor din acea epocă, grupaţi în jurul revistei „Dacia literară". M. Kogălniceanu şi N. Bălcescu, la fel ca învăţaţii ardeleni, aveau convingerea că gloria trecutului poate servi realizării aspiraţiilor naţionale în prezent, dar nu s-au întors la măreţia trecutului roman, ci s-au oprit la cel românesc. Această nouă tendinţă din istoriografia românească s-a impus şi în literatură şi limbă, datorită lui M. Kogălniceanu, care s-a ridicat împotriva traducerilor şi imitaţiilor, cât şi împotriva exagerărilor latiniste de orice nuanţă, care puteau duce la izolarea cărturarilor de limba vie şi de popor. El a îndrumat literatura spre creaţia originală, inspirată din izvoare naţionale: literatura populară, textele vechi româneşti (cronicile) şi a subliniat necesitatea realizării unei limbi literare unitare. La programul acestei mişcări, publicat în „Dacia literară", au subscris C. Negruzzi, Gr. Alexandrescu, Vasile Alecsandri, Al. Donici, C. Stamate şi alţii. C. Negruzzi, în *Scrisori*, recomandă limba vorbită a poporului şi limba scrisă a cărţilor vechi drept bază a limbii literare moderne şi este adeptul neologismelor necesare. Al. Russo, în *Cugetări*, consideră slavonismele o necesitate istorică, aşa cum sunt germanismele pentru franceză. Ideile tradiţionaliştilor, promovate în „Dacia literară", „Propăşirea" şi „România literară", au fost susţinute prin scrieri literare. Întoarcerea la tradiţia naţional-populară, la folclor, este ilustrată în primul rând prin poezia lui V. Alecsandri, în vreme ce C. Negruzzi şi N. Bălcescu publică scrieri de inspiraţie istorică (*Alexandru Lăpuşneanu; Românii subt Mihai Voevod Viteazul*). Reprezentanţii acestui curent au criticat aspru şi ridiculizat exagerările diferitelor tendinţe puriste (vezi **purism**). • Spre deosebire de alte încercări de unificare a limbii literare, **c.t.-i.** a avut succes, în primul rând deoarece nu s-a îndepărtat de limba vorbită, admiţând rolul neologismelor şi încurajând valorificarea literaturii populare şi a scrierilor vechi; în al doilea rând, pentru că ideile sale au fost reprezentate în literatură; în al treilea rând, deoarece a fost favorizat de împrejurări istorice (mai ales după 1850, ideea de unificare a limbii literare era susţinută de ideea de unire politică a Principatelor). *A.P.*

transformării, complementul ~ (trecerii dintr-o stare în alta). După unele păreri, complement distinct care exprimă punctul de începere / încheiere al unei transformări – valoare inclusă în general la complementul indirect* (*Din proaspăt a devenit veşted*). *I.V.R.*

transhumanţă. Formă de păstorit patriarhal care constă în deplasarea periodică a turmelor de două ori pe an – primăvara de la şes la munte sau de la sud spre nord şi toamna în sens invers – în vederea asigurării păşunatului şi a adăpostului; nu trebuie confundată cu nomadismul, fiind cel mult un seminomadism, întrucât se bazează pe locuri preponderent fixe pentru văratic şi iernatic. **T.** practicată intens de păstorii români (protoromâni, apoi dacoromâni şi aromâni) a fost un factor important al unităţii* limbii române pe vastul ei teritoriu* şi al influenţei române* asupra limbilor învecinate. În cadrul dialectului dacoromân **t.** păstorilor ardeleni care au întemeiat aşezări în Dobrogea şi Muntenia (în Bărăgan) şi urmau drumuri tradiţionale, numiţi mocani sau ungureni de localnicii băştinaşi, explică anumite influenţe interregionale* şi existenţa unor graiuri mixte*

sau a unor insule vechi în mediu alogen*. Fenomenul **t.** și efectele ei lingvistice au fost studiate de O. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan, E. Petrovici, D. Șandru.

În evul mediu timpuriu **t.** se făcea și peste Dunăre. Pentru Peninsula Balcanică **t.** păstorilor români este atestată documentar din sec. 13–14 în Albania, Epir, Tracia și Tesalia. Păstorii dacoromâni ajungeau în peregrinările lor la nord-vest până în Moravia, iar la est frecvent până la Bug, uneori și mai departe. **T.** s-a diminuat mult în epoca modernă. *M.A.*

transilvănene, graiuri ~. Grup de graiuri dacoromâne vorbite în centrul, sudul și estul Ardealului (= Transilvania propriu-zisă, fără Crișana și Maramureș), a cărui unitate și autonomie este controversată. Majoritatea cercetătorilor (G. Weigand, S. Pușcariu, S. Pop, E. Petrovici, R. Todoran, I. Coteanu, A. Philippide, Em. Vasiliu) le repartizează la subdialectele* recunoscute, considerându-le eventual graiuri de tranziție* între acestea; alții (G. Ivănescu, Maria Marin, B. Marinescu) le consideră o arie aparte, mai puțin individualizată decât celelalte, cu predominarea particularităților de tip nordic și cu particularități comune, în special în lexic (influență maghiară și germană), cu celelalte graiuri / subdialecte din Ardeal (subdialectele crișean și maramureșean, graiul oșean), care numai după H. Tiktin ar forma împreună un subdialect ardelean. *M.A.*

tranzitiv. Sunt **t.** unele verbe predicative (*a citi cartea*), mai rar interjecții propriu-zise predicative (*iată / na cartea*) și, excepțional, prin extindere, interjecții onomatopee substitute ale unor verbe **t.** (*trosc o palmă*), adjective înrudite cu verbe **t.** (*dator bani*). Verbe dublu **t.** în dacoromână – se construiesc cu două complemente directe* în acuzativ*, necoordonabile, de regulă unul animat, iar celălalt inanimat (numit și obiect secundar) –; inventarul acestor verbe este limitat: *a anunța, a avertiza, a înștiința, a vesti; a asculta, a examina, a întreba; a învăța, a sfătui; a pofti, a ruga; a costa, a plăti; a traversa, a trece* (*Îl învăț poezia*). Verbe **t.** folosite absolut – fără complement direct exprimat, de obicei când acesta are valoare generică (*Aud bine*) ori se subînțelege din context (*Tu ai timp, dar eu nu am*). Verbe polisemantice **t.** la toate sensurile lexicale (*a citi*) sau numai la anumite sensuri (*a crește* **t.** „a îngriji, a educa; a prăsi; a cultiva plante"; intranzitiv* „a se dezvolta; a-și petrece copilăria etc."). Verbe cu regim sintactic dublu, **t.** / intranzitiv, în variație liberă, pentru același sens lexical: ambele construcții sunt admise de norma limbii literare – *a discuta ceva / despre ceva* – sau numai una dintre ele – *a schimba tactica* (literar), *de tactică* (neliterar). Unele verbe active nepronominale **t.** au diateză pasivă (*a citi*), altele nu au diateză pasivă (*a durea*).

Diferențe între dacoromâna literară și unele varietăți regionale: forma activă a verbului *a chinui* este **t.** în limba literară și intranzitivă în subdialectul bănățean (unde exprimă sensul „a se chinui") etc.

Limbile romanice, în general, și româna, în particular, conservă din latină regimul **t.** al unor verbe, cum sunt cele de percepție (*a auzi*). Instabilitatea regimului sintactic, **t.** / intranzitiv, este veche; ea se manifestă în latină, de exemplu, prin concurența dintre acuzativ și dativ* ca regim cazual al unor verbe (*credo* „cred"). La multe verbe **t.** se constată modificări diacronice ale regimului sintactic. Astfel, verbe **t.** în latină au în română regim sintactic fie intranzitiv (*a fugi*), fie dublu,

t. / intranzitiv (*Mă miră ceva, Mă mir de ceva*). Unele verbe românești **t.** (cum sunt *a durea* și alte verbe de stare) provin din verbe latinești intranzitive. Construcția verbelor dublu **t.** continuă un tipar sintactic latin vechi și popular, prezent, de asemenea, în limbile romanice occidentale. Construcția verbelor în româna veche diferă uneori de cea din limba actuală, fapt explicabil în traduceri și prin reproducerea sintaxei originalului slavon, mai rar a celui latin; verbe **t.** apar în structuri vechi intranzitive cu complement indirect în dativ (*a judeca, a crede* – ultimul, menținut astăzi cu regim de dativ în expresii populare, ca *a nu-și crede ochilor*); verbe intranzitive utilizate **t.** în limba veche (*a împărăți*); verbe dublu **t.** (ca *a învăța*) au în unele texte vechi un singur complement direct (animat) și un complement indirect în dativ sau cu prepoziție (inanimat). Vezi **tranzitivitate.** *C.S.*

tranzitivitate. Caracteristică sintactică a unor cuvinte ce decurge din sensul lor lexical și constă în compatibilitatea cu un determinant neprepozițional în acuzativ* cu funcție de complement (obiect) direct*; este un fapt de regim* sintactic. Vezi **intranzitiv, tranzitiv.** *C.S.*

tranziție, alfabet de ~. Alfabet constând în esență din alfabetul chirilic* simplificat, cu selectarea variantelor mai apropiate de alfabetul latin (de ex., *i, t*) și chiar cu unele litere înlocuite prin corespondentele lor din alfabetul latin (numărul acestora variază; mai des apar *d, e, n, z*), uneori cu inserții de cuvinte – mai ales titluri – scrise integral cu litere latine. Folosit în scrierea limbii române (= dacoromâne) între 1830 și 1860, a avut rolul de a atenua șocul introducerii ulterioare a scrierii oficiale cu alfabetul latin, deprinzând publicul românesc cu elemente ale acestuia. Creat de I. Heliade Rădulescu în Țara Românească, el a fost promovat de Gh. Asachi în Moldova și de Gh. Barițiu în Ardeal. Cu **a.t.** au fost tipărite, de ex., poeziile lui Iancu Văcărescu 1830, gramatica lui I. Golescu 1840, diverse periodice românești („Foaie pentru minte, inimă și literatură" 1838, „Dacia literară" 1840). În epocă a fost numit (alfabet) *civil* în opoziție cu scrierile religioase, care continuau să folosească alfabetul chirilic tradițional. *M.A.*

tranziție, grai (arie, zonă) de ~. Se află în regiunea geografică de contact între două (mai rar trei sau chiar patru-cinci) subdialecte în care coexistă și se interferează particularități diferite ale acestora, într-un fel de bi- sau plurilingvism dialectal. În dialectul dacoromân* sunt considerate astfel: graiurile transilvănene*; graiurile din județele Brăila, Vrancea și Buzău (cu elemente din subdialectul moldovean și din cel muntean); graiul oșean* (cu elemente din subdialectul crișean și din cel maramureșean); graiul hațegan* (cu elemente din subdialectul bănățean și din cel muntean, respectiv oltean). Controverse referitoare la caracterul de **t.** (Gr. Brâncuș) sau mixt* (M. Petrișor) al graiului din nord-vestul Olteniei. *M.A.*

trăsură de unire, vezi **cratimă.**

trecerii dintr-o stare în alta, complementul ~, vezi **transformării, complementul ~.**

triftongi. Există nouă **t.**, constituiți din vocalele *a* sau *e* și semivocalele *e̯, i̯, o̯, u̯*. În cazul a șapte **t.**, semivocalele încadrează vocala: *e̯ai̯, e̯au̯, i̯ai̯, i̯au̯, o̯ai̯, i̯eu̯, i̯ei̯*; în cazul a doi **t.**, ambele semivocale precedă vocala: *i̯o̯a, e̯o̯a*.

În latină nu existau **t.**; apariția lor constituie o inovație romanică (cf. și franceză, spaniolă), fiind legată îndeosebi de adăugarea unor mărci flexionare sau derivative vocalice unor forme care conțineau ori au dezvoltat diftongi, precum și de tendința de evitare a hiatului. Unii **t.** cu semivocale apropiate ca localizare precedând vocala s-au redus relativ timpuriu la diftongi, prin contragerea semivocalelor (*petra* > *pi̯eatră* > *piatră*). Limba română posedă cel mai bogat sistem de **t.** dintre toate limbile romanice. *L.I.R.*

trigraf. Termen folosit de unii cercetători pentru un grup de trei litere care notează un singur fonem (ultimele două litere fiind ajutătoare, fără valoare fonetică proprie). În ortografia* limbii române există în mod curent următoarele **t.**: *che* /ḱ/ și *ghe* /ǵ/ + *a, o*, în aceeași silabă (*cheamă; gheață, Gheorghe*), *chi* /ḱ/ și *ghi* /ǵ/ + *a, o, u* în aceeași silabă (*chiar, chior, chiul; ghiaur, ghiol, ghiul*) sau la sfârșit de cuvânt (*unchi; unghi*). Nu totdeauna secvențele *che, chi, ghe, ghi* reprezintă **t.** în cuvinte românești: în *chem, chin, ghem, ghindă* există digrafele* *ch* /ḱ/ și *gh* /ǵ/ + vocalele *e, i*; de remarcat deosebirea dintre *ureche*, cu digraf, și *urechea*, cu **t.** • În neologisme neadaptate se întâlnesc și alte **t.** specifice limbilor de origine: de ex., *sch* /ș/ în *schuss, tch* /č/ în *scotch*.

În unele sisteme ortografice din sec. 19 exista și alt **t.** în cuvinte românești: *sci* /ș/ + *a, o, u* (*fascia, infasciura*). Unele neologisme scrise cu **t.** străine înainte de 1953 au fost românizate prin adaptare grafică (și fonetică): *match* > *meci, schilling* > *șiling*. *M.A.*

trunchiere (scurtare). Procedeu de formare a cuvintelor care constă în eliminarea părții finale (apocopă) sau inițiale (afereză) a unui cuvânt și vizează două tipuri de formații: a) substantive comune (frecvent compuse), foarte puține adjective și numerale; b) substantive proprii nume de persoane. • În cazul tipului a. procedeul preponderent este apocopa (*circă* < *circumscripție, juxtă* s.f. < *juxtalinear* adj.) și la numerale afereza (generația '80). În cazul tipului b) se folosește atât afereza (silabelor protonice): *Veta* < *Elisaveta*, cât și apocopa: *Nicu* < *Niculaie, Magda* < *Magdalena, Reta* și *Marga* < *Margareta*. • Prin **t.** de tipul a) se obțin cuvinte mai economice din punct de vedere fonetic: *bac* < *bacalaureat* (ambele < fr.), *balon* < *balonzaid* (< germ. *Ballonseide (Mantel)*, *grep* < *grepfrut* (engl. *grape-fruit*), *mate* < *matematici, prof,-ă* < *profesor, -oară*. Formațiile acestea, unele dintre ele apărute în limbaje speciale (elevi, studenți, militari), sunt folosite în limbajul colocvial. În această categorie pot fi încadrate și **t.** unor compuse cu prefixoide* ca: *radio* (aparat, societate) < *radioreceptor, radiodifuziune, taxi* < *taximetru* (împrumutate din franceză și italiană, respectiv franceză), folosite în limba standard. Unele dintre aceste cuvinte se află în stadii mai mult sau mai puțin avansate de adaptare morfologică: *radioul,-uri, grepul,-uri, proful,-a*. • Formațiile de tipul b), reprezentate prin hipocoristice*, își au originea în limbajul afectiv. Sunt formate de la numele de bază (*Dinu* <*Co(n)standin, Ema* < *Emanuela, Gina* < *Georgina, Mia* < *Maria*) sau de la diminutive (*Ghiță* < *Gheorghiță, Pache* < *Filipache, Milica* < *Emilica, Nuța* < *Elenuța*). Sunt la rândul lor diminutivate: *Grig* > *Griguță, Nelu* > *Neluțu, Sandu* > *Sănduc(u)*. Mai rar sunt trunchiate cu pierderea bazei hipocoristicului diminutivat: *Uțu, Ica, Ică*. Unele nume trunchiate sunt dezvoltate prin atașarea sufixului *-i* (notat și *-y*) împrumutat din limbile apusene:

Costi (< *Co(n)stantin*), *Mity* (< *Mitu* < *Dumitru*), *Gabi* (< *Gabriel, -a*), *Nuți* (< *Elenuța, Anuța*).

Procedeul formării hipocoristicelor e vechi în română (ca și, în general, în limbile cu care a avut și are contact româna), a fost și este foarte productiv. Formațiile cu sufixul *-i*, răspândite inițial numai în mediul orășenesc, se extind în limba contemporană și în mediul rural și sunt din ce în ce mai frecvent folosite. *L.V.*

turcă (~ osmanlie), influență ~. S-a manifestat asupra dacoromânei, aromânei și meglenoromânei. Turcii au pătruns în Peninsula Balcanică în sec. 14. După cucerirea statelor balcanice, țările române au intrat sub suzeranitatea Imperiului Otoman, ceea ce a dus la stabilirea unor relații directe și îndelungate (sec. 15–19) între români și turci. Româna este singura limbă romanică cu relații directe și îndelungate cu turca; celelalte limbi romanice au împrumutat numai câteva cuvinte pentru realități ale Imperiului Otoman (it., fr. *aga*, sp. *agá*; it., fr. *caftan*, sp. *caftin*; it., sp. *visir*, fr. *vizir*). Datorită contactului îndelungat cu turcii, româna a împrumutat cuvinte din epoca veche și medie a limbii turce; în română sunt două straturi de cuvinte turcești: unele vechi (sec. 15–17), devenite uneori populare, și altele mai noi, din epoca fanariotă, dispărute o dată cu epoca respectivă. Pentru elementele din prima grupă există uneori anumite dificultăți în distingerea elementelor turcești de cele preosmanlii (cumane), datorate existenței unui fond comun de cuvinte cu forme și sensuri apropiate (*cioban, dușman*). • În dacoromână influența cea mai evidentă în lexic, cu termeni pentru casă și locuință (*balama, dulap, dușumea, geam, tavan*), mâncăruri (*baclava, cafea, ciulama, ciorbă, ghiveci, halva, musaca, pilaf, sarma, telemea*), floră și faună (*bamă, dovleac, dud, zambilă; bursuc*), comerț (*para, raft, tejghea*), însușiri, de obicei peiorative (*ageamiu, babalâc, fudul, lichea, șiret, tembel, zevzec*), noțiuni abstracte (*berechet, belea, bucluc, chef, hal, hatâr, huzur, naz*). Împrumuturi prin omiterea unuia dintre elementele sintagmei turcești concomitent cu preluarea sensului întregii sintagme de către elementul rămas: *iatac* < *yatak* [*odası*] [*yatak* „culcuș, pat", *oda* „cameră", deci „cameră de culcat"], *bidinea* < *badana* [*fırçası*] [*badana* „zugrăvit, spoit"], *fırça* „perie", deci „perie de zugrăvit"]. În vocabularul reprezentativ* 18 cuvinte turcești (= 0,69%): *cazan, cântar, chef, chior, cioban, ciomag, dușman, geam, murdar, perdea, sobă, tutun* etc. Unele (14) apar și în fondul lexical principal*: *cântar, chef, chior, ciomag, dușman, murdar* etc. În plus, *chirie, moft, a tăbăci* apar numai în fondul principal lexical. Multe turcisme ieșite din uz au fost înlocuite cu termeni apuseni (*caldarâm, dugheană, geambaș*); altele s-au degradat semantic (*marafet* „știință, artă" > „metodă ingenioasă" > „complicație inutilă", *pehlivan* „erou" > „luptător de circ" > „escroc"). Unele cuvinte turcești sunt răspândite numai în Moldova (*dugheană*), acolo unde se păstrează uneori mai bine forma etimologică (*tiutiun*, față de *tutun*). Multe cuvinte turcești s-au răspândit din Muntenia și Moldova în Transilvania și Banat, unde nu s-a împrumutat nici un cuvânt direct din turcă. În Banat, unele elemente turcești au intrat prin filieră sârbă (*baș, ortac*). Multe cuvinte turcești au pătruns prin filieră neogreacă, bulgară, sârbă și de aceea uneori este aproape imposibilă precizarea sursei sau poate fi vorba de o etimologie multiplă*. Prin turcă au pătruns cuvinte arăbești-persane, grecești. Împrumutate din

turcă sunt sufixele *-giu* (*pomanagiu, reclamagiu*), *-iu* la nume de culori (*vișiniu, ruginiu*) *-lâc* (*avocatlâc, crailâc*), puțin productive cu excepția lui *-iu*. • În meglenoromână și aromână **i.t.** este mai puternică; meglenoromâna este dialectul cu cel mai mare număr de împrumuturi turcești proporțional cu celelalte elemente străine, iar în aromână **i.t.** ocupă locul al doilea după influența greacă. Pe lângă cuvintele existente și în dacoromână (*baclava, cazan, cearșaf, chiftea, dulap*), dar cu fonetisme specifice în aromână și meglenoromână unele specifice (ar. *adéte* „obicei“, *čaré* „mijloc, remediu“, *câsâbă′* „oraș“, *filean* „cutare“, *mirake* „dorință“, *săhat* „ceas, oră“, *turlie* „fel, mod“; mr. *băfčă* „grădină“, *de(l)mi* „deoarece“, *ăsáp* „socoteală“). În meglenoromână multe adverbe de mod (*angăc* „abia“, *birda* „din nou“, *iĉ* „deloc“). În aromână sufixele *-ği*, *-lik′e* puțin productive: *cosaği* „cosaș“, *măγerğí* „bucăreasă“ (gr. *μάγειρος* „bucătar“); (*cărbunarlik′e* „cărbunărie“ < *cărbune*), *pădurlâk′e* „pădure întinsă“ (< *pădure*). În meglenoromână *-lọc* mai productiv: *cuscurlọc* „cuscrie“, *drăclọc* „drăcie“, *furlọc* „hoție“, *măgărlọc* „măgărie“. Împrumut din turcă desinența aromână de plural *-lar′* (*pășă – pășălar′*), neproductivă. • Cuvintelor turcești de origine arabă le corespund uneori aceleași cuvinte în celelalte limbi romanice (*giuvaier*: sp. *aljófar*; *hanger*: sp. *alfange*, it. *cangiar(r)o*; *maramă, năframă*: it. *macramé*; ar. *filean*: sp. *fulano*). *M.S.*

Ț

țigănească, influența ~. S-a manifestat asupra lexicului dacoromân. Țiganii, populație originară din nord-vestul Indiei, vorbind o limbă indo-europeană, au pătruns în centrul Europei în sec. 9–14. Au practicat diverse meserii (fierari, căldărari, aurari, geambași, cântăreți, vânzători ambulanți) care i-au pus în contact cu populațiile din țările române. Aceasta a dus la o influență reciprocă între limba țigănească și română. Cuvintele țigănești aparțin argoului (*a cardi* „a lovi", „a fura", *a dili* „a lovi, a fura", *mandea* „subsemnatul", *lovele* „bani", *molan* „vin", *a panghi* „a fura", *a soili* „a dormi", *șucar* „frumos"), argoului și limbajului familiar (*biștar, gagiu, a gini, a mardi* „a bate", *matol* „beat", *mișto, a paradi, a pili*) sau sunt familiare (*baftă, barosan*). Unele au o răspândire regională (*bangău* „strâmb", *beșăl* „odihnă, repaus"). Există și toponimice formate mai ales de la termenul *rom* (*Roma, Romana, Romeiul, Romești*). Câteva cuvinte de origine țigănească au multe derivate: *gagiu (gagică, gagic, gagel, a se gacicări, gagicăreală)*. Nici un cuvânt țigănesc în vocabularul reprezentativ*. Unele cuvinte atribuite **i.ț.** pot fi explicate prin română: *caro* „a fugi" poate fi și imperativ de la *a o căra*. • Cuvintele țigănești existente în română au pătruns și în alte limbi romanice (*baros*: sp. *bari*, *bulan*: sp. *bulo*, *ciordi*: it. *ciori*, *gagiu*: it. *gaggio*, pg. *gajo*, *lovele*: fr. *louvé*, *mandea*: sp. *manda*, *șuriu*: fr. *chourin (surin)*, sp. *churi*). • Sunt adaptate la sistemul românei: cele terminate în *-o* primesc *-ău* (*călău, giuglău*), *-i* (*baroi, garoi*) sau *-os* (*baros, mangalos*), adjectivele în *-o* accentuat (masculine) și *-i* (feminine) primesc terminația *-iu* (*puriu*). Alternanța *č* / *ș*, *ğ* / *j* datorită unor particularități dialectale țigănești (*ciuriu* / *șuriu*, *giuvale* / *jugale*). Verbele de origine țigănească se formează de la participiu (*a cardi, a ciordi, a cordi, a dili, a hali*). Despre **i.ț.** au scris: Al. Vasiliu, Al. Graur, Vl. Drimba, A. Juilland, A. Avram. *M.S.*

țințari. Denumire dată vorbitorilor dialectului aromân* de către sârbi, intrată și în antroponimia aromânilor (*Țânțar*), după o particularitate fonetică a lor: frecvența africatei *ț* < *č* (poate chiar de la ar. *ținți* < lat. *quinque*). În dacoromână, prin etimologie populară, etnonimul-poreclă are uneori varianta *țânțari*. *M.A.*

U

ucraineană, influență ~. S-a exercitat asupra dacoromânei. Contactul dintre români și ucraineni a început în sec. 12–13 (după unele păreri, în sec. 11–12) în Maramureș și nordul Transilvaniei (ucrainenii s-au stabilit în vechea Rusie subcarpatică) și continuă până în zilele noastre, atât în România (mai puternic în Bucovina, nordul Moldovei, colonii de ucraineni, și în Maramureș), cât și la vorbitorii români din Ucraina. Elementele ucrainene uneori greu de distins de cele rusești: *arșin* „unitate de măsură pentru lungime", *babă* „pelican", *băbuică* „vâslă", „ramă", *boroană, scripcă* pot fi ucrainene sau din rusă, sau de cele poloneze (*hatman, șleahtă, polonic, povidlă*). Unele cuvinte cu etimologie multiplă*, din ucraineană și din alte limbi (*barabulă, chișleag, harbuz, scrin*). **I.u.** mai puternică în lexic, în domenii variate: obiecte casnice (*balercă, horn, prostire*), muzică (*bandură, drâmbă*), îmbrăcăminte (*cațaveică, ciubotă*), unelte agricole (*hreapcă*), faună (*buhai, hulub*), floră (*hrib, rostopască*), alimentație (*borș, bujeniță, halușcă*). În vocabularul reprezentativ* un singur termen (*calic*); probabil și *toropi*, dacă se acceptă originea ucraineană. Toponime ucrainene în *-ăuți* (*Cernăuți, Rădăuți*), echivalente ale celor românești în *-ești*, precum și alte toponime (*Hârlău, Putna, Voroneț*). • Cele mai multe cuvinte ucrainene sunt regionale (*balie, cațaveică, ciubotă*); unele apar numai în Regiunea Transcarpatică și în Bucovina din Ucraina (*covali* „fierar", *sicică* „nutreț tocat"). Presupusă **i.u.** asupra foneticii subdialectului maramureșan (pronunțarea dură a africatelor *č, ğ*) și a graiului oșean (*l* velar). *M.S.*

umplutură, cuvinte de ~. Subtip de cuvinte / construcții incidente. Fenomen lexical negramaticalizat, specific comunicării orale. În literatură folosite ca procedee ale oralității. Marchează în planul limbii procese psihologice care însoțesc codificarea lingvistică: ezitarea (*Vreau, va să zică, să te rog ceva*), căutarea termenului potrivit (*Prietenul meu, în fine, cunoștința mea poate să te ajute*), accentuarea ideii (*Ai picat, cum s-ar zice*), atenuarea unor elemente anterioare (*Ai scris groaznic, mă rog, nu tocmai bine*), pregătirea interlocutorului pentru ceea ce urmează în enunț (*Eu am încredere în tine, înțelegi, dar, nu pot să-ți dau ce-mi ceri...*), empatizare cu interlocutorul (*Bine, soro, așa ne-am înțeles?; Spune și tu, acolo, ceva*), ticuri verbale etc., exprimând, în același timp, afecte (iritare, nerăbdare, reproș, indignare) în strânsă

legătură cu sensul enunțului în ansamblu și cu contextul de comunicare; particule cu rol pragmatic. **C.u.** sunt desemantizate și nu îndeplinesc funcție sintactică de parte de propoziție. Pot apărea în orice loc din enunț. • Provin din substantive în vocativ (*soro, frate, doamne*), interjecții (*ei!, aș!, zău!, zău așa!*), adverbe și locuțiuni adverbiale (*acolo, mă rog, în fine*), foste propoziții (*care va să zică, mă-nțelegi, cine știe?, cum s-ar zice, putem spune*); în ticurile verbale orice cuvânt poate dobândi statut de **c.u.**

Sporadic înregistrate în gramaticile latine. Fenomen comun tuturor limbilor romanice; diferențele de la o limbă la alta vizează inventarul de termeni, oricum deschis, și funcțiile discursive. *A.Ș.*

unipersonale, verbe ~. Clasa – făcând parte din aceea mai generală a verbelor defective* – include verbele impersonale*, dar și pe cele cu agent nonuman, animal (*a oua*) care pot avea doar forme de pers. 3 (singular sau singular și plural). • Caracterul **u.**, definit formal, este mai puțin interpretabil decât cel impersonal. Subclasele cele mai importante de **v.u.** sunt cele „meteorologice" (*a ploua, a ninge*), modale (*a trebui, a se cuveni*), de senzații și sentimente (*a durea, a tihni*), cele care indică raporturi abstracte (*a consta, a rezida*) și acțiuni nonumane (*a izvorî*); ultimele, cel puțin, pot totuși căpăta forme de pers. 1 și 2 în folosiri metaforice. • Se poate vorbi de verbe intrinsec **u.** și de verbe care devin **u.** doar la anumite sensuri sau în construcții sintactice date (vezi **impersonale, verbe ~**). • Verbul *a trebui* primește forme de plural, prin acordul prin atracție cu subiectul tematizat al verbului dependent (*Ei trebuiesc să facă*). La imperfect, perfect simplu și compus și la viitor sunt acceptate formele de pers. 3 plural (*Ei trebuiau / trebuiră / au trebuit / vor trebui să se vadă*), dar sunt considerate greșite cele de pers. 1 și 2 plural: *Noi trebuiam să venim; Voi trebuiați să vorbiți.* Verbul este mai ales impersonal, construit cu substantiv sau substitut (*Îmi trebuie un dicționar*), dar poate avea și subiect gramatical de pers. 1 și 2: *Mie nu-mi trebuiți.* *R.Z.*

unitate. U. este o caracteristică recunoscută a limbii române atât în sensul ei larg, incluzând cele patru dialecte, cât mai ales în sensul ei restrâns la dialectul dacoromân. Această **u.**, calificată adesea drept surprinzătoare / uimitoare, nu trebuie înțeleasă ca omogenitate absolută, monolitică; deși relativă, întrucât se manifestă în varietate, **u.** limbii române este remarcabilă în comparație cu alte limbi europene și în primul rând cu celelalte limbi romanice. • Chiar în sensul ei larg, „limba română ca limbă istorică este […] mai unitară decât alte limbi romanice: mult mai unitară decât limba istorică italiană […], mai unitară decât franceza și cel puțin la fel de unitară ca spaniola istorică" (E. Coșeriu), căci „Tot ceea ce deosebește limba română, pe de o parte, de limba latină și, pe de alta, de celelalte limbi romanice, e comun celor patru dialecte" (S. Pușcariu). Principalele trăsături care denotă **u.** limbii române în sens larg sunt în fonetică: confuzia între lat. *ŭ* și *ū* (> *u: musca* > dr., mr. *muscă*, ir. *muskẹ*), cu foarte puține excepții, comune și ele (*autumna* > dr., ar., mr. *toamnă*, ir. *tomnẹ*); confuzia între lat. *ĭ* și *ē* (> *e; lĭgo* > dr., ar., mr., ir. *leg*; *trēs* > dr., ar., mr., ir. *trei*); diftongarea lat. *ĕ* accentuat (> *i̯e*) în silabă deschisă și închisă (*medium* > dr. *miez*, ar. *ńedz*, mr. *ńez*, ir. *ml'ez; fervo* > dr. *fierb*, ar. *h'erbu*, mr. *i̯erb*); metafonia vocalelor accentuale *e* (> *e̯a*, apoi uneori *ẹ*) și *o* (> *o̯a*, *ọ*) sub

influența vocalelor următoare *a* și *e* (*lĭgat* > dr., ar., mr. *leagă*, ir. *lęgę*; *noctem* > dr. *noapte*, ar., mr. *noapti*, ir. *nopte*); închiderea vocalelor urmate de lat. *-n-* sau de consoane nazale implosive – *a > ă (> î, ǫ), e > i (î), o > u* (*lana* > dr. *lână*, ir. *lărę*, mr. *lǫnă*; *uenit* > dr. *vine*, ar. *yini*, mr. *vini*, ir. *vire*; *bonus* > dr., mr. *bun*, ar. *bunu*, ir. *bur*; *canto* > dr. *cânt*, ar., ir. *căntu*, mr. *cǫnt*; *dente* > dr., ar., ir. *dinte*, mr. *dinti*; *monte* > dr., ar., ir. *munte*, mr. *munti*); închiderea vocalelor pretonice lat. *a > ă, o > u* (*barbatus* > dr., ar., mr. *bărbat*, ir. *bărbât*; *dominica* > dr., ar., mr. *duminică*, ir. *dumirekę*); închiderea vocalelor neaccentuate finale *a > ă, o > u* (*casa* > dr., ar., mr. *casă*, ir. *căsę*; *afflo* > dr., ar., mr. *aflu*, ir. *åflu*); afonizarea și chiar dispariția lui *i* și *u* neaccentuați finali (*lupi* > dr., ar. *lup*^{i}, mr., ir. *lup*; *lupus* > dr., ar., mr., ir. *lup*); numeroși diftongi; accent liber cu rol fonologic (*cấntă* ind. prez. ~ *cântắ* pf.s.); păstrarea oclusivelor surde intervocalice și a lui *-s-* lat. (*focus* > dr., ar., mr., ir. *foc(u)*; *caput* > dr., mr. *cap*, ar. *capu*, ir. *cåp*; *totus* > dr., ar., mr., ir. *tot(u)*; *casa* > dr., ar., mr. *casă*, ir. *cåsę*); dispariția lat. *b* și *v* intervocalici (*caballus* > dr., ar., mr. *cal*, ir. *că*; *ouis* > dr., ar. *oaie*; mr. *uaie*, ir. *oi̯e*), cu excepția, comună, a lui *-b-* din lat. *habere* (> *-v-*: dr. *avere*, ar. *aveare*, mr. *veari*, ir. *avę*); rotacizarea lat. *l* intervocalic (*mola* > dr., ar., mr. *moară*, ir. *morę*), dar *-ll-* > *u̯* (*stella* > dr. *stea(uă)*, ar. *steauă*, mr. *stęuă*, ir. *stęvu*) sau *l* (*callis* > dr., ar. *cale*, mr. *cali*, ir. *căle*); palatalizarea și africatizarea oclusivelor velare și, în anumite condiții, a celor dentale latinești + *e, i* (*c* și *t* > *č* și *ț*: *caelum* > dr. *cer*, ar. *țeru*, mr., ir. *țer*; *facia* > dr., ar., mr. *față*, ir. *fâțę*; **fetiolus* > dr. *fecior*, ar. *fičoru*, mr. *fičor*, ir. *fițor*; *titia* > dr., ar. *țâță*, mr. *țǫtă*, ir. *țițę*; *g* și *d* > *ğ* și *ḑ*, deveniți uneori *j*, respectiv *z*: *generum* > dr. *ginere*, ar. *dzinire*, mr. *ziniri*, ir. *ziner*; *deorsum* > dr., mr. *jos*, ar. *ğos*, ir. *zos*); tratamentul lat. k^w, g^w + *e, i* identic cu cel al lat. *c, g* (*cinque* > dr. *cinci*, ar. *ținți*, mr. *ținț*, ir. *činč / ținț*; *sanguem* > dr. *sânge*, ar. *sândzi*, mr. *sǫnzi*, ir. *sănze*); transformarea lat. k^w, g^w + *a* > *p, b* (*aqua* > dr., ar., mr. *apă*, ir. *åpę*; *lingua* > dr., ar., mr. *limbă*, ir. *limbę*); păstrarea lat. *bl-, pl-, fl-* (**blastemo* > dr. *blestem*, ar., mr. *blastim*; *plenus* > dr., ar., mr. *plin*, ir. *plir*; *flore* > dr., ar. *floare*, mr. *floari*), dar palatalizarea lat. *cl, gl* (> *cl', gl'*, apoi, în dr., *ḱ, ǵ*: *clamo* > dr., *chem*, ar., mr., ir. *cl'em*; **glemus* > dr. *ghem*, ar., mr., ir. *gl'em*; *includo* > dr. *închid*, ar., ir. *ăncl'id*, mr. *ancl'id*; *ingluto* > dr. *înghit*, ar. *(ă)ngl'it*, mr. *(a)ngl'it*); transformările grupurilor consonantice lat. *gn* > *mn* (*lignum* > dr., mr. *lemn*, ar. *lemnu*, ir. *lęmnę*), *ks* > *ps* (*coxa* > dr., ar. *coapsă*), *kt* > *pt* (*lacte* > dr. *lapte*, ar., mr. *lapti*, ir. *låpte*); metateza lui iot precedat de labială (**cubium* > dr., mr. *cuib*, ar. *cuibu*, ir. *cul'b*); dispariția consoanelor finale latinești, inclusiv a lui *-s*, căruia îi corespunde *-i* în câteva monosilabe (*nos* > dr., ar., mr., ir. *noi*; *tres* > dr., ar., mr., ir. *trei*). În morfologie: conservarea genului neutru, reorganizat, cu specificul formal al identității cu masculinul la singular și cu femininul la plural; modul de formare a pluralului la substantive și adjective (desinență specifică de feminin plural *-le*; desinențe comune cu italiana m. *-i*, f. *-e* și n. *-uri* < lat. *-ora*); conservarea unei flexiuni cazuale (forme de genitiv-dativ singular feminin < dativ latin; vocativ singular masculin); alternanțe fonetice și cumul de mărci (hipercaracterizare*); articolul hotărât postpus și declinare articulată; articolul demonstrativ; articolul posesiv; comparativ cu *mai*; modul de formare a numeralelor cardinale (11–19: unitate + *spre* < lat. *super* +

zece – tip *doisprezece*) și a celor ordinale (articol posesiv + numeral cardinal articulat – *al doilea*); flexiunea pronumelor personale (de ex., formele accentuate de acuzativ < lat. **mene*, **tene*) și dativul posesiv; desinență de f.-n. pl. *-le* la pronumele posesiv (*mele*); conservarea celor patru conjugări; desinența verbală *-i* pentru pers. 2 sg. la majoritatea timpurilor, cu excepția perfectului simplu (și a mai mult ca perfectului în dacoromână); conjunctiv cu *să* < lat. *si*; indicativ prezent și conjunctiv prezent cu *-ez* la conj. 1 și *-esc* la conj. 4; perfect compus cu „a avea" < lat. *habere* la toate verbele; viitor cu „a vrea" < lat. *uolere*; reflexivul pasiv; formele *am* 1 sg. și *are* 3 sg. ind. prez. În sintaxă: restrângerea folosirii infinitivului, înlocuit cu conjunctivul; extinderea folosirii conjuncției *să* < lat. *si* în subordonare; subiect (pronominal) inclus; dublarea complementului direct și indirect prin forme neaccentuate ale pronumelui personal; ordinea cuvintelor și corespondența timpurilor relativ libere. În formarea cuvintelor: derivare sufixală bogată. În lexic: cuvinte latinești păstrate numai în română: *a(d)sterno, lingula*; sensuri specifice la *anima, tener*; cuvinte latinești panromanice absente numai din română înlocuite de obicei cu același cuvânt, latinesc sau nelatinesc, în toate dialectele – *grandis: mare* (lat.), *ploro: plango* (lat.); *centum: sută* (sl.); substrat trac (dac), cu elemente comune – *baci, cătun, copac, moș, sâmbure, țap*; absența unei influențe germanice (controverse cu privire la un număr infim de cuvinte); influență (superstrat) slav(ă), cu un fond comun de cuvinte și afixe lexicale – *babă, coasă, nevastă, a plăti, slab*, prefixul *ne-*, sufixul *-iță*, manifestată și în unele sectoare ale structurii gramaticale, mai puțin prin împrumuturi și mai mult prin întărirea unor categorii latinești slăbite. Pe lângă asemănările generale dintre cele patru dialecte în ansamblul lor, există unele asemănări între două sau trei dialecte și diverse asemănări parțiale între graiuri ale unor dialecte diferite (vezi **dialecte**). Trăsăturile comune nu sunt toate moștenite, iar inovațiile comune nu datează toate din perioada de dezvoltare comună (protoromâna), ci printre ele există și inovații paralele ulterioare, de exemplu desinența *-m* la imperfect 1 sg. sau palatalizarea labialelor. **U.** românei în sensul larg este dată de asemănările de profunzime din evoluția fonetică, structura gramaticală și vocabularul fundamental; chiar dacă înțelegerea reciprocă nu e posibilă decât parțial, asemănările sunt evidente și pentru nespecialiști. • În ce privește dialectul dacoromân, identificat cu limba română în sens restrâns, **u.** este, firesc, mai mare și ea se constată atât la nivelul limbii populare, ca **u.** a graiurilor (vezi **dacoromân**), cât și la nivelul limbii literare*, ca **u.** de cultură. La ambele niveluri **u.** a cunoscut perioade de regres, adică de divergență / diversificare (începând cu constituirea graiurilor și a subdialectelor, respectiv cu promovarea lor în limba literară) și altele de progres, adică de convergență sau unificare (prin influențe interregionale*, prin unificarea limbii literare supraregionale și prin influența ei asupra graiurilor). Această **u.** surprinde dat fiind că până în perioada modernă (sec. 19–20) teritoriul de răspândire a dialectului dacoromân a fost divizat în formații statale diferite, proprii sau subordonate unora străine; nici granițele politice (și ele cu detalii semnificative: domnitorii din Țara Românească și Moldova au avut posesiuni în Ardeal), nici aparentele obstacole geografice (Munții Carpați sau ape mari ca Dunărea, Prutul) nu au împiedicat însă niciodată contactele permanente, relațiile economice și

culturale între toate țările / provinciile românești, ceea ce se reflectă în noncoincidența ariilor dialectale cu acestea (principalele subdialecte, moldovean și muntean, au prelungiri considerabile în Ardeal); factori importanți ai **u.** de limbă au fost transhumanța*, organizarea feudală târzie și relativ laxă, care a permis diverse migrații individuale și colective, și circulația interzonală a culturii (manuscrise, tipărituri, agenți). **U.** lingvistică, evidențiată și de glotonimul* comun *român*, a fost conștientizată de timpuriu și a favorizat conștiința **u.** etnice, conferind ulterior limbii un rol fundamental în afirmarea **u.** naționale. În perioada veche, **u.** limbii a fost nu numai teritorială, ci și socială, boierii nedeosebindu-se de țărani în felul de a vorbi, dar spre sfârșitul acestei perioade și mai ales după ea, în perioada premodernă și modernă, **u.** lingvistică a fost în parte afectată pe plan social, mai cu seamă în lexic, de diferențieri de natură culturală, inclusiv de adoptarea de către clasa stăpânitoare a unor mode lingvistice străine (jargonul* grecizant din timpul domniilor fanariote, apoi cel franțuzit) și în special de procesul de reromanizare* în același timp. Influențele lingvistice diferite au creat și unele deosebiri pe plan teritorial. Două evenimente politice au avut atât premise, cât și consecințe majore în direcția întăririi **u.** lingvistice: Unirea Principatelor din 1859 și Marea Unire din 1918; unionismul politic a fost permanent însoțit (pregătit și sprijinit) de cel cultural și lingvistic. În sec. 19 are loc un proces continuu și conștient de unificare a limbii literare, în beletristică (deosebirile dintre edițiile unor opere ale moldoveanului C. Negruzzi și ale munteanului Gr. Alexandrescu sunt elocvente pentru eliminarea regionalismelor*), în publicistică și în știință. În perioada interbelică s-au făcut progrese rapide în acest sens. După al doilea război mondial, în regiunile desprinse din România și înglobate în fosta U.R.S.S. s-a înregistrat un vizibil regres în privința **u.**, dar în esență ea a fost menținută și treptat au fost învinse încercările de diversificare artificială. Vezi **„moldovenească, limbă“ ~.** *M.A.*

uniunea lingvistică balcanică (liga lingvistică balcanică). Grupare areală a limbilor albaneză, bulgară, macedoneană și română, eventual și neogreacă și sârbo-croată, care, fără a fi direct înrudite între ele, cu excepția celor trei limbi slave (toate sunt însă indo-europene!), au o serie de trăsături comune (afinități sau concordanțe, convergențe) – numite uneori *balcanisme** –, datorate substratului identic sau numai asemănător, influențelor suferite în comun și influențelor reciproce, explicabile prin relațiile seculare – mergând până la conviețuire – ale popoarelor respective, cu vorbitori adesea bilingvi și trilingvi; roluri deosebite sunt atribuite elementului grecesc (elenizării) și celui latinesc (romanizării, latinei dunărene și chiar preromânei: E. Coșeriu). Epitetul *balcanic* aplicat acestor limbi se bazează pe faptul că ele se vorbesc în (sau și în) Peninsula Balcanică, dar nu există identitate între situarea în această zonă a Europei și apartenența la **u.l.b.**: pe de o parte, nu toate limbile din Peninsula Balcanică intră în **u.l.b.** (se exclud, de ex., armeana, iudeospaniola, maghiara, slovena și turca, iar înseși neogreaca și sârba au o poziție marginală), iar, pe de altă parte, **u.l.b.** depășește teritoriul Peninsulei Balcanice, din moment ce include limba română, pentru care această referință geografică nu este decât parțial valabilă (prin dialectele sud-dunărene). Existența unor asemănări între limbi balcanice a fost

relevată mai întâi de B. Kopitar, începând din 1829, apoi de A. Schleicher, Fr. Miklosich, H. Schuchardt și G. Weigand; sistematizarea observațiilor într-o „lingvistică balcanică“ a fost făcută de Kr. Sandfeld în 1926 / 1930, iar conceptul de **u.l.b.** a fost creat și lansat de N.S. Trubetzkoj și R. Jakobson, în 1928, ca ilustrare a conceptului general de „uniune (sau ligă) lingvistică“ (germ. *Sprachbund*). Contribuții românești: Al. Graur, Al. Rosetti. Diverse controverse în legătură cu conceptul însuși, cu limbile recunoscute în grupare (accepții largi și accepții restrânse ale **u.l.b.**) și cu trăsăturile admise ca definitorii, care uneori nu se întâlnesc în toate limbile din **u.l.b.** (dar se consideră relevante dacă apar în trei limbi neînrudite direct sau chiar numai în două asemenea limbi care nu se află în contact nemijlocit) sau nu au în toate același statut din punct de vedere sincronic sau / și diacronic (din ultimul punct de vedere este necesară distincția între balcanismele primare și cele secundare). În ultimul timp se încearcă identificarea unui tip* balcanic (E. Lewy, G. Reichenkron, V.T. Birnbaum, B. Havránek, V. Civ'jan, Vl. Skalička). Principalele trăsături de structură ale **u.l.b.** sunt considerate postpunerea articolului hotărât (albaneză și română; situație specială în bulgară, macedoneană), confuzia cazurilor genitiv și dativ (albaneză, bulgară, macedoneană, neogreacă, română), formarea numeralelor cardinale de la 11 la 19 după modelul „unitate“ + prepoziția „peste“ + „zece“ (albaneză, bulgară, macedoneană, română, sârbo-croată), formarea viitorului cu auxiliarul „a vrea“ (albaneză, bulgară, macedoneană, neogreacă, română, sârbo-croată), tendința de înlocuire a infinitivului cu conjunctivul (mai accentuată în bulgară, macedoneană și neogreacă, mai slabă în albaneză, română și sârbo-croată), construcții diferite la propozițiile completive declarative și la cele finale (albaneză, bulgară, macedoneană, neogreacă, română). Există, de asemenea, balcanisme lexicale (cuvinte, afixe, sensuri calchiate) și frazeologice. S-a susținut și existența unor concordanțe fonetice referitoare la prezența sau evoluția unor sunete și mai ales la prozodie (accent și intonație). Trăsăturile **u.l.b.** au fost adesea exagerate, incluzându-se printre ele fenomene cu un grad redus de asemănare ori răspândire sau / și cu explicații diferite. În orice caz, în ce privește limba română fenomene ca existența vocalei centrale *ă*, dublarea complementului direct și a celui indirect prin pronume personale (și reflexive) neaccentuate sau folosirea pronumelor personale (și reflexive) neaccentuate la așa-numitul dativ posesiv – atribuite de unii cercetători **u.l.b.** – se explică prin factori interni, având paralele romanice; contextul balcanic a putut, cel mult, să favorizeze aici un proces evolutiv romanic în esența lui. *M.A.*

uniunea lingvistică carpatică (liga lingvistică carpatică). Grupare areală a unor idiomuri (limbi în ansamblul lor sau numai dialecte / graiuri) vorbite în jurul Munților Carpați, eventual într-un spațiu mai larg carpato-danubian (cu referire la Dunărea mijlocie și inferioară). Considerată de unii cercetători o prelungire nordică a uniunii lingvistice balcanice*, cu care are elemente comune, iar de alții o grupare autonomă. În componența **u.l.c.** a fost inclus un număr variabil de idiomuri de origine diferită – indo-europeană și fino-ugrică – și anume: ucraineana, polona, slovaca, bulgara (?), maghiara și germana din Ardeal și româna (între care se caută elemente comune existente în cel puțin patru idiomuri); după cum se

observă, patru dintre acestea sunt direct înrudite genealogic, fiind limbi slave (din ramuri diferite: de est = ucraineana, de vest = polona și slovaca, de sud = bulgara), iar bulgara și româna sunt incluse și în altă grupare areală, uniunea lingvistică balcanică. Mai nou și mai controversat decât conceptul de uniune lingvistică balcanică, cel de **u.l.c.** a fost creat, pe la jumătatea sec. 20, și promovat de slaviști ca S.B. Bernștein, Jan Czekanowski, A. Vašek, A.M. Rot. El se bazează în mare parte pe prezența în Carpații nordici a elementelor lexicale vechi „valahe", legate în special de păstoritul alpin (vezi **română, influență ~**) și explicate cel mai adesea prin substratul trac. Elementele carpatice (numite și *carpatisme*) sunt mai ales lexicale de tipul celor corespunzătoare rom. *brânză, cheag, cir, coraslă, merinde, țap*, incluzând și semantisme sau frazeologisme de tipul corespondentelor rom. reg. *cade ploaie* „plouă", mult mai puține și mai discutabile fiind cele gramaticale (de ex., palatalizarea dentalelor). Multe elemente considerate carpatisme se confundă cu unele balcanisme*. Pe lângă rezervele provocate de imprecizia generală a conceptului, atragerea limbii române ca membră (și) a **u.l.c.** este greu de acceptat, toate trăsăturile relevate până acum având alte explicații mai plauzibile (romanice, balcanice sau influențe bilaterale prin contacte cu câte o singură limbă). *M.A.*

urbanizare (romană). Proces caracteristic tuturor provinciilor romane (cu excepția celor din Orientul elenistic, unde centre urbane puternice, *póleis*, existau înaintea cuceririi romane), constând în înființarea, în scop administrativ, militar sau economic, a unor orașe, populate la început de către cetățenii romani implantați în provincie, la care se adăugau ulterior autohtoni, cu sau fără cetățenie romană. Cele mai multe erau întemeiate în apropierea sau chiar pe teritoriul unor așezări rurale (*uici, pagi*) sau urbane (*oppĭda, ciuitātes)* anterioare cuceririi romane și preluau, de obicei, numele acestora. Apogeul **u.** Imperiului a fost atins către mijlocul secolului 2 d.Hr. (ceea ce coincide cu perioada romanizării* Daciei), când numărul orașelor romane ajunsese la aproximativ 2 000. Noile orașe au fost dotate cu amenajări edilitare și culturale diverse (aducțiuni de apă, străzi pavate, edificii comerciale, teatre, biblioteci, temple, școli etc.), devenind astfel centre de atracție pentru autohtoni, care, fie că se instalau acolo pentru exercitarea unor meserii, fie că intrau în relații economice cu orașul, desfăcându-și produsele agrare și cumpărând obiecte fabricate de meseriașii urbani. În felul acesta, orașele devin centre de iradiere a limbii și civilizației romane și, deci, de propagare a romanizării. Datorită densității reduse a populației autohtone din Dacia, procesul de **u.** a provinciei trebuie să fi fost destul de puternic (cf. Eutropius, 8, 6: *Traianus, uicta Dacia, ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*. „Traian, după înfrângerea Daciei, a strămutat acolo o nesfârșită mulțime de oameni pentru a cultiva ogoarele și a popula orașele"). Așezările urbane erau create, în teritoriile cucerite, în puncte strategice și de-a lungul căilor de comunicație naturale; cele dintâi aveau ca centru o tabără militară (*castra*, pl.), dublată de o așezare civilă cu caracter economic, dependentă de aceasta și locuită de autohtoni, dar și de cetățeni romani, de obicei veterani (*canăba*); deoarece dependența de tabăra militară ducea la desființarea lor o dată cu încetarea activității taberei, **u.** se bazează în primul rând pe

înființarea de orașe civile, cu statute variind de la regiune la regiune și de la epocă la epocă; toate dispuneau însă de o autonomie locală, care încerca să imite structurile administrative ale Romei. Principalele forme statutare ale așezărilor urbane erau cele de *municipia* (formate majoritar din autohtoni; aveau dreptul de a-și reglementa singure modul de administrație) și cele de *coloniae* (la origine grupuri de cetățeni romani, implantați oficial în provincii); acestea purtau numele fondatorului. În epoca imperială, *colonia* ajunsese un titlu onorific acordat de împărat celor mai importante centre urbane ale provinciilor (și purtau numele acestuia). În Dacia erau *coloniae*: Sarmizegetusa, întemeiată de Traian (*colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*), Napoca, *municipium* sub Hadrian, *colonia* sub Marcus Aurelius (*colonia Aurelia Napōca*), Drobeta, *municipium* sub Hadrian, *colonia* sub Septimius Sevérus, Romula (Reșca, jud. Olt) poate nu identică ca Malva, despre care se știe că era *colonia*, Apulum (Alba Iulia), *municipium* sub Marcus Aurelius, *colonia* sub Cómmodus (*Colonia Aurelia Apulensis*; existau două așezări apropiate), Potaissa (Turda), după Septimius Sevérus; în Moesia inferior: Oescus, fondat de Traian (*Colonia Vlpia Oesus*, Gigen, în Bulgaria). Alte orașe au rămas la statutul de *municipium*; în Dacia: Ampelum, cu titlul conferit de Septimius Severus (Zlatna, jud. Alba), Tibiscum (Jupa, jud. Caraș Severin), probabil sub același împărat, Porolissum (Moigrad, jud. Sălaj), sub același împărat, Dierna (Orșova veche), sub același împărat; în Scythia minor: Tropaeum Traiani (Adamclissi), sub Marcus Aurelius, Troesmis (Turcoaia, jud. Tulcea), sub același împărat, Durostorum (Silistra, în Bulgaria și Ostrov, jud. Constanța), sub același împărat, poate Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea), sub dinastia Severilor. Este posibil ca și alte localități din cele două provincii să fi avut caracteristici urbane; coloniile grecești din Dobrogea (Histria, Tomis, Callatis, Argamum, lângă Jurilovca, jud. Tulcea) le aveau cu certitudine, dar acestea n-au contribuit la romanizare. După cum se observă, cu excepția numelui latin *Romŭla*, toate denumirile orașelor romane le păstrau pe cele ale localităților autohtone lângă care erau întemeiate.

În a doua jumătate a sec. 3, în urma crizei economice prelungite și a nesiguranței generate de luptele interne, iar apoi de invaziile populațiilor migratoare, viața orășenească începe să decadă, orașele fiind total distruse de invaziile hunilor (începând din 375); împăratul Iustinian (527–565) a refăcut o parte din orașele de pe malul Dunării (Drobeta, Dierna) și din Dobrogea (Durostorum, Troesmis, Argamum, Callatis, Tomis, Tropaeum Traiani, Histria). În sec. 6, despre viața urbană nu mai există documente în provinciile dunărene. *I.F.*

uvulare, consoane ~. C.u. *r* apare numai în graiul aromânilor fărșeroți (îndeosebi din Albania), ca variantă a consoanei apicale *r*. Provine din reducerea grupurilor consonantice *rn*, *rl*: *caϱă* „carne", *uϱă* „urlă". *L.I.R.*

V

valah (vlah). Termen – celtic la origine, cu o istorie complexă – folosit de popoare europene neromanice (germani, slavi, maghiari, greci, turci, albanezi) ca echivalent al lui *roman (romanizat)* și *romanic*, adesea specializat pentru „francez", „italian", „dalmat" sau „român". Frecvent în scrierile medievale cu referire la romanitatea balcanică, uneori în variante sau compuse cu sens distinctiv (*valah* pentru român nord-dunărean, *vlah* pentru român sud-dunărean; ~ „alb" pentru aromân, ~ „negru" pentru dacoromân sau pentru român vestic > istroromân; cf. și ~ „șchiop", *cuțovlah*, pentru aromân); ținuturi sau formații statale numite *vlahii*. Sens etnic evoluat în unele epoci și regiuni spre sensurile sociale „păstor (nomad)" (cf. invers alb. *çoban* „aromân") ori „șerb, iobag" (cf. *rumân*) sau spre un sens religios – „ortodox". Vorbitorii dialectelor meglenoromân și istrororomân și-au însușit termenul **v.** (mr. *vla*, pl. *vlași;* ir. *vlåh*, pl. *vlåš / vlås*) ca nume etnic. În lucrări de lingvistică mai vechi **v.** apare, în sens larg, ca echivalent al lui *român* (nord- și sud-dunărean) sau, într-un sens restrâns, ca echivalent al lui *muntean*. *M.A.*

veche, limbă ~. **L.v.** (numită de unii „medie") este cea dintâi dintre perioadele limbii scrise (literare). Se întinde între 1521 (*Scrisoarea lui Neacșu*, prima scriere românească ajunsă în zilele noastre) și 1780, când apare *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, de S. Micu și Gh. Șincai. După unii autori (I. Gheție, I. Coteanu) perioada ar cuprinde două faze delimitate de anul 1640. Cele dintâi texte literare, atestate în 1532, astăzi pierdute, sunt o *Evanghelie* și un *Apostol*, amândouă moldovenești. Unii consideră că așa-numitele texte rotacizante* ar data din sec. 15. Examenul filigranologic demonstrează însă că ele au fost scrise după 1500. Cea dintâi tipăritură este *Catehismul* luteran de la Sibiu (1544), astăzi pierdut. S-a păstrat în schimb *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, datat cu aproximație 1551–1553. A doua jumătate a sec. 16 este dominată de activitatea tipografică a munteanului Coresi. Dintre cărțile tipărite de el (între 1557 și 1582) mai multe sunt românești (*Tetraevanghelul, Apostolul, Cazania, Psaltirea, Liturghierul, Pravila*). Unele manuscrise au fost elaborate în nordul Transilvaniei (textele rotacizante, cuprinzând *Psaltirea* și *Apostolul*) și al Moldovei (*Pravila ritorului Lucaci*). Un loc aparte ocupă *Palia de la Orăștie* (1582). Toate aceste texte sunt scrise (tipărite) cu alfabetul chirilic. Cu litere latine:

Cartea de cântece (zisă a lui Tordași) și *Tatăl nostru* de Luca Stroici. Avem a face cu texte religioase, traduse din slavonă (excepție fac *Cartea de cântece* și *Tatăl nostru*). Predominarea textelor bisericești se constată și în sec. 17; cele mai importante: *Cazania lui Varlaam* (1643), *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), *Viața și petrecerea sfinților* de Dosoftei (1682–1686) și prima traducere integrală în românește a *Bibliei*, apărută la București (1688). Sec. 17 consemnează și primele codice de legi, al lui Matei Basarab și al lui Vasile Lupu. În sec. 17 și 18 se dezvoltă literatura cronicărească (Gr. Ureche, M. Costin, I. Neculce, R. Popescu, D. Cantemir). Un loc aparte trebuie acordat lui Dosoftei și lui D. Cantemir, autori ai unor lucrări originale: *Psaltirea în versuri* (Dosoftei), *Istoria ieroglifică* (D. Cantemir). Tot în sec. 18 apar primele gramatici românești (Eustatievici Brașoveanul și moldoveanul Macarie), precum și întâile dicționare (cel latin-român al lui T. Corbea).

Limba literară reflectă mai cu seamă în textele bisericești o puternică influență a limbii slavone din care au fost traduse marea lor majoritate. Vechile texte românești prezintă numeroși termeni moșteniți din latină, astăzi dispăruți: *agru* „țarină", *cura* „a curăța", *deșidera* „a dori", *fur* „hoț", *gint* „neam, familie", *measer* „sărman", *pănăta* „a pătimi", *scriptură*, „scrisoare", *stur* „țurțur de gheață", *șerb* „rob", *temoare* „frică". Ele au și termeni de origină slavonă specifici sec. 16 (*alămojnă* „pomană", *bezaconie* „nelegiuire", *blaznă* „greutate", *dodei* „a supăra", *gotovi* „a găti, a pregăti", *hrăborie* „oștire", *istucan* „idol", *mojdan* „măduvă", *ogoadă* „plăcere", *otеși* „a mângâia", *piștă* „hrană", *potrebi* „a prinde, a strivi", *prilăsti* „a înșela", *slatină* „ apă sărată", *ustnă* „buză"). Influențe slave mai târzii exercitate asupra **l.v.**: ucraineană (*calic, holtei, omăt*), sârbo-croată (*birt, cârcă, când, a toci*), bulgară (*doică, grozav, hârb*). Nu puține sunt elementele de origine maghiară (*adămană* „camătă", *aldui* „a binecuvânta", pe lângă altele care s-au păstrat până în zilele noastre în limba literară: *belșug, beteag, chibzui, gând, heleșteu, meșter, neam, oraș* etc. Înrâurirea limbii maghiare e mai puternică în Transilvania). Influența neogreacă* se intensifică o dată cu sec. 17 (*clironom* „moștenitor", *diată* „testament", *filotimie* „ambiție", cărora li se adaogă termeni aflați în circulație până astăzi: *a agonisi, apostasie, a fandosi, nostim, a plictisi*). De remarcat numărul relativ mare de verbe neogrecești care s-au acomodat conj. 4. Terminațiile infinitivale derivând din aoristul sigmatic grec sunt: *-asi, -esi, -osi, -psi, -xi*. Și unii termeni de origine italiană sau franceză primesc sufixul *-arisi: a amuzarisi, a pretendarisi, a publicarisi*. Influența neogreacă se semnalează numai în Țara Românească și Moldova. Ea e neînsemnată în Transilvania. Singură împrejurarea că Principatele Române s-au aflat timp de patru secole sub suzeranitate otomană explică numărul mare de turcisme pătrunse în română mai ales în sec. 17 și 18. Unele dintre ele au rămas în româna literară (*abanos, bacșiș, cioban, conac, dugheană, mahmur, perdea* etc.). Influența turcă* nu se semnalează în regiunile de dincolo de munți, cu excepția Banatului. Prezența trupelor rusești în Moldova și Muntenia în sec. 18 și 19 a avut drept consecință pătrunderea unor cuvinte rusești (*cvartir, gubernie, otcup, otnoșenie*). Prin filieră rusă au pătruns substantive romanice terminate în *-ie* (nu *-iune*): *administrație, comisie*. Influența latino-romanică devine din ce în ce mai activă, pe măsură ce ne

apropiem de sfârșitul perioadei (1780): *antipod, arbitru, crater, comunitate, congestie, delicatețe, elegant, jurisdicție, natură, profesor, puls, suvenir, vulcan, zonă*. Principalele stiluri ale limbii literare, cunosc acum o definitivare a structurilor specifice. *I.G.*

velare, consoane ~. Seria v. cuprinde două oclusive*, distinse după sonoritate: *c, g*.

V. românești continuă consoanele latine corespunzătoare, urmate de vocale nepalatale (*casa > casă, castigo > câștig*), precum și labiovelarele* latine k^w, g^w, urmate de vocale posterioare (*quod > că, stinguo > sting*). V. latine urmate de vocale anterioare (ca și labiovelarele, după pierderea apendicelui) s-au palatalizat. Vezi **palatalizare.** *L.I.R.*

velarizare. Fenomen regional, în graiurile dacoromâne de tip nordic; afectează vocalele palatale* *e, i*, care sunt trecute în seria centrală (la *ă*, respectiv, *î*) după anumite consoane, caracterizate printr-o pronunțare dură. V. se produce după consoanele *s, z, ț, ḑ* (*săc, găsît; zămos, păzăsc; brață, țîn; ḑăši* „zece“; *ḑîc* „zic“); în subdialectul moldovean, maramureșean și bănățean – și după *ș, j,* (*așăza, șîr; îngrijăsc, jîr*), uneori și după *r*, mai ales inițial (în graiurile moldovenești, de ex., *răši* „rece“). V. lui *e, i* este notată și în unele graiuri aromânești, după *ț, ḑ,* (*ițăl*^{u}, *țîn*^{u}; *treiḑăț*^{i}, *ḑîc*^{u}).

V. vocalelor palatale după anumite consoane se înregistrează în evoluția de la latină la română. Astfel, *e* devine *ă* după *r* inițial, *rr* și uneori *r* precedat de o consoană (*reus > rău, horresco > urăsc, crepo > crăp*); după dentalele *s, t, d, n*, îndeosebi *e* aton suferă aceeași modificare (*septimana > săptămână, *deramare > dărâma, bonitatem > bunătate* etc.). În privința rezultatului v. lui *i* opiniile diferă: unii cercetători susțin că *i* a devenit *î* după *r* forte (inițial sau geminat: *riuus > râu, *horrire > urî*), alții susțin existența unui stadiu anterior *ă*, în procesul v. lui *i*, în contextul menționat. Specifică dacoromânei este v. lui *e* după labiale, în condițiile absenței unei vocale palatale în silaba următoare (*melum > măr, peccatum > păcat*); fenomenul nu a avut loc în dialectele sud-dunărene, deci este posterior epocii protoromâne. *L.I.R.*

verb. Din punct de vedere sintactic v. se clasifică în predicative* și copulative*. Din punct de vedere lexico-gramatical, în autosemantice și auxiliare* (unele gramatici vorbesc și despre semiauxiliare*). Din punct de vedere sintactic, în personale* și impersonale*; tranzitive* și intranzitive*; reflexive* și nereflexive. Din punct de vedere morfologic, în tripersonale și unipersonale. Este posibilă recategorizarea: v. personal > v. impersonal (*Eu ajung la timp > Ajunge cât ai scris azi; Eu merit asta > Merită să încerci*), v. impersonal > v. personal (*Fulgeră și tună > El mă fulgera din priviri și tuna asupra mea un ropot de vorbe grele*) etc. • După sufixul de infinitiv prezent, v. se clasifică în patru conjugări*. • Categoriile gramaticale specifice v. sunt diateza*, modul*, timpul*, aspectul* (categorie controversată la v. românesc); persoana* și numărul* sunt comune cu pronumele, respectiv cu substantivul, adjectivul, numeralul, pronumele. Flexiunea v. în raport cu categoriile gramaticale poate fi regulată sau neregulată*. • V. pot apărea la forma pozitivă* (nemarcată) sau la cea negativă*. • Unele v. sunt defective* • Numărul mare de forme flexionare a generat apariția unor variante formale care privesc încadrarea în clasa de conjugare (*a apărea* nu *a apare*; *a bate* nu

a bătea; *a curăța*, regional *a curăți*; *a datora / a datori*). • Există locuțiuni verbale*.

În subdialectul muntean, diferențe privind încadrarea în conjugări, diferențe privind selecția unor sufixe, desinențe și auxiliare, coexistența formelor iotacizate și neiotacizate; tendința diferențierii nete între diverse forme paradigmatice și apariția unor sufixe verbale suplimentare; preferința pentru formele sintetice (acolo unde sistemul limbii permite alegerea între forme sintetice și analitice); conservarea unor construcții perifrastice*, valori contextuale specifice pentru unele moduri și timpuri; preferința pentru conjunctiv față de infinitiv, diferențe de încadrare la diateza activă / reflexivă. În subdialectul moldovean, diferențe de încadrare în conjugări; conservarea unor forme etimologice pentru diverse moduri și timpuri; prezența formelor iotacizate; neutralizarea unor opoziții de persoană sub presiunea sistemului fonetic specific; forme paradigmatice specifice pentru unele v.; modificări de accent corelate cu diverse modificări fonetice din rădăcina verbală, forme specifice pentru unele auxiliare; absența perfectului simplu; conservarea unor forme perifrastice vechi; întrebuințarea frecventă a infinitivului față de conjunctiv. În subdialectul bănățean, schimbări de încadrare în conjugări și de diateză; modificarea unor desinențe sub presiunea sistemului fonetic; modificarea unor omonimii; forme speciale pentru unele v.; frecvența perfectului simplu; crearea și gramaticalizarea unor opoziții aspectuale inexistente în alte subdialecte; conservarea formelor arhaice ale unor auxiliare; coexistența formelor sintetice și analitice de mai mult ca perfect; prezența unor forme inversate; conservarea formelor arhaice de imperativ, participiu. În subdialectul crișean, încadrare diferită în conjugări; distribuție diferită a tipurilor de prezent pentru conj. 1 și 4; modificarea radicalului unor v. sub presiunea sistemului fonetic; neutralizarea opoziției de persoană (1 = 2) la conjunctiv prezent; coexistența formelor iotacizate și neiotacizate; conservarea unor forme etimologice la unele v.; modificări de accentuare și număr de silabe la unele forme verbale; conjuncția *și* cu funcție de morfem al conjunctivului, paralel cu *să*; folosirea frecventă a infinitivului în locul conjunctivului; coexistența unor forme sintetice și analitice pentru unele moduri și timpuri; folosirea, în unele arii, a perfectului simplu; unele forme speciale la auxiliare; forme inverse; conservarea unor forme vechi de imperativ negativ. În graiurile transilvănene, forme de prezent fără *-ez*, *-esc* la conj. 1 și 4; forme iotacizate, forme analogice pentru unele v.; modificarea sistemului omonimiilor pentru unele v. de conj. 3 și 4; v. cu forme caracteristice constituite sub presiunea sistemului fonetic; coexistența formelor sintetice și analitice pentru imperfect; unele forme specifice la auxiliare; folosirea limitată a perfectului simplu și a mai mult ca perfectului; omonimia prezumtiv prezent = viitor; preferința pentru construcțiile cu infinitivul în defavoarea celor cu conjunctivul; forme sincopate de participiu și forme acordate de participiu în componența viitorului anterior, a conjunctivului perfect și a condițional-optativului perfect. • În dialectele sud-dunărene, conjugările păstrate din latină, cu treceri ulterioare între conjugări care au generat deosebiri față de dacoromână, absența unor forme verbale (din aromână lipsește supinul, iar infinitivul cunoaște doar forma lungă folosită substantival, în istroromână gerunziul și supinul sunt rare); apariția unor sufixe speciale, modificări în sistemul de formare

a modurilor și timpurilor, în special sub aspectul raportului analitic / sintetic, modificarea unor omonimii, neutralizarea unor opoziții sub presiunea sistemului fonetic, diferențe de accentuare față de dacoromână, diferențe privind auxiliarul folosit la modurile și timpurile compuse, prezența opoziției de aspect (în meglenoromână și istroromână), diferențe de topică **v.** lexical + auxiliar, perfectul compus supracompus (cu două auxiliare în meglenoromână). Unele particularități sunt conservate din protoromână.

Sistemul **v.** latinesc s-a păstrat în linii generale în limbile romanice. Evoluția a fost spre reducerea caracterului sintetic al flexiunii și apariția unor forme analitice; modificarea valorii unor moduri și apariția altora noi (condiționalul); simplificarea sistemului timpurilor; scăderea rolului desinențelor; reorganizarea sistemului diatezelor și apariția diatezei reflexive; păstrarea în linii generale a claselor de conjugare (dar apar treceri între clase); modificări în regimul sintactic al unor **v.** (impersonalitate, tranzitivitate); modificarea inventarului și a rolului auxiliarelor ca mărci ale unor forme verbale, diateza pasivă a extins formele cu auxiliar, în timp ce cele cu sufix au dispărut, a apărut perfectul compus format cu auxiliar. • În română s-au conservat cele patru conjugări, conj. 4 îmbogățindu-se cu **v.** în *-î*; desinențele personale sunt unele moștenite, altele rezultate din modificări ale celor latinești; sistemul timpurilor este în general același, dar participiul prezent s-a confundat cu gerunziul, infinitivul are două timpuri, infinitivul lung s-a substantivizat, s-a păstrat supinul, optativul, conjunctivul marcat prin *să* a înlocuit parțial infinitivul romanic, au dispărut unele **v.** neregulate, au fost conservate unele structuri impersonale (*mi-e milă, mi-e rușine*). — *A.Ș.*

verbal, grup ~. Sintagmă* constituită în jurul unui centru verbal; centrul **g.v.** poate fi un verb* (*Vede o pisică*), o locuțiune verbală* (*Mi-a atras atenția asupra greșelii*), interjecție* predicativă asimilată verbelor (*Trosc o palmă*). Verbul centru poate fi la o formă personală (orice mod, timp, persoană, număr, diateză) sau nepersonală (*auzind acum asta…*); poate fi un verb reflexiv (*Se teme de lupi*) sau nereflexiv (*Citește o carte*). • Funcțiile sintactice organizate în jurul verbului sunt: complementul direct* (*Citește o carte*), complementul indirect* în dativ (*I-am spus*) sau cu prepoziție (*Mă tem de lupi*), complementul de agent* (cerut de diateza pasivă a unui verb, *A fost văzut de profesor*); după unii subiectul* este parte de propoziție principală aflată în relație de interdependență cu verbul (reflectată în acord), după alții, subiectul este subordonat verbului, care îi impune cazul nominativ; circumstanțialele* sunt compliniri facultative, exterioare verbului și complementelor impuse de acesta, dar există și situații în care apar circumstanțiale obligatorii impuse de verb (*El locuiește în București; *El locuiește; Pachetul cântărește 5 kg; *Pachetul cântărește*). Elementul predicativ suplimentar* este un determinant facultativ al verbului, exterior, rezultat din reducerea unei structuri bipropoziționale bazate pe coordonare / subordonare. Într-o situație specială este dativul posesiv* adverbal, care face parte simultan din **g.v.** și din grupul nominal* (*Ți-am găsit jucăria*). • Relațiile sintactice în cadrul **g.v.** sunt realizate prin topică*, recțiune*, acord*, juxtapunere*. • În română apar următoarele structuri sintactice determinate de restricțiile sintactice impuse de

verb în cadrul enunțului: verb (*Plouă, Ninge*; fără subiect expletiv); verb + complement direct + complement indirect (*Îmi pasă de tine*); subiect + verb (*Ion aleargă*); subiect + verb + complement direct (*Ion are o carte*); complement direct + verb + subiect (topică fixă: *Mă doare capul*); subiect + complement direct + complement direct secundar (*Elena a rugat pe cineva ceva*); subiect + verb + complement indirect în dativ (*Cartea îmi aparține*); complement indirect în dativ + verb + subiect (topică obligatorie: *Îmi place supa; Mi-e foame*); subiect + complement direct + complement indirect în dativ (*Eu citesc copilului o poveste*); subiect + complement indirect cu prepoziție impusă de verb (*Eu mă tem de lupi*); subiect + complement indirect cu prepoziție + complement indirect cu prepoziție (*Eu mă aștept de la tine la mai mult*); subiect + complement indirect în dativ + complement indirect cu prepoziție (*Eu îi vorbesc despre vacanță*); subiect + verb + complement direct + complement indirect cu prepoziție (*Ion a recuperat banii de la Maria*); subiect + verb + complement de agent (*A fost atacată de hoți*); subiect + verb + circumstanțial obligatoriu (*Ea locuiește la Galați*); dativ posesiv + verb + subiect (*Mi-a plecat copilul*); dativ posesiv + verb + subiect + complement direct (*I-a pierdut Maria stiloul*); dativ posesiv + verb + subiect + complement indirect prepozițional (*Ți-am răspuns la întrebare* < *Am răspuns la întrebarea ta*). • Compatibilitățile morfologice ale verbului, care au caracter sistematic sunt: verb predicativ + nume / verb la formă nepredicativă / adjectiv; verb + element predicativ suplimentar / adverb / prepoziție obligatorie / conjuncție obligatorie / interjecție; verb copulativ + nume / adjectiv / verb la formă verbală nepersonală / adverb / interjecție. Cuvintele care apar ca modificatori ai verbului în cadrul **g.v.** pot sta în nominativ, acuzativ, dativ, niciodată însă în genitiv; infinitivul ca modificator al unui centru verbal apare mai rar (*pot citi, știe citi*), fiind înlocuit cu conjunctivul (*știu să citesc, știu să scriu*). Construcțiile cu un semiauxiliar* de mod / aspect urmat de un infinitiv fără *-a*, în care cliticul apare în fața primului verb (*Îl pot înțelege; Se știe apăra*). • Pozițiile sintactice subcategorizate de verb (subiect, complement) se pot realiza ca nominale / forme verbale nepersonale cu trăsături nominale – infinitiv și supin / adjective, adverbe, forme verbale cu trăsături adjectivale – gerunziu, adjectiv sau ca propoziții corespunzătoare acestor nominale; în general nominalelor și echivalentelor lor le corespund propoziții introduse prin pronume și adjective pronominale relative sau nehotărâte (*Am cumpărat o carte* > *Am cumpărat ce m-ai rugat*), formelor verbale nepersonale le corespund propoziții conjuncționale (*Am de scris* > *Am să scriu; Pot spune* > *Pot să spun*), adjectivelor, adverbelor, gerunziului le corespund propoziții introduse prin adverbe relative și nehotărâte (*Este atentă* > *Este cum vrei tu; Scrie bine* > *Scrie cum vrei tu*); unele verbe se combină cu propoziții (*Trebuie să plec*), nu și cu nominale. • Construcții speciale: construcții relative infinitivale (*N-are cine mă ajuta; N-am ce-ți face, Nu e cine mă ajuta*); construcții participiale absolute (*Sosit la gară după plecarea trenului, băiatul s-a resemnat*), construcții gerunziale absolute (*Citindu-i copilului povestea aceasta îngrozitoare seara târziu, sărmanul de el n-a mai putut dormi toată noaptea*); construcții infinitivale absolute (*Înainte de a te cunoaște, ea se purta altfel*). • Fenomene sintactice specifice în cadrul **g.v.**: omiterea subiectului exprimat

prin pronume; dublarea* clitică; acuzativul* prepozițional; clitice cu valoare neutră (*o, le, -i*) sau stilistică (dativul etic). • Fenomene de sinonimie sintactică (vezi **recțiune**): *Rezultatul corespunde așteptărilor / cu așteptările; Îți datorez bani / Îți sunt dator cu bani; Ți-am citit cartea / Am citit cartea ta; Te ajută la răceală / Îți ajută la răceală; Îmi cer scuze / Vă cer scuze.* *A.Ș.*

verbale, locuțiuni ~. În structura **l.v.** apare obligatoriu un verb (foarte frecvent: *a avea, a băga, a da, a duce, a face, a fi, a lua, a ține*); acesta este purtătorul mărcilor flexionare. Alături de verb pot apărea diverse părți de vorbire; acestea sunt, în special, purtătoarele informației lexicale. Principalele tipuri de **l.v.** din română sunt: (pronume) + verb + substantiv (*a lua loc, a-l duce capul*); (pronume) + verb + prepoziție + substantiv (*a lua la rost, a o lua la sănătoasa*); (pronume) + verb + adverb / locuțiune adverbială (*a-și aduce aminte, a se da de-a berbeleacul*); (pronume) + verb + adjectiv (*a o face lată*); structuri complexe rezultate din combinarea sau dezvoltarea celor anterioare (*a da bir cu fugiții, a face pe dracu ghem, a se face de râsul lumii*). **L.v.** au toate trăsăturile morfologice și sintactice comune cu verbul; uneori comportamentul sintactic al **l.v.** diferă de cel al verbului corespunzător (*a-i părea rău de ceva / după ceva*, dar *a regreta ceva / după ceva*) sau comportamentul **l.v.** diferă de cel al verbului centru (*a lua aminte la ceva / a lua ceva*). Unele **l.v.** au variante formale (*a ține seamă / a ține seama, a băga seama / a băga de seamă*), corelate uneori cu diferențe de comportament gramatical.

Și în latină, și în limbile romanice, **l.v.** cu grade diferite de sudură; unități frazeologice* specifice fiecărei limbi în parte, uneori transmise și altor limbi prin calc. • **L.v.** din română au două origini: internă și externă (calcuri prin monogeneză sau poligeneză). Multe **l.v.** comune cu limbile balcanice* (*a-i fi scris, a-l mânca spinarea, a scoate sufletul*). *A.Ș.*

verbale, sufixe ~. Derivatele verbale progresive sunt: sufixale (mediate sau indirecte), prefixale*, parasintetice* și imediate (sau directe). Distincția derivate mediate – imediate presupune distincția sufix lexical (*-iz-a, -u-i*) – caracteristică a conjugării (*-a, -i*). Această distincție nu e admisă de unii cercetători, care consideră segmentele *-a, -i* sufixe lexicale. • **S.v.** românești sunt: 99 simple, 51 complexe. **S.** simple cu derivate foarte numeroase sunt foarte puține: *-ui: chinui* (575), *-iza: mitiza* (520, procedeu deschis), *-ăi: chițăi* (250). Cele cu număr mediu de derivate (între 85 și 20) sunt ceva mai multe: *-ăni (fonfăni), -îi (gâlgâi), -isi (economisi), -ăli (scrofăli), -ifica (stratifica), -ări (gâscări), -ni (duhni), -oti (grohoti)*, în ordine descrescătoare. Cele cu derivate foarte puține (între 19 și 2) sunt toate celelalte: *-ăci (îngăimăci), -ăgi (pisăgi), -ăși (bășcăși), -eza (bureza), -ita (văita), -ona (porționa)* etc. **S.** complexe (*-ători: slugători, -arisi: sigurarisi; -ătui: vinătui; -irui: rezovirui* etc.) au toate foarte puține derivate. Derivatele imediate sunt în număr foarte mare (aproximativ 2 600 dintre 1 200 în *-a*, 1 400 în *-i*, procedeu deschis). (Toate cifrele menționate conțin atât derivate formate în interiorul limbii române, cât și împrumuturi analizabile.) **S.v.** ca și derivatele imediate sunt de conj. 1 și 4. (Uneori, derivatele imediate țin de ambele conjugări: *curăța, -i* sinonime, *îndesa, -i* distincte semantic.) Sufixele de conj. 1 sunt în număr egal cu cele de conj. 4. Derivatele sufixale de conj. 4 sunt însă cam de două ori mai

numeroase decât cele de conj. 1 ceea ce denotă productivitatea mai mare a sufixelor de conj. 4. Majoritatea **s.v.** slab productive se constituie în serii: *-ăgi, -igi, -ogi, -ugi; -ci, -ăci, -ici, -oci, -uci; -ta, -ăta, -eta, -ita, -ota* etc. (fenomenul apare și la sufixele* nonverbale, dar aici e mai frecvent și mai sistematic). Unele serii au subserii pe conjugări: *-ări, -eri, -iri, -ori* și *-uri; -ăra, -era, -ora, -ura; -ni, -ăni, -eni, -ini, -îni, -oni, -uni* și *-ăna, -ina, -îna, -ona, -una* etc. Fenomenul, prin declanșarea unor procese analogice, favorizează, uneori, apariția unor sufixe noi (de ex., *-și* din seria *-ăși,...* e posibil să fi apărut după modelul termenilor cu aceeași structură fonetică din seriile *-ci, -ăci..., -ni, -ăni...*). • Considerate global, derivatele verbale sufixale și cele imediate prezintă baze de toate categoriile morfologice cu excepția (așteptată a) conjuncției și a articolului. Considerată pe ansamblu **s.** și pe cele două procedee mari de derivare, categoria morfologică a bazelor prezintă o mare diversitate. Derivatele imediate se formează de la toate tipurile de baze cu excepția (normală a) bazelor verbale. **S.v.**, în bloc, nu se atașează niciodată la prepoziții. Derivatele în *-ui* au toate bazele cu excepția pronumelor. Sufixele *-ăi, -isi, -ni* nu se atașează la pronume, numerale, adverbe. Derivatele în *-iza* nu au baze interjecționale (bazele specifice pentru seriile *-ăi..., -ni..., -ti...).* Pronumele, numeralele și chiar adverbele sunt însă în general extrem de rare, iar interjecțiile, preferate de seriile menționate, sunt periferice pentru restul sufixelor. Atât la derivatele sufixale, cât și la cele imediate bazele cele mai frecvente sunt cele nominale, în general substantivale, cu excepția lui *-iza* care manifestă o oarecare preferință pentru bazele adjectivale. Această situație reconfirmă tendința limbii române de a subordona verbele față de substantive (Al. Graur). • Existența trăsăturilor semantice specifice pentru anumite **s.v.** sau pentru derivatele imediate e greu de susținut. Sufixe ca *-iza, -fica* și *-fia* prezintă foarte frecvent trăsătura „factitiv". Sufixe ca *-ăi, -ăci, -ăli, -ări* prezintă relativ frecvent trăsătura „iterativ" *-ăli* și *-osi*, trăsătura „peiorativ". Sufixele cu preferință pentru bazele interjecționale prezintă trăsătura „onomatopeic" etc. Dar despre o specializare semantică a **s.v.** nu se poate vorbi așa cum se poate vorbi la sufixale, nominale. Conținutul semantic al derivatelor verbale sufixale ca și al celor imediate, e puternic dependent de conținutul semantic al bazei: „a executa acțiunea..." (tranzitiv și intranzitiv): *regiza, achiziționa, jefui, chiuli, asedia* „a executa o acțiune prin intermediul...": *crucifica, calchia, cauteriza, biciui, binocla, cârni*; „a produce un obiect": *spumega, borteli, fructifica, fabuliza, duhni, porționa, efectua, trilui, anexa, odrăsli etc.*

Pentru aromână și istroromână sunt înregistrate în lucrările de specialitate câteva **s.v.**, majoritatea ocurente și în aromână: ar. *-ica* (*šcl'ọapic*), *-ipsi* (*crištinipsescu*), *-isi* (*martirisescu*), *-ui* (*lărguescu*); ir. *-a / ivẹį* (*cântavẹi*), *-ni* (*tofni*).

Româna a moștenit câteva **s.v.** din latină: *-ca, -eca < -icare (încărca, încăleca), -ia < -iare (apropia), -ina < -inare (căina), -ita < -itare (dormita), -ura < -ulare (frământura)*, toate panromanice; *-ega < -igare (spumega),* numai în română. Toate aceste **s.** au fost întotdeauna slab productive. A moștenit însă procedeul foarte productiv al derivării imediate (în special denominale): *ierna < hibernare, lupta < luctare, tuși < tussire*. Într-o primă fază, derivarea în *-a* a fost (ca în latină și în celelalte limbi romanice) mai productivă decât cea în *-i*. Ulterior, româna se

diferențiază de celelalte limbi romanice și derivarea în *-i* devine cea mai productivă. Spre sfârșitul sec. 18, masiv de la mijlocul sec. 19, împrumuturile latino-romanice îmbogățesc derivarea în *-a*, care redevine mai productivă mai ales prin formații interne de la baze neologice: *augura* < lat. *augurari*, fr. *augurer*; *baza* < it. *basare*, fr. *baser*; *favora* < *favor*. Această situație se menține și în perioada actuală, cu preponderență în domeniul terminologiilor tehnicoștiințifice. • Și inventarul **s.v.** s-a îmbogățit mult prin împrumuturi. Din sl.: *-ni* < *-nǫti* (v. sl. *duhnǫti*), *-oti*, *-ăti* < *-otati*, *-ъtăti* (sloven *grohotati*, v. sl. *şъpъtati*), *-ui* < *-ovati* (v. sl. *darovati*), ir. *-vẹį* < sl. *-vati*; din magh.: *-ăli*, *-eli*, *-uli* *(bităngăli* < *bitangolni*, *chefeli* < *kefélni*, *muștruli* < *mustralni)*, *-li*, *-oli* *(ponosli* < *panaszolni*, *costoli* < *cosztolni)*; din ngr.: *-isi* < *-ισα (analoghisi)*; din latină și limbile romanice: *-iza* < fr. *-iser*, lat. *-izare*, it. *-izzare (americaniza, canoniza)*, *-fica* < fr. *-fier*, lat., it. *-ficare (amplifica)*, *-fia* < fr. *-fier (calcifia)*. **S.v.** în *-i* sunt mai vechi, cele în *-a* mai noi. Între ele, *-ui* a fost foarte productiv într-o perioadă mai veche (în care a fost folosit și la adaptarea verbelor împrumutate); *-iza* a fost și continuă să fie foarte productiv. • Un număr mare de **s.v.** complexe (sau membri ai unor serii de s.) au apărut în interiorul limbii române, având la bază mai ales **s.** nominale: *-ăcí*, *-ocí* < *-aci*, *-oc* (după *a cârpăci* < *cârpaci*, *a știrboci* < *știrboc*), *-ări* < *-are* (după *a gustări* < *gustare*), *-oșa* < *-os* (după *a gheboșa* < *ghebos*) etc. **S.v.** de sursă internă sunt în general slab sau foarte slab productive. *L.V.*

vibrante, consoane ~. Româna posedă o singură sonantă* **v.**, cu localizare dentală*: *r*. În graiurile bănățene, înainte de o vocală sau semivocală palatală, *r* se realizează, sporadic, într-o variantă palatalizată: *caŕe*, *maŕe*. În aromână, în graiul fărșerot (mai ales din Albania), *r* se realizează atât în varianta dentală (apicală), cât și în varianta velară* și uvulară*; ultimele două realizări apar în poziție inițială (*ρău* „rău, râu") sau în urma reducerii grupurilor consonantice *rn*, *rl* (*caρă* „carne", *uρă* „urlă"). În anumite graiuri aparținând subdialectului crișean (îndeosebi în Țara Moților), precum și în istroromână, frecvența lui *r* este mai mare, ca rezultat al rotacismului* lui *n* intervocalic.

R din română continuă pe *r* latin simplu sau geminat. De remarcat că *r* final nu a căzut în trecerea de la latină la română, ci a suferit o metateză* cu vocala precedentă. *r* provine însă și din *l* latin, supus rotacizării în poziție intervocalică (*mola* > *moară*, *solem* > *soare*). Opoziția de forță* *ŕ* / *r*, dezvoltată în latina vulgară, s-a menținut până spre sfârșitul sec. 16 în graiurile dacoromâne din Maramureș, nordul Moldovei și al Transilvaniei. *r* este notat în textele din această zonă la inițială (poziție forte prin natură), dar și intervocalic (provenit din *rr* latin sau din *r* slav) și preconsonantic, reprezentând un fonem independent (cf. *caŕe* (subst.) vs. *care* (pron.)). *L.I.R.*

viitor. Mai multe forme de **v.**, toate perifrastice, adesea în concurență chiar în aceeași regiune și perioadă. **V.** propriu-zis (numit și **v. I**) și **v. anterior***. Perifraze negramaticalizate pentru exprimarea **v.** imediat* și a **v.** în trecut. În limba literară actuală, **v.** e construit: a) cu auxiliarul *a vrea* și infinitivul verbului de conjugat (*voi pleca*); b) cu segmentul *o* invariabil și conjunctivul verbului de conjugat (*o să plec*); c) cu auxiliarul *a avea* și conjunctivul

verbului de conjugat (*am să plec*). • Varianta populară a perifrazei cu *a vrea* are auxiliarul ușor modificat fonetic (prin afereza consoanei inițiale: *oi pleca*) și e acceptată de limba literară ca formă de prezumtiv* prezent. Primul tip are auxiliarul cu forme specifice, diferite de ale verbului plin *a vrea* la toate persoanele cu excepția pers. 3 plural (*voi / vei / va / vom / veți / vor*). La forma populară cu afereză (*oi pleca*), mai multe variante fonetice ale auxiliarului la pers. 2 singular: *ăi / îi / ii / ei / oi*, la pers. 3 singular: *a / o* și la pers. 2 plural: *ăți / îți / iți / eți / oți*. Tipul de **v.** cu *o* are și o variantă cu pers. 3 plural *or* (*or să plece*). Tipul cu *a avea* are auxiliarul în forme identice cu ale verbului plin (*am / ai / are / avem / aveți / au*). Forma populară are la pers. 3 singular și variantele *ar* și *a*. • Disocierea auxiliarului sau a conjuncției *să* de verb e permisă pentru semiadverbe (*voi mai veni; o să mai vin*); pronumele clitice precedă structura cu infinitivul, dar se plasează în interiorul formei de conjunctiv (*îl voi vedea, o să-l văd*). **V.** cu *a vrea* admite și topica inversată (infinitiv – auxiliar: *veni-va*), dar în limba actuală aceasta este clar marcată stilistic, fiind folosită doar într-un stil poetic solemn. • De la **v.** construit cu *a avea* s-a format și o perifrază pentru **v.** în trecut: *a avea* apare la imperfect (*avea să plece*), exprimând o acțiune trecută ca reprezentând **v.** pentru un punct de referință din trecut (*În 1904 el nu știa că peste 10 ani avea să izbucnească un război*). O construcție echivalentă, cu verbul impersonal *a urma*: *urma să plece*. • **V.** propriu-zis poate avea valoarea temporală de **v.** anterior (*Voi veni după ce se va clarifica situația*) sau de **v.** în trecut, mai ales când apare în propoziții subordonate unui verb la un timp trecut (*Acum un an el nu știa că peste câteva luni se va muta*; vezi **concordanța timpurilor**). Formele de **v.** cu *a vrea* au dobândit valori modale (epistemice) care au dus la constituirea modului prezumtiv*. • În locul **v.** se poate folosi și prezentul*. • Paradigma *a vrea* + infinitiv, desemnată ca „**v.** literar", e folosită mai ales în scris și este marcată stilistic (ca aparținând stilului înalt, solemn). Perifraza formată din *o* + conjunctiv, – desemnată tradițional ca **v.** popular, se răspândește tot mai mult, fiind admisă azi în mai multe registre ale limbii, mai ales în oralitate. Și paradigma formată din *a avea* + conjunctiv și-a lărgit mult aria de întrebuințare stilistică.

V. cu auxiliarul *a vrea* – tipul *(v)oi face* – este cunoscut și utilizat în toate subdialectele dacoromâne, ca și cel cu auxiliarul *a avea*, a cărui creație este atribuită subdialectului moldovenesc. Perifraza cu *o* (invariabil sau cu forma *or* la pers. 3 pl.) e caracteristică graiurilor din sud (Muntenia, Oltenia, Dobrogea). Pentru subdialectul moldovenesc sunt specifice unele forme ale auxiliarelor: *a* (*a vrea*, pers. 3 sg.: *a pleca*), *a* (*a avea*, pers. 3 sg.: *a să plece*). Subdialectul bănățean folosește complementar, în funcție de contextul fonetic, formele auxiliarului *a vrea* cu afereză sau fără, dar contrase (*vi, vo*...). • În istroromână, perifraza din verbul *a vrę* urmat de infinitiv (*voi căntă*); în aromână, *va* (invariabil) urmat de conjunctiv (*va s-cântu*); în meglenoromână, cu valoare de **v.** se folosește conjunctivul prezent (*si cont*).

Tipurile de **v.** sintetic din latină nu au fost continuate în nici o limbă romanică; româna se diferențiază însă de celelalte limbi romanice, care au urmat tiparul perifrastic *infinitiv + habeo* din latina populară, transformându-l cu timpul, prin sudarea auxiliarului, într-o nouă formă sintetică. Perifrazele românești au fost explicate prin influența limbilor balcanice

(greacă, bulgară). • În limba veche, un număr și mai mare de perifraze, datorate existenței unor structuri paralele cu infinitivul și cu conjunctivul: deci și *a vrea* + conjunctiv (*vrei să pleci*), *a avea* + infinitiv cu prepoziție (*am a bea*). **V.** *a vrea* + infinitiv este cel mai frecvent în textele din sec. 16; în textele traduse apare adesea inversat. Forme mai vechi ale auxiliarului (pers. 2 sg. *veri*, pers. 1 pl. *vrem, văm*, pers. 2 pl. *vreți*). Din sec. 17, atestată varianta cu afereză. Originea formelor de auxiliar este foarte disputată. Tipul *a vrea* + conjunctiv, atestat din sec. 16, a produs probabil perifraza actuală cu elementul *o* invariabil (fiind păstrată totuși forma de 3 plural *or*, dacă nu e o refacere hipercorectă); în unele interpretări, punctul de pornire a fost forma de pers. 3 singular cu sens impersonal. Perifraza din viitorul lui *a fi* + gerunziul verbului de conjugat (*va fi așteptând*) apare în sec. 16, dar se specializează curând pentru valoarea modală de prezumtiv. *R.Z.*

viitor anterior. Numit și viitorul al II-lea. Formă verbală analitică, compusă din viitorul verbului *a fi* (tipul *a vrea* + infinitiv) și participiul verbului de conjugat. Timp de relație, cu un reper temporal în viitor, față de care prezintă acțiunea ca încheiată. Varianta literară (*va fi fost, va fi mers*) are valoare temporală (*Totul se va rezolva după ce el va fi fost găsit*), dar prezintă o anumită ambiguitate, deoarece poate avea și valoare modală de prezumtiv*, detectabilă în context: *Va fi fost așa sau nu, cine mai știe?*. Varianta fonetică populară, cu afereza lui *v-* de la auxiliar, și-a pierdut valoarea temporală și s-a specializat ca formă de prezumtiv perfect, apărând ca atare în limba populară: *o fi plecat*. • **V.a.** are caracter livresc: în registrul familiar și popular nu se folosește, valorile sale fiind preluate de viitorul propriu-zis – *Vor organiza o conferință de presă după ce vor lua (= vor fi luat) o hotărâre* – sau de prezent (*Am să te sun după ce vorbesc cu el*).

V.a. nu există în subdialectele dacoromânei. • În aromână au fost considerate uneori forme de **v.a.** unele perifraze cu auxiliarul *a vrea* invariabil și cu forme de condițional prezent sau conjunctiv ale verbului de conjugat: acestea au însă predominant valori modale, fiind mai adesea interpretate ca forme de condițional perfect.

Formele actuale ale **v.a.** românesc nu continuă **v.a.** sintetic din latină, care nu s-a păstrat de altfel nici în celelalte limbi romanice. Prin confundarea cu conjunctivul perfect, s-a transmis în forme de condițional prezent din româna veche (sec. 16, începutul sec. 17): *să intrare, să deadere* – și din aromână și istroromână, ca și în forme de conjunctiv viitor cu valoare de ireal din portugheză și spaniolă. Paradigma actuală a **v.a.** este probabil o creație romanică relativ târzie. Structura perifrazei românești a fost explicată prin influență slavă, dar opiniile sunt împărțite, presupunându-se și o evoluție internă: corespunde în parte **v.a.** din franceză și din italiană (timpuri construite însă cu auxiliarele *a fi* sau *a avea*, în funcție de semantica verbului de conjugat, și în care *a fi* impune acordul participiului): fr. *je serai parti(e)*, it. *sarò partito / -a*. În limba veche **v.a.** apare în texte culte, fiind atestat în sec. 16 și mai frecvent în secolele următoare în texte juridice; nu este însă folosit în cronici. E înregistrat și cu topică inversată și cu intercalări (*fi-mă-vei văzut*). Din sec. 17 capătă și valoarea de prezumtiv. *R.Z.*

viitor imediat. Nu există în română perifraze gramaticalizate pentru exprimarea **v.i.**; valoarea se poate exprima în limba literară prin îmbinarea lexicală (calchiată

din franceză) *a fi pe punctul să...* (cu primul verb la indicativ prezent și cu verbul plin la conjunctiv), iar în limba populară, printr-o serie de îmbinări lexicale – în special *a fi gata* (sau *gata-gata*) *să..., a fi cât pe ce* (sau *cât pe-aci*) *să...* –, sau prin construcții cu semiauxiliare de aspect*: *a sta să...* Toate aceste mijloace (implicând și unele restricții semantice în alegerea verbului plin) exprimă în primul rând valoarea aspectuală de iminență a unei acțiuni, ceea ce se vede clar când primul verb este la timpuri trecute (*era pe punctul să...; a fost gata-gata să...*). În aspectul vorbit al limbii, o destul de pregnantă funcție de exprimare a **v.i.** poate fi identificată în folosirea cu valoare de viitor a timpului prezent* al indicativului: *Vin acum!* (forma verbală marchează și certitudinea asupra realizării acțiunii, dar coprezența unor circumstanțiale de timp îi dezambiguizează sensul imediat). *R.Z.*

vlah, vezi **valah**.

vocabular reprezentativ. Este ansamblul cuvintelor selectate pe baza a trei criterii de selecție, nu toate obligatorii: frecvența, bogăția semantică și puterea de derivare. Se aseamănă cu fondul principal lexical*: prezintă partea cea mai importantă din punct de vedere funcțional a vocabularului, cu termenii care denumesc noțiuni fundamentale, selectați pe baza bogăției semantice și puterii de derivare, dar se deosebește de fondul principal prin criteriul frecvenței (în locul acestuia este folosit în stabilirea fondului principal criteriul vechimii). Are un inventar de 2 581 de cuvinte față de 1 419 ale fondului lexical principal (diferența este datorită criteriului frecvenței pentru care s-a folosit ca sursă A. Juilland, P.M.H. Edwards, Ileana Juilland, *Frecvency Dictionary of Rumanian Words*, 1965). A fost stabilit într-o cercetare colectivă (Marius Sala *et al.* consacrată vocabularelor reprezentative romanice). După felul cum răspund la cele trei criterii de selecție, cuvintele sunt selectate pe baza a trei criterii (207 = 8,02%: *ac, a aduce, a aduna, alb, a alcătui*), două criterii (frecvență + semantică 468 = 18,13%: *a abate, accident, activ, adânc, a auzi*; frecvență + derivare 162 = 7,43%: *a adormi, albastru, a aluneca, barbă*; semantică+derivare 112 = 4,33%: *a adânci, a afuma, ață*), un singur criteriu (frecvența 1 070 = 41,45%: *absolut, abur, acel*; semantică 252 = 9,76%: *acord, a așterne, atac*; derivare 310 = 12,01%: *a acri, albină, alună, arici*). Din punctul de vedere al claselor etimologice există o mare varietate, dar numai cinci sunt mai bogate întrunind 89,96% din totalul cuvintelor. Într-o ordine descrescândă clasele etimologice sunt: cuvinte latinești moștenite 782 (= 30,29%), formații interne 637 (= 24,68%), etimologii multiple 457 (= 17,70%), slave 233 (9,02%), franceze 193 (= 5,71%), origine incertă 70 (= 2,71%), latinești savante 38 (= 1,47%), bulgărești 34 (1,31%), maghiare 33 (= 1,27%), neogrecești 25 (= 1,11%). Celelalte clase etimologice prezintă procente sub 1% (traco-dace, turcești, italienești, rusești, germane, onomatopeice, sârbe, ucrainene, poloneze, engleze). Unele categorii suferă modificări importante dacă se ține seama și de cuvintele cu etimologie multiplă (ex.: franceza ocupă rangul 3 cu 571 de cuvinte). Comparația romanică la nivelul **v.r.** arată unitatea limbilor romanice: 146 cuvinte moștenite din latină sunt selectate în toate **v.r.** (*alter, altus, aqua, arbor, arcus*), iar 23, deși sunt moștenite de toate limbile romanice, nu au fost selectate în nici un **v.r.** (*aratrum, balteus, carpinus*). • Cu ajutorul **v.r.** se poate compare româna cu

celelalte limbi romanice la nivelul straturilor etimologice: elementul latin moștenit ocupă rangul 1, superstratul* (= veche slavă) ocupă rangul 4, la fel ca în franceză și occitană, în care rolul superstratului este apreciabil față de celelalte limbi romanice, substratul* are un loc nepertinent. Folosind **v.r.** se poate aprecia importanța diverselor influențe asupra lexicului românei. *M.S.*

vocalism. Sistemul vocalic al românei literare cuprinde șapte unități fonematice: *e, i, a, ă, î, o, u,* distinse după localizare* și apertură: a) după localizare: vocale anterioare* ((pre)palatale): *e, i,* centrale: *a, ă, î,* posterioare* (velare): *o, u*; b) după apertură: vocale deschise: *a*, medii (mijlocii): *e, ă, o,* închise: *i, î, u*. Vocalele posterioare se opun tuturor celorlalte vocale prin labializare* (rotunjire); spre deosebire de alte limbi romanice (franceza, de exemplu), româna nu posedă vocale anterioare labializate. Cantitatea* vocalică nu are rol fonologic, lungirea sau scurtarea vocalelor fiind determinate, în general, de afectivitate. Principalele tipuri de alofone ale vocalelor românești sunt: a) alofonele anteriorizate (palatalizate) ale vocalelor *a, o, u,* care se realizează după consoane (pre)palatale și după semivocalele *i̯, e̯,* (*cheamă, cioc, teamă, iute*); b) alofonele labializate (rotunjite) ale vocalelor *a, ă, î,* realizate după semivocalele *o̯, u̯,* (*toacă, luă, luând*); c) alofonele devocalizate (facultative), prezente în poziție finală; singura vocală care are întotdeauna o realizare devocalizată și asilabică la finală de cuvânt, atunci când nu este sub accent și este precedată de o consoană simplă sau de un grup consonantic (cu excepția grupurilor cu structura consoană + lichidă), este *i* (*rupi, albi*). În afara acestor tipuri, pot fi identificate alofone nazalizate, prezente înaintea consoanelor nazale, atunci când acestea se grupează în aceeași silabă cu vocala precedentă (*încă, pantă, umblu* etc.); nazalizarea* se realizează în grade variabile, fără să aibă însă funcție distinctivă. Româna nu posedă foneme vocalice nazale, ca franceza sau portugheza. La inițială de cuvânt și de silabă, vocalele apar precedate, în anumite condiții, de un apendice asilabic al cărui timbru este determinat de localizarea vocalei: *i̯*, pentru vocalele anterioare, *ă̯*, pentru vocalele centrale, și *u̯*, pentru vocalele posterioare. Prezența apendicelui este facultativă. Norma ortoepică prevede numai pronunțarea cu ^{i}*e* în cuvintele din vechiul fond (^{i}*el*, ^{i}*eu*, ^{i}*este* etc.) și cu *e* în neologisme (*epocă, extinde, erou* etc.). Distincția dintre cuvintele din vechiul fond și neologisme este generalizată însă de unii vorbitori și la celelalte vocale (cf. ^{u}*om*, ^{u}*os*, ^{u}*urs*, ^{ă}*acest*, ^{ă}*atunci* vs. *operă, util, artă* etc.). Alți vorbitori extind pronunțarea cu apendice la neologisme (cf. pronunțări neliterare ca ^{i}*epocă*, ^{u}*operă*, ^{u}*util*, ^{ă}*artă* etc.). Semivocalele* *e̯, i̯, o̯, u̯,* prezente în structura diftongilor* și a triftongilor*, au fost interpretate, de asemenea, de unii autori (de ex., Em. Vasiliu, 1965) drept alofone ale vocalelor corespunzătoare, realizate în poziție neaccentuată, în anumite condiții contextuale specifice. Unele descrieri mai vechi reprezintă altfel **v.** românesc. Într-o descriere propusă în 1938, Al. Graur și Al. Rosetti includ în sistemul vocalic și diftongii *e̯a, o̯a*, pe care îi consideră secvențe monofonematice, contractând relații de comutare atât între ele (*teacă / toacă*), cât și cu vocala *a* (*teacă / tacă, roagă / ragă*). Ulterior, Al. Rosetti a revenit asupra acestei interpretări (vezi **ascendent, diftong ~**). O poziție total diferită apare în lucrările lui E. Petrovici, după care **v.** românesc cuprinde numai cinci unități, grupate în două clase de localizare:

labiale, incluzând vocalele *o* / *ȯ* și *u* / *u̇*, și nelabiale, incluzând vocalele *ă* / *e* și *î* / *i*; *a* / *ȧ* este un fonem neutru. Prin bară sunt despărțite variantele înregistrate după consoane neutre (*o*, *u*, *ă*, *î*, *a*) de cele înregistrate după consoane palatalizate (*ȯ*, *u̇*, *e*, *i*, *ȧ*), *ȯ*, *u̇*, *ȧ* fiind caracterizate printr-o ușoară anteriorizare. *e* și *i* sunt considerate variante poziționale ale vocalelor *ă* și *î*, folosindu-se ca argument unele rime întâlnite la marii noștri poeți (de ex., *tău–mereu*, *mână–lumină*, la M. Eminescu), precum și rolul morfologic identic al acestor vocale (cf. *jucăm* vs. *veghem*, *jucând* vs. *veghind*). E. Petrovici menționa însă că, în limba literară actuală, *e* și *i* tind să devină unități autonome în raport cu *ă*, *î*, dată fiind pătrunderea unui mare număr de neologisme latino-romanice.

V. românesc este rezultat al unor modificări succesive produse în sistemul vocalic al latinei. Sistemul vocalic al latinei clasice cuprindea 10 foneme, distinse după cantitate, localizare și apertură: *ā*, *ă*, *ē*, *ĕ*, *ī*, *ĭ*, *ō*, *ŏ*, *ū*, *ŭ*. În latina populară, ca urmare a generalizării accentului* de intensitate în defavoarea celui muzical, opoziția de cantitate* (lung / scurt) își pierde caracterul distinctiv, opoziția de timbru* (închis / deschis) devenind fonologic relevantă; vocalele lungi se închid, iar cele scurte se deschid. În diverse arii ale Romaniei s-au produs confuzii specifice între anumite timbre vocalice, apropiate din punct de vedere fonetic. Tratamentele din română ne determină să admitem că, în latina dunăreană, *į* (< *ĭ*) s-a confundat cu *ẹ* (< *ē*) (cf. *lignum* > *lemn*, *nigrum* > *negru*), iar din *ō* și *ŏ*, *ū* și *ŭ* au rezultat timbre unice: *o*, respectiv, *u* (cf. *pomus* > *pom*, *focus* > *foc*; *crudus* > *crud*, *crucem* > *cruce*). Sistemul vocalic al latinei dunărene cuprindea deci șase foneme (*a*, *ę*, *ẹ*, *i*, *o*, *u*), seria anterioară și cea posterioară fiind asimetrice: *ę* nu avea corespondent în seria posterioară. Această asimetrie a fost eliminată în urma diftongării lui *ę* accentuat la *ie* (*ferrum* > *fier*, *pectus* > *piept*), *e* din diftong având tratamentul unui *ẹ* primar (cf. *sera* > *seară*, *petra* > *pietra* > *pieatră* > *piatră*). Diftongarea menționată a fost datată diferit, fie ca inovație preromanică (Em. Vasiliu), fie ca inovație paralelă, apărută independent în anumite limbi și dialecte romanice (O. Densusianu, Al. Rosetti). Sistemul vocalic al protoromânei cuprindea tot șase unități (*a*, *e*, *i*, *ă*, *o*, *u*), dar grupate în trei serii de localizare, *ă* fiind caracterizată prin localizare centrală. Dintre modificările fonetice care au determinat apariția lui *ă* sunt de dată protoromână, după toate probabilitățile, închiderea lui *a* aton (*casa* > *casă*, *parentem* > *părinte*) și închiderea lui *a* accentuat în poziție nazală (*canem* > protorom. *căne*, *campus* > protorom. *cămpu*). Fonologizarea lui *ă*, la origine variantă a lui *a*, condiționată de absența accentului sau de poziția nazală, s-a produs o dată cu apariția posibilității de contrast între *a* și *ă*. Acest fapt este legat de fuziunea articolului definit feminin postpus cu substantivul, în urma căreia opoziția dintre *a* și *ă* devine distinctivă în poziție atonă (cf. *casa* vs. *casă*). Tipul de sistem cu seria centrală incompletă – în măsura în care vocala *ă*, de deschidere mijlocie, nu are o corespondentă închisă – s-a conservat până astăzi în meglenoromână, istroromână și în unele graiuri aromâne (cele fărșerote, de exemplu). Prezența unei serii centrale complete, incluzând, pe lângă vocala *ă* și o vocală închisă, *î*, este specifică numai dacoromânei și anumitor graiuri aromâne. Analiza notațiilor prezente în textele dacoromâne din sec. 16 a condus la concluzia că cel puțin unele dintre graiurile reflectate în aceste texte (îndeosebi cele

din aria nordică) nu cunoșteau distincția fonetică dintre *ă* și *î*. Fonologizarea lui *î* este, probabil, o inovație relativ târzie, apărută independent în dacoromână și, regional, în aromână. Acest fenomen a fost datat diferit de cercetători. A. Avram consideră că apariția opoziției dintre *ă* și *î* este posterioară sec. 16: *ă* s-a închis în anumite contexte și s-a menținut în altele, în strânsă dependență de sistemul alternanțelor* vocalice (de exemplu, în forma verbală primară **văr*, *ă* se închide la *î* pentru că nu alterna cu alte vocale în paradigmă, pe când în forma nominală *văr*, *ă* s-a păstrat, întrucât alterna cu *e*, ocurent în forma de plural *veri*. Rezultatul este apariția perechii minimale *vâr / văr*). Utilizând un alt criteriu, cel al cronologiei relative a unui grup de schimbări fonetice, Em. Vasiliu consideră că fonologizarea lui *î* s-a produs anterior sec. 16 în graiurile de tip muntean și ulterior acestui secol în graiurile de tip moldovean. Vezi și **centrale, vocale ~.** *L.I.R.*

vocativ. Constituie singur o propoziție neanalizabilă, nestructurată sintactic – ce însoțește altă propoziție, fără a intra în raport sintactic cu aceasta (*Ce se întâmplă, Ioane?*) ori reprezintă o comunicare de sine stătătoare (*Ioane!*) – sau îndeplinește funcția sintactică de apoziție* acordată (vezi **acord**) cu un **v.** (*frate Ioane!*) și neacordată, raportându-se la un pronume (adjectiv pronominal) de pers. 2 (*Vorbesc cu tine, Ioane!*) ori la un subiect inclus, de pers. 2 (*Răspunde, Ioane!*). Au cazul **v.** unele substantive nume de ființe (în special, de persoane) și de obiecte personificate, pronumele personale* de pers. 2 singular *tu!* (care în vorbirea neliterară se apropie de statutul unei interjecții de adresare, combinându-se și cu substantivele la plural – *Tu, fetelor!*), plural *voi!*, pronumele de politețe* de pers. 2 singular *dumneata!*, plural / singular *dumneavoastră!* (și locuțiunile pronominale de politețe, ca *Domnia ta!*), (excepțional) unele pronume demonstrative* (*Măi, acesta!*, expresie pretențioasă semicultă; *Măi, ăla mic, ce faci?*, construcție familiară) sau numerale substitute ale substantivelor (*Al doilea, rămâi pe loc!*), adjective (inclusiv pronominale) determinante ale unui regent în **v.** (prin acord în caz* cu acesta). Forme speciale de **v.** singular (distincte de celelalte forme cazuale): cu desinența *-e* – la substantive (comune, proprii) și la adjective (rareori substantivate), fără articol, terminate în consoană nepalatală sau în vocala *-u*, masculine (*Ioane, băiete!, iubite (maestre)!*), excepțional neutre (*suflete!*), la substantive (comune, proprii) și la adjective (uneori substantivate) masculine sau neutre cu articolul hotărât *-l* (**v.** *-ule*) terminate la forma nearticulată în consoană (ne)palatată (*sufletule!, unchiule!*), în vocala *-u* (*Negrule!*) ori în semivocalele *-i, -u* (*puiule!, răule!*) –; cu desinența *-o* – la substantive feminine (puține forme sunt admise în limba literară, ca *fetițo!*), frecvent la adjective feminine substantivate (*iubito!*), (excepțional, neliterar) la substantive masculine în *-ă* (*popo!*), în *-e* (*badeo!*) sau la nume proprii masculine în *-a* (**v.**, popular *Tomo!*) –; (popular, familiar) cu desinențele *-ă, -e* la nume proprii feminine (*Ană!, Marie!*); cu desinența *-ă* la masculinul adjectivului *drag* (*dragă prietene!*), inclusiv substantivat (*dragă!*). **V.** singular identic cu nominativul* la: substantive proprii (*Andrei!*), substantive comune nearticulate (*vecină!*) sau articulate hotărât (*fata mea!*), unele adjective (*om bun!*), pronume (*tu!*), numerale (*al doilea!*); în concurență uneori cu formele speciale (*Ana / Ană / Ano!, suflet(e) al meu!*); unele substantive nearticulate

(masculine / neutre cu forme speciale de **v.**, feminine), în general substantivele articulate au o formă de **v.** singular egală cu nominativul (ori sunt admise în limba literară cu această formă) numai însoțite de un determinant (*om bun!*, *fata mea!*), de un nume propriu cu funcție apozitivă (*moș Ion!*) sau în adresarea indirectă (*salvamar!*, *doamna Ionescu!*); vezi și grupările cu adjectiv posesiv* conjunct (*soră-mea!* sau *sor(ă)-meo!* – cu forma specială de **v.** în *-o* a adjectivului). **V.** plural identic cu genitiv-dativul* articulat hotărât la adjectivele substantivate (*proștilor!*), mai rar la alte substantive (*doamnelor!*). **V.** plural identic cu nominativul la: substantive comune nearticulate (*soldați!* – unele numai cu determinante, ca *fete dragi!*, ori în coordonare cu alt **v.**, *băieți și fete!*) sau articulate (numai însoțite de determinante – *copiii mei!*), adjective (*oameni buni!*), pronume (*voi!*). **V.** se distinge fonetic de cazurile omonime prin intonația exclamativă, eventual și prin lungirea unei vocale. Forme duble de **v.** (articulat / nearticulat) echivalente (*fine!*, *finule!*), diferențiate semantic (*doamne!* „domnitor" și *Doamne!* „Dumnezeu", față de *domnule!* „termen de politețe pentru un bărbat") sau specializate stilistic (*țărane!* sg., *țărani!* pl., valoare neutră, față de *țăranule!* sg., *țăranilor!* pl., valoare peiorativă). **V.** nu se articulează nehotărât.

V. cu desinența *-e* și cel egal cu nominativul sunt prezente în toate dialectele românești. **V.** în *-o* este general în meglenoromână și în istroromână; în dacoromână este răspândit și sud și, pe o arie restrânsă, în Maramureș; în aromână se limitează la câteva substantive comune. **V.** în *-ule* și în *-lor* sunt specifice pentru dacoromână. **V.** cu desinențele *-ăi* (*mămucăi!*), *-ău* (*moșulău!*) sunt regionale în dacoromână.

Româna continuă din latină desinența de **v.** *-e* a substantivelor de decl. 2, extinsă la alte declinări (dr. *împărate!*). Menținerea în toate dialectele românești a desinenței *-e*, dispărute în limbile romanice, a putut fi favorizată de omonimia dintre **v.** și nominativ la substantivele în *-e* (dr. *frate*) și, eventual, de **v.** slav în *-e* (W. Meyer-Lübke, Al. Rosetti). **V.** în *-ule* este o inovație a limbii române (Liliana Ionescu-Ruxăndoiu), unde a apărut în preajma sec. 16, fiind extins la substantivele comune de la **v.** normal în *-e* al numelor proprii cu nominativul în *-ul*, ca *Dinule!* (Al. Graur), și de la **v.** în *-e* al unor adjective substantivate cu articolul *-l*, ca *grasule!*, al unor substantive articulate din construcții exclamative, ca *Lupule!*, ori izolate din grupuri de adresare, ca *Fiul meu!* – *Fiule!* (I. Coteanu). **V.** în *-ule* răspunde necesității de a distinge **v.** de nominativ și la forma articulată (Paula Diaconescu). Este mai frecvent în aria sudică a dacoromânei până în sec. 17, când se răspândește în Transilvania, inclusiv la nume de inanimate: *rugule!* (I. Gheție). Până în sec. 18 formele concurente de **v.** (în *-e* / *-ule*) nu sunt diferențiate semantic sau stilistic (Paula Diaconescu). Vechi **v.** în *-e*: dr. *o(a)me!*; unele se mențin în poezia populară (dr. *lupe!*). Desinența *-e* nu mai este productivă în dacoromână. **V.** în *-o* a fost interpretat ca un împrumut de origine slavă (opinie larg acceptată) sau ca un calc după bulgară în protoromână* și după ucraineană în aria nordică a dacoromânei, probabil într-o perioadă veche, fiind atestat în sec. 16 (I. Pătruț); în dacoromână apare în sec. 16 inclusiv la nume proprii masculine în *-a* (*Stoico!*). **V.** plural în *-lor* este o inovație puțin răspândită până la jumătatea sec. 17, provine din forma articulată de dativ plural, probabil în construcții ambigue, ca *vă spun vouă,*

fraților (O. Densusianu, S. Pușcariu). Omonimia dintre **v.** și nominativ s-a manifestat și în latina populară, ca aspect al reducerii flexiunii cazuale. Fenomenul e atestat în dacoromână în sec. 16, la singular cu / fără articol (*fiiu!*, *fiiul!*) și la plural mai ales fără articol (*frați!*). Reprezintă o tendință a dacoromânei actuale; neologismele au numai **v.** egal cu nominativul (*Felix!*). Marcarea **v.** la toți membrii sintagmei nominale e un fapt vechi și popular (*domnule căpitane!*, literar actual *domnule căpitan!*). *C.S.*

voloh, vezi **valah.** Termen folosit în evul mediu de slavii răsăriteni, în special de ucraineni, pentru dacoromâni, inclusiv pentru cei din afara fostei Dacii. *M.A.*

vorbire directă, vezi **stil direct.**

vorbire indirectă, vezi **stil indirect.**

vorbitori, număr de ~. Ca limbă maternă româna este vorbită în România de cca 20 500 000 de cetățeni (= 89,4% din totalul populației după recensământul din 1992), în Republica Moldova de cca 2 900 000 (= 64,5% din totalul populației după recensământul din 1989), iar în afara granițelor celor două state românești, în medii alogene*, de cel puțin 1 500 000 de cetățeni ai altor state (vezi **teritoriu**), deci în total cca 25 000 000 **v.**; **n.v.** din ultima categorie, caracterizați prin diferite grade de bilingvism, este cel mai puțin sigur, datele variind mult în diferite surse atât pentru etnicii români cu vechime în țările învecinate, cât și pentru emigranții români de dată recentă stabiliți în diverse țări din Europa și din alte continente. • Ca limbă secundară româna este vorbită practic – în diverse grade – de toți cetățenii aparținând minorităților etnice din România, în total cca 2 500 000, și de numai o parte dintre cetățenii minoritari din Republica Moldova, unde există și cetățeni rusofoni care nu și-au însușit limba oficială. • Tot ca limbă secundară este studiată și uneori vorbită de anumiți alofoni* din afara celor două state românești, care se interesează de ea din motive economice, politice, militare, culturale sau științifice. • Ca număr total de **v.** (cca 29 000 000) româna este o limbă de nivel mediu între limbile europene (cu **v.** mai puțini decât engleza, rusa, germana, franceza, turca, italiana, ucraineana, spaniola, poloneza, dar mai mulți decât olandeza, sârba, greaca, ceha, maghiara, suedeza, bulgara, slovaca, daneza, finlandeza, croata, macedoneana, norvegiana, albaneza, portugheza continentală și limbile țărilor baltice, pentru a menționa numai limbile cu statut de limbi oficiale în statele europene).

N.v. efectivi de română din medii alogene* (la aceștia trebuie făcută deosebirea între cunoscătorii pasivi ai limbii române și **v.** activi, fie și în cercuri restrânse la familie sau comunitatea locală respectivă; vezi **sociolingvistic, statut ~**) este în continuă descreștere prin reducerea utilizării ei până la abandonare definitivă sub presiunea limbilor oficiale. În schimb, se constată o creștere a numărului de străini interesați de limba română. *M.A.*

vrâncean, vezi **putnean.**

Z

zoonime. Z. denumesc, în general, animale sau păsări domestice, fiind atribuite, sistematic, cailor, măgarilor, cornutelor (tauri, boi, vaci, bivoli, bivoliţe, – izolat – capre, oi), porcilor, câinilor, pisicilor şi, ocazional, păsărilor de curte (cocoşi, găini, gâşte, raţe etc). În grădinile zoologice primesc nume proprii şi animalele / păsările sălbatice sau exotice. Z. alcătuiesc un sistem onomastic principal, de denominaţie / indivualizare directă, asemănător cu cel antroponimic, al cărui model îl urmează. După modul de alcătuire a inventarului, z. pot fi considerate o serie onomastică formată prin transferul denominativ al apelativelor (z. delexicale): *Duduia, Fetiţa, Frunza, Zdreanţă, Voinicu* etc., al numelor de persoană (z. deantroponimice): *Pintea, Gică, Vintilă* etc., al toponimelor (z. detoponimice): *Criş, Mureş, Dorna* etc., al numelor de corpuri cereşti (z. deastronimice): *Casiopeea, Altair* etc. Apelativele şi antroponimele fixate ca z. sunt selectate din seria masculină sau feminină, potrivit necesităţilor de deosebire a sexului animalelor. Creaţiile zoonimice propriu-zise sunt foarte rare, fiind vorba de derivate diminutivale de la apelative, inexistente în lexic: *Lăbuş, Pripăşel* etc. Z. sunt o subclasă onomastică deschisă, atât ca posibilităţi denominative, cât şi ca mărime a inventarului. • Din punctul de vedere al vechimii, z. sunt un subsistem onomastic popular. Inventarul zoonimelor include forme româneşti şi forme străine împrumutate, rezultat al unei tendinţe de modernizare surprinzătoare la acest tip de nume. Împrumuturile zoonimice sunt diferite de la o clasă de animale la alta, atât ca motivaţie, cât şi ca forme. Criteriile după care se aleg z. sunt diferite sau comune diferitelor clase de animale: ziua naşterii (cornute): *Lunoiu, Lunaia, Mărţoiu, Mărţaia, Miercurean, Mercureana, Joian, Joiana, Vinerean, Vinereana, Sâmbotin, Sâmbotina, Duman, Dumana, Florea, Florica, Păştin, Păştina* etc., culoarea părului (cai, cornute, câini, mai rar, pisici), a lânii (oi), a penelor (păsări de curte): *Bălan, Bălana, Bălţatu, Bălţata, Breazu, Bucălaia, Roibu, Roaiba, Murgu, Murga, Suru, Suraia, Şargu, Şarga, Ţintatu, Vânătu, Grivei, Negrilă, Pătăţel, Pestriţa, Roşcata* etc., particularităţi fizice (cornute): *Bercu, Buzata, Cârna, Ciontu, Ciutu, Cornutu, Oacăra, Urechiatu* etc. (păsări de curte): *Golaşa, Pintenogu, Pintenatu, Moţocata* etc., temperament (câini, cai): *Hoţu, Haiduc, Isteţu, Jmechera, Viteazu, Iureş, Vifor*, rasa sau originea (cornute): *Şvaiţa, Mărgineana, Mocana, Bârsana,*

Seceleana etc., locul în jug (cornute), de exemplu: *Rendea, Cendea, Iambor, Loamba* (pentru animalele înjugate în partea stângă), *Şugur* (pentru cele înjugate în partea dreaptă) etc., interjecţia cu care se cheamă sau se alungă animalul: *Cuţu, Pisa, Pisi, Cicu, Ciuş, Ţiţu* etc. Ca nume figurate (metaforice), se înregistrează **z.** date după nume de flori (cornute, mai ales): *Bujor, Bujorica, Ruja, Crinu, Tulipan* etc., nume ale altor animale (cu particularităţi fizice şi de temperament asemănătoare, cornute, cai, câini): *Căpreana, Căprilă, Cioara, Corbu, Coţofana, Cucu, Ursu, Leu, Lupu* etc., nume etnice (câini): *Arapu, Cazacu, Turcu, Tătaru, Sârbu, Rusu, Ovreica*. Numele de persoane alcătuiesc o importantă sursă pentru sistemul zoonomic. Se aleg, în special la câini, antroponime istorice sau mitologice depreciate: *Cezar, Nero, Noe, Carol, Minerva, Patrocle, Hector, Averescu, Hindenburg, Lenin, Troţki* etc. sau toponime livreşti: *Tamisa, Volga, Nisa* etc. Dintre antroponime, hipocoristicele sunt pre-ferate pentru aspectul lor formal cosmopolit (câini, pisici): *Bubi, Miki, Niki, Mimi, Titi, Coco, Bibi, Lulu, Lola, Friţ* etc. sau pentru cel neaoş (porci): *Ghiţă, Costică*. După modelul acestora, se creează hipocoristice zoonimice (câini, pisici, oi): *Pufi, Miţi, Pisi, Pusi, Becu* etc. La animalele cornute, preocuparea pentru îmbunătăţirea şi reînnoirea raselor explică unele nume străine de origine maghiară: *Andraş, Bela, Coloman, Ghiuri*, sau de origine germană: *Friţ, Hans, Berta, Braica* etc., mai ales, în Ardeal. La cai, în special la cei de curse, apar nume de origine engleză: *Lord, Jimmy, Twist, Boss, Black*, germană: *Franz, Herman, Max*, franceză sau italiană: *Rocco*. La câini şi pisici predomină numele proprii livreşti de origine franceză, engleză, germană. Ca structură, **z.** româneşti sunt, în general, forme simple, mai rar, derivate: *Pisicuţa, Pişcoţel* şi compuse: *Creastă bătută, Coadă-albă*.

Z. alcătuiesc un sistem onomastic relativ recent, deşi există informaţii indirecte asupra folosirii numelor proprii la animale, în special, la cai, din vechime. Foarte rar apar menţiuni documentare cu privire la animale, la numele lor: un **z.** stă la baza legendei numelui *Moldova*, care ar perpetua numele căţeluşei *Molda* a descălecătorului ţării Moldovei, maramureşeanul Dragoş. Dincolo de caracterul imaginar al unei asemenea etimologii, este de reţinut atestarea veche a atribuirii unor nume animalelor. *D.T.*

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Atanasov, Petar, *Le mégléno-roumain de nos jours. Une approche linguistique*, Hamburg, 1990

Avram, Andrei, *Cercetări asupra sonorității în limba română*, București, 1961

Avram, Andrei, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964 (extras din *SCL* XV, 1964, fasc. 1–5)

Avram, Andrei, *Nazalitatea și rotacismul în limba română*, București, 1990

Avram, Mioara, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, 1960

Avram, Mioara, *Anglicismele în limba română actuală*, București, 1997

Avram, Mioara, *Gramatica pentru toți*, București, 1986; ed. a III-a 2001

Avram, Mioara / Sala, Marius, *May We Introduce the Romanian Language to You?*, București, 2000; ediția în limba română: *Faceți cunoștință cu limba română*, Cluj, 2001

Bidu-Vrănceanu, Angela / Forăscu, Narcisa, *Modele de structurare semantică (polisemie, sinonimie, antonimie, câmpuri)*, Timișoara, 1984

Bidu-Vrănceanu, Angela / Forăscu, Narcisa, *Cuvinte și sensuri*, București, 1988

Bidu-Vrănceanu, Angela / Călărașu, Cristina / Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana / Mancaș, Mihaela / Pană-Dindelegan,

Gabriela, *Dicționar general de științe. Științe ale limbii*, București, 1997

Blásquez, J.-M., *La romanización*, I–II, Madrid, 1974–1975

Bolocan, Gh. (coord.), *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374–1600*, București, 1981

Bolocan, Gh. (coord.), *Dicționarul toponimic al României. Oltenia*, I–II, Craiova, 1993, 1995

Bourciez, Edouard, *Eléments de linguistique romane*, ed. IV, Paris, 1975

Brâncuș, Gr., *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983

Bucă, Marin / Evseev, Ivan, *Probleme de semasiologie*, Timișoara, 1976

Candrea, I. Aureliu, *Poreclele la români*, București, 1896

Candréa-Hecht, J.-A., *Les éléments latins de la langue roumaine. Le consonantisme*, Paris, 1902

Candrea, I.-A. / Densusianu, Ov., *Dicționarul etimologic al limbii române. Elemente latine. A – Putea*, București, 1914

Capidan, Th., *Meglenoromânii*, I. *Istoria și graiul lor*, București, 1925

Capidan, Th., *Aromânii, dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932

Carageani, Gh., *La subordinazione circonstanziale ipottetica nella frase del dialetto aromeno (macedoromeno)*, Napoli, 1982

Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Fono-morfologie aromână. Studii de dialectologie structurală*, București, 1968

Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București, 1975

Caragiu Marioțeanu, Matilda / Giosu, Ștefan / Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana / Todoran, Romulus, *Dialectologie română*, București, 1977

Cazacu, B. / Todoran, R., *Lexicul dacoromân*, București, 1965

Chivu, Gheorghe / Buză, Emanuela / Roman Moraru, Alexandra, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, București, 1992

Ciobanu, Georgeta, *Anglicismele în limba română*, Timișoara, 1996

Ciompec, Georgeta, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie și diacronie*, București, 1985

Ciorănescu, A., *Diccionario etimólogico rumano*, La Laguna, 1958–1961; ediția în limba română, București, 2001

Constantinescu, N.A., *Dicționarul onomastic românesc*, București, 1963

Coseriu, Eugenio, *Estudios de lingüística románica*, Madrid, 1977

Coseriu, Eugenio, *Limba română în fața Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa occidentală*, Cluj-Napoca, 1994

Coteanu, I., *Morfologia numelui în protoromână (română comună)*, București, 1969

Coteanu, I., *Stilistica funcțională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, București, 1973

Coteanu, I., *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*, București, 1981

Coteanu, Ion / Bidu-Vrănceanu, Angela, *Limba română contemporană*, II, *Vocabularul*, București, 1975

Coteanu, Ion (coord.) / Ciompec, Georgeta / Dominte, C. / Forăscu, Narcisa / Guțu Romalo, Valeria / Vasiliu, Em., *Limba*

română contemporană, I: *Fonetica, Fonologia, Morfologia*, ediție revăzută și adăugită, București, 1985

Coteanu, I. / Sala, Marius, *Etimologia și limba română*, București, 1987

Densusianu, Ov., *Historie de la langue roumaine*, I–II, Paris, 1901–1938; ediția în limba română, București, 1961

Diaconescu, Ion, *Infinitivul în limba română*, București, 1977

Diaconescu, Paula, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970

Diaconescu, Paula, *Elemente de istorie a limbii române literare moderne*. Partea I. *Probleme de normare a limbii române literare moderne (1830–1880)*, București, 1974. Partea a II-a. *Evoluția stilului artistic în secolul al XIX-lea*, București, 1975

Dimitrescu, Florica, *Locuțiunile verbale în limba română*, București, 1958

Dimitrescu, Florica (coord.), *Istoria limbii române. Fonetică. Morfosintaxă. Lexic*, București, 1978

Dragomirescu, Gh. N., *Mică enciclopedie a figurilor de stil*, București, 1975

Drăganu, Nicolae, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933

Drăganu, Nicolae, *Morfeme românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor. Un capitol de sintaxă românească*, București, 1943

Drăganu, Nicolae, *Elemente de sintaxă a limbii române*, București, 1945

Felecan, Nicolae, *Paronimia în limba română*, Baia Mare, 1993

Ferro, Teresa, *Latino e lingue balcaniche nella formazione del romeno*, Catania, 1992

Fischer, I., *Latina dunăreană*, București, 1985

Gáldi, L., *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapesta, 1939

Georgiev, Vladimir I., *Lingvistica balcanică și limba română*, București, 1968

Gheție, Ion, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974

Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975

Gheție, Ion, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, 1978

Gheție, Ion, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, 1982

Gheție, Ion, *Introducere în dialectologia istorică românească*, București, 1994

Gheție, Ion / Mareș, Al., *Originile scrisului în limba română*, [București], 1974

Gheție, Ion / Mareș, Al., *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974

Gheție, Ion, (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982

Gheție, Ion (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532– 1780)*, București, 1997

Gheție, Ion / Chivu, Gh. (coord.), *Contribuții la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688–1780)*, Cluj, 2000

Giurescu, Anca, *Les mots composés dans les langues romanes*, Haga – Paris, 1975

Granser, Theodor, *«Miştocăreasca». Materialien zum rumänischen Argot*, Salzburg, Institut für Romanistik der Universität Salzburg, 1992

Graur, A., *Nom d'agent et adjectif en roumain*, Paris, 1929

Graur, Al., *Incercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Bucureşti, 1954

Graur, Al., *Nume de persoane*, Bucureşti, 1965

Graur, Al., *Tendinţele actuale ale limbii române*, Bucureşti, 1968

Graur, Al., *Scrieri de ieri şi de azi*, Bucureşti, 1970

Graur, Al., *Nume de locuri*, Bucureşti, 1972

Graur, Al. / Byck, J. (red. resp.), *Studii de gramatică*, I–III, Bucureşti, 1956–1961

Graur, Al. / Avram, Mioara / Vasiliu, Laura (coord.), *Gramatica limbii române*, I–II, Bucureşti, ed. II, 1966

Graur, Al. / Avram, Mioara (coord.), *Formarea cuvintelor în limba română*, I–III, Bucureşti, 1970–1989

Grecu, Victor V., *Şcoala Ardeleană şi unitatea limbii române literare*, Timişoara, 1973

Guţu Romalo, Valeria, *Morfologia structurală a limbii române*, Bucureşti, 1968

Guţu Romalo, Valeria, *Corectitudine şi greşeală*, ed. II, Bucureşti, 2000

Herman, J., *Le latin vulgaire*, Paris, 1970; ediţia în limba spaniolă, Barcelona, 1997

Holtus, Günter (ed.), *Rumänistik in der Diskussion. Sprache, Literatur und Geschichte*, Tübingen, 1986

Holtus, Günter / Metzeltin, Michael / Schmitt, Christian (eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, III, *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Rennaissance bis zum Gegenwart. Rumänich, Dalmatisch / Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch. Les différentes langues romanes et leurs régions d'implantation de la Renaissance à nos jours. Le roumain. Dalmatico / Istroromanzo, Friulano, Ladino, Le romanche*, Tübingen, 1989

Hristea, Theodor, *Probleme de etimologie. Studii. Articole. Note*, București, 1968

Iliescu, Maria (coord.), *Rumänisch: Typologie, Klassifikation, Sprachcharakteristik. Akten des Internationalen Kolloquiums der Südosteuropa-Gesellschaft und des Institutus für Romanische Philologie der Universität München*, Tutzing, 30.3–2.4.1993, Weitshöchsheim bei Würzburg, 1996

Ionescu, Christian, *Mică enciclopedie onomastică*, București, 1975

Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana, *Conversația: structuri și strategii. Sugestii pentru o pragmatică a românei vorbite*, București, 1995

Iordan, Iorgu, *Limba română actuală. O gramatică a greșelilor*, București, [1947], ed. II 1948

Iordan, Iorgu, *Limba română contemporană. Manual pentru instituțiile de învățământ superior*, [București], 1954, ed. II, 1956

Iordan, Iorgu, *Toponimia românească*, București, 1963

Iordan, Iorgu, *Lexicul limbii române*, București, 1964

Iordan, Iorgu, *Stilistica limbii române*, ediție definitivă, București, 1975

Iordan, Iorgu, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1982

Iordan, Iorgu / Guțu Romalo, V. / Niculescu, Al., *Structura morfologică a limbii române contemporane*, București, 1967

Iordan, Iorgu / Manoliu Manea, Maria, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965; ediția în limba spaniolă, Madrid, 1980

Irimia, Dumitru, *Gramatica limbii române. Morfologie, sintaxă*, Iași, 1997

Irimia, Dumitru, *Introducere în stilistică*, Iași, 1999

* * * *Istoria limbii române*, I (coord. Graur, Al.) – II (coord. Coteanu, I.), București, 1965, 1969

Ivănescu, G., *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1948

Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Iași, 1980

Kovačec, August, *Descrierea istroromânei actuale*, București, 1971

Lombard, Alf, *La prononciation du roumain*, Uppsala, 1936

Lombard, Alf, *Le verbe roumain. Etude morphologique*, I–II, Lund, 1954, 1955

Lombard, Alf, *La langue roumaine. Une présentation*, Paris, 1974

Mancaș, Mihaela, *Istoria limbii române literare. Perioada modernă (secolul al XIX-lea)*, București, 1974

Macrea, D., *Probleme de fonetică*, [București], 1953

Macrea, D., *Studii de istorie a limbii și lingvistică română*, București, 1965

Macrea, D., *Studii de lingvistică română*, București, 1970

Manoliu Manea, Maria, *Sistematica substitutelor din româna contemporană standard*, București, 1968

Manoliu Manea, Maria, *Gramatică, pragmasemantică și discurs*, București, 1993

Mateica-Igelmann, Michaela, *Moyens d'exprimer les aspects de la phrase verbale en roumain contemporain (en perspective romane)*, Bochum, 1989

Meyer-Lübke, W., *Grammaire des langues romanes*, I–IV, Paris – Leipzig, 1890–1906

Meyer-Lübke, W., *Rumänisch und Romanisch*, București, 1930

Meyer-Lübke, W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. III, Heidelberg, 1935

Mihăescu, H., *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, București – Paris, 1978, ediția în limba română, București, 1960

Mihăescu, H., *Influența greacă asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966

Mihăescu, H., *La romanité dans le Sud-est de l'Europe*, București, 1993

Mihăilă, Gh., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960

Mihăilă, Gh., *Dicționarul limbii române vechi (sfârșitul secolului al X-lea– începutul secolului al XVI-lea)*, București, 1974

Munteanu, Șt. / Țâra, Vasile D., *Istoria limbii române literare. Privire generală*, ed. I, 1978, ed. II, 1982

Nandris, O., *Phonétique historique du roumain*, Frankfurt – Paris, 1963

Nica, Dumitru, *Teoria părților de vorbire. Aplicații la adverb*, Iași, 1988

Niculescu, Alexandru, *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuții gramaticale*, București, 1965; *Contribuții socioculturale*, București, 1978

Niculescu, Alexandru (coord.), *Manual de lingvistică romanică. Latinitate-romanitate*, I–II, București, 1975–1979

Pană-Dindelegan, Gabriela, *Teorie și analiză gramaticală*, București, 1992

Pană-Dindelegan, Gabriela, *Sintaxă și semantică*, București, 1992

Papahagi, Tache, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ed. II, București, 1974

Pascu, G., *Sufixele românești*, București, 1916

Paul, Radu I., *Flexiunea nominală internă*, București, 1932

Pașca, Șt., *Nume de persoane și de animale în Țara Oltului*, București, 1936

Pătruț, I., *Onomastica românească*, București, 1980

Pătruț, I., *Nume de persoane și nume de locuri românești*, București, 1984

Petrovici, Emil, *De la nasalité en roumain. Recherches expérimentales*, Cluj, 1930

Petrovici, Emil, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, București, 1956

Petrovici, Emil, *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremden Einfluss umgestalten werden? Zum slavischen Einfluss auf das rumänische Lautsystem*, Haga, 1957

Petrovici, Emil, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970

Philippide, A., *Istoria limbii române*, I. *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894

Philippide, A., *Originea românilor*, I–II, Iași, 1923–1927

Pușcariu, Sextil, *Die rumänischen Diminutivsuffixe*, Leipzig, 1899

Pușcariu, Sextil, *Etymologisches Wörterburbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*, Heidelberg, 1905

Pușcariu, Sextil, *Studii istroromâne*, I–III, București, 1906–1929

Pușcariu, Sextil, *Etudes de linguistique roumaine*, București – Cluj, 1937

Pușcariu, Sextil, *Limba română*, I. *Privire generală*. II. *Rostirea*, București, 1940, 1959

Pușcariu, Sextil, *Cercetări și studii*, București, 1974

Reinheimer-Rîpeanu, Sanda, *Les dérivés parasynthétiques dans les langues romanes: roumain, italien, français, espagnol*, Haga, 1974

Reinheimer-Rîpeanu, Sanda, *Fonetică și fonologie romanică*, București, 1981

Reinheimer-Rîpeanu, Sanda, *L'influence du latin sur les langues romanes*, Bucarest, 1998

Reinheimer-Rîpeanu, Sanda / Tasmowski, Liliane, *Pratique des langues romanes*, Paris, 1997

Renzi, Lorenzo, *Nuova introduzione alla filologia romanza*, ed. II, Bologna, 1987

Rosetti, Al., *Istoria limbii române*. I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, 1986

Rosetti, Al. (coord.), *Recherches sur les diphtongues roumaines*, București – Copenhaga, 1959

Rosetti, Al. / Cazacu, B. / Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare*, I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, București, ed. I 1960, ed. II 1971

Ruffini, Mario, *La scuola latinista romena (1780–1871). Studio storico-filologico*, Roma, 1941

Rusu, Valeriu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984

Sala, Marius, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970; ediția în limba franceză, Paris, 1976

Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999

Sala, Marius, *De la latină la română*, București, 1998; ediția în limba franceză, București – Paris, 1999

Sala, Marius (coord.), *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, București, 1988

Sala, Marius (coord.), *Enciclopedia limbilor romanice*, București, 1989

Sandfeld, Kr., *Linguistique balkanique*, Paris, 1930

Sandfeld, Kr. / Olsen, Hedvig, *Syntaxe roumaine* I, Paris, 1936; II, Copenhaga 1960; III, Copenhaga, 1962

Saramandu, Nicolae, *Torna, torna, fratre și romanitatea răsăriteană în secolul al VI-lea*, București, 2001

Săteanu, Cornel, *Timp și temporalitate în limba română contemporană*, București, 1980

Sârbu, Richard, *Antonimia lexicală în limba română*, Timișoara, 1977

Stati, Sorin, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961

Stănciulescu Cuza, Mariana, *Italienism și italienisme în perioada de formare a limbii române literare*, București, 1992

Stoicescu, Nicolae, *Continuitatea românilor*, București, 1980; ediția în limba franceză *La continuité daco-roumaine. Science et politique*, București, 1984

* * * *Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, I–II, București (red. resp. Graur, Al. / Byck, J.) 1959–1960; III (red. resp. Graur, Al.) 1962; IV–V (red. resp. Graur, Al. / Avram, Mioara) 1967–1969

Șăineanu, L., *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I–II, București, 1900

Vasile, Șerban / Ivan, Evseev, *Vocabularul românesc contemporan*, Timișoara, 1978

Tagliavini, Carlo, *Paralele ipotetice și reale între limba română și dialectele italiene*, București, 1968

Tagliavini, Carlo, *Originile limbilor neolatine. Introducere în filologia romanică*, București, 1977

Tamás, Lajos, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*, Budapesta, 1966

Teiuș, Sabina, *Coordonarea în vorbirea populară românească*, București, 1980

Tomescu, Domnița, *Gramatica numelor proprii*, București, 1998

Tudose, Claudia, *Derivarea cu sufixe în româna populară*, București, 1978

Ursu, N.A., *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962

Väänänen, V., *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1967

Vasiliu, Em., *Elemente de lingvistică structurală*, București, 1962

Vasiliu, Em., *Fonologia limbii române*, București, 1965

Vasiliu, Em., *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968

Vasiliu, Em. / Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana, *Limba română în secolele al XII-lea–al XV-lea (fonetică – fonologie – gramatică)*, București, 1986

Vintilă-Rădulescu, Ioana, *Terminologia și problemele ei actuale*, București, 1999

Vințeler, Onufrie, *Probleme de sinonimie*, București, 1983

Volceanov, Anca / Volceanov, George, *Dicționar de argou și expresii familiare ale limbii române*, București, 1998

Vulpe, Magdalena, *Subordonarea în frază în dacoromâna vorbită*, București, 1980

VOR APĂREA

Théodule Ribot – Psihologia conceptelor	79.000 lei
George Berkeley – Scrieri metafizice	99.000 lei
Rudolf Steiner – Trezirea sufletelor	79.000 lei
Florin Constantiniu – 1941. Hitler, Stalin și România	79.000 lei
Lidia Vianu – English in style	89.000 lei
Corneliu Zeana – Trei secole după Milescu. Jurnal de călătorie	149.000 lei

TITLURI DISPONIBILE

OPERE FUNDAMENTALE

G. Bacovia – Opere complete	349.000 lei
I.L. Caragiale – Opere complete vol. I – II	625.000 lei
I.L. Caragiale – Opere complete vol. III	399.000 lei
I. Slavici – Opere complete vol. I – II	649.000 lei
L.Rebreanu – Opere complete vol. I – III	990.000 lei
Mateiu I. Caragiale – Opere complete	349.000 lei
O. Goga – Opere complete vol. I	399.000 lei
Tudor Arghezi – Opere complete vol. I – II	420.000 lei
Ion Barbu – Opere complete vol. I - II	425.000 lei

DICȚIONARE

M. Eliade – Istoria credințelor și ideilor religioase	290.000 lei
Larousse – Dicționar de psihologie	99.000 lei
Larousse – Dicționar de filosofie	99.000 lei
Larousse – Dicționar de psihanaliză	99.000 lei
Larousse – Dicționar de civilizație romană	39.900 lei
Larousse – Dicționar de biologie	59.000 lei
Larousse – Dicționar de psihiatrie	140.000 lei
Oxford – Dicționar de politică	139.000 lei
Dicționar german–român/român–german	140.000 lei

Dicţionar englez–român/român–englez	140.000 lei
H. Pieron – Vocabularul psihologiei	159.000 lei
Monica Şildan– Dificultăţi ale lexicului limbii franceze – Dicţionar	29.000 lei
F. Diaconu, M. Diaconu – Dicţionar de termeni filosofici ai lui Lucian Blaga	55.000 lei

FILOSOFIE

René Descartes – Tratat despre sentimente	49.900 lei
Pseudo-Aristotel – Liber de causis	49.000 lei
Aristotel – Politica	139.000 lei
Aristotel – Metafizica	136.500 lei
Jacqueline Russ – Istoria filosofiei vol. III	44.900 lei
René Descartes – Principiile filosofiei	75.000 lei
Hegel – Fenomenologia spiritului	75.000 lei
Aristotel, Alexandru din Afrodisia, Plotin, Themistius, Averroes, Albert cel Mare, Sf. Toma din Aquino, Singer din Brabant – Despre unitatea intelectului	74.900 lei
Aristotel – Organon (vol. II)	43.000 lei

RELIGIE, MITOLOGIE, ŞTIINŢE OCULTE

M. Eliade – Mituri, vise şi mistere	69.000 lei
Rudolf Steiner – Entităţile spirituale	59.000 lei

PSIHOLOGIE

A. Adler – Sensul vieţii	69.000 lei
E. Minkowski – Schizofrenia	75.000 lei
R. Mucchielli – Faţa omului şi caracterul	89.000 lei
G. Ionescu – Psihiatrie clinică – codificată şi standardizată	60.000 lei

LITERATURĂ

M. Eliade – Noaptea de Sânziene	149.000 lei
Bogdan Popescu – Vremelnicie pierdută	43.000 lei

ISTORIE

I. Bulei, R. Dinu – 35 Anni di relazioni Italo-Romene (documenti diplomatici italiani). 1879–1914	72.000 lei
Ioan Opriş – Cercuri culturale disidente	85.000 lei

LINGVISTICĂ

Marius Sala, Ioana Vintilă-Rădulescu – Limbile Europei	71.500 lei
E. Vrabie – Etimologii româneşti şi străine	45.000 lei
L. Dascălu-Jinga – Melodia vorbirii în limba română	45.000 lei
M. Mitu – Studii de etimologie româno-slavă	45.000 lei
I. Gheţie, Al. Mareş – De când se scrie româneşte	45.000 lei
Andrei Avram – Noi contribuţii etimologice	45.000 lei
D. Loşonţi – Soluţii şi sugestii etimologice	45.000 lei
Andrei Avram – Probleme de etimologie	47.500 lei
Vasile Frăţilă – Etimologii. Istoria unor cuvinte	45.000 lei
Zamfira Mihail – Etimologia în perspectivă etnolingvistică	37.500 lei
Marius Sala – Du latin au Roumain	50.000 lei
Domniţa Tomescu – Numele de persoană la români	45.000 lei
Vladimir Drimba – Cercetări etimologice	45.000 lei

DIVERSE

Mihaela Constantinescu – Post/postmodernismul	43.000 lei
M. Anghelescu – Echilibru între antiteze	50.000 lei
Eugen Simion – Fragmente critice III	25.000 lei
Eugen Simion – Fragmente critice IV	30.000 lei
Eugen Simion – Ficţiunea jurnalului intim, vol. I–III	190.000 lei
Tudor Arghezi – Eminescu	24.900 lei
Anton Golopenţia – Statistică şi demografie geopolitică vol. II	120.000 lei
Leonard Gavriliu – Cerebrologie şi filosofie	49.000 lei
George Virgil Stoenescu – În crângul Alexandra	85.000 lei

CĂRŢI PENTRU COPII

SILUETE (17 X 24 cm, 8 pag., color 100%)

Sindbad Marinarul	19.900 lei
Fluierul fermecat	19.900 lei
Croitoraşul cel viteaz	19.900 lei
Piele-de-măgar	19.900 lei
Cei trei purceluşi	19.900 lei
Hansel şi Gretel	19.900 lei
Prichindel	19.900 lei
Bucle Aurii	19.900 lei
Cenuşăreasa	19.900 lei

CELE MAI FRUMOASE POVEŞTI (22,5 X 30 cm, 16 pag., color 100%)

Cenuşăreasa	39.000 lei
Albă ca Zăpada	39.000 lei
Frumoasa şi Bestia	39.000 lei
Degeţica	39.000 lei

DIVERSE

Animalele şi lumea lor tainică (24 x 30 cm, 52 pag., color 100%)	
varianta cartonată, ediţie de lux	105.000 lei
Povestiri din Georgia	49.000 lei

Tiparul executat la IMPRIMERIILE MEDIA PRO BRAŞOV
tel.: 068 - 333028; 333031; 332469; fax: 068 - 332499

- Prima lucrare de acest fel din literatura de specialitate.
- Oferă toate informaţiile de bază cu privire la structura şi la evoluţia limbii române.
- Cuprinde articole de sinteză care tratează ansamblul diferitelor compartimente ale limbii române, precum şi caracteristicile generale ale acesteia.
- Include numeroase articole de detaliu privind principalele elemente care alcătuiesc structura fonetică şi fonologică, gramaticală, lexicul.
- Un loc important îl ocupă problemele de toponimie, de antroponimie şi cele ortografice.
- Modul de descriere şi terminologia folosite sunt cele curente în lingvistica românească actuală.
- Se bazează pe o bibliografie bogată, cuprinzând lucrări şi articole apărute în ţară şi în străinătate.

